

श्रीमद्भागवतम् ।

एकादशस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीबादरायणिरुवाच ।

कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्वृतः ।

भुवोऽवतारयद्भारं (१) जविष्ठं जनयन् कलिम् ॥ १ ॥

ये कोपिताः सुबहु पाण्डुमुताः सप्तनैर्दुर्युतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ।

कृत्वा निमिसमितरेतरतः समेतान् हत्वा (२) नृपान्निहृत्वातिभारमीशः ॥ २ ॥

भूभारराजपूतना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः ।

मन्येऽवनर्ननु (३) गतोऽप्यगतं हि भारं यथादवं कुलमहौ अविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥

नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथञ्चिन्मरसंश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम् ।

अन्तः कलिं यदुकुलस्य विधाय (४) वेणुस्तम्बस्य बह्निमिव शान्तिमुपैमि धाम ॥ ४ ॥

भीमरस्त्राभिकुतभावायेदीपिका ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीनमः श्रीपरमहंसास्त्रादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजन-

मानसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय ॥

विजयन्ते परानन्दकृष्णपादरजः स्रजः ॥

या धृता मूर्ध्नि जायन्ते महेन्द्रादमहः स्रजः ॥

वक्त्रैकत्रिशताऽध्यायैर्मुक्तिरेकादशे ततः ।

जायन्तेयेतिहासाद्यैः समासव्यासरूपतः ॥

नारदो वसुदेवाय समासेन स्पष्टयाम्यहम् ।

मगधालुखवायाय विस्तरेणोपपत्तिभिः ॥

तत्र तु प्रथमेऽध्याये यदुवशास्य सङ्क्षेपः ।

उपक्षिप्तो विरागाय मौसल्यपदेशतः ॥

प्रवृत्तिः परानन्दकृष्णकीडाऽनुषङ्गिता ।

तन्निवृत्त्या परानन्दपदार्थोऽनुवर्तयते ॥

एवं तावदशमस्कन्धे भूभारवसारणाय निजविभूतिविभूषित-
यदुवशास्य यदुवशावतारितसकलसुरांशस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य
तदुचितप्रवृत्तिविस्तरेण तच्छ्रवणं श्रवणादिपरायां परेषा-
मानन्दकारणं कीडा निरूपिता, अथेदानीमपरिमितयोगमाया-
वैमर्षस्य मकालामात्मतत्त्वोपदेशपूर्वकं कीडार्य भूतलेऽवतारि-
तानां चाधिकारिणां सुरांशानां मौसलापदेशेन तत्तदधिकार-
पदप्रापणपूर्वकं च ब्रह्माद्यनुग्रहाय निजपदारोहो निरूप्यते;
तत्र कुरुवेष्टयात्रायामविरक्तस्य पशुदेवस्य "कर्मणा कर्म-
निर्हारे यथा स्याजस्तदुच्यताम्" इत्येवं कर्मयोगं पृष्टवतो नार-
दादिभिः कर्मयोगो निरूपितः—

"कर्मणा कर्मेनिर्हारे एव साधु निरूपितः ।

यच्छ्रद्धयात्तविश्वेन शुक्लेन ज्येष्ठे पुरुषे" ॥

(१) बलिधुम् । (२) परान् । (३) गतोऽप्यगतोऽपि भारः । (४) वेणुसङ्क्षेप्यतीति विज० पाठाः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

इत्यादिना तेन च विभुसत्त्वस्य श्रीकृष्णरामौ परमेश्वरत्वे
ज्ञातवतः चन्द्रमौनयनाध्याये श्रीकृष्णेनात्मतत्त्वमुपदिष्टम्—

“वचो वः समवेतार्थं तातेतदुपमन्महे ।

ययः पुत्रान् समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः” ॥

इत्यादिना तच्च विषयभोगातिशयेन पुनस्तिरोहितमासीत्तदेव
इदानीं नारदमुखेन प्रथमं पञ्चाध्याय्या निरूप्यते; तत्र प्रथमेऽ-
ध्याये वैराग्योत्पादनाय यदुक्तं तस्य ब्रह्मशापापदेशोनात्युक्त-
विषयसुखानामप्यनित्यता प्रतिपाद्यते, ततश्चतुर्भिर्निमिजायत्तै-
सम्वादेन सपरिकरं परमतत्त्वनिरूपणम् । ततः षष्ठे भगवदुद्ध-
वसम्वादप्रस्तावः ततस्त्रयोविंशत्या उद्धवं प्रति भगवत्तत्त्व-
निरूपणम् । ततो द्वाकृषा मौसलक्रीडत्येवमेकत्रिंशताऽध्यायैरेका-
दशस्कन्धस्य प्रवृत्तिः तस्य च यथामति उदाहरणमारभ्यते,
तत्र मौसलप्रसङ्गार्थं पूर्वस्कन्धार्थमनुवदति श्लोकद्वयेन, कृत्वेति ।
भवतारवदवातादयवित्यङ्गागमौ द्रष्टव्यः जविष्ठं वेगवसरमति-
शीघ्रम् हिंसापर्ववसायिनमित्यर्थः । कलिं कलहम् ॥ १ ॥

एतद्विबुधोति-ये कोपिता इति । सपरानन्दोऽप्यनादिभिः कोपिताः
कोपं कारिताः सुबहु यथा भवति तथा बहुवारानित्यर्थः । तदे-
वाऽऽह-बुधैर्तद्देवनकचप्रहणादिभिरिति । बुधैर्तं कपटयूतस्य देवन-
मवस्थां कचप्रहणं दुःशासनं द्रौपद्याः कशाकर्षणम् एता-
न्वादिषेषां गरदानजतगुह्यदाहादीनां तैः कृत्वा ये कोपितास्तान्
पाण्डुसुताभिर्मितं कृत्वा इतरेतरत उभयोः पक्षयोः समेतान्
मिहितान्पान् दृष्ट्वा क्षितेर्माहं निरुद्धरज्जहार यद्वा, ये कोपिताः
वैष्णवो कोपितास्तानितरेतरतः परस्परं निमित्तं कृत्वेत्यन्वयः । ये
तावत्प्रकटद्वेष्टाः पूतनादयस्तांस्त्रयमेव इतवान् ये तु द्वेष्टा वाग्धव-
कञ्जना स्थितास्तान्परस्परं निमित्तं विधाय दृष्ट्वा भूभारमपा-
कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

अपि च भूमरेत्यादि अभ्यास्य भुवो भारभूता राजपुतनाः
राज्ञां पुतनाः सेनाः राज्ञः नस्तेषां पुतनाश्चेति वा स्त्रवाभुमिश्रैः
परिरक्षितैर्बकुमिर्बिबाह्विच्छलेन तिरस्य दृष्ट्वा बाहुभिरिति
यदुक्तं तच्च वस्तुतश्चतुर्भुजाभिप्रायेण तन्वेद्यं कृष्णश्चिक्छितोति
स्त्राया कथं तस्मै यादवान् न दृष्टान्ति स्म तत्राऽऽह-अप्रमेयः
प्रमातुमशक्यः चिन्तामाह-मन्य इति ॥ नन्विनि पितरौ भवनेभुमे
भारो यद्यपि लोकप्रतीत्यागतस्तथाऽप्यहमगतमेव मन्ये हि
निश्चितम् यद्यस्मादविषयं सोढुमशक्यं पादं कुक्षिसिन्धु-
नैव स्तब्धत्वात्स्त्रां दननमनुचितमिति सूचितम् ॥ ३ ॥

तर्हीदमप्यन्यैर्वात्यतां तत्राऽऽह-नैवेति । अन्यतो देवादिभ्योऽपि
यादवकुलस्य परिमवास्तिरस्कारो न भवेत् कुतः मत्संशयस्य
मां संश्रयत इति मत्संशयं कुलं तस्य । किञ्च, नित्यं विमर्शो-
द्धतस्य विमर्शजतुल्यादिभिरुच्छुद्धस्य । यद्वा, तर्हीदं कि-
मिति संवर्तव्यमां तत्राऽऽह-विमर्शोद्धतस्येति । तस्मादेवं करिष्या-
मीत्याह-अन्तःकलिमिति । शान्तिसुपशममुपैमि “वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवद्वा” (३।१।१३१) उपैष्यामि तदनन्तरं भानं च वैकु-
ण्ठाप्यमुपैष्यामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीधरमणदासगोस्वामिकृतटीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

श्री श्रीधरमणो जयति ।

श्रीलैतन्यं प्रपद्येऽहं साङ्गैतं च सनित्यकम् ।

श्रीमद्गोपाळभट्टश्च षट्सन्दर्भप्रकाशकम् ॥

श्रीमद्भागवतं वन्दे सर्वशास्त्रप्रकाशकम् ।

तद्व्याख्यातुं गुरुन् वन्दे श्रीधरस्वामिपादकान् ॥

गोस्वामि पितरं वन्दे श्रीगोपकनखालकम् ॥

किशोरीमातरं वन्दे वृषभानुपुरोद्भवाम् ॥

पितृश्च पितरं वन्दे श्रीमज्जीवनखालकम् ।

सन्धराजोपदेशेन येन निस्तारितोऽस्मिहम् ॥

पितामर्ही प्रपद्येऽहं श्रीकृष्णकुवराभिधाम् ।

गीतगोविन्दकाव्यं हि यस्याः कण्ठे विराजते ॥

अथ भगवद्भक्त्यत्वेन परमप्रामाण्यापन्नमेकादशस्कन्धं
व्याकुर्वन् श्रीधरनामा वतीन्द्रः स्तोपास्वपाकमलस्य
श्रीरघुनन्दनस्य प्रणतिवज्रं मङ्गलं प्रत्युहानिकरनिर्मुक्तं शिष्य-
शिष्याणि निबध्नाति-मौनम् इति । शिष्या प्रेमसम्पत्ता युक्ता
ये भागवतपरमहंसस्तेरास्त्रावितशरण्यकमलबोधिद्रुपो मङ्ग-
रन्दो यस्य तस्मै चिद्व्रानन्दापरपर्यायमनुकुलज्ञानमेव
मलजनानां मानसमेव निवासो गृहं यस्य तस्मै श्रीरामाय
नमः ॥ श्रीभागवते परमप्रतिपाद्यस्य श्रीकृष्णस्य पादरजः-
सौभाग्यं वर्णयति-विजयन्ते इति । “सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णाय”
इति श्रुतेः । परानन्दविग्रहो रूपा यः श्रीकृष्णस्तस्य पाद-
रजसां सम्बन्धिन्यो वाः सजो मालाः श्रेयसो वा ता विजयन्ते
सर्वाकर्षणं वर्तन्ते, कीदृशः ? यास्तादृशसजः महेन्द्रोक्तिभिः
मुञ्चि धृताः सत्यस्तेषां महेन्द्रादीनां महसामुत्सवानां सजः
समुद्राः जायन्ते तेष्यस्तत्पादोत्सवान् वदतीत्यर्थः । “मह-
उद्धव उत्सवः” इत्यमरः । एवै परानन्दस्तस्मात् स्वगुरोव कृष्ण-
स्तस्य अन्वत् सर्वं पूर्ववत् ॥ अथैकादशार्थं सामर्थ्येन दर्श-
यति-उक्तेति । ततः प्राथमिकक्रममुत्सृज्य वक्रमे हष्टे मूमुक्षुरोष-
वर्णानन्तरम् एकादशे एकत्रिंशताध्यायेः शुकेन मुक्तिः समाप्त-
व्यासकूपतः सङ्क्षेपविस्तारप्रकारेणोक्ता वर्णिना कैशैरे-
जायन्तेत्याः जयन्तीनां कृष्ण ये तव योगेश्वरान्तेषां य इतिहासः
पुराणसं स आद्यो तेषां तैरितिहासेर्हीरभूतैः सङ्ग्रहवाक्य-
मुक्त्वा विवृतिवाक्यमाह-नारद इति । समासेन सङ्क्षेपेण मुक्ति-
न्यवर्णयत्तथा नारदवर्णनान्तरम् उपपत्तिभिरुक्तिभिः तत्त्वैकत्रिंश-
दध्यायमष्टौ यः प्रथमोऽध्यायश्चेत्यत्र तु उपलब्धः वर्णयितु-
मारब्धः विरागाय विरामं जनयितुं प्रवृत्तिः प्रवृत्तिमागोतु-
करणा कृत्वा परानन्दविग्रहस्य कृष्णस्य क्रीडा दर्शनाऽनु-
वर्णिता इदानीमेकादशे कामान् निवेद्य द्वारवस्थाभिसक्तः साङ्ख्य-
माभितः इत्युक्तेस्तस्याः प्रवृत्तेः सकाशाद्विग्रहा परमानन्द-
परे द्वारकायाम् अप्रकटप्रकाशे कृष्णस्यागोहो निरूप्यते शुके-
नेति शेषः । एवं श्लोकैर्वर्णयित्वा प्रवृत्तेन तमेवार्थमाह
एवमिति । निजविभूतिभिरेश्वर्यैर्दिभिः विभूषितोऽवलुङ्गतो
यदुक्त्वो येन तस्य तत्र हेतुः यदुक्त्वोति यदुक्त्वोऽवतारिणाः
सकलसुराणां येन तस्य एतेन सुराणोऽप्यः सङ्ग्रहस्य पृथक्त्वं
व्यञ्जितं तदुक्तं पादं कृष्णेन सत्यमामां प्रति “एतं हि यादवाः सर्वं
मङ्गला एव मामिति । मनुज्यशुण्डीनाश्च मनुज्याश्चारवादिनः”

भारिचारमगादा सगौस्वामिकृतकीपिकादीविनीटिप्पणी ।

इति तदुचितप्रवृत्तिर्विदम्बनेन युद्धवर्शोचितप्रवृत्त्यनुक्रमेण
तदुल्लेखोऽपि तस्याः क्रीडायाः अवगादिपराणां भौक्यास्य तदु-
चित प्रवृत्तिवदम्बनेन परेषां ब्रह्मादीनामानन्दकारणां क्रीडा-
व्ययस्कन्धे भीशुकैः निरूपिता इत्यन्वयः तदुक्तं
इयमे ।

“प्रपञ्च निष्प्रपञ्चोऽपि विदुषोऽसि भूतले ।

प्रपञ्चजनतानन्दस्वन्दोऽहं प्राथितुं प्रसी” । इति ।

अथ वृक्षमस्कन्धवर्णनानन्तरम् उपरमिनेति उपर-
मितम् अन्तर्भाषितं योगमायायाः स्वाचित्यशक्यैवमेव येन
तस्य भगवतः निजपुरे द्वारकायाप्रकटप्रकाशे आरोहः
शुकेन निरूप्यते, कथम् ? उक्तवोपलक्षितमकानामात्मतत्त्वोपदेश-
पूर्वकं यथा स्यात् तथा एवं क्रियायमित्यादिकमपि क्रिया-
विशेषणं तत्र सामान्यतस्तात्पर्यानुरोधे सति विशेषतः पूर्व-
स्कन्धेन प्रसक्तसंज्ञितिमाह—कुरुक्षेत्रम् । तेन च कुरुक्षेत्रेण
तत्रात्मतत्त्वं तत्र पञ्चाध्याय्यां मध्ये ततः प्रथमाध्यायानन्तरं
स्पर्शिकरोति सत्तायेनेत्यर्थः । ततः पञ्चाध्यायानन्तरं पुनस्ततः
षष्ठाध्यायानन्तरं ततः ऊनविशदध्यानन्तरं प्रवृत्तिः प्रचारः
तस्य च एकादशस्कन्धस्य तत्र भारस्मै अथ कति
भारस्मै ॥ १ ॥

एतद्विज्ञापयवसानेन भारवतरणं तदेव बहुवारप्रकापन-
मेव पूर्वाये परस्परार्थवाचकतरेनरस्वोभयपक्षवाचकत्वं लक्ष-
णिकं किञ्च क्षयोरपि निमित्तत्वे वाच्ये पाण्डवानामेव
तत्प्रोक्तमित्यसौ यद्वेति नैमित्तिकसंदर्भे पुनतादौ व्यास-
चारमाशङ्क्य व्यञ्जतया तदपि संगृह्य व्याचष्टे एतावदिति
अत एवेत्यर्थः इत्युक्तम् ॥ २ ॥

चतुर्भुजाभिभाषणं गोपनकाले चतुर्भुजप्रकाशनाभिभाषेयो
त्यर्थः । एवं सर्वसंहारेऽस्मत्संहारमापि चिकीर्षति कश्चिन्नेवाभधा-
मिकनया भूभारत्वं नाशयुषेः “ब्रह्मण्यनानां वदन्त्यानां निशं वृक्षोप-
सेविनाम्” इत्यादौ “शङ्खशलाटलावक्रीडाकनानाशनादिषु” इत्यादौ
च तेषां परमेकान्तिस्वप्राप्तयेः न च व्यक्तिबाहुद्वयमात्रं भारस्व-
प्रयोजकमिति वाच्यम् अन्ततानां पर्वतादीनां सत्त्वेऽपि भार-
प्रसिद्धः तस्माद्भगवन्तत्त्वाने तद्विभोगनार्तिस्त्वोमाकुन्मचतया
लुठन्निस्तेः पृथिवी सूर्यिता स्यादिति भारस्वमारोपितं तत
एव तेषां प्रथममन्तर्भाषनमिति श्रेयम् ॥ ३ ॥

यद्यपिपद्य तर्हि इदं यादवकुले पूर्वाये किञ्चैत्युक्तत्वा
विमनेत्यादिविशेषणस्य पूर्वसम्बन्धायेता प्रतीताऽनो यद्वेति
तस्मादर्थैर्वात्यनासम्भवात् तदनन्तरं सान्तिप्राप्तमन्तरम्
उपेमीत्यादिचकाराद्याहारगौस्वामिद्वयं इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

भोशुदशनसूरिकृतशुकपद्विभम् ।

भीमने रामानुजाय नमः ॥

कालः कलहः ॥ १-३ ॥

विमनोऽहनस्य विमनोऽहनस्य शान्तम् ऊर्मिबद्धकरदि-
तम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीर्याधवाचार्यकृतभगवत्तन्त्रचन्द्रिका ।

भीमने रामानुजाय नमः ॥

इत्येव ब्रह्मादिभिरुपनिषत्सु भूभारपञ्चिनीय्याऽवतागस्य भग-
वतः सान्ति) देवमानुषाणां क्षणितानि भूभारापहात्ममेसस्यापनसाधु-
परिभ्राण्णादिगर्भाणां वाच्योभनक्रीडायात्मकानुवृत्तिगतानि अथ
भूभारावशेष(भूत)युक्कुवन्-अर्द्धिर्वानिदानविप्रशापोपनोदतद्वंजेन
प्रभासे प्रस्थितवतः अकुलक्षणावसन्ततत्त्वोपदेशस्वपदाराद्वगा-
त्मकं चष्टितमनुवृत्त्यायेकादशस्कन्धेन-कृत्वा देववधं कृत्वा इत्या-
दिना । तत्र तावद्वसवर्त्तिष्यमाणायाः सङ्कलितसूचताय वृत्तमनु-
वदति श्लोकद्वयेन-कृत्वेति । देववधं पुनताशकट्यमलाजुनधेनु-
कारिष्टचाणूतोसृजकसादिदेवभोजिवधं कृत्वा सराम इत्यनेन
काश्चिद्वामेय घातवित्थमिप्रेतम् एवं यमुमिदं इत्यनेनाप
अविष्टं वल्लभसम् प्राणु हिलापयेवसाधिनमित्यर्थः । त कलि कलह
जनयत् कुरुषाडवादिष्वतिशेषः । तेषां कलहापादनेनाधर्मिष्ठान्
घातवित्वाति भावः ॥ इत्येव भुवो भारमवतारयत् बहुभाष आर्ष-
ववतास्यामासेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ प्रपञ्चयति—ये कोपिता इति । सुबहु बहुवारं यथा तणा
दुर्धृतादिभिः साधनैः सपत्नैर्दुर्धृतादिभिः कर्तुंभये पाण्डुपुत्रः
[सुता] कोपिताः कोपे प्रापितास्तान् पाण्डुसुताः किमिदं द्वायं ईत्या-
“स्यैवेते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवे सद्यस्त्वानिन्” । इति
मगतशुकेरिति भावः । ससुदितान् दुपानित्तरेतरतः अन्त्यान्यै-
निमित्तभूतैः इत्या इत्यम् ईशा भगवान् क्षितेभारं निरहरजुहार
तत्र दुर्धृतं कपट्यूनं हेतुनमवस्था कचप्रदयो दुर्दशासनन
द्वीपद्याः केशप्रदयम् आदिशब्देन गरुडानजगृह्णवादि-
सङ्ग्रहः ॥ २ ॥

एवं वृक्षमनूय तेन सह वसिष्ठमाणास्य सन्धर्मे वदन् वसिष्ठ-
माणाप्रज्ञावसरं प्रका[प्रवृ]त्ताय तस्मद्ब्रह्माति—भूभारत्यादीभिः
पञ्चाभिः श्लोकैः । स्वस्य बाहुभिर्गुणैः रचितैर्बहुभिर्निमित्तभूतैर्भुवो भार-
भूतानां राजन्यानां पुतनाः सन्ताभिरस्य इत्या स्वबाहुभिरिति बहु-
वचनं स्वासाधारण्यचतुर्भुजत्वाभिप्रायकम् अप्रमेयः अपारिच्छदा-
स्वरूपस्वभावः अतवगस्यस्वरूपस्वभावो वा भगवान्, च-
नयत्, चिन्ताप्रकारमेवाह—मन्य इत्यादिना उपेमि
धामेवमप्येत । नन्विति वितर्के अचनेभूमेमांशो मनोपयगम
इत्येव मय्ये भारिकद्वयस्य गतत्वेऽपि कारकन्येतागतत्वावगत इत्येव
मन्यं मम निदेशभूभारस्वपद्यायावतीर्णत्वाविति भावः । भगवत्स
कृत इत्यत आह—यद्यस्माद्वो अन्विष्यो सोऽदुमवाक्यमन्यैरिति
शेषः । यादवे कुलगास्ते तस्मादगत इति भावः ॥ ३ ॥

नस्वाकृतं तदपि केनचिच्चिरसिष्यत एवेत्यत आह—नैवेति ।
अस्य यादववत्सल्यतः पुरुषान्तरावतिभवः कथञ्चिदपि न
अवेज्ञाशक्तु न भवेदेव पराजयोपि न कथाञ्चिद्वेदित्यभिप्रायेण
परिमित इत्युक्तम्, तत्र हेतु वदन् विदितार्थ-तत्संभारस्याऽहनस्य

श्रीमद्गीतासुखाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संशय आश्रयो यस्य तस्य तद्वि सामाश्रितस्य कश्चित्कदाचि-
दमर्द्रं दृष्टमिति भावः । अत्र एव नित्यं विश्वैर्वीर्यशौर्यादिभिरेकान्तस्य
उत्तरोत्तरेकैकपवनः कस्तर्हि तत्तत्पण्योपायस्ततः किंवा करिष्यसी-
त्यत आह-अन्तरिति । यदुक्तव्याप्तः कलिमन्तः कलहं वेणु-
स्तस्वस्य वेणुगन्तस्य वनिहमिव नाशकं विद्यापशान्तम् ऊर्मिषट्क-
महिं धाम श्रीवैकुण्ठाख्यं स्थानमुपैमि गच्छामि वर्त्तमानसामीप्य-
भाविष्यति वर्त्तमानवद्वाहलुत् शान्तिमिति पाठे तावन्निःशेषभू-
त्तारापहारेण चित्तस्य शान्तिमभ्याकुलतामुपैमि ततो धामोपैमी-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयज्वलतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीवायुसुताय नमोनमः ।

जयति जगति जन्माद्यस्य विश्वस्य यस्मा-

दमलनिगममुख्यान्नेष्टुमाहारस्यधाम ॥

दृढिगन्तय ऊचे शौर्ये यस्वरूपम्-

यदुपनिर्वाप योऽस्यसुखदाय स्वधाम ॥

वेदव्यासमहं वन्दे वेदव्यासैकवेदिनम् ।

वेदव्यासजनेरिति वेदव्यासमुनीनपि ॥

वर्त्तानामम्बुधिः पात्रं तेजसामुष्णशीधितिः ।

एवमेकादशस्कन्धः वेदान्तैकाग्रसन्निधिः ॥

दशमस्कन्धश्चतुर्थायां गार्वाण्ते सार्धविंशत्युतः ॥

गार्ह एकादशस्कन्धतीर्थं विष्णुपद्मिनि ॥

इह नानाव्यसनराशिभाराद्यभुविशिरसां कलिमलावकुण्ठित-
मनसां दुःखपाशद्वारासुखाध्यान्तीनां काङ्क्षमायानां तदुपायमजानतां
पुंसामुपकाराय कण्ठाकरेण वादराशयेन कुनभागवतपुराण-
कल्पतरोरनेकस्कन्धपुष्पाशोभकरधभूत एकादशस्कन्ध आर-
भते; तत्र एकादशस्कन्धमुर्यापयितुं वृत्तमनुवदति-कृतेति ।
अविष्टमिति पाठे वृद्धसममित्यर्थः । भारविशेषणं यविष्टमिति
नीचमित्यर्थः । कलिविशेषणं स्वगोप्रकलहस्य निन्दितत्वात् अ-
तारयन् सवतामयितुकामः ताडनीयकार्यं शत्रुप्रत्ययः भुवो भारं
निरहरदिति शेषेणान्वयः कथमित्यत्र उक्तं देववधं कृतेति
अनेन न स्वप्रयोजनार्थं किन्तु परार्थम् इति ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥

एतदेव विदुषोति-ये कोपिता इति । ईशः क्षितिभारं निर-
हन्निहोत्तमः इह निहन्तुमापि स्वैश्वर्येणोत्तममिति ज्ञापनाय
इहोति पदं ये तत्परैः कृतैर्दुर्वादादिभिः सुबहुकोपिताः पाण्डु-
सुतास्ताम्रिमितं कृत्वा इतरेतरतः समेतान् परान् शत्रून्
हृत्वा ॥ २ ॥

भूमान्निहन्तुमकारं वक्ति-भूमागेति । किमचिन्तयद्वाह-मन्य-
इति । अन्वेनभारा गतोपि जगते ननु इति मन्ये तन्न हेतु-
र्बोद्धिनि ॥ ३ ॥

नन्विदमप्यन्यतः प्राप्तपरिमधं किं न स्यादवाह-नेषेति । विम-
वेनोन्नतं समुच्चयेन तत्तथा तस्य तस्माद्वयमुपायः इत्याह,
अन्तः कलिमिनि वेणुमकुल्यान्तः कलिमित्यर्थः । सज्जपेक्षयाः तस्मा-
दज्ञानं बहिः शान्तिमङ्गलं धाम "शान्तिः प्रथममङ्गलं" इति वाक्यः
तस्मात् अन्तः कलिं शान्तिं यदुक्तस्य नाद्यहेतुम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतासुखामिकृतकमसन्धर्मः ।

श्रीराधाकर्मोत्तरी जयति ।

श्रीकृष्णचैतन्यदेवा जयति ।

अथैकादशस्कन्धसं सम्प्रभाणां समाप्तिः ।

क्रियते वासिदेवान् समे ऽनन्यगतेर्गतिः ॥

जयेतां भयुर्भूमौ शीलरूपसनातनौ ।

यो विद्वंस्यतस्तत्त्वं ज्ञापको पुनितर्कामिसाम् ॥

अथैकादशस्कन्धस्य क्रमसन्धर्मः । तत्र प्रथमतस्तोषादिहं विवे-
चनीयं पूर्वं श्रीमति दशमस्कन्धे श्रीकृष्णजीवा वशिष्ठा तस्याश्च
फलं साधारणानामपि तद्भक्तिसामर्थ्यविका तत्प्राप्तिरेवेत्यने-
निर्दिष्टम्-

"इत्थं परस्परं निजधर्मविषययास-

लीखानगोस्नवनुरूपविद्वन्वनानि ॥

कर्मणि कर्मकषणानि यदुत्तमस्य-

भूषादमुष्य परयोस्तुवृत्तिमिच्छन् ॥

मत्स्यस्तथा ननु समेधितया मुकुन्द-

श्रीमत्कथाध्वजान्नानिचिन्तयति ॥

तस्मात् दुस्त्वजकृताग्निजवापवर्ग-

ग्रामाद्वनं क्षिनिभुजोऽपि ययुर्दथाः" ॥

इति द्वयेन । तच्च तत्पदं भुवि प्रकाशमानानां द्वारकादीनां लौकि-
कस्थानुकरणानामपि प्रतीतानामपि नित्यसिद्धा लौकिकप्रकाश-
विशेष एव यथाऽन्येनैकस्कन्धस्यान्ते प्रथ्यते-

"द्वारकां हविष्ठा त्यक्तां समुद्रोऽग्नयन्तं वृणात् ।

वज्रयिष्या गङ्गाजगद्भूमिजगद्वालयम् ॥

नित्यं सौख्यहितस्तत्र मगवान् मधुसूदनः ।

मृत्वाऽशेषाशुमहरे सर्वमङ्गलमङ्गलम्" ॥

इति द्वयेन । अतोऽत्र स्कन्धे ननु ज्ञापनार्थं सपरिकरस्य श्रीमद-
वतस्तत्र प्रवेशो वयस्यैतं, सौख्यलौकिकनृपकण्ठमात्रमेव, यथैव
दृष्टितं श्रीकृष्णसन्धर्मं प्रथमतोऽन्यक्रमसन्धर्मयोश्च यथात्र
श्रीवसुदेवनाटकसम्वादेन श्रीमद्वसुदेवसम्वादेन च तत्त्वं
निरूपयिष्यते तत् खलु तद्वाक्यं बहिर्मुखानामन्यविशेषाज-
नेन तल्लीलाप्रवेशनार्थमेव श्रीवसुदेवोक्तो च तस्माद्वार्यं
तत्रोपलक्षणावेव कृतौ नतद्देश्यौ-

"अथवासनादनालापकीडास्नानाशनादिषु ।

न विदुः सन्तमात्मानं वृथापः कृष्णचेतसः" ॥

इत्यादि सामान्यतः "वसुदेव इहः स्थाने वदन्मानकदुर्गुभिम" इति-

"नोऽज्ञोऽपि मन्थूनां बहूनां दिनः प्रभुः ।

अतो मधुनेन लोकं ग्राहयन्निह निष्ठति" ॥ इति ।

विशेषतश्च तस्मादाख्यातं अतस्नाहवानां तत्प्राप्तिश्च वृ-
लीलाभाषमन्येषामुपकाराय कल्पते यथैव मगवत इति तदेव
तद्देश्यितुमुपक्रमते-कृतेति ॥ १ ॥

निरहरत् प्रायः स्मृत्तमागन्ते निशेषेणाहरदित्यर्थः । तदेव
टीकायाः प्रथमपक्षस्य सङ्गतिः स्यात् द्वितीयपक्षे तस्यां प्राय-
कल्पे ज्ञेयं शिशुपादादौ उपमिशारात् ॥ २ ॥

भूमारेत्यादि वादवानां च नित्यपरिकरत्वास्तत्प्रागेन स्वयं मग-
वत एवास्तस्मात्ते नैरतिज्ञोभेयान्मत्स्येकपमादिना वृद्धिरेव
नहोति प्रथमं तेषामन्तर्धानं तदेवाह, बाहुभिरिति वदुष्यन्ते

भीमजीवगोत्रामिकृतकमलसंज्ञः ॥ १ ॥

तत्र चतुर्भुजत्वप्रकाशनाभिप्रायेण ॥ नैवार्जुनोत्तराभिप्रायेण ॥
किन्त्वन्वयोपपन्नोपि भवेदिति भावः । अत्र तेषामभिमिकृत्या तु
पृथिवीभारत्वं न मन्तव्यम्—

“ब्रह्मययानां वक्ष्यामि नित्यं वक्ष्यामि नित्यं वक्ष्यामि ॥ १ ॥

विप्रशपः कथमभूदवस्थानां कृष्णचेतसाम् ॥”

इत्यादौ शय्याशनादनावापत्त्यादौ च परमसाधुत्वप्रसिद्धः पृथ्व्या-
भारश्च व्यक्तिसाधुत्वमात्रेणोपपत्तेः ॥ परवत्समुद्रादिनामन्तर्लोका-
विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

नैवेति अन्यतः परिसंशयोपि न भवेत् किन्तु खेऽप्येव नाशस्तु
स्वतोपि न भवेदित्यर्थः । तत्र हेतुः नित्यं मत्संभवस्यैव सती
विमवोक्तद्वयस्य निरवधिभवेत्यस्येति अतः परिसंशयः भवति प्रकाशना-
भिमुखीकरणं भाम निजनिस्वकारकात्वं हृष्टान्तश्च नाशानुकरण-
नाशयोः साम्यप्रतीतिः । तथा च नाशानुकरणं च न स्यात् काला-
न्तरे वहिश्च प्राकट्यं साक्षात्तद्वदनुकरणमात्रं नाशानुकरणे विवक्षितं
वाहिमिरपि कोट्यादिवृष्टान्तः परिणामपरिहारावकद्वयैव मन्यन्ते
परिणामवादिमिरपि भूतानुच्छेदेनैव वाह्ये मिथः सङ्गृह्येनोत्था-
पितमग्रिमम् ॥ ४ ॥

भीमद्विभवाद्यवक्रवर्त्तकृतसारोपदासीनी ।

श्रीकृष्णचेतन्यचन्द्रचरणारविन्दभूद्वेष्टो नमः ।

गोवन्दनधराधार भीमदगावन्दन प्रभुम् ।

गोवन्दनधराधार भीमगोवन्दनमाश्रये ॥

प्रणम्य श्रीगुरुभूयः श्रीकृष्णकरुणागवम् ।

लोकनाथ जगद्धुः श्रीशुक तमुपाश्रये ॥

गोपराजानुप्रायप्रयसेतिप्रभुश्रवम् ।

तदीयप्रियदस्याय मां महीयमहं वदे ॥

एकेन प्रोक्षणास्मो जायतेयकथा ततः ।

चतुर्भिः स्तुतिरेकेन ब्रह्मशादिदिवाकसाम् ॥

श्रीकृष्णोद्यवसंवाहो विशया त्रियुजा ततः ।

एकेन कुलसंहार एकेनान्तर्हारीशतः ॥

एवमकोत्तराप्रोक्षणायेत्युत्तरवचोभक्तः ।

मुक्तिरकादशस्कन्धे कोपिता पुनर्लज्जिता ॥

तत्र तं प्रथमप्रश्नाये स्वकुलजयान्ततम् ।

हरिणा ब्रह्मशापोऽभूत् नोत्तरवचोभक्तः ॥

तत्रैव दशमे स्कन्धे दशमोऽध्यायः । विचित्रचरितामृत-
वितरणविस्मापितप्रीणितसमकसुमनसं स्वयं भगवन्तम्
श्रीकृष्णं निरूप्य तत्परिचर्याश्रितां मुक्तिमेकादशेऽथ
स्कन्धे निरूपयन् किञ्चिदवशिष्टं तत्परिचर्यां वक्तुं पूर्वोक्तानुवादे-
नोपक्रमते, कृषेत्वादिना । अतएवप्रतिप्राडागमाभाव भावः
जविष्ठं वेगवचरं कश्चि कृष्णपदवाकिकलहम् ॥ १ ॥

कश्चित्तेव विवृणोति, ये पाण्डुपुत्राः सपरितोषोपशान्तिभिः
सुखं सत्यधिकम् यथा स्यात्तथा कुप्येतामिभिः कश्योः कोपिता-
वतान्वाञ्छनादीन् निमित्तं कृष्ण परस्परतः समेतान् उभयोः

[२]

पुन्योर्मितान् पुनः पुनः हत्वा चित्तमार्ं निरहरत्
जहार ॥ २ ॥

यदुभिः कादशः स्वर्वाहुभिर्गुप्तैः भुजबलपाण्डितैः प्राचि-
तयत्तु पराभमशो तद्विजयस्य तत्रत्यैर्ज्ञातुमशक्यत्वादप्रमेयः
चिन्तनमाह—मन्य इति । नृन्विति वितर्कं यद्यपि लोकप्रतीत्या
भारो गतस्तद्वद्वहं भारमगतमेव मन्ये, कुतः ? इत्यत आह, यदिति ।

प्राच्यकुक्ष्यैः परमभूमिकस्यापि भारत्वप्रकारः प्रथमस्कन्धे
उपाख्यातः ॥ ३ ॥

तर्हि दैमन्त्येवास्तीति तत्राह—नैवेति । परिभवस्तिरस्कारोपि
नैव संभवत् किमुत हननमिति भावः । तत्र हेतुमदिति अतः
स्वेनापि हननमनुचितमिति भावः । तर्हि कोऽत्र समाधिस्तत्राह
मन्तरिति । बहुकुलस्य प्रमासं गमितस्य कालं लोकप्रतीतिं
कलहं विधाय तेनैव तस्य शान्तिं नाशं विधाय भाम वैकुण्ठम्
उपेति नारायणस्वरूपेण स्वांशेन यास्यामि वेणुस्तम्बस्य वंश-
सङ्घस्य मथनार्थं वाहं विधाय तेनैव वंशसङ्घस्य नाशं
विधाय पवनो यथा भाम मन्तव्येन याति तथा ॥ ४ ॥

भीमद्विभवाद्यवक्रवर्त्तकृतसारोपदासीनी ।
श्रीमते मङ्गलमुत्तमे भगवन्निष्ठायां नमः ।

श्रीकृष्णं तस्य शिष्यांश्च कुसाश्रयांश्च प्रभुम् ।

निस्वार्कं च तत्रास्कृत्य स्कन्धे त्वेकादशेऽध्याये ॥

जिज्ञान्तद्योतकः सम्यक् सम्प्रदायानुसारतः ।

श्रीकृष्णपदवाचा प्रदीपाऽयं विरच्यते ॥

प्राश्रयं मुक्तिर्वा प्रोक्त्वा पुनरेह तु विस्तरात् ।

लोपाया वच्यते मुक्तिसंज्ञावापीसुखव्या ॥

एवं तावदतिक्रान्तस्कन्धे समावर्तयित्वा समस्तोऽयं
समस्तकृष्णयोगोक्तसिन्धो सर्ववेदकवेद्यस्य परब्रह्मणः श्रीकृष्ण-
स्योपासकानां मुक्तिमुक्तिप्रदानं चरित्राणि निरूपितान्यधुना
अस्मिन्नेकत्रिंशदध्यायतमे एकादशे स्कन्धे महात्मनां यादवानां
विप्रशापव्याजत परलोकप्रयाणां हरिमुपश्रुजानुग्रहाय समस्त-
श्रुतिसिद्धास्तोपदेशपूर्वकनिजलोकारोहोऽनुवर्ण्यते—

विहादौ प्रथमप्रश्नाये विरागोत्पादनाय तु ।

स्मर्यते यदुसंहारः कृष्णमकिविबुद्धये ॥

तत्रादौ वृत्तवर्त्तिस्यमाश्रयसङ्घस्य वृत्तमनुवदति भगवान् शुकः—
कृषेति श्लोकद्वयेन । कृष्णं दैत्यवधं प्रकटदेवतां वकीर्तक-
प्रभृतीनां राजव्यचक्षणानां स्थितानां कस्यचिदादीनां च वधं
कृत्वा जविष्ठं वेगवचरं सद्यो नाशकरं कश्चि कलहं जनयन्
भुवो भारमवतारयत् सराम इत्यनेन भुवो भारं भूधरप्रीत्यर्थं
निरहरत् यदुभिवृत्त इत्यनेन च दैत्यवधं दैत्यशत्रुभूतदेवांश्च
रूपयावदप्रीत्यर्थं कृतवाञ्छतु स्वप्रयोजनायमिति भक्तवद्वयं
भगवतः सूचितम् ॥ १ ॥

उक्तं विवृणोति—ये कोपिता इति । कुप्येते हननकचवध-
यादिभिः कुप्येते कपटदूतस्य यथा मर्जारः प्रात्मनः साधुतां
ख्यापयित्वा कृतविश्वासात् सुषकान् भक्षितवान् तथा धार्मिको
भूत्वा युधिष्ठिरोऽस्मान् घातयितुं प्रवृत्तः इत्याद्यवस्था कच-
महयं केशाकर्षणम् यतानि साद्विषयां गन्तवानजगद्गुह्यद्वेषद्वेषदी-

एवं प्रवृत्तवसितो राजन् ! सत्यसङ्कल्प ईश्वरः

शापव्याजेन विप्राणां सज्जह स्वकुलं विभुः ॥

स्वमेतर्पां लोकलावण्यनिमुक्त्या लोचनं नृणाम् ।

गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियमाणं ॥

आञ्जित्य कीर्तिं सुश्लोकां (१) वितत्य ह्यजसा नृः को ।

तमोऽनया तद्विपन्तीत्यगत्स्वं पदमीश्वरः ॥

राजोवाच ।

ब्रह्मण्यानां वदन्त्यानां नित्यं बुद्धोऽपसेविनाम् ।

विप्रशपः कथं भद्रं णीनां कृष्णचेतसाम् ॥

भीमकवचवृत्तासुयान्तप्रदीपः ।

हृदयमुनिप्रेषणावीनान्तरुपायैः सुबहु ये पाण्डुसुताः वुर्योधन-

शकुन्युलकदःशासनजयदयादिभिः सपत्नैः कोपिताः तान्

निमित्तं कृत्वा समतान् नृपानितरतरतां हत्वा इशः क्षितिभारं

निरहरत् । जंहरे ईश इति पदं भगवतः स्मृतं सर्वस्य तदा-

यत्तत्त्वं कथ्यते ॥ १॥

क्षितिभारनिहरणानन्तरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह-

भूमारति । अपमेयः साकल्येन प्रभातमशक्यः मनस्तस्वरूपगुण-

व्यर्थः । स्वपादमिगुप्तः परिरक्षितः यदुमिः भूमारभूतानां राज्ञां

पुत्रताः निरस्य सुरांशयोदिवः असुरांशानां चित्रियाणां समू-

हाग्निनाशविषयः । अचिन्तयत् चिन्तामवाह-मन्ये इति,

अवनमारः गत इत्यहं मन्ये । ननु शकुन्या यतः अहं शीघ्रं

कुलमधिषण्मास्ते अतो अवनमारमगतमपि मन्ये अवनो यदु-

कुलं प्रवरं दृष्ट्वा तद्वेषवशात्पुनरप्यवनमिस्थिता असुरा अपि

तत्पुत्रितामावः । अतो यादवः कुलं भूमभूषणमप्यसुरापतेन शकु-

ननकृत्वात् कृतकार्यत्वमप्यसहस्यमित्ति ॥ ३ ॥

तत्संहासचिन्तामकामस्याह-नेति । अस्य यदुकुलस्य अन्यतो-

ऽन्येष्वः प्रतिमतेष्वः किञ्चिदपि परिमार्तरूपकारः पराजयो

नेव सवेत्त तत्र हेतुमाह-विमर्शजहन्त्य विमर्शविद्वेषशस्त्रादिभिः

उल्लङ्घनस्य समूहस्य तत्रापि हेतुः अवनः साकीयतया स्वयमपि

हननमयुक्तमिति । स सृजयन् यदुकुलं विशिनष्टि-मत्संश्रयइयेति ।

मां संश्रयते इति मत्संश्रयं तस्य यतोऽयमुपाय इत्याह-अतः

कठिमिति । वेणुस्तद्वस्य अतमेवैव वरिहः तत्राशहेतुमिव यदु-

कुलस्य सप्तो कश्चि कलहं तत्संहासहेतुं विधाय शान्तिं प्रशम-

‘‘शान्तिः मशमसङ्गजे’’ इति यादवः । उपेमीति । वलमान-

सामीप्ये वलमानवर्जितेशः । उपेयामीत्यर्थः । तदन्तरं धाम

निजलोकमुपेयामीत्यर्थः । यद्वा शान्तम् भद्रम् आप्तेति

यौवपम् ॥ ४ ॥

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

इति भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

भीमकावचनम्

तथा शपमुत्पादितवानिति भावः । विप्राणां कर्तृणां च शप-
स्तेन व्याजेन स्वकुलं यदकुलं सज्जहे विनाशितवान् ॥५॥
तत्र ब्रह्मवतारप्रयोजनं सर्वं सम्पाद्य स्व लोकजगामेत्यादि ब्राह्मण-
स्मृत्यानि । निरतिशयलोकावयववत्या स्मृत्याः सिद्धिविग्रहण-
लोकलोकावयवमाच्छिद्य आकृष्यापहृत्येति यावत् । त्रिलोक्यन्त-
र्गतस्य कृत्स्नस्य लोकावयवस्य समुद्रे गोपदस्यैवैतन्मूर्ति-
लोकावयवेऽन्तर्भूतत्वात्तन्मूर्तिदेशनान्तरं कपि लोकावयवानिवर्तमान-
दिति भावः । तथा निमित्त्यां कष्टक्षमोत्थेन नृणामालोकनमाच्छिद्य
तत्कटाक्षमोक्षस्यैतरकटाक्षमोक्षं भवामुक्त्वादिति भावः । गोभि-
र्वाग्मिस्ता गिरः स्मरतां चित्तमाच्छिद्येत्यर्थः । तच्छेदितानां चित्तो-
त्थानि विनाशितानि । भावः । तच्छेदितप्रवृत्तिः पदानि ज्ञताम्
इत्थमशानां क्रियाः प्रसूतो गमनादिक्रियाः आकृत्येत्यर्थः । तदानी-
न्तनानां चक्षुरादिप्रवृत्तिः स्वकनिष्ठाः कुरुते समुदायः ॥६॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं
तमस्तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्व पद स्थानमगावति ॥ ७ ॥
अब्रह्मण्ययाऽदातुया वा मसवकया वा विप्राः कृष्यान्त-
र्यायन्त न तथैवाह, अब्रह्मण्यनामत्यादना । किञ्च कोप-
जातस्य कृष्याचतसा कृष्यभूतकय पादुरभादित्यर्थः ॥ ८ ॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

शपव्याजेन विप्राणां मित्युक्तं तत्र पृच्छति राजा-ब्रह्मण्ययाना-
मिति ब्रह्मण्ययानां ब्रह्मण्ययानां ब्रह्मण्ययानां ब्रह्मण्ययानां
इत्येतदस्य सत्त्वमावित्यसिद्धिः भावः । तत्र हेतुस्तेन ताव विनिर्दिष्ट-
ब्रह्मण्ययानां ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मण्ययानां नित्यं ब्राह्मण्ययाना-
शीलानां कथं विप्रशाप इति भावः । ननु, ब्रह्मण्ययानांमपि
लुब्धानां च सम्भाव्यतां तत्राह, ब्रह्मण्ययानांमिति नन्ववमपि
सत्संज्ञक्यमावयुक्तमहदतिक्रमात्सम्भाव्यतां तत्राह नित्यं ब्रह्मण्य-
संविनामिति आस्तामिति गणाः अयमक एव तदसम्भ-
वनायामवमित्याशयेन विनिर्दिष्ट-कृष्याचतसामिति । कृष्या चत-
सेषां तेषां न वासुदेवमकानामशुभं विद्यते कश्चित् । इत्यादि-
युक्तोक्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

तथा शपमुत्पादितवानिति भावः । विप्राणां कर्तृणां च शप-
स्तेन व्याजेन स्वकुलं यदकुलं सज्जहे विनाशितवान् ॥५॥
तत्र ब्रह्मवतारप्रयोजनं सर्वं सम्पाद्य स्व लोकजगामेत्यादि ब्राह्मण-
स्मृत्यानि । निरतिशयलोकावयववत्या स्मृत्याः सिद्धिविग्रहण-
लोकलोकावयवमाच्छिद्य आकृष्यापहृत्येति यावत् । त्रिलोक्यन्त-
र्गतस्य कृत्स्नस्य लोकावयवस्य समुद्रे गोपदस्यैवैतन्मूर्ति-
लोकावयवेऽन्तर्भूतत्वात्तन्मूर्तिदेशनान्तरं कपि लोकावयवानिवर्तमान-
दिति भावः । तथा निमित्त्यां कष्टक्षमोत्थेन नृणामालोकनमाच्छिद्य
तत्कटाक्षमोक्षस्यैतरकटाक्षमोक्षं भवामुक्त्वादिति भावः । गोभि-
र्वाग्मिस्ता गिरः स्मरतां चित्तमाच्छिद्येत्यर्थः । तच्छेदितानां चित्तो-
त्थानि विनाशितानि । भावः । तच्छेदितप्रवृत्तिः पदानि ज्ञताम्
इत्थमशानां क्रियाः प्रसूतो गमनादिक्रियाः आकृत्येत्यर्थः । तदानी-
न्तनानां चक्षुरादिप्रवृत्तिः स्वकनिष्ठाः कुरुते समुदायः ॥६॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

किञ्च इत् उपरि जनिष्यमाणां संसारतृणाय कोपयिष्या-
मिमांसाः सुखोकाः कृतीनां सुखाः नां स्वकीर्ति-
वित्तस्य विस्तारयनया कीर्त्या भजसा सुखेनैव नु निश्चितं तमः
तमः कार्यं सत्त्वात् तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येवः स्वपद-
स्थानमगाव ॥ ७ ॥

यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम ! ।

कथमकास्मिन् भवे एतत्सर्वं वदस्व मे ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

विमदपुः सकलसुन्दरसन्निवेशं कर्माचरन् भुवि सुमङ्गलमाप्तकामः ।

आस्थायाधाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यदोषः ॥ १० ॥

कर्मणि पुण्यनिवहानि सुमङ्गलानि गायजगत्कलिमलापहराणि कृत्वा ।

कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे पिण्डारकं समगमन् मुनयो निसृष्टाः ॥ ११ ॥

विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरक्षिराः ।

कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः ॥ १२ ॥

क्रौञ्चस्तानुपत्रज्य कुमारो यदुत्तन्दनाः ।

उपसंगृह्य पद्मचुरविनीता विनीतवत् ॥ १३ ॥

ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः साम्बं जाम्बवतीसुतम् ।

एषा पृच्छति वो विभ्रा अन्तर्वत्न्यसितेक्षणा ॥ १४ ॥

प्रष्टुं विलज्जती साक्षात् प्रभूताऽमोघदर्शनाः ।

प्रलोप्यन्ती पुत्रकामा किंस्वित्सजनयिष्यति ॥ १५ ॥

एवं प्रलुब्धा मुनयस्तानुचुः कुपिता नृप ! ।

जतमिष्यति वो मन्दाः ! सुतलं कुलनाशनम् ॥ १६ ॥

१०३६ श्रीशुक उवाच ।

राज्ञो वाच ॥

राजा परीक्षित उवाच, कि—हे भगवन् । ब्राह्मणों का स्तुकार करने वाले, ब्राह्मण और सदा वृद्धों की सेवा करने वाले, तथा श्रीकृष्ण में विश्वास लगाने वाले, ऐसे सब लोगों को ब्राह्मणों का शाप कैसे हुआ ? ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मतः उपहस्य निमित्तस्याभावात् निमित्तान्तरं पृच्छति—यस्मिन् निमित्तं इति । एकात्मनामेकविचारो कथं भवेत् कथम् ॥ ६ ॥

इहरेच्छेवाह निमित्तमिति परिहरति—विमदमिति । सकलानां सुन्दरवस्तुनां सन्निवेशो विन्यासविशेषो परिसरतः पुर्विभूतं तर्हि किमिति सोऽन्वयो विषयपरः । न सुमङ्गलं कर्माचरन् तर्हि कथापि कामनया ? न प्राप्तकामः तर्हि किमिति कर्माचरति ? धाम द्वापस्थापयं गृहमासाद्य रममाणः गृहे रममाणान्कर्म प्राद्वितुमित्यर्थः । ननु, किमाप्तकामस्य गृहस्था कर्मेभिर्वा तत्राऽहं, उदारकीर्तिः उदारः बहुकर्मदा कीर्तिरस्य सः कीर्ति-

वितानार्थमित्यर्थः । एवं परमैश्वर्येण वर्तमान एव कुलं संहर्तुमैच्छत् तत्कस्य हेतोः ? स्थितः कुले भूमावहरणे शोको यस्य सः ॥ १० ॥

इहरेच्छेवाह—स्थितं ब्रह्मशापनिमित्तं प्रकुमाह—कर्मोपाति । कर्मोपाध्यायताः कर्मणि कृत्वा निसृष्टा मनुयः पिण्डारकं समगमयित्वाः । निसृष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वोक्तमुदारकीर्तितां विदुः श्वन्कर्माणि विनिनष्टि—पुण्यनिवहानीत्यादिभिः पदैः । कानि चिदश्वमेधादिकर्माणि पुण्यमेव जनयन्ति पुण्योपधावनादीनि तु तत्काले सुखमेव कुर्वन्ति प्रापयितादीनि तु पापमेव हरन्ति एतानि तु सर्वतो मुखानीत्याह—पुण्यनिवहानि कीर्तनादिना पुण्यानि निषेदन्ति प्रापयन्तीति तथा सुमङ्गलानि अतिसुखानि कानि गायतो जगतः कलिमलापहराणि कृत्वा मुनिप्रस्थापने देवः कालात्मना संहारकरूपेण यदुदेवगेहे यदुदेवगृहे निवसता सकृदं सज्जिष्येतेत्यर्थः । पिण्डारकं सत्तां नातिदूरं तीर्थं विधेयम् ॥ ११—१२ ॥

उपसंगृह्य पादमहयं कृत्वा ॥ १३ ॥

प्रश्नप्रकारमाह—ते वेषयित्वेति, इवेति । हे अमोघदर्शना विभ्रा ! एषा अन्तर्वत्नी गर्भिणी ॥ १४ ॥

यस्मिन्निमित्तं यदोः शाप इति विज्ञाया ॥

1. The first step in the process is to identify the problem or issue that needs to be addressed. This involves gathering information and understanding the context of the problem.

तच्छ्रुत्वा तेऽतिसन्त्रस्ता विमुच्य सहस्रोदरम् ।

साम्बस्य ददृशुस्तस्मिन् मुसलं खल्वयस्मयम् ॥ १७ ॥

किं कृतं मन्दभार्यैर्नः किं स्वदिश्यन्ति नौ जनाः ।

इति विद्वहिता गेहानाऽऽदाय मुसलं ययुः ॥ १८ ॥

तच्चोपनीय सदति परिम्लानमुखश्रियः ।

राज्ञा आवेदयाश्चक्रुः सर्वयादवसानिधौ ॥ १९ ॥

श्रुत्वाऽमौघं विप्रभापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप ।

विस्मिता भयसन्त्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकलः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

युवोपा, शृंग, संगिरा, केवप, वामदेस, मन्त्रि, मन्त्रि, और नारदादिक बहुत से रहे ॥ ११ ॥

बहु लोगों के कुमार देखते २ मुनि लोगों के समीप जाकर खरग, छूकर, मवितीत होकर भी बड़े तला सरी के बनकर मुनि लोगों से पूछते हुए ॥ १२ ॥

मेरे सब यह कुमार कामवती के पुत्र साम्ब को स्त्री के वसते भूषण पहिनाकर, स्त्री का वेष बनाकर मुनि लोगों के समीप जाकर बोले, कि—हे विप्रों! यह कृष्ण कदाच पायी स्त्री गर्भवती है, और आप लोगों से पूछती है ॥ १४ ॥

परन्तु साम्ब आप लोगों से पूछने में खजा करती है, इससे आप दिव्यदृष्टि वाले हैं आप लोग कहिये तो कि—यह पुत्र की कामना वाली है पर क्या जनेगी सो आप लोग करण कीजिये ॥ १५ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार जब यह कुमारों ने उन को वहीं-काथे तब वे मुनि लोग कुपित होकर बोले, कि—हे मन्द-जो ! यह तुमारे कुल के नाश करते वाले मुसल को पैदा करेगी ॥ १६ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्यटीपिका ।

तस्मिन्नुदरे अवस्थाय लोहमयम् ॥ १७ ॥

मन्दभार्यैर्नोऽस्माभिः किमेतत्कृतम् ? नोऽस्मान् किं स्वदि-
शन्तीति विद्वहिताः सन्तो मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥ १८ ॥
राज्ञे उपसेनाय न तु श्रीकृष्णाय ॥ १९—२० ॥

श्रीराधाशमयादासगोस्वामिविध्वंशिता

टीपिका टीपिनी टिप्पणी ।

तच्छापाशमकं वाक्यं विमुच्य उरुननमससङ्घात
पृथक्कृत्य सारस्य समाश्वेन संशयवचनत्वादिति
भाषः । तस्मिन् मुसलमाववति उदरे सतिवति विस्मये
अवस्थाय भाषयत्त्या लोहमयम् ॥ १७ ॥

किं कृतमिति भीतानां पश्चात्तापवाक्यम् ॥ १८ ॥

उपसेनायत्यपि श्रीकृष्णच्छेदयेव ॥ १९ ॥

अमोघममयै तादृशापकार्ये मुसलं च दृष्ट्वा ॥ २० ॥

श्रीमद्गीताववाचायकृतभागवतचन्द्रिका ।

तच्छ्रुत्वा । तन्मुनिवचः श्रुत्वा ते बहुकुमारा प्रतीक-
सन्त्रस्ताः सहसा माधु साम्बस्योदरे विमुच्य तस्मिन्नुदरे
अवस्थयम् लोहमयं मुसलं ददृशुः ॥ १७ ॥

मन्दभार्यैरस्माभिः किमेतत्कृतं नोऽस्माकं जनाः नोऽस्मान्
प्रति किं यदिद्विपन्तीत्येवं विद्वहिताः विद्वहकवितविषाः सन्तो
मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥ १८ ॥

ततस्तं मुसलं सदति राजसमायाय उपनीय परिम्लाना मुख-
श्रियं तं सर्वेषां बादवानां सन्निधौ राज्ञे उपसेनायाश्चेदवसानं
स्वकृतं सर्वे विज्ञापयामासुः ॥ १९ ॥

श्रुत्वा अमोघममतिहतं विप्रभापं श्रुत्वा मुसलं च दृष्ट्वा
तावद्विस्मितास्ततो भयसन्त्रस्ता भयेन कम्पितगावाश्च बभूवु-
रित्यर्थः "असी उद्वेगे" "श्रीविज्जी मयवलयोः" इत्युच्यते
नात् आश्रया पौनरुक्त्यात् ॥ २० ॥

श्रीमद्गीताववाचायकृतपदरत्नावली ।

तस्मिन्नुदरे ॥ १७ ॥

किं कृतम् ॥ १८—२० ॥

श्रीमद्गीताववाचायकृतकमसम्भवं ।

विमुच्य उरुननमससङ्घातपृथक्कृत्य साधर्यं समारतया
संशयवचनतयेति भाषः ॥ १७—२० ॥

तच्चूर्णयित्वा सुसलं यदुराजः स आहुकम् ।

समुद्रमलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितम् ॥ ११ ॥

कश्चिन्मत्स्योऽप्रसीत्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः ।

उद्यमानानि वेलायां लग्नान्यासन् किलैरकाः ॥ १२ ॥

मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालनान्नैः सहार्णवे ।

तस्योदरगतं लोहं (१) सशाल्ये लुब्धकोऽकरोत् ॥ १३ ॥

भगवान् ज्ञातसर्वार्थं ईश्वरोऽपि तदन्यथा ।

कर्तुं नैच्छत् विप्रशपि कालरूप्यन्वमोदत ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पार्श्वहस्तां सहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे विप्रशापा नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमविश्वनाथकृतमुक्तभाषार्थदीपिका ।

राज्ञे उग्रसेनायैव तदु भीकृष्णाय लज्जामवाप्तमिति
भावः ॥ १६ ॥ २० ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सहसा सद्यः "सद्यो" सहसा हेतुशून्ये युक्तेऽपि साम्प्रतम्
इति यादवः । उदरं क्लृप्तं विमुच्य तस्मिन्नुदरे अयं मयं लोहमयं
सुसलं वक्ष्युः ॥ १७ ॥

मन्वमायैर्नोऽस्माभिः किं कृतम् ? नोऽस्मान् किं वदिष्यन्तीति
विद्वन्मिताः सन्तो मुसलमवायं वेदान् वयुः ॥ १८—२० ॥

भाषा टीका ।

यस्य इत्यादि सुतकर यदु कुमार धवडाये, और जलरी से
साथ के उदर को खोलकर क्या देखते हैं, कि—उसमें एक
लोह का मुसल निकला ॥ १७ ॥

तब तो बाबूक लोग पछताने लगे, कि—हम मन्व भागि-
नों ने यह क्या किया ? और लोग हमसे क्या कहेंगे ? इस
प्रकार बड़े विद्वद्वाक्य उक्त मुसल को लेकर घर आये ॥ १८ ॥

मुख जितना सूख रहा, ऐसे व यदु बाबूक, उग्रसेन महा-
राज की सभा में उस मुसल को खोजकर सब यादव लोगों
के सम्मुख उस वृत्तान्त को राजा से निवेदन करते हुए ॥ १९ ॥

हे नृप ! उस अग्रिम प्राणियों के शप को सुतकर, और
उस मुसल को देखकर द्वारका वासी बड़े विस्मय को प्राप्त
होकर मय मीत होते हुए ॥ २० ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आहुक उग्रसेनः सोऽपि भीकृष्णमपृष्ट्व प्रास्यत् प्रक्षिप्तवान्

(१) शब्देषुमिति विज्ञः पा० ।

[४]

अस्य सुसलस्य चूर्णयित्वा सुसलं यदुराजः स आहुकम्
प्रास्यत् ॥ ११ ॥

तरलैस्ततः ॥ १२ ॥

अन्यैर्मत्स्यैः सह शल्ये शराग्रे ॥ १३ ॥

ज्ञाताः सर्वेऽपि येन स ईश्वरोऽपि समर्थोऽपि सन्नन्यथा-
कर्तुं नैच्छत् किंस्वन्वमोदत यतः कालरूपी ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिकायां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिकायां

दीपिकादीपिनीटिप्पणीयाः

स आवेदितः ॥ ११ ॥

उद्यमानानि इतस्ततः प्राक्ष्यमाणानि तत्र एव हेतोः

वेलायां तटे लग्नानि परकाः पटैरिति ख्यातास्तथा-

विशेषाः ॥ १२ ॥

स जरेति प्रसिद्धः ॥ १३ ॥

ईश्वरोऽपि अन्यथा कर्तुं समर्थोऽपि तद्विषयं त-

मित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिकायां दीपिकादीपिनी

टिप्पणीयां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीसुरेश्वरसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।
इश्वरोऽपि अन्यथा कर्तुं समर्थोऽपि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये

श्रीसुरेश्वरसूरिकृतशुकपञ्चीये

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स यद्वृत्ता राजा आहूकः उग्रसेनः मुसलं चूर्णयित्वा समुद्रसलिले प्राश्यत् प्राचिचित्पत अस्य मुसलस्य चूर्णाक्रियमाणस्यावशेषितं लोहशकलञ्च प्राश्यत् ॥ २१ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् समुद्रसलिले कश्चिन्मत्स्यः लोहं पातितं लोहशकलमग्रसीत् चूर्णानि तु तरलैस्तरङ्गैस्तत्र तत्र वेलायां तीरे ऊह्यमानानि प्राप्यमाणानि अत एव लग्नान्यरकाख्या दीर्घाः स्थूलाश्च शाराग्रयोपेतास्तृणविशेषा आसन् ॥ २२ ॥

मत्स्य इति । योऽग्रसील्लोहं स मत्स्यः अन्यैर्मत्स्यैः सह जालेन मत्स्यघ्नेगृहीतः लुब्धकस्तेषां मत्स्यघ्नानां मध्ये कश्चिदलुब्धक इत्यर्थः । तस्य मत्स्यस्योदरगतं लोहं शक्यं शराग्रेऽकरोच्छराग्रं कारितवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

मगवानिति । ज्ञाताः सर्वेऽर्थाः कालत्रयमोचराः येन स तं विप्र-
शापमन्यथाकर्तुं विफलीकर्तुमीश्वरः समर्थोऽपि तदन्यथा कर्तुं नैच्छत किन्तु कालरूपी हेतुगर्भमिदं कालरूपेण सहस्रं कृत-
सङ्कल्पत्वादन्वमोदत ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्भरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

तरलैस्तरङ्गैः वेलायां तीरे लग्नानि संसक्तानि परकाः
दीर्घसूचीमुखतृणविशेषाः ॥ २२ ॥

शक्येषु शक्याख्यशरं लुब्धको व्याधः ॥ २३ ॥

सर्वेषामर्थः पुरुषार्थो यस्मात्स तथा सर्वैर्यथेति वा ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीयकृतपदरत्नावल्याम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारायंदिनी ।

सांख्यदीनां लज्जामये मा भूतामिति सांख्याहुः कुण्डामपृ-

ष्टेन तन्मुसलं चूर्णयित्वा अवशेषितं लोहं च किञ्चिन्मात्र-
मस्य अकिञ्चित्करमिति मत्वा सलिले प्राश्यत् ॥ २१ ॥

तरलैस्तरङ्गैः ॥ २२ ॥

मत्स्यैर्मत्स्यैः सह जालेन शराग्रं स प्रसिद्धो लुब्धकः
॥ २३ ॥ २४ ॥

इति सारायंदिनीयां हर्षिय्यां भक्तचेतनाम् ।

एकादशस्कन्धे प्रथमः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स आहूकः उग्रसेनः मुसलं चूर्णयित्वा समुद्रसलिले प्राश्यत्
प्राचिचित्पत अस्य मुसलस्य अवशेषितं लोहं च प्राश्यत् ॥ २१ ॥

तत्र लोहं मुसलशेषं मत्स्योऽग्रसीत् चूर्णानि तु तरलैस्तरङ्गैः तत-
स्तस्माद्देशात् ऊह्यमानानि वेलायां समुद्रतीरे लग्नानि परका
आसन् दीर्घसूचीमुखनिर्मिततृणविशेषाः बभूवुः ॥ २२ ॥

स मत्स्यः अन्यैर्मत्स्यैः सह मत्स्यघ्ने गृहीतः तस्य मत्स्य-
स्योदरगतं निर्गतं लोहं शक्यं शराग्रे अकरोत्संयोजितवान्
स प्रसिद्धः जरामिधः लुब्धको व्याधः ॥ २३ ॥

इश्वरोऽपि सर्वं कर्तुं समर्थोऽपि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

राजा श्रीउग्रसेन महाराज ने भी उस मुसल का चूर्ण
कराकर समुद्र में डलवा दिया और उसका कुछ लोह अव-
शेष रहा उसको भी समुद्र में डलवा दिया ॥ २१ ॥

उस लोहे के टुकड़े को तो कोई मत्स्य निसल गया और
जो चूर्ण रहा सो तरंगों की टक्करो से किनारे पर लगकर
परका अर्थात् जिसकी चटाई बिनी जाती है वह पटेरे नामक
तृण विशेष होगया ॥ २२ ॥

जिस मच्छ ने वह लोह निगला रहा, उस मच्छ को
अन्य मत्स्यों के साथ मत्स्य मारने वालों ने जाल डालकर पकड़ा,
और उसके पेट में निकला जो लोह तिरका लुब्धक ने
अपने बाण के अग्र भाग में लगा लिया ॥ २३ ॥

श्रीकृष्ण भगवान् इन सब बातों को जानकर चुप खगा
गये, और उस आह्वानों के शाप को अन्वया कर देने में
आप समय भी रहे तो भी आपने उलटने की इच्छा नहीं
करी किन्तु आप स्वयं कालरूप भी तो हैं इस लिये अपने मनमें
अनुमोदन किया ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे प्रथम अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्य ५० भागवतसंस्कृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

—:०:—

श्रीशुक उवाच ।

गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारवत्यां करुदह ! ।

अर्वात्मीनारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः ॥ १ ॥

का नु राजन्निद्रिमवात् सुकुन्दचरणाम्बुजम् ।

न भजेत्सर्वत्रो मृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥ २ ॥

तमेकदा तु देवर्षि वसुदेवो गृहागतम् ।

अर्चितं सुखमासीनमेभिवाद्यदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

वसुदेव उवाच ।

भगवन् ! भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् ।

कृष्णानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोक^(१)वर्त्मनाम् ॥ ४ ॥

भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ।

सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनाम् ॥ ५ ॥

भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ।

छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥

ब्रह्मस्तथाऽपि पृच्छामो धर्मान् भागवतांस्तव ।

यान् श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ७ ॥

अहं क्लिप्तपुराऽनन्तं प्रजापतौ भुवि मुक्तिदम् ।

अपूज्यं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ॥ ८ ॥

भीष्मस्त्रासिकृतसाधारणीपिका ।

द्वितीये निमित्तायस्तसम्वादेनाऽऽह नारदः ।

धर्मोन् भागवतान् मत्स्या वसुदेवाय पृच्छते ॥

अभीक्ष्णं प्रस्थापितोऽपि पुनः पुनस्वास्तीषित्यर्थः । नेनु, नारदस्य दत्तादिशापाशैकत्र वासः सम्भवतीत्याहुः— गोविन्दभुजगुप्तायामिति । न तस्यां शापादेः प्रभाव इत्यर्थः ।

कृष्णोपासने लालसा प्रीत्युत्थम् यस्य सः ॥ १ ॥

यद्भजने मुक्तानामपीदृशमौत्सुक्यं तं को नाम न भजे-
दित्याह—कोन्विति । इन्द्रियवानिति इन्द्रियवत्त्वमाश्रमेव यथा-
धिकारिविशेषमिति त्वर्थः । सर्वतः सर्वेष्वपि लोकेषु मृत्युर्वत्त्व
सः ॥ २-३ ॥

वर्त्मनाम् इति युक्तः पाठः ।

यथा पित्रोर्यात्रा आगमनमपत्यानां स्वस्तये मङ्गलाय यथा
चोत्तमश्लोकस्य वर्त्मभूतानां महतां यात्रा कृष्णानां स्वस्तये
तथा भगवद्रूपस्य भवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्तये इति ॥ ४ ॥
देवैरपि महतामुपमानमनुचितमित्याह—भूतानामिति । देवानां
अरिममतिवृद्ध्यादिना भूतानां दुःखायाऽपि समाप्तिः त्वादृशां
त्वेया सदृशानाम् अच्युते आत्मा येषां तेषाम् ॥ ५ ॥

किञ्च, सुखं कुर्वन्तोऽपि देवा भजनानुसारेण कुर्वन्ति स तथा
साधव इत्याह—भजन्तीति । छायेव यथा पुरुषो यावत्करोति
तावदेव तस्य छायाऽपि तथा कर्मसचिवाः कर्मसहायाः ॥ ६ ॥

तदेव यद्यपि भवत् आगमनमात्रेणैव वक्ष्ये कृतार्थस्तथा-
ऽपि पृच्छामः तवेति तव वैधर्म्येः प्रसन्नो भगवांस्तानित्यर्थः ॥ ७ ॥

भीमरक्षामिकनभावादीपिका ।

ननु, त्वत्तोऽपि किमन्यो भगवत्प्रसादपात्रमस्ति तत्राऽऽह
अहं किलेति । भुवि प्रजापतौऽपुत्रं पुत्रं चाभयोजनः सन् पुत्रि-
तवान् किलेति सुतीगृहे भगवदुक्तमनुस्मरति ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकादासगोक्षामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

निमज्जायन्तानां जयन्तीनन्दनानां नवयोगेश्वराणाञ्च सन्ता-
देन प्रद्वनोत्तररूपेण पुनः पुनरित्यस्य प्रस्थापिताऽपीति
व्यङ्ग्योऽर्थः अतएवेत्यर्थः इत्युक्तं प्रस्थापने च लोकवृत्तान्त-
जिज्ञासादिलीलेव कारणं कृष्णरूपोपासने दर्शनादिना भजने
यद्वा कृष्णस्य उपसमीपे आसने स्थिता जालसा यस्य सः
तथा ॥ १ ॥

यद्भजने यस्य चरणाम्बुजस्य मन्त्रे सेवने तद्वरगार-
विन्दम् इन्द्रियवत्प्रमात्रमेवेति वर्याभ्याद्युपेक्षापि निरस्ता अधि-
कारनिशेषमिति यथा "स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन
यजेत" इत्यत्र स्वाराज्यकामस्य राज्ञः सतो राजसूयेऽधिकारो
नान्यस्य तथा इन्द्रियवतः सर्वस्यापि तद्भजनेऽधिकार
इत्यर्थः । तदुक्तं पादौ माघमाहात्म्ये "सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र हरि-
मक्तौ यथा नृप" इति । भागवते च "सर्वेषां मनुपासनम्" इति
अमरोक्तमैरिन्द्रादिभिरपि तदेवं विषयिमुमुक्षुमुक्तानामपि तद्भ-
जनीयमिति स्थिते महाभक्त राजो नारको वा कथं तत्र भजेदिति
भावः ॥ २ ॥

आमिवाद्य नमस्कृत्य ॥ ३ ॥

कृपणानां सर्वसाधनहीनानां भगवद्रूपस्य भगवद्वेशा-
वनारस्य देवर्षित्वमुपेत्य स इति अवतारमध्ये तत्परि-
ग्रहादेवञ्च यथा महतामित्युपमानोपमैयर्थान् साङ्ख्यमिति
ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

उपमानं सादृश्यम् ॥ ५ ॥

साधवस्तु कर्मानुगता न भवन्ति प्रत्युत दीनेषु तद्दिने-
ष्वेव वास्तवा दयालवः ॥ ६ ॥

तदेवं साधूनां दीनवत्सलत्वाभिधानप्रकारेण तथापीति
बलादेव यद्यपीत्याद्युद्धाहृतं तत्र सम्बन्धिनो भस्मानुसम्बन्धि-
तत्वेन भगवत्प्रसादजनकत्वेनेत्यमित्यस्य तत्र वैधर्म्यरित्यादि-
व्याख्यासमिति प्रतिपत्तिगौरवावित्यर्थः इत्युक्तम् । ननु कृतार्थस्य
तत्र मन्त्रमन्त्रे किं प्रयोजनमित्याशङ्क्यामाह—यनिति ।
मन्त्रप्रसङ्गेन भुक्त्वा मन्त्रोऽपि ॥ ७ ॥

न मोक्षयेति प्रकाशापभवयोगेन श्रीकृष्णवियोगममव्यग्रतया
निर्वेदोक्तिः भगवदुक्तमिति "न यत्रायेऽपवर्गे मे मोहितौ मम
मायया" इति ॥ ८ ॥

श्रीसुतर्षेणसंरुद्धतथुक्तपञ्चीयम् ।

॥ १ ॥

इन्द्रियवान् चक्षुमान् ॥ २—३ ॥

उत्तमश्लोकवर्मणाः भगवच्छरीरभूतस्य तत्रागमनं पित्रो-
रागमनमिव कृपणानां देहिनां स्वस्तये भवति ॥ ४—५ ॥
ज्ञायेत्युपकारकत्वात्संभयणीयत्वं विवक्षितम् ॥ ६—८ ॥

भीमङ्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्राध्यात्मन्याकर्तुं समर्थोपीत्युक्तं किं कश्चित्दन्वयाकरणं
प्रसिद्धमित्यपेक्षया तद्दर्शयस्तत्प्रसङ्गादितिहासान्तरं प्रस्तोतुमाह,
मानिन्द्यादिना तद्भक्तद्वयं । अभीक्ष्णं प्रस्थापितोपि नारदः पुनः
पुनः कृष्णकृष्णमन्त्रोन्नीकृतवान् । ननु, नारदस्य दत्तशापात्त्रैकत्र
वानसम्भवे इत्याशङ्कामपनुद्न द्वारकां विशिनष्टि—गोविन्द-
भुजगुप्तमिति । न तस्यां शापादेः प्रभाव इति भावः । किमर्थ-
मुवासीदित्यत्र नारदो विशिनष्टि—कृष्णोपासनलालस इति । कृष्णो-
पासनाज्ञां जालसा औत्सुक्यं यस्य सः ॥ १ ॥

ननु, नित्यं ज्ञानाधिकस्य देवर्षेः कृष्णोपासनायामौत्सुक्यं
कथं किमर्थं मित्युवाह—कथं निति । हे राजन् । इन्द्रियवान् चक्षुमान्
को वा पुमान् मुकुन्दस्य श्रीकृष्णस्य चरणाम्बुजं न सेवेत सेवमानो
नान्वतिष्ठेत् ज्ञानविभागमस्तरेण सर्वोपीन्द्रियवान् सेवेतैवेत्यर्थः ।
तत्र हेतुत्वेन तत्पादाम्बुजं विशिनष्टि—सर्वतः समुत्थम् इतिच्छेदः
सर्वेष्वपि भजतसु न विद्यते मृत्युर्यस्मात्सेव्यमानात्तथाभूतं
सर्वेषामपि विदुषामिविदुषाञ्च मुकुन्दचरणाम्बुजसेवयैव संसृति-
निवृत्तिरित्यर्थः । अत एवाप्ररोक्तमैज्ञानाधिकैर्ब्रह्मरुद्रादिभिरुपास्यं
सेवेतो मृत्युरिति पाठे सर्वेष्वपि लोकेषु मृत्युर्यस्य स चक्षु-
मान् को वा न सेवेतैवेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु, परावर्तस्त्वविदो देवर्षेस्तत्रावस्थिताववश्यमप्यात्म-
वादः समभावि न तत्र संशयः किन्तु को वा पृष्टुमाह
समिति । गृहागतं स्वगृहं प्रत्यागतम् अभिवाद्य प्रणम्येदं वक्ष्य-
माणम् अभवीत् ॥ ३ ॥

तदेवाह—भगवन्नित्यादिभिः षड्भिः । किञ्च तत् पृष्टुकामस्तावत्
तदागमनमभिनन्दति—भगवन्निति । हे भगवन् !
मन्त्रतो यात्रा सञ्चारः सर्वेषां देहिनां माहशां स्वस्तये भङ्ग-
लाय सुखायेति यावत्, तथा हि यथा पित्रोरागमनं पुत्राणां
सुखायैव तथा उत्तमश्लोकवर्मभूतानां तत्स्वरूपस्वाभावादि-
ज्ञानद्वारभूतानां महात्मनां यात्रा कृपणानां तापत्रयपीडितानां
स्वस्तये एव, उत्तमश्लोकवर्मणा इति पाठान्तरं तदा भगवच्छ-
रीरभूतस्य भवतः आगमनं पित्रोरागमनमिव कृपणानां देहिनां
स्वस्तये एव भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु, किं विशेषेण माहशामेव यात्रा कृपणानां स्वस्तये इति
ब्रूते ? यतो देवादीनामपि यात्रादि कर्म लोकाणां स्वस्तये भव-
तीत्यत आह—भूतानामिति । देवानां पञ्जैत्यादिनां चरितं भूतानां
उत्साह (सुखाय) च भवत्यतिवृष्ट्यादिना पुःखजननदर्शनादिति
भावः । त्वादृशां तद्विधानां साधूनां च चरितं सुखायैव तत्र
हेतुत्वेन विशिनष्टि—अच्युतमन्त्रमिति । अच्युते आत्मा मन्त्रो
येषां तेषां नित्यमच्युते कश्चित्स्वोदितरक्षासोमपोह्याच्युतवासंवा
तापत्रयनिरस्तशीलत्वात्सुखायैवेति भावः ॥ ५ ॥

किञ्च, सुखं कुर्वन्तोपि देवा भजनानुसारेण कुर्वन्ति
साधवस्तु न तथेत्याह—भजन्तीति । ये देवाश्च यथा भजन्ति

श्रीमद्गीताप्रवचनार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 तन्मन्त्रं देवा अपि तथैव भजन्ति भजन्तुगुणमेव सुखं यच्छन्ति
 ननु, निरवधिकमित्ययं न कुतः ? अतः क्षयवत् कर्मसंविदाः कर्म
 सहासस्ते यथा कर्मसंविदाः साधनाः (स्वर्ग) । यद्येवं
 तदास्ते च तद्वैदिकमपि स्वस्वार्थकर्मोत्तरात्तदर्थं कर्मैव तत्र
 तेषां फलभावेन सहासो येषां तथोभूता इत्यर्थः । साधवस्तथा
 ह्यस्तु दीनवत्सला दीनेषु तापप्रियाभिभूतेषु वत्सलाः । निर-
 वधोऽपि स्वस्वार्थकर्मसंविदाः । यथा, क्षयवत् परोपकारकर्मसंविदाः
 अतः सधर्मायाः साधव इत्यर्थः ॥ ६ ॥
 अथ विदितं । तदेवं यद्यपि तत्त्वगतमनमात्रेण वयं कृतार्था-
 न्कृतार्थापि पुच्छामः, किं तत्र ? भाग्यं तान् धर्मान् तव वैदिक-
 मन्त्राणां प्रसङ्गः तानित्यर्थः । किञ्च, यान् धर्मान् धृत्वा सर्वतः
 सर्वप्रमाणानुसङ्गस्यैव मन्त्रमुच्यते ॥ ७ ॥
 ननु, पुनश्च तत्परमपुरुषस्त्वमित्युक्तं इव किं निर्विघ्नं
 इत्यत आह-महमिति । मुक्तिरसंभवात्तत्त्वमेव । पुनश्चापि तद्वत्पु-
 नश्च मन्त्राणां प्रसङ्गः ननु, मोक्षार्थपूजयाम् तदा हेतुत्वेनात्मनो
 विघ्नान् हरेवत्येव भगवतो भगवत् मोहितः (प्रतारितः) किञ्चित्
 सुखिकायुः सगवत्काममुच्यते ॥ ८ ॥
 श्रीमद्गीताप्रवचनार्थकृतपदरत्नावली
 अतः कतिपयैरप्ययैव सुदेवनाम्न सत्त्वात्तद्वत्त्वेन हरेस्तत्त्वं तद-
 वाप्तिसाधने तदधिकारिचक्षुणा ज्ञेया वि निरूपयति; तत्र साह-
 चिक्यस्य नारदस्यान्तःपुरवासिना प्रसूदेवेन सह सङ्गमः कथं
 सङ्गम्यतीति शङ्का परिहर्तुमाह-गोविन्देति । वनवासिनो नारदस्य
 जनसङ्कुलपुरनिवासहेतुः कथ्यते ॥ १ ॥
 श्रीमद्गीताप्रवचनार्थकृतपदरत्नावली
 जायते किं पुनः सत्यं विज्ञाततत्त्वस्य नारदस्येति सावेनाह,
 को न्विति । सर्वतो मृत्युः मरणं यस्य स तथा ॥ २ ॥
 अस्तु कं प्रकृते किमत्राह-तत्त्वमेव ॥ ३ ॥
 ननु, सत्त्वोपेक्षात् श्रीमद्गीताप्रवचनार्थकृतपदरत्नावली
 त्याग्येन नारद एवेति-भगवत्प्रियादिना । स्वस्तये इति विज्ञाप्ये-
 त्यादिप्रयोगवत् । यथा सञ्चारणं पित्रोर्गोत्रादिशूनाम् उत्तमश्लोक-
 हरिः सः एव धर्मं यस्य स तथा । यथा, उत्तमो हरिस्तस्य तल्लोक-
 इव श्लोको येषां ते तथा महान्तस्तेषां धर्मं यस्य स तथा । यथा
 नमोर्गोत्रवर्तीत्यर्थः । तस्य ॥ ४ ॥
 ननु, सर्वभूतसुहृत्वे सार्विकत्वं प्रयोजकं तद्वानामन्यस्यतः
 किं विशेषतः स्तुत इति तत्राह-भूतानामिति । भूतानि त्रि-
 विधानि सार्विकराज्यतामसमिधायिनि; तत्र देवानां चरितं
 सार्विकभूतानां सुखान्वेष आत्मभजने बुद्धिमुत्पाद्य सुखसङ्गा-
 फलदानं तामसानां दुःखाय तद्विपर्ययबुद्धिमुत्पाद्य दुःखलक्षण-
 फलदानं राजसानां सुखदुःखसङ्गामिश्रफलाय मिश्रकर्मबुद्धि-
 मुत्पाद्य सुखाविमिश्रफलदानम् इव च शब्दगृहीतं कितौचशब्दः
 समुच्चयार्थः भवादृशानां चरितं न तथेवाह-सुखावेति । एवञ्च देव-
 दुःखं त्वावर्त्तयति, अन्त्युतात्मनामिच्छनेन व्यापारान्तरं निवार-
 यति, दिशब्देन तेषां तद्वतीति सूचयति ॥ ५ ॥

देवानामात्मभजने बुद्धिमुत्पाद्य सुखादिफलदातृत्व-
 मस्तीत्युक्तं तत्त्वमुच्यते-भजन्तीति । ये पुरुषाः यथा येन प्रका-
 रेण देवान् भजन्ति तदेवा अपि तथा कृतकमानुसारं तान्
 पुरुषान् भजन्ति फलदानं सञ्चया भवन्ति, न च देवेषु
 वैषम्यादिकमाशङ्कनीयमित्यतश्चिदर्थेन दर्शयति-क्षयति ।
 कर्मसंविदाः क्षयावत् पुरुषकृतकमानुसारं तान् यथा
 पुरुषानुक्ता नयत्यर्थः । भवादृशान् न तथेवाह, साधव
 इति-

आत्मनो भजने बुद्धिमुत्पाद्य फलदाः सन्तः ।

उत्तमानां जनानाञ्च त्रिकुष्टानां विपर्ययः ॥

शुभाशुभफलानान्तु कर्मणां विबुधाः सदा ।

प्रसक्तका यथाशौचमुच्यते । फलदाः सदा ॥

॥ सुखमिच्छन्ति भूतानां प्रायो दुःखाश्च हानुयात् ॥

तथापि तेभ्यः प्रवक्ष्यामि देवा एव हरेः प्रियाः ॥

इत्येतस्मिन् अर्थे प्रमाणम् ॥ ६ ॥

ननु, साधुभ्यो देवानां सुखमर्थात् कसीदार्थप्रश्नस्तान् प्रति

त्याद्यप्यतः प्रश्नप्रतिष्ठाद्वैतत्वे सामर्थ्यादिति तत्राह-ब्रह्मप्रति

कथयि देवाः प्रवक्ष्यामि निश्चितायास्तथापि । मानुषत्वेनास्मद-
 ह्ययोगोचरत्वाद्युत्तमोक्तप्रतिष्ठायाश्चानसामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानपात्र-

त्वात्तथा वयं तु तत्रैवा धर्मान् पुच्छाम इत्युच्यते । ननु, किम-

त्राहिसालक्षणां धर्म उत न्यायाचाराद्व्यवहृतम् इत्यत्राह-साम-

वर्तनिति । भवत्यत्र व्यवहृतत्वे तद्व्यवहार-प्रणिति । भजेत-प्रसक्त-

धर्मापि सर्वभगवोचकं किमुत तदनुष्ठानमिति दर्शितम् ॥ ७ ॥

भवता भगवद्विषयधर्माचरणं कृतं किमधुना तद्विषय-

प्रश्न इति तत्राह-महमिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीताप्रवचनार्थकृतपदरत्नावली

अथ तदानन्तर्यप्राप्ते श्रीमद्गीताप्रवचनार्थकृतपदरत्नावली

वदित्वा तद्वानन्तर्यसदकारित्वेपि श्रीनारदस्य आरकायामेव

वास आसीदिति सहेतुकमाह-गोविन्देति । श्रीमद्गीतां लोकवृत्तान्त-

जिज्ञासादिखिलाया श्रीमद्गीतां मुहुस्तत्र प्रस्थापितोऽपि पुनः

पुनश्चातसीदित्यर्थः । कथस्य उप समीपे आसने स्थितौ जालसा

यस्य तादृशः तद्वज्जगुन्तायामिति स्थानसौख्यमपि दर्शितम् ॥ १ ॥

अत्र तस्य वासे कैमुत्यं कोऽन्विति । अन्वोऽपि कः

इन्द्रियवानित्यनिन्द्रियवत्सु तद्वज्जगुन्तादिष्वपि तद्वजनसौख्यं

दर्शितम् ततः सेन्द्रियो वा को न भजेदिति स्वभावत एव

तद्योग्यं सर्वेषामित्यर्थः । विचारतः सर्वतो मृत्युरिति नचैवं

साधारण्यजनानामेव तद्वज्जगुन्तादिष्वपि तद्वजनसौख्यं

दर्शितम् ततः सेन्द्रियो वा को न भजेदिति स्वभावत एव

तद्योग्यं सर्वेषामित्यर्थः । विचारतः सर्वतो मृत्युरिति नचैवं

साधारण्यजनानामेव तद्वज्जगुन्तादिष्वपि तद्वजनसौख्यं

दर्शितम् ततः सेन्द्रियो वा को न भजेदिति स्वभावत एव

तद्योग्यं सर्वेषामित्यर्थः । विचारतः सर्वतो मृत्युरिति नचैवं

साधारण्यजनानामेव तद्वज्जगुन्तादिष्वपि तद्वजनसौख्यं

दर्शितम् ततः सेन्द्रियो वा को न भजेदिति स्वभावत एव

तद्योग्यं सर्वेषामित्यर्थः । विचारतः सर्वतो मृत्युरिति नचैवं

साधारण्यजनानामेव तद्वज्जगुन्तादिष्वपि तद्वजनसौख्यं

दर्शितम् ततः सेन्द्रियो वा को न भजेदिति स्वभावत एव

तद्योग्यं सर्वेषामित्यर्थः । विचारतः सर्वतो मृत्युरिति नचैवं

साधारण्यजनानामेव तद्वज्जगुन्तादिष्वपि तद्वजनसौख्यं

दर्शितम् ततः सेन्द्रियो वा को न भजेदिति स्वभावत एव

तद्योग्यं सर्वेषामित्यर्थः । विचारतः सर्वतो मृत्युरिति नचैवं

यथा विचित्रव्यसननिर्देवद्विर्विश्वतो भवतु ॥ १७ ॥

॥ ३ मुच्ये मह्यजसैनाहं तथा ना शाधि सुव्रतमी ॥ १८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजनेव कृतप्रभो वसुदेवेन धीमता ।

भीतस्तमाह दवर्षिहरेः संस्मरिता गुणैः ॥ १९ ॥

नारद उवाच ।

सस्योतद्वयवसितं भवतां साव्यतर्षा ।

यत्पच्छसि भगवतस्तु धर्मास्त्वं विश्वभावमान ॥ २० ॥

श्रुतेऽनुपठितोऽथात आदृता वाऽनुमादितः ।

सद्यः पुनाति सङ्गमां देवविश्वदुहोऽपि हि ।

त्वया पेरमकल्याणः पुण्यभवणकीर्तनः ।

स्मारिता भगवानद्य देवो नारायणो मम ॥ २१ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

आर्षभाणां त्वत्स्वादु विदेहस्य महात्मनः ॥ २२ ॥

प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायम्भुवस्य येषां निरिच्छिनी ॥

नस्याग्नीधस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ २३ ॥

मीमांसा टीका ।

श्रीभागवतधर्मश्रुता ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे कुरुब्रह्म, हे राजन् ! श्रीकृष्ण की भुजाओं से, खचित श्रीकृष्णका पुरी में श्रीकृष्ण की स्थापना की, बालसा से नारदजी निरन्तर वास करते हुए ॥ १ ॥ हे राजन्, सब लोकों में सुप्रसिद्ध जिनके प्रोक्त, सभी कि—पुत्रा पुत्र को है, कि—जो इच्छित को प्राप्त होकर ब्रह्मसद्विषय वेषनाओं से उपास्य मिले, सुकृत के चरणारविन्द को न भजत करे ॥ २ ॥ एक समय अपने महलों में भगवत् रूप नारदजी का वसुदेवजी ने पूजन किया, और वासन पर बैठाने, और नारदजी को वन्दना कर वसुदेवजी इस प्रकार बोले हुए ॥ ३ ॥

वसुदेव उवाच ॥

वसुदेवजी बोले, कि—हे भगवन् ! जैसे माता पिता का आश्रयन अपनी संतान के संगत के लिये होता है, और जैसे, परमेश्वर के मार्ग रूप महाप्रद कोनों का आश्रयन विचारे कृपणों के संगत के लिये होता है । इसी प्रकार यह आपका शुभाश्रयन सब माणियों के संगतार्थ है ॥ ४ ॥ देवताओं की चरित माणियों की सुख देने वाला है और दुःखदोषों का भी है, परन्तु आप सबस्य अप्रयुत में

चित्त लक्षणे वाले साधुओं का श्रवित तो सब सुख ही के देने वाला है ॥ ५ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

श्रीभारतीमिश्रतमाश्रयदीपिका ।

मतो यथा मुच्येमादि तथा नोऽहमन् शाधि विचित्र विचित्राणि व्यसनानि यस्मिन् संसारे तस्मात् संसारात् तथा विश्वतः सर्वतो भवे यद्विश्वस्तस्मात् भवेज्जिह्वभूतः अजसाडनायासेन अक्का साक्षात् ॥ ६ ॥

तमाहुर्वासुदेवांशो मोक्षधर्मविवक्षया ॥ १० ॥
 ॥ अर्वातीर्णी सुतशतं तस्याऽऽसीद्वह्नपारगम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

हरगुणैर्वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैरिः संस्मारित इत्यर्थः ॥ १० ॥
 प्रीतिमाविष्करोति-सम्यगिति श्रिमिः । पृच्छसे पृच्छसि
 विश्वभावनान् सर्वशोधकाद् ॥ ११ ॥

आहतः आस्तिक्येन गृहीतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः
 संस्तुतः सद्धर्मो भागवतो धर्मः देव । हे वसुदेवत्ययो यद्वा,
 देवैर्यो विश्वस्मै च द्रष्टव्यं ये तानपि ॥ १२ ॥

किञ्च, त्वया महातुष्टकारः कृत इत्याह-त्वयेति । पुण्ये
 भवणकीर्तने यस्य सः ॥ १३ ॥

अत्रापि भगवत्कर्मनिर्णयं येषु विद्वदस्य जनकस्य ॥ १४ ॥
 आर्वातीर्णीमुत्पत्तिं सान्वया विविच्य कथयति, प्रियव्रत
 इति सूतमिः ॥ १५ ॥

मोक्षधर्मविवक्षया मोक्षधर्माणां प्रवर्तनेच्छया अर्वातीर्णी
 वासुदेवांशमाहुः तस्य च वेदपारगं सुतशतमासीत् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमण्योसगोस्वामिविरचिता

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

यतोऽहं मोक्षाय नापूजयामतः तस्मात् संसारात् साक्षात्
 "तस्य तावदेव चिरं यावज्जिवाविमोक्षयेद्यं सम्पश्ये" इति श्रुतेः
 विदेहमुक्तिं प्राप्नुम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वर्णनीयत्वेन वक्तव्यत्वेन प्रस्तुतैः प्रकाशप्रपञ्चैर्गुणैः
 कर्तुमिः हरिं प्रति संस्मारितः ॥ १० ॥

प्रीतिमनुमोदनारम्भकप्रसादं भागवतात् धर्मान् पृच्छसे
 इति यत् एतद्भगता सम्पक् व्यवसितं निश्चितमित्य-
 र्थः ॥ ११ ॥

पूर्वाये नायैकदेशश्च मामाविशकवत् नास्ति लक्षणो-
 र्यस्यो यद्वति विश्वस्मै सर्वस्मै जीवमावायेत्यर्थः ॥ १२ ॥

नारायणो भागवतधर्मोपदेशो मम गुरुर्वरपतिनाराय-
 णार्थिः मां प्रति संस्मरितः यतः कृपापावनविशेन तस्यापि
 विस्मृतिर्जाता ॥ १३ ॥

सम्वादं सम्वादरूपमितिहासम् ॥ १४ ॥

सान्वयां सर्वेषां सुनोन्वय इति च पाठश्च तस्य प्रिय-
 व्रतस्य ॥ १५ ॥

तमं कृष्णमेतस्य कृष्णभक्त्य ॥ १६ ॥

श्रीसुवर्णनसुरिकृतशुकपञ्चमिः ।

अज्ञसा मुच्येते तथा नः अज्ञा श्लाघि अज्ञसा
 काभिः ॥ ६-११ ॥

देवविश्वद्रुहोऽपि ॥ १२-१५ ॥

श्रीमद्गीतासप्तम्यायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतो यथा विचित्राणि वसन्तानि दुःखानि यस्मिन्तस्मात्
 सर्वतो मेवावहातससारयोगात् अज्ञसा सुखेनाज्ञा स्फुटम्
 मुच्ये मुक्तो भवेयं (मुच्येमे मुक्ता भवेयं) तथा ह सुव्रत !
 ताऽस्माच्छ्रि शिञ्च ॥ ९ ॥

राजाज्ञाति । हे राजसख श्रीमता वसुदेवेन कृतः प्रश्नो यस्य स
 देवर्षिः हरगुणैर्वर्णनीयैः संस्मारितः "यस्मिन्तास्मरतेः कर्मणि
 कः" तेन एव प्रतिस्ते वसुदेवमाह ॥ १० ॥

सात्वत्प्रश्नमभिनन्दति-सम्यगित्यादिभिः श्रिमिः । हे सात्व-
 तंभ्य ! त्वेतत्सम्यग्यवसितं निश्चितं परमार्थविषयनिश्चयार्थक-
 बुद्धिमस्तिवमित्यर्थः । कुतः ? यद्यस्माद्भागवतात् धर्मान् पृच्छसे
 भागवतधर्मपक्षेण लिङ्गेन त्वां परमार्थविदसन्नुमनोमीति भावः
 तत्र हेतुत्वेन तान्निशिनधि-विश्वभावनान् जमदग्न्युच्य-
 करान् ॥ ११ ॥

किञ्च, भवणादिविषयः सन् सद्धर्मो भागवतधर्मः हे देव
 विश्वद्रुहाः विश्वेष्वो भूतेष्वो द्रष्टव्यमिति तथा तानपि सद्य एव
 पुनानि ॥ १२ ॥

किञ्च, महातुष्टकारस्तथा कृत इत्याह-त्वयेति । पुण्यं च ह
 भवणं कीर्तने च यस्य सः परमकल्याणः निःशेषमङ्गलानो
 भगवोन्नारायणोऽधुना मम संस्मरितः ॥ १३ ॥

इत्थं प्रश्नमभिनन्द्य तस्य विदेहप्रेमसत्त्वाद्यारम्भकस्य उत्सरे
 कथनं प्रस्तौति-मजापीति । अत्रापि त्वत्प्रश्ने महात्मनो
 विदेहस्य जनकस्यावभागां च सम्वादं तद्रूपम् इतिहासम् उवा-
 हरत्युत्तरत्वेन उवाहरति (वक्तुमि) त्वत्प्रश्नस्य विदेहप्रश्नतुल्यत्वा-
 त्त्र यदुत्तरं तदेव त्वत्प्रश्नेऽप्युत्तरम् इत्यभिप्रायेणोवाहरतीत्यु-
 क्तम् ॥ १४ ॥

के ते आर्वातीः ? इत्यन्वयकथनेन तान् वक्ष्यति-प्रियव्रत
 इति सूतमिः । स्वायम्भुवस्य स्वयम्भुवो प्रह्लादः पुत्रस्य मनीः यः
 सुतः प्रियव्रतो नामासीत्तस्यासीदः सुत इति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

तस्यैव मोक्षधर्मान् वक्तुमिच्छयाऽवतीर्णी वासुदेवांशमाहुः
 तस्यैवस्य सुतशतमासीत् कथम्भूतं प्रह्लादपारगं प्रह्लादव्रततन्त्राय
 वेदपरः परब्रह्मपरश्च पारशब्दस्तु यथावस्थितरूपपरः उभयो-
 रप्यानन्त्यात्त्र कश्चिद्वेदपारगाः कश्चिन्ममपारगाश्चेति
 ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रभाषणी ।

सर्वपुत्रस्य जीवपुत्रसुखदर्शनाल्लोकावापितः भूयते अतः
 कथं प्रजाये इति निन्दाध्वनिरिति तत्राह-यथेति । अस्मिन्
 भवे जन्मनि विचित्रवसनात् नानाकेशात् विश्वतो मया
 यथाऽज्ञसा श्रियं मुञ्चेमहि तथा पुनरज्ञा प्रवक्षे श्लाघित्यन्वयः
 "अज्ञा स्तुत्यक्षययोः" इति यावत् ॥ अनेन वसुदेवस्य
 पुत्रीभूतश्रीकृष्णसुखेनपुदर्यादर्शयन्वसनाकुलसंसाराभुक्तेनिश्चि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्त्वेपि विशेषप्रश्नो लोकहितायेति ज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥
वसुदेवेन पृष्ठो नारदः किञ्चित्तुगुणोभावेति राज्ञा हाहं
चोष्टं परिहरति-राजज्ञिति । हरेगुणैः संस्मारितो हरिरिति
शेषः ॥ १० ॥

बुद्धेर्विकासाय प्रष्टारं स्तौति-सम्यगिति । विश्वस्याभीष्टस्य
भाषनमुत्पादनं येष्यस्ते तथा तान् ॥ ११ ॥

एतदेव विवृणोति-श्रुत इति । यन्मन्त्रस्य विश्वान्तर्भावोपि
पुण्यं ग्रहणमनिवर्त्य दोषपरिहारसाधनसूचनार्थं कृतम् एतदे-
वापिशब्देनासूचयत्-

"ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शास्त्रेत्कमश्चन ।

न पुनस्त्वदवज्ञाने कल्पकोटिशतैरपि" ॥

इममर्थं हिशब्देन सूचयति ॥ १२ ॥

ममाप्यनेन पुण्यबुद्धिरभूदित्याशयेनाह-त्वयेति । नित्यं स्मृतोपि
इदानीं विशेषतः स्मारितो गुणार्थनप्रश्नः ॥ १३ ॥

धामत्वेन वसुदेवस्य नारदोक्तौ विश्वरूपेण स्वकगो-
कल्पितत्वेन न भवेन्नमिति मन्त्राशङ्कानोदाय तत्परिहार-
त्वेन जनकार्यमसम्बाधमितिहासं वक्ति प्रव्रति ॥ १४ ॥

निश्चयजननायान्वयशुद्धिकथयति-प्रियजन इत्यादिना ॥ १५ ॥

अन्तारप्रयोजनमाह-मोक्षेति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोष्वाभिकृतकममन्दर्भः ।

विश्वतोभयात् सर्वतोपि भवेहेतोर्गपि ब्रह्मशापात् ॥ ९ ॥

हरेगुणैस्तस्मिन्भवतीगुणत्वात्तद्वशेन प्रकाशितैः ॥ १० ॥

तत्र तदीयस्त्रयोजनस्योत्तरं सर्वान्ते दास्यति भगवत्कर्म-
स्योत्तरमाह सम्यगिति ॥ ११-१२ ॥

नारायणस्तादृशधर्मं मदीयगुरुकृपो नारायणर्षिः स्मारित
इति कृष्णापासनावेशेन तस्यापि विस्मरणात् ॥ १३ ॥

अत्र श्रीनारायणापरिधर्मैर्युदाहरति स्मरति तच्छिष्या
इति साक्षात्स्यविशेषाद्योक्तम् ॥ १४-२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायदर्शिनी ।

विश्वतो भयात् संसारात् ॥ ९ ॥

हरेरिति "अभीगर्थदयेशा कर्मणि" (२।३।५२) इति षष्ठी गुणैः
सहितं वृत्तिं संस्मारित इत्यर्थः ॥ १०-१४ ॥

आर्षमाणाभिर्युक्तं तत्र ऋषभ एव क इत्यत आह-प्रिय-
जन इति ॥ १५-१८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतनिष्ठास्तप्रदीपः ।

अतो निश्चित्रवपसनात् निश्चित्राणि नानाविधानि व्यस-
नानि क्लेशानि यस्मिन् तस्मात् विश्वतः सर्वतो भयं यस्मिन्
तस्मात्संसारात् भवद्विहृतभूतैः प्रजसा अनायासेन यथा
सुच्येमहि तथा तोऽस्मात् प्रजा प्रत्यक्षं सत्यं वा शब्धि
शिक्षय "प्रजा प्रत्यक्षसत्ययोः" इति यादवः ॥ ६ ॥

[६]

हे राजन् । हे परीक्षित कृताः प्रश्नाः येन स कृतप्रश्नः स चासौ
वसुदेवश्च तेन हरेगुणैर्वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतेर्हरिः देवर्षिं प्रति
संस्मारितः यतः अतः प्रीतः देवर्षिस्तं वसुदेवं प्रत्याह ॥ १० ॥

तत्र तावत्प्रीतिमेवाह-सम्यगिति त्रिभिः । हे सात्वतर्षभ
सात्वतमुख्य ! भवता एतत्सम्यक् व्यवसितं चिन्तितं यत्
यस्माद्विश्वं सर्वं भावयन्ति शोभयन्तीति विश्वभावनान् सर्व-
शोभकान् भागवतान् धर्मान् पृच्छसे पृच्छसि ॥ ११ ॥

भागवताः धर्माः सर्वशोभका इत्युक्तमेव विवृणोति-श्रुत
इति । धर्मानिति बहुवचनेन भगवत्कर्मणां बाहुल्यं दर्शितं
तत्रैकोपि सद्धर्मो भगवद्धर्मः भवणाश्रयमेव यत्नेनापि
हि निश्चयेन सद्य एव ननु विश्वत्वेन देवविश्वदुहोपि
पुनरिति किम्पुनर्निर्दोषान् साधून् पुनरिति वक्तव्यम् किं
पुनः सर्वं भगवद्धर्मो सर्वैरेतैः पुनस्तीति वक्तव्यं देवाय
विश्वस्मै च गृह्यन्तीति देवविश्वदुहः देवस्य विश्वविलक्षण-
त्वेन पृथग्ग्रहणम् अतिशोषवतो देवदुहोपि पुनरिति किम्पुन-
र्विश्वदुह इति कैमुतिकस्यावप्रदर्शनार्थं तत्र श्रुतः भवणा-
मात्रेण गृहीतः अनुपठितः बाह्यमात्रेण गृहीतः श्रान्तः
मनसा चिन्तितः आहतः स्वधर्मतया स्वीकृतः अनुमोदितः
संस्तुतः ॥ १२ ॥

भागवतधर्मप्रश्नेन ममाप्युपकारो भवता कृत इत्याह-
त्वयेति । मम मां प्रति त्वया अद्य भगवान् स्मारितः । ननु,
नित्यं साक्षाद्भगवान् भीकृष्णस्तत्र दृष्टिगोचर इह वर्तते एव
पुनरप्य स्मारित इति तत्र वचनं किम्विषयमत्राह, परम-
कल्याण पुण्यभवव्यकीर्तन इति हे परमकल्याण ! परमपुरुष-
वात्सल्यरसमागित्वेनोत्कृष्टमङ्गलकृप ! पुरुषे भोक्तृभावाद्युपरम-
फलदे भवणकीर्तने अध्यवनाध्यापने यस्य शास्त्रविचारलक्ष्यस्य
स तथा चक्षुर्दृश्यकृष्णासत्त्या शास्त्रविस्त्याशेन स विस्मृतः ।
पुनस्तेजोशेनापि भागवतान् पृच्छता भवता शास्त्राध्ययना-
ध्यापनाध्यासेन सुविश्लेषोऽयं श्रीकृष्ण इत्येवं स्मारित इत्यर्थः ।
यद्वा परमं भगवत्प्राप्तिकृप कल्याणं वाङ्मयं ते पुण्यभवव्य-
कीर्तने यस्येत्येकं पदम् ॥ १३ ॥

उपदिश्यमानस्यार्थस्य स्तोत्रेक्षितत्वेदोषापमोक्षनापशिष्ट-
निर्णीतत्वेन प्राशस्त्यद्योतनाय च जनकार्यमसम्बाधमाह-मत्रा-
पीति । त्वत्सम्पुष्टभगवद्धर्मनिर्णयेऽपि ऋषभस्यापत्यान्यार्थभा-
सेषाम् ॥ १४ ॥

आर्षेभ्यः कस्य वंशे जाताः ? कीदृशं च तेषां चरित्र-
मित्याकाङ्क्षायां तेषां मनुवंशो उत्पत्ति पारमहंस्यं चरित्र-
आह-मिच्छन् इत्यादिनिवर्धभिः ॥ १५ ॥

ऋषभं वासुदेवांशमवतीर्णमाहुः अन्तारप्रयोजनमाह-
मीक्षधर्मविश्लेषेति । मोक्षोपायभूतानां भगवद्धर्मोणां भवसे-
नेच्छनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे सुन्दरव्रत धारण करने वाले हे नारदजी ! आपकी
कृपा से जैसे हम लोग इस विशिष्ट दुःख वाले संसार से
छूट जावें आप हमको उसी प्रकार की शिक्षा दीजिये ॥ ६ ॥

तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ।

विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमद्भुतम् ॥ १७ ॥

स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् ।

उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८ ॥

तेषां नव नवद्वीपपतयोऽस्य सभन्ततः ।

कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिर्द्विजातयः ॥ १९ ॥

नवाऽभवन् महाभागा मुनयो^(१) ह्यर्थशंसिनः ।

श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।

आविर्होत्रोऽथ दुर्मिलश्चमसः करभाजनः ॥ २१ ॥

त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकम् ।

आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन् महीम् ॥ २२ ॥

अव्याहतेष्टयतयः सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षनकिन्नरनागलोकान् ।

मुक्ताश्वरन्ति मुनिचारणाभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामम् ॥ २३ ॥

त एकदा निमेषः सन्नमुपजग्मुर्यदृच्छया ।

वितायमानमृषिभि^(२) रजनाभे महात्मनः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! बड़े बुद्धिवाली वसु-
देवजी ने जब ऐसा प्रश्न किया, तब देवर्षि भीनारदजी को
भीहरि के गुणों का स्मरण हो आया, और नारदजी प्रसन्न
होकर वसुदेवजी से कहने लगे ॥ १० ॥

नारद उवाच ।

भीनारदजी बोले, कि—हे यदुभष्ट ! हे वसुदेवजी ! यह
तुमने बहुत ही अच्छा विचार किया, कि—जो विश्व को
पवित्र करने वाले भागवत धर्मों का प्रश्न किया ॥ ११ ॥

हे वसुदेवजी ! यह सख्तमें अर्थात् भागवत धर्म कैसा है,
कि—इसका भवण किया हो, पठन किया हो, ध्यान किया
हो, स्मरण किया हो, अथवा अनुमोदन किया हो, आचर
करे तब तौ कहना ही क्या है, परंच भवणादि से भी यह
भागवत धर्म विश्व के द्रोह करने वालों को भी तत्काल
पवित्र करता है ॥ १२ ॥

हे वसुदेवजी ! तुम भण्य हो, तुमने भागवत धर्मों के
प्रश्न करने से, पवित्र करने वाला भवण कीर्तन जिनका ऐसे
परमकल्याण रूप भगवान् जो भीनारायण देव हैं, तिनका
मुखको स्मरण करा दिया ॥ १३ ॥

इस भागवत धर्म के विषय में भी लोग इस प्राचीन
इतिहास का उदाहरण देते हैं। इस इतिहास में भीष्मदेव-
देव के पुत्र नव योगेश्वर और महारामा भीविदेहराज राजा-
निमि का संवाद है ॥ १४ ॥

स्वायंभुव मनु के जो प्रियव्रत पुत्र हुए, तिनके माश्रीध
हुए, तिन से नामि महाराज, तिन नामि महाराज के पुत्र श्री-
ऋषभ देवजी हुए हैं ॥ १५ ॥

उनको मोक्ष धर्म के प्रवर्तन करने की इच्छा से अन-
तार लेने वाले श्रीवासुदेव भगवान् के अंश रूप कहते हैं।
उनके सौ १०० पुत्र वेद में पारंगत होते हुए ॥ १६ ॥

—
भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तेषामृषभसुतानां मध्ये नवयोगेश्वराणां चरितं वक्तु-
मितरेषां चरितं ततो विविच्याऽऽह—तेषामिति । एतज्जना-
नाम वर्षे यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत् एत-
तस्य धर्मातिरेको निरूपितः ॥ १७ ॥

इमां पृथ्वीं गृह्णाभिर्गतः हरिमुपासीनः सेवमानः
सन् ॥ १८ ॥

नव सुताः नवद्वीपपतयो नवानां ब्रह्मावर्सादिभूखण्डानां

भीमरक्षाभिकृतभावाधदीपिका ।

पतयः अस्य भारतस्य वर्षस्य एकाशीतिसुताः कर्म-
भार्गवप्रवर्त्तकाः ब्राह्मणा अभवन् ॥ १६ ॥

अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः भ्रमणाः भ्रमवन्तः आत्मा-
भ्यासे कृतभ्रमा इत्यर्थः । चातरशना दिगम्बराः आत्मविद्यायां
विशारदा निष्णाताः ॥ २० ॥ २१ ॥

तेषां पारमहंस्यचरितमाह-त इति द्वाभ्याम् । भगव-
द्रूपं विश्वं पश्यन्तः । सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपम् तच्च
स्वाऽव्यतिरेकेण पश्यन्तः ॥ २२ ॥

अव्याहता अतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येषां ते मुक्ताः
अनासक्ताः ॥ २३ ॥

महात्मनो निमेषः वितायमानमनुष्ठीयमानम् आजनामे भारत-
वर्षे ॥ २४ ॥

भीमरक्षभगदासगोस्वामिविचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तेषां भरतादीनाम् एकोत्तरवर्तितमानां तेषु नवभोगो-
श्वरैः विविच्य पृथक्कृत्य एतेन स्वनाम्ना वर्षप्रख्यापनेन
तस्य भारतस्य धर्मातिरेको धर्माधिक्यम् ॥ १७ ॥

तपसा ध्यानलक्षणेन "तप आलोचने" इत्यस्मात् "यस्य ज्ञान-
मयं तपः" इति श्रुतेः । मनश्चिद्रूपेणाग्रेणोति वा "मनसश्चेन्द्रियाणा-
ञ्च ह्येकार्थं पश्यन् तपः" इति स्मृतेः ॥ १८ ॥

तेषाम् ऋषमसुतानां मध्ये ये नवसुतास्ते अस्य भारत-
वर्षस्य समस्ततो ये नव द्वीपाः ब्रह्मावर्तादिभूखण्डास्तेषां पतयो
बभूवुरित्यन्वयः ॥ १९ ॥

द्विरत्र पादप्रयोगे रसनाशब्दस्य वल्ले लक्षणा "इयामो
द्विरययवसनोऽर्ककिरीटजुष्टः" इत्यत्र चतुर्थे स्वामिरेव तथा
व्याख्यानात् चातवसना इति गौडीय एव पाठो न तु स्वामि-
सम्मतः ॥ २० ॥

दुमिष इत्यत्र पाठः न तु द्रविड इति निरर्थकत्वेन वक्ष्य-
माणा नुपयोगित्वात् ॥ २१ ॥

भगवान् परं ब्रह्मवाचिष्ठानतया रूपं यस्य तादृशं पश्यन्तः
कल्पितस्याभिष्ठानरूपमन्तरा स्वतोऽनिरूप्यत्वात् तच्च ब्रह्म-
रूपमपि स्वऽव्यतिरेकेण त्वं पदार्थभेदेन स्थूलसूक्ष्मरूपं
महदाद्याकाशादिरूपम् ॥ २२ ॥

मुन्यादीनां भुवनानि च कामं यथेच्छम् ॥ २३ ॥

महात्मनो विमुक्तचित्तस्य "पदच्छया स्मृतितया" इति
भक्तकृपाया यादृच्छिकत्वमभिप्रेतम् ऋषिणाऽनुष्ठीयमानम् ॥ २४ ॥

भीमरक्षभगदासगोस्वामिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

नव पुत्राः नवानां द्वीपानां पतयः ॥ १६-२१ ॥

सदसदात्मकम् आत्मनः परमात्मनः अव्यतिरेकेण शरीर-
तया नित्यसम्बन्धत्वेन ॥ २२-२६ ॥

भीमरक्षभगदासगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां शतसङ्ख्यानां ज्येष्ठा भरतः स च नारायणः परायणो
परे प्राप्यम् उपायश्च यस्य सः एतदजनाम नाम वर्षं यस्य नास्ति
भारतमित्युक्तं विख्यातमासीत् स भरत इति सम्बन्धः अनेन
तस्य धर्मानतिक्रम उक्तः ॥ १७ ॥

स भरतः भुक्ताः भोगाः यस्यां ताम् इमां स्ववशां पृथ्वीं
त्यक्त्वा गृहाभिर्गतस्तपसा वर्णाश्रमोचितधर्मेण हरिमुपासीत-
स्त्रिभिर्जन्मभिस्तस्य हरेः पदवीं प्रकारं साधर्म्यमिति यावत् जेमे
प्राप्तवान् वा (वे) इत्यनेन प्रसिद्धिः सूच्यते ॥ १८ ॥

तेषां भरतानुजानामेकोनशतसङ्ख्यानां मध्ये नव इवावर्त-
ब्रह्मावर्तायावर्तमख्यकेतुमद्रसेनेन्द्रस्पृग्विदमकीटकगामानो नव
समस्ततः समन्तादस्य भारतवर्षस्य ये नव द्वीपाः खण्डाः स्वतुल्य-
नामानः तेषामधिपतयः बभूवुरित्यर्थः । एकाशीतिसङ्ख्यास्तु
द्विजातयः कर्मतन्त्रप्रवर्त्तका बभूवुः ॥ १९ ॥

अवशिष्टा नव तु मुनयो बभूवुः नानेव विशिनष्टि-महा-
भागा ज्ञानवैराग्यादिभगव्युक्ताः अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः
भ्रमणाः भ्रमवन्तः अध्यात्मविद्यापरिभ्रमयुक्ता इत्यर्थः । अतः
एवात्मविद्यायां विशारदाः प्रवीणाः चातरशना दिगम्बरा ननु
तज्ज्ञाः ॥ २० ॥

नामभिस्ताज्ज्ञाति-कविरिति ॥ २१ ॥

तेषां पारमहंस्यं चरितमाह-त इति द्वाभ्याम् । भगवच्छ्रुतिभूमे
चिद्विदात्मकं विश्वं परमात्मनोऽपृथग्भावेन पश्यन्तो व्यचरन् ॥ २२ ॥

अव्याहता अतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येषां ते मुक्ताः
काप्यनासक्ताः सुरादीनां लोकान् मुनिभृतीनां भुवनानि
स्थानानि च कामं यथेष्टं चरन्ति चेरुषापि चरन्तीत्यभिप्रायेण
वर्त्तमाननिर्देशः अनेन तेषां जनकस्यैव कथं सङ्गमोऽभूदित्याशङ्की
शमिता ॥ २३ ॥

तदेवाभिप्रेत्याह-त एकदेति । ते कथादयस्तत्र तत्र सञ्चरन्तः
एकदा अजनामे भारतवर्षे ऋषिमिचितायमानमनुष्ठीयमानं
महात्मनो निमेषजनकस्य सर्वं यद्वच्छयोपजग्मुः ॥ २४ ॥

भीमरक्षभगदासगोस्वामिकृतपदरत्नावली ।

यन्नास्मा भारतामिति यस्य नास्ति एतद्वर्षं भारतामिति
विख्यातम् अङ्गुनं पुण्यसाधननिमित्तत्वेन ॥ १७ ॥

तत्पदवीं तस्य हरेः पदवीम् अयं लोकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां मध्ये नवस्य भूमण्डलस्य नवद्वीपपतयः अस्य न
तेषां मध्ये एकाशीतिसङ्ख्याता द्विजातयो बभूवुः किं कर्माणां
इत्यब्राह्म-कर्मिति । कर्मतन्त्रप्रयोगतारः कर्मकाण्डप्रयोगतारः ॥ १९ ॥

तेषां मध्ये नव सङ्ख्याता मुनयोऽभवन् तत्रापि विशेषमाह,
ऊर्ध्वमग्निन इति । ऊर्ध्वं मन्था रेत एवामस्ताति ऊर्ध्वमग्निनः
ऊर्ध्वरेतसः सन्त्यासन्नधारिण इत्यर्थः । स्पष्टमाह-भ्रमणा इति,
भ्रमणा भिन्नतः तत्रापि विशेषमाह-चातरशना इति । चान एव
रशना कटिस्तुत्रं येषाम्ने तथा दिगम्बराः परमहंसा इत्यर्थः ।
आत्मविद्यायां वेदान्तशास्त्रे विशारदाः पटवः ॥ २० ॥

तान् दृष्ट्वा सूर्यसङ्काशान् महाभागवतान् नृप ! ।

यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एवोपतस्त्रिपरः ॥ २५ ॥

विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् ।

प्रीतः सम्पूजयाञ्चक्र आसनस्थान् यथाऽहतः ॥ २६ ॥

तानूचमानान् स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमानिव ।

पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्नयावन्तो नृपः ॥ २७ ॥

विदेह उवाच ।

मन्ये भगवतः साक्षात्पश्यन्तो नो मधुद्विषः ।

त्रिषणोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि ॥ २८ ॥

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।

तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥

अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः ।

संसारेऽस्मिन् क्षणाद्वोऽपि सत्तद्गः शेषविर्नुणाम् ॥ ३० ॥

धर्मान् भागवतान् ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमम् ।

यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥

नारद उवाच ।

एवं ते निमिना पृष्ट्वा वसुदेव ! सहस्रमाः ।

प्रतिपूज्याब्रुवन् प्रीत्या ससदस्यत्विजं नृपम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तप से श्रीहरि की वपसना करते हुए तान जन्मों में श्री-
हरि की पदवी का प्राप्त होते हुए ॥ २८ ॥

अवशिष्ट जो रहे निम्नानवे (२२) पुत्र तिन में नव पुत्र
इस भारत वर्ष के नवद्वीपों (खंडों) के प्रति हुए, और एक-
शी कर पुत्र कोई महदनुग्रहादिक कारण से कर्मप्राप्त के प्रवृत्त
करने वाले ब्राह्मण होते हुए ॥ २९ ॥

और भी शिष्ट रहे जो बड़ भागी नव पुत्र वे नव योगे-
श्वर होते हुए, तथा परमार्थ के निरूपण करने वाले, आत्मा-
ज्ञान के विषे परिश्रम शास्त्री, दिगंबर और वेदान्त विद्या में
निष्णात होते हुए ॥ ३० ॥

वे नव योगेश्वर ये हैं—कवि, हरि, अन्तरिक्ष, प्रबुद्ध,
पिपलावन, भाविद्वीप, सुमिल, जगत्, और करमाजन, ॥ ३१ ॥

ये नव योगेश्वर भगवद्वप स्थूल सूक्ष्म इस विश्व को
परमात्मा से अपूर्णक सिद्ध देखते हुए, इस पृथिवी पर विच-
रते हुए ॥ ३२ ॥

और इन योगेश्वर लोगों की अभीष्ट गति कहीं भी
प्रतिहत नहीं होती है, ये योगेश्वर लोग, सुर सिद्ध साध्य

गन्धर्व वच नर किन्नर नाग इनके लोकों में; तथा सुवि-
चारण भूतनाथ श्रीमहादेवजी तथा विद्याधर द्विज और
सुरभि प्रभृति गण, इनके भुवनों में पयस्व विचरते रहते
हैं, कहीं भी रुक नहीं सकते हैं ॥ २३ ॥

वे ही योगेश्वर एक समय इसी भारतवर्ष में विदेहराज
महार्मा राजानिमि के यज्ञ में जिसमें कि—बहुत से ऋषि लोग
अनुष्ठान कर रहे थे उसमें हरीच्छा से पहुँच गये ॥ २४ ॥

भीषच्छामिकृतभाषाटीका ।

यजमानो निमिः अग्नय माहवनीयादयः विप्राः ऋषि-
नादयः ॥ २५ ॥

अभिप्रेत्य क्त्वा ॥ २६ ॥

स्वरुचैव रोचमानाक्त्वाभरणादिप्रकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमान्
सनत्कुमारदिसदृशान् ॥ २७ ॥

परमप्रीत्या तद्दर्शनमभिनन्दति क्त्वायाम—मन्य इति । ननु,
भगवतः पाषाणानां कथमत्रोपलब्धिस्तत्राऽह, विष्णोरिति । विष्णु-
भक्तां लोकपावनार्थं सर्वत्र पर्यटन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

भीषणस्वामिकृतमात्रार्थदीपिका ।

गयां दुर्लभं लब्धमहो भाग्यमित्याह—दुर्लभमिति । यद्वो देहा भवन्ति येषां ने देहिना जीवास्तेषां क्षणभङ्गुराऽपि मानुषां देहो दुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् । वैकुण्ठप्रियो येषां वैकुण्ठस्य वा प्रियास्तेषां दर्शनम् ॥ २९ ॥

हे अनघाः । निरवधः भवतो युष्मानात्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामः यतः क्षणाभिकालमवोऽपि सत्सङ्गः शेषविनिर्धितो नैव प्रलम्भः यथाऽऽनन्दो भवति तथाऽत्र परमानन्द इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तदर्थं च भागवतान्धमानं ब्रतं यदि नोऽस्माकं श्रुत्य अवगाय श्रमं योगं भवति कथंभूतान् येषमैः प्रपञ्चाभक्तायाजो हरिरात्मानमपि वास्यति तान् ॥ ३१ ॥

सहस्रद्वैतं त्विगिम्शं वर्तमानं तेषां भगवद्भक्त्युपपत्तयः परा वभूवुर्नित्यः—

“भगवद्भक्त्युत्पत्तयः सत्सङ्गानि च ।

ब्रह्म कर्मावतारो भक्तपाप्य युगकमान् ॥

क्रांतु क्रमेण कृतवान् प्रशान्तिमिव ।

एकैकस्यां सरं प्रोचुः कविमुखा मुनीश्वराः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमयोदासगोस्वामिचिन्तितः

दीपिकादीपिनी-टिप्पणी—

तान् कथादीन् महाभागवतानां प्रभावे शशिवत्प्रशयेण सम्बोधनं नृपेति आह्वयनीमादयः कुण्डल्याः आदिना नाहं पश्येद्विद्याभ्यासोः परिग्रहः ॥ २५ ॥

नारायणपरायणान् महाभागवतत्वेन परमदुर्लभान् मुक्तानामप्रीत्यादौ नारायणपरायणः “सुदुर्लभः प्रशान्तिरामा कर्तुं येषां महामुने” इति षष्ठोक्तः असनस्यान् कृत्वा यथाहं मानिनामिष्ये वेतिष्ठेन ॥ २६ ॥

स्वकृतेन स्वकार्येण एवकारार्थमाह—नत्विति प्रशयेनान्तःस्थः कथितोऽपि नञ् ॥ २७ ॥

तद्वर्तमानं त्वयिगीश्वराणां कथनं साक्षादिति स्तुतिमात्रं दत्तं । अत्र स्वकीययत्ने सर्वत्र भवति त्वयिगीश्वराणां कथनं त्वयिगीश्वराणां कथनं त्वयिगीश्वराणां कथनं त्वयिगीश्वराणां कथनं ॥ २८ ॥

दुर्लभं दर्शनं लब्धं परममिति । परमपुरुषार्थप्राप्त्युपपत्तयः प्रवृत्तादित्यर्थः । भक्तः पञ्चमपुरुषार्थं गौतमीये श्रीनारदेनोक्तम्—

“महामुक्तं भवतिस्तु मुक्तिरतुः परात्परा ।

निवहयन् चित्सत्तां तया सा मुक्तिरुच्यते ॥

पुण्यदिनामपि भक्तिरतुःतीता निमोघेन” ।

इति श्रुतिश्च “सर्वत्रैवमुपासीत” “मुक्तानामपि भक्तिर्हि परमाभिव्यक्तिः” इत्यादिकाः ॥ २९ ॥

महामुक्तः दुर्लभदर्शनस्य लब्धत्वात् आत्यन्तिकं निवृत्तयुक्तं भक्तिमन् क्षेमं सति भगवान्न न स्पृशतीत्यर्थः । निश्चिन्तयामिष्ये । अत्र सत्सङ्गः गौतम्या वृत्त्या वृत्त्यातत्वादित्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ३० ॥

भगवद्भक्त्या तादृशक्षेमपयसनासदर्थम् आत्यन्तिकं

क्षेमार्थं श्रमं कर्तुं योग्यं भवति आत्मानमपि किमुन स्वर्गादि वास्येतीति वर्तमानसामोपयोगात् अनेवर्तते—तद्वर्तमानं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु, राक्षसपुत्रात् कथं सदस्यादिसाहित्यमुक्तं तत्राहुः नेऽपीति । अत्रान्नं क्रमेण सप्तऽपि भगवद्भक्त्युपपत्तयः प्रथमः (१) तद्वर्तमानं द्वितीयः (२) भगवद्भक्त्युपपत्तयः (३) तद्वर्तमानं तृतीयः (४) तद्वर्तमानं चतुर्थः (५) तद्वर्तमानं पञ्चमः (६) तद्वर्तमानं षष्ठः (७) तद्वर्तमानं सप्तमः (८) तद्वर्तमानं अष्टमः (९) तद्वर्तमानं नवमः (१०) तद्वर्तमानं दशमः इति क्रमेण नव प्रदनाभिमानं योनेश्वरात् प्रति कृतवान् नवेत्यत्र नृप इति कचित् पाठः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चम ।

ब्रह्मपुत्रपमानं भुज्वादिदुर्लभान् ॥ २७ ॥

पार्श्वान् प्राप्यतुल्यान् ॥ २८—२९ ॥

शेषाः अपरिमितपुरुषार्थावहः ॥ ३० ॥

यैः प्रसन्न इति भगवदुपदेशः भगवत्प्रसादचिह्नमित्यर्थः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमद्भारविवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तानिनि । हे नृप ! वसुदेव ! सूर्यतुल्यास्तान् कथादीन् महाभागवतान् ब्रह्मपुत्रमाला निमिः विद्या श्रुत्य भगवत्प्राप्तं वनीयादयः मुक्तिधराश्चेत्येते सर्वे उपतस्थिते प्रवृत्तयः ॥ २५ ॥

तुम्हारापुत्रापमानं भुज्वादिदुर्लभान् ॥ २६ ॥

तानिनि । तान् ब्रह्मपुत्रपमानं भुज्वादिदुर्लभान् ॥ २७ ॥

विदेहः विनयेनावसतो नञ् पञ्चक उवाचेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तावत्तद्वर्तमानात्मनः कथायतां वक्तुं नानभिष्टौति—मन्य इति । यो युष्मान् साक्षाद्भगवतः मधुसूदनस्य मधुविषः प्राप्यतुल्यान् तादात्म्यनिर्देशस्तु तुल्यविश्रामिमायात् प्रत्यक्षसादृश्यस्य एवायं गौरिति व्यपदेशदर्शनात्सादृश्यं चात्र निरन्तरानुभवविषयं यथावस्थितभगवत्सकृपस्वभावत्वे नन्वेवभूतानां कथयितुं शक्यं सञ्चारस्तत्राह—विष्णोरिति । विष्णोर्भूतानि भक्ताः लोकपावनाय चरन्ति सर्वत्र पश्यन्ति हि इत्यर्थः ॥ २९ ॥

सहो मम भागं यतो दुर्लभमिदं प्राप्तमित्याह—दुर्लभं इति, देहिनाम् उवाचचदेहधारिणां जीवानां ये देहास्तेषां मध्ये मानुषो देहो दुर्लभः साऽपि श्रयाभङ्गः सुकृततिशयलक्षणास्येव भगवद्भक्त्याप्युक्तत्वाच्च भङ्गत्वात् दुर्लभ इत्यर्थः । तत्रापि तस्मिन् दुर्लभे मनुष्यजन्मस्यपि वैकुण्ठप्रियाणां वैकुण्ठो भगवाननेन प्रियो येषां तेषां त्वादृशा भक्ताणां दर्शनमप्यनुर्लभं मन्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अत्र इति । इह संसारे यतः क्षणाभिकालमपि क्षणस्यापि यमिग्नस्तथाभूतोऽपि सत्सङ्गः क्षणां शेषविनिर्धितो नैव प्रलम्भः शेष विषं कल्पमां नदराति स्मृतिरानीति तस्याः सतां हे भगवन् योनेश्वराः ! भवतो युष्मानात्यन्तिकं निरतिशयं क्षेमम् इदं तत्साध-

... ..

कविरुवाच ।

मन्येऽकुतश्चिद्रूपमच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम् ।

उद्दिग्दबुद्धेरसदात्मभावाद्दिश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥

ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ।

अजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तान् ॥ ३४ ॥

यानास्थाय नरो राजन् ! न प्रमायेत कर्हिचित् ।

धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ॥ ३५ ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।

करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥

भीमचक्रकविकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भक्तोपि मातुको देहो वृद्धः दुःखापः वैकुण्ठप्रियदर्शनयोग्यत्वात् भक्तो दर्शनं महद्भाष्यनाथं मया लब्धमिति भावः ॥ २६ ॥

अभीष्टं पुरुषंति-मत इति द्वाभ्याम् । हे भक्त्याः । निरवस्थाः । यताः चण्डालाऽपि सरसङ्गः शैवाधिनिधिः मोक्षसुखदः भक्तः भक्तः युष्मान् आत्यन्तिकं क्षेमं मोक्षापायं मुक्तं भागवत-धर्मं पुरुषात् ॥ ३७ ॥

मन्त्राऽन्तरोपायानपि धूनेत्याह-धर्मानिति । यदि नोऽस्माकं भुक्तये भवत्याय क्षेमः योग्यः भवति तर्हि भागवतान् ये धर्मः प्रसन्नः भजो नित्यमूर्तिः भगवान् प्रपन्नाय स्वशरणागताय "प्रह गतो" इत्यस्य रूपं आत्मानमपि दास्यति तान् ब्रू ॥ ३१ ॥

ते सर्वे एव निमिना पृष्टाः सदस्यैः ऋत्विग्भिश्च सह वसन् भानं निमि प्रतिपूज्य अभिनन्द्य प्रीत्या अब्रुवन् कविमुखेनति शेषः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

हे वसुदेवजी ! उन सूर्य सहस्र कान्ति वाले महाभाग-वतों को देखकर यजमान (राजा निमि) भक्ति और ब्रह्मण्य से सबही उठ खड़े हुए ॥ २५ ॥

और विदेह राजा उन्हीं को नारायण पराधण्य जानकर बड़े प्रसन्न हुए, और उनको मासनों पर विराजमान कराकर यथा योग्य पूजा करते गये ॥ २६ ॥

अपनी कान्ति से आजमान भृगु सनकादिकों के सहस्र उन योगेश्वरों से प्रसन्न और बड़े किर्ति हो कर निमि राजा भजन करते हुए ॥ २७ ॥

विदेह उवाच ॥

राजा निमि बोले, कि—मैं आप लोगों को साक्षात् भृगु-सूदन भगवान् के पाद देख जानता हूँ । क्योंकि ? विष्णुभक्त लोग आपको के पवित्र करने के लिये सर्वत्र विचरते रहते हैं ॥ २८ ॥

जीवों को अक्ष भंगुर भी यह मनुष्य देह बड़ा दुर्लभ है, परंच उस मनुष्य देहमें भी वैकुण्ठप्रिय जो आप सहस्र भाग-वत जन हैं तिनका दर्शन और भी दुर्लभ है ॥ २६ ॥

हे भगवन् हो ! हे योगेश्वर हा ! इसी से हम आप लोगों से अत्यन्तिक क्षेम पूछने हैं, क्योंकि इस संसार में मनुष्यों का भवदशय भी सत्पुरुषों का संग मिलना एक निधि मिलने तुल्य है ॥ ३० ॥

तस्मात् यदि हमारे भवमात्र करने के योग्य हों तो आप भागवत धर्मों का वर्णन कीजिये, क्योंकि—जिन धर्मों से प्रसन्न होकर, गोविन्द अपने प्रपन्नजनों को अपने आत्मा (आप) को भी देते हैं, अर्थात् आप भी अपने भक्तजन के हो जाते हैं ॥ ३१ ॥

सारह उवाच ॥

सारहजी बोले, कि—हे वसुदेवजी ! उन महत्सम भक्त-वतों से जब राजा निमिने इस प्रकार पूछा, तब वे भी राजा के वचन की प्रसंशा कर बड़ी प्रीति पूर्वक सत्य बोले और ऋत्विज लोगों के सहित राजा निमि से बोले हुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

प्रथममात्यन्तिकं क्षेमं कथयति—मन्य इति । न कुतश्चिद्रूपं यस्मात्सदकुतश्चिद्रूपं अत्र संसारेऽसदात्मभावादसति देहादा-वारमभावनातो नित्यं सर्वदाविप्रबुद्धेः विश्वात्मना सर्वथा निःशेषं यत्र पादाम्बुजोपासने भीतिवर्तते तत्र ॥ ३३ ॥

भागवतधर्मलक्षणायाह—ये वै इति । अस्वादिमुखेन, अर्थात् भ्रमादिधर्मादिधर्माद्युक्त्याऽतिदृष्ट्याचारैः सुखेनैव भगवताऽपि वामपि पुंसामजः सुखेनैवाऽऽमलब्धये ये वै उपायाः साक्षात् इत्याह भागवताधर्माविवक्षि ॥ ३४ ॥

अजः पदेनोक्तं सुकररकं विदुषोति—यानिति । यानास्थायाः भिन्नं योगादिष्विव न प्रमायेन विद्वान् विदुष्येत किञ्च

। अधिरस्वामिकृतमावाधदीपिका ।

निमील्य नत्र धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेण न स्खलेत्
निमीलनं नानाज्ञानम् यथाऽऽहुः ।

“श्रुतिस्मृती उभे नत्र विप्राणां परिकीर्तिते ।

एकेन विकल्पात् काणां द्वाभ्यामन्यः प्रकीर्तितः” ॥ इति

अज्ञात्वापीत्यर्थः यथा पदभ्यासस्थानमनमतिक्रम्य शीघ्र
परतः पदभ्यासन गतिधावनं तद्वदत्रापि किञ्चित् किञ्चिदति-
क्रम्य (अतिशीघ्रं परस्परानुष्ठानं) अतिशीघ्रानुष्ठानं धावनम् तथा
अनुतिष्ठन्नपि न स्खलेत् इत्यावापी स्यात्तथा न परतः फलाज भ्रष्टयेत्
आज्ञादीनामुक्तानपि धर्मान् कश्चिदकुर्वाणो भागवतधर्मान्
अवगच्छतीति तादीन् कुर्वाणस्तत्फलं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु, कतं भागवता धर्मा इवैवार्पितानि सर्वकर्माण्यपी-
त्याहुः—कायेनेति । आत्मना चित्तेनाहङ्कारेण वा अनुसृता यः
स्वभावास्तस्मात् अयमर्थः न केवलं विधितः कृतमेवेति नियमः
स्वभावानुसारि लौकिकमपेक्षितं तथा च भगवद्भोतासु—

“यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि वदसि यत् ।

यत्तपस्यासि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम्” ॥ इति

यथा । ननु, कायादीनामेव कर्म नात्मन इत्याशङ्क्याऽह—अद्या
सि नानुसृता इत्याद्यादि स्वभावाद्यत्तकरोतीत्यर्थः । तत्सकलं
परस्मै परमेश्वराय नारायणायति समर्पयेत् तथा सति सकल-
मपि कर्म भागवतो धर्मा भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीराधारिणशदासगोस्वामिभिरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ननु, प्रथमप्रश्नस्य कविनेव किमिदमुत्तरं दत्तं न हर्षा-
विवेति चेत्तुल्यने कवेः प्रथमत्वात् प्रश्नस्यापि तत्वात् प्रथ-
मस्य साध्यत्वेनेव तदुत्तरम् एवं हर्षादिष्वपि तत्तत् साम्यं
इव श्रुतिविवेचनं तु “कविः कल्पो निपुणहृक्” इत्यत्र सप्तमे
स्वामिभिरिव कविभिन्नान् इति व्याख्यातत्वाद्भिदुष्येतदेव वेदुष्यं
यद्भागवतधर्मवर्णनेनात्यन्तिकत्वेमापादतम् “एषा बुद्धिमतां बुद्धिः
मनीषा च मनोविद्याम्” इति न्यायात् तस्मात् कविरेवेतत् प्रश्नो-
त्तरं कृतवान् तथैव परं परत्र व्याख्यास्यते अत्रासदात्मभावा-
जित्यमुक्तिमुच्यते पुनः यत्र पादास्तुजोपासने सर्वथा भीर्नि-
वर्तते तदच्युतस्य पादास्तुजोपासनमेवाह—न कुतश्चिद्व्य-
मोत्यन्तिकं क्षेमं मन्य इत्यन्वयः । उपासनं तदुपलीक्षात्फूर्या-
विकमेव निःशेषमित्यनेन तादृशोपासनासाधनावस्थावामपि
फलमशौ भयनिवृत्तिर्दर्शिता ॥ ३३ ॥

स्वमुखेनैवेति “कावेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदपङ्क्तिता ।
मयावौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यत्र मदात्मकः” इत्यनुसारात्
“अज्ञानतकथायां मे शश्वत्मदनकीर्तनम्” इत्यादि वचनेः “यत्
करोषि यदश्नासि” इत्यादि वचनैः स्वमुखेनैव भगवता श्रीकृष्णो-
तोपासा ये प्रोक्तास्तान् भागवतान् धर्मान् विधिः अति-
दुर्गाः दुर्गामिति कर्त्तारिपुष्टी आत्मबोधये आत्मनः स्वस्य
कर्मवृत्तस्य वर्णने प्राप्तये उपाया इति स्वरूपवचनं भागवत्
प्रोक्तत्वात् तदव्यक्तव्यमिति वेद्यम् ॥ ३४ ॥

[६]

नर इति नृमात्रस्य तत्राधिकारिता निर्दिष्टा योगादिभि-
र्यत्रादिना कर्मतपःसाङ्ख्याज्ञानवैराग्यादिपरिग्रहः तत्र
याग सिद्धय एव विद्याः “अन्तरायान् वदन्त्येतान् युज्यते
योगमुत्तमम्” इत्यादि ब्रह्ममाणात्वात् । कर्मणि तु मन्त्रादौ स्वरादि-
वैगुण्यमत्र विद्मः “इन्द्रशत्रु” इत्यादिवत् तपसि तु गर्व एव स
“अधर्माश्चैत्र्या भग्ना सम्यसङ्गमदेस्तत्र” इत्युक्तेः । साङ्ख्ये तु
इन्द्राऽमननात् साहाय्यभाव एव स “सर्वं वेदविरुद्धं च कपि-
लोऽयं जगद्ब्रह्म” इत्युक्तेः यथावदात्मानात्मविवेकासम्पत्तेः ज्ञानेन
भगवदपराध एव स “जीवन्मुक्ता अपि पुनर्वन्धने यान्ति
कर्मभिः । यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्पराधिनः” इति वासना-
भाष्योक्तेऽपि भगवत्पारिनिष्ठवचनात् “नानुव्रजति यो मोहा-
द्वज्जितं जगदीश्वरम् । ज्ञानाग्निदग्धकर्मापि स भवेद्वद्वराक्षसः”
इत्यादि भावतादिसमुत्पन्नैः वैराग्येण प्रसादाद्यग्रहणमेव सः
“प्रसादाग्रहणं विष्णोः” इति सेवापराधान्तर्गतत्वात् तदुक्तमभि-
युक्तेः “पापं शक्यं बुद्ध्या हरिसम्बन्धिवस्तुनः । मुमुक्षुभिः
परित्यागे वैराग्यं फलं कथ्यते” इति अत्रापि भगवद्धर्मेऽपि
पूजनस्तवपाठादौ व्युत्क्रमादिनानुष्ठानमेव धावनं तथानु-
तिष्ठन्नपि व्युत्क्रमादिना कुवन्नपि प्रत्यवायी पायाश्चित्तमाह
न स्यात् फलात् भगवत्प्रसादव्यवस्थात् ॥ ३५ ॥

नान्वात शङ्का समाधानाभासः धर्मो इत्येतत्पश्यन्ता शङ्का
इवैवैत्यादिसमाधानं सर्वकर्माण्यपि किं पुनः अवगाढा-
नीति तथा मुख्यतद्भगवत्कर्म अपितु कर्मणान्तः तद्विरुद्धं
तत्त्वमिति व्याजितं तदुक्तं पथम् “कुवाणा यत्र कर्माणां
भगवच्छिक्षया सकृत् । गृणन्ति गुणानामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति
च” इति पूर्वार्थे आत्मनोऽकनृत्वात् कथं कायादिकृतकर्माणां
सम्भवेत् परकृतस्य परेण समपेक्षायोगादित्याशङ्का तद-
वस्थेवेत्युच्यते यद्वति तथा सति समपितं सति इति भावः
इति वाच्योत्थाव्यङ्ग्येऽर्थः तत्र पापकर्मसमपेक्षास्तु “मनुष्यो
नास्ति पापात्मा नापराधी च कश्चन । परिहरेदपि कृत्वा स
किं भवे परमेश्वर” इति वेद्येन तद्विवेचनमेव ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपत्नीयम् ।

असदात्मभावात् असद्देहः देहात्माभिमानात् बह्विप्रबुद्धेः
अच्युतपादास्तमो जोपासनमकुतश्चित् मयं मन्ये सर्वभयनिवा-
रकं मन्ये यत्र उपासने कृते विश्वात्मना सर्वप्रकारेण भयं
निवर्तते ॥ ३३ ॥

न प्रमाद्येत् भगवद्धर्मनिष्ठानो न प्रमादोऽस्तीत्यर्थः । धावन्नि-
मील्य नयने इति सर्वदा भगवानेव रक्षक इति तात्पर्यम् ॥
॥ ३४—३५ ॥

अनुसृतस्वभावः अनुभूतसंसारवासनः यद्यत्करोतीति लोका-
विरुद्धं लौकिकं च यद्यत्करोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिरेवाह—मन्य इत्यादिना । तरणियंथोदित इत्यनेन तत्र
तावदात्यन्तिकं क्षेमं तस्माधर्मं चाह कनिः—मन्य इति । अत्र

भोगद्वीराद्यवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जीवदशायां नित्यमच्युतस्य यत्पादाम्बुजोपासनं तदवाकु-
नश्चिद्भयं मन्ये न कुतश्चिद्भयं यस्मात्तत्तथा आगामिदुःख(हेतु)
दर्शनजं प्रतिकूलं ज्ञानं भयं कुतश्चिदपि तदभावस्तु मुक्तावेव
सा चाच्युतपादाम्बुजोपासनादेवेत्युक्तं भवति । अनेनात्यन्तिक-
क्षमो मुक्तिरेव तत्साधनं तु भगवत्पादाम्बुजोपासनमेव तदेव
भागवतो धर्म इति च फलितम् । एतदेवोपपादयति प्रसति
प्रकृतिपरिणामरूपे देहे आत्मभावादात्मात्मिमानाद्धेतोरुद्दिष्टा
भययुक्ता बुद्धिर्यस्य तस्य पुंसः एवं पूर्वावस्था कथिता यत्र
यस्मिन्नच्युतस्य पादाम्बुजोपासने कृते सति सर्वात्मना सर्व-
प्रकारेण भीमं निवर्तते निश्शेषभयनिवृत्तिमान् मोक्षः
स्यादित्यर्थः । यद्वा, कीदृशं तदुपासनमित्यत्राह-विश्वात्मना यत्रेति
विश्वात्मनेति भावप्रधानो निर्देशः । विश्वस्य कृत्स्नस्य चिद-
चिदात्मकस्य जगत् आत्मत्वेनान्तरात्मतया यत्रोपासने कृते
सति इत्यर्थः । सर्वत्र ब्रह्मभावाज्जीवदशायामपि भीमं निवर्तते
इति भावः ॥ ३३ ॥

ननु, सत्यं भगवदुपासनमेवात्यन्तिकक्षेमसाधनो भगवद्धर्म
इति के के वा तदुपासनानुग्राहका भागवता धर्मो इत्यत आह-
ये वा इति । अत्रिदुषां पुंसामञ्जः सुखेनात्मलब्धये परमात्मप्राप्तये ये
उपायाः भवणकीर्तनस्मरणपादसेवनाच्चेनवन्दनदास्यसख्यात्म-
निवेदनादयः प्रोक्ताः पञ्चरात्रादिमुखेन कथितास्तामेव हि
भागवतान् धर्मान् बिद्धि । यद्वा, हि तान् उपासनानुग्राहकान्
तानित्यध्याह्रियते तान् भागवतान् बिद्धीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तान् विशिनष्टि-यानिति । यान् भगवता प्रोक्तान् उपायान-
धिष्ठाय सम्बद्ध ताननुतिष्ठन्नित्यर्थः हे राजन् ! कर्हिचिदपि न
प्रमाद्येत उपायान्तरनिष्ठानामिष भगवद्धर्मेनिष्ठानां प्रमादो
नार्हतीत्यर्थः विद्वानोपहितर्नास्तीति भावः । तथा चोक्तम् भगवता
“नेहाभिकमनाशोस्त्रि प्रत्यवायो न विद्यते” इति किञ्चेह भागवत-
धर्मेण नेत्रे निमील्य धावन्नपि अथवावदाश्वनुतिष्ठन्नपीत्यर्थः
न स्खलेत् इतस्ततो न सञ्चरेत् फलाश्विनाभूतः स्यात् न
पतेन्न संसरेन्न महाराजपथे यथेयत्र दृष्टान्तो अभिसंहितः
यथा तस्मिन्नेत्रे निमील्य धावन्नपि न स्खलेन्न पतेन्न तद्वदित्यर्थः ।
तथा च स्वयमे-

“याः क्रियाः सम्प्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतमानसैः ।

ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् ॥”

इति इतरोपायनिष्ठानां त्वयथावदनुष्ठितं प्रोक्तं स्यः स्खलनं ततः
पतनं चावश्यं भावीति सूचितम् ॥ ३५ ॥

कुतस्तस्य स्खलनादिशङ्कापि यतः सर्वशरीरेन्द्रियव्यापा-
राणां खान्तरात्मभूतपरमात्मप्रयोज्यस्वकर्तृत्वानुसन्धानेनात्मनि
कर्तृत्वानभिमानिस्तदभिमानप्रयुक्तस्खलमादिद्विराप इत्यभिप्रे-
त्याह-कायेनेति । वाचा वागिन्द्रियेणोन्द्रियैर्वागिन्द्रियव्यापि-
रिक्तैर्ज्ञानकर्माभयेन्द्रियैरात्मना चिन्तनानुसृतः स्वभावः संसार-
वासना येन स तथाभूतोपीत्यर्थः । अनुसृतस्वभावादिति पाठे
भावप्रधानो निर्देशः अनुसृतस्वप्रकृतिजगुणत्वादवश्यं काया-
दिभिः किञ्चित्करोति गतआदिभिः किञ्चित्सङ्कल्पयति
अथावति चेत्यर्थः । तथाचोक्तं भगवता-

“नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः” ॥

इति एवं च कायादिभयं द्वादिहितमाविहताप्रतिबिम्बं कर्म
करोति तत्सर्वं नारायणायेति समर्पयेत्तादर्थ्यचतुर्थेन नारा-
यणपदोच्चारणेन तदर्थतामनुसन्धीतेत्यर्थः-

“मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीनिर्ममा भूत्वा युद्धक्षेत्रे विगतज्वरः ॥

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहासि ददासि यत् ।

यत्तपस्यासि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम्” ॥

इत्युक्तं सर्वकर्मणामोश्चरार्णं नामदमेव यत्खान्तरात्मभूतपर-
मात्मायत्नानुसन्धानमिति आचार्यास्तु यद्यत्करोतीत्यस्य
शास्त्राविरुद्धं लौकिकं बोद्धव्यं यद्यत् करोतीत्यर्थ इति
व्याचक्षुः ॥ ३६ ॥

भोगद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुवाजिति बहुवचनात् यद्भयमुत्पन्नं तदप्युद्वेकस्य बहुभि-
र्विचक्षुष्यैर्युगपदुच्यमानवचनार्थावधारणं दुःशकमिति निवा-
रयति अत्र संसारे असत्यमङ्गले देहादावहमित्याद्यात्मभावा-
दुद्दिष्टबुद्धेः पुरुषस्य नित्यमच्युतस्य हेयोपादेयांशराहितस्य हरेः
भीपादपञ्चोपासनमकुतश्चिद्भयं न कुतश्चिद्भयं यस्मात्तत्तथा
तदहं मन्ये इति गम राज्ञान्त इत्यर्थः । विशिनष्टि विश्वात्म-
नेति यत्र यस्मिन्नुपासने कृते विश्वात्मना सर्वात्मना संसा-
मीतिनिवर्तते तद्वानुष्ठेयं पुरुषेणेति ॥ ३३ ॥

हरेरङ्घ्रिनिषेवणमेव मुख्यो भागवतो धर्म इति मनसि
निधाय तदङ्गत्वेनोच्यमना योगा अपि भागवतधर्मो इत्याह-य
वा इति । आत्मलब्धये परमात्मज्ञानाय भागवतान् धर्मानिति-
शेषः ॥ ३४ ॥

न प्रमाद्येत अनवधानवाक् भवति “प्रमादोऽनवधानता” इत्यभि-
धानात् आत्मानात्मनिषेकज्ञानवान् स्यादित्यर्थः । कथमिवेत्यस्मि-
न्मये लुप्तोपमामाह धावन्निति । यथा नेत्रे उन्मील्य धावन्नहि
शर्करावति स्थले न स्खलेन्न पतेत्तथा भागवतधर्मस्याधिकरूढ ॥ ३५ ॥

भगवत्कायतोपायाधिभिः कीदृश इति तत्राह-कायेनेति ।
स्वभावं योऽप्यतामनुसृतोनुगतः मनसा सङ्कलनाधिकरणेन
बुद्ध्या निश्चयज्ञानाधिकरणेन आत्मना मत्या मननलक्षणाज्ञाना
धिकरणेन महं हरिमर्चयामीत्यादिलक्षणेनाहङ्कारेण वा काया-
दिना यद्वचनादिकं करोति सर्वक्रियासु स्वस्यास्वाप्त्यज्ञानेन
तत्सर्वं परस्मै नारायणायास्त्विति समर्पयेत् स्वयमात्मप्रसाद-
जनकत्वेन तज्ज्ञानोपाय इति भावः ॥ ३६ ॥

भोगजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्मृतमेव मन्यमान आह-मन्य इत्यादिभिः । न कुतश्चिद्भयं
यस्मात्तदकुतश्चिद्भयम् आत्यन्तिकं क्षेमं नित्यं पादाम्बुजोपासनमन-
वरतस्फूर्त्तयो हि विश्वात्मनेति तत्साधनावस्थायामपि क्रमशो भव-
निवृत्तिर्दर्शिता ॥ ३३ ॥

भागवतधर्मलक्षणागाह-ये वै इति । स्वयं भगवता “कायेन

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

नष्टा प्रलये वाणायाम" इत्याद्यनुसारेण अविदुषो पुंसां तस्मादात्म-
मविद्वद्भिरपि कर्तृभिः आत्मनो ब्रह्म परमात्ममगवानित्यादिभिर्मा-
त्रमेव ततः स्वस्य कर्मभूतस्य अज्ञः अव्यवधानेनैव लब्धये लाभाय
ये उपायाः साधनानि प्रोक्ताः तानुपायान् भागवतान् धर्मान् विद्धि
हि प्रसिद्धौ तत्र साक्षाद्भक्तेरपि भागवतधर्माख्यत्वम् "एतावानेव
लोकेस्मिन्" इत्यादौ परधर्मत्वव्यापनाय दर्शितम् तत्रात्मलब्धये
प्रोक्ता इति तदत्युक्तं अन्त्येन तद्व्याप्ताव्यभिचारि आत्म-
लब्धये ये उपाया इति तु स्वरूपलक्षणं तद्व्याप्ताव्यभिचारि इति तद-
नुगतिरेव ॥ ३४-३५ ॥

एते च श्रीप्रबुद्धेनापि विविच्य वक्ष्यन्ते स्वयमपि संक्षेपेणो-
त्थमिमेत्य प्रथमतस्तत्राव्यवधानं तद्द्वारमाह, कायेनेति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

भो राजन् ! सर्वे धर्मा एव समया दृष्टाः किन्तु भाग-
वतधर्म एव निर्भेद इत्याह-मन्ये इति । अत्र संसारे न कुत-
श्चिदपि कालकर्मविघ्नादिको भयं यतस्तत्पादांस्तुजोपासनं
तत्र मुख्यमधिकारिणमाह-असति असाधौ देहे शृङ्खल-
म्बादौ च आत्मा इति आत्मीय इति यो भावः भावना
तुस्त्यजा तत एव उद्भिष्टा धीर्यस्य तस्य भक्तिप्रतिकूल-
देहगहादिप्रासक्तिं त्यक्तुकामस्येत्यर्थः । यत्रोपासने सति विश्वा-
त्मना सर्वात्मनैव भीर्निवर्त्तते ॥ ३३ ॥

भागवतधर्मलक्षणमाह-ये वै इति । मन्वादिमुखेन वर्णा-
धर्मादिधर्मानुक्त्वा अतिरहस्यत्वात् स्मृतेनैव भगवता अवि-
दुषामपि पुंसाम् अज्ञः शीघ्रमेव आत्मलब्धये स्वप्राप्त्यै ये
उपायाः प्रोक्तास्ताव भागवतान् धर्मान् विद्धि ॥ ३४ ॥

तेषां प्रभावमाह-यान् आस्थाया आश्रित्य यद्वा आस्था
विश्वासः यान् धर्मानास्तिक्येन विश्वासविषयीकृत्यापि किं
पुनराचर्येत्यर्थः न प्रकर्षेण माद्येत मद्गो गर्वस्तद्वान् कर्मोप-
योगीव न भवेदित्यर्थः । यद्वा प्रमादोऽनवधानता असावधानो
न भवेदित्यर्थः । अतोऽत्र विद्वानां न प्रमविष्णुतेति भावः
किञ्च, यान् भगवन्मार्गभूतान् धर्मानाभित्य नेत्रे निमील्य
उन्मील्य वा भावन् न स्मृत्तेन न वा पतेत् यथा केनापि
कश्चिदतिस्मीचीनमतिस्त्रुगमं मार्गमातीतो जन उच्यते मनुष्य-
विद्वेदानेन मार्गेण नेत्रे मुद्रयित्वा सुखेनागिद्वज्जेव याहि
न कश्चिदपि ते संशय इति यथा पद्म्यासंस्थानगतिक्रम्य
परतः पाद्व्यासेन गतिर्भावने तस्यावपत्वे स्खलनं बहुतरात्रे
पतनमपि सम्भवत् अत्र तु भक्तिमार्गे भजनधर्मस्याङ्गिनो विहि-
ताङ्गानाम् अवपतरातिक्रमे बहुतरातिक्रमे वा कर्ममार्गे इव न प्रत्या-
वायी भवेत् अतः फलज्ञ अश्येत् तत्रापि नेत्रे निमीलयेति वृत्तमाने
अपि नेत्रे मुद्रयित्वेत्यनेन आत्वाप्यतिक्रमे न दोषः किमुताह्वातेति
कल्पितम् यान् धर्मानास्थायेत्युक्त्वावङ्गिनस्तत्पतिक्रमो दोष एव
तथा सति मार्गेभूत एव स्यात् भगवत्प्राप्त्यर्थं पृथग्मार्गकरण-
न्त्रातिदूषणावहेमेव "श्रुतिस्मृतिपुराणादिपञ्चरात्रविधिं विना ।
वेकांतीकीर्तनं कल्पनायापैव कल्पते" ॥ इत्युक्तेः अत्र भागवतधर्मो

प्रवर्तमानस्य वर्णाश्रमधर्मोऽधिकार एव नास्तीति तदनुष्ठानाननु-
ष्ठानविचारो नात्र प्रवेशयितव्यः-

"तावत् कर्माणि कर्त्तव्यं न निर्विद्येत यावता ।

मत्कर्माभ्युपगमादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते" ॥

इति भगवदुक्तेः "भक्त्यैक्येण गुरुदेवतात्मा" इत्यादिमवाक्ये भक्त्य-
त्यस्य एक्येति विशेषणोपस्थात् कर्मादिमिमांसा भक्तिनात्र
प्रस्तुतेत्यवसीयते ॥ ३५ ॥

शृण्वन् सुभद्राणीत्युपरिष्ठाङ्गयितव्येषु भागवतधर्मेषु
प्रवर्तमानेन सुधिया जनेन कायिकादिव्यापारा अपि भगवद्भो-
न्तरे प्रवेशनीया इत्याह-कायेनेति । अयमर्थः यथा विषयिभिः
प्रातरारभ्य मूत्रपुरीषोत्सर्गमुखज्वालनदन्तधावनस्नानदर्शन-
भक्षणकथनादिव्यापाराः विषयसुखमोगार्थमेव कर्मभिर्मित्तु
देवपित्रादिपूजार्थमेव क्रियन्ते तथैव भगवद्भक्तेन तेन भग-
वत्सेवार्थमेव कर्तव्या इति ते तपि तेषां भक्त्यङ्गानि भवेयु-
रिति अनुसृत्यभावात् देहाध्यासेन अनादिनैव योऽनुसृ-
तः अनुसृतः स्वभावस्तस्मात् वर्णाश्रमधर्मोऽधिकारित्यर्थः । कायादिभि-
र्यत् यद्यत्करोति तत् सर्वं नारायणार्थमेव नारायणं स्मरितुं
मेवेति वा समर्पयेत् विनियोजयेत् तादृशं क्रियार्थोपपदेत्य-
नेन वा चतुर्थी ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत एव मुख्यं मोक्षसाधनं सर्वसम्पत्त्या कविः कथयति,
मन्ये इति । अत्र संसारे यत्र यस्मिन्पादांस्तुजोपासने कृते अस-
दात्मभावात् असति देहादावनारमनि स्वात्मभावना अतीश्वरे
जीवे परमात्मभावना वा ततो नित्यमुद्भिष्टबुद्धेः विश्वात्मना
सर्वप्रकारेण भीर्निवर्त्तते अनात्मनि आत्मभ्रान्त्या अतीश्वरे ईश्वर-
भ्रान्त्या वा उद्भिष्टबुद्धिरपि यस्मिन् कृते संसारात् मुक्तो भवति
किमुन तदर्थवत् न विद्यते कुनश्चिद्भयं यस्मादेवभूतमत्यान्तिकं
क्षेममनुत्पत्त्याप्रचपुनगुणस्वरूपस्य भगवतः पादांस्तुजोपासनमहं
मन्ये ॥ ३३ ॥

अत्रान्तरोपायानाह-येवै इत्यादिना । भगवद्गीतापञ्चरात्र गमा-
दिषु भगवत्तैव श्रीगन्मुखेन हि निश्चये अविदुषामपि पुंसां किमुन
विदुषाम् अज्ञसा सुखेनैव आत्मलब्धये भगवत्लब्धये ये प्रोक्ता-
स्तान् हि निश्चये भागवतान् धर्मान् उपायान् मुख्योपाये चरणा-
पासनेऽत्रान्तरोपायान्विद्धि ॥ ३४ ॥

यान् भागवतान् धर्मान् आस्थाया आश्रित्य नरः कर्हिचिदपि
न प्रमाद्येत अनवधानतां न गच्छेत् प्रमादोऽनवधानतेत्यभिधानात्
अनवधानतां पुरुषार्थहीनता भगवद्धर्मनिष्ठः पुरुषार्थहीनो न
भवेदपि तु सर्वपुरुषार्थभागी भवेत्त्यर्थः । नरः इत्यनेन सर्वेषां
नराणां भागवतधर्मोऽधिकारित्वं द्योतितम् । तनु-

"वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत्तत्त्वोपकारकम्" ॥

इति विष्णुपुराणवाक्यविरोध इति चेन्न अदृष्टवर्णाश्रमधर्मस्यापि

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।

तन्माययाऽतो बुध आभजेतं भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ।

तत्कर्म सङ्कल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुन्ध्यादभयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥

शृण्वन्सुभद्राणो रथाङ्गाणोर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।

गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥ ३९ ॥

एवं व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।

हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति पराङ्गतिम्” इति भगवद्वाक्येन जन्मान्तरीयवर्णाभ्रमभर्मेनिष्ठासम्भवात् भागवतधर्मानुष्ठानेन सर्वपुरुषार्थसिद्धेः किञ्च राजमार्गे प्रसिद्धे नेत्रे निमील्य भावकपि न स्वलोके पतेत् यथा तथा इहास्मिन् भागवते धर्मे—

“श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्त्तिते ।

एकेन विकलः कायाः द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः” ॥

इति स्मृत्युक्तैः । नेत्रे निमील्य श्रुतिस्मृत्युक्तं विधिं नङ्गनेच्छापि भावन् अनुष्ठानक्रमे किञ्चित्किञ्चिदुल्लङ्घयन्नपि न स्वलोके न प्रत्यवायी स्यात् न पतेत् न भ्रश्येत् अत्र इवार्थवाचकेन वाशब्देन यथेति लक्ष्यते लुप्तोपमाबद्धारमाश्रित्य राजमार्गे इत्यादिष्यते ॥ ३५ ॥

के ने भागवत धर्म इत्याकाङ्क्षायां शास्त्राचार्याज्ञया यथाशक्त्यनुष्ठितं भगवत्पूजितं सर्वं कर्म भागवतो धर्म इत्याह—कायेनेति । अनुसृतः शास्त्राचार्याऽनुगतो यः स्वभावस्तस्मात् कायेन वाचा वागिन्द्रियेण मन्यैरिन्द्रियैश्च मनसा वा मनसा हेतुभूतेन करणेन बुद्ध्या बोधनहेतुभूतेन करणेन आत्मना चिन्तनहेतुभूतेन करणेन वा यथार्थवर्णादिकं करोति तत्सर्वं परस्मै नारायणाय परब्रह्मणे सर्वगुरुसमूहनिकेतायास्त्विति समर्पयेत्—

“यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यासि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व भवर्षणम्” ॥

इति श्रीमुखवचनाच्च एवं सति परस्मिन्पूजितं शास्त्राभिमतं सर्वं कृत्यं भागवतो धर्म इति भावः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

कविरुवाच ॥

कवि नामक योगेश्वर बोले, कि—हे निमिराज ! हम तै इसी को आध्यात्मिक ज्ञान मानते हैं, कि—इस संसार में सदा निर्भय अच्युत चरणाम्बुज की उपासना करना, जिस उपासना के करने से अस्तव्यवहारिक में आत्माभिमान होने से उद्भिन्न बुद्धिवाले पुरुष की सब प्रकार भय की निवृत्ति होजाती है ॥ ३३ ॥

जो उपाय भगवान् ने अपनी प्राप्ति के लिये स्वयं आपने

कहे हैं, कि—जिनसे अविद्वान् पुरुष भी सुख पूर्वक आपको प्राप्त होसकें उनहीं उपायों को आप भागवत धर्म समझो ॥ ३४ ॥

हे राजन् ! वे भागवत धर्म कैसे हैं ? कि—जिनका अनुष्ठान करता हुआ पुरुष कभी भी प्रमाद को नहीं प्राप्त हो सकता है । अर्थात् उपायान्तर निष्ठों की तरह भागवत धर्म निष्ठ पुरुषों का प्रमाद से कार्य प्रतिहत नहीं होता है, अन्य उपाय में लगने से तो किञ्चित् चूकने पर भी पतन होजाता है, परंच राज मार्ग में जैसे नेत्र निमीलन कर दौड़ने से भी नहीं गिरता है इसी प्रकार भागवत धर्मों के अनुष्ठान करने में नेत्र बंद कर दौड़ने पर भी पतन नहीं होता है । यहां पर श्रुति स्मृति दोनों का ज्ञान होना ही दोनों नेत्रों का खोलना है, और वर्णाश्रम के विहित धर्मों का नहीं उल्लंघन करना ही मार्ग में चलना है, किन्तु भागवत धर्मेनिष्ठ होकर श्रुति स्मृति का ज्ञान भी न करे तब मानों नेत्र बंद करता भया, और विहित धर्मों का धीचर में उल्लंघन करता ही मानों दौड़ना भया, तथापि भागवत धर्म निष्ठों को पतन का भय नहीं है क्योंकि—वह राज मार्ग का प्रभाव है ॥ ३५ ॥

काय वाणी मन इन्द्रिय बुद्धि जिस अथवा अपने स्वभाव से जो २ कुछ शास्त्राविरुद्ध लौकिक और वैदिक कर्म करे, तिसको परम पुरुष श्रीनारायण को समर्पण करता जावे, अपने शरीरादि के व्यापारों को ऐसा माने कि—मैं प्रयोज्य कर्त्ता हूँ नारायण की प्रेरणा से इन कार्यों को करता हूँ इस प्रकार अतंत्र कर्त्तृत्व का अनुसंधान न होने से तत्प्रयुक्त पतनादि इस्को नहीं होता । और कुरिस्त कर्म से निवृत्ति तो स्वरूपानुसंधान से ही सिद्ध है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीपिका ।

मनु, किमेवं परमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्य हानिकं निवर्त्यत्वादित्याशङ्क्याह—भयमिति । यतो भयं तन्मायया भवेदतो बुधो बुद्धिमांस्तमेवाऽऽभजेत् मनु, भयं देहाद्यभिनिवेशतो भवति स च देहादङ्कारतः स च स्वरूपास्मरणादिकमत्र तस्थु

भीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

माया करोत्यत आह, ईशादपेतस्येति । ईशविमुखस्य तन्माययाऽस्मृतिर्भगवतः स्वरूपाऽस्मृतिस्ततो विपर्ययो देहाऽस्मीति ततो द्वितीयाभिनिवेशादयं भवति एवं हि प्रसिद्धं लौकिकीष्वपि मायासु उक्तं च भगवता—

“देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” ॥ इति ।

एकयाऽव्यभिचारिण्या भक्त्या भजेत किञ्च, गुरुदेवतात्मा गुरुत्वं देवता ईश्वर आत्मा प्रेष्ठश्च यस्य तथाहाष्टः सञ्जित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु, विषयविक्षिप्तचित्तस्य कुतोऽव्यभिचारिणी भक्तिः सम्भवति? कुतस्तरामभयम्? तत्र न तावद्विषयो नाम वास्तवोऽस्ति किन्तु मनोविलासमात्रमतो मनो नियमनेन भजनादभयं स्यादित्याह—अविद्यमानोपीति । द्वयः द्वैतपक्षः ध्यातुः पुंसो धिया मनसा स्वप्नश्च मनोरथश्च यथेत्यर्थः । तत्तस्मात्कर्माणि सङ्कल्पयति विकल्पयति च यन्मनस्तन्निरुद्ध्या निश्चिच्छेत् ततश्च एकया भक्त्या भजनादभयं स्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एतद्व्यन्ताशङ्कामित्याशङ्क्य सुगमं मार्गमाह—शृण्वन्निति । तदर्थकानि तान्येव जन्मानि कर्माणि चाथो येषां तानि एतान्यपि साकल्येन ज्ञातुमशक्यानीत्याशङ्क्याऽऽह, यानि लोके गीतानि प्रसिद्धानि तानि शृण्वन् गायेश्च विचरेत् असङ्को निःस्पृहः ॥ ३९ ॥

एवं च भजतः सम्प्राप्तप्रेमलक्षणाभक्तियोगस्य संसारधर्मातीता गतिमाह—एवमिति । एवं व्रतं वृत्तं यस्य सः स्वप्रियस्य हरेर्नामकीर्त्या जातोऽनुरागः प्रेम यस्य सः अत एव द्रुतचित्तः शृण्वद्भयः कदाचिच्छङ्कपरजितं भगवन्तमाकलय्योश्चैहंसति एतावन्तं काष्ठमुपेक्षितोऽस्मीति रोदिति अस्त्रौत्सुक्याद्भौति कोशति हे हरे ! मार्गमुगृह्णाणोति अतिदृष्टेण गायति जितं जितमिति नृत्सति, किं हि भिन्नकवत्परान्पति प्रकाशयितुम् ? न, उन्मादवद्भयदृष्टवत् लोकबाह्यः विवशः ॥ ४० ॥

भीरुभाष्यशङ्कासंगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ज्ञानैकनिरर्थत्वात् रज्ज्वां भुजङ्गबुद्ध्या जातस्य भयस्य यथा रज्जुस्वरूपज्ञानेन निवृत्तिः स्यात् तथा स्वरूपाज्ञानकल्पितमयस्य स्वरूपज्ञानमात्रेण निराश्रयत्वात् परमेश्वरभजनेन किमित्याक्षेपः स च देहाद्यभिनिवेशः स च देहादङ्गारः स्वरूपास्फुरणात् स्वस्वरूपाज्ञानात् अत्र भयादिषु मध्ये माया किं कार्यं करोति तन्मायया तस्य भगवतो जगदधिकारिण्या यमवदभक्तदण्डकरिण्या कष्टां स्वरूपास्फूर्तिः जीवस्वरूपविस्मृतिः कार्यते ततः स्वरूपाऽस्फूर्तः ततो विपर्ययात् गीतायां मामेव ये प्रपद्यन्ते इति स्वपक्षिरेव मायामिचारकत्वेनाभिप्रेता ननु ज्ञानमात्रं तस्माद्भक्त्यैव ज्ञानं न वाक्यमात्रात् “रहूगयौ तत्सपसा न याति चेज्यया निर्वपणाद्देहाद्वा” इत्याद्युक्तेः सर्वभयादिरोगस्य वैमुख्यनिदानत्वाच्चेति ॥ ३७ ॥

नन्विति शङ्कासमाधानाभासस्तत्र नन्वित्याशङ्क्य कुतस्तरामभयमित्येतत्पर्यन्तः शङ्काग्रन्थोऽप्यत्र समाधानमिति अव्याभि-

चारिणी सन्तना यदि भक्त्यभावे मायोपशान्तिपूर्वकस्वरूपज्ञानादिकमेव न स्यात्तदा कुतस्तरामभयमित्यर्थः । तत्र तस्यामाशङ्कायाम् अतः विषयस्य मनोविलासमात्रत्वात् भजनात् मायादिनिवृत्तिद्वारा भयं स्यादित्यर्थः । अविद्यमानोऽपि वस्तुतोऽसन्नपि स्वप्नमनोरथो यथेति अन्ततोऽपि मनसा भाने दृष्टान्तः स्वप्नश्च मनोरथश्चेति विशदवाक्यं स्वप्नमनोरथो यथेति पाठे सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति न्यायात् “ऊकालोऽहं स्वदीर्घप्लुतः” इति वदेकवचनं पुंस्त्वञ्च अत एवेत्यर्थः इत्युक्तं तस्माद्द्वैतपक्षस्य मनोविलासमात्रत्वात् सङ्कल्पनिकल्पयोः सामान्यविशेषचिन्तनत्वेन भेदो ज्ञेयः । ततश्च मनोनिरोधे सति एकया अव्यभिचारिण्या भुक्ते तच्छब्देन मनोनिरोध एव वाच्यः स्यादेकयेत्यादिकन्तु प्रार्थिकमेवाकृष्टमन इत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

एतन्नानोनिरोधेन भजनम् अत्यन्ताशङ्क्य दुष्कराष्टाङ्गमयत्वात् “भजः पुंभामविदुषाम्” इत्युक्तेः सुगममार्गमाह—अथो वाच्यार्थः “मागृहीतविशेषणा” इति न्यायेन तत्तन्नामभिर्जन्मकर्माण्यपि वाच्यानि तत्र जन्मार्थकानि नामानि देवकीनन्दनो यशोदानन्दन इत्यादीनि कर्माण्येकानि तु कंसारिपुरारिभुसूदन इत्यादीनीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

एवञ्च भवगोकीर्तनादिप्रकारेण वृत्तं जन्मकर्मेनामश्रवणागानाद्याचरणम् अत एव जानानुरागात्वादेन कदाचिद्दामवन्दनादिवेलायां नामकीर्तयेति तृतीया श्रुत्या सर्वोऽङ्गमधो नामकीर्तनस्यैवानुरागजनने साधकतमत्वं व्यञ्जितम् ॥ ४० ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

भयं द्विर्भावेति । द्वितीयाभिनिवेशात् अग्रह्यात्मकस्वतन्त्राभिनिवेशतः लोके सद्द्वितीयव्यवहारो हि स्वरसतः शरीरव्यतिरिक्तद्वितीयपरः यथा देवदत्तः सद्द्वितीय आगत इत्युक्तेः शरीरमन्तरेण सद्द्वितीयत्वमुक्तं स्यात् तत्र स्वशरीरेण “यस्यात्मा शरीरम्” इति श्रुतिश्च जीवानां परमात्मशरीरव्यतिरिक्तस्वतन्त्राभिमान उक्तः अत एव ईशादपेतस्य भगवद्विमुखस्य विपर्ययस्मृतिः विपर्ययः देहात्माभिमानः तद्विषयस्मृतिः तन्मायया भयवदधीनया प्रकृत्या देहात्माभ्रान्तिरग्रह्यात्मकस्वतन्त्रात्मभ्रान्तिश्चेत्युभयविधापि भ्रान्तिः भगवन्मायायत्ता तस्मात्तन्निवृत्तये भगवन्तं भजेदित्यर्थः । गुरुदेवतात्मा गुरुदेवदेवतेति बुद्धिर्यथ सः ॥ ३७ ॥

अविद्यमानोऽपि द्वितीयः द्वयः स्वतन्त्रात्मधर्मश्चेत्युभयमविद्यमानमप्रामाणिकम् उभयविषयमपि मानसः अतस्तदुभयनिवृत्तये कर्माधीनं सङ्कल्पविकल्पकं सङ्कल्पो देहादिरक्षार्थचिन्ता विकल्पः स्वकल्पनादिविस्तारः एतत्सर्वं मनःकृतं तस्मात् मनो निरुद्ध्यादित्यर्थः । तत अभयं स्यात् भगवन्नित्यशरीरभूतोऽस्मीति बुद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥

एवञ्चन इति बहुव्रीहिः स्वप्रियस्य स्वस्य प्रीतिविषयो भगवान् तस्य नामकीर्तनादित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमज्जीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः” इति सर्वात्मकब्रह्मोपासनेन भयनिवृत्तिकथनेन तदभावे तदनुवृत्तिः सूचिता तदेव सहेतुकमुपपादयति—भयमिति । द्वितीयाभिनिवेशतः भयं स्यात् अत्रह्यात्मकस्वतन्त्रत्वमिमानो द्वितीयाभिनिवेशस्तस्मात् लोके हि सद्भितीयव्यवहारः स्वरसतः शरीरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रे वस्तुनि सत्येव दृष्टः सद्भितीय-भागत उक्ते हि शरीरान्तरेण हि सद्भितीयत्वमुक्तं स्यात् ननु स्वशरीरेण “यस्यात्मा शरीरम्” इतिभूतिश्च जीवानां परमात्मशरीरत्वमाह अतः परमात्म-शरीरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रत्वमिमानादयं स्यादित्युक्तं भवति अत एवेशादपेतस्य भगवद्विमुखस्य विषयः स्मृतिः विप्र-ययः देहात्माभिमानः तद्विषयस्मृतिः देहात्मप्ररूपस्मरणं वा विषययोऽस्मृतिरिति पाठेऽस्मृतिः परमात्मशरीरभूतत्वेन स्वात्मस्मरणमात्राभावे द्वितीयाभिनिवेशविषयवादयः किं निवन्धना इत्यत्राह—तन्माययेति । तन्मायया भगवदधीनया मायया प्रकृत्या देहात्मभ्रान्तिरब्रह्मात्मकभ्रान्तिश्चेत्यभयविधा भ्रान्तिस्तन्मूला स्मृतिश्च भगवन्मायायत्तयः । अतः यत् एवमतस्तस्मादुबुधः अधीतवेदान्तजन्यज्ञानः गुरुरेव देवतेति आत्मा बुद्धिरस्य तथाभूतस्सत्त्वैकयाऽव्याभिचारिण्याऽनन्यप्रयोजनयेति यावत् भक्त्या तमेवेशं भजेत तन्माया निवृत्तये सर्वशरीरकं परम-पुरुषमेव भजेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

नन्वनात्मनो देहस्यात्मत्वेनास्वतन्त्रस्यात्मनः स्वतन्त्रतया च प्रतीतिर्भगवन्माययापि कथमित्यत आह—अविद्यमानोपीति आत्मतया स्वतन्त्रतया चाविद्यमानोपि देह आत्मा च ध्यातु-र्भिया मनसा द्वयोर्द्वयत्वेनावभात्यात्मतया स्वतन्त्रतया च प्रती-यत इत्यर्थः । द्वयोरिति पाठे द्वयोर्देहात्मनोरविद्यमानोपि आत्मताकारः स्वतन्त्रताकारश्च ध्यातुर्भियाऽवभातीत्यर्थः । अत्रा द्वयोरात्माकारस्वतन्त्राकारयोर्ध्यातुर्भेन साऽविद्यमानोऽपि आत्माकारः स्वतन्त्राकारश्च प्रतीयत इत्यर्थः । धियेत्यनेन प्रकृति-परिणामात्मकस्य मनसोऽतथाभूतस्य तथात्वेन प्रतीतौ कारण-त्वमुक्तं यथा स्वानमनोरथः यथा स मस्थिरोपि स्थिरत्वे-नावभासते तद्वदित्यर्थः हि यस्मादेवं तस्मात्कर्मसङ्कल्पविक-ल्पकं कर्मणा निमित्तभूतं सङ्कल्पयति विकल्पयतीति तथा तन्मनो निरुन्ध्यात् तज्जीवनानादि कर्माणुगुणं सङ्कल्पयति समि-त्येकीकारे “इश्वरोहमहं भोगी” इत्याद्युक्तविधे देहात्मानावेकी-कृत्यानुसन्धाययति तयोस्तादात्म्यभ्रमं जनयतीति तथा विकल्प-यति परमात्मपरतन्त्रैकस्वरूपमात्मानं विकल्पयति विरुद्धं कल्पयति तस्मिन् तत्पारतन्त्र्यविरुद्धस्वातन्त्र्यभ्रमं जनयतीति तथा तन्मनः “एवानेमिहिता साङ्गये” इत्युक्त्या बुद्ध्या देहात्मयाथात्म्यनिश्चि-यात्मिकया निरुन्ध्यान्नियच्छेदित्यर्थः ततो मनोनिरोधादभयं स्यान्मोक्षः स्यादिति निरोधस्य फलमुक्तम् ॥ ३८ ॥

नन्वतिचञ्चलं मनः कथं निरुन्ध्यादित्यत्रोपायमाह—शृण्व-जिति । रथाङ्गं चक्रं पाशौ यस्य तस्य भगवतो भानि लोके जन्मान्यवताराः कर्मणि चेष्टितानि सुमद्राणि शृण्वन्नां मङ्ग-लावहानि शृण्वन्तथा स रथाङ्गपाशौ भयः प्रतिपाद्यो-येषु तानि गीतानि नामानि च निर्मुक्तलज्जो गाञ्जसङ्गः का-व्यासाकिरहितो विचरेत् एवंचन्द्रगवत्प्रवणं सन्मनः शनैस्त-स्मिन्निरुद्धं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एतदेवोपपादयन्निरुद्धमनसोऽवस्थामाह—मनः वत इति । एवम् इत्यभूतं भगवज्जन्मकर्मणीतनामादिश्रवणगात्राद्यात्मकं वतं यस्य स इति बहुव्रीहिः स्वकीयप्रियो भगवोस्तस्य नाम्ना कीर्यो कीर्त्तनेन जीतं अनुरागेस्तीर्त्तमेव यस्य स वतं एव वत-चित्तः शृण्वद्भयः कदाचिद्वक्तपरीजितं भगवन्माकलस्य उच्चै-इंसति कदाचिद्विच्छेदे सत्यतावन्तं कालं उपचित्तवानस्मीति रोदिति । कचिद्व्योत्सुक्याद्रौति क्राशति तथ्यातिद्वेषणं मायति जितं जितमिति नृत्यति किन्दाग्निमिवपरान्वधायितुं नेत्याह उन्मादिवदप्रदग्धुर्हति इव लोकवधौ लोकविलक्षणः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विषये बाधकतकमुद्भव्य विषयस्यैवानुमाह—भयमिति । अस्म-तिरिक्तानि विषयाऽन्यथाज्ञानम् एते इशादपेतस्य इशानुग्रहादि-तस्य प्रकृतिवदस्य पुनः यस्य हरमाययच्छया स्तः ताऽयाम् अज्ञा-नान्यथाज्ञानाऽयां द्वितीयाभिनिवेशतः द्वितीयं बहुगद्गदौ अहं ममत्याभिनिवेशनादुदुरिममानः स्यात्तस्मादयं संसारलक्षणं स्यादिति यस्मात् अतो गुरो परमात्मदेवतायां च आत्मा मनो यस्य स तथा तस्मात्तज्ज्ञानवान् यथायोगं गुरुपरमपुरुषयो-मेकि कुर्वाणो बुधस्त हरिमाभजेत् सर्वसमर्पणपूर्वकमुपासी-तेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतदेव सोदाहरणं विवृणोति—अविद्यमानः इति । धिया ध्यातुर्विषयानिति शेषः “ध्यातव्यं विषयज्ञस्य” इति स्मृतेः पुंस् ईशाधीनत्वेन स्वस्याविद्यमानोपि द्वयोर्देहात्मनोऽपि स्वकीयत्वे-नावभाति हि यस्मात् कथमिह यथा—समयुक्तमनोरथः स्वप्न जाग्रद्वेन निषिमास्थाय कोशमावाधुं प्रकृतिवर्गमावधुं राज्ञं करिष्यामीति मनोरथः सत्त्वेन प्रतीयते तथा देहाकावीशा-धीनं स्वाधीनताबुद्धिः संसारः तस्मात्साहसंसारनिवृत्तये तत्कर्मतद्देहादिकर्मविषयो यस्य तस्य तत्सङ्कल्पविकल्पवृत्ति-युक्तं मनः श्रीनारायणो निदध्यात् ततो हरिप्रसादादभयं संसार-निवृत्तिवृत्तयो मोक्षः स्यादित्यन्वयः । सर्वसमर्पणलक्षणापा-सनाभावे ब्रह्मज्ञानं न स्यात्तदभावे संसारनिवृत्तये स्यात् एतस्तदर्थं सर्वसमर्पणलक्षणासुपासनं कर्तव्यमिति भातः

आत्मना देहगहाद्विषयशब्देन भययते ।

अविद्यमानं जीवस्य प्रतिभाति तदीयवत् ॥

जाग्रद्वत् यथा स्वप्नः प्रतिभाति मनोरथः ।

विद्यमानवदेव देहादीशब्दो स्थितम् ॥

विभाति स्वप्नश्चैव सैवा संसृतिरुच्यते ।

तस्मात्तद्विषयं त्यक्त्वा मनो विष्णौ निवेशयेत् ॥

इत्येतन्मानासिद्धमेतदर्थजातम् । नन्वत्र देहादेरस्त्वाभिप्रायेण स्वप्नादिदृष्टान्तः किं न स्यादिति चेन्न उदाहृतस्मृतिविरोधात् तस्मात्स्वातन्त्र्यस्यैव निषेधः क्रियत इति द्वयशब्देन भेदमनु-तज्जिषधः क्रियत इत्यर्थोऽयुक्तप्रमाणादिरुद्धः इत्युक्तमनाकु-मिति ॥ ३८ ॥

अयमपि भगवतो धर्म इत्याह—शृण्वजिति तद्वमात्मज्ञानो-त्पादतसमर्थभगवदुपासनाङ्गभूतसमर्पणं स्वमात्मवत्तदधर्ममुक्ति-ष्ठतो देहाद्याभिमानविधुरस्य भगवदेकस्वातन्त्र्यमिति निर-

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नवली

तरं हरौ मनो नियुजमानस्य इयं प्रवृत्तिरित्यतो वाह-शृगव-
जिति । तदर्थकानि जन्मकर्मविषयाणि ॥ ३६ ॥

एवं भवणाद्याचरतो परोक्षज्ञानजननी भक्तिः स्थादित्याह,
एवं व्रत इति । प्रियस्य हरेर्नामकीर्त्या जातानुरागः संव-
र्धितमक्त्युद्रेकः अनेन भक्त्युद्रेकोऽनुभूतव्य इति भावेनाह-हस-
तमिति । लोकवाद्या इत्यनेन भक्तबाहुविध्यं दर्शयति-कश्चिन्नोक्त-
वाहो लोकविश्रवणाः कश्चिन्नोक्तवत् वाहो लोकोपदेशकः कश्चि-
न्नोक्तवत् वाहो लोकोपदेशकः कश्चिन्नोक्तवत् वाहो लोकोपदेशकः

“कश्चिन्नोक्तवत् वाहो लोकोपदेशकः”

कश्चिन्नोक्तवत् वाहो लोकोपदेशकः

मुखप्रसादादुद्वेगं भक्तिर्भयात् न चान्यतः ॥

हसन्नादिलक्षणा मुखप्रसादादुद्वेगं भक्तिर्भयात् न चान्यतः ॥
दिति, नन्वयमर्थो मुखेन नोक्त इत्यत उक्तमर्थो इति अर्थो-
पपन्नः अर्थः हसन्नादेरतिव्याप्तत्वात् मुखप्रसादाद्युपपन्न-
मित्यर्थः । विकल्पाद्यो वा स च लोकवाद्या इत्यनेन स्पष्टी-
कृत इति ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

मुख्यं कुतश्चिदित्येष स्थापयन् कर्मण तत्रैव निष्ठापयति-
भयमिति । यतो भयं तन्मायया भवेत् अतो बुधो बुद्धिमान् तमेवा-
भजेत् प्रथमतः कायेनेत्याद्युक्तप्रकारेण इषदापि भजेत् ततो
गुरुदेवतामा सन् भक्त्या साक्षाद्भगवत्तत्त्वमरूपया तत एकया
नित्यम्प्रादाद्भुजोपासनरूपयेति विशेषतोऽयं ॥ ३७ ॥

अथ साक्षात्तत्त्वमरूपमेव आह्वयन् मनोनिरोधोक्त्या
कायेनेत्याद्युक्तमनिक्रमयति-अविद्येति द्वाऽप्याम ॥ ३८ ॥

मनोनिरोधश्चायं यदि पृथक् स्थात्तर्हि दुष्करोऽष्टाङ्ग-
योगमयश्चेत्यजस्वहानिरित्याशङ्क्य खत एव मनोनिरोधश्च
परमोपयुक्तोऽयमिति साक्षाद्भगवत्तत्त्वमरूपमेवाह-शृगवजिति । यानि
शास्त्रद्वारा सत्परम्पराद्वारा च लोक गीतानि जन्मानि
कर्माणि च तानि शृगवन् गायंश्च तथा तदर्थकानि तानि
जन्मानि कर्माणि च अथ येषां तानि नामानि च गायन्
विचरदित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

ततोऽञ्जला तृतीया फलरूपा भक्तिः स्थादित्याह-एवं व्रत
इति । अत्र नामकीर्त्येति तृतीयाश्रया तत्राप्यतिशयः साधक-
तमस्त्वयज्जनात् तत एवं शृगवजित्यादिप्रकारं व्रतं यस्य
तथाभूतोऽपि सन् स्वप्रियाणि तत्रापस्वसङ्गचषु मध्य यानि
स्ववासनापोषकाणि तेषां कीर्त्या कीर्तनेन मुख्येन कारणेन जाता-
नुराग आविर्भूतमहाप्रेमेत्यर्थः । हासादीनां कारणानि भक्ति-
मेवातन्त्यादनन्तान्येव क्षयानि ॥ ४० ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्चात्र भक्तैः संसारबन्धाज्जेतव्यं स हि भक्तौ प्रवर्त्त-
मानस्य खत एवापयातीत्याह-मयमिति । द्वितीये हेहगह-

सकचन्दनवीनतोदिभोगप्रपञ्चोऽभिनिवेशत ईशादपेतस्य ईशविमु-
खस्य जीवस्य भयं संसारः स्थात् तत्वीशोऽमुखस्य-

“तावद्गमादयस्तेनोस्तावत्कारागृहं गृहम् ।

तावन्गोहोड्भिनिगडां यावत्कृष्ण ! न ते जनाः” ।

इति ब्रह्मोक्तः । तत्र भयं द्विविधं विषययोऽस्मृतिश्च विषय-
रूपमस्मृतिरूपं चेत्यर्थः । तत्र विषयः आत्मभिन्ने देहादौ आत्म-
बाह्यः अस्मृतिः आत्मास्मृतिश्च कोऽहं किङ्करीति पूर्व
कीदृश आसमग्रं वा कीदृशो भविष्यामीति पूर्वोपरानु-
सन्धानराहित्यम् एतदेव तस्य भगवतो मायया भयं युक्तं
“स्मृतिप्रसादबुद्धिनाशो बुद्धिनाशो प्रणश्यति इति अत एव वृत्ता-
वुर्थः श्रीगुरुचरणप्रसादाद्बुद्धिविवेकः तमेव श्रीसत्यक काम-
नान्तरराहित्येन एकया केवलमेव ननु ज्ञानकमादिमिश्रया
भक्त्या भजेत् गुरुदेवं देवता ईश्वरः अस्मात् प्रेष्ठश्च यस्य
तथादृष्टिः सन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु, सकचन्दनवीनतोदिभोगप्रपञ्चो यस्य नव विद्यते विद्यः
मानमपि हे चरित्यज्यं या वाचनं वसति तस्य भयं न
भवेदिति चेन्मैव वादीरित्याह-अविद्यमान इति । इयो माय-
प्रपञ्चा ह्यविद्यमानोऽपि ध्यातुः पुसास्वमाति सानसप्रत्यक्षा
भवति धिया मनसा स्वप्नेश्च मनोरथश्च यथेत्यर्थः ।
सर्वो ह्येवो विभाषयैकवज्जवर्तात्येकत्वं तत्तस्मात् कर्माणि
सङ्कुलपयति विकल्पयति च यन्मनस्तोषरु ध्याति स च मनोनिरोधो
गुरुचरणभक्त्या विना प्रकारान्तरेण न भवेत् युक्तं
भूतिभिः “विजितहृषीकवायुमिन्द्रान्तमनस्तुरगम्” इत्यत्र सम-
वहाय गुरोश्चरणमिति सप्तमं च “सर्वं चैतदुरो भक्त्या
पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत्” इति अतः एव गुरुदेवतामेत्यत्राद्यु-
क्तम् ॥ ३८ ॥

एकया भक्त्या तत्राभजदित्युक्तं सर्व भक्तः को भवे-
दित्यत आह-शृगवजिति । यानि शास्त्रद्वारा सत्परम्पराद्वारा
च जन्मानि कर्माणि वर्तन्ते यानि च लोके लोकमात्रे गीतानि
अपभ्रंशगायत्रिणि निबद्धानि तथा नामान्यपि तदर्थकानि
नानादेशभाषाभिदेनापि वाच्यो वाच्यो येषां तानि कीन्हा
इति कानिड इति कान् इत्येवमादीन्पि गायन् असङ्क-
वस्त्वन्तरासक्तिशून्यः ॥ ३९ ॥

एवं भजतः सम्प्राप्तफलभूतप्रेमभक्तियोगस्य तस्य संसार-
ज्जमोतीतां चेष्टामाह-एवमेव व्रतं नियमो यस्य सः भक्त-
व्यपि मध्ये नामकीर्तनेन सर्वोत्कर्षमाह स्वप्रियस्य कृष्णस्य
नामकीर्त्त्या स्वप्रियं वा यद्भगवन्नम तस्य कीर्त्या कीर्तनेन
जातोऽनुरागः प्रेमा यस्य सः दर्शनोत्कण्ठाऽद्भुतीकृतचित्त-
जाम्बूनदः अथ हेयङ्गवीनं चोरयितुं यशोवासुनश्चोरो गृहं
प्रविष्टस्तदर्थमिच्छेतां मी वियतामिति बहिर्जैरतीगिरमाकयं
पञ्चायितुं प्रवृत्तं कृष्णं स्फूर्तिप्राप्तमालक्ष्य हसति स्फूर्ति-
भङ्गे सत्यहो प्राप्तो महानिधिर्मे हस्ततद्भयत इति निषिद्धं
रोदिति हे प्रभो कसि कसि देहि मे प्रत्युत्तरमिति फूंकृत्य
रौति भो भक्त त्वत्फूत्कारं श्रुत्वायातोऽस्मीति घुनः स्फूर्ति-
प्राप्तं तमालक्ष्य गायति अथाह कृतार्थोऽस्मीत्यनन्देन जन्म-
सर्वान्मुच्यति लोकवाद्याः लोकानां हास्यप्रशंसासमानाव-
मानादिष्ववधानशून्यः ॥ ४० ॥

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणामेदनन्यः ॥ ४१ ॥

भीमकृतकदेवकृतसिद्धान्तप्रकीर्णः ।

भाषा टीका ।

ननु, स्वकृत्यापेक्षादिनेश्वरभजने का हेतुरित्यत्राह—भयामिति ।
“मायां तु प्रकृतिं विद्यामायिनं तु महेश्वरम्” इति श्रुतिप्रोक्तया
मायया अनादिरूपया त्रिगुणया ईशादपेतस्य भगवत्पराङ्मुखस्य
अस्मृतिः एष परस्पांशः “ममैवांशो जीवलोके” इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध-
भवदीयत्वस्मृत्यभावः भगवन्दीयत्वाभिमान इत्यर्थः । ततो
विपर्ययः देहात्माभिमानः नतो द्वितीयाभिनिवेशतः द्वितीयं अनात्मानं
आत्मत्वाभिमानस्ततः भयं पुनः पुनः जन्ममरणालक्षणासंसारभयं
क्यात् भया हेतोः स्वकृत्यापेक्षादिना एकया प्रवृत्त्याभिचारिण्या
यत्तया तमांशं भवनिवृत्तये प्राप्नुते । ननु, संसारस्तु हरिमायया
भवानि तद्भजनरुचिः कुतः स्यादित्याह, गुरुदेवतात्मा बुध इति गुरौ
उपदेशकर्तृत्वे देवतायां उपदेश्ये उपास्ये भगवति आत्मा तद्भजन-
रुचिप्राप्तये परा बुद्धिरस्य सः तयोः रूपया बुधः सत् ईशादपे-
तत्वहेतुभूतायाः मायया उपास्योपासकयोश्च स्वरूपादिविस्तृत-
तमाभजोदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अभिमानद्वये हेतुभूतस्य मायाकार्यस्य मनसो नियमनं तन्नि-
यमनफलञ्चाह—अविद्यमान इति । यथा स्वप्नमनोरथो मर्त्यस्यामर-
भावरूपौ जागरस्वप्नावस्थयोः अविद्यमानावपि कर्मविशेषफल-
निष्ठये परमेश्वरं प्रवर्तितौ प्रतीयते तथोक्ताभिमानयोर्द्वयः
ज्ञानार्थं विद्यमानोपि ध्यातुरभिमन्तुर्द्विधा मनसा यतो अवभाति
प्रतीयते तत्तस्मात् कर्माणि सङ्कल्पयति विकल्पयति च यश्मनस्न-
द्वयः निरुन्ध्यात् शास्त्रोक्तात्मानात्मपरमात्मतत्त्वानिष्ठं कृत्वोक्ता-
भिमानद्वयाभिचारयेत् ततस्तत्त्वज्ञानं जाते भगवद्भजनेनाभयं
स्यात् ॥ ३८ ॥

शास्त्रोक्तनस्वत्रयविवेकवतो निवृत्ताभिमानद्वयस्य कर्तव्य-
विशेषमवस्थानविशेषञ्चाह—शृण्वन्निति त्रिभिः । रथाङ्गपाणोः
चक्रद्वस्तस्य विष्णोः सुभद्राणि शृण्वतां कल्याणावहानि
जन्मानि कर्माणि शृण्वन् कथयन् च तदर्थकानि जन्म-
कर्मविषयाणि गीतानि नामानि गायन् शृण्वन् च असङ्गः
अन्धप्रासक्तिरहितो बुधो विचरेत् रथाङ्गपाणिजन्मादीना-
मानस्य सूचयितुं तानि विचिनष्टि यानि लोके इति ॥ ३९ ॥

एवमिति । एवम्भूतं रथाङ्गपाणिजन्मादिभवणाद्यात्मकं
व्रतं यस्य सः बुधः स्वप्रियस्य हरेर्नाम्नाम् अग्निजेनापि जिह्वया
गृह्यमाणानां या कीर्तिः सकलतपोयज्ञतीर्थस्नानादिकलङ्घं पराः
तथा जातानुरागः उत्पन्नप्रेमोद्रेकः अत एव दुर्नाचित्त-
उत्कलितस्वान्तः अत एव लोकविलक्षणः उन्मादवत् महा-
दिष्टवत् मानापमानव्यवहारातीत इत्यर्थः । आत्मानं भगव-
न्दीयत्वेन सनाथं स्थावीरैव हंसति अनादिकालतो माया-
मोहिततया भगवत्पराङ्मुखमात्मानं संस्मृत्य संस्मृत्य कदा-
चित्कृतपराधवत् रौदिति कदाचिद्व्रीति क्रोधाति भक्ति-
कण्टकं प्रति आक्रोशं करोतीत्यर्थः । प्रेमातिशयेन नायति
मृत्यति च ॥ ४० ॥

द्वितीय के अभिनिवेश से अर्थात् अपने आत्माको पर-
मात्मा परतंत्र शरीर रूप न मानकर तत् व्यतिरिक्त स्वतन्त्रा
त्माभिमान से भय होता है, अत एव भीहरि से विमुख पुरुष
का देह में आत्माभिमान रूप विपर्यय होजाता है, तब पर-
मात्मा का शरीर रूप यह मेरा आत्मा है इस्का विस्मरण
होजाता है, ये सब भी उनही की माया से होता है इसी
हेतु से बुद्धिमान् पुरुष गुरु में देह बुद्धि रखकर एक भक्ति
से उसी परमेश्वर को भजे, कि—जिससे माया दूर रहे ॥ ३७ ॥

भजो ईश्वर की माया से भी देह में आत्म बुद्धि और भग-
वत्परतंत्र आत्मा में स्वतन्त्रात्म बुद्धि कैसे हासकी है ?
तहां कहते हैं, कि—अनात्मभूत शरीर में आत्माभिमान
और अस्वतंत्र आत्मा में स्वातंत्र्याभिमान ये दोनों अविद्यमान
भी हैं, तो भी ध्याता पुरुष के मन से भाग होते हैं । जैसे
कि—स्वप्न का मनोरथ प्राप्तिर है, तो भी स्थिर सरी का
भाज होता है । तस्मात् बुद्धिमान् पुरुष कर्मों का सङ्कल्पविकल्प
करने वाले मनही का निरोध करे तब आपही भगव
होजायगा ॥ ३८ ॥

यदि विचारो कि मन तो बड़ा चंचल है उसका निरोध कैसे
होगा ? तहां उपाय बतलाने हैं, कि—भीचक्रपाणि भगवान् के
सुन्दर मंगलरूप जन्म और कर्मों की कथानों का भवण करता
हुआ, और लोक में जो आपके तदर्थक नाम महात्माओं ने गाये
हैं, उन नामों का गान करता हुआ, निःसंग और निलज होकर
संसार में विचरें ॥ ३९ ॥

इस प्रकार के व्रत को धारण कर अपने परम प्रेष्ठ परमानन्द
के नाम संकीर्तन से जब अनुराग उत्पन्न हो जाता है, तब उसी
चित्त से कभी भगवान् को भक्तों से पराजित समझकर ऊंचे
स्तर से हंसने लगता है, कभी उत्कंठा बढ़नेपर चिल्लाने लगता
है, कभी हर्ष होने से गाने लगता है, कभी भव में जीत गया
ऐसा विचार कर नाचने लगता है, तो क्या ये सब औरों को
दिखाने के लिये करता है ? नहीं, जैसे कोई जन्माद से विवश
होजावे उसी प्रकार यह भक्त श्री विवश होकर चेष्टा करता
है ॥ ४० ॥

भीधरस्नानिकृतभावायदीपिका ।

किञ्च स्वमिति सत्त्वानि भूतानि आकाशादि यत्किञ्चिद्भूत-
मात्रं हरेः शरीरमिति नत्वा प्रणामेत् सम्भावनायां लिङ् ॥ ४१ ॥

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैव त्रिक एककालः ।

प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रितः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुयासम् ॥ ४२ ॥

इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।

भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥

(सन्न्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रो विगाढचेता भगवत्प्रबोधोत्तमे ।

पुनाति लोकत्रयमङ्घ्रिरेणुभिः शुद्धस्वभावस्तरणिर्यथोदितः ॥ ० ॥) इति वीर० अ० पाठः ।

राजोवाच ।

अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणाम् ।

यथा चरति यद्ब्रूते यैर्लोकैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाद्येदीपिका ।

नन्विद्यमाकृतयोगानामपि बहुजन्मभिर्दुर्बला गतिः कथं नाम-
कीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मनि भवेदित्याशङ्क्य सहस्रान्तमाह,
भक्तिरिति । प्रपद्यमानस्य हरिं भजतः पुंसो भक्तिः प्रेमवत्तुष्ट्या
परेशानुभवः प्रेमास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिः तथा निवृत्तस्य ततोऽन्यत्र
गृहादेषु विरक्तिरित्येष त्रिक एककालो भजनसमकाल एव
स्यात् यथाऽश्रितो भुञ्जानस्य तुष्टिः सुखं पुष्टिरुदरभरणं क्षुब्धि-
वृत्तिश्च प्रतिघातं स्युः उपलक्ष्यमेतत् प्रतिसिद्धयमपि यथा
स्युस्तद्वत् एवमेकैकस्मिन् भजने किञ्चित्प्रेमादित्रिके जायमाने
अनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि जायते बहुप्राप्तभोजिन इव परम-
तुष्ट्यादि ॥ ४२ ॥

ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह-इत्यच्युताङ्घ्रि-
मिति ॥ ४३ ॥

भागवतस्य भवन्तीत्युक्ते तस्य लक्ष्यं पृच्छति-अथेति ।
यद्धर्मो यस्मिन् धर्मे परिनिष्ठितः यादृशो यत्स्वभावः यथा चरति
वर्तते ब्रूते वा यैश्च लिङ्गैर्भगवतः प्रियो भवति ॥ ४४ ॥

श्रीराधारमण्यवासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी दिग्गतिः ।

द्वयः शरीरं इयामसुन्दरणीतवसनादिरूपं सम्भावनायां
लिङ्गिति अनुरागेण सर्वत्र तत्स्फूर्त्यो तत्प्रणामः सम्भवत्येवेत्यर्थः ।
सर्वभूतेषु यः पश्येदिति वक्ष्यमाणात्वात् तत्र हेतुः अनन्यः स्फूर्त्य-
स्तरश्च इत्यर्थः । “या निशा सर्वभूतानाम्” इत्यादेः “नारायण-
मयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः जगज्जनमये लुब्धाः कामुकाः
कामिनीमयम्” इत्यादेश्च ॥ ४१ ॥

इयं गतिः सर्वत्र तत्स्फूर्तिलक्षणा सहस्रान्तमिति
सहस्रान्तं यथा स्वात्तया प्रेमस्फूर्तिविरक्तीनां योगपद्यमाह,
तत्र जातानुराग इत्यनेन प्रेमोक्तं खं वायुमित्यनेन स्फूर्तिः

लोकवाद्या इत्यनेन च विरक्तिरिति अत्र तु तत् त्रयमुद्दि-
श्यैककालत्वमात्रं विधीयते ‘अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्’ इति न्यायात्
“प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु
विधीयन्ते बहुवोपेक्षयन्तः” इत्युक्तेश्च । तथा स्फूर्त्यो ततो
भगवद्रूपादन्यत्र अत्र भक्तिस्तुष्ट्याः सुखरूपत्वात् साम्यम् परे-
शानुभवपुष्ट्योरात्मभरणरूपत्वात् साम्यम् विरक्तिक्षुद्रपाययो-
श्चान्यत्र वेतुष्ययरूपत्वात् साम्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

ततश्च भक्त्यादित्रिकोत्पत्त्यनन्तरम् अनुवृत्त्याऽऽयासेन परां
शान्तिमाप्नोति कं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

तस्य भागवतस्य अथ तज्ज्ञानार्थम् अनन्तरमेव भागवतं
ब्रूत यस्मिन् धर्मे परिनिष्ठितस्तं धर्मं ब्रूत यत्स्वभावस्तं स्वभावं
ब्रूत यथा वर्तते तद्वर्तनं ब्रूत यद्ब्रूते तद्वचनं ब्रूत यैर्लिङ्गै-
स्तानि लिङ्गानि ब्रूत ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीषम् ।

सत्त्वानि जन्तूनि ॥ ४१ ॥

परेशानुभवः ईश्वरस्वरूपगुणादिविषयं तत्त्वज्ञानम् अन्यत्र
शब्दादौ विरक्तिः तुष्टिः अलम्बुद्धिः पुष्टिः शरीरपोषणं क्षुद-
पायः जाठराग्निना शरीरगतास्थ्यादिदाहः क्षुत्तृप्तिवृत्तिः अनुयासं
प्रतिप्राप्तम् ॥ ४२ ॥

शान्तिम् अशनायापिपासाशोकमोहजरामरणाख्योर्मिषट्क-
प्रशमम् ॥ ४३ ॥

भागवतं भगवद्भक्तं यद्धर्मं इति श्रीभगवति सर्वकर्मो-
पेक्षारूपस्यासधर्मयुक्तः यादृशवासनायुक्तः चरतीति यद्ब्रूयति
यज्ज्ञाताति श्रीभगवत्प्रसादे तत्त्वत्रयं च मन्त्रं श्रीभगवद्गुणान्
लिङ्गानि च शङ्खचक्रधारणोर्ध्वपुण्ड्रयुगलमाङ्गिकादीनि
पञ्चरात्रादिप्रसिद्धानि अङ्गानि चेति प्रश्नार्थः ॥ ४४ ॥

भीमझीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपायान्तरमप्याह—अमिति । समाकाशं सत्त्वात् जन्तून् आकाशादीनि यत् किञ्चिद्भूतमात्रं च हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत्, कथम्भूतः ? अनन्यः स्वयमप्यपृथक्सिद्धः स्वात्मन्यपि भगवच्छरीरतां भावयन्नित्यर्थः । इत्थं जगच्छरीरकब्रह्मभावनया शान्तं सम्मनोनिरुद्धं भवतीति भावः ॥ ४१ ॥

ननु, मनोनिरोधोपायानुष्ठानेनैवायुरत्यल्पमुपैति कदा वा मनोनिरोधः ? कदा वा भगवद्भक्तिश्च स्यात् ? इत्यत आह—भक्तिरिति । परेशानुभवः ईश्वरस्वरूपरूपगुणादिविषयं तत्त्वज्ञानं भक्तिः प्रीतिरूपं ध्यानमन्यत्र शब्दादिविषयेषु विरक्तिश्चेत्येतत्त्रिकं प्रपद्यमानस्यैककालं युगपदेव भवतीत्यर्थः । प्रपद्यमानस्येत्यनेन युगपद्भक्त्यादि(त्रिक)साधनतया तावद्भगवच्छरीरागतिरत्रोपदिश्यते नन्वेकया प्रपत्यापि कथमेतत्त्रिकं युगपत् स्यादित्यत्र (तद्) दृष्टान्तमुखेनोपपादयति—तथाऽश्वत इत्यादिना भवन्ति वै भागवतस्येत्यन्तेन । तुष्टिरक्ष्मुद्धिः पुष्टिः शरीरपोषः क्षुद्रपायः जाठराग्निना शरीरगतस्थादिदाहः क्षुद्रतन्निवृत्तिश्चेत्येतत् त्रिकमनुवासं प्रति प्राप्तमश्वतः भुजानस्य युगपदेव भवतीति ॥ ४२ ॥

इतीत्यं तथेत्यर्थः । भागवतस्य भगवत्प्रपन्नस्यानुवृत्त्या शनैरनुताड्यि मजतः पुंसः भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः परेशानुभवश्च भवन्ति, भवन्तु ततः किमत आह—राजश्रित्यादि । हे राजन् ! ततो भक्त्यादिभ्यः साक्षात्परां शान्तिमशनायापिपासाशोकमोहजराभयान्मोर्षिषट्कप्रशमं मोक्षमिति यावत् उपैति प्राप्नोति परं शान्तमिति पाठे अशनायाधूमिषट्करहितं परं परमात्मानम् उपैति ॥ ४३ ॥

न केवलमित्यभूतः स्वयमेवोपैत्यपितु अन्यानपि तत्प्राप्तिर्योग्यान् करोतीत्यभिप्रेत्याह—सन्न्यस्तदण्ड इति । सन्न्यस्तदण्डः भूतद्रोहरहितः भगवत्प्रबोधो विगाढं निमग्नं चेतो यस्य सः अत एव शुद्धस्वभावोऽङ्गिरेणुमिर्लोकत्रयं पुनाति तत्र दृष्टान्तः यथोदितस्तरणिः सूर्यस्तद्वदित्यर्थः ॥ ० ॥

भवन्ति वै भागवतस्येत्युक्तं तस्य लक्ष्यं पृच्छति—अथेति । भागवते भगवत्प्रपन्नं भूत यद्धर्मः यो मोक्षधर्मो यस्य स इति बहुव्रीहिः नृणां मध्ये यादृशः यत्नमावः यथा चरति तस्याचारः कीदृशः इति प्रश्नः यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः लक्ष्यत इति शेषः ॥ ४४ ॥

भीमझिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीमेवंविधोपासकस्य हरेरुपासनार्थमभिधानविशेषमाह—अं वायुमित्यादिना । आदीनां यानि यानि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि तानि सर्वाणि हरेरधीनत्वेन तदेकनिष्ठगुणावेदकानि उपासकानां च तत्तद्योग्यतावशात् तत्तदभिधानबाहुल्यं चोपयुज्यते. हरेरावास्य स्थानत्वाद्येषु तदुपासनाविधानमिति भावेनाह—हरेरिति । अतिक्रम्य भूतमुत्पन्नं तत्सर्वं हरेः शरीरं विषयमोनायनत्वादावासस्थानं “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या” इत्यादिभूतेः । प्रकर्षेण मनस्तत्रते कुर्यात् किं तदमेदेन ? नेत्याह, अनन्यमिति । अन्यः स्वामी न विद्यते यस्य सोऽन्यः तं ब्रह्मपरिणामत्वेन सर्वस्य तच्छरीरत्वात्तदमेदेन

उपासनोच्यते चेति चेन्न “सर्वं हरेर्वशत्वेन शरीरं तस्य भग्यते” इत्यादिविरोधात् ॥ ४१ ॥

एवं स्वाद्यधिष्ठानेषु सन्निहितस्य हरेस्ततो भिन्नत्वेन न तस्मात्मित्येन चोपासनाभक्त्यादिपुष्टिं करोति नान्यथेति सोदाहरणमाह, भक्तिरिति । स्वादिषु स्थितं हरिं प्रपद्यमानस्योपासीनस्य तथा परे परमात्मनि भक्तिः स्वे स्वास्मिन्ननुभवो स्वातन्त्र्यज्ञानम् अग्न्यत्र संसारे विरक्तिरित्येष त्रिकः त्रिकत्वसङ्ख्यां प्राप्त एककालः स्यादिति शेषः । यथा बुभुक्षोरश्वतः पुंसोऽनुवासं प्रति-कवलं क्षुद्रपायः पुष्टिरक्ष्मुद्धिर्लक्षणा तुष्टिरक्ष्मुद्धिश्चेत्येतत्त्रयं स्यात् ॥ ४२ ॥

पूर्वोक्तार्थमनूय तत्फलमाह—इतीति । प्रीत्या मजतोऽन्वतन्तरं भगवत्प्रबोधः भगवद्भरोक्षज्ञानमनन्तरं पूर्वस्मादधिका संसार-विरक्तिरनन्तरम् अधिका भक्तिरित्येतानि साधनानि भागवतस्य भवन्तीति ब्रह्मास्ततोऽनन्तरं साक्षात्तुर्वावस्थालक्षणां परामुत्तमां शान्तिं स्वयोग्यां मुक्तिमुपैतीत्यर्थः । अत्र पूर्वाधिक्यविवक्षया प्रबोधादीनां हेतुमद्भावकपणं न विरुद्धमिति ज्ञातव्यम् ॥ ४३ ॥

भगवत्सम्बन्धी भागवत इति सामान्यतो ज्ञातव्यतोऽपि विशेष-विवक्षया लोकोपकाराय पृच्छति—अथेति । अथ प्राप्तावसरः पृच्छामीति शेषः । किं तत्राह, भागवतमिति । भागवतमुत्तममध्य-माधमसंज्ञं यद्धर्मः किं धर्मः यादृशः कीदृशः यथा कथम् ॥ ४४ ॥

भीमझीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ततः भीमगवतः सर्वेषु स्फूर्तः स्वे वायुमिति सर्वशानि भूतानि आकाशादिकं यत्पश्यति तत्पशुनागातिशयेन “जग-ज्जनमसं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्” इतिवद्वरेः शरीर-इयामसुन्दरपीतवसनादिरूपमेव पश्यन् प्रणमेत् तत्र तत्र भक्त्या नम्रात्मा भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः अनन्यः स्फूर्त्यन्तर-रहित इत्यर्थः । “या निशा सर्वभूतानाम्” इत्याद्येः ॥ ४१ ॥

ननु, पूर्वं पादाङ्गुलोपासनमित्यादिना तादृशतत्स्फूर्तिमेव फलमुद्दिष्टम् एवं अत इत्यादिना तत्प्रेम, शोकषाद्य इत्यनेन वैराग्यं चेति क्रमो गम्यते । सच न सम्भवति मिथः सापेक्षत्वात् । योगपद्ये च परस्परप्राप्तयो दोषः स्यात् तदेतदाशङ्क्य योग-पद्यमेव दृष्टान्तेन साधयति—भक्तिरिति । तत्र भक्तिरुद्योः सुस्वरूपत्वात् परेशानुभवपुष्ट्योरागभयशरूपत्वात् विरक्ति-क्षुद्रपाययोरन्यत्र चैतुष्यरूपत्वात्माश्रयम् ॥ ४२ ॥

परां शान्तिम् आत्यन्तिकं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अथेति । अथानन्तरं भागवतं भूत तज्ज्ञानार्थं सच नृणां मध्ये यद्धर्मो यः स्वभावस्तं स्वभावं भूत यथा च स आचरति अनुतिष्ठति तदनुष्ठानं भूत यद्भूते तद्वचनं च भूतेति मानस-कायिकाचिकित्सकपृच्छा । ननु, पूर्वं “शृण्वन् सुमद्वाणि रथाङ्ग-पायोः” इत्यादिग्रन्थेन तत्तद्विज्ञं श्रीकविनैवोक्तम् सत्यं तथापि पुनस्तत्तदनुवादेन तेषु लिङ्गेषु यैर्लिङ्गैः न भगवत्प्रयो यादृश उत्तममध्यमतादिभेदो विधिको भवति तानि शिक्षानि विविक्त्यं भूतेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

हरिरुवाच ।

सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

ततश्च—

“नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः ।

जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्” ॥

इति पौराणिकवाक्यस्योदाहरणीभवतीत्याह—स्मिति । प्रणमे-
दिति सम्भावनायां लिङ् स्यादेषादिषु यत्र यत्र दृष्टिः पतेत्तत्र
हरेः शरीरं इयामसुन्दराकारमेव स्फुरितं पश्यतीत्यर्थः । यद्वा,
भक्तस्य फलप्राप्तिदशां निर्वर्ण्य पुनः साधनदशायां किञ्चि-
द्विदधाति, स्मिति । हरेः शरीरमधिष्ठानं ज्ञात्वा प्रणमेत् प्रणमो
भवेत् न विद्यतेऽन्यः कृष्णं विना सेव्यो यस्य सः ॥ ४१ ॥

भक्तिमार्गेऽस्मिन्नतिमुखे साधनदशायामपि फलप्राप्ति
सहस्रान्तमाह—भक्तिः भवणकीर्तनादिः परेशस्येष्टदेवस्य कृष्णस्य
यदा भवेत्तदैव अनुभवो माधुर्यास्वादोपि तदनुकूलो भवेत्
तदैव अन्यत्र मायिकविषयसुखं विरक्तिरपि तदनुकूपा
भवेदेवेत्येष त्रिक एक कालः समकालोत्पन्न एव प्रपद्यमानस्य
कृष्णं भजतो जनस्य भवति यथाऽश्रुतो भुञ्जानस्य जनस्य
तुष्टिः सुखं पुष्टिदरभरणं क्षुब्धवृत्तिश्च अनुघासं प्रतिघ्रासं
स्युः उपलक्ष्यमेतत् प्रतिसिद्धयमपि यथा स्युस्तद्वत् यथा भुञ्जा-
नस्य किञ्चिन्माऽपि तुष्टौ सत्यां किञ्चिन्मात्रो पुष्टिः किञ्चिन्-
मात्र एव क्षुद्रपायस्तथैव भजतो जनस्य किञ्चिन्मात्रे भवणा-
कीर्तनादिभजने वृत्ते किञ्चिन्मात्र एव परेशानुभवः किञ्चिन्मात्रेव
विरक्तिश्च भवेत् यथैव च बहुभोजिनः सम्पूर्णा एव पुष्टितुष्टि-
क्षुद्रपायः तथैव बहुभजतः सम्पूर्णा एव भक्तिपरमेश्वरानुभव-
विरक्तय इति किन्तु बहुभोजनासामर्थ्यं भवति बहु भजतस्तु
भजनसामर्थ्यातिशयो भवतीति विशेषो द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

उक्तमर्थमेव पुष्टीकुर्वन्त्याह—इतीति । परां शान्तिमाप्स्यन्तिकं
क्षेमम् ॥ ४३ ॥

भागवतस्य भवन्तीत्युक्ते तस्य खल्वं पृच्छति—अयेनि,
यस्मिं यस्त्रभाव इति मानवखिन्नप्रश्नः यादृश इति तस्यैव
तार्तस्यप्रश्नः यथा आचरतीति कश्चिद्विद्वद्वत्प्रश्नः यद्वृत्ते
इति वाचिकखिन्नप्रश्नः किमेतः प्रश्नैरिति चेद्वत् आह, यैर्मान-
सादिभिर्भगवत्प्रियोऽनुमीयते ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आदिकं हरेः सर्वव्यापकस्य शरीरम आवासस्थानमिति
मत्वा जनस्यः हृदयैकशरण्यः सन् प्रणमेत् ॥ ४१ ॥

एवं व्रतस्य भक्तिः भगवत्साक्षात्कारखल्वं परमं ज्ञानं संसारस्य
परमं वैराग्यं च भवतीत्याह—भक्तिरिति । प्रपद्यमानस्य भक्त्यादि
त्रिकसिद्धये भगवन् शरणं गच्छन्तः आकः परेशानु-
भवः अन्यत्र संसारे विरक्तिरित्येष त्रिकः एककालः शरणा-

गतिसमकालः जायते यथा अनुघासं प्रतिघ्रासम् अश्नतः भुञ्जा-
नस्य तुष्टिः पुष्टिः क्षुद्रपायाः स्युः ॥ ४२ ॥

साधनत्रिकसम्पन्नस्य भगवत्प्राप्तिमाह—इतीति । परां शान्तिं
भगवत्साधर्म्यखल्वं मुक्तिमुपै प्राप्नोति ॥ ४३ ॥

भक्त्युपायं श्रुत्वा मुक्त्याधिकारिणं पृच्छति—अयेनि,
भक्त्यादयो मुक्त्युपायाः भागवतस्य भवन्तीति भवद्विरुक्तम्
अथ नृणां मध्ये मुक्त्याधिकारिणं भागवतं ब्रूते यस्मिन् य-
उत्तमत्वादिलक्षणो धर्मो यस्य सः यादृशः यस्त्रभावः
यथाऽऽचरति वसन्ते यद्वृत्ते च वैखिन्दैः भगवत्प्रियो
भवति ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

और वह भागवत धर्म निष्ठ क्या करता है, कि—आकाश
वायु अग्नि जल पृथिवी तारागण और सब प्राणी तथा
दिशाये द्रुमादिक एवं सरित् समुद्रादिकों को अथवा और
जो कोई भूत प्राणी है तिन सब को श्रीहरि का शरीर
मानकर प्रणाम करता है, और सबों को प्रणाम करने
पर भी भाव की शुद्धि होने से सर्वत्र भगवत्स्फूर्ति होने
के कारण अनन्य ही रहता है ॥ ४१ ॥

जो पुरुष श्रीहरि के शरणागत होता है, उसको भक्ति,
परमेश्वर का अनुमण्ड, और अन्यत्र वैराग्य, ये तीनों बातें
एक समय में होने लगती हैं । जैसे कि—भोजन करने
वाले पुरुष को भोजन करते २ ही प्राप्त २ में तुष्टि पुष्टि
और क्षुधाकी निवृत्ति ये तीनों बातें साथ ही साथ होती
जाती हैं ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! इकार भी अच्युत भगवान् के चरणारविन्द
भजत करने वाले भागवत को श्रीहरि की अनुवृत्ति करने
से भाँके वैराग्य और भगवद्विषय ज्ञान ये सब साथ ही
साथ होजाते हैं, तदनन्तर साक्षात् परम शान्ति [मोक्ष] को
प्राप्त होजाता है ॥ ४३ ॥

राजोवाच ।

राजा निमि बोले, कि—हे प्रभो ! अब आप भागवतों
के खल्वं कहो, कि भागवतों के कैसे धर्म होते हैं ?
और भागवत लोग कैसे होते हैं ? और वे कैसे आचरण
करते हैं ? और वे क्या बोलते हैं ? एवं वे भगवत्
क प्यारे कौनसे चिह्नों से जाने जाते हैं ॥ ४४ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्मिन् इत्यस्योत्तरमाह अयेण—सर्वभूतेष्विति । आत्मनः स्वरूप
सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन समन्वयं पश्येत् तथा ब्रह्मरूपे आत्मनि

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।

प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥ ४६ ॥

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेद्वते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥

गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न हृष्यति ।

विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अधिष्ठाने भूतानि च यः पश्येत् यद्वा "आततत्वात्प्रमातृत्वादात्मा हि परमो हरिः" इति तन्प्रोक्तेरात्मनो हरेः सर्वभूतेषु मश-
कादिष्वपि नियन्तृत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्य-
मेव यः पश्येन्नतु तस्य तारतम्यम् तथाऽऽत्मनि हरावेव भूतानि
च यः पश्येत् कथम्भूते भगवति अप्रच्युतैश्वर्यादिरूपे न
पुनर्जन्मलिनभूताभयत्वेन जाड्यादिप्रसक्त्या ऐश्वर्यादिप्रच्युतिं
पश्येत् स सर्वत्र परिपूर्णो भगवत्त्वं पश्यन् भागवतोत्तम
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रेम च मैत्री च कृपा च उपेक्षा च ता ईश्वरादिषु
चतुर्षु यः करोति स मध्यमो भागवतः एवम्भूतस्य मेदस्य
दर्शनात् ॥ ४६ ॥

अर्चायां प्रतिमायां पूजामीदृते करोति न तद्भक्तेष्वन्येषु
च सुतरां न करोति प्राकृतः प्रकृतप्रारम्भः अधुनैव प्रारब्ध-
भक्तिः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुनरष्टमिः श्लोकैरभ्यर्हितत्वादुत्तमभागवतस्यैव लक्षणा-
न्याह-गृहीत्वाऽपीति । श्रीवासुदेवाविष्टचेता न गृह्णाति ताव-
दिन्द्रियैरर्थान् गृहीत्वाऽपीत्यपिशब्दार्थः इदं विश्वम् ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र "हरिर्हरति पापानि" इति स्मृतेः हरिशब्दस्य परम-
मुख्यावृत्तिः श्रीभगवत्त्वेति भागवतलक्षणां च भगवत्त्वं
वक्तव्यं नतु समुत्पन्नं लक्षणां भागवतेन वक्तव्यमन्यथाऽऽत्मसम्मा-
ननाप्रसङ्ग इति तन्नामत्वाद्धरिरेवोवाचेति ज्ञेयं तत्र मानस-
धर्मोत्तरमाह-स्वस्य त्वं पदार्थस्य ब्रह्मभावेन ब्रह्मास्मीति
भावनया सर्वभूतेषु कल्पितेषु अधिष्ठानत्वेन समन्वयमनु-
भूतत्वम् अधिष्ठाने कल्पितानि नतु वास्तवानीति यः
पश्येत् स भागवतोत्तम इत्यर्थः । पूर्वार्थे ब्रह्मज्ञानिलक्षणासक्तं
नतु भागवतलक्षणासक्तिं आम्निस्त्वप्रज्ञानोत्तरन्यायापत्ति-
रित्युच्यते यदेति आततत्वात् सर्वव्यापकत्वात् मातृत्वात्
सर्वज्ञातृत्वाद्येत्यन्तरसाध्याभिरुक्तिः तस्य भगवद्भावस्य हरावेव
भूतानि चेति "मत्स्थानि सर्वभूतानि" इति भगवदुक्तेः सर्वांशेव भग-
वत्त्वेवाश्रितानि भूतानि यः पश्येत् इति सर्वस्य तद्ब्रह्मात्मत्वात्सदा-
वस्तुत्वव्यक्तत्वात् कस्यापि स्नातृत्वेन सत्तां यः प्रत्येक्षित्यर्थः

जडानि मलिनानि च यानि भूतानि चराचरशरीराणि तान्याभयो
यस्य तेषां चाश्रयस्तस्य भावस्तथा तथा या जाड्यमालिन्यादिप्रसक्ति-
स्तयैश्वर्यादीनां प्रच्युतिं न पश्येत् स्वाभाविकचिच्छक्त्या
मायाभिभावकत्वादिनि भावः । "मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये
स्थित आत्मनि" इति श्रीमदज्जुनवाक्यात् प्रेमविलासमयमर्थान्तरं
तु सन्दर्भे दृश्यम् ॥ ४५ ॥

ईश्वरे परमेश्वरे यः प्रेमभक्तिं करोति तथा तदधीनेषु भक्तेषु च
मैत्री बन्धुभावं "वैष्णवे बन्धुसंस्कृत्या" इति भगवता वक्ष्यमाणत्वात्
बालिशेषु भक्तिमजानत्सु कृपां "शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थ-
मायासुखाय मरसुखदतो विमूढान्" इति श्रीप्रह्लादोक्तः स्वस्य द्विषत्सु
उपेक्षं चित्ताऽक्षोभेयौदासीन्यं भक्तभगवद्द्वेषिषु तु चित्तक्षोभस्या-
वश्यकत्वाद्युपेक्षां तत्सामीप्यत्यागं "निन्दां भगवतः शृण्वन् तत्परस्य
जनस्य वा । ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्छ्रुतः" इति
श्रीशुकोक्तः । मध्यमत्वे हेतुमाह-एवम्भूतस्येति । मैत्रीकृपोपेक्षा-
रूपस्य मेदस्य दर्शनात् नतु पूर्ववत् सर्वत्र तत्प्रतीतिरिति
मध्यमत्वम् ॥ ४६ ॥

मूले अर्चायामेवेति विशेषासङ्कत्या एवकारस्यान्ययोगव्यव-
च्छेदार्थमाह-न तद्भक्तेष्विति । भक्त्या लोकपरम्पराप्राप्तयेव नतु
शास्त्रार्थविश्वासमय्या तस्यां यस्यात्मबुद्धिः कुण्ठे इत्यादि तथा
"अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदीयाश्चाचरेत्सु यः । न स भागवतो ज्ञेयः
केवलं दम्भिकः स्मृतः ॥ इति शास्त्रज्ञानसम्भाव्ये तद्भक्तपूजायां
आवश्यकत्वात् तद्भक्तेष्विति कथं प्रयुज्येत तस्माद्भक्ताभासो गौणः
कनिष्ठोऽयं जातप्रेमा शास्त्रीयभज्जावान् साधकस्तु मुख्यः कनिष्ठो
ज्ञेयः ॥ ४७ ॥

अभ्यर्हितत्वात् परमपूज्यत्वात् मायां भाविकत्वाज्ज्ञेयं पश्यन्
जानन् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

पञ्चरात्रादिप्रसिद्धान्येतानि रहस्यानीति हृदि निधाय तेषां
प्राप्त्यर्थम् अन्तरायमेवेतदुपायभूतानि लक्षणानि वर्णयति, हरिः
जीवस्य भगवच्छरीरत्वं भगवति आत्मनि भूतानि सजीव-
शरीराणि इति वैशिष्ट्यज्ञानवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ईश्वरादिषु प्रेमादीनां क्रमेणान्वयः ॥ ४६ ॥

अर्चायामेव अन्येषु सूर्यादिषु स्थानेषु तद्भक्तेषु च भक्त्या

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

नाति पूजाम् एवं न सेवांरूपं कैङ्कर्यम् ईदृते स प्राकृतः
प्रकृतिसम्बन्धवद्भयो भवति भक्त इवेति ॥ ४७ ॥

एवं भागवतमुक्त्वा अन्तरलक्षणाविन्यासविद्योपयोगी-
न्याह—गृहीत्वेत्यादिना । विष्णोः सम्बन्धीदं शरीरं विश्वं मायां
तदिच्छावशं पश्यन् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कवेरनन्तरो हरिराह—सर्वभूतेष्विति । सर्वेष्वाम्नास्तम्ब-
पर्वण्तेषु [भूतेषु] आत्मनः स्वस्य च औपलब्धोपेक्षकस्याधारस्य शेषत्व-
विवक्षया पट्टा आत्मनि चेत्यर्थः । भगवद्भावं भगवतः सद्भावं
पश्येत् मनेष्व्वात्मिका आत्मनि परमात्मनि भगवति च
भूतानि च पश्येदिति भगवत आधारत्वमुक्तं वासुदेवार्थमनु-
सन्दधुस्तमभागवत इत्यर्थः । ब्रह्मा, सर्वभूतेष्व्वात्मनश्च भगवद्भावं
भावः प्रकारः भगवत्प्रकारतां भगवच्छरीरतया तदपृथक्सिद्ध-
धर्मतां पश्येदित्यर्थः । उत्तरार्धेन तु यथोक्तार्थमेव ॥ ४५ ॥

अनेन यद्धर्म इत्यस्योत्तरमुक्तं भवति भागवतोत्तम इत्युक्तं तर्हि
अध्यमाधमौ कीदृशौ ? इत्यतस्तावाह द्वाभ्याम्—ईश्वर इति ।
ईश्वरे प्रेम ईश्वरस्य सर्वेष्वपि तया सर्वशरीरत्वमजानन् केवलं
देवतेति बुद्धिं मत्तया यः करोति स मध्यम इत्यर्थः । तदधीनेष्वी-
श्वराधीनेषु भागवतेषु बालिशेष्वक्षेपेषु भागवतेषु ईश्वरादिषु क्रमेण
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षाः यः करोति स मध्यम इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अर्चायामेवेति ग्रन्थो नार्चावतारार्चनापकर्षपरः किन्तु
भागवतभक्तिरहितभगवदार्चाभ्यर्चनस्य मन्दफलत्वपरः अर्चायां
प्रतिमायामेव हरये पूजामीदृते करोति तद्भक्तेषु हरिभक्तेषु
नेहते अन्येषु च गोब्राह्मणान्यादिषु च सुतरां न करोति स
प्राकृतः भक्त अज्ञभक्त इत्यर्थः । प्राकृतोऽधुनैव प्रारब्धभक्तिरिति
कैचिद्व्याचक्षते ॥ ४७ ॥

पुनरुचमिः श्लोकैरभ्यर्हितत्वायुक्तमभागवतलक्षणाभ्याम्,
गृहीत्वेति । अर्चानिष्ठानिष्टरूपान् विषयान् गृहीत्वा न मुञ्चति
मादे न प्राप्नोति नाऽऽस्त्यो भवतीति यावत् । तत्र हेतुत्वेन विशि-
नष्टि-इदम् इष्टानिष्टजातं विष्णोर्मायां प्रकृतिपरिणामात्मकं पश्यन्
अनिष्टविषयवदिष्टविषयस्यापि बन्धकत्वेन तस्य हेतुत्वादिति
भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र प्रथमप्रश्नं परिहरति—सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेषु स्थित-
स्यात्मनः पूर्णस्य हरेः भगवान् सर्वगुणपूर्णः तस्य भावो
भगवद्भावः सर्वगुणपूर्णताम् आत्मज्ञातमनि भगवति भूतानि च
पश्येत् पश्यति सर्वभूतेष्व्वात्मनः स्वस्य भगवद्भावं ब्रह्मत्वं
पश्यन् भागवतोत्तम इत्यर्थस्य पूर्णत्वादात्मशब्द उक्तः कश्चित्-
सर्वनरोत्तम इति वाक्यविरुद्धत्वादानादसंभयम् ॥ ४५ ॥

मध्यमभागवतमाह—ईश्वर इति । ईश्वरे प्रेम तदधीनेषु सत्सु

[११]

मैत्री बालिशेषु अक्षेपेषु रूपां द्विषत्सु उपेक्षां च शब्दात् सर्वस्य
जगतस्तद्वशात् न जानाति ॥ ४६ ॥

अधमभागवतमाह—अर्चायामिति । एवमशब्देनार्चाया अन्यत्र
स्थितविष्णुज्ञानं तत्पूजां च व्यावर्तयति तद्भक्तेषु न केवलं पूजां
नेहते अपितु तारतम्यं न जानाति अन्येषूपेक्षकेषु शत्रुषु द्वेष-
प्रकारं न जानाति विष्णुज्ञानं च किञ्चिदुपलब्धत्वेन प्राकृतः प्रकृति-
निर्मितं स्वर्गादिकं प्राप्यातोभोभोक्तं यात मध्यमभक्तस्यापि
स्वर्ग एव निरयो नैव ॥ ४७ ॥

यथाचरतीत्येतं प्रश्नं परिहरति—गृहीत्वेति । इमां लोक-
यात्रां विष्णोर्मायाम् इच्छाधीनाम् पश्यन्निन्द्रियैरर्थाश्चिद्वन्दादिन्
विषयान् गृहीत्वापि योग्यतातिरेकेणाधिकं न द्वेष्टि न हृष्यति
अथमेव यद्धर्म इत्यस्य परिहारः सदसत्सु यथायोग्यं हर्षद्वेषौ
सदसतां बुद्धिद्वासरौ धर्मः—

“सर्वं हरेर्वशत्वेन शरीरं तस्य भगवते ।

अनन्याधिपतित्वाच्च तदनन्यमुदीर्यते ॥

नचाप्यमेवो जगतां विष्णोः पूर्णगुणस्य तु” ॥

इति एतद्वरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणामेदनन्यमित्यत्र प्रमाणं—

“पूर्णात्वादात्मशब्दोक्तः कश्चित्सर्वनरोत्तमः ।

सोपि नारायणो नान्यः स च सर्वेषु संस्थितः ॥

तद्वशा इतरे सर्वे श्रीब्रह्मेशपुरस्सराः ।

स एव तु स्वभक्तेषु स्थित्वाऽनुग्रहकारकः ॥

अक्षेपज्ञानयन्ता च द्विषत्सु द्वेषकारकः ।

तत्प्रेरितास्तदन्ये तु प्रियद्वेषादिकारिणः ॥

अतस्तत्प्रेरणादेव प्रेमाद्या मम जज्ञिरे ।

इति पश्यति यो बुद्ध्या स तु भागवतोत्तमः ॥

सर्वाधिकं पृथग्विष्णुं क्षीरसागरवासिनम् ।

ज्ञात्वा तत्र प्रेमयुक्तस्तद्भक्तेषु च मैत्रयुक् ॥

कृपायांश्च तद्वेषु तद्वेष्टीणामुपेक्षकः ।

तद्वशात्वं न जानाति सर्वस्य जगतोऽपि तु ॥

तामाहुर्मध्यमं भक्तमर्चायामेव संस्थितम् ।

विष्णुं ज्ञात्वा तदन्यत्र नैव जानाति यः पुमान् ॥

तारतम्यं च तद्भक्तेर्न जानाति कथञ्चन ।

अवजानंश्च तद्भक्तानात्मनो भक्तिद्वर्षतः ॥

उपेक्षकोपि वा तेषु न स्मरेद्यथापि तान् ।

मानुषेषु यथाकश्चित्किञ्चिदुच्छः प्रहृष्यते ॥

एवमेवोच्चतां विष्णोररूपां पश्यति चान्यतः ।

ते तु मन्नाधमाः प्रोक्ताः स्वर्गादिफलभोगिनः ॥

ते विघ्निता अधो यान्ति तद्भक्तानामुपेक्षकाः ।

कुर्युर्विष्णावपि द्वेष देवा देवावमानिनः ॥

पूजिता विष्णुभक्तिं च नावक्ष्यास्ततः सुराः ।

उपेक्षकेषु देवानां भक्तिनाशं स्वयं हरिः ॥

करोति तेन विघ्नताः संसरन्ति पुनः पुनः ।

अधो वा यान्ति विद्वेषात्पूज्या देवास्ततः सदा ॥

यस्तां द्वेष्टि स तं द्वेष्टि यस्ताननु सखास्तु तम् ।

पेकात्म्यमागतं विद्धि देवैस्तद्भक्तिपूजितैः ॥

उपेक्षकस्तु देवानां यथैव निरयोपमः ।

तदा तु एकमुक्तममुपेक्षायां जनार्दन ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विष्णोरुपेक्षकं सर्वं विद्विषन्त्यधिकं सुराः ।
पतत्पद्मं तमासि हरिणा तैश्च पातितः ॥
भुङ्क्ते स्वर्गफलं निष्कं निरयं नैव गच्छति ।
विष्णोस्तु मध्यमो भक्तो जायते मानुषेषु च ॥
अस्मरन् देवता यस्तु भजते पुरुषोत्तमम् ।
योग्यः संस्मरते देवा न योग्यो द्वेष्टि केशवम् ॥
यस्तु स भो भागवतः स मुक्तिं परमां व्रजेत् ।
विष्णुना सर्वदेवैश्च मोदते स हि नित्यदा ॥

इति समाख्यानबलात्सिद्धोऽयं सर्वभूतेश्वित्याद्युक्तार्थ इति
विष्णुमायां विष्णुवच्छाधीनाम्—

“विष्णोरिच्छानुसार्यैतज्ज्ञात्वा योग्याश्च चाधिकम् ।
दृश्यति द्वेष्टि वा यस्तु स वै भागवतोत्तमः” ॥

इत्येतद्गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्तिर्यथं मानम्—

“सतां वृद्धिकरो धर्मस्त्वसतां हासकाणः ।
अयं तु निश्चितो धर्मो ह्यधर्मोऽन्यो विनिश्चितः ॥
हर्षः सत्सु तथा सत्सु धर्मो धर्मविपर्ययः ।
तेषां वृद्धौ तथा हानौ सर्वं ज्ञेयमशेषतः ॥
एतदर्थे च धर्माणां मर्यादा वैदिकादिका ।
मूलधर्मविरुद्धा तु सा न ग्राह्या कथञ्चन” ॥

इत्येतदपि गृहीत्वापीत्यत्र मानम् ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोष्थामिकृतक्रमसूचकः ।

तत्रोत्तरं तत्तदनुभवद्वारा गम्येन मानसल्लिङ्गेन महाभाग-
वतं लक्षयति—सर्वभूतेश्विति । “एवं व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या
जातानुरागः” इति श्रीकविषाकशोकराया यश्चित्तद्रवहास-
रोद्नाद्यनुभावकानुरागवशात् खं वायुमग्निमिव्यादि तदुक्त-
प्रकारेणैव चेतनाचेतनेषु सर्वभूतेषु आत्मनो भगवद्भावम् आत्मा-
भीष्टो यो भगवदाविर्भावस्तं पश्येदनुभवति अतस्तानि
च भूतानि आत्मानि स्वचित्ते स्फुरति यो भगवान् तस्मि-
न्नेव तदाश्रितत्वेनैवानुभवति एष भागवतोत्तमो भवति इत्य-
मेव श्रीव्रजदेवीमिरुक्तम् “वनलतास्तरव आत्मानि विष्णुं व्यञ्ज-
यन्त्य इव पुष्पफलाख्याः” इत्यादि यद्वा आत्मनो यो भगवति
भावः प्रेमा तमेव चेतनाचेतनेषु भूतेषु पश्यति योऽयं पूर्व-
वत् अत एव अकरुपतदधिष्ठानबुद्धिजातभक्त्या तानि नमस्क-
रोतीति खं वायुमिव्यादौ पूर्वमुक्तमिति भावः । तथैव चोक्तं
तामिरेव “नद्यस्तदा तदुपधाय मुकुन्दगीतमावर्तयन्तितमनी-
भवमभ्यवेगाः” इत्यादि श्रीपट्टमहिषीमिरपि “कुरारि विलपसि
त्वम्” इत्यादि अत्र न ब्रह्मज्ञानमभिधीयते भागवतैस्तज्ज्ञा-
नस्य तत्फलस्य च हेतुत्वेन जीवभगवद्भिर्भागाभावेन च
भागवतत्वविरोधात् “अद्वैतकव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे”
इत्यादिकात्यन्तिकमकिलक्षणांशुसारेण सुतरामुत्तमत्वविरो-
धाच्च नच निराकारेश्वरज्ञानं “प्रणयरसनया धृताङ्गि-
पयः” इत्युपसंहारगतसंक्षेपपरमकाष्ठाविर्भाववैति विवेचनी-
यम् ॥ ४५ ॥

अथ मानसल्लिङ्गविशेषेणैव मध्यमभागवतं लक्षयति,
ईश्वर इति । परमेश्वरे प्रेम करोति तस्मिन् भक्तियुक्तो भवती-
त्यर्थः । तथा तदधीनेषु भक्तेषु च मैत्री बन्धुभावं बाहि-
शेषु तद्वत्किमजानत्सु उदासीनेषु कृपां यथोक्तं श्रीप्रह्लादेन
“शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियायमावाप्तुस्वाय मरमुदहतो
विमूढान्” इति आत्मनो द्विषत्सु उपेक्षां तदीयद्वेषेन चित्ता-
क्षोभेणोदासीन्यमित्यर्थः । तेष्वपि बाहिशेषेण कृपांशसद्भा-
वात् यथैव श्रीप्रह्लादो हिरण्यकशिपौ भगवतो भागवतस्य
वा द्विषत्सु तु सत्यपि चित्तक्षोभे तत्रानभिनिवेशमित्यर्थः ।
अस्य बाहिशेषे कृपाया एव स्फुरणं द्विषत्सूपेक्षाया एव
नतु प्राग्वत्सर्वत्र तस्य तत्प्रेम्णा वा स्फुरणं ततो मध्यम-
त्वम् ॥ ४६ ॥

अथ भगवद्भक्त्याचरणरूपेण कायिकेन किञ्चिन्मानसेन च
लिङ्गेन कनिष्ठं लक्षयति—अर्चायामिति । अर्चायां प्रतिमायामेव
न तद्वत्केषु अन्येषु च सुतरां न भगवत्प्रेमाभावात् भक्त-
माहात्म्याज्ञानाभावात्सर्वादखलक्षणभक्तगुणानुदयाच्च स प्राकृतः
प्रकृतिप्रारम्भः अधुनैव प्रारब्धभक्तिरित्यर्थः । इयञ्च भक्ता
न शास्त्रार्थावधारणजाता “वस्यारम्भबुद्धिः कुणपे” इत्यादिशास्त्रा-
ज्ञानात् तस्माद्लोकपरम्पराप्राप्तैवेति पूर्ववत् अतश्चाज्ञातप्रेमा
शास्त्रियश्रद्धायुक्तः साधकस्तु मुख्यः कनिष्ठो ज्ञेयः ॥ ४७ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण मायां बहिरङ्गशक्तिबिद्यासत्त्वाद्येवमित्यर्थः ।
अत्रापि कायिकमानसयोः साङ्ग्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसाराथ्यवार्त्तिनी ।

आत्मनः स्वस्य उपास्यो यो भगवांस्तस्य भावं विद्वमानतां
सर्वभूतेषु यः पश्येत् यथा स क इति हिरण्यकशिपुना पुष्टः
प्रह्लादः सर्वत्रैवेत्युक्त्वा स्तस्मैऽपि मत्प्रभुरर्हस्य इति स्तोपास्यं
भगवन्तं दृष्टवानेवेत्यर्थः । तथा आत्मन्यात्मीये आत्मोपास्ये भग-
वति च भूतानि पश्येत् यथा श्रीयशोदा कृष्णस्य जठरे एव
सर्वभूतान्यपश्यत् । यद्वा, आत्मनि स्वमनसि स्फुरति यो भगवां-
स्तस्मिन्नेव भूतानि तद्विषयकप्रेमवति यः पश्येत् यथा
“वनलतास्तरव आत्मानि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाख्याः”
इति “नद्यस्तदा तदुपधाय मुकुन्दगीतम्” इत्यादिकं व्रजसुन्दर्यः ।
“कुरारि विलपसि त्वम्” इति “क्षितिधर ! चिन्तयसे स्तनैर्विधत्सुम्”
इत्यादिकं पट्टमहिष्यश्लोकवत् । अत एव आत्मनो भगवद्भावं
सर्वभूतेषु यः पश्यति भाववन्ति च भूतानीत्यस्यार्थः सम्मतः
सतामिति श्रीसनातनगोस्वामिचरणानां कारिका प्रसिद्धा अत्र
पश्येदिति तथा दर्शनयोग्यतैव विवक्षिता “आकिलिङ्ग” ३।३।१।७२
इति लिङ्गं नतु तथा दर्शनस्य सावैकात्मिकता तथारूपे नारदव्यास-
शुकादावप्यव्याप्तिः क्वाप्यहिते सर्वदेव सर्वत्र भगवन्तं पश्यन्ति
किन्तु तद्विद्वत्ताधिक्य एवाऽस्तस्तदर्शनौत्कण्ठ्यमसाधिकं यद्वा
वर्त्तेत तदैव कामुकाः कामिनीमयमिति न्यायेन सर्वं जगदेव
भगवन्मयं पश्येत् तथैव “आत्मवन्मन्यते जगत्” इति न्यायेन
सर्वभूतान्येव प्रेमात्कण्ठ्यव्याकुलान्येव पश्येदिति ज्ञेयम् । अत्र
दर्शनार्थत्वे व्याख्याते भगवतः सर्वभूताभेयत्वाधारत्वज्ञानवतः
शास्त्रमात्रस्यैव भागवतोत्तमत्वं व्यादिति तत्र व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो जन्माऽप्ययशुद्रयतर्षकृच्छ्रैः ।

संसारधर्मे रविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ईश्वरे स्त्रोपावसे भगवति प्रेम करोति तस्मिन्नासको भवतीत्यर्थः । तदधीनेषु स अधीनो येषां तेषु भक्तेषु मैत्री बन्धुभावं बालिशेषु तद्वक्तृमजानत्सु कृपामिति भरतव्यासङ्ग-कादीनामपि कृपायाः सावैत्रिकत्वादद्येनात् येषु बालिशेषु कृपा स्वयमुदेति तेष्विति व्याख्येयम् "गिरिगो मुमुचुस्तां कचिन्न मुमुचुः शिवम्" इति गिरिद्विष्टास्तात् भगवन्तं द्विष्टसु उपेक्षां नत्र कृपाया वैफल्यदशनादिति भावः । आत्मानं द्विष्टसु तु बालिशत्वमननात् दूरतः स्थित्वैव तच्छुभानुष्ठानमात्रमिति सदाचारः अत्र सर्वभूतेषु भगवद्दशनयोग्यता यस्य कदाचिदपि न दृष्टा तस्यैवैतच्छुच्योच्यतुष्टयवत्त्वं मध्यमत्वं यस्य तु सा दृष्टा तस्य तूत्तमत्वमेवेति धिक्चनीयम् अत एव भागवतोत्तमेषु नारदादि-ध्वपि प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा दृश्यन्ते एव ॥ ४६ ॥

अर्चायां प्रतिमायां हरये हरिं प्रीणयितुं न तद्भक्तेष्वपि अन्येषु च सुतरां प्राकृतः प्रकृतिप्रारम्भः अधुनैव प्रारब्धभक्तिः शानैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः इति श्रीस्त्रामिचरणाः तदेवं त्रिभिर्भक्त्योः आदय इति प्रश्नयोरुत्तरमुक्तम् ॥ ४७ ॥

लक्षितस्योत्तमभागवतस्य जातिभेदादन्याभ्यापि लक्षणाणि सम्भवन्तीत्याह पुनरष्टमिः—गृहीत्वेति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं पृष्टा मुनयः हरिमुखेनोत्तरमाहुः—सर्वभूतेष्वित्यादिभि-रेकादशमिः श्लोकैः । तत्र यस्मिन् श्लोकोत्तरं त्रिभिः "एतस्मा-ज्जायते प्राणमनःसर्वेन्द्रियाणि च । स चायुर्ज्योतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" इत्यादिभ्योऽपि सिद्धयस्मात्तनः सर्वभूतकारणस्य भगवतः सत्त्वादिषु कार्यरूपेषु चराचरेषु यः भगवद्भावं पश्येत् साक्षात्प्राप्त्यैवेतत्तत्त्वात्तत्परिच्छिन्नादिभिर्धर्मैर्मिश्रैश्चपि कार्येषु कारणात्कारणभूतानां पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात् कारणाभि-प्राप्तं पश्येत् "सर्वं सन्निवदं ब्रह्म" इति श्रुतेः "तदनन्तत्त्वमारम्भण्य शब्दादिभ्यः" (२।१।१५) इति श्रुत्याऽप्यतः सर्वभूतेषु भगवद्दृष्ट्या भगवति तु विशेषतः सप्रेममात्रं परमशक्तिहेतुं करोति केवला-भेदप्राप्तिवारणाय—भूतानीति । आत्मनि जगदात्मनि भग-वति साक्षात्प्राप्त्यर्थमैः सृष्टेः पूर्वं सृष्टयन्तरे च सूक्ष्मरूपेण स्थूलरूपेण च भूतानि पश्येत् "सदेव सौम्येक्ष्मन् आसीत् एतस्मिन् साक्षात्प्राप्त्यैव विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिभ्योऽपि एव कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदसम्बन्धवित् भागवतेषुसमः जगद्ब्रह्मणोः केवलभेदस्त्रीकारे अभेदस्यास्त्वयाकोपः केवला-भेदस्त्रीकारे च भेदस्यास्त्वयाकोप इत्यलं विस्तरेण ॥ ४५ ॥

यस्तु यथायथास्वार्थज्ञानमात्रात् यथा सङ्ख्यमीश्वरादिषु प्रेम च मैत्री च कृपा च उपेक्षा च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षाः करोति स मध्यमः भागवतः ॥ ४६ ॥

यस्तु मध्यमादप्यवज्ञानः आचार्योद्विश्यः अर्चापूजन-माहात्म्यं श्रुत्वा श्रद्धया अर्चायामेव हरये पूजामीहते तद्भक्तेषु हरिभक्तेषु तु नेहते अन्येषु भूतेषु च नेहते इति किं वक्तव्यम् स भक्तः प्राकृतः प्रकृतिप्रारम्भस्तत्र भवः कृतमजनारम्भ इत्यर्थः । एवकारेण सर्वगतत्वभक्तप्रियत्वादिभगवद्गुणान् स न जानातीति सूचितम्, अर्चायामेव हरये पूजामीहते इत्यनेन पति-मेव सेवते कामुकी न तत्परिकरमितिवत्प्राकृतभक्तस्वभा-वापकर्षः वर्णितः न त्वर्चापूजापकर्ष इति श्रेयम् ॥ ४७ ॥

प्रशस्तत्वादुत्तमभागवतस्य गुणान् पुनराहाष्टमिः तत्र तावत्-कथं चरतीत्यस्य प्रश्नस्य हरिभजनावेशेन द्वेषहर्षमोहकामादि-रहितश्चरतीत्युत्तरं चाह—गृहीत्वापीति त्रिभिः । प्रथमतस्तु हरिणामादिपरैः ओत्रादिभिरिन्द्रियैः शब्दाद्यथात्र गृह्णाति मय कदाचिदसाधून् साधूश्चार्थान् शब्दादीन् विषयान् गृही-त्वापि इदं सर्वं जगत् सायां प्रकृतिपरिणामात्मना धर्मेभानां पश्यन् न द्वेष्टि न हृष्यति असाधूनामिव साधूनामपि विषयाणां बन्धकत्वादुपेक्षा युक्तैवेति भावः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

हरिरुवाच ।

हरि नामक योगेश्वर बोले, कि—सर्व भूत प्राणियों के विषे तथा अपने विषे भी भगवद्भाव देखे अर्थात् भगवान् का यह प्रकार है भगवान् प्रकारी है, ऐसे देखे, तथा सम्पूर्ण भूत प्राणियों को परमात्मा श्रीभगवान् के विषय में देखे अर्थात् सब का आधार परमात्मा को समझे वही भागवतोत्तम है ॥ ४५ ॥

और जो ईश्वर में प्रेम, सकों में मित्रता, मुझों पर कृपा, और द्वेषियों पर उपेक्षा करनेवाला है वह मध्यम भागवत है ॥ ४६ ॥

जो अर्चा मूर्ति मात्र में भ्रष्टा से हरि का पूजन करता है, अन्य हरि भक्तों के विषे नहीं करता वह प्राकृत भक्त है, अर्थात् अज्ञ भक्त है, पूर्णभक्त वही है जो भागवतों में प्रीति पुरःसर भगवत्सेवा करता है ॥ ४७ ॥

भागवत धर्मेनिष्ठ अधिकारी इन्द्रियों से विषयों का सेवन नहीं करता है, यदि विषयों को ग्रहण भी करे तो प्रिय अभिय विषयों में राग द्वेष जो नहीं करता है, और इस विश्व को भगवान् की भाषा समझता है, वह भागवतोत्तम है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

किञ्च देहादीनां संसारधर्मे जन्माप्ययादिभिर्यो हरेः स्मृत्याऽ विमुह्यमानः सः भागवतप्रधानः तत्र देहस्य जन्माप्ययो प्राणस्य श्रुतिपासे मनसो भयम् बुद्धेस्तर्षकृच्छ्रा इन्द्रियाणां कृच्छ्रं भ्रमहते ॥ ४६ ॥

न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
 वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥
 न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
 सज्जतेऽस्मिन्नहं भावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥ ५१ ॥
 न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मानि वा भिदा ।
 सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यदीपिका ।

कामश्च कर्माणि च बीजानि च वासनास्तेषाम् वासु-
 देव एवैकनिलय आश्रयो यस्य सः एतेन गृहीत्वापीत्यादि-
 श्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीति यथा चरती-
 त्यतस्यास्योत्तरमुक्तम् ॥ ५० ॥

कैलिङ्गैर्भगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह—न यस्येति । जन्म सत्-
 कुलम् कर्म तप आदि जातयोऽनुस्रोमप्रतिलोमजा मूर्धा-
 वसिकादयः आस्मिन् देहे ब्रह्मकुलारहितैः सत्कुलकर्मादि-
 लिङ्गैर्हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

वित्तेषु स्त्रीषु परकीयमिति आत्मानि स्वः पर इति ॥ ५२ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिबिरञ्जिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

संसारः जीवस्य जन्माद्यभिमानस्तज्जनकैर्देहादीनां धर्मैर्जन्मा-
 द्ययादिभिरित्यर्थः । तत्र देहादिमध्ये ॥ ४६ ॥

काम्यन्त इति कामाः विषयाः चरति वर्तत इति व्यवहारा-
 त्मकवर्तनस्योत्तरम् ॥ ५० ॥

मूर्धावसिको सुत्रियजातीयस्त्रिणां ब्राह्मणाज्जातः अम्बुषु
 वैश्याव सुत्रियाण्यं जातः ब्रह्मकुलारहिताः सत्कुलकर्मादय
 एव लिङ्गानीति तात्पर्यार्थविवक्षेत्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ५१ ॥

आत्मानि स्व इति ब्रह्मण्योऽस्मावस्य इति ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीषम् ।

देहस्य जन्माप्यसौ प्राणस्य ध्रुव इन्द्रियाणां कुच्छाणि
 अनसौ मयं तर्षः तृष्णा बुद्धेः एवम्भूतैः संसारधर्मैः सर्वथा
 देहात्मामिमानरहित इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

कामकर्मवासनानामुत्पत्तिः यस्य चेतसि मनसि न भवेत्
 श्रीवासुदेवाश्रयः अन्तर्यामिहृदयेन तदेव वसति ॥ ५० ॥

सत्कुलजस्य श्रौतस्मार्त्तकर्मभ्यां वर्णाश्रमविशिष्टजातिभिश्च
 देहनिष्ठभिः ब्रह्मभावो यस्य नास्ति देहनिष्ठशुद्ध्यादिकर्मवत्
 अयजनीयशास्त्रीयकर्माण्यपि कुर्वन् तत्कृताऽब्रह्मकुलविषयः
 आत्मानि देहपुत्रदाशदिके भिदा अब्रह्मात्मकस्वतन्त्रदृष्टिः ॥ ५१-५२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देहेन्द्रियेति । यो हरेः स्मृत्या देहादीनां जन्मादिभिः
 संसारधर्मैरविमुह्यमानः सः प्रधान उत्तमो भागवत इति सम्बन्धः
 तत्र देहस्य जन्माप्यसौ उत्पत्तिविनाशौ प्राणस्य ध्रुव मनसो
 मयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इन्द्रियाणां कुच्छ भ्रम इति
 योजयम् ॥ ४६ ॥

यस्य चेतसि कामकर्मबीजानां काममूलकर्माण्येव बीजानि
 तेषां कामाश्च कर्माणि च बीजानि वासनाश्च तेषां वा काम-
 कर्माणि काम्यकर्माणि ताभ्येव बीजानि संसृतिहेतुत्वात्तेषामिभि
 वा न सम्भवः वासुदेव एक एव निलय आश्रयो यस्य सः ॥ ५० ॥

एवं गृहीत्वेत्यादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहित-
 श्चरतीति यथा चरतीत्यस्योत्तरमुक्तं भवति । कैलिङ्गैर्भगवत्प्रिय
 इत्यस्योत्तरमाह—न यस्येति द्वाऽप्याम् । तत्राद्योऽब्रह्मकुलनिवृत्तिपरः
 द्वितीयस्तु ममकारनिवृत्तिपर इति विवेकः तत्र जन्म त्रिविधं यौमं
 सावित्रं [शौकलं] बाह्यिकं चेति । कर्म गर्भाधानादिवैश्वान्तं
 वर्णा ब्राह्मणात्वादिः आश्रमो ब्रह्मचर्यादिः जातिर्देवत्व-
 मनुष्यत्वादिः आभिर्देहगताभिर्निमित्तभूताभिर्यस्य देहेऽहम्भावो
 न सज्जते नासक्तो भवति नास्तीति यावत् स हरेः प्रियः
 प्रियतमः ॥ ५१ ॥

स्वो बन्धुः परः शत्रुः इति वा भिदा तथावित्तेष्वात्मानि देहे
 च भिदा ममेवं धनमन्यस्येवं मम शरीरमन्यस्येवं शरीरम्
 इति वा भिदा भेदः तत्प्रयुक्तं हिताहिताचरणं च भक्ष्य नास्ति
 स भागवतोत्तम इति सम्बन्धः तदभावे हेतुत्वेन विशिनाष्टि
 सर्वभूतसमः ब्रह्मात्मकत्वेनात्मानां हानैकाकारत्वेन देहानां
 प्रकृतिपरिणामरूपत्वेन सर्वभूतेषु समबुद्धिरित्यर्थः । तत्रापि
 हेतुः शान्तः जितान्तःकरणः समत्वेन शिञ्जिनमना इत्यर्थः ।
 अहम्भमाभिमानादिभिरलिङ्गैर्लक्ष्यत इति कैलिङ्गैरित्यस्योत्तर-
 मुक्तं भवति वित्तेष्वात्मानि च भिदा नास्तीत्यनेन धनशरी-
 रादाद्यपि काष्ठलोष्टादिवत्प्रतिपत्तिरभिप्रेता नत्वात्मभेदनिषेधः
 तथा सति सर्वभूतसम इत्यनन्तरात्किञ्चिदोपात्तं भूतशब्दो
 देहविशिष्टात्मपरः सर्वशब्देनापि बहुत्वमवगम्यते ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कैलिङ्गैरित्येतं प्रश्नं परिहरति—देहेन्द्रियप्राणधियामिति ।
 संसारधमः संसारधर्मावैः देहादीनां जन्मादिकुच्छैरविमुह्यमानः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपञ्चरात्रवली ।

नसद्वस्तु नसत्त्वं यथावज्जातु शो भवते स भागवतप्रधान इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—स्मृत्येति । देहादीनामभेदनत्वेन जन्मादिकृच्छ्रानुभवोऽनुपपन्न इत्येतत्तत्पयोधोऽन्यो युक्तो वक्तव्यः स क इत्याशङ्क्य—

“देहेन्द्रियमाणाधिया त्रिविधं त्वमिमनिनः ।

तत्रोत्तमा देवताहताः सर्वदोषविधजिताः ॥

गुणैः सर्वैः सुसम्पन्ना विरिञ्चादुत्तरोत्तरम् ।

मध्यमागुणदोषता अधर्मा असुरा मताः ॥

ते सर्वे दोषसंयुक्ता अधोऽज्ञानादुत्तरोत्तरम् ॥

तेऽयोऽन्यो मानुषो जीवस्तादृश्यां देवासुरावपि ॥

जीवमिमनिनश्चैव त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ।

जीवमागुणोत्तमो ब्रह्मा मध्यमः स्वयमेव तु ॥

अधमः कलिरुहिरुस्तत्र मध्यमनीचयोः ।

मृतिजन्मक्षुधादुःखप्रभृतास्त्रिजमेव तु ॥

नोत्तमस्य तु जीवस्य देहादेस्तत्र कथञ्चन ।

जन्मादिकृतं सन्तु देहमानससुरस्य ह ॥

सुखाद्यप्यस्य तु दुःखमसुखेन्द्रियमानिनः ॥

धुमिमितं तु यदुदुःखं प्राणमात्रसुरस्य तत्र ॥

मयतकोदितं तु खं मनोमात्रसुरस्य च ॥

केवलञ्चान्तरं तु खं बुद्धिमात्रसुरस्य तत्र ॥

नीचोऽस्मीति तु यदुदुःखमहमन्त्रसुरस्य तत्र ॥

प्रतीतादेः स्मृतेदुःखं चित्तमात्रसुरस्य च ॥

जीवमानससुरस्य स्यात्सर्वं तत्समुदायतः ।

एवमेव सुखं देवप्रभं मध्यमेषु च ॥

असुराणामधमस्य वृक्षया सुखमपीष्यते ।

देवानां नैव केनापि दुःखं प्रीतिस्तु धर्मतः ॥

अधर्मापि प्रीतये स्यादसुराणां तर्भागेनः ।

देवानां पुण्यपापयोः सुखमेषोत्तरोत्तरम् ॥

तेशां दुःखादिकं किञ्चिदसुरावेशतो भवेत् ।

प्राणस्य नासुरावेशो हरिणा च समो हि सः ॥

सम्पूर्णानुप्रहासिणोः प्राणाः पूर्वागुणो मतः ।

असुराणां सुखाद्याश्च देवावेशादुदीरिताः ॥

स्वतस्तु निर्गुणाः सर्वे सर्वदोषात्मका मताः ।

विविधैव जगत्सर्वं स्वात्मानं च पृथक् स्थितम् ॥

सर्वतश्च पृथक् सन्तं विष्णुं सर्वोत्तमोत्तमम् ।

जानन्ति ये भागवतास्त उक्ता वत्तश्रोतमाः ॥

इत्यनेन परिहृतेति ज्ञातव्यम् ॥ ४९ ॥

कामकर्मबीजाविविधाप्रकृत्यादीनि एषां ज्ञायादीनाम् ॥ ५० ॥

जन्मकर्मण्यो ब्राह्मणाद्विज्जन्मना गुरुकुलवासादिकर्मणा ब्राह्मणादिवर्णैः ब्रह्मचर्योद्यमैः ब्राह्मणत्वाद्विजातिमिश्रं संश्लिष्टं सङ्केतितं यः कामकर्मबीजेरुपपन्नस्तस्मिन् देहे यस्याहम्भावो ब्राह्मणोऽहमित्यादि लक्षणो नास्ति स भागवतोत्तम इति ॥ ५१ ॥

इहमप्येकं लक्षणमित्याह—न पश्येति । यस्य भागवतस्य चित्ते प्राकृतान्तःकरणे विद्यमाने संसारे स्वात्मनि केवलमहम्भावे स्वरूपावस्थाने भवेत् वा यः स्त्री जीवः परः परमात्मेति जीवपरयोरभिदा अभेदो नास्ति अभेदज्ञानं नास्तीत्यर्थः ।

यश्च सर्वभूतसमः ब्रह्मादिमनुमान्तानि भूतानि यथावत् तारतम्येन पश्यति स भागवतोत्तमः—

“न कापि जीव विभूतव संसृतौ मोक्ष एव वा ।

यः पश्यति सुखीश्च यथोत्कर्षं प्रपश्यति ॥

स सर्वभूतसमद्विगुणा सर्वोत्तमं स्मरन्” ।

इत्यतः—

“नैव त्वयाऽनुमन्तव्यं दृष्टो जीवो मयेति ह ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं त्वं ज्ञातुमर्हसि” ॥

इत्यतश्च—

“नैव त्वयाऽनुमन्तव्यं जीवात्माहमिति कश्चित् ।

सर्वगुणैः सुसम्पन्नं देवं मां ज्ञातुमर्हसि” ॥

इत्यतश्च—

यस्याहम्भावो नास्तीत्यर्थो नोपपन्नः । किन्तु इति शान्तो भगवन्निष्ठा युक्तः ॥ ५२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसुखम् ।

मय केवलमानसल्लिङ्गेनाहं प्राप्तप्रकरणमे—वा हरेः स्मृत्या देहादीनां संसारधर्मे जन्माप्ययादिसर्वमुद्यमानो न भवति स भागवतप्रधानः उक्तं च श्रीगीतासु—

“सेषां त्वन्तर्गतं प्रापे जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते ब्रह्ममोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां ददमताः” ॥

इति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

एतामिर्यस्य अस्मिन् देहे अहम्भावो न सज्जते किन्तु भगवत्सर्वोपयुक्ते साध्ये देह एव सज्जन इत्यर्थः । स हरेः प्रियो भागवतोत्तम इति पूर्वगोचान्वयः । प्रकरणापेक्षात् हरेः प्रिय इति हि भागवतसाधवाचिभागवतत्वादेव ॥ ५१ ॥

यथा विच्छेद्य समतारूपदमात्रेषु मात्र विस्मयदात्मनि च स्वपक्षपातमात्रं निषिध्यते न वक्ष्यते ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विष्णुनायककवर्तिकृतसाराधर्मदर्शिनी ।

देहादीनां जन्मादिभिः संसारधर्मे रविमुद्यमानः तत्र देहस्य जन्माप्ययो प्राणस्य क्षुत्पिपासे मनसो भयं बुद्धेस्तपः तृष्णा इन्द्रियाणां क्रुद्धं भ्रमस्तेः ॥ ४९ ॥

न कामेति चेतस्वादी बीजानि वासना उपपद्यन्ते ततः इन्द्रादिविषयकः कामस्ततः कर्म इन्द्रियद्वारा तत्तद्व्यापारः एतन्नितयस्य यद्येतत्ति न सम्भवः तदेव गृहीत्वापीत्यादि-प्रमिष्टैर्बह्वर्णमोहकामादिरहितश्च भवतीति यथा चरतीत्यस्यो-त्तरमुक्तं अतः परमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यद्धर्म इत्यस्यो-त्तरमेव प्रपञ्चयिष्यते ॥ ५० ॥

जन्म सत्कुलोद्भवत्वं कर्म जपस्यानादि जातयोऽप्यष्टाद्याः एतामिर्यस्य देहे अहम्भावोऽहङ्कारो न भवति ॥ ५१ ॥

स्वः स्वपक्षः परो विपक्षः विस्मयवपि स्वस्यैवेदं विसं न परस्येति आत्मनि स्वशरीरे एव प्रीतिर्न परशरीरे इति ॥ ५२ ॥

* शत्रुषु शत्रुत्वेन मित्रेषु मित्रत्वेन उदासीनेषु उदासीनत्वेन ज्ञानं समत्वम् एतद्विपरीतं असमत्वम् ।

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमुखात् ।

न चलति भगवत्पदारविन्दाह्वनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ॥ ५३ ॥

भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशिखानखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापः ।

हृदि कथमुपसीदतां पुनः सः प्रभवति चन्द्र इवोदितः कृतापः ॥ ५४ ॥

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्भरिवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।

प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे वसुदेवनारदसम्वादे जायन्तेयापाख्यानं

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देहादीनां जन्मादिभिः अन्यैश्च संसारधर्मैः संयोगविर्योगा-
दिभिः विमोहकैः यो हरेः स्मृत्या सर्वमोहध्वान्तचन्द्रिकया
अविमुह्यमानः स भागवतप्रधानः । तत्र देहस्य जन्माद्यथाऽप्यां
प्राप्तस्य क्षुत्पिपासाऽप्यां मनसो मयेन बुद्धेस्तर्पणं तृण्यथा
इन्द्रियाणां कञ्चैः श्रमैः ॥ ४६ ॥

यस्य चेत्तसि कामस्य कर्मणां वासुदेवाराधनविरुद्धक्रियाणां
वीजस्य अविद्यायाः वासनाया वा सस्मरणं न यतः वासुदेवस्य
एको निखिलः वासस्थानभूतः वासुदेवाभिहितः चेत्तस्येतसि
कामादेर्वकाशमात्र इत्यर्थः । स भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥

यैर्हि ह्यैर्भगवत्प्रिय इत्यस्यां सत्समाह—नेति । अस्मिन् पाञ्चमौतिके
प्रसिद्धे देहे जन्मादिभिः उत्कृष्टैर्निकृष्टैर्वा उत्कृष्टोऽस्मीत्युत्कृष्टः
निकृष्टोऽस्मीति निकृष्टो वा यस्याहम्भावो न भजते वैशङ्कते
मकिहीनानां जन्मादीनामुत्कृष्टानामप्युत्कृष्टानामपि—

“किं जन्ममिच्छिमिश्चेद्द शौकसाविप्रयागिकैः ।

कर्मभिर्वा भयिप्रोक्तैः पुंसोपि विबुधाधुना ॥

किं वा साङ्ख्येन योगेन न्यासस्वाध्याययोरपि ।

अयंमिदं विविधैर्वापि न यत्रात्मप्रदो हरिः” ॥

इत्यादिप्रमाणावकिञ्चित्करत्वंमाकलयन् भक्त्यनुशुशानामुत्कृष्टानां
निकृष्टानां च तेषां तज्जन्म तानि कर्मणि तदायुस्मद्वबुद्धनातोप्येत
येन सर्वोत्तमा भगवान् हरिरीश्वरः इत्यादिप्रमाणापुरुषार्थप्रकटव-
माकलयन् सर्वत्राहङ्कारगन्धतया दहविश्वासेन हरिं यो
भजते स एवम्भूतैर्हि हरेः प्रियो भवति जातयः अनु-
लोमप्रतिबोमजाः भूर्वावसिकादयः सन्त्यरूपरूपं अत्रात्म-
लिङ्गान्युकानि ऊर्ध्वपुण्ड्रादीनि बाह्यालिङ्गानि तु “धूमोर्ध्वपुण्ड्रः
कृतचक्रधारी” इत्यादिभ्युकानि आतिप्रतिबिम्बस्वाशोकानि ॥ ५१ ॥

यादृश्य इत्यस्योत्तरमाह—न यद्येति प्रमिः । विसेषु भोग्य-
पदार्थेषु आत्मनि भोक्तारि च अस्तौ सः स्वाधीनः भोग्य-
पदार्थैः आत्मा भोक्तारश्च अस्तौ परः परकीयः परभोग्यपदार्थैः
परमात्मा च इति यस्य भिदा भेदः नास्ति सर्वत्र
भोग्यभोक्तारस्य ब्रह्माधीनत्वात् “यदासीत्तदधीनमेवासीत्” इति
श्रुतेः अत एव सर्वभूतसमः स भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

जो निरन्तर श्रीहरि की स्मृति से देह इन्द्रिय मन प्राणा
और बुद्धि के जन्म नाश क्षुधा भय तृप्ति बुद्धि इत्यादिक
धर्म है, तिनमें तथा अन्य संसार के प्रभों से कभी मोह का
नहीं प्राप्त होता है वह भागवत प्रधान है ॥ ४६ ॥

जिसके चित्त में काम कर्म और वासनाओं की कदापि
उत्पत्ति नहीं होती, और सदा एक श्रीवासुदेव के आश्रय
लेकर रहने वाला है वह भागवतो में उत्तम है ॥ ५० ॥

जिस्का जन्म कर्मों से तथा वशों आश्रय जाति से इस
शरीर में अहंभाव (अहङ्कार) नहीं होता है, वह श्रीहरि
का प्रिय है ॥ ५१ ॥

जिस्का विद्यादि में तथा देह में यह अपना है, यह पराया
है यह भेद बुद्धि नहीं है, किन्तु सब भगवान् का पदार्थ
है ऐसा ज्ञान है, और सर्वभूतप्राणियों में सम और ज्ञात
होकर रहता है वह भागवतो में उत्तम है ॥ ५२ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषाटीका ।

किञ्च, त्रिभुवनविभवहेतवेऽपि त्रैलोक्यराज्यानेमपि खगलैः
मपि निमिषाद्येव भगवत्पदारविन्दमजनाद्यां न चलति स
वैष्णवाग्र्यः । ननु, त्रैलोक्यमात्रभजनोपक्रमे केनार्थोद्धासो भवे-
त्सकृतो न चलत् ? तत्राऽऽह—अकुण्ठस्मृतिः भगवत्पदोऽपरसार-
नास्तीत्येवंपाऽकुण्ठाऽनपगतं स्मृ नयन्त्य धः भगवत्पदार-
विन्दाकन्यरसारं नास्तीति कुण्ठाऽत आह—भजितेति । इरावेवाऽऽत्मा
येषां तथाभूतैः सुखादिभिरपि कुर्वन्मात्रं किन्तु केवलं विमुखात्
तत्पक्षेया सर्वत्र तुल्यत्वं स्मरन् यो न चलतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अपि च विषयाभिमन्त्रिणा चलनं कामनातिसरतापे सति
भवेत्स तु भगवत्सेवानिष्ठनो न सम्भवतीत्याह—भगवत इति ।
उरुविक्रमो च तावदधी च तयोः शाखा अङ्गुलीयस्तासु नखानि
च तानि मणयन् तेषां चन्द्रिका दीप्तता दीप्तिरनया निरस्तः
कामादितापो यस्मिन्तस्मिन्मुपसीदतां भजतां हरिं कथं

विकुण्ठस्य स्मृतिर्येषां ते तथा तैः त्रिभुवनविभवहेतुभिः
कारणभूतैरजेशसुरादिभिर्ब्रह्मरूपैर्वैवादिभिर्विमुक्त्यादिवैषणो-
यात् भगवत्पदारविन्नात् यो ह्यवनिमिषार्धमपि न चक्षति स
वैष्णावाग्रजः स्मृत इत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

उरुविक्रमः पदव्यासविशेषः ययोस्तौ उरुविक्रमौ तौ चन्द्रग्री-
तयोः शाखा अङ्गुल्यस्तासां नखमणयः नखा एव मणयः तेषां
चन्द्रिकाया उयोस्तनया निरस्तताप उपसीदतां मेघमानानां हृदये
ऽनुपसीदतां हृदि प्रभवति सः तापः कथं पुनः प्रभवती-
त्यन्वयः ॥ ५४ ॥

स्वस्वनादिना अग्रशेनाभिहितः कथितः प्रणयप्रशनया भक्ति-
लक्षणापाशेन धृताङ्घ्रिपद्मः बद्धपादपद्मः बाहशो यच्छूनं इत्य-
नयोः प्रश्नयोः परिहारो धृताङ्घ्रिपद्मविक्रमन्ततगुणानाम-
सङ्कीर्तनत्वञ्चेति "ये शङ्खचक्राकर्तव्यमुखाः" इत्यादिषु प्रसिद्धत्वा-
दनुक्तावति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपदरत्नावल्याम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमच्छ्रीगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

किञ्च त्रिभुवनेति । त्रिभुवनविमर्शाय किमुत तद्वेनवे इत्यर्थः
"सर्वापि ब्रह्मो विभाषयेकवद्भवति" इति व्यापारकवचनं कथं
विचार्यत न किन्त्वाचेशादिवत्याह—अकुरात् सत्त्वोचमात्र-
रहिता स्मृतियस्य सः तत्र तस्य युक्तमेवत्याह, अजित
हृदयेव आत्मा येषां तैर्ब्रह्मप्रभृतिभिः सुरादिभिरपि विमृशत
कुलमादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

नदेव दृष्टान्तमुपपादयति—मगवत इति । चन्द्रिका आताप-
हासिणी दीप्तिः ॥ ५४ ॥

अत्र हरिः स्वयं न विसृजति तेन धृताङ्घ्रिपद्मश्चेति पर-
स्परमासक्तिर्दिशिता सर्वत्र तत्प्रमस्फूर्तिपत्ते तु तादृशगुणो-
त्तमं भगवति को न रज्येदिति तदभिप्राय इति भावः । अत्र
विशेषाजिहासायाः साकिसन्दर्भो ऽन्वेषणीयः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छ्रीगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विष्णुपाञ्चकवर्तिकृतसारायकृतिः ।

त्रिभुवनविमर्शहेतवेपि त्रिलोक्यराज्यप्रयोजनायापि न कुरात्
प्रलोभायितुमशक्या स्मृतियस्य सः "न पारमेष्ठ्येन महेन्द्राधिपत्यम्"
इत्यादौ "वाङ्मन्त्रि यस्यादरजः प्रपन्नाः" इत्यादिवचनात् अत एव
लवाङ्मपि निमिषाङ्गमपि भगवत्पदाराधनविन्दाद्वयज्ञ न चकति
कीदृशात् अजिते दुरावेवात्मा येषां तथाभूतेरपि सुखाविमिषुलं-
भात् किन्तु केवळं विमृशत । यद्वा, अजितात्मानोऽजितेन्द्रिया ये
सुरादयस्तैस्तु त्रिभुवनराज्यार्थं विमृशत ॥ ५३ ॥

अपि च विषयामिसन्निता चञ्चलं कामसन्तापे सति भवेत्
स च कामसन्तापो महाभागवतानां न सम्भवेदित्याह—मग-
वत इति । उरुविक्रमौ च तौ अङ्गुली च तयोः शाखा अङ्गुल्यस्तासु

नखानि तान्येव मणयस्तेषां चन्द्रिकाशीतला दीप्तिजनय निरस्तः
कामादितापो यस्मिन् तस्मिन्नुपसीदतां जनानां हृदि कथं पुनः
स तापः प्रभवति चन्द्रो उदितं अकस्य ताप इव ॥ ५४ ॥

उक्तसमस्तलक्षणासारमाह—विसृजतीति । हरिरेव स्वयं
साक्षात् यस्य हृदयकमले न विसृजति न मञ्जति तत्र
कलमषकुञ्जराणां कुता वात्तित्याह यः स्वस्ववशेनापि कदा-
चिदभिहितमात्रोऽपि अवोधं वाशयति किं पुनः सरसास्त्राद्
येन प्रतिक्षणाभिभाषित इति भावः । एतेन यद्वचन इत्यस्यो-
त्तरमभिव्यञ्जितम् ननु, कथं तदायहृदयमन्दिरेण निगच्छति ?
तत्राह—प्रणयप्रशनया धृतं हृदये बद्धम् अङ्घ्रिपद्मं यस्य
सः यथा प्रेम वशीकृत्य यथादिषा उदखलं बद्धस्तथा सर्व-
जीवाभ्यामाशङ्कलया निबद्धेन स्वभक्तजीवः प्रेममृदुलया
निबद्धयते इति भावः ॥ ५५ ॥

इति सारायदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

एकादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सप्तमः ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यः त्रिभुवनविमर्शहेतवे लोकत्रयैर्व्ययप्रयोजनायापि अजि-
तात्सुरादिभिः अजितः कामादिभिरनामिभूतः आत्मा मना
येषाम् अजिते अच्युते को आत्मा येषां तैः सुरासुरैः विमृशत-
दन्वेष्टणीयात् भगवत्पदाराधनविन्दात् अजनीयात् लवाङ्मपि
निमिषाङ्गमपि न चकति स वैष्णवायुः तत्र इतु कुर्याति,
अकुरात् स्मृतिः लोकत्रयसुखमनिस्य भगवत्प्राप्तिसुखं नित्य-
मित्येवैरूपां अकुरात् अनेपगता स्मृतियस्य सः तयोक्तं
भगवता—

"आब्रह्मभुवनल्लोकाः पुनरावर्तिनाऽजुतः ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विन्दते" ।

इति ॥ ५३ ॥

न च कामादिसन्तप्तान्तःकरणतया मजनीयपदाराधनविन्दात्
चञ्चले शक्यमित्याह—भगवतः उहः विस्ततः विक्रमः विन्यासः
ययोस्तौ उरुविक्रमौ तौ च अङ्गुली च उरुविक्रमाङ्गुली तयोः
शाखा अङ्गुल्यः तासु नखाभ्येव मणयः तच्चन्द्रिका शीतला
दीप्तिः तया निरस्तः कामादितापो यस्मिन् तस्मिन् उपसीदताम्
उपसन्नानां भागवतोत्तमानां हृदि सः कामादितापः कथं सम्भ-
वति न कथमपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—चन्द्र इवोदितेऽकृताप
इति ॥ ५४ ॥

यद्वचने च इत्यस्योत्तरं दृष्टव्यं उक्तसमस्तलक्षणास्तेरमाह,
विसृजतीति । प्रणयप्रशनया केवलापेन धृताङ्घ्रिपद्मः कीनानां शर-
णागतानाम् अवोधं पापसमूहं नाशयतीति स तथा स्वस्व-
जन्मनादौ अवधीन "कमलनयनवासुदेव विष्णो मय शरणम्"
इत्येवमाभिहितः कथितः हरिः यस्य हृदये साक्षात्स्वयमेव न विसृ-
जति न मञ्जति स भगवत्पदार्थे उक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् के विषय में चित्त लगाकर देवादिक जिनको ढूँढते हैं ऐसे भगवत् चरणारविन्द का अखंडित स्मरण करने वाला जो भागवत त्रिलोकी के राज्य के लिये भी अहं स्व और अहं निमित्त भी चलायमान नहीं होता है वह वैष्णवों में अग्रगण्य है ॥ ५३ ॥

अद्विविध भगवान् के चरण की शाखा रूप जो अंगुली हैं तिनके नख रूप भाषियों की चाँदनी से कामादि ताप दूर भया है जिसका, ऐसे मंजन करने वालों के हृदय में संताप कैसे होसका है ? जैसे, कि—रात्रि में चन्द्र के उदय होने पर सूर्य के संताप का समर्थ ही नहीं ॥ ५४ ॥

जिस्के हृदय को साक्षात् श्रीहरि नहीं छोड़ते हैं, किन्तु अवश होकर नामौधारण करने मात्र से भी संपूर्ण पापों के पुंज को नाश कर देते हैं और जिसके प्रेम रूपी रस्सी से आपका श्रीचरण कमल बांधा गया है, ऐसा जो अधिकारी है वह भागवतों में प्रधान कहा गया है ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्ध में द्वितीय अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् ।

मायां वेदितुमिच्छामो भगवन्तो ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

नानुत्प्ये जुषन् युष्मद्वचो हरिकणामृतम् ।

संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् ॥ २ ॥

अन्तरिक्ष उवाच ।

शुकपत्नीय वीरराघवीययोः पाठः (निर्गुणो केवले साक्षादात्मनो यद्विपर्ययः ।

सैषा भगवतो माया ययेदं निर्ममे विभुः ॥ क ॥

इन्द्रियार्थभ्रमो जाग्रत्स्वप्नोऽन्तःकरणभ्रमः ।

सुप्तं तद्वासनाबीजं तुर्याऽमूर्तिस्तदन्वयः ॥ ख ॥

विशुद्धं ज्ञानमेवैकं मायया भासते त्रिधा ।

ग्राहकाद्यैर्यथा स्वप्ने यत्तत्संवित्क्रियाफलम् ॥ ग ॥

वैतथ्यादयमिचाराच्च मायात्रैविध्यमात्मनि ।

यथा मनोरथः स्वप्न इत्यामृश्योपशाम्यति ॥ घ ॥)

एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ।

ससर्जोच्चावचान्याद्यः^(१) स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।

एकधा दशधाऽऽत्मानं विभजन् जुषते गुणान् ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रोभिकृतभाषापरिचयः ॥

मायातत्त्वप्रवक्ष्यामि प्रश्नचतुष्टये ।

तृतीये तूत्तरं दत्तमार्धमैमुनिभिः पृथक् ॥

विष्णोर्मोक्षमिदं पश्यन्निर्मुक्तमतो मायां पृच्छति—परस्येति ।
हे भगवन्तः ॥ १ ॥

ननु कलक्ष्णो मागवतो भूत्वा कृतार्थः स्यात् किं बहुप्रश्ने-
रत ग्राह-नानुत्प्य इति । संसारतापनिस्तप्तो तसोऽहं तस्य तापस्य
भेषजं हरिकणामृतरूपं युष्मद्वचो जुषमायां नानुत्प्यामि ॥ २ ॥

मायायाः स्वरूपतो निरूपणासम्भवात्सृष्ट्यादिकार्यकारण-
निरूपयितुमाह—यमिरिति । मायाः पुरुषो यथा यत्तया भूतानामात्मा

काव्याभूतः यमिः स्वसृष्टेमहाभूतैरुच्चावचानि भूतानि
ससर्जं “एषा माया भगवतः” इति चरित्रश्लोकपादस्य प्रणि-
श्लोकमनुषङ्गः, किमर्थं ससर्जं ? स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वं मिमीते
प्रमिमीते उपास्ते यः स स्वमाता तस्याऽऽत्मनो जीवस्य प्रकृष्टार्थे
सिद्धये । यद्वा, स्थांशभूतानां जीवानां मात्राप्रसिद्धये विषय-
सोपायमात्मप्रसिद्धये प्रोक्ष्यामि स्वस्यं । तदुक्तं वेदस्तुतो—

“ब्रह्मिन्निवमनः प्राणान् जनानां सृजतप्रभुः ।

मात्राऽयं च मयार्थं च आत्मनं कल्पनाय च” ॥

इति ॥ ३ ॥

एवं जीवोपकरणार्थं पञ्चधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूतानि

(१) स्वयमात्म प्रसिद्धये इति विम० पाठः ।

श्रीधरस्मिन्कृतमावायकापिका ।

अन्तर्भावमिरूपेण प्रविष्टः एकधा मनसा दशधा बाह्येन्द्रियरूपेण
आत्मानं विभजन् गुणान्तस्त्रिष्वयान् जुषते जोषयतीत्यर्थः ।
यद्वा तमात्मानं प्रति गुणान्वितमजन् जुषते प्रीयते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

श्रीपकादीपिनी टिप्पण्या ।

माया च तस्या मायावास्तरणञ्च ब्रह्म च कर्म च तेषां
के प्रज्ञास्तेषां यन्तुष्टयं तस्मिन् ईशस्व मायानिबन्तु-
रत एव मयातः परस्व मायिनां मायया स्वशक्त्याम्यजीव-
मोहकानां ब्रह्मादीनामपि मोहिनीं मायां वयं वेदितु-
मिच्छामः ॥ १ ॥

हरिकयामृतकूपमिति तत्स्वभावत्वात्मावायार्णनेऽपि तत्प्रज्ञान-
मेव तत्र वचो भवेदिति भावः ॥ २ ॥

अन्तरोक्ष इति अन्तरीक्षशब्दस्योद्भावात्कामध्यवर्तिस्थान-
वाचित्वात् तथा मायान्तःपातितस्य तदभिभाव्यत्वेन तद्व्या-
नाऽस्मत्प्रभात् सिद्धस्यापि ब्रह्माप्राप्तुमर्षित्वेन तदस्मत्प्रभात्
मध्यस्थस्यैव तन्निरूपणकर्तृत्वमित्यन्तरीक्ष एवावायत्युक्तं
स्वरूपत इति मायायां निरूपत्वेन स्वरूपतो निरूपणं न
सम्भवतीति सुष्ट्यादिवक्ष्यं यन्मायाकार्यं तद्व्याख्या मायां
निरूपयितुं सुष्ट्यादिकार्यमाहेत्यर्थः । पूर्वार्थे स्मत्प्राप्तशब्दस्य
जीववाचकत्वमप्रसिद्धं सुष्टेः पुरुषार्थचतुष्टयार्थत्वाभावात्
अमुनि स्वशब्देन जीवपरामर्शः तस्य स्वीयत्वेन स्वाश्रयात्
आत्मप्रसिद्धिः आत्मसाक्षात्कारः "ब्रह्मन्ते भूपमागस्य प्राशिष्टि-
शब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः" इति प्रतिपत्तिगौरवादित्यर्थ इत्यु-
क्तम् ॥ ३ ॥

जीवापकरणाय जीवमोगसाधनार्थं भूतानि शरीराणि आत्मानं
जीवं मन आदिनाकात्म्याभ्यासेन तत्तद्रूपत्वेन विभजन् भेदविशिष्टं
कुर्वन् तत्तद्विषयान् सुखदुःखसङ्करस्पर्शादीन् जोषयति भोजयति
तदुक्तं प्रथमे "आतो गुणमयैर्मावैर्भूतसुहोन्मयात्मभिः"
इत्यादि पूर्वार्थे अन्तर्भूतार्णजपंकल्पनागौरवमतो यद्वेति, तं
मनोबाह्येन्द्रियरूपेणैकधा दशधा सन्तम् आत्मानं जीवं प्रति
गुणान् सुखादिशरीरविषयान् विभजद्भक्तं प्रीयते प्रसक्तो
भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीसुदशनसुरिकृतशुक्लपञ्चमः ।

परस्व चिद्विचित्रलक्षणास्य मायां विचित्रामचेतनशक्तिम् ॥ १ ॥

संसारतापैः आध्यात्मिकादिभिः मर्षोऽहमिति शेषः ॥ २ ॥

उत्तरयति—निर्गुणो स्वरूपतः त्रिगुणात्मस्वस्थिति-
केवलदेवादिनामरूपतादिते साक्षात् विपर्ययः धर्मभूतज्ञाने
यः देहोऽहमस्मीति भावः । सा मायेति यथा जीवव्या-
समष्टिरूपेण शरीरभूतया इह व्याप्तिभूतज्ञानं निमित्ते विभु-
रित्यत्र विभोः प्रवेशकथनं स्वसङ्कुलेनेवेति श्रवणम् ॥ क ॥

कथं जीवस्वरूपत्वं निर्विकारत्वम् ? तदाह—विषयेषु भ्रमणं

जाग्रत् भ्रमः करणभ्रमः मनोभ्रमश्च स्वप्नः वासनाबीजम्
वासना एव बीजं यस्यां सा गुणसंसर्गशेषा सुषुप्तिः तस्यां
मूढः जीवशरीरपरस्वरूपं तास्वरूपस्यास्त्विति ॥ ख ॥

ननु, तस्य सुषुप्तौ कथमन्वयोऽत आह—विशुद्धमिति । काले-
काकारत्वेन विशुद्धं ज्ञानमेव परमात्मवस्तु भगवज्जिह्वारूपं समष्टि-
व्याप्तिभूतं मायया समष्टिव्याप्तिरूपया माहकायैः बहिरन्तः-
करणभ्रमभूतज्ञानरूपेः त्रिधा भासते यथा स्वप्ने यस्तः शक्ति-
येषु सन्निवृत्त अन्तरिन्द्रिये बुद्ध्यादिविशिष्टधर्मज्ञाने क्रियाप्रस-
त्तमेव ॥ ग ॥

अत आत्मानि जीवे प्रविष्टं मायात्रिगुणकार्यं मायेति
कृतः वैयर्थ्यात् वृथात्वात् प्रत्यभिचारान्नानैकान्तिकत्वात् बीज-
स्वरूपानुभवे प्रविष्ट्या स्फूर्तेः "या निशा सर्वभूतानाम्"
इत्यादि प्रामाण्यात् अत्र दृष्टान्तो उभयत्र मनोरथे यथा वृथा
त्वात् मायात्वं स्वप्ने च यथा व्यभिचारान्मायात्वम् ईश्वर-
सङ्कुलप्राप्तत्वं इति विचार्य उपशम्यति स्वरूपानुभवेऽनु-
बेदस्यत आत्मोभयभ्रमाश्रितो भवतीति ॥ घ ॥

प्रविष्ट्युक्तं प्रपञ्चयति—ईश्वरसुष्टत्वेन परिचितं । प्रत्यक्ष-
त्रिभूत कृतैः पञ्चीकृतैः वा प्रहामतैः त्रिगुणं तज्जगद्योनिरि-
त्युक्तकार्यैः समजोषब्रह्मशरीरक मायाः भूतानि तानि देव-
तीयकुमनस्यस्यावरशरीरविशिष्टव्याप्तिजीवाश्च ससज एतेषां जीव-
मोगापवर्गायत्वञ्चाह, स्वमाप्राप्तप्रसिद्धये मोक्षार्थं च ॥ ३ ॥

प्रविष्ट इति स्वसङ्कुलेन एवेति पञ्चधातुभिः सुष्ट्यां भूतानि
सजीवशरीराणि प्रविष्टः संसक्तधा दशधा एकादशेन्द्रियरूपेण
आत्मानं जीवं सभ्रमभूतज्ञानं विभजन् विभक्तं देवादिरूपं
कर्मणिः कुर्वन् विषयान् जुषते जीवं जोषयतीति ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

"तन्मायायाऽतो बुद्धः" इति "विश्यामांशमिदं पश्यन्" इति श्लोक-
मतो मायां तत्कार्यं च पृच्छति निमिः—परस्येति द्वाष्ट्याम् । माया-
शब्दस्तत्कार्यपरश्च मायां तत्कार्यञ्च वेदितुमिच्छाम इत्यर्थः ।
मगधन्तो भवन्तः नोऽस्मद्वयं भुवन्तु ॥ १ ॥

यद्यपि "मयं द्वितीयाभिनिवेशतः" इत्यादिना देहात्मभ्रम-
स्वतन्त्रात्मभ्रमादिकं मायाकार्यमुक्तमेव तथापि तद्विस्तरबुभुक्षया
अत्र पृच्छामीत्यभिप्रेत्याह—नानुवृत्त्य इति । हरिकयामृतकूप-
युग्मद्वयः जुषन् सेवमानोऽहं नानुवृत्त्येन ततोऽस्मि भवतुसौ हतुत्वेन
आत्मानं पचञ्च विशिनष्टि—संसारं ये तापा आध्यात्मिका-
द्व्यस्त्यस्यैतितरां तप्तः मर्षो मरणशीलश्च तत्तापानां संसार-
तापानां भेषजमोषधम् अतोऽस्मत्संसारनिवृत्तये केवलं कृपयैव
कथयन्तिवति भावः ॥ २ ॥

तत्रान्तरिक्षो योगीश्वर उत्तरमाह—निर्गुण इत्यादिना । यद्यपि
निर्गुण इत्यादिदोषकचतुष्टयं परैः परित्यक्तं तथाप्यार्थैः परिग्रहा-
तत्वात् सङ्ग्रहेण व्याख्यातत्वात्तद्व्याख्यायते परपरिहानः
कश्चित् पाठोमावात्प्रातिकूल्यद्वेति विशिष्टं न विष्टः ॥
विभुजगद्रूपेण विविधं भवितुम् इच्छुः परमपुरुषः यथा
प्रकृत्या इह जगत्सिमत सा भगवतो माया आत्मनो जीवस्य

श्री मङ्गराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निर्गुणे सर्वोद्दिगुगप्रवराहेतु केवले विशुद्धे शरीरसम्बन्ध-
रहिते साक्षात्प्रत्यक्षप्रकाशस्वरूपे विपर्ययः शरीरसम्बन्धगुणवैषम्य-
द्वारात्पञ्चमादिरूपो यो विपर्ययस्तन्माया मायाकार्यमिति
याजना कार्यकारणमात्रादौपचारिकं सामानाधिकरण्यात् निर्गुणं
इत्यनेन मायायास्तद्विगुणात्मकत्वं सूचितम् । केवलं इत्यनेन देहान्द्रि-
यादिरूपेणा परिणीतत्वं साक्षादित्यनेन जडत्वम् अनेन माया-
स्वरूपमुक्तं विपर्यय इत्यनेन च मायाकार्यम् उक्तम् इदं निर्गुणं
इत्यनेन महदादिपृथिव्यन्तस्य जगत्सत्त्वकार्यत्वसूचनात् आत्मनो
वाङ्मयस्य "सा वै भगवतो माया, इत्यनेन देहात्माभिमानादिरूपस्य
जीवभ्रमस्य तत्कार्यत्वसूचनात् (क)

तत्र भ्रमरूपकारि प्रपञ्चयितुं प्रकृतिकार्यवेदेन्द्रियाक्सम्बन्ध-
निर्गुणमुक्ते जीवस्वरूपे आमासम्बन्धसम्बन्धं तत्प्रयुक्तजाग्रत-
स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयसम्बन्धं च वक्षन् भ्रमं प्रपञ्चयति,
इन्द्रियाणीति । जाग्रदवस्थानाद्विज्ञानं तदवस्थायात् लक्ष्यते तदा
प्रथमं जाग्रदवस्थायां इन्द्रियार्थभ्रमः इन्द्रियमनस्संयुक्त-
स्वप्नावस्थानास्थिररूपेषु देहादिस्वात्मस्थिरत्वापात्रेत्वाद्विभ्रमः
स्यात् स्वप्नोऽन्तःकरणभ्रमः स्वप्नेऽन्तःकरणेन बाहेन्द्रियाऽ
संयुक्तं भ्रमः सोपस्थिरस्वप्नावस्थानशरीरादिषु स्थिरत्वाद्विभ्र-
मः इन्द्रियान्तःकरणपदाभ्यां तत्सम्बन्धस्तयोर्निराश्रययो
रसम्बन्धस्य भ्रमभूतदेहसम्बन्धस्तत्प्रयुक्तजाग्रदवस्थायां नव्यश्च
फलितः सुप्तस्तव्हासनाधीनं बाधनारूपधीजमात्रावशेषिनं विलुप्त-
बाह्याभ्यन्तरावस्थात्वादिमुखिस्वप्नस्वप्नवादिज्ञानं सुप्तं सुषुप्ति-
नित्युच्यते तत्तदपि प्रकृतिसम्बन्धप्रयुक्तं तत्कार्यमेवेत्यर्थः
तदन्वयः इत्थं तनावस्थात्रयेणां नव्यो भ्रमस्तथाभूतः प्रत्यगात्मा
तर्हि कदाऽवस्थात्रयावस्थानिर्मुक्तिरित्यत्राह, तयोऽमूर्तिरिति ।
यदाऽमूर्तिः प्रकृतिपरिणामात्मकशरीराभावः मुक्तवस्था इति
यावत् सा तुरीया देहसम्बन्धप्रयोज्यावस्थात्रयविनिर्मुक्तव-
स्थेत्यर्थः । अनेनावस्थात्रयावस्थया प्राकृतशरीरसम्बन्धप्रयुक्तत्वे-
नौपाधिकत्वादिस्थिरत्वं सूचितं तस्मिन् स्थिरत्वप्रतीतिप्राप्ति-
रुपायेति (ख)

एतदेव स्वप्नदृष्टान्तोपपादयन् प्राकृतशरीरसम्बन्धेपि कारणं
माह—विशुद्धम् इति । यद्यपि जीवस्य स्वरूपं विशुद्धं रागाद्य-
कलुषितम् एकं जाग्रदवस्थानामेवराहितं ज्ञानं ज्ञानैकरसं तथापि
तन्मायाया प्रकृतिपरिणामरूपदेहसम्बन्धेन निमित्तभूतेन प्राह-
कार्येत्वात्मा जाग्रदवस्थानामुत्पत्तिरूपावस्थात्रययुक्तमवभासते यथा
स्वप्ने गजसुरगादिरस्थितापि स्थिरत्वव्यवभासते तद्वत् प्राहकार्ये-
रित्यत्र प्राहकारिन्द्रियम् प्राहकार्यवेदान्तःकरणवासनाधीनरूपधी-
सङ्ग्रहः । यदेतद्विधावभासतन्मूलदेहेन्द्रियान्तःकरणान्वयादिकं
सर्वं तत्तत्त्विकभाफलं सविज्ञानस्वरूपे प्रत्यगात्मनि क्रियायां
अनादिपुण्यपापा (गित्) विकार्याः फलमित्यर्थः (ग)

एतदेवोपपादयति चैतन्यवदिति । चैतन्यादित्यत्राह, सुप्त-
वस्थायां सुषुप्तिरूपावस्थामिच्छाविज्ञानमपि कस्याश्चिदवस्थायां
महद्व्यापारस्यान्वयस्य व्यभिचाराद्यात्मनि मायात्रैविध्यं माया-
कार्यमवस्थात्रैविध्यं क्रियाफलमित्यनुपपद्यते ननु स्वाभाविक-
मित्यर्थः । कर्मफलत्वे दृष्टान्तमाह, यथा मनोरथः स्वप्ने इति ।
मनोरथशब्देन मनोरथविषयीभूतं सुप्तं लक्ष्यते यथा स्वप्ने सुखम्

प्रानित्यं क्रियाफलं तद्वदित्यर्थः । इत्यामृदय एवं विमले कने
मति उपशमयति बहिः शुद्रसुखायव्यापाराजितो भव-
तीति (घ)

एवं प्रकृतिकार्यभ्रमं विस्तरेण उक्त्वाऽपि जगत्सत्त्वकार्यत्वं
प्रपञ्चयति—एमिरिति । प्रायः सर्वकारणतया स्वमादावेव वस्तु-
मानः महाभुजः परमपुरुषः भूतात्मा व्याप्तिसमष्ट्युभयविभ-
भूतान्तरात्मा संक्षेपिः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धैर्महाभूतैः पृथिव्या-
दिभ्रमाङ्गाकार्यभूतैः समष्टिभिर्भूतानि उष्णावचानि उत्कृष्टाभ्य-
पकृष्टानि च ससर्जं सृष्टः प्रयोजनमाह, स्वमात्रात्मप्रसिद्धय इति ।
स्वस्य मात्राभूतानां शरीरभूतानाम् (आत्मनां) जीवानां प्रसिद्धये
पुरुषाणांसिद्धये भगवदाराधनोपयुक्तकरणाकलेवपादौनि सुखं
भगवन्तमाराध्य निःश्रयसं प्राप्तुमित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं तर्हि लब्धकरणाकलेवराः सर्वेपि तस्मात्तत्र निःश्रयसं
कुतो न प्राप्नुयित आह—एवमिति । यद्यप्येवं स्वमात्रात्मप्रसिद्ध-
तया पञ्चमिर्भूतमिर्महाभूतैः सृष्टान्यपि भूतानि शरीराणि प्रविष्ट-
प्रत्यगात्मा एकधा दृश्या आत्मानं विभजन् ज्ञानकमेन्द्रियान्तः-
करणैरात्मानं ज्ञानं विभजन् गुणान् शब्दादिविषयानेव मुक्तं
नतु परमपुरुषमाराधयतीति भावः ॥ ४ ॥

भीमजिजयवतर्थायकृतपदस्तोत्रम् ।

परस्य पूर्णस्य मायिनां ज्ञानिनां मोहिनीं मायां सृष्ट्यादिषु
प्रवर्तमानाम् इच्छाशक्तिं जडप्रकृतिवैभवं ॥ १ ॥

तत्रतत्र मागवते मायाविषयप्रज्ञपरिहारावनेकशः कृतावि-
त्यत्राश्रयमिदं नेति भावेनाह—नानुत्पद्ये इति । हरेः कथामृतं
यस्मिन्संस्थां तद्वैभवं संसारोपशान्तिकरम् औषधम् ॥ २ ॥

परिहारमवैश्वं प्रज्ञः सङ्गच्छत इत्यतः परिहारापि मायात्रैविध्य-
विषय एवेति भावेनोपादृष्टात् रचयति—एमिरित्यादिना । अत्रायं
भावः आदौ स्वयं परमात्मा स्वेच्छावैभवं प्रकृत्या मह-
दहङ्कारादिकमेव सृष्ट्वा विवर्तितत्त्वानि सृष्ट्वा पुनस्तैरसमेतैः स्तुतः
तान्यनुप्रविश्य संशोभ्य तदुपादानत्वेन प्रज्ञायदमुत्पाद्यान्तस्तैः
सह प्रविश्य प्रज्ञादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां रूपान्तराणि सृष्ट्वै-
र्महाभूतैः पञ्चमिरुपावचानि शरीराणि ससर्जं त्रिविधान्
जीवास्त्रिविधैः शरीरैः संशोभयामास किं प्रयोजनमुद्दिश्येत
उक्तम् आत्मप्रसिद्धय इति आत्मनो हरेः प्रसिद्धिः रूपातिः
प्रतीतिः ज्ञानमिति यावत्तदर्थं परमात्मतत्त्वज्ञानायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

जीवफलया प्रज्ञैव भोगायतने शरीरे स्थित्वा कर्मफलं मुक्तं
इत्येतदमतं प्रत्याह—एवं सृष्टेति । स परमात्मोक्तविषया स्विष्टेः
पुनः सृष्ट्या स्थूलभावं प्राप्तेः पञ्चभूतमिर्महाभूतैः भूतानि
शरीराणि सृष्ट्वा तत्तदहङ्कारसारेण जीवेन सह तान्यनुप्रवि-
ष्ट्वा आत्मानं स्वम् एकधा मनोजिबन्तुरुपेण दृश्या दृशेन्द्रियन्या-
मकरूपेण विभजन् विभक्तं कुर्वन् गुणान् विषयसारानानन्धा-
नेव जुषते इत्यन्वयः । विभज्यसिद्धयेन जीवात्मना महदवशक्तिपेन
आत्मनो मिश्रत्वमवशात्वेन कर्मफलमोक्तत्वं स्वरूपं पूर्णशक्ति-
त्वेन स्वातन्त्र्यं स ध्वनयति ॥ ४ ॥

गुणैर्गुणान् स भुज्जान आत्मप्रयोजितैः प्रभुः ।
मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ॥ ५ ॥

भीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवेः ।

हरिकयामुनमिति तत्त्वभावत्वात्मायावर्णनेऽपि तत्प्रधान-
मेव तत्र वचो भवेदिति भावः ॥ १-२ ॥

तत्र एषा माया भगवत इत्युत्तरयिष्यमाणस्य सोपान-
माह-एवमित्यादि । एवमित्यादिभिः क्रमेण सृष्टौ समावेश्यस्य
टीकायां सकार्य एव सृष्टौ मुख्यः प्रयत्न इति प्रथमार्थे वर्णितस्य
एतदेव सा सास्त्रं प्रयत्नस्तत्त्वस्याऽऽनुवर्तितत्वात् ॥ ३ ॥

अत एव जुषते गुणानिति-

“गुणदोषद्विधायां गुणैस्तु भवजितैः ।

त मयवेकोन्तमस्तातां गुणदोषोद्भावा गुणाः ॥”

एवमित्यादि-तादृशमकानां स्वमेवमद्विधास्वरूपायैव प्रत्या-
सेवत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमजिह्वनायककवचिकृतसारथ्यदर्शिनो ।

मायातत्त्वस्यापीय विदुःकमांशि पृच्छते ।

राज्ञ प्रत्युत्तराय येषां तृतीयं ददुरार्षमाः ॥

विष्णोर्मायामिह पश्यन्त्युक्तमतो मायां पृच्छति,
परस्येति ॥ १ ॥

मानुष्ये इति युष्मत्सङ्गार्थिनो मे युष्मद्वचोऽमृतपान-
लोमस्य दुर्वास्त्वमेव मध्ये कारणं हेयमिति भावः ॥ २ ॥

गुणकामाणां सृष्टिस्थितिसंहाराणां निरूपणेनैव गुणा-
निरूपिताः स्युर्गुणैश्च निरूपितः अत एव गुणमयी माया निरूपिता
इत्यादिस्वभिप्रायेणाह-एवमिति । भूतात्मा परमेश्वरः उच्चावचानि
भूतानि देवतिर्यगादीनि ससृजे किमर्थं समाध्यात्मप्रसिद्धये
स्वीयानां जीवानां मायायां विषयप्राप्तीनाम् आत्मनः स्वप्राप्ते-
श्च वा प्रकृष्टा सिद्धिस्तदर्थं यत्तुल्यं चेदस्तुतौ-

“वस्त्रीभिर्यमनःप्राधान्यं जनानामसृज्यभुः ।

मात्राये च मवाये च आत्मने कल्पनाय च” ॥

इति ॥ ३ ॥

सृष्टिसृष्टत्वा स्थितिमाह-एवमिति त्रिभिः । पञ्चधातुमिमंहा-
भूतैः सृष्टानि भूतास्तत्त्वार्थमित्या प्रविष्टः सन् एकधा मनसा
द्वयधा बाह्येन्द्रियरूपेण आत्मानं विमज्जन् गुणान् तच्चद्विषयान्
जुषते जीवं शोषयति भोजयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमज्युक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एव भगवत्प्राप्तौ साधने भगवद्भजताधिकारिणं भगवत्
तत्त्वा अथ भगवत्प्राप्तौ प्रतिवन्धकभूतां मायां पृच्छति-हे
भगवन्तः । सर्वज्ञाः विष्णोर्मायामिदमिति प्रागुक्तवतां विष्णो-
र्मायां मायिनां वस्त्रजीवानामपि निश्चयेन मोहिनीय भवेत् वस्त्र-
जीवमपि वेदितुमिच्छाम अतो नोऽस्मभ्यं प्रवन्तु ॥ १ ॥

[१४]

उक्तवद्वपमायाबहुविधप्रश्ने हेतुमाह-नाम्बिति । संसारतापै-
र्निर्गता नतोऽहं तेषां तापानां भेषजम् औषधं हरिकयारूप-
ममृतं यस्मिन् ननुष्मद्वचो जुषमाणो नानुत्तुष्ये न तृप्यामि ॥ २ ॥

सृष्टिसंहारद्वारा मायामाह-एवमित्यादिना । तत्र सृष्टिबन्ध-
जीवञ्चाह पञ्चभिः । माद्यः विश्वहेतुः भूतानामात्मास्तथांसी यस्याः
स्वशक्तिभूतायाः परिणामभूतैरेभिः स्वसृष्टैर्महाभूतैः उच्चावचानि
भूतानि ससृजे, एषा माया भगवत इत्यन्तिमेतत्त्वयः । भूतसृष्टि-
प्रयोजनमाह, समाध्यात्मप्रसिद्धये इति । स्वः स्वशेषः अथभूतो
जीवस्तस्य मात्रात्मप्रसिद्धये तत्र बुभुक्षोः मात्राप्रसिद्धये विषय-
भोगाय मुमुक्षोः आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय ॥ ३ ॥

मुमुक्षुस्वभावः पूर्वाध्याये वर्णितः अत्र बुभुक्षुस्वभावमाह,
एवमिति चतुर्भिः । एव पञ्चधातुमिमंहाभूतैः सृष्टानि शरीराणि
प्रविष्टः मायामोहितः बुभुक्षुः आत्मानम् एकधा मनसा मननशीलो-
ऽस्मीत्येव दृष्ट्या शोषयामि आत्मादिभ्यर्मेविमज्जन् गुणान्
विषयान् जुषते मुहुर्के नतु मुमुक्षुवद्भगवन्तं मज्जते ॥ ४ ॥

मावाटीका ।

राजीवाच ।

राजा निमि बोले, कि-हे विप्रो ! अखिल निष्पन्ता परम
पुरुष भीविष्णु की माया के जानने की मैं इच्छा करता हूँ
आप लोग मेरे लिये कथन कीजिये ॥ १ ॥

हरिकथा स्मृत रूप आपके वचनों को सेवन करता हुआ
मैं तृप्त नहीं होता हूँ क्योंकि ? संसार के तापों से तृप्त हुआ
हूँ और आपके वचन संसारताप की औषध रूप है ॥ २ ॥

अन्तरिक्ष उवाच ।

अन्तरिक्ष नामक योगेश्वर बोले, कि-हे महाभुज !
इत पञ्च महाभूतों से जगत्कारण परमात्मा ने देव
मनुष्यादि रूप ऊँचे नीचे शरीरों को रचा, किस प्रयोजन के
लिये, कि-केवल अपने शरीर भूत जीवों की प्रकृष्ट सिद्धि
(मोक्ष) के लिये अर्थात् परमात्मा ने जीवों को निज आराधन
द्वारा अपनी प्राप्ति के लिये जिस प्रकृति के विकार पञ्च
भूतों से करण कलेवरादि प्रदान किये उस प्रकृति को ही
माया जानौ ॥ ३ ॥

इस प्रकार पञ्चभूतों से परमात्मा के रचे हुए इन शरीरों में
प्रविष्ट होकर यह जीव मन के द्वारा और इन्द्रियों के द्वारा
ज्ञानका विभाग करता हुआ विषयों का सेवन करने लगा और
परमात्मा के आराधन को भूल गया ॥ ४ ॥

अधिरक्षामिकृतमायार्थदीपिका ।

स च जीव आत्मनास्तथांमिया प्रयोजितैर्गुणैरिन्द्रियै-
र्गुणान्विषयान् भुज्जान इदं सृष्टं शरीरमात्मानं मन्यमानं इह
शरीराद्यै सज्जते अत एव संसरतीति भावः ॥ ५ ॥

कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् सनिमित्तानि देहभूत ।

तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरम् ॥ ६ ॥

इत्थं कर्मगतगिच्छन् बह्वभद्रवहाः पुमान् ।

आभूतसम्प्लवात्सर्गप्रलयावभुतेऽवशः ॥ ७ ॥

धातूपलव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् ।

अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायाऽपकर्षति ॥ ८ ॥

भीमशङ्कामिकृतभाषायेदीपिका ।

ननु, भुञ्जानः कथं सज्जते ? भुञ्जानो भोगसमाप्तौ मुच्यते इति चेत्तत्राऽऽह-कर्मभिः कर्मेन्द्रियैश्च सनिमित्तानि स्वासनानि कर्माणि कुर्वन्तस्तत्पूर्वकर्मफलं च गृह्णन् बह्वभद्रमतीह भ्रमन्ति न तु मुच्यन्ते कथम्भूतं कर्मफलम् ? सुखेतरं सुखदुःखात्मकम् ॥ ६ ॥

किञ्च कालं भ्रमति ? तदाह-इत्यमिति । बह्वभद्राणि बहन्तीति तथा ताः सर्गप्रलयावुत्पत्तिमरणे ॥ ७ ॥

एवं मायामयीं सृष्टिमुक्त्वा प्रबन्धं दर्शयितुमारभते, धातूनां महाभूतानामुपलब्धे नाशहेतावासन्ने व्यक्तं कार्यं द्रव्यं स्थूलं गुणः सूक्ष्मं तदात्मकमव्यक्तायाऽव्यक्तं प्रति नेतुमाकर्षति ॥ ८ ॥

भीमशङ्करप्रणयदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

स च सतु जीवः प्रभुः प्रपञ्चत्वात् यत्किञ्चिज्ज्ञानादिकाकियुकोऽपि ॥ ५ ॥

अत एव आसक्तत्वादेव संसरति जन्ममरणादिना भ्रमति, इह जगति सुखेतरमिति कर्मफलस्य विशेषणं सुखञ्च तदितरेति विशेषणयोः कर्मकारणः पुंस्त्वसाधकः ॥ ६ ॥

आभूतसम्प्लवात् भूतसम्प्लवमभिधाय महाप्रलयपर्यन्तमित्यर्थः । आहूतेति कश्चित् पाठः । तत्र भकारस्य हकारादेश-इच्छान्वयः अवशः प्रकृत्यधीनः ॥ ७ ॥

एवं मायामयीं सृष्टिमुक्त्वा तन्मयं प्रलयमाह-धात्विति । धारयन्ति शरीराणीति धातवो महाभूतानि तेषाम् आसन्ने सविभ्रमाप्ते सति स्थूलमाकाशादिकं सूक्ष्मं महदादिकं तद्रूपम् अव्यक्तं प्रधानं प्रति ॥ ८ ॥

भीमशङ्कनसुरिकृतशुकपचीयम् ।

एतदाह, गुणकार्येषु विषयेष्विन्द्रियेषु च लक्षणा गुण-पदस्य इदं सृष्टं देहादिकम् आत्मानं मन्यमानः आत्मना चिदचित्तियन्त्रा प्रकाशितैर्गुणैरिन्द्रियैः स जीवः प्रभुत्वकर्म-वशोऽपि सज्जते ॥ ५ ॥

कर्मभिः पूर्वतद्भासनाभिः सनिमित्तानि आत्महेतुकानि ईश्वरप्रेक्षितानि कर्माणि कुर्वन् जीवोऽयं सुखेतरं दुःखं तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् तत्र तत्र भ्रमति ॥ ६ ॥

कर्मगतीदेवादिगतीः गच्छन् पुमान् जीव आभूतसम्प्लवात् प्रलयस्य अभिधाय जन्ममृत्युं भवन्तुते अवशः गुणमय-प्रकृतिवशः ॥ ७ ॥

एवञ्च व्यामोहापादिकां तां प्रतिपाद्य प्रबन्धे तस्याः सूक्ष्म-रूपेणाऽवस्थानं प्रपञ्चयति-धातूनामुपलब्धे नाशे आसन्ने प्राप्ते व्यक्तं स्थूलं कार्यं कालशरीरकः परमात्मा अव्यक्ताय अव्यक्तावस्थां सूक्ष्मावस्थां प्रत्याकर्षति द्रव्यं जीविसमाष्टि गुणाः दशसङ्ख्याकाः तदात्मकं चिदचित्तपरिणामरूपम् इत्यर्थः ॥ ८-१० ॥

भीमशङ्करराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र हेतुं बहन्नुपपादयति-गुणैरिति । स प्रभुजीवः सगवता सृष्टिमिदं शरीरमात्मानं मन्यमानः अत एवात्मनास्तर्वाभिर्या परमपुरुषेण प्रधातितैरापादितप्रवृत्तिसमैर्गुणैः गुणपरिणाम-भूतैरिन्द्रियैर्गुणान् शब्दादिविषयान् भुञ्जानः इह विषयेष्वेव सज्जते देहात्माभिमानस्तन्मूलः पूर्वपूर्वविषयानुभवश्चोत्तरोत्तरविषया-सक्तिहेतुरिति भावः ॥ ५ ॥

केवलमेव न सज्जते किन्तु न सुखेतीत्याह-कर्माणीति । इह संसारे देहभुञ्जीवः कर्मभिः पूर्वपूर्वदेहाजितकर्मवासनाभि-निमित्तभूताभिः सनिमित्तानि उत्तरोत्तरदेहनिमित्तभूतवासनासहि-तानि कर्माणि पुण्यपापात्मकानि कुर्वन् तत्तत्कर्मणां फलं सुखं दुःखं च गृह्णन्नुभयं सुखेतरं दुःखावर्कं यथा भवति तथा भ्रमति ॥ ६ ॥

इत्थं कियत्पर्यन्तं भ्रमतीत्यत आह-इत्यमिति । पुमान् जीवः इत्थं कर्मगतीः कर्मसम्पादितदेहान् गतिशब्दः प्रकारपरः देहस्याऽपुण्यकृत्स्नप्रकारत्वात् गच्छन् प्राप्नुवन् बहन्त्यभद्राणि दुःखानि चहतीति तथा अवशः प्रकृतिपरवशः आभूतसम्प्लवात् महा-भूतप्रलयपर्यन्तं सर्गप्रलयौ उत्पत्तिमरणे तत्पररूपमित्यर्थः । भवन्तुते प्राप्नोति ॥ ७ ॥

तर्हि कीदृशो भूतसम्प्लवः ? इति तस्य वृत्तिसामान्यतया तमु-पपादयति-सा ईश्वरमिमांशुपलव इति । धातूपलवः पञ्चमहा-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मूनीपसंहारे महाप्रलये आसजे सखनादिनिधनः आद्यन्तशून्यः
कालः कालशरीरकः परमपुरुषः द्रव्यगुणात्मकं पञ्चभूतशब्दादि-
गुणात्मकं गुणयुक्तभूतपरिणामात्मकं व्यक्तं स्थूलं विष्वक्सव्य-
कावाऽपकर्षति अव्यक्तं नामरूपविभागरहितं तमःशब्दवाच्यं
सूक्ष्ममचिद्द्रव्यं तत्प्रति नेतुमाकर्षति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपवरत्नावली ।

नन्विन्द्रियाणामशुभेषु विषयेष्वपि प्रवृत्तेः तत्स्थस्याशुभ-
भोगोऽपि प्रसज्येत अतः कथं गुणानिष जुषते ? इत्यत्राह—गुणै-
रिति । यो गुणानिष जुषते इति प्रस्तुतः परमात्माना प्रद्यो-
तितैर्विषयभिमिश्रस्वप्नेन प्रेरितैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् भुञ्जानो वसन्त
इत्यन्वयः । लघुर्गुणाविधानां शुभमेव भुङ्क्ते कदापि नाशुभमिति
ध्वनयति, “नाशुभं स हरिः पिबेत्” इति स्मृतेः । एकस्मिन्नेव
भोगायतने स्थितयोरनयोरेकस्य हरेर्गुणैकभोक्तृत्वे को हेतु-
रित्यत्राह—प्रभुरिति “समर्थेऽधिपतौ प्रभुः” इति वचनात् सामर्थ्य-
माधिपत्ये च निमित्तमित्यर्थः । स्वतन्त्रास्वतन्त्रयोः प्रमितमेवानु-
कारे बाधकमाह, मन्यमान इति । इदमित्यव्ययम् “आत्मा वा इदम्”
इति श्रुतेः । सर्वाधिकत्वेन वर्तमानं तं परमात्मानम् इदं
सृष्टं देहयोगेनोत्पन्नम् इदं जीवाय च वस्तिवति मन्यमानो जीव
इह संसारे सज्जते मृतः परत्र तस्मिन् मज्जते इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

एतदेव विवृणोति—कर्माणीति । सनिमित्तानि पूर्वकर्मप्रयत्न-
संस्काराख्यबीजसहितानि कर्मनिष्ठापारैः कर्मेन्द्रियैर्वा कुर्वन्
सुखेतरं दुःखं प्रति भ्रमतीत्यन्वयः ।

“शरीरे दोषहनेन गुणभोकारमीश्वरम् ।

शरीरस्थतया जीवं मन्यमानः पतस्रधः ॥

तत्सृष्टं हि संज्ञा जीवा देहादेर्जनिमत्सवतः ।

नित्यानन्दैकदेहोऽसौ विष्णुस्तत्त्वैकतानयोः ” ॥

इत्यनेन प्रमितोसमर्थः ॥ ६ ॥

जीवपरयोरभेदश्चिन्तः पुनः कदा तु तमःप्रवेश इत्यतः प्रलय-
पर्यन्तमेव देहयोगविशेषात्तयो जन्ममृत्यु ततः परं तमःप्रवेश
इत्याशयेनाह—इत्यमिति । कर्मगतीः कर्मेतिमित्योक्तिस्तत्तत्फलानि
बहुभ्रमद्राणि पापान्यादिव्याप्त्याभक्त इति बहुसद्वचः
आभूतसङ्कलवाद् भगवत्प्रलयपर्यन्तं सर्गप्रलयौ जन्ममरणौ योगि-
वत्सङ्कल्पतया स्वातामित्यत उक्तम् अवयव इति—

“आभूतसङ्कलवाज्जन्मजीवेशत्वं विजानतः ।

ततः पतस्रधो ब्रह्माहुस्तान् नैव तु कश्चित्” ॥

इतिवचनात् अवयवः पञ्चादन्वे तमसि पततीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमीश्वरमासानियतादवकात् सृष्टि समाप्तोऽभिधाय
प्रलयं सङ्कल्पिष्याह—आतृपण्डव इति । आतृतां पृथिव्यादिपञ्च-
भूतानाम् उपप्लव प्रलये द्रव्यगुणात्मकं पञ्चभूतशब्दादि-
गुणमयं व्यक्तं प्रमाद्वदम् अनादिनिधनः कालो विष्णुः अव्यक्ताय
मूलप्रकृतये विवर्षति प्रकल्पयत्येव कर्मेति चक्रीत्यर्थः । “काळाख्यः
कलताद्विष्णुव्यक्तमव्यक्तं नयन्” इति वचनात् विष्णुरेव काल-
वाचनोक्तः विवर्षतीत्यनेन कालशब्दोऽपि निरुक्तः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्मसन्दर्भः ।

स तु जीवः प्रभुः प्रश्वंशत्वाद्यत्किञ्चिज्ज्ञानादिशक्ति-
युक्तोऽपीत्यर्थः । तत्र कारणा तु “मयं द्वितीयाभिनिवेशतः” इत्याद्या-
वेव दर्शितम् । यद्वा, स आद्यः पुरुषः आत्मना प्रकाशितैर्गुणैः
कारणवादिभिर्हेतुभिर्निवृत्तान् गुणान् भक्तप्रेमतद्विद्यासान् भुञ्जान
आस्वादयन् इदं सृष्टं भक्तशरीरम् आत्मानमात्मदेहमेव मन्यमान
इह भक्तशरीरे सज्जते “साधवो हृदयं मम” इत्यादेः ॥ ५ ॥

साधारणजीवानां गतिमाह—कर्माणीति ॥ ६—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

स च जीवः आत्मना अन्तर्यामिणा प्रद्योतितैर्गुणैरिन्द्रियै-
र्गुणान् विषयान् भुञ्जान इदं सृष्टं शरीरम् आत्मानं मन्यमान
इह शरीरादौ सज्जते प्रभुः प्रकर्षेण देवतिथ्यगादिषु मय-
तीति सः ॥ ५ ॥

ततश्च संसरतीत्याह—कर्मभिः कर्मेन्द्रियैः सनिमित्तानि सर्वा-
सत्तानि कर्माणि कुर्वन् सुखेतरं सुखं दुःखात्मकं कर्मफलं प्राप्नु-
वन् रमते इति प्राक्कथोनावपि समादर्शनात् ॥ ६ ॥

इतानामुद्धृतवस्तूनां सङ्ख्येवः प्रलयस्तत्पर्यन्तम् ॥ ७ ॥

संहारमाह—साक्षैरष्टभिः । आतृतां महाभूतानाम् उपप्लव
माश्वेतौ प्रलये आसजे सति व्यक्तं कार्यं द्रव्यगुणात्मकं द्रव्यं
स्थूलं गुणः सूक्ष्मं तदात्मकम् अव्यक्तावाऽव्यक्तं कारणं प्रति नेतु-
माकर्षति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स बुभुक्षुः प्रभुः शरीरस्वामी आत्मप्रद्योतितैः स्वप्रकाशितैः
गुणैः हेतुभूतैः कर्मभिः । यद्वा, भगवत्प्रद्योतितैर्गुणैरिन्द्रियैः
गुणान् विषयान् भुञ्जानः इह भगवत्सृष्टं शरीरमात्मानं मन्यमानः
इह देहादौ सज्जते ॥ ५ ॥

कर्मभिः पूर्वकृतैः हेतुभूतैः पुनः शुभाशुभानि सनिमित्तानि
सर्वासत्तानि कुर्वन् सुखेतरं सुखं च तदितरं दुःखं च तत्तत्कर्म-
फलं तेषां तेषां शुभानामशुभानां च कर्मणां फलं गृह्यन्
देहभूत इह संसारे भ्रमति ॥ ६ ॥

बहूनि भ्रमद्राणि बहन्तीति तथा ताः सर्गप्रलयौ जन्म-
मरणौ ॥ ७ ॥

मयं संहारं दर्शयितुमारभते—आतृपण्डव इत्यादिना । आतृतां
महाभूतानामुपप्लवे विनाशहेतावासजे उपस्थिते अनादिनिधनः
आद्यन्तशून्यः कालः द्रव्यगुणात्मकं प्रकृतिगुणपरिणामं व्यक्तं
कार्यं विवर्षिष्ये जगत् अव्यक्ताव्यक्तं कारणमावाय अप-
कर्षति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

वह जीवात्मा समर्थ होकर भी अन्तर्यामि से प्रकाशित

शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि ।

तत्कालोपचितोष्णाऽर्को लोकांस्त्रीन् प्रतपिष्यति ॥ ९ ॥

पातालतलमारभ्य सङ्कर्षणमुखाऽनलः ।

दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्धते वायुनेरिति ॥ १० ॥

साम्बर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ।

धाराभिर्हस्तिहस्ताभिलीयते सलिले विराट् ॥ ११ ॥

ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप ! ।

अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिन्धन इवाऽनलः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रियों के विषयों को भोगता हुआ, इस परमात्मा के रज्जु
हुए शरीर को ही आत्मा मानकर इसमें आसक्त होजाता है ॥ ९ ॥
कर्मैन्द्रियों से वासना प्राप्त कर्मों को करता हुआ, पूर्व
किये हुये कर्मों के दुःखरूप फल को भोगता हुआ, यह देह
धारी संसारी जीव इस संसार ही में देव मनुष्यादि योनियों
में भ्रमता है मुक्त नहीं होता ॥ १० ॥

इस प्रकार यह जीव बहुत अशुभ को प्राप्त करने वाली
गति (देहों) को प्राप्त होता हुआ प्रकृति के बंध होकर प्रलय पर्यंत
बार २ जन्म मरण को प्राप्त होता रहता है ॥ ११ ॥

पञ्च महाभूतों का जब प्रलय काल में नाश होना समीप
आजाता है तब ब्रह्म गुणात्मक जो कार्य है तिसको अनादि
निधन (आद्यन्त रहित) कालतत्त्व, नामरूप विभाग
के अयोग्य सूक्ष्म अचित् द्रव्य जो अव्यक्त है तिसके प्रति
आकर्षित करने लगता है ॥ १२ ॥

श्रीहरश्चामिकृतभाषायेदीपिका ।

नाशहेतुनाह—शतवर्षेति । तस्मिन्काले उपचितोष्णाऽर्को
आस्तावर्षेति । यद्वा, तेन कालेनोपचितमुष्णत्वे यस्य सः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वशिख ऊर्ध्वज्वालाः विष्वक्परितः ॥ १० ॥

साम्बर्तकः प्रलयकालो धाराभिर्ननु बिन्दुभिः हस्तिहस्ताभि-
स्तत्प्रमाणाभिः ॥ ११ ॥

तत उपचितोष्णोष्णः पुरुषोऽव्यक्तं कारणं प्रविशति
ननु—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसृजरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परस्परम् ॥”

इति स्मृतेः “यावदधिकारमवस्थितिर्नाशिकायां” इति भाषाया
वैराजशब्दाभिधेयस्य च ब्रह्मणः परमभागवतत्वात्तन्मोक्ष एव
सङ्गच्छते नान्येषामिव कारणमात्रप्रवेशः । सत्यम्, अश्वमेधादिना
सकलार्थं गतानामप्यभक्तानामावृत्तिभयवशादभक्तत्वे च ब्रह्मणोऽपि
प्रकृतौ लयः पुनस्तपसिष्येति मोक्षशैल्यपसृजनावैवमुक्तमित्य-

विरोधः । यद्वा, केनापि प्रमाणेन न दृश्यते इत्यव्यक्तं ब्रह्म
तत्प्रवेशेन च मोक्ष एवोक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणवाचसगोस्वामिविरचितो

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नाशहेतुननावृष्ट्यादीन् पूर्वार्थे “कर्मभिर्वर्धते तेजो हंसते च यथा
रवेः” इत्युक्तेरकस्योपचितत्वात्सम्भवाच्चैति उच्यते । भाष-
प्रधानो निर्देशः अत एवोष्णत्वमिति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

इतिरिति प्रेरितः ॥ १० ॥

तत्प्रमाणाभिः हस्तिशुभ्रकाशभिः ॥ ११ ॥

व्यष्टिजीवैः सहोपाधिलयात् व्यष्टिजीवानामपि लयो वैराज
एव हेतुः वैराजः समष्टिजीवः अव्यक्तं प्रकृतिं ते सर्वे
ब्रह्मोपासकाः प्रतिसृजरे प्रलये परस्परं द्वितीयपरार्थस्य कृता-
त्मानः शुद्धचित्ताः “यावदधिकारम्” इति ब्रह्मसूत्रे तस्यायमर्थः
आधिकारिकायां लोकस्थितिहेतुषु वेदप्रवर्तनचराचरसृष्ट्या-
धिकारेषु नियुक्तानाम् अपान्तरतमो ब्रह्मादीनां यावदधिकारं
लोकव्यवस्थासु स्वामित्वमधिकारस्तमनतिक्रम्य तत्प्रापकं
प्रारब्धं यावदस्ति तावत्कालं जीवमुक्तत्वेनावस्थितिः प्रारब्धकाले तु
प्रतिवर्त्यकामावाप्तिहेतुमुक्तिरित्यर्थः । प्रत्येवं कार्याणामिव लयः
मित्यर्थोऽङ्गीकारे एवमुक्तं ब्रह्मणोऽपि प्रकृतिमवित्त्वमुक्तं
इत्यविरोधः अन्तरिक्षवाक्यस्य क्षुतिसूत्रयोश्च विरोधो नास्तीत्यर्थः
पूर्वार्थे मोक्षशैल्यपसृजनावैवमुक्तम् प्रयोजनस्य कल्पनागौरवमसौ
यद्येति यदि अव्यक्तशब्देन ब्रह्मवोच्यते तदा तत्प्रवेशेन ब्रह्म-
प्रवेशेन मोक्षस्यैवामिहितत्वाच्चक्षुतिसूत्रायां विरोध एव
नास्तीति न कल्पनागौरवमिति स्मरस्वम् ॥ १२ ॥

श्रीसुबोधनसूक्तिकृतशुक्लपदीयम् ।

वैराजोऽन्तर्यामी अनिरुद्धसूरिः पृथग्देवतस्तत्त्वैवाह
लोकिकः देवदेहिनीरमेवासु तदेवस्य सूक्ष्मे लय उक्तः ॥ ११ ॥
साम्बर्तकायां भूतानां तामसाहङ्गारे लयः ॥ १२—१४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचरित्रिका ।

प्राकण्यप्रकारमेवाह—शतवर्षेत्यादिना । तदाऽऽयुष्ययाऽनि-
कुसहा तत्कालेन शतवर्षपरिमिताऽनावृष्टिकालनोपचितं चरितं
मुष्णं यस्य सः । यद्वा, तस्मिन्काले उपचितश्चासावुष्णश्चा-
कंश्च स इति समस्तपाठेऽर्थः ॥ ९ ॥

पातालेति । ऊर्ध्वशिख ऊर्ध्वज्वालः वायुना हरितः सहकृतः
विश्वक् परितो वहन् वद्धन्ते ॥ १० ॥

ततः सांवर्तकाख्यः प्रलयकृत्मेघगणः हस्तिहस्ताभिर्गजशृङ्ग-
पद्माभिर्द्वाराभिः शतवर्षाणि वर्षयति ततो विराट् ब्रह्माण्डं
सलिले लीयते ॥ ११ ॥

ततो वैराजो विराडन्तर्भवतिपुरुषो जीवः एकप्रवृत्तम् एको
ब्रीहिरितिषत् जात्यभिप्रायकं जीववर्गं इत्यर्थः । विराजं लीनं
ब्रह्माण्डं विसृज्य सूक्ष्मं सूक्ष्मावस्थाम् अव्यक्तं "तम आसीत्" इति
तमः शब्दवाच्यं प्रधानं विशते इति (संसारविशेषः उक्तं ननु कस्य
चित्तं प्रत्यवेतनस्य कारणत्वाभावाद्यमेव संसर्गविशेषो "अक्षरं
तमसि लीयते" इति श्रुतावप्युच्यते निरिन्धनं "इवानल" इति
ज्ञानसङ्कोचोऽभिप्रेतः यथा निरिन्धनः कीदृशहिकोभिः सङ्कु-
चितो भवति तद्वत्सङ्कुचितज्ञान इत्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नचली ।

सङ्क्षिप्योक्तं प्रलयमात्रितो वक्ति—शतवर्षमिति । तत्कालेन
तेन प्रलयकालेन उपचितः संवर्धितः उष्णो गुणो यस्य स तथा
सचाऽसावकंश्च स तत्कालोपचितोष्णाकः ॥ ९—१० ॥

विराट् ब्रह्माण्डम् ॥ ११ ॥

सलिले विलीनं ब्रह्माण्डमुत्सृज्य वैराजो ब्रह्माण्डान्तर्भवति
पुरुषो ब्रह्मा अव्यक्तं परमात्मानं विशते अव्यक्तशब्दार्थं स्पष्टी-
कुर्वन् तं विशिनष्टि, सूक्ष्ममिति । यद्वा, निरिन्धनोऽनलः सूक्ष्मं
व्याप्तमस्मिमेति ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसूक्ष्मः ।

संस्कृतः तदाभिभूमाऽयं सूक्ष्मोऽक्षरसेन च जातः ॥ ११ ॥
तत इति पूर्वं तु व्याधिजीवानामपि वैराज एव जगो जेवः
वैराजोऽत्र समष्टिजीवः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारथेर्दक्षिणी ।

उपचितः प्रवृद्धः उष्णोऽयुष्णः ॥ ९ ॥ १० ॥

संवर्धकः प्रलयकर्त्ता हस्तिशृङ्गपद्मादिभिः ॥ ११ ॥

ततश्चोपाधिकात् वैराजः समष्टिजीवो ब्रह्मा व्याधिजीवानां
तु वैराज एव पूर्वं जगो जेवः । अव्यक्तं प्रकृतिम् सप्त ब्रह्मणोऽपि
कर्मिण्यभिभक्तत्वेन प्रविश्यात् कस्माचित् पुनरावृत्तिः कस्य-
चिन्मुक्तिः कस्याचित्प्रमत्तत्वात्तद्व्यापितश्चेति द्रष्टव्यम् "आब्रह्मा
भुवनालोकाः पुनरावृत्तिनोऽस्तुन ।" इति विपर्ययसङ्घः भवति
अक्षरव्यावर्तव्योदिति—

[१५]

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" ॥

इत्यादि वचनेभ्यः ॥ १२ ॥

भीमच्छक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विनाशहेतुनाह—शतवर्षेति । तत्कालेन प्रलयकालेनोपचितः
संवर्धितः उष्णो गुणो यस्य स तत्कालोपचितोष्णः सचासा-
वकंश्च ॥ ९—१० ॥

सांवर्तकः प्रलयहेतुः विश्वक् परितः ॥ १० ॥

हस्तिहस्ताभिः हस्तिहस्ताकाराभिः विराट् चतुरानन-
शरीरं सप्तोपरणसंयुतं सलिले लीयते निश्चेष्टं पतति ॥ ११ ॥

ततः पतनानन्तरं वैराजो विराट्शरीराऽभिमानो पुरुषः
चतुराननः निरिन्धनोऽनलः सूक्ष्मं कारणभूतमनसमिव अव्यक्तं
प्रधानं विशते तेन सह सर्वेषां ब्रह्मजीवानां प्रधाने प्रवेशोऽर्थो-
क्तः तस्य भगवत्पुत्रत्वेन मुक्त्याधिकारित्वेऽपि यावत्तादृशोऽस्यो-
नोपलभ्यते तावत्स एव पुनः पुनः सूक्ष्मसूक्ष्मसंसहारे भजते
इति भावः । अत एव द्वितीयं स्कन्धे—

"एवं पुरा धारणायामयोनिर्नष्टा स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् ।

तथा ससर्जदममोघदृष्टिंयाप्ययाप्राक् व्ययसायबुद्धिः" ॥

इति श्रीशुकैर्नोक्तम् अनेन तादृशपुरुषस्य दौर्लभ्यमप्युक्तम्
तादृशपुरुषप्राप्ति तु—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" ॥

इति स्मृत्युक्तश्चतुराननमेवाहः सङ्गच्छते ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

वह काल किस प्रकार कायों को अव्यक्त के प्रति लीयता
है, कि—प्रथम तो भूमि में सौ १०० वर्ष पर्यंत बड़ी घोर
अनावृष्टि होती है, उस काल में तेजकी वृद्धि को प्राप्त
होने वाले सूर्य तीनों लोकों को तपा देते हैं ॥ ९ ॥

उस समय में सङ्क्षेप्य भगवान् के मुख से जो अग्नि
निकलता है उसकी ज्वालायें ऊपर को भकभकाती रहती
हैं, और वह अग्नि पाताल के नीचे से लेकर वायु से प्रेरित
होकर चारों तरफ जलाता हुआ बहता है ॥ १० ॥

तदनन्तर सौ १०० वर्ष पर्यंत सावर्तक नामक मेघों का गण
हस्ति की शृङ्गा के बराबर स्थूल धाराओं से वर्षा करते
हैं, उस समय विराट् ब्रह्माके शरीर रूप जो त्रिलोकी है, वह जब
में डूब जाती है ॥ ११ ॥

है राजन् ! उस समय वैराज पुरुष अपने विराज शरीर
को छोड़कर, सूक्ष्म अव्यक्त में प्रवेश करता है, जैसे निरिन्धन
अग्नि अपने कारण में अवर्धित हो जाती है ॥ १२ ॥

(१) वायुना हतगन्धाः भूः सलिलत्वाय कल्पते ।

सलिलं तद्धतरसं ज्योतिष्ठायापकल्पते ॥ १३ ॥

हतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते ।

हतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते ।

कालात्मना हतगुणं नभ आत्मानि लीयते ॥ १४ ॥

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ! ।

प्रविशन्ति ह्यहङ्कारं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५ ॥

(यदान्यदात्मनः पश्यन्ततो निष्ठमसज्जनः ।

इयमेवात्मनो मोहः क्लेशात् क्लेशा भयाद्भयम् ॥ [क]

यदा हि जन्मसंसारभेदान् गच्छन्ति नैगमाः ।

स्वस्तये निगमो नैषां सूर्योदय इवाऽस्तताम् ॥ (ख)

ह्यायाप्रत्याह्वयाभासा न सन्धविकृते सति ।

तत्रापि नास्ति सास्त्यर्थे भ्रान्त्या ज्ञानादृते स्वतः ॥ (ग)

ज्ञानावलम्बनं तस्मादन्याभावादनादृतम् ।

अर्थाऽभावो पृथक् सिद्धेः सतः स्वप्नार्थं धीर्यथा ॥ (घ)

एषा माया भवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी ।

त्रिवर्णा वर्णिताऽऽस्माभिः किं भूयः श्रोतुं मिच्छन्ति ॥ १६ ॥

भीमशङ्कामिकृतभाष्यदीपिका ।

एवं विराजो जयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादिपृथिव्यस्तानां प्रातिज्ञास्येन जयमाह-वायुनेति । वायोर्हि गन्धस्सहारित्वं प्रसिद्धमसावर्त्तकेन वायुना हतगन्धा अत एव गन्धस्य स्वावर्त्तकस्य गतत्वात्सलिलत्वाय कल्पते सलिले लीयत इत्यर्थः । तद्धतरसं तेन वायुनेव हतो रसो यस्य तत् ॥ १३ ॥

तमसस्य रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धं सावर्त्तकेन तमसा प्रवकाशेनाऽऽकाशेन स्वकारणेन कालात्मना शब्दस्य हि काशत एव नाशः प्रसिद्धस्तेनूपायाऽऽत्मना ईश्वरेण आत्मानि तामसाहङ्कारे ॥ १४ ॥

इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहङ्कारं मनो वैकारिकैर्नृपैः सह सास्त्रिकाहङ्कारम् एव त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितोऽहमहङ्कारं आत्मानि महति सच प्रकृताविति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

त्रिवर्णा त्रिगुणा माया भवणाभीत राजानं तन्निवृत्त्युपाध-भ्रमणं स्वयं कुर्यादिति किम्भूय इति ॥ १६ ॥

भीमशङ्कामिकृतभाष्यदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सम्बर्त्तकेन प्रलयकर्मो वायुना तद्विषयवरणरूपेण अत

एव गन्धस्य हतत्वादेव इवावर्त्तकस्य जलादिष्वपि मेघकस्य हनगन्धेऽप्युपलक्ष्यं हतस्पर्शा च काठिन्यस्य स्पर्शविशेष-रूपत्वेन वायुगुणत्वात् स्पर्शस्यापि वायावेव प्रवेश इत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्बर्त्तकेन प्रलयकर्त्रो तमसा साध्यावरणमारुह्य प्रकृत्या-वरणाव्यापकेन हतं रूपं स्वावर्त्तकधर्मो यस्य तादृशं ज्योतिः स्वकारणेन अस्य वायोः कारणेनाऽऽकाशेन हतः स्पर्शो यस्य स वायुः “अस्वारि स्पर्शवन्ति हि” इत्युक्तेः । आकाशो स्पर्शाभावा-द्वाकाशस्य स्पर्शहारित्वम् । कालात्मनेत्यर्थकं हि यतः शब्दस्य स्रग्वजवरूपात् कालत एव नाशः प्रसिद्धः “अन्धबुद्धि-कर्मणां विरम्य व्यापाशभावात्” इति न्यायात् तस्मात्तनूपाया कालरूपेणात्मनेश्वरेण हतो गुणः शब्दो यस्य तमसः ॥ १४ ॥

स्वकार्यैः स्वस्य त्रिविधाहङ्कारस्य कार्यैः भूतेन्द्रियबुद्धि-मनोदेवैः सहितस्त्रिविधोऽहङ्कारो महत्त्वं प्रविशति ॥ १५ ॥

एषा सृष्ट्यादिकावेकया यतः सर्गादिकर्मो तन्निवृत्त्युपाध-भ्रमणं तस्या मायाया निवृत्तिस्तरणं तस्मिन्नुपाया भक्तिभोगस्तस्य भ्रमणं स्वयमन्तरीक्षस्थवति इत्यां कार-यति ॥ १६ ॥

(१) वारिणा हतगन्धेति विज्ञ० पा० ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चमः ।

इन्द्रियाणि मनः बुद्धिः बुद्धिबलदेन महान् एतानि वैका-
रिकाणि एतैः सह राजसाहङ्कारः तदुत्पत्तौ सहकारी महङ्कारं
प्रविशति स त्रिविधोऽहङ्कारश्चात्मनि (अनर्थात्मनि) तच्छरीरिणि
परमात्मनोऽस्मिन् ॥ १५ ॥

एवं स्थूलसूक्ष्मावस्थाविशिष्टां परमात्मशरीरभूतां तां
प्रदर्श्य पूर्वोक्तस्वरूपतिस्रोभायकत्वेनोक्तत्वा, परस्वरूपतिस्रोभाय-
कत्वेनापि तां दर्शयितुम् एवम्भूतपरमात्मविज्ञानाभावादेव
जीवस्य संसार इत्याह—चतुर्थः । एवमुभया-
वस्थाविशिष्टविचित्रविचित्ररीरकादात्मनः सतः अन्यत् अनन्त
प्रवर्तमानम् अत्यन्तं भिन्नत्वेनोपसंभामम् अनिष्टम् अनिष्टत्वा-
त्वाकं यद्यपि जनः जीवः अस्वप्नस्थेव अन्नद्यात्मकं पश्येदित्यर्थः
तद्योतावन्तेव आत्मनो मोक्षः धर्मभूतज्ञानावरणां ह्येवादनन्तरं
कुशलं भवादन्तरं भयम् उभयप्रेतम् अनिष्टम् असहिताश-
स्त्रमावधेति ॥ क ॥

ननु, वेदोक्तकर्मसु वर्तमानानाम् अन्नद्यात्मकत्वदर्शनेनैव
कथं मोक्षादिरित्यत्राह—एवाहोति । नैगमाः यथा यदि केवल-
वेदोक्तकर्मनिष्ठाः स्वकर्तृत्वफलसङ्गेन कर्मकतः तर्हि जन्म-
संसारमेषां देवतियुक्तमनुष्णारिरुपाणि गच्छन्ति अत एषां
कदात्मस्वान्तःप्रारम्भानिनां निगमः स्वस्तये शोभनसंसारये “अस-
त्त्वं स भवति असद्वद्वेति वेद चेत” इति श्रुतेः । असतां चौरा-
दीनां सूर्योदय इव स्वस्तये न भवतीत्यर्थः ॥ ख ॥

वेदोक्तकर्मणां ज्ञानाज्ञानकृतत्वेन मोक्षवन्धरूपानर्थकारित्वे
दृष्टान्तमाह—ज्ञायेति । ज्ञाया स्तम्भे पिशाचादि भ्रमात्मिका
प्रत्याह्वयः शून्यशिवागृहाद्व्यादौ प्रत्युत्तरकारी शब्दस्वनिः
आभासः जलस्थसूर्यप्रतिविम्बस्यान्तर्गृहे तेजःपुञ्जः एते अविकृते
विकाररहिते भयाज्ञानादिरहिते सति श्रेष्ठे महापुरुषे यथा न
सन्ति मयादिकारिणो न सन्ति, अथवा सति
द्रव्ये तदाभितरत्वेन वर्तमाना न सन्तीति काकुः ।
किन्तु, मयादिकर्ताहो नेति पूर्ववत् सत्या एव ते
इत्यर्थः । तथा ऽत्रापि द्वाष्टान्तिके अस्त्वर्थे अस्तिरेवाथो यस्मिन्
तस्मिन् सर्वसत्त्वप्रतिपादके वन्दे अस्तीति सङ्कल्प इति वा
तत्प्रातिपादके पुंसि वा सा अस्तिरुक्तव्यापाररूपा सतः अज्ञा-
नाहमे धर्मभूतज्ञाननिष्ठा ज्ञानादिना नास्ति स्वेहतुकादज्ञानास्त्र-
स्वरूपपरस्वरूपाज्ञानादिति वाच्यं ऋते विना नास्ति न भवति
यतः साऽस्तिर्निर्देशात्मनश्चतुर्मात्रमभ्युपगम्य आत्मा एवास्ति
वर्तते इति ज्ञानो ज्ञानात् आत्मा ऋते इति योजना ॥ ग ॥

मन्त्रज्ञानतत्कार्यस्याऽतिवैलम्बित्वाभिमत्यात्वाद्ब्रह्मैव सत्यं
“नेह नामास्ति किञ्चन, इति आद्युक्तम् इति चेत्त आह,
ज्ञानस्याप्रत्ययनम् आभयः परमात्मा अथवा ज्ञानं जीवोऽप्रत्य-
यते व्याप्यते येन तदीश्वरस्वरूपम् अन्याभावाद्ब्रह्मात्म-
कस्याभावात्तावृत्तम् अव्याप्यम् । कथं तर्हि नामास्ति श्रुतिः ? इत्य-
त्राह—अर्थाभावस्तु सतः प्रमाणः अप्रत्यक्षसर्वविशेषणत्वेन
शुशोक्तः नतु मिथ्यास्वरूपः यथा ज्ञानार्थविषयं ज्ञानं सत
एव भवति ईश्वरसदृशसत्त्वमिति ॥ घ ॥

एवं प्रकथावस्थायां सुखतया च माया भगवच्छरीरतया
वर्णयित्वा निगमयति—त्रिवर्णां त्रिगुणाभयद्रव्यरूपा भगवतो

माया भगवच्छरीरभूता अत एव सगोदिकारिणी इति तस्या
उपचर्यते कारणस्यासाधारणभगवच्छरीरत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विराट्वैराजयोर्व्ययमभिधायाऽथ विराट्कारणानां मह
वादिपुण्यव्यस्तानां प्रातिसौम्येन लयमाह—वायुनिति । वायोर्हि
गन्धरसहारित्वे प्रसिद्धम् अतो वायुना सावर्त्तकेन हुतो गन्धः
पुण्यगन्धो यस्याः सा भूः पृथ्वी अत एव गन्धस्य व्यवस्था-
पकस्य गतत्वात्सखिलत्वाय कल्पते सखिलत्वमापद्यते सखिबे
धीयत इत्यर्थः । तदुत्तरसं तेन वायुनेव हुतो रसो यस्य
तत्सखिबम् ॥ १३ ॥

तमसो रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धम् अतः सावर्त्तकेन तमसा
हुतं रूपं यस्य तदुच्यतेः अवकाशेन स्वकारणोऽऽसत्प्रलयोऽ-
ऽकाशेनेत्यर्थः । वायोर्ह्योकाशसञ्चारित्वं प्रसिद्धं हुतः स्पर्शो यस्य
स वायुः समस्याकाशे लीयते काशात्मना कालशरीरकेणो-
श्वरेण शब्दस्य कालत एव हि नाशः हुतः गुणः शब्दो यस्य
तत्तम आत्मनि लीयते आत्मशब्दः कारणपरः भूतादौ
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इन्द्रियाणीति दशेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च वैकारिकरभिष्टा-
तुभिर्देवैः सहऽहङ्कारं स्वकारणभूतं सार्विकाहङ्कारं प्रवि-
शन्ति अहमहङ्कारस्त्रिविधोऽपि स्रगुणैः स्वकार्यैः सहितः
आत्मनि कारणभूते महति प्रविशतीति वचनविपरिणामेन
सम्बन्धः ॥ १५ ॥

एवेति, एषा भगवतो माया महसत्त्वस्यापि कारणभूतेतिशेषः
अतस्तस्यां विद्यतीति भावः । सगोदुपयुक्ता त्रिवर्णां चोदित-
शुक्लकृष्णवर्णा रजःसत्त्वतमोरूपगुणप्रबन्धमयस्यैव अस्मान्निरित्ये
कार्यतः स्वरूपतश्च वर्णिता कृतमायास्वरूपतत्कार्यभयस्यास्य
तस्मिन्तारोपामपिपुच्छिषामुत्पादयितुं चोद्यति, किंपुनः भोतु-
मिच्छसीति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“सङ्क्षेपाविस्तराभ्यां तु कथयन्ति मनोविद्याः ।

बहुवारस्मृतेस्तस्य फलबाहुल्यकारणात्” ॥

इति वाक्यार्थं सफलं कुर्वन्कार्यं प्रपञ्चयति—वारिण्येति ।
ज्योतिषा हुतरसं पीतरसं तमसा तमोगुणानुस्यूतेन वायुना
अवकाशेन आकाशेन ॥ १३—१४ ॥

काशात्मना संहारमूर्तिना हरिणा हुतवत्त्वात्पुण्यम् आत्मनि
परमात्मनि पुनरपि विस्तारयति, इन्द्रियाणीति । अत्रेव तात्पर्यं
ममत्तामसाहङ्कारमाविशति तेजसानीन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च वैका-
रिकैः इन्द्रियाणिमनोभिर्देवैः सह वैकारिकं तेजसात्मकम् अह-
ङ्कारं प्रविशति एवं त्रिविधोऽहमहङ्कारः स्रगुणैः स्वकार्यैः सहा-
त्मनि महसत्त्वे लीयते तन्महसत्त्वमात्मनि स्वाप्तं परमात्मनि
प्रविष्टं भवति वैराजः पुरुषः पुण्यव्यादीनि सकृत्कार्याणि
व्युत्क्रमेण संस्कारयेत्तु सादिशु विलाप्य स्वयं तत्कारण-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गतत्वेन तत्सत्कारणगतरूपेणोक्तीभूय मूल-
रूपोसत्ताकाशवदितसूक्ष्ममन्त्रकं प्रविशतीति ॥ १५ ॥

उपसंहरति, एषेति । भगवतः एषा माया प्रकृष्टेच्छा तस्या-
धीना प्रकृतिश्चास्माभिर्वर्णिता निमित्तोपादानतत्त्वविशेषेति शेषः ।
कीदृशी त्रिवर्णा प्रयाणा गुणानां वर्णां वरणां तथा हरमेत्या-
सृष्ट्यादी सा तथा सत्त्वादित्रिगुणानां वर्णां वेपः स्वरूपध्वज-
सम्बन्धो यस्याः सा तथा प्रकृतिः तदुक्तम्—

“त्रिवर्णां वरणां वरणां त्रिगुणानां हरमेति ।

गुणात्मकत्वात्प्रकृतिस्त्रिवर्ण्येति प्रकीर्त्यते ।

तत्र तु प्रकृतिस्तार्या तारका तु हरमेति ।

उभयं विष्णुमाशोकं ज्ञातव्यमुभयं तथा ॥

इति बहुना प्रस्तुतत्वादित्यत्र किं परामृश्यत इति सर्वेहपरिहारः
कथमिति चेन्न—

“बहुना सह निदेश एक्याभिधमेव त ।

तथैवैकमयथा तेषां परामृश्यैकमुच्यते ॥

इति तदुपपत्तेः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्वर्तः ।

वायुना तद्वद्विहावरणरूपेण हृतगन्धेति काटिर्यस्य तु
स्पर्शविशेषरूपत्वाद्वायुगुणत्वेन सच तत्रैव प्रविशतीति
भावः ॥ १३ ॥

तमसेति वायवावरणमारुह्य प्रकृत्याऽऽवरणव्यापकेनेति
शेषम् ॥ १४—१५ ॥

एषा ईदृशकार्यरूपेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

एवं कार्यस्य समष्टिविराजो लयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादि-
पृथिव्यन्तानां तत्त्वानां प्रातिबिम्बेन लयमाह—वायुनेति । वायोहि
गन्धरसहास्तिवं प्रसिद्धं सर्वत्रकेन वायुना हृतगन्धा भूः
पृथिवी सखित्वाय कल्पते सखित्वे लीयते इत्यर्थः । तद्वतरसं
तेन वायुनेव हतो रसो यस्य तत् सखित्वं सर्वमेव ॥ १३ ॥

तमसा सर्वत्रकेन हतरूपमिति तमसो रूपातिरस्का-
रित्वं प्रसिद्धमेषेति भावः । अवकाशेन आकाशेन स्वकारणेन
काशात्मना काशरूपेणेति शब्दस्य काशत एव नाशः प्रसिद्धः
आत्मनि तामसाहङ्कारे ॥ १४ ॥

इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहङ्कारं मनो वैकारिकैर्देवैः सह
सात्त्विकाहङ्कारम् एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः ब्रह्म-
हङ्कारः आत्मनि महति सच महाद प्रकृताविति दृष्टव्यम् ॥ १५ ॥

त्रिवर्णां त्रिगुणां माया प्रधानरूपा वर्णिता लक्षिता
प्रविष्टारूपास्तु तस्यां लक्ष्याम् “भूतेऽर्थम्” इत्यनेन द्वितीय-
कक्षे प्रोक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्योकाश्यां विराट्शरीरत्वे उक्तः अथ तत्कारणभूतानां
पृथिव्यादीनां लयमाह—वायुनेत्यदिना । वाति गच्छतीति वायुः
सखित्वं तेन सखित्वेन हृतगन्धा भूः सखित्वाय स्वकारणा-
भूतजलभावाय कल्पते तत् तेन ज्योतिर्वा हतरसं सखि-
त्वम् ॥ १३ ॥

तमसा तेजोऽवस्थानतया तमोभूतेन वायुना हतरूपं ज्योतिः
अवकाशेन तमसो ॥ १४ ॥

कालस्य प्रलयकालस्य शक्तिभूतस्य आत्मा आश्रयः भग-
वान् तेनेति सर्वत्र संयोजनीयम्, हृतगुणं स्वकारणेन ताम-
साहकारेण हृतशब्दम् आत्मनि स्वकारणे तामसाहङ्कारे इन्द्रि-
याणि अहङ्कारं स्वकारणं राजसाहङ्कारम् मनो बुद्धिः वैका-
रिकैः देवैः सह स्वकारणं सात्त्विकाहङ्कारम् अहं त्रिविधाष्व-
हङ्कारैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सह आत्मनि स्वकारणे महति सच
मायाश्रमिति दृष्टव्यम् । सखित्वाय प्रकल्पते इत्यादिना-
कार्यस्य कारणे प्रवेश उक्तो नतु स्वरूपामावः एतेनापूर्व-
नयोत्पन्नस्य कार्यस्य प्रत्ययोऽपि स्वरूपामावः इति पक्षोऽ-
प्रामाण्यक इति द्योतितम् ॥ १५ ॥

मज्झिमात्मकप्रधानवादे निराकुर्वन्नुपसंहरति—एषा माया
भगवतः नतु स्वाधीनेत्यर्थः । त्रिवर्णां त्रिगुणां वर्णितेभ्यो न
प्रतिर्वचनीया । विष्णुमायेति पक्षस्य निर्मूलत्वं ज्ञायते ॥ १६ ॥

माया टीका ।

अथ जिनसे वह ब्रह्माण्ड बना रहा उन प्रत्येक महा-
भूतों के लय का प्रकार बतलाते हैं, कि—वायु जब भूमि
के गन्ध को हरण कर लेता है तब गन्ध रूप असाधारण
व्यावर्तक (औरों से पृथक् करने वाला) बिन्हु न रहने
से वह भूमि जब में लीन हो जाती है, इसी प्रकार जब
जल के असाधारण रस रूप गुण को वायु हर लेता है तब वह
जल भी ज्योति (तेज) में लीन हो जाता है ॥ १३ ॥

एसे ही प्रलयकालिकतम जब तेज के रूप को हर लेता है तब
तेज भी वायु में लीन हो जाता है । और जब आकाश वायुके स्पर्श
को हर लेता है तब वायु आकाश में लीन हो जाता है ॥ १४ ॥

काशात्मक ईश्वर से जब आकाश का शब्द गुण हरण
होता है तब वह आकाश तामसाहकार में लीन हो जाता है ।
इन्द्रियों सहित बुद्धि राज साहकार में, इन्द्रियामिमानी
देवतों के सहित मन सात्त्विकाहकार में लीन हो जाता है,
हे नृप ! इसप्रकार त्रिविध गुण अर्थात् अपने कार्यों सहित
अहंकार महत्त्व में लीन हो जाता है, वह महत्त्व भी प्रकृति
में लीन हो जाता है ॥ १५ ॥

हे राजन् ! माया शब्द वाच्य वह त्रिगुण युक्त प्रकृति ही सृष्टि
रिपति प्रलय में सहकारिणी है तिसको तुमारे आगे वर्णन
करी, अब तुम क्या अवयव की इच्छा करते हो ॥ १६ ॥

राजोवाच ।

यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः ।

तरन्त्यङ्गः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यताम् ॥ १७ ॥

प्रबुद्ध उवाच ।

कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ।

पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥ १८ ॥

नित्यार्तिदेन विनेन दुर्लभेनाऽऽत्ममृत्युना ।

गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९ ॥

एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् ।

(१) सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिताम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

एवमनुकम्पितस्तत्त्वित्युपायमेव पृच्छति-यथैतामिति । अत्रापि "तन्माययाऽतो बुध आमजेत्तम्" इति अकिस्तरकारकत्वेनोक्तैव तथापि किं भक्तिरवाप्त्योऽपि वा तत्रोपायोऽस्तीति ज्ञातुं पुनः प्रश्नः सकृतात्मभिरवशीकृतान्तःकरणैः स्थूलधियः स्थूले शरीरे ग्रहधीर्धरा ते ॥ १७ ॥

भक्तिव्यतिरेकेण नास्त्यन्य उपाय इत्यभिप्रेत्य भक्तिमेव संसाधनां निरूपयति, तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गुरूपसंस्तिमाह, चतुर्भिः कर्माणीति । दुःखहत्यै दुःखपतीकाराय पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यम् मिथुनीचारिणां मिथुनीभूय प्रवृत्तमानानाम् ॥ १८ ॥

कर्मभिः साधिता अपि विस्तारयो न सुखहेतव इति च पश्येदित्याह-नित्यार्तिदेन । आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण चलै-रनित्यैरुपायिभिश्च ॥ १९ ॥

एवं लोकं परमिति कर्मनिर्मितत्वात्प्रवृत्तम् तथा च श्रुतिः "तद्ययह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवायुश्च पुरयचितो लोकः क्षीयते" इति । किञ्च, वर्तमानसमवेऽपि दुःखयुक्तं पश्येदित्याह, सतुल्यातिशयध्वंसं सह तुल्येनातिशयेन ध्वंसेन च वर्तमानम् अनस्तस्यैव रूपोऽतिशयेऽस्म्येषा ध्वंसाद्योचनेभ्यादिकं च अपरि-हास्यमित्यर्थः । यथा स्रष्टुमयडलपतीनां मिथः रूपध्वंसादि-तद्वत् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वाम्यादासमोक्षामिविरचिता

दीपिकादीपिनी दिग्दर्शिका ।

एवं कर्मनेन अनुकम्पितः भन्तरिक्षेण कृपाविषयीकृतः ननु, "मृगयन् सुमप्राणि" इत्यादिना तनुपायस्तूक एवेत्याशङ्क्या-माह-यद्यपीति । तत्कारकत्वेन मायातारकत्वेन तत्र मायातरो मज्ज-स्वरप्तीति ज्ञानं व्यवच्छिद्यते "कलेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तसक-चित्तसाम्" इत्यादेः ॥ १७ ॥

प्रबुद्धो हि मायाशयनादुद्धृत इत्युच्यते मायातरोपाय-वर्णनं तु तस्यैव सम्भवतीति प्रबुद्ध एव मायातरोपाय-मुवाच । संसाधनां गुरूपसत्त्वादिसाधनसहितां भक्तिं प्रेम-लक्षणां तत्र तेषु साधनेषु मध्ये ॥ १८ ॥

चलैरित्यस्य व्याख्यानं द्विविधं तत्राऽनित्यैर्नश्वरैः अपा-यिभिः विश्लेष्यार्जः ॥ १९ ॥

एवं ऐहिकलोकवत् कर्मनिर्मितमिति हेतुगर्भं विशेषणं तथाच नश्वरत्वे प्रमाणं लोको भोगः वर्तमानसमये भोग-समये भयादिकमित्यादिना चिन्ताधैवपरिग्रहः ॥ २० ॥

श्रीसुवर्चनसुरिकृतशुक्लपञ्चमः ।

ऐश्वरी श्रीभगवच्छरीरभूतां स्थूलधियः शरीरामबुद्धयः १७१
पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यम् ॥ १८ ॥

कर्मफलवैपरीत्यमुक्त्वा विस्तरापि गृहादिसाधकस्य तदाह-विनेन साधितैः का प्रीतिरिति योजना चलेनश्वरैः एवं नश्वरम् "नश्वं अवश्येन" इति धातोः

"आविर्भावतिरोभावधामिर्केश्वतपाणि यत् ।

आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत्" ॥

इत्युक्तं धर्मिणः संस्थानधर्मवतो ब्रह्मस्य आविर्भूतस्य आतरूप-शास्त्रीयं सत्यत्वमेवाकम् ॥ १९-२० ॥

श्रीमङ्गीरसवाचायैकतमागधतचन्द्रचम्पिका ।

तस्मिन्तारोपायमेवेत्यभिप्रेत्य पृच्छति निमिः-यथैतामिति । यथा येन प्रकारेण येनोपायेनेति यातव्यं सकृतात्मभिरजितेन्द्रियैरुत्तरां स्थूलधियो माहता मज्जः सुखेन तरन्ति तद्विबुध्यतां यद्यपि "बुध आमजेत्तम् अन्त्योक्तवचनम्" इति तस्मिन्तारोपायः पुरस्तादेवो-क्तस्तथापि स्थूलधियां भगवति दृष्टाङ्गकिर्नोदतीति कथञ्चित्

(१) सतुल्यातिशयध्वंसाद्ययति विज्ञ० पा० ।

[१६]

श्रीमद्विराचवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रणाड्यैव सम्पाद्या मतस्तत्प्रणाडीबुभुक्षयाऽत्र पुनः प्रश्न इत्यवगन्तव्यम् ॥ १७ ॥

इममभिप्रायमाहृष्य लोकान् कर्मचितानित्यादि धृत्युक्त-
विधां प्रणाडीमाह, प्रबुद्धः—कर्मणीत्यादिना । तावद्विषयं विषये
कर्मणीति त्रिभिः । मिथुनीभूय प्रवर्तमानानां नृणां बुद्धहृदये
बुद्धापांकराय सुखाय च कर्मण्यथारममाणानामपि पाक-
विषयांसं पश्येदनिष्टपरिहारावेष्टमाप्तये चारुष्येभ्यः कर्मण्यो बुद्ध-
प्राप्तिमेव पश्येदित्यर्थः ॥ १८ ॥

कर्मभिः साधिता अपि विद्यादयो न सुखदेतव इति च
पश्येदित्याह—नित्यासिद्धेनेति । दुर्लभेनात एवात्मनः स्वस्य मृत्यु-
रूपेण मरणान्तसाहसकर्मसम्पाद्यत्वादिति भावः । अत एव
नित्यमार्तिदेन स्वसम्पादनाय बुद्धदेन विशेष चलेरनित्ये-
तद्गुहादिभिश्च साधितैरपि का प्रीतिः स्वाद्य किञ्चित्सुख-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवमिति यथास्मिन् लोके विद्यगृहादिजन्यं सुखमनित्यमन्ततो
बुद्धनिमित्तमेव परं लोकं नश्वरं विद्यात्पारलौकिकमप्यनित्यं
पश्येदित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विनिश्चयः, कर्मणा निर्मितं सम्पादितं
तथा च श्रुतिः “तद्यद्यहं कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र
पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति । किञ्च, विद्यमानदशावामपि
बुद्धात्मकं पश्येदित्याह—सतुल्येति शब्दोक्तम् इति । सह तुल्ये-
नातिशयेन ध्वसेन वर्तमानं तत्र सतुल्यत्वालोचनेनादरा-
भावः सातिशयत्वालोचनेन तु निहीनता तत्प्रयुक्तमनौमुख्यं
च ध्वसालोचनेन तत्परिहारं भयम् इत्यर्थः । यथा मण्डल-
वर्तिना मण्डलेश्वराणां सुखं तद्वदिति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रुतमायाविभवो राजा मायाशब्दाद्यवन्धकशक्तिजयो-
पायं पृच्छति—यथेति । ईश्वरस्त्वैवमैश्वरी तां मायां बन्धकशक्ति-
मञ्जस्तरसा तन्त्येन जीवे न संसारयामीत्यनुग्रहोन्मुखी
कारयन्ति अन्यस्या अतितरां लङ्घनमेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

मायासन्तरणोच्छोः प्रथमसाधने विशक्तिरिति द्वापयन्
प्रबुद्धः प्रश्नं परिहर्तुमुपक्रमते—कर्मणीति । पाकविषयांसो
नाम कर्मफलवैपरीत्यं बुद्धानिष्टं सुखानवाप्तिञ्च मिथुनी-
चारिणां स्त्रीपुंसाम् ॥ १८ ॥

विद्यादिममृदया सुखोन्नतिः स्वादित्याह—नित्येति ॥ १९ ॥

अनित्यफलत्वात्स्वगादयो देया इत्याह—एवमिति । * अतुल्या-
तिशयैरेवैषादयः पातनात् मण्डलवर्तिनां सुखरङ्गे वर्त-
मानानां यथा मण्डलः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा तावत्तं पुण्यम् सुमद्भागीत्यादिना तदुपायं श्रुत-
वन्त एव स्थूलविषयः स्थूले कर्मण्यथारममाणानां पाकेषु कर्म-
प्रतीतिष्वेतां ते यथा मञ्जस्तरसा ॥ १७ ॥

* मानुषेषु स्त्रापक्षया तुल्यपातिशयमर्थः ।

अथ प्रथमतस्तेषां तत्र कर्मण्यथनादरं जनयति—कर्म-
णीति त्रिभिः । अत्र दृष्टान्तो द्वाभ्यां दार्ष्टान्तिकमेक-
नेति ॥ १८—२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यद्यपि “तन्मायवाऽतो बुद्ध आभजेत्तम्” इत्युक्तेर्मन्त्रेण मायां
तरन्तीति राक्षा निश्चितमेव तदपि तत्रस्थान् विद्वन्मानिनः कर्मण्यो
ह्युक्ता पृच्छति—यथेति । अकृतात्मभिरिति, “युगपयस्योः कृतम्”
इति “पर्याप्तिः परिपूर्णता” इत्यमरोक्तेरपूर्णत्वं मन्दत्वमतो मन्द-
धीमिदुस्तरामपि स्थूलविषयः कर्मप्रभृतयोऽञ्जः सुखेनैव यथा तरन्ति
इदमुच्यतामिति शूनः पृच्छमाहृष्य बुद्धतरमपि समुद्रं सुखेन
यथा तरन्ति तदुच्यतामिति कश्चित् कमपि यथा पृच्छति
तथैव तत्रस्थान् कर्मण्यः प्रति सङ्कटाक्षमङ्गीकः प्रश्नोऽयं राज्ञो
क्षयः ॥ १७ ॥

कर्मण्यो नैव मायां तरन्तीति साक्षादेव विवेकेन पश्येदि-
त्याह—कर्मणीति त्रिभिः । पाकाविषयांसं फलविषयम् ॥ १८ ॥

विसेन का प्रीतिर्न कापीत्यर्थः । तथैव तेन विसेनापि साधि-
तैर्गृहादिभिश्च का प्रीतिर्यतश्चैः ॥ १९ ॥

एवं लोकं परमिति तथा च श्रुतिः “तद्यद्यहं कर्मचितो
लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति
किञ्च, भोगसमवेदपि बुद्धयुक्तं पश्येदित्याह, सतुल्येति शब्दोक्तम्
तुल्येनातिशयेन ध्वसेन च सह वर्तमानं तत्र तुल्ये स्पर्शा
अतिशये प्रसूया ध्वसे लोकः यथा मण्डलेश्वराणां मियः
स्पर्शादिदुःखम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ भगवत्प्राप्तौ प्रतिबन्धकभूतायां मायायाः प्रभानं श्रुत्वा
राजर्विस्तारणोपायं पृच्छति—यथेति । ईश्वरस्य श्रीविष्णोः
इवमैश्वरी ताम् अकृतात्मभिः अनात्मविद्भिः अञ्जः सुखेन स्थूल-
विषयोऽपि स्थूले मायापरिणामे शरीरादौ श्रीवेषां तेषां यथा
तरन्ति तथैव तत्रापायमुच्यताम् ॥ १७ ॥

“मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति आमुखोक्तं
मायातरणोपायं मक्तिभोगमाह—कर्मण्योऽममाणानां गित्या-
विद्यादशभिः । प्रथममस्मात्परस्माच्च कर्मचितो लोकाविवेकं कुर्वो-
विद्याह—त्रिभिः । श्रीमिमिथुनीभूय प्रवर्तमानानां पाकेषु कर्म-
फलेषु विषयांसं वैपरीत्यं पश्येत् ॥ १८ ॥

देवाद्ययासङ्कल्पं सिद्धेष्वापि पितृविरूपेषु कर्मफलेषु नाता
दोषान्पश्येदित्याह—नित्यासिद्धेनेति ॥ १९ ॥

एवं परं लोकमपि नश्वरं विद्यात् नश्वरत्वे हेतुगर्भं विशेष-
ण्यं कर्म निमित्तमिति तथाच श्रुतिः “तद्यद्यहं कर्मचितो लोकः
क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति नश्वर-
त्वेपि बहुदोषयुक्तमित्याह, तुल्येन अतिशयेन ध्वसेन च सह
वर्तमानम् स्पर्शसूयामयजनकमित्यर्थः । यथा मण्डलेश्वराणां
मितरेतरं स्पर्शादि तद्वत् ॥ २० ॥

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।

शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ २१ ॥

तत्र भागवतान्धर्मान् शिञ्जेदुर्वार्त्तमदैवतः ।

अमाययाऽनुवृत्त्या येस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः ॥ २२ ॥

सर्वतो मनसौऽसङ्गमादौ सङ्गं च साधुषु ।

कथां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वक्षा यथोचितम् ॥ २३ ॥

शौचं तपस्तिथिर्ज्ञां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वन्द्वसङ्गयोः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

राजो उवाच ।

राजा निमि बोले, कि—हे महर्षे ! अब आप कृपा कर कहें कि—जिन्होंने मन वश नहीं किया है ऐसे लोगों से तुम्हारे इस ईश्वर की प्राप्ति को जैसे स्थूलबुद्धि वाले भी अनायास तर जाँचें जो आप कथन करें ॥ १७ ॥

प्रबुद्ध उवाच ।

प्रबुद्ध नामक योगेश्वर बोले, कि—भाषा को तरने वाला पुरुष, बुद्धिनिवृत्ति और सुखकी प्राप्ति करने के लिये कर्मों के आरम्भ करने वाले तथा स्त्री पुरुष रूप मिथुन भाव को प्राप्त होकर प्रवृत्त होने वाले मनुष्यों के कर्मों के फलों के विपरिणामने को देखें, कि—कर्मों से दुःख की निवृत्ति या सुख की प्राप्ति होती है, कि नहीं ॥ १८ ॥

हे राजन् ! निम्न ही कुछदायी आत्मा का नाश करने वाला तिस पर भी दुर्लभ इस प्रकार के इस द्रव्य से क्या प्रयोजन है, इसी तरह गृह अपत्य प्राप्त पशु इत्यादि चर पदार्थों के साधन करने से आत्मा को क्या प्रीति होती है ? कुछ भी नहीं इस प्रकार का तो यह लौकिक वैभव है, ॥ १९ ॥

अब इसी प्रकार परलोक के वैभव को कर्म निर्मित होने से नश्वर (नाशवान्) जानें, और जैसे यहाँ खड्गमण्डलेश्वर राजाओं के लोको में वराधरूपन अधिकपन और अनिष्टता लगी है इसी प्रकार लोकांतरों में स्वर्गादि का दुःख है कहीं भी अनप्राप्ति सुख नहीं है ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषाटीकापिका ।

उत्तमं श्रेयो ज्ञातुमिच्छुः शाब्दे प्रवृत्तिं वेदाख्ये न्यायतो निष्णातं तत्त्वज्ञानं अन्यथा ध्वंशयतिरासकत्वायोगात् परे च ब्रह्मण्यपरोक्षानुभवेन निष्णातमन्यथा बोधसंस्कारायोगात् परब्रह्मनिष्णातं तत्त्वज्ञातकमाह—उपशमाश्रयामिति ॥ २१ ॥

गुरुत्वाऽऽत्मा वैयत्वं च यस्य सः सङ्गवृत्त्या सेवया वैधर्म्यं वस्तुन आत्मा आत्मप्रवृत्त्योपासकानां यथा बलिप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

यथोचितमिति छिनेषु कथां समेषु मैत्रीमुत्तमेषु प्रश्रयं च शिञ्जेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

शौचं वाशं मुख्यत्वादिभिः आश्रयस्तरं चाद्विस्मयानादि शिञ्जेत् तपः स्वर्णमाचरणम् तिथिर्ज्ञां क्षमां मौनं कथा-वाचामनुष्ठानम्, स्वाध्यायमधिकारादुक्तं वेदपाठादिकम् मार्जवं स्वच्छतां ब्रह्मचर्यं यस्य साधुचित्तमृतुकाद्यै स्वदार-नियमादि अहिंसां भूतेष्वद्रोहम् द्वन्द्वसङ्गयोः शीतोष्ण-सुखदुःखादिरूपयोः समत्वं हर्षविषादराहित्यम् ॥ २४ ॥

भीमरधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्माद्विषयभोगस्याऽसारत्वास्ततो विरज्यं गुरुं प्रपद्येतेति वैराग्यद्वारा गुरुपसत्तिः प्रोक्ता न्यायतो विचारतः तत्त्वज्ञ वाचाश्रयतो वेत्तारम् अन्यथा शब्दब्रह्मणि निष्णातत्वाभावे पुनरन्यथा परब्रह्मणि निष्णातत्वाभावे सम्बोधसंस्कारः शिष्ये उपदिष्टज्ञानसङ्क्रमणं शब्दब्रह्मणि निष्णातत्वाद्योतकं व्याख्या-नोपपत्त्यादिना संशयसंशयनमेव ॥ २१ ॥

तत्रेवमुक्तं बहुवाक्यैकवाक्यत्वात्मन्येदं बोधत्या तत्र गुरुपसत्तौ सखां गुरोः सकाशात् अमायया निष्कपटया ॥ २२ ॥

तत्राहो भ्रष्टादेतुभूतान् साक्षाद्भागवतधर्मानाह—सर्वत इति । चतुर्भिः । भूतेष्विष्यस्य विशिष्यव्याख्यानोदित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

अद्विस्मयानादिभिः द्विस्मयानामाभावेः यस्य गृहस्थादेः ॥ २४ ॥

भीमरश्मनसुरिकृतगुरुपक्षीयम् ।

एतत् षट् एतन्मनुष्यरूपादीनां पुनरनुभवात् वैराग्यं विवक्षितम्, एवं वैराग्यमुपदिश्य निगमयति । यस्मात् एवं तस्मात् गुरुं प्रपद्येतेति विधिः अयं च जन्मकालजातधर्मिणा वक्तव्यत्वात्मकहेतुनिष्पन्नवैराग्यद्वाराचापेसम्बन्धात्मकाप्राप्तार्थे विधाया इति उत्तमं श्रेयः मकरिणं प्रपत्तिरूपं वा ज्ञानं ज्ञान-हेतुमाह—शाब्दे प्रवृत्तिं वेदे ज्ञानेन परे च योगेन निष्णात-मिति ॥ २१ ॥

गुरुत्वमदैवत इति पञ्चमोपायस्याहङ्कारवर्धितत्वमभिप्रेति, आत्मद इति । ज्ञानिनामात्मत्वेन तेषामात्मानं वशीकारयतीति वेदतुष्येदिति उक्ताद्व्यान्तरान् धर्मानाह—सर्वत इति । वाचा-नाह—शौचमिति । नामपुण्यद्वन्द्वतापदागरूपसंस्काराः शौचम्

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

आचाररूपा वृत्तिरित्युक्तम् भारद्वाजेन, ताप इति तापः शुद्ध-
चक्राङ्कः मौनमात्मविचारः स्वाध्यायो मन्त्ररत्नानुसन्धानम्
प्राञ्जवं देवतान्तरपरित्यागेषु तदनिन्दनम् ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविचारः
अहिंसा चाशास्त्रीयहिंसान्तरवर्जनम्, शास्त्रीयकर्माचारयोऽ-
वर्जनीयद्वन्द्वसहनम् ॥ २२—२४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मादिति । तस्मादेव लौकिकपारलौकिकसुखयोरैवंविधत्वा-
स्य सञ्जातनिर्वहः उत्तमं श्रेयः तत्साधनं च ज्ञातुम् इच्छुर्गुरुं
प्रपद्येत अभिगच्छेत् कथम्भूतम् ? शब्दे परे च ब्रह्मणि-
निष्ठातमागमयोगजन्यज्ञानवन्तमित्यर्थः । “भिन्नभावाभितः स्ववधौ
यथा पारं न गच्छति । ज्ञानहीनं गुरुं प्राप्य कुतो मोक्षमवाप्नु-
यात्” इति भावः कथमभिष्टव्यसुचकेन विद्वेन विद्विन्नष्टि, उपश-
माश्रयमिति । उपशमो रासदेषाद्यभावः तस्याश्रयमनेन “शोचियं
ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुते पदद्वयं व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

तत्रैति । तत्र गुरुसन्निधौ गुरुरेवात्मनः स्वस्य देवतं यस्य सः
अमायया जिष्कपटयाऽनुवृत्त्या प्राकार्यसेवया भागवतधर्मान्
शिवेदङ्गसेदित्यर्थः । तान्विशिनष्टि—प्रेथमैरात्मा सर्वान्तरात्मा-
आत्मदे आत्मपर्यन्तवद्वान्यो हरिस्तुष्येत् ॥ २२ ॥

के ते धर्मा इत्यतस्तानाह—सर्वत इत्यादिना । आदौ तावत्-
सर्वतः सर्वत्र देहवदनुबन्धिषु च मनसोऽसङ्गमनासक्ति
द्वितीयान्तानाम्, इति भागवतान् धर्मान् विश्वम्, दायपरिष्ठात्-
सम्बन्धः । भूतेषु यथोचितं दयां मैत्रीं प्रभयं च तत्र हीनेषु
दयां समेषु मैत्रीम् उत्तमेषु प्रभयं वितथं चेति बोध्यम् ॥ २३ ॥

शौचं द्विविधं तत्र मृज्जवाकिसिंहाद्यमान्तरं विष्णुचिन्तने
तपः स्ववर्णाभिमोचितधर्मानुष्ठानमनश्ननादिरूपं वा तितिक्षां
द्वन्द्वसङ्गिष्णुतां स्वाध्यायमध्ययनमाञ्जवं मनोवाक्कायानामैक-
रूप्यं ब्रह्मचर्यमृत्विजकाण्डेषु स्त्रीसङ्गरादित्यम् अहिंसां भूतप्रोह-
रादित्यं ब्रह्मसङ्गयोः शीतोष्णसुखदुःखादिषु समत्वमविकृतस्व-
भावत्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

इहामुत्र विरक्तेन पुरुषेण किं कार्यमत्राह—तस्मादिति ॥ २१ ॥

गुरुकृते किमनुष्ठेयमत्राह—तत्रेति । गुरुश्च आत्मा च देवतं
वस्य स तथा आत्मा विष्णुः मिथुनीचारिणा मित्यनेनाऽमिथुना-
नामैव श्रेयो मोक्षो न मिथुनानामित्याशेषः—

“देवाः सजाया मुच्यन्ते मानुषा उमशात्मकाः ।

विजया एव योगेशास्तेषां यायैव योग्यता ॥

तथा तथैव मुच्यन्ते मानव्या तु कथञ्चन” ॥

इति वचनेन परिहृतं इति हरिगुरुसंवादासाधनमाह—अमाय-
येति ॥ २२ ॥

भागवतधर्मानाह—सर्वत इति । शिवेदित्यनुवर्तते साधव-
द्वैकविधा उत बहुविधाः सङ्गः कर्तव्यः इति विधीयते

इति अस्यानेकविधा इत्युत्तरं तर्हि कतिविधा इत्यस्य त्रिविधा
इति तत्रापि विशेषो बहुलः स एष ग्रन्थान्तरे विस्तृतः—

“सन्तस्तु त्रिविधाः प्रोक्ता उत्तमाधममध्यमाः ।

उत्तमा देवतास्तत्र ऋष्याद्या मध्यमा मताः ॥

अधमा मानुषोक्तृष्टास्ते चापि त्रिविधा मताः ।

तत्राधमेषु तेषां तु सङ्गो विघ्नाय वै भवेत् ॥

येषामुत्तमसङ्गः स्वात्तेषां सङ्गं परित्यजेत् ।

आदौ च तेषामपि च सङ्ग उत्तमसङ्गतेः ॥

साधनत्वात्तु त्याज्यो यदि स्वर्गं न शक्यते ।

तदा तेऽपि तथा नेया यथा विज्ञो न वै भवेत् ॥

तदुच्चसङ्गतेः कापि तदा दोषो न जायते ।

प्रयोजनाय तेषां तु सङ्गः सर्वोत्तमनेष्वते ॥

सर्वथा जैव देवेषु सङ्गो मुनिमयोषु च ।

मादधो हितं विना नैव पुरुषार्थः कश्चिद्भवति ॥

विशेषतः श्रोतवेषु विना सङ्गं न मुच्यते ।

स्वनीचेषु तु देवेषु विना सङ्गं न पूज्यते ॥

तस्मात्सत्सुचमेवेषु सङ्गः कार्यो विशेषतः ।

अनाद्यनन्तकालेषु न च ह्यप्यः कथञ्चन ।

सतां तदुच्चमेशे किमु विष्णौ परायणे” ॥

इति । किञ्च, ज्ञानोत्पत्तावन्तरङ्गं संस्तेवैव यामन्तरेण विशिष्ट-
तायैज्ञानसिद्धिर्न स्यात् अतो दुर्बलेनापि सा कार्या तदुक्तम्—

“बहुपेक्षो हि जिज्ञासुरतो वेदादिपुलके ।

किञ्चित्सत्त्वमपि सङ्गी स्यादशक्यं सति वर्तते ॥

कृतकस्यस्यजेत्सङ्गं सदा गुरुसुरादिषु ।

सङ्गीस्याजहि तत्सङ्गं विना स मुजभाग्भवेत् ॥

तस्मादनाद्यनन्तैव मकिर्गुरुसुरादिषु ।

अन्यत्र कृत्वावेत्ता स्यादिति सङ्गविनिर्वाणः” ॥

इति ॥ २३—२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

ततः पदमेव कुर्वीतेत्याह—तस्मादित्यादिना ॥ २१ ॥

तत्र भागवतानिष्पद्यकम् आत्मा सर्वमूलस्वरूपत्वात्समोक्षा-
नन्तरूपः “आनन्दोऽसीमानि भूतानि जायते” इति श्रुतेः । तस्यापि
दाता मकसात्कर्त्ता कार्म्यकर्माधिकारविषयमिदं प्रकरणम्
इत्यापाततोऽश्रद्धासाशङ्क्य अस्माद्वारभूतानाह, सर्वत इत्यादिना ।
ततः श्रुद्धान्तःकरणतया जातश्रद्धास्ताव प्रति साक्षात्कृ-
त्पानाह, अवगमिष्यादिना । तत्र अवगमिष्यादियुग्मकम् । ननु,
पूर्वं यद्यज्ञादि कर्मै कृतं यच्च दारादिकं द्रव्यं सञ्चितं तत्सक्तिं
कर्त्तव्यं तत्राह, इष्टमिति । एवं पूर्वोक्त्यावस्थायां स्वाध्यायसङ्गमयोः
परिचयां तत उत्कर्षेण नृषु ततः साधुषु ततः श्रीभागवत-
मात्रेषु यथाह शिखेव कृष्या पचार्त्मा नायः परममेवास्पदं
येषां तेषु श्रीभागवतविशेषेषु तु सौष्टवं शिखेव तत्सङ्गिषा-
नुसन्धानं कतेय मनस्यानयेदित्यर्थः ॥ २२—२० ॥

सर्वत्राऽऽत्मेश्वरान्वीक्षां (१) कैवल्यमनिकेतताम् ।

विविक्तचौरवसनं सन्तोषं येन केनचित् ॥ २५ ॥

श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि ।

(२) मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ २६ ॥

श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हररुतकर्मणा ।

जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥ २७ ॥

इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं (३) यच्चाऽऽत्मनः प्रियम् ।

द्वारान्सुतान् गृहान् प्राणान् (४) यत्परस्मै निवेदनम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराध्यायिनी ।

मतः पूर्वप्रोक्ता भक्तिरूपं संसारतापिणी सत्वा विविक्तचौरवसनं शास्त्रान्तरे च निष्णातं निपुणम् अन्यथा क्रियमाणं संशयच्छेदनाभावे चैव मनस्ये च सति कस्यचित् भक्तशोधित्यस्य सत्सम्भवे, परं ब्रह्मणि च निष्णातम् अपराधानुभवसमये अन्यथा तत्कृपा सत्यं फलं वशी न स्यात् परब्रह्मनिष्णातत्वं द्यावकमाह, उपसमाश्रयं क्रोध-लोभाद्यवशीभूतम् ॥ २१ ॥

तुल्यदित्यस्य द्योतकमाह-आत्माऽऽत्मदः आत्मनः स्वरूप आत्मानं श्रीविग्रहं ददाति दृष्टं स्पष्टं साक्षात् परिचर्तुं चेति भावः ॥ २२ ॥

यथाचिन्तामिति हीनेषु दयां समेषु भैरविः उत्तमेषु त्रिनयं शिखे-दित्यर्थः ॥ २३ ॥

शौचं वाह्यं मृज्ज्वादिभिः आभ्यन्तरं चादस्मान्नादिभिः शिखेत् तपः कामक्रोधादिवेगधारणं नितित्वा सुप्तां मौनं वृथा-वागप्रयोगः स्वाध्यायं भक्तिविधायकश्रीगोपवितापुण्यादिपाठम् आज्ञेयं सारसं ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गत्यागम् अहिंसाप्रदोद्वेगसङ्गयो-मानावमानाद्योः समत्वं हर्षविषादराहित्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमिहामुत्र निर्विण्णः किङ्करादित्याकाङ्क्षायांमाह-तस्मादिति । तस्मात्तुल्यदित्यस्य हेयत्वावुपादेयतया उत्तमं भयः क्षान्तिच्छु-क्ष्ण्णः वेदावेष परं तदर्थं च ब्रह्मणि निष्णातम् अतः एव उपशमः आश्रयो यस्य तं गुरुं प्रपद्येत तया च श्रुतिः "स्व गुरुं भवामिगच्छस्वमित्रपाणिः भोजियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति ॥ २१ ॥

तत्र गुरुसन्निधौ गुरुरेवात्मा देवते च यस्य सः अमायया अनुवृत्त्या दम्भवर्जितया सेवया वैराग्यप्रदः भागवतावापत्तिलक्षणा-माक्षप्रदः हरिः संसारकेशहरस्तुष्येक्षान् भागवतान् धर्मान् ॥ २२ ॥

भागवतान्धमोनाह-सर्वत इत्यादिना । सर्वतः सर्वत्र इत्या-मुत्र मनसोऽसङ्गं शिखेत् यथाचितमिति कनिष्ठेषु दयां तुल्येषु मैत्री श्रेष्ठेषु प्रभयं च शिखेदित्यर्थः । स्वाध्यायं यथाधिकारं वेद-पाठादिकम् संन्यस्ययोः मानापमानादिरूपयोः समत्वं हर्षो-कादिराहित्यम् ॥ २३-२४ ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् उत्तमं भयं के जानने की इच्छा वाली शब्दब्रह्म और परब्रह्म में निष्णात समाहितचित्त शीत गुरु अर्थात् सदाचार्य के शरण जावे ॥ २१ ॥

वहाँ गुरु के समीप रहकर गुरु की अपेक्षा परम पूज्य देवता समुक्त कर उनके निष्कपट अनुवृत्ति (सेवा) करके भागवत धर्मों को सीखे, जिन भागवत धर्मों से आप अपेक्षा को देने वाले श्रीहरि संतुष्ट होते हैं ॥ २२ ॥

आचार्य संनिधि में निवास कर क्या सीखे, कि-आदिम तो सबत्र से मन को असङ्गी बनाकर साधुजनों में संग करावे, तथा प्राणियों में यथाचित हीन लोगों में दया सम लोगों में मैत्री तथा उत्तम लोगों में प्रभय (नम्रता) सीखे ॥ २३ ॥

और क्या सीखे, कि-मृत्तिका जब आदि से बाह्य शरीर की शुद्धि, भीतर की शुद्धि निर्दम निर्मान मरसरादि-पनाइ इस प्रकार शौच तप नितित्वा मौन स्वाध्याय आज्ञेय ब्रह्मचर्य आदिसे तथा सुख दुःखादि दुर्गों में सम रहना सीखे ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मेश्वरान्वीक्षां सच्चिद्रूपेश्वरान्वीक्षां नियन्त्रूपेणेश्वर-रान्वीक्षां च कैवल्यमेकान्तशीलवर्गमनिकेततां गृहाद्यभिमान-राहित्यम् विविक्तचौरवसनं विजयपतितानां वस्त्रस्रग्दानां शुद्धानां वा वृत्तकलानां परिधानम् ॥ २५ ॥

भागवते भागवतप्रतिपादक अन्यत्र शास्त्रादौ या अनिन्दा-ताम् मनसः प्राणायामैर्वाच्यो मौनेन, कर्मणाऽनाहया, दण्डम् सत्यं यथायंभाषणम्, शमदमावन्तःकरणवाह्यान्वियनिग्रहौ ॥ २६ ॥

हरजन्मकर्मगुणानां भवणादि तदर्थं ह्युद्देशेन सर्वं कर्म विशेष-तश्च यजनादियत्तदर्थं शिखेत् ॥ २७ ॥

इष्टं दत्तमित्यादयो माझे निष्ठाः वृत्तं सदाचारः आत्मनः प्रियं मन्त्रपुष्पादि द्वारादीनप्यालक्ष्य परस्मै परमेश्वराय निवे-दनं तत्सर्वकतया समर्पणं यच्चच्छिजेत् ॥ २८ ॥

(१) कैवल्यमनिकेतनम् । (२) मनोवाक्कर्मदण्डं च । (३) पूज्यम् (४) । परस्मै तज्जिवेदेवदित विज० पा० ।

* तपः पूज्यम् । * परस्मै तज्जिवेदनमिति वीर० पा० ।

भीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सन्निद्रपेक्षेति "अस्ति भाति प्रियं रूपं नामचेत्यर्थपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्" इत्युक्तं । घटोऽस्ति
पटोऽनुभूयत इति सत्त्वानुभूतिरूपेणात्मेक्षां ब्रह्मविचारं शिञ्चेत्
नियन्तुरूपेण तु ईश्वरस्यान्तर्भावमिच्छाऽन्वीक्षां विचारं शिञ्चे-
दित्यर्थः । विविक्तपदस्य एकान्तशुद्धाद्यर्थपञ्चकस्यात्-
विलनपतितानामित्यादिव्याख्यातं वासनामित्यत्र । वस्त्रस्रग्दा-
नामित्येव पाठः । चिरशब्दस्य तत्रैव शक्तेः घटकत्वमिति तु
सत्त्वस्याप्या व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अन्यत्र शिवादिप्रतिपादकशास्त्रादौ आदिना तदवधार-
तादिपरिग्रहः तदुक्तं "विष्णोरिव सदा राक्षसः सर्वदेवधरः पुमान् ।
इतरे ब्रह्मरूपाः नावक्ष्याः कथञ्चन" इति कर्मणः कार्याक-
व्यापारस्यानीहवाऽकामेन दण्डं तदुक्तमभिधेयः "नाऽकामस्य
क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यसि कुर्वते अन्तु-
स्तत्तत् कामस्य चेष्टितम्" इति ॥ २६ ॥

जातभङ्गानां साक्षाद्भक्तिरूपात् भर्माताह—भवयामित्यादि-
चतुर्भिः । तत्रापि भवयामिति युग्मकम् इष्टादिकं तदर्थं शिञ्चेत्
मात्मनः प्रियं गन्धादि तथा दारादीनभ्यालक्ष्य परस्मै यत्नि-
वेदनं तच्छिक्षेदित्यन्वयः ॥ २७—२८ ॥

भीमुद्देशेनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

सर्वत्र भगवन्नियम्यत्वाऽन्वीक्ष्यम् ॥ २५ ॥
मनोवाक्यमदण्डं त्रिदण्डधारणम् आन्तरं बहिर्ध्येति ॥ २६ ॥
तदर्थेऽस्त्रिज्यचेष्टितम् इत्यनेन सङ्कर्तृत्वफलानां भीमग-
वति समर्पणम् ॥ २७ ॥

उक्तसर्ववृत्तिनिदानम् भीमगवत्परमाऽऽत्मीयगवत्परमासकूपम्
अङ्गिनमाह—इष्टमिति । प्राणानिति प्राणादिविशिष्टस्यात्मनः
परस्मै परवास्तुदेवायेति विषयो दर्शितः एवमात्मनः आत्मी-
यस्य च भर्तृत्वात् एवाऽऽत्मनिचपः प्रपत्तिर्यास इति पर्या-
यैवकः ॥ २८ ॥

भीमकीरराधवाचाप्युक्तमागवतसम्प्रवृत्तिरुक्ता ।

सर्वत्रैकारमन्त्रीणां चेतनेष्वचेतनेषु च परमात्मा एक
एवेतीक्ष्यम् आत्मेष्टवन्त्रीक्ष्यम् इति पाठे सर्वत्राचित्परिष्ठा-
नरूपेषु देवमनुष्यादिशरीरेष्व्वात्मनां जीवानां तेषाम् ईश्वरस्य
चान्त्रीक्ष्यं ज्ञानेकाकारतया जीवान्त्रीक्ष्यं तदन्तःप्रविश्य
नियन्तृतया ईश्वरान्त्रीक्ष्यामित्यर्थः । कैवल्यमपरिग्रहत्वम् अनि-
केततां गृहाद्यभिमानराहित्यं विविक्तशरीरवसनं विशुद्धानां
भीराणां घटकत्वानां वसनं परिधानं येन केनचिद्देवालक्ष्ये-
नाऽज्ञादिना सन्तोषेण ॥ २५ ॥

मानवने भगवत्प्रतिपादके शास्त्रे भ्रष्टामादरातिशय-
मन्यत्र देवतान्तरविषयकेऽनिष्ठा निन्दावर्जनं मन आदीनां
दण्डं तत्र मनसः प्राणायामैः वाचो मौनैःऽनुतापि-

भाषणेन कर्मणोऽनीहया दण्डं कायेति पाठे कायस्य
कुच्छोपचानादितिः नव्यं भूतहितत्वं शमोऽन्तःकरणाभिग्रहः
दमो बाह्यनिद्रयानिग्रहः ॥ २६ ॥

अङ्कतं कर्म चेष्टितं सत्य तस्य हरेः जम्बादीनां भवयाम्
कीर्तनं ध्यानं च तदर्थं भगवदर्थमस्त्रिज्यचेष्टितं तत्कायेन
वाचेत्यादिना पुरस्तादेव दर्शितम् ॥ २७ ॥

इष्टादीनाऽऽलक्ष्यपरमपुरुषाय तन्निवेदनं तेषां इष्टादीनां
निवेदनं समर्पणं तत्रेष्टं यामः दत्तं दानं तपः स्वध्यांभ्रमो-
चितभ्रमांनुष्ठानं पूर्वं वापिकृपादिकं वृत्तं स्मार्त्तं कर्म यथा-
त्मनः प्रियं तदपि ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वत्र देवकाद्यादिध्यात्मनः क्षामिन ईश्वरस्याऽन्वीक्षां
माहात्म्यानुकूलानिरीक्षणं कैवल्यमेकान्तस्य प्रकृतिप्रकृताद-
भिभराहित्यं च चिरवसनं घटकं सन्तोषमल्लङ्घनम् ॥ २५ ॥

भागवतशास्त्रे वेदादितश्च तदुक्तम्—

"अद्यां भागवते तत्रे वेदं भारनपञ्चमे ।

विष्णोरव्यवधानेन वक्तृत्वासर्वथा भवेत्" ॥

इति । अन्यत्र कलाविद्यासु ज्ञोतिःशास्त्रेषु अनिष्ठां निन्दा-
राहित्यं यतीनामिति शेषः तदुक्तम्—

"कलाविद्याश्च निन्दा च व्यवधानेन केचन ।

प्रवेशाद्यतिभिः कार्या ह्यन्यथा नित्यं व्रजेत्" ॥

इत्यादिना । भद्रवातीति । भद्रा सर्वसाधारणचेतनभर्मा गुणः
भद्रास्तिक्यवाङ्मिः सा द्विविधा अत्रोक्तमस्तीत्येका ममात्र प्रयो-
ज्यमस्तीत्यस्या तत्र प्रथमा यतेरपि कलासु कार्या न द्वितीया
प्रयोजनाभावात् उभयपक्षे पञ्चरात्रादिभगवत्कलासु कार्यं
तद्विरोधिषु शास्त्रेषु सर्वैरपि शेषेण सदा निन्दा कार्या तदभावेतम्
एव परायणम् अतः सुरा एव तन्निन्दनं कुर्वन्ति सदाविज्ञातनास-
र्वायैत्वात् तदुक्तं "भद्रास्त्वस्तिक्यवाङ्मिः स्यात्" इत्यादि "प्रति
पाद्यं नत्वापरम्" इत्यनेन । किञ्च, भगवत्कलास्त्रिविधाऽस्मादुपा-
सेन अन्तर्गतमोऽपि भूयते "अन्तर्गतमः प्रविशति" इति श्रुतौ न केवलं
यतेः कलास्यः प्रयोजनाभावः किञ्चाद्यप्यस्य गृह्याऽपीतीमर्थ
हितादेन ध्वनयति "गृह्याऽप्यल्लङ्घनस्य" इति वाक्यात् ॥ २६ ॥

हरेर्जम्बादीनां भवयाम् तदर्थं भवयाम् आस्त्रिज्यचेष्टितम्
अस्त्रिज्यवापारः तदर्थं अस्त्रिज्यजननाये हरेरस्त्रिज्यचेष्टितमिति वा ॥ २७ ॥

यदात्मनः प्रियं बह्वेदादिकञ्च तत्सर्वं परस्मै परमात्मने
निवेदयेत् ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतवर्तितसाराधर्षिणी ।

आत्मेष्टवन्त्रीक्ष्यं स्वेष्टदेवस्य अन्वीक्षामीक्ष्याऽयासं कैवल्य-
मेकान्तचारित्वम् अनिकेततां गृहाद्यभिमानराहित्यं विवक्तानां
शुद्धानां चौरवत्कलादीनां वसनं परिधानम् ॥ २५ ॥

अन्यत्र शास्त्रादौ वा अनिन्दा तां मनोवाक्यमदण्डं मानस-
वाचिककार्याकर्मसाहित्यं सत्यं यथासंभाषणं शमदमो-
भान्तःकरणाद्योद्दिनग्रहो ॥ २६ ॥

एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।

परिचर्या चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ २६ ॥

परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ।

मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ॥ २७ ॥

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽधौघहरं हरिम् ।

(१) भक्त्या सजातया भक्त्या विभ्रत्युत्प्लवका तनुम् ॥ २८ ॥

कचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया कचिद्वसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।

नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तृष्णां परमेष्ठ निवृताः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदीपिनी ।

हरेर्जन्मकर्मगुणानां चकारासास्त्रां तदर्थं तत्पद्विचर्यार्थमेव
आखिलेच्छितम् दस्तधावतादिरादिहः सर्व एव व्यापारः ॥ २७ ॥

इह विष्णुसंप्रदानको यागः दत्तं विष्णुसंप्रदायसम्प्रदानकं
दानं तप एकादश्यादिकव्रतं जपः विष्णुसम्प्रदायः वृत्तं महा-
चारः (हृष्टादिकं) सद्य आत्मनः स्वकर्म प्रियं वस्तु तस्मै परस्मै
परमेश्वराय निवेदनं तस्य निवेदनं दारादिकं दारादीन् सत् व्याप्य
वत् इयाः अज्ञानतया रूपं दारादीनां तत्संभार्यमेव विनियोजनं
यत् तच्छिष्टं विषयः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्रद्विकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मेश्वरशौर्जीविपरमेश्वरशोर्निबन्धनियन्त्राः अन्वीक्षाम अन्वी-
क्ष्यां कैवल्यमेकान्तिस्थं विविकलकीरवसनं विविकलानां शुद्धानां
वस्त्रस्त्रयाणां वस्त्रकलाणां वा परिधानम् ॥ २५ ॥

अम्बवाऽभागवते अन्वितां मनोवाक्कावचयडं भवसः
प्राणायामेन वाक्चो मोनेन कावच्य अनीहवा ॥ २६ ॥

हरेर्जन्मादीनां अग्रश्राद्धिकं शिष्यत् तदर्थं हरेर्जन्म अखिल-
च्छितं सर्वेषां मनोवाक्कावचानां चैष्टितं च शिष्यत् ॥ २७ ॥

इहमित्यादयः साधे निष्ठा वृत्तं महाचारः आत्मनः प्रिय
गन्धर्वसादि दारादीनां व्याप्य परस्मै भगवते निवेदनं यत्तत्
शिष्यत् ॥ २८ ॥

माया टीका ॥

सर्वत्र चेतना चेतनं मात्र वस्तुओं के धिये अपने ईश्वर की
हाँट करे, कि ओं कुछ देखने सुनने में आता है उसके भीतर
बाहर गारायना ही व्याप्त होकर स्थित है, एवं एकान्त शील
होकर रहे, और गृह्यादिकों में अभिमान रहित होय, गिरि
पदे चौर या शुद्ध वस्त्रकों को पहिने, और जो कुछ प्राप्त
होलावे उसी से संतोष करे ॥ २५ ॥

यथा भगवत्पादा में भज्ना रखे, अन्ध शाल की निष्ठा भी
न करे, मन वाणी और कर्मों का प्रयास मोन और अनीहवा

से दत्त रखे, यथायं साधना करे, अस्त-करण और बाह्य
इन्द्रियों का निग्रह करे ॥ २६ ॥

मनुज कर्मों भीहार के जन्म कर्म गुणों का भवना कात्तन
व्याप्त करे, और अपने शरीर की समग्र चेष्टा भीहार के
निमित्त ही करे, ॥ २७ ॥

इह इह तप जप वृत्त और भी जो गन्ध पुष्पादिक
आपको प्रिय होय तस्को, एवं श्री पुत्र पुत्र प्राण और
अग्न्य समस्त परिकर को परमात्मा के समर्पण करे, अर्थात्
उन सबों में मदीयत्व बुद्धि को छोड़कर भगदीयत्व
बुद्धि करे और उनसबों को वैष्णव चिन्हों से भूषित करे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाध्यायेंदीपिका ।

कृष्ण एवाऽऽत्मा नाथश्च येषां कृष्णश्च आत्मनो जीवस्य
नाथो वेधामिति वा तेषु उभयत्र स्थावरे जङ्गमे च या परि-
चर्या ताम् विशेषतो नृषु तत्रापि साधुषु स्वधर्मशीलेषु नतो
ऽपि महत्सु श्रीभागवतेषु ॥ २६ ॥

तैश्च सह सङ्गम्य यथावन्तं भगवद्यशस्तस्य परस्परानुक-
थनं शिष्यत् । यथा, यथाः प्रति तत्र संस्पर्धादिपरित्यागेन मिथो
वा रतिः रमयं वा च मुष्टिः सुखं वा च निवृत्तिः समस्त-
बुद्धिनिवृत्तिस्तां च शिष्यत् ॥ २७ ॥

एवं वर्तमानानां परमानन्दप्राप्तिमाह-स्मरन्त इति हरेण ।
भक्त्या भाषनभक्त्या सजातया प्रेमलक्षणाया भक्त्या ॥ २८ ॥

अजं हरिमनुशीलयन्ति तद्विलोभमभिनयन्ति एवं परमेश्वर
प्राप्य निवृताः सन्तस्तृष्णां सवन्ति ॥ २९ ॥

श्रीराधास्वगदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

देहनायास्वगदासगोस्वामिप्रतीयन्ते जीवतस्वस्थ नाथस्तु कृष्ण
एवेति द्वितीयपञ्चमिप्रायः एवं पूर्वरीत्या तथाभूतेषु मनुष्येषु
भक्तेषु सौहृद प्रीतिश्च शिष्यत् तत्रापि नृष्वपि मध्ये तत्रापि
स्वधर्मशीलेष्वपि महत्सु कृष्णात्मनाथयोश्च यथासङ्गं सौधन-
साध्यभौतिकमस्वेन विशेषी वेदोऽन्यथा पौनरुक्त्यापसे ॥ २६ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तैः भागवतैः भवगादिनिस्तैः भगवन्तस्य भवन्तः
मिथो रत्यादेभ्योऽसम्भवात् यत्तच्छब्दयोरध्याहार्योऽस्माकं
यद्वेति ॥ ३० ॥

एवं साधनमत्तनुष्ठानप्रकारेण परमात्मनोऽस्वरूपस्य प्रमो-
दाति ॥ ३१ ॥

कचित् स्फुटिमङ्गे अच्युतस्य चिन्तया कदा मिलिष्य-
तीति भावनया रुदन्ति । भक्तपक्षजितमकलयन् हसन्ति
नन्दन्ति भक्तवात्सल्यादिगुणान् प्रहसन्ति । अलोकीका-
विवक्षाः तूष्णीं भवन्तीति इत्याम्बादोद्वेगः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तिकनशुकपक्षीयम् ।

कृष्णारमतायेषु मनुष्येषु शास्त्रवद्वेषेषु च सौहृदम् उभयत्र
परिचर्यां सेवारूपाम् अद्वेषरूपाम् अतिन्दामन्यतेति पूर्वोक्त-
त्वात् महत्सु साधुषु नृषु पावनं भगवद्व्यशः प्रति पर-
स्परानुत्कथनं तत्र यशसि या मिथोऽतिरञ्जनागः मिथस्तुष्टिः
नृषु शास्त्रवद्वेषेषु ॥ २६ ॥

परस्परम् अनु अनुकथ्यते नत् तद्वशं पावनं भगवद्व्यशः
भूत्वा मिथः प्रीतिः मिथः सन्तोषः मिथः निवृत्तिरानन्दः प्रा-
प्तनः जीवस्य आत्मनः हरति वा ॥ ३० ॥

भक्त्या साधनमत्तया सञ्जातया फलमत्तया ॥ ३१ ॥
फलमक्तिमेवाह—कचिदिति । लोकातीतिमतिक्रान्ताः पर-
परमात्मानम् एतय ध्यान्ति निवृत्तास्तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

भीमजीविराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृष्ण एव आत्मा स्नेहविषयः तेषां तेषु मनुष्येषु सौहृदं तद्व्य-
रितिकेषु उभयत्र चराचरात्मकेषु भूतेषु परिचर्यां सेव-
मार्ति महत्सु साधुषु नृषु पावनं भगवद्व्यशः प्रति पर-
स्परानुत्कथनं तत्र यशसि या मिथोऽतिरञ्जनागः मिथस्तुष्टिः
परस्परस्तदनुभवज्ञा तुष्टिः तथा मिथ आत्मनो मनसः निवृत्ति-
राध्यात्मिकावित्तावप्रतिनिवृत्तिस्तौ चिच्छेदिति सम्प्रत्ययः ॥ २६-३० ॥

स्मरन्त इति भक्त्या साधनमत्तया सञ्जातया भक्त्या प्रेम-
लक्षणाया भक्त्या उत्पुङ्गका रौमोदमयुक्ता तनुं विभ्रतीति यत्तद्वेति
यत्तच्छब्दाऽध्याहार्या सम्प्रत्ययः एवमुत्तरल्लोकऽपि ॥ ३१ ॥

अलोकीकाः लोकाविलक्षणाः अजं भगवन्तमनुशीलयन्ति
तत्स्वरूपसमावाहिकं प्रीतिशीलवस्तीत्यर्थः । एवं परं परम-
पुरुषम् एतय मत्तया प्राप्य निवृत्ताः सुखिताः तूष्णीं भव-
न्तीति ॥ ३२ ॥

भीमजीवजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णारमैव नाथो येषां ते तथा मानुषेषु चापि सौहृदं
शिचेत् किमु देवादिषु उभयत्र भगवति भागवतेषु च
महत्सु ब्रह्मादिदेवेषु च परिचर्या भवेतावता पूर्यते साधुषु
नृषु स्तोत्रमोक्षित्यर्थः ॥ २६ ॥

भगवद्व्यशः उद्दिश्य परस्परानुत्कथनं रतिः सुखं तदाधिक्यं
तुष्टिरन्यत्र निवृत्तिश्च ॥ ३० ॥

रत्यादीनां परिपाकमाह—स्मरन्त इति । उत्पुङ्गकामुद्रत-
पुङ्गवम् ॥ ३१ ॥

भागवतानां प्रवृत्तिप्रकारमाह—कचिदिति । परं भगवन्तं
मत्तया शरणागत्य निवृत्ताः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

साक्षात्कीकृतमाह—स्मरन्त इति द्वयेन ॥ ३१-३२ ॥

भीमजीवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिनी ।

कृष्ण एव आत्मा प्राणानाथो येषां तेषु मनुष्येषु सौहृदं
स्नेहविषयः उभयत्र श्रीभगवति तद्व्यशेषु च तेषु महत्सु
स्वस्वदीर्घायुषु तथा नृषु साधुषु साधुलोकेषु स्वतुल्येषु
यथैचित्तं या परिचर्यां तां शिच्छेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

परस्परमेवानुत्कथनं यत्र तथाभूतं पावनं यत् भगवतो यशस्त-
दात्वेन मिथो रतिः संपूर्णोदपरित्यागेन तत्रैव परस्परमर्शां
मिथस्तुष्टिः परस्परमङ्गोदये सुखं आत्मनो मिथो निवृत्तिरिति
भक्तिप्रतिकूलविषयभोगात् स्वस्वस्त्रीसभोगादिवर्जणात् स्वयां
चेन्निरुद्धं तर्हि मयाप्यध्यारभ्य निवृत्तिमित्येवं या मोक्षनिवृत्तिस्तौ
च शिच्छेत् ॥ ३० ॥

एवं साधनमत्तया साध्यात्मिकातिमाह—स्मरन्त इति । भक्त्या
साधनमत्तया सञ्जातया भक्त्या प्रेममत्तया ॥ ३१ ॥

अद्यापि कृष्णो ज मासस्तर्हि किं करोमि कं गच्छामि कं पुच्छामि
कोऽस्यां ते प्रापयेयिष्ये चिन्तया रुदन्ति कचिद्वसन्तीति गोप-
वधूचर्यायं तामस्यां राशौ कस्यचिद्गोपस्य प्राङ्गो कोणस्थ-
तद्वत्के निन्दत्य स्थितं कोऽसि त्वं रे कोऽसि तस्या गुरुजन्तवाला
पलायितुं प्रवृत्तं कृष्ण स्फुटिप्राप्तमालक्ष्यत्यर्थः । नन्दन्ति
तद्व्यशेषानुभवेनानन्दं प्राप्नुवन्ति हा प्रभो । एतावन्निर्दिनेस्त्वा-
महं प्राप्नोऽस्मीति वदन्ति अलोकीकाः लोकातीताः अजं श्रीक-
ृष्णम् अनुशीलयन्ति स्त्रीयशोत्रादीन्निष्पद्यिष्यन्ति कुर्वन्ति एवं
परं परमेश्वरम् एतय प्राप्य निवृत्ताः सन्तस्तूष्णीं भवन्ति ॥ ३२ ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्ण एव आत्मा स्नेहविषयः नाथश्च येषां कृष्णो आत्मा
मनो यस्य स नाथो येषामिति वा तेषु सौहृदं शिच्छेत्
तत्रापि विशेषतो मनुष्येषु तत्रापि साधुषु नृषु सधर्मशालेषु
तत्रापि महत्सु भक्तिशिष्टेषु उभयत्र हृदि शालप्रामाण्यं च
परिचर्यां च शिच्छेत् ॥ २६ ॥

एवं श्रीगुरुप्रसादात्पुण्यभगवद्व्यशः भजनानुत्कथनमाह—पर-
स्परानुत्कथनमिति श्रुतिः । पावनं भगवद्व्यशः उद्दिश्य परस्पर-
ानुत्कथनं तत्रात्मनः मिथो रतिः प्रीत्यतिशयः मिथस्तुष्टिः
सन्तोषातिशयः निवृत्तिः शोकमोहाद्यभगमश्च स्वात् ॥ ३० ॥

भक्त्या साधनरूपया भक्त्या भगवद्विशेषव्यवसाया ॥ ३१ ॥

[85]

भीमप्रज्ञामिह तमावाप्यदीपिका ।

वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, यद्वाचाऽनभ्युदितं येन
वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, यन्मनो न मनुते, न चक्षुषा
पश्यति कश्चनैनम् । इत्यादिभ्युने । ननु, तर्हि नैवाह भूतिः किमि-
दमुच्यते अर्थोक्तमाहेति तत्राऽऽह-यद्वन इति । "अथात आदेशो
नैति, अस्थूलमनसु, यतो वाचो निवर्तन्ते, यद्वाचाऽनभ्युदितम्"
इत्यादिनिषेधस्य यदवधिभूतं ब्रह्म भूतेऽविता सिद्धिर्नास्ति
सर्वस्य निषेधस्य साऽवधिर्वात ॥ ३६ ॥

भीमप्रज्ञामग्राहसतीत्यादिनिषेधविषयः ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उपसंहारति, आनुषङ्गिकं कथं कथयन् सप्ताध्यायं समा-
प्तवन्मानं समीपयति, मगधतन्मोक्षप्रयागं मन्त्रा नारायण-
परः प्रेरणा तदेकाविष्टः सप्तज्ञानाभासेनैव मायां तदती-
त्यस्यः ॥ ३३ ॥

नारायणाद्याविर्भाषस्य तद्विभूत्याभयमन्तरा निरूपकत्वा-
योगात् "अन्वयः सर्वव्याप्याम्" इति मगधयुक्तः । पिप्पल मग-
धविभूतिरवममाभयो बह्वं स तथेति तत्त्ववर्णने तत्त्वैवोचिष्यात्
स एवोवाचेत्युक्तं तत्त्वमसिप्रत्यये किं प्रयोजनमित्याद्युक्तं प्रयो-
जनीभूतं व्यङ्ग्यार्थं विज्ञापयति—अर्थं भाव इति । निर्विशेषं
ब्रह्मैव बाधच्छक्तिविशिष्टं चेत्तर्हि पूर्णाविर्भावाकाराभयो इति
नामा मगधानुच्यते तदेव तत्त्वं सावाद्यन्तर्गमित्वमात्रशक्ति-
प्रकाशकं चेत् परमात्मैति चोच्यते तत्तुक्तं तत्त्वस्य त्रैविध्य-
मुक्तम् मगधतो नारायणनामत्वे मानमाह—तथेति । तत्र एक-
स्यैव तत्त्वमस्येति सति विशेषाशस्तत्त्वमसिनिमित्तकपो
मेवाशः ॥ ३४ ॥

अत्र प्रश्ने प्रश्नक्रमेणैवोचरं अस्तुनोऽभेदेऽपि "अवस्थित्वा-
मित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभावितऽऽकृतिम् । विभु-
र्विष्णुकावचं पुमानिति क्रमावसुं तत्राह इत्यवधि सः"
इतिवत् प्रवृत्तिनिमित्तकपविशेषं स्फुटीकरोति—अवमर्थः इति ।
नारायण इति मगधानिति नारायणनामा मगधानित्यर्थः । परमेव
पूर्णमेव तत्त्वम् अवेहि जानीहि अवेहीति पाठस्त्वस्यैवः पूर्य-
त्साधुत्वात् अस्तुवर्तमानमनुगतं समाध्यायो वृत्तिनिरोधः
समाधिः आदिता मुक्त्यवस्थायाः परिग्रहः तत्तुलीयं तत्त्वं
ब्रह्मैवोच्यते तदपि परं परमार्थशक्तपमेकमेव तत्त्वमवेहि येन
परमात्मना कर्त्तुं सजीवितानि प्रवर्तितानि परमिति स्वरूपशक्तैक-
विलासमवस्थेति स्वाद्यद्वारा सुखविशक्तिमत्त्वं भग-
वत्त्वं निरुपाधिविशेषमात्रत्वं ब्रह्मत्वं मायातत्कार्यमेरकारव-
च्छेद्यान्तर्गमित्वं परमात्मत्वं इत्येवं लक्ष्याभेदेरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न विप्रयीकरोति सङ्कल्पविकल्पविषयं न करोतीत्यर्थः
वागपि वागिन्द्रियमपि न वचनविषयं करोति, बुद्धिश्च बुद्धि-
रपि न निश्चयविषयं करोति अस्मानि ओम्प्रवगादीनि मत
आदिबुद्धिषु उपाधितयाऽभिव्यञ्जिकास्तु अभिव्यञ्जयमानस्य यथा
कस्तत्त्वोपाधिना रविरदमयः प्रकटीक्रियन्ते तथा प्रकटीक्रिय-
माणास्त्वैत्यर्थः । आत्मप्रकाशस्य प्रकाशात्मनो ब्रह्मण इत्यर्थः । तत्त्व-
वृत्तिप्रकाशकस्य यथा रविरदमयः करतलाभिव्यञ्जका अपि

करतलं प्रकाशयन्ति तथा मनसाद्यभिव्यञ्जयत्वेऽपि मना-
वागादिबुद्धिप्रकाशकस्यैवार्थः । न तत्प्रकाशाविषयत्वं यथा रवि-
रदमना प्रकाशकशालानामप्रकाशमानकरतलादप्रकाशाविषय-
त्वं न सङ्कल्पने तथा अङ्गीभूतमनसादिप्रकाशाविषयत्वं
ब्रह्मणा नास्तीत्यर्थः । तत्त्ववृत्तिप्रकाशकत्वे प्रमाद्यो भूतिः प्रमाद्ये
त्यादि "प्रमाद्ये प्रमाद्यः क्रियाशक्तिप्रकाशकं चक्षुषश्चक्षुः रूपवृत्त-
नाशक्तिप्रकाशकम्" मल्लमाऽऽह शब्दवाच्यप्राथमिकार्यस्य प्राणा-
न्विषयस्यैत्यर्थः । अत्र मगधज्ञानवृत्तिप्रकाशकं मनसो मनः-
सङ्कल्पविकल्पवृत्तिप्रकाशकं ब्रह्म ये विदुस्ते तत्त्वज्ञा इति
शेषः । मनसा सह वाचो यममाप्य यतः सकाशादि-
वर्तन्ते शङ्कते, मगधिति । तत्त्वति इ शक्तिः तत्त्वकास्या-
सुखव्याप्तिनाम प्रोपतिविकल्पप्रतिपत्तिः । मगधेयं पुरुषं पूर्णं त्वा
त्वां पूजकादीत्यर्थः । शङ्कगोचरत्वं ब्रह्मप्रमाणाविषयत्वं प्रती-
यत इति कुतश्चाकं न विद्यमाने पुराणाय शङ्कोऽपि
उपनिषदादिष्वेकोऽपि आत्मनि प्रवृत्तिः प्रमाद्यो निषेधमुखेन
तात्पर्यात् न साक्षात् अभिधावृत्त्या विधिमुखेनाह—अस्यैव
वेदस्यैव बोधकस्य तात्पर्यवृत्त्या निषेधमुखेन च आपकस्य
निषेधरूपत्वात् ब्रह्मणा वागविवर्तत्वं निषेधकत्वात् निषे-
धार्थकं वेदं लिखते—यत इत्यादि वेदं ब्रह्म वाचो नोऽभ्युदितं
न प्रकाशितं अभ्युद्यते प्रकाश्यते मनःकर्म यद्वैब्रह्म न
मनुते सङ्कल्पादिविषयं न करोति—यर्हि वागाद्यविषयं तर्हि
प्रमाणाभावात् सङ्कल्पादिवक्तुमिच्छा नैवाहेत्यर्थः । तत्र तस्या-
भावात्तुमां तात्पर्यवृत्त्या ब्रह्मणि वेदस्य पूर्ववत्तात्माह
अपेति । अत्र मगधमूलस्थूलसूक्ष्मपुरुषरूपवर्णनानन्तरम् । अत
मातोपस्य निषेधार्थवृत्तिवृत्त्या आदेशो मगधकर्मक उप-
देशो भवति कीदृश इत्यपत्त्यामाह, नेति प्रतीतिः । नात्मा
चतुः पार्थिवमिन्द्रियाण्यवधि वक्ष्यमाणावधि ब्रह्मण इव
ब्रह्म नेति अस्थूलमिति स्थूलादि द्वैतशून्यमित्यर्थः । तथा च
परमर्षिसुखं "प्रकृतेतावत्त्वं प्रतिप्रेषति ततो ब्रह्मते च मयः"
इति अस्यैव च विषयवाक्यमिवम् "अथात आदेशः" इत्यादि
प्रकृतं प्रकरणमात्रमेतावत्त्वम् इत्यपरोक्षत्वं मगधमूलस्थूलं
ब्रह्मणो रूपमव्यक्तम् अथात आदेश इत्यादिशब्दः प्रति-
प्रेषति पुनः सर्वस्य निषेधस्य सावधिर्वाच्छब्द इत्यादर्थतो
ब्रह्म प्रतीति चेति सूत्रार्थः शङ्कोऽपि बोधकनिषेधतत्त्वार्थ-
मूलमित्यर्थेपथेन सूचितो विषयः अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणामिति
तात्त्विकीकरोति ॥ ३६ ॥

भीमप्रज्ञानसङ्कितशुक्लपदीपम् ।

एवं नारायणपरः मायां पूर्वोक्तम् अत्र मनसासेन
तद्वति ॥ ३३ ॥

ब्रह्मपरमात्मशब्दौ सद्भावाऽऽकाशप्रमाणशिवशुक्लादिशब्दा-
नामुपलक्षणाभूतो यतः शब्दैर्वाच्यस्य सर्वशब्दैर्वाच्यस्य सर्वशब्द-
पर्ववसानभूतस्य नारायणाभिधानस्य तिष्ठा स्वरूपरूपगुण-
विस्ताररूपाम ॥ ३४ ॥

उत्तरयति, नारायणस्य मुख्यं अकारणत्वमेवासाधारण्य-

श्रीसुवर्णनिरुक्तशुक्लपञ्चायम ।

चक्षुर्माह—इत्यथुद्वयप्रवचनमुच्यते । अहं तु स्वयंकारो रहि-
तम् अस्मिन् विश्वस्य यदहं प्रवचनम् सदायास्तस्मिन् प्रव-
चनम् अहं तन्मात्रं चक्षुः नारायणात् स्वयंकारम् अहं चक्षु-
रन्नाद्यवस्थया वक्ष्यते इत्यतः स्वयंकारः । अहं इत्यस्य प्रवचन-
परमात्मा धीनस्वमाह इति चेत् । अहंकारः स्वयंकारान्तरात्मा-
भूतः सकलपदार्थसंसारमहासिद्धतुभूतः परमात्मनः ॥ ३५ ॥

इति वाच्यं न च स्वमाह—नैतदिति । न विशति न प्रकाशयति
आत्मा जीवः । यद्वा, चक्षुरात्मा (चक्षुः स्वरूपवत्) चक्षुः श-
रीरमिन्द्रियप्रकारेण परमात्मनः शरीरत्वा विज्ञेयमात्रानि
चक्षुरादीनि न प्रकाशयन्ति यथा अन्तर्मात्रेणः स्त्री इति अन्त-
र्मात्रेण यथा भ्रातृभ्यां भ्रातृत्वम् । अहंकारेण परमात्मनि
प्रमाणं बोधकनिवेद्यतया “न चक्षुषा दृश्यते नापि वाचा” इति
प्राहकचक्षुराद्यगोचरत्वेन बोधयतीत्यर्थः । कथं बोधकनिवेद्य-
कृतं तत्प्रतिपादितं भवतीत्यत्राह—अर्थोक्तमिति । अर्थवशादुक्तं भवति
तदेवोपापादयति—यदहं न निवेद्यसिद्धिरिति । यदहं कृते विना
चक्षुरादिनिवेद्यो न सिद्ध्यति तद्वद्वाचांशुक्तमाह प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । यद्वा, पूर्वोक्तेन प्रवचनमनुमानेन निवेद्यतया प्रतिपाद-
यति—तद्वि तुच्छत्वापत्तिरत आह—शब्द इति । शब्दः प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । अतो न तुच्छत्वापत्तेरिति भावः । “यद्वाचानश्रुयते”
इत्यनेन तु वागिन्द्रियाधिवशेन तस्य न दृश्यते
चोच्यते—यतो वाचो निवेद्यते” इत्यनेन तत्परिच्छिन्नत्वादिसंश-
यान् प्रतिपादयति इति भावः । ननु, “न चक्षुषा दृश्यते” इत्यादि-
शब्दश्चक्षुरादीनां प्रवक्ष्यकत्वं निवेद्यति ननु स्वयं तत्परमात्मनि
ततः कथं शब्दः प्रमाणम् ? इत्यत आह—अपि बोधकनिवेद्यतया
मूलमर्थोक्तमिति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः न चक्षुषा दृश्यते
इत्यादिश्चक्षुरादिप्राहकान्तरनिवेद्यरूपतयाऽर्थोक्तम् पारिशेष्यादुक्तं
पारिशेष्यस्यावसिद्धम् इत्यर्थः । तदात्ममूलं भावप्रज्ञानो निर्दे-
शः आत्मनः स्वस्य मूलत्वं प्रवक्ष्यप्रमाणिकारणत्वमपि आह प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । यद्यपि “सर्वं ज्ञानमनन्तम्” इत्यादिभ्यो बहवः
शब्दाः साक्षाद्प्रमाणप्रतिपादकाः सन्त्येव तथापि यो प्राहकान्तर-
निवेद्यपरः शब्दः तदेव प्रवक्ष्यप्रमाणकत्वं पश्येत्सावितुमर्थो-
क्तमात्ममूलमाहंशुक्तमाननु, व्युत्पत्तिग्रहस्य प्रवक्ष्यादिमूलकत्वात्
बोधकनिवेद्यस्य न चक्षुषेत्वादेरसङ्कोचात्स्वमूलत्वनिवेद्यपरत्वापि
किं न इत्यादिस्वत आह—यदहं न निवेद्यसिद्धिरिति । यदहं यद्वा-
रममूलं विना न निवेद्यसिद्धिः बोधकनिवेद्यो न सिद्ध्यति । अयं
भावः बोधकनिवेद्योऽपि शब्दः स्वयं प्रवक्ष्य विषयीकृत्येव तत्र
बोधकान्तराणि निवेद्यति—तदात्ममूलत्वस्यापि निवेद्ये स्वदमिति
विषयीकारमाधाय क बोधकान्तरनिवेद्यः अत आत्ममूलत्वा-
भावे निवेद्यस्यैवासिद्धेस्तत्सिद्धयर्थयानुपपत्त्या आत्ममूलत्व-
मप्याहति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयज्वलतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्यर्थोक्तं भागवतान् धर्मान् शिक्षयन्त्यसंसारार्थपरः
नारायणारोपनोऽहं तदुच्यते नारायणाऽऽश्रयनोऽथवा भक्त्या
प्रेमात्मिकया पुस्तकमपि मायामिदं सुखं तरति ॥ ३३ ॥

तदेव प्रकृतिसंरूपनकार्थनिरूपणप्रसङ्गात्पुरुषसंरूपप्रकृति-
संरूपनिरूपणोपायावुपपादितो अत्र नारायणपरो मायां तरती-
त्युक्तम् अत्र प्रकृतिपुरुषविच्छेदयोश्चरत्वरूपनिश्चिपयापृच्छति,
नारायणाभिधानेनेति । निष्ठामस्य विचारस्यावधारणं स्वरूप-
निश्चयमिति यावत् नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्ह्यं तत्र हेतुमैवमित्युक्ताः
अष्टविधप्रसङ्गाः प्रवक्ष्यन्त्येवमित्युक्ताः तत्रोपपत्त्याः ॥ ३४ ॥

यद्यपि सच्चिदानन्दत्वात् इति सुप्रसादिकसो नारायण-
इत्यवगतमेव तथापि ततो निमित्तकारणत्वमात्रमवगतमेव त-
त्त्वात्तद्वशादुपनिषत्कीर्तयामासिन्नोपादानजयत्सुप्रसादिकारण-
त्वेनैव लक्षयति—अपिपञ्चाननः, अचितीति ॥ स्थितिः यद्वा, ब्रह्म-
वत्प्रसङ्गः सृष्टिद्वयप्रसङ्गोऽस्ति पाठान्तरम् अस्मिन् चिद्वि-
दात्मकस्य जगतो यः सृष्ट्याविहेतुः हेतुत्वं निमित्तोपादान-
साधारणम् अहेतुः स्वस्य कारणान्तररहितः यद्विःशब्देन
स्वभावावस्थावर्धितमुक्तावस्थोऽवने सङ्गत्मानं सर्वोपस्था-
स्त्रावि जीवेस्वतन्त्रात्मतया उवाच इत्यत इत्यर्थः । वेदादिसंसा-
प्रवृत्त्योरपि परमात्मा धीनस्वमाह—वेदेन्द्रियेति । असु पाण्डुः हृदये
मनः एतानि येन सञ्जीवितानि चरन्ति प्रवचने तत्परमवेदि-
जानीहि जगत्कारणं सर्वदा जीवान्तरात्मभूतं सकलपदार्थ-
संसारमहासिद्धतुभूतं परं प्रवक्ष्यवेदीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

वेदेन्द्रियासुहृद्वाणि येन सञ्जीवितानि चरन्तीति तेषां
माध्वीन्योक्त्या इन्द्रियाद्यगोचरत्वं सूचितं तदेवोपाविहमाह,
नैतदिति । वाग्विन्द्रियम् एतत्कर्मेन्द्रियाणामुपलक्षणम् तद्वद्वा

न विशति न विषयीकरोतीत्यर्थः । आत्मा जीवः । यद्वा, चक्षु-
रत्मा चक्षुः स्वरूपम् इन्द्रियाद्यगोचरत्वेन्द्रियव्यतिरिक्तानि बोध-
प्रसङ्गाणि यथा अन्तर्मात्रेणः स्त्री इति । “यस्य चक्षु-
शरीरम्” इत्यादिप्रकारेण परमात्मशरीरत्वा विज्ञेयमात्रानि
चक्षुरादीनि न प्रकाशयन्ति, अतएव तद्विषयमात्रां बोध-
यतीत्यर्थः । शब्दोऽपि वेदात्तमागोचरममूलं परमात्मानि प्रमाणा-
बोधकनिवेद्यतया “न चक्षुषा दृश्यते नापि वाचा” इति प्राहकचक्षु-
राद्यगोचरत्वेनावबोधयतीत्यर्थः । अतो चक्षुर्वेति ज्ञानेन्द्रियाणा-
मुपलक्षणं वाचेति कर्मेन्द्रियाणां कथं बोधकनिवेद्यं कृतं
तत्प्रतिपादितं भवतीत्यत्राह—अर्थोक्तमिति । अर्थवशादुक्तं भवति
तदेवोपापादयति—यदहं न निवेद्यसिद्धिरिति । यदहं कृते विना
चक्षुरादिनिवेद्यो न सिद्ध्यति तद्वद्वाचांशुक्तमाह प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । यद्वा, पूर्वोक्तेन प्रवचनमनुमानेन निवेद्यतया प्रतिपाद-
यति—तद्वि तुच्छत्वापत्तिरत आह—शब्द इति । शब्दः प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । अतो न तुच्छत्वापत्तेरिति भावः । “यद्वाचानश्रुयते”
इत्यनेन तु वागिन्द्रियाधिवशेन तस्य न दृश्यते
चोच्यते—यतो वाचो निवेद्यते” इत्यनेन तत्परिच्छिन्नत्वादिसंश-
यान् प्रतिपादयति इति भावः । ननु, “न चक्षुषा दृश्यते” इत्यादि-
शब्दश्चक्षुरादीनां प्रवक्ष्यकत्वं निवेद्यति ननु स्वयं तत्परमात्मनि
ततः कथं शब्दः प्रमाणम् ? इत्यत आह—अपि बोधकनिवेद्यतया
मूलमर्थोक्तमिति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः न चक्षुषा दृश्यते
इत्यादिश्चक्षुरादिप्राहकान्तरनिवेद्यरूपतयाऽर्थोक्तम् पारिशेष्यादुक्तं
पारिशेष्यस्यावसिद्धम् इत्यर्थः । तदात्ममूलं भावप्रज्ञानो निर्दे-
शः आत्मनः स्वस्य मूलत्वं प्रवक्ष्यप्रमाणिकारणत्वमपि आह प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । यद्यपि “सर्वं ज्ञानमनन्तम्” इत्यादिभ्यो बहवः
शब्दाः साक्षाद्प्रमाणप्रतिपादकाः सन्त्येव तथापि यो प्राहकान्तर-
निवेद्यपरः शब्दः तदेव प्रवक्ष्यप्रमाणकत्वं पश्येत्सावितुमर्थो-
क्तमात्ममूलमाहंशुक्तमाननु, व्युत्पत्तिग्रहस्य प्रवक्ष्यादिमूलकत्वात्
बोधकनिवेद्यस्य न चक्षुषेत्वादेरसङ्कोचात्स्वमूलत्वनिवेद्यपरत्वापि
किं न इत्यादिस्वत आह—यदहं न निवेद्यसिद्धिरिति । यदहं यद्वा-
रममूलं विना न निवेद्यसिद्धिः बोधकनिवेद्यो न सिद्ध्यति । अयं
भावः बोधकनिवेद्योऽपि शब्दः स्वयं प्रवक्ष्य विषयीकृत्येव तत्र
बोधकान्तराणि निवेद्यति—तदात्ममूलत्वस्यापि निवेद्ये स्वदमिति
विषयीकारमाधाय क बोधकान्तरनिवेद्यः अत आत्ममूलत्वा-
भावे निवेद्यस्यैवासिद्धेस्तत्सिद्धयर्थयानुपपत्त्या आत्ममूलत्व-
मप्याहति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयज्वलतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहरति—इतीति । तदुच्यते भागवतधर्माऽप्यसौ श्रेयो-
स्थया ॥ ३३ ॥

अष्टविधप्रसङ्गः हि यस्मात्संसारं प्रवक्ष्यो निष्ठां प्रवक्ष्य-
जीवराशेरुक्तं वक्तुमर्ह्यं “निष्ठोत्कर्षेण वक्ष्यामि नारायणे अत-
याज्जयो” इति यावत् ॥ ३४ ॥

तदुक्तमपि जगत्कारणत्वात् स्वभावावस्थाप्रवर्तकत्वेन
तदनभिभूतशक्तित्वेन मनसादीन्द्रियमिमानि वेदादिमन्त्रेण हि

भीमजीवजयजतीर्थकृतपवरत्नावली ।

जनमादिरहितत्वेन ज्ञातुं शक्यत इत्युच्यते । प्रश्नः परिहरति । स्थितौत्यादिनामोऽस्य जगतः स्थित्यादिहेतुः स्वस्य हेतुस्यैव नास्तीत्यहेतुः स्वस्यादिषु सतिशेषत्वेन स्थितः यथा बहिः मुखे मुखोऽप्यवर्तमानः येन देहादिप्राप्तिरुच्यते वर्तते इदम् । मन्त्रः स्वजीवितानि यदधीनानि हेतुः नरेन्द्र । तत्त्वत्वं परं सर्वस्मादुत्कृष्टम् अवैधीत्युच्यते ॥ ३५ ॥

इतोऽपि हरिः सर्वोत्कृष्टः यतोऽस्य प्रसादं विना कदाचिदेव न श्रेय इत्याह—नेनमिति । विद्यतिरज्ञानार्थः । मनमादिशब्देन तद्विमानो वक्ष्यते । अचेतनत्वेन ज्ञानकिशसम्भवात् तस्याचाः यमर्थः मनो रुद्रादिः एव नारायणं न विद्यति न जानाति । प्रायुक्तसंस्त्यादिकमपि न विद्यतीत्यनुवर्तते । अतः स्वयं सात्मा ब्रह्मा प्रायुक्तस्य प्राणाद्यभिमानिनश्च न जानातीत्यर्थः । अपि शब्दात्तत्प्रसादेनैकदेशं जानातीति योज्यं तत्रोक्तं हर्यासाह उच्यते । यथा स्वाः अविषः प्रधानाग्रेः पुष्पाः अतस्तं प्रधानमिदं तदनुग्रहमन्तरेण न विद्यन्ति । ननु, नित्याऽविमोक्षितत्वेन अनन्तवैकल्यात् तद्व्याप्तं भीमोक्तुमर्हतीति तत्राह—यद्वदिति निर्देशः शब्दः सागुम् इति निर्देशश्चन्द्रादयमभिमानिनी लक्ष्मीः । बोधकादयत्त सर्वोपकं परमेश्वरादितरलौकिकानस्त्वज्ञानादिकं यत्तस्य निषेधतया आनन्दो हरेर्नैवशातद्वो ज्ञातरूपः नैवशातद्वो इत्यादि निषेधरूपेण सात्मा मूलं स्वकारणं अर्थोक्तमर्थतः परिशेषतः सिद्धत्वेनोक्तमाह अर्थः शब्देनात्र परिशेषप्रमाणमुच्यते न ज्ञानादिति । कथमत्राह यद्वदिति । यत्तत्त्वमिदं ज्ञानानन्दादिकं विना निषेधस्येतज्ज भवतीति निषेधवचनायस्य लौकिकानन्दादेः सिद्धिर्न भ्यात् प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धत्वात् सास्ति अतः परिशेषप्रमाणासिद्ध्या प्रमितमेवेत्यर्थः । मतीत्यर्थः । परित्यज्याप्रतीतायं कल्पनायां किं प्रमाणा-मितीयं शङ्का—

“ब्रह्माद्या ये न जानन्ति करणाद्यभिमानिनः ।

ज्ञानत्वनुग्रहाच्चैव प्रधानाग्नि यथा अविषः ॥

अग्निपुत्रा नमस्तस्मै यमाह भीम न स्फुटम् ।

वेदरूपा परं देवं वैजङ्गययास्तमस्तथा ॥

ज्ञानन्दो नैवशातद्व इत्युक्तलोकतः परम् ।

प्रतिभाति न चाभाति यथावद्वर्तते विना ॥

इत्यनेन परिहृतयेति “एतस्यैवानन्दरूपान्यानि भूतानि साक्षात्पञ्जीवन्ति” इति च ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसंस्मरणम् ।

तदनुषङ्गिकं फलमाह—इतीति ॥ ३३ ॥

नारायणमिमानस्येति तैः तत्र नारायण इति भगवानिति नारायण इतिनामा भगवानित्यर्थः । यद्वा, नारायणमिमानस्य भगवतः ब्रह्मेति परमात्मत्यादिप्रसिद्धतत्त्वमुदायतृतीयं तथा पाठात् “नारायणो तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते” इत्यत्र स्पष्टीभावित्वाच्च निष्ठा तत्त्वम् ॥ ३४ ॥

प्रहनक्रमेणोच्यते—इतीति । यत् स्थित्यादिहेतुरहेतुश्च भवति यच्च जागरादिषु सद्रूपिष्व भवति येन च देहादीनि सङ्गृहीतानि सन्ति चरन्ति तदेकमेव परं तत्त्वं सप्रहनक्रमेण

नारायणादिरूपं विद्मतीति योजनीयं तथापि ब्रह्मत्वस्पष्टीकरणाय विपर्ययेण व्याख्यायते । तत्रकस्यैव । यथायथाभेदेन तद्विशिष्टत्वेन च प्रतिपादनात् तथैव तत्तदुपासकपुरुषानुभवमेवाविमर्शनाभिमर्श इति तात्पर्यम् । एतदुक्तं भवति स्वयं महतः स्वरूपशक्त्यविज्ञासमयत्वेन तत्रादासीनमपि प्रकृतिजीवप्रवर्तकावस्थपरमात्मा अपरपर्यायसाशक्तव्यपुरुषद्वारा यदस्य संगतिस्तथादिहेतुमर्षाति तद्गवदपि विधिं पुनस्तैनेव येन हेतुकर्त्रा आत्माश्रितजीवप्रवेशनद्वारा यदस्य समोऽस्यत्यादिहेतुमर्षाति सङ्गृहीतानि सन्ति देहादीनि तदुपपन्नानि प्रधानानि सर्वोपपन्नतत्त्वानि येनैव प्ररिततयैव चरन्ति स्वस्वकारणं प्रवर्तन्ते तत्परमात्मरूपं विद्धि तथा च “तस्मै नमो भगवते ब्रह्मणे परमात्मने” इत्यत्र वक्ष्यकृता श्रीकृष्णस्तुती टीका च परमात्मने सर्वजीवनिष्यन्ने इत्यादि जीवस्यात्मत्वं तदपेक्षया तस्य परमत्वमित्यतः परमात्मशब्देन तत्सहयोगी स एव व्यज्यत इति तत्तद्विशिष्टत्वेन ब्रह्मत्वमात्रं चैवमुपातिष्ठतीत्याह—अप्नोति । यद्वद तत्त्वं स्वप्नादौ यद्वत्त्वेन स्थितं यच्च तद्वदिहः शुद्धाया जीवाख्यशक्तौ तथास्थितं ततः परञ्चापि व्यतिरेकेण स्थितं स्वयमवशिष्टं तद्वत्त्वरूपं विद्मतीति ॥ ३५ ॥

परत्वमेवाह—नैतदिति । वाक् लौकिकी शब्दो वेदोपि अर्थः स्त्रामिभादिवृत्तिभिरुक्ततया यदाह तदपि बोधकानां मन आदीनां निषेधो यच्च तत्तया तेषामविषयतयैवेत्यर्थः । अत्राहुता-नन्तस्वरूपगुणात्वादिति भावः । ननु सर्वथैव निःस्वरूपं निर्गुणं वत्त्वाह सात्मानः स्वस्य मूलं कारणमिति यद्वद इति यदि च सर्वथैव अस्ति तदा निषेधो वा कुत्र कथं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

निष्ठा तत्त्वम् । तदनुषङ्गिकं फलमाह—इतीति ॥ ३३ ॥

भीमजीवनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति प्रमाणं शिक्षति । स्मारयस्तस्येतद्वन्तानां धर्मोऽयामनुष्ठानस्य शिक्षणं तदुच्यते । पुलकिततनुस्वरोदनादीनां स्वमिखास्यस्य शिक्षणं कदाहमुत्पुलकिततनुमर्षेयमिच्छे-तत्प्रकारकं तदुच्यते । शिक्षितं भक्तिजनितया भक्त्या सकलव्या-प्रेममत्तया सायां तद्वतीत्यानुषङ्गिकं फलमुक्तम् ॥ ३३ ॥

नारायणपर इति श्रुत्वा नारायणस्य स्वरूपं पुलक-ति—नारायणेति । “नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्द-शब्दिते” इत्युक्तेनारायणमिमानो यो भगवास्तस्य निष्ठा स्वरूपम् । ननु, स तवेष्टदेव एव भगवति गुरुपविष्टमार्गेण तत्स्वरूपं त्वं जानास्येवेति तत्राह—ब्रह्मण इति । स एव नारायणो ब्रह्मा स एव परमात्मा अत एकस्वरूपस्यैव तस्य व्रित्त-त्वेन कथने कः प्रकारस्तमह जिज्ञासे इति भावः ॥ ३४ ॥

प्रहनक्रमेणोच्यते—इतीति । यत् स्थित्यादिहेतुरहेतुश्च भवति यच्च जागरादिषु सद्रूपिष्व भवति येन च देहादीनि सङ्गृहीतानि सन्ति चरन्ति तदेकमेव परं तत्त्वं सप्रहनक्रमेण

श्रीमद्विश्वनाथकवचित्तकृतसाशयदर्शिनी ।

वासुदेवसङ्गीतगुणोदनायनृसिहराप्रकृशादिनामा नारायणो
यो भगवत्कृतवाच्यः सूनजगत्सुखसुखितुषु सत् अनु-
वर्तमानं बहिष्वा समीचीनं सत् व्यापकं वस्तु यदेव ब्रह्म-
सङ्गवाच्यं देवनिष्ठप्रयोगमनां सत् सञ्जीवितानि येन परमात्म-
सङ्गवाच्येन तत् परं परमेश्वरमेकमेव तत्त्वमवेहि ॥ ३४ ॥

भगवत्सर्वं मयापादयं मदभ्यस्तमेवास्ति किन्तु दुष्टं
ब्रह्मनस्त्वं निस्तारय कथमेवप्रेक्षायां ब्रह्मतत्त्वमाह—नेतदिति
ब्रह्मर्षिः । तद् ब्रह्म मनो न विशति न विषयीकराति वागुत
वागपि चक्षुश्च आत्मा जीवश्च प्राणाश्च इन्द्रियाणि च
यथा अनलं स्वां स्वाश्रुताः अर्चिषो विष्णुलिङ्गादयो न प्रका-
शयन्ति “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्यादि श्रुतेः
ननु “तं त्वोपनिषद् पुरुषं पृच्छामि” इति श्रुतेः शब्दगोचरत्वं प्रती-
यते तत्राह—शब्दोऽपि आत्मनः स्वरूपं मूलं ब्रह्मवाचकानवधत्त-
याह यस्य बोधकं किमपि नास्ति तद् ब्रह्मैव सत्यवाच्यदू-
मर्थत एवाकं न तु शब्दत इति नास्ति निवेदनादित्यर्थः । “ब्रह्म-
ज्ञानं युजितं येन वागयुज्यते” तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यन्मनो न
मनुते न चक्षुषा पश्यति कश्चनेन” मित्यादि श्रुतेः । ननु तर्हि नैवाह
आस्ति किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेति तत्राह—ब्रह्मे इति । “अथात
ब्राह्मणो मेति अर्थयुक्तमनणु यतो वाचो निवर्तन्ते” — इत्यादि
निषेधस्य अर्वाजभूतं यद्वा श्रुते विना सिद्धिनास्ति
सर्वस्य निषेधस्य सावधित्वादेति । ननु “तत्परं परमं ब्रह्म
सर्वं विमज्जते जगत्” ममैव तद्घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत” इति
हरिवंशीकैर्ब्रह्मज्योतिः सनातनमिति दशमोक्तेः “यस्य प्रभाप्रभवतो
जगद्वयङ्कोटिकोटिभ्यश्चेषवसुधादिविभूतिर्भिषमः । तद्ब्रह्म” इति
ब्रह्मसंहितोक्तोक्तैर्भगवदङ्गज्योतीरूपं चेद्वद्वा तर्हि कथं न मनसादिकं
विषयीकरोतीति उच्यते भगवदङ्गज्योतिर्हि नास्माभिकं तृतीयं
भूतं किन्तु मायातीतं साक्षिकानन्दरूपमेव साङ्ख्यमनमादिकं
तत् कथं साविषयीकर्तुं शक्नोतु “शब्दं ब्रह्म वपुर्ब्रह्म इति ।
अग्निमथ परमानन्दं पूर्णं ब्रह्मेति तत्र ब्रह्मस्य स्वरूपं । किमुतेचाभि-
मर्षिण” इति साक्षिकानन्दविग्रह इत्याद्युक्तैर्भगवत्पुत्रपि ब्रह्मैव
यथापि तदपि तत्कृपाशक्त्या अतर्क्येयं प्रापञ्चिकलोकगोच-
रीकृतं अत एव नीचोत्पलवक्ष्यमाणोद्भववर्णितं सत्तदप्य-
प्राकृतनीलोत्पलवक्ष्यमाणमपि प्राकृतनीलोत्पलवर्णितं भक्ते-
र्यातमतादृशमपि तद्वपुः केवलमतर्क्येयं तत्कृपाशक्त्या भक्तन-
यनयोरपि भवति अतः प्रापञ्चिकलोके मनोवचोरोचरीकर्तुम-
शक्यं केवलं ब्रह्मोपासकैरेव साधनपरिपाके सत्यपि भग-
वदनुग्रहमाप्त्यैव ब्रह्माकारेऽन्तःकरणेऽनुभूयत इत्यतो वेदोऽपि
यन्मनो न मनुते इत्यादि इदमेतत्त्वप्रत्यया बुद्धयेत्याद्यप्याहेति
विवेचनीयम् ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्भक्त्या मायां तीर्त्वा परमानन्दं प्राप्नोतीत्याह—इतीति ।
इत्येवमभूतान् भागवतान् धर्मान् शिक्षन् अश्रियस्य नारायण-
परः नारायणोपासकः तदुत्थया नारायणमवर्तितया भक्त्या
अभ्यर्च्यैव तत्त्वमपि मायामज्जोऽनायासेन तरति ॥ ३६ ॥

नारायणपते मायासङ्गस्तेऽस्ति दुस्त्यजामित्युक्तं तमेव
ज्ञातुं पृच्छति । नारायणमभिधानस्येति । यतः यत् ब्रह्मविस्तु श्रेष्ठाः
अतः ब्रह्मपरमात्मादिशब्दवाच्यस्य नारायणमभिधानस्य सम-
स्ततत्त्वसमूहाधारस्य परमपुरुषस्य निष्ठां तदसाधारणस्वरूपादि-
वर्णनेनोक्तं नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्ह्य “निष्ठोत्कर्षं व्यवस्थया” मिति
यादवः ॥ ३४ ॥

विश्वहेतुत्वादिना भगवदुत्कर्षमाह—स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरिति ।
अस्य चिदचिदात्मिकस्य विश्वस्य स्थित्यादिहेतुः उपादानतया
निमित्ततया च कारणा स्वयमेतुः अन्त्यनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्या-
याभ्यां यत्स्वप्नादिषु तत्तज्जीवावस्थाप्रदत्वेन सत् बहिष्वा
सवाधारत्वादिना सत् येन देहादीनि सञ्जीवितानि सन्ति
चरन्ति तत्पदं पूर्णोत्कर्षं परमपुरुषतत्त्वं हे नरेन्द्रावेहि
जानीहि ॥ ३५ ॥

चेतनाचेतनानवगाह्यत्वेयत्तानवच्छिन्नत्ववेदेकवेद्यत्वादिधर्म-
वत्स्वरूपनिरूपणो न भगवदुत्कर्षमाह—नेतदिति । एतत्परं तत्त्वं मनः
अन्तःकरणेन्द्रियं न विशति न विषयीकरोति प्रायेन्द्रियाणि
प्राणाः सर्वेन्द्रियनायकः इन्द्रियाणि वाह्यानि इन्द्रियाणि
च न विशति वाक्शब्देन कर्मेन्द्रियवैश्वानराणां अक्षुःशब्देन
ज्ञानेन्द्रियवैश्वानराणां आत्मा जीवश्च सर्वेषां मनोब्रह्मोनां
स्वामी न विशति यथा अनलं तदंशभूताः अर्चिषः न
विषयीकुर्वन्ति तद्वत् शब्दोऽपि सर्वज्ञो वेदस्तु आत्ममूलम् “अस्य
महतो भूतस्य निश्चलितमेव यदग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद” इति
श्रुतेः उद्गमनस्थानं परं तत्त्वं “सर्वं वेदा यत्पदमोमनन्ति सर्वं
वेदा यत्रैकीभवन्ति तन्त्वोपनिषद् पुरुषं पृच्छामि यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते सत्यं ज्ञानमनन्त” मित्यादिवार्क्यैः
अर्थोक्तम् अर्थत उक्तं यथामवति तथा प्रतिपाद्यतया आह
किञ्च ब्रह्मे “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ब्रह्म-
ज्ञानं युजितं येन वागयुज्यते यन्मनो न मनुते न चक्षुषा
पश्यति कश्चनेन यस्याऽमृतं तस्य मतममृतं यस्य न वेद स”
इत्यादिशब्दं विना निषेधसिद्धिः परतत्त्वेयत्ताप्राहकनिराकरण-
सिद्धिर्न स्वातन्त्र्यतद्विद्यत्तानवच्छिन्नत्वसिद्धये तद्विद्यत्ताप्राहकनि-
राकरणातया साहेत्यन्वयः । मनोब्राह्मो यत्र प्रकाशयन्ति वेदस्तु
विषयतया इयत्ताप्राहकनिराकरणातया च ब्रह्माह तत्सर्वो-
त्कर्षं परं तत्त्वमेवहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार भागवत धर्मों को सीखता हुआ भागवत
धर्मों से उत्पन्न होने वाली मांके से नारायण परायण
होकर दुस्तर माया को भी पुरुष विना परिश्रम तर
जाता है ॥ ३६ ॥

राजोवाच ।

राजा निमि बोले, कि—नारायण जिनका नाम ऐसे
परमात्मा पक्ष की निष्ठा अर्थात् स्वरूप को आप कथन
करने को योग्य है क्योंकि ? आप लोग पूर्ण ब्रह्म जानी
हैं ॥ ३६ ॥

पिप्पलायन उवाच ॥

पिप्पलायन नामक योगेश्वर बोले, कि—हे नरेन्द्रः ।

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवेदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ।

ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुक्तिं ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥ ३७ ॥

नात्मा जजान न मरिष्यति नैव तेऽसी न क्षीयते सवनविद्वयभिचारिणां हि ।

सर्वत्र शश्वदनपास्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥

अग्नेषु पेषिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र ।

सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३९ ॥

यद्येवञ्जनाभचरशौषमयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि ।

तस्मिन्निशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथाऽमलदृशोः सवितुप्रकाशः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जो इस जगत् के सृष्टि स्थिति प्रलय का हेतु अर्थात् निमित्त और उपादान कारण है, और स्वयं अहेतु है अर्थात् जिसका अन्य कुछ कारण नहीं है, और जो जीव के सर्व अवस्थाओं में अन्तर्गामी होकर वर्तमान है तथा बाहर भी सर्वत्र व्याप्त है और जिसके ज्ञेताये हुए इन्द्रिय प्राण हृदय ये सब प्रवृत्त हो रहे हैं वही नारायण है उसी को पर तत्त्व जानौ ॥ ३५ ॥

फिर उन नारायणाख्य परब्रह्म का स्वरूप कैसा है, कि—जिस्को मन नहीं जान सका है, वागादि कर्मेन्द्रियों के द्वारा जो ग्रहीत होवे, एवं चक्षु बुद्धि प्राण और इन्द्रिय जिसको विषय नहीं कर सकी हैं जैसे, कि महान् आग्न को अग्नि की चिनगारी नहीं प्रकाशित करती हैं । इस प्रकार प्रत्यक्ष और तन्मूलक अनुमान से ज्ञात होना परमात्मा का निषिद्ध किया, यदि वह ब्रह्म किसी प्रमाणा का ही विषय न भया तो वह गगन कुसुम सरस नुच्छ ही होजायगा इस लिये ब्रह्म के विषय में शब्द ही प्रमाणा है इस बात को प्रति पादन करते हैं, कि—“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाग्या” न ब्रह्म चक्षु से गृहीत होता है, न वागिन्द्रिय से इत्यादिक शब्द चक्षुरादि प्राह कान्तरी के निषेध पूर्वक अर्थोक्त नाम परिशेषन्यास सिद्ध ब्रह्म को आत्ममूलक अर्थात् शब्द मूलक कहता है । क्योंकि जिस शब्द मूलता के बिना चक्षुराद्यप्राह्यस्वरूप निषेध की भी सिद्धि तो नहीं होसकी है ॥ ३६ ॥

श्रीहरश्चामिकृतमाचार्यटीपिका ।

ननु तर्हि प्रमाणाविषयत्वाभासि ब्रह्मेति प्रसज्येतात् आह-सत्त्वं-मिति । सत्त्वं कार्यसत्त्वं कार्यं कारणं तत्त्वं ब्रह्मैव भाति कुतः यद्यस्मात्तयोः स्वसतोः परं कारणम् ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणं तत्राऽऽह उक्तं कि अनेकशक्तिमत उक्तं ह्यसौ भाषा लक्षणा शक्तिर्वैद्य तदिति वा बहुधा मानमेव दर्शयति त्वाहो यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वरजस्तम इति त्रिवेदप्रधानं प्रवदन्ति ततः क्रिया

शक्त्या सूत्रं ज्ञानशक्त्या महानिति तदेव प्रवदन्ति ततः ब्रह्मिति जीवं जीवोपाधिमुद्धारं च तदेव प्रवदन्ति ततश्च ज्ञान-क्रियार्थफलरूपतया ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इन्द्रियाणि अर्था विषयाः फलं तत्प्रकाशः सुखादि वा तद्रूपतया ब्रह्मैव भाति नहि सर्वस्वरूपेण स्वतो भासमानस्य ब्रह्मणः स्वसिद्धौ प्रमाणापेक्षेति भावः ॥ ३७ ॥

ननु सर्वोत्तमं चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य कार्यस्य जन्मादि-विकारवत्त्वादब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्गः स्यादत आह-तस्मैति । आत्मा ब्रह्म न जजान न जातः जन्माभावादेव तदनन्तरास्तितान्-त्वाऽपि विकारो नास्ति नैव ते न जयते ब्रह्माभावादेव विप-रिणामोऽपि निरस्तः कुतः हि यस्माद्वयमिचारिणां सागमाया-यिनां बालयुवादिदेहानां सवनविचिन्तकाद्यवृष्टा न ह्यवस्था-यतां वृष्टा तदेवस्यो भवतीत्यर्थः । ननु तिरस्कारः कोऽस्तावात्मा अत आह-उपलब्धिमात्रमिति नन्वायानं तर्हि क्षणिकत्वेनेत्यत आह सर्वत्रेति सर्वत्र देहे शश्वत्सर्वदा अतपाद्यनुवर्तमानम् ननु नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेन ज्ञानस्यानया-यित्वमत आह-इन्द्रियबलेनेति । सदेव ज्ञानमिन्द्रियबलेन विविधं कल्पितम् नीलाद्याकारा वृत्तस्य एव जायन्ते नश्यन्ति च न ज्ञात-मिति भावः । व्यभिचारिस्वरूपमिचारे दृष्टान्तः प्राणो यथेति ॥ ३८ ॥

दृष्टान्तं विप्रयत्नमिन्द्रियादिवलेन निर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शय-ति—अग्नेषु पेषिषु तरुषु उद्भिष्वविनिश्चि-तेषु स्नेजेषु उपधावत्यनुवर्तते एवं दृष्टान्तं निर्विकारत्वं प्रह-र्षकान्तिकेऽपि दर्शयति कथम् तदेवाऽऽत्मा सविकार इव प्रतीयते यद्यका जागरे इन्द्रियगणः यदाच स्वप्ने तत्संस्कार-धानमुद्धारः यदातु प्रसुप्ते तथा तस्मिन् प्रसुप्ते इन्द्रियगणो ब्रह्मेति अहंकारे च सन्ने कूटस्थो निर्विकार एवास्मा कुतः आशय-मृते लिङ्गशरीरमुपाधि विना विकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः तन्वद्भुक्तारपर्यन्तस्य सर्वस्य लये शून्यमेवावशिष्येत तत्कथं तदा कूटस्थ आत्मा अत आह—तदनुस्मृतिर्नः । तस्य दर्शनस्प-शेनादिविशेषज्ञानशून्यस्य सुखात्मनः सुषुप्तिसाक्षिणः स्मृति-र्नोऽस्माकं भवति एतावन्तं कालं सुखमहं सुतो न किञ्चिदवे-दिष्यमिति अतोऽननुभूतस्यास्मदस्याहस्येव सुषुप्तावात्मानुभवो विषयसम्बन्धाभावाच्च न स्पष्ट इति भावः । तथा च श्रुतिः “यदे-

अविद्यास्वामिकृतमावाधेरीपिका ।

तत्र पश्यति पश्यन्तददृष्टं न पश्यति नहि दृष्टदृष्टवि-
परिहोपो विद्यते" इति ॥ ३६ ॥

ननु यदि सुषुप्तौ कूटस्थात्मानुभवो भवेत्कथं पुनरपि संसारः
स्थात् अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत्कदा तर्हि
तन्निवर्तकाऽनुभवो भवेदत आह-यद्वाति । विसृष्ट्यादिविहाय
कवलमज्जनामस्यैव चरणोच्छ्वासा वरुभक्तिरस्या पुमाश्चनसो
मलानि विषममाश्रयत चेत् एव वा कतुं स्वगतानि मलानि
तथा भक्त्या श्लाघयत तदा तस्मिन्विशुद्धं चेतसि सति साक्षा-
दव्यवधानेनाऽऽत्मतत्त्ववृत्त्यप्यनं प्रसङ्गयद्वाः सत्योपेयापूर्व-
मव सिद्धः सविप्रकाश इति ॥ ३७ ॥

अविद्यास्वामिकृतमावाधेरीपिका

प्रीतिपिकाप्रीतिप्रीतिप्रीतिप्रीति

तर्हि यदि-शब्देन निषेध एव पर्यवस्यति इति शब्दस्य निषेध
एव प्रामाण्यं न ब्रह्मणि तदा प्रमाणावयवत्वादिप्रमाणकत्वात्
अत्र नास्ति अविद्याप्रमाणकं तदसदिति व्याप्तिः । ततः प्रधानकल्प-
नानन्तरम् । तत्रैव ब्रह्मैव ततः महत्कल्पनानन्तरं ततश्चाहङ्कारक-
कल्पनानन्तरं इत्यतः सारिकाहङ्कारकार्याः इन्द्रियाणि राजसाह-
ङ्कारकार्याणि विषयास्तमसाहङ्कारकार्याः तत्प्रकाशः विषयप्रकाशः
सुखादि सुखं सार्वकम् आदिना दुःखमोहयोः परिग्रहः सर्वस्वरू-
पणा प्रमाणप्रमेयादिरूपेण सतो भासमानस्य स्वप्रकाशस्य ॥ ३७ ॥

तत्प्रसङ्गः । जन्मादिविकारप्रसङ्गः तत्प्रकाशदृष्टा बालयुवाद्य-
वस्थासाक्षी अवस्थाधतां देहानां तदवस्थः बालयुवाद्यवस्थः उप-
लब्धिमात्रं क्षणैकरसं क्षणिकविज्ञानवादी बौद्धः शङ्कते । नन्विति ।
सर्वदा सर्वस्मिन् काले अनुवर्त्तमानं नित्यत्वेनानुगतं पुनः शङ्कते-
नन्विति । अनप्रापित्वं नित्यत्वेनानुवर्त्तमानत्वं सदैव नित्यस्थिरमेव
जायन्ते इति अस्त्यस्तानां वृत्तीनामेव जन्मनाशौ नाधिष्ठानत्वेना-
नुगतस्य ज्ञानस्येत्यर्थः । अपमिचारिषु बाह्यादिदेहेषु अवगमा-
पायिदेहेष्वस्त्यद्विचरूप आत्मा मिश्र इति प्रथमस्तकः
तथा दृष्टात्मा तद्वद्विभक्त इति द्वितीयोऽपि तर्क इति
श्रेयम् ॥ ३८ ॥

निर्विकारमोपलब्ध सुषुप्तौ निर्विशेषात्मानुभवम् अनु-
वर्त्तते उपाधिधेनानुगच्छति दृष्टान्ते प्राणो निर्विकारित्वम्
अणुजादिवदनश्चरत्वं प्राणोऽन्तिके प्राणवृष्टान्तेनोपपादनीये
शुद्धात्मानि कथमिति केन प्रकारेण निर्विकारवर्त्तमानमित्यर्थः
प्रकारमेवावधारणं व्याचष्टे-वदेति । मूले यदित्यस्यैव यदे-
त्यर्थः तस्यैव पुनर्मूले योजनायै यदा चेत्वावृत्तिः कृता तत्-
संस्कारवान् जागृत्वास्तनावात् एवमवस्थाद्वये विकारित्व-
प्रतीतिं मूलाद्विरेव संयोज्य निर्विकारत्वं मूलयोजनयाह-
वदात्विति । प्रसूतामिति भावे कः जीवेन सुषुप्तये स्मेत्यर्थः ।
तस्मिन् जीवे प्रसूते सति सर्वस्य स्थूलसूक्ष्मोपाधेः तदा
सुषुप्त्यवस्थायां विशेषज्ञानशून्यस्य विशेषज्ञानं वृत्तिज्ञानं
नेन शून्यस्याव्यवधानेन इत्यर्थः । नोऽस्माकं जाग्रददृष्ट्या
स्मृतिममिनयेन वक्ष्यति-एतावन्तमिति । अतः जाग्रते तथा

स्मरणात् पूर्वं नानुभूतं यत्तस्य स्मरणासम्भवादनुभव-
स्मरणाद्योश्च सामानाधिकरूपत्वात् सुषुप्त्यवस्थायां ज्ञानसाक्षि-
सुखात्मनोऽनुभवोऽस्त्येव विषयेति स्वरूपातिरिक्तस्य विषयस्य
वहेन्द्रियाद्युपाधेः सम्बन्धाभावात् स्वरूपभावात्तुभवो जाग्रदा-
द्यनुभववत्तु रूप इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः सुषुप्तावात्मानुभवे
प्रमाणं श्रुतिः यद्वैतदित्यादिका पश्यन्तुतज्ञान एतास्मा
तत्तदा सुषुप्तौ न पश्यतीति यत्तददृष्टं विषयं न पश्य-
तीत्यभिप्रायादेव सुषुप्तावप्यलुप्तज्ञानत्वे हेतुः । नहीति । हि
यतः दृष्टः साक्षिणः दृष्टः स्वरूपज्ञानस्य विपरिहोपो
नाशो न विद्यते नाशायोक्त्यादित्यर्थः । नहि प्रकाशनाशो
सवितुप्रकाशो नश्यतीति भावः । तर्हि कुतो न पश्यति दृष्ट-
व्यस्य द्वितीयस्याभावादिति शेषं तदुक्तं भगवद्गीतायां ब्रह्म-
अन्तरा चेति सूत्रव्याख्यानावसरे सुषुप्तं प्रकृत्य विषया-
भावादिवमचेतनता न चेतन्याभावादिति अयं साक्षिसाक्ष्य-
विभागेन तृतीयस्तकः सुखमात्रावशेषात् दुःखिप्रमाणरूपत्व-
विभागेन चतुर्थोऽपि तर्को श्रेयः । तदुक्तमभियुक्तैः "अव्यव-
व्यतिरेकाख्यस्तकः स्यात्तुल्यारमकः । जागृतापायितदवधिभेदेन
प्रथमो मतः । दृष्टदृष्टविभागेन द्वितीयोऽपि मतस्तथा । साक्षि-
साक्ष्यविभागेन तृतीयः सम्मतः सतोम । दुःखिप्रमाणरूपत्वेन
चतुर्थः सुखबोधक" इति ॥ ३९ ॥

नन्विति । शङ्कासमाधानाभासः अविद्या न किञ्चिदवे-
दिषमित्यनेनोक्तं मूलाज्ञानं तत्संस्कारा भवान्वास्तनाश्च
तेषां विद्यमानत्वात् कूटस्थात्मानुभवेऽपि सुषुप्त्युपरमे पुनरपि
संसारः स्थादिति योजना यदि पुनरपि संसारस्तर्हि तन्नि-
वर्त्तकः अविद्यादिनाशकः विसृष्ट्यादीत्यादिना पुत्रेषणाजोके-
पणायोः परिग्रहः अव्यवधानेन सुषुप्तिवत् अविद्याविषय-
वधानाभावेन तथाच श्रुतिः "अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया-
मृतमश्नुते" इति ॥ ४० ॥

असुषुप्तौ न सुषुप्तौ तत्प्रकाशस्यैव ।

सदसदात्मकसकलतत्त्वशरीकं तद्विषयं चेत्वाह-सत्त्वं
रज इति । त्रिषु त्रयात्रयाभ्यम् एकं प्रधानतत्त्वं कार्वाणामाधार-
त्वात् सूत्रस्थनीयमिति तत्त्वानि वदन्ति जीवं ज्ञानक्रियाय-
फलरूपतया प्रवदन्तीत्यन्वयः । ज्ञानपूर्वकाक्रियया कर्मोत्पन्नानेन
साध्यः स्वर्गाद्यर्थो यस्य फलं सत्ता न क्रियायैफलः तद्वत्प-
तया भोक्तृत्वेन प्रवदन्ति सदसत्त्वेतनमचेतनं च अविद्यया शक्ति-
ब्रह्मैव भाति चिदचिच्छरीरकं भाति प्रमाणैरवगम्यते तयोः
परं चिदचिद्विच्छेदमिति व्यर्थः । एवं परमात्मनोऽविद्यया
चिच्छरीरकस्य सर्वविच्छेदमवगम्यते ॥ ४१ ॥

अथ तच्छरीरभूतस्य जीवस्य ब्रह्मभावविकारवदित्युच्यते-
नास्मेति । न मरिष्यति कालान्तरेऽपि न मरिष्यति अप्सु यो नाशाय
पूर्वावस्था सर्वत्र देवादिशरीरेषु अनपायि आमासात्मकति-
सम्बद्धमित्यर्थः । उपलब्धिमात्रं न कचिच्छेदम शरीरम् प्राण-
यतीति प्राणः प्राणसूत्रो वा यथेन्द्रियवत्त्वेन विकारितः स
इन्द्रियव्यापारानुगुणं पश्यामि शृणोमीति साक्ष्यभावाद्यादि
विज्ञानाविकल्पवान् ॥ ४२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

सर्वशरीरेषु प्रविशतोऽपि जीवस्यैकरूपत्वमाह—अगदेष्विति ।
आगदेषु पेशेषु मांसपिण्डेषु जरायुजशरीरेषु प्राणः सस्म-
शरीरधारकः जीवमुपधावति अहमिति अहङ्कारो मनोबुद्धय-
हङ्कारचिन्तानामुपलक्षणम् अहङ्कारादिमनोवृत्तिषु उपरतास्व-
त्यर्थः । तदानीं सदा जीवो विद्यमानोऽपि अविद्यमान इव भवति
न स्फुटतरः प्रकाशते इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । आशयमूने इति ।
तदनुस्मृतिनः जीवः अस्मिन्नासस्यतां शत इत्याशयः शरीर-
शरीरावभासेन विना तदनुस्मृतिः जीवविषयप्रत्यभिज्ञा न
प्रकाशो न स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति देहादिविशिष्टतयैव जीवस्य
स्फुटावभासः अतः सुषुप्तावविशदावभास इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

देहाद्युपाधिरहितं परिशुद्धं भगवदात्मकं यथावस्थितात्मकं
स्वरूपं भक्तियोगनिर्भरमेव मनसा साक्षात्किपत इत्याह—
यहीति । एषणा इच्छा भवेवशा वा तस्मिन् चेतसि ॥ ४०-४३ ॥

भीमश्रीशुकवाचः—कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरावेद्यं केवलं वेदान्तैकवेद्यं परं
ब्रह्मैतुके यद्यपि “मनसा तु विशुद्धेन हृदा मनीषा मनसा-
भिवर्तते” इति योगपरिशुद्धमनसोऽपि प्रमाणात्वावगमाज्ज्ञानैक-
वेद्यं ब्रह्म तथापि तस्यापि तत्र प्रामाण्यं शब्देनावगम्यते
इति शब्दकवेद्यमेव परं ब्रह्म प्रत्यक्षावेद्यत्वेत्त्या तद्वेद्यचिद-
चिद्विषयत्वं सूचितम् । अथ तद्विषयत्वं निशेध-
श्चिद्विदात्मकसकलतत्त्वशरीरकत्वमाह—सर्वमिति । सर्वं रज-
स्तम इति त्रयाणां गुणानां वृद्धसंनमं यस्मिंस्तदैकं त्रिगु-
णात्मकं यदैकं प्रधानं तत्त्वमित्यर्थः कथंभूतं सूत्रं कार्याणामा-
धारत्वात्संप्रस्थानीये यच्च तत्कार्यभूतो महानहङ्कारश्चेत्ये-
तानि प्रवदन्ति तत्त्वत्वेन निरूपयन्तीत्यर्थः अहंशब्दस्तत्कार्याणां
सर्वेषामुपलक्षणार्थः तथा जीवं च ज्ञानक्रियार्थफलरूप-
तया प्रवदन्ति ज्ञानक्रिया ज्ञानपूर्वककर्माजुष्टानं तस्यार्थः
प्रयोजनं स्वर्गादिः स एव फलं यस्य तद्रूपतया भोक्तृत्वेन
प्रवर्तते यथा ज्ञानशब्देन ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाशब्देन कर्मे-
न्द्रियाणि अर्थास्तद्विषयास्तेभ्यः फलं सुखदुःखादि यस्य
तद्रूपतया विषयेन्द्रियसम्बन्धजन्यसुखदुःखादिभोक्तृत्वेन प्रव-
दन्ति एवं रूपं सचेतनमसदचेतनं च उक्तशक्तिं अस्मिन्-
शक्तिं अस्मिन् भाति चिद्विच्छरीरकं भाति प्रमाणैरवगम्यत
इत्यर्थः । शरीरात्मभावनिवृत्तमिदं सामानाधिकरण्यात् एवाह-
तयोः परं चिद्विच्छरीरकं चेति सदसच्छब्दौ चेतनाचेतनपरी-
तत्र सच्छब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं स्वरूपास्तथाभावरूपविकार-
रहितत्वस्य असच्छब्दस्य तु तद्वत्त्वं चेति विवेकः ॥ ३७ ॥

तत्र तावत्परमात्मशरीरभूते चिद्विच्छरीरकं सच्छब्दस्य प्रवृत्तौ
निमित्तभूतं स्वरूपतः बहुभावविकाररहितत्वमुपपादयति—तारमेति ।
आत्मा जीवो न जायते न जायते नोपपद्यते इत्यर्थः जन्माभावा-
देव तदनन्तरास्ति त्वलक्षणविकारोऽपि नास्ति नैधते न
वधते वृद्ध्याभावादेव परिणामोऽपि निरस्तः न मरिष्यति
क्राण्णान्तरेऽपि न मरिष्यतीदानीमपि न नश्यत्सावामा

न जीयते अपक्षयो नाशोऽपूर्वावस्थोऽकृतः हि यस्माद्व्यभि-
चारिणामागमापायिनां देहानां सवनविन तत्कालद्रष्टा न
ह्यवस्थावतां द्रष्टा तदवस्थाभागमवतीत्यर्थः । सर्वत्र देहादि-
शरीरेषु शश्वदसदाऽनपाठ्यमात्रात्प्रकृतिसर्वव्यवधानित्यर्थः
उपलब्धमात्रं ज्ञानमात्रस्वरूपं मात्रशब्देन कचिदपि जडत्व-
व्यावृत्तिः प्राणः शरीरं प्राणयति प्रवृत्तिनिष्ठं करोतीति तथा
प्राणसंसृष्टो वा यथोद्भवत्वेन विकल्पितः सन् इन्द्रिय-
व्यापारानुगुणं पश्यामि शृणोमिति चानुपभाषणादिविज्ञान-
विकल्पवान् विकल्पितं ज्ञातिं पाठान्तरं तथा आत्मा जन्मादि-
रहितः कृतः यस्माज्जन्मादयः व्यभिचारिणामनित्यानां देहाना-
मेवात्मा तु सवनविन सवनानि भूतमविष्यत्समानकालात्मकानि
वेत्तीति तथा कालत्रयानुवर्त्ती नित्य इति यावत् सवनवि-
त्त्वमेव सच्छब्दवाच्यतामनः स्पष्टयति सर्वत्र सश्वदनपायीति
सदात्मा सर्वत्र सश्वदसदात्मानपायिस्वरूपं स्मृतिरहितं तत्र
हेतुः उपलब्धमात्रं ज्ञानमात्रस्वरूपं मात्रशब्देन जडव्यावृत्तिः
जडमेव ह्युपासीति भावः । ननु ज्ञानादीनामपि चाक्षुषश्रावणा-
दीनामपायित्वं हृद्यमेत आह । इन्द्रियवत्त्वेन विकल्पितम् आत्मनो
यदमभूतं ज्ञानं तच्चक्षुर्गादीन्द्रियव्यापारवशाद्विकल्पितं चाक्षुष-
श्रावणादिभेदभिन्नं सदापायि ननु स्वरूपभूतज्ञानमिति भावः
यथा प्राणः स्वत एकोऽपि प्राणपानादिवृत्तिभेदाद्विकल्पित-
स्तद्वदिति ॥ ३८ ॥

सर्वत्र शश्वदनपायीत्युक्तं सर्वशरीरेषु धारकतया
विशतो जीवस्वरूपस्यैकरूपत्वमेव प्रपञ्चयति । अगदेष्विति ।
आगदेषु पेशेषु मांसपिण्डेषु जरायुजशरीरेषु तद्विषयुद्भिजाप-
लक्षणम् अविनिश्चितेषु स्वेदेषु किं बहुना तत्र तत्र शरीरेषु
प्राणो देहधारकः जीवमुपधावत्यनुवर्त्तते सर्वेषु शरीरेषु प्राण-
द्वारा धारकतया जीवः प्रविशति इत्यर्थः । कूटस्थः अहं यच्च
सच्छब्दाद्याहारेण सम्बन्धः य हि जीवं प्राण उपधावति स
कूटस्थो निर्विकारः सततमेकरूप इति किमेवमिदं आत्मा
सर्वेषामनुभवसिद्धः नेत्याह—सज्जति । सज्जः विशीयोः विकारी
चेति यावत् निर्विकारतया विद्यमानोऽप्यविद्यमान इव भवति
न स्फुटतरं प्रकाशते इत्यर्थः । कदा तर्हि स्फुटतरात्मप्रकाशः
कश्च प्रकाशाभावहेतुरित्यत्राह । इन्द्रियगणः अहमि अहङ्कारे स
प्रसुप्ते ऽहंकारादिमनोवृत्तिषूपरतास्वित्यर्थः । आशतेऽस्मिन्निष्ठा-
शयः शरीरं तस्मै शरीराप्रभासेन विनेत्यर्थः । मोऽहमाहं जीवाना-
मित्यर्थः यथा यथा तदनुस्मृतिः यथावस्थितजीवस्वरूपविषयप्र-
काशो भवतीत्यर्थः । इन्द्रियगणोऽहमि प्रसुप्ते आशयमूने इत्यनेन
मनोवृत्तिशरीरावभासयोः स्फुटतरात्मप्रकाशाभावहेतुत्वं सूचितं
सज्ज इति सततमन्तपाठश्च हृद्यते तदेन्द्रियगणे सज्ज
शब्दादिविषयभावयथरहिते सति अहम्बुद्धौ प्रसुप्ते जीने
देहात्माभिमाने निवृत्ते सुखत एवाशयमूने देहावभासे विना
यथावदात्मस्वरूपप्रकाशो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

कदा तद्यहङ्कारादिमनोवृत्तिनिवृत्तिः केन वा यथावत्तदनु-
स्मृतिरित्यत्राह—यहीति । अज्जनामस्य भगवत्प्रमाणयोरवगमा-
विशेषादिपरित्यागपूर्वकं भगवत्परमात्मैकवैतन्या या उक्तम-
किंस्तथा भक्त्युत्पत्तिनामाविच्छिन्नत्वं शुद्धकर्मज्ञानं सर्वविशुद्धा-

भीमद्वीपराववाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मूलकपुराणपुराणमकमंजानि चेतसो मन्त्रानि रागाद्वेषादीनि विधेमन्त्राद्यैस्ततो विशुद्धे निर्मले तस्मिन्नेतस्यात्मतत्त्वमात्मसाया-
त्त्वं साक्षात्पुण्ड्रपते प्रमत्ता ह्येवमिदं तस्य सवितृप्रकाश
इव विशुद्धमिति पाठे देहाद्युपाधिरहितं परिशुद्धं भगवदात्मकं
यथावस्थितमात्मस्वरूपं भक्तिनिर्भरेण मनसा साक्षात्प्रकृतं
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्वीपराववाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुमुक्त्या विद्याविद्ये जातये "विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं
सह । आविद्यथा मृत्युं तैत्तिरीयं विद्यां मृतमश्नुते" इति श्रुतेस्तत्र
विद्यां निरूप्य आविद्यां निरूपयति—सत्त्वमिति । जीवं हरे रूपमिति
प्रवक्ष्यन्त्या इति शेषः । केचिदादौ स्थितमेकं त्रिविधगुणात्मकं
प्रधानमिति सङ्गिरन्ते "प्रधानादिद्विगुणम्" इति श्रुतिः । सत्त्वं
इत्येतत् इति कश्चित् सूत्रं धार्यमानं ब्रह्मा अहं रुद्र इत्येके
हरेरुपमिति वदन्ति किं बहुना उच्छास्ति ब्रह्मैव ज्ञानक्रियार्थफल-
रूपतया ज्ञानक्रियाशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियाण्यर्थशब्देन शब्दादि-
विषयाः फलशब्देन सुखदुःखे चोच्यन्ते एषां रूपत्वेन भातीत्यपरे
सदसत् कार्यकारणरूपत्वेनावभातीति । ननु 'सखल्यञ्चामव' इति
श्रुतेः कार्यकारणरूपद्वयस्याविद्यात्वं कथमत्राह—तयो-
रिति । तयोः कार्यकारणयोः परं विवक्ष्यं भिन्नं ब्रह्मेति यद्य-
स्मात्तस्मात्तत्त्वमना दर्शनमविद्येत्यर्थः—

त्रिगुणात्मकं प्रधानं च रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

प्राणो महानहङ्कारो जीवास्तदभिमानिनः ॥

ज्ञानात्मकानिन्द्रियाणि तथा कर्मात्मकानि च ।

शब्दाद्यथाः सुखं दुःखमिति प्रोक्तं द्विधा फलम् ॥

एतत्सर्वं हरेरुपमित्वाहंशानदुबन्धाः ।

स एव बहुशक्तित्वाद्वाति तेषां तथा तथा ॥

एवं कारणाकारौ च समस्तं हरिमेव तु ।

केचित्पश्यन्ति च त्वं केचिदाहुरपि यदाः ॥

एवं कारणाकारौ च परमात्मनोरुपिणम् ।

अज्ञानादुपा माहुरेकं सन्तं सुबुजंताः ॥

रूप्यत्वात्तद्वत्त्वाच्च तद्रूपं चेतकीयते ।

न तु तस्य स्वरूपत्वात्तद्वत्त्वात्तद्रूपिणः ।

तथा जडाजडैश्च स्थातुः पूर्णात्पमोदयोः ।

पूर्णोत्पन्नानां चैव पूर्णोत्पन्नानां चैव ॥

निर्बुद्धाः सन्निवृत्ताः सन्तस्तत्परतन्त्रयोः ॥

अतः सर्वगुणैर्गुणैः सर्वदोषविषयितम् ।

अन्यामेदेन विज्ञाय तम एव प्रपद्यते ॥

निष्कण्ठं सर्वतो विदुः सर्वतश्च विलक्षणम् ।

ज्ञात्वा पूर्णगुणं शान्तिं मुक्तिं नास्त्यत्र संशयः ॥

इति प्रमाणासिद्धत्वात्तुक्त एवार्थो ननु सद्विविक्तत्वात्सर्वस्य
तद्रूपत्वमिति ॥ ४१ ॥

किञ्च कारणाकारौ च तद्वत्त्वादिमत्त्वं प्रसज्यते न च तत्तथा
तस्माद्विज्ञमेवेति मुक्तिमाह—नासाविति । काव्यप्रसङ्गविज्ञाना-
पचारिकोऽयं निषेधः तथा जन्मादिमत्पदार्थस्यत्वेन तद्वत्त्वं
नौपचारिकं ब्रह्मण इत्यत्राह—सर्वमेति । सर्वेषु जन्मादिमत्पदार्थेषु

शब्दकविष्यं न विकारि अत एवानपाये विनाशरहितं तत्र हेतुगर्भ-
विशेषणमुपलब्धमात्रमिति । प्रकृत्यादिभिर्भरहितज्ञानात्मकत्वादि-
त्यर्थः । अहंत्वात्सत्कल्पमिदमत्राह—इन्द्रियेति । सद्वत्त्वं इन्द्रि-
येषु दृश्यमानं दर्शनादिवलेन विकल्पे विविधं कल्पितं दर्शन-
शक्तिदं भवणशक्तिदं ज्ञानशक्तिदमिति कथमिव यथे-
न्द्रियगतः प्राण इन्द्रियशक्त्या दर्शनादिशक्तिप्रदत्वेन विक-
ल्पित इति तदुक्तम्—

यथेन्द्रियगतः प्राणस्तेषां शक्त्या विकल्प्यते ।

इष्टिदः श्रुतिदश्चेति मनिदो ज्ञानदस्तथा ॥

इत्यादिमेवता वाच्य एव एव महाबलः ।

दृष्ट्यादिशक्तिस्तस्यैव यतो नान्यस्य कस्यचित् ॥

एवं सद्वत्त्वं ब्रह्म तत्तच्छक्त्या विकल्प्यते ।

एकमेव महाशक्तिप्राणस्यापि बलप्रदम् ॥

इति "जीव प्राणधारणो" इति श्रुतिः हरेः जीवशब्दा-
न्वयत्वं प्राणस्यापि शक्तिप्रदत्वं च युज्यते—

अहं हि जीवसंज्ञो वै मायि जीवः समाहितः ।

मेवं त्वं ज्ञानमन्तव्यं दृष्टो जीवो मयेति ह ॥

अहं श्रेयो विद्यास्यासि यथाधिकारमीश्वरः ॥

इति प्रमाणाद्विज्ञमानगृहान्तरस्थितयोगिवत् ब्रह्मणोऽपि तत्तत्प-
दार्थस्यत्वेऽपि सत्तद्वाच्यत्वं सत्त्वन्तो नास्तीति युक्तम् ॥ ४२ ॥

नानाशोनिषु वर्तमानस्य जीवस्य देहादेहान्तरप्राप्तौ सुप्तौ
वा स्नातः प्रतीतेरस्यैक्यानपपत्त्या प्राणस्य चिरनीरवत्सहाव-
स्थानेऽपि परमात्माधीनत्वाच्च हरेः सर्वोत्कृष्टत्वमप्रतिहतमिति
भावेनाह । अयदेविति—जीवस्तत्र तत्र तेषु तेषु अयदेव
पक्ष्यादि कोशेषु तेषु तज्जन्मेषु इत्युपलक्ष्यते पेशो जरायुस्तद्वत्सु
पेशेषु जरायुजैश्चिन्त्यर्थः—

पेशो जरायुर्गर्भः सुवर्णं पेशो उच्यते ।

सुवर्णपिण्डश्च पेशः स्वात्कृष्टिर्गर्भमपीत्यते ॥

इत्यभिधानं तद्वत्त्वं कश्चिज्जेषु अवस्थितेषु स्वैक्येषु भूस्वदेन
जातमत्कुयादिशरीरेषु प्रवेक्ष्यन् पूर्व देहं हित्वा प्राणं प्रविश्यं
परमात्मानं प्रविष्टेन प्राणेन परमात्मना सहोपधावति नञ्कति
प्रविशति—

"देहादेहान्तरगतौ प्रविशेत्प्राणमेव तु ।

जीवः प्राणः परात्मानमेवं सुप्तावपि स्फुटम् ॥

तदन्वा देवताः सर्वाः प्राणस्यैव वशे स्थिताः ।

इषं सुप्तवद्यान्ति नैव मानुषजीववत् ॥

स्वर्गस्थानां न तु स्नापः प्राणो देहेऽपि नास्ति ।

मृतिस्तु प्रबोधोद्देशेनियन्ता हरिरेकदाह ।

तस्मै नैव चावस्था नावस्थावाक् च स्मृतिः ॥

ततस्तु देवदेवेशः प्राणः प्राणेश्वरो हरिः ।

न हरेरीशिता त्वन्यः च हि सर्वाधिको मतः ॥

इति उक्तार्थं मानं मतीन्द्रियगुणो बुद्धीन्द्रियाणां गुणो शब्दादि-
विषयवृत्तिलक्षणाव्यापारे कृते सम्भूतेऽप्यहमि वाहकुरे च प्रसुप्ते
सर्वेन्द्रियवृत्त्युपरमेया देहाभिमानाभावलक्षणायां सुप्तौ प्राणो
प्रविश्य कृत्वा प्राणेन कूटस्थे निर्विकारदृश्यस्य परमात्मन्यासः
परमात्मानं विशिनष्टि । यस्मै इति । यं परमात्मानमृते तदनुस्मृतिः
तस्यानुस्मृतिरेव न स्यात् एतावन्तं काश्चि सुखमस्यासमिति सुख-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परमेशो न स्वादित्यः । तदा परमात्माकृष्टशक्तिर्वेनाभिमानि-
देवानां ज्ञानजनकशक्त्यभावा न दोषाय तद्व्या देवताः सर्वा
इत्युक्तत्वात् ॥ ३६ ॥

इदानीं सर्वोत्कृष्टत्वेन सर्वमाद्रित्वस्य सर्वोपकारकत्वेन
प्रेष्टव्य परमात्मतत्त्वस्यापरोक्षं कदा नु स्यादिति सौदाहरणं
तत्साधनमाह—यदीति । यद्भि-यदा पञ्चानामचरयौषण्या अनुदिनं
प्रवृत्तयोर्वा भक्त्या चेतसः सत्त्वादिगुणकर्मजातानि भवानि
विधमेपरिहरेत्तदा तस्मिन् चेतसि शुद्ध आत्मतत्त्वं परमात्म-
स्वरूपं साक्षात्पुण्यवते अपरोक्षीक्रियते कथमिव यथा सवितृप्र-
काशोऽमलहृद्यो निर्मलं चक्षुषि दृश्यत इति ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

अकेस्तत्त्वस्वभाविकरूपत्वमाह—सत्त्वमिति । ब्रह्मैव उरुशक्ति
अनेकार्थशक्तिमद्भाति एवकारेण ब्रह्मण एव सा शक्तिरनु-
कल्पितेति स्वाभाविकरूपत्वं शक्तेर्बोधयति तत्र हेतुः यद्ब्रह्म
सत्त्वयुक्तं कार्यं पृथिव्यादिरूपम असत्सूक्ष्मं कारणं प्रकृत्यादिरूपं
तयोर्बहिरङ्गवैभवयोः परं स्वरूपवैभवं श्रीवैकुण्ठादिरूपं तदस्थ-
वैभवं शुद्धजीवरूपं च अन्वया तत्तद्भाषासिद्धिः । किरूपतया
तत्तद्रूपं ज्ञानक्रियायुक्तकूपतया महद्भाषासिद्धिः ज्ञानशक्तिरूप-
त्वेन सूत्रादिचक्षुष्यक्रियाशक्तिरूपत्वेन तन्मात्रादिलक्षणा-
रूपत्वेन प्रकृतिचक्षुष्यतत्त्वैक्यरूपत्वेन सूक्ष्मरूपं फलरूप-
त्वेन तयोः परं तत्र फलं पुरुषार्थस्वरूपं सर्वैभवं भगव-
दात्मं विद्मस्तु तद्वद्वगत्वाच्छुद्धजीवात्मं विद्मस्तु च एतेन
ज्ञानक्रियादिरूपेणोरुशक्तित्वं व्यञ्जितं शक्तेः स्वाभाविक-
रूपत्वं सप्रमायां स्पष्टयति । आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वं
इजस्तम इति त्रिवृत् प्रधानं ततः क्रियाशक्त्या सूत्रं ज्ञान-
शक्त्या महानाति ततोऽहमङ्कार इति तदेव च जीवं
शुद्धस्वरूपं जीवात्मानं तदुपलक्ष्यकं वैकुण्ठादिवैभवं च
प्रवृत्तं वेदाः ते च “सदेव सोम्येदमग्र आसी” वित्याद्याः
आदावेकं तत्तत्सत्त्वमिति शक्तेः स्वाभाविकत्वमायातम अन्व-
यासद्भावेनोपाधिकत्वायोगात् स्वरूपवैभवस्याङ्गप्रत्यङ्गवाचित्य-
सिद्धत्वेऽपि सूत्रसत्त्वा तद्वदिमपरमाणुवृत्तत्वेन तत्सत्त्वा व्यञ्ज-
सत्ताकत्वात्तुपादानकत्वं तदादित्वं च स्यात् “यस्य भासा
सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः शक्तेरचिन्त्यत्वं स्वाभाविकत्वं
लोकं विष्णुपुराणे—

“निर्गुणस्याग्रमेयस्य शुद्धस्याग्रमस्मात्तमनः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽऽनुपगम्यते” ॥

इति मेनेत्रप्रश्नानन्तरं श्रीपराशरउवाच—

शक्तयः सर्वमावातामन्विन्यज्ञानगोचराः ।

यतो ऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।

भवन्ति तपसां भेदः । पावकस्य यथोपायता ॥

इति अत्र श्रीस्वामिटीका च तदेवं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तं
तत्राशङ्कते निर्गुणस्येति सत्त्वादिगुणरहितस्य अग्रमेयस्य वेद्य-

काद्यापरिच्छिन्नस्य शुद्धस्य सद्भावादिशून्यस्य असंलक्षितमनः रागादि-
शून्यस्य एवममृतस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिष्यते एतद्विद्व-
स्यस्यैव लोके घटादिषु कर्तृत्वादिवशनादित्यर्थः । परिहसति ।
शक्तय इति सूत्रेण ॥ लोके हि सर्वेषां भावानां पावकस्यो-
पायताशक्तिवदचिन्त्यज्ञानगोचराः शक्तयः सन्त्येव अचिन्त्या
मिमांशिकादिभिरप्येवमिष्यते तद्विद्वत्तुमशक्याः केनलेप्रार्थयितुं
गोचराः सन्ति ब्रह्मणः पुनस्ताः स्वभावभूता स्वरूपादिमिमां-
शक्तयः “परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते” इति श्रुतेः अतो मणि-
मन्त्रादिभिरप्येवमिष्यते केनचिद्विद्वत्तुं शक्यन्ते अत एव
मिरङ्कुशमैश्वर्यं तथा च भूतिः “स वा भगवन्सर्वस्य
वशी सर्वेश्वरः सर्वस्याधिपति” रित्यादिः अत एवमतौ ब्रह्मणो
हेतोः सर्गाद्याः भवन्ति मात्र काश्चिदनुपपत्तिरित्येषा । किञ्च
ब्रह्मपदेन सर्वं अद्विदं ब्रह्मति प्रसिद्धं वदन्त्येव सत्त्वादिगुण-
मयमायायास्तद्वद्वगत्वेऽपि निर्गुणस्येति प्राकृतगुणैरुपकृत-
मङ्गीकृत्य तेषां बहिरङ्गत्वं स्वीकृतं तदेतदेव “भासाञ्च प्रकृति
विद्यामाभिनन्तु महेश्वर” मित्येषा भूतिः स्वीकृता भासाञ्च
तत्पाश्र्वाभिमितिवन्महेश्वरत्वं भासाया बहिरङ्गाया आश्रय
इति तां पराभूय स्थितमिति च वदन्ते तस्मात् पूर्ववदेव
शक्तेः स्वाभाविकत्वं भासादोषास्पृष्टत्वं च साधितम
अत एव भीगीतासु “ज्ञेयं वस्तुप्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्त्वास्तु चेतः । सर्वतः पाणिपदं तदि”
त्यादिना अत्र विशेषः श्रीमद्वत्सन्दर्भे दृश्यः अत्रैव प्रक्रिया
एकमेव तत् परं तत्त्वं स्वाभाविकत्वात्तद्वद्वगत्त्वं सर्वदेव स्वरूप-
तद्रूपवैभवजीवप्रधानरूपेण चतुर्धावतिष्ठते सत्त्वान्तमयद्व-
येतेज इव मयद्वलतद्वदिगतेतद्वदिमतप्रतिच्छविरूपेण एव-
मेव श्रीविष्णुपुराणे—

एकदेवस्थितस्याग्रमोत्तमा विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमाखिलं जगत् ॥

इति “यस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः अत्र व्याप-
कत्वादिना तत्तत्समावेष्टायनुपपत्तिश्च शक्तेरचिन्त्यत्वेनैव परा-
हता कुर्वेद्यदकारं ह्यचिन्त्यत्वं शक्तिश्च सा त्रिधा अन्त-
रङ्गा तद्व्या बहिरङ्गा च तत्रान्तरङ्ग्या स्वरूपशक्त्याख्यया
पूयैनेव स्वरूपेण वैकुण्ठादिरूपवैभवरूपेण च तद्वतिष्ठते
तद्व्या राक्षस्यानीयचिदेकात्मशुद्धजीवरूपेण बहिरङ्ग्या
भासाख्यया प्रतिच्छविगतवर्णशालव्यस्यानीयतदीयबहिरङ्ग-
वैभवजडात्मप्रधानरूपेण च चतुर्धात्वम अत एव तदात्मकत्वेन
जीवस्यैव तद्व्याशक्तित्वं प्रधानस्य च भासान्तर्भूतत्वमभि-
प्रेष्य शक्तिप्रवे विष्णुपुराणे गणितम्—

“विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता ज्ञेयज्ञास्या तथापरा ।

अविद्याकर्मसङ्गान्ना तृतीया शक्तिरित्युते ॥

तथा तिरोतत्त्वाश्च शक्तिः ज्ञेयज्ञसंविता ।

सर्वभूतेषु भूपाव ! तारतम्येन वर्तते” ॥ इति

अविद्या कर्म कार्य यस्याः सा तत्तद्भाभावेत्यर्थः । यद्यपीव बहि-
रङ्गा तथाप्यस्यास्तद्व्याशक्तिमयमपि जीवभावरहितं सामर्थ्य-
मस्तीत्याह—तथेति । तारतम्येन तत्कृतान्तराख्य ब्रह्मादिस्था-
वरास्तेषु वैधेषु चतुर्गुणभावेन वर्तते इत्यर्थः ॥ तदुक्तं “यथा

भीमद्विगवतमथचकवर्तिष्ठतसारायंदर्शिनी ।

ननु यदि सुषुप्तौ निर्विकारात्मानुभवो भवेत् कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत् कदा तर्हि तद्रहितशुद्धात्मानुभावो भवेत्तत्र भक्तिमिश्रज्ञानपरिपाकेन प्रथमं शुद्धजीवानुभवः स्यात् ततो—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांचति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥

भक्त्या मामभिजानाति बाधान् भ्रष्टास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

इति भगवदुक्त्वा भक्त्युत्थज्ञानेन तत्पदार्थस्य ब्रह्मणोऽपरोक्षानुभवस्ततो ब्रह्मसायुज्यमिति क्रमः यदि तु “यत्कर्ममियं सपसा ज्ञानधैरागवतश्च” इति वाक्यवशात् ब्रह्मानुभूयुः केवलमेव भक्तिं कुर्यात्तदा “सत्यं विशत्यथितयर्थिनो नृणां” इति न्यायेन ब्रह्मानुभवं प्राप्य भगवदनुभवमपि प्राप्नोतीत्याह—यहीनि । यदा उक्तः केवला भक्तिस्तथा चेतसो मलानि गुणकर्मजानि विधमेत् नाशयेत् अगुणयापगमे नैष्कर्म्यं यदा भवेदित्यर्थः । कोहश्वा ब्रह्मज्ञानमस्य चरणाश्चरणोपासनादेव पेषणा कामना भ्रुवाक्षीनामिवाभ्युपगमनापि भवेत् यतः तदा तस्मिन् विशुद्धे चेतसि आत्मनस्तत्पदार्थस्य ब्रह्मणस्तत्तत्प्रतिष्ठारूपस्य भगवतोऽपि तत्त्वमुपलभ्यते यथा भ्रमलहशोर्दृष्टोः पटलापगमे सति निर्मल्योः सन्धोः सवितुः सूर्यस्य प्रकाशः साक्षादिति पदेन भक्तिमहिम्ना तत्प्रतिष्ठारूपः सवितापि सवितुमकतेन स्रष्टव्यो पाणिपदादिविशिष्टो बाहनादिपरिकरसहितोऽपि उपलभ्यते ॥ ७४ ॥

भीमच्छूकदेवकृतसिद्धातमदीपः ।

अथ सर्वात्मत्वनिरूपणेन भगवदुक्तंमाह । सरथमिति । यत् यस्य “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” इत्यादिभूतिवैद्यस्य ब्रह्मणः “एष परस्वांशः एष परस्य शक्ति” इत्याद्याः श्रुतयः चेतनशक्तिभूतं जीवं चक्षन्ति सर्वं रजस्तम इति प्रयास्यां गुणानां बुद्धवृत्तिर्गुणैश्च तदेकं कारणरूपमादौ पञ्चाक्ष किञ्चित् क्षुभितगुणं सूत्रं तदनन्तरं महानिति तदनन्तरमहं तदनन्तरं ज्ञानतया देवतारूपतया ज्ञानेन्द्रियरूपतया च कर्मेन्द्रियरूपेण क्रियारूपतया आकाशादिकरूपेणार्थतया शब्दादिकरूपेण फलतया अनेकरूपमचेतनशक्तिभूतं प्रधानम् “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मावितं तु महेश्वर” इत्याद्याः श्रुतयो चक्षन्ति उक्तशक्तिं चिदाचिद्रूपानन्तशक्तिं ब्रह्मैव सदसच्च माति सदसत्कार्यकारणरूपमचिच्छत्वं चक्षन्शोदितं चिच्छत्वं ब्रह्मैवमाति एषकारेण अत्यन्तमेदवावितो वेदाद्योतमिज्ञा वैशेषिकादयः प्रशुक्ताः नहि “सर्वं अखिदं ब्रह्म” त्यादीनि महावाक्यान्पास्तिकेनान्यथा कर्तुं शक्यानि सतः चेतनमचेतनञ्च ब्रह्मशक्तिभूतं तत्त्वमुरुशक्तिमद्ब्रह्मपदार्थोऽवैश्वर्यैरपि विवदमानेतामत्यन्ताप्यत्यन्तपृथक्कृतयाचकुमशक्यम् यथा पुरुषात्केवलोमादयः पृथिव्याः क्षोषस्यादयः मणिद्युमयवादेः प्रभादयो धर्मोः केनाप्यत्यन्तमिन्नतया वक्तुमशक्याः । ननु तर्हि चेतनाचेतनगताः सर्वे दोषाः ब्रह्मण्येव स्युरित्याह—तयोः परमिति । तयोः चेतनाचेतनयोः साक्षाधारणस्वरूपयोः साक्षाधारणेन स्वरूपेण

परं विवक्ष्यतां यथा केनालोमाद्यसाधारणाद्रूपात् पुरुषरूपम् भोक्तव्यादिस्वरूपात्पृथिव्यादिस्वरूपं प्रभादिस्वरूपान्मयसादिस्वरूपं विवक्ष्यतामेव एवं सर्वशक्ति सर्वमिज्ञामिज्ञं ब्रह्मैति सिद्धान्तः । तथा च श्रुतयः “एकः सन् बहुधा विवचार एको देवो बहुधा सांनविष्टः त्वमेकोऽसि बहुधा बहून् प्रविष्ट इत्याद्याः—

एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति एकता ।

अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तर्हिदितुमर्हति ॥

इतिमनुवाक्यम्—

कोचब्रह्मत्वेन यदाग्निं देवेमकारमना कोचदमुं पुरातनम् ।

वदान्तसंस्थापितसर्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः ॥

अनेकमेव बहुधा यदाग्निं श्रुतिस्मृत्यावर्णनविष्टचित्ताः ।

आहुर्वमात्मानमजं पुराविदो द्रष्टुं तमीशं प्रतिसंयताः स्मः ॥

इति केलाशवाप्रासां हरिवंशे वयटाकणवाक्यम् “एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुख” इति भीमच्छूकवाक्यम् “अज्ञो नानावेषदेवादभ्यधा चापि दाशकितवादित्वमधीयते एके २ । ३ । ४२) उभयव्यपदेशात्तद्विदिकुरादकवत् [३ । २ । २६] इत्यादिसुब्राह्मण्यं च विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभादौ द्रष्टव्यः ॥ ७७ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवेदेकमादौ सूत्रं महान्ब्रह्मिन्नेतोरुक्त्यक्तिनो ब्रह्मणः अचिच्छक्तेर्निस्त्वपरिणामित्वाद्भयो धर्मो दर्शिताः इदानीं तत्परिणामभूतानां देहादीनामान्नापास्तित्वविज्ञोरुक्त्यादीन् धर्मान् चिच्छक्तेर्जीवस्य नित्यत्वापरिणामित्वसुखदुःखसोक्तत्वं सगज्जलविशोभितान्तःकरणोपलभ्यत्वं बाह्यतामेत्यादिभिः । ननु सर्वरजस्तम इति त्रिवेदेकमादौ विति प्रधानस्य नित्यत्वमिव जीवस्य नित्यत्वं नोक्तं लोकेऽपि केवदसौ जातः मृतश्चेति प्रसिद्धिरतो जीवः किं मूर्ख इत्यत्राह—नेति । आत्मा जीवात्मानं ज्ञानं न जातः किन्तु देह एव जातः तं मरिष्यति किन्तु देह एव मरिष्यति न वधते किन्तु देह एव वधते न क्षीयते किन्तु देह एव क्षीयते जीवस्य हातृत्ववत्तस्य धर्मं वदन् देहविकल्पात्त्वमाह—त्वामिच्छारिणां जन्ममरमृच्छिच्छयशालिनां देहादीनां सधनवित् जन्मादिकालज्ञाता सर्वत्र सर्वेषु देहेषु शश्वत् सर्वदा भनपायी अविकारः सर्वत्र सश्वतुपलब्धमात्रम् सर्वेषु देहेषु सदाज्ञानमात्रम् अत्रोपलब्धमात्रमितिपदेन स्वरूपभूतं ज्ञानं सधनविदित्वनेन तज्जन्मभूतं ज्ञानमुपपादितम् तत्र तार्किकाः स्वरूपत आत्मानं जडं स्वीकृत्य तत्र ज्ञानं गुणमुत्पत्तिविनाशवदिति स्वीकुर्वन्ति बौद्धाः स्वरूपतोऽपि क्षणिकमाहुः तन्मतं निर्मूलत्वेन निराहृत्य “प्रधानजन एवायम् आत्मा न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिक्तो यो विद्यते विनाशित्वा” इति वेदमूर्खं निजमतमाह—संक्षिप्तं । देहेषु उपलब्धमात्रं जीवाख्यं ज्ञानं स्वरूपतो धर्मतश्च सर्वत्र तत् क्षणिकम् तज्जन्मभूतज्ञानस्यैकत्वेऽपि रूपज्ञानं शब्दज्ञानमित्येवं विषयभेदादनेकत्वप्रतीतिद्वारा धर्मिज्ञानमपि द्रष्टा भोतेत्येवं बहुधा प्रतीयते इत्याह—इन्द्रियवत्तेन विकल्पितमिति । तत्र द्रष्टान्तः प्राणो यथेति यथा एक एव प्राणोऽस्यो वायुस्तत्तद्विच्छिन्नप्रवर्तकतया विकल्पितस्तत्तत् तस्मात्तद्विज्ञानं धर्मभूतं ज्ञानं च नित्यमेवेति सिद्धान्तः । नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं स्रष्टमिति प्रतीतिस्तु विषयग्रहणान्नित्यधर्माज्ञाननाशाद्वैक्यादि तु पुनः पीतपदार्थस्मरणभावाः स्यादिति हिक् ॥ ७८ ॥

अयदेव पञ्चादिकोशेषु पेशिषु मांसपिण्डेषु जरायुजेषु

राजोवाच ।

कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः ।

विद्युयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विन्देत परम् ॥ ४१ ॥

एवं प्रश्नमृषीन् पूर्वमपृच्छं पितुरन्तिके ।

नाब्रुवन् ब्रह्मणाः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ ४२ ॥

आविर्होत्र उवाच ।

कर्माकर्मविकर्मैति वेदवादो न लौकिकः ।

वेदस्य चश्चरात्मत्वात्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥ ४३ ॥

भीमञ्जुकदम्बकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्त्वम् तत्त्वपक्षितेषु तत्त्वेषु भविष्यति तेषु स्वेदेषु यत्र यत्र
अस्मिन् अस्मिन् कूटस्थः अण्डपेशादिविकारिपदार्थमिष्ट एक
रसः जीवः हि हेतौ कर्मफलभोगाख्येन हेतुना उपधावति
तत्र तत्र प्राणः प्राणपञ्चानः षोडशकलः त्रिद्वेदः जीव
कूटस्थमुपधावति त्रिद्वेदविशिष्टः कर्मफलभोगाय चतुर्विधेषु
साधिकाण्यु देहस्वविकारी एव जीवः भ्रमतीत्यर्थः । ननु
देहविकल्पाद्यो जीवः क इत्यत्राह—पदिति । इन्द्रियगणो सन्ने
अहमि अहङ्कारे च प्रसूते आशयं साहङ्कारं देहमृते तद्वि-
कल्पाद्यतया यत् यस्य जीवस्वरूपस्य अनुस्मृतिः एतावन्तं कालं
सुखमहममस्वाप्सं न किञ्चिद्वेदविषमिति प्रत्यभिज्ञानं नोऽस्माकं
जायते तत्सः देहविकल्पाद्यो जीव इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु अनुस्मृत्यैव निश्चीयते साक्षात्तत्त्वपक्षितहेतुनास्ति किम-
आह—पदिति । यदि यदा अज्जनामचरणैषयायाः पञ्चामपाद्-
पञ्चसन्निधीकृत्या उरुमक्तिर्बहुप्रकाराः भक्तिस्तथा गुणकर्म-
लानि सर्वविगुणहेतुकशुभाशुभकर्मजानि चेतोमलानि मुमुक्षुर्वि-
धमेव निर्नाशयेत् तदा तस्मिन् चेतसि आत्मतत्त्वं जीवतत्त्वं
साक्षादुपलभ्यते यथा अमलदृष्टः निर्मलदृष्टेः सवितृप्रकाशः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

सत्त्व रज और तम ये तीनों गुण सूक्ष्म रूप से जिसमें
वसमान हैं उस प्रधान (प्रकृति) को कार्यों का आधार होने
से आदि में सूत्र कहते हैं और जो उसके कार्य हैं उन्हीं
को महत्त्व और अहङ्कार कहते हैं और उस त्रिविध अह-
कार से भूतदिकों की सृष्टि को भी उपलक्षण रूप से जानना
चाहिये, इस प्रकार तो यह असत् अर्थात् अचेतन तत्त्व
ब्रह्मा, और ज्ञानेन्द्रिय कर्मान्द्रियों के द्वारा जो कुछ विषय
ग्रहण करता है और फलों को भोगता है ऐसे जीव को
सत् अर्थात् चेतन तत्त्व कहते हैं यह चेतनाचेतनारमक
अनन्त शक्ति वाला ब्रह्मही सर्वत्र प्रकाशित हो रहा है और
यह ब्रह्म चेतनाचेतन से पिल्लवण भी है ॥ ३७ ॥

जो चेतन और अचेतन परमात्मा का शरीर है तिनो

[११]

में चेतन तत्त्व का स्वरूप कहते हैं, कि—जीवात्मा न
उत्पन्न होता है, न मरता है, न बुझ को
प्राप्त होता है, न कभी चीया होता है, और आगमापायी
देहादि को की अवस्थाओं का जानने वाला है, एवं
सर्वत्र देह मनुष्यादि शरीरों में सेवा अनपायी होकर रहने
वाला है और ज्ञान स्वरूप है, यदि जीवात्मा ज्ञान स्वरूप
है तब ज्ञान तो बाधुव भावणादि अपायी होते हैं यह
आत्मा अनपायी कैसे भया ? तहां यह समाधान है, कि—
इन्द्रियों के द्वारा ज्ञान का विकल्प है स्वरूप भूत ज्ञान में
नहीं है जैसे कि प्राण का स्थानों के भेद होने से विकल्प है ॥ ३८ ॥

अण्डज जरायुज उज्जिज और स्वेदज इन चतुर्विध शरीरों के
मध्य में प्राण वायु जीव के पीछे गमन करता रहता है, अर्थात्
प्राण वायु के द्वारा ही जीवात्मा आत्मा शरीरों में प्रवेश करता
है और प्राण जीव का अनुवर्तन करता है जिस जीव का प्राण
अनुवर्तन करता है वही कूटस्थनिर्विकार आत्मा है, क्या इस
प्रकार का आत्मा सब के अनुभव सिद्ध है, तहां कहते हैं, कि—
नहीं किन्तु जब इन्द्रिय गुण शब्दादि विषय प्रावण्य रहित
होजाता है और देहाभिमान निवृत्ति होजाता है अत एव अन्तः-
करण के बिना जो शुद्ध आत्मा के स्वरूप का प्रकाश होता
है उसी की हम जीव लोगों को स्मृति होती है ॥ ३९ ॥

तो फिर अहंकारादि अन्तःकरण की कब निवृत्ति हो सकती है
और कब यथावत् उसकी स्मृति होती है, तहां कहते हैं कि—
जब भीपक्षनाम भगवान् के चरणाराविन्द में प्रीतिवाली भक्ति
से पुरुष गुण कर्मों से उत्पन्न होने वाले चिरा के मलों को दूर
करता है उस समय उस विशुद्ध चिरा में आत्म तत्त्व साक्षात्
उपलब्धि होता है, जैसे निर्मल दृष्टिवाले पुरुष को सूर्य का प्रकाश
कार्यकारी होता है अन्ध पुरुष को नहीं तस्मात् ज्ञानरूप
दृष्टि के अन्धत्व नाश के लिये भवदय ही श्रीविष्णु भक्ति कर्तव्य
है ॥ ४० ॥

भीमरश्मामिकृतभाषाटीकीपिका ।

भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात् पृच्छति—कर्मयोगमिति । नैष्कर्म्यं
कर्म निवृत्तिसाधनं ज्ञानम् ॥ ४१ ॥

परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् ।

कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥ ४४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाथर्षिका ।

प्रश्नान्तरमाह—एवमिति । प्रश्नं प्रष्टव्यमर्थं पितुरि-
ह्वाकोः प्रश्नः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञाः अपि नाबु-
धन् ॥ ४२ ॥

गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—कर्मेति । कर्म
विहितम् अकर्म तन्निपरीतं निषिद्धम् विकर्म विगनं कर्म विहिता-
करणम् एतच्च वेदवाक्यं वेदैकगोष्ठ्यम् न लौकिकः वेदस्यो-
त्तरात्मत्वादीश्वरादुद्भूतत्वादपौरुषेयत्वादित्यर्थः । पुत्राक्यं हि
वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं शक्यमपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौरुषा-
पौरुषेयत्वं तात्पर्यावधारणं तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मादौ
विज्ञांसोऽपि मुह्यन्ति किमुतान्ये अतस्तव तदा बालत्वाच्चा-
बुधमिति ॥ ४३ ॥

तुल्यं वेदात्पर्यमाह—परोक्षवाद इति । यत्रान्यथा स्थितो
ऽर्थः सङ्गोपयितुमन्यथा कृत्वोच्यते सपरोक्षवादः तथा च
भूतिः “ते वा एतं चतुर्हन् सन्तम चतुर्हन्तेत्याचक्षते परो-
क्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा” इति परोक्षवादत्वमेवाऽऽह—
कर्ममोक्षयेति । ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं
तत्राह—बालानामनुशासनं यथा भवति तथा भद्रं दृष्टान्तः
अगदमौषधम् यथा पिता बालमगदं प्राययन् अगदलङ्घुका-
दिभिः प्रक्षोभयन् प्राययति वदति च तानि नैतावताऽ-
गदपानस्य तल्लोभः प्रक्षोजनमपि स्वारोग्यम् तथा वेदोऽय-
वान्तरफलैः प्रक्षोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ॥ ४४ ॥

भीमरस्त्रामिकादासगोस्वामिविरचिता

कीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

भक्त्येति । “कुशोऽयं यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षये”त्यादेः
“यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् । ज्ञानं यस्तदधीनं हि
भक्तियोगसमन्वितं”मित्यादिष्व कर्माधीनत्वाद्भगवत्परितोषणमधीन-
त्वादिष्वर्थः । ते तादृशकर्मयोगेन येन कर्मयोगेन संस्कृतः शुद्धचित्तः
सन् कर्मेतिवृत्तिः कर्मणि कर्तृत्वमिनिवेशमावस्तथा साध्यं
परं ज्ञानं तथाच भूतिः “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया-
मृतमश्नुते” इति ॥ ४१ ॥

यथा युष्माकं पृच्छामि एवं प्रष्टव्यमर्थं कर्मरूपं
नाबुधन् कर्मयोगमिति शेषः सूत्रे तत्र उत्तराक्षाने ॥ ४२ ॥

गहनत्वद्योतनाय । कर्मस्वरूपं तुल्यं यत्प्रश्नपत्राय द्वितीयप्रश्नस्य
उत्तराक्षाने कारणप्रश्नस्य विहितं सन्ध्यावन्दनादि अकर्मैव विरोधे
नष्टं असुरार्थमेव तत् एव तन्निपरीतं निषिद्धमिति व्याख्यातं तच्च
सुरापातादि विकर्मशब्दस्य विहिताकरणस्वरूपोऽर्थस्तु नाचरे-
वित्यादौ विकर्मण्या ह्यपरेण सुलोभं युमुपैति स इति वदन्माया-
मूलकारणस्यादेव व्याख्यातः “आस्त्रयानिवाह” इति व्याख्यानम्

एवात्मा कारणं यस्य तादृशत्वात् तत्र कर्मादिस्वरूपज्ञाने
अपौरुषत्वस्य मोहं हन्तुमुपपादयति । पुत्राक्यं भूतिः ।
अपौरुषत्वं अजीवजाते स्मृतः सिद्धे वेदे तु पुरुषाभावात् केवल-
मित्यादि योजनीयं तदुक्तं शास्त्रज्ञैः “वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्व-
ध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथे” इति तात्पर्यं
वेदरहस्यम् अतः वेदात्पर्यस्य तुल्यत्वात् तदा प्रश्नकारि
बालत्वादिति पितुरन्तिके इति तदुक्त्येवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आतिः प्रकटं सुखं होत्रम् अग्निहोत्रोपलक्षितं कर्म यस्येति
निरुक्त्या नङ्गान्ते तस्यैव योग्यत्वात् स एवोवाचेति श्रुत्यं यत्र
यस्मिन् वादे । तथाच भूतिः परोक्षवादे प्रमाणं भूतिः तं
वा एवं प्रसिद्धं मन्त्रं पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादिकं
चतुर्हन् चत्वारो होत्रादयो दृश्यन्ते अयन्ते यत्र तादृशं सन्त-
र्भाषं नाम्ना चतुर्हन्तेत्याचक्षते अथवा तस्य मन्त्रस्याभिमाने
तेनात्मभूतः कश्चित् पुरुषः प्रयुत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतु-
र्हन्तस्तदीयनाम्ना मन्त्रोऽपि चतुर्हन् इत्युच्यते पुत्रानां प्रत्य-
क्षनामग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेण हूतशब्दस्थाने होतृशब्दः
एवं यद्यपि चतुर्हन्तमित्येव निरुक्त्या सङ्गच्छते ननु चतुर्हन्
तेति तथापि परोक्षगदनस्त्रासाध्याचतुर्हन्तेत्याचक्षते इत्यर्थः ।
विधिवाक्यन्तु प्रजाकामः चतुर्हन्ता यजेतेति केचन परोक्षगदने
हेतुमाह—परोक्षप्रिया इवेति । “परोक्षं च मम प्रिय”मिति भग-
वदुक्तेः कर्ममोक्षाय अनाद्यवष्टकर्मपरम्परानाशायैव किमुत
काम्यकर्मत्यागश्च शङ्कते । नन्वेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यदौ
यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थोऽयमभावनया स्वर्गाद्यर्थमेव कर्माणि
विधत्ते परोक्षसिद्धान्तमाह—बालानामिति । बालानामनुशास-
त्वेन स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबन्धायमेवैतानि कर्माणि न तुल्य-
स्वर्गाद्यर्थमित्यजानतामिच्छार्थः । अनुशासनं स्वर्गादिभिः प्रक्षोभनं
यथा ह्याक्षया अत्रानुशासने अवान्तरफलैः गौणफलैः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ॥

कर्म काम्यकर्म अकर्म कामनारहितत्वादफलं ज्ञानपूर्वकं
कर्म विकर्म निषिद्धं वेदस्य जेष्ठस्वरात्मत्वात् आत्मीयं इति ईश्व-
राभिप्रायरूपतया भगवत्त्वात् ॥ ४३ ॥

परोक्षमवधीति परोक्षवादः प्रत्यक्षाद्युक्तार्थविषयः बाला-
नामनुशासनं विविच्य आपनम् ॥ ४४ ॥

भीमरस्त्रामिकादासगोस्वामिविरचिता

नारायणपरस्तुत्यया भक्त्या मायाभङ्गस्तरति पुस्तका-
मित्युक्तं स कीदृशो भगवदारोपनात्मकः कर्मयोगो यदुत्थया
भक्त्या मायां तोरेदिति पृच्छति—कर्मयोगमिति । नोऽस्मभ्यं पद-
निरूपयत येन विज्ञातेनानुष्ठितेन च कर्मयोगेन संस्कृतः

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतसन्दर्भचन्द्रिका ।

कर्माणि पुण्यापुण्यात्मकानि भगवद्भक्तियोगात्पञ्चविधानि विधुः नैकमर्थः नैकमर्थेभूतं बन्धकसकलकर्मनिवृत्तहृत्तुभूतं परंपर्यन्तपरिहाराख्यं ज्ञानं विन्दते समतः ॥ ४१ ॥

प्रज्ञागच्छति पृच्छति-एवमिति । प्रज्ञं प्रष्टुं कर्मयोग-समाप्त्यं गुणमाप्त्यं इव पितुरिदंकारान्तिके समीपे ऋषान् मन-कादीन्पति अपृच्छं पृच्छन्नात्ममयदा पाकं पचतीति तत्र प्रज्ञं पृच्छ-ति नित्यं प्रज्ञं प्रष्टुमर्हति । प्रज्ञागः पुत्रास्तं मनकादयः नावन् कर्म योगं न निरूपयामासुस्तत्रानुक्तो कारणमुच्यतां गुणामिति शेषः ॥ ४२ ॥

तत्र कर्मयोगनिरूपणस्य बहुमन्त्रसाध्यत्वात् तावन्ननुक्तिः कारणप्रज्ञंस्वरूपमाह-आचारिणः कर्मेति । कर्मकायं कर्म अकर्म कायकर्मैतत्तत्कामनाहितत्वादकलं ज्ञानपूर्वकं कर्मैव । विकर्म निषिद्धं कर्म यदा विकर्म विविधफलाय चोदितं कर्म कायकर्म आश्रमादिकं नित्यं नैमित्तिकं च अकर्म ज्ञानपूर्वकं कर्मेति लक्षणाः चरन्तं वाच्यं भावं प्रष्टुं न लौकिको वादः ततः कि-मत माह-वेदस्येति । ईश्वरात्मत्वात् आत्मसद्भोऽभिप्रायात्मक-ज्ञानपरः ईश्वरमभिप्रायस्त्वेन तेष्वपि बोद्धव्यांशानां बहुत्वेन गह-मत्वाच्च सुस्योऽपि मुह्यति अतस्त्वां बालमालक्ष्य तदा नाव-न्निति भावः ॥ ४३ ॥

अथ पृष्टं कर्मयोगं निरूपयति-परोक्षवाद इत्यादिना यावद-ध्यायममिति । तद्वाराधनात्मककर्मयोगो हि द्विविधो वैदिकस्ता-न्त्रिकश्चेति तत्राद्यो नित्यनैमित्तिककाम्यरूपेण त्रिविधः तत्र स्वर्गाद्यर्थकायकर्मयोगो मोक्षैकफलत्वं वक्तुं तावत्तद्विद्वानामपि मोक्षैकफलत्वे तात्पर्यमाह-परोक्षवाद इति । हिताहितज्ञापन-रूपोऽयं “यजेत स्वर्गकाम” इत्यादिरूपो वेदः परोक्षवादः प्रत्य-ज्ञाद्यमोक्षार्थविषयः अतस्तेषां तदभिप्रायो वरुचगम इति भावः । तर्हि किसमिप्रायेण आगादिकं विधत्ते इत्यत्राह-कर्ममोक्षायेति । कर्मभ्यः पुण्यापुण्यात्मकेभ्यः मोक्षाय मुक्तये कर्माणि यज्ञादि-रूपकर्माणि विधत्ते भगवद्भक्तियोगद्वारा बन्धकसकलकर्मनिवृत्तये यज्ञादिरूपकर्माणि विदधातीत्यर्थः । अगदं यथेति यथा भिन्नवा-ज्ज्ञानगदमौषधं पायसम् अगदलङ्घुककिमिः प्रलोभयन्पाययति ज्ञानावता अगदपानस्य तरुलाभः प्रयोजनमपि स्वार्थमेव तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते एतेनावान्तरफलानि परिहृत्य मोक्षैकफलतया कायकर्मोपयुष्टं भवत्युक्तं भवति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निमित्तानिबोधं धृत्वा कर्मयोगं पृच्छति-कर्मयोगमिति । येन केन प्रकारेण संस्कृतः शुद्धः ॥ ४१ ॥

ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः कारणं परिहारावचने निमित्तम् ॥ ४२ ॥

आविर्भावः-

ज्ञानस्तोऽपि हि दुर्लभः प्रज्ञोऽयं ज्ञानिनामपि ।

इति वेदयितुं ब्रह्मपुत्रा मोक्षनिर्मेः पुरः ॥

इति वाक्यत्वात् ज्ञानिनामपि दुर्लभत्वे निमित्तमित्यभिप्रेत्य तैः प्रश्नपरिहारः आदौ न कृत इति सूचयन् प्रज्ञं परिहरति-कर्मेति । इदं कर्मप्रशस्तम् इदं कर्म कर्तुमयोग्यम् इदं विकर्म निरुद्धं कर्मेति वेदगतो वादो विचारो न लौकिकः लोक-विषयो वेदवर्हिमुखजनगोचरो न भवति किन्तु वेदविचार-कुशलपुरुषविषय एवेत्यर्थः । कृतस्तत्राह-वेदस्येति । अत्राह-एवायं ईश्वरात्मत्वाच्चेश्वरविषयत्वादेव वैदिकानामपि तत्प्रसादं विना सुख्यो नेति भावेनाह-तत्रेति । तत्र वेदार्थवित्तारे ॥ ४३ ॥

ननु वेदस्येश्वरविषयत्व कथं युज्यते “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिकर्मविषयत्वप्रतीतेरत आह-परोक्षेति । परोक्षतो वादो वचने बन्ध स तथा अयं वेदो मुख्यया वृत्त्या साक्षाद्बन्ध-वत्त्वमुख्यया कर्म च किमर्थमेवं कल्पयते इत्यत्राह-बालाना-मिति । अल्पज्ञानिनामनुशासने कुर्वन् वेदोऽन्तःकरणशुद्धये, रूपकर्ममोक्षाय ब्रह्मापेक्षबुद्ध्या तदुद्दिश्य कर्माणि विधत्ते “कुर्वेद्भक्त्या जित्वा विषयकृतं स्वम्” इत्यादिवक्ष्यो हि यस्मात्तस्मादुभयथापि ब्रह्मविषयत्वमविदितं वेदस्य एकशो-भयविषयत्वं कुत्र दृष्टम् अत्राह-अगदम् यथेति । यथा अगद-मेव द्रव्यमप्ययजनकं तदेवोषधीकृतमप्ययपरिहृतं भवति तथे-त्यर्थः । यद्वैक पपयकं चिकित्साभेदाज्ज्वरजातयोः परिहारायावन्न भवति प्रकृतेऽपि तथेति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्जीवगोष्ठाभिकृतकमसन्दर्भः ।

पूर्वं कर्माण्यारभमाणानमित्यादिना श्रीप्रबुद्धेन कायकर्ममा-ययेष स्याजितानि ननु नित्यनैमित्तिकानि फलस्यैव निन्दितत्वात् ततस्तेषां परमार्थोपयोगित्वं मनसि कृत्वाह-कर्मयोगमिति ॥ ४१ ॥

तत्रैव संशयान्तरमेवमिति । तत्र पितुरन्तिक इत्युक्त्या बालत्वाद्भवतः स्वद्वययोग्यत्वमेव ॥ ४२ ॥

ब्रह्मपुत्राणां सत्त्वोत्तरत्वे कारणमाह-कर्माकर्मेति । तावदे-त्यस्ति । अहंमयाधिकर्मयोगो विहितकर्यात्वमित्येवार्थः । वेदस्येश्वरात्मत्वादिति । अक्षररूपेण तदाविर्भावविशेषरूपत्वा-दित्यर्थः । “अवदब्रह्म परब्रह्म ममोमे शाश्वती तनू” इति वेदो नारायण साक्षात्स्वरूपभूरिति ध्रुवम्” इत्याद्युक्तः यदि वाच्य महतो भूतस्य निश्चितमेतदवदवेद इत्यादिना तस्माद्यज्ञात्संवेदतः अक्षर-सामानि अक्षरे कृत्वा नि ज्ञातिरेतस्मादित्यादिना च तत्तदुद्भूतत्वं तथापि तत्रैव तात्पर्यम् भवतारान्तरवत् अपौरुषेयत्वं त्वजीव-जातरूपमेव अमाविदोषचतुष्टयनिरसनं हि तावदेव च स्यात् तदेवं तस्य परमाच्चिन्त्यस्यात्मत्वं परमपण्डितशिरोमयोर्वच-नत्वं वा भवतु भवेत्तदेवामिप्रायत्वं ॥ ४३ ॥

अथ तदेव व्यञ्जयन् कर्मण नित्यनैमित्तिकान्यापि स्याज-यित्वा श्रीमगदवचनं प्राहयितुमाह-परोक्षेति । बालानां नाति-प्रज्ञानामशान्तानां चानुशासनरूपोऽयं कर्मकाण्डलक्ष्योऽपि वेदः कर्ममोक्षाय अनाद्यहृदपरंपराशान्तय एव कर्माणि सर्वाण्येव विधत्ते अतः परोक्षवादः स्वयमीश्वरात्मा वेदो हि यन्नित्यनैमि-त्तिकाकरणोऽयंकरणो च लोकमीषयते यच्च नित्यादावानुषङ्गिकं फले दिद्यते तत्तत्तत्तत् तत्करणेन तत्करणेन च योभयितवानादि-

नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः ।

विकर्मणा ह्यन्धमेषा मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥ ४५ ॥

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽपितर्माश्वरे ।

नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥ ४६ ॥

य आशु हृदयग्रन्थि निर्जिहीर्षुः परात्मनः ।

विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ॥ ४७ ॥

लब्धानुग्रह आचार्यात्तेन सन्दर्शितागमः ।

महापुरुषमभ्यर्च्यैन्मूर्त्याऽभिमतयाऽऽत्मनः ॥ ४८ ॥

श्रीचरित्रात्मिकतर्माध्यायीपिका ।

ननु कर्मयोगश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्मसंज्ञतां न तदकारणं प्रत्यवायोऽस्तीत्यत आह—नाचरेद्यस्तु—आजितेन्द्रियत्वाद्भयः स्वयं यदि नाचरेद्यस्तु विकर्मणा कर्मानाचरणलक्षणे अधर्मेण मृत्यो-
रनन्तरं मृत्युमेव प्रप्नोति तथा च श्रुतिः “मृत्वा पुनर्मृत्युमाप्नुयान्ते अर्जुमानाः स्वकर्ममिति” ॥ ४५ ॥

तस्माद्वेदोक्तमेव कुर्वाणो ननु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रिय-
माणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलं च स्यान्नतु नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिरत आह—निःसङ्गोऽनभिनिवेशवान् ईश्वरेऽपितं नतु फलोद्देशेन ननु फलस्य श्रुतत्वात्कर्मणि कृते फलं भवेदेष न । रोचनार्थित कर्मणि रुच्युत्पादनायमगदपाने खण्डलड्डुकादिवत् ततश्च कर्माभि-
रुच्या वेदार्थं सम्यग्विचारयति तदा च “यो वा एतद्वचरम-
विदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इत्यनात्मज्ञस्यैव कृपणतां “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा भिक्षु वा यज्ञेनानाशक्येन”ति यज्ञादीनां ज्ञानशेषतां चाव-
धार्य नैष्कर्म्ये कर्मसु प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामितोऽसौ न भवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भावः ॥ ४६ ॥

वैदिक कर्मयोगमुक्त्वा तान्त्रिकमाह—य आश्रयति । परात्मनः परस्यैव सतः आत्मनो जीवस्य हृदयग्रन्थिमहंकारबन्धं निर्हृतुं मिळुः संस्तप्रोक्तं च विभिना प्रकारेण भजेत् तन्त्रमागमः प्रकाराद्वैदिकेन सह समुच्चयमाह ॥ ४७ ॥

तमेव विधिमाह—लब्धानुग्रह इत्यादिना । तेनाऽचार्येण संव-
श्रुते आगमोऽर्चनप्रकारो यस्य सः ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिचरिता ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रथममेव । चित्तशुद्धेः पूर्वमेव अजितेन्द्रियत्वात् इहामुत्र-
भोगाविरक्तत्वात् भयः स्वरूपज्ञानशून्यः भगवत्कथावो भय-
त्सकज्ञानशून्यश्च यः स्वयं नाचरेत् किन्तु आत्मानं विद्धं
अस्थान्यान् शिष्टवेदिति स्वयं पदस्वायः कर्मानाचरणलक्ष-
णेन तज्ज्ञानेनाधर्मेण मृत्योरनन्तरं मृत्युं मृत्युपरम्परा-

[२२]

मित्यर्थः । वक्ष्यते च “तावत् कर्माणि कुर्वीत” इत्यादि तथाच विकर्माधर्मेण मृत्युपरम्परापातौ प्रमाद्यं श्रुतिः स्वकर्मभिः वेदोक्तस्वधर्मरुतैः सद्भिः अर्चमानः पीड्यमानः अकृतातां तेषां पापजनकत्वात् यद्वा स्वकर्मभिः पीड्यमानः दुःखबुद्ध्या तानि त्यजतित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तस्मात् कर्मस्वागस्य मृत्युहेतुत्वात् तस्मिन् कर्मणि तत्फलं कर्मफलं नैष्कर्म्यरूपा कर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानस्वरूपा अनभिनिवेशवान् अहं कर्तव्यमितिनिवेशशून्यः ततश्च फलश्रवणो साति तदाच सम्यक् विचारकाश्च “यो वा” इति श्रुतिः हे गार्गि ! यो जनः एतद्वचरं कूटस्थं ब्रह्माविदित्वाज्ञात्वा अस्माल्लोका-
ल्लोकान्तरं विषयसुखरूपहया गच्छति स कृपणो दीनस्तुच्छ इत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण अनात्मज्ञस्य वेदाभिमानिनोऽज्ञस्य कृपणतामवधार्य श्रुत्वा तं परोक्षम् एतं वेदानैकवेद्यं परमा-
त्मानं ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणां वेदानुवचनेन वेदाध्ययनो-
पलक्षितस्वधर्मेण विविदिषन्ति ज्ञातुमिच्छन्ति एवं ज्ञानप्रस्था-
स्तपसा भिक्षु वा आश्रितक्येन यज्ञेन च गृहस्थाः अनाशक्येन भोजनसङ्कोचेन यतयो विविदिषन्ति वत्सलकल्पपाटेऽनासत्त्या इति श्रुत्या ज्ञानशेषतां ज्ञानाकृत्यं चावधार्य “यज्ञादिश्रुतैरश्ववत्” इति न्यायात् ततश्च नैष्कामकर्मप्रवृत्त्यनन्तरं स्वर्गकाम इति नियोज्यविशेषणो तस्य श्रुत्यर्थविचारेण नैष्कामता चेत् स्वर्गस्याकामितत्वं कामित एव च स्वर्गादिः फलत्वेनावगम्यते योगेन स्वर्गभावयेदिति तथाच संयोगपृथक्त्वन्यायेन वैदिककर्मणां विविदिषार्थत्वादीश्वरार्पणप्रभावाच्च नैष्कर्म्योपरपरायज्ञानभक्ति-
लक्षणा सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । “माकिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधि-
नैरादयेनास्मिन्मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्ये”मिति श्रुतेः “यद्वत् क्रियते कर्म भगवत्परितोषणम् । ज्ञानं यत्तदधीनं हि माक्ति-
योगसंमन्वित”मिति स्मृत्येति ॥ ४६ ॥

वैदिकमिति । बालान् प्रति ज्ञानसाधनत्वेन वैदिक कर्म-
योगमुक्त्वा विज्ञात्वा प्रति तु तान्त्रिके नारदपञ्चरात्राद्युक्तं साक्षा-
द्भक्त्यात्मकमर्चनलक्षणां कर्मयोगमाहृत्यर्थः । परस्यैवेति । वस्तु-
तोऽहङ्कारादिद्रष्टृत्वेन वक्ष्यासस्मात् परस्यैव ॥ ४७ ॥

तमेव विधिम् । तन्त्रोक्तमेव प्रकारं महापुरुषमित्युक्त्या सामा-

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

न्यतः सर्वासामपि प्राप्तौ आत्मनः स्वस्याभिमतया प्रेष्टव्येत्यु-
क्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वेदोक्तं यदिनाचरेत् यथापि कर्माण्यनाचरेत् तेनाभर्मेण
मृत्योर्मुक्त्युपैति ॥ ४९ ॥

नैष्कर्म्या बन्धकसकलकर्मनिवृत्तिहेतुभूतां सिद्धिम् ज्ञान-
सम्पत्तिं लभते कर्मयोगो ज्ञानयोगहेतुरित्यर्थः । कर्मणामचय-
फलत्वश्रुतिरर्थवाद इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तन्प्राप्तेन चेति । भगवच्छास्त्रोक्तेन धर्मणा वर्णाभिम-
धर्माणां समुच्चयवाची वचनः ॥ ४९ ॥

सन्दर्शितागमः सन्दर्शितमार्गः मूर्त्या विधिष्टमित्यर्थः
॥ ४९—५३ ॥

श्रीमद्भिराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ नित्यनैमित्तिकयोरनभिसंहितफलयोर्भक्तियोगानुग्राहक-
तयानुष्ठेयत्वं शक्तुं तावत्तदनुष्ठाने प्रत्यवायमाह-नाचरेदिति ।
वेदोक्तं वेदविहितम् यदि नाचरेत्तथा विकर्माण्यनाचरेत्तेन विक-
र्मणा वेदविरुद्धकर्मानुष्ठानरूपेणावश्यकाननुष्ठानरूपेण वा भर्मेण
मृत्योः सकाशात्सम्यग्मेवोपैति अक्षोऽजितेन्द्रियइत्यनेन निष्पन्नभक्ति-
योगप्रपात्तिर्भोगान्धुतरनिष्ठस्य जितेन्द्रियस्य कथञ्चिद्विरुद्धकर्मा-
नुष्ठितमपि न बन्धकमिति सूचितं तथाच वक्ष्यति “स्वपादमूलमजतः
प्रियस्य” इत्यादिना ॥ ४९ ॥

तस्माद्वेदोक्तं नित्यं नैमित्तिकं काश्यं च कर्म ईश्वरे सम-
र्पितम् यथा तथा कुर्वाण एव निःसङ्गः तत्तदवान्तरफलेषु
सङ्गद्विहतः नैष्कर्म्या नैष्कर्म्यहेतुभूतां बन्धकसकलकर्मनिवृत्ति-
हेतुभूतां सिद्धिं ज्ञानसम्पत्तिं लभते कर्मयोगो हि ज्ञानयोगहे-
तुरित्यर्थः । तर्हि किमर्थं तत्तत्फलानि श्रूयन्त इत्यत्राह-रोचनार्था-
फलश्रुतिरिति । कर्मणा फलधत्तवश्रुतिरर्थवाद इत्यर्थः । ईश्वरेऽर्पित-
मित्यनेन कर्मणा फलसाधनत्वमुक्तिं परित्यज्येश्वराराधनता-
मुक्तिः कावेति सूचितम् अनेन फलत्यागः फलितः निःसङ्ग इत्यनेन
ममेवं कर्मस्वामीयताबुद्धिस्थाप्येति अनेन कर्तृत्वत्यागः तदेवं
फलसङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकमनुष्ठितं वैदिकं कर्म भक्तियोग-
निर्वर्त्तकमित्युक्तं भवतीति ॥ ४९ ॥

अथ तान्त्रिकं कर्मयोगं निरूपयिष्यंस्तावत्तस्य वैदिककर्म-
भोगसमुच्चितस्याचिराद्भक्तियोगनिष्पादकत्वमाह-य इति । अथ
ननु यः पुमानात्मनः स्वस्य हृदयग्रन्थिमहंममाभिमानादिप्रकृति-
सम्बन्धकार्यं तस्य ग्रन्थिवत् दुर्मेघत्वात्तत्त्वेन रूपं निर्जिही-
र्षुर्निर्हर्षमिच्छुः तन्प्राप्तेन च वैदिककर्मसमुच्चयवाची वचनः
विधिना केशवं देवमुपचरेदाराधयेत् तान्त्रिकवैदिककर्मयोगा-
भ्यां भगवत्तमाराधयन्नाशु निष्पादितभक्तियोगः प्रकृतिसम्बन्धा-
न्मुच्यत इत्यर्थः । परात्मन इति पाठान्तरे परस्य द्वावलक्षण-

स्यात्मनः स्वस्य हृदयग्रन्थिमिति सम्बन्धः तन्प्रशब्देनात्र पञ्च-
रात्रभगवच्छास्त्रं विधातुम् ॥ ४९ ॥

काऽनौ तन्प्राप्तेर्विधिर्निरूपयति-लब्धानुग्रह इत्या-
दिना । आचार्यलुब्धानुग्रहः लब्धः अनुग्रहो येन सः तेनाचा-
र्येण सन्दर्शितागमः सन्दर्शितपूजाप्रकारः आत्मनः स्वस्याभि-
मतया मूर्त्या विधिष्टं महापुरुषमभ्यर्चयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वेदस्यापौरुषेयत्वेन विप्रलम्भादिदोषाभावादनेनापि वेदोक्तं
कृतं सुकर्मत्वाद्युक्तं भगवद्वक्तृकृतं विकर्मं तत्र ज्ञानकृतमेव
सुकर्म इति विविनक्ति-नाचरेदिति । स्वयं सर्वपूजितमिदमिष्टप्रदं-
दैवं न जानातीत्यर्थः अत एवाजितेन्द्रियः विषयलम्पटः या ना
पुरुषो वेदोक्तं कर्माचरेत्करोति स मृत्योर्मुक्त्युपैति तु स्वमुपैति
केन कारणेनेत्यत उक्तं विकर्मयेति वेदोक्तकर्मणा विकर्मत्वं कृत
इत्यत उक्तम् अथर्मेणेति-

“एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयेत्ततः सदा” ॥

इति श्रीमोक्षरत्नेर्विष्णुसंस्कृतं अथर्मेत्वात् “यद्यनेनचित् मह-
त्पुण्यकर्म करोति तद्भक्त्या ततः श्रूयत एवेति श्रुतिं हि विप्र-
ब्राह्मदाति अनेनेश्वरार्पणमौषधमेव कर्मणा नश्वरफलयोगिना-
इयनित्यसुखहेतुरित्युक्तं भवति ॥ ४९ ॥

तर्हि “स्वर्गं लोकं न मयं किञ्च नास्ती” ति श्रुतिः कथं
संगच्छत इति तत्राह-रोचनार्थमिति । अल्पबुद्धेर्बहिर्मुखस्य यो-
गस्य उत्तिपादयिषुर्दुर्बालादपि तास्मिन् बुद्धयवताराय गुडजि-
ह्विकान्यायमनुसन्धानो मधुरं मुक्तिफलं गमोक्त्य स्वर्गादिपु-
ण्यं मधुररसमिव प्रकाश्य तदर्थं कर्मं विदधाना अधीतश्रुत-
वेदायस्य समुत्पन्नजिज्ञासस्य सुयमङ्गरफलत्वात्स्वर्गादौ वैराग्य-
मुत्पाद्य भीताराधयन्चरणारविन्दभक्तिमुत्पाद्य तदुत्पात्तासंभूत-
संवित्संज्ञातप्रसादसुखभाषणं तात्पर्यपर्यवसायिनी फलश्रुतिः
संगता भवतीति-

“अह्मात्मा कुर्वतः कर्म स्वलनात्पापकारणम् ।

तदेवार्पयतो विष्णोर्नैव पापाय तद्भवेत् ॥

मनोवैषम्यहीनस्य ननु दोषवतः कश्चित् ।

सत्सु केशवपुत्रेषु क्रमशो भक्तिहीनता ॥

असङ्गकिस्तथा स्नेहो बहुमानमयापिवा ।

स्वोत्तमानां प्रियत्यागादात्मप्रियकीर्षया ॥

अधिकेष्वेव नीचोच्चभक्तिव्येत्यास एव वा ।

स्वोत्तमस्यात्मनश्चैव सन्नस्नेहोऽथवा भवेत् ॥

कार्येषु बहुमानो वा आत्मनः समतापिवा ।

आधिक्ये किमु वक्तव्यमात्मनः शक्तिहापनम् ॥

शक्तस्याशक्तकर्तृकमे मनोदोषा इतीरिता” ।

इत्यनेनोक्ततात्पर्यायां बोद्धव्यः ॥ ४९ ॥

इदानीं भगवद्वचनप्रकारं कथयति । य आश्रयति । तन्प्राप्तेन
पञ्चरात्रोक्तेन ॥ ४९ ॥

तन्प्राप्तेनोक्ततात्पर्यायां बोद्धव्यः । कथमर्चना घटत इति तत्राह-
लब्ध्वेति । भगवत्प्रमिति । क्रियाविशेषणं बहुकालं परीक्षायां

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लब्ध्वेत्यास्मिन्नर्थे वर्तते तेनाचार्येण सन्दर्शितागमः सम्बन्ध-
दर्शितशास्त्रसंप्रदायः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीविगोस्वामिकृतकर्मसन्दर्भः ।

तत्र यथा बालानां बालचिकित्सेव हिताय स्यात्तद्वदिकर्मस्त्व-
हिताय तथा तेषां कर्मतद्वदिकर्मो ज्ञेयवित्याह—नाचरेदिति ।
बालवदजितेन्द्रिय इहामुत्र भोगाविरक्तोऽपि वेदोक्तं यो नाचरेत्
तथा मयः न विद्यते ह्यं भगवत्कथायां अन्धारुपा धीवृत्तिः
सह्य स च यो नाचरेत् सोऽपि नित्यनैमित्तिककर्मकरण-
जातिनायस्मैणैव मृत्योरनन्तरं मृत्युमुपैति न तु पुण्येनत्यर्थः ।
वक्ष्यते च “तावत्कर्माणि कुर्वीते”त्यादि ॥ ४५ ॥

ननु कर्म खलु सजातीयत्वात्कर्मं वृद्धये एव भवेत् प्रत्युत
कथं तन्मोक्षाय भवेत् इत्याशङ्क्योभयत्रापि समाधत्ते—वेदोक्तं-
मेवेति । तत्र क्रियमात्रकर्मण्यासङ्गं निरस्यति । निःसङ्ग इति ।
तत्फलावाप्तिं निरस्यति—रोचनार्थेति । तदेतद्वेतुद्वयं कर्मवृ-
द्धये दर्शितं तन्मोक्षाय हेतुः ईश्वरेऽर्पितामिति तत्सम्बन्धप्रमा-
वेण सङ्कृतत्वादिति भावः । आगमो येन भूतानामिच्छादिः ॥ ४६ ॥

तदेवमपि बालाश्च प्रत्येवोक्तं विद्वान् प्रति तु भूयतामिति
श्रीमगवद्वचनमेव ग्राहयति—य आश्विति । चकारणं पाद्योद्युप-
चरणैर्वैदिकमन्त्रादीनापि गृह्णाति ॥ ४७ ॥

महापुरुषाश्चर्चने सामान्यतः सर्वस्या यस्याः कस्याश्चिद्वा मूर्तेः
प्राप्तौ विशिष्याह—मूर्त्येति एकवाच्यभिमतयेति ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु कर्ममोक्षश्चेत् पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्मत्याज्यतामतं
आह—नाचरेदिति । यदि वेदोक्तं प्रातःस्नानसंन्यासवन्दनादिकं
कर्म नाचरेत्तदा “नहि कश्चित् स्वर्गमपि जातु तिष्ठत्यकर्म-
क” इति भगवदुक्तेर्द्वैहिककल्याणं निना स्यात्तुमशक्यत्वादजिते-
न्द्रिय इतीन्द्रियजयोभावात् पशुरिव प्रातःसारङ्गानियतमोजन-
स्त्रिसङ्गादिविविधपापनिरस्त एव स्यात् यतोऽङ्गः विवेकशून्यः ततश्च
विकर्मणः निषिद्धाचरण्यवशयोगाभमेण मृत्योरेवमात् सकाशात्
मृत्युं नरकमेव प्राप्नोति तथाच भूतिः “मृत्वा पुनर्देयुमापद्यते
अद्यमानः स्वकर्मभि” इति ॥ ४५ ॥

अतएव परमकारुणिको वेदो मक्तिविमुक्तानां त्रासां
पशूनामिन्द्रियारामत्वातिशयधारणायैव तानुद्दिश्य कर्माणि
फलदंशजया रोचयन्तया विप्रते यथा प्रातःसारङ्ग स्नानादिभिर्वि-
हितानुष्ठानैर्विकर्मण्येवसामेव ते न प्राप्नुवन्ति । अनिषिद्धमोज-
नव्यथायादिषु प्रचल्यैव प्रापेक्ष्यो भीषयमाणाः स्वदत्तां भीषणास्ता-
न्मानयत्यन्यन्यथा तदाज्ञापाक्षनासामर्थ्यादेव ते नाऽमानयिष्यन्ति-
त्येवं वेदनात्पर्यमवधार्य स्वस्याजितेन्द्रियत्वं तुर्वारमाश्रय्य विवेकी
कर्मैव कर्तुमर्हतीत्याह—वेदोक्तमेव । ननु कर्माणि क्रियमाणे तस्मिन्
स्तत्फलं चासाकृष्टतत्फलं च स्यात् ननु नैकर्म्यरूपा सिद्धिरत
आह—निःसङ्गः कर्माणि फलं चातानिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितमेव ।

ननु फलस्य भूतत्वात् कर्माणि कृते फलं भवेदेव । न रोचनार्थेति
कर्माणि रुच्युतपादनार्थेव । अगदपाने खण्डलड्डुकादिवत् ततश्च
“तमेतं वेदानुवर्चनेन ब्रह्मणा विविक्षिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया
यज्ञेनानाद्यकेनच” इति यज्ञादीनां ज्ञानशेषतां चावधार्य नैष्कामे
कर्माणि प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभिः कामितस्यैव
स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामितोऽसौ न भवतीति परमेश्वरे कर्मा-
ण्यामहिम्ना मक्तिमिप्रज्ञानजनकेन कर्मणापि नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवे-
दिति भावः ॥ ४६ ॥

तदेवमपि बालान् प्रत्येवोक्तं विद्वान् प्रति तु भूयतामिति
श्रीमगवद्वचनमिग्राहयिष्याह—य आश्विति । परात्मनः वस्तुतो
वेदात् परश्चात्मा आत्मा जीवश्चेति तस्य हृदयग्रन्थिमहद्वारं
निर्हन्तुमिच्छुर्भवेत् तन्त्र आगमस्तदुक्तेन चकाराद्वैदिकेन च ॥ ४७ ॥
तं विधिमाह—लब्धेति सन्दर्शित आगमोऽर्चनप्रकारो-
यस्मै च ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निषिद्धानुष्ठानात्संसारं विहितानुष्ठानान्मुक्तिं चाह—कमात्-
नाचरेदिति द्वाङ्ग्याम् । विकर्मणा निषिद्धानुष्ठानेन मृत्योरन-
न्तरं मृत्युं प्राप्नोति पुनः पुनर्जन्ममरणलक्षणं संसारं प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वर्गकामो यजेत इत्यादिकलभ्यतिः रोचनार्थो कर्माणि अज्ञो-
त्पादिका प्रतो निःसङ्गः स्वर्गादिभोगेषु विगतं सङ्कल्पमोक्षरे
प्रपितम् यथा स्यात्तथा वेदोक्तं वेदविहितम् स्वाश्रमकर्म
कुर्वाणः एवकारेण निषिद्धाद्दूरीभूतः नैष्कर्म्यं भगवज्ज्ञानं
लभते तदनन्तरं सिद्धिं भगवद्भाषापत्तिब्रह्मणां मुक्तिं लभते
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नैष्कर्म्यं भगवज्ज्ञानं लभते इत्युक्तं तत्र नैष्कर्म्यस्यामा-
नन्तरं मुक्तेः किं साधनान्तरमपेक्षितमुत नैष्कर्म्यादेव केव-
लान्मुक्तिरित्याकाङ्क्षायांमाह—य इत्यादि । यः पूर्वोक्तनैष्कर्म्य-
लाभवान् परात्मनः देहेन्द्रियादिपरस्यात्मनः स्वस्य हृदयग्रन्थि-
संसारमूलभूतम् हृदयस्थमहंमममिमानं निर्जिहीर्षुर्निर्हन्तुमिच्छु-
श्चेत्तर्हि विधिना आशु केशवमुपचरेदित्यन्वयः । केशवैक्यो विना
नैष्कर्म्यमात्रेण हृदयग्रन्थिनिहारासंभवात्तदर्थं अष्टाविंशसोप-
र्वाहतेनोपचारेण केशवमाशु तोषयेत् विलम्बं कृते तु विष-
यासत्तया नैष्कर्म्यविकलोपे सति केशववैमुख्यम् संसारावहं
पुनः स्यादिति भावः । कथंभूतेन विधिना तन्त्रोक्तेन पञ्चरात्रा-
द्यागमोक्तेन चकाराद्वैदिकेन ॥ ४७ ॥

विधिं दर्शयति—लब्धेत्यादिना । अनुग्रहं दर्शयाम तेनाचार्येण
सम्बन्धं दर्शितः आगमः अर्चनविधिकं शास्त्रं यस्य
सः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

जो भजानी पुरुष अजितेन्द्रि होकर स्वयं वेदके फलें हृदये
आचरण को नहीं करता है वह विकर्म के करने से अशुभी
होकर बार बार जन्मता मरता रहता है ॥ ४५ ॥

शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः ।

पिण्डं विशोध्य सन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिम् ॥ ४६ ॥

अर्चादौ हृदयं चापि यथालब्धोपचारकैः ॥

द्रव्याक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चाऽऽसनम् ॥ ५० ॥

पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः ॥

हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥

साङ्गोपाङ्गां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमन्त्रतः ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासाविभूषणैः ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

वेद के कहे कर्म को करता हुआ फल की इच्छा छोड़ कर कर्म फल को ईश्वर में अर्पण करता रहे तो मनुष्य मोक्ष सिद्धि को प्राप्त होजाता है फल श्रुति जो शास्त्र में है उस को रोचनायें समझना चाहिये ॥ ४६ ॥

जो पुरुष शुद्ध अपने आत्मा की वासना रूपी हृदय ग्रंथी को खोलना चाहे वह तो वेद विधि से पंचरात्र की विधि से श्रीकेशव भगवान् का पूजन करे ॥ ४७ ॥

पहिले उत्तम आचार्य गुरु से दीक्षा लेकर उनसे शास्त्रों के पूजा विधि को पढ़कर रामकृष्णादि जिन मूर्तियों में अपनी प्रीति अधिक होवे उसी में महापुरुष श्रीनारायण की पूजा करे ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मूर्तेः संमुखमासीनः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादिभिः पिण्डं वेहं विशोध्य सन्यासैः सद्भिर्न्यासैः कृता रक्षा येन सः ॥ ४६ ॥

आर्चावेष्ट द्रव्याणि पुष्पादीनि जन्तुवादिशोभनेन चित्ति संमार्जनादिना आत्मानमव्यग्रतया विद्धं मूर्तिमनुलेपस्नानादिना निष्पाद्य योजयति कृत्वा ॥ ५० ॥

पाद्यादिपात्रायुपकल्प्य सन्निधाप्य हविः संपूजितं श्रीमूर्तेः ध्यात्वा हृदादिभिः हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमन्त्रमूलमन्त्रेण च वेदे कृतन्यासो मूलमन्त्रेणार्चयेत् ॥ ५१ ॥

अङ्गानि हृदयादीन्युपाङ्गानि सुदर्शनादीनि तत्सहितां सपार्षदां सपरिवारां कैरुपचारैरर्चयेत्तदाह-पाद्येति । आदिशब्देन मधुपर्कमाचने च ॥ ५२ ॥

श्रीराधारमहासंगोष्ठाभिविरचिता

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

भूतशुद्ध्यादिभिरिच्छादिना तत्संबोधोपयोगिपार्षदमूर्तिवस्त्रनपरिग्रहः भूतशुद्धिस्त्राग्रे व्याख्यास्यते सद्भिर्न्यासैः केषवादि न्यासैः ॥ ४६ ॥

अर्चादाविति युग्मकं सन्निधाप्य यथायोग्यस्थाने ध्यापयित्वा अर्चादावित्यादिना सक्षयमाणासुर्गोष्ठिप्रतिग्रहः सन्निधाप्येत्यस्य व्याख्यानं श्रीमूर्तेः ध्याविति हृदयेति हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय हुं नेत्राभ्यां वौषट् अस्त्राय फट् इत्येव मन्त्रैः मूलमन्त्रेण ते तमो भगवत इति आदेशाक्षरेण स्वस्वगुरुपदिष्टमन्त्रेण वा ॥ ५०-५१ ॥

साङ्गोपाङ्गमिति युग्मकं तां तां सखाभीष्टां सात्म्यपुष्पम् ॥ ५२-५३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शुचिरिति । शुचिः संमुखं मूर्तेरभिमुखं यथा तथा आसीनः प्राणसंयमनादिभिः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादिसंग्रहः पिण्डं वेहं विशोध्य सद्भिर्न्यासैः कृता रक्षा येन सः ॥ ४६ ॥

अर्चादौ प्रतिमादौ आदिशब्देन वक्ष्यमाणास्यकृतोपातिथीनां संग्रहः हरिं यथा लब्धोपचारकैः सम्भावितैरुपचारसाधनैरर्चयेदिति सम्बन्धः तत्रादिशब्देन द्रव्यादीनि निष्पाद्य तत्र द्रव्याणि तुल्यसीचन्दनपुष्पादीनि प्रोक्षणादिना क्षितिं सम्मार्जनेनोपलेपनादिना आत्मानमव्यग्रतया यथा आत्मानन्देहं तत्सन्ध्यासादिना विद्धं मग्नमूर्तिमनुलेपस्नानादिना निष्पाद्य योजयति कृत्वा ॥ ५० ॥

पाद्यादिपात्रायुपकल्प्य समाहितः समाधिना सन्निधाप्य प्रतिमादौ भगवन्तमावाह्येकर्थः हृदयादिभिर्मन्त्रैः कृतः न्यासो येन सः कृतहृदयादिन्यास इत्यर्थः तथा मूलमन्त्रेण च कृतन्यासः मूलमन्त्रेणैवार्चयेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि सुदर्शनादीनि तत्सहितां सपार्षदां सपरिवारां तां तां मूर्तिं स्वस्वमन्त्रतः तत्तन्मूर्तिमन्त्रेणैवार्चयेत् कैरुपचारैरर्चयेदित्यत्राह-पाद्येति आद्यशब्देन दन्तधावनजिह्वोष्णे खनतेषां अङ्गैश्च स्नानाद्युपकारात्मिका समर्पणादिसंग्रहः वासो वस्त्रयुग्मं यथापदीतस्याप्येतदुपलक्ष्यम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पिण्डं शरीरं सत्यक मन्त्राक्षरन्यासेन कृतात्मरक्षः—

“परीक्षयेत् गुरुः शिष्यं शिष्योऽपि गुरुमावजेत्
अथवा तस्मादेव प्रायश्चित्तं गुरोस्तथा” ॥

गन्धमालयात्तत्तस्मिन्पूर्वदीपोपहारकैः ।

साङ्गं सम्पूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमोदरिम् ॥ ५३ ॥

आत्मानं तन्मयं ध्यायन्मूर्तिं सम्पूजयेद्धरेः ।

शेषामावाय शिरसि स्वधाम्न्युद्गाह्य सत्कृतम् ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्यनेनान्वयप्रत्ययसुमनोरूपपेक्षितमिति अतोऽत्र क्रियाविशेषण-
रूपेण प्रयुक्तमिति ॥ ५२ ॥

अर्चोकारिणां बाहुविध्यादिचिष्टानविशेषमाह—अर्चोवाधिति ।
द्रव्यादिषु शिवाद्यं चित्तिदिङ् स्थापित्वम् आत्मलिङ्गं मनो-
लक्षणात्—

“द्रव्यादिषु शिवाद्यं स्थाप्य आत्मलिङ्गं मनोमयम् ।

अथवा स्थापित्वं चैव विष्णोर्लिङ्गं प्रकीर्तितम् ॥

इति अस्मादयमेवात्र विवक्षितोऽर्थः ॥ ५० ॥

हृदयादिकृतमन्त्रस्यासः साङ्गोपाङ्गमङ्गमन्त्रवाच्यमूर्तिभिः
सहितम् ॥ ५१—५३ ॥

श्रीमज्जीवगोष्पामिकृतकमन्दमः ।

अर्चोवाधिति युग्मकम् पाद्यादीन्नेव संनिधाप्य यथायोग्य-
स्थाने स्थापयित्वा मानसान्तरं श्रीमूर्तिरूपेण श्रीकृष्णं
संनिधाप्येति वा ॥ ५० ॥ ५१ ॥

साङ्गोपाङ्गमिति युग्मकम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्राणोत्पन्नमने प्राणायामः आदिशब्दात् भूतशुद्ध्यादि पियडं
वेदं सङ्गोपाङ्गैः कृता रक्षा येन सः ॥ ५२ ॥

यथा यथावत् द्रव्याणि पुष्पादीनि जन्त्वादिशोधनेन
क्षितिं मार्जनादिना आत्मानमन्त्रप्रत्यया लिङ्गं मूर्तिमनुष्यपक्षा-
नादिना निष्पाद्य सुयोगानि कृत्वा पाद्यादिपात्रायुपकल्प्य
हृदयादिभिः हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमन्त्रैर्मूलमन्त्रेण च
कृतन्यासः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि सुवर्णनादीनि तत्सहितं
प्राप्तवानि स्वर्गमुक्तादिहायाः “नास्तैरर्चयेद्विष्णुं न केतक्या
महेश्वर” मिति निषेधात् अक्षता अनुपहताः सजः पुष्प-
माद्याः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्तानादिना शक्तिः मूर्तेः सम्मुखमासीनः प्राणोत्पन्नमना-
शक्तिभिः प्राणायामभूतशुद्ध्यादिभिः पियडम् शरीरं विशोध्य
सम्भक्तं मन्त्रपदवर्णादिविष्णोः कृता रक्षा येन सः हरिः
मर्चयेत् ॥ ५२ ॥

[२३]

द्रव्याणि पुष्पादीनि जन्त्वादिशोधनेन क्षितिं समाज-
नादिना आत्मानं शौचादिना लिङ्गं मूर्तिं पूर्वसमर्पितपुष्पा-
दिनिराकरणेन निष्पाद्य सुयोगानि कृत्वा यथा लब्धोपचारकैः
देशकालाद्यनुसारलब्धैः पुजोपकरणैः अर्चोवाधौ अर्चयेद्विष्णो-
भेद्यान्वयः ॥ ५० ॥

पाद्यादीनि पात्राणि पात्राणि उपकल्प्य संनिधाप्य हृदि
सम्पूजिताम् श्रीमूर्तिं ध्यात्वा हृदादिभ्यः मूलमन्त्रेण च देव
कृतन्यासः मूलमन्त्रेण हरिमन्त्रेण ॥ ५१ ॥

अङ्गैर्हृदयादिभिः उपाङ्गैः सुवर्णनादिभिः सहितां सपावदां
सपरिवारां तां तां स्वस्य स्वस्याभिमतं मूर्तिं स्वमन्त्रतः पाद्या-
द्युपहारकान्तैरुपचारैरर्चयेद्विष्णोर्हृदयेन प्रदेन साङ्गोपाङ्गस्यान्वयः
आदिशब्देनानुक्तं मधुपर्कादिकम् संगृह्यते ॥ ५२ ॥ ॥

माषा टीका ।

स्तानसंख्यादि से पवित्र होकर भगवान् की मूर्ति के
सम्मुख बैठे फिर प्राणायाम भूतशुद्धि आदि से शरीर को
शुद्ध करके मंगलसादि सब न्यासों को करे फिर दिग्ब-
धन से रक्षा करके श्रीहरि का पूजन करे ॥ ५२ ॥

मूर्ति आदि में पूजन करे या हृदय में करे यदि मूर्ति का
पूजन करे तो जो कुछ पूजा की सामग्री मिले तिसको पहिले
रखेवे फिर नैवेद्य पुष्पादिकों को तथा पुण्यिणी को अपने
आत्माको तथा प्रतिमा को प्रोक्षणादि को से पूजा योग्य
करे और आसन का भी प्रोक्षक करे ॥ ५० ॥

पाद्य अर्चोवादि कल्पना करके सावधानता से भगवान् का
आवाहन करे फिर हृदयादिन्यास करके मूल मन्त्र अष्टाक्षर आदि
से पूजन करे ॥ ५१ ॥

हृदयादि मंग सुवर्णनादि उपाङ्गों के सहित और पावदों
के सहित उन उन मूर्तियों को अपने मन्त्र से पूजन करे पाद्य
मन्त्र आसन मधुपर्क स्नान वस्त्र भुषणादिकों से अच्छे पूजा
करे ॥ ५२ ॥

श्रीहरिश्चामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अक्षतास्तिलकादिद्वारे ननु पूजयाम “नास्तैरर्चयेद्विष्णुं न
केतक्या महेश्वर” मिति निषेधात् उपहारो नैवेद्यम् ॥ ५३ ॥
शेषम् । निर्मादयम् स्वभास्वि स्वस्थाने देवं हृदि मूर्ति
करण्डके स्थापयित्वा पूजाविधि समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥

एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः ।

यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

एकादशस्कन्धे जायन्तेयोपाख्याने विदेहप्रश्ने

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

तान्त्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति—एवमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पण्या ।

आत्मानं तन्मयं तदाविष्टं ध्यायन् "नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः । जगज्जनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमय"मिति वत् स्वप्नास्ति श्रीकृष्णमूर्तिं स्थाने स्थापयित्वा शयनलीलायमानत्वेन उपात्ता ॥ ५४ ॥

अर्चोदाविख्यादिना गृहीतमन्त्राभिधानमपि कथयन्नुपसंहरति—एवमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचितायां दीपिकादीपिण्या

टिप्पण्याम् तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपञ्चीयम् ।

तन्मयस्य । प्राप्नुय्ये मयद् तदन्तर्बोमिकमिच्छयः । ज्ञेयमाधाय भगवद्भक्तिप्राप्तये पावनमन्त्रं भोजनार्थं सत्कारं स्वीकृत्यैव । स्वप्नास्ति परमव्योमादौ ॥ ५४—५५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपञ्चीये

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मादयानि पुष्पाणि दीपो नीराजनं तत्तदनन्तरस्य मधुपर्कस्यान्युपलक्ष्यं च उपहारो नैवेद्यं तैः साङ्गं सपरिवारं यथा विधिं सम्पूज्य स्तवैः स्तोत्रैः स्तुत्वा प्रणामेत् ॥ ५३ ॥

तन्मयं प्राप्नुय्ये मयद् आराध्यमूर्त्यन्तर्बोमिकमात्मानं ध्यायन् हरेः मूर्तिं सम्पूजयेत् शेषं भगवद्भुक्ताविष्टं पावनमन्त्रं भोजनार्थं

स्वीकृत्यैव । शिरस्याधाय भगवते पूर्वं समर्पितं पुष्पाणि च शिरसि सत्कारं धृत्यैव । सत्कृतमिति भावे कः सर्वभूमानमित्यर्थः यद्वत् सत्कृतं सम्पूजितं हरिं स्वप्नास्ति परमव्योमादौ उद्भास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥

एवं निरूपितं तान्त्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति—एवमिति । अग्न्याद्यभिकरणेषु स्वप्नान्तरात्मानम् ईश्वरं यो यजेत् सोऽचिरात्सिद्धिं प्राप्नुयिष्यति । योगः कर्मवन्धनमुच्यते ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तन्मयस्य । तत्पञ्चाङ्गम्—

"विष्णोर्भुव्याऽहमिच्छेत् सदास्याद्भगवन्मयः ।

नैवाहं विष्णुरस्मीति विष्णुः सर्वेश्वरोऽहजः" ॥

इति वचनात्स्वामित्वमेवायं ननु तत्स्वरूपत्वं स्वमात्मानमित्युत्तरत्रैक्यविधानादत्रापि स एवार्थः किं न स्वादिति चेन्न स्वतन्त्रमात्मानं व्योममित्यर्थोपपत्तेः—

स्वादात्तात्स्वामिनो वराण्या विष्णुः स्वास्मीति कथ्यते ।

ननु जीवस्वरूपत्वात्स हि विश्वेश्वरः प्रभुः ॥

इति प्रमासोपेतत्वात् हिमन्वेनास्यार्थस्य बहुप्रमाणाप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ५४—५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्तर्गः ।

आत्मानं तन्मयं तदाविष्टम् "कामुकाः कामिनीमय" इति वत् स्वप्नास्ति श्रीकृष्णमूर्तिं स्थाने उद्भास्य उपात्तय शयनादिमुद्रया स्थापयित्वा यद्वा स्वप्नास्ति प्रदेशविशेषे उद्भास्य इतः उपात्तय शयनलीलायमानत्वेन उपात्ता ॥ ५४ ॥

सम्भवेनाभ्यासविधिं पूजाङ्गान्वाह—एवमिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्तर्गः

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तन्मयम् । उपास्यभगवदाकारमिहं प्रहोपासनोक्ता शेषां निर्मादयं सत्कृतं देवं स्वधाम्नि उद्गास्य स्थापयित्वा पूजाविधि-समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥

अचिरादिति पूर्वप्रोक्तात् कर्मयोगादयमहं प्रहोपासनाभक्ति-मयस्तान्त्रिकः कर्मयोगः श्रेष्ठः किंतु येवै भगवता प्रोक्ता इत्य-नन्तरं "तत्र भागवतान् भर्मांश्च शिष्ये" इत्यनन्तरं च शुद्ध एव भक्तियोगः प्रोक्तो ज्ञेयः ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

एकादशो तृतीयोऽयं स्कन्धः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रसन्नसज्जः सतरहिताः सजः उपहारो नैवेद्यम् एवमि-धिरसाङ्गम् हरिं सम्पूज्य स्तवैः स्तुत्वा नमेत् ॥ ५३ ॥

किङ्कुवं हरेर्मुक्तिं सम्पूजयेत्तत्राह-मात्मानमिति । तन्मयं हरिप्रधानं ध्यायन् शेषां निर्मादयम् सत्कृतमर्चितं हरि-स्वधाम्नि स्वस्थाने उद्गास्य स्थापयित्वा यथाशक्ते विहर-दिति शेषः ॥ ५४ ॥

मात्मानं परमात्मानमन्तर्यामिणम् ईश्वरं सर्वेश्वरम् यो यजति सः अचिरात् शीघ्रमेव मुच्यते संसारान्मुक्तो भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

तृतीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

चंदन पुष्प अक्षत आखा धूप दीप नैवेद्य इत्यादिकों से भग देवताओं के सहित विधि पूर्वक पूजन करके स्तोत्रों से स्तुति करे फिर नारायण को नमस्कार करे ॥ ५३ ॥

अपने को भगवन्मय ध्यान करके हरि की मूर्ति का पूजन करे फिर प्रसाद को मस्तक से लगाकर भगवान् का विसर्जन कर देवे ॥ ५४ ॥

इसी प्रकार से अग्नि सूर्य जल अतिथि या अपने हृदय में अपने अंतर्धानी आत्मा ईश्वर को जो पूजता है सो थोड़े ही कालमें संसार बंधन से छूट जाता है ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादश स्कन्ध तृतीयाऽध्याय

श्रीवृन्दावनश्च पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

—*—

9 3 0 10772 1078 1079

भीमकृतमात्राकृतसुखोभिनी ।

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
अपेक्षितशतार्थेषु मुक्तिरेकादशे द्विधा ।
ब्रह्मावधः कृष्णयोगो हरेर्भक्त्याश्रयः ॥ १ ॥
अविद्या पञ्चपर्वी हि तत्राद्ये प्रथमा भवेत् ।
प्रकृत्यातिक्रमे चान्धा ततोऽध्यायास्तथा द्वये ॥ २ ॥
जनकश्चोदयश्चैव सार्वभौमो राजसस्तथा ।
पुष्टिभागस्य मुख्यत्वाद्द्विपरीता गतिर्गुणैः ॥ ३ ॥
मुक्तिर्हित्वाभ्यर्थारूपं स्वरूपं व्यवस्थितिः ।
जीवब्रह्माविभागन द्विधा द्वयमुदीचते ॥ ४ ॥
तामसा राजसाश्चैकं ततश्चाद्ये द्वयं मतम् ।
प्रज्ञाश्च भगवोश्चेति द्वितीयोऽपि द्विधा मतः ॥ ५ ॥
ततः पञ्चमिराद्यो ह्येतत् चतुर्विधाभिः परा ।
एकैकेश्वरस्त्वेकैः स्याज्ज्ञानाभावतः परे ॥ ६ ॥
ममाहमतिनाशार्थं प्रक्रियाद्वितयं मतम् ।
तथागमिनश्च पञ्चात् कृतो भगवतेति च ॥ ७ ॥
ननश्च प्रथमेऽध्याये बीजद्वयमुदीचते ।
ब्रह्ममुक्तिर्निजैच्छातो देवाग्रेणैतरेष्वपि च ॥ ८ ॥
चतुर्धा मुक्तिपञ्चस्य तद्विच्छात इति स्थितिः ।

अथ व्याख्या तत्र बीजप्रकारेणैव रेच्छया मुक्तिप्रकारमाह-सप्तमिः ।
हेश्वरस्य मुक्तौ भूमेभारनिराकरणं बीजमिति तदाह-पञ्चमिः ।
एकैकेश्वर इति कायवाङ्मनसा कृतम् । तत्र कायिकमाह-
॥ श्रीशुक उवाच ॥

मू० कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिवृतः ।
भुवोऽधनारयद्भारं यविष्ठं जनयन् कविम् ॥ १ ॥
नाभमनुवादः कित्त्व पूर्वतया भूभाररूपदैत्यवधो निरूप्यते
भूमिहेतुनुपपत्तौ राजानो दैत्या निरूपिताः ते यद्यपि कंस-
जरासन्ध्यादयो भवन्ति तथापि तेषां वधो निरोधशेषत्वेन
निरूपित इति भूभारहरणं च तेन जातमिति स्वतन्त्रतया
तत्पुनरुच्यते अनुवादे केवलस्य प्राप्त्यभावात् प्रक्रियातः पृथक्
कृत्यफलान्तरसम्बन्धाय पुनः कथनम् एक एवाधो बहुधा
निरूप्यते मिश्रप्रयोजनयति व्यवस्थापितं वाग्वैदेवैक्य इत्युप-
क्रम्य ते देवा वाच्यपक्रान्तावासिस्तथा तथा निर्गतिं वक्ष्य-
त्वाय । दैत्येति । प्रकारः पूर्वसिद्ध एव । कृष्ण इति ॥ सङ्कर्षणांश-
चरित्रस्यैव स्कन्धार्थत्वात् वाहस्य भूभारनाशकत्वं तदाह ।
बलमद्वैतद्विदो वादवधैव सहित इति तत्रापि केशवत्व-
स्थापनाय सराम इति भूभारहरणार्थमेवांशवत्तरणस्य जात-
त्वात्तदुपयोगं वक्तुं यदुभिरिति तैर्विहितः प्रार्थितो वा भूभार-
हरणार्थं देवत्वात् आद्यस्य तु पीडायां स्वर्गेषु एव स्वस्य भारः
कः पुनः पीडकभार इति कलहजनने क्रोधावेशेन सारानु-
सन्धाननिराकरणार्थं सर्वत्र भूमौ कविं जनयन् वेगवत्तरस्यैव
तथात्वात् प्रतोऽङ्गिकर्मत्वाय कविजनने वधो भूभारहरणा-
र्थेति सिद्धं नैतादृशोऽर्थः कचिद्व्यमस्कन्धे निरूपितो येनानु-
वाङ्मयं व्याप्य सो वै प्रमातिभरमासुरवधाराशमित्यत्रैतदेव-
वानुवादः तेन दशमस्कन्धे अनुक्रमेण भूभाररूपदैत्यानां वध-
कर्म चरित्रमिदोच्यते इति सिद्धम् ॥ १ ॥

एवं कायिकमुक्त्या वाचनिकमाह-

[२४]

मू० ये कोपिताः सुबहुपायदुसुताः सप्तै-

दुद्युतहेतुकप्रवृत्त्यादिमिस्तान् ।

कृत्वा निमिषमिदं तदनुसारेण-

हृत्वा नृपाभिरहरत् चित्तभारमीशः ॥ २ ॥

अविलम्बकर्मत्वाद्यैः स्वतो भगवत्समन्वमागता भाववैक-
रूपास्ते भगवता हताः ये तु दुर्योनादयो भगवति विशेषम-
कृतैव परस्परं विरुद्धा भगवति तु समास्तत्र ये भगवत्कर्म-
कुर्वन्ति तेऽस्ये मारिता इति निरूप्यते । अस्य विस्तारो भारते
प्रसिद्धः अनेकैरपराधैर्वहुगुणोपिताः बाह्यागृहादेस्तुल्यत्वदशायां-
जलित्वास्तु दुर्गता हिंस्रमुक्तं हृतस्य कपटरूपत्वे प्राते कोपो भवति
ततोऽपि हेतुनेन प्रवर्तितश्चाः पाण्डवा जाता इति वाचनिकोऽपराधः
दोषोपेक्षाकर्मण्योऽकायिकोऽपराधः मानसो वा प्रथमः कायिक इति
केचित्तः केशवकर्मण्यस्य भावान्तरह्यामकत्वात् साधनफलयोगे-
कालव्यवस्थापनोपायनिर्देशप्रतिनिर्देशौ कालान्तरे क्रियावश्यं भावाय
सुबहुतिताद्योभनत्वं इत्युच्यते । पाण्डवः सुता इति वीर-
पुत्रत्वमधिकसूत्रायाम् स्वतः प्रतिक्रियासामर्थ्याय सप्तैरिति
तुल्यैरित्यर्थः । दुर्गताकामादिशब्दः सजातीयवहुत्वाय भूमौ कल-
कृत्वाहितत्वात्प्रामिसाधयमितरेतरतः । अन्योऽन्यसापेक्षयोः प्रवेशः
समेतत्वं ये कोपिता ये च कोपितास्त इतरेतरशब्दवाच्याः उभ-
येषां प्रार्थनया निमित्तत्वप्रपन्नाय तस्मिन् निमित्ते तु कोपिता एव
अन्येषामानुषङ्गिकत्वात् पाण्डवा एव कौरवाणामुपरि युद्धार्थ-
मागता इति नृपव्याजान् प्रनुपान् वा रुद्धिरेव वा दैत्यवधे देवानां
सुखित्वात् भारस्याधस्तात् स्थापनं नृपाणां वधे तु ततोऽपि निरह-
रत् तेषां तत्सद्भावनिराकरणोपापि कार्त्तिकस्यो तेषामेव निराकरण-
मीश्वरेच्छया निबन्तुमशक्यत्वादुपपत्तिरित्याह । ईश इति । गीतो-
पदेशेनैतद्विति सिद्धम् ॥ २ ॥

सारानुसन्धानोपायान्वेषणकार्यकरणानि वदन् मानसं त्रिमि-
राह-तत्र सारानुसन्धानमाह-

मू० भूभारराजपुतना यदुभिरिरेव-

गुप्तैः स्वबाहुभिरचिन्तयत्प्रमेयः ।

मन्येऽवनेननुगतोऽप्यगतं हिमारे-

बध्नादधं कुलमहो ह्यविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥

मुख्यानां स्वतः पाण्डवैश्चैव हतत्वादेशानामपि सकाशत्वात्
यदुभिः पुतनानिराकरणमुक्तं जरासन्ध्याद्याशास्त्रादीनां पुत-
नानामेव भारत्वं प्रकृतोपयोगात् यदुनां करणत्वाय गुप्तबाहु-
त्वमाह । गुप्तैः स्वबाहुभिरिति । रूपकं भारवत्तरणार्थमागतो
गतो वा भार इति चिन्ता कृतवान् ननु सर्वजनीनो भारः कथमेव
सदिग्ध इत्यत आह । अप्रमेय इति । सांशो भगवानेव भार इति न
सर्वजनीनः अप्रमेयत्वाद्भगवतः रक्षार्थमागतैराजभटैः सर्वस्वसज्जं
मित्रं जातमित्याह । मन्य इति । पूर्वस्थितस्य भारस्य सहेतुकस्य
गतत्वेऽपि निराकरणकर्तव्यमेव हेतुत्वात्सपुनरुपस्थितः विजातीय-
त्वाच्च समानविभाक्तत्वं लाञ्छकानां बाधकरत्वादाह्यायमहो इति
पूर्वस्मादपि विशेषमाह । अविषह्यमिति । कुर्वन्मुखा वा निराकरणं
वक्तुमशक्यमत आस्त एव भारः सिद्धः ॥ ३ ॥

निराकरणोपायमाह-

मू० नैवात्पतः परिभयोऽस्य भवेत्कृपाक्षिप्त-

मरसं श्वस्य विभवोऽज्ञानस्य निक्षमः ।

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

म० अन्तः कवि यदुक्तस्य विधाय वणु--

स्तम्भस्य वह्निमिव शान्तं मुपैति धाम ॥ ४ ॥

स्वतः परतो वा निराकरणी परस्व नत्र बुद्धत्वादिसाधनताज्ञानस्य
वा प्रवर्तकत्वादसम्भावितं चेतनकर्तृकत्वमित्याह-मन्वकुलस्य-
निषेधनित्यत्वमेवकारणः । अन्यत इति यदुक्तस्यति
रिकादिति सामान्यनिषेधः बुद्धत्वादीन्यपीन्द्रप्रेरितानि न भवन्ति
दूरापास्तो नाशः परिमर्षोऽपि न भवेत् । कथञ्चिद्विकीर्त्या-
दिजनकत्वेन सम्भावितस्याकीर्त्या स्वतोऽपि मरणं सम्भवतीति
तन्निराकरणी परिमर्षोऽपमाननं तद्विषयतदोषणं गुणाभावेन
वा भवति । तत्राहमेव सम्यगाग्रहो यस्येति न दोषसम्भावना
शक्यासनाटनात्वापेति पूर्वमुक्तत्वात् न तेषां मर्दादिः सम्भवति
न वा गुणाभावः विमर्षोऽग्रहणत्वात् विमर्षाः सर्वसम्पदस्तेः
सर्वतः पूरणमूर्ध्वं वर्धनमिव यस्येति निरवमिति मत्स्वरूप-
त्वात् कालकृतोऽपि पराभवो नास्तीत्यर्थः नच प्राकृतसम्पदं
वैकुण्ठं नैवमत उपायमाह । अन्तःकविमिति । यदुक्तस्यस्त-
म्भे कलहमुत्पाद्य वणुस्तवस्य मध्ये वह्निमिव अमङ्गलत्वात्कां
तेन दग्ध्वेति दृष्टान्ताच्च लङ्घने अलौकिकस्य भगवत इत्यादि
तस्य कलः सर्वनाशकत्वमाशङ्क्य तन्निराकरण्याह-शान्ति-
मुपैतीति । क्रमपाठादेष तत इति गम्यते तदनन्तरमन्यथा दाह्यं
पुनरग्रेष स्थितः किञ्चित्कुर्यादित्यत आह-वपैमिधामेति । देह-
वीप्रदीपवत् स्वरूपानां नाभिस्यामत्यन्तः कलहमुत्पादयन्मुपाय इति
सिद्धम् ॥ ४ ॥

तस्मै तपसो हेतुं चक्रे कार्वाणम् । एवमिति--

म० एवं व्यसितो बुद्ध्या सत्यसङ्कल्प इश्वरः ।

शापवशाजेन विप्राणां सञ्जुह्वयकुलम्विभुः ॥ ५ ॥

अशक्योपायान्तरादिपञ्चनिराकरणाय आह-एवमेव निश्चितः
बुद्ध्येति लोकशास्त्रनिराकरणम् आनन्दमात्रकरपादमुखोदरोद्वुङ्कि-
रपि तादृशी इच्छाशक्तिर्वा राजासिति ब्रह्मशापो न निवार्यस्त्व-
यैवानुभूयत इति सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति
कस्तेमकसुम्भयकाकर्तुम् समर्थ इश्वरः अतः ऋषीणां गवा-
मावायौखः संलक्षितः यजुर्नामाद्वयं शापो वक्ष्यमाणप्रकारः
व्याजेनेति ब्रह्मप्रकरणात्वात् उपसंहार एव न प्रकृतः स्वेति
दोषमावाय सर्वप्रकारसमर्थतायान्ते विभुरिति ॥ ५ ॥
एवं मनसा भूमादहरणमुक्तं रूपान्तरस्वीकरणस्यैतत्प्रयोजनत्वा-
द्विषये कार्यं मुक्तिमाह इत्यतः । जीवब्रह्मणोर्हि सा जीवानामपि
स्वमिश्रतया निरुपणम् अतो वचमानमविषमज्ञकमुक्ती प्रकारमेवेत
कथयन् स्वरुदारोहयमाह--

म० समूह्यो लोकलावण्यनिमुत्थावोचनं वृथाम् ।

गीर्मस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः ॥ ६ ॥

आच्छिद्य कीर्तिं सुहृदोर्कां चित्तम् अजस्रान् कौ ।

तमोऽनया तस्मिन्तीत्यगास्ते पदमश्विरः ॥ ७ ॥

ज्ञानक्रियाशक्ती आच्छिद्य यथाः प्रसारं वैकुण्ठं गत इत्युक्तं
भवति तदजप्रवृत्तिज्ञानस्य वाह्याभ्यन्तरभेदेन रूपप्रपञ्चे नामप्रपञ्चे
च परिनिष्ठिता नामप्रपञ्चे चित्तरस्य सहकारित्वात् अचया-
मात्रेण निश्चरः । अतः आलोचनात्मकस्य चित्तस्यैव प्राधान्यम्
“अधिकारश्च मार्गश्च तद्वरेण विचार्यते । अतः चित्तं यथा ब्रह्म तदा

योग उदीयत । इन्द्रियान्तः प्रवेशाय तथा साङ्ख्यं तथा परम् । वहिः
स्थिते तु भगवति आच्छिद्यैव युक्ता यथा स्थितौ तु
न मुक्तिः भगवता स्मृतातां न ज्ञानापेक्षा अतः अज्ञानतरण-
मेवार्थाशस्यते आक हि येन महाच्छिद्यत्वे तत्तदर्थमेव भवतीति
वनकाष्ठच्छन्दनादौ सिद्धं तदनुपयोगदर्शनां तु प्रतिप्रतापं
तूष्णीभावः तथा च भगवन्मूर्च्छाच्छिद्यजानि भगवन्मूर्च्छयमेव
भवन्ति आकाशिरोधानेऽपि तद्वद्वुः पश्यति तादृश्यात् कदा-
चित्तूष्णीभावो वा इश्वरात् पर न तैस्त्वद्भवतीति मुक्तिः
सिद्धा विषयच्छेदकस्य तदधीनच्छेदेन कः प्रवास इति विच्छे-
षणम् अलौकिकोऽयमुपाय इति न काचिच्छङ्का गोपिकास्तु
दृष्टान्त इति विद्यमानमुक्तिः आलोकः सूर्यमण्डलम् अलोकः
ऽन्धकारः आकाशस्तु भुवनलनात्मकाः तजः इयामता संस्थानि
विषेष्टावगम्यते मृत्तिप्राकट्य हि प्रज्वालयि तद्वद्वुः पुनरा-
वृत्तिराहता भवन्ति एकवचनं जातिसूचकं रूपप्रपञ्चानां चना-
द्यपेक्षा नास्ति तु विषेष्टमाह-ताः स्मरतामिति । यद्यकमेव छेदनं
कुर्यात् नामप्रपञ्चच्छेदनं न भवेत् सजातिविप्रतातजननात्
क्रियाचोभयत्र लोके वेदे च सहभावेनैव ज्ञानेन क्रिया
भवेत् तथा च भगवति कवला न प्रवर्तत पदैः स्थितैर्दृष्टवना-
दिभिः क्रिया च प्राणसाध्या पिपासादिहेतुः आच्छिद्यति पूर्वेषु
सम्बन्धः उत्तरसम्बन्धस्तु भवाणां जीवजडब्रह्मणां
मेकत्वात्* कालमदात्साधनभेदात्वात्सौवत सुहृदोर्कां
ज्ञातप्रवृत्त्य वक्ष्यमावाय सुहृदोर्का व्यासादिकृता यस्या-
मिति अनायासेन हि ज्योत्स्नया तरुणां तथोपायः कृत इत्यर्थः । तु
इति निश्चयेन कौ पुन्यिष्याम इतीति कविस्मातिः भविष्यदधि-
कार एव सर्व इति केष्वित् ततश्च नात्य उपायोऽस्तीति सिद्धं
स्वरुदमगादिति तत्रैव स्वरूपस्थितिः सर्वनिर्वाहार्थश्च इति
तथा च प्रथममक्षे बीजत्वे सिद्धं द्वितीये वैराग्यमेव बीजमिति
तत्कारणं पूर्वत्र व्याजकपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

शापं पूच्छति द्वापशाम स्वतो न कथनं भक्तस्यानुचितमिति
असम्भवेन पूर्वः पक्षः प्रहनश्चेति द्वयं तत्र पूर्वपक्षमाह--

॥ राजोवाच ॥

ब्रह्मरुता वदाम्भानां नित्यं वृक्षोपसेविनाम् ।

विप्रशापः कथमभूद्व्यानां कृष्णचेतसाम् ॥ ८ ॥

गुणोन्नयं तैर्गुण्यं चेति सतुष्टयं शापविरोधि तत्र ब्रह्मयता
सार्वभौम इत्युक्तो धर्मः शापविरोधी च राजसे वक्तव्यत्वे
शापविरोधी च वृक्षोपसेवनं च तामसे उत्कृष्टः भावासरूपः
स्थासासस्त्वं शापविरोधी च नित्यमिति सर्वत्र भक्तिधन-
वेवानां विद्यमानत्वात्कथं शापः कृष्णचेतसामात निगुणा-
वस्था शापाप्रभवश्च अस्तम्भावितत्वात्पूर्वपक्षः सिद्धः ॥ ८ ॥

प्रहनमाह--

यस्मिन्निष्ठः सवे सापो यादृशो विजस्रसम् ।

कथमेकात्मना भव एतत्सर्वं वदस्व मे ॥ ९ ॥

निमित्तस्याप्रसिद्धत्वात् निमित्तमुपपन्नस्य प्रकृते अभावान्न
ब्राह्मणेषु यादृशेषु वा निमित्तोत्पत्तिः दृष्टादृष्टभेदेन
यागविधौ तत्तद्विद्यामुपयोगात् ससदस्यानां दृष्टानां गम्यना
क्रियते ०

*अत्रैका पङ्क्तिर्नष्टा । ० अत्रैकपत्र पाठो नष्टः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मू० विश्वामित्रोऽसितः कश्यपो वृक्षसा भृगुराजः ।

कश्यपो वामदेवोऽथवा शिष्टाजरादयः ॥ १२ ॥

नारदादयः सहस्राः काष्ठाविष्टा वादवा भगवाद्दक्षप्रियाय
ब्राह्मणवशां कृतवन्त इत्याह-उद्देशप्रकारवचनैः ॥ १३ ॥ तत्राहशगाह-

मू० क्रीडन्तस्तानुपेन्द्रप कुमारा यदुत्तमनाः ।

उपेन्द्रगृह्य पमेन्द्रुरविताता विनानवत् ॥ १४ ॥

क्रीडन्त इति राजमावशः तानुपेन्द्रयति आह-कुमारा
इति दीप्तश्चमाभावः यदुत्तमना इति अपाशममताः तानुपेन्द्रगृह्य
असकृद्येति सहजवात्स्वकत्वम् अविनीता इति तामसाविभाषः-
आकारगोपने भगवद्विष्टवृद्धतजसा धनाधिना वाजकाः
कामुका भाविस्वन्तीति स्त्रियः ॥ १३ ॥ वञ्चनप्रकार कृतवन्त इत्याह-

मू० ते वैश्वविष्टा आधेयैः सार्वं जाम्बुवनीसुतम् ।

एषा पुच्छति वा विमा । अन्तर्बन्धसन्तेश्या ॥ १४ ॥

पुच्छन्तरे प्रावन्तीसहिना महाद्वयः अवतीर्ण इति मातृनाम्ना
तु मुग्धत्व गमिष्यी सुन्दरी चैव वो युष्मान् अर्थात् किञ्चननीयं
मया इति पुच्छति ॥ १४ ॥

वञ्चनमाह-

मू० प्रष्टुं विलज्जती युष्मान् वञ्चनमांशद्वयनाः ।।

प्रस्तापयन्ती पुष्पकामा किं विलज्जतयिष्यति ॥ १५ ॥

पादद्वयमुत्तरार्धं चेति वाक्यप्रथम अर्थात्साक्षात्प्रष्टुं प्रवृत्तेति स्वप्ना-
येनादस्योरोत्सुक्यपूरणं पादद्वयन भावः स्पष्टः ॥ १५ ॥

निमिसमाप्तमाधिश कृष्णाविष्टाः श्रापं दत्तवन्त इत्याह-

मू० एवं प्रलब्धः सुनवस्तानुचु कुपिता नृप ।।

जतयिष्यति वा मग्दा । मुसखं कुञ्चनाशनव ॥ १६ ॥

एवं वक्रोक्त्या परिचारापवा बाञ्छिताः मननं वृत्तान्तज्ञाने हेतुः
अन्यथा अल्पापराधेऽधिकदण्डोऽनुचितः तेषामल्पकृतं वेऽपि
भगवद्विषयविषयत्वात् दण्डो वा उक्तः स्वात् मुनीनां दण्डत्वं वा अवेक
मभ्युपशान्तमिवाप्तेः विभूतित्वात् कुपिता इत्येकं चः कुलस्य
मायकं नित्यसापेक्षत्वात् समये समाप्तः कोपविशद्वानप्रवेशे
मग्दा इति सम्बोधनं वृत्तिरहिताः अमग्दा इति वा त्यक्ता
इति हास्ये नामसाक्षात्प्राप्तौऽप्येति विशेषः अल्पीयांस इति वा
प्रदिष्ट इवेति अत एव वो मुनयः भगवत्तज्जनकम् "अस्ता अस्त-
ाचरद्गयात्" इति श्रावने भगवद्भोजनस्वाधने फलपाकान्तरत्वं च
यादवातां कुञ्चनाशनमिति तस्य समावकाशं ग्रीहिमाप्रस्य यथा
अववात हेतुः एव सति न समासशेषः महत्त्वे फलवद्भोगो भवेत्
मग्दादोदनमायेनेति विशेषः भावाज्ञातार इति च सर्वोपनय
अत एवाप्रे अकृतायं स्वधावना अत एवोत्पन्नपञ्चात्तापे निष्ठा
मुच्यते अशतस्तस्याप्यज्ञानं मौसवाविषये दाहादिसम्भावनया
अपस्मयत्वं विद्यमानमपि नोकं दर्शनादिव ज्ञातुं शक्यत्वात्...
महत्पुरुषस्यायुधाविशेषरूपमुशलोत्पत्तिज्ञापकं वचनं श्राप इति सिद्धं
सप्तमिरेभिम्..... सार्धदशैर्गुह्यनवनम्

राजनिवेदनं शोकमयं तत्रिराकरण्याय मुशकनाशः अंशशि-
विनियोगाय तस्य रूपद्वयस्थितिरिति तदर्थः ॥ १६ ॥

तत्र प्रथमं श्रापापेक्ष्यन्तमाह-

मू० तच्छ्रुत्वा तदतिशयप्रस्ता विमुच्य सहस्रोदरम् ।

सार्वस्य दण्डुस्तत्र मुशकं जलवचस्मयम् ॥ १७ ॥

कार्ये जाते सङ्कटवशाद्विशस्य गतत्वात् सर्वनाशानुसन्धानेन
महाभयं ब्राह्मणानां ज्ञापकत्वात् पञ्चाशत्तः तेषां वाक्ये
प्रागग्रहणस्य च प्रतिपादनात् संवादात्पूज्येभ्य भयोत्पत्तिः प्रचेतनत्वा-
न्निप्रभायांस्त्वेव विमुच्य दृष्टवन्त उद्देशोक्तत्वात् सविस्तरवचने
तदाकाशे आविर्भूतः तादृशस्वादव्यग्राप्रभात् तामिहारा वा
प्रकटम् अन्यथा जनयिष्यतीति वचनं बाधितं स्यात् अकृतिवचनाः
शब्दा इति अयस्मयत्वस्यापि मुशकत्वं दाहादिप्रतिकारानिरा-
करण्यात् तथात्वम् उत्तरोत्तरं पानिद्वयोकार्यकार्या भगवद्विषयात्
अवकाशः सृष्ट्युत्पत्तं सीमेन कृत्वा दिव्यं निर्यासत् ॥ १७ ॥

इद्वरच्छया अयुकमपि गृहाणीतवन्त इत्याह-

मू० किं कृतं मन्त्रमाग्नेनः किं वदिष्यन्ति ना जनाः ।

इति विद्वद्धिता नेहमादाय मुशकं ययुः ॥ १८ ॥

इष्टप्रकाराभावात् भास्वरेण कृतम् अग्नेषां वा पूर्वं साक्षि-
त्वेन स्थितानां वचनं न अस्मत्सम्बन्धिभिर्मन्त्रमाग्नेः भगवता
सह वदिः स्थितिरुत्तमा नत्वेत्येकैऽन्तःप्रवेशः अतो मन्त्रत्वं लोका-
पवादाऽप्यधिकः इति कथं वृत्तामौख्यं विद्वत्वं तत्सदृशेषु प्रव-
शनायं मन्त्राभ्यर्थेन स्यात्प्राप्तीति नेहानित्युक्तम् ॥ १८ ॥

त्यज्जं कमिति न्यायेन सैव त्यक्तत्वा मुशकस्य वा परित्याग उचितः
भगवते निवेदनं वा प्रथममवकृत्वा सहे निवेदनं कृतवन्त इत्याह-

मू० तं चोपनीयं सदासि परिम्बानमुखाभियः ।

राज्ञ आवेदशाञ्चक्रुः सर्वथादवस्तपिषौ ॥ १९ ॥

साम्बन्धिनामत्त्वात् भगवात् कृष्णे न निवेदने तं मुशकं चका-
रात्साम्बं च न्यायविचारकं राजद्वारं समास्थानं सदाः राज-
दण्डमवापि परितो म्बाना मुखधीर्धेवाम् उग्रसेनोऽपि राज-
सभायां वदुमिः सह तिष्ठति एवं राजनिवेदने सर्वेषां कानं
वृत्तं भवति तथा च सर्वेषां वैराग्यमुचितं परमकृपाशोभनवत्
एकाकितरनेककार्यकर्त्रीति अंशानामवतीर्णानां सायुज्यं प्रव-
मावो वा वेद्य इति एवं कथ्यम् ॥ १९ ॥
नच श्रापनाम्ना प्रकटस्य मुशकस्यान्वयाभावः सम्भवति भगवान्
गुरुर्गतिश्च वचंते तथापि न ज्ञानोपासनाविद्वारा मौक्षप्रयत्नः
किन्तु सर्वे लोकाः सम्प्रस्ता एव जाता इत्याह-

मू० श्रुत्वा मोघं विप्रश्रापं दृष्ट्वा च मुशकं नृप ।।

विस्मिता मयसन्प्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः ॥ २० ॥

श्रापसंवादी मुशकः संवादिवाक्यमपि श्रुत्वा न प्रमोत्पत्तिः
किंवाअपरसे विनियोग कृतवन्तः भयं च सन्निधौ द्वारकौकस
इति देशशेषामात्र तथा च केषामपि नास्तौकिके प्रवृत्तिरिति
सिद्धम् ॥ २० ॥

शौकिकोपायस्तु राज्ञा कृत इत्याह-

मू० तं ज्ञेयं विद्वत्वा मुशकं बभूवुराजः स आहुकः ।

समुद्रसखिले प्रास्यद्वेष्टे चारुवावशो वितम् ॥ २१ ॥

तद्विधि पाठे तदेति समुद्रायेतोत्पन्नः प्रत्येकपर्यवसायी यथा
भवति तथाशमेष्टः सत्पादिताः वृद्धानुमत्या कृतमिति आहुकेन
सहितः पित्रा सहितो राजा समुद्रसखिले इति चारुवाके नाशा-
यम् अवशेषितमश्वत्थवृक्षीकरणायाम् ॥ २१ ॥

शौकिकोपायेन शान्तिप्रकरणं कृतं तद्विषयितं जातमिह-

आमद्वयमाचार्यकृतसुधाधिनी ।

मू० कश्चिन्मत्स्योऽप्रसीदो ह्यूर्णानि तस्मैस्ततः ।

ऊहमानानि वेलायां ज्ञानावासान् किञ्चिद्वरकाः ॥ २२ ॥

नहि ब्रह्माक्षरमुशुलचूर्णानि समुद्रे मग्नानि भवन्ति शेषित-
लोहप्रसन्नं त्वाग्रमकार्याय नतु समुद्रे तस्यापि मज्जनं नचाग्रो-
भक्षः क्षान्ताभावाय तयोपायः भविष्यति सत्त्वतुल्यान्वेरकाः कटे
उपयुज्यन्ते वेलायां ज्ञानत्वाद्वा लोकायाममृता इव लोहचूर्णा-
नामिरकात्वेन लौकिकगुणप्राप्तिः प्रवृत्त्याह, किञ्चित् प्रमिद्वरेव
अधीणां तादृशी साक्षादुपयोगपर्यन्तं हि विनियोगो वक्तव्यः
स चूर्णानामुक्तः ॥ २२ ॥

शरण्यस्याह—

मू० मत्स्यो गृहीतो मत्स्यमैजालेनाग्नैः सहागैर्वै ।

तस्यादन्तं लोहसं शरण्यं लुब्धकोऽकरोत् ॥ २३ ॥

इति कालिकाव्याकरणे तदर्थमेव कालिकाव्याजरासुरपेगावतीयां
सङ्कषणांशस्य कालस्यासनरूपत्वात् स्वरूपास्थित्यर्थे तदासन्नं तत्-
कालस्यादन्तं आवेशेन गते तु पश्चात्तापो व्याघ्रस्य शिष्टं रूपम् ॥ २३ ॥
पूर्वोक्तं तु भगवत्तद्विप्रत्वेनोपसंहरन् इति करोति—

मू० भगवान् श्राव्यसर्वार्थं ईश्वरोऽपि तदन्यथा ।

कर्तुं नैच्छद्विप्रश्चापकुलखण्डव्यवमोदत ॥ २४ ॥

भगवानिति पूर्णत्वेन सर्वकर्तृत्वमुक्तं तेनैतत्सर्वभगवत्प्रतिष्ठित-
कर्मवति तु लौकिके परिहारे नास्ति नाशक्यो निमित्तं किन्तु सङ्कषण-
श्वमेवेति ध्वनति तत्र स्वाम्यस्यापराधित्वात् भयान्निषेधितं ज केरपि
स्वत एव ते चेन्मोक्षार्थमुपयुक्तव्यतेरन् तदव्यथा कर्तुमपि शक्तः
ननु, स्वत एव किमित्यन्यथा न कृतवान् तत्राह तदव्यथा कर्तुं नैच्छत्
ज्ञानानामभ्युत्थे सायुज्ये वा विद्यमानावस्थानिबुद्धेस्तुल्यत्वात्
प्रकारे परं विशेषः तत्साम्प्रतं वासुदेवकार्यकरणाभावात् अन्यथा
कर्तुं नैच्छत् तत्र हेतुः कालरूपी तस्य विप्रश्चापत्वं विषये रूपं
पूर्वेण सम्बद्धमीश्वरोऽपीति अन्यथा ईश्वरपदं व्यर्थं स्यात् ईश्व-
रानुमोदनेन सेवककृतं ददं भवतीति तस्माद्वैराग्यमुपायो रचित
इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

इति भीमार्जवतसुवेविश्यामेकादशस्कन्धविवरणे

प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ १ ॥

वैराग्यं हेतौ संसिद्धे हृदये रागसम्भवात् ।

भान्तरस्य बलिष्ठत्वाच्च वैराग्यं फलित्यति ॥ १ ॥

अतो गुरुस्तथा शास्त्रं वक्तव्यं मुक्तिहेतवे ।

गुरुर्हरिर्मैकिमार्गसेवको विहितो मदान् ॥ २ ॥

भगवद्वचनं शास्त्रं सेवकानां तु सेवके ।

प्रपन्न एवाधिकारी शास्त्रमार्गेण यो भवेत् ॥ ३ ॥

केवलेन निरोधेन निरुद्धा ये न ते तथा ।

ज्ञानेन सहितो तस्माद्वसुदेवोऽख्यो मतो ॥ ४ ॥

वसुदेवस्य संविद्धं बीजं च ज्ञानकर्मणी ।

शास्त्रेणाचार्यैरहित्वात् न ज्ञानं फलति स्फुटम् ॥ ५ ॥

उद्धवस्य प्रपन्नित्तु महती लौकिकत्वतः ।

गोपिकाज्ञानसन्देशस्तस्या एव तु पोषकः ॥ ६ ॥

निरोधः सुदृढः कृष्णो ममतासहितो मदान् ।

अतोऽत्र वसुदेवस्य ममतानाशनं तथा ॥ ७ ॥

महन्ता तुद्धवस्यापि तथा तद्व्यसंया कथा ।

तत्र प्रथमं वसुदेवस्य भगवत्समभगवत्सायुज्यं वक्तुं गुरु-
प्रपत्यर्थं कृष्णममतायां दृढत्वाद्भ्यस्तं स्थित्यभावाच्च नारद-
गुरुत्वेन भगवान् चिन्तितवान् तस्य स्थितिमाह—

श्रीशुक उवाच ।

मू० गोविन्दभुजगुप्तायां शारवत्याङ्कुरद्वयम् ।

अवासीशारवोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलाजसः ॥ १ ॥

कृष्णसेवायां हि बहुधा विघ्नाः स्यान्तः पापानि च
तत्र नारदस्य पापामावेऽपि स्यान्तः क्षासकाः सन्ति बाह्याभ्यन्त-
रभेदेन प्रकटश्च भगवान् सव्यः तु प्राध्यात्मिकादिद्वयानां हृदये
विद्यमानत्वात् प्रकटोऽपि भगवति सेवा न सम्भवति अत्र तु भग-
वद्भुजगुप्तायां दैत्यप्रवेशाभावात् शारवत्यामिति च भगव-
त्समभगवत्सायुज्येन सहजदेवनिवासमावासा नराणां जीवानां
समूह इति खण्डयतीति नारदः ब्रह्मावभाषक इत्यर्थः । उक्तार्थ-
वचनविश्वासाय सम्बन्धनामिष्यसकृदवोचाम कदाचिद्भगवत्सेवाम्
कदाचित्प्रकटो हृदये अत आह, अभीक्ष्णमिति । सर्वदा कृष्णो-
पासनायां लाजसः दक्षिणापोऽपि न नारदं स्पृशति शारवत्यां चापा-
देरप्रवेशात् अनेनैतज्ज्ञापितं यदि नारदवद्याद्वा भगवत्सेवां कुर्यु-
स्तदा शायो नमिष्येति अतो भगवत्सेवा देवादीनामपि
तुल्यमा सर्वानर्थनिवारिका मुक्तानामप्याभिहितेति प्रकरणास्मि
मोक्षतुल्यत्वाच्च निरूपितं स्पष्टम् । ननु, नारदस्य नारदत्वं प्राप्तस्य
कर्ममुक्तिर्निरतत्वात्स्वतः फलाद्यभावाच्च प्रज्ञावतः कथं लाजसेति
चेत् इन्द्रियसाफल्यमिति ज्ञमः अधिकारे कार्यकरणं न मुख्यं फले
इन्द्रियाणां देवतात्वाभावात् ॥ १ ॥
एतदेव शुकोऽसम्भवमुक्तिमत्त्वेन ब्रह्मयति—

मू० कोऽन्तु राज्ञिन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ।

न मज्जेत्सर्वतो मृत्युरुपास्यममरोक्षमैः ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि वशन्ते आस्मिन्निति स्ववशेन्द्रियः तत्त्वनिद्रियेषु
वर्षते च न ह्यश्वरत्नकोऽश्ववान् भवति अतः परवशेन्द्रियो न
मज्जेत् इत्यदोषः यस्य पुनरिन्द्रियाणि सन्ति सेवासाधकानि स
कथं न मज्जेत् प्रयोजनाभावादिति चेत् न मोक्षदाता स्वः सुख-
व्यश्च मोक्षसाधकस्येवसायुज्यत्वाच्च सर्वतो मृत्युरिति ममराग्यामपि
मुक्तिरपेक्षिता किंपुनः सर्वतो मृत्युनातिलयः अन्तिमजन्मभ्यु-
त्पन्नत्वम् ॥ २ ॥

सङ्गतिमाह—

मू० तमेकदा च देवर्षि वसुदेवो गृहागतम् ।

अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

प्रयेण वसुदेवो यदुकुलशापं न श्रुतवान् कृष्णस्थित्या लोके-
रनुकत्वात् वैराग्योपयोगमावासा विषयेण निमुष्टा इति वक्त-
नारदपूर्वभाषी वा कृष्णोपासनलाजस इति नारदस्य पुनरागमने
हेतुः पूर्वपक्षे निःशङ्कतया स्थितिरुत्तरपक्षे कृष्णगृहे स्थितो
वसुदेवगृहे समागत इति शोपानन्तरभावे तु भगवद्वाक्येन-
तस्य निश्चार इति सर्वे सुखमिवावसिद्धेयं कथा अलाभितरेण
तमिति पञ्चरात्रकर्तृत्वेन प्रसिद्धं सर्वदा त्वत्त्वकथापि एकदा
सारविके काले वसुदेव इति शुकसत्त्वात्मकः श्रुत्वा भगवद्धारः

भीमवृद्धमाचार्यकृतसुबोधिनी ।
 भौतिकमन्त्रप्रवृत्तयो देवर्षयः ततोऽपि पुष्टिर्भाग्यमन्त्रप्रवृत्तवाङ्मि-
 भूतिरिव चस्त्वर्थे प्रकृते त्वस्योपयोगः गृहगतमिति स्वाधीनता
 पूजितत्वं सुसमग्रदोषयोगः समगवत्प्रेरणा वा समागतस्योपा-
 सनायामपि वैयर्थ्यं नास्तीति सुखमासीनमित्युक्तं पुनरभिवादनं
 गुरुत्वबोधकं बहुकालभारक्ष्यं प्रष्टव्यमिति हृदि स्थितमिदमा-
 निर्विशेषते ॥ ३ ॥

प्रश्नमाह—पदमिः—
 भगवच्छब्दवाच्यः बर्द्धो इति पदं श्लोकाः तत्र प्रोत्साहनं
 त्रिभिः प्रश्नैश्च त्रिभिः तत्र प्रथमं नारदस्यैवासाधारण्यं गौरेतं
 प्रोत्साहयति—

मू० भगवन् । सर्वतो वात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् ।
 कृपणाणां यथा पित्रोर्दत्तमश्लोकप्रमनाम् ॥ ४ ॥
 “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति यो ब्रह्मदः स एव सः” गुरुवाच भग-
 वन्नि संस्मोभन्तं “जगन्मित्र हि नारदः” वात्रा आगमनं राजादि-
 सर्वैर्बलक्षयया सर्वदेहिनामित्युक्तं स्वतोऽपि निरपेक्षत्वात्
 अहिंसाप्रचुरधर्मबोधनात्सारासारकारकाच्च देहामिमामानता-
 मिति मुक्तवैलक्षण्यार्थं स्वन एव विचार्य तेषां स्वतो हित-
 करणो हृष्टान्तः कृपणाणां सर्वतः संप्रदानामपि पित्रोराग-
 मनम् स्वस्तये किं पुनः कृपणाणाम् उभयोर्वियोगे ह्यतिकृपणाः
 स्वस्तेः परमोत्कर्षार्थं विशेषणम् उत्तमश्लोकस्य मार्गभूतानां तत्र
 प्रविष्टानां भगवत्प्राप्तेर्निस्त्वात् तथा च नारदस्य त्रयो गुणाः
 सर्वमैत्री सर्वहितप्रापणं गोविन्दप्रापणं चेति एकैकैव वयं
 कृतार्थाः किंपुनस्त्रिभिः उपसंहारे बहुवचनं पूज्यार्थं व्यवहारे
 वा कृतदोषप्रतिहाराय च आगमनं तु भगवद्विच्छेयति न कोऽपि
 विरोधः ॥ ४ ॥

कथं नारदागमनेनैवमिच्छाशङ्कया देवर्षिविभूतिरिव प्रकट-
 यति—

मू० यतानो देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ।
 सुखायैव हि साधूनां त्वादशामच्युतारमनाम् ॥ ५ ॥
 देवापेक्षया उत्तमत्वं सर्वेषां सुखैककारित्वेन विभूतिरवमिम-
 श्लोके देवा हि त्रिविधाः प्रवाहमर्षादामेवेन तत्र प्रवाहदेवा
 बृष्ट्यादिकर्तारो भवन्ति बृष्ट्यादिकं तु दुःखकरमपि प्रवाह-
 देवा अपि त्रिविधाः यस्याऽप्यन्तरमेवेन सुखदुःखं च लौकिका-
 लौकिके चकाराज्यामलौकिके परिगृहीते वेदितव्ये भूतानि
 भूतलोकस्थितजीवाः प्रकरणात् विशेषः चरितं तु स्वरूपतो
 महत् परं तु सुखदुःखजनकं च रूपित्वं हि मन्त्रं ब्रह्मत्वं
 मन्त्रास्तु सहजमपि धर्ममपेक्षितमात्रमंशतः प्रतिवर्धयन्ति तत्र
 सहजमाविर्बुद्धं प्रतिवर्धयतीति नात्र तिस्रोहितमिव सर्वजनीनं
 मित्याह—हीति । साधवः सदाचाराः मर्यादारक्षकाः लोकावेन्द्या
 भगवता अधिकृता नारदतुल्याः पुष्टिमार्गस्था गोपिकातुल्या
 शरयुनात्मानः मन्त्रा अपि त्रिविधाः मर्यादास्थाः देवगुहाः
 भगवद्वशीकरणरूपाः अतो भवन्तो भगवद्विचारितं देवकृतं
 मर्यादया प्राप्तं च दुःखं मन्त्रप्रयोगेण कृणीकृत्य सुखमेव
 साधयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विभूतिरिव प्रकटं ततोऽपि विशेषमाह—

[२५]

मू० भजति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ।

साधवो कर्मसचिवाः साधवो हीनवत्सलाः ॥ ६ ॥

ननु, यत्र भगवद्वयवभूता देवा “यत्र दुःखेन सम्मिश्र”मिति
 वाक्यानुसारेण सुखमेव प्रयच्छन्तीति चेत् न नहि एकेन योगे
 कृते तत्सम्बन्धितानां स्वर्गो भवति नवा अग्निष्टोमे कृते द्वादशा-
 दशर्गो भवति । ननु तेषां भगवद्वयवभूतानां कथमेवमतमाह,
 कर्मसचिवाः राजाधीना हि मन्त्रिणो भवन्तीति वेदमार्गस्त-
 यैव नात्र किमपि विचारणीयं वैलक्षण्यमाह—साधवो हीनव-
 त्सला इति । अतुर्थपादः सिद्धान्त इति सन्त आत्मा प्रहमव-
 चेति चतुर्थः पादः नहि अंशस्तथा कर्तुं शक्यं यथा अंशिना
 दैवमेव करणं हेतुः वत्सं ज्ञान्ति जिह्वा आददते इति कार्यो-
 कारविवेचाराभावेन सहजस्नेहवन्तो वत्सलाः सामान्यवाक्ये
 विशेषपरमिति प्रकरणाद्वगन्तव्यं तस्माद्भवत्समागममात्रेणैव
 भगवद्व्यतार इति सर्वेषां सर्वे सिद्धं भवतीति तदुपायवर्ण-
 नेन प्रोत्साहनमुक्तम् ॥ ६ ॥

प्रश्नमाह—

मू० ब्रह्मस्तथापि पृच्छामो यस्यां भागवतांस्तव ।

यान् भूत्वा भज्या मर्त्यो मुच्यते सर्वतो भवत् ॥ ७ ॥

ब्रह्ममात्रमिच्छापी विदितसर्ववृत्तान्तो विदितसाध्यसाधन-
 भावो धर्मात्पृच्छति, “किञ्चमाचार्यवान् पुरुषो वेद”ति शास्त्रार्थ-
 त्वाय भगवतो ब्रह्मत्वभावनायामपि गुरुत्वस्य भगवतानङ्गी-
 करणात् शास्त्रार्थसिद्धिः किन्तु प्रसङ्गद्वयानुपपदिष्टं तेन जीव-
 न्मुक्तिव्यायेन ब्रह्मभावे जातेऽपि ब्रह्मभूतः प्रसन्नार्त्तमेत्यादिनि-
 रूपितार्थस्यासिद्धेः भगवद्धर्माचरणेन तत्सिद्धिरिति प्रश्नः
 नारदस्य ब्रह्मभावो जात इति तथा संस्मोभनं स्तुतिमात्रत्वा-
 भावाच्च स्वस्यानुष्ठेयः स्वविचारितो भविष्यतीति तथापीति
 भवद्भागमनेनैव सिद्धोऽस्माकमर्थस्तथापि शास्त्रार्थपरिपासनाय
 पृच्छामः देवकीप्रभृतीनामप्ययमर्थोऽभिप्रेत इति बहुवचनं भाग-
 वतानिति प्रमाणात् स्वरूपतः फलतश्चेति प्रेक्षा नियतभगव-
 त्सम्बन्धान् तवति तवाप्यनुष्ठेयान् दुःखानिषर्त्तकत्वं तु तेषामि-
 दानोमेवलाह—यान् भूत्वेति । उपायपरिज्ञाने हि निश्चितता भवति
 भज्या तदात्मत्वेन करणं सम्भवति मर्त्ये इति स्मभावतः
 समर्थत्वं सर्वतः ह्यल्लार्थारिफादिभिः ॥ ७ ॥

ननु, दिव्यद्वादशसहस्रवर्षानन्तरं प्रसन्नो भगवान् कथं
 कदमस्य शुक्र इव न गुरुर्जात इति चेत्तत्राह—

मू० अहङ्गुल पुराऽनन्तं प्रजार्थं भुवि मुक्तिवत् ।

अपूज्यश्च मोक्षाय मोहितो देवमायया ॥ ८ ॥

अलौकिकाज्ञातज्ञापकस्य देवकीजठरातुद्रतस्य कुतो न
 गुरुत्वमित्यत आह—किलेति । प्रसिद्धार्थज्ञापकत्वेन न गुरुत्वं प्रसि-
 द्धस्तु जन्मभ्यां सत्यसङ्कल्पत्वात्प्रापि पुत्रत्वमेव न गुरुत्वम्
 अस्मिन् जन्मनि प्रसिद्ध्यभावात् अत आह, पुरेति । ईश्वरपरि-
 चयाभावात्पुपदेशोऽनुचित इति आशङ्क्य सेवितस्यान्तामावा-
 र्त्त्येव परिचयः प्रकारे परं विशेषः प्रजार्थ इति भुवि मुक्तिव-
 दिति न क्रममुक्तिः न वा उभयार्थेन मोक्षायति तपसा शुद्धि-
 तस्य कथमेवमतमाह—मोहित इति । प्रजासर्गे ब्रह्मणा आदिष्टो
 नचाप्येकः प्रथमं सङ्कल्पश्च तथेति भगवतापि तथैव विचा-
 रितं ततो भगवत्सादृश्यस्याविद्यमानस्य प्रार्थ्यमानत्वादिभ्यः

भीमव्रतमहाकाव्ये कृतसुबोधिनी ।

ततस्तपसं प्राचिष्याच्चित्तशुद्धिः ततो मगधद्विचारितस्यान्यथा
भावाः सम्भवान्मायामोहः यथा देवा अपि मुह्यन्ति सा देवमाया ॥८॥
अनु कथामिदानीमप्यन्यथा भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

मू० यथा विचित्रव्यसनाद्भवः समस्तो भवति ।

मुख्ये महाश्रमैवासा तथा नः शशि सुव्रत ॥ ९ ॥

इदानीं विशेषप्रार्थना “यास्वये मद्रति पराम्” इति वचनात् मग-
धतः प्रतिवन्द्यकत्वम् अत्र स्थित्यभावकारणरूप्यभावे हेतुमाह,
विचित्रव्यसनादिति । मगधतः पुत्रत्वेन स्थितावपि यदा
व्यसनमस्यपुत्रादिसंसारचिन्ता तदा कदास्य निवृत्तिः नवा
तस्य व्यसनस्यैकः प्रकारः व्यसनाभावार्थं परिगृहीतादपि
व्यसनामिति विचित्रता जन्मादितरे पुनः साधनसम्पत्तिः कदाशा
भवदिति आस्मिन्नेव जन्मनीत्युक्तम् अधिकारोऽपि भवहेतुः
तथा वैकुण्ठादस्यागमनम् अतः सर्वनिषेधावाह—सर्वतो भया-
दिति । अज्ञासति अनायासेन आयासे हि चित्तस्योद्वेगात्पुनरावृ-
त्तिमेवेत् अज्ञा साक्षात् परम्परया साक्षात्वायं वक्षां ब्रह्माऽप्यन्तर-
मेवेत् तत्रान्यमप्यस्मिन्निति माचनं सम्भवति । यथा सर्वं
तद्विषयमाह—साक्षादिति । शासनं बाह्यकश्चित्ता नोपदेशमात्रेण
कार्यसिद्धिः सुव्रतेति सम्बोधनं सर्वनिषेधाय आश्रितसर्व-
कार्यसिद्धिकरणव्रतं मगधन्तमपि प्रार्थयित्वा सर्वं करिष्य-
तीति एव श्रिभिः प्रश्नः सिद्धः परीक्षितोऽपि ॥ ९ ॥

सावधानावध्यासिद्धये शुक्लवचनम्

शुक्लवचनम् ॥

मू० राज्ञोऽयं कृतः प्रश्नो वसुदेवेन भीमता ।

भीमव्रतमाह देवर्षिर्हरः संस्मरितो गुणैः ॥ १० ॥

राजाश्रितः महत्सम्बोधने आश्रयकथात्वज्ञापनाभयोर्गुणकथनं
भीमता देवर्षिरिति सर्वथा परमसिद्धान्तकथने हेतुः प्रीति इति
हर्गुणैः पुत्रादिभाववानुवृत्त्यादिभिः सम्यक्त्वेन महानभिमति
स्मरितः तस्य पूर्ववृत्तान्तः सम्यक् ज्ञात इत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्तरत्वेन शास्त्रं प्रकृतं स्वयमप्यभिनन्दनमाह—श्रिभिः—

शुक्लवचनयोर्मध्ये प्रवचनस्य स्तुतिर्वक्तव्या तत्र प्रथमं श्रोतुः
पुरस्कारः—

भीमव्रतं कथाय ॥

मू० सम्बन्धेन प्रवचनसिद्धिं भवता साधनवर्गम् ।

यत्पुच्छसे मागधतान् चर्मोत्सवं विश्वमावसान् ॥ ११ ॥

यदस्माभिर्वक्तव्यं मगधसुभोग्या अवशानुष्ठाने कर्तव्ये इति
सर्वथास्वार्थनिर्णयोऽयमिति च मगधन्मागेऽन्वयस्य कर्तव्यत्वा-
भावात् तदेतत् त्वयैव निश्चितं सात्वता मगधव्रतकाः तद्वचनस्य
निश्चितमार्गवकृत्वा च विद्यते गुरुवार्यश्च पुच्छसे अनुवादं पुनर्भ-
गवद्विषयनिर्देशो भक्त्या विश्वस्मिन्ननुमावो येषामिति तदभावे
मार्गान्तरं इव काशीसिद्धेः अनेन गुरोरभावे प्रश्नहेतुरप्युक्तः
सामान्यतोऽपि श्रुतास्तथास्तः करणवृत्तिं सम्पादयन्ति ॥ ११ ॥

अलौकिकानुभावत्वं प्रश्नहेतुत्वेनोक्त्वा कैमुतिकभयोमेन
तान् स्तौति—

मू० श्रुतोऽनुवादितो ध्यात आहृतो वाऽनुमोदितः ।

सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्ववृद्धोऽपि हि ॥ १२ ॥

सतो मगधव्रतकस्यैकोऽपि भर्मा लोकवद्व्यतिनः सर्वथा बहिर्भूतानि

प्रायश्चित्तानहान् बहूनिपि श्रुतमात्रं सद्यः पुनाति किमुनर्भग-
वत्समायाम् माहात्म्यं वक्तव्यमित्यर्थः । यथा प्रजामित्ते भगव-
त्सेवकानां पक्षपातलालसाः स्वभावाः “भूतानि विष्णोः सुरपूजि-
नानि” इति ज्ञायेन श्रुतं पक्षिप्रतालोकोवेह ये तुल्यमिति फलत्वेन
कीर्यते । श्रवणानन्तरमाविकीर्तनमनुष्ठेनः ध्यानं मानसद्वय-
वाङ्मनोगोचरस्तथा करोति प्रवस्य आहृतो वेति पूर्वशः सह
स्वतन्त्रविकल्पः आहृतस्य प्रेमसहितत्वात् मित्रकर्तृकभवणात्प्राप्त-
मादनं मात्सर्ग्यभावाय पदार्थं महती—कविप्रसथा—भवति
हीति नात्र प्रमाणात्तरमपेक्षते तस्मात्तत्र मगधव्रतवक्तव्यमप्ये-
तद्विधः तत्र मगधव्रतमायां किं माहात्म्यं वक्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वस्यापि कृतार्थतया समाजनमाह—

मू० स्वया परमकलशायः पुण्यवश्रवणकोत्तरे ।

स्मारितो मगधानद्य देवो नारायणो मम ॥ १३ ॥

मगधव्रतमप्यस्य सर्वत्र पुण्यं वश्रवणानामपि सर्वथा पिहितं
स्मरणादिप्रमाणभावे तु तेनैव पिधानं चित्तं सम्यक् प्रावि-
ष्टं स्मरति तद्विचारार्थं आत्ममति सम्यक् स्मारित इत्यर्थः ।
कल्याणं विषाहादिपुण्यं गङ्गास्नानादि तथा वैदिकामुष्मिक-
पुरुषार्थरूपता भवति परमत्वं परमानन्दरूपत्वात् रूपनाम-
विभेदेनति वक्तुं भवणकोत्तरे इत्युक्तं परस्वसाध्यमेवेन मग-
धानिति भूमिनिर्देशः वैदिकामुष्मिकानन्तरं फलत्वेनापि मगधत
आह—देवो नारायण इति । देवपक्षपातित्वादेव ब्रह्मजनकत्वाय
नारायण इति । सर्वेषामप्युचितः मम तु स्वामी सर्वस्य इत्यर्थः
सर्वेषामपि तिरहित एवेत्युच्यते विशयः ॥ १३ ॥

एवमभिनन्दनमुक्त्वा शास्त्रमारभते । अत्रापि त्यादि अद्याप्यस्म-
माङ्गतिमिच्छन्ते गुरोः केवलवर्षयाच्छास्त्रासं प्रमाजनकमिति
सिद्धं तत्र कथोपक्रममाह—

मू० अत्राप्युदाहरन्तीममिति हासस्युक्तानम् ।

आर्षतायां च सत्त्वादिनिवेदस्य महात्मनः ॥ १४ ॥

अत्र धर्ममद्वेने अयमर्थः सर्वथा न त्वयैव पुष्टः किन्तु पुरातनोऽपि
अनेन फलस्वापि नियतत्वं समिति कल्पान्दरीयास्त इति सूत्र-
वित्तुमुदाहरन्तीति जन्मान्तरस्थाः गुरवोऽन्ये च मगधतो ब्रह्मणो
वाचाकषणे नोदाहृतम् उक्तविषयत्वात् पुरातनमिति नारदकल्पाय-
अत्रा ऋषभदेवपुत्राणां विवेकस्य च इतरैतरयोगेन प्रत्येकं प्राधा-
न्यार्थः वा लक्षणः अथ निवेदनमस्मकं प्रोक्ताद्वयत्वात् लोचनप्र-
तिष्ठितत्वेन दुःखां श्रोतुर्वैयकथने प्रमाजनाभावात्पुनर्मगधमात्रं
वक्तव्यं तथासम्यक्स्थिते पश्यति देहमिमामाभावात् मगधव्रतता
वात्राप्युक्ता तादृशोऽयं तथा मगधव्रतं स्वयमपि योवः पदसु
कृतः शुक्लवचनं सप्तमी हि कथा मगधव्रतं प्रति
पादिका ॥ १४ ॥

तान् वक्तुं पदं पुरुषानाह—

मू० भिषग्वतो नाम सुतो मनोः स्वायम्भुवस्य वः ।

तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिर्गर्भमकतस्तुतः स्मृतः ॥ १५ ॥

पञ्चमस्कन्धोक्तोऽयमिति वक्तुं वृत्तीयादारम्भः विधं
स्वपद्य ॥ १५ ॥

सप्तमानामुत्पत्तिं वदन् पितुर्माहात्म्यपुरःसरमाह—

मो० तमाहुर्वासुदेवांशं सोक्ष्ममेविवक्षया ।

मो० अर्वाणी सुतशतं तस्यामिद्विषयपरिणामः ॥ १४ ॥

शतमर्वा तेषामप्युत्पत्तिः वेदादिवचनं च साधारणमुक्तं भगवत्परांशं ततोऽप्यधिकं सन्तीति तन्मन्त्रे नवात्रामप्युत्पत्तिः अर्कस्तथात्वात् ॥ १४ ॥

मन्त्रं न कोऽपि प्रवाहयति इति वक्तुं पुष्टिस्तु द्वाभ्यामाह-
स्वरूपकावाङ्मूर्तिं रूपनमोस्तमत्वं सवत् स्वरूपमाह-

मो० तेषां च मरुतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ।

विष्णवात् वषमेतद्व्याख्याः भारतमुत्तमम् ॥ १७ ॥

भगवत्परायणत्वे हि रूपोत्कर्षः प्रभाशना महतीऽपि नाम प्रसिद्धा भवति स नामोत्कर्षः ज्येष्ठस्योत्तमत्वं सर्वेषां तादृशत्व-
स्थापनाय ॥ १७ ॥

कार्यमाह-

मो० स भुक्तभोगीत्युक्तं भोगां निर्गतस्तत्पत्ता इतिम् ।

उपासीनस्तत्पत्ता इति न च भोगां निर्गतम् ॥ १८ ॥

भरत एव हि भगवान्, यस्तुमुत्तममुक्तोक्त्याः प्रकाशितवान्
ज्यायांमेतत्केव रूपमेवा कियेति प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां च भगवदि-
च्छया प्रतिवक्षाः नारायणपरायणस्य भवन्ति न प्रवृत्तिरिति
पुर्वी केम इति ततोऽपि गतिने व्यापन इत्यर्थः । नारायणपराः
सर्वे इति वक्ष्यतां भुक्तभोगापरिष्कृत्युपपत्तिकथनार्थं भुक्त-
भोगेति विशेषणं निर्गत इति न सन्धासो गृहीत इति स्थापयति
तथा सति हरिणसङ्घं पतित्वं स्थात् ॥ १८ ॥

अन्येषामपि नव व्यनिरक्तानां मयादायां विनियोगमाह-

मो० तेषां नव नवद्वीपपतयोऽस्य समन्ततः ।

कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिद्विजातयः ॥ १९ ॥

रूपमवादां हि नव रक्षितवन्तः अष्टद्विषयमन्त्रेण सत्त्व-
रजस्तमोगुणा अथोऽन्याभिधानेन नवविधा भवन्ति ते कर्त्तरि कर्मणि
च प्रविष्टा एकाशीतिरन्तः सङ्ग्राह्यन्ति एतावन्त एव हि
प्रवृत्तिमार्गे वेदनिष्ठाः तेषां मध्ये नव नवद्वीपपतयो जाताः
अथेति पुरःस्थितभूमिनिर्देशो व्याख्येयभरतनिर्देशो वा कर्मतन्त्र-
प्रणेतार इति वक्ष्यतां जने प्रवृत्तिरिति व्याख्येयविमोक्षस्त्विति
द्विजातय इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

प्रकृतानाह-

मो० नवाभ्रवन्महाभागा मुनेषो ह्यपेशसिनः ।

अमर्या वातरक्षणा प्राप्तिविद्याविशारदाः ॥ २० ॥

मागवत्तममर्वाणां नव महाभागवता इति ज्ञानमाकिसहिता
श्रवणो सम्प्रमिद मागवत्तममर्वाणां इत्युक्तत्वात् अर्वाणिक-
द्रष्टृत्वे वदं हेतुनाह, ते हि नवधा भक्तिरेव प्रकटीते मुख्यस्वभावाः
लौकिके निषिद्धजगत्सुखा इति महामागा इत्युक्तं प्राप्तिनिधि-
रक्षणादशक्त्या च गच्छेदिति अज्ञानं त्रिभिर्निवारयति । मन-
नशीला हि अवेक्षकास्तत्र लब्धं परिपालयन्तीति तत्रापि सार-
तन्त्रज्ञानार्थमर्थशंसित इति परमार्थभूतमेव वस्तु शंसते
नतु योगवलेन यत्किञ्चिद् दृष्टमपि तस्मात्कथनार्थं भर्माणां
सम्भववधारणमुक्तं अमर्या इति सामर्थ्यं येषां मनोवाक्क-
र्माणि तदर्थमिति नाज्ञानेन प्रमादः अज्ञातिं निराकरोति ह्येन
परिग्रह्ये हि व्याकुलता अपरिग्रहे देहाध्यासे सति ततोऽपि

मतः अपरिग्रहः आत्मज्ञानं चोक्तं देहाध्यासस्य सर्वथा बाधित-
त्वात् विशारदत्वम् ॥ २० ॥

गुरोर्नामपरिज्ञानाय तेषां नामान्याह-

मो० कविर्हरिन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥

आविर्होत्रोऽपि द्रुमिलश्चमनः कस्माज्जनः ॥ २१ ॥

अथशब्दः प्रकरणाविच्छेदकः "नस्माद्वारतं सवातम्" इत्यत्र
निरूपितः विस्तरमयाकोटयते ॥ २१ ॥

तेषामभ्रममये ज्ञानवैराग्याभ्यां श्लोककथेनाह तत्र ज्ञानेन परि-
ग्रमणं प्रथममाह-

मो० त एते भगवद्भूमे विश्वं सदसदात्मकम् ।

आत्मनोऽव्यतिरेक्या पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥ २२ ॥

सङ्गपरिग्रमणं निषिद्धमशुभं भगवत्परायणतादृशपरकथनार्थं
मन्वेत इत्याह-त एत इति । चेदिकं मागवत्ज्ञानं कविभ्यः भग-
वत्त्वेन परं विशेषः । साङ्ख्ये तु विकल्पद्वीकरणेनैकगुणभूतः
योगो तु बहिर्देशनाभाव एव तत्र वैदिके वेद्याव च प्रकार-
प्रवेशाद्व्यापनिरूपणं व्याजगुणव्यापनमवात् तत्र जगत्प्राप्ता-
न्वज्ञानमाह-भगवतो जन्तमूर्त्यः कायरूपमेकं द्विविधमुद्धृत-
भूतं व्यचरन्त्या न सदसदात्मकं किन्तु सर्वत्र तत्र स्वस्यात्मनो
आत्मनः सव्यतिरेकः परिग्रमणोऽपि व्यापनिरूपणं जगत्प्राप्ता-
न्वज्ञानम् ॥ २२ ॥

वराग्यमाह-

मो० अथाहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्य-

गन्धर्वचक्षुरकिन्नरनागलोकान् ।

मुक्ताश्च हन्ति मुनिचार्याभूतनाथ-

विद्याभरद्विजगवाभ्युवनानि कामम् ॥ २३ ॥

वैराग्यमपि त्रिविधं त्रिविधायां व्यापनोद्भक्तानां दूरपरिखागः अश्वत्थ-
वृद्धतया समागतानामुपेक्षा रागाभावात् सकृदनुभवोऽनिषिद्धपका-
रेण तत्र तृतीय पतेषु भगवत्परायणमभिनिवेशात् सिद्धिर्नामङ्गी-
कारेण न व्याहृता इहा भाग्येणां चतुर्दशलोकाभिप्रायेण गाथिता
लोकाः तत्रैवैर्गुणैर्न सम्यक्का मुक्ताः काममिति भगवद्विच्छापरि-
पाककत्वाच्चोद्दिष्टाः ॥ २३ ॥

भारते यक्षकर्त्तारः शुद्धाः भगवद्भर्मजिज्ञासवो भाविष्म-
न्तीति भगवद्भाषापरिपालनाय तत्र समागता इत्याह-

मो० त एकदा निमेषः सत्रमुपलभ्युदञ्जया ।

वितासमानमृषिसिजोवन्तेषां महात्मना ॥ २४ ॥

सर्वथा भागवत्तममिति निर्बन्धो नास्तीति यद्वच्छयेत्युक्तं सत्रे हि
लौकिकवैदिकक्रियावेशान्तिरिक्तकाष्ठैः सम्प्रधाते ॥ यद्वैमोक्षेण
सम्प्राप्याहस्यजन्तीतिवत् तत आह, वितासमानमिति । अस्माभावात्
श्रुतिमिति तथापि गमनमनुचितमिति जायन्तेषां इति भाव-
नास्ते निर्देशः परं भाग्यं निमेषित्याह-महात्मन इति ॥ २४ ॥

समागमः पूजनं च प्रश्नश्चेति त्रिभिः क्रमात् तत्र समा-
गमाह-

मो० तान् दृष्ट्वा सूर्यसङ्काशात् महामागवताभूपः ।

यजमानोऽप्यथ विद्याः सर्व एवोपलब्धिर ॥ २५ ॥

तेषां ब्रह्मवैश्वं मागवत्तमं चेति विशेषाह-तुपत्वावुचित-
मुपस्थानं लौकिकः ब्रह्मवैश्वव्यजमानस्यावुचितं महामागव-

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधनी ।

तत्त्वादग्निविप्रयोः सहभावेनान्ये अनेन तेषां सहजोत्कर्षः प्रति-
पादितः ॥ २५ ॥

पूजनमाह—

मू० विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणः ।

प्रीतःसम्पूजयाञ्जके ह्यासनस्यात्र यथाहृतः ॥ २६ ॥

नेषां ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वेन च ज्ञानमसतो राजनि विशेषणद्वयं
विदेह इति नारायणपर इति च अग्निमविशेषणस्य पूजाया-
मप्युपयोग इति पञ्चाग्निरूपं हृष्टैव प्रीतः तेनास्य तद्गतं
सर्वं ज्ञानमिति सम्पत्तं सम्यक् पूजा यथा भगवतः बहुकाल-
स्थित्यै आसनस्थानिति ज्येष्ठानुक्रमेण यथावच्छि पदार्थदानं
च ज्ञात्वा पूजने तेषामित्युत्कर्षः ॥ २६ ॥

प्रश्नमाह—

मू० तान् रोचमानान् स्मरुचा ब्रह्मपुत्रोपमानिव ।

पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्नवाचनतो नृपः ॥ २७ ॥

प्रष्टव्यः पदार्थस्तेषु वसंत इति बोधहेतुः स्मरुचा रोचमाना-
निति रुच्युत्पादककान्तिस्तु ब्रह्मविदो भगवद्भगवत्त्वेन पितुः
स्वस्य च मनसा वृत्ता गुरवः सनकादय इति कथं तदुल्लङ्घ-
नेन प्रश्न इत्याशङ्क्य तत्सुखा एवेत्याह—ब्रह्मपुत्रोपमानिति । तथा-
प्यनुचितेनाब्रुवाञ्छित्यनेन समाधास्यते नवेति च वैकुण्ठस्थिता
एवैते चत्वारोऽपि कुर्वाणो लोके कृतो नवेति बहुकालमनो-
रथसिद्धिर्भविष्यतीति परमप्रीतः आसक्त इत्युक्तं विनयेन
नेम्रता प्रश्ने फलहेतुः नृप इति देशकालादिसर्वेष्वनुसृत्य एवं
तस्य प्रश्नपर्वन्तं नारदोत्कर्षका राज्ञः प्रश्नमाह, चतुर्भिः ।
अभिनन्दनं द्वयेन द्वयेन च प्रश्नः भगवत्स्वेवकत्वेन भगव-
द्भगवत्त्वेन च ज्ञानं तु ब्राह्मणानां सहजत्वाच्च स्तूयते तथैव
प्रश्नोऽपि द्वयेन लब्धपरिपालनालङ्घ्यलामाश्रयाम् ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं भगवत्स्वेकत्वेन तान् स्तौति—

जनक उवाच ॥

मू० मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः ।

विष्णोर्भूतानि लोकानां पार्वताय चरन्ति हि ॥ २८ ॥

प्रश्नोदेव परमहंसा वैष्णवा इति ज्ञातं गोप्रादिप्रश्ने न कोऽपि
पुरुषार्थः आगमनप्रयोजने सन्वेदः स्वार्थमागमनं परार्थं वेति
प्रथमो प्रश्नोदेव निवृत्तः परार्थं च प्राणिनो न स्मृतः प्रवृत्तिः
प्रेक्षापूर्वप्रवृत्तिश्चैव असतो भगवत्प्रेरणया इस्मदुद्धारायै समा-
गतं तत्र बहिः सेवका राजसवेशधारिणो भवन्ति । तैश्चास्त्र-
तन्त्रेन सर्वं कार्यं सिद्धयति अतः कृत्रिमवैकुण्ठादौ सनका-
दय इत्यारोपेऽपि तत्सदृशा भगवत्समायां तिष्ठन्ति पार्षदसङ्गेऽपि
किञ्चन गच्छन्ति तस्मिन्वृत्त्यै साक्षादिति मुख्यानिवृत्त्यर्थः । कस्मिन्
वसरे पार्षदेत्वं तत्राह—मधुद्विष इति । मधुकैटभौ हत्वा ब्रह्मणो
वेदान् वसन्तान् हृषीकेशरूपेण ततश्च वेदश्चाद्यवसरे सर्वेषां
महतामवसरः अनेन तेषां वचनं न केनाऽपि शास्त्रेण विरुद्ध-
मिति ज्ञापितं कार्यार्थं भगवत्प्रेक्षाऽप्रागमनसम्भावनायापि
परिभ्रमणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—विष्णोर्भूतानिति । पालकस्य
सेवकाः यं गृह्णन्ति तं स्वसमानं कुर्वन्तीति भूतानि अथवा
भगवत्प्रेक्षां गच्छन्ति सर्वपवित्रकरणार्थं परिभ्रमन्तीत्यर्थः नात्र

सन्वेदः गङ्गैव दृष्टान्तः इति ह्येत्युक्तं भगवत्प्रेक्षायाः प्रेषिता
इत्युक्तं भवति ॥ २८ ॥

भगवद्भगवत्त्वेन तेषां प्रश्नोत्तरं गङ्गातोऽप्यधिकार्यमाह—

मू० कुर्वन्तो मानुषो देहो देहिनां क्षणमङ्गुरः ।

तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदशानम् ॥ २९ ॥

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदमिति न्यायेन स्वर्गापवर्गयोर्ह्यारमिति च
अत्रैव मृत्यु इत्यादिवचनेन मानुषदेहो नौकावत्साधनं परं
सन्तो नाविका इव यदि भवन्ति तदा फलं सिध्यति नचात्र
प्रत्यक्षबाधः शङ्कनीयः हेतुस्वरूपफलैः प्रत्यक्षैर्हि स भवति तत्र
हेतुप्रत्यक्ष एव फलं साधनाभावात् स्वरूपेऽपि बहवः पाशिका
इत्यारोपे विषमवस्थां प्राप्तौका न नौका सुखमां मन्यन्ते
बहुभ्रमणेन प्राप्तौकात् चतुरश्यानि लक्ष्योनिष्वेकां मनुष्योनि-
रिति युक्त्या बाधो निराकार्यः देहाभिमानस्य तामसत्वाद्वाज-
समानुषदेहो दुर्लभ इत्यर्थः । क्षणेन मङ्गुरं मारुतजनांशे न
तिष्ठतीति मानुषदेहप्राप्तिः स्वस्य दुर्लभा दुर्लभेऽपि दुर्लभा
भगवत्प्रियप्राप्तिः तदभावे प्राप्तापि व्यथो अनर्थहेतुश्चानि
लोकप्रसिद्धभावेऽपि स्थानुभवः प्रमाद्यमित्याह—मन्य इति । वैकुण्ठ
स्थित्वा सर्वस्वरूपस्वधर्मान् दत्त्वा सेवकाबहुलयाय प्रेषयित्वा
तत्प्रतीक्षया तिष्ठतीति वैकुण्ठस्य प्रियाः ॥ २९ ॥

नद्येवं समागतः पुनः सम्भविष्यति येन विषमः कर्त्तव्यः
किन्तु शरीरस्योपयोगः कर्त्तव्य एवेत्याशयेनाह—

मू० अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः ।

संसारोऽस्मिन् क्षणादपि सत्संगः शेषाधिर्नृणां ॥ ३० ॥

विरोधिसहभावाभावे सति अनन्तस्वमात्यन्तिकत्वं क्षेमो
लब्धस्य परिपालनं लब्धो हि दुर्लभो देहः सङ्गश्च स बनो-
पायेन निष्प्रो भवेत्स वक्तव्य इत्यर्थः । भवत इति द्वितीयं कर्म
पदार्थद्वयस्य दुर्लभत्वेऽपि प्रारम्भकपायसम्भवाश्चास्मच्छरीरेण
कार्यसिद्धिः अत अनघा । इति सम्बोधनं प्रतिबन्धकाभावाच्च
विष्णोर्भूतानिति हेतुः आत्यन्तिकत्वेऽस्योत्कर्षं वक्तुं कैमुतिक-
न्यायेनाह । संसारि स्मिन्निति । स्वव्यतिरिक्तानि भुक्ताणि फलानि
वातुं न बहुकालस्थितिरपेक्षते निधिप्राप्तौ वारिद्वयमिव ज्ञान-
दानेन संसारदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । अतः सति सामान्यपदं
नरत्वेमेवाधिकारिविशेषणम् ॥ ३० ॥

असङ्गलाभं पृच्छति ॥

मू० अमान् मागवतान् अतः यदि नः श्रुतये क्षमम् ।

यैः प्रसन्नः प्रपञ्चाय वास्तव्यात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥

भागवतधर्माः कदापि न प्राप्ताः योगस्य चेमाभावे ह्यप्रयोज-
कत्वम् अत आह—यदि नः श्रुतये क्षममिति । स्वरूपभोरयतायां अप-
च्छन्नतुल्यज्ञेसदा धर्माणां सादृश्यता भवति । धर्माणां योग-
त्वाच्च पूर्वापेक्षा अधिकफलत्वमाह । यैः प्रसन्न इति । अनुष्ठित-
धर्मभगवत्प्रेक्षादौ निवृत्तः प्रपञ्चपरिष्कारिविशेषणमधिकं पूर्वश्लोके
नरत्वेमेवाकं ततोऽधिकमित्यर्थः । अन्यस्यानात्मनिवेदिनो भगवा-
नात्मानं न समपेक्षति, प्रसादे कीर्त्तयिष्यन्तपुरः सरमात्म-
दानं च धर्माणां हेतुत्वं चरं वृणीमहेऽथापीति प्रसादेऽपि प्रा-
जायाः क्रियमाणात्वात् अपिचत्वेन भक्तसङ्गं धर्माणामनन्त्य-
हेतुत्वाच्च न सस्वधने प्रयच्छतात्याह—अज इति ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अथप्रश्नश्च सिद्धं मध्ये नारदो वसुदेवं सावधानं करोति—
नारद उवाच ॥

मू० एवं ते निमिना पृष्ट्वा वसुदेव । महत्तमाः ।

प्रतिपुत्राद्यन्तर्गता संसदस्वर्णिमिजं नृपम् ॥ ३२ ॥

महत्तमा इति तस्याधिकारमपि सस्याज्य धर्मावस्थाम इत्युक्तं
मथति, हितं वदति कारयति योगं कृत्वा च कारयतीति तथा
प्रतिपुत्रं वदति संसदस्वर्णिमिति वचनात् मुख्यमेकं गौण-
त्वं च सूक्तमिति सूचितम् ॥ ३२ ॥

तत्र मानुषदेवसत्सङ्गोः प्राप्तो मोक्षावस्थमाव इति तदुपाय-
प्रदानं भगवद्वचनमिति प्रदानं तत्र समुदाये पृष्टव्यं
मुख्यपदेवसांसादातिगुणः कविदाह सर्वत्र कुशलः तत्र प्रथम-
स्वोत्तरमाह—

कविदवाच ॥

मू० मये कृतस्त्रिभुवनमनुत्तमं पादाब्जजोपासनमत्र निवस्य ।
उद्दिष्टानुदेरमस्यामभावादिभ्यास्तन्मात्रं निवर्त्तते श्रीः ॥ ३३ ॥
मक्तिमार्गं गोविन्दमजलमिदं कुरु मयि जल्पस्य स-
परनिर्वाहकत्वाभावात् उद्दिष्टानुदेरिति वचनादेरावधारणा-
भावात्तुक्ता " मयेवतेरस्य पुनर्मुताव " इति वचनात् ।
जल्पकं पुनर्जन्ममस्याभावादेति तत्त्ववशात् जन्मं तत्र
कर्ममार्गं प्रवाहरूपं वाचकत्वं ज्ञानमार्गं स्वमधिकारः विषयि-
कोप्यापातत एवावुद्देगः क्षान्त्यर्थं तु सर्वथा तद्वैराग्यसाध्यं
तत्त्वज्ञानं न निर्वहति । अतः सुगमोपायप्रेक्षोः केनाप्यंशेन
लघुतिरहितस्य चरणसेवोपाय इति तदभावे मानुषदेवसत्स-
ङ्गोर्वैफल्यं नन्वेतस्यैव कथं निर्वाह इत्यत आह, मय्य इति
ममेव विचार इत्यर्थः । अगत्यादिस्थानेषु काचद्वारा
पर्यापयन्तं भगवत्सेवायां न किञ्चिदधिकमिति भावः । यद्वस्था
देवा रोगाश्च न तत्र बाधका अवस्थित्यात्कृतस्त्रिभुवनं तत्र
वर्तमानमिति चे हि स्थायानाहं व्युत्तास्ते बाध्यबाधकतां
प्राप्नुवन्ति भगवन्तु न स्थानात् व्युत्तः तत्त्वस्वभावाच्चतुसा
इव सप्रतीत्यर्थः । पादाब्जजमिदं पादादि अक्षय्यादेव गम्यते
समीपे स्थित्या यथायोग्यकरमुपासना अत्र मानुषदेवे एत-
देव निवस्य परं गमनायै साधनमुद्देगः प्रवाहस्यावृत्त्यै बुद्धिरिति
वृत्तजन्मत्वाभावात्कृतस्त्रिभुवनं तत्रात्मबुद्धिरक्षमाकरोति
विश्वात्मनेति फलं " नृपुत्रस्मादपेति " इति व्याख्या । अजोपासनायाम्
उत्पत्तिमारुप्य तदप्रसमायै सङ्गं स्थितस्तदा निवर्त्तते सर्वोशेषं नैव
मन्वस्मिन्नपाये सृष्ट्युनिवर्त्तन इत्यर्थः " मयतामावपद्यत " इति वच-
नात् मक्तिश्चिह्नकरत्वाच्च स्त्रीपदप्रयोगः ॥ ३३ ॥

क्षिणीवस्वोत्तरमाह—

मू० ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यारम्भजेष्वपि ।

अजः पुंसामविबुधां विद्धि भागवताम् हि तान् ॥ ३४ ॥

क्षिणिविधा हि भगवद्धर्मा नीतायामुक्ताः " वत्करोषि " इत्यादिश्लोक-
ज्ञेयैकैः " ममनामव " इत्यपरे उभयेष्वामप्यात्मलाभिः फलं परस्परं
साक्षात् अत्येक्युक्ताः आत्मज्ञानेन वृत्तवन्तीत्यादिना भगवतापि
प्रवीजनास्तस्यै " सर्वमोत्पत्त्यर्थ " इत्युक्तमस्ति । तत्र ये धर्मा
वै निश्चयेन साक्षात् भगवत्कृता एव भगवद्विषया एव कार्य-
साधकमोधिः व्यस्तैः समन्तेभ्यः सर्वेषु च प्रोक्ता " ममना

[२६]

मय " इति ते भागवताः सर्वत्र भगवत्सम्बन्धात् हीत्युक्तं आत्मा
भगवान् अजः पुंसामविबुधांमिति कर्ममक्तिज्ञानानां सहकारित्वं
निषिद्धं पुरुषो हि स्वतन्त्रः प्रत्येकं ते भगवत्प्राप्त्युपायाः अपि
सर्वप्रसिद्धिरिति हीत्युक्तं विजातीयसहिताः प्रत्येकं ते उपाया
मागाः " मनसेवानुद्देव्यः " इति ज्ञानमार्गः द्वितीयतृतीयौ स्वर्ण-
नम इति सधुपशिक्षाकर्तव्यनिर्धारत्वेन भगवति साधारण्यं
सर्वेषां त एव प्रधानभूता मिलिता भगवद्धर्मा इति विशेषः
स्वतन्त्रफलरूपत्वं तेषां वक्तुं वाक्याद्यन्तर्गोर्निर्देशप्रतिनिर्देशौ
विद्येति नात्र सन्देहः कर्तव्यः ॥ ३४ ॥

सर्वमार्गापेक्षयोत्कर्षं वक्तुं प्रवाहमार्गादयोर्वाचकत्वाभावा-
माह—

मू० यानां नरो राज्ञ प्रमाद्येत कर्हिचित् ।

धावजिमीह्य वा नेत्रे तत्त्वज्ञेन पतेदिह ॥ ३५ ॥

देवमास्थितिः कायवाङ्मनसां तदीयत्वं लोके हि बहवः प्रमादाः
सम्भवन्ति कायविशेषेण च राज्ञां चायमनुभवः प्रनुष्याधिकार-
कश्च वयं इति प्रवाहे वाच्यमावमुक्त्वा मयोदायामप्याह
वाच्यमिति । अत्रानुदेरमस्यामभावात् साधनं मध्ये मध्ये क्रियो-
लक्षणं वा आत्मगुरु भूतिस्मृती वा नेत्रे स्मरणं गतिरुत्तर-
विधातः वततमवस्थितिः इति प्रमेयं सर्वत्रात्मकाभूमिवत्
त्वासां साक्षतपरित्यागे आत्मगुरुलक्षणेन फलविलम्बः फला-
भावे वा न भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं श्लोकत्रयेण मुख्य्या भागवता धर्मो उक्ताः प्रथमानाह
श्लोकत्रयेण कावेनेत्यादिना । " वत्करोषि " इत्यत्र लौकिके कर्तृत्वं
मोक्षत्वे होमदाने पूर्वकाण्डे कर्तृत्वे तपश्चोत्तरकाण्डस्थमिति
लोकवेदयोः समर्पणमुक्तम् । ततश्च कवचस्य समर्पणस्य मुख्य-
बुद्ध्याभावः फलं लोकां स्वागयोगसीदतस्य मोक्षदारां स्वी-
प्राप्त्युक्ता " लभ्यास्वयोगमुक्तास्मे " इति तथा चारमनिवेदिनो विशेषेण
वर्ण्यते, प्रपञ्चयेति । प्रदाने वचनात् आत्मनिवेदनं एव सर्वस्य
समर्पणोऽपि पूर्वस्वभावाच्चतुस्तथा भगवन्तमात्मनिवेदनं च
विशुद्धं लौकिककर्तृत्वेन करोति तस्यैव समर्पणमिति विशेषः
त्यागो भगवद्धर्मा इति संन्यासस्थाने भक्तिरुक्ता कार्यसम-
र्पणं भक्तिर्धर्मश्चेति श्लोकत्रयेण निरूप्यते आद्यमाह—

मू० कावेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना प्राप्नुतस्त्रिभावात् ।

करोति यद्यत्फलं परस्मै नारायणावेति समर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥

ज्ञानप्राप्त्याभ्येन क्रियाप्राप्त्याभ्येन वा करणं तत्र कायवाङ्मन-
सोर्मिरिन्द्रियैश्चेति क्रियाबुद्धिरुत्तरपेक्षेति ज्ञानं प्राप्त्वाऽज्ञात्वा
वा करणं यद्यदिति करणं पृथक्त्वं समर्पणं लोकत्वं विहितं
निषिद्धानां लौकिकालोकां कानां च कृतानि तुल्यं समर्पणमिति न
किन्तु मुख्यमेव कृतानीति स्वाभावात् भिन्नतया कृतमपि इत्येवं
समर्पयेत् ॥ ३६ ॥

द्वितीयमाह—

मू० मये द्वितीयमिति वेशनः स्वादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः
तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तं भक्त्यैक्येण मुखदेवतात्मा ॥ ३७ ॥

" मममेव ये प्रपद्यन्त " इति वचनादेवकारेण सर्वेषामन्येषां
प्रनुपायत्वमाह—मायामोहतामृतिः अतो वेदाऽहमस्मीति विष-
येयः । सर्वेषु देतुमंजमत ईशावपेतस्य तदपि सृष्टिमायया पुनः

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

मोक्षया भोगाभिनिवेशेन भयस्य एवं दोषप्रयजनकमायानिशा-
करणात् । मासमन्तात् तमेव भजत "भक्त्यैव तुष्टिमश्नुयेति" इति
वचनात् । ईशो ह्यनन्यदेव सन्तुष्यति नन्वनन्यता न समभवति
स्नेहस्य त्रिनिष्ठत्वात् अत आह गुरुदेवते आत्मा वस्येति परमप्रेमायै
वै तत्तुक्तं भक्त्यैव त्रिनिष्ठत्वात् बहुसाधकत्वाच्च कालिखिन्ता ॥ ३७ ॥

तृतीयमाह—

मू० भविष्यमानोऽप्यवभाति हि उवाच—

ध्यातुं धिया स्तुतमनो रथो यथा ।

तत्कर्मसङ्कल्पविकल्पकमनो—

बुधो निरुन्ध्यादमयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥

सर्वथानयंमूलं मन इति योगशास्त्रे तत्र हि द्वैतप्रपञ्चो मिथ्या-
भूत एव सवासनमनुत्तमं जन्वते यथा योगजधर्मसहिते मनसि
सिद्धयः फलन्ति एवमेव वासनासहिते ह्य स्तुतमनोरथावपि
तन्मते वासनया भवतः न च तावन्मात्रं मनसः किन्तु सङ्कल्पयति
कर्मै विकल्पयति च कर्मणः स्वरूपभेदान् जनयति । आपाततः
सुखजनकत्वेऽपि दोषद्वयं ज्ञात्वा मो निरुन्ध्यादेव एवं त्रयाणां
समुदाये अस्य स्यात् । ततो भगवत्प्राप्तिः स्यादित्यर्थः "विमुक्तो
मा मुपैष्यात्" इति वचनात् । अयमन्यः प्रथमपक्षस्यैव मनस्य इत्यस्य
विकल्परूप इति केचित् साधारण्य इत्यन्ये ॥ ३८ ॥

एवं प्रकारद्वयेन भगवत्समीक्षितस्य भागवतानुकल्परूपं
स्तुतमं पञ्चमाह—शृण्वन्नित्यादि पञ्चमिः । मुख्यपक्षायां अधिकारा-
भावे कारणसमभवात् ज्ञानकर्मणोऽप्युपायाभावविषयत्वात् सकरेपि
बहुसाधनसापेक्षत्वात् सर्वेषां शरीरमात्रत्वाद्योऽप्यनुत्तमः । पञ्च
इति नामान्यनन्तरस्यैव प्रतिपादितमस्माभिः तदत्र स्वरूपं
तस्य धर्मस्यादावाह—

मू० शृण्वन्सुमद्राणि रथाङ्गपायोजन्मानि कर्माणि च यानि लोके
गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् विजयीं विचरेदसङ्गः ॥ ३९ ॥

आदौ गृहाजिगतश्चित्तपीरतोषार्थं रसोत्पादनार्थं च सुष्ठु
मद्राणि कौतुकप्रधानानि तथा क्रियमाणे न कुतश्चिद्भयं भवतीति
ज्ञापयति । रथाङ्गपायोरिति सर्गादीनां ज्ञानविमिश्रत्वं एव जन्म-
कर्मत्वात् शुद्धावतारस्य सर्वजलीनत्वात् यानि लोक इत्युक्तं यानि
लोक इत्युक्तं अपि सम्बध्यते । तदर्थकानीत्यधिकसम्बन्धभावात्-
लुक्तं लज्जामात्रं सङ्गाभावश्च प्रधानसमाने अङ्ग परिग्रमण्यदशायां
यत्रैव भगवत्कथा तत्कृता निर्बजो लोकिकगीतानि रामप्रसङ्गो
विवर्तयितव्यः ॥ ३९ ॥

एकमनुकल्पस्य स्वरूपमुक्त्वा तस्य कार्यमाह—

मू० एवं व्रतः स्तुतिप्रयत्नकीर्त्या जाता नुरागो द्रुतचित्त उद्यैः ।

इत्यर्थो रोदिति रौति गात्रस्युर्मादवर्तुत्यति लोकवाह्यः ॥ ४० ॥

अष्टधर्मैः प्रकृत्युल्लङ्घनं भवतीति लोकवाह्य इति प्रवाहोऽङ्ग-
कुनं फलं पञ्चानां व्रतत्वेनैकस्याप्यपरित्यागः प्रत्यहं सङ्कल्पानु-
रानिचितद्रवशान्त्यन्तराणि बहिः पञ्च कार्याणि कुर्वन्ति । अन्वापे-
क्षया रोदनं बहुलाज्जमिति मितः प्रकमः अपरम्पारे हास्य-
मिहोन्मादे नृत्यं सर्वथा लोकानुकरणात् ॥ ४० ॥

एवं कर्मणा लोकपरित्यागे ज्ञानमक्ती तस्यैकदेवता निरूप-
यति—

मू० खं चायुमभि सलिलं गही च ज्योतीषि सत्त्वानि दिशो मुमादीन् ।

सरित्समुद्रांश्च हरे शशीं च त्रिकुण्डलं भूतं प्रणमैदनन्यः ॥ ४१ ॥

महाभूतानि द्वावापृथिव्योः स्थिता विद्यन्तुर्विधभूतानि
नदीसमुद्राः चकारापवताः एते हि गोविन्दस्य शरीरे ब्रह्माण्डं
वा समुदितं यात्कञ्चभूतमित्यनुकसङ्गो हेतुर्ज्ञो भगवतः प्रापु-
भूतं तल्लीलायमिति आत्मानं च पृथक्कृत्य प्रणमैव ॥ ४१ ॥

एवं शृण्वन्नित्यादिमनपयन्तं भागवतानुकल्प इति भक्ति ज्ञान-
वैराग्याणि क्रव्दानि कर्मणः फलं वैराग्यं तानि क्रव्दानि भवितुं नाहन्ति
एकसाधनत्वात् युगपच्छब्दो जायमानं न हृष्टमिति प्रथमं
त्रयाणामिकदापीति लोकहृष्टान्तेन साधयति—

मू० भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैव त्रिक एकफलः ।

प्रथमानस्य यथाऽऽनसः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः शुद्धपापोऽनुधासम् ४२
भक्तिः परा प्रेमलक्षणा ईशानुभवो मामभिजानाति साधा-
नित्यादि गोविन्दवैराग्यविरक्तविरक्तिः स्वादिष्टघृताप्रमाजने प्र-
मेकदा भवति परमकाष्ठां च प्राप्स्यतीत्यनुधासमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

द्वयं परिहृत्य फलमाह—

मू० इत्यनुताङ्गादिभ्योऽनुवृत्त्या भक्तिविरक्तभगवत्प्रबोधः ।

भवन्ति वै भागवतस्य राजनूततः परा शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥

सर्वकर्मसु मङ्गलाचरणमिव अनुवृत्त्या अनुवृत्त्याङ्गादिभ्योऽनुवृत्त्या
ज्ञायादिस्थानेषु मध्ये मध्ये कर्तव्यम् एवमपि फलोपलब्धिदशायां
फलोपलब्ध्यान्तरमाह—भागवतस्येति । एवमपि क्रियमाणः
स यदि भागवतो भवेत्सत्यापत्त्यमिति भगवता ह्यात्मा-
यमुपादितश्च भगवतः स्थानेषु परमशुद्धस्वरूपं शान्ति
केवलब्रह्मानन्दानुभवस्थानं तद्योगिन एव जानन्ति साक्षात्स्व-
मेव तत्स्थानं प्रविशतीति फलं भागवतत्वं ब्राह्मणवत्सर्वोपयो-
गि तत्र यथा ब्राह्मणविशेषाः कर्मविशेषे उपयुज्यन्ते ॥ ४३ ॥

एवमप्यनुकल्पे कीदृश उपयुज्यते इति स्तुतमत्वात् च
पृच्छति, धर्मोपयोगार्थमपि भागवतः सह भगवत्समी उक्तमस्य
कर्तव्यं इति प्रच्यायार्थः फलित्वेति—

अतो भागवतं पृच्छति—

राजीवाच्च ।

मू० अथ भागवतं द्रष्टुं यत्नो यादृशो नृणाम् ।

यथा चरति बद्धने ये विद्धुर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥

भगवत्सेवकाणां मध्ये स्थितो निःसन्दिग्धः मनुष्याणां मध्ये
स्थितस्य लक्षणा वक्तव्यं यमोऽसम्भाव्यता इव शमा इव
स्वरूपं प्रवाहे च कथं स्थितिरित्याह यथेति । कायसाधुमनोव्यापाराः
पृष्टाः विद्धुं वेष्टनेन रुचेः परिज्ञानम् ॥ ४४ ॥

अत्र प्रकृतोपयोगिलक्षणाकथने पूर्वजन्तुत्वं वक्तव्यं तत्र प्रकृते
प्रयाणामनुकल्पत्वाद्भविष्यो भक्तो वक्तव्यः । भगवता हि स्वायं
निर्मितस्वदेकं फलमुल्लक्षणं वक्तव्यं तत्र सर्वे लोका नैक-
विधा भवन्तीति सर्वत्र वैविध्यं वक्तव्यं तत्र ज्ञानभक्तिकर्मणां
वैविध्यं सर्वत्र हेतुरेकं फललक्षणा चेकेनेति एकादशभिरुत्तरं
वक्तव्यं, तत्र सर्वे राज्ञो वदितारो भवन्तीति द्वितीयो हरिरेव
हरिराह—

ज्ञानमिश्रेषूत्तममाह—

हरिश्वाच ॥

मू० सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भाजमानः ।

भूतानि सर्वव्यापकान्यपि भागवतात्मनः ॥ ४५ ॥

अमिहल्लमाचार्यकृतसुबोधिनी ॥

पूर्वमेतज्जगत्प्रधानमिति इत्युक्तं भगवतः सकाशादुत्पन्नेषु सर्वेष्वेव प्रथमतो जीवब्रह्मण्य विधाशौडुलामिव्युदासाय एषायादीन् स्थापयित्वा रामानुजव्युदासाय प्रत्येकं बहुषु तद्वर्माणुसन्धानं सर्वत्र समवहयित्वा अनुभवपर्यन्तव्यापारात्मान इत्युक्तं यद्यपि भगवानन्तरः तथान्याधाराधेयभावस्य प्रतीयमानत्वात्सिद्धिरुक्तं विपरीतं वक्तव्यं ततश्च कालादीनां निवामकत्वाभावाद्भूतपरिहारात्माधारत्वं फलितमिति एतद्व्याप्तमहदज्ञानी उत्तम इत्यर्थः । एतद्विशेषापि आन्तिसमवस्थानार्थं तथा कस्यचित्मिति भावः ॥ ४४ ॥

द्वितीयमाह—

मू० इश्वर गदधीनेषु धामनिषु विपश्यतु च ।

प्रथमप्राकृतापचा यः करोति स मध्यमः ॥ ४५ ॥

आद्य एव तत्तमभावेन ज्ञानान् निरूपयति तत्र वैष्णवतन्त्रे ज्ञानकाण्डे ज्ञानं तादृशं पूर्वाकृतसमाधकारिवचनयुतं तिरुपिनं तत्रैवापासनाकाण्डे तत्तमभावेन ज्ञानं निरूपितम् उपासनाध्यायस्य तत्रैवावमुक्तम् तथापि ज्ञानपङ्क्तौ मध्यमत्वं भक्तसहकारित्वात् प्रकृतं ज्ञानमिदं स कथं गतं अनुकल्पार्थत्वात् । तत्र भक्त एवायं भवतु न कृपाप्राप्त्यातिशयावयवयोर्वाधकत्वात् नवा भक्तिज्ञानयोः सह भावः एकस्य भक्तावराधित्वात् अन्यस्य स्वकृपविराधात् नहि भगवन्मार्गभक्तः कृपापत्रं कर्तुं शक्नोति तस्मात्तत्तमभावज्ञानमेवेत्येति मध्यमो ज्ञानभक्तः ॥ ४५ ॥

तृतीयमाह—

मू० अर्चायामेव हरये पूजां यः मध्यमेते ।

न तदभक्तं चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४६ ॥

एकत्र भगवन्तं निश्चिततया जानाति पूजाकरणात्तन्वाचं भक्तिमार्गः भक्तेषु भावाभावात् न वा पातिव्रत्यस्य सर्वहर्षोभेदनिश्चयात् न वा ज्ञानस्य अन्वेषु भावाभावात् चेकारात् भक्ताभक्तयोस्तुल्यतामेव निश्चयकुर्यात्पक्षो निराकृतः अत एकदेशं भगवज्ज्ञानात् प्राकृतो ज्ञानभक्त एव ॥ ४६ ॥

भक्तिमिथं विमिश्रितं गृहीत्येवमादिता ॥ कोषायां बहिर्व्याप्यभावेनान्तर्व्याप्यभावेनानुसृतं च ॥ अस्मिन्पूर्ववार्थज्ञानभक्त्या विपरीतकथनदुर्निवार्यभावादेवमेवज्ञानं ॥ आद्यतः तदनुभवात्स्मरणात्ततस्तदार्थः तत्र प्रथममाह—

मू० गृहीत्वाऽपीन्द्रियैर्यान् यो न क्षेपि न हृष्यति ।

विष्णोर्मांसाभिदं पश्यन् स वै भगवतोत्तमः ॥ ४७ ॥

केचन विषयात् दूरतस्त्यजन्ति ॥ बलात्स्वप्नात्ते निन्दन्ति ते मध्यमाः केचन विषयेषु प्राप्तेषु हृष्यन्ति ते प्राकृताः सर्वेष्वप्रयोगात् न शोचति न काङ्क्षतीतिवश इह लोकेपरलोकयोः परित्यक्तत्वात् इति केचित् पस्तुतस्तु भिन्नविषयावेव इन्द्रियैर्गृहीताभामन्तः प्रवेशभावे हेतुः विष्णोर्मांसाभिदं पश्यति जीवपरीक्षाज्ञानादसज्जानात्का व्यापकस्य व्यापिका माया सर्वभावेन मोहयति तेन पदार्थापरिज्ञानात् सकृत् पक्षो भक्तिपुरःसरो देश्यावः ॥ ४७ ॥

द्वितीयमाह—

मू० इन्द्रियमाश्रितोऽपि यो जन्माप्यनुसृतं चक्रे ।

संसारधर्मैरावमुह्यमानः स्मृत्या हरिर्भगवत्प्रधानः ॥ ४८ ॥

परित्यक्तविषयस्य आन्तरपीडारहितः इन्द्रियाणां नाशाशक्ता क्रमेण देहादीनां जन्मादीनां कृच्छ्राणि सहजा एत पदार्थधर्माः संसारगतवश एतेऽपि व्यामोहका एवति ज्ञानमाशादिभ्यः आपस्तु गजेन्द्रवत्समसंख्यो भगवानिति भक्तिमार्गस्यैकपक्षाभावे प्रथमादिपक्षाः । प्रधान इति प्राकृतः प्रथमो मध्यमः जन्माद्यनुसन्धानरहित एकान्ते उपविशते इव मर्षादापुष्टिमदात्पुष्टयमिति निन्दारः ॥ ४८ ॥

उत्तममाह—

मू० न कामकर्मव्याजानां यस्य चेतानि सम्भवः ।

वासुदेवकनित्यः स वै भगवतोत्तमः ॥ ४९ ॥

काम एव नोत्पद्यते उत्पन्नस्य न कर्माणि तेष्वपि न वासनाः मुक्तः प्रपञ्चायम् एव पुष्टिमार्गा भक्तिः प्रपञ्चातिदिरूपिते सर्वमाभयतो भवेदिति तृतीये हेतुः ॥ ४९ ॥

वैराग्याभिप्रेतमाह—न यस्य स्वादि त्रिभिः ।

अभिमानो व्यवहारो वैदिकस्याप्यपेक्ष्यम् ।

श्रित्याभावेनो मुख्य एकैकाऽप्यत्र युज्यते ॥

प्रथममाह—

मू० न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।

सज्जतेऽस्मिन्महद्भावो देहे वै स हरः प्रियः ॥ ५० ॥

गर्वा ह्यहङ्कारश्च शिरः जन्म संकुलं कर्म ज्योतिष्टोमादि वर्णा ब्राह्मणाद्वैद्यः आश्रमाः प्रसिद्धाः जातिदेशविशेषवाच्या अपि गवहेतुरिति लोकप्रसिद्धिः अथवा वर्णा अभिव्यञ्जका शमादयः जातिब्राह्मणावादिः गुणास्तं अत एव दोषसहकारभाव एव साध्यः ॥ ५० ॥

व्यवहारे द्रव्याभिमानाभावो द्वितीयः तमाह—

मू० न यस्य स्वः पर इति विसेष्यभर्मान वा भिदा ।

सर्वभूतसुहृच्छान्तः स वै भगवतोत्तमः ॥ ५१ ॥

स्वशब्दो घनादिवर्त्ती तत्र स्व इति विशेषेण भेदः क्षेत्रेण व्यवहृतव्यं नान्यैः पर इत्यात्मनि तेन द्रव्यादिः तेनाह्वेनद्रव्यमुक्तं भवति, वेत्यनादरे भार्यादिव्यपि न भेद इत्यर्थः । अनेन दोषभाव उक्तः गुणमाह—सर्वभूतसुहृच्छान्तश्चति "द्रव्या सर्वभूतेषु" इति न्यायात् । अन्तःस्वाधने तदित्यवोचाम ब्राह्मणभोजनोपवासवत् ॥ ५१ ॥

एहिकविरक्तिर्नोक्ता पारलौकिकमाह—तृतीयम् ।

मू० त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ—

स्मृतिरजितरिमसुरादिभिर्विमुखात् ।

न चलति भगवत्पदारविन्दा—

लब्धनिमिषादपि यः स वैष्णवात्तमः ॥ ५२ ॥

अश्वमेधादिकरणे त्रिभुवनविभवो भवति प्रमाणावबलविचारेण इदं च ललिष्टत्वाद्दशमेधादिकरणे प्राप्ते भगवत्स्मरणं कथं युक्तमिति चेत् सत्यम् एवमपि अकुण्ठस्मृतिः स वैष्णवः स्वमागं स्वात्कष्टजनकत्वात् वेदो हि स्वार्थं न वदति नल्लङ्घनं यथाः स्वात् किन्तु अस्माकं फलार्थं तदस्माभिर्नापेक्ष्यत इति ननु, आन्तिस्तत्रेति चेत् अजित आत्मा येषां भगवद्भक्तास्तद्व्यवस्था ते च ते सुराश्च आदिशब्देनाष्टविधा देवयोक्तव्यः परिगृहीताः अथवा अजितात्मा इति ज्ञानिनो संका वा मनुष्याः सदाचारादभयः पुरुषावप्येव

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वमिष्टायेदिति निराकरणाय पदारविधादिति लक्षणमिष्टार्थम-
पीति प्रधानयोगकाजामिष्टार्थनिद्रादौ तु सहजविस्मरणं न
बुद्धिपूर्वकं परित्यागः स्मृतिविरोधिनां कार्याणां परित्याग
एवाचक्षते मार्गान्तरगमनं वा ॥ ५३ ॥

ननु, "तृणया भववाहिन्या" इति श्रुत्येन गुह्यानां क्षेमकायां च
विद्यमानत्वात् रजः सरं तमश्चेति वचनाच्च कदाचित्कामसम्भ-
वस्य सर्वजनीनत्वाच्चासम्भावितः पक्षोऽयमिति चेत्तत्राह—

मू० भगवत उच्यते किमाहुः प्रिशाखानसमश्चिन्दिष्या निरस्ततापे ।
इति कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽकतापः ॥ ५४ ॥
पुनः कामादयो हृदये नोत्पद्यन्ते अत्राहमनोचरकर्मकत्रां
निरस्तत्वात् नहि गुह्यादयोऽप्यत्राहमनोचरस्याः येन तस्मिन्नेव
हृदये पुनः प्ररोहेः चरणस्यैव माहात्म्यं कृतं भगवत इत्यु-
क्तं अतः सप्रतिपत्तता नात्यस्य शाखावचनादङ्गः कल्पवृक्षत्वस्य
अशिरसा हि मणिप्रभाव इति चन्द्रिकापदेन प्रभावाद्बुद्ध्या अनेन
प्रभावाद्बुद्धेन गङ्गाप्रवाहादभिरन्तरमानसप्रवाहप्रवृत्तेन ताप-
शङ्कापीति भावः । स तापः प्रकृतापो हि विष्णवे न रात्रौ तथा
भगवन्निमुखे तापः तथापि चन्द्रे उदिते कश्चापि निवर्तते क ताप
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

फलमुक्तं चक्षुष्यमाह—

मू० विमृजति हृदयं न यस्य साक्षात्परिवर्त्यामिहितोऽभ्यवैधनाशः
प्रखरशयनया धृताद्विपश्चयः स भवति मानवतत्त्वज्ञान उक्तः ५५
"सा ह्यन इव मे शीघ्रम्" इति हि फले कृतवत्स्य अन्यथा ह्यनु-
कल्पस्य प्रखरावयवविहार एव स्यात् साक्षादित्यन्तर्गच्छित्युक्ता-
स्याह हिरित्युद्धारकः अस्मिन्निव भगवन्ता न कृष्णः पापसमूहस्य
पूर्वमेव नष्टत्वात् पुष्टिस्थो भगवाद् भक्तिमार्गविरोधात्कथं तिष्ठ-
तीत्याह—प्रखरयेति । रशनासाधनभक्त्या संश्लिष्टा तथा स्थिरीभूत-
श्चरणः मस्तके रज्जुनिर्मिताधारवत् कमलं तूद्वर्धमुक्तं तथैव
तिष्ठति तदा स सर्वजनीनो नारदवदुक्तो भवेदित्यर्थः । एवं धर्मो-
पयोगेनानुकल्पोपयोगेन च सकला भक्ता निरूपिता इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनी श्रीमद्ब्रह्मभरीचिंतितविरचितायाम्

एकादशस्कन्धविवरणे

द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

अनाधिकारहीनानां तृतीयाध्याय इत्येते ।

अनुकल्पोऽधिकारो वा चतुर्भिः सम्भविष्यति ॥ १ ॥

दुष्टप्रवाहं विद्वान्तरं सख्यं हेतुभिः क्रमात् ।

ज्ञानकर्मपरिधाने तृतीयेऽर्थचतुष्टयम् ॥ २ ॥

द्विपदाभोगसंनिध्यै चतुःपादो निरूपिताः ।

ते स्थिताः शङ्खवज्रदाः सङ्घिपाद्भिः स्थिरीकृताः ॥ ३ ॥

एवं सनकाद्यनुकल्पनवयवेश्वराणां चतुष्टयत्वं तत्र प्रथमं चतुर्था
मध्ये मायास्वरूपं पूर्वमेव जिज्ञासितं पृच्छति, मायामोहरहित-
स्यैव पूर्वोक्तधिकारात् पृष्ठा स्तुतिमध्ये अतः प्रथमं पृच्छति ।
राजोवाच ।

मू० परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् ।

मां वा वेदितुमिच्छामो भगवन्तो ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

प्रकृतेः परस्य जगत्कर्तुः विष्णोर्मोक्षदातुः परममोक्षो निरूप्य
मध्ये नियन्तुरीशस्य अतो माया त्रिविधा सर्वभवनसा-

मर्थे माया विद्याज्ञानिका माया लोके व्यामोहिका विषयाणां
सर्वव्यामोहकत्वात् इदमस्माकमुच्यते जिज्ञासितमित्याह । न
इति ॥ १ ॥

तान् स्तौति कथनार्थम्—

मू० नानु त्वय्ये जुषन् युष्मद्वचो हारिकथास्तुतम् ।

संसारतापनिस्तप्तो मर्यस्तत्तापमेषजम् ॥ २ ॥

अनुवृत्तिरलम्भावः सदृतां वचनमेव सर्वमा आह्वं तथापि
हारिकथा तथापि मर्यादितपूर्वकं ययं च संसारतापमर्यादम
इत्येताः अर्थे तापा अन्यैरपि गृह्यन्ति तेषां पूर्वोक्तानां तु तापा-
नामिदमेव मेषजं मायाकथने स्वयमसंसक्तः—

अन्तरिक्ष उवाच ।

मायाशब्दः शास्त्रेषु लोकेषु च बहुधा प्रयुक्तः सर्वभवनसामर्थ्ये
व्यामोहिका च शक्तिः । ऐन्द्रजालिकविद्या च कापल्यादि च तेषां
द्रूपनिरूपणार्थं तथा तथा प्रयुक्तः शब्दः समाधावपि एवैव
शक्तिरमयकाररूपा उक्ता प्रवाहस्वरूप मायाशब्देनोच्यते स
च भगवत्कृतो भगवद्रूपश्च विषयश्च व्यामुग्धा सर्वे भवन्ति
प्रतोऽत्र किं युक्तमिति चेत् उच्यते—

मायाशक्तिर्भगवतो नात्र कार्यो विचारणा ।

समाधौ तु तथा भानात् प्रयोगस्तु विचार्यते ॥

विचारे भगवद्रूपं लक्ष्यं कार्यगोचरम् ।

प्रतीतिश्चाप्रतीतिश्च साधिष्ठानस्य तद्विद् ॥

सुवर्णजलवत्कार्यं प्रक्रियेयं पुराणां ।

तथा सह कृतिः कापि क्वादनं शंखतोऽपि वा ।

निःस्वरूपस्य कार्यस्य तद्वर्माणां सदैव वा ।

सदिव स्फुरणं यस्मात् अयं मायेति शब्दयते ॥

मार्गवत्त्वे हरेः स्फूर्तिस्ततोऽन्यन्मायया कृतम् ॥

प्रतीतिरपि मिथ्येति केचिद्वैविचारकाः ॥

शास्त्रतो नियमस्तस्य वस्तुनो मायिकस्य च ।

ज्ञानेऽपि स्फुरणं यस्य तदुपं सख्यमुच्यते ॥

केचलाऽलौकिकाऽस्फूर्तिस्तावन्मात्रशरीरिणी ।

मणिधरा मुखरादित्यात्मामायेति निगद्यते ॥

मात्रप्रयोगो यथास्ति तत्रैकस्यैव रूपयाम् ।

उभयं तु हरेः कार्यं द्वितीये करणं तु सा ॥

द्वितीयमात्रकरणो कायकृत्स्नमते स्थितम् ।

तद्वद्वाह, साखंचतुर्दशभिः ॥ २ ॥

तत्रैकेन सुष्ठिमाह—

मू० एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ।

ससर्जोऽवचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

एभिरिति जननवापेक्षया प्रतीतैरित्यर्थः । गृहस्थ एव महाभुजः
अत्युत्साहेन कार्यकर्ता अत एवावचानि नैकरूपाणि आद्यः
प्रथमत एव जलमिव प्रविष्टः स्वस्वावस्थासहितस्य मायायां
भगवतश्चेति त्रयाणां प्रसिद्धये यथवा स्वमात्र एव योऽवमात्रमा
स्वप्रवत् तस्य प्रसिद्धये प्रकर्षेण सिद्धिः स्पष्टतरा-
क्षया ॥ ३ ॥

भोगमाह—

मू० एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।

एकया दृष्टात्मानं विभजन् जुषते नृणां ॥ ४ ॥

भीमव्यासवतम् सुबोधनी ।

कृतम् अलौकिकतापहारी हि महर्षिः प्रातपुत्र उपासपरिज्ञाना-
देक एव निवारितमेकमुपायं वाक्ते । एकवचनं स्थूलधियो बहि-
मुखं ज्ञानमक्तिरहिता इत्यर्थः । तत्र स्थूलधियां तस्मात्पाशो वक्तव्यः
“मागेव ये प्रयन्ते” इति एवकारेण सर्वेषामनुपासत्वं प्रतीयते
स्थूलवृद्धिं स्थापयित्वा पाशो वक्तव्य इति नाग्रहः किन्तु
स्थूलवृद्धिनामाप यथा तस्यां सिद्धयति तयोपाशो वक्तव्यः तत्रो-
पाशो नाशयणापरत्वमेव तद्वक्तव्यं सा भगवत्प्रेमैर्भगवच्छास्त्रे साध-
नत्वेन प्रातपादिनैः तेन गुरुमेव सा सा गुरुशरणं गतरूप-
सुच्छरणागमनमैहिकामुष्मिकफलभोगविरागाभावे न भवति “न
तस्य तत्त्वप्रदृश्याय” इति वचनात् । तत्रैहिकवैराग्यं स्थापनमेवेन
तत्र लौकिकानि कर्माणि स्त्रियं च परित्यजेत्युक्तं न परित्य-
जति ॥ १७ ॥

अनुभवस्व बलिष्ठत्वावतुभवमेवाह-

प्रबुद्ध उवाच ।

मू० कर्मावधारममाणां दुःखद्वये सुखाय च ।

पश्यत्पाकविपणं मिथुनीचारिणां नृणां ॥ १८ ॥

नृणामिति लौकिकानां मिथुनीचारिणां मिथ्याग्रहः प्रथमतः “सुख-
मस्यात्मनो रूपम्” इति श्रुत्येन कमं भारम् एव विपरीतं
भवति कर्माणि विबुधवचनात्पुन पुनरात्मनः कर्मणा दुःखमित्य-
नुभवः सुतरां फलाभावे अपेक्षितसुखकालोऽपि पुनः पुनरा-
रम्भे गच्छति कश्चिद्विपरीतं विपर्ययसमेव पश्येत्-

“उपक्रमानुरोधेन स्वयं चापि तथा विधिः ।

स्वस्यासाधकता वाच्या परस्त्वध्व एव हि ।

प्रवादात् पृथक् ज्ञानं प्रतिफलमवस्थितिः ।

शास्त्रनः सर्वनिर्दारी यस्य तस्यैवमुच्यते ॥

प्रवाहपतिता नात्र विचारो इति मे मतिः ।

एवं लो तत्साङ्गित्याग उक्तः ॥ १८ ॥

धनपरित्यागमाह-

मू० नित्यासिद्धेन विसेत दुर्लभेनात्ममृद्युना ।

गृहापत्यापपशुभिः का प्रीतिः साधितेश्वरैः ॥ १९ ॥

“तादृचिन्तनमारभ्य विनाशाधिपुःखदम् ।

मृत्युस्तु सुलभो लोके दुर्लभं धनमेव हि” ॥

एवमपि मृत्युरूपम् एतादृशेन का प्रीतिः तेन साधितेषां
ममतापदाभ्यन्तारः अन्वेषामेवैवान्तर्माणात् -

“मृत्वादिदृश्यः सिद्धाः साधनानां गृहशेषता ।

देहे तु यस्य वैराग्यं स पूर्वत्र निकपितः ॥ १९ ॥

पारलौकिकवैराग्यमाह-

मू० एव लोके परं विद्यान्तश्चरं कर्मनिर्मितम् ।

सततयातिशयध्वंसं यथा मण्डववर्तिनाम् ॥ २० ॥

“प्रययाज्ञानतो जाते वैदिकं समासमेव च ॥

पौराण्यं च ततो जातं फलं गृहवर्षेव हि ॥

अक्षयवृत्तीयाभावादि तयातन्मन्त्रतादि च ॥

समर्पितं प्रियं विष्णो ततोऽपि फलितं तथा ॥

अतो नश्वरमित्युक्तं पुण्यं मक्तिफलमात्रं क्रमात् ॥

अतुल्यातिशयध्वंसमन्तः करणावयवतः ॥

ज्ञानमक्तिफलं मोक्षं नात्र दोषस्ततो भवेत् ॥

ऐश्वर्यसहितेप्येवमिति सहाजं सङ्ग्रहः ॥

स्पर्शसूमायुतो लोको मण्डववर्तिनाम् ॥

लोकाद्वयफलं यस्यावेवमेवेति निश्चयः ॥ २० ॥

अतो मोक्षफले हेतुमूलभूततमाह हि-

मू० तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उक्तमम् ॥

शास्त्रं परं च निष्णातं ब्रह्मयज्ञसमाभ्यसम् ॥ २१ ॥

“निराश्रयं यथा लोके स्थानमग्र्यं निगद्यते ॥

हरेः कृपाविशिष्टोऽपि गुरुहीनस्तथैव हि ॥

यथा भक्तिः स्वतन्त्रोक्ता गुरुमेवपि तादृशी ॥

जिज्ञासाद्येषमावत्वं तथापि विनिगद्यते” ॥

यदेव पृच्छति तदेव वाच्यमिति तत्तत्र श्रेय उक्तं

गुरुमुक्तः लोके क्षापकं रूपमुपरमाभ्यमिति सर्वसंश्लेषारम्भे

वैधर्मीयानुद्वेगप्रवेगमयः लोकावस्थित्यातन्मन्त्रः -

मागन्तव्यस्थितो ह्येव लोको न क्षमातः ॥

प्रपञ्चितः तत्रप्रथमे शुको वक्ता न नास्ति ॥

सप्तमे च कृष्णस्य दर्शनार्थं तथापि तु ॥ २१ ॥

सर्वश्रवणसर्वं विद्वत्पतिर्याशयेनाह-

मू० तत्र भागवतान् धर्मान् शिचेद्गुर्धर्मावैवतः ।

अमायवानुवृत्त्या वै तुष्येदामात्मनो हृदि ॥ २२ ॥

गुरोरात्मत्वे स्नेहः अस्मात् आराध्यत्वेन ज्ञानं च देवतारत्वे मन्त्र-

शास्त्रेऽप्युक्ता मन्त्रा गुरुमुख्यतिरेकेण न फलन्तीति तत्र शिक्ष-

गुरुसन्तोषोपायसाद, निष्कषट्पदानुष्ठापमिः भागवतधर्माणामेव

शिक्षायां हेतुमाह तुष्येदिति ॥ स्वसन्तोषाभावे हेतुरेव न सिद्धेव

फलकानुरसन्तोषे फलम् अतः स्वपश्यनिर्वाहका धर्मा इति किञ्च-

दुःखाभावोऽप्यनुपादिकः ॥ २२ ॥

तत्र प्रथमं श्लोकप्रयोगं प्रवाहा विवृतिः कर्मभोगप्रवेशः ज्ञान-

मार्गप्रवेशश्चोच्यते तदभावे भागवतधर्मानधिकारात् तत्र प्रथमं

प्रवाहा विवृतिमाह-

मू० सर्वतो मन्त्रोऽसङ्गमाहौ सङ्गं च लाघुम् ।

द्वयं मैत्री प्रथमं च भूतेष्वपि यथोचितम् ॥ २३ ॥

संक्षेपेण मनसा आकर्षणं मनसा हि सर्वं भवतीति

स्त्रिद्विः साधनेषु प्रथमसंज्ञः लोकानां परित्यागः पूर्ववत्

न सम्भवति, अविशेषमाह, दीनेषु दया समेषु मैत्री उच्यते

प्रथमः यथोचितमिति देशकालानुरोधः ॥ २३ ॥

कर्ममार्गप्रवेशमाह-

मू० शौचं तपस्त्वितिहो च मौनं स्नात्यायमाजं च ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यं ब्रह्मसंनयो ॥ २४ ॥

कर्म विविधं कायिकादिमैत्रेयं तत्र यथं प्रथमेकैकस्य । शौचं

मृदादिभिः तपः कृच्छ्रादिः श्रितादिसहनं तितित्वा इति कायिकम् ।

ब्रह्मचर्यपरिषर्जनं वेदाभ्यासः सर्वं प्रियमायुष्यं साध-

निकम् । मानसे हि कामजयः क्रोधजयः वैषम्याभावेति निर्दो-

हि ब्रह्मेनैव तयोः संज्ञा निर्दिष्टा यथा सुखदुःखे प्रियाप्रवे-

दिति ॥ २४ ॥

ज्ञानमार्गप्रवेशमाह-

मू० सर्वधर्माध्वरान्धीनां कैवल्यमनिकेतताम् ।

विशुद्धचरितसत्तं सन्तोषो येन केनाक्षित ॥ २५ ॥

आत्मेध्वरारूपे सिद्धं तस्य सर्वं निरीक्ष्य ज्ञानम्-

भीमहृत्त्वमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

“सङ्गमाधो गृहमाधो वस्त्रमोजनसंयमः ।

चतुष्टयं ज्ञानमार्गं साधनं सर्वदा मतम्” ॥

कीराणांमपि विवेका न बाहुल्यं “सत्तमिमांकिमागो हि स यत-
स्तादृशो मतः” तत्र ह्येषामावफलवोराद्यन्तं निरूपणं ग्रन्थे
अपरिचितधर्माः परिचयश्च सेवकानुपवेशः सेवकतुल्यता तत
वृत्तमं साधनम् एवं प्रख्यायोः ॥ २५ ॥

तत्र प्रथमं भक्तिमार्गप्रवेशाय साधनाभ्याह—

मू० अर्था भागवते शास्त्रज्ञानमभ्यासश्च अपि हि ।

अनायासंमरुदं च सत्यं शमदमावपि ॥ २६ ॥

प्रथमतः प्रमाणां मद्रुती भद्रा ततो विरुद्धानामस्मदृशमपि स्मरणां
निष्ठायाः हि सस्मरति सापि न कर्तव्या न युक्तोऽनुस-
न्ध्याः किन्तु अत्रैव पूर्वं मार्गान्तरे साधनत्वेनांका अपि मोनादयः
युमरस्य भित्तसाधनत्वाद्योक्त्यन्ते प्रमाणासिद्धवन्तरं स्वमिचार-
परिष्ठातास्वभावाङ्गमर्मा वरुदः कर्तव्यः अनीहादयः अन्वे
वी येनैव कश्चिदता इति बुद्धिमंयति सत्यं भगवन्मार्गे परमं
साधनं भगवत्प्रेम्णा युक्तः शमः इन्द्रियनिग्रहो दमः वाङ्मनः
काकाजी वा गुणा उच्यन्ते ॥ २६ ॥

प्रथमं साधनाभ्याह—

मू० भव्या कीर्तने ह्यानं हरेदुभयकर्मणः

जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥ २७ ॥

प्रेमसाधनं अत्रादिप्रथममिति पूर्वमुक्तम् अद्भुतकर्मण इति
विशेषः शुद्धलोकाभहितः न दशविधलोकासहितः विजातीयानां
वह्नीनां साधनानामनुष्ठितत्वात् अत एव जन्मकर्मगुणानां
चेत्युक्तं चकारात्तद्वद्भुतकर्मणः सर्वमोक्षकाः शिष्टेन्द्रियकायो-
द्यामण्यनुपवेशः सर्वेषामेकमुद्यम्याय पूर्वोक्तचतुष्टयमर्थं सर्वेन्द्रि-
याणां विनियोगं प्राप्नुवति ॥ २७ ॥

ततः क्रियत्कालमेवया परिचिते जातेऽभात्मसंमर्षणं कर्त्त-
व्यमित्याह—

मू० इष्टं वृत्तं तपो ज्ञानं वृत्तं यन्मात्मनः प्रियम् ।

वारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदयेत् ॥ २८ ॥

कृतस्वाम्यपदानपरत्वे न्यासव्यतिरिक्तप्रमाणानां वा धर्मोः वृत्तं
सदाचारः आत्मनः प्रियं प्रयाहः कारासीनां स्तुत्यत्वाभि-
प्रविष्टाह, दारानिति । स्वभोगो वा अन्वेषामेवैवास्तर्भावः देहस्य
वृद्धमेव विनिष्कृत्वात्पाया उक्ताः ॥ २८ ॥

एवं विधानपूर्वकमात्मनिवेदने कृत्वा तादृशैः सह भगवत्परि-
चयं कर्त्तव्येत्याह—

मू० एवं कृत्वात्प्रमाणेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।

परिचर्यो सोमयज्ञ महरुद्र नृपु साधुषु ॥ २९ ॥

येषां कृष्णो भलाचारणः स्नामिर्वाभिमानस्ते कृष्णात्मनाथाः
मातुषभावः साधारणो भावः तेषु च सौहार्दं चकारापश्चा-
दिषु च भगवद्दीपेषु सर्वत्र परिचर्यो च उभयत्र भगवति
भगवद्दीपेषु च तदीयेषु विशेषमाह, महरुद्र नृपु स्त्रीपशु-
कनिष्ठा निवारिताः सम्प्रसारयन्त्यर्थं तत्रापि सदाचारेषु सातु-
मावपुरुषत्वे सति सदाचारेष्वल्यर्थः । चकारात्स्वस्वापि
तादृशत्वम् ॥ २९ ॥

फलरूपं साधनमाह—

मू० परस्परानुक्तयन्तं प्रापन्तं भगवत्प्रेमम् ॥

मिथो रतिमिथ्यकृष्टिनिर्मुक्तिमिथ्य आत्मनः ॥ ३० ॥

भक्तानां परस्परं सख्यादो यत्र भगवदुक्तमर्थं परस्परमनुक्तं
रति यस्मिन् यथासि तच्छिद्येदिति सम्बन्धः । क्मानायासास्ते
निवारणाय पावनमित्युक्तं भगवद्वय इति भगवतोऽपि प्रीति-
जनकं चरित्रं भव्याकीर्तने एव परस्परं क्रियमाणे मिथः प्रीतिः
नयेत् तुष्टिः आद्यन्तधर्मावेनो पूर्वोक्तानुसन्धानेनैव परमा निर्मुक्तिः
अन्तःकरणस्य फलरूपा अपि त्रयो माहाः तान् शिष्येत् ॥ ३० ॥

सफलस्यावृत्तिरिति तेषामभ्यासफलमाह—

मू० स्मरन्तः स्मरन्तस्तत्र मिथोद्योषहरं हारिम् ।

भक्त्या सञ्ज्ञानया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां ननुम् ॥ ३१ ॥

रत्यादिमतामपि अन्धविज्ञानमतवद्विस्मरणं सम्भवति तत आह-
स्मरन्त इति । अन्धोऽयं दृष्टा अत एव स्मरणां वजनं स्मारणम्
एकदेशबोधात् भव्यां विस्मरणे निषेधानां किङ्करत्वात् पाप-
सम्पत्तौ प्रापन्निसं कृत्वा स्मरन्तमिथ्यत आह, अन्धोवहरमिति ।
पापं दूरीकृत्य दुःखं दूरीकरोति निषेधत्वेन समागत एव स्मर-
णात्प्रेमश्च पापसमुदाहं दूरीकरोति अन्धया स्मरणस्य
तत्फलत्वं इत्याह । एवमच्छिद्यता भव्याकीर्तना-
दिसम्पत्तौ सवन्तः स्मरणजलमिव प्रेममकिकरण्यने तया
व्यापिका भक्तिरुद्भूयति यथा शरीरं पूयते ततः शरीरस्य गाढत्वा-
दुत्पुलकत्वम् ॥ ३१ ॥

एवं शरीरे पूयंश्च भक्तिरसस्य भगवत्प्राप्तिपर्यन्तं
कृत्यमाह—

मू० कच्चिदुदन्त्यच्युतचितया क्वचि-

क्षसन्ति नन्दन्ति उदन्त्यक्षौकिकाः ॥

नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजम् ।

भवन्ति तूष्णीं परमेष्ठ्यं निबुनाः ॥ ३२ ॥

पूयं रसे मत्तावस्थाधामिष भेदे विगलिते भगवद्वेषेणो-
तमप्राप्तेव कच्चिदुदन्ति पुनस्तमन्तिके स्फुरन्तमुपलब्धं वृथैव
रुदितमिति हसन्ति स्वाधानतया स्फुरन्तं मत्ता नृभारितं ततः
सार्वभ्यमन्तावस्थायां कच्चिदुदन्ति एतावता प्रवाहात्
पृथक् भवन्ति ततः कायनाड्मनःस्वध्यासस्य फल-
माह, नृत्यगीतानुशीलनानि दोषाभावाभाजामिति एवमध्यासस्य
साथं कत्वमुक्त्वा निर्मुक्तिमाह—भवन्ति तूष्णीमिति । ततः परमरसं
प्राप्य द्यान्तत्वात्परमसुखिन एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं फलपर्यन्तं भगवद्वर्मानुक्त्वा तच्छिद्यया भगवत्परमेष्ठ्यं
धर्मैर्भिपरिधेत् तदा सैव माया भवेत्स्थाने ते नयतीत्याह—

मू० इति भागवतान् धर्मान् शिष्यन् भक्त्या तदुत्तया ।

नारायणपरो मायामञ्जस्तयनि दुस्तयम् ॥ ३३ ॥

शिष्यैव भक्तिर्भवतीति तया नारायणपरात्वम्—

नारायणः परो यस्य परत्वं कीदृशं मतम् ।

आज्ञाप्तराष्ट्रदुःखौ विषयो लोक एव हि ।

प्रकारश्चैकमेवरो विषयः कीदृशः परः ॥

उत्कृष्टबुद्धिः सिद्धैव तमो निष्ठावीशस्येत् ॥ ३३ ॥

तत्त्वमाणां न निष्ठात्वमनः पूच्छति सद्ययात् ।

जनक उवाच

नारायणाभिधानस्य प्रमाणः परमात्मनः ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।

निष्प्रमदं नो भक्तं युक्तं त्रैलोक्यनिर्मातः ॥ ३४ ॥

मितिगूढं भवति न ह्येकानां हतकणनं ब्रह्मविज्ञानं इति नाममात्रं
मेव भवकमित्यादि ध्यानेषु युगादि ध्यानेभ्युपनिषत्तु यत्कथं
मिति भावः ॥ ३४ ॥

उत्तरमाहः षड्भिः संग-द्वयेनाक्षरमिति ह्यपि न
 पितृक्षयिन उत्तरमाहः। अतिरुपाः क्षयान्तरमिति मन्त्रप्रवक्त
 पश्चात् षष्ठ्येन नष्टं स्वर्गनाहः ह्यपि। अरुपाः सप्तम्यप्रवक्त—

प्रश्न संख्या—

मू० दिगलक्षितगणितसंग्रहः

८: स्वप्नजागरसंस्मृतिषु मह्यं तत्र ॥

मैत्रेयिष्ठमसिद्धमिति परस्मिन्

मम निनाति प्रयच्छि पं भरेत् ॥ ३५ ॥

[illegible]

एतावता विद्यार्थे विना मे ह्युक्तं भवान् सम्यक्प्रपञ्चं निजान्
यति, अत्रेव ज्ञानं हि तनुं तत्र धर्मिष्ठानि पञ्चममित्याहुः—

मू० नैवेद्यतो भिजाति सागुन सस्य ।

प्रागेन्द्रियः अथ मनसि स्थितः स्याः॥

नामः। ५ प, वां धका निषेधकनय। २५ मूल-

मर्गोक्तसह गुरुन स निषेधादिभिः ॥ ३६ ॥

सम्माननायै मगधादिष्वयं सर्वेषां नस्तुतन् ज्ञानं न
सम्भवति करणानामसमर्थत्वात् "ततः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्" इति
प्रवाहात्तौनिकत्वेन न ज्ञानं नेदवर्गानिस्तियोगादवर्गोऽपि सङ्गृहीतः
एतौ न भिन्नक्रमे लौकिकाः अक्षुण्णमेति वदन्त्येवमित्येवार्कः
प्रागेतिद्विर्वागा चेति किं वादात् स्वकाराद्वचनायाः "पर्याप्तवानि"
इत्यत्रापि सम्माननाज्ञानमेव निष्ठुमानस्य सम्बन्धस्य प्रकाशमानो
इतुपपन्न इति तदर्थं लौकिकरूपान्तरात्, यं वसेत्तु इत्यन्तरकार्य
स्य इति अर्निषो उच्यते। वेदाद्वर्गसिद्ध्या तयो ज्ञानं वाच्यमि-
त्येव इति। वेदाद्वर्गसङ्गतान् यथा सम्मानना स्वकारणात्मेन
अर्थोचितकरणात्वेन व्यक्तत्वेन च तत्र कर्तव्यं ज्ञानं वा
क गद्वयाय इति नष्टवर्गत्वेन नरनिर्हणकारण्यं वाच्यमेव प्र-
सङ्गत् स्तुतव्यतया न स्वकारणात्मेन नक्तव्यम्। विविधवर्ग-
ज्ञानावापत्तयः वा सम्बन्ध नष्टस्य किन्तु मगधंमुक्तं सदा
मार्गान् रूपेणोद्गाह्यत्वम् च मगधनि करणानां तु स्वतः
एव निषेधेन "यत्ना वाचा निवर्तन्ते" इत्यादिना "की वादा-
धेव" इति च "यथा स्वैदा" इति च लक्षि सङ्ग्राहिवाणि किं करणकं
ज्ञानं स्वकारणकमेवात्र सूतः। यत्र सङ्ग्राहमभवति तदा न
करणानां कावचच्छक्तिः तथा ज्ञानं तु पू-र्य्यक एव निरु-
पितमात्मानं प्रदर्शयति। पक्षस्यापि पुनरन्यकथनमाश्रये न
लौकिकत्वं तथा च स्वैदस्य व्यापारोऽस्ति न बोधकत्वं करण-

निषय कथं याचयस्मिन् आह—अहं ह्यहं । निषयानां
मानाश्चानां ब्रह्मरूपमा कृत्वा । अक्षरं चोक्तं वाक्यार्थं
पर्यवसानं स्यात् "नान्यत् कदाचित्" इति त उपासनाकामाद्व्यतयत्वात्
नयकमेव प्रेतमात्रं भूयान्भूयकं भवति अस्मिन्नेव भूयान् भवति
इत्याह ब्रह्मरूपकं चोक्तं निषयानां चोक्तं इति ।
श्रुतिः । पृष्ठः ॥ ३६ ॥

आत्मनिष्ठता परमपूज्य —

म० अक्षय कृतमस्य त्रिं विंशत्यक्षरात् ।

मृत्युं ननु ननुमिति चतुर्विधं जीवम् ॥

साक्षात्क्रियणफलरूपनगरात्मिका ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३७ ॥

[illegible]

स्मृत्यादिपार्श्वे परमात्मनिष्ठमाह त्रिभिः—तत्र, नृणां
परमात्मनो भेदः किञ्चनात्मन एव कालाद्यनामभिभूतं रूपं पर-
मात्मा तस्य स्वतःकरणं शुद्धं तन्निष्ठं नाचना मात्मनो
नापसम्बन्धं तज्ज्ञाति तथार्थं स्यादिति प्रथममौहकदोषं दूरी-
करोति—

सू० नान्मा जजान न मरिहयति नम्रतः॥

न नैवेन सवननिष्ठशुभिवर्जिता हि ॥

मन्त्रं कश्चिद्वनपाठयत्तद्विप्रमाश्रमः ।

प्राज्ञो यथेन्द्रियबलन विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥

[illegible]

पुनः पुनः पुनः पुनः पुनः

अगदेषु पत्रिषु तरुणाशिनिराश्वतथे ।

प्राप्तो हि ज्ञानमुपधात्तान्तं तत्र तत्र ॥

भीमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मू० वेदोक्तमेव कुर्यात्तो निःसङ्कोऽपि तमीश्वरे ।

नैष्कर्म्या लभते सिद्धिं रोचनायां फलभूतिः ॥ ४६ ॥

वेदिको भूत्वा कर्मकरणे वेदिकमेव कुर्यात् यजनयाजनादिभिः
कर्मकरणकालेषु निस्सङ्गः उपकमविरोधात् मानसः अप्रितमेव
करोतीति न साधनवैयर्थ्यं वेदाभिप्रेतार्थकस्यासिद्धिं प्राप्नोति
तथाप्यभिप्रेतानां कथमभावस्तत्राह-रोचतार्थः-रुच्युत्पादनार्थं
बहुनि फलानि वेदे बोधितानि ननु तत्र तत्पर्यं कर्तुं फला-
भिसन्धानाभावेन भविष्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

एवं वेदिककर्मयोगनिर्धारमुक्त्वा सुगमसर्वजनीनतां त्रिककर्म-
निर्धारमाह-

मू० य आशु हृदयग्रन्थि निर्जिहीषुः परात्मनः ।

विधिनोपचरेद्देवं तन्प्राक्तेन च केशवम् ॥ ४७ ॥

बौद्धिकस्वभावस्य बौद्धिकैरेव निवृत्तिर्युक्तेति साङ्ख्यवाक्यः
सिद्धान्ताः प्रवृत्ताः तत्रापि शीघ्रहृदयग्रन्थिविभेदकः प्रकारो
वैयर्थ्यः परात्मनो विधिना न विभूत्यादिभजनप्रकारेण केवल-
पुष्टिमागच्छेत्सर्वः । तत्राशक्तौ तन्प्राक्प्रकारेणापि कृष्णमेव भजेत्
अथवा समुच्चयो मर्मादया उभययापि पुष्टिमागच्छेत्तत्त्वात्केश-
वमेव भजेत् ॥ ४७ ॥

मार्गान्तरविरोधाभावं वदन् भजनप्रकारमाह-

मू० वक्ष्यानुग्रहं आचार्यान्तेन सन्दर्शितागमः ।

महापुरुषमग्र्येणैवैवमूर्त्त्याभिमतयात्मनः ॥ ४८ ॥

दीक्षायांमन्त्राधिकारो निवर्तते अनुग्रहस्य प्राप्तत्वात् देवता-
विरोधः उपनयनादिकर्त्ता आचार्यः तदनुग्रहात् वेदविरोधः
अन्येनाविरोधेनान्यस्य विकर्मत्वं स्वीयं करणं हि सर्वत्र दोषः
आचार्याभिमन्यमानास्या वा उद्देश्ये फले न कर्मणामुपयोगः
कर्तृसंस्कारस्त्वन्वयापि भविष्यति आभिसिचचनात् परलोक-
वाधकत्वम् अहङ्कारग्रन्थिनिवृत्तौ मुक्तिरिति सर्वमतसाधारणं फलम्
आचार्येणाप्यागम एव पञ्चरात्रादिः प्रदर्श्यते महापुरुषः
श्रीकृष्णः अभिमतया मूर्त्या प्रकारसदृशमध्ये नवनीतचौयादि-
रूपेषु स्वमात्रानियामकः ॥ ४८ ॥

पूर्वोक्तदोषाभावात् कर्तृशुद्धिमाह-

मू० शुचिः समुच्च आसीनः प्राणोऽसंमनादिभिः ।

पियदं विशोध्य सन्धासः कृतरक्षोऽच्येयहरिम् ॥ ४९ ॥

शौचं समासं समुच्च आसीनः प्रतिमायाः आदिशब्देन भूत-
शुद्धिप्रकारा उक्ताः । न्यासेन देवतावाहनं रक्षायां वाधकनिवृत्तिः
इति न प्रतिमाम् ॥ ४९ ॥

अत एवाधिकरण्याद्यावद्वर्या वक्ष्यमद्ये व्युत्थानाभावा-
त्तदह-

मू० अर्चादौ हृदये चापि यथा लब्धोपचारकैः ।

द्वन्द्वद्विस्वात्मविज्ञानि निष्पाद्य मोक्षं साधनम् ॥ ५० ॥

इत्यष्टम् ॥ ५० ॥

अन्तरङ्गप्रकारमाह-

मू० पाद्यादीन्युपकल्पेण सन्निधाप्य समाहितः ।

हृदयादिकृतस्यासौ मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥

पाद्याद्योपमनीवाद्यैः स्नानेवासोविभूषणैः ।

साङ्गा पाङ्गां स पाषां तां तां मूर्तिं स्वमन्त्रतः ॥ ५२ ॥

आदिशब्देनाद्यावमनीवादि अथ मिश्रप्रक्रमेण विधानेन प्रवृत्तः
सन्निधापनादिमुद्रया देवतासन्निधानं कृत्वा ततः सावधानः ततो
हृदयादिकृतस्यासौ स्वात्मन् इत्यनेन मूलमन्त्रेण चार्चयेत्
प्रज्ञानि चरणादीनि उपाङ्गानि चकारादीनि पाषां सुतन्त्रादयः
एवं साङ्गोपाङ्गां सपाषां हृदये पूजयेदिति पूर्वेषु सम्बन्धः
तामिस्वाशुस्तरं पूर्वोत्तरपार्श्वमग्रमर्धमाह, साङ्गोपाङ्गां सपाषां तां
मूर्तिं स्वमन्त्रतः तां पूर्वोक्तप्रकारेण हृदयपूजितां मूर्तिकर्त्ता-
वाद्यां कृत्वा । नमोदिति सम्बन्धः कथमेवमत आह-स्वमन्त्रतः
आन्तरस्य बाह्यत्वं मन्त्रवशाद्भवति मन्त्रतस्तां मूर्तिमित्युद्देश-
विधेयभावः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

पूजाक्रममाह-साङ्गेन-

मू० गन्धमादवाक्षतस्त्राग्निधूपदीपोपहारकैः ।

साङ्गं सम्पूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमोदरिम् ॥ ५३ ॥

आदिशब्देन मधुपर्काभ्यङ्गाद्यैः अन्तर्तां साक्षाः कुङ्कुमाक्षता वा नमनं
क्रियासमाप्तिसूचकं स्तोत्रनमनेन पूजायां प्राविशत इति कृत्वा-
प्रयोगः अत्र मिश्रमिति वा अनेवम्विधेन तद्वत् पूजा न कर्त्त-
येति ॥ ५३ ॥

फलनिश्चयमाह-

मू० आत्मानं तन्मयं ध्यात्वा मूर्तिं सम्पूजयेत्ततः ।

शेषमाधाय शिरसि सज्जाम्युद्गात्य सकृत्तम् ॥ ५४ ॥

सस्वरूपं भगवत्पदं साधयन् भगवता इत्यनेन वा भूतो भग-
वदपगमोऽस्ति नेतु स्वस्मिन्निति आपयितुं निमग्नं शिरसा-
धाय हृदये उद्गात्य तत्र पुनः सकृत्तमात्मानं तन्मयं
ध्यायन्निति सम्बन्धः । आत्मनि सर्वदा सत्यसत्यत्वा-
त्प्रियतत्त्वम् ॥ ५४ ॥

एवं ह्यङ्गान्तरेऽपि पूजां वदन् फलमाह-

मू० एवमग्र्यकर्तोयावावतिथौ हृदये च यः ।

यजन्तीश्वरमात्मानमचिरात्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥

आदिशब्देन आङ्गणादिः हृदये चेति द्विरुपता भगवतो द्विरुपत्वं
प्रतिपादयति सामर्थ्यमावश्यकत्वं च । यजन्तित्यन्तर्गतं सत्य-
तिष्ठा इति प्रमाणानुसन्धानं सकृद्विष्ठायाद्यादि । अन्ते स्वरूप-
स्थित्यर्थे स इति ॥ ५५ ॥

इति भीमङ्गावतसुबोधिनींभीमङ्गलमवीक्षितविरचितायाम्

एकादशस्कन्धविवरणं तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

॥ राजोवाच ॥

यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छन्दजन्मभिः ।

सक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

॥ द्रुमिल उवाच ॥

यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ताननुक्रमिष्यन् स तु वालुबुद्धिः ।

रजांसि भूमेर्गणयेत्कथञ्चित्कालेन नैवाखिलशक्तिर्वाप्तः ॥ २ ॥

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विचरत्य तस्मिन् ।

स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥ ३ ॥

यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभृतासुभयेन्द्रियाणि ।

ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

चतुर्थे त्ववतारहोमप्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् ।

अन्यस्तीनन्दनो नाम्ना द्रुमिलो नवसप्तमः ।

सूक्तमिममयाऽऽत्मन इत्यनेनाऽऽत्मनः प्रियमवतारं पूजये-
दित्युक्तं अवतारज्ञानमपेक्षितं तथा इत्येवः स्तुत्या नमोदरमित्युक्ते
गुणकर्मज्ञानं चापेक्षितमतः पृच्छति—यानि यानीति । कर्ता
करिष्यति ॥ १ ॥

त्वया पृष्टानि कालत्रयसम्बन्धिसकलावतारगुणकर्माणि
कथयितुमशक्यानि संक्षेपतस्तु कानिचिद्वक्तव्यामीत्याह-
यो वा इत्यादिना । अनुक्रमिष्यन्त्यायितुमिच्छति यः स तु
वाङ्मनामिव बुद्धिर्यस्य स मन्मतिः वाङ्मेन वाङ्मा वा अदीर्घं
दृष्टिनी बुद्धिर्यस्य क्षुद्रबुद्धिः कालेन महता कोऽपि
महामतिः रजांसि गणयेदप्यखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याश्रयस्य
अनवतो गुणास्तु नैव गणयेत् तथा च श्रुतिः "विष्णोर्लोकं
जिह्वायि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इत्यादि ॥ २ ॥

तत्राऽहो पुरुषावतारमाह-भूतैरिति । यदा स्वसृष्टैर्भूतैर्विराजं
महाराष्ट्रं पुरं निमांशं तस्मिन् लीलया प्रविष्टो ननु भोक्तृत्वेन
प्रभूतपुण्यस्य जीवस्य तत्र भोक्तृत्वात् ॥ ३ ॥

अस्य गुणकर्माण्याह द्वयेन—यत्काय इति । यस्याधिष्ठेयः
काय एषः काय इति सप्तमी वा तनुभृतां समष्टिव्यष्टिजीवानां
ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यस्य स्वतः स्वरूपभूतास्सत्त्वास्तनुभृतां ज्ञानम
यस्य स्वतः सिद्धं ज्ञानमिति वा यस्य श्वसनतः प्राणाश्च
वेदशक्तिः ओज इन्द्रियशक्तिः ईहा क्रिया यस्य सत्त्वादिभि-
र्बिम्बस्य स्थितिलयोद्भवे आदिकर्ता ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकासगोक्षामिविरचिता
दीपिकादीपिकी टिप्पणी ।

अवतारहोमप्रश्नस्य । अवतारलीलाप्रश्नस्य नवसु मध्ये सप्तमः
अतः अवतारगुणकर्मज्ञानानां पूजनेऽपेक्षितत्वात् तानि त्रिकाल-
सम्बन्धीनि जन्मकर्माणीति ॥ १ ॥

द्रुमिल इति द्रुतमवतारैः स्फूर्तिः प्राप्तः सह सिद्धतीति
निराकृतपुरस्कारेण तस्यैव सर्वोवतारगुणकर्मादियायाथ्यविज्ञा-
नात् स एवोवाचेति श्रुत्य कोऽपि महामतिरिति कर्तुराह-
पालामः गणयेदपीति तद्व्याप्तं सम्भवतीत्यर्थः तथाच विष्णो-
र्गुणानामगणयत्वे प्रमाणं श्रुतिः यः कविः पार्थिवान्यपि रजांसि
विममे गणितवान् सोऽपि विष्णोर्वीर्यायि कं कं प्रावोचं
प्रावोचदित्यर्थः ॥ २ ॥

तत्र तेष्ववतारेषु मध्ये तस्मिन् महाराष्ट्रे स्वांशेन सन्तर्प्या-
रूपेण लीलया निप्रसनरूपया प्रविष्टः न तु भोक्तृत्वेन अनन्तश-
क्त्याऽभिधाकशीति इति श्रुतिविरोधात् "स्वधर्मेनिष्ठः शतजन्मानिः
पुमात् विरिञ्चतामैती"त्युक्तेः प्रभूतं प्रचुरं पुण्यं यस्य तस्य
हिरण्यगर्भाख्यसमष्ट्यभिमानिनो जीवस्य तत्र महाराष्ट्रे भोक्तृ-
त्वात् भोक्तृत्वाधिकारात् सदा स्वांशेन विष्टस्तदा पुरुषाभिधाने
पुरुषसंज्ञामवापेति यत्तदोः सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अस्य पुरुषावतारस्य गर्भोदयायिनः यस्य महाराष्ट्रपार्थिवस्य
"जिह्वायं त्वयल्लसद्विद्यत"मित्युक्तेः मणिष्ठेयो नियमः सप्तमीपि चे-
त् नवीनोपासकानां चित्तस्यैवार्थं यस्य काये एष भुवन-

श्रीराधारमणदासमोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अथसन्निवेशः "पातालमेतस्य द्विपादमूल"मित्यादिशब्देण कल्पितः यदा काय इति सप्तमी तृतीयायै यस्य कायेनैवैष भुवनत्रयसन्निवेशो भवति "भूर्भोक्तः कल्पितः पद्भ्यां भूषणोऽस्य नामित" इत्यादेः ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यस्येन्द्रियैर्भवन्ति "वाचां वहेमुखं क्षेत्र"मित्यादेः स्वत इत्यस्य व्याख्या स्वरूपभूतस्त्वाविति । यस्य स्वरूपभूतविशुद्धस्त्वादेव तनुतृतां ज्ञानं भवति, पूर्वायै विशेषस्य सत्त्वस्वाध्याहार उत्तरायेतु यस्य स्वतः सिद्धे ज्ञानमिति सर्वस्वमुक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

॥ १-३ ॥

उभयेन्द्रियाणि यस्येन्द्रियैः इन्द्रियद्वयोः शरीरः इन्द्रियप्रतिफलभूतं शेषभूतमित्यर्थः । वक्ष्यमाणसामर्थ्यमोजः प्रवृत्तिसामर्थ्यमर्हदा चेष्टा ॥ ४-६ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्ययकर्मभारवतचन्द्रमण्डिकः ।

सूत्रोपनिषत्तत्त्वम् इत्येतन्नात्मनः प्रियतमावतारं संपूजयेदित्युक्तं स्वतारं ज्ञानमप्युक्तं तथा स्तवैः स्तुत्या नमोदरिम् इत्युक्तं गुणकर्मज्ञानं चापेक्षितं तत्र पृच्छति "यानि यानीति" यैः स्वच्छन्दजन्माभिः स्वच्छावतारैरिह लोको कर्ता करिष्यति स्वच्छन्देत्यनेनावताराणां कर्ममूलत्वं युक्तं तानि कालावयगोचरावतारसम्बन्धीनि चाष्टितानि भोऽस्मभ्यं भवन्तो भवन्तु विस्तराद्ग्रहयन्तु ॥ १ ॥

यानि यानि ब्रुवन्ति प्रश्नस्य साफल्यविषयतां मालक्ष्यानन्त्यान् तानि साकल्येन कथयितुं शक्यानि सन्निपतः कानिचित्कथयिष्यामीत्याह-तुमिलः । य इति । अगन्तव्यापारिच्छिन्नस्वरूपस्वभावस्य भगवतो गुणान्भोऽनुक्रमिष्येद्व्युत्पत्तिमिच्छति स तु वाचानामिव बुद्धिर्बुद्ध्या सः मन्मथतिरित्यर्थः तत्र हेतुत्वेन तान्निविशिनधि-यन्तानिति ॥ एतदेवोपपादयति । रजांसीति । कालेन महता कथञ्चित्केन चित्तमेन भूमेरजांसि रेणुन् गच्छन्तेऽस्मान्मायां लिङ्गं अलिङ्गशक्तिमान्नः विविधविचित्रकृत्स्नाग्रस्य भगवतो गुणान्भु नैव गणयेवान्त्याविति भावः अत्र "विष्णोर्भूतं श्रीयोषिः प्राणोच यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति श्रुत्यर्थोऽभिसहितः ॥ २ ॥

तावद्विष्णोर्भूतं शरीरकधैराजपुरुषावतारमाह-भूतोरिति । आत्मना स्वेन सृष्टेर्भूतैः पृथिव्यादिभिः भूतप्रपञ्चे जलुविद्युतितत्त्वानामुपलक्ष्यं यदा विराजं ब्रह्माण्डरूपं पुरं विरचय्य तस्मिन्पुरे स्वांशेन विष्टः धारकतवानुप्रविष्टः तदा आदिदेवो नारायणः पुरुषमिधानं पुरुषाख्यमवाप अथ वैराजः पुरुषः स्वावताराणामाद्योऽवतार इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अस्य गुणकर्मायाह स्वाध्यायम् । यदिति । यस्य धैराजपुरुषस्य कायः ब्रह्माण्डात्मको देवः भुवनत्रयस्य सांनिवेशो यस्मिन्स्वभावाभूतः यस्येन्द्रियैः कारणभूतैस्तनुभूतां वक्ष्यमाणविजिगीषानामुप-

येन्द्रियाणि ज्ञानकर्माभयेन्द्रियाणि वभूवुः इन्द्रियसम्बन्धोक्त्या तत्त्वज्ञानेन्द्रियसापेक्षत्वशक्त्या निरूप्यति । ज्ञानं स्वन इति । यस्यैतनुवर्ज्यते श्वसनतः श्वासात् श्वाभस्यानीयाद्वायोऽननुभूतां वक्ष्यमाणसामर्थ्यमोजः प्रवृत्तिसामर्थ्यम् ॥ इहा चेष्टा च भवति स एव सत्त्वादिभिः सत्त्वरजस्तमोभिः प्राकृतगुणैः स्वयदेयैः स्थितिलयोद्भवे समाहारब्रह्मात्मसमी विश्वास्थित्यादिनिमित्त इत्यर्थः । आदिकर्ता आदिश्चासौ कर्ता च उपादानं निमित्तकारणं चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्ययकर्मभारवतचन्द्रमण्डिकः ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

स्वच्छन्दजन्माभिः स्वच्छावतारैः कर्ता करिष्यति ॥ १ ॥
प्रामेलः भगवद्गुणकर्मणा अगन्तव्यावयगोचरावतारस्यो दुष्परिहृ इति भावेनाह-यः वा इति ॥ २ ॥

नस्त्वेवैतन्नामोपनिषत्तत्त्वम् इत्युक्तं स्वच्छन्दजन्माभिः स्वच्छावतारैरिह लोको कर्ता करिष्यति स्वच्छन्देत्यनेनावताराणां कर्ममूलत्वं युक्तं तानि कालावयगोचरावतारसम्बन्धीनि चाष्टितानि भोऽस्मभ्यं भवन्तो भवन्तु विस्तराद्ग्रहयन्तु ॥ १ ॥
यानि यानि ब्रुवन्ति प्रश्नस्य साफल्यविषयतां मालक्ष्यानन्त्यान् तानि साकल्येन कथयितुं शक्यानि सन्निपतः कानिचित्कथयिष्यामीत्याह-तुमिलः । य इति । अगन्तव्यापारिच्छिन्नस्वरूपस्वभावस्य भगवतो गुणान्भोऽनुक्रमिष्येद्व्युत्पत्तिमिच्छति स तु वाचानामिव बुद्धिर्बुद्ध्या सः मन्मथतिरित्यर्थः तत्र हेतुत्वेन तान्निविशिनधि-यन्तानिति ॥ एतदेवोपपादयति । रजांसीति । कालेन महता कथञ्चित्केन चित्तमेन भूमेरजांसि रेणुन् गच्छन्तेऽस्मान्मायां लिङ्गं अलिङ्गशक्तिमान्नः विविधविचित्रकृत्स्नाग्रस्य भगवतो गुणान्भु नैव गणयेवान्त्याविति भावः अत्र "विष्णोर्भूतं श्रीयोषिः प्राणोच यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति श्रुत्यर्थोऽभिसहितः ॥ २ ॥

विष्णोस्तु पुरुषाख्यानं श्रीणि रूपायस्यो विदुः-
प्रथमं महतः सृष्टं द्वितीयं स्वर्गसंस्थितम् ।
तृतीयं देहिनां देहं तानि शरीरा विमुच्यते ॥
इति पुरुषरूपविष्णुज्ञानस्य मुक्तिहेतुर्वीर्यः साक्षात्साविदान-
स्वानि पुरुषरूपाणि विष्णोरभिधानीति ज्ञातव्यं नरः पुरुषः
तेन सृष्टं नारस्तस्याभयो नारायणः नरसृष्टत्वात् नारं ब्रह्माण्डं
तदाभयोऽपि नरस्य विद्यमानं नारं शरीरं तदाभयोऽपि सत्स-
रिण्यावृत्त्यर्थम् आदिदेव इति ॥ ३ ॥

एतदेव विजिगीष-यकाय इति । भुवनत्रयसांनिवेशो यस्य काये शरीरे भगवच्छरीराधारत्वेन तत इत्यर्थः । तनुभूतासु मयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्पादकालीन्द्रियाणि यस्य हेतुर्बुद्धयः प्रेरितानि प्रवर्तन्ते अनेन शरीरान्तस्परत्वमुक्तं कथं प्रेरकत्वमित्यत उक्तं ज्ञानांशकेनेति ज्ञानस्वरूपस्यान्तःशरीरं विद्यतः न केवलं अघादादिनि यद्विन्दुमपेरितानि अपि वलादीन्वर्षा-
ख्याह-बलमिति । सत्त्वादिभिर्गुणैः स्थितिश्च स्वयम् उक्तवच्च यस्मात्स तथा अत आदिकर्तृत्युच्यते ॥ ४ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्ययकर्मभारवतचन्द्रमण्डिकः ।

पुष्टं श्रुयन् सुमन्त्राणि रूपायस्योऽपि युक्तं तनुभूतासु सूत्रोपनिषत्तत्त्वम् इति स्तवैः स्तुत्येति च ज्ञातुं शक्यते तदेतदर्थमाह-यानि यानीति ॥ १-२ ॥

तत्र सामान्यतः पुरुषावतारमाह-भूतोरिति । आदिदेवो नारायणः श्रीमद्भारवाचस्पत्ययकर्मभारवतचन्द्रमण्डिकः ।

भीमजीमशोऽभिमतकर्मवृत्तम् ।

यथा महत्सुष्ठुत्वेन पुरुषाभिधानमवाप तदा भूतैर्विराजं विर-
चय्य तस्मिन् स्थायेन प्रविष्टोऽपि पुरुषाभिधानमवापेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र द्वितीयं पुरुषं विवृणोति—प्रकाश इति । चन्द्रवदन
प्रकाशप्रविष्टमुच्यते “विष्णोस्तु श्रीणि रूपाय”त्यादेः ॥ ४ ॥

भीमज्जुभाष्यैकतत्त्वबोधिनी ।

माया तत्त्वज्ञानकर्मनिरोधबोधनेः

शुद्धचित्तः शुद्धबोधां हरेः पृच्छति मुक्तये ॥

सुतीयेन समाख्याता कथाहारकया सदा

भोतयेति यतश्चित्तं सर्वथा तत्त्वज्ञानेन ॥

कायमेव कर्तव्यमेव कर्तव्यमेव कर्तव्यं यानि भिन्नानि तानि कथ-
येत्यर्थः । तत्त्वज्ञाने कृतानि तत्त्वज्ञानकृतदोषनिवर्तकानि भवन्ति
तत्त्वज्ञानकृतानि तत्त्वज्ञानमयानि निवर्तकानि कर्माणि च सजा-
तीयकर्मकृतदोषनिवर्तकानि भवन्ति तत्त्वज्ञानकृतानि तत्त्वज्ञान-
कर्मनिवर्तकानि तत्त्वज्ञानकृतानि तत्त्वज्ञानकृतानि तत्त्वज्ञानकृतानि ॥ १ ॥

अष्टौ कृत्याः सत्त्वं चकार सर्वकथनमवापमिच्छाह—एतेन
कायविषयकवदत्तत्वेन कथयतीति भूमे वारयति—अन्तोनाशः परि-
च्छेदो वा अन्तो दृष्टकायापरिच्छेदः अपरिमितमवापयन्तपरिमित-
प्रकाशकत्वेन च एकस्मिन् प्रामे एकस्मिन् दिवसे एकमपि कर्म-
गणयेत् तदा जन्मनां कोटिः समाप्येत किञ्च गुणास्तु ज्ञान-
कर्ममेव प्रकाशकाः यथा वेदादिविद्याः शिल्पादिविद्याश्च तत्रैक-
याऽपि विद्यायां सर्वे कार्यं कृत्वा तदाप्यानन्त्यं सिद्धतु कर्मणां
घातां कारणभूतगुणानामपि मज्जना अशक्या मनस्तद्वदः
सङ्ख्यापरिच्छेदमपि वारयति, गुणानां कर्मत्वेन गुणा एव गण-
नीया नतु स्तोपयुक्तत्वेन अतो व्याघाताननुसंधानाद्व्याघुक्तिः
शुद्धिप्राप्त्यसङ्ख्यावत्त्वं बहुनामस्तता तदभावादनन्तत्वम् अत एताव-
त्स्यामायां ज्ञानमेव नास्ति यत्त्वं पुरापातं नम्यशक्त्या तयात्वं
यत्त्वित्येतत्त्वं आह, एतासीति । सूत्रादयः एव
कथा एवः यत्त्वेनोच्यते ते परमाणुत्वेन मध्यस्थीति
प्रसिद्धिः तत्कोटिगुणां ततः पञ्चाशत्कोटिकृपायां
परं पुरुषमात्रं भवति । एवं कथञ्चिद्गुणैर् नम्यवताराः
परिगणिता एव गुणाश्चेति कथमेवमत आह, सर्वसत्त्वान्तर्भावमिच्छाः
सुतीयेन सर्वभूतत्वमिति एकस्वतीयेः पुरुषावतारः तत्र प्रविर्जीव-
मेवस्यामानन्त्यं गुणानाम् अवतारात्मानन्त्या इत्यवोचाम ॥ २ ॥

तथापि शिक्षाज्ञानगतानवतारात् वक्तुं प्रथमं सर्वोपताराणां
धीजं पुरुषावतारमाह—यथा स्थायेन विष्टः तदा पुरुषाभि-
धानमवापेति स्वयम्भूतः । स्थायः भानन्दायः श्रुतिकारणवादात्
सारेण यथासमाप्तानि भगवत्सर्वं सत्यम् “एतस्मात्तथायते प्राण”
इत्यादिना आशासर्ववस्तुवायेन न साङ्ख्यासुखारेण स्थायेन
विष्टत्वे हेतुः अत एव विराजः पुरत्वेन निर्माणमस्मिन्कवे
सर्वमात्मार्थमिति नम्यते “वरः पुरुष आविष्ट” इति श्रुतेः । पुरुष-
स्यात्पुरुषत्वम् उपधातुः प्रवेष्टार्य इति पुरा स्रष्टावत्तथातोः पू-
र्यात् विष्टतातोः वर्णवत्त्वासुखस्यारण्यवत्त्वेन रूपमिति
वेदविदः असाधारणसुखित्वा मर्षासामक्षिमाणं नारायणा मुक्त-
भूतः स न जलवासेन कन्तवादिदृष्टः आदिकारणभूतोऽपि वैव-

[२६]

मर्षिप्रवर्तकः ॥ ३ ॥

अभिधानमवापेति वदन् कथाचिदेव पुरुषस्यावतारत्वमिति सूच-
यति, अथ स्थायिमाह सुखवर्धनशक्तिरेवा शरीरेन्द्रि-
यान्तःकरणैः सर्वपरिपायने करोति सर्वोपतारवीजश्च भुवन-
त्रयस्य सम्यक् निवेद्यो यस्मिन् काये साङ्ख्यायमपि पुरुषाभि-
धाने स्यात्पक्षतीत्यर्थः । किञ्च, यस्मिन्निवेद्यः अस्मदिन्द्रियदेवतावि-
षये तदुभूतां ज्ञानक्रियामवापेति श्रुत्यापि आधिदैविकस्यैवोपा-
यानुप्रविष्टस्याध्यात्मिकत्वम् इति गोलकाधिनियोगः इन्द्रियास्मान्तु
विषयत्वं हस्तेन पुरुषमिव पासवतीत्यर्थः । अतःकरणे विशेषमाह,
ज्ञानं स्वतः इन्द्रियत्वे तु पूर्वोक्त एव विनियोगः स्थायमव-
हेतुत्वे स्वस्व अत एव नित्यसिद्धं ज्ञानं ज्ञानरूपस्यात्मनो ग्रह-
णाश्रयावत्तः करणमिति विवक्षितस्य ग्रहणं भवति, तदत्र नास्ति
अतः सिद्धज्ञानेन सर्वान् भावयतीत्यर्थः । प्राणवायमाह—अस-
मतः शरीरेन्द्रियशक्ती साधारणं च कार्यम् प्राप्त्यस्य चेष्टा
श्रुतिप्राप्ते च चेष्टा परिगृह्यते अन्तरोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्त्याह,
सत्त्वादिभिरिति । तावत्मात्रत्वं निराकरोति आदिश्रुतेः ॥ ४ ॥

भीमज्जुभाष्यैकतत्त्वबोधिनी ।

चतुर्थे प्रविष्टः प्राणवदवतारान्तरं हरेणुयात् ॥

स्त्रीलाञ्छनेषु विस्तार्य नारायणमवर्णयत् ॥

“मूर्त्त्याभिमतयात्मन इति श्रुतेर्भगवतः किञ्चिन्मूर्त्त्य-
व्यवतारजिज्ञासा तथा “स्तवैः स्तुत्वा नमस्कृत्स्मि” इति श्रुतेः । तस्य
किञ्चित् गुणचरितानि सत्त्वानीति चरितेऽपि जिज्ञासेत्यतः
पृच्छति—यानीति । कस्य कारिष्यति ॥ १ ॥

तस्यावतारगुणकर्मणां सङ्ख्यातीतत्वात् यथा शक्त्यैव कथ-
यिष्यामीत्याह—व इति । अनुक्रमित्वेन क्रमेण गणयितुमिच्छती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

तत्राष्टौ पुरुषावतारमाह—भूतैरिति आह्वयम् । आदिदेवो नारा-
यणः भीमगवान् यथा स्रष्टावत्त्वेन पुरुषाभिधानमवाप तदा
भूतैर्विराजं विरचय्य तस्मिन् स्थायेनान्तर्भावमित्या प्रविष्टा-
भूतः ॥ ३ ॥

अथ गुणकर्मण्यथाह—प्रथमं महाविष्णोः काये भुवनत्रया-
णामात्मोपपन्नभुवनमयानां कोटिकोटिप्रमाणादनां प्रति
सोमकूपगतत्वेन सज्जिवशो भवति । तदुभूतां सप्तष्टिव्याधि-
जीवानां ज्ञानकर्मोद्दिवायि यथा स्वतः स्थायभूतादन्तर्भावमित
एव तदुभूतां ज्ञानं यस्य भवन्नतः प्राणात् तदुभूतां वक्ष्य-
देहशक्तिः प्रोज्ज इन्द्रियशक्तिः इहा क्रिया यथा सत्त्वादिभिः
द्विगतिशोऽप्येव कर्मण्यदिकस्यो ॥ ४ ॥

भीमज्जुभाष्यैकतत्त्वबोधिनी ।

पूर्वोच्यते “महापुरुषमवर्णयन्मूर्त्त्योऽभिमतयात्मनः” इति
“स्तवैः स्तुत्वा नमस्कृत्स्मि” इति च वर्णितं श्रुत्वा मूर्त्तिविज्ञानार्थं
स्तवविषयभूतगुणकर्मविज्ञानार्थं च पृच्छति, यानीति । सङ्ख्या-
जन्मभिः स्वेच्छावतारैः कस्य कारिष्यति ॥ १ ॥

अत्राधिकानि भगवदवतारगुणकर्मणि साकल्येन वक्तुमश-

आदावभूच्छतधृती रजसाऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसंतुः ।

रुद्रोऽप्ययाय तममा पुरुषः स आद्य इत्युद्रवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ॥ ५ ॥

धर्मस्य दत्तदुहितर्यजनिष्ठ मूर्त्या नारायणो नरऋषिप्रवरः प्रशान्तः ।

नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म योऽद्यापि चास्त ऋषिर्वयोनयेविताङ्गिः ॥ ६ ॥

ॐ इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिघृक्षतीति कामं न्ययुङ्क्त लग्नां सवदर्युपाख्यम् ।

गत्वाऽऽलरोगणावसन्तमुमन्दवातैः स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिम्नः ॥ ७ ॥

विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः प्राह ब्रह्मस्य गतिविस्मय एजमानान् ।

मा भैर्विभो ! मदनभारुतदेववध्वो ! गृहीत नो बलिमशून्वमिमं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथामृतः संक्षेपतः कानिचित्कथयिष्यामीत्याह—य इति । अनन्तरं
इत्यस्यार्थमिच्छन्त्यस्य अनन्तानमङ्ग्यवान् योऽनुक्रमिष्यन् गणयितु-
मिच्छति स वै निश्चयेन वाञ्छवृद्धिः बाह्या परतत्त्वाविचारहीना
बुद्धिरस्य स तथा कालेन भूमिरजोगणयितुं पयांसेन कश्चि-
त्कथाश्चिदममैः रजांसि गणयेदपि अखिलशक्तिपात्रः सर्वचेतना-
चेतनशक्त्याख्यस्य गुणास्तु नैव गणयेत् तथा च श्रुतिः “विष्णो-
र्लोकं षण्णोऽपि प्रचोक्तं चः पार्थिवानि विममै रजांसि”
इत्यादिः ॥ २ ॥

तत्र पुरुषावतारं तदगुणकर्मणि आह—मत्तौरात प्रिमिः ।
स्वांशेन फालाख्येन आत्मसृष्टेः भूतैः तदुपलक्षितमहद्विभिः
विराजं पुरं सावरणं भुवनत्रयात्मकं शरीरं विरचय्य निर्माय
तास्मिन् यदा आदिदेवः विष्टः प्रविष्टस्तदा नारायणः स्वसृष्टजला-
यनः सन् पुरुषामिधानमवापेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

यस्य पुरुषस्य काये विराजि एष भुवनत्रयस्य सज्जिवेशः
अस्येन्द्रियैः तनुभूतां वृष्टिसमष्टिजीवानां ज्ञानकर्णेन्द्रियाणि यस्य
ज्ञानं तदुपलक्षितं कर्म स्वतः इन्द्रियनिरपेक्षम् “अपाणिपादो
जघनो प्रहीतो पदपदपङ्क्तुः स शृणोत्यकर्णो” इति श्रुतेः यस्य
अस्यतः प्राणान् वक्षो वेदशक्तिः श्रोत्रः इन्द्रियशक्तिरीहान्तः-
करणाशक्तिः सत्त्वादिभिः स्वशक्तियुक्तैः तदुपलक्षितैर्निर्बोध्यकर्तृभिः
स्थितिश्च जपश्च उद्भवश्च यस्मात्स तथा अत एव आदिकर्ता
नियोजककर्तृत्युच्यते ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

भीमगवान् अपने स्वतंत्र जिन जिन जन्मों से जिन
जिन चरित्रों को किसे प्रथमा करते हैं अथवा करेंगे
तिन चरित्रों को हम लोगों के आगे कहिये ॥ १ ॥

मुमिलववाच ।

जो पूर्वज अनन्तमगवान् के अनन्त गुणों को कहने को
या गिनने को विचारें सो बालक बुद्धिवाला है क्योंकि
कोई चक्र होवे तो पृथिवी के रेणुको मलेही किसी

* इन्द्रोऽपि नाकपेष्टसमेकश्च इति विज्ञः ।

प्रकार से गिनलेवे परंतु सोई चतुर पुरुष बड़े बालक
भी सर्वशक्ति बाबे बड़े तेज बाबे भगवान् के गुणों को
नहीं गिन सकेंगा ॥ २ ॥

जिससमय में भगवान् ने अपने बनाये हुए पञ्चभूतों
के पुर देह को बनाया तबही अपने अक्षरों सहित उसमें
प्रवेशकिया तब आदिदेव नारायण की पुरुष संज्ञा भई ॥ ३ ॥

जिन के शरीर में वह तीनों भुवन की रचना है
जिन के इंद्रियों से सब देह आदिमो के दोनो प्रकार के
इंद्रिय भवे हैं जिनके स्वरूप से सब का ज्ञान भवा और
बल से बल चेष्टासे चेष्टा भई उन के सत्त्वादि गुणों से जगत् की
उत्पत्ति पालन नाश होता है वेही आविर्कता है ॥ ४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आदिकर्तृत्वेनेन तत्पूर्वकं कर्मेन्तरमपि सूचितं तदर्थयितुं
मुखावतारकारा चराचरसृष्ट्यादिकर्मत्वमाह—आकाविति ।
यस्यैतनुषङ्गः यस्य रजसाऽस्य जगतः सर्गे कार्यं शतधृतिः
प्रज्ञा भूतस्थितौ च विष्णुस्य सत्त्वेनेति शेषः । क्रतुपतिस्त-
त्फलदाता द्विजातीनां तत्समांशां च सेतुः पालक इत्यर्थः ।
यस्य तमसाऽस्याप्ययाय रुद्रोऽभूत् इत्येतद्वाक्यविनिर्मितभूतं
प्रजासृष्ट्यादयो यतो भवन्ति स माद्यः पुरुष इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

नरनारायणावतारमाह—धर्मस्येति । धर्मस्य भार्यायां
दत्तदुहितरि मूर्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिरूपेणाजनिष्ठ
जातः तत्परितोमाह, नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपं लक्ष्यते येन तत्कर्म
कर्मनिर्हाररूपं वा उवाच । नारादादिभ्यः स्वयं चचार स
योऽद्यापि कर्माचरन्नास्ते ऋषिर्वयोनयेवितावल्ग्वी यस्य सः ॥ ६ ॥

भगवदवतारत्वज्ञातेन परमोपपन्नं दर्शयितुमितिहासमाह-
इन्द्र इति इशमिः । धाम स्थानं तपस्यां प्रदीप्तमिच्छतीति
विशङ्क्य तपोनाशाय कामं सपरिवारं प्रेषयामास स
कामो बहरीमिरुपाख्यायते यस्तं तस्याश्रममलरोगणा-
दिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षयान्येष इष्यो वाण्यास्वैः
तस्य महि महिमानं जानातीत्यतन्महिम्नः ॥ ७ ॥

अक्रममपराधममं बहो महं धीर इतिविस्मयो गर्वस्तद्ग्रहितः

भीमरस्त्रामिकृतमावायैपिका ।

पुजमानान् शापमिषा कल्पमानान् मौ विमो । समर्थे हे
वृक्षध्वजः । मा भैष्ट वल्लिमानिष्टं तान्प्राप्यते भातिथ्याभावे
शून्यप्रायः स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकासंगोस्त्रामिविखिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्पूर्वके स पुरुष एव पूर्व यस्य कर्मेतरस्य तस्यैव तद्देश-
यितुं ब्रह्मादिसृष्ट्याकर्षणं नैव क्षापयितुं यस्मै तदुच्यते । यस्येन्द्रिय-
विक्षिप्तान्वितस्य वक्ष्यन्त्यस्य पुनः सम्बन्धः इति पञ्चमः ॥ ८ ॥

नैस्कर्म्ये निगते कर्मकर्तुं भात्मस्वरूपे भिस्कर्मैव नैस्कर्म्ये
स्वार्थे स्वयं तल्लक्षणे ज्ञायतेऽनेन तत्कर्म भगवदाराधनलक्षणा-
मुवाच नारदादिभ्य इति शेषः । "तत्र सात्त्विकमात्रेण नैस्कर्म्ये
कर्मणां यतः" इति प्रथमोक्तेः कर्म भगवदाराधनलक्षणां तपः ॥ ८ ॥

परमोपशमं सर्वोत्कृष्टान्तःरेन्द्रियनिग्रहं किं वा "शमो मन्त्रि-
तावृक्षे" इति भगवदुक्तः लोकसंग्रहायै बुद्धेर्भगवज्जिह्वा ॥ ७ ॥

प्रहस्येति । अहो मन्त्रायामाहात्म्यं यदमी सामापि मोह-
यितुं प्रवृत्ता इत्युपहस्य भवति भगवतीति भुक्तस्त्वर्थाधनं हे
मो विमो । समर्थे इति वाच्यं तान्मदनादीन् पूर्वमेव नारदादि-
त्रिभिरेव स्वस्य तत्र सत्त्वात् स आश्रमः अशून्य एव अशून्यस्या-
शून्यकरणं न सङ्गच्छत इति भातिथ्याभावेनैव तत्र शून्यत्वमुत्प्रे-
क्षणीयमिति शून्यप्रायः स्यादिति व्याख्यातमत इत्यर्थ इत्यु-
क्तम् ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतशुक्रपक्षीयम् ।

स कामः सतन्महिष्ठः तन्महिमानमिष्टः ॥ ७-८ ॥

भीमरस्त्रामिकासंगोस्त्रामिविखिता

आदिकर्तृत्वमेव प्रपञ्चयति—आदाविति । अस्य जगतः सर्वो
निमित्तो भावो वषट्मन्त्रः पूर्व रजसा उपलब्धितः शतधृतिरभूत्
रजोगुणप्रचुरप्रभाराख्यजीवास्तु प्रवेशेन तच्छरीरकतया तद्रूपा प्रभू-
वेत्यर्थः । "सृष्टे ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते" इति
वचनेन रुद्रोऽप्येवायं तमसेरपस्याप्ययमेवायः अप्ययः संहारः
स्थितौ निमित्तभूतायां विष्णुरित्यस्य सत्त्वेनेत्यादिः विष्णुः
स्थित्यर्थे शुक्रसत्त्वोपलब्धितत्त्वावतारात्मकविष्णुरूपोऽभूदित्यर्थः ।
अशून्यप्रायः विष्णोरप्यावेशावतारस्वरूपकृष्णवृक्षासाय वेद्यतान्त-
राणां तच्छरीरस्वरूपाय च विश्विनष्टि-कृतपतिरिति । सञ्ज्ञित्वा-
हुक इत्यर्थः । अत्र "इष्टापूर्त्तं बहुधा जातं आयमानं विश्वं विमर्ति
भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तथायुस्तस्यैस्तदु चन्द्रमाः स
आत्मा अङ्गान्यस्या देवता" इत्यादिश्रुत्यार्थनिमित्तः स्थितिरूपं
वर्णयन्विश्वनिष्टि-विजयमसत्तुरिति । विजयौर्वर्णिकास्तेषां धर्माणां
च सत्तुरिव सत्तुर्हि तीरातरमापकस्तद्वर्णधर्मातुगुणधर्मक-
मापक इत्यर्थः । अनिष्टपरिहरणमापकत्वेन स्थितिरिति भावः

इतीत्यं यथा ब्रह्मादिरूपेण विश्वसृष्ट्यादिकर्ता तथेत्यर्थः । स
आद्यः पुरुषः उपादानकारणभूतपुरुष इत्यर्थः । नदेवोपपादयति-
उद्भवति । अस्य तत इत्यादिः प्रजासृष्ट्यादयस्तत उपादान-
कारणभूतादभवन्ति ॥ ५ ॥

अथ नरनारायणावतारं तद्वृक्षकशांश्चि चोद—धर्मस्यैकाद-
शमिः । धर्मस्य भार्यायां वक्ष्यते इति मूर्त्तिसंज्ञायां
नारायणो नर इति मूर्त्तिद्वयेनाजनिष्टावतीत्यर्थः नैस्कर्म्ये-
वच्यं बन्धकसकलकर्मनृत्तिहेतुभूतारम्भं योनं ज्ञान-
योगमुवाच नारदादिभ्य उपदिदेशत्यर्थः । सत्त्वं क वसंत इत्यत्रोद-
योऽद्यापीति । यो नरनारायणरूपो भगवानवापि अविद्यया रता-
दिभिः निषादतावद्धृष्टो यस्य स ह्यस्ते वक्ष्यामि इति शेषः ॥ ६ ॥

नैस्कर्म्ययोगनिष्ठैरेव वसितव्यम् इति प्रदर्शयितुं परमोपश-
ममर्थं तच्छेष्टितारमकमितिहासमाह—इन्द्र इति । मम धाम स्थानं
तपसा ग्रहीतुमिच्छतीति विशङ्क्य तपोनाशाय समर्थं सुपरि-
वारं कामं मन्मथं च प्रेषयामास । स कामः वदयुपाख्यं
वदतीति यः प्रसिद्धः तं तस्याश्रमे अप्सरागणादिभिः सह
गत्वाऽतन्महिष्ठः तन्महिमानमिष्टः स्त्रीणां प्रेक्षणाभ्यवेष्टो
वाद्यास्तेरविश्रव ॥ ७ ॥

आदिदेवो नारायणः शुक्रकृतमक्रमपराधं विज्ञातं गतवि-
जयः अहं भीर इति विस्मयो गवेस्तद्वदितः प्रहस्य पुन-
मानात्कम्पायमानान् शापमिषेति भावः । प्राह तदेवाह मा भैष्ट
हे मदन ! हे मारुत ! हे देवध्वज ! यूवं मा भैष्ट वल्लिमातिष्टं
बृहीतेति प्राप्यते इममस्माकमाश्रममशून्यं कुरुवमातिथ्याभावे
शून्यप्रायः स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विवृणोति—आदाविति अस्य जगतः सर्वो तादृश्ये
संप्रतमी सृष्ट्यर्थे रजसा गुणेन तं ब्रह्माणं सृष्ट्वावशे
तद्वृक्षकामित्वेन नाम्ना शतधृतिः शतानन्दो ब्रह्मत्वभूत
अस्य स्थितौ नास्तीति विष्णुरभूत् स्थित्यै हेतुत्वं वाकि, कृत-
पातिरिति । कृतवो द्विजधर्मोश्च निमित्तान्येतेजंगत्स्थापयतीत्यर्थः
सत्त्वेनेमि प्राणं तमसां गुणेनास्याप्ययाय तं रुद्रं सृष्ट्वा तदन्त-
र्यामित्वेन नाम्ना रुद्रोऽभूदन्तः स आद्यः पुरुषाकारेण एतत्सा-
धननाम्ना पुरुषोऽभूदिति भावः । उपसंहरति—इतीति । सततमिति
धीषोपलक्ष्यं काष्ठं कालं प्रजासु उद्भवस्थितिलया इति
एवं प्रकारेण हरेर्वसेते नान्यस्मादिति निश्चितं तदुक्तं "ब्रह्मणि
स्योऽसृजद्विष्णुः स्थित्वा रुद्रे रवमल्लवत् । पृथक् स्थित्वा जग-
त्पाता तद्ब्रह्माद्याह्वो हरिः" इति अतः इयं कल्पना क्लिप्येति
मतेऽयम् ॥ ५ ॥

इतीं रूपान्तरैरपि विजगादिति करोतीत्याशयेन माहात्म्य-
प्रकटनपूर्वकं तात्प्राह—धर्मस्यैकादशमिः । धर्मस्य सकाशात् "तप
आलोचन" इति आतोः आलोचनं निश्चयज्ञानं स्मृतात्मानं तपति
आनातीति स्तपः स्वरूपभूतः प्रमावो यस्य सः स्त्रमावः
स्त्रविषयज्ञानरूपश्चाहो स्वरूपभूतप्रमावरूपस्येत्यर्थः सशब्दः
पदद्वयेन सम्बध्यते अवतारप्रयोजनमाह—नैस्कर्म्येति । नैस्कर्म्ये-
वच्यं योनं मुक्तिसाधनं ज्ञानमवदत्त्यं च जगत्सिद्धिं सांग-

भीमजीवनवचनोक्तपदपरमावली ।

मुपासनालक्षणं ध्यानं च चारं कृतावतारप्रयोजनोऽपि लोकां-
ग्रहकांतरो भूमावेकत्र भावमविशेष आस्ते इत्याह-अथापीति ६

भीनारायणं प्राणं च विनाश्यात् सुरानपि परे ज्ञानप्रति-
बन्धनः कामादयः आविष्टान्ति किमुताभ्यानिति भाषेन-इत्या-
ज्ञानं हरेर्माहिम्नोऽप्रतिहतत्वं च प्रकटयितुं वक्ति-इत्यापीति ।
एवं नारायणो नैकधनुषं नाके विद्यमानं सुखमैश्वर्यलक्षणं
जिघृक्षति प्रह्लादमिच्छतीति निरूप्य ज्ञानरूपानपि सुराभ्युप-
प्राणं कचिदपरे आविष्टान्ति ह्यतस्तथा मज्जानादि नतु ज्ञतः
“अथैतमेव नाप्नोति वाऽयं प्रथमः प्राणः पवमेता इवताः
वाप्सना विद्वा” इत्यादिभूतिस्मृतिप्रसिद्धमर्थः चित्तः स कामो
वदुपायं वदरीत्युपपदाभिमत्याख्या वक्ष्यते तथा तं वदरीका-
असमं अपरानगमादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रसङ्गधुमिनेवन-
लक्षणं शरीरविध्यं ज्ञतुं भगवत्तमिति शेषः । तस्य हरेर्माह
माहात्म्यं न जानातीत्यतमादिहः उपलक्षणमेतत् इत्यादिभ्योऽप्येवम-
ज्ञेन मुख्यप्राणोऽपि भगवदनुग्रहादसुरकृतपीडायाः अविषयः
किमुत हरिश्चर्याविष्टकामादिपीडाया इति श्यायो दक्षितः
“तं हासुरा रूपा विदध्वसुसंथा इमानमाश्रयामृता विध्वंसते
हिव विध्वंसमाना विषज्जो विनेशुः” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

अक्रममं अस्थाने पदस्यासमन्वायलक्षणम् इत्यमाश्रयम् ॥ ८ ॥

भीमजीवनोक्तमिच्छतकर्मसन्दर्भः ॥

सस्मादुपायवतास्माह-भादाविति । सर्वे विस्मये विष्णुः सत्त्वं-
मेकमुक्तित्तस्य शुद्धस्वरूपत्वात् साभिज्येनैव सत्त्वगुणोपकार-
कत्वात् ॥ ५ ॥

लौक्यावतारावुपक्रमते-धर्मश्चेति । नैकध्वंस्वर्णं कर्ममिति
भगवदाराधनलक्षणमित्यर्थः । “तत्र सात्वतमाज्यं नैकध्वं
कर्मणां भवः” इति प्रथमोक्तेः ॥ ६-१० ॥

भीमज्जन्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

अस्यचिन्तुमहेस्वराणां तयात्वंमाश्रयैतद्व्यवहारमाह-अस्य
परिदृश्यमानस्येति विस्मये उक्तः विस्मयेत्येतत्परत्वंमाहो पुष्टयो
अस्या सात इत्यर्थः । कमलोद्भवः शतपत्रधृत इति शतध्वंस्व-
रत्वेन रजोगुणरुतश्मनं वा तथैव विष्णुः सत्त्वगुणोऽपि पालनं
लौकिकं वैदिकं चेति विष्णुः स्थितौ कृतपतिरिति लौकिके
तु विष्णोर्गुणतारेण स्थितिः लैकिकं तु निर्वाहको आश्रयाः तेषां
संसारारोपं पतनं धर्मस्य च कालेन प्राप्तः भवो निर्वाहार्थं
स्नेहुरिति सुखतरणहेतुः तथा रूद्रोऽपि स त्रिविधोऽपि पुरुषः स
प्रायः न स्वस्य इत्यर्थः । निष्कारोपसिप्रत्ययपक्षेण सर्वदाऽस्य कार्य-
माह, इत्युज्ज्वेति । प्रजास्यति । प्रकर्षेण आश्रयानां तथैवेतरो
वर्णजीववदिति आपितम् ॥ ५ ॥

एवं सामान्यतो भगवत्परिग्रहकृता पुष्ट्यवतारान्वक्तुं साक्षा-
रत्वेन सर्वलक्षणमैश्वर्यलक्षणं प्रकृतिविकृतिभेदेन त्रिविधं
स्थितिहेतुभूतं नरनारायणावतारमाह-साधनफलतोः फलं वली

इति न्यायेन स्थितौ सर्वोपदिपाखनात्महजप्रवृत्तिसुरत्वात् बहु-
त्वात्समानाधिकरण्याद्यमानुपसर्गमहेतुः कर्तव्यं भगवत्तैव तस्य
निवृष्ट कर्तव्यं तपासं कृत्वा महत्त्वं काममिति शुद्धसत्त्वावता-
रादन्तःकरणसम्भवात् तपो दोषो च सम्भवतीति श्रुत्या
निराकृतव्यः, तस्माच्चरित्रं तथैव वक्तव्यं तद्वै दशमि-
वेदधने प्रथममवतारं स्वायंस्वार्थं चाह, मातापेतुशुद्धिः नास्या
अधिष्ठानत्वं च नारायणानां प्रकृतत्वं नरस्य कृषिर्वा मन्त्र-
द्रष्टृत्वात् नरः कृषिपश्यति लक्ष्मीपतेनारायणस्य कर्मकर्तृत्वं
नरान्वयधनमिति नर इति प्रथमपुरुषः लोकमर्मादिसौख्य-
मर्थमाह-प्रवरः अष्टः प्रकर्षेण आन्तश्च न कवचं पुष्ट्यर्थ इति प्रवे-
रूपं ज्ञानाक्रियामयं तत्र ज्ञानकार्यमाह, नैकध्वंस्वर्णं पञ्च-
रात्रोक्तपरिचर्याकर्मं लोकापकायैश्वर्यकामं श्यायं चर्याकाल-
स्थितौ योगं चकार जनः पुष्ट्यवताराणां सद्यो असमवाये
प्रथमस्य फलमाह कृषिव्याः पञ्चरात्रोक्तमन्त्रद्वाराः तदस्य
वित्तवर्णाः ॥ ६ ॥

वैपरीत्यं स्थितेः प्रयोजनत्वात् चरित्रमाह-दशमिः । सद्य-
कवचवधस्तपश्च कृषिनिवन्धनत्वाच्च सुखतो नोक्तं कामक्रोधजयो
व्याध्यां स्तुतिजयभ्रतुर्भिः प्रदेयदानं व्याध्याम व्याध्यां च चर्याप्रत्या-
चिन्त्यत्वं तत्र कायक्रोधोपास्थितिमाह-इन्द्रो ब्रह्मा केवलं क्रिया-
शक्तवतारः भोगवेशनात्मकस्मरणा तपस्यः फलभिन्दत्वं
मन्त्रन्तरातिक्रमे अष्टत्वं तथापि प्राप्त्येव न भोगः ज्ञानोपदेष्टुं
क्षात्पापेणा जगद्भावाभयोद्भवेनैवति स्रमः भव एव
मम धाम जिघृक्षतीति विष्णुः लोके हि कामक्रोधा-
प्यामेव तपःस्रमः क्रोधेनैव च कामजयोऽपि भवः कामस्य जय-
पराजयायां स्वकार्यं मत्वा कामं न्ययुक्तं । सचाग्निरिव बुद्ध-
वित्तकामादौषक इति तदुद्बोधे तदुपशमाय संग्रहमिति
अनुद्बोधेन स्वरूपनाशः उद्बोधेऽप्यज्ञाने आध्यात्मिकस्य शोभे
हि सर्वनाश इति स्वयं कामः वदरीति उपस्तमीपे प्राप्या सर्व-
वदरीनारायणमित्यर्थः । देशसहितावस्था शब्दादिपि प्रकृत्यज्ञानं
न जातमिति भावः । विभावादिभिः सहित इति अपरानेक-
लक्षणसुमन्द्यातलहितः जीवभावं गतो रसः नयमिः शृङ्गारादिभि-
रंहरावाति अस्या तु वद्रीभंगवानिति न काचिच्छिन्ता अभिभव-
नाभिवर्कः सजातीयेन सजातीयिग्रहं स्त्रीणां वरपक्षमी-
श्रयो त इवः लोभकायनस्य बाधाः अविद्यादिति कामस्यापार-
कः । नतु भगवति प्रवेशो बाधानां तस्य महिमाऽप्युत्तमसत्त्वं
नहि पापाण्यं कश्चित् प्राणान् प्रक्षिपति ॥ ७ ॥

भगवत्कृतमाह-वाद्यानां कार्यामविशेषि वाद्यमक्षेत्रोऽनुचित-
इति ईश्वरत्वाद्वाद्यो विधेयः स्वात्माकाकरोत्वाच्च कामादीनाम-
नौचित्यं भूत्वापराधेऽपि इन्द्रस्य स्वामिनो इत्युक्त इति प्राप्नोति
श्रीमे भवने वा कामादीनां वा इत्युक्तः प्राप्नोति तच्छकृत्कृतम-
कर्ममिति निवृत्तिः स्वतो नारदादिद्वारा वा तपः प्रयोजन-
जातव्यं जीवत्वं च तदायं कर्मो भवति अज्ञानात्कर्मः भग-
वत्त्वात्पराधदण्डो आदिदेव इति ज्येनैव पर्यापितस्त्रीयो
यक इति तूष्णीं भावे भवावेतेषां मरणेन सकृपराध तापरा-
धान्तरं च सम्भवतीति प्राह भविष्यतुतं मध्येव प्रयुक्तमिति
महत्त्वेनयुक्तं गर्वोद्वेगं सम्भवतीति तस्मिन्करोति-गनविस्मय-
इति । तथा ननविस्मयस्याभावे क्रोधवत् ह्यस्मिन् महत्त्वज्ञानमपि

श्रीमद्ब्रह्मसंहितासुबोधिनी ।

अवेदित्यर्थः । तथा च कोषधर्मद्वयबालमपि भवेत् नारायणशक्त-
दण्डमयात्कल्पः उभयनिवृत्त्यर्थमेजमानान् प्रत्याह भवे हि स्वामि-
स्त्वकमावोऽपगतः ततस्तुल्यतया भोमदनमावतदेववध्व । इति
सम्बोधनं मामैवेति इत्यादिपि भवामावः सूचितः स्वामिदण्ड-
भवश्च कार्यायमागता अतिथयो भवन्ति खोरा वातुकाश्च निवृत्ति-
मार्गे अतिथयोभवतीति पूर्वोक्तान्वयः 'एतावज्जन्मसाफल्य' मित्यत्र
निर्याति प्रमाद्य न मनोरथः सिद्ध्यति तथाप्याभ्रमस्यैरातिथ्यं
कर्तव्यमित्याह । गृहीतं नो बलिमस्मत्सम्बन्धिनी पूजां ततः किमत
आह । कुरुध्वमिति । मनोरथसिद्धभावेऽपि परोपकारः सत्स्यती-
त्यर्थः । निवृत्तानां मदती रीतिरेषा "गृहेषु येष्वतिथयः" इति व्या-
ख्यातः ॥ ८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मसंहितासुबोधिनी ।

गुणावतारानाह—आदाविति । रजसा रजोगुणेन सग्रे सृष्टौ
कर्मणि शतधृतिर्ब्रह्मा अभूत् स्थितौ पावने कर्मणि विष्णुः
विज्ञानां तत्त्वमार्गा च सतुः पावक इत्यर्थः । अण्वयाय
सहासार्थम् ॥ ५ ॥

इत्येवं प्रकारेण नारायणो नर इति ऋषिप्रवरः सज्जनित
नैष्कर्म्यलक्षणां कर्म उवाच चचार च ॥ ६ ॥

वदर्युपाख्यम् अप्सरोगणादिभिः सह वदरिकाभ्रमं गत्वा
स्त्रीप्रेक्षणान्येव इष्वो वाणास्तेरविध्यत न तस्य महिमानं
जानातीत्यन्तमहिम्नः ॥ ७ ॥

अक्रममपराधं गतविस्मयः अहो अहं धीर इति विशिष्ट-
स्मयो गवैस्तद्रहित इत्यर्थः । एजमानान् शापमिषां कम्पमानान्
भो विभोः । समर्थः । हे देववध्वश्च मा भैष्ट बलि पूजोपहारं
शाकपमादिकमस्मत्कतिथ्यं गृहीतं वयं सम्पत्ता एव भवेमेति
चेत् इमम् आभ्रमम् अशून्यं कुरुध्वम् आतिथ्याभावे आभ्रमः
शून्यतुल्यः स्वादिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मसंहितासुबोधिनी ।

एतदेव विवृणोति—आदाविति । आदौ व्यष्टिसृष्टेः पूर्वम् अस्य
व्यष्ट्यात्मकस्य जगतः सग्रे तादृशैः सप्तमी सग्रांश्च यस्य
पुरुषस्य नियोजककर्तुः सम्बन्धी अश्रभूतः रजसोपलक्षितः
शतधृतिः निशोऽवकर्ता अभूत् तच्छब्दसम्बन्धाद्यलक्षणात्मः
यश्च कतुपतिर्यज्ञफलदः द्विजधर्मसेतुः त्रैविधिकधर्मविधारण-
हेतुर्विष्णुः स्वावतारभूतः स्थितौ स्थित्यर्थमभूत् । शुद्धसत्त्वेना-
पलक्षित इति शेषः । यस्यांशभूतः तमसोपलक्षितः रुद्र अप्य-
काय प्रलयाय अभूत् "सृजामि तन्निधुकोऽहं हरो हरति तद्वधः"
इति ब्रह्मवचनात् । इति एतैर्ब्रह्मादिभिः निशोऽवकर्तृभिः सततं
पुनःपुनः प्रजासु उद्भवद्वयो यतो नियोजकात्कुरुंभवन्ति स
आद्यः पुरुष इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

श्रीनरनारायणावतारं तद्विहितं चाह—अस्मत्स्येकादशमिः ।
अस्मत्स्य धर्मात् वदर्युः कुवितरि कल्याणां मृत्याम् ऋषिषु प्रवरः
[३०]

भेष्टः प्रवरत्वे हेतुः प्रशान्त इति । नारायणः नर इति द्विरूपः
अजनिष्ट जातः नैष्कर्म्यं भगवत्स्वरूपं लक्ष्यते साक्षात्किरते
येन तत्कर्म भगवद्भ्यानाचनौदिकं श्रीमन्नारदादिभ्यः उवाच
स्य चचार योऽद्यापि ऋषिष्वयैः श्रीमन्नारदादिभिः निषेवि-
ताङ्घ्रिः सन् तेष्वयः नैष्कर्म्यलक्षणां कर्म वदन् स्वयमाचरन्
प्रास्ते ॥ ६ ॥

धाम स्थानं नैष्कर्म्यलक्षणां कर्मानुष्ठानेन जिघृतीति विशङ्क्य
अतन्महिम्नः अतत्प्रभाववित इन्द्रः सग्रां कामं तत्कर्मानुष्ठा-
नविधाय न्ययुक्तं नियोजितवान् तदनन्तरं स कामः वदरीमिह-
पाख्यायते यः आभ्रममप्सरमादिभिः सह गतः स्त्रीणां
प्रेक्षणान्येवेष्वो वाणास्तेरविध्यत ॥ ७ ॥

गतविस्मयोऽपस्तगर्वः अक्रममपराधं बलिमातिथ्यम् इममा-
भ्रमम् अशून्यम् आतिथ्यप्रदातृयुक्तं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

पहिले इस संसार की सृष्टि के समय में भगवान् ने
रजोगुण से ब्रह्मा का रूप धारण किया, फिर वहपति
होकर ब्राह्मणादिकों के धर्म के रक्षाकर्ता होकर सत्त्व गुण
परिपूर्ण विष्णुरूप से इसका पालन किया फिर उनही आदि
पुरुष ने इस संसार के नाश करने के लिये तमोगुण से
रुद्रावतार धारण किया इस प्रकार से निरन्तर प्रजाओं में
उत्पत्ति स्थिति प्रलय करते हैं ॥ ५ ॥

फिर इसकी पुत्री मूर्ती देवी के गर्भ में धर्म देवके
सकाश से ऋषियों में भेष्ट शांत मूर्ति नरनारायण रूप
धारण करके प्रगट भये फिर मोक्ष के हेतु ज्ञान को नारकादिकों
को उपदेश किया और आपने अनुष्ठान किया जो कि अभी
पर्यन्त भी वदरीकाभ्रम में ऋषि भेष्टों से चरणा सेवा को
प्राप्त होकर विशज मान हैं ॥ ६ ॥

वदरीनारायण भगवान् की योग तपस्या देखकर इन्द्र
को शंका भई की यह कोई महात्मा है मेरे इन्द्रपद को
छेलेवेगा ऐसे डरकर काम देव को उसके देव गणों के
सहित वदरिकाभ्रम को भेजा, वह काम देव भी भगवान्
की महिमा को नहीं जानता था सो उसने अप्सराओं को
तथा वसन्त ऋतुको सुंदर पवन को उड़ा लेजाकर स्त्रियों
के कटाक्ष रूप वाणों से वदरीनारायण को वेषन किया ॥ ७ ॥

जब उन सबों से भगवान् का कुछ भी विकार न भया
तब वे सब शाप के भय से कापने लगे तब भगवान् अभि-
मान रहित होकर और यह इन्द्र का वधतिक्रम है ऐसा जान
कर उन सबों से बोले कि हे कामदेव । हे पवन । हे देव स्त्रियों ।
तुम लोग कुछ मत डरो यह भोजनादिक पदार्थ ग्रहण करो
और इसी ठिकाने रहो इहां से मत जाओ ॥ ८ ॥

इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव ! देवाः सत्रीडनम्राशिरस्तः सद्युगं तमूचुः ।

(१) नैतद्भिर्भो ! त्वयि परेऽविकृते विचित्रं स्वारामधीरनिकरान्तपादपद्मे ॥ ६ ॥

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः (२) स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते ।

नान्यस्य बहिषि बलीन ददतः स्वभागान् भजे पदं त्वमचिता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥ १० ॥

क्षुत्तृत्त्रिकालगुणमारुतजैह्वयशैश्वर्यानस्मान्पारजलधीनतितीर्य कैचित् ।

क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गोमज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृषोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

इति प्रगृह्यतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः ।

दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विभुः ॥ १२ ॥

श्रीशारदामिकृतभाष्यटीपिका ।

हे नरदेव ! अभयदे श्रीनारायणो इत्थं ब्रुवति सति देवाः कामादयः सत्रीडानि नम्राणि जिह्रांसि येषां तेलुज्जामरेणैवावनत-
शिरस्का इत्यर्थः । सद्युगं यथा भवति तथा कृपां जनयन्त इत्यर्थः ।
कृपायुक्तं तमिति वा मायातः परे अतोऽविकृते स्वारामाश्च
ये भीराश्च तेषां निकरैरान्तर्पादपदं यस्य तस्मिन् स्वयमेतद-
क्षोभायुक्तपादि न विचित्रम् ॥ ६ ॥

अस्माकं चापराधाचरणं क्षमास्त्वाच्च विप्रमित्याहुः-
त्वामिति । त्वां सेवमानानां सुरैरेन्द्रादिभिः कृता अन्तराया
विघ्ना भवन्ति कस्मादित्यत आहुः-स्वौक इति । स्वस्थानं
स्वर्गमतिक्रम्य परमं तव स्थानं व्रजतां नान्यस्य त्वमसेव-
मानस्य कुतः ? बहिषि यज्ञे स्वभागान्पुरोडाशादीन्बलीन्करान्क-
विक इव दक्षे इन्द्रादिभ्यो ददतः पवच्छतः तर्हि किं मद्भक्तो
विघ्नेर्भयति ? नेत्याहुः, भजे इति । यदीति निश्चये यतस्त्वं
सर्वसुराधीश्वरोऽविता रत्नकोऽतोऽसौ विघ्नानां मूर्ध्नि पदमङ्गि-
भजे कुतः ? पुनस्त्वयि विघ्नशङ्केति भावः ॥ १० ॥

त्वमभक्तानां तु केवलं तपश्चरतां कृपया गतिः अस्माकं वा
वशं यान्ति क्रोधस्य वा । तत्रास्मद्वशाः कामोपभोगमपि तावद-
नुभवन्ति क्रोधस्य वशाः पुनरतिमन्दा इत्याहुः-क्षुत्तृडिति ।
क्षुत्तृत्त्रिकालगुणाश्च शीतोष्णवर्षाणि च मारुतश्च प्राणो
बाह्यो वा जैह्वया जिह्वामोगाश्च शैश्वर्या गुह्योपभोगाश्च
एतामस्मान्पारजलधिरूपानतितीर्य विलङ्घ्य गोस्पदे मज्जन्ति
कुतः ? यतः क्रोधस्य विफलस्य वशं यान्ति गच्छन्ति । किञ्च,
क्षले मज्जन्तो यथा विवशाः सन्तो मस्तकारोपितं मारमुत्सृ-
जन्ति तथा वृषेभ्यो न मोक्षाय न च भोगाय शोपादिना वृषरं
तप उत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

स्त्रियो योगनिर्मिताः स्त्रीः शुश्रूषां कुर्वतीः स्वर्चिताः
सद्युगं कृतास्तेषां सत्तावययादिदोषपशमाय दर्शयामास ॥ १२ ॥

श्रीशारदामिकासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

वज्राया मनोधर्मत्वेन शिरःसु तदस्ममशान् साहित्यस्य च

वज्रायुभावत्वेनैव विवर्तितत्वाल्लज्जामरेणैवादि आर्थिकार्थत्वेन
व्यख्यातं क्रियाविशेषणं घृष्टाया विषयो न व्यक्तोऽत इत्यर्थः
इत्युक्तं पतच्छब्दस्य व्यपहितपूर्वपरामर्शकत्वाद्दक्षोभायुक्तपा-
दोति व्याख्यातं तत्र प्रहस्येत्यनेन क्रोधाभावकूपोऽक्षोभ उक्तः
मां मेष्ट्यनेने मयात्मकदुःखप्रदायोच्छाकपाऽनुकम्पोऽका मादिना-
तिथये तच्च यत्किं गृहीतेत्यनेनोक्तम् ॥ ६ ॥

यदीति । यदि वेदाः प्रमाणं स्थुरितिविप्रश्चये सतस्त्वं
भक्तानां निश्चयेन रत्नकोऽतोऽसौ भक्तो विघ्नान् जयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

तत्र क्रोधास्मद्वशगोमर्द्वे कामोपभोगमपीति यद्यपि कामो-
पभोगस्तपःफलं न भवति तथापि अस्मद्वशतास्तु तुच्छमपि
तम् अनुभवन्त्यपेरर्थः । क्रोधस्य गोस्पदत्वं स्वविषयघातमात्रेण
नष्टत्वात् जिह्वादियपेक्षया तुच्छत्वात्तुच्छफलत्वाच्च ननु विषयस्यो-
पभवनं श्वस्त्वम् । तदुक्तं सप्तमे “कामस्मान्तं हि क्षुत्तृड्भ्यां क्राव
स्यैतत्फलोदयात् । जनो याति न शोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो
वश” इति क्रोधस्य गोस्पदत्वाद्यपेक्षया तद्वताञ्च मज्जनकतुत्वारोपेक्षया
तेषां मस्तकमारुतमारोपितम् । वृषेभ्यस्तस्य व्याख्यातं न मोक्ष-
येत्यादि ॥ ११ ॥

योगबलेन दर्शयामास ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपदीपम् ।

अविकृते विकाररहिते स्वारामधीराः आत्मासमावि-
र्भासः ॥ ६ ॥

स्वौकः स्वशब्दो देववाची स्त्री विवक्षयेत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्मान्पारजलधीन् अस्मान्तेव जलधीन् इति पदे गोः
गोस्पदे ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे नरदेव ! अभयदे श्रीनारायणो इत्थं ब्रुवति सति देवाः
कामादयः सत्रीडानि नम्राणि च शिरांसि येषां ते वज्राम-
रेणावनतशिरस्का इत्यर्थः । सद्युगं कृपायुक्तं यथा भवति तथा
कृतापराधैस्वयमात्मसुतेषु कृपा यथास्यास्येत्यर्थः । तं भीमाया-

(१) नैवे विभो ! त्वयि परे विकृतिर्विचित्रा इति विज्ञ० पाठः (२) त्वां सेवतां बहवोऽन्तरायास्तांको विवक्षये इति विज्ञ० पाठः ।

त्वायि सर्वं युक्तं परं सेवकानां कुर्वन्ति तस्मिन्कारणात्
 च पाक्षिकम् अतो नित्यनिराकरणाय तदनुवदन्ति=प्रवाहमयांवा-
 सहितो भक्तः पुष्टो भवति तत उभयप्राधिकृतो देवाः सस्याः
 स्वसेवापरित्यागेन भगवत्सेवापरायां प्रवाहमयोक्त्रयोर्विघ्नं कुर्वन्ति
 अतः प्रवाहमयोक्त्रयोः पक्षमल्लब्ध्या दीना इव भवन्ति तदाह—त्वां
 सेवतामिति । फलपञ्चनं तमिति पदं प्रज्जतामिरयुक्तं यद्यपि “यथा
 तरो” इति न्यायेन भगवत्पूजायां कृता भवन्ति । तथापि भगवद्भ-
 क्तस्य देयाभावाच्च सेवामात्रेण पुष्टा भवन्ति तदाह, सेवतामिति

श्रीमद्भगवद्गीताचरितसुबोधिनी ।

बहुप्रकारा विघ्नास्तत्कार्ये ततश्च किमपि कार्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः प्रवाहे षड् ददतः ततः स्वभागान् मयोदायां नच ते सर्वे विघ्नकर्तारो बुज्जना इव तदाह—नान्यस्येति । अतस्त्वेनैकत्वात् यद्यपि “यदनु चरित” इति न्ययेन भगवतोऽपि ममिमते तथापि लोकापवादात् इयया वा यद्यविता विघ्नस्थानी तदास्थाने प्राप्नोति कश्चिदित्यर्थः । विघ्नानां प्राप्नुये किं वक्तव्यमत आह— यदि विघ्नमूर्ध्नि विघ्नास्तत्कार्याणि नेतुं मस्तके स्थापितवन्तः यदि तत्रैव तत्स्थापनं तदा तत्रैव पदं च भवेत्यर्थः । उत्तरवाक्यगतोऽच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षते “तथा न ते मां भव” इत्यत्र भगवद्विषया यादवा इव उदासीनाः सेवमानास्त्वमेति विशेषः ॥ १० ॥

एतद्दृढीकरणाय विघ्नानां माहात्म्यमाह परः सहस्रेष्वपि विघ्नेषु षड्भिः प्रधानभूताः तत्राप्युत्तरोत्तराधिक्ये तदाह—शुद्धि-त्यादिना “समुद्र इव हि कामः” इति श्रुतेः । अष्टप्रकृतिकस्य कामस्य उत्तराया कठिनम अथवा सावज्जीविमनन्तजन्मसु बाधते तत्र सहने तरणा प्रतीकारो भज्जनम् अतः प्रतीकारसाधनानि कर्तव्या वशीकरणं चापरो धर्मः सर्वेषां भवशीकृतानामेव तरणादिशङ्का अतितीर्येति बहुकालसहने तथा न बाधन्त इति ते पुर्वभाः कामे तु मग्नस्येन्द्रियं सुखमस्ति क्रोधे तदपि न शत्रुमरणस्य दुःखाभावहेतुत्वेऽपि न शक्यते विशेषः क्रोधश्च दुःखात्मकः तदपि विवेकाभिमानवत् एव क्रोधे सहनशङ्के नस्ति वशीकृत एव भवतीत्याह—वशं याप्तीति । कामविचारे क्रोधस्त्वतितुच्छः प्रवाहमयोदायां स्थित्यभावात् विवेकविधुति-त्वाच्च हेतोरप्यभावात् तदाह—गोः पदे मज्जन्तीति—विरुद्ध-वाक्यस्य पदेकदेशे मज्जन्तीत्यर्थः । कामः कायिकः क्रोधो वाचनिक इति सिद्धम् उभयोस्तारतम्यार्थं श्लिष्टवचनं कामे मज्जानां मयोदाफलानुभावेऽस्ति क्रोधे तदपि नेत्याह—दुश्चर-तपश्च वृथोऽसृजन्तीति । भग्नः शिरोमारमिव स्वपराधोपयोगा-भावात् वृथेति त्रिकावगुणाः शीतोष्णवर्षाः अतिशयेन तीक्ष्णो गोपदे ईश्वरनिर्मिते एवं कामक्रोधाभावं भगवति वृथा भक्तेष्टमार्थ-नक्षपौषधवर्णनमिषेण स्तुतिरुक्ता ॥ ११ ॥

एवं ज्ञानमन्त्रिणैश्चर्याज्ञानाकीर्ति तज्जिराकरणाय स्त्रियो दर्शितवानित्याह—स्त्रीभिः कामजयो यस्य क्रोधस्याप्यन्वेनेन हि उत्कर्षोपायकत्वेन क्षुभयोरित्यन्विता तेषां सतां तेष्वयं इति वा तेषामेव सम्बन्धिन्य इति वा अयडास्तस्याः अथवा उर्वशीदानमनुचितं स्यात् कामादीनामपि विवेकविस्मरणत्वेन-छद्मत्वं दर्शनं यासां ताः स्त्रीः ज्वने कामादीनां पूजायां स्नापनादौ ननु तूष्णीं भावेनापि सर्वसिद्धौ किमन्वेवं कृत-वानित्यत आह—विभुरिति । समर्थस्य हि सङ्घैः क्रीडनं तत्र-दित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताचरितसुबोधिनी ।

हे नरदेव ! भगवदे श्रीनारायणे इत्यं भवति सति देवाः कामादयः सघृणं कृपायुक्तं तं परे परमे निर्विकारे स्माराभाः आरमारमाः ॥ ६ ॥

त्वद्भक्ता अपि स्वतः प्रसादादस्माच्च गणयन्ति, कुतः ? पुनस्त्वं गणयिष्यसीत्याहुः—त्वां सेवमानातां जनानां सुरैरिन्द्रादिभिः कृता अन्तराया अस्मदादयो विघ्ना बहवो भवन्ति इन्द्राद्यैर्विघ्नाः कथं क्रियन्ते अत्राहुः—श्लोक इति । स्वस्थानं स्वर्गं मतिक्रम्य परमं तव स्थानं व्रजतां विघ्नकरणं खलु मात्सर्यहेतुकमिवेति भावः । तान्यस्य कर्मिप्रभृतेः कुतः वद्विषि यच्च बलीन् पुरोडाशादीन् तत्तद्भागान् इन्द्रादिभ्यः करात् रात्रि कर्षकस्येव ददतः तर्हि मज्जको विघ्नेभ्य इति नेत्याहुः । भक्त इति । यदीति निश्चये सत्-त्वं सर्वसुराधीश्वरोऽविता रक्षकः अतोऽसौ विघ्नानां मूर्द्धि पद-मङ्गलि भवेत् कुतः । पुनस्त्वयि विघ्नशङ्केति भावः ॥ १० ॥

त्वद्भक्तिविमुखानां तपश्चरतां तु वृथोगतिः अस्माकं वा वशा भवन्ति क्रोधस्य वा तत्राभ्युदयः कामोपभोगमपि तावद-नुभवन्ति, क्रोधस्य वशाः पुनरतिमत्ता इत्याहुः । शुद्धिति । शुद्ध-तृच त्रिकावगुणाः शीतोष्णवर्षाणि च मातृस्त्वगिन्द्रियमात्रा मन्त्रातिवशं जेह्वयो जिह्वाभोग्यश्च शैल्यः शिश्नभोग्यश्च एतान् अस्मान् अपारजलधिरूपान् अतितीर्य विरुद्धं गोपदे मज्जन्ति किञ्च जले मज्जन्तो यथा विवर्षाभूय मस्तकारोपितं घनमार-मुत्सृजन्ति तथा वृथा न मोक्षाय न भोगाय शापादिना दुश्चर-तपश्च विमृजन्ति ॥ ११ ॥

प्रगृह्यतां स्तुवतस्ताननाह्वय स्त्रियः योगनिर्मिताः स्त्रीः शुभ्रवां सखेवं कुर्वतीरिव प्राकृतीरित्यर्थः । तेषां खलाध्वयादिर्विषो-यशमाय दशवामास ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

हे नरदेव ! देवाः कामादयः सवीडानि नक्षत्राणि शिरांसि येषां ते सघृणं कृपायुक्तं तं भगवन्तमुचुः । परे पूर्णे अविकृते क्रोधादिरहिते स्माराभाः भगवति मे धीराः प्राप्तिनिष्ठाः तेषां निकरैः समूहैः मानतः पादपदमं यस्य तस्मिन् एतत्कामक्रो-धादिसंस्पृष्टत्वं न ॥ ६ ॥

भगवतः कामाद्यस्स्पृष्टत्वं कैमुतिक्रियायेनाहुः—त्वामिति । अन्त्यस्य भगवद्वत्त्वकस्य राज्ञे बलीनि च स्वभागान् सुरैर्यो वदतोऽपि सुरकृताः बहवः अन्तरायाः भवन्ति श्लोकः स्वस्थानं सुरलोकं विरुद्धं यद्यपि ते परमं पदं स्थानं व्रजतां त्वां सेवमा-नानां तु सुरकृताः अन्तरायाः नेष्टव्यवः । न तवेति किं वक्तव्यं यदि तु विघ्नमूर्द्धि पदे भवेत् प्रवर्षि कुर्वीतस्त्वत्सेवक इति शेषः तदा त्वमविता रक्षकोऽस्येव ॥ १० ॥

भगवतस्तद्भक्तानां च कामक्रोधाविधर्जितत्वं निरूप्य भगव-दभक्तानां कामादिवश्यत्वेनाकृतार्थत्वमाहुः—शुद्धिति । बहुवक्ता-वत् शुद्धादिकामाभिभूताः प्रसिद्धा सकृताया एव प्रियन्ते केचित्तु शुद्ध तृच त्रिकावगुणाः त्रिजातुमांस्यगुणाः शीतो-ष्णवर्षाणि च मातृस्त्वगिन्द्रियमात्रा मन्त्रातिवशं जेह्वयो जिह्वाभोग्यश्च शैल्यः शिश्नभोग्यश्च एतान् अस्मान् अपारजलधिरूपान् जलधिवद्दुश्चरान् सुखबुद्ध्या तत्र तत्राशकैर्जनैः अकुमशक्यान् अतितीर्य विरुद्धं यत् तत्र तत्रासक्तिं त्यक्त्वापि गोपदे मज्जन्ति अत्यल्पे क्रोध-नाग्निं गते पतन्ति तदेव स्पष्टतयाहुः—क्रोधस्य वशं याप्तीति । पुत्रशिश्यादिशिक्षायां विषयकक्रोधोपायस्येवमाहुः—विकलस्येति ।

(१) तै देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः ।

मन्धेन मुमुहुस्तासां रूपैर्दार्यहतश्रियः ॥ १३ ॥

वानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव ।

आसामैकतमां बृद्ध्वं सर्व्यां स्वर्गभूषणाम् ॥ १४ ॥

ओमित्यादेशमादाय तत्त्वा तं सुरवन्दिनः ।

उर्वशीषत्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥ १५ ॥

इन्द्रायाऽनम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम् ।

ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रासं विस्मितः ॥ १६ ॥

आमन्त्रकदेवकृतविद्यान्तप्रदीपः ।

अत एव तपः श्रुत्योत्पन्नमिति लोकाश्रितं कोषविषयस्य जनस्य
पापं गृह्णन्ति ॥ ११ ॥

तेषां कामादीनाम इति हस्तेषु श्रुत्यां विभुः नारायणः स्त्रियः
बृहद्वाऽऽविः कृत्यः स्त्रीः भगवन् । आद्यापयत्स्वेषु शुभ्यां कुर्वतीः भग-
वतापि साधुसाध्विति स्त्रीतिः सुष्ठु मर्मिताः अद्भुतदर्शनाः ब्रह्-
माश्रयवर्धनाः कामादितृप्तियोजकेन्द्रादिभूषात्पन्तमुत्कृष्टदर्शना-
स्तस्माद्भूषादिर्दर्पहाः दर्शयामास ॥ १२ ॥

भाषा-टीका ।

हे नरदेव ! परीक्षित जी ! इस प्रकार से भगवत् देवता के भग-
वान् के कथन को सुनकर कामादिक देवता लज्जित होकर
मस्तकों को नीचा करके बड़ी अधीनता से भगवान् से
बोले, कि—हे प्रभो ! यह देखी बात आप के विषय में कुछ
आश्चर्य नहीं है, क्योंकि आप माया से परे हैं और विकार
रहित हैं केवल अपने आत्मस्वरूप ही में रमण करने वाले
और मुनिजन आप के चरण कमलों की सेवा करते
हैं ॥ ६ ॥

जो पुरुष आप की सेवा करते हैं उनके ऊपर देवता
लोग बहुत विघ्न करते हैं क्योंकि वे उपासक लोग
देवताओं के स्थानों को भी छोड़कर आप के परमपद को जाने
वाले हैं, जिस से और जो लोग कर्मकाण्ड से देवताओं को बली
देते हैं तिनका विघ्न देवता नहीं करते हैं परन्तु तो भी
यदि आप भक्तों की रक्षा करने वाले हो तो वे उपासक
लोग विघ्न करने वालों के मस्तकपर पैर रखकर आप के
स्थान को चले जाते हैं ॥ १० ॥

संसार में कोई तपस्वी वाले ऐसे हैं कि जो श्रुति
तथा और तीनों काव्यों के दुःख और गुण कृत दुःख
पंचन के जिज्ञासा रख के छिग इन्द्रिय के मुख हम
काम आदि अपाए समुद्रों के पार उतर कर निष्फल केवल
क्रोध के बंध होजाते हैं सो गौ तुल के वशेवर जल

में डूब जाते हैं बड़ी दुःख तपस्वी को व्यर्थ ही छोड़
देते हैं ॥ ११ ॥

इस प्रकार से उन के स्तुती करतेही में भगवान् ने
बड़ी प्रदुम्न रूप वाली स्त्रियों को दिखा दिया जोकि
सुन्दर प्रसंशनीय थीं और शुभ्या कर ने में हाजिर
होरही थीं ॥ १२ ॥

श्रीशरस्त्रामिकृतभाषां दीपिका ।

रूपिणीमूर्त्तिमतीः श्रीरिव ताः स्त्रियः स्त्रीदृष्ट्वा तासां तु रूप-
स्यौदार्येण महत्त्वेन हता श्रीः कान्तिर्बेषां ते ॥ १३ ॥

बृद्ध्वं वृणीष्वं क वषं वराकाः क चेमा इति चैत-
न्नाऽऽह सवर्णा समानरूपाम तैकाऽप्यस्मदनुकुरेति चेन्मा भवतु
तथाऽपि स्त्र्यैस्व शुभ्यारूपाम् ॥ १४ ॥

सुरवन्दिनो देवमृत्त्याः ॥ १५ ॥

इन्द्राय इन्द्रं प्रति नारायणबलमूचुः शक्रस्तत्रासं आसं
प्राप्तो विस्मितश्च तत्र विस्मित आसेति वा ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

स्त्रियः स्त्रीः तासामुर्वशादीनाम् ॥ १३ ॥

तान् कामादीन् तेषां तिरस्कारे शमिनां हासनादित्यादिवेत्य-
नेन मुखप्रसन्नित्युच्यते । यद्वा, भगवत्काराधनतपोनिष्ठानां न विघ्नाः
प्रभावन्तीति प्रहसन् तथाच इवेत्यनधिकार्यं स्वर्गभूषणरूपामिति
व्याख्यानाद्भूषणमित्येव पाठः ॥ १४ ॥

तुओमित्यङ्गीकारे आदेशमाश्रयम् ॥ १५ ॥

तत्र नारायणबले विस्मितो बभूव ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपदीयम् ।

बृद्ध्वं वृणीष्वम् ॥ १४—१५ ॥

(१) ता इति वीर० पाठः ।

[११]

श्रीमद्भिरराधवाचायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ता इति देवानुचराः कामादयः श्रीरिव रूपिणीः सुन्दरमूर्तिमतीः ता मारीदंष्ट्रा तासां रूपौदार्येण रूपसौन्दर्येण हता श्रीः कान्तिर्येषां ते तासां गन्धेन शरीरसौरभेन मुमुहुः पारस्विकं प्रापुः ॥ १३ ॥

किञ्च, देवदेवो ब्रह्मा तस्यापीशः श्रीनारायणः तान् कामादीनाह-तदेवाह, आसां स्त्रीणां मध्ये एकतमां वृद्धं वृणीध्वं क वयं वराकाः क चेमा इति चेत्तत्राह सवर्णां समानरूपाम् इति न काप्यस्मदनुकूपा इति चेत्तत्राह, स्वर्गभूषणामिति । स्वर्गस्य भूषणरूपाम् इति ॥ १४ ॥

ओमित्यादि द्रुमिलवाक्यम् ते सुरवन्दिनो देवभृत्याः कामादयः आदेशं भगवदाह्वाम् ओमित्यङ्गीकृत्य तं प्रणम्य च दर्शनीनाम-प्सरःभेष्टामादाय तां च पुरस्कृत्वाप्रतो निवास दिवं स्वर्गं कयुः ॥ १५ ॥

गत्वा च किं चकुरिन्द्रश्च किं कृतवांस्तदाह-इन्द्रावेति । सदस्ति त्रिविक्रमां देवानां शृण्वतां सताम् इन्द्राय नमस्कृत्य श्रीनारायणस्य बलम् ऊचुः शक्र इदंस्तत्र तावद्विस्मितः सन् तत्रास भवेषीत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रूपिणीः प्रशस्तरूपाः ॥ १३ ॥

वृद्धं स्त्रीकृतम् ॥ १४ ॥

सुराणां वन्दिनः वन्दिप्रदणपटवः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्भुक्तमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अवेयदानं वक्तुं तदपेक्षमाह-देवानुचरा अपि इन्द्राद्यन्तः-पुरस्त्रीदर्शनेऽपि मोहमावाय तादृशोऽपि सर्वजगत् श्रियो मूर्ति-मय एव ता जाता इति तासां पद्मकिञ्चदकगन्धानां गन्धेनैव मोहं प्राप्ताः कुतः पूजाज्ञानमित्यर्थः । श्रीरिति द्वितीया बहु-वचनेन गन्धेनैव यत्र मोहः किं पुनः स्पर्शनादिभिरिति भावः । सोलुपतां वक्तुं विशेषणान्तरमाह-तासां रूपौदार्याभ्यां हता श्रीरिवामिति उत्तरसम्बन्धे षष्ठ्या अलोक श्रीद्विविधाः कान्ति-ध्वनेन चोति रूपेण कान्त्याधारेण कान्तिनाशः औदार्येण च धनस्य च औदार्याभावे धने शिलावत् अथवा रूपस्य यदौ-दार्ये तासां रूपसन्निधानमात्रेण सर्वे रूपवन्तो अवन्तीति पूर्वकान्तेनाशः ॥ १३ ॥

तेषामभिप्रायं श्रुत्वा अवेयमपि वृत्तवानित्याह-प्रति-काराभिनिवेशं हृदं मत्वा सन्तुष्ट इव वृत्तातीति देवानां देवा इन्द्रादयस्तेषामीश इति वन्दय्यापीन्द्रस्य भोगः अतः अपकारिभोगपर्यवसानात् वद्यात् तेषां दोषामावमाह-प्रण-तानिति । मोहमपि प्राप्य ते न पश्यन्तीत्यर्थः । अत एव द्रष्टुमपि मीतान् दृष्ट्वा जातमपि हास्यं दोषामावायोपसंहृतमित्याह-महसज्जिवेति । मवतामिन्द्रस्य चोपकाराय सवर्णां स्वर्गभूषणा-मिति समानो वर्णो यस्या इति पञ्चमी ॥ १४ ॥

अनुभावप्रवृत्तिं वक्तुं हेतुमाह-ओमित्यङ्गीकारे आश-मादाय नमनेन सवकत्वस्थापनं दत्तप्रदण्ये कीर्तिस्थापने च हेतुः वन्दिन इति अप्सरस्त्वमेतेषां सुखाय ॥ १५ ॥

अनुभावमाह-कामादिजयो वशीकरणम् इन्द्रादिमानसङ्ग-ओति वक्तुं तत्राचेति मयम् यथानुसं करिष्यतीति चरित्रेण विस्मयः । एवं देवविस्मापने नारायणचरित्रमुक्त्वा क्रमेणोप-कारानुसारेण सर्वोक्तार्थान् सङ्क्षेपत आह-यावदध्यायसमाप्ति-तत्र क्रियापेक्षया ज्ञानस्य प्राधान्यं तत्रापि प्राधान्यं सनकादीनां तेन प्रथमं हंसचरित्रं प्रयोक्तव्याभावे स्पष्टम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तेषां परामुवदर्शनेन प्रहसन् इवेत्यतिगाम्भीर्येण प्रहासरोचो-व्यञ्जितः वृद्धं वृणीध्वं क वयं वराकाः क चेमा इति चेत्तत्राह-सवर्णां समानवर्णां सतुल्यामेतासां विभूतिरूपं प्राकृतमपि काञ्चिदित्यर्थः । तथापि स्वर्गस्य भूषणं भविष्यतीति स्वर्गोति ॥ १४ ॥

आदेशमादाय आशां गृहीत्वा सुरवन्दिनो देवभृत्याः ॥ १५ ॥

तत्रास ग्रहो मया अपराधमिति प्राप्तां प्राप्तः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतचिदान्तप्रदीपः ।

देवस्येन्द्रस्यानुचराः ते कामादयः रूपिणीः प्रशस्तरूपाः किं बहुना ? श्रीरिव आसारूपयुक्ताः स्त्रियस्ताः स्त्रीदंष्ट्रा तासां रूपस्यौदार्येणोत्तुङ्गमितत्वेन हता श्रीः कान्तिर्येषां ते तथाभूताः सन्तः तासां गन्धेन मुमुहुः ॥ १३ ॥

देवाः इन्द्रादयः तेषां देवाः ब्रह्मादिषादयः तेषामीशः इष-शब्दः स्वभावादेव प्रहसितमुखत्वं भगवतो द्योतयति-वृद्धं वृणी-ध्वम् । ननु, मत्कुण्ठेन गरुडस्त्वेव मोहशैः एतासां स्त्रीकरणं न युक्तमित्यत्राह-सवर्णामिति । असमानरूपाम् । ननु, सवर्णां आसु नास्तीत्यत्राह-स्वर्गभूषणामिति । एकस्य प्राणिनस्तु का कथं सर्वोऽपि स्वर्गः प्रासां मध्ये एकतमाया अपि तुल्यो भव्यपि नास्ति तथापि स्वर्गोत्कृष्टतरयैकां स्त्रीकृत्येति फलितोऽर्थः ॥ १४ ॥

सुरस्येन्द्रस्य वन्दिनो भृत्याः ॥ १५ ॥

इन्द्राय इन्द्रं प्रति-मानस्य प्रणम्य नारायणस्य वलमेभ्यर्च-मूचुः तदा शक्रः विस्मितः तत्रास मतिम् ॥ १६ ॥

साक्षात् टीका ।

इन्द्र के सेवक उस काम देवादिकों ने जब रूपवती लक्ष्मी सरीकी उन स्त्रियों को देखा तब उनके रूपकी सुन्दरतासे इनकी श्रीहत होगई और उनके गन्ध से मोहित होगये ॥ १३ ॥

जब वे देवता नमस्कार करते थे तब भगवान् इससे सरीके उन से बोले कि इन अप्सराओं के मध्य में से एक किसी को अपनी स्त्री देख कर तुम बेजाओ जो कि तुमारे स्वर्ग की भूषण रूप हो जावेगी ॥ १४ ॥

हंसस्वरूपवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः ।

विष्णुः शिवाय जगतां कलयाऽवतीर्णस्तैनाऽऽहता मधुभिदा श्रुतयो ह्यार्ये ॥ १७ ॥

गुप्ताऽप्यये मधुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरताऽम्भसः क्षमाम् ।

कौर्मै धृतोऽद्रिस्मृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्तम् ॥ १८ ॥

संस्तुन्वतोऽविपतितान् श्रमणामृषींश्च शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् ।

देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जग्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥

देवासुरे युधि च दैवपतीन् सुरार्थे हत्वाऽन्तरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः ।

भूत्वाऽथ वामम इमामहरद्वलैः क्षमां याज्जल्लेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

तब मे देव के मुख गण भगवान् की भाषा का अङ्गीकार करके नमस्कार करके सब भस्तरों में भेष्ट उर्वशी को ले आगे करके स्वर्ग को चले गये ॥ १७ ॥

इन्द्र की समा में जाकर नमस्कार करके सब देवताओं के सुनने ही अतिराग के प्रभाव की उनसे ध्वनि-किरा तिसको सुनकर इन्द्र भी विस्मय को प्राप्त होकर बहुत डरमये ॥ १८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन्यानप्यवतारांस्तस्मिन्निति चाऽऽह-हंसस्वरूपीति । दत्तो दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः नः पिता ऋषभश्च विष्णुरेव कलयाऽवतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत्त, तेन विष्णुना ह्यार्ये ह्यभीषा-वतारे मधुभिदा सता तत्र पातालतः सनातन्यः श्रुतश्च ग्राहताः ॥ १७ ॥

इहा पृथ्वी औषधयश्च गुप्ताः क्रौडे च वराहावतारे ग्राहा-द्रजेन्द्रममुञ्चदामास एवमादौ यथावतारे नाम नास्ति तत्र विष्णुः शिवाय जगतां कलयाऽवतीर्ण इत्यनुवर्तनीयम् ॥ १८ ॥

संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वन्नाम् ऋषीन्वाक्यवित्यान्कद्वयार्थं समिदाहरणो गोपदे मरुतानिन्द्रेणोपहसितान् उद्धृत्याऽपदोऽमो-चयत् तमसि प्रविष्टमौचयामास असुरगृहे पिहिता निरुद्धा या देवस्त्रियोऽसुराभ्युदनेकावतारैः ॥ १९ ॥

अन्तरेषु सर्वमन्वन्तरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनान्यदधात्कला-वाम इमां क्षमां समदाददौ ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आत्मयोगं ज्ञानयोगं तब हंसः सनकादिभ्यः दत्तो यदुपहादा-दिभ्यः कुमारो नारदाय ऋषभश्चात्मभ्यः ज्ञानयोगमवददिति केन ततः मधुर्वत्वात् ॥ १७ ॥

गुप्त इति युग्मकं हरिचन्द्रकेऽवतारे ग्राहाद्रजेन्द्रं मोचयामा-

मास कुतो मोचयदित्यपेक्षया कश्यपार्थमित्यादिष्वहं नमः ॥ १८-१९ ॥

इहातेरप्यनेकार्थत्वेन अपालवदिति व्याख्यातम् अनेकार्थो-न्तरे ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

दत्तः कुमारो दत्तात्रेयः अप्रापि भगवान् कलयावतीर्णः इत्यनुषङ्गः ॥ १७ ॥

मात्स्ये अप्यये प्रचये इहां भूमितत्त्वम् अमुञ्चत् अमोच-यत् ॥ १८ ॥

पिहिता येनेत्यध्याहारः ॥ १९ ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन्यानप्यवतारांस्तस्मिन्निति चाऽऽह-हंसस्वरूपीति । अच्युतो विष्णुर्हंसादिरूपेण जगतां शिवाय मङ्गलाय कलयाऽवतीर्णः सन्नात्मयोगं जीवात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगमवददुपदिष्टवान् इति सम्बन्धः । तत्र दत्तो दत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः नोऽस्माकं कल्यादीनां पिता भगवानृषभश्च तेन विष्णुनैव ह्यार्ये ह्यभीषा-वतारे मधुभिदा मधुनामासुरमभिनदिति तथाभूतेन श्रुतयो वेदा अपहृता आनीताः ॥ १७ ॥

तथा मात्स्येऽवतारे मनुः सत्यवतः गुप्ता गश्मि इहा पृथ्वी औषधयश्चकाराद्वयश्च गुप्ता इत्यर्थः । क्रौडे वराहावतारे ऽम्भसः प्रलयजलात् क्षमा भूमिम् उद्धरता विष्णुना दितिजा हरि-गुप्ताहो दत्तः कौर्मै कूर्मावतारेऽमृतोन्मथननिमित्ते स्वपृष्ठेऽद्रिमन्दरो धृतः तथा ग्राहाद्रजेन्द्रं शरणागतममुञ्चदमोचयत् यथावतार-नाम न दृश्यते तत्र विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्ण इत्यनुसन्धेयम् ॥ १८ ॥

संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वन्नाम् वाक्यवित्यान्कद्वयार्थं समि-दाहरणो गोपदे मरुतानिन्द्रेणोपहसितान् उद्धृत्यापदोऽमोचयत् तमसि प्रविष्टमौचयामास असुरगृहे हरिचन्द्रकेऽवतारे

श्रीमदीश्वराचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पिहिता निरुद्धा या अनाया देवस्त्रियस्ताश्चामोचयत् नृसिंहः सन्
सर्ता साधूनामभयासुरेन्द्रं हिरण्यकशिपुं जघ्ने हतवान् ॥ १६ ॥
देवासुरे युधि युधे सुरार्ये इन्द्राद्यै देवपतीन् हत्वाऽन्त
रेषु सर्वमन्वन्तरेषु कल्मसिभूमिर्भिरवतारैरिति यावत् भुवना-
न्वदधादपालयत् वामनो भूत्वा याज्ञा व्याजेन बलेः संकाशादिमां
क्षमामहरत् चादितेः सुतेभ्यः इन्द्रादिभ्यः समदात्वाय-
च्छत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ये ये हरेरवतारास्ते ते सर्वेऽप्येवंविधमाहात्म्यास्तुष्य
इति ज्ञाप्यते—इसखरूपीति । विष्णुः कलया हंसरूपवतीर्णा-
जगतां शिवायात्मयोगं परमात्मज्ञानमवदत् एवं कृत्वादावप्य-
न्वेतस्य कुमारो नाम हरेरुपान्तरं सनत्कुमारादिसौशीश्वरश्चा-
तीपदेष्टा—

“कुमारनामा तु हरिर्ब्रह्मचर्यवपुः स्वयम् ।

सनत्कुमाराय परं प्रोवाच जगदीश्वरः” ॥

इत्यनया स्मृत्या—

“विष्णोः सनत्कुमाराख्याच्छुश्रुज्जानमुत्तमम् ।

सनत्कुमारप्रमुखा योगेशः परमेश्वरात्” ॥

इत्यनया चोक्त्याः सिद्ध इति ह्यस्यै ह्यग्रीवावतारे तेन
मधुमिदा श्रुत्य ब्राह्मताः ॥ १७ ॥

मातस्येवतारे इवा भूमिगुप्ता अप्यये प्रलये सत्यवर्तौ नाम
मनुः सप्तऋषयश्च गुप्ताः अम्मसः क्षमासुरती हरिः क्रौडो
वराहावतारे दितिजो हिरण्यक्षो हतः अमृतोत्पत्तये क्षीरसमु-
द्रोन्मथने मन्दरादिः तापसो नाम हरिरिमराजं ब्राह्मद-
मुञ्चत् ॥ १८ ॥

व्यासावतारे संस्तुन्वतः अमरणाग्निः सङ्गानृषीश्च संसारा-
न्धिपतिताम् संसाराब्धेरमुमुचत्—

“सुपर्णा ऋषयो व्यासं नायमाना ययुः सदा ।

ज्वान्तं निवर्तयास्माकं मुमुग्धीति च वादिनः” ॥

इति वचनात् । व्यासावतारे इयं कथ्येति ज्ञायते नृसिंहे तरसि-
हावतारे तमासि प्रविष्टं कर्तव्यमुदमिन्द्रं वृषभधतो दोषावमु-
मुचत् सतामभयासुरेन्द्रं जघ्ने असुरगृहे पिहिताः अनायाः
देवस्त्रियः अप्सरसश्च व्यमोचयदिति—

“अमरणात् नृसिंहस्य शक्रो मुक्तो वृद्धभात् ।

हिरण्यकहताश्चापि तथैवाप्सरसां गणा” ॥

इति वचनसिद्धेयं कथा ॥ १९ ॥

उपेन्द्ररूपो हरिः देवासुरयुधे सुरार्ये देवपतीन् हत्वा अन्तरेषु
मन्वन्तरेषु भुवनान्ब्रह्मात् वामनो भूत्वा याज्ञाच्छलेन बलेदिमां
क्षमामहरत् हत्वा च तामदितेः सुतेभ्यः समदादित्यन्वयः
समुक्तं—

“उपेन्द्ररूपी भगवान्प्रतिमन्वन्तरं विभुः ।

असुरान्दहन्ति निषत् आसुरदेवे च वामनः” ॥

इति ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तथाऽन्यान् प्रमाणपर्यन्तानाह—अच्युत इति । सर्वरूपेष्वप्य
स्वरूपप्रच्युतः आनन्दरूप एव तत्तत्कारणं प्रदृश्यतीत्यर्थः
अवदच्युत आत्मतत्त्वमिति पूर्वोक्तं सर्वत्रानुपपन्नः हंसवत्ताम्र-
सनत्कुमारऋषमा ज्ञानकलावतीर्णाः तृतीयपादस्य सर्वेष्ववतारे-
ष्वनुपपन्नः कलवाप्यस्य कलयेति ज्ञानशक्त्या क्रियाशक्त्या वा
जगतामिति त्रिलोकस्थानां तत्समुपकारसिद्ध्यर्थं बहुवचनम् ।
भवतारास्त्रिविधाः सहजरूपाः समाभताः सुखसत्त्वस्वरूपे
भाविभूताः स्वत एवेति च तत्र पुरुषः शरीरे नारायणः
स्वतः शरीरे च तदन्वे शरीरे कृष्णः स्वत एवैकमाभि-
माने आधाराधेयभावो निरभिमानो हंसस्तु आनन्दमयः
प्रियशिरस्त्वादिरूपः हंसस्येव स्वरूपमस्यास्तीति हंसस्वरूपी
अतोऽस्य सिद्धतया निर्देशः ततश्चात्वारः कुमारस्यावेष्टोऽप्यवतार-
तुल्यत्वम् ऋषमे विशेषमाह—भगवान् पिता न इति । षड्युगैश्च-
र्याविर्भावो भगवन्मार्गप्रवर्तकश्च अजनाभनामाभ्युपगतेतिश्वर्ये
परिपाद्यते श्रीर् यत्कृत्व इति धर्मो वा जनपद इति वयः
जयस्यामिति श्रीः नाथं देह इति ज्ञानं ग्रहणं इति
वैराग्यम् अस्मज्जनं भगवन्मार्गः तेनेति सहितस्तृतीयपादोऽग्रिम-
चतुषु ज्ञानप्राधान्येन वेदोद्धरणं ह्यग्रीवे मधुकैटवयो
वेदोद्धरणं च चरित्रं कथाभ्यामुत्पद्यमानौ लब्धमिन्द्रियमन्त-
र्मित्वात्पत्नौ तद्वधेन तद्वद्वरात् शङ्के निवेदमाहताः सुतस्य इत्यर्थः ।
मधोरेव ग्रहणं प्रकृतं ज्ञानोपयोगाय प्रपञ्चस्य मधुत्व-
कीटानामपीन्द्रगोपादीनां माययेति तामसी भाषा तस्यामुत्पन्नः
कैटभः प्रवाहपोषक इति तद्वधे मर्यादासिद्धिः ॥ १७ ॥

प्रातिपादमवतारानाह—ब्राह्मणम् । वेदोद्धरणसात्पात-
मत्स्यमाह अप्यये ऐच्छिकप्रलये मनुः इवा औषधश्च
चकारावेदाः ह्यग्रीवासुरवधं कृत्वा आहता बहुकाल-
प्लवनेच्छायामयमवतारः इच्छैव प्रलयः षष्ठिमन्वन्तरान-
न्तरं पुष्टिवादोषः पृथिव्याग्निमाषिकारीवीजानि च सम्पादनी-
यानि च पतन्तीति तथा कृताः अग्निमन्वन्तरे कृष्णावताराश्चो-
क्तिकाधिकाराय बहुकालं तथा ज्ञानोपदेशः भूमिसाम्यासदन-
तरं वराहः दितिजो हिरण्यक्षः तृतीयस्कन्धषडध्यायकथात्र
अत एव भूम्युत्पत्तौ गौणाः अम्मस इति न कृष्णावतारस्यैव
ममोद्धरणसाम्यासदनु कूर्मः अमृतोन्मथनार्थं स्वपृष्ठ इति काल-
कूटवज्रनादिदोषसम्भवात् पृष्ठवा त्वदोषः एवं देहाभिमानरहि-
तान् चतुर अवताराभिरूप्य चतुर्थमन्वन्तरावतारस्येति
कार्यसमाप्तौ वैकुण्ठगताभिराभिमानसाम्येन वैकुण्ठावतारान्
चरित्रेणाह हरिर्गजेन्द्रः मोक्षितवान् प्रपञ्चविमोचनमिति आर-
भ्यपञ्चसु चतुर्थमन्वन्तरावतारचरित्रत्वेन गजेन्द्रस्य स्पष्टत्वात्
पञ्चमपञ्चयोऽग्रिमचरित्रमिति ज्ञायते ब्राह्मण्यं वैराग्यहेतुत्वाद्-
प्रादौ निर्देशः प्रपञ्चमिति सङ्ग्रामे च प्रपञ्चानामिति वत् पुष्टि-
त्वावदोषः अमोचयदिति वक्तव्ये सर्वकर्तृत्वादमुञ्चदिति आह
प्रपञ्चमोचने यस्य ब्रह्मचक्षुर्भवेति विरुध्यतेत्यत आह आसंमिति
नहि ते ओद्धरभूता आर्ताः पञ्चमन्वन्तरावतारवतारस्त्रीन् मोक्षि-
तवात् उत्तरपूर्वकायडस्याम् इन्द्रं च अन्धिपतितामिति कल्पा-
न्तरत्वात्तिरोहितं कश्यपेमाहरणसमये गोमूत्रपतितानिति केचित्त-
गजेन्द्र इव तेषामवस्था गच्छेन नीयमानानां वा समुद्रे पातः

भीमवृद्धभावाचकृतसुबोधिनी ।

चकारेण भेदः स्तोत्रकरणं च मिश्रतया समागत्य कृषीनुद्धृतमिति इन्द्रस्य तेनैवाद्धृत इति पुनश्चकारः बुधवधे प्रतीका-
समावादाद्युत्पत्तिं प्राप्तः सौम्यागस्त्योद्धृत इति ज्ञातव्यं यष्टे
मन्वन्तरावतारे मन्त्रं पापवित्वा वलिना इन्द्रासने गृहीते देवेषु
लीनेषु देवलिखः असुरैः स्वस्वगृहे गुप्ताः स्थापितास्ताश्च
तत उद्धृताः निरभिमानिनं नृसिंहमाह पूर्वजं तथात्वाच हिर-
ण्यकशिपुपीडासप्तमस्कन्धोक्ता मनुसम्पत्ता सताममवाच न
केवलं प्रह्लादस्य भयादाश्चर्यात् मन्वन्तरावतारानाह अहं न
सामान्यतः सर्वान् विधेयतः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पुनरहं न वामने सर्वेषु मन्वन्तरावतारेषु युगे देव्यान् इत्या-
दिपुष्टिस्तथाहं येषु त्रिभुवनरचयं चरिषं चकारादन्वेष्टव्यं सङ्का-
मेषु रजितनखरिव देवाभ्यश्चर्यापनाय पतीनिति मन्वन्तरेषु
मिश्रता चतुर्दशत्वं च ज्ञापितं कलाभिः पद्भिः मन्वन्तरावता-
रेषु विवक्ष्यं वामनचरित्रमिति मिश्रप्रक्रमाद्यशब्दः
इमामिति सप्तममन्वन्तरे वस्तु मत्स्यकृतः प्रलयः स कल्पावतारे
वलिना स्त्रेण हुते वा सर्वेषां बीजरूपेण स्थितिः पञ्चादुद्धृतम
इति मन्वन्तरावतारोऽपि तदेव बीजरूपमवधारयत्पूर्वधर्क्या हर-
याशः स्वतः बाह्यांशौ कानि पुष्टिस्तथाहोषः मातृनाम्ना अस्मान्
मथ्ये स्वतः वामनस्वैव इत्यादि त्रिकमत्वात् वामन इत्युक्तं
अवतारनाम वामनरूपेण हुता, किन्तु वलिसम्बन्धेन स्वत्व-
ज्वालेने बाह्यात्र हेतुः याच्यामूलकत्वादान्तरं स्वार्थत्वाभावाच्छब्दं
त्रिभिः क्रमेण सप्तपुष्ट इत्यत्र प्रह्लादं तदावरणानीत्युक्तम् अदि-
क्षास्तपसा सन्तुष्टः अस्मिन् मन्वन्तरे केवलं पुरन्दरस्यैव न
प्राप्तव्यं पदप्रयत्नं दानाभावादिमामित्युक्तम् ॥ २० ॥

भीमीदृशनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

इसस्वरूपी देवाकारः वृक्षो इत्याश्रयः कुमारः नः पिता-
ऋषमश्च विष्णुरेव कलयाऽवतीर्णः सत्साराभोगममवत् तेन इत्याख्ये
हृषग्रीवावतारे मधुमिश्रा सता ततः भूतयः प्राहृताः ॥ १७ ॥

अप्येव प्रलये मनुः सख्यतः इवा पृथ्वी औषधयश्च गुप्ताः
क्रौडि वराहावतारे इमराजं गजेन्द्रम ममुञ्चत् मोचना-
भास ॥ १८ ॥

सन्तुष्टतः ऋषीन् वासिष्ठिनान् कश्यपाय समिदाहरेण
गोपये निमग्नान् इन्द्रेणोपहसितानुत्पापनामोखयश्च शकञ्च
तमसि प्रह्लादस्यां प्रविष्टममोचयत् पिहितानिरुद्धा देवास्त्रि-
श्रामोचयत् अनेकावतारैरिति शेषः ॥ १९ ॥

अन्तरेषु सर्वमन्वन्तरेषु अवतारं अपाञ्चयत् कलाभिर्मन्व-
न्तरावतारैः ॥ २० ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीमसादीनवतारान् तद्विरिञ्चायि साह-इन्द्ररूपीति विष्णु-
देव कलया इन्द्ररूपी देवादिनामकश्च अवतीर्णः सन् आत्मनः
"वद्विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति" तस्य स्वस्य स्वस्वविशेषो ज्ञान-

योगं भक्तियोगे च भवत्यु तेषां विष्णुना इत्याख्ये अवतारे मधु-
मिश्रा सता ततः भूतयः प्राहृताः अनीताः ॥ १७ ॥

मातस्ये मन्वन्तरावतारे अप्येव प्रलये मनुर्गुप्तः - रक्षितः इवा
भूमिः औषधयः चकारात्सप्तपञ्चः गुप्ताः अममसः इमामुञ्चतां
विष्णुना क्रौडि वराहावतारे दितिजो हिरण्यवाचो हतः अमृतो-
न्मथने कौम्बे कर्मावतारे आदिः मन्दरादिः स्वपृष्ठे धृतः प्राहृत्
गजेन्द्रममुञ्चत् मोचयामास विष्णुरवतीर्ण इत्युच्यते एवं
वप्रावतारनाम लोकं तत्रानुवर्तनीयम् ॥ १८ ॥

गरुडोपाख्यानप्रसिद्धान् भ्रमणान् तपसातिचीयान् कश्यपाय
समिदाहरेण पलाशपत्रमूलवाष्टिकामेकैकां गृहीत्वा सूक्ष्मशरीरत्वेन
गोपये पतिताम् महद्भारवता इन्द्रेणोपहसितान् संस्तुष्यतः
स्तुतिं कुर्वाणान् वासिष्ठिनान् उद्धृत्यामुञ्चत् । बुधवधतो हेतोः
चकारात् विश्वरूपवधतो हेतोस्तमसि प्रह्लादस्यां प्रविष्टममुञ्चत्
असुरगृहे पिहितः निरुद्धः वा देवास्त्रिभस्तामामुञ्चत् बहुभि-
रवतारैः सतां प्रह्लादादीनाम् ॥ १९ ॥

अन्तरेषु भुवनानि भवन्तः अपाञ्चयत् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अच्युत भगवान् ने हंस स्वरूपी होकर ब्रह्मा को आत्म
योग का उपदेश किया इसाश्रय होकर यदु आदिकों को
ज्ञान दिया फिर हमारे पिता ऋषभ देव का रूप लिखा जोकि
साक्षात् कला से सब के हित के वास्ते भवतीर्ण भये उन्ही
ने हृषग्रीव अवतार में मधुकैटभ को मार कर वेद छाकर
ब्रह्माजी को दिये ॥ १७ ॥

उन्हीने मत्स्य अवतार से सब औषधि और पृथिवी तथा
चाक्षुष मनु इनकी रक्षा करी वराहावतार से जल से पृथिवी
को उद्धार करते समय में हिरण्यवाच को मारा कर्मावतार में
समुद्र मंथन के समय अपने पीठ पर मंदर पर्वत को धारण
किया श्रीहरि अवतार में शरणागत गजराज को प्राह से
छुड़ाया ॥ १८ ॥

क्रिस्ती अवतार में स्तुति करते हुए समुद्र में पड़े विरक्त
ऋषियों की विपत्ति छुड़ाई और वृत्रासुर के वध करने से पाप
में प्रविष्ट इन्द्र का पाप दूर किया । नृसिंह अवतार में देव-
तामों की स्त्री जो असुर के घर में विरी थी उनको छुड़ा
कर सत्पुरुषों को निर्भय करने के लिये हिरण्यकशिपु को
मारा ॥ १९ ॥

देवता असुरों के युद्धमें देवों के वास्ते असुरोंको मारकर
फिर मन्वन्तरों में कला अवतारों से संसार की रक्षा करी तदनंतर
वामन अवतार लेकर देवों के वास्ते वलिसे पृथिवी की भीखमाग्ने
के लज्जसे इस भूमीको लेकर अद्विती के पुत्रों को दिया ॥ २० ॥

निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिःसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययमार्गवाग्निः ।
 सोऽब्धिं ब्रवन्ध दशवक्त्रमहन् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः ॥ २१ ॥
 भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ।
 वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽनदहान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥ २२ ॥

एवं विधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः ।

भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ! ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

हैहयानां कुलस्याप्ययाय मार्गवरूपोऽग्निः स रामो दाश-
 रायिः सन् सलङ्कं लङ्कायां स्थितं सच जयति वसमानका-
 लीनोऽवतार इत्यर्थः ॥ २१ ॥

माविनं रामकृष्णावतारमाह—भूमेरिति । बुद्धावतारमाह-
 वादैरिति । अनदहान् यज्ञानहान्दैत्यान्विमोक्षिष्यति कल्क्यवतार-
 माह—शूद्रानिति । न्यहनिष्यन्नहनिष्यति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् स रामो दाशरायिः सन्नित्यं-
 श्चाग्निनोरमेदामिषायेण सलङ्कमिति सहार्थस्य द्वैविध्यमपि
 विद्यमानमाश्रयमभिप्रेत्य लङ्कायां स्थितमिति व्याख्यातम् । यज्ञा,
 लङ्काशब्देन तत्स्थस्तद्व्याख्यते तथाच संपरिवारवशमि-
 धमहन् ॥ २१ ॥

शूद्रान् । मलच्छान् कलेरन्ते ॥ २२ ॥

जगत्पतेरिति । तज्जन्मादीनामपि जगत्पालकत्वं वक्ष्यितं भूरि-
 यशस इति तेषां यशोमयत्वञ्च ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितायां दीपिकादीपिनी

टिप्पण्याम् चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

हैहयेति । हैहयकुलाप्ययहेतुभूतो मार्गव इत्यर्थः ॥ २१ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भरतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हैहयानां कुलस्याप्ययाय मार्गवरूपोऽग्निः रामः पर-
 शुरामः त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारान् गां भूमिं निःक्षत्रियां
 क्षत्रिरहितां चकार स विष्णुः सीतापतिर्भूत्वा लोकानां मले पापं
 हन्तीति तथा सा कीर्तयिष्य सः दाशरायिः जयतीति वसं-
 माननिर्देशस्य वसमानकालीनोऽयमवतार इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अथ माविनोऽवतारानाह—भूमेरिति । अजन्मा कर्मावसोत्पत्ति-
 रहितः भूमेर्भासावताराय यदुषु जातोऽवतर्ग्यः सन् सुरैरपि कर्तुः
 मशक्यानि कर्माणि चेष्टितानि करिष्यति । बुद्धावतारं तत्कर्ममाह-
 वादैरिति । अनदहान् यज्ञानहान्दैत्यान् विमोक्षयति यज्ञान् कुर्वाणान् दैत्यान्
 वादैर्वाविरुद्धैर्माहयिष्यति कल्क्यवतारं तत्कर्म माह शूद्रानिति-
 कलौ कलियुगान्ते क्षितिभुजः शूद्रान्यहनिष्यत् निहनिष्यति ॥ २२ ॥
 उपसंहरति । एवंमिति ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भरतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निःक्षत्रिया क्षत्रियरहितां हैहयकुलाप्ययाय उल्लेखितमा-
 र्गवाग्निः भृगुकुलोत्पन्नः लङ्कामहन्तवान् दशवक्त्रं चाहन्
 हतवान् लोकं जयति ॥ २१ ॥

बुद्धो यज्ञकृतो वादैर्विमोहयति कलौ कलेरन्ते शूद्रान्
 क्षितिभुजोऽन्यहनिष्यत् ॥ २२ ॥

निगमयति । एवं विधानीति ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सलङ्कुमिनि । लङ्कुगस्थिततद्व्यासहितमित्यर्थः । जयतीति "जयति अननिवासः" इतिवेत् ॥ २१ ॥

शूद्रानित्यमयत्रावयः पूर्वत्र उभ्राव्यान् परत्र म्लेच्छानित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसुबोधिनी ।

समावतारमाह द्विरूपेण तुशब्दादयमावेश इति कोचित् चतुश्चक्षुषा-
येत्यत्रावतारप्रबोजनं रूपं भीतनिजानपचायितादिपरित्यागादेक-
विशतिवारमुद्यमः तत्रापि पृथ्वीनिष्कण्टका कस्तुर्येत्युद्यमः पुष्टि-
मार्गस्थिता न मर्यादापालका इति मारणं दत्तात्रेयोऽपि पुष्टिरुच्यः
रामो न मर्यादापालको ब्रह्मतेजसा क्षत्रिया उपसंहर्तुं शक्यः
भगवत्तेजसा वा तत्र स्वयं भगवान् पालकत्वात् क्षत्रियाश्च
हन्ति अत आह—मार्गवाप्तिरिति । इहमसास्यादकविशत्वं देव-
लोकानां वा तावत्प्रादुर्भायमवतीर्णस्तावद्धारं ततः परं भग-
वान् अवतरिष्यतीति भावः । गुणत्रयकार्यत्वात्त्रिधा विभागे
न्यस्तत्वा भवति यदाः सहस्रजिह्वैव इति यादवानामपि मध्ये
द्वेहोऽस्यमर्यादः तस्य कुलनाशार्थमिति मन्निप्राकट्यार्थं वेणुस्था-
नीयता उक्ता मूलभूततेजो भगवद्रूपं भृगौ स्थापितमिति तद-
वतीर्णभगवदवतारत्वेनोच्यते परशुरामः "वैष्णवं तेज आसाद्य
समशंस्यत्" इति सिद्धान्तः एवं वैष्णव्ययात् तुशब्दः यत्तु रूपक-
माहुः लोकिकास्ते स इति रामशब्दतो गृहीतः रामो वैश्वानरावतार
इत्यन्ये तस्य चरित्रं पञ्चविधम् अन्या लीला समुद्रवन्धनं रावण-
वधः सीतापतित्वं सर्वोत्कर्षेण सदा स्थितिः । चरित्रमात्रस्य
पापनाशकत्वमिति तत्र समुद्रवन्धनमलौकिकं पुरदाहराक्षवध-
सहितरावणवधः अजेयत्वाद्भयार्हः मुख्यपुष्टिः सीतापतित्वं "स
वैः पतिः स्थात्" इति न्यायेन च जयतीति स्वस्य विकाराद्य-
भावेन सर्वदोषविनिर्जितत्वम् अन्यस्यापि दोषदूरीकरणं चरि-
त्रेण ॥ २१ ॥

शिशून् त्रीनवतारानाह कृष्णो सर्वावतारापेक्षया विशेषमाह, अजन्म
जात इति गुणातीतोऽप्याविर्भूत इत्यर्थः । गुणवान् कदाचिज्जाये-
तापि तनु वीजप्रयोजनाभावात् न कस्मच्चिदुत्पत्तिरित्यत आह,
यद्युषु मरावतरणायोति यद्युषु नवमस्कन्धे मक्तिरुक्ता तद्वीजं मबन्
क्लेशमारहास्येति निर्मलं दशमस्कन्धे प्रपञ्चितमेतत् गुणाती-
तत्वे इहः सुरैरपि दुष्कराणीति अपिशब्दात् तिर्यग्भिः
गुणितानामकार्यं करोतीति अनेन चरित्रायसनन्तानीति सूचितं
लुक्तावतारमाह, वादैर्विमोहयतीति । वादैरिति बहवो वादाः
संप्रित लुष्टाः भनर्हेषु यदो मागच्छातिवति मनिव्यामोहव्यतिरेकेण
न रुद्रप्रतीकतमेवतीति वादाः विशेषेण मोहो विपरीते धर्मे-
बुद्धः यद्वक्तुं यकार्यं स्वयमन्तर्हि नो भगवान् यज्ञानन्तर्भाव-
ावतामवयः । कोऽयं पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याह, अतद्वदो न यज्ञानहान्
कलौ क्षिशुक्षभावे कुण्डगावकबाहुव्ये वादैरेव ताजिश्रयः

आरजातकस्यैववेदवेदायंयोस्त्यया बुद्धिरित्यर्थः । त्रैगुण्यविषया
इति योगशास्त्रं योगिनस्तु मर्यादां प्रवाहनिवृत्तये आहुः गुण-
मयान् पुरस्कृत्य निशुणान् करोतीत्यर्थः । अत एवायमेवार्थो
यावानित्यत्र निवृत्तः अतः परीक्षार्थं वेदनिन्देति सर्वं सुखं
कल्किचरित्रमाह, शूद्रानिति । क्षितिभोक्तृत्वमधमज्ञानं माऽभूदिति
त्रयोः कोलव्यूहसत्त्वादिकृताः ते क्रमशः कीर्यमाणाः शुद्धत-
मसा शूद्रपर्यवसायिनो भवन्ति प्रान्तभागे कलौ हननम् ॥ २२ ॥

उपसंहरति । एवं विधानि धर्मसंस्थापनप्रकाराणि अनदिसिद्धो
धर्मो जन्मना स्थितो भवति कर्मणा चोपघातनिवृत्तिः धर्मो हि
जगत उच्चमैकः धर्मो रक्षिते रक्षितं जगत् स वै पतिः स्थाविति
न्यायाज्जगत्पतिः प्रकारेऽपि बाहुल्यार्थमाह, भूरीणीति । तत्र हेतुः
भूरियशस इति धर्मार्थकाममोक्षमक्तिप्रपत्त्यादिपुरुषार्थेषु स्था-
पकत्वेन भूरीणि यशांसि यस्य तानि न केवलं गुणानि
कविमिरित्यर्थो न महाभुजेति क्रियाशक्तिप्राधान्यात् उक्तवि-
श्वासः ॥ २३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिनीश्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतविरचितायां

एकादशस्कन्धविवरणे चतुर्थोऽध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्थिनी ।

सलङ्कुः लङ्कुगस्थिततद्व्यासहितमित्यर्थः । जयतीति । कथाया
अस्यास्तत्कालमवतारात्स्मिन्नादरविशेषो वक्तुः ॥ २१ ॥

विमोहयति विमोहाविष्यति बुद्धः न्वहिनित्यत् निहनिष्यति
कल्किः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति साराथदर्थिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे चतुर्थोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वैह्यकुलाप्ययार्थं मार्गवाग्निः जमदग्न्याख्याज्ञागंवाज्ञानो
र्गनः रामः गा पृथिवी निःक्षत्रियामकृत स विष्णुः दास-
राधिः रामस्तु भूत्वा भर्त्त्रि बबन्ध । सलङ्कुं लङ्काशब्दस्तत्रत्वा-
त्पुरसमूहपरः लङ्कागतासुरममूहसहितं दशवक्त्रं रावणमहन्
सच्च सीतापतिर्लोके जयति ॥ २१ ॥

अजन्मा स्वयमवतारी बुद्धावतारे अतद्वदो न यज्ञानहान् असुरान्
विमोहयति कल्कवधतारे शूद्रान् क्षितिभुजो नृपान् कलौ
अन्ते न्वहनिष्यत् निहनिष्यति ॥ २२ ॥

वर्धितानि ऋषिभिस्तत्र तत्रैति शेषः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

परशुराम अवतार में भगवान् ने वैहग राजा के कुल के नाश करने को भृगुवंश में जन्म लेकर अग्निवत् प्रकाशमान होकर इस पृथिवी को एक बीसवार चित्रों से रहित कर दिया उन्हीं भगवान् ने समुद्र को धाँधकर लंका के राक्षसों के सहित रावण को मारा जिनके चरित्र के कथन से सब लोगों के पाप नष्ट होते हैं वे श्रीसीतापति रामचन्द्र जी इस समय अयोध्या में विराजमान हैं ॥ २१ ॥

फिर अजन्मा भी भगवान् पृथिवी के मार उतारने के लिये भृगुवंश में अवतार लेकर देवताओं से भी नहीं होने वाले कार्यों को भीकृष्णवतार में करेंगे फिर बुद्ध अवतार

में जो ब्रह्म करने चाहक नहीं हैं उन लोगों को वेद का निन्दावाद करके मोहित करेंगे फिर कलि के अस्त में कल्की अवतार लेकर शूद्र जाति के राजाओं को मारेंगे ॥ २२ ॥

हे महाबाहु जनक जी ! बड़े भारी बर्षावाले अमृत पति भगवान् के इस प्रकार के बहुत से जन्म तथा कर्म शास्त्रकारों ने वर्णन किये हैं ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादश स्कन्ध चतुर्थोऽध्यायः
भीष्मदावनक्ष पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—:—:—

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ! ।

तेषामशान्तकामानां का निष्ठाऽविजितात्मनाम् ॥ १ ॥

चमस उवाच ॥

मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ।

चत्वारो जज्ञिरे वक्त्रा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥ २ ॥

य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।

न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्विप्राः पतन्त्यधः ॥ ३ ॥

दूरे हरिकथाः केचिदूरे चाच्युतकीर्तनाः ।

स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्पया भवादृशाम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

पञ्चमे भक्तिहीनानां का निष्ठा को युगे युगे ॥

पूजाविधिरिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते ॥ १ ॥

त्वां सेवतां सुरकृता बहुवोऽन्तराया इत्यनेन श्रीहरिमका विष्णुमूर्तिं पदे दत्त्वा परां गतिं प्राप्तिं भक्तानां तु विष्णा भवन्तीत्युक्ते तर्हि तेषां का गतिर्भवतीति पृच्छति—भगवन्तमिति । हे आत्मवित्तमाः । अविजितात्मनामत एवाशान्तकामानां का निष्ठा किं प्राप्यसित्वयः ॥ १ ॥

स्वजनकस्य गुरोर्मगवतोऽनादराद्वक्त्रोद्देशेण दुर्गतिं यावन्तीति वक्तुं भगवतः सकलाश्रयभक्त्या मुत्पात्तमाह—मुखतः । गुणैः सर्वेषां विप्रः सर्वरजोभ्यां क्षत्रियः रजस्तमोभ्यां वैश्यः तमसा शूद्र इति ॥ २ ॥

एषां मध्ये येऽज्ञास्वा न भजन्ति ये च साक्षात्पश्यन्वजानन्ति आत्मसः प्रभवो जन्म यस्मात्तम तदभजने कृतघ्नतामप्यवाह—ईश्वरमिति । स्थानाद्विप्राभमाङ्गष्टाः ॥ ३ ॥

तत्र येऽज्ञास्ते भवाद्विधानामनुप्राप्ता इत्याह—दूर इति । दूरे हरिकथाश्रवणं तेषां ते अत एव दूरे चाच्युतकीर्तनं येषां ते दूरे अनुच्युतकीर्तनाश्चेति वा ॥ ४ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

का निष्ठा किं प्राप्यं पूजाविधिः पूजाप्रकारः पूर्वोऽध्याये-

[३३]

नावसरसङ्कतिमाह—त्वां सेवतामित्यादिना । तेषामभक्तानां का गतिः । किं प्राप्यम् अतएव अजितात्मत्वादेव ॥ १ ॥

चमसश्चक्रेण पात्रवाचकत्वात् कुपात्राणां गतिवर्णनं सत्-पात्रेणैव कर्तुं शक्यमिति चमस एवोवाचेति शेषम् ॥

मुखबाहूरुपादेभ्यः विप्रादयो यथासङ्ख्यां जज्ञिरे आश्रमेषु तु तदुपलक्ष्यमेव यथोक्तं “गृहाश्रमो जघनेतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम । वक्तुःस्थलाङ्गने वासो न्यासः शीर्षेणि च स्थितः” इति ॥ २ ॥

आत्मप्रभवमिति गुरुद्रोह उक्तः । तदभजने भगवदभजने कृतघ्नतामपीत्यपिरत्र गुरुद्रोहं समुच्चिनोति ॥ ३ ॥

तत्र अज्ञाऽवज्ञाभोमधे अतएव हरिकथाश्रवणाऽभावादेव द्वितीयेऽर्थे अनुच्युतं कीर्त्तयन्तीति भक्ता एवोक्ताः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्पञ्चीयम् ।

आत्मवित्तमा इति सम्बोधनम् न भजन्ति इति शेषपर्यन्तस्य भजन्तामिति विवक्षितं प्रतिबन्धनानुगुण्यात् ॥ १—४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तान्त्वय वहीषि वहीन्दतः स्वभागानित्यनेन भगवन्तम-सेवमानानां सुरकृता विष्णा न सन्तीत्युक्ते तत्र सर्वेषां भगवत्पूज्याविशेषेऽपि कुतः केषांचिदेव भगवत्सेवारुचिः केषांचित्तदभाव इत्यभजन्तश्च कीदृशाः का वा गतिं यास्यन्तीति

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पृच्छति—भगवन्तमिति । यद्यपि मुमुक्षुणां शिशोदरपरायणानां वात्तानुपयुक्तत्वात् प्रष्टव्या तथापि यत्नेन तत्सङ्ग्रहपरिहा-
राय तत्प्रश्न इत्यवधेयम् आत्मवित्तमा । इति सम्बोधने तेषाम-
विजितात्मनामजितेन्द्रियाणामत एवाशान्तकामानां का निष्ठु
आसक्तिः कुत्रासक्तिः किं प्राप्यं कस्तत्र हेतुः कीदृशाश्चेति
प्रश्नाश्चयः प्रतिवचनानुगुण्यात् ॥ १ ॥

तत्र तावद्भगवत्सेवासुचितदभावयोर्हेतुमत्त्वतां गतिं चमस
आह द्वाभ्याम् । मुखेति । पुरुषस्य चतुर्मुखशरीरकस्य भगवन्तः
मुखबाहुरुपादेश्यः गुणैः सत्त्वरजस्तमामिरित्येवमेतैः पृथगनां
कर्षण विप्रादयः चत्वारो वर्णाश्चतुर्भिराभयैः सह जहिर
गुणैरित्यनेन सात्त्विकानां भगवत्सेवासुचिनां न्येवामिति
सूचितम् ॥ २ ॥

एषां चातुर्वर्ग्यचातुराभ्य व्यवस्थया व्यवस्थितानां मध्ये
ये जनाः साक्षादात्मनां प्रभवं कारणभूतमीश्वरं सर्वनिश्चयन्तार
पुरुषं परमपुरुषं न भजन्ति अवजानन्ति देवतान्तरसम्भवेन
मन्यन्ते तदेव ह्यवज्ञानं तथा चोक्तं भागवते तन्त्रे —

“यस्तु नारायणं देवं समत्वेनावमन्यते ।

स तु तेनावमानेन नरकाग्रातिवर्तते” ॥

इति ते स्थानाद्वर्णाभमाद्व्रष्टा भवः पतन्ति नरके पतन्ति
आत्मप्रभवं न भजन्तीत्यनेन तेषां कृतघ्नता सूचिता ॥ ३ ॥

ननु, सत्त्वमात्मप्रभवत्वेन सत्त्वोत्कृष्टत्वादिज्ञाने सत्त्वपि
तमभजतां कृतघ्नत्वाद्विषाक्षरकपातं इति चेत् तादृशज्ञानरहिताः
केवलमज्ञास्तेषां का मतिरित्यत्राह—दूर इत्यादिना । दूरे हरि-
कथां तच्छ्रवणं येषां ते दूरेऽच्युतकीर्त्तनं येषां ते शास्त्रा-
नधिकारादिति भावः । के त इत्यत्राह—स्त्रियः शूद्रादयश्च
जनास्ते भवादृशां भागवतानामनुकम्प्याः दयनीयाः भागवत-
कृपाविषयाश्चेत्तपि मुच्यन्ते एवेति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रुतभगवद्भक्तलोकविशेषो राजा भगवद्भिमुखानां कस्मिंस्थाने
स्थितिरिति पृच्छति—भगवन्तमिति । हे आत्मवित्तमाः ॥ १ ॥

हरेः पितृत्वेनात्मनोपकर्तृत्वात्तदभजनादिद्वेषोऽधःपातहेतु-
रिति तदभक्तानां तमस्येव निष्ठेति वक्तुं भगवद्वयवेष्टयो
वर्णाभमाद्यामुत्पत्तिप्रकारमाह—मुखेति । शमादिगुणैः ॥ २ ॥

एषामुत्पन्नानां मध्ये आत्मप्रभवं स्वोत्पादकं पितरमित्यर्थः
पितुर्हरेः स्थानाद्वैकुण्ठादिलक्षणाङ्गताः ॥ ३ ॥

श्रुत्याद्यर्थविचारानधिकृतत्वेन हरिकथाध्वजकीर्तिनादिसा-
धनानां स्त्रीशूद्रादीनां अयःसाधनमाह—दूरे हरिकथा इति ।
भवादृशानामनुकम्पाविषयत्वे हरिकथाध्वजकीर्तिनाः श्रु-
रिति भावः । अच्युतस्य कीर्त्तनं येषामस्ति ते अच्युतकीर्त्तनाः
ते च दूरे ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

मुखबाह्विति विराट् तदन्तर्यामिणोरभेदोक्तिः मुखबाहू-
रुपादेश्य इत्युल्लङ्घनमेवाश्रयेषु यथोक्तम्—

“गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्ये हृदो मम ।

वक्त्रस्थबाह्वने वासो न्यासः शीर्षाणि संस्थितः” ॥

इति ॥ २ ॥

न भजन्त्यत एवावजानन्तीत्यर्थः । यद्वा, केचिदश्रुत्वा न
भजन्ति केचिच्छ्रुत्वापि न भजन्ति चेदवजानन्त्येवेत्यर्थः । स्था-
नाद्वर्णाभमरूपास्वाभमाद्व्रष्टाः सन्तः क्रमादधोऽधो गच्छन्ती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र पूर्वानुग्राहयति—दूर इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वक्त्रा भोता तथा वाक्यं त्रिभिरुक्तं विशेषतः ।

लोकं सर्वत्राप्रवृत्तौ प्रामाण्यं कुण्ठितं भवेत् ॥

अतस्तत्साधकाध्यायश्चतुर्थोऽयमुदाहृतः ।

देशकालस्वभावानां निर्धारक उदाहृतः ॥

अस्यार्थो भगवद्देशे स्थित्वाऽलौकिकगोतितः ।

निराकृत्यान्वया वादान् शुद्धः कृष्णं भजेदिति ॥

स्वभावविजयाय भ्रमवादान् निराकर्तुं पृच्छति—भगवन्तमिति ।
सर्वैस्तिस्रिः हरिमिति सर्वानिष्टनिवृत्तिः एतादृशमपि बाहुल्येन
न भजन्ति आत्मविदः सर्वज्ञाः तत्रापि भगवन्तमार्गविदः अष्टा
इति सम्बोधनं ह्यानयोगाभावाय विशेषणद्वयम् । इह लोके परलोके
वा किं फलमित्यर्थः । यद्यपि प्रवादफलमेव फलमभजनमात्रे
अपदोषतैव विगुणस्य गुण इति परं प्रवादस्यः किञ्चिज्ज्ञो
न तिष्ठति निन्दामकुर्वाण इति प्रश्नः । नन्वत्रापि निन्दायां निवि-
ष्टत्वाक्षरकपात इति कः सन्देह इति चेत् सत्यम् । भगवद्भक्तान्
विक्रमेस्थान् मत्वा धर्मस्थापनार्थं तानिन्दति प्रवादफलमेव सत्य-
तीति सन्देहः अमजनयोग्यता हि निन्दया भवति अशान्तकामत्वात्
प्रवाद एव स्थितिः अविजितेन्द्रियत्वात्त्रिष्वक्षरकपातमपि वैदि-
कत्वाच्च सन्देहवृत्तिः अविजितेन्द्रियान् सकामानपि वेदस्तादृश-
तीति मार्गान्तरस्थास्तु स्वभावत एव पतिता इति वैदिकेष्वेव
प्रश्नाभिप्रायः उत्तरमाह—सप्तदशभिः । तेषां योगस्य तथात्वात्
चमस उवाच सिद्धान्ता हि पञ्च तत्र वेद्यावा भजन्त्येव
शैवा निन्दकाश्चेत्पाषाण्डनः, साङ्ख्ययोगयोर्निषेधः प्रश्न एव कृतः
अतो वैदिका अज्ञाश्चावाश्रयन्ते प्रवादपतिता लोकचतुराश्च ॥ १ ॥

तत्र प्रवादपतितलोकचतुराणां गतिमाह—द्वाभ्याम् । संन्यास-
वान्प्रत्यग्रहचारिगृहस्थाः वर्णा इव तथा सत्याश्रमस्थानां
द्वैगुण्यं सत्त्वाद्ब्राह्मणाः रजसा अत्रियाः रजस्तमोऽध्याः वैद्याः
॥ २—३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरचितैकादशस्कन्धस्यैतावतो विवृतिः ॥

विप्रो राजन्यवैश्यौ च हरेः प्राप्ताः प्रदान्तिकेम् ।

श्रौतेन जन्मनाऽपि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

पञ्चमे चमसो विष्णुविमुखानां सुदुर्गतिम् ।

युगधर्मावनाशस्तु प्रावाच करभाजनः ।

एवं कृपयावतारैः खयापितयशस्यापि भगवति विमुखीभूय
किं लिप्सन्त इत्युद्भूतावस्मयः पृच्छति-भगवन्तमिति । हे आत्म-
विस्तमाः का निष्ठा किं प्राप्यामत्यर्थः ॥ १ ॥

भजनीयस्य भगवतोऽभजनादुद्गतिरेवेति वक्तुं प्रथमं भज-
नीयत्वे युक्तिमाह-मुखेति । गुणैः सत्त्वेन विप्राः सत्त्वरजोभ्यां
अभियाः रजस्तमाभ्यां वैश्याः तमसा शूद्राः । अत्र मुख्यादिभ्य
आश्रमैः सह चत्वारो वर्णा जश्निर इत्यन्वये आश्रमाद्यमपि
मुख्यादिभ्य एवोत्पत्तिः प्रसज्यते साच न तथा यद्वदयेते-

“शूद्राश्रमो जघननीः ब्रह्मचर्यं हृदो मसु ।

वचः स्थलाश्रमे वासो न्यासः शीघ्रेणि च स्थितः” ॥

इति तस्मान्मुखवाहुरपादिभ्य इत्यतः प्रारब्धजन्मदुःखचोमस्तकादित्य-
च्छादय्य ततश्च जघनादिभ्यो मुख्यादिभ्यश्च आश्रमैः सह क्रमेण
वर्णा जश्निर इति सङ्गतम् ॥ २ ॥

एषां मध्ये ये न भजन्ति आत्मनः प्रभवो यस्मात्तम् आदि-
पितृमित्रार्थः । अत्र अक्षात्वा च न भजन्तीत्यसन्तो द्विविधाः “अव-
जानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाभितम्” इति भगवदुक्तेर्मानुष्य-
स्तेनोर्मायामयत्वभानमेवावज्ञा तद्वन्तो भजन्तश्च दृष्टा इत्यवजा-
नन्तश्च द्विविधाः । न भजन्त्यत एवावजानन्ति अवश्यभजनीयस्य
गुरोरभजनमेवावज्ञेति भावः । स्थानाद्वर्णाभमक्षक्षणात् ॥ ३ ॥

तत्र येऽज्ञास्ते भवद्विधानामनुग्राह्या एवेत्याह-दूरे इति । दूरे
हरिकथा येषां ते ये साधुसङ्गमाग्यहीना इत्यर्थः । दूरे
अच्युतस्य कीर्तने येषां ते इति येच साधुसङ्गस्वेऽपि
सञ्चिता इत्यर्थः । ते अनुकम्पया इति तत्राद्या भक्त्युपदेशन द्वितीया
मूर्ति चरणभूषिदानेन च कृतार्थी कार्त्तार्थ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

“क्षौको विलङ्घ्य ब्रजतां परमं पदं ते” इति भगवद्भक्तप्राप्य
लोकं भूत्वा तदमकानां का गतिरिति पृच्छति-भगवन्तमिति ।
हे आत्मविस्तमाः । यद्वा, ये प्रायः आत्मविस्तमाः प्रायप्रद्वयो न ये
नात्मविदश्च हरिं न भजन्ति तेषाम् अविजितात्मनामस्त्रार्थिनम-
नस्कानामत एवाशान्तकामानामसमाप्तभोगानाम् का निष्ठा किं
प्राप्यामत्यर्थः । आत्मज्ञानं लब्ध्वापि हरिविमुखो भोगासक्तश्च
निष्ठा एव -

“येऽन्येऽविष्काक्षविमुक्तमानिनस्त्वयवस्तमावाहविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कच्छेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽदाहतयुग्मद्वयम् ॥

इति वचनात् -

“आत्मानं जेज्जिजानाति अयमस्मीति पुरुषः ।

किमर्थं कस्य वा हेतो देहं पुण्याति लम्पट्” ॥

इति वचनात् ॥ १ ॥

स्वजनकद्रुहः कृतघ्नत्वेन दुर्गतिं यान्तीति वक्तुं भगवतः
सर्वजनकत्वमाह-मुखेति । गुणैः सत्त्वादिभिर्देतभूतैः यद्वा शमा-
दिभिः स्वासाधारण्यधर्मैः पृथग्भूता वर्णा आश्रमैः सह
जश्निर ॥ २ ॥

एषां पुरुषमुख्यादिभ्यः जातानां मध्ये ये आत्मप्रभव
स्वजनकं न भजन्ति प्रत्युत तत्र केचिदात्मविस्तमत्वाभिमानेन
अवजानन्ति तत्र केचित् परमेश्वरं जीवभावं गते प्रतिपादय-
न्ति केचिदेवतान्तरसमत्वेन प्रतिपादयन्ति ते स्थानात् वर्णा-
भमात् भ्रष्टाः भयः पतन्ति एवं भूतानां भगवत्पराङ्मुखानां
आत्मानमात्मविस्तमं मन्यमानानामभोगत्यहंत्वम्-

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौर्यान्मापद्धारिणा ।

यस्तु नारायणं देवं समस्त्वेनावमन्यते ।

स तु तेनाप्रमानेन नरकाग्नौ निवर्तते” ॥

इत्यादिभूतिस्मृतय आहुः ॥ ३ ॥

एवमात्मविदां हर्यवज्ञाकर्तृणामभोगतिमुक्त्वा येन प्रायप्र-
द्वयेन अनात्मविदः प्रागुक्तास्ते द्विविधाः । केचित्स्त्रीशूद्रादयः
केचिदात्मनायवादिनस्तत्र पूर्वं सुसाध्यत्वादनुग्राह्या इत्याह-दूरे
इति । दूरे हरिकथाः येषां ते अत एव दूरे अच्युतकीर्तने
येषां ते स्त्रियः शूद्राश्च आदिना तेषोऽपि निकृष्टाः अनुलोमजाः
प्रतिलोमजाश्च ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

आत्माज्ञानी मुनि जनौ । प्रायः करके कितनेक पुरुष भग-
वान् हरि को नहीं भजते हैं उनकी कामना भी शांत नहीं
होती है वे अजितेन्द्रिय हैं उनकी कथा गती होती है ॥ १ ॥

चमस उवाच महा पुरुष नारायण के मुखवाहु उरु पाशों
से चारों वर्ण तथा चार आश्रम भये हैं जो कि भिन्न भिन्न
ब्राह्मण ब्रह्मचारी आदिक हैं सो सत्त्वादिगुणों से हैं ॥ २ ॥

इन सबों के मध्य में से जो अपनी उत्पत्ती करने वाले ईश्वर
को नहीं भजते हैं और अवज्ञा करते हैं वे अपने स्थानों से भ्रष्ट
होकर नरकों में पड़ते हैं ॥ ३ ॥

कोइतो श्रीहरि के कथा से दूर रहते हैं कोइ भगवत्
नाम स्कीर्तन से दूर रहते हैं वे स्त्री होवें अथवा शूद्र
होवें पर तुम सरी के पुरुषों को उनपर कृपा करनी चाहिये ॥ ४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभावाथदीपिका ।

ज्ञानलवबुद्धिर्वास्त्वानिर्कृत्यत्वातुपेक्षया इत्याशयेनाऽऽह-
विप्र इति । भौतेनोपनयनाख्येन उपलक्षणमेतत् । अध्वयनादि-
नापि हरेः पदान्तिकं तद्वज्जनोंत्तमाधिकारं प्राप्ता अपि मुह्यन्ति

कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः ।

वदन्ति चाटुकान् मूढा यथा माध्वया गिरौत्सुकाः ॥ ६ ॥

रजसा घोरसङ्कल्पाः कामुका अहिमन्यवः ।

दाम्भिका मानिनः पापा विहसन्त्यव्युत्प्रियान् ॥ ७ ॥

वदन्ति तेऽन्योऽन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशेषः ।

यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणां वृत्तै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ॥ ८ ॥

श्रीचरन्नामिकृतमाचार्यशीर्षिका ।

कर्मफलेषु सज्जने कुतः ? आम्नायेषु चे वादा अर्थवादास्ते मोहकतया विद्यन्ते येषां ते तदुक्तं गीतासु—

“यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चिनः ।

वेदवाद्भरताः पाथं ! नान्यदस्तीति आदिनः” ॥

इत्यादिना ॥ ५ ॥

भक्तिमार्गदाढ्याय तेषां मोहं प्रपञ्चयन्निति, कर्मणी-
त्वादिना । अकोविदा यथा बन्धकं न भवति तथा कर्म कर्तुमज्ञाः
नञ्चामिहान्पृच्छन्ति यतः स्तब्धा अनन्नाः स्तब्धत्वे हेतुः यतो
मूर्खा अपि पाण्डना वयमिति मानवन्तः । अतः, “अपाम सो-
मममृता अभूम अन्नयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं
भवति यत्र नोष्णं न शीतं स्वस्ति प्रकीर्तनात्परात्तयः” इत्या-
दिकथा यथा माध्वया गिरौत्सुकाः सन्तो मूढास्तथा चाटुका-
मपस्त्रयोः सत्त्वं विहरिष्याम इत्यादिप्रियात् वाक्काण्डवदन्ति ॥ ६ ॥

किञ्च, तेषां कर्मोभिनयेनात्कामक्रोधादभारयो वदन्त
इत्याह अवेगा, रजस्येति । घोरसङ्कल्पादिः सङ्कल्पो येषां ते
अहिमन्युर्गेषां ते ॥ ७ ॥

कामुकत्वं प्रपञ्चयन्ति-वदन्तीति । उपासिताः स्त्रियो येनतु
वृक्षाण्ते मैथुन्यं मिथुनसुखमेव परं नत्वातिथ्यादि येषु
गृहेषु तेष्वशिषो वदन्ति—

“इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्” ॥

इत्याकारः दोग्धमकर्ता प्रपञ्चयति, यजन्तीति । असृष्टान्नविधान-
दक्षिणां न स्तुता न सम्पादिताऽन्नविधानदक्षिणा यथा नया
यजन्ति तदा च वृत्तै जीविकार्थं परं केवलं पशून् घ्नन्ति
अतस्त्रिदो हिसादोषानभिज्ञाः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमशादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ज्ञानस्य लवेन लक्षेन बुद्धिदग्धाः नैपुण्याभावाद्बुद्धितुम-
जक्याः । अचिकित्सत्वादिभिरक्षारद्वितयादित्यस्याऽङ्गुलारब्धा-
मित्रात् उपेक्षया हेयाः । अर्थवादाः “अन्नयं ह वै चातुर्मास्य-
याजिनः सुकृतं भवतीत्यादिक्रियाः तत् अर्थवादमुपभूतं पुष्पितां
पुष्पवत्पातारमणीयां प्रवदन्ति प्रकृष्टफलां वदन्ति वेदवाद्भरताः

वेदेषु वेदार्थवादास्तेष्वेव रताः अभिनिविष्टाः स्वार्थान्तरं फलं
नास्तीति वदन्ति ॥ ५ ॥

अनिष्टे निष्ठा निन्दयितुं न प्रवर्तते किन्तु विषये स्तोतु-
मिति न्यायेन विषयस्य भक्तिमार्गस्य हट्टीकरणाय तेषां काश्च-
कर्मिणां भौमांसकानाम् अतः पण्डितमानित्वात् सोमममृतमपाम
पास्यामः अमृताः मरणाशून्वा भविष्यामः चातुर्मास्यसंभवेन
वागेन यष्टुं शीघ्रं वक्ष्ये तस्य सुकृतमपूर्वम् अन्नयमभिनन्दयाम् ।
यत्र स्वर्गं ग्लानिर्बलत्तयः माध्वया मादिकथा ॥ ६ ॥

अभिनिवेशः स्त्रीकृतस्य पुनस्त्वागासहिष्णुत्वम् अभिचार्यते
मार्गतेऽनेनेत्यभिचारो मारणप्रयोगः आदिना परस्त्रीवशीकर-
णादिः ॥ ७ ॥

उपासिताः पादपतनादिभिः सेविताः आतिथ्यादि आतिथ्य-
मतिथिर्गोत्रसत्कारः आदिना च नैपुण्याभाव्यादिपरिग्रहः मुख-
कोऽनवाहयो आशिष एव ननु ज्ञानवैराग्यादिकास्तोः अन्नविधान-
दक्षिणा अन्नविधानमन्नप्रदानं तत्सहिता दक्षिणा उवाच अन्न-
विधानाद्यभावे ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चमम् ।

भौतेन वेदसंयोगत्वेन ॥ ५ ॥ ६ ॥

अभिमन्यवः अभिमानपराः ॥ ७ ॥

उपासितस्त्रियः परतन्त्राः आशिषो वदन्ति तद्वृत्तारण्य प्रो-
चनां जनपन्थीत्यभिप्रायः अल्लुष्टान्नविधानदक्षिणाः सोमादमदी-
यमानाश्चादनदक्षिणाः वृत्तै जीविकार्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचाम्पिका ।

येतु सत्यपि शास्त्राधिकारे तज्ज्ञानज्ञाने च मौल्यान्
मज्जन्ति तेऽथः पनभ्येवत्यभिप्रेत्याहुः—विप्र इति । विप्रोद्वेष्टयः
भौतेन वेदसंयोगाद्विद्या तज्ज्ञानज्ञानेन च हरेः पशान्तिकं
हरिचरणास्तिकप्रतिपत्तिभूतानुष्ठानयोग्यमधिकारं प्राप्ताः यद्यप्येष-
मथापि मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति न हरिपाशाब्जं मज्जन्ति, किन्तु
स्वर्गाद्यर्थकर्मसु सज्जन्त इत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विधीनधि-आम्ना-
यवादिन इति ॥ आम्नायेषु वेदेषु वादा अर्थवादास्ते मोहकतया
विद्यन्ते येषां ते तथा तदुक्तं भागवता—

भीमद्विराधवाचाञ्छ्रुतभागवतसङ्ख्यसिद्धिः ।

“नामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ ! नाम्बदन्तीति वादिनः” ॥

इत्यादिना ॥ ५ ॥

तेषां मोहमेव प्रपञ्चयति—कर्मण्यकोविदा इत्यादिना । यथा
वन्द्याय न भवति तथा कर्मकर्ममयाः नयामिद्वान्पृच्छन्त, यतः
स्तस्याः अनन्ताः तत्र हेतुः मूर्खा अपि पण्डितानात्मनो मन्थन्ते
इति तथा “अपाम सोमममृता अभूम मन्त्रयं ह वै चातुर्मा-
स्यवाजिनः सुकृतं भवति यत्र नोष्यं न शीतं न शानिर्न व्याधय”
इत्यादिकथा माच्छा भ्रात्रप्रियमात्रकारिणा गीरा उत्सुकाः
सन्तो मुढाः तथा चाटुकान्पसारोमिः सह हरिण्याम इत्येव
विधानि प्रियवाक्यानि वदन्ति ॥ ६ ॥

किञ्च तेषां कर्मोभिनिवेशात्कामक्रोधद्वन्द्वयो वदन्त इत्याह
रजसेति त्रिमिः । घोरोऽभिचारादिसङ्कल्पो येषां ते ग्रहेः सर्व-
स्येव मन्त्रयुक्ता ते मानिनः कुरद्वह्निः अच्युतप्रियान् विह-
सन्ति ॥ ७ ॥

कामुकाश्च प्रपञ्चयति । वदन्तीति । उपासिताः स्त्रियो येस्ते न
तु वृक्षोपलेविनः मैथुन्यं मिथुनसुखमेव परमुत्कृष्टं येषु तेषु
गृहेष्वन्योऽन्यमाश्रितो वदन्ति—

“इदमद्यमया तन्वामिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे अविष्यति पुनर्जनम्” ॥

इत्यादिकान् प्रवदन्ति तद्वदन्त्यं प्ररोचन्तां जनयन्ति इत्यादिप्रायः
काश्चिन्मतां प्रपञ्चयति वदन्तीति असृष्टाप्रविधानदक्षिणं लोभाद्-
प्रकीर्णमाताशनाच्छादनदक्षिणं यथा तथा यजन्ति वृत्ते जीव-
नार्थे परं केवलं पशून् जगति अतद्विदः हिसादोषान-
मिक्षाः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विप्रादीनां हरिमत्त्वभावे धृतिविचारो न मोक्षहेतुरित्याह—
विप्र इति । विप्रादयः श्रौतत धृतिविचारयोर्येन जन्मना हेतुना
हरेः पदान्तिकं प्राप्ताः हरिपदसमीपप्राप्तियोग्याः यद्यप्यथापि
आम्नायेन सह वादः विवादो येषामस्तीति आम्नायवादिनः
हरिमत्त्वज्ञानमुत्पाद्योपरिष्ठानात् मुह्यन्ति तत्त्वं न जानन्ती-
त्यतो जन्मादिकम् अप्रयोजकं किन्तु हरिमक्तिरेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तनु, वेदोक्तकर्मणां तद्वदन्तीत्यर्थः कथं तेषां मोहः “कर्मणा
ज्ञानमातनोति” इति श्रुतेरित्याद्युक्त्या आम्नायवादिनायेन सर्वत्र
समुचितकर्मतत्त्वापरिष्ठानाद्विदोषप्रदप्रवृत्त्यादित्याह—कर्मयोगीति ।
अकोविदत्वे हेतुस्तस्या इति, तत्र मूर्खा इति मुदरेण अन्वयतः
आतु शक्यमित्यतः पण्डितमानिन इति अतो मुढाः यथा माच्छा
वर्गादिमधुवादिना गिरा सद्यो मधूनि गिरतीव स्थितया वाचा
उत्सुकाः जिह्वारसं ज्वरन्तः तथा वादकान् वर्गादिविषयवचन-
विशेषावदन्ति ॥ ६ ॥

किञ्चात इति अत आह—रजसेति । तत्र जनितेन रजसा
रजिण्या घोरो निष्ठुरः पञ्चाक्षरमनादिलक्षणाः येषां ते तथा
कामुकाः विषयलोभाः तद्विजयकृत् अतिमन्थः अमितः

[३४]

मन्त्रयेव प्रधानो येषां ते तथा एवमिधाः पापाः अच्युतप्रि-
यान् विहसन्ति पृथक् पृथक् दोषानुक्त्वा विहसन्तीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

एतदेव विवृणोति—वदन्तीति । गृहेषु स्थितस्थान्योऽन्यमाश्रितो
वाक्यप्रवन्धात् निजगुणोत्कर्षवच्चयान् वदन्ति तत्र हेतुत्वा-
वितभिष इति किञ्चासृष्टाप्रविधानदक्षिणाः अदस्ताप्रविध्युक्त-
गुरुदक्षिणाः परं केवलं वृत्ते जीवनोपायार्थं पशून्जादीन्
जगति नत्वावभन्ते कुतोऽतद्विदस्तत्त्वाद्याः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

उत्तरानुपेक्षयति । विप्र इति । आम्नायवादिनो जैमिनीयाः
आम्नायः कर्मकाण्डं ते हि तस्मात्प्रवदन्तीतिवास्तव्यं सुतरां
तु प्रपञ्चाण्डस्य वाग्यार्थविदिनाऽनीश्वरवादिनः ॥ ५ ॥

तेषां मोहमेवाह—कर्मण्यकोविदा इति ॥ ६ ॥

अन्त्याधःपातो च क्रमेण दृश्यते—रजसेति त्रिमिः । तत्र
प्रथमेन सर्वेषामेव तेषां निम्ना द्वितीयेन विप्राणां तृतीयेन
शास्त्रवैद्विद्यानामिति हेयम् ॥ ७ ॥ — ॥ ९ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसारायैर्दक्षिणी ।

ज्ञानवचदुर्विदग्धास्त्वचिकित्स्वादुपेक्षा एवेत्याशयेनाह—विप्र
इति । श्रौतेन उपनयनाद्येन उपलक्ष्यमेतत् अद्ययनादिनापि
हरेः पदान्तिकं तद्वदन्तीतिमाधिकारं प्राप्ता अपि मुह्यन्ति कर्मफलेषु
सज्जन्ति । कुतः ? आम्नायेषु वे वादा अर्थवादास्ते मोहकतया
विद्यन्ते येषां ते तदुक्तं गीतासु—

“नामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ ! नाम्बदन्तीति वादिनः” ॥

इति ॥ ५ ॥

अकोविदाः कर्म यथा सर्वत्र न भवति तथा कर्ममयाः
नयामिद्वान् पृच्छन्ति यतः स्तस्याः अनन्ताः यतो मूर्खा अपि
पण्डिता वचमिति मन्थमानाः “अपाम सोमममृता अभूम
मन्त्रयं ह वै चातुर्मास्यवाजिनः सुकृतं भवति यत्र नोष्यं न शीतं
इत्यादिप्रतिनिर्गोप्यरातयः” इत्यादिकथा यथा माच्छा गिरा उत्सुकाः
सन्तो मुढा मुह्यन्ति एव तथैव चाटुकान् इहो अपसरामिः
सह विहरिण्याम इत्यादिप्रियान् शङ्कान् मिथो वदन्ति ॥ ६ ॥

रजसा प्रवर्जमानेन रजोगुणेन मच्छुद्धरयं म्रियतामिति घोरोः
सङ्कल्पो येषां ते प्रतिक्रियं वर्जमानेन क्रोधेन अद्विषमन्त्रयुक्तां
ते एते काष्ठमावाभूतो मिथुका उद्वहन्मरा विष्णुमाराध्य दुःख-
मेव प्राप्स्यन्तीति अच्युतप्रियान् विहसन्ति ॥ ७ ॥

उपासिताः स्त्रियो युवतश्च एव ननु महान्तो येस्ते सकृच्च-
नयनित्वादिस्पर्शादिकाः सम्पत्तयो भवन्ति अन्योऽन्यमाश्रितो
वदन्ति मैथुन्यसुखमेव परं येषु तेषु गृहेषु न सुखा न सम्पा-
दिता असाद्विधानविधानदक्षिणा यत्र तत्र यथा ह्यात्तया
यजन्ति वृत्ते जीविकार्थं केवलं पशून् ज्ञानादीन् जगति अत-
द्विदः हिसादोषानमिक्षाः ॥ ८ ॥

श्रिया विभूत्याऽभिज्ञेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलैर्न कर्मणा ।

जातस्मयेनान्वधियः सहैश्वरान् सतोऽवमन्यन्ति हरिप्रियाः खलाः ॥ ९ ॥

सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं यथा खमात्मानममीष्टमीश्वरम् ।

वेदोपगीतं च न शृण्वतेऽबुधा मनोरथानां प्रवदन्ति वार्त्तया ॥ १० ॥

लोके व्यवयामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्नहि तत्र चोदना ।

व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतश्रियास्तपदीपः ।

अपरं तु ज्ञानं पतिव्यतिष्ठति अतः एव ते भगवद्भक्तानवप्रभुः
विप्रादयो विशिष्टजन्मकर्मोद्दिभिः अष्टाव्याधिमन्यन्ति सुखाद्य-
त्वापुपेक्षणीया इत्याह—विप्र इति अनुवक्ष्यामि । विप्रः शश्वत्-
प्रेक्षो वेति त्वार्यं कर्मणा प्रेक्षितकर्मणा तद्वत्प्रेक्ष्य भोतेन
भुक्तिमीकेनोपवसनपूषकवेदोपवसनादिना हरेः “आत्मा वा अरे
कुरुष्वः भोतव्यो भगवतो निदिध्यासितव्यः” इत्यादिभुक्तिवेष्य-
परमात्मनः पदातिष्ठं तच्छुद्ध्यामननध्यानदर्शनाधिकारं प्राप्ता
अपि भुक्तिं शुक्लपुष्यं परमात्मभव्यादिकं विहाय संसारो-
पाये कर्मणि सज्जन्ते तत्र हेतुगर्भितविशेषयामनामवाहित
इति भास्वतेषु ये वादाः “अपाम-सोमम्” इत्याद्या अर्थवादा
मोहकतया विद्यन्ते तेषां ते तथा ॥ ५ ॥

तस्माद् प्रपञ्चयति-कर्मणीत्यादिना । तस्मैतमात्मानं ब्राह्मणा
विशिष्टव्यतिष्ठते इत्यादिभुक्त्युक्तरीत्या ज्ञानाद्भूते कर्मणि अको-
विदाः कर्म भक्तः करणशुद्धिकारा परमात्मभव्यामननध्यानज्ञानो-
पयोगीनि न जानन्ति । ननु, तत्त्वज्ञानं कृतो न पृच्छन्तीत्यत्राह—
स्तथाः अनन्ताः अनन्तत्वे हेतुमाह भूतः पण्डितमानिन इति यद्यपि
भूतः अपण्डिततास्तथापि यथं पण्डितता इति मानवतः “अपा-
मसोमममृता अभूम् अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं
संवति यत्र नोष्यं न च शीतं स्वाक्ष गानिनोऽपरातयः” इत्यादि-
कथा यथा माधव्या कर्मफलकर्मधुवादित्या गिरौत्सुकाः
मृत्वा चातुर्मासं स्नानं विहरिष्याम इत्यादिश्रोत्रप्रियात् शृण्वन्
वदन्ति ॥ ६ ॥

घोरः अतिहास्यः सङ्कटयो तेषां ते कामुका विषयलुब्धाः
अहिचमन्युषेयां ते हास्यकाः संपूज्यवयवापनार्थं कर्म
प्रकाशकाः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तार्थं शिष्योति-वदन्तीति ब्राह्मणः । तत्र कामुकत्वं
प्रपञ्चयति उपासिताः दानमानादिभिः पूजिताः स्त्रियो येनतु
शुरुषः एवं विहास्यते मैथुन्यं स्त्रीपुरुषसंयोगं सुखमेव परं
ननु भगवद्भक्तानवप्रभुः तेषु पृष्ठेषु तेषु स्थित्वा असोऽन्य-
माश्रितो वदन्ति कलत्रापत्यादिविषयकैः पञ्चब्रह्मादिविषयकैः
काक्यप्रवचनैः परस्परं स्त्रीकीर्त्या स्त्रीकीर्त्या कृतार्थतां बोधयन्ति
वैश्विकतां प्रपञ्चयति, यज्जन्मसृष्ट्याविधानदक्षिणाम् इति
अथवा विधानं विद्युक्तं कर्म च कश्चिद्या च तेषां हृदयः
न च्छुः अज्ञविधानदक्षिणाः यथा तथा यज्जन्ति पापत्वं
प्रपञ्चयति । परं शिष्यादिकं वृत्ते जीविकायै प्रवृत्तिं मिच्छामद-

गामानवेक्षेवं प्रेषयेति अपरविद्यायां निबोध्य संसारे च
आमयति “इनहिंसागयो” इत्यस्य रूपम् घोरसङ्कल्पतां
प्रपञ्चयति । अन्त्याति । तन्मतया पुनर्जन्नीयम् अन्त्यादिः सिद्धा-
न्तानुमिष्टाः पशून् अमरि हिंसन्ति सर्वसुखायमिति सुखादि ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं लोग वेदाऽज्ञातं से और जन्म
के संस्कार से हरि के स्थापन के समीप जाने के योग्य हैं जो प्रेषण
कर्मकायद्वयदिक में लगे हैं वे मोहित हो जाते हैं ॥ ५ ॥

कर्म में सतुर तो नहीं हैं अभिमानी हैं सुख हैं और
पण्डित मानी केवल वेदों के अर्गादि के मिलने के भीत
बलनोसे आनन्दित रहते हैं ॥ ६ ॥

रजोगुण से उनके संकल्प बड़े घोर होते हैं और कामी
हैं सर्प सरीके कोभी हैं दुर्म करनेवाले हैं अभिमानी हैं
पापी हैं तिष्ठी से अच्युत प्रिय जो वैश्याव उन तिनकी
हंसी करते हैं ॥ ७ ॥

केवल स्त्रियों की उपासना करनेवाले वे लोग आपस
में कहते हैं कि घरों में तथा मैथुनादि सुखों में ही सुखार्थ
है और भी जिसमें किसी नहीं भगवान् नहीं कश्चिद्या नहीं
ऐसे बड़ों को करते हैं बड़ों के मर्म को नहीं जानते हैं
केवल शक्ति के वास्ते पशुओं को मारते हैं ॥ ८ ॥

श्रीहरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

मानितां प्रपञ्चयति-श्रियेति । श्रिया अनादिसम्पदा विमृष्टा
ऐश्वर्यं अथादिना जातो यः सम्यो पक्षेस्तेनाम्ना आदिषां ते
ईश्वरसहिताः सतोऽवमन्यन्ते ॥ ९ ॥

किञ्च, एवं वक्ष्यमानास्ते वेदतत्त्वार्थं स्फुटतपि न जानन्ती-
त्याह-सर्वेष्विति । केन रूपेणावस्थितं तदाह-अस्मान्ममीश्वरमात्म-
तया ईश्वरतया जावस्थितम् एवमन्यसङ्कतामाह-यथा अम्
पुरुषार्थतामाह-अमीष्टम् स्फुटतत्त्वाह-वेदोपगीतं वेति । तत्कृतः
यतो मनोरथानां स्ववायाविषमद्यसेवाविषयाणां वार्त्तया प्रवदन्ति
निवृत्तिपरं सन्तं येन प्रवृत्तिपरं व्यर्थव्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु तत्त्वार्थार्थानामपि “अतो मासामुपेयादुत्तरोपमयये”
इत्यादिना विहितवार्त्तिकमेवं निवृत्ते अतः आह-लोफ इति ।

घनं च धर्मैकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशान्ति ।

गृह्येषु युज्यन्ति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति दुरन्तवीर्यम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिभूतभाष्यार्थदीपिका ।

व्यवायः स्त्रीसङ्गः निष्कारगत एव निष्कं प्राप्ताः जगतोः प्राणि-
मात्रस्य मतस्तत्र तासु बोधनाविधिर्नास्ति । ननु, अस्तावुपयादि-
त्यादिना विधिर्दृष्टः, सत्यम् । नत्त्वयमपूर्वविधिः रागतः प्राप्त-
त्वात्किञ्च न नियमविधिरूपेण रागिण्यामभ्यनुष्ठामात्रं क्रियते
तदाह—व्यवस्थितिरिति । तेषु व्यवहारिषु केः विधाद्वयसुरा-
ग्रहेः विनाद्वयव एव व्यवहारः कार्यः यच्च एवाऽऽमिषसेवा
“सौत्रामण्यां सुराग्रदानं कुरुनि” इति श्रुतेस्तत्रैव मध्यमेवेति
नियमः क्रियते । ननु, नियमपक्षेऽप्यवश्यकत्वाच्च निश्चायिकाऽत
आह—मासु निवृत्तिरिति । मासु व्यवहारमिषमद्यसेवासु निवृत्ति-
विधा अत्रभावः नायं नियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वादतो निवृत्तिः
परिसङ्ख्येयं कथं तर्हि व्यवस्थितिरित्युक्तम् ? उच्यते न तावत्प-
रिसङ्ख्येयविधिना शुद्धा निवृत्तिरुच्यते तथा सति स्थाय्यरागः
परार्थकल्पना प्राप्त्यापन्नोति दोषप्रसक्तत्वात् । अतः कश्चित्प्राप्तत्वात्
ऽप्यवश्यं प्राप्त्यमनयेकमिषपूर्वविधिराऽऽमिषनिवृत्तिः फलतो
भवति तस्या “इमामनुष्ठानं दशनामृतेत्यन्वयमिषानीमाहुः”
इत्यत्र दशनामिषतो गर्हमात्रमिषानीदशनादयः प्राप्तत्वात्
अत्रस्यापूर्वविधिरा परिसङ्ख्येयमप्युच्यते यथोक्तं तन्प्रवार्तिके—

“अप्राप्तविधिरेवावमतो मन्त्रस्य निश्चितः ।

परिसङ्ख्येयफलनोक्तं न विशेषः पुनः श्रुतेः” ॥

इति कश्चित् रागतो नित्यप्राप्तत्वाप्राप्तांशुपूरणलक्ष्यस्य निय-
मफलत्वाप्यभाषात्रियमभिहितद्वारा फलतः परिसङ्ख्येयं भवति यथा
“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इति तथा रागतो नित्यप्राप्तत्वात् व्यव-
हारविधाद्वयनियमेनाभ्यनुष्ठानद्वारा परिसङ्ख्येयवेति । ननु, यद्यभ्यनु-
ष्ठामाभ्यनुष्ठानेवेति—

“अनुष्ठानां तु यो भाषो सविधौ नोपगच्छति ।

घोरया मृणाल्यां पचते नात्र संशयः” ॥

इत्यादिकोषभयं न स्यात् । मेव दोषः मनसि कामे सत्यपि
तस्याप्रवृत्त्या देवादिना वा सामानुपगच्छतो दोषभयव्योपपत्ते-
रिति सर्वमनवयम् ॥ ११ ॥

तदेवं व्यवहारदिनोपपत्तिरुचितत्वादिमीहमात्रानं न श्रुत्य-
न्वीर्यकमिदानीं जनस्यापि जमद्वारा परमात्मप्राप्तस्य हृद्योप-
सोगार्थं विनियोगात्प्राप्तमगम्योऽपीऽह—अनेच्छेति । अने एवैकं
फलं यत्नं तत् कुतः ? यतो यस्यासमाप्तिविज्ञानमपरोक्षज्ञानस-
हितं परोक्षज्ञानं भवति । अथभूतम् अनुप्रशान्ति अभ्यनन्तरमेव
प्रकृष्टा शान्तिर्निर्वाणलक्षणा यस्य तत् एवभूतं घनं गृह्येषु
वेदाध्यये युज्यति ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

श्रीविष्णोरकार्येण पौनरुक्त्यमाशङ्क्य अनादिस्वप्नावस्थादि-

व्याख्यातम् प्रमिषनेन संकुञ्चते विद्ययाऽप्यनेन त्यागेन दानेन
रूपेण सौन्दर्येण यत्नेन वेदादिवेन कर्मणा यागादिना ॥ ८ ॥

एवं कामुकत्वमानिषादिप्रकारेण वर्तमानास्ते कर्मदाः
वदन्तव्याः वेदस्य वास्तव्यार्थे श्रीहरिस्तुते प्रवक्तव्यं आत्मतया
रश्मीनां सूर्यवन्मूलरूपत्वेन ईश्वरतया अन्तर्गमितया एवमपि
द्वेषिष्यतावस्थतत्वेऽपि पुरुषार्थतां परमानन्दरूपतां वेदोपगतिं
वेदास्तेकवच्च “नमो वेदान्तवेद्याय” इति “नामैकविंशत्युते ते ब्रह्मन्तम्”
इति च श्रुतः । तच्च कुतः स्फुटमेवमभ्यवयो को हेतुरित्यर्थः ।
अग्रिमपक्षसङ्कलितभाष्यं मनोरथमयं तद्विषयदर्शनेन व्यवहृष्टे
व्यवायेत्यादि ॥ १० ॥

व्यवायेतिनामपि निश्चयेनाभिप्रेतानामपेक्षेपर्यः “अतौ
संज्ञा मैथुनार्थं माधोमुपगच्छेत् इत्यादिनां सङ्केतमवशिष्टं मोक्षं
मन्त्रवेत्” इत्यादिके विधिरूपेण वेदेन भादिना सौत्रामण्यामिति
वक्ष्यमाणायावत्प्रसङ्गः रागत एव इच्छात एव नित्यप्राप्ता नित्य-
वत् प्राप्ताः । अतो नित्यप्राप्तत्वात् तासु व्यवहारमिषमद्यसेवासु
विधिरूपदेशो नास्ति, “बोधनाद्योपदेशस्य विधिश्चैकाग्र्याभावात्”
इत्यभियुक्तोक्तः विधिर्दृष्टः । उपेक्षादिति विध्यर्थे लिख्यवशात्
सत्यमिषायाऽङ्गीकारे भयम् अनुगमनविधानरूपोऽपूर्वविधिर्नास्ति
अप्राप्तार्थविधायको ह्यपूर्वविधिर्नैवा प्रोक्षति यथाच स्वांफामां
यजेतेत्यादि अत्र यागार्थप्रोक्षिणोक्त्याश्च स्वार्थयोगस्य च वाक्य-
न्तरेण रागेण आत्यन्तमप्राप्तत्वादपूर्वविधिरवम अत्र तु सङ्केतवैय-
नित्यप्राप्तत्वात्प्राप्तत्वात्पूर्वविधिरवम अत्र तु सङ्केतवैय-
किमिति । नियमविधिरूपेण नियमविधिसंशयेन विधिव्याकथने
अभ्यनुष्ठामात्रं प्रमाणात्तरप्रतिपक्षानिषाद्यन्तरवेतदभाषमात्रवोचने
क्रियते तदाह । नियमविधिसमाप्तार्थत्वमाह । तन्मन्त्रस्य परवल्लिङ्गत्वे
सति तास्मिन् धर्मेऽपि तत्त्विति एकशेषत्वात्पुनस्तत्त्वं विधादेष्टुप-
लक्षणां तथापि अन्तर्गतेत्यर्थः । सौत्रामण्यां तत्त्वसंकेयाने सुरा-
ग्रहान्मद्यपात्राणि गृहीयात् इति श्रुतिपदार्थः तत्रैव सौत्रामण्या-
मेव नियमः सार्वदिकव्यवहारादिव्यावृत्तये सङ्कोचः । तन्मिति
शङ्कते नियमपक्षेऽप्यवश्यकत्वादिति । यथा श्रीहीनवह्म्यादिति
नियमविधिप्राप्तोऽवघातो ह्यावश्यकस्तथेत्यर्थः । अतः शङ्कतः
सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । मासु निवृत्तिरित्येवमात्रे आसु व्यवहार-
मिषमद्यसेवासु निवृत्तिरिति पठनीयं ततोऽयं भाव इति युज्यते
व्यत्ययस्तु लेखकप्रमादादेव पूर्व प्रवृत्तादिति शयम् सिद्धान्तं विश-
दयति अथ भाव इति अयम् “अतौ माधोमुपेयात्” इत्यादिनियम-
विधिर्न भवति कुतः ? नित्यप्राप्तत्वात् पक्षे प्राप्तत्वाप्राप्तांशुपूरको
विधिनियमविधिः यथा श्रीहीनवह्म्यादिव्यावृत्तये अथ यथा तद्युक्त-
नित्यपक्षे नस्यविद्वन्नादि श्लोकतः प्राप्ते तथावघातोऽपि तदर्थ-
मेव श्लोकतः प्राप्तोऽपि नस्यविद्वन्नादिव्यावृत्तये विशय्यते किन्तु
यस्यां दशायामवघातं परित्यज्य नस्यविद्वन्नादौ सङ्केत-
पुमादे प्रवर्तते तस्यां दशायामवघातस्याप्राप्तत्वात्पूरकत्वेन
नियमविधिरिति लक्षणासमन्वयः, तदुक्तं सदैः । “अवघातेऽपि

भीराधारमगदासगोष्ठाभिविचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

नियमो देशादाविव तेन सः । प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात् सम्बन्धः प्रक्रियोक्तिभिः" इति अतः नित्यप्राप्तत्वेनाप्राप्तांशपूरणलक्षणनियम- विधेरसम्भवात् परिसङ्ख्यावेति उभयस्य युगपत् प्राप्नोति इतरथा- वृत्तिपरो विधिः परिसङ्ख्याविधिः सेवेष्टेति उच्यते उभय विधिसा- ङ्गनियमविधिद्वयैव परिसङ्ख्येति समाधीयते तत्प्रकारमाह-न तावदिति । परिसङ्ख्याविधिना कर्तुंभूतेन श्रुत्या वाच्यार्थेन करणो न तथा सति वाच्यार्थाऽसम्भवेन न विरोधिप्रत्यनीकलक्षणाया निवृत्तिपरिभाषणो सति स्वार्थस्य श्रुतस्य वाच्यार्थस्य ऋतु- गमनस्य त्यागः तथा परार्थस्य अश्रुतस्यानुवगमनस्यानुतो भार्यो नोपेक्षादिकेन कल्पनेति दोषद्वयं शब्दव्यवहारेण प्रतीयत इति शब्दनिष्ठं तथा रागतः प्राप्तस्याऽनुवगमनस्य बाध इत्येको दोषोऽर्थविचारात् कश्चित् इत्यर्थनिष्ठ इत्येव दोषत्रयं स्यात् अतो वाच्यार्थाऽसम्भवात् लक्षणातो निवृत्तिपरिभाषणो दोषत्रयम् अतस्तत्प्रतिबन्धनाय कचिदपूर्वविधिद्वारा तात्पर्यतः परिसङ्ख्या कश्चित् नित्यमविधिद्वारा तत्र पूर्वमाह-कचिदिति कचिदश्वामि- चाक्षीमादृष्ट इत्यादौ प्राप्स्यतः मन्त्रे श्रुतस्येति सामान्योक्त्या पक्षे प्राप्स्यतोऽश्वामिधानीरसनाग्रहणलक्षणार्थस्याश्वामिधानी- मादृष्ट इति आशयवाक्येन पुनः प्रापणमनर्थकं व्यर्थम् अप्राप्ते आश्रमार्थवदिति न्यायात् इति हेतोः अपूर्वविधिद्वारा अपूर्व- विधिसदृशतया सर्वोद्योनाश्वामिधानीग्रहणं मानान्तरस्याप्राप्त- मित्यपूर्वविधित्वं पाक्षिकतया त्वेनेन प्राप्तमिति नापूर्वविधिः सङ्गच्छते इति तद्वद्वारा न्यस्य गद्गमरसनाग्रहणस्य निवृत्तिः फल- तत्तात्पर्यतो भवति गद्गमाश्वामिधानी न गृहीयादिति । तथाया तदेव दर्शयति श्रुतस्य बन्धीपदयोस्मां रसनामगुणान् गृही- यात् इति इति सामान्यतो रसनाविधायकमन्त्रं पठित्वा अश्व- मिधानीमश्वोऽभिधीयतेऽवस्थाप्यते यथा तां रसनामादृष्टे गृहीयादित्यत्र रसनालिङ्गुतः रसनाशब्दसामर्थ्यात् रसनाद्वये गद्गमाश्वरसनायोर्विषये प्रयोगकाक्षे प्राप्स्यतो मन्त्रस्य सम्बन्धी अयमश्वामिधानीमेवाददीतेति मन्त्रार्थनिश्चायक इत्यर्थः । अयमश्वामिधानीग्रहणविधिः परिसङ्ख्यात्वेनोच्यते पूर्वोक्तदो- षत्रयनिवारणार्थं तत्र द्वारसाहापूर्वविधिद्वारेति तत्र श्रुतसं- मातिमाह । अथोक्तमिति । अयमश्वामिधानीविधिकारणव्यत्ययेना- ऽप्राप्तविधिरपूर्वविधिरिव मन्त्रस्य पाक्षिकविधायकत्वेऽपि सर्वोद्योनाप्राप्तत्वात् तस्मात् अतस्तादृशविधेहेतोर्मन्त्रार्थोऽपि अश्वामिधानीमेवाददीतेति निश्चितः स्यात् अतोऽपूर्वविधि- द्वारा फलेन तात्पर्येण गद्गमाश्वामिधानी न गृहीयादिति परि- सङ्ख्याोक्त्याविशेषो नित्यमविधिर्नास्ति कुतः पुनः श्रुतेः अन्तेन प्राप्तस्यैवाश्वामिधानीग्रहणस्य पुनः श्रुतत्वात् अप्राप्तांशपूरणा- मावाहित्यर्थः । नित्यमविधिद्वारा परिसङ्ख्यां वर्धयति । कचिदिति । कचिद पञ्चमखमस्यवाक्ये रागतः सामाधिकेच्छातो नित्य- प्राप्तस्य पञ्चमखमस्यवाक्येः व्यवसायादेः सम्बन्धे अप्राप्तांशस्य पूरणमेव लक्ष्यं स्वरूपं यस्य तस्य नियमफलस्याप्यभावात् परि- त्वापूर्वविध्यभावं समुच्चिनोति नियमविधिद्वारा नियमविधि- सदृशतया फलतत्तात्पर्यतः परिसङ्ख्या भवति पञ्चमखेतरा अमस्या इति दार्ष्टान्तिकमाह । तथात्रेति । अत्र श्रुतो भार्यामुपेक्षा-

दित्यादौ अङ्गनुज्ञाद्वारा प्रमाणांतरप्रतिपन्नानिष्टसाधनत्वेऽपि तदभावाप्रबोधको विधिरङ्गनुज्ञा तद्वारा परिसङ्ख्येव नापूर्व- विधिः नापि नियमविधिरित्यर्थः । अनुतो भार्यो नोपेक्षात् अङ्गुत- शेषे न भक्ष्येत सौभ्रामाग्न्यातिरिक्ते सुखा न गृहीयात् इत्येव सर्वत्र परिसङ्ख्येव नत्वपूर्वनियमयोरिव शास्त्रप्राप्तत्वेनाविव- काशमिति निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यर्थः । तत्प्रयत्नलक्षणमभिहितं "विधिरत्यन्तमप्राप्तो नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्तर- सम्प्राप्तो परिमङ्गल्येति गीयते" इति अन्यदतिरोहितायम् ॥ ११ ॥

तदेव पूर्वोक्तप्रकारेण धर्मद्वारा भगवत्परितोषकनद्वयित- कर्मद्वारा ज्ञानमकिलक्षणापरमार्थतापकस्य दृष्टोपभोगार्थम् ऐहि- कपुत्रकलत्राद्युपभोगार्थं विनियोगात् व्यवहरणात् आत्मज्ञान- गन्धोऽपि न कुतः पुनः अवगम्यमित्यपर्यः अपरोक्षज्ञानमनुभवः परोक्षज्ञानं शास्त्रीयं कलेवरस्येति सम्बन्धसामान्यविवक्षया चतुर्थ्यर्थे वृत्तिं तथा चाजद्वलक्षणया देहाद्यर्थमिति उक्तव्या- तम् ॥ १२ ॥

भीसुदशनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निर्दोषत्वे दृष्टान्तः व्यवस्थितिः तेष्विति शास्त्रस्य अप्राप्तार्थनो- चरत्वात् रागप्राप्ता व्यवसायादयो न विधेयाः । किन्तु उपवस्थापान् शास्त्रकृत्स्नमित्यर्थः । तदेव विवृणोति, विवादेति निवृत्तिः परव्या- रादिक्या निवृत्तिः ॥ ११ ॥

अतः अतोऽपि सविज्ञानं प्रकाशैविध्यज्ञानसहितं प्रजया प्रयोजनतया हेतुत्वे विवृणोति प्रजायः ॥ १२-१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मानितां प्रपश्यति । अयेति । भीमेनादिसम्पत्तिभूतिरेभ्यश्च ग्रामाधिपत्यादिः प्रभिजनः सत्कुलप्रसूतत्वं त्यागो दातृ रूपं देहसौष्ठवं वषट् देहवर्णं कर्म भौत स्मार्त्तं च एभिर्जातो यः स्मयो गर्हस्तेनाभ्याऽविधिका धीर्मेवां ते सद्देश्वरानोश्चरसहि- तात् हरेः प्रियान् भक्तानवमन्यन्ति यतः खडाः भूतर्हिसापराः इत्यर्थः ॥ २ ॥

अमीष्टं निरतिशयपुरुषार्थरूपं वेदोपगीतं वेदान्तवेद्यस्वरूप- खभावम् ईश्वरं न च श्रूयते तद्वार्त्ता न श्रूयन्तीत्यर्थः । किन्तु मनोरथानां वास्येया प्रवृत्ति प्रवृत्तः फलं नयन्तीत्यर्थः । कुतः यतस्तेऽबुधा अज्ञाः वेदोपगीतं न श्रूयते इत्यनेन वेदार्थतत्त्वा- वगमोऽपि न तेषां विद्यते इति सूचितम् ॥ १० ॥

उपासितास्त्रियो गृहेषु मैथुनवरेष्विति व्यवसायो निन्दितः वृत्त्यै परं वनन्ति पशून्तादृक् इति वागीशमांसमस्यं तथा तुल्य- न्यायाद्यागीमसुरापाननिन्दाप्यभिप्रेता । अत्रा विवृणोति विसृजित्य- च कृता । तत्र, धर्मप्रजासम्पत्त्यर्थं "स्त्रियमुद्धरेत् श्रुतावुपेयात् पशुमाखभेत यजमानपञ्चमा इडां मक्षयन्ति हुतशेषमदनीयात् सौभ्रामययां सुराग्रहान् गृह्णाति प्रतिग्रहादिना धनमार्जये" इत्या- दितिः शास्त्रैर्व्यवासावर्तिनां नियमितत्वात्किमितितस्मिन् । क्रियते इत्याद्युक्त्याह-लोक इति । व्यवसायः स्त्रीसङ्गः उपवासादयो नित्य- रागतो नित्यप्राप्ताः जन्तोः प्राणिमात्रस्यावस्थानं तासु चोदना-

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमात्रतत्त्वचन्द्रिका ॥

विभिन्नोक्तिः, किन्तु तेषु व्यवसायादिषु व्यवस्थितिः शास्त्रस्याप्रा-
प्त्यर्थोक्तत्वाद्वाप्राप्तव्यवसायादयो न विधेयाः । किन्तु व्यव-
स्थितिमात्रं शास्त्रकृतम् इत्यर्थः । तदेव विवृणोति । विवाहादि-
मित्येवस्थितिरिति सम्बन्धः । विवाहगृहीतावामेव व्यवसायः
कार्यः यत्तु एवमिषयेवा सौभाग्यवामेव सुराग्रह इति नियमः
किञ्चन इत्यर्थः । नियमफलभूतं सङ्कोचमाह—मासु निवृत्ति-
रिति । मासु व्यवसायमिषमद्यसेवासु निवृत्तिः परदारभ्योऽ-
नुत्कालेऽप्योऽप्यगोमासिवनस्यसेवाऽप्यां च निवृत्तिरिति ननु
स्वाध्यायविवेकः ॥ ११ ॥

यद्यप्येव व्यवसायादिषु नियमिता व्यवसायादयो न निगि-
तास्तथाप्युपयोगविशेषमविद्याय केवलदेहसुखार्थतयोपयुज्यमाना
निष्ठा एवेत्यभिप्रायेणोत्तरमाह—द्राघ्याम् । तावद्धनस्योपयोग-
विशेषं वदन्तदर्थोपयुक्तस्यानर्थहेतुतामाह—धर्मश्चेति । अस्त्यर्थः
धनस्तु धर्मफलं धर्म एक एव फलं यस्य तद्धर्मकसाधनं
प्रतिग्रहादिना सम्पादितेन धनेन भगवत्प्रीतिकरं धर्ममेव
सम्पादयेन्नतु विषयभोगमित्यर्थः । एवं विस्तृतफलम् इति वक्तुं
धर्मं निशिनष्टि—यतो धर्मात्सर्विधानं चिद्विचिद्विश्वरत्नत्वत्रय-
प्रकारधैविविज्ञानसाहितं ज्ञानं सगवत्याचारस्यज्ञानम् अनु ज्ञानादनु-
पपन्नाप्रदानान्तरनामधर्मवृत्तकरीतिरिति च भवति । तादृशधर्मक-
फलं धनम् इत्यर्थः । एवं धर्मफलमविद्याय केचित्केवलं गृहेषु
युज्यन्ति विषयभोगार्थतया विनियुज्यते दुरन्तवीर्यं कलेवरस्य मृत्युं
न पश्यन्ति चातस्ते निष्ठा इति भावः । कलेवरस्येति तादृशस्य
क्षेत्रविषयतया वष्टी वा कलेवरार्थतया गेहसुखार्थं युज्यन्ती-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमात्रतत्त्वचन्द्रिका ।

श्रिया शरीरकान्ता विभूत्या अग्निभाषैश्वर्येण श्रीविभूत्या-
दिना जातस्मयेन समुद्रमयेन अवसन्तस्ते अवजानन्ति ॥ ९ ॥

हरिप्रियावसानमेव हर्षवसानं तथापिदमाधिकमिति भावेनाह ।
सर्वेष्विति । हरेः शशविषाणयक्षिणस्वावज्ञाकयङ्काकारं सङ्कच्छतं
इत्यतो वा तदवज्ञानप्रकारमाह—सर्वेष्विति । तत्र हेतुमाह, अनुधा-
इति । हर्षवसानेऽपि श्रीसेवाया विष्णुसेवात्वात्तद्वतां कथमधः-
पातः स्माद्वितीयमाशङ्क्यते विष्णुमवज्ञाय विषमेव ह्युपासते ।
उपेक्ष्य वा हरिं ते तु भूत्वा राज्याः पतन्त्यधः" इत्यनेन परि-
हर्तव्या राजप्रीत्यभावे प्रकृतिवर्गीयत्वा किं प्रयोजनमभिप्रेक्ष्य-
नुदयात् हृदयकुम्भजनप्रीत्यभावे परिवृद्धदृष्टीतिरपि नोक्तिः तस्मा-
च्चकामाधादेकं प्रकृतेऽपि विष्णुप्रीत्यभावे वक्ष्याद्विप्रीतिरपि अभीष्ट-
फलदानं स्वास्तुष्ट्याद्विप्रीत्यभावे परं विष्णुप्रीतिरपि अभीष्ट-
वर्षिणी न स्मात् ॥ अतो यथा शोभं विष्णुप्रीतेरनुकूलान्यपि-
तिरिति शास्त्रगुरुपदेशेन तस्यविष्णुजननमिकः कर्तव्येत्यत इव-
मेव विधेया ज्ञान्या तस्याश्चोदनाभावोऽपि निम्नजलस्यन्दनवत्
स्वतः प्रवृत्तेः ॥ १० ॥

एवं कुर्वाणा असुरप्रकृतयो न देवप्रकृतयः तेषां वर्षायुता-
युतकालेनापि प्रवृत्त्यवशनादुक्तनिर्वाणसाम्यासेत्याह—लोक इति ।
लोकं अन्तोर्जन्ममृत्युतिष्ठतः प्राणिनो व्यवसायादिष्वेवाः निष्ठाः

[१५]

सदातनाः सन्ति । तुल्यो द्रव्यव्ययसङ्गावसुचकः तत्र मृदादि-
सेवाया वामदेव्यादियस्यान्विहाय चोदनाविधितोहि तेषामस्ति
तदुक्तम्—

“व्यवायामिषमद्यानि हरेः पूजार्थमेव तु ।
वामदेव्यो नाम यश्च व्यवसायो हरिपूजनम् ॥
पितृयज्ञे देवयज्ञे मांसेन हरिपूजनम् ।
व्यवाययज्ञे मद्यन्तु सोमात्मकतयैवते ॥
क्षत्रियादेनं विप्राणां विप्रो दोषेण विप्रते ।
अरागतः प्रवृत्तिः स्वादागो दोषस्य कारणात् ॥
प्राणमद्योऽप्यवा यज्ञे देवे सर्वस्य जेष्यते ।
पैष्टमद्यस्य माद्व्यादिसुप्रियस्य न दुष्यति ॥
देव रक्ष्येव च प्रीतिर्विष्णोः पुत्रास्तु मानवे ।
तस्माद्विहितमात्रेषु रागं मुक्त्वा यथाविधि ॥
समाहितो हरिं स्मृत्वा वर्तन्वाजी हरेर्भवेत् ॥

इति विभिन्नोक्तिः चेत्किमिति तत्राह—व्यव-
स्थितिरिति । यद्वाह, विहाय तेषु व्यवसायादिषु स्थितिः सुरैव गृह-
शरण्यं येषां ते तथा हरिविमुखाः तैरिहा ततः किं तत्राह,
आसुरेति । विषिद्धक्रियात्वात् असुरजनस्य वृत्तिर्जीविका * न
सुखं पिबेत्” इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

एतदेव विवृणोति, धनमिति । यतो यस्माच्छर्मादस्य सविज्ञाने
ज्ञानमुत्पद्यते अनुज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं प्रशान्तिः प्रकृष्टा मुक्तिर्भ-
वति यो धर्मश्च धनाद्भवति तादृक् धर्मकफलं धनं ये कलेवर-
स्यार्थं गृहेषु कचप्रादिषु युज्यन्ति प्रयुज्यते । कामस्यापि पुरुषार्थ-
त्वासदर्थमर्थप्रयोगो युक्त इति तत्राह, मृत्युमिति । अनेन काम-
लक्षणापुरुषार्थस्य क्षणमङ्कुरत्वमुक्तम् अत इदंशी प्रवृत्तिरासुरी-
त्यर्थः । धनं पुष्टिक्रयामोक्षहेतुरित्येवं विषयनस्यान्याविषयत्वं
कुर्वताम् आसुरीप्रवृत्तिरिति किञ्च वक्तव्यमिति ममर्थे हिशब्देन
सूचयति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमात्रतत्त्वचन्द्रिका ।

तेषां मोहजं प्रमादमाह—सर्वेष्विति । तत्र शश्वदिति विद्व-
दनुभवसिद्धत्वम् जेश्वरस्य दर्शितम् ॥ १० ॥

लोक इति । तैः । तत्र नियमविधिरूपेणोति तत्सहस्रेनेत्यर्थः ।
तदाहेति तत्समानार्थमाहेत्यर्थः । मृद्वस्य परवलिङ्गत्वे सति
तास्त्रिति वक्तव्ये तेष्वित्येकशेषत्वात्पुंसकत्वं विधाहेत्युप-
लक्ष्यं तथापि ऋतावेवेत्यर्थः । नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वाकिति
यथाभ्यामिधानीमादस इत्यप्राधानमावश्यकं तथेत्यर्थः । सिद्धान्त-
माह—अत माहेति । नियमे आदानस्य विधिप्राप्तत्वात् सर्वतो
निवृत्तौ तात्पर्यं परिसङ्ख्यायां तु मद्यस्य रागतः प्राणत्वात्स-
र्वत एव निवृत्तौ परमतात्पर्यमिति युक्तैव निन्देत्यर्थः । आसु
व्यवायेत्यादिकमर्थं भाव इत्यतः पूर्वमेव युज्यते तत्र तु लेखक-
प्रमादिति श्रेयं व्यवस्थितिरिति तच्छब्देन करणभूतेन प्राप्स्यतः
पाक्षिकतयेति श्रेयं व्यवस्थितिरिति तच्छब्देन व्याख्यातो नियम
इत्यर्थः । नियमप्राप्तेऽपि परिसङ्ख्यायैति सिद्धान्तपितुमाह—उच्यते
इति । परिसङ्ख्याविधिना कर्तव्यतन श्रुत्या शब्देन करण-
भूतेन प्राप्स्यतः पाक्षिकतयेति श्रेयं कश्चित्स्ति रागतो

*यतस्ततो आसुरिहृत्तिरिति पाठभेदोऽस्ति ।

यद्व्याणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा ॥

एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥ १३ ॥

ये त्वत्वेवं विदोऽसन्तः स्तब्धाः सदाभिमानिनः ।

पशून् द्रुह्यन्ति विस्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥ १४ ॥

द्विषन्तः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरम् ।

मृतके साजुबन्धेऽस्मिन् बद्धस्नेहाः पतन्त्यधः ॥ १५ ॥

ये कैवल्यमसम्प्राप्ता ये चाततिश्च मूढताम् ।

त्रैवर्गिका ह्यक्षणीका आत्मानं घातयन्ति ते ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“अतुष्टानां तु यो मार्यो सशिधौ नोपगच्छति ।

घोरार्थां भूणाहत्याणां पच्यते नात्र संशयः" ॥

इत्यादिदोषभ्रवणां न स्यादिति चेन्न रागी यदि द्वेषादिना
ह्यो नोपपात्त तदा दोषभ्रवणोपपत्तेः अत एव “यदहरेव
विस्मज्जोत्तदहरेव पस्मिज्जेष एतस्मिन् वै तस्मिन्नांसः प्राहुः ऋषयः
कावशेषाः किमर्था अयमज्येष्वामहे किमर्था वयं अक्षयामहे
एतस्मिन् वै तत्पूर्वं विस्मांसोऽग्निहोत्रं न जुहुवांचक्रिरे एवं
वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
वपुत्थायाय मिच्छाचर्यां अचरित किं कर्मणा किं प्रजया किं धनेन”
इत्यादिभ्रुतयः सर्वतो वैराग्यमुपविशन्तीत्यर्थे विस्तरेण ॥ ११ ॥

एष भगवद्विद्विमुखाणां नानाविधं मोहमुक्तवेदानां भ्रमेद्वारा
भगवत्प्रापकस्य धनस्याप्यन्यथा व्ययं ये कुर्वन्ति तेषां मोह-
माह—धनञ्जैति। यतो भ्रमात् तीर्थवासमहत्सेवाहरिकयाभव-
याविलक्षणप्राप्तविधानं विविधसाधनज्ञानसहितं साध्यभूतभगव-
द्गुणशक्तिसवरूपादिविषयं ज्ञानमुत्पद्यते अनु ज्ञानलाभानन्तरं
प्रशान्तिर्भोक्तव्यया भवति “ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेया-
धिगच्छति” इति श्रीमुक्तोक्तं तीर्थवासमहत्सेवाहरिकयाभवया-
दिरूपः भ्रमे एवैकं फलं यस्य एवमुक्तं धनं च गृहेषु देहाद्यर्थे
युज्यन्ति प्रयुज्यते। कलेवरस्य दुरन्तवीर्यमनिवार्यप्रमाणं मृत्युं
न पर्युज्यन्ति अनुप्रशान्तीति पाठे ज्ञानविशेषणस्य अनु अनन्तरं
प्रशान्तिः प्रकृष्टा शान्तिः मोक्षलक्षणा यतस्त्वत्तत्र ज्ञानस्यैव
ध्रुवा स्मृतिरूपस्य परा भक्तिरूपतः यतः इति परं धनवाचकं
वा यतः भनात् भ्रमेद्वारा ज्ञानं तज्जनं चेति योजना ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

अनादि सम्पत्ति से ऐश्वर्य से कुदृग्भी मनुष्यों से विद्या से ज्ञान देने से स्वरूप से बल से कामों से बड़े अभिमानी होकर बुद्धि से अन्धे होजाते हैं तब मगधान् नाशयण को तथा उनके मर्क सम्पुत्रव वैष्णवों को देखकर हँसते हैं क्योंकि वे सब दुर्जन हैं ॥ ६ ॥

सैने आकाश सर्वत्र व्याप्त है तैसे सब देशधारियों में

निरन्तर विशाज्जनान् अपने अत्यन्त प्रिय ईश्वर जितको सब
वेद गान करते हैं ऐसे ईश्वर विष्णु को जान सुनकर भी
स्वर्गादि सुखों की बातों में रहते हैं ॥ १० ॥

इस संसार में मैथुन करना मांस खाना मद्य पीना यह तीन बातें नित्य हैं अर्थात् सब को स्वभाव ही से प्यारे हैं इसके लिये किसी शास्त्र के आज्ञा करने की अपेक्षा नहीं है फिर जो शास्त्र विधान करता है तो यह ज्ञानना चाहिये कि “सिद्धौ सत्यामारभ्यमाद्यो विधिनियमाश्च कल्प्यन्ते” इस न्याय से इन तीनों विषयों के प्रचार का निवारण करने के लिये व्यवस्था से विवाह यज्ञादिकों में मात्र इनका खेपन करके कम प्रवृत्ति होनेसे फिर सर्वथा त्याग करने के लिये वैद्वहिकों में इनका कथन है ॥ २१ ॥

धन तो केवल धर्म के वास्ते है जिस धर्म के करने से शास्त्र ज्ञान अनुभव ज्ञान और शान्ति होती है! तिस धन को घर में खगाते हैं अपने शरीर का जो पुस्तक पराक्रमवाला मृत्यु है तिसका कोई भय नहीं करते हैं ॥१२॥

भीधरस्यामिष्ठतमावार्धहीपिका ।

किञ्च, व्यवस्थयाऽपि व्यवसायाद्यभ्यनुष्ठानं न यथेष्टमपि त्वन्य-
थैवेत्याह—यदिति । यद्यस्मात्सुरायाः प्राण्यमक्षोऽवघ्राण्य च पृथ-
विहितो न पानं तथा पयोऽस्थालमनमेव विहितं नतु हिंसा
अयमर्थः देशतोद्देशेन यत्पशुहननं तदाहमनं “वायव्यम्
श्वेतमाहमेत” इत्यादिभ्युत्तेनतु हिंसा “वा वेदविहिता हिंसा
न स्या हिंसेति कीर्त्यते” इति खजनात् । मद्यमाद्देशेन तु
क्रियमाणां हननं लौकिकहननं, तस्मिन्नेव अत्र स्थालमनमेव विहितं
न तु हिंसा अतो न यथेष्टमनुष्ठानाऽभ्यनुष्ठेयः । व्यवसायोऽपि
प्रजया निमित्तभूतया नतु रयै अतो मनोरथवादिन इमं
विशुद्धं स्वधर्मं न विकारिति ॥ १३ ॥

एवं भगवत्पराङ्मुखानां बहुदोषतां प्रपश्यन् तस्मिन् प्रप-
श्यति-ये त्विति । पञ्चमिः जनेष्विवः न एवं धर्मं विदन्ति
यं ते विसृज्या निःशङ्काः प्रणेन मनोरथो भविष्यतीति विश्वस्ता वा

भीमरक्षामिकृतमोक्षार्थकीर्तिका ।

तदावन्तिनपोषणं वा तैः पशुभिर्विश्वस्तास्ते च पशवः
प्रेमामुत्र तान् आदन्ति—

“मांसमक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहादुम्बहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥

इति वचनार्थः ॥ १४ ॥

अभिचारादिना द्विषन्तः मृतके देहे सानुबन्धे पुत्रादि-
सहिते ॥ १५ ॥

अन्तराख्यवर्तिनः कृत्वास्तु स्वतः वे तु
नास्त्वन्तमङ्गा नच तत्स्वज्ञानेऽन्तराख्यवर्तिनः पतन्तीत्याह—य इति ।
केवलस्य तत्स्वज्ञानमसम्प्राप्ताः मृदतामत्यन्तजडताम् भ्रष्टा हेतुः
त्रिषंगप्रधानाः मक्षयिका उपशान्तिक्षयारहिता देहादिस्यै-
र्बुद्धयो वा स्वात्मानं घातयन्ति ॥ १६ ॥

भीमरक्षामयदासगोस्वामिधरचित्ता
कीर्तिकाकीर्तिनी टिप्पणी ।

स्ववस्थवापि नियमविधिसहस्रतयाऽपि अन्यथैव ब्रह्ममाणा-
प्रकारेणैव तत्त्वात्मनोऽसिद्धयोः को भेद इत्यापेक्षायमयमर्थः
तथा च वेदाङ्गापालनार्थं शास्त्रीयहननमात्मनं तदनादरेण भक्ष-
यार्थमेव हननं हिंसेति तथोभेदः भ्रष्टा तु वेदे तु अतः सुरा-
पानादेः भ्रष्टायाऽप्यर्थत्वात् अतो व्यवासादेः प्रजापत्यत्वात् इमं
चिन्तयितुं यथैव वेदाङ्गापालनरूपम् ॥ १३ ॥

तन्निष्ठां तेषां बहिर्मुखानां प्राप्यम् अनेन पशुपागेन मांसेति
अस्मिन्लोके यस्य पशोर्मांसमहमाप्तिं स पशुरमुत्र यमालये मां
भक्षयिता भक्षयिष्यति एतन्मांसस्य मांसशब्दस्य मांसत्वं
निरुक्तिं मनीषिणः प्रवदन्तीति स्मृतिवाक्यार्थः ॥ १४ ॥

स्वात्मानमेव परकायेष्वपि वसन्तभीश्वरं द्विषन्तः केनाऽभि-
चारादिना अभिचारः इत्येतादिना हिंसा आदिना लौकिकी हिंसा
मुच्यते ॥ १५ ॥

अन्तराख्यवर्तिनः ज्ञानखलुर्विदग्धाः उपशान्तिक्षयारहिताः
स्वमात्रमपि शान्तिक्षय्याः रजोविक्षिप्तमतय इत्यर्थः । द्वितीय-
मक्षे सर्वे हि पदार्थजातं देहादि क्षणिकमेव नित्यप्रख्ये तथाऽपु-
न्यगमात् तथापि अस्ति तत्र क्षणिकं क्षणिकत्वज्ञानं येषामिति
देहादिस्यैर्बुद्धय इति व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

भीमरक्षानसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

मृतके शरीरे ॥ १५—१२ ॥

भीमरक्षानसुरवाचार्थकृतभागवतशुद्धाश्रितिका ।

सुराभिषेकवाच्यवाचानामुपयोगविशेषात्पदं केषाञ्चित्
ज्ञानमाह—सुरायां भक्ष इति । सुरायाः भक्ष इत्यादिः पशोरि-
त्यस्य भक्ष इत्यन्तः यत्र सुरायाः तथा पशोश्च भक्षः यक्षीय-
सुराभिषेकेत्यर्थः । सुरायां भक्षो विहितः प्राणः परमात्मा
प्राणनदेतत्वात् तथा च “भूतिः को शेषान्वात्कः प्राणयाश्च देव-

आकाश आनन्दो न स्यात्” इति प्राणशरीरकत्वाद्वा तथा च
भूतिः “मनोभयः प्राणशरीरजेता” इति संप्राणशरीरकस्य परमा-
त्मनो भक्षयतया विहितः स्वस्वसादृश्यायै संप्राणशरीरक-
परमात्मनो भक्षयतया यक्षीयसुराभिषेकवाच्यविहितेत्यर्थः । यत् प्राण-
भक्ष इति पाठेऽऽवगाथात्मको भक्षः नतु पानादनात्मक इत्यर्थः ।
एवं चेन्न बुध्यति प्रत्युत विशुद्धो भवति अन्यथा तु दुष्य-
त्येवेति भावः । तथा च गीतं भगवता—

“यश्चाशिक्षाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिंत्वियैः ।

मुञ्जते ते त्वं प्रापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” ॥

इति च एवं वेदात्मनं न हिंसात्मकं किन्तु पश्चात्तो
जीवनात्मकं भवतीत्याह—आत्मनं न हिंसेति । तथा च भूतिः
“न वा उ एतन्निष्प्रखे न रिष्यति देवान् इदेषि पाथिभिः
सुगोभिः यत्र वाप्ति सुकतो न बुद्धतस्तत्र एवा देवः सविता
दधातु” इति प्रजयेत्यध्ययनेन वसतीति वक्ष्येत्यर्थः तृतीया न
रत्ये न रतिसुखायम् एतं चेत्पितृभ्यामादिमुक्तो भवति । तथा
च भूतिः “अभिभूयान् जायते” इत्युपक्रम्य प्रजया पितृभ्य इति
इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुः न रत्ये इति यदिमिति
सम्बन्धः ॥ १३ ॥

इत्यमजाननां निष्ठां प्रपञ्चयन् गतिमाह—य इति पञ्चमिः ।
एवास्मिन् धर्मे न विदग्धनेवाम्बिदः अत एवासन्तः स्तन्वा भवि-
नीताः सद्भिमानिनः सन्तो धर्म इत्यभिमानवन्तः विदग्धा
निःशङ्काः पशून् दृष्ट्वा हिंसाविषयाणां पशूनां कर्मत्वविषया-
यामुपपदविभक्तः कारकविभक्तिर्वलीयांसि” इति न्यायात्कुधद्रुहेति
चतुर्थी वाधित्वा कर्मणि द्वितीया ते च पशवः प्रेमायुत्र तान्
होमघृत् प्रेतान् आदन्ति ॥ १४ ॥

किञ्च, अभिचारादिना द्विषन्तः परकायेषु कृतो ह्यपस्तदन्त-
रात्मनि स्वस्वात्मनि भगवत्प्रेम पर्यवस्यतीत्यभिप्रायेण स्वात्मानम्
हरिमीश्वरम् इत्युक्तं सानुबन्धे पुत्रकलत्रादिसहिते मृतके शव-
तुल्ये स्वपदे वक्षः निरुद्धः स्नेहो येषां तेषां नरके
पतन्ति ॥ १५ ॥

किञ्च, एषां सद्गतिः सर्वेषां बुद्धमेत्याभिप्रेत्याह—य इति । केवलस्य
ज्ञाननिष्ठामसम्प्राप्ताः मृदतां वा भ्रष्टां आप्रापिताः ते त्रैष-
णीकास्त्रिषंगप्रधाना मक्षयिका उपशान्तिक्षयारहिताः देहादिस्यै-
र्बुद्धयो वा स्वात्मानं घातयन्ति केवलमज्ञास्त्वविवृष्ट्या सन्ति
ज्ञाननिष्ठास्तु स्वत एव अन्तरिता मूर्खास्तु नामयेत्यभि-
प्रायेण केवलमसम्प्राप्ता येनानीताश्च मृदताम् इत्युक्तम् आत्मानं
घातयन्तीत्यस्वात्मनो सत्यप्राणरूपामन्ततः स्थावरतां प्राप्नुवन्ती
त्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमरक्षजयस्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

व्यवासादिनां यक्षेषु विहितत्वमयांशुकं तद्विधानप्रकारमाह—
यत्प्रायेति । अयमर्थः सुरायां प्राणभक्ष इति यत् स विषा-
दीनां देवपक्षविशेषे विवक्षितः । तथा यत्पशोश्च भक्षं तत्
देवपक्षे विहितं पशुमात्रमेतेति हिंसा न विदिता “न हिंसा-
त्सर्वभूतानि” इति च यथा प्राणभक्षार्थं विहितमेवं व्यवासा-

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पितृयज्ञे प्रजया संतत्यर्थं विहितो रत्ये इन्द्रियभोगार्थं न
अत्रापि व्यवसायव्यपितृयज्ञे त्रिष्यस्य प्राणमन्त्रमन्तरेण सुरा
विहिता —

“व्यवाययज्ञे मयस्तु सोमाभक्तयेऽवते ।

त्रिष्यादेनं विप्राणां विप्रो दोषेषु क्षिप्यते ॥

अतः प्रवृत्तिः स्वाहागो दोषेषु कारणम् ।

प्राणमन्त्रोऽप्यत्र यज्ञे देवे सर्वस्य चोच्यते ॥

इति चाकं किमत्र मयितमत्राह—इममिति । धर्मस्वरूपाज्ञानमेव
प्राणिकारणमित्यर्थः—

“यज्ञेष्वात्मनं प्रोक्तं देवतोद्देशतः पशोः ।

हिंसानाम् तद्व्यवश्च तस्मात्तानाचरेदबुधः ॥

अतो यज्ञे मृता ऊर्ध्वं याति देवे च पेतुके ।

अतो ज्ञात्वाज्ञानं स्वर्गस्य तु न मारणम्” ॥

इति वचनायज्ञे पशोरुत्थमनं न मारणमित्युक्तम् ॥ १३ ॥

तत्र के मारका मारकानां पशूनां किं तत्फलमित्यत्राह—
ये स्थिति । असतोऽप्रशस्तकर्माणां त्रैवर्गिकाणां स्वहतपशुभिः
आवनमेव प्रेत्य भजनफलम् ॥ १४ ॥

किञ्च भेदज्ञानात्ततोऽप्यधिकतः सकरो लोकः स्वादित्याह—
क्षिप्यन्त इत्यादिना । आत्मानं स्वापारं स्वस्मिन्नात्तं च “स्वो माहिम्नि”
इति श्रुतेः । परकायेषु स्वकायेषु च सन्तं कायिनो जीवादन्यं
क्षिप्यन्तोऽसदमाताः आप्तत्वादात्मशापदोक्तं स्वस्मिन्नापि परेषु
च—

“जीवादन्यं न पश्यन्ति अस्वेषं विक्षिपन्ति च ।

एतांस्त्वमासुरान्विद्धि जज्ञयैः पुरुषाधामान्” ।

इति स्मृतिः । प्रतीतार्थवाजिका ॥ १५ ॥

एतदेव विज्ञापयति—ये कैवल्यमिति । ये कैवल्यं
व्यायंज्ञानम् अन्तःप्राप्ताः ये च मूढताञ्चातीताः परिहृतं
मन्वास्ते भिन्नगोसाधनयोग्यमभिजन्म यस्य स तथा तादृशमा-
त्मानं प्राप्नोति तमहीति शेषः । यद्वा, अनेदज्ञानिनां गतिमुक्ते-
रानी मिश्रकामिनां स्थितिमाह—य इति । कैवल्यो हरिरिति ज्ञान-
रहिताः अस्मादयो न भवन्ति भगवान् किन्तु ग्रामाणि वस्त्रयो-
जक इति ज्ञानवन्तो ये ते भुक्तपुण्यफलाः आत्मानं स्वर्गोन्मनुष्य-
लोकं प्रति पातयन्ति “ते ते भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्”
इति च ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च, व्यवस्थयापि व्यवसायश्चपुनश्च न यथेष्टम् अपित्वन्यथैव
स्वाह-यत् यस्मात् सुरायाः प्राणमन्त्रः अवप्राणमेव मन्त्रो विहितः
नतु यथेष्टं पानं तथा पशोरुत्थमनं वैधाहिंसा किञ्चिदङ्गच्छेदनमेव
नतु हिंसा वधः । व्यवसायोऽपि प्रजया हेतुना नतु रम-
णार्थम् ॥ १३ ॥

एवमुक्तवक्ष्यं धर्मं न विदन्तीति ते “या यास्त्रविहिता
हिंसा न सा हिंसेति कथ्यते” इत्यादिवाक्यार्थतत्पर्यम-
बुद्ध्या ये पशून् प्राणत एव हिंसतीत्यर्थः । विस्मयाः अज्ञात्वा

प्येतेऽस्मत्पात्रका अस्मात्तु हनिष्यन्ति किन्तु शत्रुदर्शनसा उप-
हसितुमस्माभिः सह खेदस्येवेति पात्रितैः पशुभिः कृतविस्वासाः
तान् दुहन्ति अनन्त्येव ततस्ते च पशवः प्रेत्य अमुञ्च तांश्च
अथातकान् आदन्ति “मांसमक्षयितामृष्य यस्य मांसमिहाशयहम्
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः” इति वचनात् । यथा
च योगबलेन यक्षपशून् प्रत्यक्षं प्रवक्ष्यं प्राचीनवर्हिषं प्रत्युक्तं
श्रीनारदेन—

“मोमो प्रजापते ! राजन् ! पशून् पश्य त्वयाऽऽचरे ।

संक्षपितान् जीवसङ्घान् निर्धूयोन सहस्रशः ॥

एते त्वां सम्प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव ।

सम्परेतमयः कुटैश्चिह्नैर्युत्थितमययः” ॥

इति ॥ १४ ॥

क्षिप्यन्त इति । मांसार्थं पशून् हिंसन्ति लोकान् च मृद्विष्यन्ति
तत् आत्मानं हरिमेव क्षिप्यन्तीत्यर्थः । मृतके स्वदेहे ॥ १५ ॥

अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकम्पितास्तस्मिन् तदज्ञास्तु स्वतः ये तु नात्य-
न्तमज्ञा नच तत्त्वज्ञानेऽन्तरालवर्तिनः पतन्तीत्याह । ये इति । कैव-
ल्पमसम्प्राप्ताः कैवल्यप्रापकानां शून्या इत्यर्थः । नापि पञ्चादि-
वन्मूढाः तर्हि किं ज्ञानार्थिनो वा न त्रैवर्गिकाः धर्मायकाम-
पराः भवन्तु तवपि कदाप्यवसरं प्राप्य हरिकथां श्रोश्वन्ति
न अक्षयिकास्तत्र चैवमात्रमवकाशं न भवन्ति तर्हि ते
आत्मानमेव घातयन्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अश्वनुष्ठाविषयेऽपि व्यवसायव्येया ग्रहणं तदर्थं पशून् व्येया-
चार्यापरायां मोहमाह—यत्प्राण इति । यद्यस्मात्परायाः प्राण-
मन्त्रो विहितः अथप्राणं प्रतिपादितं नतु पानं तथा पशोरुत्थ-
मनं वेदाद्व्यापिकारिविशेषविषयित्वा यज्ञे वेदतोद्देशेन पशु-
हननं न हिंसा एवं व्यवसायः प्रजया हेतुमत्तया नतु रत्ये
इन्द्रियप्रतिषेधं इमं विशुद्धं यथेष्टव्यवायामिवमयत्वेनाविपरीतं
स्वधर्मं चौरसङ्कुल्पाः कामुकाः न विदुरतोऽयः पतन्तीत्यन्तिमेव
मुह्यन्तीति । पूर्वण वा सम्बन्धः ॥ १३ ॥

ये तु अनेवधिदः उकरहस्यानभिज्ञाः असन्तः अविद्याः स्वप्नाः
सङ्क्षिप्तज्ञाः यतः सङ्क्षिप्तमानिनः विस्मया दयद्वयरो नास्तीति
विश्वस्ताः पञ्चात्मनस्येहमेव फलमिति विश्वासवन्तो वा यक्ष-
मिषेण मांसमक्षयार्थं पशून् दुहन्ति, प्राणहरणपर्यन्तं पीडां
जनयन्ति तान् ते पशवः प्रेत्य मरणं प्राप्य यमलोकादौ
आदन्ति ॥ १४ ॥

तान्मादन्तीति अशुद्धोपकृतमुक्तमयं पश्य पशून् दुहन्ति
तदर्थं पशुदोहस्य फलं तदमाह—मांसमेवेह मृतके मरण-
धर्मिणि लानुवन्धे कक्षप्रापकानां विस्मिते वसुसेहाः वेदाद्यर्थं
पशुप्राणहरा इत्यर्थः । आत्मानं स्वस्वरूपमभ्युपासकतया पर-
कायेषु परात्मानमिति शेषः । उभयभेदेन निवन्तुतया वसेमानं
हरिं क्षिप्यन्तोऽजो नरकादौ त्रिविधेन दोहेण पतन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

मर्यादानन्तरं अज्ञापातस्तेषां भविष्यत्येतन्मात्रं न किन्तु
जीवमाना अपि पतित्यन्त्येवेत्याह—ये इति । कैवल्यप्राप्तपुण्यम-
भावः कैवल्यमनुपमं परिहृत्तसमप्राप्ताः मूढतां वाच्यमतीताश्च

एत आत्महनोऽज्ञान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिनः ।

सीदन्त्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥

हित्वात्यायासरचिता गृहापत्यसुहृच्छ्रियः ।

तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

कस्मिन् काले स भगवान् किं वर्णः कीदृशो नृभिः ।

नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदिहोच्यताम् ॥ १९ ॥

करभाजन उवाच ।

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः ।

नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रैवर्गिका समीपकामप्रधानाः सत्त्विकाः देहाद्यनित्यत्वादिनः
सुखिकास्तद्विपर्ययाः देहादिष्वैव बुद्धयः आत्मानं नानाकल्पयः
सातवर्ति जीवन्मुक्ता मयन्तीत्यर्थः—

“यस्य मूढतमो लोकं यथा बुद्धेः परं गतः ।

तावुमी सुखमेवेति किञ्चिद्व्यवर्तारतो जनः” ॥

इति तृतीयस्कन्धस्य विदुरवचनाच्छ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जाकि मदिश का सुधना मात्र मय्य विहित है तैसे हि
पशु का मंत्र से यज्ञ में बल ही विहित है नाक केवल
हिता करना इसी प्रकार से मैथुन भी सन्तानों के वास्ते है
न कि केवल मैथुन के वास्ते इस निर्मल धर्म को वे कर्म
कायडी सीमांसक नहीं जानते हैं ॥ १३ ॥

जो कि इस प्रकार को नहीं जानने वाले असाधु हैं
अनस्र हैं सत्पुरुषों का अभिमान करते हैं और लोक के
विश्वास से पशुओं को मारते हैं उन को वे ही पशु दूसरे
जन्म में मार कर खाते हैं ॥ १४ ॥

पराये शरीर में वर्तमान अपने आत्मा ईश्वर हरि का
देव करने वाले पुरुष मारनेवाले कुटुम्ब सदित इस देह में
रुनेह करने से नरकों में गिरते हैं ॥ १५ ॥

जो पुरुष मोक्ष के ज्ञान को नहीं प्राप्त सये हैं और जा
सुख भी नहीं हैं किन्तु धर्म अर्थ कामों में लगे हैं वे पुरुष
अपने आत्मा का धात करते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तदाह—एत इति । आत्महनः आत्मापहवर्तारः अज्ञाने कर्मणि
तथा च भ्रुतिः—

“असुरानाम ते लोका अग्नेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्यामिगच्छन्ति ये के आत्महनो जनाः” ॥

इति ॥ १७ ॥

या गृहापत्यसुहृच्छ्रियता हित्वा ॥ १८ ॥

तदेवं भगवद्भक्तिरेव कर्तव्येति । एते तत्र विशेषं पुरुषति,
कस्मिन्काय इति । किमर्थः कीदृशवर्णवान् कीदृशः कीदृगा
कारः केन वा नाम्ना केन वा विधिना ॥ १९ ॥

एषु कृतादिकाद्येषु नाना प्रकारा वर्णाभिधाकारा यस्य सः
नानैव विधिना विविधैव मार्गेण ॥ २० ॥

श्रीराधारमसुहासगोस्वामिविचिता

वीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदाह आत्मघातिस्वमाह—तथा च भ्रुतिः । काम्यकर्मिणा आत्म-
हन्तृत्वे प्रमाणं भ्रुतिः । ईशावास्योपनिषदि अविद्याविम्वार्योऽहं
मन्त्रः ते लोका इति तच्छब्दो यच्छब्दार्थे परमात्मभावमपेक्ष्य
देवादयोऽप्यसुरास्तेषां सभृता असुरा नाम शब्दोऽनर्थको
निपातः लोक्यः लोक्यन्ते इत्यन्ते सुख्यन्ते इति स्वप्नानि कर्म-
फलानि अग्नेनादशनात्प्रकेनाज्ञानेन तमसा आवृता आच्छादिताः
तान् इयावरात्तान् लोकान् ते जनाः प्रेत्य इमं देहं व्यकथा
यथाकर्म यथाभुतं गच्छन्ति, ते के ? ये केचिदात्महनः आत्मानं
हन्तीति आत्महनोऽविद्वांसः ते हि आत्मानं निशं हिसन्ति
अविद्यादोषेण विषयान्स्वात्मनस्तिरस्करणात् ॥ १७ ॥

अस्मात्सेन अतिशयेन रचिताः सम्पादिता या गृहापत्य-
सुहृत्वास्त्यस्ता हित्वेति यस्योपनिषत्स्यमेवावस्था शिव इति
प्रथमान्तमनन्वितं स्मात् ॥ १८ ॥

तदेवममकनिन्दया भक्तिमार्गहाकारेण तत्र मर्को यस्य
भक्तिः कर्तव्या स भगवान् इह जगति पूज्यते तत्कायवर्णा-
कारादि भवद्विरुच्यताम् ॥ १९ ॥

तस्मात्काशीनयुगावतारवर्णपूजादिमानं सङ्गृह्यतेन स्वात्
करभाजनस्तु करावेव भाजनं सस्वेति तथा “पाणिपादोदरा-

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मग्नो मल्लिकेव न सङ्गमही" इत्युक्तेस्तु करभाजनो न सङ्गमह्नात
तथा भूतत्वात् स एवोवाचेति श्वेयम् इति चत्वारि युगानि सन्ति
एषु कृतादिषु ॥ २० ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च, एत आत्महनः प्रशस्ताः प्रशानापिपासादिपीडिताः
प्रज्ञाने सत्यपि ज्ञानमानिनः ज्ञानसद्भावाभिमानवन्तः कालेन
ध्वस्ता मनोरथा येषां ते अत एवाकृतकृत्याः सीदन्ति जीवद्-
द्यायां किञ्चनन्ति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्यायासेन रचिताः सम्पादिताः गृहापत्यसुहृत्स्त्रीः हित्वा
अभिच्छन्तोऽपि तमो नरकं विशन्ति वासुदेवपराङ्मुखास्तमो विश-
न्तीत्यनेन वासुदेवमकास्तु तत्पदं विशन्तीति सूचितम् ॥ १८ ॥

तत्र विशेषं पुच्छति, कस्मिन्निति । किं वर्णः कीदृग्विधवर्ण-
वान् कीदृशः कीदृगाकारः केन वा नास्ती केन वा विधिना
पूज्यते तदेतत्सर्वं मिहाधुनोच्यताम् ॥ १९ ॥

कृतमिति एषु कृतादिकालेषु नानाप्रकारा वर्याभिधाकारा वर्य-
सः नानैव विधिना विविधैव मार्गैः पूज्यते ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उभयेऽपि त्रैवर्गिकः भजेः पतन्तीत्युक्तं तत्र केषां कुत्र
निपात इत्यतो अभोनिपातं विविनक्ति । ये तत्रेति ।
तत्रोभयेषु त्रैवर्गिकेषु ये आत्महनः परमात्मानं द्विषन्तः ते
तमो विशन्तीत्यन्वयः । सीदन्त्यवसीदन्ति दुःखैकमाजो भवन्ति
अद्यान्ता इत्यस्य विवरणं वासुदेवपराङ्मुखा इति अस्यायास-
रचितगृहादीन् हित्वा काकात्मना भगवता ध्वस्तः प्रज्ञात्वे गमि-
ष्याम इत्यादिमनोरथो येषां ते तथा अनुच्छाद्य श्वासमोक्ष-
सुखसुखरहिते तमः विशन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥

सुमुधुमिः अधोक्षज इच्छाया इति निरण्याचि तत्र राजा
पुच्छति, कस्मिन्निति । तत्सर्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

कस्मिन्निति । नृभिः साधारणैरित्यर्थः । असाधारणानाम-
भ्यावताराणां आपासनायाः सर्वदा श्रुतत्वात् ॥ १९ ॥—२० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

"असुख्यो नाम ते लोकाः अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः" ॥

इति श्रुतेस्तेषामधोगतिरेवेत्याह—हित्वेति । या गृहापत्यसुहृद्वि-
धस्ता हित्वा त्यक्त्वा ॥ १८ ॥

एतादृशानामुद्धारो भगवद्वतारं विना न सम्भवेदिति मनसि
कृत्वा पुच्छति, कस्मिन्निति । कीदृगाकारः ॥ १९—२० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जीवतामेव संकारणं कुंशं प्रपञ्चयति, । एत इति । आत्महनः
प्रज्ञातात्मतत्त्वा आत्माज्ञानमेवात्महननं तच्चातितगर्हितदंष्ट्रात-
कृतयोक्तमीशावाहपोपनिषदि—

"असुख्यो नाम ते लोकाः अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः" ॥

इति प्रज्ञाने परमवेद्यपरमात्मज्ञानमिश्रे कमज्ञानमेव परमं ज्ञान-
मित्याभिमानवन्तः कालेन ध्वस्ता मनोरथाः येषां ते अकृतकृत्याः
असम्पादितसुखयुपायाः अतः कारणात् सीदन्त्यवसीदन्ति ॥ १७ ॥

मृतानां तु संसारप्रवेशमाह—हित्वेति । अस्यायासेनातिभयेण
रचिताः सुसम्पादिताः वा गृहादिरूपाः भियः सम्पदस्ताः अनि-
च्छन्तेऽपि हित्वा वासुदेवपराङ्मुखास्तमो विशन्ति, जन्ममरण-
वृत्त्यां संसारं प्राप्नुवन्ति वासुदेवमकास्तु संसाराद्विमुच्यन्ते
इति फलितोऽर्थः ॥ १८ ॥

वासुदेवमजने विशेषं पुच्छति । कस्मिन् काले इति । इह काले
कस्मिन् काले कस्मिन् युगे किं वर्णः कीदृग्वर्णः कीदृशः किमा-
कारः केन नास्ती वा केन विधिना वा स वासुदेवः भगवान्
नृभिः पूज्यते तत्सर्वमुच्यताम् ॥ १९ ॥

प्रत्युत्तरमाह—कृतमिति । एषु कृतविषु नाना अनेकप्रकाराः
वर्याभिधाकारा वर्यसः श्रीवासुदेवः नानैव विधिना अनेक-
प्रकारेण विधिना पूज्यते ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

यह श्लोक सब आत्मघाती हैं और असन्त हैं अज्ञान में
आलस्यमानने वाले हैं तब उनके सब मनोरथ काय को बल से
नष्ट हो जाते हैं तब वे कृत कृत्य न होनेसे दुखी होते हैं ॥ १७ ॥

अति परिश्रम से अर्जन किये जो घर की पुत्र पुत्र इन
सबों को छोड़ कर नहीं भी छोड़ना चाहते हैं तो भी वासुदेव
से विमुख होनेसे नरकों को चले ही जाते हैं ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

ये श्रीनारायण भगवान् किस युग में किसवर्ण को धारण
करते हैं और कैसे स्वरूप के होते हैं किसनामको पाते हैं
और किस विधिसे मनुष्यों से पूजित होते हैं सो आप मेरे से
कहिये ॥ १९ ॥

करभाजन वधाच ।

सत्ययुग प्रेता द्वापर कलियुग इनचारों युगों में केशव भगवान्
नाना प्रकार के वर्णोंको तथा आकारोंको धारण करते हैं
और नाना प्रकार की विधि से पूजित होते हैं ॥ २० ॥

कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।

कृष्णाजिनोपवीतान् विभ्रदण्डकमण्डलू ॥ २१ ॥

मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः ।

यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च ॥ २२ ॥

हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः ।

ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥ २३ ॥

त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमैखलः ।

हिरण्यकेशश्चर्यात्मा सुकृष्णवाद्युपलक्षणः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभावायैपिका ।

तदेव चर्णोदितुष्टमाह । कृत इत्यादिना । कृष्णाजिनादी-
विभ्रदण्डकमण्डलू ॥ २१ ॥

तपसा ध्यामेन ॥ २२-२३ ॥

त्रिगुणा दीक्षाङ्गभूता मेखला यस्य स यक्षमूर्तिः हिरण्य-
केशः पिङ्गकेशः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमण्डासमोस्त्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदेव पृष्टमेव चर्णोदितुष्टमाह । चर्णो नानाकारोऽधिकारीति
चतुष्टयं कृष्णाजिनं कृष्णमृगचर्मं प्रक्षं कमण्डलू दण्डश्च
कमण्डलू च तं सर्वोऽपि दण्डो विमोक्षकवद्भवतीति
न्यायादेकवद्भावः । मेकाक्षो ह्रस्वदीर्घप्लुत इतिवत् दण्डेन
सहितं कमण्डलूमिति वा दण्डकमण्डलू इति पाठः
सुगमः ॥ २१ ॥

तदा कृतयुगे शान्ता निरुद्धान्तःकरणाः तपसादिना प्रक्ष-
न्त्यादिभ्यः ॥ २२ ॥

नामानि जाह ॥ इति इति ॥ २३ ॥

यस्यै तदप्रतिपाद्यो यक्ष आत्मा मूर्तिर्यस्य स तथाच यक्ष-
मूर्तिरिति व्याख्यातं होमसाधनसूक्तवादि उपलक्षणं प्रापकं
यस्येति वाक्यिकवेद्यो दर्शितः ॥ २४ ॥

श्रीसुवर्णानसुरिकृतशुक्लपदीपः ।

इति शुक्लः सुपर्णः सोमनाथयवः ॥ २५ ॥ — ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदेव प्रपञ्चयति । कृत इत्यादिना । कृष्णाजिनादीन् विभ्र-
दिति ब्रह्मचारिवेशो दर्शितः ॥ २१ ॥

मनुष्यास्त्विति तदा कृतयुगे मनुष्याः सगवदाराधकाः शान्ताः
तदेव दर्शयति निर्वैराः सुहृदः सर्वभूतसुहृदः समाः समदर्शिनः

शमेन दमेन च सहितेन तपसा ध्यानयोगेन यक्षस्त्राराध-
यन्ति ॥ २२ ॥

इसो विशुद्धः सुपर्णः सोमनाथयवः धर्मो धर्मनिर्वाहकः
योगेश्वरो योगनिर्वाहकः अमलः हेयप्रतिमटः अव्यक्तः प्रत्यक्षा-
दिभिर्न व्यञ्ज्यते इति तथा परमात्मा लोकत्रयान्तःप्रवेशनि-
यमनायां धारक इत्येवविधैर्गुणैर्नामभिर्गीयते ॥ २३ ॥

त्रेतायामिति असौ भगवान् त्रिगुणा दीक्षाङ्गभूता मेखला यस्य
सः हिरण्यकेशः पिङ्गकेशः अयमात्मा प्रतीतिपाद्ययक्षनि-
र्वाहकः यक्षमूर्तिर्वा वेद्यरीरको वा सुकृष्णवादीत्युपलक्षणानि
चिह्नानि यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्त्रामांश्च उक्तं विशिनष्टि । कृत इति । कस्मिन्काष्ठे इत्य-
स्योत्तरं कृत इति किं चर्णो इत्यस्योत्तरं शुक्ल इति कीदृश इत्य-
स्योत्तरं चतुर्बाहुर्दिक्षादि नास्तेत्यस्योत्तरं इति इत्यादि केन विशि-
नेत्यस्योत्तरं तपसेत्यादि शान्त इत्याद्यधिकारित्वचयम् एवमुत्तर-
प्रापि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्रीमेखलाः त्रिगुणितमेखलाः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायैपिका ।

शुक्ल इति शुक्लवर्णः शुक्लनामा कृष्णाजिनं कृष्णसारचर्म
उपवीतं यक्षसूत्रं अक्षोऽकारादित्तकारान्तवर्णमधीमाला तां
दण्डं कमण्डलू च विभ्रदिति ब्रह्मचारिवेशो दर्शितः ॥ २१ ॥

तपसा ध्यानेनेति तदा तेन ध्यानमेव विधीयते ॥ २२ ॥

गीयते इति एतानि नामानि तदा गेयानि ॥ २३ ॥

रक्तवर्णो रक्तनामा च त्रिगुणा दीक्षाङ्गभूता मेखला यस्य
सः अयमात्मा यक्षस्वरूपः अयमा विद्यतेति यक्षस्तदा विधीयते
॥ २४-२६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायैपिका ।

तानेव नानाप्रकारान् चर्णोदीन् दर्शयति । कृत इत्यादिना ।

तं तदा मनुजा देवं सर्वं देवमयं हरिम् ।
 यजन्ति विद्यया त्रयया धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥
 विष्णुर्यज्ञः पृथिवर्गः सर्वदेव उरुक्रमः ।
 वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ॥ २६ ॥
 द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
 श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्मणैरुपलक्षितः ॥ २७ ॥
 तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणम् ।
 यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ! ॥ २८ ॥
 नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च ।
 प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ २९ ॥
 नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने ।
 विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ३० ॥
 इति द्वापर उर्वीश ! स्तुवन्ति जगदीश्वरम् ।
 नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥ ३१ ॥
 कृष्णवर्णी त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
 यज्ञैः सङ्कीर्तनप्रायेर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतचिदान्तप्रदीपः ।

कस्मिन्कावे इति प्रश्नस्योत्तरं कृते इति किं स्यात् इत्यस्य शुक्ल
 इति कीदृश इत्यस्य चतुर्बाहुरित्यादिना ॥ २१ ॥

केन विधितेयस्य तपसेत्याद्युत्तरम् तपसा आलोचनात्मकेन
 ज्ञानेन ॥ २२ ॥

केन नाम्नेत्यस्योत्तरं हंस इत्यादि एवमुत्तरमापि ॥ २३ ॥

त्रिगुणा त्रिगुणित्वा वीक्षाज्जुता मेखला वस्त्रं सत्रिगुण-
 मेखलाः यद्यमुक्तिः हिरण्यकेशः "हिरण्यवहमभुः हिरण्यकेश" इति
 श्रुतिप्रोक्तः प्रकाशकेशः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सस्युग मे शुक्लवर्णं चारभुजा जटा वलकस वस्त्र कृष्ण
 मृगचर्म वक्षोपवीत तुलसी पञ्चाक्षादि भाषा वरुण कमण्डलु
 धारण किये रूप से रहते हैं ॥ २१ ॥

उलकावे मे मनुष्य होम बडे आन्त होते हैं और वैर रहित
 सब के सुहृद सम रहि बाजे होकर तपस्या से राम ब्रह्मादि से
 उन परमेश्वर का पूजन करते हैं ॥ २२ ॥

हंस सुपर्ण वेकुण्ड वर्म योगेश्वर मनु ईश्वर पुरुष अव्यक्त
 परमात्मा इन नामों से गाये जाते हैं ॥ २३ ॥

वेही भगवान् जेता मे बाजे वर्ण बाजे होकर चार भुजा तीन
 कटिमेखला सुपर्ण केरुके तुलसी केश तीनो वैर सबको
 धारण करते हैं होम के लिये कुण्ड सुपर्णों को हस्त मे ग्रहण
 करते हैं ॥ २४ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

त्रयया विद्यया वेदत्रयोक्तकर्मभिः ॥ २५ ॥

पृथिवर्गः पृथिवः सुतमसः प्रजापतेः पत्नी तस्याः पुत्रः
 वृषाकपिः स्मृतः सन् वर्षति कामानाकम्पयति क्लेशानिति तथा
 जयत्येव सर्वथा जयन्तः ॥ २६ ॥

श्यामोऽतसौपुष्पसङ्काशः निजानि चक्रादीन्वायुधानि च
 वस्त्रं चः श्रीवत्सो नाम वक्षसो वक्षिण्यमाने रौम्भां
 प्रदक्षिणावतः स आदिर्ब्रह्मा करञ्जग्यादिगतपञ्चादीनां तैरङ्कुर-
 द्विवैश्विन्दैर्बन्धैर्बाह्वैः कौस्तुभादिभिः ॥ २७ ॥

महाराजोपलक्षणं कृष्णवर्णमश्विपुत्रम् वेदतन्त्राभ्यां वेदि-
 केनागमिकेन च मार्गेण यजन्ति पूजयन्ति परमेश्वरं वातु-
 मित्तुल्यः ॥ २८ ॥

नामान्याह ॥ नमस्त इति ॥ २९—३० ॥

नानातन्त्रविधानेनेति कलौ तन्त्रसागैश्च भाषायां दर्शयति ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

कृतानां व्यावर्तयति-तिषा कान्वाऽकृष्णमिन्द्रनीलमणिषदु-
ज्ज्वलम् यथा तिषा कृष्णं कृष्णावतारम् अनेन कलौ कृष्णा-
वनारण्यं प्राधान्यं दर्शयति । अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि
कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुतन्वायः तत्प्र-
द्वितम् यज्ञैरर्चनैः सङ्कीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्रधानैः
सुमेधसो विवेकिनः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमण्डपासगोष्ठाभिषिञ्चिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अधिकारिणा आह । तमिति त यद्यमूर्ति तदा प्रेतयाम ॥ २५ ॥
नामानि आह विष्णुरिति ॥ २६ ॥

द्वापरयुगाद्वतारं श्रीकृष्णाविर्भावमयं तद्युगविशेषस्य च
 वैशिष्ट्यातिशयमभिप्रेत्य तमेव तत्तत्सर्वमयमाह द्वापर इति ।
 मङ्गैरित्यस्य व्याख्याङ्कितेति हस्तपादचक्षमादि समवेतै-
 रित्यः बाह्यैः शरीरसंयुक्तैरित्यर्थः । कृष्णावतारगिरिह्रिद्वापरे
 तु शुक्लपञ्चम्योरत्वं कलौ तु ह्यममत्वं विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं
 द्वापरं शुक्लपञ्चमः कलौ ह्यममः प्रकीर्तित इति ॥ २७ ॥

तत्राह तत्रापरे छिप्रचामरादियुक्तमिति श्रीकृष्णस्यैव विशेषणं
हरिवंशे राजेन्द्राभिषेकात् ध्यातुमिच्छवोऽनुभवितुमिच्छन्तः ॥ २५ ॥

चतुर्व्यूहताखिलेन भीकृष्णत्वमेव स्पष्टयशामान्याह । नमस्त
इति ॥ २६ ॥

नानावतारवतारनिष्ठमपि तत्र विष्णुमित्याह । नारायणायेति । तत्र
नारायणायेति दिग्दर्शनं कृत्वा नानावतारनिधानपुरुषावतारमयत्वे-
नाह । पुरुषाय महात्मन इति । अत एव विश्वेषामवताराणामपी-
श्वराय विश्वाय तत्तद्रूपाय ज्येष्ठ्यर्थः । किं बहुना सर्वभूतरूपाय
सर्वात्मरूपाय ज्येति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

“शुक्लोक्तस्तथापीत” इति पूर्वोक्तमिप्रायेण कक्षतां व्यासं-
यति इन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलमिति इन्द्रनीलमणोः मास्तरूपत्वा-
द्भूतावतारसूत्रं तथापि “कृष्णः कलौ यदमवस्थियुगोऽथ सत्य”मिति
प्रह्लादवाक्यानुसारोपपत्तमेव युक्तम् भक्तिरहस्यत्वादित्यमिप्रायेण
सङ्केति न कथलं वयंतः कृष्णमपि तु काश्चापि कृष्णवर्णा-
वतारमिच्छयः । अनेन ह्योक्तेन कृष्णावतारस्य प्राधान्यामित्युक्त्या
“व्यापरे भगवान् इषाम” इत्यत्र कृष्णवर्णावतारः कक्षन श्रीकृष्णा-
दन्य एवावतार इति स्मार्यमिप्रायः सुततया तु तदिष्टिरपि तत्र
अयमं सुखितैव इवकगौरावतारपक्षस्तु सन्दर्भोदी हृदय
इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्दीक्षाधवाचार्यकुतमागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति । तदा प्रेताणां भगवन्तं सर्वदेवमयं तच्छरीरकावाप्त-
त्पञ्चं प्रपद्या विपद्या वंदोक्तमण्या यजन्ति ॥ ३५ ॥

विष्णुमिति। यथा यन्निर्वाहकः पृथिनगर्भः पृथिनपुत्रः तृषाकपि वृष
कामानिवर्षुकः माकम्पयति विधुनोति क्लेशानित्याकपिः सचासौ
सच जयत्यत्र संपदा अयन्तः उरुगायः उरुवर्षुषा गीयत इति
तथा इत्येवविभेदगुणानामनिरीयते ऽभिधीयते ॥ २६ ॥

द्वापर हनि द्वापरे निजानि चक्रादीन्वायुजानि गण्य सः
 श्रीवत्सा नाम वक्षसि दक्षिणभागे रोमणां प्रवक्षिणावर्तः स आदि
 येषां करचरणादिगुणपञ्चाशितां तेरेवाङ्कैश्चिन्हेष्वयं येषां ह्यैः
 फौस्तुमादिभिश्चोपबन्धितः ॥ २७ ॥

महाराजस्योपलक्षणाणि कृत्र्यामरादीनि यस्य सः तं परं पुरुषं
इह नृप । जिज्ञासवः तत्प्रयश्चानैककृषः मर्त्यां वेदनन्थाऽप्यां बह-
पञ्चराशौक्तविधानाऽप्यां ब्रजन्ति पूजयन्ति ॥ २८ ॥

नामान्याह । नमस्तु इति काश्याम् ॥ २६—३० ॥

इत्येवं विधेर्नामभिः हे उर्वारिण ! भूपते जगदीश्वरं स्तुवन्ति नाना-
तन्त्राणि कलावपि नानाविधेन तन्त्रविधानेन पञ्चरात्रतन्त्राकाविधा-
नेन यथा यजन्ति तत्कृणु ॥ ३१ ॥

त्विषा कान्त्या कृष्णधर्मम् इन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलवर्णमित्यर्थः
 कृष्णं श्रीकृष्णं भङ्गानि हृदयादिमन्त्रमूर्तयः उपाङ्गानि कौस्तु-
 भादीन्स्वर्वाणि सुदर्शनादीनि पाञ्चदशः नन्दसुनन्दादयः तत्साधितं
 सङ्कीर्तनपादैः सङ्कीर्तनमञ्जुरैः यक्षैरर्चनात्मकैः सुमेधसो विवेकिनः
 यजन्ति हि ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वदेवमयं सर्वदेवप्रधानम् ॥ २५—३० ॥

कक्षावपि सथेज्जते तथा शृणु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसुद्धर्मः ।

द्वापरयुगावतारं कथयन् भीकृष्णादिर्भावंमयतशुगविशे-
 वस्य च वैशिष्ट्यातिशयमभिप्रेत्य तमेव सत्तत्त्वार्थमथमाह । द्वापर-
 इति । सामान्यतस्तु द्वापरे शुक्लपद्मवर्णात्वं कलौ द्वयामर्त्यं विष्णु-
 धर्मोत्तरे दर्शितं "द्वापरे शुक्लपद्मः कलौ द्वयामः प्रकीर्तित"
 इतीदृशेन ॥ २७ ॥

महाराज्ञोपलक्ष्यामिति श्रीहरिवंशवर्धितराजेंद्राभिषेकात्
तादृशं परं पुरुषं यजन्तीत्यन्वयः । यजनै ह्येतुः जिह्वास्त्वः तमे-
वानुमचितुमिच्छस्व इति ॥ २८ ॥

सत्तुव्यङ्गतालिङ्गेन श्रीकृष्णत्वमेव विशेषतः स्पष्टयन्नाह । नम-
स्तु इति ॥ २८ ॥

नानावृत्तादमयत्वेनाप्याह । नारायणायेति । तत्र नारायणाय
 श्रद्धा इति दिग्दर्शनं कृत्वा तत्तदनन्तावताराकरपुरुषावतार-
 मयत्वेनाह । पुरुषाय महात्मन इति । अत एव विश्वेषा तेषामो-
 श्वराय विश्वाय तत्तद्रूपाय चेत्यर्थः । किं बहुना सर्वभूतरूपाय
 सर्वात्मरूपाय चेति ॥ ३० ॥

स्तुतिश्चेयं तदाहिमांशपरिद्व्यापरास्मत्त पञ्च तज्जैवंहिमिः
क्रियत इति सैवाज्जुहिता ॥ ३१ ॥

श्रीकृष्णवतारानन्तरकक्षियुगावतारं पूर्ववदाह । कुर्याति ।
 त्विषा कान्त्या सोऽकृष्णो गौरस्तं सुमेषसो यजन्ति गौरस्तं
 चास्य—

आसनं वशांस्त्रयो द्वाष्टयुग्मोऽनुयुगं तनूः ।

शुद्धो एकतया पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥

इत्यत्र सादिशमप्यत्रायुक्तमिति तद्वचनस्वरूपत्वेनाभिप्राये

श्रीमज्जीवगोष्ठाधिकृतकर्मसन्दर्भः ।

ह्यपरे कृष्णताडुत इत्युक्तं शुक्लरक्तयोः सख्यप्रतागतत्वेन दधि-
तत्त्वाच्च पितृस्यातीतत्वं प्राचीनावितारापेक्षया अत्र श्रीकृष्णस्य परि-
पूर्णरूपत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्युगावतारत्वं तस्मिन् सर्वोपवतारा-
अन्तर्भूता इति तत्तत्प्रयोजनं तस्मिन्नेकस्मिन्नेव सिध्यतीत्यपेक्षया
तदेव यद्वापरे श्रीकृष्णोऽवतरति तदैव कलौ श्रीगौरोऽप्यवतरतीति
स्वारस्यलब्धः श्रीकृष्णाविर्भावविशेष एवायं गौर इत्याधोति तदव्य-
भिचारात् तदेतदाविर्भावत्वं तस्य स्वयमेव विश्वप्रणुद्धारा-
त्वनकिं कृष्णवर्णं कृष्णत्वतो वर्यो च यत्र तस्मिन् श्रीकृष्णचित-
तव्यदेवनाग्निं कृष्णत्वामिव्यञ्जकं कृष्णोति वर्ययुगलं प्रयुक्त-
मस्तीत्यर्थः । तृतीये श्रीमदुक्त्ववाक्ये समाहृता इत्यादिपद्ये श्रियः
सर्वशोभेत्तत्र टीकायां भियो रक्षिमन्वाः समानवर्णद्वयं वाचकं
यस्य स श्रियः सर्वशो रक्षमीत्यपि दृश्यते यद्वा कृष्णं वर्य-
यति तादृशस्वरूपमानन्दविद्यासस्मरणाह्लासवशतया स्वयं गाथति
परमकाव्यिकतया च सर्वेभ्योऽपि लोकेभ्यस्तमेवोपदिशति यस्तम्
अथवा स्वयमकृष्णं गौरं त्विषा स्वशोभाया विशेषेणैव कृष्णो-
पदेष्टारं च यद्दर्शनेनैव सर्वेषां कृष्णः स्फुरतीत्यर्थः । किंवा
सर्वलोकद्वष्टारं कृष्णं गौरमपि भक्तविशेषदृष्टौ त्विषा प्रकाश-
विशेषेण कृष्णवर्णं तादृशदयामसुन्दरमेव सन्तमित्यर्थः । तस्मात्त-
स्मिन् श्रीकृष्णरूपस्यैव प्रकाशात् तस्यैवाविर्भावविशेषः स इति
माधः । तस्य भगवत्स्वमेव स्पष्टयति साङ्गोपाङ्गात्पार्षदममङ्गान्येव
परममनोहरत्वाद्युपाङ्गानि भूषणादीनि महाप्रभावत्वासाध्येषांस्त्राणी
सर्वदेवैकान्तवासित्वासाध्येव पार्षदाः बहुभिर्महातुमावेरसक-
लेन तथा दृष्टोऽस्मादिति गौडवरद्वयसुखोत्कण्ठादिदेशीयानां महा-
प्रसिद्धः यद्वा अत्यन्तप्रेमास्पदत्वस्तिष्ठुष्या एव पार्षदाः श्री-
मद्वैताचार्यमहातुमावचरणाप्रभृतयस्तैः सह वर्तमानमिति
स्वाधोन्तरेण व्यक्तं तद्वैद्यं श्रुतं कैत्रजन्ति वक्ष्येः पूजासम्भारैः
“न यत्र यज्ञेशमस्मा महोत्सवाः” इत्युक्तं तत्र च विशेषेण
तमेवामिधेयं व्यनाकिं लङ्कीर्णं बहुभिर्मिहित्वा तद्गान-
सुखं श्रीकृष्णगानं तत्प्रधानैः तथा लङ्कीर्णप्रा-
धान्यस्य तदाभितेष्वेव दर्शनात् स एवाप्रामिधेय इति स्पष्टम् अत-
एव लङ्कीर्णानि तदवतारसूचकानि नामानि कथितानि “सुवर्ण-
वर्णो हमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गदी । सन्यासकच्छमः शान्त” इत्या-
दीनि दृष्टितं चैतत्परमविद्वच्छिरोमणिना श्रीसावित्रीममटाचा-
र्येण “काष्ठाक्षष्टं भक्तिशोभं निजं यः प्राप्नुयते कृष्णचैतन्यनामा
आविर्भूतस्तस्य पादारविन्दे गाढं गाढं लीयतां चित्तशृङ्ग
इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्दीर्घिनी ।

इयाम इति इयामवर्णः इयामनामा च ॥ २७ ॥

महाराजोपलक्ष्यं कृष्णचारादियुक्तं वेदतन्त्राभ्यां वैदिकेनाग-
मिकेन च मार्गेण पूजयन्ति ॥ २८ ॥

नामन्दाह । वमस्त इति ॥ २९ ॥ ३० ॥

इत्थं नृतिवर्णविदेवकवावतारे

लौकाय विभावयसि इति जगत्प्रतीपाद् ॥

धर्मं महापुरुषं । पाणि युगानुवृत्त

इहमे कलौ यदभवत्स्थियुगोऽयं सत्त्वम् ॥

इति महादवचनात् कलियुगीवावतारप्रकृत्यैव सर्वलोक-
दुर्वासाऽवगम्यते अतस्तत्प्रमाणकथनमपि उपपन्नमर्थोत्तरं
लभतवेषाद् । नानेति । कलौ तन्त्रमार्गस्य प्राधान्यं दृष्टितमि-
त्याच्छास्त्राऽयं तेनाच्छास्त्रोऽयं यथा नाना कलौ अपि कलौ
दासन् यथास्वयो ह्यस्य गृह्यतोऽनुयुगावतारिति । तन्त्रमि-
मांसवेवस्वताह्लाविश्वतुयुगीवह्यपरोत्तरकलापि तन्त्रविधानेन
तन्त्रास्पन्धावविधिनाश्वतोऽपि तन्त्रनिषेधप्रयत्नोच्चार्येण एकै-
वायं त्वय्योभकेन शोभनेत्यर्थः । अत एव श्रुतिविति श्रुत्यवन्तमपि
राजानं प्रति पुनः प्रेरणा इहस्यत्वेन श्रुत्योच्चमानमर्थं विशि-
ष्टावधापयितुम् ॥ ३१ ॥

कृष्णोति । नानाकलियुगपक्षे कृष्णवर्णवर्धं कृष्णत्वं त्याग्यतेति
विषयाकाङ्क्षा अकृष्णमिन्द्रतीक्ष्णमश्वत्थुज्ज्वलमित्यर्थः । एकतः कलि-
युगपक्षे कृष्णवर्णं किन्तु त्विषा वहिःस्फुरत्वा काङ्क्षा अकृष्णस्य
शुक्लरक्तद्वयमानामुक्तत्वात् पारिशेष्येण पीतमस्तः कृष्णं वहिर्गौर-
मित्यर्थः । यद्वा कृष्णावतारलीलादिदृष्टान्तत्वं कृष्णवर्णं साङ्गोपा-
ङ्गत्यादिकमुभयपक्षेऽपि स्पष्टप्रकृतत्वाभ्यां तुल्यः एवार्थः वक्ष्येः
परिचर्यामार्गैः लङ्कीर्णप्रधानैर्लङ्कीर्णसुखोत्कण्ठा इत्युक्त्यापीति
इदानीं कृष्णतां गत इति कथः कलाविति कलापि तथा श्रुतिव-
त्प्राचीनां तात्पर्यार्थोच्चारणावती येषां सुखीः श्रीमना भवेत्
एव नान्ये इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छक्रवर्ककृतसिद्धांतप्रदीपः ।

सर्वदेवमर्थं सर्वदेवप्रधानं सर्वदेवोक्तमित्यर्थः । त्रयसा विद्यया
वेदत्रयोक्तकर्मभिः ॥ २५—२६ ॥

इयामः घनइयामः निजानि स्त्रीधरिणानि सुदर्शनादीन्या-
युक्तानि वक्ष्ये सः श्रीवत्सः वक्षसि रोम्णां प्रदक्षिणावतस्तदा-
दिभिः करचरणादिस्यपञ्चादिभिरङ्गैः लक्ष्यैर्वाङ्गैः कौस्तुभादि-
भिरुपलक्षितः पुरुषोत्तमत्वेन निश्चितः ॥ २७ ॥

परं पुरुषं महाराजोपलक्ष्यं कृष्णचारादियुक्तं परं पुरुषं
जिज्ञासुषोऽज्ञातुमिच्छतः तमेव यजन्ति ॥ २८—२९—३० ॥

अथातिदीनेषु कलियुगगतेषु हरिभक्तषु परमात्मभक्त-
विशेषतः कलौ उपास्यतया स्वयं भगवन्तं वक्तुं प्रतिजानीते
नानेति । नानातन्त्रविधानेनेति । कलौ तन्त्रोक्तपूजनप्रकारस्य
प्राधान्यं दृष्टयति । नानातन्त्रविधानेन पञ्चरात्रजनकमारीवर्गीत-
मीयादितन्त्रोक्तप्रकारेण तथा कलौ वसन्ति तथा श्रुणु ॥ ३१ ॥

त्विषा महत्या काव्योपलक्षितं कृष्णं स्त्रीसाधारणेन वर्ण्येन
युक्तमिन्द्रनीलमश्वत्थुज्ज्वलम् । मङ्गानि इयमादीनि उपाङ्गानि
कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदा गण्डादयस्तैः
सहितं कृष्णम् “एते चाद्यकलाः पुंसः कृष्णस्तु ममवाक्
स्वयं”मित्यादिषु पूर्वैश्च प्रतिपादितम् “मस्तः परतरे नाम्” इति
स्वमुखगीतं समानतिशयशून्यं परमं पुरुषं वास्तुदेवं—

कलौर्वादिनिधे राजस्यस्ति लोको महान् गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्धः परं प्रजेत ॥

धेयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।

भृत्यातिहं प्रणतपाल ! भवाब्धिपतिं वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥ ३३ ॥

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेणितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ ! आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।

मायामृगं दयितयेणितमन्वधावहन्द महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥ ३४ ॥

एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् युगवर्त्तिभिः ।

मनुजैरिज्यते राजन् ! श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥ ३५ ॥

कल्लिं संभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।

यत्र सङ्कीर्त्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥

न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ।

यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ ३७ ॥

कृतादिषु प्रजा राजन् ! कलाविच्छन्ति सम्भवम् ।

कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥ ३८ ॥

कचित्कचिन् महाराज ! द्रविडेषु च भूरिशः ।

ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ॥ ३९ ॥

कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ।

ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ! ॥

प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेऽमलाशयाः ॥ ४० ॥

भीमच्छुक्तेवकृतासिद्धान्तप्रदीपः ।

इति वक्ष्यमाणात्परमपदमापकैः सङ्कीर्त्तनप्राप्तयेष्टैः सुमेधसः
सुषुक्ष्मो यजन्ति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

उस काल में चरमात्मा प्रख्यातानी सब मनुष्य सर्व देव
स्वरूप देव हरि भगवान् का वेदव्याप्ति विद्या के मंत्रों से पूजन
करते हैं ॥ २५ ॥

उस समय में विष्णु यक्ष पृथ्वीगर्भ सर्वदेव उरुक्रम
वृषाकपि जयन्त उरुगाय इन नामों से गाये जाते हैं ॥ २६ ॥

आपर में भगवान् श्यामला मूर्ति होते हैं पीतवस्त्र धारण
करते हैं शङ्खचक्रादि आयुध वक्षस्त्रय में श्रीवत्स का चिन्ह
और भी निम्न चिन्हों से सहित रहते हैं ॥ २७ ॥

उस समय में परमात्मा कि जिज्ञासा करने वाले पुरुष
मनुष्य वेदों से तथा तंत्रों से भगवान् को महाराजामिषे-
कादिक से पूजन करते हैं ॥ २८ ॥

और वासुदेव सङ्कीर्त्तन प्रद्युम्न अनिरुद्ध रूप वाले भगवन्
आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २९ ॥

नारायण ऋषि आदिपुरुष महात्मा विश्वेश्वर विश्व सर्व
भूतात्मा आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ३० ॥

[३८

हे राजन् ! इस प्रकार से आपर में जगदीश परमात्मा
की स्तुती करते हैं अब नाना तंत्रों के विधान से जैसे कछि-
युग में पूजन करते हैं सो भी तुम सुनो ॥ ३१ ॥

शान्ति से नील वर्ण वाले भङ्ग उपाङ्ग अस्त्र पार्षदों
सहित श्रीकृष्ण मूर्ति का नाम सङ्कीर्त्तनादि यक्षों से सुन्दर
बुद्धिमान् पुरुष यजन करते हैं ॥ ३२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

स्तुतिमाह । ध्येयमिति । हे प्रणतपाल । हे महापुरुष । ते चरणार-
विन्दं वन्दे कथम्भूतम् ध्येयं ध्यातुं योग्यं सदेति सर्वत्र
सम्बध्यते ध्येयत्वे हेतवः इन्द्रियकुटुम्बादिभिर्यः परिभवस्तिर-
स्कारस्तं हस्तीति तथा तत् किञ्च अभीष्टदोहं मनोरथप्रक-
किञ्च तीर्थास्पदं गङ्गाद्याभयत्वेन परमवाचनम् शिवविरिञ्चि-
नुतं स्तुतं महत्तमम् । ननु तौ कृतार्थावेव किमर्थं ताङ्ग्यां नुतं
तत्राऽऽह । शरण्यमाश्रययोग्यं सुखात्मकमित्यर्थः । तर्हि प्रसादि-
स्तुत्यं प्राकृतस्य कथं गोचरः स्यात् न भृत्यातिहं वक्ष्य-
कस्यापि भृत्यमाश्रयार्तिहन्तुं न केवलमाश्रयार्तिहन्तुं इति
किन्तु भवाब्धिपते संसारार्थवतारकं च ॥ ३३ ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

इदानीं स्वयमाप्तकामत्वात्कैवल्यं भक्तार्थं च सापेक्षतां वक्ष्येन
भीरामचन्द्र इति । त्यक्त्वेति । अन्यैः सुदृक्स्वजा या सुरैरपि सतां
राज्यलक्ष्मीर्हतां त्यक्त्वा वेदिति च इत्यर्थः । योऽप्यजमगात् किं
राज्यवैकल्यकथनेन न भूमिष्ठः कुतः प्रायस्य गुरोर्दशरथस्य
वचसा किञ्च एवं राज्यं त्यक्त्वाऽपि भक्तवार्त्तवत्त्वेन दयितया
सीतयेऽपि सतं मायामृगं स्वर्गाकारं योऽन्वध्वत् तस्य भगवत्-
अरण्यारविन्दं वन्दे यद्वा हे धर्मिष्ठति सख्योधनम् तथाऽऽ-
विश्वित्तवादावपदेन सन्निधेन भवति यथा यद्गादिनि चरणार-
विन्दमेवोच्यते यन्मायामृगमन्वधावसत्ते चरणारविन्दं वन्द
इत्यन्वयः अन्यत्समानम् ॥ ३४ ॥

युगानुरूपार्थं नामरूपाश्रयम् ॥ ३५ ॥

एतेषु चतुर्गुणेषु कश्चिरेव भेद इत्याह । कश्चिमिति । गुणज्ञाः
कवेर्गुणं जानन्ति च ते ननु दोषाणां वदन्त्यात्कथं समाज-
यन्ति तत्राऽऽह । सारभागिनां गुणांशप्राद्विगः कोऽसौ गुणस्त-
माह इति तदुक्तम्—

“ ध्यायन्कृते यजन्त्यस्तेतामां द्वापरेऽच्यन्त ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्णं केशवम् ” ॥

इति ॥ ३६ ॥

तस्मात्कलावतोऽस्मात्सङ्कीर्णतनापरमो ज्ञानो नास्ति यतः
सङ्कीर्णता ॥ ३७ ॥

किञ्च कृतादिष्विति ॥ ३८—३९ ॥

अमलाशयाः सन्तः प्रायः प्रायशो भगवति भक्ता भवन्ति ४०

श्रीराधारमयादासगोस्वामिधिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तावपि शिवधिरश्चो अपि आश्रययोग्यमिति कृतांशोरपि
अत्यधिकसुखावाप्तिरेव नुतौ हेतुरत्यभिप्रेत्य सुखात्मकमित्यर्थ-
कोऽर्थः तीर्थेन मूर्ध्वधिकृतेन शिवः शिवोऽमूर्ध्वित्युक्तः यस्य
कस्यापीत्यनेन ध्यानाभ्यासाचारादिनियमो व्यावृत्तः भाग्य-
कार्तिः ज्ञादिपीडा ॥ ३३ ॥

नैरपेक्षं राज्यपेक्षानाहित्यं नेन सदाचारपालकत्वं लक्ष्यते
पित्राज्ञापालनात् भक्तार्थं च सापेक्षतामिति कारणं लक्ष्यते
रामचन्द्रं स्तौतीत्युक्तेऽपि वस्तुतः कृष्णावतारमसङ्गात् तत्रैव
तात्पर्यावसानं सदाचारपालकत्वेकारणत्वे तत्र भाष्यनिके तत्रैव
अभिप्रायवाचनारे तथा लक्ष्मणादिति वचनमङ्गया तथा प्रति-
पत्तिं राज्यवैकल्यं स राज्यवर्धनमिच्छाः ते ह्युक्तमस्यपमगाभेति
समाधाने पूर्वार्थं ननु सकथयत्तद्व्याख्यायत्वमुपेत्य च इति पुनर-
पनिष्ठाभगौरवमतो यद्वेति ॥ ३४ ॥

अयसां सत्त्वगुणवायुनामीश्वरो दाता हरिः प्रेम्णा भक्तो
हृत् ॥ ३५ ॥

सङ्कीर्णतैव साधनान्तरानिरपेक्षेण तेनेत्यर्थः । सर्वैः कृतादिषु
ध्यानादि साधनसाहस्ये साध्यः ॥ ३६ ॥

कीर्त्तनमाहात्म्यमाह । नञ्ज्ञान इति । तस्मात् कीर्त्तनस्य स-
यापलम्भकत्वात् कलः प्रसङ्गात् कलाविलम्ब्यादृत परमां सखीव-

कृतां शान्तिं भगवन्निष्ठां प्राप्नोति “शमो भक्षिष्ठता बुद्धे” इति
भगवद्वाक्यात् अनुपलब्ध्या संसृतिश्च नश्यति ॥ ३७ ॥

किञ्च अन्यदपि कलवैशिष्ट्यमुच्यते इत्यर्थः । कृतादिष्विति
मास्त्रं नाशयतोपरायणास्तदीयप्रेमातिशयवन्तः कश्चित् कश्चि-
द्वैडावाविनि भीकृष्णचेतन्मावतारामिप्रायेण प्रविष्टेषु च भूरि-
इति भीरवैष्णवाद्यपेक्षया अत्र यद्यपि “न” देशनियमस्तत्र न
कालनियमस्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधश्च श्रीहरेर्नाम्नि लुब्धके”ति
स्कादाद्युक्तः कलेन नामसङ्कीर्त्तनगुणोत्कर्षप्रयोजकत्वं किन्तु
सर्वगुणेषु सङ्कीर्त्तनस्य समानमेव सामर्थ्यं तथापि कृतादिषु
सामर्थ्यादिसङ्गात्संयोगेनान्यान्वापि साधनानि तद्दृष्टव्य-
रक्षणापि श्रुतिभिः स्मर्यन्ते अत्र त्वनायत्ता स्तत्रमेव तदपि प्रका-
श्यत नारदादौ “हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् । कलौ नास्त्वेष
नास्त्वेष नास्त्वेष गतिरस्य” इत्यादिभिरिति सर्वमनवश्यम् ॥ ३८ ॥

यत्र द्रविडेषु ॥ ३९ ॥

प्रायश इति भक्तस्वपराधिनो विनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदशनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

भाष्यवचसा पितृवचनेन ॥ ३४—४० ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सङ्कीर्त्तनप्रकारं दर्शयति द्वाश्रयम् । ध्येयमिति । हे प्रसन्नपात्र
महापुरुष । ते कृष्णारविन्दं लब्धे कथम्भूतं ध्येयं ध्यातुं योगं
सक्यते सर्वत्र समुपलब्धं इत्येव हेतवः कुटुम्बेन्द्रियादिभिः
परिमवः तिरस्कारः तं हन्तीति तथा तत् किञ्चाभीष्टदादमिष्टार्थ-
पूरकं च किञ्च तीर्थारूपं गङ्गादिपुण्यतीर्थोभयत्वेन परमपा-
त्रं शिवधिरश्चोऽपि नुनं संस्तुते शरत्तयं शरत्तयं न केवलम्-
भीष्टदोहसंवापितुं मृत्वात्तैर्हं भक्तानामनिष्टनिवारकं च न केवलम्
यत्किञ्चदार्तिहमपि तु सकलार्तिनिदानभूतमवाधेः पोते प्लव-
चसाराणासाधनम् ॥ ३३ ॥

हे धर्मिष्ठ ! प्रायस्य पितृवचनस्य वचसा सुरैरपि सतां
राज्यलक्ष्मीं त्यक्त्वा यश्चरणाविन्दं कर्तुं अयस्य प्रत्यगात् भक्त-
दयितया जानक्या इऽपि सतं मायामृगमन्वधावत् तस्य चरणार-
विन्दं वन्द इति ॥ ३४ ॥

एवमिति युगानुरूपार्थमित्यस्य नामरूपाश्रयमिति विशेष्या-
व्याहारः इत्यनेन आरध्यम् ॥ ३५ ॥

प्रसङ्गादेषु युगेषु कश्चिरेव भेद इत्याह । कश्चिमिति । गुणज्ञाः
संख्यपि दोषेषु गुणमेव ये जानन्ति तथा सारभागिनः सार-
प्राद्विगः शृङ्गा तत्सदृशा भाष्योः कश्चिं समाजयन्ति मानयन्ति
कोऽसौ गुण इत्यनस्तमाह । यत्र कलौ सङ्कीर्त्तनेनैव भगवत्पाम-
कीर्त्तनेनैव सर्वैः स्थापितोऽर्थः लक्ष्यते तथा च स्मर्यते

ध्यायन्कृते यजन्त्यस्तेतामां द्वापरेऽच्यन्त ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्णं केशवम् ॥

इति सङ्कीर्त्तनमात्रस्यैवामिष्टवित्तपुरुषार्थसाधनत्वद्वयपगुणा-
कलिमेव समाजयन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यतस्तु कलौ सङ्कीर्त्तनमेवामिष्टवित्तार्थसाधनमस्ततोऽप्यो न

भीमजीरासदायाः अङ्कनमोगतचन्द्रादिकम् ।

विद्यते लाभ इत्याह । नहीति । अतः सङ्कीर्णतया परमा लाभः
पुरुषार्थसाधनं न विद्यते अथतस्तन्नति लाभः साहुल्यकारण्ये
यत्र तत्र हतुर्वेन विनिर्दिष्टं । अतः सङ्कीर्णतया प्रयाणानुवृत्तौ
परमा शान्तिमयनायापि साहचर्येण मुक्तिमिति भावतु विवेकः
समुत्तिर्नश्यति च ॥ ३७ ॥

यतश्च कसौ मुक्त्युपायः सुकरः ततः कृतादिप्रयुगवर्तिनः प्रजाः
कदाचुत्पत्तिमिच्छन्तीत्याह । कृतादिष्विति । न कञ्चमिच्छन्त्यापि
तु यथा सम्भवमुक्त्युपायमिति चेत्त्याह । कदाचित् । भीमारा-
ध्या एव परममते प्राप्ते प्रापकमाधारश्च येषां ते अष्टाक्षराधीच-
न्तनपदा इति भावः ॥ ३८ ॥

कश्चिन्मन्तीत्यत आह । कश्चिदिति । तत्र तत्र द्वाविधेषु वेशेषु
बहुधाः भक्ताः सन्तीत्यर्थः । तत्रापि कथ्यत आह । तन्मन्तीति ॥ ३९ ॥

कुतस्तत्रत्यानां ताराप्रमाणपर्यायेत्यत आह । ये पित्रन्तीति ।
सायन हे मनुजेश्वर । तस्यां तक्षीनां जलपानप्रमाणां विमर्शान्नः-
करणा भगवति वासुदेवे भक्ता मविष्मन्तीत्यर्थः । पित्रन्तीति
पानोक्तिः । ज्ञानहीनाः सन्तुष्टयुक्त्याः मायो भक्ता इत्यनेन
व्याख्येयं तत्र प्रवृत्तिविवक्षया च स्मृतम् । मायारिति
सूचितम् ॥ ४० ॥

भीमजिजयश्च जतीपेकनपदरत्नावली ।

यश्च शारद्विन्दसायैवेति पितृवचनेन भगवन्मगात् च
द्वितीयेति तं मायासृगमन्वधश्च शारद्विन्दं धन्वामहे इत्य-
न्वयः ॥ ३४ ॥

उपलब्धरिति । एवमिति । साधारणविधानमिदं विशेषविधिस्तु
अगुरुपदगुणस्य इति शास्त्रद्वयं रहस्यत्वात्ताके शास्त्रान्तर-
सिद्धत्वाच्चेत्यदोषः तेषु—

अथ तत्रैव मुच्येत सां मुक्तिं प्रविशेद्गुरुः ।

विश्यायां योग्यतामिहो विज्ञानिस्तु तदुगे ॥

इति वस्मिन् युगे स्वमुत्पन्नः तत्पूर्वयुगावर्तीहरिणा गुरुपदि-
ष्टेन जमीष्टविधिर्भवति—

भवतीयाहरेर्मुखां तत्पूर्वयुगजेन च ।

नृतिहृमूखां च तथा यां चायां प्रविशेद्गुरुः ॥

इति ॥ ३५ ॥

कृतादेः कलेः पुण्यहेतुत्वं स्तोति । कश्चिमित्यादिना ॥ सार-
मागिनः सारप्राद्विषाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तथा फलो भविष्यन्ति जायन्ते कश्चिद्वेद्ये तथा सम्भूताः
नागसगापरायणाः इत्युः ॥ ३८ ॥

यत्र द्रमिषेषु नागपण्यादिनद्यः सन्ति प्रतीची महानदी
नाम्ना क्षेत्रवती चाराहेष्टास्त्रागिरि मित्रा पश्चिमसमुद्रं
स्पर्शमाना ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भीमजीरासदायाः अङ्कनमोगतचन्द्रादिकम् ।

तत्र सदाचारपालकत्वं कादयं च तव नाधुनिकमेव-
त्याह । त्यक्वेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गुणैः कीर्तननामोच्चाराण्यरूपं तद्गुणं जानन्तः अत एव-
नदीप्राद्विषास्त्रागिरिः सारमात्रप्राद्विषाः कश्चिं समाजयन्ति
गुणमेव दर्शयन्ति यत्र प्रचरितेन सङ्कीर्णतया साधनान्तर-
निरपेक्षं तेनैव सर्वैः ध्यानादिभिः कृतादिषु साधने-
साहचैः साध्यः ॥ ३६ ॥

कीर्तनस्यैव महिमानमाह । न ह्यत इति । अतः कीर्तनात्
यतो यस्मात्कीर्तनात् परमां शान्तिं शमो मन्तिष्ठतावुक्ते-
त्यनुसारेण ध्यानादिभिरप्यसाध्यां सर्वोक्त्यां भगवानिष्टां
प्राप्नोति अनुपेक्षं ससारश्च नश्यति ॥ ३७ ॥

अत एव ध्यानादिनिष्ठा अपि कृतादिप्रजा एतादृशी भग-
वन्निष्ठा न प्राप्तवत्यः "महामागधता नित्यं कसौ कुर्वन्ति कीर्तनं"
मिति स्कान्दाद्यनुसारेण तादृशनिष्ठाकारणं कीर्तनमाहारम्
च दीनेककृपातिशयशालिता भगवता तक्षनीं तत्सामर्थ्या-
वसरे यस्मात्प्रकाशिनं तस्मात्प्रकाशिता समर्थास्तानि ज्ञेयाः
भक्तमात्रस्य नातिसाधनत्वं भवेदिति मत्वा तत्र भक्तिवत्तया
ततः कृतिप्रज्ञानां परममगवन्निष्ठतां भूत्वा तदर्थं कदाचित्
केवलं निजजन्मप्राप्यन्त इत्याह । कृतादिष्विति सायंकेश तत्र
हेतुः कदाचित् तद्वकीर्तयामापि तद्वकसङ्गं विना सा न
सम्पद्यतेति विभाव्येति भावः । तत्परायणत्वमत्र तद्विषयमाति-
शयवत्तम एतदेव परमां शान्तिमित्यनेन कार्यद्वारा लब्धितुं
"मुक्तानामपि सिद्धानां"मित्यादेः कश्चिः कश्चिद्गोडादौ श्रीकृष्ण-
चित्तस्यैवावतारेण द्रविडेषु च भूरिश इति भविष्यवाच-
पेक्षया अत्र कश्चिद्वक्तेन कीर्तनस्य गुणोत्कर्ष इति न चाद-
भक्तिमात्रे कादवशाद्विनियमस्य निषिद्धत्वात् विशेषतो नामो-
पलक्ष्यं च विष्णुधर्मं कृत्रवधूपाख्यात—

"न देशनियमस्तत्र न काळनियमस्तथा ।

नोच्छ्रयादी निषेधश्च श्रीहरेर्नास्ति लुब्धक" ॥

इति स्कान्दे पाञ्चविंशस्रमाहारस्ये विष्णुधर्मं च—

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।

इति स्कान्दे एव च—

न देशकाळावस्थात्मशुद्ध्यादिकमपेक्ष्यते ।

किन्तु कृतञ्चमेवैतन्नामकाप्रितकामदम् ॥

इति नच कलावन्धसाधनासमर्थत्वादेव तनादपेक्षापि महत्फलं
भवति नेतु तस्य गरीबभवेनेति मन्तव्यम्—

यस्मिन्प्रेतमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्छिन्तने ।

विप्रो यत्र निर्वीशताममनसां प्राप्नोऽपि लोकाऽल्पकः ॥

मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलाभयां पुंसां वदाम्यवयः ।

किं चित्रं वदसं प्रयाति विप्रं तत्राच्युते कीर्तिते ॥

इति समाधिपयस्तादपि तत्स्मरणात्कैमुत्थेन कीर्तनस्यैव गरीबस्यैव
भविष्यपुराणो दर्शितम् अत एवाकम् एतद्विधिमानानां
मित्यादि तथा च "मद्यच्छिन्तस्मरणं विष्णोर्वैद्यानां सारं
प्रोक्तुं पदमात्रेण कीर्तनं तु ततो धर"मिति देव्यावसिता-
मयो—

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

येन जन्मशतैः पूर्वं वासुदेवः समर्पितः ।

तन्मुखे हरिनामानि सदा तिष्ठन्ति भारत ॥

इत्युक्तं सर्वाभ्यां कथयित्वा विनामापराधमज्जनस्तोत्रे च
तस्मात्सर्वत्रैव युगे श्रीमत्कीर्तनस्य समानमेव सामर्थ्यं कलौ
सु श्रीमद्वक्ता कथयति तदुपलक्षणं इत्यपेक्षया तत्र तत्प्रशंसति
स्थितम् अत एव यद्यप्यपि भक्तिः कथयति तदा तत्प्रशंसने
नैवेत्युक्तम् यद्यैः संकीर्तनप्रार्थनिति अत्र च स्तुतन्त्रमेव नाम
कीर्तनमत्यन्तप्रशस्तं—

हरनाम हरनाम हरनामैव केवलम् ।

कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥

इत्यादौ तस्मात्साधूक कलिं समाजयत्याहृषां इत्यादि—
अयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्राप्य इति तेषु भक्त्युपराधिना विनियमः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

अथमवतारः कलियुगवर्तिना जमान् प्रायः कृष्णारामयो-
र्भजनयोगेभ्योपदिशत्यतस्तथाः स्तुतिनती आह व्राज्याम् । अथ
ज्योतिर्महं सदाति नात्र कालवशानियम इति भावः । इन्द्रवज्रदुष्ठा-
दिभिर्यः परिभवस्तिरकारस्त इत्येत्यननुसहितं फलमगाधवाह-
मित्यनुसहितं तीर्थारूपमिति ध्यानमात्रेण गङ्गादिस्तुतिप्रदान-
सिद्धेः कलौ द्रव्यदेशक्रियाविजितं पुनरुपपादयितुमपि नाशङ्कनी-
यमिति भावः । तत्र सवाचारमाह । शिवविरिञ्चितीति सुखसेव्यत्वमाह
शरण्यमिति । भक्त्युपलक्षणमाह—भूत्वास्तिमिति । न च भूत्वानां
परिचर्यादिकमप्यपेक्षत इत्येव हे प्रणतपादोति । भूत्वाभिमानवन्त
प्रणतिमात्रेणैव पालयतीति भावः । भवाब्धिपोतमिति 'स्वर्त्पादपोतेन
महत्कृतेन कुम्भेति गोवत्सपदे भवाब्धि'मिति ब्रह्माद्युक्तं भवाब्धिः
कदा निस्तीर्ण इत्यपि त्वद्भूत्यो न जानातीति भावः । श्लेषेण तस्या-
प्यवतारस्याप्यनेनैव स्तुतिनती यथा हे महापुरुष हे परमहंस महा-
मुनीन्द्र शिवविरिञ्चिनुतम् आचार्यहरिदासाक्ष्यां स्तुतमन्वत्
समानम् ॥ ३३ ॥

अथो सुदुस्त्यजा या सुरैरपि सतां साज्यवर्द्धनीस्तां त्यक्त्वा यदिति
य इत्यर्थः अरण्यमभात् किं साज्यवर्द्धनीत्यर्थेन न धर्मिष्ठः
आर्यस्य गुरोर्दशरथस्य वत्सला अननं पितृभक्त्यमुक्तं प्रेयसी-
प्रेमवशात्त्वं साह दयितया सीतया दपितं मायाभूतं स्वर्गा-
कारं मृगं योऽन्वधावत् तस्य वन्दे श्लेषपक्षे असुख्यं प्रायोऽप्योऽपि
दुस्त्यजा च सुरैरपि दपितं राक्षसं स्वकाम्पेन विराजमानत्वं
यस्याः साक्ष या लक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा यत् यः अरण्यमभात्
तत्र हेतुः प्रादुर्भूतस्य विप्रस्य वत्सला तव सर्वमपि गाहक्यवसुखं
द्वस्तं भवति यद्यीपवीतप्रोटनपूर्वकं यत् सापवसुस्तेन धर्मिष्ठः
धर्मवर्ता मध्ये अतिशयेन भेष्टः विप्रवाक्यं मान्यथा भवति यति
कुलशापस्त्रिकार इत्यर्थः । गत्वा किमकरोदित्यत आह । मायां
कलत्रपुत्रविप्रादिरुपां मृष्यति भव्येवतीति भाषाभूतः संसारा-
विप्री जनस्तमन्वधवत् कीदृशं दया अतिशयेनास्तीति दयी तस्य
भाषो दयित्वा तया हेतुना दपितं स्वामीपितृसमं भाळिङ्गनमिवेय

स्पर्शनं दत्त्वा संसारविधायितमपि तं मेमांशौ पातयितुमिति
निरुपधिमाकाशय्य द्योतितम् ॥ ३४ ॥

युगानुरूपार्था रूपनामभ्यां यदुक्तं भाषयतामुने—

कथ्यते वर्णानामुपार्था शुक्लः सवयुगे हरिः ।

रक्तः इयाम् कृष्णं कृष्णार्थायां द्वारे कलौ ।

इति अत्र सत्यप्रतापीपरिषु हंससुपणीति विष्णुयज्ञानि वासुदेव-
सङ्कर्षणेत्यादि कीर्तनाया भगवन्नामावलीयार्थायां तथा कलौ सा
वर्त्तमानापि नोक्ता रुद्रस्योद्घाटनाभाधार्यमिति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

चतुषु संत्यादिषु मध्ये कः भेष्ट इत्यपेक्षायां कलिरेव-
त्याह । कलिमिति । गुणद्वयाः कीर्तनप्रचाररूपं तदुगुणं जानन्तः
तदोपाग्रहणात् सारमागिनः तस्य सारभाग एव प्राप्नोति वसेत
येषां ते । ननु कलिरेपरदोषवत्त्वात् कथं ते सारभागमिव गुह्यं
सत्यम् यथा अपारगुणवत्त्वमपीत्याह । अवेति । सर्वैः सवयुग-
प्रसिधः यदुक्तम्—

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्तेनायां द्वारेऽर्चयन् ।

यदाप्रोति तदाप्रोति कलौ सङ्कर्षणकेशवम् ॥

इति ॥ ३६ ॥

सर्वलोमसारमाह । नह्यत इति । इह अथः प्राप्नुयानिषु सार-
तां भ्रमं प्राप्नुवतां परमां शान्तिं भक्तिं परमामिति विशेष-
णोपन्यासात् ॥ ३७ ॥

साधुसङ्गजनिता केवला भक्तिः कलावेव प्रायेण लज्जत-
इत्याह । कलादिष्विति । यत्र बहुधा नारायणपरायणास्तद्वक्ति-
मात्रार्थिनस्तत्रावर्द्धं तेषां सङ्गमती भक्तिस्ततः प्रेमभाकिश्च
सम्भवदित्याकाङ्क्षतेति भावः । तत्रकाण्डमोहोद्घाः ॥ ३८—४० ॥

श्रीमच्छुक्लकण्ठकृतसिद्धास्तप्रकीर्णः ।

"श्रुग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु ।

पुराणो सौपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽङ्गुलं—

सांख्ये च योगशास्त्रे च मायुर्वेदे तथैव च ॥

बहूनि मम नामानी"ति मञ्जुभर्म श्रीकृष्णवचनात् सर्वाणि
नामानि—

सर्वे कृष्णः स्थावरं जङ्गमं च ।

विश्वात्मानं विश्वमेतं प्रभाहि ॥

यत् प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं यच्च शुभाशुभम्

तत्सर्वं केशवोऽचित्यो विपरीतमतः परम् ॥

एतादृशः केशवोऽपि स्वयंभूनारायणः परमेश्वरव्ययश्च

मध्याद्यन्तो जगतस्तश्चुषश्च सर्वज्ञो यो भूतानां प्रमथश्चाव्ययश्चोहि

राजधर्मं सर्वज्ञस्य देवव्रतस्य वचनारक्षणं कृपाणि च—

पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः ।

कृष्णो जायन्वदामासो वक्ष्ये सूर्यं द्योदितः ॥

भीवरसाङ्गो हृषीकेशः सर्वदेवतपूजितः ।

ब्रह्मा तस्योदरमवस्थथाहं च कलाटजः ॥

शिरोरुहश्चो ज्योतीषि रोमश्च सुरासुराः ।

श्रुवथो देहसम्भूतास्तथा लोकाश्च शाश्वताः ॥

इति दानधर्मं शिववचनात् सर्वदेवपूजितत्वं सर्वकार्यतत्त्वं च—

देवर्षिभूतासनृणां पितृणां न किङ्करो नायमृणी च राजन् ! ।
सर्वात्मना यः शरणां शरणं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ॥ ४१ ॥
स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्प्रभावस्य हरिः परेशः ।
विकर्म यच्चोत्पत्तिं कथञ्चिदुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ॥ ४२ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

असिद्धोभय इत्या च तथा रावणनाशनः ।

विभीषणस्य भगवान् राजर्षी वाचिनाशनः—

सुग्रीवरज्यदाता च बलिराज्यापहारकः ॥

इति हरिवंशे गण्डवचनात् रामादिमूर्तिधारित्वं च भीष्मस्य प्रसिद्धम् अतो महापुरुषादिनामभिः शिवादिपूज्यत्वेन च श्रीरा-
माद्यवतारगुणवर्णनेन च कलौ भीष्मस्योत्तमो मुमुक्षुमिरि-
त्याशयेन स्तुतिमाह । ध्वेयमित्यादि श्लोकद्वयेन । हे महापुरुष ।
पुरुषसुखादिवैकैकैव हे प्रयातपात्र ! नानावतारैः भक्तपात्रेण
वन्द्यस्तु ते चरणारविन्दं वन्दे कथञ्चन ध्वेयं ध्यातुं योग्यम्
सदेवस्य सर्वत्र सदाशक्तः ध्वेयस्ते हेतवः वास्याप्यन्तरः शत्रु-
भिर्यः परिभ्रष्टोऽनादरस्ते इतीति तथा तत् किञ्चाभीष्टकोहे
मनोवाञ्छितपूरकम् किञ्च तीर्थास्पदं गङ्गाद्याभयत्वेन परमकी-
र्त्याभयत्वेन च परमशुद्धिहेतुभूतम् किञ्च शिवविरिञ्चिभ्यां नृतं
स्तुतम् ननु ताभ्यां समर्थाभ्यां किमर्थं नृतं तत्राह । शरण्यमा-
भययोग्यं तयोरेपि रक्षकमित्यर्थः । तनु शिवादिनृतमस्माकं
हृगोच्चरः कथं स्वात्तत्राह । भृत्यार्थिहं सर्वभृत्यार्तिहरम् किं
चिदुना भवादिभ्योऽन्तं संसारसमुद्रतारकम् ॥ ३३ ॥

हे धर्मिष्ठ ! सर्ववक्त्रा पितृवाक्येन बदरयमगात् भवि-
वक्षितत्वाच्च सन्धिः वक्षितत्वा प्रियत्वा भीसीत्वा इप्सितं माया-
भृगं मारीचं यथान्वधावत् तत्र चरणारविन्दं वन्दे ॥ ३४ ॥

उपसंहरति । एवमिति । युगानुरूपाभ्यां युगानुसारं प्रवृ-
त्ताभ्यां वेदतन्त्रोक्तप्रकाराभ्याम् ॥ ३५ ॥

सारमागिनः सारमादिभ्यः ॥ ३६ ॥

इह कलौ मतः सङ्कीर्तनाच्च मतः सङ्कीर्तनात्परमां शान्तिं
लोच्यम् ॥ ३७ ॥

अत एव कृतादिषु संस्थिताः प्रजाः कलौ सुस्मृतं जन्मे-
च्छन्ति अत एव नारायणः "महं सर्वेष्वं प्रभवो मत्तः सर्वे
प्रवर्तन्ते" इति स्तुत्युत्तमः सर्वेभ्यः समुद्भववर्तको भगवान्वा-
सुदेवः परायणं वासां ताः कलौ सस्मृतं प्राप्य नामसङ्कीर्त-
नादिनारायणभक्तिनिष्ठां शास्त्राचार्यानुप्रदात्मानुवर्त्तनीत्यर्थः "यो
मच्छुः स एव स" इति वचनात् ॥ ३८ ॥

वासां सम्भवस्थानान्याह कचिद्विद्यादिस्तोत्राभ्याम् । कचित्
कचित् भीमहन्दावनपुरुषोत्तमोत्तमादिषु पुष्करपद्मागनेमिषारण्या-
दिषु क्षेत्रेषु च श्रीमद्युगादिषु पुरीषु च सर्ववेदपुराणप्रसिद्धास्तु
गङ्गापद्मनासरस्त्रयादिनदीषु च भूरिशः बहूशः ब्राम्हिण्येषु च
वासुदेवे प्रायो भक्ताः भविष्यन्तीति साङ्ख्यारम्भः ॥ ३९—४० ॥

भाषा टीका ।

हे शरणागतों के रक्षक आपका जो ध्यान करने को
योग्य संसार का नाश करने वाला मनोरथ पूरा करने वाला
तीर्थों के तुल्य पवित्र कारक महादेव ब्रह्मादिकों से नमस्कृत
शरणागत रक्षक भक्तों का दुःख निवारक संसार सागर का
अहाज ऐसा चरणारविन्द तिसको मैं वन्दना करता हूँ ॥ ३३ ॥

श्रीरामवितार में जो चरण धर्म कि निष्ठा करने से पिता के वचन
पालने के वास्ते देवों के भी चाहना के योग्य राज्य वक्षी
को छोड़ कर अङ्गुष्ठ को चला गया फिर जानकीजी के इच्छा
करने से माया भृग के पीछे दौड़ा तिस चरणारविन्दको
मैं वन्दन करता हूँ ॥ ३४ ॥

इस प्रकार से युगों में होनेवाले मनुष्य उन युगों के
कर्म नाम रूपों से सद्गुण कल्याणों के ईश्वर हरि भगवान्
का पूजन करते हैं ॥ ३५ ॥

जो लोग गुणों के जानने वाले हैं सार भजने वाले हैं
श्रेष्ठ हैं वे लोग कलियुग की प्रसंसा करते हैं क्योंकि इस
युग में हरिनाम सङ्कीर्तनही से सर्वार्थ सिद्ध होते हैं ३६

इस संसार में भ्रमने वाले देह धारियों को इस से उपाई
कोई लाभ नहीं है जिस नाम सङ्कीर्तनसे परम शान्ति प्राप्त
होती है और संसार छूट जाता है ॥ ३७ ॥

हे राजन् ! सत्ययुगादि कौ में भी प्रजा सब कलियुग में
जन्म लेना चाहते हैं क्यों कि कलियुग में नारायण के परम
भक्त पुरुष उत्पन्न होंगे करके ॥ ३८ ॥

हे महाशय ! कहीं कहीं पृथिवी में थोड़े २ होंगे ब्राह्मिण
देशमें बहुत होंगे जहां कि ताम्रपर्णी नदी है कृतमाळा है
पयस्विनी है बड़ी पवित्र कावेरी महा नदी है हे मनुजेश्वर
जहां के जो मनुष्य उन नदियों के जलों को पान करते हैं वे
निर्मेय बुद्धि वाले होकर नारायण वासुदेव के भक्त होते हैं
उसदेश में भये भक्त भक्तिसार स्वामी भीष्मकोपस्वामी
श्रीरामानुज स्वामी आदिक भये हैं ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भीष्मरक्षामिकृतमाचार्यटीका ।

भक्तस्य विविधविधनिष्ठः कृतकृत्यतामाह । देवर्षीति । आत्माः
पौन्याः कुटुम्बिन इतरे देवादिभ्यः परेषां यथाऽभक्तः ऋणी अत
एव तेषां किकरस्तदर्थं तित्यं पञ्चयष्टादिकर्ता तथा च स्मृतिः
"दीनजातिं परिशोणमुद्यार्थं कर्मकारये" इति अयन्तु न तथा
कोऽसौ यः सर्वनावेन भीमुकुण्डं शरणं गतः कर्तुं कथं परिश्रज्य
यद्वा कर्तुं भेदं परिहृत्य कृती केन हत्यस्मात् वासुदेवः सर्व-
मिति बुद्धयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

नारद उवाच ॥

धर्मान् भागवतानिथं श्रुत्वाऽथ मिथिलेश्वरः ।

जायन्तेयान्मुनीन्प्रीतः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ॥ ४३ ॥

ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः ।

राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिम् ॥ ४४ ॥

त्वमप्येतान् महाभाग ! धर्मान् भागवतान् श्रुतान् ।

आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसङ्गो यास्यसे परम् ॥ ४५ ॥

युवयोः खलु दम्पत्योर्यशसा पूरितं जगत् ।

पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ॥ ४६ ॥

दर्शनालिङ्गनात्पापैः शयनासनभोजनैः ।

आत्मा वां पावितः कृष्णे पुनस्नेहं प्रकुर्वतोः ॥ ४७ ॥

वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रशाल्वादयो गतिविलासविलोकनार्थैः ।

ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरुरक्तधियां पुनः किम् ॥ ४८ ॥

भीमरक्षामिकृतभावायेदीपिका ।

विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्तमायश्चित्तनिवृत्तिमाह ।
स्वपादमुलमिति । स्वकोऽन्यस्मिन्देहादौ देवतातरे वा भावो येन
अत एव तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति यच्च कथञ्चि-
त्प्रमादादिना उत्पतितं भवेच्चपि हरिर्धुनोति ननु यमस्तत्र मयेत
तत्राऽह परेशः ननु श्रुतिस्मृती ममेवाह इति भगवद्वचना-
त्स्वाहामङ्गं कथं सहत तत्राऽह प्रियस्म ननु नाथ पापक्षयार्थं
भजते तत्राऽह हृदि सन्निविष्टः नहि वस्तु शक्तिर्यतामपेक्षत
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

जायन्तेयान् जयन्त्याः पुत्रान् ॥ ४३ ॥

उपातिष्ठन्ननुतिष्ठन् ॥ ४४ ॥

निःसङ्गो भूत्वा ॥ ४५ ॥

शास्त्रमक्रियेयमुक्ता युवां तु संगत एव कृतार्थविष्माह
युवयोः इति । वां युवयोः ॥ ४६ ॥

नच सर्वकर्मापेक्षादिभागवतधर्मैरन्येषामिह युवयोः सत्त्वशु-
द्धिरापादनीया पुत्रोपलाब्धनेनैव भागवतधर्मैस्त्वनिष्पत्तिरि-
त्याह । दर्शनेति । कृष्णे पुत्र इति स्नेहं प्रकुर्वतोर्वा तस्य दर्श-
नादिमिरारमा पावितः शोधितः ॥ ४७ ॥

एतदेव कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति । वैरियोति । शयनासनादौ वैरेणापि
ध्यायन्तस्तस्य गतिविलासविलासविलोकनार्थं धीयैवां ते
तत्साम्यमापुः किं पुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियां तत्साम्यं भवतीति ॥ ४८ ॥

भीमरक्षामणिसंगोष्ठाभिविरचित

दीपिकादीपिनी दिप्पयी ।

इतरे पोष्यवृत्तिरिकाः पञ्च भक्षाश्च "पादो होमश्चातिथीनां

सपत्न्यां तपसां वाः । एते पञ्च भक्षाश्च "देवयज्ञादिसंज्ञका"
इत्युक्ताः अतएव श्राव्यात्वादेव तेषां देवादीनां तदेवमं ऋणमाप-
करणार्थं तथाच कर्मानुष्ठाने ऋणक्षयं प्रमाणा स्मृतिः हीन-
जातिः हीना उत्तमगोसकाशासिद्धिश्च जातिरस्य तं परिच्छिन्नं
दातुमसमर्थम् ऋणार्थम् ऋणानिवृत्त्यर्थं कर्मैव कारणमिति मन्त्र-
कार्यो धूम इतिवद्वयं शब्दोऽत्र निवृत्तिपरः अथ वेदयमाणास्तु न
तथा न ऋणो कर्तव्यस्य कृत्यवैकल्यमप्रयुक्तमती यद्वेति भेदं
मुकुन्दादेवतादीनां स्नातस्य परिहृत्य स्वर्गो इत्युक्तं गार्हप-
त्यं देवो मुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा बुद्धिपतिश्च इत्याख्या जायते ताव-
द्यावज्जायते हरि"मिति अस्यैव चासुदेवः सर्वमिति बुद्धेयस्य
इत्युक्तं तथैवोक्तं भीमदर्जुनेन "सर्वं समाप्नोति ततोऽपि सर्वं"
इति तस्याश्च सर्वस्य तद्वयं प्रमाणास्तदापत्तवृत्तिकृत्वा सुदमेव-
निर्देशः यथा प्राणायामवृत्तिकृत्वेन विद्यायां प्राणास्वनिर्देशः
तथाच छात्रोपे प्रवृत्ते न वै वाचो न वक्तुं न श्रोत्राणि न
मनांसीत्याचक्षते प्राणो ह्येतानि सर्वाणि भवन्तीति मन्त्र-
कैश्चिद्वाधितसामानाधिकरण्यां स्वीकृतं तत्कुर्यात् मत इति शक्ति-
प्रकरणाद्युपयोगित्वात् श्रोत्रासहवाश्च त्यक्तं विश्वस्य मिथ्या-
त्वे हि तत्सङ्गच्छते तदेव तु न सम्भवति "तदेतदस्य नित्यं
जगन्मुनिवराजिह्वं ब्रह्म सत्यं तपः सत्यं सत्यं चैव प्रजापतिः सत्या-
द्वृतानि जातानि सत्यं भूतमयं जगदिति तत्सत्यमाचक्षत इति
निष्प्रो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति सत्यस्य सत्य"मिति च विष्णु-
पुराणभारतादिस्मृतिश्रुतिभिः कथं तस्या तत्सत्यत्वप्रतिपाद-
नात् कचित्तथा वग्वानं तु ज्ञानप्रकरणे युक्तमेव धैर्यवार्थ-
मिति सुधीमिर्विभाष्यम् ॥ ४१ ॥

अतएव अनन्यभावात्वादेव तस्यानन्यशरणास्य कथञ्चादित्य-
स्वाभिप्रायः विकर्मण्यित्यादिः प्रमादोऽनवधानता आदिना

श्रीसाधारणशास्त्राभिधिरुचिता दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

उक्तपठ्या अकिञ्चिद्विष्णोर्विष्णोरिच्छा गृह्यते यथा चित्रकृतौ तत्र ह्यकिञ्चिदधिकमभूतं परं परेषां अक्षादीनामपीशो नियन्ता तदाह्वयनने समस्त का शक्तिरिति भावः "अनिष्मृती ममैवाश्वे यस्ते उक्तपठ्या वसन्ते आह्वयन्ते मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णव" इति सकल वाक्यं गम्यम् अयं भक्तः अर्थितां पापक्षयार्थम् ॥ ४२ ॥

अनन्यताः पुत्रान् नवयोगेश्वरान् प्रीतः अनन्यशरणस्य माहात्म्यश्रुत्या हृष्टः सोपाध्याय इति तत्सङ्गिनामपि कृतार्थ-
त्वात् साधुसङ्गमाह्वयतिशयो व्यञ्जितः अपूजयदिति वैष्ण-
वानां विष्णुवत् पूजनमभिप्रेतं नतु सकृत्तिमात्रम् "अर्चयित्वा तु
गोविन्दं सकृदास्माभ्यवेक्ष्यः । न स भागवतो द्वयः केवलं
दासिकः स्मृतः" इत्यादि स्मृत्यः ॥ ४३ ॥

ततः पूजनात्तरं धर्मान् भागवतधर्मान् भवणकीर्तनादीन्
परमां गतिं श्रीवैकुण्ठम् ॥ ४४ ॥

त्वमपि परं शास्त्रं किं साधकमकथं काका नेत्यर्थः
सर्वतः परस्य श्रीकृष्णस्य नित्यप्राप्तत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

तथैव श्रीसाधिविराजानामुत्थानिका शास्त्रप्रक्रियेत्यादि पुरितं
कृतार्थतामायाकृतं पुत्रतामगमद्विनि प्रकटयतीति भावः नित्य-
लीलायां "जयति जननिवास" इत्याद्यनुमारेण नित्यपुत्रत्वात् ॥ ४६ ॥

नयेव टीकाकृतमिष्टिः नचेत्यादि भागवतधर्माणां यत्
सर्वं साधारणं वास्तव्यमिति यावत् तस्य निष्पत्तेर्मित्यसिद्धः
शोधितः ब्राह्मणाद्यपराधमासादपि दूरे रक्षित इत्युक्त्या भविष्य-
कपराधस्य तत्कार्यस्य च मायिकलीलामयत्वमभिव्यञ्जि-
तम् ॥ ४७ ॥

एतदेव कृतार्थत्वमेव तत्साम्यं सखिदन्तद्वरूपत्वं भवति
नित्यमेवास्तीति शोक्षेऽपि भाव्योक्त्या ऐक्यमनाहतम् "इदं ज्ञान-
मुपाश्रित्य मम साधन्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रकथेन
व्ययन्ति चे"ति श्रीगीतांके "यद्येकं शुद्धं शुद्धमासक्तिं तादृशेव
भवति । एवमुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम निरञ्जनः परमं
साम्यमुपैती"ति शोक्षेऽपि भेदप्रतिपादकश्रुतेऽपि ॥ ४८ ॥

श्रीसुदेशेनसुखितशुकपक्षीयम् ।

कृतयुगेऽपि सुकरं ध्यानं कलौ न सुकरम् अगस्त्यसुकरं
तत्कथं ध्यानेन विना मुक्तिरित्यपेक्षायां सुकरोपायं दर्शयति
देवर्षीति ॥ ४९ ॥

प्रपन्नस्योच्चरपूर्वाधविरोधित्वमाह । स्वपादमूलमिति । भजतः
संभयतः इत्यर्थः अग्न्यभावसम्बन्धस्यको येन स तत्कार्यभावः
॥ ४९-५२ ॥

श्रीमहोदधिराधवाच्यकृतमानवतर्कचन्द्रिका ।

यत्र सङ्कीर्तनेनेति सुकरोपायत्वेनोक्तं सङ्कीर्तने प्रतिव-
शभूयस्त्वसमावयनया सुकरं मन्वानं राजावसाजस्य ततोऽपि
सुकरं प्रपन्नस्यमुपायं तस्य पूर्वोक्तस्योच्चरूपसकलप्रतिवन्धकविरो-
धित्वं चाह द्वाभ्याम् । देवर्षीति । हे राजर्षय देवादीनां पित्राणां

च न श्रुती भूत एव न तेषां किकरः नाभिष्टुकाणि तत्रासाः
पोष्याः कुटुम्बिनः इतरे देवावयः पञ्चमहायज्ञदेवताः कोऽन्यो यः कृत्यं
परिहृत्य चरन्त्योक्त इवात्रापि यथा सम्प्रदाये परित्यागोऽवगन्तव्यः
शरण्यं शरणार्थं मुकुन्दं सर्वोत्तमा सर्वसाधनेन प्राप्यप्रापकभावेन
शरण्यं गतः सोऽयं न देवादीनामृगीभ्यनेन संसृतिहेतुभूतमुक्तिवि-
रोधिभूतत्रयविरोधित्वं प्रपन्नस्योक्तम् । अनेन पूर्वाधविरोधित्वं
फलितं न देवादीनां किकर इत्यनेन नत्प्राप्त्यावत्कर्मसधिकारो
व्युदस्तः परिहृत्य कृत्यमित्यनेन देवैककृत्यरूपपञ्चादिकर्मसाध्य-
फलमिसन्धिर्निरस्तः ॥ ४९ ॥

स्वपादमूलमिति । हरिराभिनवुरितहरः परेशो भगवान् स्वपाद-
मूलं भजतः संभयतः उपायोपेयभावेन सङ्गान्त्येत्यर्थः । त्यक्तः
अन्धस्मिन् देवानान्तरादौ भावः उपायोपेयभावो येन सः तस्य प्रियस्य
हेतुगमार्गयेनानि विशेषणानि नहि निरतिशयप्रीतिविषयगतो दोषः
प्रीतिमतो वैमुख्योपादकः किन्तु निराचिकीषां विषय एवेति
भावः । यद्विक्रमं शास्त्रविरुद्धं कर्म कथञ्चित्प्रमादविना उत्पतितं
चेत्तत्सर्वं संनिविष्टो हरिर्धुमोति नाशयति ॥ ४९ ॥

धर्मानिति । धर्मानित्यादिनारदोक्तिः जायन्तेयान् जयन्त्याः
पुत्रान्मुनिर्कन्यादीन् उपाध्यायैः सहितः प्रीतः सन् पूजयामास
हि निश्चितम् ॥ ४९ ॥

तत इति । ततः सर्वस्य लोकस्य जनस्य प्रकृतः सतः सिद्धः
कन्यादयः अन्तर्द्विरे राजा निमिः तद्धर्मान् सिद्धैरुपाधिप्राप्तुपा-
तिष्ठन् परमां गतिं मुक्तिमवाप ॥ ४९ ॥

त्वमपीति । त्वमपि हे महाभाग । वसुदेव श्रुतान्मस इति शेषः
एतामे जायन्तेयजनकसम्प्रादसम्वादितान् भागवतान् धर्मानाभिनः
अनुतिष्ठन् भद्रया सिद्धाधपिषितत्वरया युक्तः सहितः निःसङ्गः
देहतदनुवन्धिषु आसक्तिरहितः अयं जीवदशा वृत्त्युपदेशः ततः
परम्पदमिति शेषः शास्त्रसे प्राप्स्यसि ॥ ४९ ॥

शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवां तु कृतार्थत्वेत्याह । युवयोऽपि ।
कुतः यद्यस्मात् युवयोपुत्रतामगमत्प्राप्तः अतो युवां कृतार्थ-
योविति भावः ॥ ४९ ॥

तावन्मात्रेण कथं कृतार्थत्वेत्याह । दर्शनेति । श्रीकृष्णे पुत्र-
स्नेहं प्रकुर्वतोऽपि युवयोस्तस्य दर्शनादिमिरात्मा पावितः शोधितः
भगवत्प्राप्तियोग्यो निरस्ततत्प्राप्तिप्रतिवन्धकः कृत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु देवानुवन्धिनि स्नेहो वन्धायैव भवेत्कथं श्रीकृष्णे नो
पुत्रस्नेहः आत्मपावनहेतुरित्यत्र विषयवैलक्षण्यमिति किं पुन-
रुक्त्येनाह । वैरेयोति । शिशुपालादयो नृपतयः शयनासनादी यत्
वस्मिन् श्रीकृष्णाविषये वैरेयापि ध्यायन्तस्तस्य गतिविलासो-
द्वैराकृतधियः तत्तदाकारा धीर्येषां ते तत्साम्यं तत्साधन्य-
मापुः किं पुनर्वैकल्यमनुक्तधियां अवाहशानां तत्साम्यं भवतीति
नहि कस्मिंश्चिद्वैरस्य तत्साम्यावहत्वं दृष्टं श्रीकृष्णो न शिशुपा-
लादीनां दृष्टं यतो यद्विषयो वैरभाव एव निरतिशयानुभावकार
किं पुनः स्नेहभाव इति भावः ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विजयजयतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(देवर्षिपितृभूतासृणां पूजकाश्च स्युः ॥ ० ॥)

सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह । देवर्षीति । यो साधारणया
परिचर्यया सर्वोत्तमा शरण्यं मुकुन्दं शरण्यं गतो भवति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कोऽयं देवादीनां किङ्करो ऋणी च न भवति । स्त्रोत्समान्वि-
नेति शेषः तेषां किङ्कुरः ऋणी च भवेदं तात्पर्यं सर्वात्मना
हरिमक्ताः सर्वथा हरिमक्ताः भक्ता इति त्रिविधाः तत्र देव्याः
सर्वात्मना भक्ताः देवाः सर्वथा भक्ताः तदितरे भक्ता इति
मन्त्राणि ये ये भक्त्यधिकार्यते ते भगवत्परां स्त्रामिन उत्तमयांश्च
स्त्रावरेषां किङ्कुर ऋणी च न स्यात्—

सर्वात्मना हरिमक्ता देवेषा एव केवलम् ।
देवास्तु सर्वथा भक्ता भक्ता एवेतरे स्मृताः ॥
हरिमक्त्यधिकेष्वेव किङ्कुरश्चाप्युणी तथा ।
हरिमक्तो नेतरेषां वास्तुद्वयपाश्रयात् ॥
द्विधैव स्त्रोत्समयांनि दानव्यानीतराणि च ।
दातव्येष्वो विमुच्येत नेतरेभ्यः कथञ्चन ॥
कथं देवाद्यनुपकृतो मनो मोक्षेऽपि वर्तयेत् ।
विस्वत्वासदधीनं हि स्वरूपं सर्वशो वतः ॥

इति स्मृतिश्च शब्दगृहीता ॥ ४१ ॥

एवम्विधस्यापि हरिमक्तस्य पूर्वाहटोपनतविकर्मणाधः पातः
स्यादिति तत्राह । स्वपादमूलमिति । त्यकोऽन्वः स्वतन्त्रोऽहमिति
भावो येन स तथा तस्य सर्वदा भगवदधीनोऽस्मीति भावयु-
क्तस्येव्यः । कथञ्चिद्वचनदृष्टत्वात् भुत्पतितं विकर्मं तदुनोति
इतरमक्तदेवा उदकादिभिरपि भिद्विस्मरणापूर्वकं पूज्या
भगवथा मोक्षो न स्यात् तदुक्तं—

उदकेन नमस्कारैः स्मृतिमिर्मनसा तथा ।
वतिभिश्चापि सम्पूज्य देवा मोक्षमिवाप्नुयिः
मध्ये विष्णुमनुस्मृत्य नान्यथा तु कथञ्चन ।

इति तत्रापि प्राधान्येन भीद्विध्यानं कर्तव्यं तत्सन्निधानसम्ब-
न्धविशेषादेवतास्मरणा—

प्राधान्येन हरिर्ध्वस्तस्म्यन्ध्यात्तु गद्यः ।

ध्यायान्ध्यात्तु चिद्व्यायं चराचरानुपशोनिवत् ॥

इति विशेषवचनात् ॥ ४२ ॥

नारदः सिद्धेभ्यो भगवत्सत्त्वं विज्ञाय ततः राजा किमकरो
दिति वसुदेवस्य हार्त्वं प्रश्नं परिहरति । चर्मानिति ॥ ४३—४६ ॥

आत्मा देवः ॥ ४७ ॥

मुक्तेरन्तरङ्गसाधनं भक्तिरेवेति दर्शयितुं धैर्यप्रधानासुखा-
वेशाद्वैरिमभक्तानामपि सत्त्वा स्वस्वयोगं फलं भवति किमुत
नित्यानुक्तबुद्धिनामिति केमुत्पन्नमग्राह । वैरेवेति । शिशुपा-
लादिषु स्थिता असन्तस्तज्जमानस्तत्साम्येवयोगफलं नरका-
दिलक्षणापाः तस्याः सन्तस्तस्य हरेः साम्ये निर्दोषत्वा-
दिलक्षणा फलमापुः अनुरक्तधियाः केवलभक्ताः किं पुनः भक्ति-
योगफलमाप्नुयति किं वक्तव्यम अतो भक्तिरेव मुख्यमर्थः

पीयूषकादिषु दैवेषु सुरांशाः सन्ति सर्वशः ।

बहुमानफलं विष्णोस्ते बान्धादाय सद्गन्तिम् ॥

विद्वेषस्य फलं यत् तदादायासुरास्तमः ।

बान्धवतो नैव विद्वेषो विष्णो कार्यः कथञ्चन ॥

इतिवचनात् प्रामाणिकोऽयमर्थः आकृतधियः स्वबुद्धौ तदाका-
रवन्तः ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवर्गोन्नामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तेषां न किङ्कुरः किन्तु भगवत् एवेत्यनधिकारित्वं कर्त्तुं
भेदमित्यर्थं ततो देवतादीनां स्त्रातन्त्रमिति यावत् एवमेवांक्त
गारुडे—

अयं देवो मुनिर्वन्द्य एव भग्नो बुद्धरूपतिः ॥

इत्याख्या जायते तावद्यावन्नास्ति हारिम् ॥

इति ॥ ४१ ॥

न च विकर्मप्रायश्चित्तपट्टमोन्तरं कर्त्तव्यं तस्य तच्छु-
रग्यस्य विकर्मप्रवृत्त्यभावात् कथाश्चदापतितेऽपि विकर्मणि
तदनुस्मरणेनैव प्रायश्चित्तसंख्याप्यानुर्वाङ्कसिद्धिर्गम्याह । स्वपादः
मूलमिति । इदं सन्निविष्टत्वे हेतुः । त्यकोऽन्वमाचरोति । त्यकोऽन्व
देवतान्तरे भावो भगवतोऽपि भक्तिर्येन विकर्मयुक्तो हेतुः हरिः
स्त्रभावत एव सर्वदोषहरः परेशः शक्तिश्चेत्यर्थः तत्रापि
प्रियस्येत्याग्रहितश्चेत्यर्थः ॥ ४२—४४ ॥

एव तत्प्रश्नानुरूपमन्वहितान् भगवद्वर्मानुकर्या तदीयस्त्र-
प्रियोजनोत्तरमाह । त्वमपीति । त्वमपि परं यास्यसि काका त्वं
तु नेत्यर्थः सर्वतः परस्य श्रीकृष्णस्य नित्यप्राप्तत्वादिति
भावः ॥ ४५ ॥

किन्तु युवयोरिति जगदपि पूरितं कृतायतामापन्न-
मित्यर्थः । तत्र हेतुः प्रकटलीलयापि यद्वा युवयोः पुत्रताम-
गात् ॥ ४६ ॥

ननु तथापि जययिजयवक्त्राभ्यापराधादिभेदोऽपि तत्राह—
कथनेति । पावितः दोषाभासादपि दूरे स्थित इत्यर्थः । तत्र
हेतुः । कथ्य इति । तत्रापि पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतांरिति ताभ्याम्
युवयोर्महदेवान्तरमिति भावः ॥ ४७ ॥

प्रास्तां युवयोर्वाचां श्रीकृष्णस्य सर्वोत्कृष्टभगवत्स्वभावा-
त्प्रास्ताधारणानुरक्तजनानामपि सुतरां तत्तुल्यं गतिः किं पुन-
र्यदूनामिति तत्र प्रतिशोचन्तं केमुत्पेनाह । वैरेवेति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भक्तस्य नित्यनैमित्तिकभाज्यतर्पणादिव्यञ्जनासहितमाह ।
देवर्षीति । भाता नरः पोषाः पितृमातृभार्यादयः देवावयः
पञ्चयज्ञदेवाताः एतेषां कर्मा यया ऋणी भूत एव तेषां भिक्-
श्च तदर्थं नित्यं पञ्चयज्ञकसां तथा च स्मृतिः “हीनजाति
परिचीणमृणां कर्म कारये” इति अयं तु न तथा कोऽसौ यः
सर्वभावेन श्रीमुकुन्दं शरणां गतः यथा पृथ्वीपातिना स्त्राकि-
करत्वेन गृहीतस्य जनस्य मण्डलेभ्यश्चानुवृत्तिर्न सम्भवेत् कर्त्तुं
यथाभ्रमविहितं कर्म त्यक्त्वा यद्वा कर्त्तुं भेदं त्यक्त्वेति यथा
तरोर्मूलनिषेचनेनेति व्यायेन विष्णुपूजने सम्पूजे देवस्योदयः सानु
पूजिता एवेत्यत एव “भक्त्या भवयाद्वा वा भग्नो यावत्
जायते” इति वदता भगवता भक्तस्य कर्मोधिकारो दूरी-
कृतः ॥ ४९ ॥

विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह ।
स्वपादमूलमिति । त्यकोऽन्वस्मिन् देवतान्तरे भावः संययुज्येन
तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिरेव न भवेत् कथञ्चन प्रमादादिना

भीमद्विभवाय च कवर्तिकृतसाराय दर्शनी ।

उत्पतितम् उत्पातरूपेण जातं चेत् तदपि हरिर्बुध्नोति ननु विक-
मेवति मूल्ये दण्डयन्त एव प्रभवो दृश्यन्ते इति हरिरेव तं
दण्डयन्तु न प्रियस्य भक्तस्य प्रियत्वादेवाद्दण्डयत्वं परेश इति
एतदेव तस्य पारमेश्वर्यमिति भावः । ननु, नायं पापक्षयार्थं
भजते तत्राह । हृदि सन्निविष्ट इति नहि वस्तुशक्तिरित्यतामपे-
क्षत इति भावः ॥ ४२ ॥

जायन्तेयान् जयन्त्याः पुत्रान् ॥ ४३—४४ ॥

भीमसुदेवस्य नित्यसिद्धभगवत्पितृभावस्यापि भगवत इव
नित्यमुत्तरेषु भगवद्विच्छेदयैव भक्तिरसौ तद्व्यतिरिक्तमभ्यस्य स्वस्मिन्
प्राकृतनरत्वाभिमानमाकलय्य तं प्राकृतनरमिषोपदेशमागच्छावा-
दिमिरानन्दयति । त्वमपीति षड्भिः । परं परमेश्वरं प्राप्स्यसि
॥ ४५—४७ ॥

ननु परमेश्वरे पुत्रवृद्धिरेवानर्थकारिण्यबाधयोरपराधोत्पा-
दनादिति चेन्मैवं प्रातिकूल्यभावेनापि कृष्णार्पितमनसा कृतार्थो
भवति किं पुनराहुकूल्यभावेन युष्मदादय इत्याह । वैरेणेति ।
गतिविद्यासाधैषां विशिष्टा आकृतिः कृष्णस्याकारस्तन्मात्र
एव ननु तस्माद्युष्मदीयैषां ते स्वीयशयनाचनादिकमंघ्रि ध्यायन्तः
सन्तः सास्यं सारूप्यं सायुज्यं च यथा योगमापुः अनुरक्त-
धियां युष्मदादीनां तु किं पुनस्तत् ततोऽप्यधिकं प्राप्यं तस्माद-
पराधस्य तु सम्भावनैव नास्तीति भावः ॥ ४८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु वासुदेवनिष्ठस्य देवादिकार्येष्वधिकारोऽस्ति नवेत्यत
आह । देवर्षीति । हेराजन् ! वः कर्तुं कृत्यं परिहृत्य सर्वात्मना
भीमुकुन्द एव मम स्थितिप्रवृत्तिर्दत्तः स एव प्राप्यः स एव
स्वप्राप्त्युपाय इत्येवं सर्वैः सम्पूर्णः अन्वयः वृत्तिरहितः य
आत्मा मनस्तेन शरण्यं शरणार्थं मुकुन्दं शरणं गतः स देवा-
दीनाम् ऋणी न भवति अत एव किकूरो न भवति ॥ ४९ ॥

स्वपादमूलं मज्जतः महर्निशं चिन्तयतः इदमेव निरपेक्षं
प्रापकं चेति अत्रा सवतः अत एव त्यक्तः अन्यभावः । पाद-
मूलेतरे प्राप्ये प्रापके च भावो येन स तस्य अत एव
प्रियस्य हृदयगमस्य कथञ्चित् यत्ररकादिप्रापकं विकर्मो-
त्पतितं चकारात् यत्स्वर्गादिप्रापकं कर्मोत्पतितं पादमूला-
सक्तस्य शुभफलके कर्मण्येव प्रवृत्तिर्नास्ति कुतः पुनरकर्मणी-
त्यत उक्तं कथञ्चिदिति तत्सर्वं स्वप्राप्तिकण्टकम् हरिर्विधुनोति
निराकरोति ॥ ४२ ॥

धर्मानिष्पुलकस्य भगवद्भक्तमायोत्तरणप्रकारादीनाम्
जायन्तेयान् जयन्त्यपत्यान् ॥ ४३ ॥

आतिष्ठन् अस्माविश्वासादिना अनुतिष्ठन् परमां भगवद्भा-
वापत्तिम् ॥ ४४ ॥

निःसङ्गः फलामिसन्धिरहितः सन् ॥ ४५ ॥

मवता लोकसङ्ग्रहाय प्रवृत्तादिकं कृतं मवापि सामान्य
पुरुषमिव भवन्तं प्रति—

त्वमप्येतान्महाभाग ! धर्मांभागवताञ्जुतान् ।

आस्थितः भवत्या युक्तो निःसङ्गो वास्यसे परम् ॥

इत्युक्तं भवन्तु सभायैः कृतार्थ एवेत्याह । युवयोरिति । वां
युवयोः ॥ ४६ ॥

कृतार्थतामाह । दर्शनेति । कृष्णे सदानन्दे पुत्र इति स्नेहं प्रकृ-
वंतोर्वा युवाभ्यां दर्शनादिभिः आत्मा देहः पवित्रः शोधितः ॥ ४७ ॥

एवं भीमसुदेवस्य सभायैः कृतार्थतामुक्तवेदानीमन्येषामु-
क्तभागवतधर्मानिष्ठानां कैमुतिकन्यायेन मुक्तिमाह । वैरेणेति । यं श्री-
कृष्णं शिशुप्राज्ञादयो नृपाः शयनादौ वैरेणापि । ध्यायन्तश्चित्तयन्तः
भीकृष्णगर्तावलासादौ आकृतधियाः आकृता तत्सदाकारा भीयैषां
ते तस्य भीष्णसाम्यमापुः किं पुनर्वैकल्यमनुषकधियां भागव-
तानां तत्साम्यं भवतीति ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! देवता ऋषि सम्पूर्णं पितृगण इत सर्वो का
यह पुरुष ऋणी नहीं होता है न किकर होता है जोकि सब
प्रकार सब के कर्तव्य को छोड़कर शरण रखक शरण्य मुकुन्द
की शरणागति को प्राप्त होता है ॥ ४९ ॥

तव परमात्मा हरि भी जो अपने चरण का भजन करता
है प्रिय है अन्य भाव को छोड़ने वाला है तिसका जो
कोई कुकर्म भूल से होजावे तो तिस सब का हृदये में
स्थित होकर नाश कर देते हैं ॥ ४२ ॥

नारद उवाच ।

वे मिथिलेश्वर राजा इस प्रकार भागवत धर्मों को सुन
कर प्रसन्न होकर जयन्ती पुत्र उन ऋषियों का उपाध्यायों
को साथ लेकर पूजन करते भये ॥ ४३ ॥

तब तो सब लोगों के देखते ही वे सिद्ध लोग अन्त-
र्धान होगये राजा भी उन धर्मों के अनुष्ठान करके मुक्ति
को प्राप्त होगये ॥ ४४ ॥

हे महाभाग ! वासुदेवजी ! आप भी सुने हुये इन धर्मों को
अज्ञा से आश्रय करके निःसङ्ग होके परमगति को प्राप्त
होजाओगे ॥ ४५ ॥

तुम दोनों श्री पुरुषों के यश से सम्पूर्ण जगत पूरि
रहा है जिससे कि भगवान् हरि ईश्वर तुमारे पुत्र होगये ॥ ४६ ॥

भीकृष्णजी के साथ दर्शन से आश्रितगन से भाषण से
शयन से आसन से आपने भीकृष्ण के साथ स्नेह किया
है तिससे आत्मा को पवित्र कर लिया है ॥ ४७ ॥

शिशुपाल पौंड्र शाठ्य आदि दुष्टमि वैर से भी भीकृष्ण
की गति विद्यास अवलोकनादिकों से उनका शयन आसना-
दिकों में ध्यान करने से उनकी समता को प्राप्त होगये
तो फिर अनुराग करने वाले तो क्यों नहीं उनकी प्राप्त
होंगे ॥ ४८ ॥

माऽपत्यबुद्धिमकृषाः कृष्णो सर्वात्मनीश्वरे ।

मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये ॥ ४६ ॥

भूभारासुरराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम् ।

अवतीर्णास्य निर्वृत्तये यशो लोके वितन्यते * ॥ ४७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽति विस्मितः ।

देवकी च महाभागा जहलुर्मोहमात्मनः ॥ ४८ ॥

इतिहासमिमं पुराणं धारयेद्यः समाहितः ।

स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ननु पुत्रप्नेदधेन्मोक्षहेतुस्तर्हि सर्वे सुरुषेरेवमाऽह ॥ मापत्य-
बुद्धिमिति । अपत्यबुद्धि मा कृषाः अडागमश्चान्वयः ॥ ४६ ॥

ननु कथमीश्वरो मानुषः स्यात्कथं वा तस्य विश्वसृष्ट्या-
दिकर्तुः पुनराशेषणादिकमाश्चर्यामिव निरूप्यते तत्राह । भूभार-
कृपा असुरा, एव राजन्यासतां हन्तवे तान्दन्तुम निर्वृत्तये
मोक्षाय ॥ ४७-४८ ॥

इहास्मिन्नेव देहे शमलं मोहं विधूय ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय
कल्पते ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अपत्यबुद्धिं पुत्रसामान्यमिति मा कुरु मायेति कृपाप्रदान-
मनुष्यलोकाप्रकटनेन गूढं कुर्विष्येयमैश्वर्यं यस्य तस्मिन् ॥ ४६ ॥

अवतीर्णास्याप्रपञ्चगोलोकादिति शेषः । तथाचाप्रसिद्धनशक्ति-
परब्रह्मत्वं ननु पार्थिवमनुष्यत्वमिति भावः ॥ ४७ ॥

एतद्भक्तिपञ्चाध्यायीवर्णिततरुं मोहं प्रकटलीलावेत्येन प्राकृ-
तापत्यमिति ब्रह्मत्वापमयश्च ॥ ४८ ॥

ब्रह्मत्वाय कल्पते योग्यो भवति जीवन्मुक्तः स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम् दीपिकादीपिनी-

टिप्पण्याम् पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अत्रान्यस्मिन्नादर्शे ३८ श्लोके कलौकचित् सका अविश्यन्ती-
त्यनेनान्वयः द्वाविडेषु च भूरिवाः बहुशः बहुव इत्यर्थः
अन्यत्र कलौ प्रायशो सका इति द्वाविडेषु भूरिवाः सर्वस्मिन्
कलौ सर्वस्मिन् द्वाविडेचेति तत्र हेतुत्वेन पिवन्ति जले तासा-
मित्युक्तिः इत्यधिकपाठो दृश्यते ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयं

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पतिकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

ननु सत्यमेतत्कृष्णो लोकविश्वयाः सोऽपि प्राकृतो मम पुत्र
इत्यत आह । मेति । कृष्णो केवलमपत्यबुद्धि मा कृषाः न कुरु
अडागमश्चान्वयः तत्र हेतुत्वेन विधिनष्टि । योगेश्वराणां विविध-
विचित्रशक्तिप्रतापमीश्वरेऽद्यैवामानुषाणि चेष्टितानि त्वयैव दृष्टानि
भावः । परे प्रकृतिविलयाद्योऽव्यये तदन्तस्तत्तयावास्थितत्वेऽपि
तद्गतदोषसंस्पर्शरहिते स्वरूपतः स्वभावतश्च विकासरहिते च
नन्वेवंविधश्चेत्तदसाधारणवेषः किं न दृश्यते इत्यत आह । माया-
मनुष्यभावेन भाषया बहुलपात्रिकया हेतुभूतया यो मनुष्यभावः
मनुष्याकारः तेन गूढमैश्वर्यम् ईश्वरसाधारणाकारो यस्य
तस्मिन् ॥ ४६ ॥

किं तर्हि मायामनुष्यभावप्रयोजनमित्यत आह । भूभारेति ।

श्रीमद्गीतासुवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भुवो भारुपा असुराः असुरसम्पत्त्यभिजाता राजन्यास्तेषां
निवृत्त्यै विनाशाय सतां साधूनां गुप्तये परिप्राणाय चावतरिष्ये
इत्येव लोकस्य निवृत्त्यै सुखाय यशः कीर्तिं लोके जगति वितन्वति
सप्तमन्तमिदं शुश्रूषतः कीर्त्तयन्तश्च जनस्य निरतिशयानन्द-
प्रापणाय कीर्त्तिं विस्तारयति कृष्णोऽपत्यबुद्धिं मा कृथा इति
सम्बन्धः ॥ ५० ॥

एतद्विधि । एतन्नादौकमात्मनः मोहं तस्मिन्पत्यबुद्ध्यात्मकं
जहत्तुः ॥ ५१ ॥

प्रकृतेतिहासभवणादिफलमाहा इतिहासमिति । पुण्यं वदतां
पुण्यावधं शृण्वतां च यः पुमान्समाहितचित्तो भारवेच्छवणादि-
पूर्वकमितिहासायमनुतिष्ठेत् सोऽस्मिन्नेव जन्मनि शोभते भवेत्
प्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं विधूय ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभूयं ब्रह्मभावः ब्रह्मसा-
धनमिति यावत् तस्मै कल्पते तत्साधन्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतासुवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तार्थमुपसंहरन् कृष्णोऽपत्यबुद्धिं विहाय सर्वेश्वरबुद्धि-
रेव कर्तव्येत्याह । मापत्यबुद्धिमिति ॥ ४६ ॥

हन्तवे हन्तुं "हन्तवा उ" इति श्रुतिः अस्य विश्वस्य ५०-५१

ब्रह्मभूयाय स्वस्वयोग्यपूण्यान्वत्वाच्च ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

सर्वत्र हेतुः मापत्येति । अपत्यसाधारणबुद्धिं मा कुरु यतः
कृष्णो "कृषिभूवाचक" इत्यादिष्वच्ये अत एव सर्वात्मनि सर्वा-
वतारिणि अत एवेश्वरे सर्ववशीकर्तारि अत एव परे तथापि
भावेति कृपाप्रधानमनुष्यलीलाप्रकटनेन गूढं ज्ञातुमशक्यमे-
श्वर्यं यस्य तस्मिन् अत एवावय इति यद्वा ननु तर्हि
पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतीरिति कथं पुत्रोचितः स्नेहः तस्मिन् स्थापितं
इतन्नाह । मेति । अपत्यबुद्धिमा अकृथाः किन्तु कुरुष्वेवेत्यर्थः
तत्र हेतुः कृष्ण इत्यादि लक्ष्येऽपि मायेत्यादिरूप इति पूर्व-
वत् ॥ ४९ ॥

कृपाप्रधानत्वमेत्याह । भूमावेति ॥ ५० ॥

ततश्च एतद्विधि । मोहं ब्रह्मशापमयमयम् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मभूयाय सर्ववृद्धसमत्वाय कल्पते परमभक्तत्वापत्तेः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसारायदर्शिनी ।

तस्मात्त्वया अनुरक्तचित्तैव भाव्यं ननुदासितव्यमित्याह ।
मेति । सर्वात्मनीश्वरे मद्रूपत्वमारोपितमेव न वस्तुन इत्यसंभा-
वनया कृष्णो या अपत्यवदेव बुद्धिस्तां मा कृथाः मदपत्य-
मेवायमिति कृष्णो पुत्रभावं कुर्विति भावः । ननु मनुष्यस्य
मम परमेश्वरः कथं पुत्रः इत्याह । मायेति । त्वदपत्यत्व-
प्राप्त्यर्थं लोकदृष्ट्या मायया मनुष्यत्वेन गुतीकृतमैश्वर्यं येन अतो
मनुष्यस्य तव मनुष्यः कृष्णः पुत्रो भवेदिति भावः । परेऽव्यये
इति तदपि तस्य भेदत्वम् ऐश्वर्यवैषम्यराहित्यं च भवेदिति भावः ।
अत्र वासुदेवप्रबोधनार्थमेव मायाशब्दः प्रयुक्तः वस्तुतस्तु कृष्णो
मनुष्यः स्वरूपेणैव तदापि मायाशब्दः स्वरूपवाची ॥ ४६ ॥

भूमांरूपा असुरा एव ये राजन्यास्तेषां हन्तव्येतां-
हन्तुं सतां गुप्तये उभयेषामेव तेषां निवृत्त्यै सायुज्यमेवदानादि-
भिरिति वैषम्यनैर्घृण्ये पराहते ॥ ५० ॥

मोहं कृष्णो स्वपुत्रत्वस्यामाननं जहत्तुः ॥ ५१ ॥

शमजमविद्यां विधूय मोक्षं प्राप्नोति ॥ ५२ ॥

इति सारायदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम्

एकादशोऽपञ्चमोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मायामनुष्याः प्राकृता मनुष्याः बुभुक्षवः तद्विषयको यस्तै-
रक्षात एव चरिष्वामीति श्रीकृष्णसङ्कल्पस्तेन गूढैश्वर्ये अव्यये
नित्यगुणशक्तिविप्रदादिके परे निःशमानातिशये कृष्णो अपत्य-
बुद्धिं मा कृथाः अडागमः छान्दसः ॥ ४६ ॥

तर्हि मायामनुष्येषु किमर्थं तद्वतरणं तन्नाह । भूमावेति ।
भूमासुरराजन्यानां हन्तवे तान् हन्तुं सतां सुराणां गुप्तये
रक्षायै निवृत्त्यै मुक्तये मुमुक्षुणामिति शेषः ॥ ५० ॥

मोहं भगवद्विच्छेदयैव भगवत्युत्पन्नमपत्यबुद्धिम ॥ ५१ ॥

इहास्मिन् लोके शमजं देहम् आत्मबुद्धिरूपमात्मनि अमहा-
त्मकबुद्धिरूपं भगवति देवतान्तरसमबुद्धिरूपं मोहं विधूय
ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

सर्वात्मा भीकृष्ण के विषय में पुत्र बुद्धिमत करना क्यों
के कि वे परमात्मा हैं परमेश्वर हैं ऐश्वर्य को गुप्त करके मनुष्य
भाव वर्तमान हैं ॥ ४६ ॥

वे तो पृथिवी के भार रूप जो राजा हैं तिनके मारने
के वास्ते औसत्पुरुषों के रक्षा करने के वास्ते अवतार लिये
हैं उनका यश लोक में विस्तृत हो रहा है ॥ ५० ॥

भीशुक उवाच ।

महाभागवान् वसुदेवजी इस बात को सुनकर बहुत

विस्मित होगये और देवकीजी भी विस्मित भई फिर उन
दोनों ने अपने संसारी मोह को छोड़ दिया ॥ ५१ ॥

इस पवित्र इतिहास को जो साविधानता से धारणा
करेगा सो पुरुष इस जन्म में सब पापों को दूर करके
ब्रह्म गति को प्राप्त होगा ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादश स्कन्ध पञ्चमोऽध्यायः

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृतः

भाषा टीका समाप्त ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

—*—

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथ ब्रह्माऽऽत्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् ।

भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः ॥ १ ॥

इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ।

ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः ॥ २ ॥

गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणागुह्यकाः ।

ऋषयःपितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ॥ ३ ॥

द्वारकामुपसङ्गमुः सर्वे कृष्णदिहृत्तवः ।

वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः ॥

यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ॥ ४ ॥

तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः ।

व्यञ्ज्यतावितृप्ताक्षाः कृष्णमदभुतदर्शनम् ॥ ५ ॥

स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयन्तो यदूत्तमम् ।

मीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरम् ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः ।

जताः स्म ते नाथ ! पदारविन्दं बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः ।

यच्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ॥ ७ ॥

त्वं मायया त्रिगुणयाऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यसि लुम्पसि तद्गुणस्थः ।

नैतैर्भवानजित ! कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ॥ ८ ॥

धीधरस्त्रामिकुलभाषार्थदीपिका ।

षष्ठे ब्रह्मादिभिः स्तुत्या गन्तुं विद्यापितं हरिम् ।

उचुवः प्रार्थयामास स्वधाम नय मामिति ।

अतः परमतिविस्तरेणाऽऽत्मविद्यां निरूपयितुं तत्प्रस्तावमाह ।

अथेति ॥ आत्मज्ञेः सनकादिभिरभ्यगात् द्वारकामिति शतुर्थे ।

नान्वयः ॥ १-३ ॥

ननु तेषामुपेन्द्रादिरूपं भगवन्तं नित्यं पश्यतां केवमाति

विदुः अत आह । वपुषेति येन । वपुषा नरलोक-

मनोरमः सन् सर्वलोकेषु ययौ वितेने तदति सुन्दरं वपुर्द्धि-

त्तवः ॥ ४ ॥

व्यञ्ज्यतावितृप्ताक्षाः ॥ ५ ॥

स्वर्गोद्यानस्यैर्माल्यैः चित्राणि शृङ्गबाणध्वजाणि पदाम्बु-
धांश्च यासु तामिगीर्भिः ॥ ६ ॥

बुद्धीन्द्रियादिभिर्दर्शनादिना प्रायेण च बलहेतुना दयद्वयप्रणि-

पातेन नसा एवं नमस्कृतवन्तः स्मेति विस्मये यथाहुः "होर्ध्वं

पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा हस्तैः । मनसा वचसा चेति

प्रणामोऽष्टाङ्ग इति " इति स्मशब्दोक्तविस्मयाच्च विशेषणम्

कर्ममयादुरुपाद्यामुमुक्षुभिर्भावयुक्तैरपि यत्केवलमन्तर्हृदि चिन्त्यते

ननु हस्यते तद्वयं नताः अहो मायमिसर्यः ॥ ७ ॥

ननु ममापि दृष्टादृष्टकर्मकरस्यात्कृतो सत्पदारविन्दचिन्तनं

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कर्मपाशान्मुमुक्षुभिः क्रियते तत्राहुः । त्वमिति । हे अजित !
अस्तामिदानीतनमिदमव्ययं कर्म त्वं व्यक्तं महदादिप्रपञ्चं सृजसि
पालयसि संहरसि च तद्व्याप्तमन्वेव न पृथक् कुर्विमात्रं
मनसाप्यन्वेदुर्वितर्क्य तद्गुणस्थस्तस्या मायाया गुणेषु नियन्तृत्वेन
स्थितः अथ च पतैः कर्मभिर्भवाद्भाज्यते न लिप्यते कुतः यो
भवाननवद्यो रागादिदोषरहितः यतः स्वे आत्मरूपे सुखेऽव्ययहिते
ऽनादृते अभिरतः अतस्त्वं कर्म कुर्वन्नप्यात्मारामः परमेश्वर
इति मुमुक्षुभिश्चिन्त्यस इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मां स्वप्नाम वैकुण्ठं नयेति प्रार्थयामास अतः पञ्चाध्यायीतः
आत्मविद्यां परमात्मज्ञानं तत्प्रस्तावम् आत्मविद्याप्रसङ्गम् अथ
नारदोपदेशावन्तरम् ॥ १ ॥

तदेव विप्रोच्यते । इन्द्र इत्यादिना । तत्रेन्द्र इति साङ्ख्यमुक्तं
कथ्येति सुतद्वितीयावन्तं पृथक् पदं "सुपां सुपः सुलोपश्चे"ति स्मृत्यः
अतएव वपुर्दिहच इत्यग्रे योजयिष्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

येनान्तर्भूतोपेन्द्रादिरूपेण श्रीकृष्णारूपवपुषा ॥ ४ ॥

अनृतं दर्शनं दृश्यत इति दर्शनं श्रीविग्रहो यस्य तं विस्मापनं
सह्य चेत्युक्तैः ॥ ५ ॥

शृङ्गखण्डो ह्येकं विप्रकाश्यं चकाराह्वयं च आह्वयस्तद्वत्
पूर्वपूर्वपञ्चमरमयवर्णपद्मद्वयैकसरोसरविमलयोपपद्मवर्णानां
सादृश्येन शृङ्गखण्डो विचारणीयः ॥ ६ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि भावयुक्तेरेव मुमुक्षुभिर्वत्
पदारविन्दं चिन्त्यते ननु भावविरहितैरिति शुक्लमुद्राणां ताक्षि-
न्तनेऽयोग्याता दर्शिता अस्मिन् पद्येऽन्तिमवर्णवत् तकारस्यो-
त्तरपद्याद्यतकारेण शृङ्गलाबन्धः नच तत्र त्वङ्कारो न तकार इति
वाक्यं काव्यमार्गे स्मृतं न गद्यवत् इति न्यायात् संयुक्तवकारात्
स्वारस्योपविवक्षितत्वादिति एवं परत्रापि ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

दृष्टमैहिकं पुत्रपौत्रादिप्रवाहकं कर्म अहं परलौकिकं
यथादि कर्म तथोर्मम करणत्वं सत्कृतकालुष्यानात् दृष्टादृष्टः
कर्तृज्यो जीवेश्यो मम विशेषाभावात् कुतो ममेत्यादि योज-
नीयम् इहातीत्यनममप्यतारकादीनम इहं मनुष्यनाट्यालुपं दृष्टा-
दृष्टकर्म आस्तां तदपि सुष्ट्यादिकमपि आत्मनि स्वरूपभूताधि-
ष्ठान एव न पृथक् कुलाद्यादिवदिति अभिज्ञानिमित्तोपादानत्व-
मश्रुपगतं तत्र विवक्षाधिष्ठानत्वेनोपादानत्वमिति भगवान्
शङ्करः स्वरूपशक्तियोगतया निमित्तत्वं प्रधानशक्तियोगतयोपादा-
नत्वमिति तत्त्ववादिगुरुवः सूक्ष्मचित्तचित्त्वक्षीरविशिष्टत्वं सत्त्वा-
दकमुपादानं स्थूलतद्द्रव्यधुरीणविशिष्टत्वं कार्यत्वमिति हि
श्रीविष्णोः आत्मत्वेन ननु पृथगिति स्माभिधायकानां तु तत्राह्वय-
कृतमिति सुधीर्मविभाव्यम् ततः सुष्ट्यादिकर्मभिः रागादिदोष-
रहितः इहं ममा सम्पत्कृतमिदमसम्पत्प्राप्ति कर्तृत्वमिति-
विशङ्क्य इत्यर्थः । आत्मरूपे स्वरूपवृत्ते सुखे अनादृते वपुष्या-
वरणरहिते अतः सुष्ट्यादिमहत्कर्मभिरप्यवितत्वात् इति हेतोः
भावः नावशतो व्यङ्ग्यः ॥ ८ ॥

श्रीसुरेश्वरसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

॥ १-६ ॥

बुद्धीन्द्रियाणामनोबोधमिः नताः स्मः कावास्तमावादिन्द्रि-
यप्राप्तयोः भूततत्त्वस्वाधेयकायिकप्रणामे हेतुत्वं भावयुक्तैः
मक्तियुक्तैः ॥ ७ ॥

आत्मनि सृजसि न कुलाद्यादिवदशरीरभूते कार्यं सृजसि
किन्तु शरीरतया स्वाधेयं कार्यं सृजसीत्यर्थः । कुर्विमात्रं मन्वे-
भिन्तयितुमशक्यं गुणस्थः गुणेषु स्थितः गुणानामधिष्ठिताना-
मपरवश इत्यर्थः । तदेव विप्रोच्यते । नैतैरिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विराट्पञ्चाशद्वचनमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवमहं सत्तुष्टेन विप्रज्ञापान्यथाकरणासामर्थ्योदाहरण-
प्रसङ्गानुपसर्कं निमित्तावन्तेष्वसम्बाधं निरूप्येदानीं विप्रज्ञापानुमो-
नान्तरेऽन्तान्तमनुवर्त्येति । अथेत्यादिना । अथ विप्रज्ञापानुमो-
दनान्तरं प्रज्ञा चतुर्मुखः देवैर्दीप्यमानैः प्रजैः । प्रजापतिर्मिमरी-
च्यादिभिश्चात्मजैः सनकादिभिश्च परिवृतः द्वारकामण्डपादिति
सम्बन्धः तथा भूतभव्यैः प्रजबोरीशः भवो रुद्रः भूतमव्ये-
शत्वस्य परमात्मज्ञापेक्षमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

मरुद्भिर्मरुद्गणैः ॥ २ ॥ ३ ॥

कृष्णारविन्दः श्रीकृष्णं द्रष्टुमिच्छतः दिह्लाहेतुत्वेन भगवन्तं
विशिनष्टि । वपुषेति । येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन् सर्व-
लोकमन्वापदं यथो वितेने विस्तृतवान् तेन वपुषा उपलब्धितं
श्रीकृष्णं दिहल्लव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

महर्षिभिर्हृषीमित्रादिभिः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धिभिः
समृद्धां विभ्राजमानां तस्यां द्वारकाशमभूतं दृश्यते तथा
तं कृष्णमवितृतान्वक्षीणि येषां तथा भूताः व्यवसृत
अदभ्यतः ॥ ५ ॥

स्वर्गेति । आद्यैः पुष्पैर्दुत्तमं श्रीकृष्णं कावचन्तःवर्षन्तःविभ्राशि
पशन्वर्षन्तः प्रतिपाद्यन्तः सन्तः तमिमीर्मिमीर्मिस्तुष्टुः ॥ ६ ॥

ता एव अमोदयस्तुकात्मिका आहुः । नता इति । हेनाह । तत्र
पदारविन्दं बुद्ध्यादिभिर्नताः स्मः कर्त्तरि कः नमस्कृतवन्तः
बुद्धिमनःचक्षुःश्रोत्रमानसिकः प्रणामो विवक्षितः सत्त्वान्देन
वाचिकः इन्द्रियप्रायश्चर्याणां कायिकः कावचेन्धियमायुक्त-
व्यापारत्वात्तयोश्च कायास्तमावात्करणाधेया नमस्कृतवन्तोमया-
मेत्यर्थः स्मशङ्कः विवक्षितविस्मयमाचिच्छन् पदारविन्दं विशिष्यन्त-
मिति । कर्ममवावृत्तपाशाद्द्रव्याणामुमुक्षुभिर्नोक्तमिच्छुभिर्मा-
वयुक्तैर्मक्तियुक्तैर्नैकतर्कैर्द्रव्यकर्ममन्वेयं वपुषाकावचं केवलं
चिन्त्यते तद्वत्तुमुना मांसवत्तुभिः साक्षात्कृत्य करणत्रयेण
नमस्कृतवन्त इत्यवदितमेतत्समदितमिति भावः ॥ ७ ॥

तालुचयहमन्तर्हृदि विवक्षितजीवचरणस्तर्हि भवतां जीवासा-
मिव दृष्टसम्बन्धात्प्रकृतिवदव्यक्तमूलमुविष्यमुभित्वाविशो-
पात्किमिति आं शरणं गता इत्येतं भावः । त्वमिति । त्रिगुणया-
सत्त्वादिगुणप्रलयमयया मायया आत्मनि धारके कुर्विमात्रमन्वे-
भिन्तयितुमशक्यं व्यक्तं स्थूलविदचिक्कात्मकं जगत्सृजस्ववसि-
त्वादि लुप्तसि संहरसि तद्गुणस्थः तस्यामायाया गुणेषु नियन्तः

श्रीमद्गीतायामाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

सद्यः स्थितः मुखानामधिष्ठाता न तु गुणपरवश इत्यर्थः अनेन प्रकृतिवशवत्पुनरासः आत्मनीत्यनेन कुलाकारवदशरीरभूतं न सृजति किन्तु आशरीरतवास्त्विवेषं कर्त्तुं सृजतीत्युक्तं भवति सृजतीत्यनेन न तत्र कार्यत्वं किन्तु कर्तृत्वमेवेति अथ कर्मवद्वयं व्युत्पद्यति ॥ तैत्ति ॥ हेऽजित । कर्त्ताप्यनाभिमावस्वरूपस्वभावः । एतैः सृष्ट्यादिरूपैः कर्मभिर्नांज्यते न लिप्यते । सृष्ट्यादिकर्मणा जीला-
रूपत्वेन पुनरुपापारम्भकत्वाभावात् । कर्मवद्वयं तन्मूलकत्वादि-
प्रसङ्ग इत्यर्थः तत्र हेतुत्वेन विनिश्चयितं । यदिति । यो भवत्यस्य स्वासा-
धारण्यऽवयववद्वयं तदा हेतुऽपरिच्छिन्न इति भावः । सुखं आनन्देऽभिस्त-
नतु वैषयिकसुखाभिरतः वैषयिकसुखाभिरतानामेव तदर्थतया कृतानां कर्मणा पुनरुपापारम्भकत्वं तन्मूलकत्वादिनां चेति भावः । किमहुतेषामिमेव विनिश्चयितं । अनवध इति न विद्यतेऽवध-
द्वयं यस्मात्पुनरासमानासोऽनवधः स्वयं हेतुप्रतिभटः स्वैवका-
नामप्यनवधत्वावहोरेवर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतायामाचार्यकृतपदरत्नावली ।

आभीष्टलोकप्राप्तये सकलसुखप्रसादिप्राप्त्यामुपाहृततां चित्त-
सत्यं हरेस्तत्तद्व्यवस्थानं आकलनं हरेऽप्यप्राप्तये समुत्पन्नमसि-
मुद्रममोदशोषसहितप्रकारास्मिन्नप्राप्तये कथयते तत्र प्रथमं प्रकृत-
विशेषान्तप्रकारः प्रारब्धते । अथेत्यादिना आत्मजैरामनो मनसो
जातैः सनकादिभिः सौख्यप्रोक्तं विवृणोति । भवत्येवमिति ॥ १-३ ॥

द्विद्वयत्वे हेतुमाह । वपुषेति । सर्वलोकमलापहं यथो लोकेषु-
वितन्वन् मगधाश्रयलोकमनोरम इति येन तस्मादिति शेषः । आ-
स्वयं कारिता तस्यामासीम ॥ ४ ॥ ५ ॥

मालयैः पुष्पैः ॥ ६ ॥

यत्पदार्थविद्वदन्तर्हृदि बुद्ध्याग्निद्वयप्राप्तमनोवचोभिमानिभिर्दे-
वैश्चिन्त्यते ॥ ७ ॥

ब्रह्मादिदेवैश्चिन्त्यते ततोऽप्युत्कृष्टव्युत्पन्नं भावं सत्किमस्य-
निर्गुणस्वास्तीत्यत्राह । त्वमिच्छादिना । भावया त्नादिच्छया नियतया-
त्रिगुणया प्रकृत्या आत्मनि आत्माधारत्वेन वक्तुं ब्रह्मादिस-
मचेतनस्य पुरुषस्यैवाधिष्ठेन प्रवृत्तिवद्वेनादिच्छामात्रेण प्रकृत्या
सृष्ट्यादिकं कथमुपपद्यत इत्यत उक्तं तदगुणस्य इति प्रकृतिगुणेषु
स्थित्या नियतगुणैः । ननु गुणसम्बन्धोऽजीववत्पुरुषपापवत्तया-
कर्मवद्भूता इत्याक्षेपेति तत्राह । नैतेरिति । एतैर्गुणानिमित्तैः अनेन
कुःखानुभवोऽपि नास्तीत्युक्तं भवति अत्र हेतुगमविशेषव्यमाह ।
यदिति । यः प्रकाशरूपः सा प्रापय इति भावः । सात्वतगच्छति
सर्वमिति सर्वज्ञ इत्यर्थः । अत एवाव्यवहिते स्वरूपसुखेऽभिरतः
अत एवानवधः कुःखादिनिमित्तदोषाभावात् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अतः परमविचिन्तये मगधद्विषां निरूपयितुं तत्प्रस्ताव-
माह ॥ अथेति ॥ १ ॥

तदेव विवृणोति । इन्द्र इत्यादिना । तत्रेन्द्र इति सांख्यसूत्रम् ॥
२ ॥ ३ ॥

येन कृष्णारूपेण अन्तर्भूतापिन्द्रोदिरूपेण ॥ ४ ॥

कृष्णमद्भुतदर्शनमिति । स्वस्वापि विस्मापनमित्युक्तः ॥ ५-७ ॥

त्वमिति । ख स्वरूपभूतहादिनीशक्तिप्रकाशिते ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिन्ननायकवर्तिकृतसारांशवार्त्तिनी ।

ब्रह्मादिभिः स्तुतं महत्मान्तर्हितं कुर्वं प्रभुम् ।

कारवा न्वेवैवत् प्रभुः पशुः आभीष्टमुत्पन्नः ॥

आत्मजैः सनकादिभिः भूतानां प्राणिनां भवस्य कल्याणस्य रक्षां
कृता अभयगात् द्वारकामिति कर्मपदेन अनुयैव्योक्त्येनान्वयः ॥ १-३ ॥

येन वपुषा नरलोकमनोरमस्तं कृष्णं द्विद्वय इत्यमेवोक्त्या
वपुषः सफाशाज्जीवस्य यथा भवस्तथा नेश्वरस्येति ज्ञापितं
युक्तम्—

देहदेहिभिर्भागश्च नेश्वरे विद्यते कचिदिति ॥ ४ ॥

तस्मां द्वारकायां व्यचक्षते अपदयद् ॥ ५ ॥

स्वर्गोत्थान एवोपगुरुपतैः चित्राणि शृङ्खलावन्धप्रोवाणी पदानि
अर्थाश्च वासु ताभिर्गीर्भिः ॥ ६ ॥

बुद्ध्या बुद्ध्याधिष्ठानेन हवयेन एग्विषयोति हरुषां पद्भ्यां दोष्यां
चैव्यैः प्राप्तेन प्रापयता देहेनेति आन्वायलुब्धपि सुखानि यथाहुः
दोष्यां पद्भ्यां च जातुष्याभुरसा शिरसा दद्या । मनसा वचसा
चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग इति" इति यत्परगारविन्द केवलमन्तर्हृदि
चिन्त्यते नतु हृदयते तद्वयं दद्या नताः इमं महो भाग्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अस्मदादिभिरीश्वरैरपि नमस्त्वत्वे तत्र दुर्वितर्कपरमपरमे-
श्वरत्वमेव हेतुरिच्छाहुः । त्वमिति । वक्तुं विश्वं तद्गुणस्यः तस्या
मायायां गुणेषु निबन्धत्वेन स्थितः सृष्ट्यादिकं कुर्वन्नपि एतैः कर्म-
भिर्मन्त्र नाज्यते न लिप्यते तत्र हेतुः यः जीवे सुखे अव्यवहिते
अनाद्यतेऽभिरतः नतु जीव इव स्वसुखे आविष्टया भावते साव-
रमणाभावाद्दिनः अत एव सा कर्मभिर्लिप्तः एव च तत्त्वमननयाः
सन्तु सावयः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदेव अनुभिरध्यायैः संक्षेपतो वर्णितं सपरिकरं मगधसत्त्वं
मगधपुत्रवसम्भावेन एतमाद्येकोनविंशत्यैरध्यायैर्विस्तरतो
वर्णयितुं मगधपुत्रवसम्भादप्रस्तावं प्रथमाध्यायान्ते "मगधान् ज्ञात-
सर्वाय ईश्वरोऽपि तदन्वया । कर्तुं नैच्छद्विप्रद्याप काशकप्यन्वमो-
दते" त्युक्तस्य विप्रद्यापानुमोदनस्यान्तरं दृष्टान्ते च निरूपयितुं
ब्रह्माध्यायः प्रारब्धते । अथेति । आत्मजैः श्रीसनकादिभिः केवैद्यां-
ततस्त्वमाद्यैर्मूर्तिमज्जिवैः प्रजेशैः वृक्षादिभिः सह ब्रह्मा अभ्य-
गात् भवत्य यथो द्वारकामिति वक्ष्यमाणेन पदेनान्वयः ॥ १ ॥

इन्द्रादयः द्वारकापुत्रसङ्गमुरिखन्वयः । इन्द्र इति पृथगुक्तिः

अदितेकेषु तस्य प्रधानत्वात् ॥ २ ॥

ननु किञ्चिदपि द्वारकां ते ब्रह्मादयः उपजगमुरिखन्वाह । सर्वे
कृष्णादिवस्व इति ॥ ३ ॥

येन वपुषा यथो वितेने तेन अनुभूतदर्शनं कृष्णं व्यचक्षते
अपदयद् इति द्वारकान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

शुद्धिर्नृणां न तु तथेव ! दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ।

सत्त्वात्मनामृषभ ! ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ॥ ६ ॥

स्यान्नस्तवाङ्घ्रिशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृद्दोह्यमानः ।

यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्विर्व्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥

यश्चिन्त्यते प्रयत्नपाणिभिरध्वराग्रौ त्रया निरुक्तविधिनेन ! हविर्गृहीत्वा ।

अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ॥ ११ ॥

पर्युष्टया तव विभो ! वनमालयेयं संस्पार्थिनी भगवती प्रतिपत्तिवच्छ्रीः ।

यः सुप्रणीतममुषाऽर्हसामादन्नो भूयात्सदाङ्घ्रिशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माद्वैः पुष्पैः चित्राणि पदानि प्रधांस्य वासुतामिः ॥ ६ ॥

हे नाथ ! ते पदारविन्दं बुद्ध्यादिभिर्वन्द्यं नताः नमस्कृत-
वन्तः अनेनोपास्योपासकभावो दर्शितः बुद्ध्यादिभिरिच्छनेन—

दोषार्थं पादाङ्गणं आनुष्णामुरसा शिरसा दद्यात् ।

मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग इति ॥

इति स्मृत्युक्तलक्षणः प्रणामो दर्शितः स्मेति विस्मये विस्मय-
मेवाहुः । कर्ममयाः उरवः बहवः वाशा अस्मिन् तस्मात् संसा-
रात् मुमुक्षुभिर्विषयेष्वमन्तर्हृदि विवर्ज्यते न तु हृदये तत्रैव
साक्षाद्दृष्ट्वा नमस्कृतवन्तः अहो कुर्वममथलक्ष्यमिति विस्मयः
यन्मुमुक्षुभिर्विवर्ज्यते तत्पदारविन्दं नता इत्यनेन त्रैकाक्षिकमुमु-
क्षुचिन्तनविषयं काव्याऽपरिच्छिन्नं श्रीकृष्णपदारविन्दमिति
दर्शितम् ॥ ७ ॥

उपासकेष्व उपास्यस्य वैषम्यस्य दर्शयितुं विश्वजगमादि-
हेतुत्वं सर्वाधारत्वं स्रस्रुसाभिरतत्वं सर्वोपासपुष्टत्वं च भगवत
आहुः । त्वमिति । हे भजित ! तद्गुणस्थः मायागुणेषु नियन्तृत्वेन
स्थितस्त्वम् आत्मनि स्रस्मिन् सर्वधारणके मायया स्रशक्ति-
भूतया अन्यैर्द्विभावं चिन्तयितुमशक्यं त्वत्त्वं चिद्विधा-
त्मकं विश्वं सृजसि भवसि रक्षसि लुप्तसि संहरसि च
अथ च एतैः कर्मभिर्मोहाज्जयते न क्षिप्यते यतस्त्वमनमयः
स्रमावतोपास्तस्रमस्तदोषः किञ्च यस्त्वम् अवयवहिते अपरिच्छिद्ये
स्रे स्रसाधारणे सुखे अभिरतः न तु स्रज्यसुखे अनेन विश्वमू-
ष्ट्यादिकं जीवोपकाराय करोसीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

इसके अनंतर देवता के सहित प्रजापतियों के सहित
प्रजाजी द्वारकाने आये और भूत मविष्यत्काल के ईश्वर
श्रीमहादेवजी भी भूतगणों के सहित आये ॥ १ ॥

इन्द्र भगवान् देवता के सहित आये आदित्य वसु अश्विनी
कुमार ऋषु अङ्गिरस वर विश्वदेव, साध्यदेवता ॥ २ ॥

गंधर्व अप्सरा नाग सिद्धचारण गुह्यक ऋषि पितर विद्या
धर किन्नर ॥ ३ ॥

वे सब श्रीकृष्ण दर्शनाभिलाषी होकर द्वारका को गये
मनुष्य लोक के रमण करने वाले भगवान् ने जिस शरीर
से जगत में वश का विस्तार किया जिससे कि सब
लोगों का पाप नष्ट होता है उस मूर्ति के दर्शन को भये ॥ ४ ॥

बड़ी सम्पत्ति से विराजमान उस द्वारका में जाकर उन्होंने
अद्भुत दर्शन जिनका ऐसे कृष्णचंद्र का दर्शन किया ॥ ५ ॥

सर्ग के वगीचे के फूलों से बहुत नंदन को आच्छादन
करते भये और चित्र विचित्र पद्म अर्थ वाली वाणियों से
उनकी स्तुति करने लगे ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः ।

देवता बोले हे नाथ ! आपको चरण कमल को हम वंदन
करते हैं अपनी बुद्धि इन्द्रिय प्राण मन वचन से हमारा नम-
स्कार है जिस चरण को कर्म भय संसार पाप से छोड़
ने की इच्छा से भ्रम भुक्त होकर मुमुक्षु लोग इष्ट के भीतर
चिन्तन करते हैं ॥ ७ ॥

आपनी अचिन्त माया से अपने ही रूप से इस अंतर्क
नीच जगत को तीनों गुणों के द्वारा सृजते हो और रक्षा करते
हो और संहार करते हो और हे भजित ! इनके गुणों से आप
भुक्त नहीं होते हो जिससे कि आप अपने सुख स्वरूप में
रमण करते हो और निर्दोष हो ॥ ८ ॥

भीषरसामिकृतभाष्यटीपिका ।

मन्वाभारामस्य किं कर्मकरणेनात् आहुः । शुद्धिरिति । हे ईश्वर
हे ऋषभ ! दुराशयानां रागिण्यास विद्या उपासना विद्यादिभि-
स्तया शुद्धिर्न भवति सस्वात्मनां सर्वा ते यशसि अवयवेन सम्भू-
तया परिपुष्टाऽमिहृष्या सच्छ्रद्धया यथा स्यात् परमपावनस्य
वशसो वितानात् तव कर्माश्रयमिति भावः ॥ ६ ॥

तदेवं त्वच्छाः अस्मैव शुद्धिर्देहुरस्माभिस्तु तवाशुभिर्हृष्टोऽतस्तवा-
ङ्गिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां भ्रमकेतुस्तदाहकः

श्रीधरस्वामिकृतमावायदीपिका ।

कथंभूतः यः ज्ञेयाय मोक्षाय मुनिभिर्मुमुक्षुभिः प्रेमाद्-
दृष्टः ऊह्यमानश्चिन्त्यमानः यश्च सात्वतैर्महैः समविभूतये समान-
श्वर्येषां वासुदेवादिभ्योर्हृत्पुत्रैः तेषु च कैश्चिदात्मवद्भिर्धीरैः स्वर-
तिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्य वैकुण्ठप्राप्तये सवनशक्तिकालमर्चितः ॥१०॥

किं च प्रयत्नपाणिभिः संयतहस्तैर्हृदिगृहीत्वाध्वाराग्नौ
माहवनीयादौ याज्ञिकैः चिन्त्यते ननु “यस्यै देवतायै हवि-
र्गृहीतं स्वासां ऋषयेद्वषट्कारिण्य” इति वचनात्तदेवताश्चि-
न्त्यन्ते ज्ञात आहुः । अथ निरुक्तेन विधिनेन्द्रादिरूपेणैव यक्षपुरुषः
चिन्त्यते इत्यर्थः । उत किञ्च अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगि-
मिरूप्यात्मनस्तव माया अणिमादिस्तां जिज्ञासुभिस्तत्तत्कामै-
र्बहिर्न्यते परममागवतैस्तु मुक्तैः परंष्टिः सर्वतः पूजितः स
तवाङ्मिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुः स्वादिति पूर्वशान्वयः ॥ ११ ॥

एतेषां च मुनिस्वात्वतादीनां पण्यां लेखकानां मध्ये परम-
मागवतेषु वक्ष्या अपि तत्र प्रीतिरधिकेति संस्तुयन्ति । पर्यु-
ष्टेति । इन्द्रमावद्वान्दसः प्रहं यत्र वक्ष्यामि तत्रैव वक्षसि पर्युषि-
तापीय वस्तुतीति प्रति परमोवच्छीः संस्पृष्टमानां श्रियमना-
द्वयं यो मन्त्राण्युषितयाऽपि समुसा वनमात्रया मकरपितृमिति
प्रोक्ता सुप्रणीतं सुष्ठु संपादितम् यथा भवति तथाऽर्हं
पूजामादत्त स्वीकृतवान् सुप्रणीतमित्यर्हं विवशेण वा
तस्य तवाङ्मिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् वद्वाऽपोऽङ्गिरमुया
सुप्रणीतमर्हं मादत्तसोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयादित्यन्वयः । अथ
वेदं सम्बन्धः । एतेऽप्यो ध्यानाच्चेनादिनिष्ठेष्वोऽपि त्वद्यशसि
प्रवृद्धसच्छब्दाश्चत एव कृतार्था भगवतो यशः प्रियत्वादित्याहुः
पर्युष्टया वशजान्तावित्यस्मात्परितः सर्वाङ्गे वष्टया कान्तया
शोभितया वनमात्रया वक्ष्यैकदेशे वर्त्तमाना श्रीः संस्पृष्टमाना
भवति तथाप्यात्ममधुप्रतैर्जुषा वर्णितया कीर्त्तितया वैज-
यन्त्या वनमात्रयैव यो मन्त्रां सुप्रणीतमर्हं मादत्तित्यादि
पूर्ववत् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमगशाखगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अनवयः शुभ एव प्रकृत्यर्थमावायार्थशुद्धलावन्धः । शुद्धि-
रिति । उपासना च प्रहोपासीतयादि प्रतीकोपासना ननु भक्ति-
रुत्तरार्द्धे तदादेष्टव्या उत्कर्षविषयमाश्रित्यात् सती चासी अक्षा-
चंति तथा निगुणा आमासोक्तशङ्कासमाधानाय मावायमाह ।
परमपावनायति तथाच भक्तसुखार्थमेव तत्र लीक्येति फलितं
“मङ्गलानां विनोदाय करोमि विविधाः क्रिया” इति भगवदुक्तेरे-
वेति ॥ ९ ॥

पूर्वपद्येन सङ्गतिमाह । तदेवमिति । तेषु च अकेष्वेव मध्ये
आत्मवद्भिः आत्मा त्वमेव तातो येषां तथाच चिन्ताशून्यत्वा-
द्धीरैरिति व्याख्यातं वैकुण्ठप्राप्तये इति एवं ज्ञेय्यैकतुष्टा-
मावाहद्वयमेव वैकुण्ठप्राप्तये अभिप्रेतेति पूर्वतो वैशिष्ट्यम् ॥ १० ॥

याज्ञिकैः श्रीभिरताद्यैरिति सिद्धपदप्रत्याख्येरेव्याहृतं यस्यै
देवतायै वा देवतामुद्दिश्य वषट् करिष्यन् तदादिति तन्मन्त्रधार-

यन् इन्द्रादिरूपेणोति वह्न्यादिरूपतया ध्यातेन एवं च तेषां प्रयी-
तात्पर्यवैचित्र्यं सिद्धम् एतद्व्यातृर्प्रत्येव पृथक् तत्तदेवता विधीयन्त
इति भावः । आत्माधिकार इति । आत्मनः परमात्मनोऽधिकारः
फलत्वेन स्फूर्तिर्यस्मिस्तस्मिन् योगे चित्तस्यैकाग्र्यावस्थायां बहि-
र्हंसिनिरासात् कारणे ज्यो योगस्तस्मिन् योगिभिरपि चिन्त्यते
परममागवतैर्नित्यमुक्तैः ॥ ११ ॥

मुनिस्वात्वतादीनां पण्यामिति तत्र मुनयो मुमुक्षवः १ सात्वताः
साधकभक्ताः २ श्रीरास्त्राप्येकान्तिनः ३ याज्ञिकाः ४ योगिनः ५
परममागवताश्चेति ६ ये वट् स्वकास्तेषां मध्ये वक्ष निवास इति
धातुः सेट् अत इन्द्रमावद्वान्दसः पर्युषितयेति तु साधुः यद्यपि
स्पृष्टं तथापि पूर्वार्थे अङ्गिर्वर्णनस्य क्रमभङ्गो जातः पर्युष्टये-
त्यापेक्षकत्वनञ्जातो बह्वेति । द्वितीयेऽप्यर्थे आर्षत्वकल्पनं तद-
वस्थमेवेति यद्यसि अक्षावतां सप्तमाधिकारिणां मुखादिषड्-
ङ्गोऽपि श्रेष्ठं वदन्तस्तद्यथा एव मात्मारूपकत्वेन वर्णयन्ति । अथ
वेति ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीकम् ।

यथा स्याच्छुद्धिरित्यन्वयः । कस्य चित् कचिदित्यर्थः ॥ ९ ॥
स्ववर्णाधिगमतुल्याय तपः आर्द्धदृष्टा भक्तिमता मनसा
समविभूतये साम्यापत्तये सवनशः त्रिसन्ध्यं स्वरति-
क्रमाय स्वर्गातिक्रमाय ॥ १० ॥

परीष्टः प्राप्तुमभिषिषितः ॥ ११ ॥

पर्युष्टया यस्मिन्नङ्गौ पर्युषितया वनमात्रया श्रीः संस्पृष्टिनी
मात्रायाः श्रियश्चे त्वष्ट्रि सम्बन्धस्तुल्य इत्यर्थः यः अङ्गिः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आस्तां त्वदुपासकानामनवद्यत्वावद्ध इति यतस्त्वरक्तया-
अवश्यामश्रमेवानितरसाध्यां निरतिशयां शुद्धिमावहतीत्याहुः । शुद्धि-
रिति । हे ईडय । सत्त्वात्मनां सत्त्वप्रचुरमानसानाम् ऋष मनायक
दुराशयानां दुष्टः दुष्टशब्दादिविषयप्रवण आशयोऽन्तः करणं येषां
तेषामत्यन्ताशुद्धियुक्तानामित्यर्थः तेषां नृणां विद्यादिभिर्न तथा
शुद्धिर्भवेत् कथं यथा अवशेन सम्भृतया परिपुष्टया प्रवृष्टया
तव यद्यसि विषये सच्छब्दया स्यात् अध्ययने पूर्वोत्तरमाग-
द्वयात्मकवेदाध्ययने अत तदर्थध्वनं विद्या तज्ज्ञानं तपोऽन्त-
श्मादिरूपं कृच्छ्रचार्द्रायणादिरूपं वा क्रिया यथाभिमालुगुणक-
र्मयोगः ॥ २ ॥

यतस्त्वरक्तयाअवश्यामेव निरतिशयशुद्ध्यावद्धं किमुत ध्याना-
ज्ज्ञादिविषयस्त्वदङ्गाग्रित्यभिप्रायेण मुन्यादिभिर्ध्यातोऽर्चितस्त्वद-
ङ्गाग्रित्यभिप्रायेण विषयोऽस्माकमशुभनिस्ताराय भवति विचार्यस्ते
स्वादिति । तवाङ्मिर्नोऽस्माकम् अशुभाशयधूमकेतुः स्वात् मशुभाः
शयाः पापवासनाः तेषां धूमकेतुरिव धूमकेतुर्हि प्राणिनामशुभा-
वहस्तेषां निरासकः स्वादिति यावत् तं विधिषन्ति योऽङ्गाम् । मुनिभि-
र्ज्ञेयाय संस्तुतिनिस्ताररूपाय आर्द्धदृष्टा भक्तिमता मनसा ऊह्यमानः
आर्ध्यमायाः चिन्त्यमान इति यावत् यथात्मविद्भिः स्वात्मपरमात्मया-

श्रीमद्भिराराधनायार्चकृतसाराधतचन्द्रचन्द्रिका ।

यात्मविद्भिः सात्वतैः पाञ्चरात्रैः समविभूतये समानैश्चर्याय स्वर-
तक्रमाय स्वर्गलोकमतिक्रम्य निव्यविभूतिङ्गन्तुमिच्छन्तः । व्यूहे वासुदे-
वादिव्यूहोपासने सवनशक्तिसन्ध्यं यश्चिन्त्यते इति अर्चितः ॥ १० ॥
किं च हे ईश ! प्रयता निपताः पाण्यो येषां तैः केवलैर्वाङ्मयकर्मैक-
प्रवणपाणिमिरिच्छन्तः । तैस्त्रयवा वेदविद्यया निरुक्तो यो विधिर्विधानं
तेन हविश्चरुपुरोडाशादिकं गृहीत्वा ऽध्वराग्नौ आहवनीयादौ
यश्चिन्त्यते इत्यनुषज्यते यश्च अध्वारमयोगिमिरच्यात्मयोगे आत्म-
साधारण्यज्ञानयोगे चिन्त्यते इत्यनुषज्यते यश्चात्ममायां जिज्ञासुभिः
सांख्यैरत्यर्थः तथा परमभागवतैः परमैकान्तिभिः प्रपत्तिनिष्ठैः
परीष्टः ह्युगतौ परितो ऽवाप्तः परिपूतः सोवित इति वाच्यत
परीष्टः पर्याप्तः प्राप्तुमभिज्ञावित इति वा परिपूत इति
पाठे परिपूतः अष्टोर्ध्वोऽर्च्यः परमभागवतैश्चिन्त्यते इति सम्बन्धः यद्यपि
निराध्वरसांख्यानां न पुरुषातिरिक्तः परमात्मा विद्यते तथापि
तेषां चिन्त्यस्य प्रकृतिविशुक्तात्मस्वरूपस्य परमात्मशेषतया
तैरविज्ञातत्वेऽपि तस्य तद्वपुष्कसिस्त्वविशेषस्वरूपासांख्यन्ता-
पर्यन्तपर्यवसिन्नैव भवति तत्पर्यन्तज्ञानाभावाच्च न तेषां
मुक्तिरपितु कैवल्यमेवेत्यामिषावेष्टात्ममायां जिज्ञासुमिच्छन्त्यत
इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

ननु पायवादिषु बहुष्वधयधेषु सत्स्वपि किमित्यङ्गिमेवबहु
मध्यध्वे इत्यत्र भोग्यतमत्वाद्द्विभिमिषेष्टप्राथम्येन । पञ्चुष्टेति । हे
विभो ! भगवती श्रीलक्ष्मीध्वेष्टः दिव्यतापीति शेषः तव यद्यस्मिन्-
जुष्टौ पञ्चुष्टया पयुर्धितवत्या कर्षेरिक्तः अङ्गिपर्यन्तावच्छिन्नयेति
विवक्षितोऽर्थः तथा वनमाजया प्रतिपरितवत् हस्तमायः सपत्नीवत्
स्पर्ध्विनी स्पर्धावती वधूध्वेष्टः । भिषो वनमाळायाश्च तवदङ्ग्यौ
सम्मर्दस्तुल्यः भोग्यतमत्वात्त्वदङ्गि संवन्ते इति भावः तदेवाहुः यः
अमुषा श्रिया सुप्रणीतमानीव समर्पितमर्ह्यमादददादानः
स्त्रीकुपांशुः सोऽग्निः सदा नोऽस्माकमशुभाश्वभूमकेतुः एषान्
अस्य पूर्ववदर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तव कीर्तिप्रवणपूयसच्छब्दया संसारिणामपि सारि-
कानां शुभनिमित्तपापादिकेषामावेनात्यन्तिकी शुद्धिमवाति किमुत
तवेति भावेनाह । शुद्धिरिति हे ईश ! कुराशयानां नृणां तथा
विद्यादिभिः शुद्धिर्न क्वाच यथा सत्त्वात्मनां पुंसां ते तव यथास
प्रभुसत्त्वच्छब्दया शुद्धिः क्वादित्यस्यः । अनेन अयोऽपि गुण्या
अशुद्धिहेतव उत नेति शुद्धापहस्तता सत्त्वगुणस्य भगवत्कथा-
रतिहेतुत्वाच्छुद्धिकरत्वेन ज्ञानजनकत्वेन मुक्तिहेतुत्वाच्च ॥ ६ ॥

अस्तु निव्यनिर्दुःखानन्दः सृष्ट्यादिकर्ता च ततः किमुष्मा-
कमिति तत्राहुः । स्वाक्ष इति । यो मुनिभिः क्षेमाय भार्गवहो-
द्यामानः यश्च सवनशः त्रिकाक्षे आत्मविद्भिः स्वरूपविज्ञानावि-
द्भिः सार्विकैः पुरुषैः समविभूतिभिः समविक्रमैर्वाह्वदेवा-
दिभिः व्यूहार्चितः तव सोऽग्निर्शुभाश्वभूमकेतुः क्वादित्य-
स्यः ॥ १० ॥

पुनरप्यग्नि विशेषवन्ति । यश्चिन्त्यते इति । अस्या वेदत्रयेणा
निरुक्तविधिना स्त्रद्विगुहीत्वा प्रवतपाणिमिरिच्छकैः अध्वराग्नौ
विचिन्त्यते "उताप्यथंविक्कपयो" रित्यभिधानं यश्चाध्वारयोगे उत
परमात्मध्यानेऽपि आत्ममायाजिज्ञासुभिः योगिभिः परमभोगवतैः
परीष्टः सम्बन्धः पूजितः ॥ ११ ॥

किञ्च यथे श्रीमद्भगवती पयुष्टया वर्जितम्भानमावया निव्यो-
त्फुल्लवासवये पतितया वनमाजया सह प्रतिपक्षवतसंस्पर्धिनी
अस्पर्धिनी स्पर्धावतीव तिष्ठतीत्यर्थः—

अस्पर्धिनी स्पर्धिनीव श्रीरास्ते वनमाजया ।

नहि स्पर्धा इषो दोषाः संविद्रूपां स्पृशन्ति ताम् ॥

इतिवचनात् यश्चाध्वरा श्रिया सुप्रणीतमर्ह्यमाध्वनमाददानं आस्ते
यद्वा अध्वरिणो धर्मं आह्वानादिरवधवस्य कथं युज्यत इत्य-
त्राह । य इति । यः प्रकाशरूपः पूर्वत्र अच्छब्दरूपः अत्र तु
अकारान्त इति अनेन लोकविशुद्ध्यात्वेन हरैरवधवस्य पादस्या-
वयविषयः स्नातः ऽध्वेष्टाहनादिभ्यो मुक्त इति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विद्यादिसद्भावेऽपि कुराशयानामिति शुद्धमक्तिश्चक्ष्वाया अभा-
वाच्च विद्यायश्चक्ष्वावेऽपि सत्त्वात्मनामिति तद्भावात् तदेवं श्रुत्य-
तामिति तथात्वे किमु पश्यतामिति भक्तसुखार्थमेव त्वन्वी-
क्षेति भावः ॥ ६ ॥

मुनिभिरात्मारामैरपि क्षेमाय परमसुखाय स्नात्वेनैकैः आत्मा
त्यमेव नायत्वेन विद्यते येषां तादृशैः समानां स्वर्गोपवर्गान्तक-
ेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनां नारायणपरायणानां विभूतये परमसुख-
रूपाय स्वरतिक्रमाय इतरसुखभोगातिक्रमाय अर्चितः ॥ १० ॥

यश्चिन्त्यते इत्युक्तमाधिकारिपरम् अत एव अस्या निरुक्तवि-
धिनेति त्रयीतात्पर्यवर्णयसितविधिनेत्यर्थः । एतद्व्यापिनः प्रत्येक-
सा सा देवता पृथग्विधीयत इति भावः । तथा च सर्वार्थदेवतेन
चरणास्य चरणोपनिषदुदाहरिषते चरणं पवित्रमिच्छा-
दिका ॥ ११ ॥

तादृशस्यापि चरणास्य स्त्रेषु परमानुग्रहं दर्शयितुमाहुः । पयुष्ट-
वेत्यर्थेन तदेवं पयुष्ट्यापि लक्ष्मीदुःखहापि कथं सा न त्यज्यते
इति पूर्वपक्षमुत्थाप्य तमेव सिद्धांतेन दर्शयन्ति । य इत्यर्थेन
योऽहि नोऽस्मत्कर्मकममुषा वनमाजया करणभूतया अर्ह्यं सुष्ठु
प्रणययुक्तं यथा क्वाचया ददत् स्त्रीकृतवानिति अनेन स्त्रेः
कदाचिद्यद्वास्त्रीसामेव तदा श्रीमद्भगवत् भूतवानिति आपितम्
यद्यपि तस्या माळाया दिव्यत्वात् पयुष्टत्वे न सम्भवति लक्ष्म्या
अ तत्रेष्टां प्रेष्टृभूषणात्वाच्च सम्भवति तथापि सम्प्रत्ययविनोदोक्ति-
मात्रमिदम् ॥ १२—१५ ॥

श्रीमद्विजयनाथकवचित्तकृतसाराधर्षदक्षिणी ।

अतो यथा त्वच्छरणमेव नमस्कं तथैव त्वच्छरण एव अस्मा-
न्स्मरणादिविषयीकर्तव्यमिच्छाहुः । शुद्धिरिति । हे ईश ! त्वोः विद्या-
दिमिस्तथा शुद्धिर्न भवति यतस्तामिरेव कुराशयानां विद्यादिभि-
गवेष्टा दुष्ट एवाश्वयः प्रायः क्वादित्यः सत्त्वात्मनां शुद्धस्वरूपपुषा-

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अवताराणां मध्ये प्रथमं हे भट्ट ! ते तव वशसि भोंतु स्मरुं कीर्तयितुं च प्रवृत्ता सती भेषा वा अक्षा तथा यथा शुक्तिः स्वात् कीर्तय्या अवयोनं शास्त्रादिअवयोनं सम्भृतया परिपुष्टया ॥ ६ ॥

तथैव त्वत्पुण्य एव ज्येष्ठोऽप्येनीवद्वयः सः स चास्माभिर्हृष्ट इत्येतद्दममाशास्महे स्वाहुः । स्वादिति। अत्रुभास्मानां विषयवास-
नानां धूमकेतुर्दाहकः स्वादन्तु प्रेमाद्वह्ना ऊह्यमाणः यथा स्वात्पते
मैकैः समविभूतये स्मार्द्धिखल्लस्यमोक्षाय यथा सन्नानां अर्गापवर्ग-
नरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनां नारायणपराक्षां वा विभूतिः प्रेम-
सम्पत्तिस्तस्यै आत्मा त्वमेव व्याख्येयं यत्सर्वे येषां तैः स्मरति-
क्रमात् स्वर्गादिवासनारत्नाणां आर्चितः वस्तुतः प्रह्लादेन
“कामानां हृद्यवराह भवतस्तु हृद्ये वर”मिति ॥ १० ॥

न केवलं स्वात्पतेरेव त्वर्चयः किन्तु कामिभिर्ज्ञानिभिरपीत्याहुः ।
यस्मिन् प्रवृत्तपाणिभिः खल्लस्यतेः हविर्गृहीत्वा अश्वराशौ आहव-
नीयादौ वाहिकैरेभिर्न्यते त्वत्पुण्याद्विभूतय एवेन्द्रादयो न ते
त्वद्वन्द्वे इति भाव्यते इत्यर्थः । इत तथा अज्यात्मबोने आत्माधिकारे
योगे योगिभिरेव आत्मनस्तव भावासरस्वार्थं जिज्ञासुभिर्न्यते
यासितीरितं भवति तत्प्रथमं जिज्ञास्वत एवेति भावः । परमभा-
गवतेस्तु परि सर्वतो भावेन विष्कामतयेव इष्टः स तवाग्निरस्मा-
कमशुभास्त्रयधूमकेतुः स्वादिति पूर्वश्लाघ्यः ॥ ११ ॥

एकांस्तिकस्वभक्तमिदितं पञ्चपुण्यादिकं पशुपतमपि सर्वो-
त्कृष्टावाः कर्माः सकाशादनुत्कृष्टं करोषीत्येव तव भक्तवा-
त्सल्यमिच्छाहुः । पश्येद्येति । इहमावस्थायांः अहं यत्र यस्मादिति त्रैव
वक्षसि पश्येद्यतापीयं वसतीति प्रतिपत्तिवत् श्रीः स्वर्गमाणा
मन्त्राति तथापि तां स्वर्गमाणां भिषगनाह्वय यो भवान् पश्येदित-
यापि अमुष्या अद्वैकान्तिकमर्कनापितं तद्विषं त्यक्तुमनर्हति
वृक्षयेवज्जिबमायवा सुमन्थीति सुष्ठुसंपादितम् अहंयं पूजामाहवत्
स्वीकृतवान् तस्य तवाग्निः अत्र संस्पृष्टिनीत्युत्प्रेक्षेव द्रष्टृणांकृता
ननु भियः कथाशिव कापि स्वर्गादृष्टा ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

स्वर्गादिमुखासक्तानामकृतार्थतां भगवद्योऽमृतलुब्धानां कृतार्थ-
तां च कथयन्तो भगवतो विषयतो मुमुक्षुवृत्तकारिण्यमाहुः । शुक्ति-
रिति । हे इन्द्रादि स्तुत्य हे प्रथम ! हे सर्वभट्ट ! सर्वारम्भो सारिव-
कमनस्कानां मुमुक्षूणां ते यथासि अवयवसम्भृतया अवयुगभवयोनं
परिपुष्टया इदतरया अत एव प्रवृत्तया सच्छ्रयया शुक्तिः यथा
स्वात् तथा कुराशयानां स्वर्गं जप्सरोमिर्विहरिष्याम एवं दुष्टः
आश्रयो येषां तेषां तु शुक्तिर्विद्यादिभिर्न भवति तत्र विद्या
कर्मविद्या अस्तं कर्मपरत्वेन वेदायं प्रवक्ष्याम अज्यवनं स्वरतो
यद्यतो वेदाभ्यासः ॥ ६ ॥

मुमुक्षुवो कुराशया अकृतार्थाः अतो कुराशयनिर्माशको मुमुक्षु
सेव्यस्तवाग्निर्न भवतिस्वाहुः । स्वादिति । नोऽस्माकमशुभाशयानां
दुष्टानामाशयानां धूमकेतुस्तस्मिन्स्वरहृष्टः स्वात् योऽह्निः क्षेमाय
भीक्षां मुनिभिरमुमुक्षुभिः प्रेमाद्वह्ना ऊह्यमानश्चिन्त्यमाणः मुनिनां

मवाप्तरमेवानाहुः । यथाग्निः कैश्चित्सात्पतेराराधनतन्त्रैर्मु-
क्षुभिः स्वरतिक्रमाय खर्गमतिक्रम्य परमभ्यामप्राप्तये साक्षा-
कममुकये इत्यर्थः । कैश्चित्सात्पतेः समविभूतये समानैश्वर्याय
आत्मवद्भारति विशेषयोनं परमात्मसाधीप्यलक्ष्यमुकये च
व्यूहे वासुदेवादिन्यूहे सवनशक्तिकाख्यमितिः ॥ १० ॥

पुनराग्निं विधिषन्ति । य इति । प्रवृत्ताः पाशयो येषां तेषांशि-
कैः हविर्गृहीत्वा अश्वराशौ आहवनीयादौ यच्चिन्त्यते ननु
“यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं यथासां ध्यायेद्वर्कगिर्य”मिति भुतेः
यस्या उद्देशेन हविर्गृह्यते सा चिन्त्यते अत आहुः । अस्यानि-
दकविधिर्नति । वेदप्रत्यक्षविधिनेन्द्रादिरूपेण तत्तद्वशि-
भगवातोऽह्निरेव चिन्त्यते इत्यर्थः । अहं हि सर्वव्यञ्जानां भोक्ता च
प्रभुरेव सोऽत मनवद्व्यञ्जनात् उताप्येयं विकल्पयोरित्यभि-
धानात् इत अपि च अस्मात्प्रयोगे मनोऽधिकृत्य वर्तमानानां
चिसवृत्तीनां निरोधे योगिभिः पातज्जलेः भाषां जिज्ञासुभिः
प्रकृतितत्त्वभेदाद् ज्ञातुमिच्छुभिः साङ्ख्यैर्वाग्निश्च्यते अपि
च यः परमभागवतैः भगवत इमे भागवताः ज्ञाततस्या भगवद्गुण-
काकि स्वरूपाभिज्ञाः तेस्तु यः परीष्टः खल्लः पूजितः तस्य
अग्निः हे इन्द्र ! नोऽशुभाशयधूमकेतुः स्वादिदि पूर्वश्लाघ्यः ॥ ११ ॥

एवं श्रीमांसकैरिन्द्रादिदेवताद्वारेण पातज्जलेचिसवृत्ति-
निरोधद्वारेण सांख्यैः प्राकृततत्त्वसङ्कुम्पद्वारेण कथं-
चिसवृत्तिश्चिन्त्यते न तु त्वां जानन्ति न च साक्षात्तवाग्नि-
पूजयन्ति अतस्तव परमभागवता एव प्रिया इत्याहुः । पश्येद्येति। हे
विभो ! यद्यपि सर्वेषु भगवदेवताकर्मकप्रादिषु चिसवृत्तिनि-
वमनपरेषु तत्त्वसङ्कुम्पनपरेषु च किं बहुना सर्वेषु
चेतनाचेतनेषु भवानेव विराजते “यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं
च मपि पश्यति । तस्या हं न प्रणश्यामि स च मेन प्रणश्य-
ती”ति भगवद्वचनात् तथापि शास्त्राचार्योक्तप्रकारविशेषं विना
यत्र तन्नाशयने तव नातिप्रियमिति सम्बोधनवक्ष्यामिभावः
पश्येद्य इत्यभावः आन्दसः पश्येद्यया वनमाख्यया परमभाग-
वतैरर्पितयाअग्निं पश्येत्तासक्तमिच्छया मम पञ्चाग्नियुग्मे पश्ये-
तापीयं महतादरेण वसतीति प्रतिपत्तिवत् भाषो इन्द्र ! इयं वक्षसि
स्थिता भगवती श्रीः संस्पृष्टिनी सम्यक् स्वर्गावती वभूव
तथापि वस्तुवाग्निः अमुष्या वनमाख्यया सुपथीति सुष्ठु सम्पा-
दितं यथा भवति तथा अहंयं पूजाम आददत् स्वीकृतवान्
स तवाग्निः नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् धन्याः परमभागतास्त-
द्वेका इति भावः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे इन्द्र ! स्तुति करने योग्य है प्रथम सवपुरुषों में भट्ट
परमेश्वर जिम पुरुषों का सकाम वासनावाला भक्तः करण
है तिन लोगों की विद्या उपासना वेदाध्ययन शास्त्र अध्यय
तपः क्रिया आदिकों से वैसी शुद्धि नहीं होती है जैसी की
सर्वगुणवाले मनुष्यों को आपके गुणानुवाद में भक्षा
करने से कथा अवस्था करने से अर्जन करी हुई मक्ति से
होती है ॥ ९ ॥

आप का करण कमल हम लोगों के बापों की ज्ञान

केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्ते भयाभयकरोऽसुरदेवचम्बोः ।

स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन् ! पादः पुनातु भगवन् ! भजतामघं नः ॥ १३ ॥

नस्योत्तगाव इव यस्य वशे भवन्ति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुर्यमानाः ।

कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु चरणाः पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥

अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः ।

सोऽयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्तः कालो गभीरस्य उत्तमपुरुषस्त्वम् ॥ १५ ॥

त्वत्तः पुमान् समधिगम्य ययास्य वीर्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः ।

सोऽयं तयाऽनुगत आत्मन आण्डकोशं हैमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

करने को आग्नि के तुल्य होवे कैसा चरणारविन्द है जिसको कि प्रेम युक्त हृदय से मुनि जन धारण करते हैं और जिस चरणारविन्द को आपके भक्तजन सायुज्य भुक्ति मोक्ष के लिये आत्महानी हो कर स्वर्ग को उलंघन कर के वैकुण्ठ लोक को जाने के वास्ते चतुर्व्यूह रूप से पूजन करते हैं ॥ १० ॥

हे ईश ! जिस चरण को याज्ञिक लोग यज्ञ की आग्नि के समीप हवि को अर्पण कर के हाथ जोड़ कर वेदमन्त्र की कही विधि के अनुसार चिन्तन करते हैं और जिस चरण को योगिजन आत्म माया के जानने कि इच्छा से योग समाधि में चिन्तन करते हैं और जिस चरण को सर्वोत्तम भागवत जन सर्वथा पूजते रहते हैं ॥ ११ ॥

हे विभो ! जिस आपकी घनमाला के हृदय में रहने से यह जूटी है ऐसा जानकर सौतिनसरीकी लक्ष्मी जी वैर करती हैं तो भी भक्तों कि दिह उस माला से आप सब के और हमारे पूजन को अर्पण करते हो तब आप का चरण हम लोगों के पाप नाश को आग्नि के तुल्य हो जावे ॥ १२ ॥

भीमभक्तवचनभाषाटीका ।

त्वच्चरणस्य भक्तपद्मातः प्रसिद्ध एवेति स्तुवन्तः प्राये-
मन्ते । केतुरिति । वल्लिभन्धनं त्रिमूर्तिकमैयुतः तत्र द्वितीयविक्रमे
सत्यलोकं गतस्तव पादः केतुरत्युच्छिन्नो विजयध्वज इव
तत्सम्पादयन्ति त्रिपतत्पताकः विधा पतन्ती त्रिषु लोकेषु वा
पतन्ती गङ्गा पताका यस्य तथा सुरदेवचम्बोस्तत्त्वेनसोकम-
भोभयाभयकरः साधुषु सुरेषु स्वर्गाय खलेष्वितरायेतरस्यै
अधोगमनाय य एवं केतुरूपस्ते पादः स भजतां नोऽयं पुनातु
कोऽयत्तु अघादित पाठे भजतां नः इति कर्मणि बहुव्री अघाद्-
अतोऽस्मान्पुनाति इति तथा च श्रुतिः “ चरणं पवित्रं विततं
पुराणं येन पूतस्तथाति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता
अतिपाप्मानमरति तरेण । लोकस्य द्वारमर्चिभरपवित्रं ज्योति-

भञ्जाजमानं महत्तत् । अमृतस्य चारा बहुधा दौहमानम्
चरणं नो लोके सुखितां दधाति” ॥ १३ ॥

ननु शुद्धे देवासुरादयः परस्परं जयन्ति जीयन्ते च कि-
महन्तश्चेत्यत आहुः । नसीति । मिथुर्मिथोऽयमाना युद्धादिभिः
पीड्यमाना ब्रह्मादयोऽपि यस्य तव वशे भवन्ति न तु ज्ञे-
पराजये वा स्वतन्त्राः के इव नसि नासिकामाविष्य वद्धा
गावो बलीवर्षा इव कुतः कालस्य कलङ्कितः प्रवर्त्तकस्य
तदेव कुतः प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य तस्य ते पुरुषोत्तमस्य
पादो नः शं तनोतु ॥ १४ ॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यां परस्परमुपपादयन्तः कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वं
माहुः । अस्मेति । अस्य जगत उदयादीनां हेतुरसि कुतः अत्यन्तं
प्रकृतिर्जीवः पुरुषो महान्महत्तत्त्वं तेषां काव्यं नियन्तारं त्वामाहुः
“ अक्षरात्परतः परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषात्
परं किञ्चित्वा काष्ठा सा परा गति” रित्याद्याः श्रुतयः किञ्च
अयं सवत्सरात्मको यः कालस्त्रिणामिर्त्रिंशि चातुर्मास्यानि
नामथो यस्य सोऽपि त्वमेव अतश्चक्षुषुषमपुरुष इति तथा च
गीतासु “ यस्मात् सारमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि
लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ” इति ॥ १५ ॥

त्वमेव प्रकृत्यादिवारा जगत्सृष्ट्यादिहेतुरित्युक्तं तत्त्वेन प्रका-
शेण तदाहुः । त्वत्त इति । त्वत्तः पुरुषो वीर्यं शक्तिं समधिगम्य
प्राप्य यथा मायया सह महान्तं धत्ते कमिव अस्य विश्वस्य
गर्भमिव सोऽयं महान् तस्यैव माययाऽनुगतः सुखात्मनः सका-
शादाण्डकोशं ससर्ज त्वयानुगत इति पाठेऽपि तथा मायया
त्वयाऽधिष्ठितः ज्ञाति ॥ १६ ॥

भीमभक्तवचनभाषाटीका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र ध्वजत्वं सत्त्वाद्यन्ति त्रिषु लोकेष्विति तत्र द्विवि मन्दा-
किनी पाताले भोगवती भुवि तु गङ्गाति क्षेत्रं चरणमिति पवित्रं
शुद्धं विततं व्यापकं पुराणस्य भनादि नित्यनूतनं वा येन पूतः
पवित्रीकृतः तेन पवित्रेण पापपर्वताद्यावकेशं शुद्धेन स्वयं
पवित्रेण प्ररति ससारसंसारं लोकस्य वैकुण्ठस्य स्वोपासनवा

श्रीराधारमयासंगोष्ठाभिविधिता
कीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आरे प्रापकस्य अर्थिमतः पवित्रादङ्गरेण पवित्रं ज्योतिष्मत्
सुवीदिष्यपि आलमानं महत्त्वं स्वस्मै स्वयं प्रकाशं मनुतस्य
प्रमानद्वयं धाराः प्रवाहान् बहुधा वैचित्र्येण परस्परं चरणां
लोके समकजते सुधितां सुधिततां सुधावदाहरणीयतां
बुधानु ॥ १३ ॥

तत्र देवासुरादीनां परस्परजपराजयोः ग्रहं किं करो-
मीति शेषः । तदेव काष्ठत्वमेव परस्व कारणस्य ॥ १४ ॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यां प्रधानजीवाभ्यां परस्वम उपपादयन्तः युक्त्या
प्रतिपादयन्तः अनुमानार्थापत्त्यन्तरेण हि युक्तिरत्र हि प्रकृत्यादि-
नियन्तृत्वानुपपत्त्या तत्परत्वं सिद्धं प्रकृतेः परतोऽक्षराजीवात्
पर इति जीवपरत्वं महत्त्वात् परमव्यक्तं प्रधानं प्रधानात्
परस्तत्प्रवृत्तः पुरुषः परमेश्वरात् परं किञ्चिदव्यक्तास्ति सा
पुरुषरूपा अत्र तद्वत्त्वं विधेयधीदेतस्यात् स्त्रीत्वं च हि
पुरुषः परमोऽव्यक्तिरित्यर्थः । परा गतिः परमपुरुषार्थे इति श्रुति-
पदार्थः अतः काष्ठत्वात् गीतावाक्ये चरं प्रधानादिवर्गस्य अक्षरा-
जीवात् ॥ १५ ॥

तत् सङ्कारकहेतुत्वं यथा मायया सह ब्रह्मा मायावामित्यर्थः ।
अनुगतः व्याप्तः सन् आत्मनः स्वस्मात् सकाशात् हेमं प्रकाश-
बहुवं पाठान्तरे तथा मायैव त्वयाधिष्ठितः नतु शुद्धस्वरूपेणावस्था
विकारप्रसङ्गः स्यादिति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

त्रिपतत्पताकः त्रिधा पतङ्गप्रवाहपताक इतराव नरकात् ॥ १३ ॥
काष्ठस्य काष्ठशरीरकस्य ॥ १४ ॥

अस्यासीति । उद्यादिहेतुसि एवंभूतं त्वां काष्ठमाहुः ।
काष्ठविशिष्टरूपेण सृष्ट्यादिहेतुरसीत्यर्थः । त्रिनामिः समन्यु-
नाधिकाहोरात्रनामिः अपक्षये सुमे ॥ १५ ॥

त्वत्त इति । समोषधीर्षः कालः त्वत्तः पुर्मासं धीर्माधि-
गलं खल्व्वा प्रकृतौ गर्भे चते मायस इत्यर्थः । सोऽयं काष्ठः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रमन्त्रिका ।

निरतिशयशुद्धयावद्वत्वाद्भक्तपक्षपातिस्वात्माङ्गमिव बहु मन्था-
महे इत्यभिप्रेत्य प्रार्थयन्ते । केतुरिति । कोऽग्निः त्रिमूर्तिवर्धन-
विक्रमैः त्रिलोकसङ्गाहकैः न्यायेयुक्तः तत्र द्वितीयविक्रमे सखलोकं
गतस्तव पादः केतुवद्विस्तृतो विजयध्वज इव तत्सम्पादयन्ति त्रिप-
तत्पताकः त्रिधा पतन्ती त्रिषु लोकेषु वा पतन्ती गङ्गा पताका
स्य सः अनेन निरतिशयशुद्धयावद्वत्त्वं सूचितं नङ्गा हि
जमत्पावनी तस्यास्तत्प्रमवत्वात् असुरदेवचरयोः तत्त्वेन चो-
भयाभयकरः अनेन भक्तपक्षपातित्वं सूचितं किं च यः
साधुषु खर्गाय सुखायासाधुषु इतराय दुःखाय च भवति
स तव पादोऽग्निः हे भूमन् । हे भगवन् । भजतां नोऽस्माकमहं
पुनस्तु शोधयतु असुरदेवचरयोर्भयामयकर इत्यनेन तथोभय-
[४३]

वङ्गसिन्धुतद्मावाभ्यां जपपराजयोस्तथा तद्वद्वत्ता सूचिता ॥ १३ ॥

तामेवावकुर्वन्तः प्रार्थयन्ते । नसीति । नसि नासिकामा-
सोता मासामाषष्ठ्यवसाः षष्ठीवदा इव ब्रह्मादयः तनुभूतो
वेदिनः मिथुर्मिथः युखादिभिः अवेमानाः पठ्यमानाः प्राशि-
प्यमाणाः संतो यस्य तव वशं भवन्ति वदन्ता भवन्तीत्यर्थः ।
ब्रह्मादय इति परोक्षान्देशः कल्पान्तरादिब्रह्मादीनामपि तद्वद्वत्ता-
मिषावकः तत्र हेतुत्वेन संनिधिपन्ति काष्ठस्य काष्ठशरीरकस्य
ब्रह्मादीनापि स्ववशी कुर्वन्तः काष्ठस्यापि नियन्तुः तत्र हेतुः प्रकृति-
पुरुषयोः परस्व विलक्षणस्येश्वरस्यैवभूतस्यान एव पुरुषोत्तमस्य
तथाचोक्तं भगवतेव "यस्मात् चरमतीतोऽहमक्षरादपि चाक्षमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम" इति तत्र चरणां-
त्रिणांऽस्माकं यो सुखं तनोतु ॥ १४ ॥

प्रकृतिपुरुषयोः परस्व पुरुषोत्तमस्येत्यनेन ताभ्यां परस्वमेव
पुरुषोत्तमत्वमिति सूचितम् तदेवोपपादयन्ति । अस्यासीति । अस्य
स्थूलचिदात्मकस्य जगतः उद्वह्येति तस्यमानामुत्पत्ति-
स्थितिस्थानां हेतुसि अनेन पुरुषोत्तमशब्दसमानविषय-
परमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं सूचितं तथाहि उद्वह्येतिरित्यनेन जग-
तस्तत्कारणत्वं फलितम् अत एव कामानुप्रवेशोऽपि "तत्सृष्ट्वा तद्वद्वत्ता-
मविश" इति श्रुतेः स्थितिहेतुरित्यनेनान्तः प्रविश्य प्रशासनेन
मर्त्यत्वं व्याप्यगतदोषारूपशब्देत्युक्तं फलितम् एतदेव हि परमात्म-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यत्सर्वकायव्यापनभरणमिति तेनैव नियम-
तन्त्राभ्यादिकं तथा च गीतं भगवता "यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्य-
व्यय ईश्वरः" इति परमात्मविषय एव पुरुषोत्तमशब्द इति तेनैव
गीतम् "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत" इति तदेव परमात्मपु-
रुषोत्तमशब्दयोः समानविषयत्वं फलितं तत्र पुरुषोत्तमशब्दे "प्रशंसा-
वचनेन" इति समासमभिप्रेत्य तत्समानार्थकविशेषणसमासविषय-
त्वमाहुः । उत्तमपुरुषत्वमिति । तत्रोत्तमत्वस्यावधिसापेक्षत्वा-
त्तमाहुः । अव्यक्तेति । अव्यक्तजीवमहत्तामुत्तमपुरुष इति सम्बन्धः
"यस्मात् चरमतीतोऽहमिति गीतावचनानुगुणयाहौचित्यात् अत्रा-
व्यक्ताद्यवधिसापेक्षत्वाप्युत्तमशब्दस्य "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो
नित्यं सर्वैः समस्यते" इतिन्यायेन नित्यसापेक्षत्वात्समासः यद्य-
प्यव्यक्तजीवमहत्त्व इति पञ्चमीनिर्देश उचितः तथापि पुरुषो-
त्तमशब्दे नीचोत्तमभावसम्बन्धावच्छिन्नाः शेषषष्ठ्या अपि
समासः साधुरिति स्थापनाय षष्ठीनिर्देशः तत्राव्यक्तशब्देन
प्रकृतिस्तत्सृष्टश्चेतनश्च विवक्षितः जीवशब्देन मुक्तो नित्यश्च
महत्त्वशब्देन महदादिप्रकृतिकार्यं कृत्स्नं विवक्षितं पुरुषोत्तमशब्देन
"यस्मात् चरमतीतोऽहमक्षरादपि चाक्षम" इति गीतावचनात् पञ्च-
मीनिर्देशगर्भात्पञ्चमीसमासोऽप्यवगम्यते न च तद्विधावकामावः
तात्पर्यस्तत्पर इत्यनेन पञ्चमी भवेनेत्यत्र पञ्चमीतिथोगविभागा-
देव तदुपपत्तेः अत्र पञ्चमीषष्ठीसमासयोः पुरुषशब्देवमुक्तो-
भयावश्यजीवमात्रपर इति संबन्धहेतुरित्युक्तं संहारहेतुत्वमुप-
पादयन्ति । काष्ठमिति काष्ठशरीरकमाहुः काष्ठशरीरकत्वेन संहार-
हेतुत्वमाहुरित्यर्थः । कोऽसौ काल इत्यतस्तत्स्वरूपमाहुः । यः
त्रिणाभिः समन्युनाधिकाहोरात्रनामिः त्रिणां सातुमास्थानि नामि-
र्यस्यति वा स स्वस्वस्वरात्मकः अखिलस्य जगतोऽप्यव्यय अपक्षये
प्रवृत्तो गभीरत्वेनः सोऽयं काल उत्तमपुरुषस्त्वमित्याहुरिति
सम्बन्धः । अत्र श्रुतः स्मृतश्चेति कर्तृपदाभ्याहारः "परं ज्योति-

श्रीमद्गीतासुप्रसङ्गात्कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रूपसम्पदा स्वेन रूपेणामिनिपद्यते स तत्र पर्येति स हस्तमः पुरुषः
इत्यादिकाः अतः "अथावतारं पुरुषोत्तमस्य" इति नाम्ना
न्तर्मज्जस्य विष्णोः रित्यादिकाः स्मृतयः अनेन "मत्तस्मिन् लोके
वेदं च प्रथितः पुरुषोत्तम" इत्यस्यायं उक्तः अत्र च भगवद्गीता-
भाष्ये वेदायां च लोकानां लोक्यते इति लोक इति स्मृतिरित्युक्तं
इति भाषितम् काळमाहुरित्यादिना गभीरस्य इत्यन्तेन सर्वमहेतु-
त्वमुपपादितम् ॥ १५ ॥

अथ सृष्टिहेतुत्वमुपपादयन्ति । त्वत्त इति । पुमाननिरुद्धाद्यो-
सः जगद्व्यापारेऽधिकृतः अमोघधीः अमोघमप्रतिहनं सत्त्व-
गोत्रेण सृष्ट्यावहं धीर्ब सृष्ट्युत्पत्तिकविविधविचित्रशक्त्यात्मकं धर्म-
सः त्वत्तः सर्वव्यापकमूलभूतात्तमधिकृत्य तावदाविर्भूय अस्त्विति
तादृश्यं च शेषं तावद्विचित्रं च श्रेष्ठं परिहृयमानजगत्सृष्ट्यर्थमि-
त्यर्थः । यथा प्रकृत्या महान्तस्महत्त्वस्य धीर्ब अस्ते अस्मिन्
कामिष गम्यन्ति पुरुषो योषिति गर्भमिष प्रकृतौ महत्तत्त्वमुत्पदि-
यामासेत्यर्थः । प्रकृतावाहितायाः परिणामसामर्थ्यरूपायाः शक्तेः
कार्यरूपत्वान्महत्त्वस्य धीर्बत्वव्यपदेशः सोऽयं महान् तथा
प्रकृत्या अनुगतः कारणतया अनुगतः कारणभूतप्रकृतिवद्गुणत्र-
ययुक्त इत्यर्थः । आत्मनः सकाशादण्डकोशं ससर्ज अहङ्कारतन्मा-
त्रमहाभूतेन्द्रियद्वारा सृष्टवानित्यर्थः । कथम्भूतं हैमम् आवरण्योः
पृथिव्यादीनिः सप्तमिर्वहिरावृतम् । अत्र सोऽयमित्यनेन भगवद्गीता-
को महान् विवक्षितः । अणुकोशश्च सत्तत्त्वसंविन्नस्याविस्तारवत्त्वं
न्तवस्तूनामप्युपलक्षणार्थो वेदः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भजयजुस्तोत्रे कृतपदरत्नावली ।

हे भगवन् ! भूतः तै पादो नोऽस्माकं जगतां चाद्यः पुनातु
सखिविक्रमसतः अथो विक्रमा एव प्रशस्तकर्माणि यत्तथा
तस्य प्रशस्ते कर्मणि तथेत्यादि तस्य तव केतुर्ध्वजश्चयो
वेदा एव पतन्त्यध्वजस्तयः पताका चस्य स तथा यस्यासुरः
देवचक्रवोः भयामवकरः किंच यः साधुषु स्वर्गाय सुखाय
खलेष्वितराय दुःखाय भवतीति ॥ १३ ॥

सुखदुःखयोः कारणत्वेन हरेः पादस्य स्वात्मन्यस्य प्रत्यक्षगिति-
भावेनाह । तस्योत्तराद्य इति । सुखदुःखयोरित्यन्तारं इन्द्रिया-
भिमानिनो देवाश्च यस्य पादस्य चो वतेन्ते नास्ति नासि-
कायाम मोला गावः स्वामिन इव यस्य तनुभूतां घरीरिणां
मायुषि शनघपैलक्षयो रज्यमानः * सवत्स्रमानः तावत्कालं
स्थितवान्ते अथ पुःखवहमिति अभिमानशून्यत्वेति तनुभूता-
युषि रज्यमानस्य पुरुषोत्तमस्य ते चरणौ तः य तसोत्थित्यन्वयः
ब्रह्मणा संपरित्यक्तो मृत इत्युच्यते नर इत्यनेन आहिरिषवन्धो
वेदिनां विद्यायते तदभिमानशून्यत्वे हेतुमाह । प्रकृतीति । अत्रापि
हेतुमाह । कालोपेति । कालप्रकर्षे तस्य सकाशात् परस्य
वा ॥ १४ ॥

* रज्यमान अ इति स्थितं अकः सवर्षो दीर्घो सोमया
इतिवत् रज्यमान इति अकारान्तपुल्लिङ्गशब्दोऽयम् अत्र विद्य-
स्तात्पयदीपिकातोऽन्यन्तरः ।

सृष्ट्यादिषु प्रकृत्या च काल इत्याद्येनाह । अस्य जगतः
उदयादीनां हेतुरसि "प्रधानादिवमुत्पत्ति"मिति श्रुतेः प्रकृत्यादीनां
जगद्व्यापारं कथमत्राह । अव्यक्तादीनां हेतुरसि सतः
कालः कालनिमित्तत्वाच्च काल इत्याह । कालमात्र इति "सर्वानिमेवा
जगत् विद्यतः पुरुषादधी"ति श्रुतेः इति ध्यातव्यं कालशब्दाच्च-
त्वमाह । त्रिणांमिति । तिस्रस्तत्त्वानामस्यलक्षणा नामस्य यस्य
स तथा गभीरस्य अनाकतापारवणः सोऽयं कालस्त्व त्वमिति
क इति तत्राह । उक्तमेति । पुरुषोत्तमशब्दाच्चः संहारक-
त्वं विधानाह । अस्त्विति । अधुना सादृशाखिलजगद्व्यापारे
प्रवृत्तः यद्वा पुरुषोत्तमत्वं विवृणोति । अस्त्विति । अनेन कथं
तादृश्यमभिव्यक्तं उक्तमव्यक्तं कालस्वरूपाज्ञाने अस्या-
यमुत्पत्तिमेषः इति निश्चयो न स्यादत्रोक्तं कालोति काल-
स्वरूपज्ञातं तन्निर्माणं वा कीदृशः कालः येन तादृश्य-
ज्ञानी स्यादत्राह । सोऽयमिति । हरिः य कालं विशेषतो जानाति
सोऽयं काल एव विशिष्ट इत्यन्वयः । कथमत्राह । त्रिणांमिति ।
अखिलस्य समस्तप्रपञ्चस्यापचये संहारे च प्रवृत्तः अनेन
सृष्ट्यादिविशेषविशिष्टं कालं जानातीत्युक्तं भवति अतश्च
किमवलितमत्राह । उक्तमेति । एवविधात्कालादप्युत्तमस्त्वमित्यर्थः ।
अनेन प्रकृतिपुरुषकालमहत्त्वस्य उत्तमत्वात्पुरुषोत्तम इत्युक्तं
भवति । तद्युक्तं "कालोऽजीवास्तथाव्यकान्महत्तज्जोऽहो भवतः ।
वराभः पुरुषस्तस्माद्भगवान्विष्णुरुच्यते" इति ॥ १५ ॥

उक्तं सृजस्वस्यासि हेतुरिति श्लोकद्वयेन कथितं सज्जनं त्वत्त इति
विवृणोति । त्वत्त इति । त्वत्तो ब्रह्माण्डं जगद्व्यापकं इति अयुक्तं तत्र-
धानमधिकृत्य प्रधानादिशब्दाच्चान् रमादीनाधिकरण्यं कृत्वा वर्तते
तथाहि महाप्रलये सृष्ट्या सह समानायासायाख्यात्वसोऽवतीर्णः
पुमान् पुरुषनामाधोक्ष्णीयं भवान् प्रधानाभिमानत्वात्तन्मात्रा-
रम्भायां प्रधानत्वमिव स्थितं स्वधीयं गर्भं अस्ते पुरुषनामानं
चतुर्मुखं प्रधानार्थं गायत्रीं च सृष्टवानित्येकोऽयं स पुमान्नु-
द्धोऽमहान्तमिव गर्भं महत्तत्त्वमिषमात्मानं अस्माभिर्गायत्रीं
च प्रधाननाम्नां गायत्रीं धत्ते सृष्टवानित्यपरः तादृशं महत्त-
त्वात्त्वमिषायां योषोऽहंकारपरत्नामा जातः इत्यन्योऽर्थः "नारा-
यणाख्यः परमः धोते लक्ष्म्याश्रितो खले । स एव पुरुषाख्यं
तु द्वितीयं रूपमात्मनः । कृत्वा रमायां पुरुषनामानं तु
चतुर्मुखम् । प्रधानार्थां च गायत्रीं ससर्ज पुष्पात्मकः ।
चतुर्मुखः स पुरुषो महत्तत्त्वमिषं पुनः । प्रधाननाम्नां गायत्रीं
ससर्जोऽमानमेव तु । अस्माभिर्गायत्रीं च गायत्रीं तादृशं योषोऽ-
न्वजायत" इत्यादिवाक्यात् सकृदुक्तवाक्यस्यान्वयमेवो युज्यते
सोऽयं महत्तत्त्वस्य ब्रह्मा यो नारायणात्मित्वकः पुरुषनामा तेन
त्वया अनुगतः प्रविष्टः अस्माख्यगायत्रीं सृष्ट्वा हङ्कारादितत्त्वः सहात्मनः
परमात्मनः प्रवेशानुत्पादनसमये वैदिन्यभिरावरण्यो रूपेण हैम-
माण्डकोशं ससर्जैतत्त्वस्य । ब्रह्मणः आण्डकोऽसृष्ट्यङ्गीकारे
उक्तं सृजसीत्यस्य विरोधनिरासार्थं त्वया अनुगत इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतासुप्रसङ्गात्कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जीवात् पुरुषात्तन्मत्वेन पुरुषोत्तमस्य त्वत्त्व प्रकृतिद्रष्ट-
वोऽप्युत्तमत्वेन व्यवज्यति । त्वत्त इति । अस्त्विति यस्यां मायाया-
मित्यर्थः । अन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकवर्तिकृतसारांशवर्णिनी ।

स ख तवाग्निः प्रायः सर्वलोकांनुसमप्रसिद्ध एवेत्याहुः ।
केतुरस्यन्विता विजयध्वज इव तव पादः पुनातु त्रिविक्रमेऽव-
तार युतः महाविभूतियुक्त इत्यर्थः । त्रिधा पतन्ती त्रिषु लोकेषु वा
पतन्ती गङ्गा पताका यस्य सः असुरदेवचर्योऽन्तर्गतसेनयोरुभयो-
भयामयकरः साधुषु सुरेषु स्वर्गाय खलैस्वसुरेष्वितराय भयो
गमनाय एवंभूतस्ते पादः भजतां नोऽयं पुनातु शोधयतु मघा-
किति पाठे षष्ठी प्रार्थी मघाज्जतोऽस्मान् पुनातु तथा च श्रुतिः
“चरणां पवित्रं वित्तं पुराणं येन पूतस्तस्मिन् दुष्कृतानि” इति ॥ १३ ॥

ननु यूपं ब्रह्मादय इन्ध्वरलोके भजनीया भूत्वापि किमिति
आ भजन्ते तत्राहुः । नहि नाभिकायामोता भविष्य वद्धा वद्धा-
वद्धा इव यस्य तत्र वधो भवन्ति । मिथुमिथो मत्स्वराविदोषैः
पीड्यमाना इत्यनेनैवमुक्तं यतः कालस्य तेषां कलयितुमि-
च्छन्तुः नच तथा तत्र कोऽपि नियन्तेत्याहुः । प्रकृतिपुरुषयोरपि
परस्य श्रेष्ठस्य ॥ १४ ॥

उक्तमेव पुरुषोत्तमत्वमुपपादयन्ति । अस्य जगत उद्वादीनां
हेतुरसि तथा सर्वकं मायाकारणोपाधिः जीव उपहितः महान्
महत्तत्वादिः कार्योपाधिः तेषामपि काष्ठं कलयितारं नियन्ता-
रमाहुः । तथा अयं सर्वकारणमको यः काष्ठस्त्रिणाभिः त्रीणि खातु-
मांस्यानि नामसो यस्य स तव गमीरयः गमीरो वेगश्रेष्ठः परस्य
अनः कार्यकारण्यतीतत्वात् जीवाद्युत्तमत्वाच्च त्वमेवोत्तमः पुरुषः
यदुक्तं गीतायु “यस्मात् सुरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतो-
ऽस्मि लोके वेदे च प्रथिमः पुरुषोत्तम” इति ॥ १५ ॥

जीवात् पुरुषोत्तमत्वमुक्त्वा प्रकृतिद्रष्टुः पुरुषाद्युत्तमत्वप्रमि-
त्युच्यन्ति । त्वत्तः सकाशात् पुमान् आदिपुरुषः समधिगम्य-
शक्तिं प्राप्य यथा मायया द्वारा वीर्यं वीर्यरूपं महान्तं भूते
कमिष्य अस्य विश्वस्य गभेमिष्य सोऽयं महान् तयैव मायया
अनुगतः सन् आत्मनः सकाशादयदकोऽयं ससर्ज ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तवाग्निः सप्तक्षपादित्वं प्रसिद्धमेवेति स्तुवन्तः स नो मोक्षप्रति-
वन्धकपापनिवृत्तये महाविनि प्रायेयन्ते । हे भगवन् आभाविषयदे-
श्वर्यसम्पन्नः हे भूम्न अन्तर्गतान्द्रस्वरूपः ते पादः भजतां सेवकानां
नोऽयं पुनातु शोधयतु कीदृशः यो वामनावतारे त्रिविक्रमयुतः
त्रिविक्रमेः त्रिलोकसंप्राप्तकैः पादभ्यासैः युतः तत्र द्वितीये विक्रमे
सत्यलाकं गतो यः केतुः महाध्वज इव त्रिपतरपताकः त्रिषु लोकेषु
पतन्ती विष्णुपदी पताका यस्य सः असुरदेवचर्योः क्रमाज्जया-
मयकरः साधुषु विहितकारिषु स्वर्गाय खलैषु निषिद्धकारिषु इत-
राय नरकाय च भवति एवम्भूतः अयं श्रुतिरप्यनुसन्धेया “चरणां
पवित्रं वित्तं पुराणं येन पूतस्तस्मिन् दुष्कृतानि तेन पवित्रं शुद्धं न
पूना अतिपाप्मानमरातिं तरेम । लोकस्य द्वारप्रविष्टमपवित्रं जया-
तिपादप्राजमानं महत्तत्त्वं । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणां
नो लोके सुधितं कथ्यते” इति ॥ १३ ॥

भगवद्भवेः मोक्षप्रतिवन्धकावनिवर्तकत्वं प्रतिपाद्यमानं सर्वे
ब्रह्मादयस्त्वदधीनास्त्वेव सर्वमेवशक्तं इति स्तुवन्तस्तवाग्निनी

सुधितं दकारिति प्रायेयन्ते । नृसीमि । मिथुमिथः भयमानाः पीडय-
मानाः ब्रह्मादयो वसे यस्य प्रकृतिपुरुषयोः प्रधानत्वे प्रतीयते पर-
स्वार्थकृष्य आत्मिनः “प्रधानत्वे प्रतीयते” इति श्रुतेः अन एव पुरुषो-
त्तमस्य भवतनाश्चतनाश्च स्वरूपेण भिन्नस्य “यस्मात् सुरमतीतो-
ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथिमः पुरुषोत्तम”
इति श्रीमुखोक्तः अतः प्रवः कालस्य चतनाश्चतनयोः कलयितुः
प्रवर्तकस्य “मत्तः सर्वं प्रवर्तते” इति श्रुतेः यस्य वधो भवति तत्र
हृष्टान्तमाहुः । नस्योतगाव इवेति । नहि नाभिकायां कृतच्छिद्रायां
प्रोताः नृका गावो वल्लीवदा इव तस्य ते कस्याः नो मुक्तिवश्या
य सुखं तनातु विस्तारयतु ॥ १४ ॥

ननु मम सर्वप्रवर्तकत्वं भवतां ब्रह्मादीनां मम वशव-
सित्वं च कथं घटतेत्यत्राहुः । अस्मेति । अस्य चिदचिदात्मकस्य
जगतः उद्वादीनां त्वं हेतुरसि निमित्तोपादानरूपं कारण-
मासि सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः कार्यत्वाद्वाशवासेत्वे
भवतस्तु निमित्तकारणत्वेनोपादानकारणत्वेन च सर्वप्रवर्तकत्व-
मित्यर्थः । तथापि उत्तमपुरुषस्यैव चिदचिदात्मकस्य रूपेण विका-
रादिदोषवर्जितः ननु “प्रजातादिवमुत्पन्न” इति श्रुतेः प्रधानस्य
“जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठत्यवच्छलाः” इति प्रलयमृ-
च्छन्ति न जीवात्कारणं परमिति श्रुतेर्जीवस्य “हिरण्यगर्भः सम-
वर्तताम्रे आदिकर्ता संपूतानां” इत्यादिभूतेष्वनुसृत्य काल-
तथान्वे इति श्रुतेः “कालो भवाय भूतानामभवाय च प्रागडव ।
कालमूलमिदं ज्ञात्वा भव ह्येवमधरोऽश्नुत” इति विष्णुपुराणो-
क्तं कालस्य च जगत्कारणत्वमस्ति कथं मम जगत्कारण-
त्वमत आहुः । अव्यक्तस्य “मायां तु प्रकृतिं विष्णुस्मायितं तु
महेश्वर” इति श्रुतेः शक्तिभूतप्रधानस्य जीवस्य एव परस्यांशः
इति श्रुतेः अश्वभूतस्य क्षेत्रज्ञस्य महतः क्षेत्रज्ञविशेषस्य “यो वै
वेदांश्च प्रहियोति तस्मै” इत्यादिभूतेः भगवत्तुमहयोगैव प्राप्तैश्च-
रस्य यो गमीरयो दुर्बलवेगः त्रिणाभिः त्रिणाभ्यां मायया च-
णा नामसो यस्य सोऽयं कालः अखिलस्य जगतः अपचये
संहारे प्रवृत्तः तस्य सांशभूतस्य त्वां काष्ठकुलसितारं प्रवर्तकं
“सर्वस्य वशी सर्वस्वेवानः प्रधानत्वे प्रतीयते” यो ब्रह्माणं विद-
धाति पूर्वं कः कालकावो गुणी सर्वविद्युः” इत्यादिभूतयः आहुः
प्रधानादीनां भगवच्छक्त्यानां भूतानां मिश्रितत्वं पुनर्जगद्वेतुत्वा-
त्मावाद्भवत्वेव श्रुतीनां समन्वयः तथाहि प्रधानशक्तियुक्ता-
न्महद्वादिद्वारा इत्युत्पन्नम जीवयतीति जीवो भगवांस्तस्माद्भवानि
भवन्ति हिरण्यं गर्भं यस्य स तथा भगवान् कालशक्त्या कल-
यतीति काष्ठः भगवान् कालमित्यादि श्रुतिस्मृत्योर्विषयः विस्त-
रस्तु प्राचां ग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

जीवप्रधानादिविद्वच्चक्रकचरः जगतः स्थित्युद्वादिहेतु-
स्त्वप्रतीत्युक्तं तत्रोभयहेतुत्वमुपपादयन्ति । त्वत्त इति ॥ त्वत्तः
अमोघ वीर्यः अप्रतिहतप्रभावः पुरुषः पुरुषावतापो वीर्यशक्ति-
समधिगत्य प्राप्य अस्य जगतः सृष्ट्यर्थमिति शेषः ॥ महान्तः
महत्तरवामिथं गभेमिष्य यथा प्रकृत्या धरो तथा शक्तिमत्त्वेना-
जगतः अनुसृतः सोऽयं पुरुषः वाहिः सप्तभिर्वाचरूपेण त्वं
प्रकाशबहुलमायदकोऽयं विराडभिधमात्मनः शरीरमिति शेषः
ससर्जैवत्ववयः ॥ १६ ॥

तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रियौपनीतान् ।

अर्थान् जुषन्नपि हृषीकपते ! न लिप्ता येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि विभ्यति स्म ॥ १७ ॥

स्मायावलोकलवदशितभावहारिभूमण्डलप्रहितमौरतमन्त्रशौण्डैः ।

पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गवाणैर्यस्येन्द्रियं विमणितुं करणैर्न विभ्यः ॥ १८ ॥

विभ्यस्तवामृतकथोदघहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हन्तुम् ।

आनुश्रवं श्रुतिभिरङ्घ्रिजमङ्गलकैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥

बादरायणिरुवाच ॥

इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिहरिम् ।

अभ्यभाषत गोविन्दं प्रणम्याम्बरमाश्रितः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हे भूमन् ! हे भगवन् ! त्रिविक्रम वामन भवतार मे आपका जो बाद तीनों लोकों के उपर पता का के तुल्य होगया था वह पाद अक्षुर सेना के मय देने वाला है देवसेना के अभय देने वाला है साधु पुरुषों को स्वर्ग देने वाला दुष्टों को नरक देनेवालों है वह करण भजन करने वाले हमलोगों को पवित्र करे ॥ १३ ॥

आप प्रकृति पुरुष दोनों से परे हो जिन आप के काल के वश होकर ब्रह्मादिक सब देव भारी जीव आपसे मे दुखित हो कर जीने नाक मे पीसा हुआ पैर देवे तैसे आपकी आज्ञा को कर ले हैं तिन आप पुरुषोत्तम का चरण हम लोगों के कल्याण को करे ॥ १४ ॥

इस जगत् की उत्पत्ति पालन नाश के आप हेतु हो प्रकृति जीव महत्तत्त्व इनके भी आप नियंता हो सो आप तीन सातुमांस रूप काल होकर इस संसार के नाश करने मे प्रवृत्त हो ऐसे गंभीर धैर्य वाले काल रूप आपही उत्तम पुरुष हो ॥ १५ ॥

महत्तत्त्व रूपी आदि पुरुष ने आप से धीरे को प्राप्त होकर आपकी उस माया के द्वारा जगत् रूप गर्माधान किया उसी अमोघ धीरे वाले पुरुष ने उसी माया के अनुगत होकर अपने स्वरूप से बाहिर सात आवरणों के सहित सुवर्ण मय ब्रह्मांड अंडकोश को उत्पन्न किया है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

नन्वेवं सूतभीष्टवत्त्वं मम कुतोऽप्यगते मयाजिज्ञासुः । तदिति । तत्तस्मात्तस्थुषः स्थावरत्वं जगतो अङ्गमस्य च भवानधीशः यथा स्माभ्यावधारया उदङ्मिता वा गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिस्तथोपनीतान्यान्विषयान् जुषन् जुषमागोर्षि हे हृषीकपते ! न लिप्तः स्वम् ये त्वन्ये जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृतादप्यविद्यमानास्त्वत्काया विषयजोषणाद्विभ्यति वासनामात्रेण बद्धवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अलिप्तत्वमाहुः । स्मायेति । स्मायावलोकः मन्त्राभितविलासि-

तोऽवलोकस्तस्य लवः कटाक्षस्तेन दर्शितो यो मावोऽभिप्रायस्तेन मनोहारि यन्मण्डलं तेन प्रहिता ये सौरता मन्त्रास्तेः शौण्डैः प्रगल्भैरनङ्गवाणैः कामस्य वाणैः समोद्भूतैः करणैः कामकलादिभिः षोडशसहस्रं पत्न्यो यस्येन्द्रियं मनो विमणितुं क्षोभयितुं न विषयो न समयाः स भवान् विभ्यति इति पूर्वशान्वयः ॥ १८ ॥

तस्मादावामृतकथा या कथा तदेव उदकं बहुन्तीति तया कीर्त्तिनयः तथा पादावनेजसरितो गङ्गाद्याश्च त्रिलोक्याः शमलानि हन्तुं विषयः केन प्रकारेण आनुश्रवं मुखोदङ्गारयामनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदस्तत्र भवं कीर्त्तिकरं तीर्थं श्रुतिभिः भवयोगिन्द्रपैरङ्घ्रिजं चाङ्गुलैरेव शुचिषदः स्थाभ्यभाषमैर्यतास्तव तीर्थद्वयमुपस्पृशन्ति सेवन्त इति ॥ १९ ॥

विबुधैः सह ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीराधारमण्णासगोस्वामिविरचित्ता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एवं सुष्ठुधादिकर्तृत्वेन माययेति अत्र सर्वावतारावतारिणिर्योमयोः श्रीकृष्णस्य स्तोतव्यत्वेन प्रकृतत्वात् स्वांशेन प्रकृतिप्रवर्त्तकपुरुषरूपेण वर्णनमिदं द्वयं "कर्मफलं प्रयोक्तरी"ति न्यायेन जुषमागोर्षेऽपि स्वरूपभूतचिच्छक्त्याऽलितत्वं मायां ह्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनी"ति श्रीमदङ्गुलीकोः ॥ २७ ॥

साक्षाद्रूपेऽप्यलितत्वमाहुः स्मायेति । आभिप्रायोऽत्र रमणरूपः प्रहिताः प्रयुक्ताः सौरताः सम्मोहाङ्गरूपा मन्त्रवत् सम्मोहका भावदावहेलावयस्ते च ते शौण्डाश्च प्रगल्भैरनङ्गवाणैः करणैः क्रियते वशीक्रियते नावक एमिरिति करणाणि तेस्तथाच कामकलाभिरिति व्याख्यातं कामस्य सम्मोहाङ्गारस्य कथा मलङ्कारशब्दाच्चाः भावदावहेलालीलाविद्यासाविच्छक्तिविवक्षो-किकिञ्चिकिञ्चिताया द्वाविद्यतिः विशेषेण मणितुं क्षोभमप्रेषयतीत्यनेन क्षोभयितुं न शक्नुः किन्तु यासां यादृशः प्रेमा तास्ता-दृशमेव शक्नुविरिति प्रेमवद्वय एव त्वं ननु कामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

भीमाकारमणिकोसगोस्त्रमिविचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्माद्विस्तृतेनैवैरस्वात् केन प्रकारेणोभयनदीनां शमल-
हृत्पुत्रम् ॥ १८ ॥

अस्त्रमाश्रित इति । नहि देवाः भुवं स्पृशन्ति इति स्वमयो-
दाकृत्याय भगवतोऽपि मनुष्यमयोदायां स्थेयत्वं दर्शयतीति
भावः ॥ २० ॥

भीमदशनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अयान् कायभूतान् जुषन् लीलारसास्वादकृतयानु-
भवमपि न क्षिप्तः अकमंवश्य इत्यर्थः । परिहृतादपि वर्जि-
तापि ॥ १७ ॥ १८ ॥

मानुषं वेदसिद्धं श्रुतिभिः कर्णपुटैः ॥ १८—१९ ॥

भीमद्वीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

अयोदयहेताः पाश्चात्त्यं स्थितिहेतुत्वमुपपादयन्त आहुः ।
तस्मिन् ॥ तस्मात् उदयहेतुत्वादनन्तरमित्यर्थः । तस्थुषः स्थावरस्य
अनतो लङ्गमस्य च सुष्ठस्य चराचरात्मकस्य जगते इत्यर्थः ।
अयान्भीशः अयोधस्य चान्तः प्रविश्य प्रशंसितुं मन्वाद्यन्त-
रविष्णवाद्यवताररूपेणालकत्वमनिष्टपरिहारेष्टप्राप्यात्मकं च इद-
मेव हि स्थितिहेतुत्वं यन्मन्वाद्यन्तर्यामिविष्णवाद्यवताररूपेणाति-
ष्टपारिहारेष्टप्राप्यरूपं तत्रान्तर्धामिक्त्यमाह । यन्मायया यस्य तवा-
न्तर्यामिणो मायया तत्तज्जीवकमानुगुणसङ्कल्पेनोत्था विजृम्भिता
गुणविक्रिया गुणपरिणामात्मकेन्द्रियवृत्तिस्तथोपनीतानर्थान्
शब्दादिविषयान् जुषन् अध्यारोपितमेवमोऽत्रजुषिः परस्मैपद-
मापि जोषयन् अनुभावयन्नित्यर्थः । यद्वा लीलारसौपयिकतया
जीवदशानुभववृत्त्यर्थः । अथापि न क्षिप्तः पुण्यपापापापमिति शेषः ।
अकमंवश्यत्वादिति भावः । तत्र हेतुत्वेन सम्बोधयन्ति हृषी-
कपत इति । हृषीकानोद्भवाणि तत्पतित्वं तद्वशीकर्तृत्वं तदवश्यत्वं
तद्वशापागात्मकपुण्यपापयकारणित्वञ्च तद्व्यतिरिक्तास्तु नैवं
विद्या इत्याहुः । वेदस्य इति । तद्व्यतिरिक्ताः सर्वे जीवा योगिनो
वा स्वतः परिहृतादविद्यमानास्त्यक्ताश्च विषयजोषणादिभ्यति
वासनामात्रेण व्यन्यन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

हृषीकपतित्वमस्मिन्नेववतारे प्रसिद्धमित्याहुः । स्मायावलोक्येति ।
स्मायावलोक्यो मन्दस्मितविलासितोऽवलोकः स्मेरावलोक इति
पाठोऽपि स एवार्थः तस्य जवः कटाक्षस्तेन सन्दर्शितो यो भावोऽ-
भिप्रायविशेषस्तेन मनोहारि यत् भूमण्डलं तेन प्रदिता ये सौरत-
मन्त्राः सुरमाहापाः स्तैः शौण्डैः प्रगल्भैरजङ्घाद्यैः सम्मोहनैः
शूरैः कामशास्त्रिभिः करणैः षोडशसहस्रमपि पन्त्यः यस्य तवेन्द्रियं
विमणितुं शोभयितुं वशीकर्तुमिति यावत् न विज्ञेयः न स्वमयोः
प्रथमभूतः त्वन्तु सर्वस्य वशीति भावः । तथाच श्रुतिः सर्वस्य वशी
सर्वज्ञान इति ॥ १८ ॥

किं वक्तव्यमयान् जुषन् अपि न क्षिप्तः इति यतस्तत्परिश्रं चरणी-
कमेव च निर्लेपतामाहृतः इत्याहुः । चिरक इति । उदयदाशब्दो-
नयां कठः अत एव "उदकस्वोदः संज्ञायाम्" इत्युदादेशः तवा-

मृततुल्या याः कथास्तथा एवोदयदाशब्दो नयाः तथा प्राज्ञावनेजसरितः
पादजालनजलात्मिका गङ्गाद्याः सरितश्च त्रिलोक्याः शमलानि
दुरितानि हन्तुं विष्णुः समयोः यत् एवमतएव शुचिष्वः शुचये
आत्मविशुद्धयर्थं सिदन्ति किञ्चसन्तीति तथारमविशुद्धिकामा
इत्यर्थः तं तवानुभवमनुभवो वेदः गुरुस्वारणमनुश्रूयत इति
व्युत्पत्तेः तत्सिद्धं कीर्तिरूपतीर्थं श्रुतिभिः भवयोगेन्द्रियैः प्रज्जिज्ज
गाङ्गत्वज्जम्बुजैः स्नानादिभिरित्येवं तीर्थद्रव्यमुपस्पृशन्ति सेव-
न्ते ॥ १८ ॥

इतीति । अस्त्रमाकाशमाश्रितः शनधृतिप्रज्ञा सेधैः शिवसहितै-
र्विदुषैः देवैः सह हरिं भीष्ममिलयेन्नममिष्य स्तुत्वा पुनः प्रणम्य
गोविन्दः प्रत्यभाषतः कवाचेत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्विजयजुजतीयंकृतपदरत्नावली ।

ननु तव सहकारिकारणत्वं मुख्यकारणत्वं चतुर्मुखस्यातः स्वा-
मित्वं च तस्येति तत्राह । तत्तत्स्थुष इति ॥ यतो यदनुपवेशमन्तरस्य
एषां तत्त्वानां सज्जनशक्तिर्नास्ति तदनुपवेशे नास्ति च तत्तस्मात्
वांस्तस्थुषा जगतश्चाधिकारिणः । नन्वेतदधीशत्वं कथं शायक
इति तत्राह । यदिति । मायया इच्छया उत्पद्युगविक्रियायां सङ्-
न्धप्रकृतिगुणविकारेणोपनीतान् प्राप्तातथान् विषयस्तद्विनि-
षेषु स्थित्वा जुषन् अपि न क्षिप्तः इति यत्तेनोभीश इति ज्ञाते हृषी-
कपत इति संबुद्धयेन्द्रियस्वामित्वस्य जीवस्य सत्त्वेऽपि तद्विनियत-
त्वदर्शनादीशनियतत्वदर्शनाच्च हरेरिन्द्रियेशत्वं मुख्यमिति ज्ञायते ।
ननु योगिष्वनकान्तोऽर्थात्तत्पदतुराहावेऽन्य इति येऽन्ये योगिनः सन-
कादयः परिहृतानिति द्वितीयो पञ्चमर्थे स्वतः भवतः प्रसादात्परि-
हृतेऽप्यो विषयेऽप्यो विषयति स्म अनर्थं स्मृत्वेति शेषः । "भीमायां नो
मयहेतु" रित्यतः पञ्चमी अनेन विषयाक्षेपते योगिनां यत्तद्व-
गवतः प्रसादात् । साद्वि च भगवतस्तु स्वतो न अन्यनियतं
नित्यं चित्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

विषयावलपो नाम तदजितत्वमित्याह । स्मायेति । स्मायो
मन्दहासस्तेन सहितोऽवलोकः तस्य जवेन सह दर्शितो भावः
शृङ्गारचेषा तथा हारि मनोहरं भूमण्डलं तेन सह प्रदिताः प्रयुक्तः
सौरतः सुरते विद्यमानो मन्त्रः तेन शौण्डैर्निशितैरनङ्गस्य
वाद्यायमानैः करणैः प्राविद्धनादिलक्षणैः साधनैर्निमग्नितुं
विलोडयितुं जेतुमित्यर्थः ॥ १८ ॥

यद्यप्यं भगवान् देवदत्तवाङ्मयस्यपटत्वेन स्त्रीजितस्तर्हि
तत्कथानुशीलनाय पापनाशनं न स्वाप्नच तथा निःसंगत्वेन
स्त्रीजितो नैवेति तर्कं गर्भोक्त्यं स्तुयन्ति विद्वांसि । सप्तसं-
प्रथमेति सूत्राद्विद्वांसि प्रथमा वृत्त्यर्थे त्रिलोक्याः यदनन्यसाध्यं
तत्सर्वं विभक्तस्तव असूक्तकथाद्वयाः अमृतकथाक्षया नयाः पादा
वनेजसरितश्चेति यत्तीर्थद्रव्यं तदुपस्पृशन्ति स्नानादियोगं कुर्वन्ति
अत्र किं प्रमाणमत्राह । मानुषमिति । श्रुतिप्रसिद्धं सर्वस्य वशीति
सरितो नधेन अन्तर्हृदा मृतस्य पूर्वमाना इत्यादिः कृताऽस्मिन्
त्यत उक्तं अंशजमिति आश्रयधनमतिक्रमणं शृङ्गायां पराक-
मलक्षणाकुर्येति । अत्रापि प्रसिद्धं साधनं साधनं गत्यर्थोपयुक्ति
धातुः कैः करणैः श्रुतिभिः अयथैरङ्गसङ्केत किं फलमुद्दिश्य

श्रीमद्विजयजयन्तीयंकुतपदरत्नावली ।

शमलानि मलानि निहन्तं मलं "विष्टाऽधर्मेण" इति वादवः
शुचायनो सीदति निर्धादति तिष्ठतीति शुचिपक्षस्य चन्द्रा-
कमण्डलस्यस्य वा ॥ १८ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीयंकुतकमसम्भवे ।

तदेव वक्ष्यति । तदिति । यस्मादेवं तवांशः पुरुषः सृष्ट्वा-
दीशः तत्र चेशरूपेण जुषन् जोषवक्ष्यतीत्यर्थः । न क्षितः "कमेकलं
प्रयोक्तरी"ति न्यायेनेति भावः ॥ १७ ॥

नन्वहमत्र तु कामीव लक्षणे नेत्याहुः । स्मायेति । अनङ्गवाया-
रूपैः करणैः स्वाधिकप्रेमवतीरूपेण कृत्रिमैर्भावहावादिभि-
र्विशेषेण सोऽसमप्रेमवतीतुल्यत्वेन मयितुं किन्तु बाधास्तत्र प्रमां
शस्तावदेवेत्यर्थः । इति प्रथमस्कन्धपद्यवत् प्रेमवद्वय एव त्वं न तु
कामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्र किं वक्तव्यं तव चरितं काममयमिति वतस्वतकयापि
कामादिशमलमपहन्तीत्याहुः । विष्णु इति । अत्रोदवहाशब्दस्य
अर्थां कठिणेषां यौगिकत्वेऽमृतत्वं तिरस्कृतं स्यात् पादावनेज-
सरित इति तु दृष्टान्तत्वेनोक्तं शमलं निहन्तुं विष्णु इत्यपि
किं वक्तव्यं वतस्तत्तीर्थद्वयं सुखविशेषप्राप्त्यर्थं शुचिसदो मिर्मल-
चिन्ता अपि उपस्पृशन्ति सदा सेवन्ते ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीयंकुतसाराचर्यादर्शिनी ।

एवं च मुख्यभूतः परमपरमेश्वरस्त्वमेवेत्याहुः ॥ तदिति । यस्मा-
देवं तत्सम्मात् तत्पुरुषः स्थावरस्य च जगतो जङ्गमस्य च भग-
वानधीशः सदा पुरुष ईशस्त्वं तु तमप्यधिकरोषीत्यर्थः । यद्यस्मा-
न्मायया कथिता या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिस्तत्सोपनीतान्
विषयान् मत्वादिशरीरेषु जीवहारा परमात्मैव त्वं जुषमायः
ससपि हृषीकपते । हे इन्द्रियनियन्तः । न क्षितः ये त्वन्वे यौगि-
कस्ते सतः सतः परिहृता अपि विषयजोषणाद्विषयति वासनामात्रेण
बध्यन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्वयं भगवद्रूपः साक्षात्त्वं त्वप्राकृतविषयेऽपि न लिप्त इत्याहुः ।
स्मात्पावलोको मन्दस्मितविलसितोऽश्लोकः तस्य लवः कटाक्षः
तेन दर्शितो यो भावो ऽभिप्रायस्तेन मनोहारि बद्धमयल्लवं
तेन प्रहिता ये सौरता मन्त्रास्तैः शौचैः प्रगदमैः अनङ्गस्य वायौ-
र्वायुतुल्यधरण्यैः कामफलामिः षोडशसहस्रपत्न्यः विमयितुं
क्षीमयितुं न शक्नुः पत्नीनां चिच्छक्तिवृत्तिवासासां काम-
कला अप्यप्राकृतस्त्रिन्मय एव तामिरप्यवशीकारदर्शनाद्-
लिप्त एव त्वं किं च पारिजाताद्याहरणप्राप्तवशीकार-
दर्शनात् तस्य कदाचित्तासां चिद्विशेषप्रेममयसोऽपि भवन्ती-
त्युज्ज्वलनीलमणौ प्रतिपादितं ततश्च त्वं प्रेमवद्वय एव तत्तु
प्राकृताप्राकृतकामवद्वय इति भावः । यद्वा विमयितुं प्रजसुन्दर्यं
एव विशेषेण मयितुं न शक्नुः किन्तु बाधास्तत्र प्रमांशस्ताव-
देवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यद्यपि त्वमेवमलिप्तस्तथापि तव जीवामृतं चर्यामृतं च

ससारवन्धालोकात्मोचयत्वेवेत्याहुः । विष्णु इति । तव समुत्-
रूपा याः कथास्ता एव उदवहाः पुण्यनद्यः पादावनेजसरितो
गङ्गाश्च शमलान्यविद्यामालिन्यानि हन्तुं विष्णुः समर्थः केन
प्रकारेण आनुभवं गुरुश्रारणमेनुभूयन्त इत्यनुभवः पुराणा-
द्यास्तत्र भवं जीवामृततीर्थं श्रुतिभिः भवयोगेन्द्रियैः अङ्गप्रजतीर्थे
च अङ्गसङ्गैः एवं शुचिपदः शुचिपदाजनाः तीर्थद्वयमुपस्पृ-
शन्ति अधिकं सेवन्ते ॥ १९—२० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्थितिहेतुत्वमुपपादयन्ति । तदिति । तत्तास्मिन् प्रायदकोपे
तत्पुरुषः स्थावरस्य जगतो जङ्गमस्य भवान् अधीशः स्थिति-
कर्त्ता अधीशत्वे हेतुमाहुः । यत् वस्माद्धेतोः "पञ्च पुण्यफलं तोषे
यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहतमहनामि प्रयतामः" इति
स्मृतेः भक्तेरुपनीतान् अर्थां जुषन् जुषमायाऽपि हे हृषीकपते
उत्था प्रवृत्ता गुणविक्रिया त्रिगुणसृष्टिर्यथा मायया तया न
लिप्तस्त्वम् परमेश्वरात्त्वतोऽप्येवं जीवास्ते तु "ये हि संस्पर्श-
शोभा भोगा दुःखोपनय एव ते । आद्यन्ववन्तः कौन्तेय ! न ते कु-
रन्ते बुधः" इति स्मृतेः सतः परिहृतात् मायावैशाद्विषयजो-
षणाद्विषयति अतोऽधीशोऽसि त्वम् ॥ १७ ॥

हृषीकपतित्वं विवृण्वन्ति । स्मायेति । स्मायो मन्दहास्तेन
सहितोऽश्लोकः तिर्यक्प्रेक्ष्यं तस्य लवेन दर्शितो यो भावो
आश्रयः तेन हारि मनोहरं बद्धमयल्लवं तेन प्रहिताः प्रयुक्ताः
ये सूरतैः भावाः सौरता मन्त्राः तैः शौचैः प्रगदमैः अनङ्गस्य वायौ-
मये प्रगदमैः अनङ्गवायौमदनशरैः करणैराविज्जनाविलस्योः
साधनैः षोडशसहस्रपत्न्यः यक्ष्येन्द्रियैः मनः विमयितुं विलो-
डयितुं जेतुं न विष्णुः न समर्थाः वभूवुः ॥ १८ ॥

अविष्णीत्वं विवृण्वन्ति । विष्णु इति । तव नास्ति मृतं
मरणं वाभिस्ताः मुक्तिप्रदाः याः कथाः ता एव उदवहाः
मुक्तिप्रदाश्चरूपाः नद्य इत्यर्थः । तथा पादावनेजसरितः च-
राकमलपद्मालनोदवहाः भोगङ्गाद्याः त्रिलोक्याः शमलानि हन्तुं
विष्णुः समर्थो भवन्ति नदीद्वयसेवनप्रकारं तदधिकारिणा-
द्याहुः गुरुश्रारणादनु अनन्तरं भूयते इत्यनुभवं तदेवानुभवमु-
पनिषदादिशास्त्ररूपम् श्रुतिभिः भवयोगेन्द्रियैः अङ्गप्रजं चाङ्गसङ्गैः
एवं तीर्थद्वयं शुचौ सीदन्तीति तथा गङ्गादितीर्थवर्षिणेन वेदान्त-
अवगमननार्थं गुरुसमीपवर्तिनश्च उपस्पृशन्ति सेवन्ते ॥ १९ ॥

विबुधैर्वैः सह सेवः ईशेन शिवेन सहितः ॥ २०—२१ ॥

भाषा टीका ।

तिससे आप स्थावर जंगम दोनों के अधीश हो भाषा से
उत्पन्न भये जो गुण उनके विकारों से उत्पन्न जो विषय हैं तिम
को आप सेवन करते हो तौभी उनसे क्षित नहीं होते हो आप
सब इन्द्रियों के पति हो और दूसरे सब यौगि लोग तो विषयोंको
छोड़ कर दूर रहते हैं तौभी उनसे दूरते रहते हैं ॥ १७ ॥

आप की जो सोखा हजार रानी हैं सो सब मन्वदास से प्रिय
इन्द्रियों के लेशमात्र से दिखाया जो भाव तिस से भग का दर्शन

ब्रह्मोवाच ॥

भूमेभारावताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो ! ।
 त्वमस्माभिरशेषात्मस्तत्तथैवोपपादितम् ॥ २१ ॥
 धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसत्त्वेषु वै त्वया ।
 कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥
 अवतीर्य यदोर्वंशे बिभ्रद्रूपमनुत्तमम् ।
 कर्माण्युद्धामवृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः ॥ २३ ॥
 यानि ते चरितानीश ! मनुष्याः साधवः कनौ ।
 शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च तरिष्यन्त्यजसा तमः ॥ २४ ॥
 यदुर्वंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम ! ।
 शरच्छतं व्यतीयाय पञ्चविंशधिकं प्रभो ! ॥ २५ ॥
 नाधुना तेऽखिलाधार ! देवकार्यावशेषितम् ।
 कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदिवम् ॥ २६ ॥
 ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे ।
 सन्नोकाँल्लोकपालान्नः पाहि वैकुण्ठकिङ्करान् ॥ २७ ॥
 ❀ (संस्तुतो भगवानित्थं विबुधैः पद्मजादिभिः ।
 प्रतिनन्द्याह तान् राजन् ! मायामनुज ईश्वरः ॥ ० ॥)

श्रीभगवानुवाच ॥

अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर ! ।
 कृतं वः कार्यमखिलं भूमेभारोऽवतारितः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

आज्ञा जो भूमंडल तिस से प्रेरित जो मंत्रो कीची चतुराई, इन विष्टामों से औ अपनी सब इन्द्रियों से काम देव के वायों को चला कर भी आप की इन्द्रियों के चर्चित करने को समर्थ नहीं हो सकी ॥ १८ ॥

आप की कथा कपी अमृत जल प्रवाह की ओ नहीं हैं और आप के चरित्रारवि के प्रकाशन के जल की ओ नहीं गंगाजी हैं वे दोनों प्रकार की मदी सब जीवों के पापों को नाश करने में समर्थ हैं तिस से कथा नहीं तो अवश्य से पवित्र करती हैं और गंगाजी जानादि अंगलंग से पवित्र करती हैं जो पुरुष अपने धर्मों में स्थित हैं वे लोग आप के इन दोनों तीर्थों का अवगाहन करते हैं ॥ १६ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

महादेवजी के सहित ब्रह्माजी इस प्रकार से सब देवों के सहित श्रीकृष्णचंद्र की स्तुति करके प्रणाम करके साक्षात्की में स्थित होकर यह वचन बोले ॥ २० ॥

श्रीचरखामिकृतभाषाटीका ।

विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥
 उद्दामानि वृत्तानि विक्रमा येषु तानि कर्माणि ॥ २३-२८ ॥

श्रीराधारमयादासगोखामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

भूमेरिति भूमिकया अशेषात्मसिति सर्वान्तर्यामिन्वेम भूमे-
 ॥ इत्यधिकः पाठो वीरराजव विज्ञयध्वजयोः ।

श्रीराधारमगदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

दीनां दुःखं ज्ञात्वेवेत्यर्थः । तद्विज्ञापनं त्वया तथैवापपादितं सत्य-
सन्धेषु सत्यप्रतिषेधेषु ॥ २१ ॥ २२ ॥

विभ्रज्जगति दर्शयन् ॥ २३ ॥

यानीति । चञ्चलदस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षत्वं साधु
चन्द्रमसि पुष्करैः कृतमिति वत् प्रज्जसेति । भव्याकीर्तनयोः स्वतः
पुरुषार्थत्वं तरणस्यानुपङ्गिकत्वं चोक्तम् ॥ २४ ॥

विभ्रज्जितमाह । यदुवंश इति ॥ २५ ॥

नष्टप्रायमदर्शनप्राप्तप्रायम् ॥ २६ ॥

ततो हेतोः स्वधाम प्रापञ्चिकप्रकटीभूतं द्वारकायाः प्रका-
शप्रकाशं स्वयं भगवत्कृष्णरूपेण प्रविश स्वशि-
विष्णुरूपेण तु सलोकालोकपालोऽभिः पादि नानाविकृतनयैः
स्वविलासैश्च वैकुण्ठकिङ्करान् पाद्रीति सर्वोन्मादायावती-
यत्वात् ॥ २७ ॥

भवधारितं श्रुतं प्रखिलं दैत्यसंहरादि ॥ २८ ॥

श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह संतप्तिः । भूमेरिति । हे भूमेष्टात्मन् ! समस्तचिद-
विद्यन्तरात्मन् ! तदस्मद्विज्ञापितं तथैव यथाविज्ञापनम् उपपादितं
साधितम् ॥ २१ ॥

सत्ये धर्म इति सन्ध्यामिसन्धियेषां तेषु सत्सु सर्वेषां लोकानां
जनानां श्रृण्वतां वदतां च मध्यमपहन्तीति तथा सा कीर्तिर्विदुः
विचिन्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥

भवतीर्षेति । न विद्यते उत्तमं यस्मात्तद्रूपं वपुर्विभ्रद्विभ्राणः
जगतो हिताय भयःसाधनाय उद्दामानि उद्दाराणि वृत्तानि वासाः
येषु तानि उद्दारकथाविषयगर्भाणीत्यर्थः । तानि कर्माण्युक्त्या
कृतवासीत्यर्थः ॥ २३ ॥

जगतो हिताय कथा इत्येतदेवापपादयन्ति । यानीति । हे ईश !
ते तवाङ्गसा सुखेन तमः प्रकृतिं तत्कार्यं संसारमित्यर्थः तदि-
ष्यन्ति ॥ २४ ॥

यदुवंश इति । हे पुरुषोत्तम ! हेविमो ! पञ्चविद्याधिकं शरच्छतं
वर्षशतं व्यतीताय व्यतिक्रान्तमभूत् ॥ २५ ॥

ततः किमत आह । नेति । हेस्विलाधार ! तव देवकामोवशेषित-
मवशेषितं देवकार्यमित्यर्थः । तत्कर्तव्यमधुना तव नास्तीदं कुलं
यदुकुलं नष्टप्रायं नष्टवत् ॥ २६ ॥

ततोऽपि किमत आह । तत इति । ततः अवतारप्रयोजनस्य
प्राप्तत्वाद्युना परमं सर्वोत्कृष्टं स्वधाम स्वस्थानं परमं पदं अवल-
यति भगवन् न त्वयं विधातुं प्रभवति इति भावः । हे वैकुण्ठ ! लोकैः
सादितान् किङ्करान्भूमान् लोकपालान् योहि वैकुण्ठस्य तव किङ्करा-
निति वा किङ्करविज्ञापनानुवर्त्तनमेव तत्पादितमिति भावः ॥ २७ ॥

संस्तुत इति । पञ्चाङ्गादिभिर्गोष्ठादिभिर्विष्णुवैष्णवैः संस्तुतः स्तुति-
पूर्वकं विज्ञापितः भगवत्प्राप्तमनुजः स्वच्छन्दोपात्तमनुजावतारः
प्रतिनन्द्य तद्विज्ञापनमभिनन्द्य हे राजस्तान् विभुधानाह ॥ ० ॥

तदेवाह । अवधारितमिति । हे विष्णुधेयश्च ब्रह्मक्षेत्रमेवमावधार-
रितं विचार्येति श्रुतं किन्तु । यस्मात्तत् उक्तवानसि तदेव स्पष्ट-
यति । कृतमिति वा । पुष्पाकम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पञ्चविद्याधिकं पञ्चविशयधिकं तदुक्तं "वत्सराणां शत-
चैव कृतानां पञ्चविशयकम् । भवतीर्षेण कृष्णस्य यदा
प्रागोत्पत्तिरिति । स्वस्थानगमनापेक्षी ब्रह्मा तुष्टाव सामर इति ॥ २१ ॥

भवति तदेवकार्योपेक्षयापि न स्वयमित्याह । नाधुनेति ।
यदुकुलमवशिष्टमपेक्षयापि न स्थेयमित्याह । कुलं चेति ॥ २२ ॥

विद्वानां देवत्वात्तत्स्थितौ कवेरप्रवेशात्तस्य चापेक्षितत्वा-
त्तत्कुलसंहारार्थं क्रियित्वावस्थित्यपेक्षायां तत्कृत्वा कृतमिति
स्वधाम प्रवृत्त्यमित्याशयेनाह । ततः स्वधामेति । तदुक्तं च—

स्वधामेति चेत् पञ्चातिस्थत्वा जनार्दनः ।

अभिपदे परं स्थानं चतुर्मासाधिकं पुनरिति ॥ २७ ॥

भवधारितं निश्चितम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

भूमेरिति पुष्पाकम् । उपपादितं त्वयेत्युत्तरेष्टान्वयः ॥ २१-२२ ॥
नष्टप्रायमदर्शनगततुल्यम् ॥ २६ ॥

स्वधाम प्रापञ्चिकप्रकटीभूतं द्वारकाया एव प्रकाशं श्रीकृष्ण-
रूपेण प्रविश श्रीविष्णुरूपेण तु सलोकालोकपालोऽभिः पादि नाना-
वैकुण्ठनायकपैश्च वैकुण्ठकिङ्करान् पाद्रीति सर्वोन्मादायावती-
यत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयनाथकवतिकृतसारायंदर्शिनी ।

ननु पुष्पाभिः श्रीरोक्ताशब्देन विज्ञापितः नस्वहं तत्राह । अशो-
षात्मन् हे सर्ववतारावतारिस्वरूप ! तस्यापि स्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥
विचिन्ता विस्तारिता ॥ २२-२४ ॥

शरच्छतं वर्षशतम् ॥ २५ ॥

न देव कार्योवशेषितं देवकार्यस्यावशेषो नास्त्यधुनेत्यर्थः ।
नष्टप्रायमन्तर्हितप्रायं नशरदर्शनायत्वात् ॥ २६ ॥

स्वधाम प्रपञ्चागोचरीभूतं द्वारकायाः प्रकाशविशेषं कृष्णस्वरू-
पेण प्रविश वैकुण्ठश्चेतद्दीपादिकं तु नारायणादित्येकपेक्षया सर्वो-
न्मादायावतीयत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विचिन्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥

उद्दामानि अनुपमानि वृत्तानि विक्रमा येषु तानि २१-२७
भवधारितं निश्चितं लीकृतम् ॥ २८ ॥

तदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ।

लोकं जिघृक्षुर्ब्रुवं मे वेलयेव महार्णवः ॥ २६ ॥

यद्यसंहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलम् ।

गन्तास्म्यनेन लोकोऽयमुद्वेगेन विनङ्क्ष्यति ॥ २७ ॥

इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापतः ।

यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदन्ते तवानघ ! ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयम्भूः प्रणिपत्य तम् ।

सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ॥ २९ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मोवाच ।

हे अश्वत्थामा! पूर्व काल में पृथिवी के भार उतारने के वास्ते हमने आपको प्रार्थना किया था सो सब आपने उसी प्रकार कर दिया ॥ २६ ॥

सत्यप्रतिष्ठा, धार्म्य सत्पुरुषों में धर्म का स्थापन आपने कर दिया और सब लोगों के पापों के नाश करने वाली कीर्ति भी आपने सब दिशों में फैला दी है ॥ २७ ॥

यदुवंच मे भवतार छेकर दिव्य मनोहर रूपको चारण करके जगत् के हितके लिये अति सुन्दर अद्भुत चरित कर्म भी आपने बहुत किये ॥ २८ ॥

हे ईश्वर! जो आप के चरित्र हैं तिनको कलिभुग में जो मनुष्य सत्पुरुष सुनैंगे वा कीर्तन करेंगे वे सब अनायास से अज्ञान कृत संसार को तर आँचेंगे ॥ २९ ॥

हे प्रभो! पुरुषोत्तम यदुवंच मे भवतार छेकर आप को एक सौ पंचास वर्ष पीतगवे हैं ॥ २५ ॥

हे अस्त्रिजाधार प्रभो! भव आपको कोई भी देवकार्य करना नहीं चाकी रहा है और एक आप का यदु कुल भी ब्राह्मणों के आप से प्रायः नष्ट करीका होगया है ॥ २६ ॥

हे वैकुण्ठ! तिस कारण से यदि आप की इच्छा होवे तो अपने वैकुण्ठ धाम को आप पधारो सब लोकों के सहित हम लोकपालों की रक्षा करो ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हे देवेश्वर! जो आपने कहा है सो बात मैंने निश्चय करली है तुम लोगों के सब काम हमने कर लिये हैं और भूमी का भार सब उतार लिया है ॥ २८ ॥

श्रीविराटमिहकृतमाध्याह्नीपिका ।

वीर्यशौर्यश्रियोद्धतं श्रिया ॥ २६ ॥

उद्वेगेन लङ्कितमर्षादेन ॥ २७ ॥

[४५]

वैकुण्ठं यास्यंस्तव भवनं यास्यामि ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

वीर्यशौर्यश्रियोद्धतं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतं व्याख्यातम् उद्धतमवध्यं लोकं जगदेष जिघृक्षत अनन्तत्वेन प्राप्तुं मिच्छत ॥ २६ ॥

लङ्कितमर्षादेनेति । मन्त्रिशो गादुस्मरुचेष्टत्वेन कर्षंवाकर्षंवा विचारलोपात् ॥ ३० ॥

नाशोऽर्चनम् अग्रकटहरकायां प्रवेशनमिच्छयः । एतस्म प्रवेश-
नस्यान्ते विक्रयटासुतरूपेण वैकुण्ठं यास्यन् ॥ ३१ ॥

लोकनाथेनेति । लोकसङ्ग्रहार्थं ब्राह्मणशापवर्णनमुचितमिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमहाराधवाचार्चकृतभागवतसम्प्रदानिका ।

तर्ह्यधुना विज्ञापितमवधारणेन आह । तदिदमिति तस्यथापीदं यादवकुलं वीर्यश्रियोद्धतमनिवार्य वीर्य परामिमवसामर्थ्य शौर्य युद्धे अग्रह इव प्रवेशसामर्थ्य श्रीधनादिसम्पत् ततः किमत आह । लोकं दिव्यसामर्थ्यवितुमुद्युक्तं मे यथा वेलया महार्णवे इव रुद्धं निवारितम् ॥ २६ ॥

ततो यदि कुलमसंहृत्य गन्तास्मि गमिष्यामि तद्यनेन कुलेनायं लोक उद्वेगेन उल्लङ्घितमर्षादेन यदुक्तेन विनङ्क्ष्यति विनष्टो भवि-
ष्यति उद्वेगेनेषति पाठे उद्वेगेन वेलासतिफान्तन महार्णवेन यथा नङ्क्ष्यति तद्वदनेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥

कदा तर्हि संहारस्तोत्यस्यह । इदानीमिति । द्विजशापाभावात्
आरब्ध एव तस्मात्तस्मात्तं वस्तुवतिष्ठते किन्वाश्वत्थ निरव-
शेषं विनश्यतीति भावः । हेऽनघ ! एतदन्ते कुलमाशास्ते हे ब्रह्मन्!
तव भवनं यास्यामि श्रीवैकुण्ठं यास्यंस्तव भवनं यास्यामी-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथ तस्यां महोत्पातान् द्वारवत्यां समुत्थितान् ।

विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान् समागतान् ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठन्तीह सर्वतः ।

शापश्च नः कुलस्याऽसीद्ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्ययंकुलसमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । लोकनाथेन श्रीकृष्णेनेत्यमुकण्ठं कृष्णं प्रणिपद्य प्रणम्य
देवगणैः सह स्वधाम स्वस्थानं स्वस्वलोके समपद्यत संम-
गात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्ययंकुलसमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

तर्हि कावक्षेपे किं कारणं तत्राह । तदिदमिति । मे औध्व-
लोकं जिघृक्षति प्राप्तुमिच्छति ॥ २९ ॥

अनुपसंहारे को दोष इति तत्राह । अनेनेति । उक्तयोगेन
वीर्यशौर्यादिगुणैस्तीक्ष्णो नानेन यादवकुलेन सतो यदुकुललो-
कं यद्गन्धर्वादिगुणैस्तीक्ष्णमिष्टप्रियैर्लोकमाचार्यैः "सतामपि कसौ
प्राप्ते विकारो मनसो भवेत् । तस्माद्यदुधं संजन्हे नैते स्युः पापि-
नस्त्विति । पुनर्लोकविशुद्धयर्थमौसरेयादिकान्द्विभिः । आविश्य रक्षाः
मकरोज्जगतः पुरुषोत्तमः । स्वात्मना सहयानेन पुरुषार्थोऽधिको
भवेत् ॥ इत्यनुग्रहवृत्त्या च संजन्हे स्रक्कुलं विभुरिति ॥ ३० ॥

एतदन्ते एतस्य यदुकुलसंहारस्थान्ते तव प्रीत्यै भवन्
वास्यामि ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमत्सीधगोष्थामिकुलकमसम्बन्धः ।

उक्तसमवधेयं लोकं जगद्वै जिघृक्षत् अनन्तकालं प्राप्तु-
मिच्छत् ॥ २८ ॥

अन्तेषां प्रह्वययानां वदाम्यानां निश्चं वृद्धोपसेवितां व्याप्या सर्वत्र
मद्रमेव भवत् तत्राह । अतीति । उक्तेन मद्रियोगादुत्पन्न-
चित्तं ॥ ३० ॥

नाशः अर्थात् निगूढायां द्वारकायां प्रवेशनमित्यर्थः एतस्य
प्रवेशनस्थान्ते तव भवनं विक्रयटासुतकपेयं वास्यामि तदुपरि
तत्रैकपटं वास्यामिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्ययंकुलसमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

वीर्यं वज्रिष्ठं शौर्यं युष्मोत्साहः तयोः श्रिया सम्पत्त्या
उद्धतं इवात् इतनादुद्धतम् अवध्यमित्यर्थः । लोकं जिघृक्षत्
अनन्तकालं प्राप्तुमिच्छत् मयाचिन्त्यशक्तिना द्वारकासमेव कल-
सन्ध्या सर्वभूतलोकेऽपि मातृमर्ष्यान्तामिति ॥ २८ ॥

इतानां मासकत्वेन धृताद्वारायाम् उक्तेन अतिक्रान्त-
मर्यादसमुद्रोपमनेत्यर्थः । लोकौ भूलोकः यद्यपि मत्परिजना-

सामेषां परमधार्मिकाणां यदुनां मारं पृथ्वी मारं न मन्यते तदपि
तस्याः स्वामिना मयाऽधर्ममारोऽवतारणीय एव सुकुमार्यामि-
ताया अति बहुतरभूषणमारो यथा तत्कालेनावतार्यते तथा यद्यपि
स्पृहणीयवन्तुनो मारः सुसह एव तदप्यतिमारस्तु न सुसहो
यथाकस्मात्प्राप्तोऽपि कनकराशिमारो यदुनापि शक्तिना दुर्बल-
एव धृतरथचरणोऽववाच्यदुर्गुरिति स्वास्ययानां संहारोऽपि
पृथिव्या दुःसह एव इह इति ॥ ३० ॥

नाशोऽर्थात् निगूढायां द्वारकायां प्रवेशनमित्यर्थः एतस्य
प्रवेशनस्थान्ते तव भवनं विक्रयटासुतकपेयं वास्यामि तदुपरि
तत्रैकपटं वास्यामिति सम्बन्धः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मे इदं यादवकुलं वीर्यशौर्ययुक्तमा श्रिया उद्धर्तुं लोकं जिघृ-
क्षति परिभाष्य स्थानुमिच्छतीति फलितोऽर्थः ॥ २८ ॥

किञ्चायं लोकः अनेन कुलेनोद्धेतुं सनुत्पत्तोरप्यतामतिक्रम्य
वर्षमानेन विनश्यति देवलोकादुद्धर्तुं प्राप्तुं सनुत्पत्तोरप्यताम-
त्यन्तलिप्स्यतीत्यर्थः । तथा देवलोकमनुत्पत्तोरप्यतामत्यन्त-
स्यादिति भावः । एतदन्ते यदुकुलसंहारस्थान्ते स्वधाम वास्यामि तव
भवनं वास्यामि ॥ ३०—३५ ॥

भाषा टीका ।

यह जो यादव कुल है सो सुरता वीरता की संपत्ति के लिये
अभिमानों हो रहा है सो सब संसार को नष्ट कर देता परंतु जैसे
समुद्रको किनारा रोकता है तैसे मैंने इस को रोक रखा है ॥ २८ ॥
यदि इन गर्वित यदुओं के विना समेटे मैं जाईगा तो
तब निर्भयांदा साके इस कुल के उपद्रव से सब सब लोक नष्ट
हो जायगा ॥ ३० ॥

हे मद्रक ! इस वल्लभ ब्राह्मणों के श्राप के निमित्त से इस कुल
का नाश का आरंभ कर दिया है इस के होने पर हे भगवन् ! तुम्हारे
लोक को जाओगे ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

लोकनाथ श्रीकृष्ण के इतने कहने पर ब्रह्माजी भगवान्
को प्रणाम करके देव गणों के सहित अपने भाग को चले
गये ॥ ३२ ॥

नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ।।

प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्यामोऽद्यैव माच्चिरम् ॥ ३५ ॥

यत्र स्नात्वा दक्षशपादगृहीतो यक्षमण्डुराट् ।

विमुक्तः कित्विषात्सद्यो भजे भूयः कलौदयम् ॥ ३६ ॥

वयं च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितॄन् सुरान् ।

भोजयित्वाशिबो विमानानागुणवताऽन्धसा ॥ ३७ ॥

तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोत्वा महान्ति वै ।

वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवाणवम् ॥ ३८ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

एवं भगवताऽदिष्टा यादवाः कुरुनन्दन ! ।

गन्तुं कृतधियस्तीर्थं स्यन्दनान् समयूयुजन् ॥ ३९ ॥

तन्निरीक्ष्योद्धवो राजन् ! श्रुत्वा भगवतोदितम् ।

दृष्ट्वाऽरिष्टानि घोरानि नित्यं कृष्णमनुव्रतः ॥ ४० ॥

श्रीभरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

प्रभासं यास्याम इति वदतोऽथमभिप्रायः एते देवांशाः
कुवाञ्जिकारानेवाहंति न तु सद्यो मोक्षम् ह्यारवत्वां मृता
मुक्येरस्तस्मादभ्युदयफलं प्रभासं गेष्वामीति ॥ ३५ ॥

दक्षशपादमया गृहीतं मण्डुराट् चण्डो यत्र स्नानमात्रं
कृत्वा कित्विषात्सद्यो भजे भूयः कलौदयः सन्मूयः
कलौदयः भजे ॥ ३६ ॥

डागीजः कमनीमान् अभ्यसा अजेन ३७ ॥

उपवेति ॥ सया सुशोभे धीजिह्वन्तं बहुफलं भवति तथा दानं
सत्पात्रे इति श्रोतव्यं ॥ ३८—४१ ॥

श्रीराधारमण्यकासगोत्रामिविरचिता
दीपिकादीपिनी दिप्पय्या ।

अथ ब्रह्मणो विसर्जनानन्तरं महोत्पातानिति तु तादृक्छ-
येव मन्त्रया "मुनिवासनिवासे किं घटेतादृक्छयेनमिति तदसम्भ-
वात् ॥ ३३ ॥

सर्वतो दिव्यमौमद्वैदिकभेदेन न च प्रतिकारः कर्तुं शक्य-
इत्याह । आपन्नोति ॥ ३४ ॥

अस्माभिरिति ॥ वदतां स्वसाधनेवामिमेतं जिजीविषुभिरिति
स्वात्मवदेव तेषामप्युत्पातनिरसनमभिप्रेतम् एते यादवेष्वभिप्रायः
ह्यारवत्वां मृता मुक्येरिति वपुःशय्यं मङ्गलकपायां तेषाम-
मण्डुकाङ्कुराण्यपि माधुद्विषयः ॥ ३५ ॥

तीर्थं यत्र ब्रह्मशापमनयोग्यतामाह । अजेति ॥ ३६ ॥

अथमिति युग्मकम् तस्मिन् प्रभासे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मगधतेति । तदाज्ञां कोऽप्यथा कुर्वादिति भावः । अज्ञानमय-
यादवभ्रूया विस्मितं राजानं सागधवति । कुरुनन्दनेति ॥ ३६ ॥

तन्निरीक्ष्योद्धवो पाठो ननु तानिति तत्र प्रभासयात्रोद्यम-
रह्या पश्चाज्जनपरम्परयेव वदुष्यो मगधतोदितम् एते वैश्यादि-
पथपञ्चकं श्रुत्वा तस्माद्गुप्तीकृत्यैव तेष्वस्तेनोपदेशात् घोरानि-
विष्टानीति अथपि तत्र सम्भवति तथापि विद्विरेष्टया तदाभासानेक-
रह्या विविक्ते रहसि ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीयम् ।

अभ्यसा अजेन ॥ ३७—५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अयेति । अथ ब्रह्मगन्तानन्तरं दिव्योक्त्य समागतान् वपुःशय्याना-
देति छस्वच्छः ॥ ३३ ॥

तदेवाह । एत इति । आपन्नोति च एते वतः शाप भासीसतो
महोत्पाता वसिष्ठस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तर्हि कित्विष्येयमित्यत्राह । मगधतव्यमिति । हे आर्यकाः ।
जिजीविषुभिरिति अस्माभिरिति पुनः न वस्तव्यं न कथातव्यं कित्विष्येयं
प्रभासं यास्यामः माच्चिरं विवस्व साकुरुत ॥ ३५ ॥

तत्रापि विप्रशापोऽनिवार्यं पवेत्यत आह । अजेति उदुण्ड चण्डः
दक्षशपात् यक्षमया क्षुरोगेण गृहीतो यत्र प्रभासे स्नात्वा स्नान-
मात्रं कृत्वा कित्विषात् यक्षमयो विमुक्तः सद्य एव पुनः कलौदय-
क्षेमे प्राप्तवान् ॥ ३६ ॥

भीमव्रजव्रतवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत् ।

अतो वयमपि तस्मिन् प्रभासे आप्लव्य नानागुणावता बहुसो-
पेतनान्धसा भवेन उच्चितः कमनीयान् विप्रान् भोजयित्वा ॥३७॥

तेषु विप्ररूपेषु पात्रेषु महान्ति दानानि उपवेष्टव्येन यथा सुचेष्टे
वीजमुप्तं बहुफलं भवति तथा सत्पात्रे दानमपीति द्योदितं नोभि-
र्योगमिव दानैर्वृत्तिनानि विप्रश्चापप्रयुक्तदुःखानि तस्मिन्
स्यामः ॥ ३८ ॥

एवमिति । एवं हे कुरुनन्दन ! तीर्थे प्रभासे गन्तुं कृताधिकः
स्वपन्नान् रथान् समययुज्ज्वाहैवैकान्धकुरित्वेनः ॥ ३९ ॥

तद्विति । हेराजन् ! भगवतोक्तं श्रुत्वा तदुद्योजनं निरीक्ष्य च
घोराणि अरिष्टान्युत्पातात् दृष्ट्वा च निजं कृष्णमनुव्रतः हेतुगम-
मिदम् ॥ ४० ॥

भीमव्रजव्रतवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत् ।

यत्र प्रभासे दक्षशापाकुपन्नाद्यश्मयः किद्विषात्प्रमुक्तोऽ-
भूत् ॥ ३६ ॥

उच्चिजीम्नीन् ॥ ३७—३८ ॥

अरिष्टानि भयमानि ॥ ४० ॥

भीमव्रजव्रतवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत् ।

अथ तस्यां महोत्पातमिति तद्विद्वत्तयः । मुनिवासानिवासे
एकं घट्टारिष्टदर्शनमिति तद्विद्वत्तयः ॥ ३३—३४ ॥

अस्मामिरिति । तेषां अस्माभ्यमेव ; निर्दिष्टम् । तत्र जिजी-
विषुभिरित्यात्मवदेव तेषामुत्पातनिरसनमभिप्रेतम् । तत्र
व्याजभात्रं प्रभासमित्यादि । मङ्गलरूपायां अपुण्याममङ्गलानु-
करणमपि माभूदित्यामिषाकञ्च अनुकरणमात्रवञ्चो जिजी-
विषुभिरित्यनेनैव व्यञ्जितम् । अन्वया भीमव्रजव्रतवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत्तयः
स्यात् ॥ ३५ ॥

तत्र च तीर्थे प्रभासापस्यापि श्रमनयोग्यतां दर्शयति ।
यत्रेति । अन्वया भीमव्रतवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत्तयः ॥ ३६ ॥

सनीकादृष्टान्तेन साधनेन तदेव दर्शयति । वयमिति युग्म-
केन । एतद्व्याख्यानिदानविषयं भीमव्रजव्रतवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत्तयः
शततमवोक्तवृत्तिकामारभ्य अतस्त्रिषुत्तरतत्परेतग्रन्थे दृश्यम्
॥ ३७—३८ ॥

तस्मिन्निरीक्ष्येति । प्रथमं श्रावणानां प्रभासवाप्रोद्यमदर्शनं पश्चा-
देव भीमव्रतवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत्तयः स्ताद्विप्रवैश्वदेवमिति तस्मात् परोक्षी-
कृत्य तेष्वस्तेन तदुपदिष्टं परम्परवैव तद्विद्वत्तयमिति कथ्यते
तादृशं तद्विद्वत्तयमपि दृष्ट्वा निरीक्ष्येति वस्तुन उत्पातमावेऽपि
वर्दिष्टव्या तद्विद्वत्तयः स्यादेवेति निर्णीतमिति गम्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमव्रजव्रतवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत् ।

महोत्पातान् भगवद्विद्वत्तयवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत्तयः किं
घट्टारिष्टदर्शनमिति युक्तं तत्र तद्विद्वत्तयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रभासमिति । मन्त्रिणपरिकरैर्विशिष्टैश्च द्वारिका सदा विरा-
जतु तेषु प्रविष्टान् देवानैव यादवकृपान्नाक्षितं तेषुः सका-
शात् योगवदेन निष्काश्य प्रभासे नीत्वा तत्रैव तान् मान्वा
मौसलसङ्ग्रामं प्राप्य स्वर्गे प्रस्थाप्य विक्रयतासुतादिसकृपो-
ऽहमपि विक्रयतादिसकृपो वास्वानि पूर्यस्वरूपेण तु स्व-
रिकरोऽहं द्वारिकायां सदैवास्त्वेषेति मन्त्रवन्मनोमते श्रवणम् ॥ ३५ ॥

अहमपि रोगेण शुद्धीतोऽपि यत्र स्नानमात्रं कृत्वा तस्मात्
दुःखादिमुक्तः कलावृत्तिं भजे ॥ ३६ ॥

उच्चितः कमनीयान् अन्धसा भवेन ॥ ३७ ॥

उपवेति । यथा सुचेष्टे वीजमुप्तं बहुफलं भवति तथा
दानं सत्पात्रे इति द्योतयति ॥ ३८—४१ ॥

भीमव्रजव्रतवर्धकतभागतत्तत्तद्विद्वत् ।

उदुराट् चन्द्रः दक्षशापाद्यश्मयः सुदृष्टः यत्र प्रभासे
स्नानमात्रं कृत्वा किद्विषात् सप्तमदोषकाशाश्रयो विमुक्तः
सन् कलावृत्तिं कलावृत्तिं भजे ॥ ३६ ॥

नानागुणावता मधुरवादिगुणयुक्तेन अन्धसा भवेन उच्चितः
तपोवृत्तिदिभिः कमनीयान् ॥ ३७ ॥

यथा सत्पात्रे सत्फलसिद्धये वीजमुप्तं बहुफलं स्यात्तथा
सत्पात्रे दानमिति द्योतयितुमाह । उपवेति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अरिष्टानि निर्निमित्तानि ॥ ४०—४१ ॥

भाषा टीका ।

इसके अनन्तर उस द्वारिका में उत्पन्न भये महा उत्पातों
को देख कर भागे हुये कुछ शानी मनुष्यों से भगवान्
कृष्णचन्द्र यह वचन बोले ॥ ३३ ॥

श्री भगवानुवाच ।

इतने ए सब महा उत्पात इहां सब ठिकाने दीखते हैं
और हमारे कुछ को ब्राह्मणों का बड़ा भापी श्राप भी
होनवा है ॥ ३४ ॥

हे बुद्धजनों ! इस से आगे हम को इहां नहीं रहना
चाहिये बड़े पुण्य पासे प्रभास क्षेत्र को भाजही चले जावे
खिखम्भ मत करो ॥ ३५ ॥

जिस प्रभास तीर्थ में स्नान करने से सबदमा दक्ष के
श्राप से भया जो राजबहमा क्षेत्र रोग तिल से घीमही
छूट भये और फिर पहिले से कलाओं को प्राप्त भजे हैं ॥ ३६ ॥

हम भी उसी प्रभास में स्नान कर के पितर देवतों
का तर्पण कर के अनेक प्रकार के शुभाशयक भस्म का
सुन्दर ब्राह्मणों को भोजन करावेंगे ॥ ३७ ॥

उन सत्पात्रों के भये हम लोग बड़े दान देवों और
भस्म करने तो जैसे नीकों से बड़े समुद्र को तर जाते हैं
तैसे हम भी सब दुःखों को तर जावेंगे ॥ ३८ ॥

श्री कृष्ण उवाच ।

हे कुरु नन्दन ! परीक्षित जो इस प्रकार से भगवान् के

विविक्त उपसङ्गम्य जगतामीश्वरेश्वरम् ।

प्रणम्य शिरसा पादौ प्राञ्जलिस्तमभाषत ॥ ४१ ॥

उद्धव उवाच ।

देवदेवेश ! योगेश ! पुण्यश्रवणकीर्तन ! ।

संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं सन्त्यक्ष्यते भवान् ॥

विप्रशापं समर्थोऽपि प्रत्यहन्न यदीश्वरः ॥ ४२ ॥

नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव ! ।

त्यक्तुं समुत्सहे नाथ ! स्वधाम नय मामपि ॥ ४३ ॥

तव विक्रीडितं कृष्ण ! नृणां परममङ्गलम् ।

कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजन्त्यन्यस्पृहां जनाः ॥ ४४ ॥

शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाऽशनादिषु ।

कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेम हि ॥ ४५ ॥

त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥ ४६ ॥

वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः ।

ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ ४७ ॥

वयं त्विह महायोगिन् ! भ्रमन्तः कर्मवर्मसु ।

त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

आज्ञा देने से सब साक्ष्य प्रमाण जाने का विचार कर के अपनी २ नाड़ी रथों को जोड़ते मये ॥ ३६ ॥

इसनी बात देख कर और मगधान के वचन को सुन कर और बड़े कठिन उपातों को देख कर सदा काब जो श्रीकृष्ण के अनुषंग करने वाले उल्लसजी एकान्त में जाकर अगस्त्य के ईश्वरों के भी ईश्वर श्रीकृष्णचन्द्रचरणों को भक्तक से प्रणाम कर के हाथ जोड़ कर प्रार्थना करने लगे ॥ ४०—४१ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

लोकं मल्लोक्तम् न प्रत्यहन्न न प्रतिहतवान् ॥ ४२—४४ ॥

शय्यादिषु त्वां भक्ता नित्यं सेवितवन्तो वयं कथं त्यजेम ॥ ४५ ॥

अकृतमशफनुचन प्रार्थने न मायामयादित्याह । त्वयेति । चर्चिताः लङ्कृताः हि निश्चितं जयेम ॥ ४६ ॥

[४६]

संन्यासिनो हि महावर्गादिकलेः कथंचिन्नस्ति वयं स्वना-
शासेनैव तरिष्याम इत्याह । वातरशना इति । ऊर्ध्वमन्थिनः
ऊर्ध्वरेतसः ॥ ४७ ॥

तावकैर्मयैः सह त्वद्वार्तया दुस्तरं तमः संसारम् ॥ ४८ ॥

भीराधारमणदाधगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

देवदेवेति सार्धकम् संहृत्य संहारानुकरणेन असङ्गेनीत्वे-
त्यर्थः । अत एव नूनमिति वितर्कं यद्यस्मात् ॥ ४२ ॥

अतएव स्वं वञ्चितं मत्वा प्रार्थयते । नाहमिति । मया साक्षा-
त्स्वयसि तथा मामपि नयेत्यपेक्षः ॥ ४३ ॥

स्वकल्लेखलागाशकवत्त्वं केमुत्तेन दर्शयति । त्वयेति । विक्रीडित-
मिति भावे निष्ठा लीलाश्रवणोऽपि त्वदेकनिष्ठत्वं इत्याह किं पुनः
साक्षाद्दर्शनादाविति भावः ॥ ४४ ॥

तदेवाह । शय्येति ॥ ४५ ॥

परोक्षपूजायापि सार्धकमस्कानामपि उपभुक्तक्षणादिना
तज्जयः सुगसिद्ध एव किं पुनः साक्षाद्वयमिति भावः ॥ ४६ ॥

श्रीराधारमगदासगोस्वामिविरचिता

वीपिकावीपिनी टिप्पणी ।

वातरसनेति । रसनाशब्देन वस्त्रं लक्ष्यते हिरण्यरसनं इत्यत्र चतुर्थं तैरेव तथा व्याख्यातत्वात् ते तत्र धाम स्वरूपम् ॥ ४७ ॥
वयं त्विति युग्मकम् । वयमिति साधकभक्तेषु स्वामेवमङ्गीकुल्य बहुवचनं तरिष्यामस्तर्तुं शक्नुमस्मर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतः विविक्ते एकान्ते तं श्रीकृष्णं समभाषत ॥ ४१ ॥

तदेवाह । देवेत्यादिना एवं विज्ञापित इत्यतः प्राक्तनेन । हे देव । स्वतेजसा दीप्त्वमान हे देवानां प्रख्यादीनामीश । हे योगेश । योमनिर्वाहक । पुण्यं शृण्वतां कीर्तयतां च पुण्यबाह्वं भवणं कीर्तनं च वस्य तस्य सम्बोधनं लोके नूनं सम्पश्यते त्यक्तुमिच्छसि तथानुमिनोमीति भावः । कुतः हे ईश्वर । यत् वस्मात्समर्थोऽपि विप्रशापं न प्रत्यहन् प्रतिहतवान् ॥ ४२ ॥

ततः किमत आह । नाहमिति । त्यक्तुं नोत्सहे न मुञ्चामि तर्हि किम्विधेयमिष्यत आह । स्वधाम नव मामपीति । स्वधाम वैकुण्ठम् ॥ ४३ ॥

त्यागोत्साहमसम्भावयन्नाह । तवेति । कथं पीयूषं भोजयोरमृततुल्यं परममङ्गुलावहं च तव विक्रीडितमेवास्वाद्ये भुत्वाऽभ्यस्पृहां वेहतदनुषाग्निशब्दादिष्वभ्यस्पृहां त्यजति त्वामेवाभ्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

कथं पुनः शय्यादिषु सहस्रसंमानं प्रियतमं तत्र देवता-
समानं त्वां कथं त्यजेमहि तत्रापि भक्ता वयं कथं त्यजे-
महि ॥ ४५ ॥

त्वां त्यक्तुमशक्नुवन् स्वधाम नव मामिति प्रार्थये ननु संसृति-
भयादिभ्यमिप्रेक्षाह । त्वयेति । त्वयोपभुञ्ज्य त्यक्तैः सगादिभिश्च-
र्चिताः अलङ्कृताः त्वदुच्छिष्टमोजिनश्च दासा वयं तव मायां जयेम
हि निश्चितं न मायातरणार्थमस्माभिर्भूतितव्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

त्वत्पदं त्वन्मायातरणं चास्माकं सुखभमेवासीदित्यमिप्रे-
त्याह । वातरसना इति । दिगम्बराः कौपीनमाश्रयारिणः ननु नञ्वा-
भमण्याः अतश्चानादिभिः भमवन्तः ऊर्ध्वमस्थिनः ऊर्ध्वरेतसः सन्वा-
सिनः चतुर्याभमिणः शान्ता रागद्वेषादिरहिताः ब्रह्माख्यामिति
मध्यमपक्षोपी समासः ब्रह्मलोकव्यमित्यर्थः—

एतं देवयानं परधानमापद्यामि लोकां मागच्छति
स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकम्
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् ।
अथ इव रोमाणि विधूय पापं जग्मुः इव
राहोर्मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमर्कतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि स वा एव दिव्येन चक्षुषा
मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते एते ब्रह्मलोक
इत्यादिषु ब्रह्मलोकत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । तत् ते तव धाम स्थानं
वाप्ति ॥ ४७ ॥

एवमन्ये ब्रह्मचर्यादिभिः क्लेशैस्तरुण्यै वयं त्वनायासेन तरि-
ष्याम इत्याह । वयं त्विति । हे महायोगिनिह संसारे कर्मवर्त्मसु
कर्मोर्जितेषु सुखदुःखादिषु स्वर्गनरकपदवीषु वा भ्रमन्तोऽपि वयं

तावकैस्त्वन्मूकैः सह त्वद्वासंया तुरस्तमपि तमः तमः कार्यं संसारं
तरिष्यामः अनायासेनैति शेषः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिनयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भवान् समर्थोऽपि विप्रशापं न प्रत्यहन् वसस्मान्ममिदानीं
लोके संस्पश्यते ॥ ४१—४४ ॥

शय्यासनादिषु प्रियम् ॥ ४५ ॥

तवाधीना मायां प्रकृतिम् ॥ ४६ ॥

भमण्यां मिह्यावृत्तयः ॥ ४७ ॥

तावकैः तव भक्तैः सह त्वद्वातेषां ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिनयध्वजतीर्थकृतकमसन्दर्भः ।

देवदेवेति सार्धकम् । अत एव नूनमिति वितर्कोक्तिः संहत्य
संहारमुद्गच्छ स्वजज्ञेन नीत्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अतः कस्मिंस्तद्गोपनमनयनं इष्टा प्रार्थयते । नाहमिति । यथा
बाह्यान्नेष्वस्वेव तथा मामपि नयेत्यपिशब्दार्थः स्वकर्तृकत्वा-
गाद्यकत्वं केमुल्लेन इत्येवमिति । तवेति ॥ ४३—४४ ॥

तदेवाह । शय्येति ॥ ४५ ॥

त्यक्तुमशक्नुवन्नेव प्रार्थये न मायामवात् अतः साधक-
भक्तानामपि तत्तरणमारोपितत्वं तत्सम्बन्धेनापि सुखसह-
यमिति दर्शयन् सजातीयवासनत्वेन तेष्वपि स्वामिदमङ्गीकु-
र्वन्स्मत्प्रयोगेणैव तेषां तदाह । त्वयोपभुञ्जेति । परोक्षपूजा-
दावपीति भावः । जयेम जेतुं शक्नुमः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

वयमिति युग्मकम् । तरिष्यामस्तर्तुं शक्नुमस्मर्थः ॥ ४८—५० ॥

श्रीमद्भिनयध्वजतीर्थकृतसारायं दर्शनी ।

देवानामपि देवा प्रख्यादयस्तेषामीशेति देवकार्यं प्रख्या-
यितं च त्वया सर्वं सम्पादितमिति भावः । न केवलमेतदेवमे-
वावतीर्णस्त्वमभूः किन्तु दुर्वितर्कविचित्ररसमयकपगुण्यचरित्र-
प्रकाशनया भक्तजनानन्दनाथमपीत्याह । हे योगेशेति मदुक्तं
“यस्मिन्लौक्योपविक्तं स्वभोगमायावत्वं दर्शयता गृहीत”मिति अनि-
त्यमाद्यजमतानिस्तारायमपीत्याह । पुण्येति । अत एव त्वदीय-
सर्वविधिसितस्य निष्पन्नत्वादितानीमिमं लोकं संस्पश्यते नून-
मिति वितर्कं भवामस्तत्प्राप्त्यतीति तर्कयामि किं च शापनि-
वर्त्तकं प्रसाधस्नानमुपदिशसि किं त्वद्देशेनापि प्रसाधस्नान-
मधिकं भवेत् विप्रशाप एषां मा फलास्थितिं तव मनोगते
सत्यपि किं शापः प्रभवितुं शक्नुवात् तस्मात्तथापि भक्तादिरसैव
इत्यते यत् यतः समर्थोऽपि भवान् विप्रशापं न प्रत्यहन् न प्रति-
हतवान् ॥ ४२ ॥

नन्दीश्वरोऽहं मयेच्छामि तथा कशमि तेन तव किमिति
चेत्तथाह । नाहमिति ॥ ४३ ॥

अभ्यस्पृहां पुन्रफलादिभोक्तास्तस्पृहां त्यजन्ति ननु विक्री-
डितं त्यक्तुं शक्नुवन्ति गहं तु त्वामपि त्यक्तुं कथं शक्नु-
यामिति भावः ॥ ४४ ॥

किं च शय्यादिषु त्वां भक्ताः पादसम्बाहनाद्यैः निजं
सेवितवन्तो वयं कथं त्यजेम ॥ ४५ ॥

स्मरन्तः कीर्तयन्तस्ते कृतानि गदितानि च ।

गत्युत्तिष्ठन्तश्चक्षुर्वैलि यन्नृलोकविडम्बनम् ॥ ४६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं विज्ञापितो राजन् ! भगवान् देवकीसुतः ।

एकान्तिनं प्रियं भूयमुद्धवं समभाषत ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्योऽसंहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवसिंकृतपारायणदर्शिनी ।

एवमुक्त्वा शुक उवाच । प्रायेण ननु भाषाभवादिष्वह । त्वचेति । भाषां जपेमेति सा युद्धस्याह प्रतिविकम्बन्ती भाषाति ग्रहणेरेवाह्यैः प्रवृत्तीभूयतां जपेन ननु क्षान्तादिभिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

वातरसताप्रास्तेस्तेष्वामवेराव्यादिभिः साधनेष्वामवे तव धाम [नरपरं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् । अमेव तव धनं तेजो क्षान्तमहंसि मारुते] व्यर्ज्युनं प्रति एवमुक्तेस्तवैव तेजोविशेषं ते यान्ति सत्यं ते यान्तु वचन्तु न तव सिवायामः किन्तु त्वन्मुख्यं मधुरस्मितसुखावाप्तमसा एव तिष्ठासाम इति भावः ॥ ४७ ॥

किञ्च एवमेकान्तिनो महामका भाषातरण्यं भक्तैः फलत्वेन नैवानुसन्धयते वचन्तु न तादृशा इति तादृशीं प्रोदि कथं कुर्म इति हेन्वेनैवात्मनि भाषातितीर्णमारोप्याह । वचन्तिवति । तुर्भि-
क्षापक्रमे वचन्तु दासा अपि अस्वरसावकाश्विनस्त्वहाहवापि क्षान्ता-
क्याप्तमस्मिन्निर्वचयति भाषाः । हे महायोगिजिति तव योगमायां भाषास्य नैव विविदिषाम इति भावः । तावकैस्त्वद्भक्तजनैः सद्येति ते सर्वस्वमनुभवस्य भाषा एवेति तैरेवास्माकं साहिष्णुपपद्यते न वातरसनाद्येति भाषाः । तत्परयोः यः कः प्रकार इत्यत आह । सम-
कन्त इति । त्वदीयचरित्रप्रवण्यकीर्तनादिप्रवण्यताज्ञतेजसैवा-
स्माकं तत्समस्तरण्यं सुगममेवेति भावः । श्वेद्विः प्रसङ्गा सह सौरतपरिहासः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकवसिंकृतपारायणप्रदीपः ।

लोकं भूलोकम् न प्रवृद्धं प्रतिहतवान् ॥ ४२-४३ ॥

शुद्धादिषु प्रियम् अतिस्नेहविषयं त्वामात्मानमन्तर्धामिणं वयं भक्ताः कथं त्यजेमहि ॥ ४५ ॥

ननु मायातो भीतोऽसि किं तत्राह । त्वयेति । चर्चिताः अलं-
कृताः मायां कार्यकारणरूपां प्रकृतिम् ॥ ४६ ॥

अमया मिश्रावृत्तयः ऊर्ध्वमन्थिनः ऊर्ध्वरेतसः नैष्ठिकादयः शास्ता बहुयत्नेन शान्तिं प्राप्ताः ब्रह्माख्यं बृहद्वेत्त ब्रह्मनामकं धाम स्थानं यान्ति अर्चिषादिमार्गेण प्राप्नुवन्ति "ब्रह्मणः सद्नादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदं शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मोति सविदुरिति" महा-
भारते भगवद्गीताः ब्रह्माख्यत्वं सुप्रसिद्धम् ॥ ४७ ॥

वचं तु संगमनोपायेन भाषां तीर्त्वा तथास्याम इत्याह । वचं स्थिति । तावकैस्त्वद्भक्तैः सह तद्वातेया तमः संसारं तर्पि-
स्यामः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

उद्धव उवाच ।

हे देवदेवों के ईश ! हे पुण्यप्रवण्यकीर्तन ! मेरे को मालूम होता है कि आप इस कुलको संहार कर के इस लोक का त्याग करोगे जिस से कि ब्राह्मणों के शाप के नाश करने को समर्थ हो तो भी, आप ने नाश नहीं किया है ॥ ४२ ॥

हे केशव ! हे भाषा ! मैं आप के चरित्र कमल को आगे खड़ा भी छोड़ने नहीं चाहता हूँ मेरे को भी आप अपने धाम को छोड़ो ॥ ४३ ॥

हे कृष्ण ! आप का कीड़ा चरित्र मनुष्यों को परलोक मङ्गल कारक है इस चरित्र रूपकण के प्रभुत्व को प्राप्त हो मे से मनुष्य और मनोरथों को छोड़ देते हैं ॥ ४४ ॥

शयन बैठना चलना स्नान कीड़ा मोजन इत्यादि कों में आप के सङ्ग रहने वाले प्रिय भक्त हम लोग आप आत्मा अंतर्धामी को कैसे छोड़ सके हैं ॥ ४५ ॥

आप के भोगे हुए फलमाखा वस्त्र अलङ्कार इनों से श्रुति होकर आप के उच्छिष्ट प्रसाद को पाकर हम लोग आप के दास आप की भाषा को जीत जाते हैं ॥ ४६ ॥

दिगम्बर परिधम वाले सन्यासी जो ऊर्ध्वरेता श्रुति जन निर्मल मन वाले शान्त पुरुष आप के ब्रह्मनामक धाम को जाते हैं ॥ ४७ ॥

हे महायोगि ! हम लोग तो इहाँ कर्म मार्गों में अमर्ते हुए हैं तो भी आप के भक्तों के सङ्ग में आप का चरित्र कथन करने से संसार को तर आवेंगे ॥ ४८ ॥

श्रीशुकप्रामिकृतभाषाटीपिका ।

श्वेदी परिहासः ब्रह्मैकत्वम् ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

एकाग्रितनमित्यादि । स्वाभिप्रायवञ्जने हेतुः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीराधारमयादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सम्बद्ध निष्कैतवतयाऽभाषत ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमयादासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिने टिप्पणे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्दीररायवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथं भूताः सन्तस्तत्र कृतानि चेष्टितानि गदितानि सृष्टानि
स्तोत्राणि परिहासः गत्यादीनां द्वन्द्वैकवद्भावः तच्च नृलोक-
विडम्बनं मनुष्यचेष्टानुकरणं तच्च स्मरन्तः स्मारयन्तश्च तरि-
ष्याम इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

हे राजशेकान्तिनमनश्चैवतमत एव प्रियं भृशं चोद्धवं
समभाषत ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्दीररायवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

गत्युत्तिमतेष्टयोस्तोत्रे यन्मूलोकाविडम्बनं तानि च सकल
स्मरन्तः उत्पन्नतस्त्वज्ञानोऽप्युद्धवो भ्रमन्त इत्यात्मनो स्वमतां
वकीति पदसाधूनां स्वभाष इति प्रदर्शनात् "मात्मनो स्वमतां
ब्रह्मसमा अपि सर्वथाः । कदाचिदेवे स्वब्रह्मणः स्तिग्धैवेव
हि साधवः" इति वचनादुक्तं युक्तमिति ॥ ४६ ॥

एकः श्रीहरिरेव सर्वोत्तम इति माधो ब्रह्म स एका-
ग्रितनमित्यादि । स्वाभिप्रायवञ्जने हेतुः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकाग्रितनमित्यादिकं स्वाभिप्रायवञ्जने हेतुः ॥ ५० ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचैसाम् ।

एकादशस्कन्धे षष्ठोऽयं सङ्गतः सङ्गतस्तथा ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गत्यादीनां द्वन्द्वैकत्वं स्वेकी परिहासः कृतादीनि स्मरन्तः
कीर्तयन्तश्च सन्तः तमस्तरिष्याम इति पूर्वेणान्वयः । एवं भक्त्यु-
पाये सिद्धेऽपि भगवत्सेनस्तु दुस्त्वज एवेति भावः ॥ ४६-५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षष्ठोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

आप के किये हुये कहे हुये चरित्रों को स्मरण करके
कीर्तन कर के आप की आज्ञा मन्द हास से देखना परि-
हास आदिकों में जो मनुष्य नाट्य है तिसको स्मरण कर
के हम लोग संसार भी तर जावेंगे ॥ ४६ ॥

श्री शुक उवाच ।

हे राजन् ! परीक्षित इस प्रकार से प्रार्थना करने से
देवकीनन्दन भगवान् एकाग्रित प्रिय उद्धव भक्त के प्रति
अच्छे तरह कहने लगे ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः

श्रीवृन्दावनस्य पं० सागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

यदात्थ मां महाभाग ! तच्चिकीर्षितमेव मे ।
 ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽभिकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
 मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ।
 यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणाऽर्पितः ॥ २ ॥
 कुलं वै शापनिर्दग्धं नङ्क्ष्यत्यन्योऽन्यविग्रहात् ।
 समुद्रः सप्तमेऽद्वयेतां पुरीं च प्लावयिष्यति ॥ ३ ॥
 यद्वैवायं यमा त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमङ्गलः ।
 भविष्यत्यचिरात्साधो ! कलिनाऽपि निराकृतः ॥ ४ ॥
 न वस्तव्यं त्वयैवेह मया त्यक्ते महीतले ।
 जनोऽधर्मरुचिर्भद्र ! भविष्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥
 त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु ।
 मयावेश्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व माम् ॥ ६ ॥
 यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः ।
 तत्त्वं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ॥ ७ ॥
 पुंसोऽयुक्तस्य नानाऽर्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् ।
 कर्माकर्मविकर्मैति गुणदोषधियो भिदा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

सप्तमे तूद्धवस्यात्मज्ञानसिद्धये हरिः स्वयम् ।
 अवभूतेतिहासोक्तगुरुवृष्टावधायोयत् ॥
 यदात्थ संदृश्यतः कुलमिति स्वर्वासं वैकुण्ठवासं प्रति ॥ १ ॥ २ ॥
 त्वं च सर्वत्यागेनाऽऽत्मनिष्ठो भवेति कक्तुमाह । कुलमिति
 प्रयेण ॥ ३ ॥
 तद्वैवायं नष्टमङ्गलो भविष्यति निराकृतो नितरामाफान्तः ॥ ४ ॥
 न वस्तव्यमेव त्वया ॥ ५ ॥ ६ ॥
 ननु गुणदोषाभ्यां विषये लोके कुतः समदृष्टिः स्वामत
 आह । यदिदमिति । मनसादिभिर्गृह्यमाणं मनोमयत्वाभावेति
 विद्धि तदपि न स्थिरं किन्तु तत्त्वं विद्धि ॥ ७ ॥

मनोमयत्वे हेतुः । पुंस इति । विद्विस्तमनसः नानार्थो भेद-
 विषयो भ्रमः स भ्रम एव गुणदोषभाक् ननु वेदेनैव विधि-
 निषेधाऽर्थां भेदस्य सत्यतोक्ता न भ्रमविजृम्भितगुणदोषबुद्धेः
 कर्म विहितम् अकर्म तदलोपः विकर्म निषिद्धमिति भेदः अवि-
 द्यावद्विषय एव वेद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीराधास्वाम्यदासगोस्वामिविरचिता टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

ननु कुलसंहारादिकं स्वधाम्नि तव नयने चात्थ ॥ १ ॥
 भवेत्तु वलदेवेन सह ॥ २ ॥

भीरुभारमण्डासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

शापनिर्दग्धमित्यनुकरणाभिप्रायेण वस्तुतस्तु शापेऽपि निर्गतं दग्धं दाहो यस्मात्तादृशं सत् नङ्कयति प्राकृतलोकानाम्-
दग्धेनमेव प्राप्स्यतीत्यर्थः । एकावयिष्यति समुद्रः स्वदत्तभूमौ चतु-
र्दिशाचरिष्यति ननु मध्येऽपि "वज्रंयित्वा महाराज ! श्रीमद्भग-
वदात्म्य"मिति वक्ष्यमाणात्वात् ॥ ३ ॥

यद्येव त्यक्तस्तदैवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

नवस्तम्भमेवेति । एकत्र स्थानं वदन्वा न स्थेयमित्यर्थः ।
समद्विविचरस्व गामित्युक्तः ॥ ५ ॥

यद्यपि नोद्धवोऽवपि मन्व्युतो यद्गोर्वाहित इति मग्नबुक्ते-
रुद्धवस्य सिद्धत्वेनोपदेशत्वं न सम्भवति तथापि तन्मतादर-
णां तन्नुपदिश्य ज्ञानयोगवान् प्रत्याह । त्वन्निवति सप्तमिः । समं
ब्रह्मैव पश्यतीति तथाभूतः सन् ॥ ६ ॥

मनोमात्रविज्ञासितत्वात् भावेति मिथ्येति विद्धि तदपि
मिथ्याभूतमपि ॥ ७ ॥

अयुक्तस्य पुंसः नानामेदोविषयो यस्य तथाभूतो भ्रमो भवति
स भ्रम एव गुणदोषबुद्धिहेतुर्भवतीत्यन्वयः । नेति समाधानं
भ्रमेति भ्रमेण विजृम्भिता प्रकाशिता गुणदोषबुद्धिर्बन्ध तस्यैव
अविद्याऽनात्मनि आत्मबुद्धिस्तद्वन्तोऽद्या विषया अविधारिणो यस्य
तथाभूत एव विधिनिषेधसुखदुःखो बन्धः ननु स्वरूपविषयः "त्रैगुण्य-
विषया वेदा निस्त्रैगुण्यो मवाज्जुने"ति श्रीमग्नबुक्तेः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

॥ १-५

गां भूमिम् ॥ ६ ॥

मायामनोमयं मायाशब्देन गुणाः लक्ष्यन्ते गुणध्वमनो
ग्राह्यं न विद्वन्मनोग्राह्यस्य आत्मस्वरूपमेव तथा विधिमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अयुक्तस्य इति पदं नानार्थो भ्रमः नानाविधदेहाविषयभ्रमः
सगुणदोषकृत् पुण्यपापहेतुरित्यर्थः । तद्देशोपपादयति । कर्मेति ।
कर्म कारकं विकर्म पापम् उभयमपि दोषः अकर्म निष्कामकर्म
स गुण इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवचनसंस्कृतमणिवतपद्मचन्द्रिका ।

भाषणमेवाह । यदित्यादिना । हे महाभाग ! मां प्रति यदाहं
संहरत्येतत्कुलं नूनं लोकं सन्त्यक्ष्यते भवानिति तन्मे त्विकीर्षित-
मेव तथा ब्रह्मा मयो रुद्रः लोकपाशाश्च मम स्वर्गोऽसौ श्री-
वैकुण्ठवासममिकाङ्क्षितः अमिकाङ्क्षन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

नन्ववतारप्रयोजनमनिर्देश्य कथं समिप्यसीत्यत आह । मयेति ।
किन्तुदेवकार्यमित्यत आह । यदर्थमिति । ब्रह्मणाऽर्पितः प्रार्थितोऽ-
स्मेन वलमग्र्यं सद्यः यद्येवमवतीर्णः तन्महाराजस्यात्मकमिति
भावः ॥ २ ॥

ननु न भारोऽपनीतः कुः सहभाशस्मकस्य यत्कुलस्यावधिपु-
त्वादिष्यत आह । कुलं वा इति । शापेनैव नितरां दग्धमायमयोऽ-

स्वकलहाभिरवशेषं नङ्कयति वै निश्चितं तर्हि पुरी कः पावयि-
ष्यतीत्यत आह । समुद्र इति । न कोऽपि पावयिष्यति किन्त्विन्न
भारश्च सप्तमेऽन्वि एतां द्वारकां पुरीं समुद्रः एकावयिष्यति नाश-
यिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

त्वया त्विह न स्थातव्यमिति वक्तुमाह । यहीति । यहीवायं
लोको मया त्यक्तः तदेवाचिराज्जन्मद्वयः हे साधो ! कलिना तिरा-
कृतः अभिभूतश्च भविष्यति ॥ ४ ॥

अतो मया त्यक्ते इहास्मिन्महीतले त्वया न वस्तव्यं न स्थातव्यं
हे भद्र ! अथर्मे रुचिर्बन्ध तथा भूतो गविष्यति अतोऽपीह न वस्त-
व्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

तर्हि किम्विधेयं क गन्तव्यमित्यत आह । त्वन्निवति । सर्वे
शब्दादिविषयं स्वर्जनेषु बन्धुषु स्नेहं च त्यक्त्वा भूतो मयाश्वरे
सर्वक निषेधस्य समष्टकं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानरूपसम-
राष्ट्रमान् गां भूमिं विचरन् ॥ ६ ॥

सर्वं परित्यजेति शब्दादिविषयस्यैव उक्तः वैराग्यसत्तरेण
त्यागासम्भवात्तत्र वैराग्यजननार्थं तेषां नश्वरत्वं प्रकृतिगुणवद्भ-
वान्मात्रमेव सुखकरत्वं चाह । यदिदमिति । यन्मनमादि-
भिर्गृह्यमाणं तदिह सर्वं नश्वरं मायामनोमयं च
विहीति सम्बन्धः मायाशब्देन तद्गुणवद्भवं लक्ष्यते माया-
गुणवद्भवं यन्मनः तत् भागतं "तत् भागत इत्यधिकारे मयदृष्ट" इति
मयदृष्ट प्रकृतिगुणवद्भयमनोजन्ममेव विषयसुखं सुखवद्भयमानसा-
नामिव तद्गोचरे ननु विशुद्धमानसानामित्यर्थः ॥ ७ ॥

समद्विविचरस्वैत्युक्तं ननु देवमनुष्यतिर्यक्पावपादिमेवमिह-
तया प्रतीयमानेषु वस्तुषु विमिश्रैव दृष्टिः स्यात् त्वेकरूपेणैव
आह । पुंस इति । अयुक्तस्य सर्वान्तरात्मनि सर्वेशरीरके मयि चित्त-
मयुज्जतः पुंसः नानार्थः नाना अर्था यस्य सः यो नानार्थविषयः
प्रत्ययः स भ्रमरूपः तत्तद्देवद्वारात्मकस्तत्प्रवस्तुविषया प्रतीतिभ्र-
मरूपेणैवैतयः । सर्वान्तरात्मनि मयि चित्तं युज्जतस्तु महात्मकत्वेनै-
करूपा या प्रतीतिः सा तु प्रमितिरूपेति भावः । अस्तु नानार्थो भ्रमः
ततः किमत आह । गुणदोषभागिति वक्ष्य पुंसो भ्रमः स गुणदो-
षभाक् सुखदुःखभाक् पुण्यपापभाक् गुणदोषकृदिति पाठे स भ्रमो
गुणदोषकृत्सुखदुःखकृदित्यर्थः । किं भ्रमः स्वरूपेणैवगुणदोषावहः
नेत्याह । कर्मेति । यस्य कर्मोक्तमविकर्ममिति भिन्ना मेदः तस्य धिक्
गुणदोषो विषयो गुणदोषध्विष इति पाठे कर्माव्यस्तदनु-
वृत्तिप्रयुक्तसुखदुःखबुद्धयश्चेत्यर्थः ॥ कर्मावश्यं कर्तव्यं
नित्यं नैमित्तिकञ्च अकर्म अकृतव्यं प्रतिविष्टमित्यर्थः ।
विष्टमं विविधफलाय योदितं कार्मणं कर्म अवश्यमर्थः स्वतन्त्र-
वस्तुभ्रमदेहात्मभ्रमतोऽहस्य पुंसः विधिनिषेधाद्यात्मकमेद-
मिहयास्त्रवद्भयता तदनुवर्तनातिबद्धवनाश्रयां सुखदुःखे च भ्रमस्य
शास्त्रवद्भयतापादनद्वारा गुणदोषकृत्वेन न स्वरूपेणोति नैवेतावता
ब्रह्मविदां शास्त्रातिलङ्घनं न दोषायेति मन्तव्यं तेषामपि निश्चितं
स्वतन्त्रवस्तु प्रतीतिभ्रमायानामोर्ध्वं कदाचित्प्रमानुशासितवर्तनासत्
प्रयुक्तशास्त्रवद्भयत्वेवावर्जनीयत्वात् न ॥ ८ ॥

भीमविजयस्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

मगवान्युत्तमधुनसवाद्वाजनं स्वतस्त्वमयं बाधोपादिव्यध्या-
जयेया तत्रावावुद्धवाकं स्वाभीष्टमिति वदन् प्रह्लादादीनां स्वलोका-
मनामिलोषं देवकार्यकरणतावतारप्रयोजनं स्वभावात्तरं द्वार-
धत्वाः समुद्रं भञ्जने लोकस्व पापवृद्धिर्नामकृत्स्नं कश्चिर्नस्तो-
काकृत्स्नस्य नित्यागुपेरणं स्वस्मिन्मनः प्रवेश्य महापर्वत-
नित्योगं हस्वादि वाक्ते । यदात्यममित्यादिना । मां स्वलोकागतं कृत-
मभिकांक्षिणः ॥ १-२ ॥

स्वर्गाद्योह्यानन्तरं सप्तमे दिवसे ॥ ३ ॥

यदि वद ॥ ४ ॥

अधमरुचिरिति पञ्चदशः ॥ ५-६ ॥

स्थितिसंचरणे इत्थं भव्यविशेषमुपदिशति । यदिदमिति ।
मनमादिसर्वेन्द्रियैर्गृह्यमाणं यदिदं विश्वं तदिदं नश्वरं क्षण-
भङ्गुरं विद्धि नान्विदमनिर्वाच्यं तद्वाति तत्राह । विद्धीति ।
विद्धीत्युभयत्र संवक्ष्यते मनोमयी भावां च मन्मनःप्रधानप्रक-
ृतिनिर्मिता विद्धि मे बुद्धिप्रधानीकृत्य प्रकृष्टा रचिनस्त्वात् नानिर्वाच्यं
विद्धि मृदुट इति वन्मावावयामिति प्रयोगो युज्यते अचेतन-
प्रकृतेः काव्योत्पत्त्यस्य चेतनायाः कथमिति इवमाद्यङ्का-
प्रकृतिः सा परा मद्या रोदसी लोकधारिणी । क्रुता संत्तमरा
जयवा लोकानामात्मसंहिते"त्यनेन परिहर्तव्या प्राधान्यापेक्षोप-
पन्न इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं प्राधान्यज्ञानपूर्वकं मत्त्वा मयि मनो युञ्जानस्य यो-
गिनो इतथोपशमो नान्येष्वेवाह । पुंस इति । प्रयुक्तस्य मयि मनो
योगशक्तित्वं पुंसो मत्प्रेरितप्रकृतिरचिते नानाविधेयं यो भ्रमो
मामन्तरेण स्वकर्तृत्वज्ञानं स गुणदोषकृत स्वगुणरक्तकृत मनेन
तद्भाज्यसुखदुःखात्मकः अपारः संसारो लक्ष्यत इति ज्ञातव्यं तदुक्तं
"स्वर्गाद्याश्च गुणाः सर्वे दोषाः सर्वे तथैव च । आत्मतः कर्तृत्वा-
भावात् जायन्ते नात्र संशयः । परमात्मानमेवैकं कर्तारं वेद्यं यः
पुमान् । स भुज्यतेऽस्मात्संसारोत्पत्त्यात्मानमेति चेति"भ्रमस्य निमि-
त्तमाह । कमेति सर्वे हि परमेश्वरः करोतीति ईश्वराधीनक्रियायाम्
इदं मया क्रियते इदं मया न क्रियते इदं विपरीतं क्रियते
इति कर्माकर्मविक्रमेति भिन्ना बुद्धिर्भ्रमो गुणाङ्गो रजस्त-
माङ्गो दोषधियो दोषबुद्धेः पुरुषस्य भवतीति वक्षस्माद्भ-
मस्य मूलकारणं रजस्तमसोः यत्किं विज्ञाय तौ परिहृत्य
मयेव स्थापनेन युक्तैर्निष्ठजयो युकाचित्स्त्वम इदं जनदात्मानं
विरिञ्चे ईशस्व कार्यकारणरामके जगति विततं विस्तृतशक्ति-
मात्मानं विविञ्चिष्व अमीश्वरे मयि ईशस्व मदाधारं पश्येत्स-
न्वयः तदुक्तं "आत्मशब्दोद्दितां प्रह्ला परमात्मानमिदो ह्यहम्
सर्वं प्रह्लाया वीक्षते मयि प्रह्लायामेव चेति ॥ ८-९ ॥

भीमजीवमोक्षमिदं कृतकमसम्भवं ।

वत्कुलसंसारदिकं स्वयमिदं तव मयं जायते ॥ १ ॥

मंशेन वक्षदेवेन सह ॥ २ ॥

आपनिर्गन्धमिदं लुकरणाभिमाणं वक्षुतस्तु आपेऽपि निर्मितं

दग्धं दाहो यस्मात्तथाभूतं सत् न ज्ञयति भद्रं न मेव प्राप्स्यती-
त्यर्थः । आवापिप्राप्तिं जतु विद्वांसरिप्यति ननु मध्येऽपि "वज्रं यित्वा
महाराज भीमज्जगदालय" इति वक्ष्यमाणात् ॥ ३ ॥

तव स्वधामनयनं तु किञ्चिद्विषयेनैव करिष्यामि यतो
मुनिषु मनुपदेशप्रदणाय सम्प्रति त्वां स्थापयिष्यामीत्याभिप्रेत्य
तथापदेष्टुमुपक्रमत । यद्यवेति नोदधोयपि मन्थ्यतो यद्युत्त-
रितः प्रभुः । अतो मद्रयुतं वाकं ग्राहयिष्येति तृतीयस्य
तदुक्तः ॥ ४-५ ॥

मनस्तुमुपदेशं तदुपदेशान् प्रत्येवाह । त्वत्त्वित्यादि । यदि सर्व-
निर्वापदेशेन तत्र ज्ञानयोगान् प्रत्येवाह । त्वत्त्विति सप्तमिः ॥ ६ ॥

आगरे मन्माप्रधानं स्वप्ने मनःप्रधानं विद्धि अत एव
नश्वरं विद्धीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अयुक्तस्य । असमाहितचित्तस्य भ्रम एव तावज्ज्ञानार्थः बहु-
विधार्थो यत्र तथाविधः स एव च गुणदोषभाक् गुणदोष-
बुद्धिदेहुरित्यर्थः । अतः कर्माकमेति ॥ ८-९ ॥

भीमविजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

सप्तमे ज्ञानवैराग्ये विधित्तुः कृष्ण उवाच ।

अवधूतोक्तगुरुषु प्रोवाचाष्टौ धरादिकान् —

स्वर्वासं वैकुण्ठवासप्रति ॥ १ ॥

मंशेन वक्षदेवेन सह ॥ २ ॥ — ॥ ३ ॥

अत्रान्तरे मनासि भगवान् किञ्चित्परांमर्थं क्विमयवादिविवाह-
वाद्याद्यसुरवधप्रसङ्गतस्तत्र तत्र यन्धुमिदमप्रसङ्गतस्येन्द्रप्रस्थमि-
थिलादिषु च वातावातेर्मां दिव्येषां भूतवृक्षमनानां मनोऽर्थो मया
प्रायः संस्थापित एव पृथिव्या भ्रमः स्थितानां वलिराधिनस्त्वं
नादीनामपि पद्ममातनयनगुरुपुत्रानयनप्रसङ्गेन ऊर्ध्वस्थानाम-
दितिकइषपादीनामपि पारजाताद्याहरणप्रसङ्गेन महावैकुण्ठ-
स्थानामादिपुरुषभूमादीनामपि विमवाकानयनप्रसङ्गेन वाञ्छितं
महर्शनं निष्पादितमेव किन्तु वदरिकाभमवालिनां नरनारा-
यणादिपरमैश्वर्यमहामुनीन्द्राणामेव महर्शनोत्सुर्कथं न संफलीभूतं
यथैव सम्प्रति तु सपादशतवर्षपर्यन्ता मत्पाकटयमयोवा च
वृत्तैस्तत्तत्प्रसङ्गोपायितुमयमुत्तम एव निरूपयितव्यः अयं हि
मत्तत्त्वत्वान्मत्प्रतिमूर्तिरेव तेऽयः उपावनत्वेन देवं मदीय-
मगशब्दवाच्यमोक्षानवैराग्ययोरैकमेकं कथं मद्भक्तिशोभं च
मद्भान्तर्प दत्तामिवावाय यास्वस्तेषां मनोऽमीष्टं स्पष्टमेव पूरायित्यति
यद्यप्यस्य मत्प्रमपरिपूर्णास्य तदुत्प्रेक्षानवैराग्ये वसेते एव सम्प्रति
मयोपदेशेऽययोः पृथक्ज्ञानवैराग्ययोर्नोत्प्रेक्षास्य जिघृक्षु तदपि मदि-
च्छायां स्वस्मात्प्राप्यस्य जिघृक्षा स्वत्वधुनैवोत्पत्त्यते तथैव यद्यप्यस्य
मद्विद्युतो सद्य एव प्राणाहानिस्तदपि मद्विच्छाशक्तिरेव वक्ष्यती
प्राणानस्य पालयित्वा तावद्वैद्यमप्येनं यापयिष्यति प्रापञ्चिकलो-
कावचितं मद्भक्तिकेऽपि स्थापयिष्यतीति परामुद्रयं च भीमपुङ्ग-
वत्तेषां ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तियोगस्य च जिघृक्षां संचारयेत् । त्वं
तिवति । स्वजनवन्धुषु यादवादिषु स्नेहं परित्यजेति तेषु तव स्नेहो
जिविधः मत्परिचयात् प्रथमत एव ज्ञादेवसस्त्वनेकः मत्सम्भ-

श्रीमद्विष्णुनायकवर्तिकृतसारसंक्षेपेति ।

श्रोतव्यो द्वितीयः तत्र पूर्वं एव त्वया कृतं शक्त्यः स एव मया त्यागे विधीयते ननु तत्र त्वदाकृतत्वादिभिर्गतिस्त्वान्ति भगवदाशय उद्धवेन ज्ञायत एव ॥ ४-८८ ॥

ननु कीदृशं समदृक्त्वन्तर्ग्राह । यदिदमिति । मनसादि- भिर्गुह्यमायां यदिदं पृथिव्यादिकं वसन्ते तत्सर्वं जागरे मायासमं मायाकल्पितत्वाच्चैतत्तुल्यमेव स्मरन्ते मनोमयं मनःकल्प- तत्वेनांशे सर्वतुल्यमेव ॥ ७ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति । पुंस इति । नानार्थो नानाविधोऽर्थो यो गुणदोषभाक् प्रथमार्थो गुणं भजत इत्युक्तं द्वितीयः अथमर्थो दोषं भजत इति निरुद्धः पुंसोऽयुक्तस्वात्मनिनो भ्रमः भ्रमप्रतीति इत्यर्थः । गुणप्रवाहपतितानां कोवार्थं उक्तं को वा निरुद्धस्तेषां वा क ल्पकः को निरुद्धः यत्कृतं विप्रकेतुना "गुणप्रवाह एतस्मिन् कः शापः कौन्वतुमहः । कः स्वर्गो नरकः को वा किमुचं दुःखमेव वेति ननु वेदेनैव विधितेषां गुणदोषावुक्तौ सत्यं वेदोऽप्य- विद्यावद्विषय एवेत्याह । कर्म विहितम् प्रकर्म तदुपायः विकर्म निषिद्धमिति मिदा भेदो गुणदोषाभयो गुणदोषाविवे- चायस्य तस्याप्राप्तिर एवोक्त्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नाहं तवाङ्गिकमर्कं हाणांमपि केशव त्यक्तुं समुत्सहे जायेत्यादिवादिनमुद्धवं प्रत्यस्मिन्मध्यामे स्वप्राप्तये संक्षेपतः सं- साराद्वैराग्यं स्वभक्तिमात्मज्ञानं तदाद्वैतं तदाद्वैतसंवादेभ्यः स्वतुविशद्वेषु अष्टगुणं आह श्रीभगवान् । यदात्येति । सहायेत- त्कृत् नूनं लोके सन्तवद्वैते भवामिति यदात्य तन्मे विस्मयितं कर्तुमिष्टमेव ब्रह्मादयोऽपि मे स्वर्वासं ये स्वर्गे लोकेऽमृतत्वं भजन्ते इति श्रुत्युक्तपरमव्यामवाप्तं प्रति भक्तिकाङ्क्षायाः आकाङ्क्षा- वन्तः सन्ति ॥ १ ॥

अहमपि स्वज्ञानं गच्छुं प्राप्तावस्योऽस्मीत्याह । भवेति । अंशेन वक्ष्येन सह ॥ २ ॥

तस्य च सर्वतो विरक्तो भूत्वा मङ्गलनिष्ठो भवेति वक्तुमाह । कुलानिति श्लोकप्रवेशः ॥ ३ ॥

यदि मया लोको भविष्यति तर्हि तस्य लोको नष्टमङ्गलो भवि- ष्यति अत एव कश्चिना नितरा-भाक्तो भविष्यति ॥ ४ ॥

हेमह ! इह गृहे त्वया नैव वस्तव्यम् ॥ ५ ॥

सर्वं परित्यज्य त्यक्तोऽपि स्रद्धं च परित्यज्य सत्यकृमाभि- मनः भावेनैव समदृक् सन् नां पृथिवीं विचरस्व ॥ ६ ॥

सर्वपरिणामो त्याज्यस्य दोषः भगवति मनःसमावेशने भग- वद्गुणप्रेषितः समदृक्त्वे सर्वस्यैकारमकत्वं चापेक्षितमती भगवान् स्वस्य सर्वहेतुत्वेन गुणं सर्वस्य नश्वरत्वेन दोषं सर्वस्य स्वशक्तिरूपमायाकारत्वेनैकारमकत्वाह । यद्विधमिति । इह मन- सादिभिर्गुह्यमायां जगत् नश्वरं गुणमङ्गुरं विद्धि वक्ष्यतो माया- मनोमयं मायाप्रेरकमनःप्रधानं जगदुपादानरूपायाः मम शक्तेः

प्रेरकेण मम मनसा जगद्विर्माणो प्रधानभूतेन रचितमित्यर्थः । सर्व- स्य जगतो ह्यनित्यत्वात् तत्र विरक्तः सन् मम मायाकारत्वेन समं मत्वा समदृक् सन्सर्वहेतुत्वेन सर्वेश्वरं मां जानन् मङ्गलः सन् पृथ्वीं विचरस्वेति कलितोऽर्थः ७ ॥

ननु नां पश्यंतो मम विहितकर्मदोषः स्वाद्विद्महे ॥ पुंस इति । अयुक्तस्य आवेकितः भगत्कारणाज्ञानभक्तिरहितस्य नानार्थः संसारः भ्रमः स्वाभावोऽन्याभयो वेत्यादिभ्रमविषयो भवति अतः स पुमान् गुणदोषभाग्भवति अत एव तस्य गुणदोषाभयोः पुंसः कर्माकर्मविकर्मोति भिदो भवन्ति भवित्वेकसिद्धयर्थं विहितं कर्मा- नुष्ठयमेवाकर्मविहितोपायो नैव कर्तव्यो विकर्मं निषिद्धाचार्या नैवकर्तव्यमित्यर्थः । विहितमनुष्ठेयं निषिद्धं दूरतो ह्यमवेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवानुवाच ।

हे महाभागी उद्धव जी तुमने जो बात हम से कही है सो तो हमारी करने की इच्छा है ही है ब्रह्मा महादेव और सब लोकपाल मेरा प्रियपुत्र में वास करना चाहते हैं ॥ १ ॥

मैंने इहाँ का सब देवता का कार्य कर दिया है जिस के वास्ते ब्रह्मा के प्रार्थना करने से अंश बलदेवजी सहित हम अवतरणो भये हैं ॥ २ ॥

यह कुछ श्राप से उद्धव होकर परस्पर के वैर से नष्ट हो जायगा और आज से सात में दिन इस पुरी को समुद्र डुबा देगा ॥ ३ ॥

मेरे न रहने से इस लोक का मङ्गल नष्ट होजायगा जब तबही है साधु उद्धव कलियुग भी इस लोक के मनु- ष्यों को हत आगी कर देगा ॥ ४ ॥

मैं जब इस महीतल को त्याग देऊंगा तब तुम इहाँ नहीं रहना है मद्र इहाँ के लोग सब अधर्म में रूचि करे गा ऐसा कलियुग का धर्म है ॥ ५ ॥

तुम तो अपने सज्जन वन्धुओं में सब स्नेह को छोड़ अच्छी तरह मेरे से मन लगा कर समझाहि होकर पृथिवी में विचरो ॥ ६ ॥

जो यह संसार में मन से बचन से नेत्रों से कर्णों से ग्रहण किया जाता है सो सब नश्वर भनित्य है इनको मनो मय भगम्भावा रचित जानो ॥ ७ ॥

अज्ञानी पुरुष का नाना प्रकारों में मन का भ्रम रहता है वसी से गुण और दोष देखा जाता है गुण दोष की बुद्धि ही से कर्म प्रकर्म विकर्म एगुणों के भेद भी यथा विचार माने जाते हैं और किये जाते हैं ॥ ८ ॥

तस्माद्युक्तैर्द्विप्रामो युक्तचित इदं जगत् ।

आत्मनीक्ष्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ॥ ६ ॥

ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् ।

आत्मानुभवतुष्टात्मा नान्तरायैर्विहन्यसे ॥ १० ॥

दोषबुद्ध्याभयातीतो निषेधान् निवर्तते ।

गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथाऽर्भकः ॥ ११ ॥

सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ।

पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृप ! ।

उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुर्युतम् ॥ १३ ॥

उद्धव उवाच ।

योगेहा ! योगविन्यास ! योगात्मन् ! योगसम्भव ! ।

निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्यागः संन्यासलक्षणः ॥ १४ ॥

त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् ! कामानां विषयात्मभिः ।

सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः ॥ १५ ॥

सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे ।

तत्त्वज्ञसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् ॥ १६ ॥

श्रीशुक्रस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

कथमात्मनि परिच्छिन्ने विततं जगदीक्षणीयं तत्राऽऽह ।
आत्मानामिति । मयि प्रवृत्तिं तद्वर्णनेच्छ ॥ ६ ॥

नन्वेव युक्तचित्तत्वेन कर्माकरणे हेव दयो विज्ञानं करिष्यमिति
तत्राऽऽह । ज्ञानेति । ज्ञाने वेदनात्परेनिश्चयो विज्ञानं तद्वर्ण-
नमवस्थायां सम्यग्युक्तस्तत आत्मानुसवेनैव तुष्टचित्तोऽतः
शरीरिणां देवादीनामात्मभूतोऽन्तरायेनैव इत्यस्ये प्रथम भावः
भावदनुसवं यथाश्रमं कर्माणि कुर्वदेव तदनन्तरं सर्वेषामात्म-
भूतत्वात् कोऽपि विद्वानाचरति तथाच श्रुतिः "तत्त्व ह न
देवास्त नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवती"ति ॥ १० ॥

नञोरपक्षज्ञानस्वापि यथेष्टाचरणप्रसङ्ग इत्याह । दोषबुद्ध्येति ।
गुणदोषबुद्ध्यातीतोऽपि प्राक्तनसंस्काराधिषेधाधिषेत्त एव किन्तु
न दोषबुद्ध्याविहितं च प्रायशः करोति न गुणबुद्ध्या यथा
ऽर्भकः सङ्कल्पविकल्पपरहितः किञ्चित्करोति कुतश्चिचित्तं
तद्वत् ॥ ११ ॥

एवं भूतस्य न पुनः संसार इत्याह । सर्वभूतेति । न विपद्येत
न पुनः संसरेत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

[४८]

त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्याद्युपदेशमात्मनोऽवोच्यं सम्भानः
पुच्छन्निर्वाणेशेति । योगफलदायिन् योगविदां न्यासो नामातिगोचरो
निक्षेपविशेषः यदा योगो विन्यस्यते क्रियते यस्मिन् योगात्मन्योगे
आत्मा प्रकटो भवति यस्य योगस्वरूपेति वा योगस्य सम्भवो
वस्मात् चतुर्भिरेतैः सम्बोधनैः स्वमहिम्ना केवलं त्वयोपदिष्टं
न तु मधिकारं पर्यालोच्येति द्योतितम् तदाह । निःश्रेयसायेति ।
नञारोऽप्यर्थं सर्वस्वदानादिवदयं त्यागः किन्तु संन्यासलक्ष-
णोऽप्रत्यापत्तिरूपः ॥ १४—१५ ॥

येऽपि त्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं मूढमतिः कृतः ममेत्यहमिति
च सानुबन्धे पुत्रादिसहिने त्वन्मायया विरचिते आत्मनि वेदे
विगाढो निमग्नाऽतस्तत्त्वं भवता निगदितं यथाहमज्ञसा
संसाधयामि तथा भूय मामनुशाधि शनैः शिष्य ॥ १६ ॥

श्रीराधारमयादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी दिव्यगी ।

यस्मादयुक्तस्यैव समस्तस्मात् आत्मनि त्वंप्रवृत्त्याधि-
ष्ठते तद्वर्ण्यं प्रवृत्त्यैव जहजहल्लक्षणयेति शेषः ॥ ६

भौतधारमण्यशेषगौत्रमिविरचितः
दीर्घिकादीनिनी टिप्पणी ।

वेदतात्पर्यनिश्चयः तत्त्वमसीत्यादिब्रह्मवाक्यानां स्वधारणं तद-
र्थानुभवः वेदार्थसाक्षात्कारः तेनैव आत्मानुभवेन ब्रह्मानुभ-
वेन अतस्तुष्टचित्तत्वात् आत्मभूतः ब्रह्मत्वेन स्वरूपभूतः यावद्-
नुभवम् अनुभवपर्यन्तं ब्रह्मसाक्षात्कृतेः पूर्वमित्यर्थः । यथासम्भव
ज्ञानाऽविरोधेन तदनन्तरम् अनुभवानन्तरं कर्माकरणेऽपि कोऽपि
देषादिः तथाच ब्रह्मानुभविनो विघ्नाभावे भूमायां भूतिः इ-
ह लब्धव्यमप्यर्थं देवा अपि तस्य ब्रह्मानुभवेनः अभूत्य ब्रह्मधी-
प्रतिबन्धाय नेशते न सगर्वाः भवन्ति हि यतः स ज्ञानी एषां
केवादीनामात्मा स्वरूपं भवति नहि स्वरूपे कोऽपि विघ्नमाच-
रति ॥ १० ॥

निषेधात् सुराणानादेः दोषबुद्ध्या हेयबुद्ध्या न गुणबुद्ध्या
उपादेयबुद्ध्या उभयातीतः पुमान् निषेधाच्च वर्तते किन्तु दोष-
बुद्ध्या न विहितं च करोति किन्तु गुणबुद्ध्या नैत्यन्वयः ॥ ११ ॥

एवम्भूतस्य जीवमुक्तस्य ज्ञानविज्ञानाभ्यां परोक्षाऽपरोक्षानु-
भवाभ्यामात्मविषयको निश्चयो यस्य स तथा न संसरेज्जन्मादि-
नानुभवेत् ॥ १२ ॥

महाभागवतत्वेन कृष्णारख्यपरमतत्त्वस्य नित्यप्राप्तेस्तदुपदेश-
गौरवेणैव तत्त्वजिज्ञासुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

आत्मनोऽयोग्यमिति । भगवता स्वत्यागात् स्वायोग्यताति-
शयमननादित्यर्थः । निरुपमस्य भगवतो निक्षेपविशेषत्वेन वर्णनं
भनुचितमित्येवमर्थो यद्येति योग्यश्चरुतिनिरोधः योगे सम्प्रज्ञात-
समाधौ आत्मा स्वरूपं प्रकटो ज्ञातो भवति यस्य तदुक्तं पतञ्ज-
लिना "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थान"मिति अत्र प्रकटपदार्थाद्वारात्
पश्चान्तरं योगस्वरूपेति योगोऽसम्प्रज्ञातसमाधिः स्वरूपं निर्वि-
कल्पकं यस्य स तथा तदुक्तं पातञ्जले "विरामप्रत्ययाऽप्राप्त-
पूर्वकः संस्कारशेषोऽयम्" इति विरामप्रत्ययो नेति नेतीत्येतद्व्याप-
वादस्तद्व्याप्यपूर्वः अन्योऽसम्प्रज्ञातसमाधिः सच ब्रह्मात्मक
एव अभावस्याधिकारणारम्भकत्वादित्यर्थः । योगस्य सप्रभवः सुग-
मतपोऽस्ति येन आत्मा तावदुक्तं तत्रैव "इश्वरप्रणिधानाद्दे"ति
नकारोपपत्त्यर्थमिति काळपुरुषप्रतिमद्वी सर्वस्य त्यक्त्वा अप्रा-
प्यान् रक्षति पुनश्च प्रव्याजने करोति इति तदीयसर्वस्वज्ञान-
वक्ष्याय संन्यासरूपस्यागः पुनर्ग्रहणं प्रत्यापत्तिः अप्रत्यापत्तिरूपः
पुनर्ग्रहणस्वरूपः मिथोस्मिन्मिथोव्यतिरेकेति पुनर्ग्रहणो वास्ताधि-
त्वेन निष्काधवगादित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्थितिं भगवतस्तु सुतरां बुष्करः इति मे मतिर्निश्चयः तदुक्तं
त्वमेव युजानानाममक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः । अक्षीणावासनं
राजन् । इत्येते पुनरुत्थितामिति ॥ १५ ॥

स इति तत्त्वज्ञवत्त्वात् यं प्रतीत्यप्याहृतम् अतो देहे निमग्न-
त्वात् तत्तु सज्जनादी स्नेहत्यागादिकं अजसाऽनायासेनैव ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीरम् ।

इदं जगत् शरीरमात्मनि जीवेन धार्यं विस्तीर्यः ।
आत्मानं जीवं मयि विततं मया धार्यं विस्तीर्यः ॥ १७ ॥

ज्ञानविज्ञानसंयुक्तः साधारणासाधारणाकारविषयज्ञान-
वान् ॥ १० ॥

दोषेति । उभयातीतः गुणदोषातीतः तदेष विवृणोति । दोष-
बुद्ध्या निषेधाच्च निवर्तते निषेधमनुवर्तते एव निषिद्धात्तात्पर्या-
मेव दोषातीतत्वमित्यर्थः । गुणबुद्ध्या विहितं कार्यं न करोति
काम्यानुष्ठानमेव गुणोक्तिव्यमित्यर्थः । काम्यानां स्वाधौ बुष्कर
इत्युत्तराभिधानात् अयामंशः वाच्यदनाविष्कृतस्वार्था-
त्म्यः ॥ ११ ॥

ज्ञानविज्ञाननिश्चयः सांख्यप्रसंख्यानवान् सांख्यदर्शनाद्वैतस्य-
माह । पश्यन्महात्मकमिति ॥ १२—१३ ॥

योगेश योगनिर्वाहक योगविन्यास विन्यस्यतेऽनेनेति विन्या-
सः योगोपदेष्टः योगात्मन् योगस्याधार योगशास्त्रजनक १४—१५
विरचितात्मनि संसारे इति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवधवाचकतुल्यभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्माज्ज्ञानार्थप्रतीतेर्भूमस्य सुखदुःखगमसंस्मृतिहेतुत्वं ततस्तत्त्व-
बुद्धये सर्वं ब्रह्मात्मकं पश्येत्माह । तस्मादिति । युकेन्द्रियग्रामः निषिद्धि-
तेन्द्रियगणः युक्तचित्तः मर्यादेऽतिवृत्तिः इदं जगद्विस्तीर्यमा-
मात्मकं देवमनुष्यादिशरीरजातमात्मानि जीवे इच्छन् जीवेन चार्थं
पश्य आत्मानं जीवं मर्यादाश्वरे विततं व्याप्तं मया धार्यं पश्येत्यर्थः
सदैवमीक्षमाणास्य भ्रमस्तन्भूत्वा संस्मृतिश्च निवर्तते इति
भावः ॥ १७ ॥

नन्वित आरम्भैवभीक्ष्णमाणास्याप्यनादितया विषयप्रवयोन्द्रियस्थो-
कविधेत्तुस्यान्तरायेर्विहितः स्यादत आह । ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञान-
संयुक्तः साधारणासाधारणाकारविषयज्ञानवान् पृथिव्यादीनामात्म-
पर्यन्तानां तत्त्वानां साधर्म्येवैवमर्थोमिहः शरीरिण्यामात्मभूतः आत्म-
वत्सर्वसुहृद्भूतः आत्मानुभवेनैव निरतिशयसुखरूपेण सन्तुष्टः
विघ्नेन विह्वल्यते नहि निरतिशयानन्दोदधिप्रभः शब्दादिसुखे-
शाभासानुभवतदर्थकमरूपैरन्तरायेर्विह्वल्यते । तत्र तस्य रुचिरे-
वानुद्वादिताभावः । ज्ञानविज्ञानसंयोगस्त्वनान्मनमनुपादेय-
स्वार्थः । तस्य शब्दादिविषयेष्वरुच्यर्थं ततश्चानुभव-
बुद्धिः ॥ १० ॥

नान्तरायेर्विह्वल्यत इत्यनेनैहिकपारलौकिकशब्दादिविषयिकसुख-
तदर्थकमेकरूपान्तरायेर्विहितनास्तीत्युक्ते तर्हि स किञ्चिद्विनिषेधो
नानुवर्तते एवेत्येवञ्चायां तस्य विशयमाह । दोषेति । आत्मानुभव-
सन्तुष्ट इत्यनुवर्तते तदयमर्थः आत्मानुभवसन्तुष्टः, उभयातीतः
वैयर्थिकसुखदुःखातीतोऽपि दोषबुद्ध्या—

नाविरतो बुद्ध्यदिताज्ञाशान्तो नासमाहितः ।

नाशास्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयादिति ॥

निषिद्धाचारस्यात्मासाक्षात्कारविरूपदोषबुद्ध्या निषेधाच्च निवर्तते
किन्तु निषेधमनुवर्तते एव तथा गुणबुद्ध्या स्वर्गादिसुखसाधनत्व-
बुद्ध्या विहितं कार्यं कर्म न करोति निषिद्धाचारः प्रत्यवाय-
जननद्वारा आत्मानुभवायथा प्रत्यापत्तेस्तथा गुणबुद्ध्या कृतं कार्यं
कर्म स्वफलजननद्वारा तस्मात्प्रत्यापत्तेरिति तदपि न करोतीत्यर्थः
एते भूतोऽपि यथा अमंशः अमंशो यथा स्वस्वभावमनाविष्क-
वेणवतिष्ठते तद्वदयमपि समाहास्यमनाविष्कर्वजवतिष्ठते

श्रीमद्गीतासुखाद्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

इत्यर्थः । आश्रमकृद्दृष्टान्तेन विदुषः कामचारोऽनुष्ठायत इति न मन्तव्यं तेषु "नाविरतो दुश्चरिता" इति विद्याविराजित्वश्रवणादिभ्यः विद्यायामनन्वयात्तथा चानाविष्कारस्यैवान्वयात् तथा च श्रुतिः बाल्येन तिष्ठति शरीरकसूत्रं च "अनाविष्कुर्वन्वयात् तस्यायमर्थः बाल्येन बलमावानाविष्काररूपं कर्म इति ननुपाद-
दानो वलनं विद्वान् कुतः अन्वयात्तस्यैवान्वयात् बाल्येन तिष्ठति सीदस्मिन् विद्यो तस्यैव ह्यन्वयसम्भवः इत्येवं तु विद्या-
विशेषित्वश्रवणात् नाविरतो दुश्चरितादिति बाह्यशुद्धौ सर्वशु-
द्धिरिति च ॥ ११ ॥

एवमुक्तं न पुनः संसृतिरित्याह । सर्वभूतसुहृदिनि । सर्वभूत-
सुहृदित्यनेनात्मभूतः शरीरिणामिति पूर्वोक्तं विवृतं ज्ञानं
इत्यनेन वैराग्यवत्त्वमुक्तं तेन नान्नरायैर्विहृत्यत इत्यस्यायं वक्तुः
ज्ञानविज्ञाननिश्चय इत्यनेन ज्ञानविज्ञानसंयुत इति प्रत्यभिज्ञापितं
प्रहयन्महात्मकं विश्वामित्रेण जगदात्मानि वीक्ष्यस्त्रेयाद्ययं वक्तुः
एवमुक्तः पुनर्न विपद्येत न संसरेत् ॥ १२ ॥

इति ॥ हे नृप ! उद्धवः प्रणिपत्य तमस्कृत्य तत्त्वमुपाश्रयो-
पासकोपासनतत्साधनयथावस्थितस्वरूपं छातुमिच्छन्त्युत श्री-
कृष्णं प्राह ॥ १३ ॥

तदेवाह । योगेश्वर्यादिष्वहमिः । तावज्जाहं त्वत्प्रदत्तोऽसरेहानप्रभु-
रिति साधोच इत्यादिप्रयोगा समवोच्यति योगेश्वर्यादि योगेश्वर्यादि-
निर्वाहक इहामि बुद्धियोगं तमिति भगवता गीतत्वादिति भावः
योगेश्वर्यास त्रित्वस्यनेनेति विन्यासः योगोपदेष्टुः योगात्मन्
योगस्याधारः योगफलरूपेति वा योगसम्भव ! योगशास्त्रजनक

योगशास्त्रं ब्रह्मोपासनात्मकः त्वं तु सर्वं परित्यज्यतेयादिना भगवति
चित्तनिष्ठातात्मकभक्तियोगस्य विषयामिलाषत्यागादिपूर्वकत्वमुक्तं
तद्वत्त्वमानं मन्वानः तदुपायं पृच्छति । निःश्रेयसायेति साङ्ख्येन
निश्रेयसाय मोक्षाय त्यागः प्रोक्तः साश्च नारोग्याद्यर्थसर्वस्वदानादि
वक्ष्ये त्यागः किन्तु संप्राप्तिलक्षणाः अप्रत्यापत्तिरूपः प्रोच्यताम् ॥ १४ ॥

ततः किमत्र आह । त्याग इति । हे भूमन् ! काम्यजन इति
कामा विषयाः तेषां त्यागो विषयात्मभिर्विषयप्रवणचित्तैर्बुद्धेरः
बुद्धेनापि कर्तुमशक्यः सर्वोत्तमानि त्वयि अमर्त्ये स्तु सुतरां दुष्करं
इति मे मतिः संजातमक्तियोगेस्तु निरुतिशयसुखरूपत्वद्वन्तुभवनि-
ष्ठत्वात्कथं चित्कामत्यागः सम्भवतीति त्वद्वक्तव्यं सुतरां दुष्करं
इति भावः ॥ १५ ॥

सोऽहमिति । ये प्रति त्याग उपदिष्टः सोऽहं त्वन्मायया विरचितो
मात्मनि देहे सानुबन्धे पुत्रकलत्रादिवाहिने ब्रह्म अमाभिमानमुद्धम-
निरत एव विनाशः प्रज्ञः भवता अग्निगदितं त्वं तु सर्वं परि-
त्यज्येत्यादि तद्यथाज्ञमा सुखेन साधयामि तथा हे भगवन् !
भूयं मामनुशास्य विविच्य ज्ञापय भूयमिति हेतुगर्भम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिक्षजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वक्ष्यतेतिबन्धके सत्यन्तरायेकवीक्षाप्रकारो विहितः स्या-
दित्यत्राह । ज्ञानेति । शरीरिणामात्मवद्भूतः "आत्मोपपन्नेन सर्वत्र
क्षमं पश्यति योऽजुने"तिवचनात् आत्मोपपन्नेन सर्वाणि भूतानि

पश्यन्तित्यर्थः । आत्मनः परमात्मनोऽनुभवेनैव तुष्टः आत्मा मनो
वक्ष्ये स तथा अनेन "अद्विगम उत्तरपूर्वाध्वोरशुभविनाशौ तद्वच-
पदेशात्" इति सूत्रार्थो दर्शित इति ॥ १७ ॥

एवंविधज्ञानिनः कर्मकरणापकारश्लाकद्वयेनाह । शेषबुद्ध्याति ।
यः शान्तः क्रोधरहितः ज्ञानविज्ञानाभ्या वेष्णवसिद्धान्ते निश्चलः
पवंतवत् स्थिरा विश्वं भवात्मकं मम सर्वस्वातन्त्र्यात्मदधानं
पश्यन्नत एव ममाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतसुहृदविश्वेषां भूतानां निरु-
पाधिकप्रीतिकुदत एवोभयार्तातः ऐहिकामुष्मिकविषयविरक्तो
निषिद्धाचरणादौषः स्यादिति शेषबुद्ध्या तदोपातुत्पस्ये निषेधा-
विषयवत्त्वज्ञ-निवर्तते विहितकरणात्सुखादिगुणो भवतीति
गुणबुद्ध्या विहितं न करोति किं तर्हि यथात्मकः फलानुसं-
धानरहितः क्रीडावक्ष्यां कार्यं करोति तथा किं स्वतन्त्रकृतौ
नारायण एव मयि स्थित्वा विहितकरणो प्रेरयति निषिद्धा-
निवर्तयति तद्वक्तव्यं मम तत्फलमिति निरूप्य कर्म करोति
स पुनर्न विपद्यते संसारलक्षणां विषयं न प्राप्नोतीत्यन्वयः—

कर्तृत्वमात्मनो यस्माज्ज्ञाननिष्ठो न मन्स्यते ।

अनोऽकुर्वन्नपि सखा कोषबुद्ध्या न निन्दति ।

गुणबुद्ध्या न विहितं किंभीशयेरितोऽस्म्यहम् ।

स एव च मयि स्थित्वा निन्दानिन्द्ये कर्मोत्थजः ।

न मे दोषो न च गुणः कर्तृत्वाभावतः स्फुटम् ॥

स्वातन्त्र्यवत्त्व चेदस्य येऽज्ञास्तेषु सर्वेऽपि ।

इति मत्वा निवर्तते निन्द्याकुर्याद्गुणानिति ॥

इति वाक्यसिद्धोऽयमर्थः ये ब्रह्मास्तेष्वेतेषु दोषो गुणश्च भवे-
दित्यर्थः ।

अनित्या मे गुणा न स्युर्दोषा नैव कथञ्चन ।

इति मत्वा शुभं कुर्यान्निवर्ततेदशुभादपि ॥

ज्ञाती त्वकर्तृत्वाभावादीनामकर्तृत्वनिश्चयात् ।

किन्तु पूर्णगुणावैव न तु दोषापनुस्ये ॥

नन्वात्पगुणसिद्धयर्थं बाह्यवत्कृतनिश्चयः ।

इत्येतदुक्तार्थं मानम् ।

वैलक्षण्याद्वैभवेन तत्तन्त्रासाधारमकम् ॥

इति विश्वं प्रपश्यति ज्ञाननिष्ठा हरेः प्रियाः ।

इत्येतज्ज्ञानार्थिना विद्वन्मेव द्रष्टव्यमित्यादिमन्त्रे मानम् ॥ ११-१३ ॥

योगस्य अतिप्रमादरीश योगस्य ज्ञानस्य विशेषेण न्यासो
देवादिषु येन स तथा तस्य सर्वोद्यमे योगविश्यासेति योगात्मन्
ज्ञानस्वरूप ! योगसंभव उपायजनक—

ज्ञानं तु योगशब्दोक्तं युज्यतेऽनेन यत्सुखम् ॥

कचिद्योग उपायः स्यात्किञ्चित्चित्तनिरोधनमिति ।

त्यागं दानाद्व्यावर्तयति संन्यासलक्षणा इति सर्वबुद्धसंग-
परित्यागलक्षणा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ततः किमत्राह । त्याग इति । कामानामपे त्यागः सुतरां त्वदप-
मर्त्ये दुष्करः ॥ १५ ॥

त्वन्मायया सोऽहमुद्धवनामा सानुबन्धे विरचितामाति
निर्मितदेहे ममाहमिति भूदमनिरत एव विनाश इति यत्तस्मा-
द्भवता निर्गदितं यथा साधयामि तथा भूयं मां साध-
यस्व ॥ १६ ॥

श्रीमत्प्राज्ञागोत्राधिकृतकमसम्भवेः ।

ज्ञानेनप्राप्ता प्रज्ञा ॥ १०—१२ ॥

श्रीमानुषोऽपि महाभागवत्त्वात् श्रीमगवत्सन्धोपदेशगौर-
वणा तस्मै जिज्ञासुरिव श्रीमगवता स्त्रत्यागात्स्त्रायोऽन्यनातिशयम-
नेन तत्राप्यानिनिकृष्ट इव सदैव्यमाहेत्याह । इतीत्यादिभिः ॥ १३ ॥

तथैव तस्य वाक्यं दर्शयति । योगेशति त्रिभिः ॥ १४—१७ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तस्माद्युक्तेन्द्रियग्रामः निरुद्धेन्द्रियवृत्तः निरुद्धचित्तः सन्
इहं सुखेन्दुःखमयं जगत् आत्मानि भोक्तारि जीवे भोग्यत्वेन
स्थिते पश्य तं च भोक्तारमात्मानं मय्यर्धाश्वरे परमात्मानि
निधन्तरि निधयत्येव स्थितमीक्ष्य ॥ ६ ॥

नन्वेवं युक्तचित्तत्वेन कर्माकारणं देवादयो विद्वान् करि-
ष्यन्ति तत्राह । ज्ञानेति । ज्ञानं वेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानं नद-
यांनुभवः तादृशं सम्यक् युक्तः तन्मात्मानुभवेनैव तुष्टचित्तः
ततश्च शरीरिणां देवादीनामप्यात्मभूतः प्रीतिपात्रीभूतः स्वाः
संयाच भुतिः "आत्मा ह्येषां स भवती"ति ततश्च नैव ते विद्वान्
कुर्वन्ति मावः ॥ १० ॥

किञ्चोत्पन्नज्ञानोऽपि न यथेष्टाचरणो भवतीत्याह । दोषेति ।
गुणदोषवृत्त्यातीतोऽपि ज्ञानी प्राक्तनसंस्कारतो निषेधाश्रितवर्तत
एव किन्तु न दोषवृत्त्या विहितश्च मायशः करोति न तु गुण-
वृत्त्या यथाऽमर्कः सङ्कुलपवित्रलपरहितः किञ्चित् करोति कुत-
श्चिद्विवर्तते च तद्वदिति ॥ ११—१२—१३ ॥

हे योगेश ! योगानां कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगानामिष्टव-
त्तमेष्वयोजयिष्यामि । अनधिकारियेष्वपि भक्तियोगं ज्ञानं सम्प्रति
श्रमप्राधादेव विन्वस्यसीत्यर्थः । योगात्मन् । हे योगस्वरूप यदि
त्वं मया प्राप्तस्तर्हि सर्वं योगाः प्राप्ता एवेति भावः । किञ्च
योगाङ्गभोगादेव त्वं सम्भवसि भक्त्याविर्भवसीति मया
भक्तियोगो विशेषतो हेय इति भावः ॥ १४ ॥

विषयात्मनिविषयाविष्टचित्तैस्त्वङ्गकैरपि दुष्करः प्रमत्तैस्तु
मुत्तराम् ॥ १५ ॥

स च विषयाविष्टचित्तोऽहमेव यत्स्वप्नमाध्या विरचिते
आत्मनि देहे सानुबन्धे पुष्कलप्रवृत्तिसहिते विगाढो निमग्न
इति देहस्याधकूपत्वमारोपितं तेन तदावेशत्याजनमेव तस्मा-
दुत्कारः प्रथमं कार्यैस्तदन्तरमेव ज्ञानाद्युपदेश इति ध्वनिः
तत्तस्मात् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु अयुक्तस्य गुणदोषधियः आवश्यकतया कर्मण्ये-
वाधिकारोऽस्तु मया किं कर्तव्यं तत्राह । तस्मादिति ज्ञाप्याम ।
ज्ञानभक्तिहीनः गुणदोषमाक् भवति अतस्तस्यावश्यकतया
कर्मण्यधिकारः भवति ननु मज्जज्ञानभक्तियुक्तः तस्माद्धेतोः पु-
नरिन्द्रियग्रामः नियमितेन्द्रियसमूहः युक्तचित्तः नियमितेन्द्रिय-
नायकः आत्मानि जगदात्मानि अधीश्वरे चेतनाचेतननिधन्तरि
मायि विततं जगत् आत्मानं च ईक्ष्य ॥ ९ ॥

एवं ज्ञानविज्ञानसंयुक्तः समानातिशयशून्यसर्वज्ञात्मनिर्वेश-
रेकाद्वितीयविषयं ज्ञानं विद्वच्चिद्रूपरूपमेवविषयं विविधं
ज्ञानं विज्ञानं तादृशं सम्यक् युनः शरीरिणाम् आत्मयुनः
आत्मवत्प्रेष्ठः अनुभवेन तुष्टः सन्तुष्टः आत्मा मनो यस्य तसः
अन्तरायैर्विघ्नैर्न विहन्यसे ॥ १० ॥

ननु ज्ञानभक्तिसम्पन्नः समदृक् विभिनिषेधशास्त्रमवलङ्घयति
किं नेत्याह । दृष्टव्यमिति । उभयानीतः गुणदोषवृत्तिवर्जितः सम-
दृक् दोषवृत्त्या निषेधात् निषर्तने अर्थादभ्यासाश्रितवर्तते एव
विहितं च गुणवृत्त्या न कर्तानि अर्थादभ्यासादेव करोति जग-
त्प्रमत्तः दोषवृत्त्या चायडालादिदृशो न निवर्तते किन्तु
तत्सङ्गानभ्यासाश्रितवर्तते एव वन्तुषु च गुणवृत्त्या न प्रविशति
किन्तु अभ्यासासेषु प्रविशत्येव तद्वत् ॥ ११ ॥

पुनरेव विपद्येत जन्ममरणं न भजेत् ॥ १२ ॥

तत्त्वजिज्ञासुः संक्षेपतः श्रुतं भगवत्सत्त्वं विस्तरतः पुनस्तदेव
सपरिकरं ज्ञातुमिच्छुः अच्युतं नित्यमूर्तिभोक्तृणां प्राह ॥ १३ ॥

योगानां ज्ञानभक्तिवैराग्यानामीश फलद योगाः विन्वस्यन्ते
समर्प्यन्ते यस्मिन् हे योगनिधान ! योगाः आत्मानः प्रियतमाः
यस्य हे योगप्रिय योगानां सम्भवो यस्मात् हे योगप्रवर्तक
योगानां फलदेन निधानेन योगस्नेहिना प्रवर्तकेन चमवता मे मम
निःश्रेयसाय संन्यासलक्षणाः सम्यक् सर्वविसर्जनरूपस्यागः
त्वं तु सर्वं परित्यज्य इत्यादिना प्रोक्तः यद्यपि मय्यावेह्य मनः
सम्पगित्यनेन भक्तियोगः तस्माद्युक्तेन्द्रियग्राम इत्यादिना ज्ञान-
योगश्च प्रोक्तस्तथापि त्यागो दुष्कर इति वक्तुं निःश्रेयसाय
मे प्रोक्तस्याग इत्युक्तम् ॥ १४ ॥

कारण्यन्ते इति कामाः गृहादिपदार्थाः विषयेषु आत्मा मनो
येषां तैः ॥ १५ ॥

यं प्रति त्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं ममेति ग्रहमिति च मूढमतिः
सानुबन्धे देहगोहादिसहिते त्वन्मायया त्वच्छक्त्या प्रकृत्या
रचितः आत्मा स्वरूप यस्य तस्मिन् संसारे गाढो निमग्नः
तस्यागादिकं भवता निर्गादितं यथा अज्ञसा सुखेन संसा-
धयामि तथा भूत्य मां संयाधि सम्यक् शिष्य ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

तिससे संपूर्ण इन्द्रिय समूह को असन्निध्य से रोक-
कर चित्तको एकाग्र करके इस सब जगत् को आत्मा मे
स्थित आत्मा के अधीन देखो और ज्ञान व्याप्ति से व्याप्त
सूक्ष्म आत्मा को अधीश्वर मेरे अधीन देखो ॥ ६ ॥

शास्त्र ज्ञान अनुभव ज्ञान इन दोनों से युक्त होकर सब
देहधारियों के सुख आत्मा होकर परमात्मा के अनुभव ही
से यदि सन्तुष्ट रहोगे तो कोई संसार के विघ्न तुमको
नहीं लगेगा ॥ १० ॥

जो पुरुष गुण दोष की दृष्टि से रहित है सो भी
दोष की शंका से निषिद्ध कर्मों से नहीं निवृत्त होता है
और न गुण की सुख से विहित कर्मों में प्रवृत्त होता है

सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनो ऽन्यं वक्तारमीश ! विबुधेष्वपि नानुचक्षे ।

सर्वे विमोहिताधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभूतो बहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥

(यावत्पदाब्जरसिकैर्नहि सङ्गता ये तद्युक्तिभिर्विमृशतामपि नापयाति ।

सत्सङ्गमो गृहजुषामपि दम्पतीनां तप्तात्मनां खलु नृणां हतरंहसां स्यात् ॥ ० ॥)

तस्माद्भवन्तमनवद्यमनन्तपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुण्ठविकुण्ठविष्णयम् ।

निर्विण्णधीरहमुह वृजिनाभितप्तो नासयणं नरसखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः ।

समुद्हरन्ति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् ॥ १९ ॥

आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः ।

यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुविन्दते ॥ २० ॥

पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः ।

आविस्तरं प्रपश्यन्ति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥ २१ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथापदः ।

बह्वयः सन्ति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया ॥ २२ ॥

अत्र मां मृगयन्त्यद्वा युक्ता हेतुभिरिश्वरम् ।

गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैर्ग्राह्यमनुमानतः ॥ २३ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

अवधूतस्य सम्वादं यदोरमिततेजसः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

किन्तु बालक की नाई साधन दशा में किये हुये अभ्यास ही से शुभ कर्म में ही उसकी प्रवृत्ति रहती है ॥ १९ ॥

जो सब प्राणियों का मित्र है शान्त है शास्त्रज्ञान अनुभव ज्ञान से निश्चय करने वाला है वह सब जगत् को हमारे स्वरूप देखता है तो वह फिर सेसार को नहीं प्राप्त होता है ॥ २० ॥

श्री शुक उवाच ।

हे नृप ! ममघान् के ऐसे प्राज्ञा देने से से महा भागवत उद्धव जी तत्त्व के जानने की इच्छा वाले भये फिर अरुणुत ममघान् को प्रणाम करके प्रश्न करने लगे ॥ २१ ॥

हे योगवाता ! हे योगियों के परम धन ! हे योगियों के प्राण ! हे योग के पैदा करने वाले ! मेरे मोक्ष कल्याण के लिये आपने सम्बालरूपी व्याग का कथन किया है ॥ २२ ॥

हे व्यापक ! हे सर्वोन्तर्गमि विषय में मन रखने वाले पुरुषों को कामनाओं का छोड़ना यह त्याग बड़ा कठिन है

[४६]

और जो आप के भक्त नहीं हैं तिन को तो बहुतही कठिन है यह बात मेरे विचार में है ॥ २३ ॥

तो मैं तो बड़ा मूर्ख बुद्धिवाला हूँ आप की भाषा से रचित जो वेदादिक तिस के मोह में डूबा हूँ तब आप के कहे हुये उस ज्ञान मार्ग को जैसे मैं सहज में समझ जाऊँ और उस का साधन कर सकूँ तैसे मुझ भूत को आप सिखायिये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मया संक्षेपत उक्तं विस्तरतस्त्वन्यापृच्छन्ति चेदत आह । स्वस्येत्येति । स्वदृशः स्वप्रकाशस्य सत्यस्याऽऽत्मनः आत्मनो मां प्रति वक्तारं ते स्वत्ताऽन्यं नानुचक्षे न प्रदयामि स्वदृशः स्वानः सिद्धिज्ञानास्त्वतोऽन्यमिति वा कुत इत्यत आह । सर्व इति । बाहिरर्थभावा विषयेष्वर्थबुद्धयः ॥ १७ ॥

केचिदुःशीला भवन्ति केचिर्सेविताः फलकाये विनश्यन्ति केचिद्वेशाः केचिर्पुण्योऽसत्तथाः केचित् स्थानान्गृह्यास्तथापुत्र्य-धर्मनवधमित्यादीनि पञ्च विशेषणानि न अन्तः कायतः पारं देयतश्च यस्य तम कायादिभिरकुण्ठो विकुण्ठलोको विष्णयं

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

स्थानं यस्य तमउ हे भगवन् । इ स्फुटम् निर्वेदे हेतुः वृत्तिर्नैव-
स्तेरमित्यतः इकारगौरवाय इकारो युक्त इव पठनीयः नन्व-
नवद्यत्वादीनि कुतो मम तदाह । नारायणमिति । अनुकम्पितामाह-
नरो जीवस्तस्य सखायं भवन्तं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

तदेवमसम्भावनाविपरीतभावनाऽप्यानुपादिष्टं तत्त्वमननगाहमानं
प्रति तन्निवृत्तये गुरुपदेशं विनाऽपि स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
तत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह । प्रायेणेति । लोकतत्त्वस्य
विचक्षणः परीक्षकः अशुभाशयाद्विषयवासनात् ॥ १९ ॥

तदुपपादयति । आत्मनः पश्चादिशरीरेऽप्यारम्भे हिताहित-
ज्ञाने गुरुः ॥ २० ॥

तत्र प्रत्यक्षं दर्शयति । पुरुषत्वे चेति । तथाच श्रुतिः "पुरुषत्वे
चाविस्तरमात्मा सहि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञाते वदति
विज्ञाते पश्यति वेदं श्वस्तनं वेद लोकाऽलोको मर्त्येनामृतमीप्स-
त्वेवं सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवामिधिज्ञानं"
मिति ॥ २१ ॥

अतः पुरुषत्वं स्तौति । एकेति ॥ २२ ॥

अनुमानमाह । अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ता अप्रमत्ता अप्राज्ञा
प्राज्ञेभ्याऽहङ्कारादिभ्यो व्यतिरिक्तं मामद्धा साक्षान्मृगयन्ति
मार्गणं प्रकारद्वयमाह । गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः जडानां
प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन
लक्षकैः तथा तैरेव लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेनानुमानेन ईश्वरं प्रवर्तकं
मृगयन्ते बुद्ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिव-
दिति तदुक्तम् "भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः । दृश्यै-
र्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्ष्यैरेनुमापके" इति न चैवाता आनुमानिक
आत्मेति मन्तव्यम् देहादिव्यतिरिक्तत्वं पदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानु-
मानेन विवक्षितत्वात् ॥ २३ ॥

भूयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामसम्भावनादिनिवृत्तावितिहासमाह-
अत्रापीति ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सत्यस्येत्यादि । अष्टौत्रयं कर्मणि आत्मनः परमात्मनः पुन-
रात्मनो मे मां प्रतीत्यर्थः द्वितीयपक्षे स्वदश इति पञ्च-
इत्यन्तं ते इत्यस्य विशेषणम् ॥ १७ ॥

तस्माद्ब्रह्मादीनां त्वन्मायामौहितत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं तेषां
बुःशीलादीनां क्रमेण व्युत्पासार्थं तदाह तत्राह नारायणं नरस्य
महत्स्रष्टादिपुरुषसमूहस्यापि परमाभयं स्त्रयं भगवत्त्वात् तथापि
नरो जीवस्तस्य सखायं नरमात्रानुग्रहाभावतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

उपदिष्टं तत्त्वं तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेणासम्भावनाविपरीतभावनाऽप्या-
ननवगाहमानमनिश्चिन्तन्मुस्रवं प्रति तत्रोपादिष्टे त्यागे
अशङ्कपत्वमसम्भावना सोऽहं ममाहमिति विपरीतभावना ताभ्यां
तन्निवृत्तये असम्भावनादिनिरासाय हिते कर्मणि प्रवृत्तिरन्वयः
अहिताश्रयवृत्तिर्व्यतिरेकताभ्यामप्यकारण्यं व्यावर्त्यमाह गुरुपदेशं
विनापीति तत्त्वप्रतिपत्तिः अनुमानार्थापत्तिभ्यां शुद्धात्मज्ञानं प्राये-
णेति तेषां विरक्तत्वं सूचयति लोकतत्त्वस्य जनयाथार्थ्यस्य ॥ १९ ॥

तत् । आत्मनोऽप्युत्तरायणं उपपादयति । युक्त्या साधयति पुरु-
षस्य मनुष्यस्य तु आत्मा विशेषतो गुरुरिति गुर्वनुसरणं
प्रवर्तक इत्यर्थः । श्वस्तनं चेतनम् ॥ २० ॥

तत्र । प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये पुरुषत्वे मनुष्यदेहे आत्मानमा-
विस्तरामतिप्रकटं पश्यन्ति तत्र च धीराः सास्त्रविचक्षण-
सन्तो मामपि पश्यन्तीत्यर्थः । तथाच मनुष्यदेहे ज्ञानाधिक्ये
प्रमाणं श्रुतिः पुरुषत्वे मनुष्यदेहे आत्माविस्तरामतिप्रकटो वस्तीति
स हि मनुष्यदेहावच्छिन्न आत्मा प्रज्ञानेन प्रकृष्टज्ञानेन सम्पन्न-
तमः विज्ञातमर्थं विशिष्टतया विज्ञाते शब्दं वदति विज्ञाते विज्ञा-
रितम् उपादेयतया पश्यति श्वस्तनं श्व इदमेवं कर्तव्यमिति वेदं
लोकाऽलोको प्रकाशाप्रकाशौ स्वर्गनरको वेदं मर्त्येन मरणाभय-
वता देहेन साधनं कृत्वाऽमृतं मोक्षमीप्स्यतीत्येवं सम्पन्नः ज्ञाने-
नाद्वयतमः अथेत्यर्थान्तरे इतरेषां तद्व्यतिरिक्तानां पशूनामशनादीना-
मशनापिपासे एव तयोरेव ज्ञानं नतु शब्दार्थादिज्ञानमित्यर्थः
॥ २१—२२ ॥

अतो ज्ञानसाधनत्वात् साक्षान्मां मृगयन्ति नतु जीवम् अनुप-
पत्तिमुखेन अर्थापत्तिप्रमाणेन अनुपपद्यमानार्थदर्शनेन तदुप-
पादकमर्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः यथा पीनो देवदत्तो दिवा न
भुङ्क्ते अत्र यथा दिवाऽभुञ्जानस्य रात्रिभोजनमन्तरा पीनत्वानुप-
पत्त्या तदुपपादकं रात्रिभोजनं कल्पयते रात्रौ भुङ्क्ते इति तथा
जडानां बुद्ध्यादीनां स्वप्रकाशमेकमात्मानमन्तरा प्रकाशानुप-
पत्त्या तदुपपादकः स्वप्रकाश आत्मा कल्पयते बुद्ध्यादीनां प्रका-
शकः परमात्मास्तीति लक्षकैः प्रमाणात्तरं दर्शयति । तथेति
तैर्बुद्ध्यादिभिरेव करणत्वेन लिङ्गैर्लोकेनस्य परमात्मनो गमकैर्हेतु-
भिरित्यर्थः । व्याप्तिमुखेन व्याप्तिव्यापारस्वारां तत्र हेतुसमा-
नाधिकरणत्वात्तन्मात्राऽप्यतिथोगिसाध्यसामानाधिकरण्याय व्या-
प्तिः करणत्वं हि हेतुस्तत्समानाधिकरणस्तदधिकरण्या-
वृत्तिर्हि घटाद्यभावस्तत्प्रतियोगी घटादिरप्रतियोगि तु कर्तृ-
प्रयोज्यत्वलक्षणं साध्यं तेन सदैकाधिकरणवृत्तिस्त्वं करणत्व-
स्येति लक्ष्यसमन्वयः अनुमानतः परामर्शात् कर्तृप्रयोज्यत्व-
व्याप्यकरणत्ववत्साक्षानादित्यर्थः । बुद्ध्यादिकरणानीति पक्षः
कर्तृप्रयोज्यत्वं साध्यो धर्मः करणत्वादिति हेतुः वास्यादिव-
दात दृष्टान्तः यत्र यत्र करणत्वं तत्र तत्र कर्तृप्रयोज्यत्वं यथा
वास्यादिरित्यन्वयव्याप्तिः यत्र कर्तृप्रयोज्यत्वं नास्ति न तत्र कर-
णत्वं यथास्मेति व्यतिरेकव्याप्तिस्तथाच स्वतन्त्रः कर्ता परमेश्वर
इति सिद्धम् एतावता अनुमानेनान्वेषणमात्रेण वैशेषिकादिसम्मतः
केवलानुमानगम्य आत्मेति न मन्तव्यं मन्तव्यं इति श्रुत्या देहा-
दिभ्यो व्यतिरिक्तस्य त्वंपदवाच्यस्येश्वराभवेन वा शुद्धिरसंसा-
रित्वं तावन्मात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । उपलक्ष्यश्रौतत्वं
शास्त्रानुसारिलिङ्गस्यापि ईश्वरसाधने विहितत्वादिति ॥ २३ ॥

भूयः पुनरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विजिनिषेधाभ्यां सूक्ष्मज्ञान-
पीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामसम्भावनादिनिवृत्तावपि ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षपिम् ।

वहिरर्थे जनात्मनि भावो भावना प्रतिपत्तिर्येषां ते वहिर-
र्थमावाः ॥ १७ ॥

भीसुवर्धनसुविभक्तशुक्लपक्षीयम् ।

या युक्तिभिरिति । ये त्वत्पदोऽजगुणां नुमवरसिकैः न सङ्गताः
तेषां युक्तिभिः उपदेशमनपेक्ष्य केवल्युक्तिभिर्निरस्योपायै-
रसन्नोपायप्रतिपादकः त्रिसृशतामपि या माया नापयाति
मुनिनामया तथा विमोहिताधिय इत्यन्वयः ॥ १० ॥

अकुण्ठति सम्वाहः ॥ १८-१९ ॥

प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भूतिस्मृतिभ्यां इह प्रत्यक्षगानित्यन्नादि-
दृशतात् परत्र च तत्र एवानित्यत्वा अनुमानाच्चत्यर्थः ॥ २० ॥

पुरुषत्वं ज्ञाति । मनुष्यजन्मस्यैव मामाविस्तरामतीव स्फुटतरं
ज्ञातिम् ॥ २१ ॥

मनुष्याणामेव शास्त्राधिकारः भूतः पौरुषी तनुः
प्रियेत्यर्थः ॥ २२-३४ ॥

भीमदीर्घाघ्राचायकृतमाश्रितचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु मया संप्रदेश्योक्तिं विस्तरतस्त्वन्वेष्टयो जानीहीत्यत
आह । संत्यस्येति । इह ईह । संत्यस्य नित्यमसंकुचितस्वभावस्य तत्र
हेतुः स्वदृशः स्वस्मिन्नेव दृश्यस्य नश्येति प्रत्यक्षितस्वयायात्स्यस्य
त्यर्थः । अनेन वक्ष्यमुक्तजीववैलक्षण्यमुक्तं ब्रह्मा हि सङ्कुचितस्वभावः
मुक्त्वा ब्रह्मदशायां प्रत्यक्षितस्वयायात्स्यः आत्मनः जीवस्या-
द्यात्मनः अन्तरात्मनः ते स्वतः अन्ये वकारमुपदेष्टारं त्रिबुधे-
स्वपि नानुचक्षे न पश्यामि ते इत्यादिवात्पृष्टौ व्यत्ययेन कुत
इत्यत आह । सर्वे इति । सर्वेऽपिमे ब्रह्मादयो विबुधाः तव मायया
मोहितबुद्धयः तनुभूतः कर्माधीनदेहमाजः बाहरर्थे ज्ञातमानि
भावः भावना अहमिति प्रतिपत्तिः येषां ते भ्रष्टा
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

मायां विशिनाष्टि । येति । ये त्वत्पदोऽजगुणां नुमवरसिकैर्मागवतैर्न
सङ्गतास्तेषां युक्तिभिरुपदेशमनपेक्ष्य केवल्युक्तिभिर्निरस्योपायै-
र्विमृशतामपि या माया नापयाति न निवर्तते तथा विमोहिताधिय
इति पूर्वश्लोकेन सस्वन्धः । तदिह सङ्गः सङ्गम्यतामित्यत आह ।
सरसङ्गम इति ॥ दृश्यतीनां मिथुनीभूय वसेमानानामपीत्यर्थः । गृह-
जुषां गृहान्सेवमानानां गृहस्थानामपीत्यर्थः । तस्मात्मानां तापत्र-
यामितपतानां हतरहसां हत इहो वेगः विषयप्राचुर्यरूपो येषान्ते
नृणां खलु सरसङ्गमः स्वात् तनु विषयबालसानामिति भावः ॥ १० ॥

यतो विबुधेष्वपि त्वच्छास्त्रं वकारं नानुचक्षे तस्माद्भवन्त-
मेवाह शरणं सवुपदेशेन रक्षितारं प्रपद्येऽयवस्यामीत्यर्थः । कथं
भूतः वृजितेन सांसारिकदोषनामितपतः भूत एव निर्विण्णधीः
परितपतबुद्धिः भ्रष्टा इति निपातो निवेदसूचकः कथंभूतमनवद्यं
भोहाविरूपकोषरहितमनन्तपारमन्तोवाधिमपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव-
मित्यर्थः । सर्वज्ञं सर्ववस्तुविषयसौक्ष्माकारवन्तमीश्वरं सर्वेतिथ-
न्तारमकुण्ठाविकुण्ठाधिष्यमकुण्ठं विकुण्ठं धिष्यत स्थानं यस्य तं
नारायणं नराणां माण्यस्यापकमाधारं च नरस्य सखायम् इमान्याचा-
यंस्वसूचकानि विशेषणानि तत्राद्येन भीमविप्रलम्भमोहादेव्याहुतिः
द्वितीयेन क्षाणवत्पक्षस्य तृतीयेन कर्षाण्यविषयत्वस्य तुरीयेण
तृतीयस्य कर्ममूलत्वस्य पञ्चमेन तुरीयस्य प्रच्युत्वस्य नारायणं
नरसखमित्यनेनाखिलाध्यात्मतत्त्वापदेशार्थं ब्रह्मदीक्षनारायणा-

वन्तारूपपञ्चमजुगादिमुक्तं तदुपदेशार्थं च व्यज्यते ततश्च वात्सल्यं
कथितम् ॥ १८ ॥

इत्यमोपृष्टः प्राह मगवान् । प्रायेणोत्यादिना । यत्तावदुक्तं त्यागो-
ऽयं दुष्कर इत्यादिना भक्तियोगात्पूवं विषयत्यागो दुष्कर इति
तत्र ज्ञानेः शनैर्मनःशिक्षया न सुकर एवेति वक्तुं तत्र निदर्शन-
तया अवधूतयदुमस्वादात्मकमिनिहासं प्रसन्नोत्पन्नाधरवरीचकाः
स्वमनसः शिद्येव स्वात्मानं नारयन्तीत्याह । प्रायेणोति । लोक-
नरवचिचक्षणाः तत्तद्वस्तुप्रातिनिधनगुणविमर्शनकुशलाः अतमेव
सम्पक्कशिञ्जितेन मनसैवाशुभ्रशयाद्विषयवासनातः स्वात्मानं
तारयन्ति ॥ १९ ॥

यत एवमतः पुरुषस्यात्मनः स्वस्य विशेषतः गुरुर्हितप्रव-
सकः आत्मेव संपक्कं शिञ्जितं मन एव पुरुषस्य विशेषत इत्यनेन
मनुष्यजन्मनि मनःशिञ्जाविवेकः श्रेयः सम्पत्तिश्च सुखमेति सूचितं
तदेवोपपादयति । यदिति । यस्मिन्मनुष्यजन्मनि प्रत्यक्षानुमानाभ्या-
मिह प्रत्यक्षगानित्यत्वं दर्शनात्परत्र दृष्टान्तेनानित्यत्वा अनुमानाच्च तत्र
वैराग्येण श्रेयोऽनुविन्दते भगवदुपासनया मोक्षार्थं श्रेयः प्राप्नोती-
त्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भूतिस्मृतिभ्यां श्रेयोऽनुविन्दते
पुरुषस्यैव शास्त्राधिकारात् शास्त्रित एव भयस्तत्साधनादीना-
मवगम्यत्वादिति भावः ॥ २० ॥

एतद्वोपपादयति । पुरुषत्वं इति । पुरुषत्वे च मनुष्यजन्मस्यैव
सांख्ययोगविशारदाः साङ्ख्यं चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयविवेकः योगः
परमात्मोपासनरामकः तयोर्विशारदाः । कुशलाः धीराः जितेन्द्रियाः
सन्तो मामाविस्तरामतीव स्फुटतरं जानन्ति कथंभूतं सर्वशक्तिभिः
प्रकृतिपुरुषसमाविनविविधविचित्रसृष्ट्याशुपयुक्तसर्ववस्तुसत्यस-
कल्पत्वादिभिरुपबृंहितं पुष्कलितम् ॥ २१ ॥

यतो मां पुरुषत्वं एवाविस्तरां प्रपश्यन्त्यत एव मनुष्य-
शरीरं मम पिबकमितिर्वाह । एकेमि ॥ पाच्छब्दस्य ब्रह्मान्ते श्रुत-
स्यैकादिभिः प्रत्येकं सस्वन्धः पुर इत्यनेन स्वनिवासस्थानमुक्तं
सुष्टा इत्यनेन स्वस्वतस्त्वंमनेन कारणात्वं फलितं तात्त्विक-
पादादिपुरां मध्ये पौरुषी पुरुषाकारा पूर्णं मम प्रिया
अत्र हेतुराविस्तरां प्रपश्यन्तीत्युक्तम् ॥ २२ ॥

एवं तर्हि लब्धमनुष्यजन्मानं सर्वेऽपि किमप्रपश्यतीत्या-
शङ्कयां न सर्वे प्रपश्यन्ति प्रत्यक्षादिप्रमाणावेद्यत्वादित्याह ।
अत्रेति । अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ताः अप्रमत्ताः केचिदेवेश्वरं
सर्वनिवन्तारं मामज्ज्ञा साक्षात्तुमिजगतकारणात्वादिहेतु-
भिर्मार्गेयन्ति स्मयन्ति विमृश्य पश्यन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेनात्मानं
विशिनाष्टि । गृहमागौरिति । प्रत्यक्षेण गृहमागौरुणौ रूपादिभिर्लि-
ङ्गैरप्राप्य प्रत्यक्षमूलैव्याख्यादिभिर्लिङ्गैरप्राप्यमित्येतदेव स्पष्टीकरोति
आनुमानत इति । अनुमानेनाप्राप्तमित्यर्थः । रूपादीनां पृथिव्यादौ
चाक्षुषत्वादितजकत्वदर्शनेन तेषां स्वाधये वाक्षुषत्वादितजकत्व-
ज्ञाभाव्यनिश्चयात् गगौरिति ब्रह्मसाधनत्वंनिर्देशः ॥ २३ ॥

अथेतिहासं प्रकरोति । अत्रेति । अत्र लोकतत्त्वविचक्षणाः समु-
द्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयादित्यस्मिन्नर्थे पुरातनमितिहासं
मुदाहरन्ति निदर्शनतया कथयन्तीत्यर्थः । इतिहासं विशिनाष्टि ।
अवधूतस्येति । सस्वाहं तयोः प्रक्षप्रतिवचनात्मकमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयैकतपदरत्नावली ।

तव मत्स्वरूपोपदेशोऽस्यः किं न स्यादत्राह । सत्यस्येति ।
ते त्वं स्वरूपस्य वक्तारमात्मनस्त्वत्तोऽस्यं पुरुषं नानुचक्षे न
पश्यामि कीदृशस्य सत्यस्य साधुज्ञानादिगुणस्य स्वद्वय-
स्वरूपमकाशमानस्य आत्मनः सर्वव्यापिनः मनुस्वरूपभावेऽपि देवेषु
स्यादत उक्तं विबुधेष्विति उक्तं विशिनष्टि । सर्वं इति । ब्रह्मा
आदिः कारणं येषां रुद्रादीनां ते तथोक्ताः ते विमोहिताधियः
परोक्षज्ञानवन्तः कुतस्तत्राह । तनुभूत इति । शरीराभिमानत्वादत
एव बहिरर्थभावाः भोक्षतदुपयोगिभ्योऽप्यत्रापि कामयुक्ताः
अस्य श्लोकस्यार्थः—

अशरीरः सदा विष्णुः पूर्णानन्दस्वतः सदा ॥

इच्छा च कीदृशेवास्य न फलाय यतो विभोः ।

अतो बाह्यार्थकामोऽपि निष्काम इति कथ्यते ॥

ब्रह्मा निरभिमानित्वाच्छरीरव्यशरीरवान् ।

नित्यानन्दोपयोग्यकामस्योभिरुक्तितः सदा ॥

बहिरर्थविनिर्मुक्तस्तथापि तनुप्रारणात् ।

अमूढो मूढ इति वदुच्यते च सरस्वती ॥

रुद्राद्यास्तन्वभीमानाह्विरर्थयुजस्तथा ।

सर्वेषां ब्रह्मपदवीयोग्यानां पूर्वमेव तु ॥

अभावस्त्वपरोक्षस्य मोहो ज्ञानस्य भगवते ।

ब्रह्मण्यस्त्वंशरूपेषु भाव्या ज्ञानवर्जनम् ॥

ब्रह्मगायात्रिभावे तु नाशायतरणं कचित् ।

अतज्जन्मसु पूर्व तु ज्ञानोदय उदीर्यते ॥

अपरोक्षेण पारोक्ष्यात्पूर्णज्ञानं सदैव तु ।

अतज्जन्मगतायाश्च आपरोक्षोभिरुक्तिर्भवेत् ॥

कचित्कचित्सरस्वता अशायतरणेष्विति ।

शक्तिविवेकग्रन्थादवगत इति अशरीरी “वायुश्च त्रिष्टुतस्तन-
यितुश्शरीरीणि वा एतानी”ति श्रुतिरप्रमानम्—

श्रुतिमिदं नितत्वास्तु स्तनयितुर्देवि स्मृतः ॥

अत्र भूताभिभरणाच्छीवायुर्भरतः स्मृतः ।

विष्टुस्तु मागती भोक्ता एत एवाशरीरीणि ॥

वैयस्यासेनापि नाम स्यादेतेषां महतां सदा ।

इत्यनेन श्रुत्युक्ता एत एवेति ज्ञायते ॥ १७ ॥

यस्माद्भगवतोऽस्यो वक्तुः नास्ति तस्मादहं नाशयशं शर-
ण्यं प्रपद्ये मम ज्ञानोपदेशावेति शेषः । भवन्तं पूर्वम् अनवद्यत्वं
पूर्वस्त्वे हेतुः अनवद्यत्वे हेतुः ब्रह्मजन्तुपारम् तर्हि स्वस्याज्ञानं
प्राप्तम् अत उक्तं सर्वज्ञमिति वक्ष्यते प्रतिबन्धकेन ज्ञाने कचिदज्ञ-
त्वं स्यादत उक्तम् ईश्वरमिति देशभूतदीश्वरस्यापि स्थानच्यु-
तिः स्यादत्राह अखण्डेति अखण्डमपरिच्छिन्नम् अविश्रुयतं अवि-
नाशि च विष्णवे यस्य स तथा तत्र उभयत्र संबध्यते शरणा-
प्राप्तौ हेतुमाह निवेदेति कुतो निवेद इत्यत्राह वृजिनेति एवं
विशिष्टोऽपि नारायणोऽस्यः किं न स्यादत्राह नरेखसामिति एत-
द्विशेषणं हरेरिति कुत इतीयमाशङ्क्य—

विष्णोर्वीर्यैरनन्तस्य त्रिमिरैर्जनैः स्मृतः ॥

सेन्द्रैश्चतुर्भिः पार्थस्तु क्राव्यां तु वल्लभमयावि

ज्ञानेन परिहृतं तथा ॥ १८ ॥

लोकतत्त्वविचक्षणस्योद्धवस्य पुनस्तत्त्वज्ञानमदनः किमर्थं

इत्याशङ्क्य परोक्षलोकतत्त्वज्ञानस्य सत्स्नेहमनोरेखात्पञ्चस्य पुरु-
षार्थसाधनत्वं न स्यात् प्रत्युतानर्थहेतुत्वं च अपरोक्षज्ञानानु-
त्पादादित्याशयेनाह । प्रायेत्येति । अस्यैवमक्षरयोजना प्रायेणा
बहुलं लोके ये मनुजा लोके तत्र च विश्वज्ञाः सत्स्नेहानिर्मुक्तप-
रोक्षज्ञाननिपुण्यस्ते आत्मनैव प्रवर्तनेनैवाशुभाशयात् त्वन्लोपे
पञ्चमी पापफलदुःखान्हुल नमः प्राप्यात्मानं समुद्धरन्ति निर्मु-
क्तयन्ति हि यस्मात्समात्स्नेहयुक्ता लोकतत्त्वपरोक्षज्ञानविद्यावि-
शारदाः आत्मनैव सात्त्विकमनसैवाभिभूतापरोक्षज्ञानेनैवाशुभा-
शयात्पापकारणात्संसारदात्मानं समुद्धरन्त्युन्नयन्ति पन्नगं कृपा-
दिवत् अनन भगवद्भक्त्युत्पन्नं ज्ञानं पुरुषार्थपियांगीनि ज्ञानसमुद्र-
मग्नस्यापि मम भगवत्परोक्षज्ञानात्पक्षिप्रकारो वक्तव्य इति
तत्प्रहनः सार्थक इति यत्नोऽर्क्येन मनस्यात्मा इत्यभिधाना-
दात्मशब्दो यत्नादौ षतंते इति सिद्धम्—

पारोक्ष्येयैव तत्त्वन्तु लोके चापि वदन्ति ये ।

तेऽपि सत्स्नेहानिर्मुक्तास्तमो भान्ति विनिश्चयात् ॥

आपरोक्ष्यं न च ज्ञानं तेषामुत्पद्यते कचित् ।

इति वचनानुक्तोऽर्थमेव सिद्ध इति सन्तोषव्यस्य ॥ १९ ॥

आत्मनैवैवैवकारेण भयःसम्पत्तौ सात्त्विकमनसः प्राधा-
न्यमुक्तं तदेव प्रतिपादयति । आत्मन इति । आत्मनो जीवितोः
भयःसम्पादने गुरुपदंष्ट्रात्मेव मन एव “मनसा वा अत्र
सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरती”ति श्रुतेः “अत” सातत्यगमन इति
श्रुताः निष्पन्नेनात्मशब्देन शरीरैव लक्ष्यते तस्यैव गमन-
सम्पत्ताश्चापि विशेषतः पुरुषार्थलक्षणाभयः सम्पत्तौ पुरुषस्य
मनुष्यशरीरं प्राप्तस्य आत्मनः आत्मेव गुरुमिति सम्बध्यते
कुत एतदत्राह । यदिति । असौ पुरुषः मानुषशरीरं प्राप्तो जीवः
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भयः पुरुषार्थं विवृत इति यदत इति
मतःपूर्वकं चक्षुषा कृपादिना श्रीहृदिस्सम्पल्लव्याभयः
प्राप्तिदर्शनेन यागादिसाधनसामग्र्या स्वर्गादिभयः प्राप्यत
इत्यनुमीयत इति ॥ २० ॥

एतदेव विशदयति । पुरुषत्व इति । पुरुषत्वे मनुष्यशरीर-
प्राप्तौ सत्यां च सांख्ययोगविशारदा धीराः सर्वशक्त्युपबृंहितं
मासाविस्तारं यथायोगं विश्वरूपपर्यन्तं प्रपश्यन्ति वक्ष्या-
मास्तथापः आसंसारसत्तापं विविधं तारयतीत्याविस्तारस्तम्
आस्तु सन्तापकोपयोरिति यादवः नित्याविर्भूतनैर्मलं वा ॥ २१ ॥

बह्विधासु पूर्णं का पूर्य मेष्टेति तत्राह तासामिति ॥ २२ ॥
तत्र कारणमाह । अत्र मामिति । अत्र पुरुषशरीरे मनोयोग-
युक्ता योगिनः अतो प्राहमीश्वरं मामस्मा प्रलक्ष्मीकृतं मार्गयन्ति
विचार्यन्तु बतन्ते कैर्हनुभिः सद्युक्तिभिः अनुमानतः विनि-
र्दोषपञ्चावयववक्ष्यवाक्यार्थमकैः किप्रमाणाकैश्चक्षुषादिना गृह्य-
मायैः रूपादिभिरात्मनः परमात्मनो लिङ्गैर्मकैर्नापकैर्जीवस्य
दर्शनादिज्ञातव्याभावेन तत्कृतान्य ईश्वरोऽप्यस्तीत्यनुमीयत
इति ॥ २३ ॥

यथाहं संसाधयामि तथा मां साधयिष्यस्ववाक्यमवधारयन्तु-
कमर्थमितिहासेन सम्बेदयति । अत्रेति । अत्र पुरुषशरीरे अद्वि-
मार्गयोगेन सुलभं इत्येतस्मिन्नर्थे अवधूतमुदुल्लेख्यारूपमिहासे
पुरावृत्तमुदाहरन्ति अस्मैव विवरणं पुरातनामिति अमिततेजसः
अनल्पवल्लभं तेजो वक्ष्ये प्रभावेऽप्येवोतिष्ठतिपि रेतसीति च
२४ ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भारः ।

नारायणं नरस्य महत्स्वप्नादिपुरुषसमूहस्यापि परमा-
श्रयं तथापि नरसखं नरमावानुग्रहायावतीर्यम् ॥ १८ ॥

यथा चैवमुद्धवेन प्रार्थितं तथैव श्रीमगवानुवाच । प्राये-
णोति ॥ १९ ॥

आत्मनो गुरुरिति । गुर्वनुसरणो प्रवर्तक इत्यर्थः ॥ २० ॥

पुरुषत्वे मानुषप्राप्तौ सत्यामाविस्तरां प्रकटतरङ्गानाः सन्तः
तत्र च भीराः शास्त्रविचक्षणाः सन्तो मामपि पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२

इष्टव्यमिति जीवस्यापि तत्र तत्र स्थातव्याभावात् न चैता-
वमानुमानिक इष्ट्वर इति मन्तव्यम् अनुमानस्यास्य शास्त्रानुगत-
त्वेन विवाचितत्वात् ॥ २३—२६ ॥

श्रीमद्विभवाथकवर्तिकृतसारायंदाशिनी ।

सत्यस्येति षष्ठी आर्षी सत्यात् सर्वकालदेशसत्ताकात्
सञ्ज्ञाहिताद्वा ते त्वत्तः स्वस्य मम इच्छान् यतस्तस्मात् आत्मनो
मम आत्मनः परमात्मनस्त्वत्तः सकाशाद्व्यस्यम् ॥ १७ ॥

तस्माद्भवन्तमेवाहं प्रपद्ये तत्र कश्चित् सर्वगुणमण्डितोऽपि
गुरुराचारो भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । अनवद्यं कश्चित् सेवितः
फलफले विनश्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह अनन्तपारं न विद्यते
अन्तः काष्ठतो न च पारं देशतश्च व्यस्य तं कश्चिदकृतज्ञो
भवति न च त्वमित्याह । सर्वज्ञ कश्चिदसमर्थो रक्षणे न च
त्वमित्याह । ईश्वरं कश्चिदमद्रास्पदो न च त्वमित्याह काला-
दिभिरकुण्ठो विकुण्ठलोको विषयं स्थानं यस्य तम् उ हे भगवन् ।
निर्वन्दे हेतुः वृजिनैर्बुधैरभितप्तः अत्र हकारगौरवाच्च वृकारो
युक्त इव पठनीयः परमसर्वोक्तवैमाह । नारायणं नारस्य महत्स्वप्ना-
दिपुरुषसमूहस्यापि परमाश्रयं परमं कृपालुत्वमाह । नरसखं
नरमावानुग्रहायावतीर्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

मौ उद्धव ! त्वमात्मानं मुदमतिं मन्यसे अहं त्वादृशं
सुधियं विबुधेष्वपि नावलोक्य लोकेऽप्यत्र त्वत्तो निकृष्टा अपि
गुरुपदेणं विनापि स्त्रीयबुद्धिबलादेव तत्त्वं जानन्तो इत्यन्ते
किं पुनस्त्वं सर्वसुधीमुक्तमग्निमोहशगुरुपदिष्टनिखिलतत्त्व
इत्याह । प्रायेणोति । लोकतत्त्वविचक्षणाः दृश्यमानलोकमद्राभद्र-
हेतुविचारप्रधायाः अशुभाशयात् विषयवासनातः ॥ १९ ॥

एष आत्मा किञ्चित् भयः प्रत्यक्षेण विन्दते किञ्चित् परामृष्टा-
नुमानेनापि ॥ २० ॥

तत्रापि मनुष्यदेहगता एव जीवाः प्रायो मां ज्ञातुं प्रभव-
न्तीत्याह । पुरुषत्वे चेति । तत्रापि भीराः निर्मत्सरास्तत्रापि
सांख्यं ज्ञानं योगो भक्तियोगस्तथोर्विचक्षणाः तथा च
श्रुतिः “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा स हि प्रधानेन सम्पन्नतमो
विज्ञातं वेदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोको
मत्यानामृतप्रोक्ष्यस्त्वं सम्पन्नोऽप्येतरेशां पशूनामश्नापिपास्ते
एवामिद्वान”मिति ॥ २१ ॥

अतः पुरुषत्वे स्वीति । एकेति ॥ २२ ॥

अत्र पौरुष्यां पुरि विद्यता अद्धा साक्षात्मां कृष्णरूपिणमी-
श्वरं आर्गयन्ति युक्ता भक्तियोगवन्तः हेतुभिः अवयवकीर्तनाद्यैः
भक्त्याद्वैकल्या आह्वय इति मनुके । ननु बुद्ध्यादिप्रवर्तकं त्वमानुमा-

नेन मार्गयन्तो दृश्यन्ते इत्यत आह । गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणै-
र्लिङ्गैर्वाप्तिमुखेन यदनुमानं तस्माद्व्याह्यं बुद्ध्यादिकरणानि
कृतप्रयोजकानि करणत्वाद्वास्यादिवदित्यनुमानेनास्वतन्त्रः कर्त्ता
जीवोऽनुमीयते तथा प्रयोजकः स्वतन्त्रोऽन्तर्यामी च कथंचिद-
नुमीयते ननु कृष्णः श्रयं भगवानहं मम तर्कातीतत्वान्मद्रूपगु-
णाल्लैश्वर्याणामप्यतर्कत्वादिति ॥ २३ ॥

अत्रापि अनुमानगम्यत्वेऽन्तर्यामिस्वरूपस्य मम प्राप्तावपि ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संक्षेपतो मया त्यागाद्युपदिष्टं विस्तरतो ज्ञातुमिच्छसिचे-
त्तद्यन्धे प्रष्टव्याः तत्राह । सत्यस्येति । सत्यस्य अविनाशिनः देहा-
द्विविनाशिपदार्थमिच्छस्य आत्मनः जीवात्मनः जातावेकवचनम्
सर्वेषामात्मनामात्मनोऽन्तरात्मनः स्वदृशः अनुपमात् स्वतः सिद्ध-
ज्ञानात् ते त्वत्तः अन्यं विबुधेष्वपि वक्तारं मां प्रत्युपदेष्टारम्
नानुचक्षे न पश्यामि तत्र हेतुमाह । सर्वे इति । तव मायया
त्रिगुणमय्या शक्त्या मोहितबुद्धयः अतो बहिर्याः सपरिकरमो-
क्षव्यतिरिक्ताः साध्यसाधनरूपाः धनविद्यादयः तेषु भावो वक्तुं
श्रुतियेषां ते तथा ननु मोक्षोपायकथने ब्रह्माक्षीनां प्रायशः प्रीति-
रिति भावः ॥ १७ ॥

यस्मात्त्वतोऽन्यं विबुधेष्वपि वक्तारं नानुचक्षे तस्मात्तेनोः
हे भगवन् ! भवन्तं शरणं प्रपद्ये कथंभूतः इह स्फुटं वृजिनैर्बु-
धैरभितप्तः अतो निर्विषयाधीः कथंभूतम् अनवद्यं स्वभावतो-
पास्तसमस्तदोषम् अनन्तपारम् नास्ति कालतः अन्तः देशतः
पारं च यस्य तम् सर्वज्ञ सर्वदा सर्वदेष्टारम् ईश्वरं सर्वनियन्ता-
रम् अकुण्ठः अनावरणः विकुण्ठो विषयं स्थानं यस्य तम्
नारायणम् “त्वत्तः पुमान्समधिगम्य ययास्य वीर्यं धत्ते महान्तं”
मिति ब्रह्माद्युक्तात् पुरुषावतारादपि पूर्वं मुख्यो नारायणो
यस्तम् नरसखमिति येनाजुनं प्रत्युक्तं मत्तः परतरं नात्यक्त-
चिद्विष्टं धनञ्जयेति तेनाजुनस्य सखायं स्वयं भगवन्तं ब्रह्मनाराय-
णादिभिर्नामभिः प्रसिद्धं परतत्त्वं श्रीकृष्णमित्यर्थः ॥ १८ ॥

आत्मानं स्वात्मानं जीवम् आत्मनैव “सर्वस्य ज्ञाहं हृदि
सज्जिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च एष ते आत्मान्तर्धामी” त्या-
दिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेनान्तर्यामिणैश्च अनुग्राहकेण अशुभाशयो-
पक्षक्षितात्संसारत्समुद्धरन्ति कथं भूताः लोकतत्त्वाविचक्षणाः
लोकेषु यत्तत्त्वम् “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां”मिति श्रुत्युक्तं तत्त्वं
तद्विचक्षणाः अन्तरात्मप्रेरित एव जीवः यतस्तत् सारमादत्ते इत्येव
परीक्षणाः प्रायग्रहणो न शास्त्राचार्योक्ततत्त्वविचक्षणाणां मह्यं
वीक्ष्यम् ॥ १९ ॥

आत्मनो जीवात्मनः स्थिरचरदेहगतस्य आत्मैवास्तस्यैव
गुरुहिताहितसूचकः पुरुषस्य तु विशेषतो गुरुः यत् येनान्तरात्मनो
असौ पुरुषः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां देवदत्तः भयस्कामः सख्यमैपरः
ममपि सख्यमानुष्ठानेन श्रेयो भविष्यति सूयः कृतसख्यमानुष्ठानः
लब्धदेवभावत्वात् न यः कृतसख्यमानुष्ठानः न स देवभावं प्राप्तः
मनुष्यादिवत् इत्येवं प्रकाशयाम्य यत्रा निरपेक्षं प्रमाणं प्रत्यक्षं

अवधूतं दिवं कश्चिच्चरन्तमकुतोभयम् ।

कविं निरीक्ष्य तरुणां यदुः पप्रच्छ धर्मवित् ॥ २५ ॥

यदुरुवाच ।

कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा ।

यामासाद्य भवाँल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥ २६ ॥

प्रायो धर्मार्थिकामेषु विविक्तायां च मानवाः ।

हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यशसः श्रियः ॥ २७ ॥

त्वन्तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमृतभाषणः ।

न कर्ता नेहमे किञ्चिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ २८ ॥

जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ।

न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाऽम्भस्थ इव द्विपः ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकतसिखाश्वप्रदीपः ।

श्रुतिस्तस्मापेक्षं प्रमाणमनुमानं स्मृतिस्ताड्याम भयोऽनुविन्दते
यथेष्टं भुक्तिवच्चयं मुक्तिवच्चयं वा कल्याणं प्राप्नोति ॥ २० ॥

सांख्ययोगे चिदचिद्विज्ञानविकलक्षणे योगे वेदान्तशास्त्रोक्तः
तत्त्वप्रवचिन्तने धीराः सर्वशक्त्युपबृंहितम आविस्तरां स्फुटतरं
मां प्रपश्यन्ति ॥ २१ ॥

अतएव पौरुषी पुः मे प्रिया ॥ २२ ॥

अथ अस्यां पौरुष्यानुमानमिति श्रुतेः अनुमानतः अग्राह्य-
ममाम्, "आत्मशब्दात्" इत्यादिसूत्रैः "स आत्मा" इत्यादिश्रुतिमिश्र-
गृह्यमाणैः हेतुभिः जगत्कारणभूतब्रह्मनिर्वाचकगुणैः "यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिश्रुतिप्रोक्तैः जगत्कर्तृत्वादिभिः
"सत्यं ज्ञानं मनस्त" इत्यादिश्रुतिप्रोक्तैः सत्त्वत्वादिभिश्च विद्मैश्च
"हिरण्यवद्भूतं" इत्यादिश्रुतिप्रोक्तैः सृजन्ति अन्वेषयन्ति ॥ २३ ॥

अथ मयातर्कमिच्छा अनुगृहीता एव अशुभावादात्मानं
समुद्धरन्तीत्यस्मिन्नर्थे ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

आप सत्य स्वरूप ही सब प्रकाश सर्वज्ञ ही सब के
आत्मा अन्तर्यामी ही है ईश्वर । आप को छोड़ कर दूसरे
किसी का भी मैं ज्ञान का वक्ता देवता में भी नहीं देखता
हूँ ये सब ब्रह्मादिक देहधारी आप की भाषा से विमोहित
बुद्धि वाले होकर बाहिर के विषयों को ही जानने वाले
हैं न की ज्ञान के भी वक्ता हैं ॥ १७ ॥

वह भाषा कैसी है कि जो लोग आप के चरण कमल
के भकों के सङ्ग नहीं करते हैं उनके बड़े विचारों के
करने से भी जो भाषा नहीं छूटती है उन पुरुषों का सङ्ग
करना तो हम खरीके घर के विषयों को खोजने करने वालों
को नहीं होसका है ॥ १८ ॥

विषय से निर्दोष अनन्त पार वाले सर्वज्ञ ईश्वर सर्वदा

अव्याहत वैकुण्ठ भाम वाले नर के सखा तारायण आप
के चरण में मैं संसार तापों से तपा हुआ वैराग्यवादी
होकर प्राप्त हुआ हूँ ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रायः कर के लोक में तरव के जानने वाले मनुष्य इस
अशुभ संसार में से अपने आपही से आत्मा को उधार
करते हैं ॥ १९ ॥

विशेष करके अपना गुरु आपही विचार से होता है जिस
से कि प्रत्यक्ष और अनुमान से यह पुरुष कल्याण को
प्राप्त होजाता है ॥ २० ॥

सांख्ययोग में चतुर जो लोग हैं सो मेरे को मनुष्य
रूपही में सब शक्तियों के सहित प्रकाश मान देखते हैं ॥ २१ ॥

एक पाद दो पाद तीन पाद चार पाद बहुत पाद और
बिना पाद वाले बहुत से शरीर बनाये हैं परन्तु उन में पुरुष
शरीरही मेरे को अत्यन्त प्रिय है ॥ २२ ॥

वक्ष्य मुक्ति वाले पुरुष युक्तियों से ईश्वर को छूट लेते हैं
दृश्य इन्द्रियों से प्रवृत्ति करने योग्य नहीं हैं तो भी अनु-
मान से जान लेते हैं ॥ २३ ॥

इस विषय में बहुत महाराज तथा बड़े तेजस्वी अवलूत
इन्द्राजेय जी का जिस मे सम्वाद है ऐसी एक पुरातन
इतिहास को प्राचीन लोग कहते हैं ॥ २४ ॥

श्रीशरत्कामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

सुविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा ॥ २५ ॥

सर्वलोकवैलक्षण्यायमेवाऽऽह । प्राय इति । अर्थात्सु विविक्ताया-
मात्मविचारे च मानवाः समीहन्ते प्रवर्तन्ते तत्राव्यायुषादेहेतुना
कायनैव ॥ २६ ॥

एवं तु न कस्यचित्कर्मणः कर्ता भवति न किञ्चिद्दोहमे
रच्छति नन्वव्याप्त्याऽज्ञानेन वाऽनैपुण्येन वा विकृतेन वाऽवा-

त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मज्ञात्मन्यानन्दकारणम् ।

ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा ।

पृष्ठः सभाजितः प्राह प्रश्रयावनतं द्विजः ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

सन्ति मे गुरुवो राजन् ! बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।

यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु ॥ ३२ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतभाष्यदीपिका ।

विमतया वा औदासीन्यं घटते एव नैकच्छ । कल्प इत्यादिना ॥ ३० ॥

महानानन्दस्य त्वं कुत इति पृच्छति । जनेष्विति ॥ २९ ॥

स्पर्शविहीनस्य विषयमोगरहितस्य अत्र हेतुः केवलात्मनः कलत्रादिशून्यस्य ॥ ३०—३१ ॥

बुद्ध्युपाश्रिताः स्वीकृता न तूपदेशेन अटामि पश्यामि ॥ ३२ ॥

श्रीभारद्वाजसंगोष्ठाभिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

द्विजं प्रस्ताप्रेवं "योगार्जिमापुरुषर्षी यदुद्देश्याद्या" इति द्वितीयोक्तैः समाधत्त परमहंसधर्मैः ॥ २५ ॥

इयं बुद्धिः कुत उपलब्धेति शेषः । सां बुद्धिमात्राद्य प्राप्य ॥ २६ ॥ सर्वलोकेषु वा येषां लक्षणं वैशिष्ट्यं प्राप्य इति निष्काम-प्रसूतेर्लोकेषु सूचयति तत्रापि आत्मविज्ञानप्रसूता अपि अत्र विवितापदस्य आत्मसमवायसम्बन्धेन विचारे लक्षणा ॥ २७ ॥

नन्वशक्त्येति कर्मणि पञ्चधादीनामशक्त्या सामर्थ्याभावेन तत औदासीन्यं घटते त्वन्तु कल्पः समर्थः एवमन्येऽपि कल्यादि-शब्दा अज्ञानादिप्रतियोगितया व्याख्येयाः ॥ २८—२९ ॥

स्पर्शो विषयेन्द्रियसम्पर्कः अत्र मोगरहितत्वे ॥ ३० ॥

बुद्ध्येव स्वीकृताः गुरुत्वेन सम्भाविता यतो वेदेषु गुरुभ्यः ॥ ३१ ॥

पृथिवीति शुभकर्म । सुपेदादिष्वत्र सकारणोप मार्गः ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्भारद्वाजसंगोष्ठाभिविरचिता

सं कीदृश इत्यतस्तत्त्वमुपशंसति । अवधूतमिति । अवधूतमश्व-ज्जादिमिरसकृतमदेहं ननु यथाऽयमधर्मस्यागिनं न विधत्ते कुत-श्चिच्छातातपावर्मेयं अस्मै तं तद्वत् शुचानं कावे विद्वांसम् ॥ २५ ॥

प्रश्नमेवाह । कुत इति पञ्चमिः । हे ब्रह्मण्येनुरिन्द्रियप्रीतये कर्मण्यशक्तुस्तत्त्वेन सुविशारदातिनिपुणा सर्वलोकेष्विज्ञाया मतिः कुतः कस्माद्धेतोरुदिता सां विचिन्तयि । यामिति । सां बुद्धि-मात्राद्य प्राप्य सम्पाद्येति यावत् विद्वानपि वाञ्छवद्वय-रति ॥ २६ ॥

बुद्धेः सुविशारदत्वमेवाह । प्राप्य इति । प्राप्यशो मानवा धर्मा-दिषु विवितायां तत्साधनधेनेच्छायां निमित्तभूतायां धर्मादि-साधनादिज्ञानार्थे वेत्यर्थः । तथा आयुरादेहेतुना आयुराद्यर्थे च समीहन्ते प्रवर्तन्ते एव त्वं तु जडादिवर्तिकादपि कर्तुं नेहसे नेच्छसि ॥ २७ ॥

नन्वशक्त्यज्ञानानैपुण्यैवैकधावागमिन्त्वादिभ्यो न कर्तुमीहत् इत्यतस्तं विचिन्तयि । कल्प इत्यादिना ॥ २८ ॥

कुतस्तत्त्व महानानन्दस्येवाह । जनेष्विति । इक्ष्माणेषु सत्सु त्वं तु न तत्त्वज्ञे यथा वचाश्रिता मुक्तो गङ्गास्मरस्यो द्विजो गत-स्तद्वत्सुखमवतिष्ठस इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पृष्ठमपि तूष्णीमवस्थितं प्रतिवक्तुं चोद्यति । त्वं हीति । हे ब्रह्मन् ! भवतः आत्मनि मनस्वानन्दकारणं कथम्भूतस्य स्पर्शवि-हीनस्य शब्दादिविषयस्पर्शविहीनस्य केवलात्मनः अनुबन्ध-रहितदेहस्यापीति ॥ ३० ॥

इत्थमापृष्ठः प्राहावधूत इत्याह भगवान् । यदुमेति । ब्रह्मण्येन ब्रह्मकुलोपकर्मा सुमेधसा बुद्धिमता सभाजितः संपूजितः पृष्ठश्च प्रथयेत् प्रकृष्टलक्षणाऽथनतं नम्रं यत्तु प्राह ॥ ३१ ॥

तदेवाह । सन्तीत्यादिना यावज्जवमाध्यावसमाप्ति । तावत्कुतो बुद्धिरित्यस्योत्तरमाह । सन्तीति । बुद्ध्युपाश्रिताः शिष्यायिष्या बुद्ध्युपाश्रिता उपमसिताः मधुशिक्षिता इत्यर्थः । यतः वेदेषु बुद्धिशिक्षितामिति शेषः । उपादाय स्थिरीकृत्य मुक्तः तापजयाविति शेषः । अटामि पश्यामि तान् बुद्ध्युपाश्रितान् गुरुन् शृणु ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारद्वाजसंगोष्ठाभिविरचिता

अकर्तुर्निषिद्धाच्च शब्दादितस्य अज्ञानादिप्रतियोगितया च ॥ २६ ॥ वाञ्छवद्वयं ज्ञानसम्पादनाय किं न स्वादित्याशङ्क्य सर्व

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रावली ।

नाथं मनुष्यधर्मः किंतु तेषां धर्मादिविवेकं प्रवर्तनम् आत्मतत्त्व-
विवेकसत्यां सत्यां चेत्साह । प्राय इति । प्रायो मानवाः परमा-
त्मतत्त्वविवेकसायां सत्यां चेह धर्मादिविवेकं समीहन्ते प्रवर्तन्ते
आयुरादिप्राप्तये च हेतुना तत्प्राप्तिसाधनसामर्थ्येण ॥ २७ ॥

शक्त्यादिसाधनसामर्थ्यभावादेवमवस्थानमिति तत्राह ।
एवं त्विति ॥ २८—२९ ॥

स्पर्शविहीनस्य विषयभोगविहीनस्य केवलात्मनः शरीर-
मात्रपरिग्रहस्य ॥ ३०—३१ ॥

बुद्ध्युपाभिताः बुद्ध्या संगृहीताः यतो येष्यः शिक्षा-
वृत्तिमुपादाय शरीराभिमानयुक्तः तान् गुरुन् ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रावली ।

विवेकसा जिज्ञासामात्रम् ॥ २७—४९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रावली ।

धर्माधिकार्येषु विविक्तसायां विविदिषायामात्मविचारे आयु-
रादेहेतुना कामनयैव समीहन्ते प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥

तत्र न कश्चित्कर्मणः कसौ न च किमपीहसे तत्र
कल्प इति न त्वसामर्थ्येनत्यर्थः । कश्चित् नान्तेन दत्त इति
न त्वनपुण्येन सुमग इति न तु कौरव्येण हेतुना वनितादिकमिच्छ-
सीत्यर्थः । मितभाषण इति न त्वसांमिताया कनापि सह संसा-
ममिच्छसीत्यर्थः । किन्तुतादृशोऽपि जडादिवद्वर्त्तते ॥ २८ ॥

किञ्च तरुणस्यापि तव काष्ठादिसन्तापो न कुत इति
पृच्छति । जनेष्विति ॥ २९ ॥

मुखमेव वार्त्ता कथयतीति न्यायेन दृश्यमान एतावाना-
मन्दस्य तव कुतः इति पृच्छति । त्वं हीति । स्पर्शा विषयभोगः
केवलात्मनः एकाकिनः ॥ ३० ॥

ब्रह्मययनेति । तत्परिचयैव तद्वशीकरिष्णुनेत्यर्थः । सुमेध-
सोति सुबुद्धिप्रीणिततत्त्वमनस्केनेति तत्प्रतिबन्धने हेतुः ॥ ३१ ॥

बुद्ध्युपाभिताः ननुपदेशन सांसारिकसन्तापान्मुक्तः
॥ ३२—३३—३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुविशारदा सुष्ठु निपुणा बालवत् अभिमानशून्यः योगिनो
बाल्यमभिमानशून्यत्वं न तु सर्वसदनवेक्षित्वमित्याकरे
स्थितम् ॥ २६ ॥

प्रायः बहुधा मानवा धर्मादिषु विविक्तसायां धर्मादिविवे-
कसायां स्वस्थगीहन्ते प्रवर्तन्ते तत्रापि आयुरादेहेतुना निमित्तेन
साक्षात्केन्द्रिज धर्मादिविवेकसायामपि न प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥

कुतस्त्वं त्रिवर्गत्यागीति पृच्छति त्वमिति । त्वत्वात् पूर्वोक्तोऽप्यो
द्विविधोऽप्यो मानवेष्वो वैलक्षण्यं सूचयति कल्पः समयः

कविः क्रान्तदर्शी दत्तः निपुणः सुमगः प्रियदर्शनः अमृत-
भाषणः सत्यहितवक्ता अकर्मण्यैः अशक्यवोधानैपुण्ययुद्ध-
शनत्वदुर्भाषित्वादिमी रहितोऽपि त्वं जडादिवद्वक्ता पूर्वोक्तत्रिव-
र्गांनुष्ठाता न भवसि न च किञ्चित्प्रपणौपयिकं व्याख्यादी-
न्नादिकमीहसे ॥ २८ ॥

कुतस्त्वं कामाद्यस्पृष्ट इति पृच्छति । जनेष्विति ॥ २९ ॥

वाह्यसुखोपकरणत्यागित्वेन त्यक्त्वाह्यसुखस्यान्तरानन्दवतो
भवतस्तदानन्दकारणं ब्रूहीति पृच्छति । त्वमिति । केवलस्य स्व-
कगाहस्यस्य अत एव स्पर्शविहीनस्य आत्मसुखरहितस्यापि
आत्मनि हृदि आनन्दकारणं ब्रूहि ॥ ३० ॥

सुमेधसा महत्संगतद्वक्तित्वद्वद्द्वान्वाचोचनादिबुद्धिमता ॥ ३१ ॥

बुद्ध्युपाभिताः बुद्ध्यैव गुरुत्वेन गृहीताः यतो येष्यः बुद्धि-
विवेकवर्ती धिषणामुपादाय प्राप्य मुक्तः महत्समाभिमानविमुक्तः
पर्यटामि ॥ ३२—३४ ॥

भाषा टीका ।

निर्भय होकर विचरते हुए कोई अवधूत बड़े पंडित दया
वान् ऐसे एक ब्राह्मण को देखकर धर्मात्मा यदु महाराजने
प्रश्न किया ॥ २५ ॥

बुद्ध्याच ।

हे ब्रह्मन् ! कुछ काम नहीं करने वाले आप को यह निपुण
बुद्धि कहाँ से आई है जिस बुद्धि का आश्रय करके आप विद्वान्
हो करभी बालक 'सरीके' विचरते हो ॥ २६ ॥

सब समुप्य तो प्रायः करके धर्म-अर्थ काम मोक्ष इनकी
जानने कि इच्छा से आयु यश धन इनके निमित्तही से काम
करते हैं ॥ २७ ॥

आप तो पंडितहो समर्थहो वक्ता हो चतुर हो सुंदर हो मधुर
मोपी हो फिरभी न कुछ करते हो न कुछ चाहते हो बिकल पागल
पिशाच सरीके रहते हो ॥ २८ ॥

सब मनुष्य तो काम लोभरूपी दावानल से जलते हैं आपको तो
कोई ताप नहीं है जैसे कि गंगाजी के बीच में खड़ा हाथी जगली
आग से बुझी नहीं होता है ॥ २९ ॥

हे ब्रह्मन् ! मेरे पृच्छने से आप अपने आत्मा में आनन्द के कारण
को कहिये आपतो विषय भोग से रहित एकल हो तब आप
को आनन्द कैसे होता है ॥ ३० ॥

श्री भगवानुवाच ।

ब्रह्मयय सुंदर बुद्धिवाले यदु महाराजने जब बड़े संस्कार
पूर्वक पूजन करके ऐसे पूजा और नम्रहो कर आगे खड़े रहे तब
महाभागी ब्राह्मण दत्तात्रेयजी कहने लगे ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

हे राजन् ! अपनी बुद्धिसे आश्रय किये हुए हमारे गुरु वधुत
हैं जिनसे जिस बुद्धिको लेकर संसार से मुक्तहोकर हम
फिरते हैं तिनको अवश्य करो ॥ ३२ ॥

पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः ।
 कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकुद्रजः ॥ ३३ ॥
 मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः ।
 कुमारी शरकृत् सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ॥ ३४ ॥
 एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः ।
 शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षामिहात्मनः ॥ ३५ ॥
 यतो यदनुशिक्षामि यथा वा नाहुषात्मज ! ।
 तत्तथा पुरुषव्याघ्र ! निबोध कथयामि ते ॥ ३६ ॥
 भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैवशानुगैः ।
 तद्विद्वान्न चलेन् मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ॥ ३७ ॥
 शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकान्तसम्भवः ।
 साधुः शिक्षित भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मताम् ॥ ३८ ॥
 प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्यन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ।
 ज्ञानं यथा न नश्येत् नावकीर्येत् वाङ्मनः ॥ ३९ ॥
 विषयेष्वाविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ।
 गुणादोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥ ४० ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

गुरुनाह ॥ पृथिवीति ॥ ३३ ॥
 शोभनं रूपं कीटस्य करोतीति सुपेशकृत् ॥ ३४ ॥
 मे मया श्रिताः तदाह । एतेषां वृत्तिभिरात्मनः शिक्षाः शिक्षणी-
 यानर्थान्हेयोपादेयादीनन्वशिक्षसन्तुशिक्षितवानस्मि ॥ ३५ ॥
 नाहुषो यथातिः ॥ ३६ ॥
 क्षितेः क्षमा शिक्षितवानित्याह । भूतैरिति । आक्रम्यमाणाः
 पीड्यमानाः तद्विद्वान्भूतानां दैवशानुगैरिति चिद्वान् व्रतं निय-
 मम् ॥ ३७ ॥
 पर्वतरूपा वृक्षरूपा च वा पृथिवी तरुणाः शिक्षितमाह ।
 शश्वदिति । सर्वज्ञ परार्थाः परोपकारार्थाः सर्वा ईहा यस्य सः
 परार्थे एव एकान्ततः सम्भवो यस्य सः भूभृत्तः पर्वतात् तस्य
 हि वृक्षवृक्षानिर्भरप्रसवक्रियाः परार्था एव स्या तद्वत् तथा
 नगशिष्यो वृक्षशिष्यः सन् परात्मतां पराधीनात्मताम् वृक्षो यथा
 परैरवस्थयते तथाप्यत्र वा नयनमप्यनुभूयते तद्वत् ॥ ३८ ॥
 वायुरपि विविधः प्राणो धातुश्च तत्र प्राणस्य गुरुत्वमाह । प्राण-
 वृत्तेति । प्राणोऽष्टादशविधाभ्यो प्रवर्तते रूपरसादीनिन्द्रियविषयां
 स्तु नावेक्षते तथा मुनिरपि भवेद्विषयः । प्राणवृत्तेरकरणो मनोवै-
 कल्येन तावनाशः स्यात्ततो देहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणविक्षेपायां तु
 वाङ्मनश्च विक्षिप्येतादौ नाधिकं लिप्सेदित्याह । ज्ञानमिति ।
 नावकीर्येत् न विक्षिप्येत् ॥ ३९ ॥

विषयान् सेवमानोऽपि तेष्वनासक्तिं वाह्याद्वार्योः शिक्षादि-
 त्याह । विषयेष्विति । नानाधर्मेषु शीतोऽप्यादिधर्मकेषु नहि वायुर्वने
 दहने वा सज्जते तद्वत् ॥ ४० ॥

भीरुभारमणदासगोष्वाभिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

एतेषां पृथिव्यादीनां वृत्तिभिर्धर्मैः ॥ ३५ ॥
 यतो यस्माद्गुरोः यद्यं हेयमुपादेयं चार्थम् ॥ ३६ ॥
 नियमं क्षमारूपं मार्गात् ज्ञानमार्गात् ॥ ३७ ॥
 पृथिव्या अन्तर्मेदे गुरुत्वेन स्फुटीकरोति पर्वतरूपेति
 साधुः यथा शश्वत् परार्थसर्वेहः परार्थैकान्तसम्भवः स्यात्तथा
 भूभृत्तः शिक्षेत् इत्यन्वयः । तस्य भूभृत्तः वृक्षादिप्रसवक्रियाः परार्था
 एवेत्युपलक्षणां तस्य सम्भवोऽपि एकान्ततः सर्वथा हरिणागव्य-
 सिद्धादिवत्साधयेति ॥ ३८ ॥
 वायोरप्यवान्तरमेवमाह । वायुरपीति । तत्र तयोर्द्वयोर्वायोर्मध्ये
 प्राणस्य वृत्तिराहारमात्रं तथैव इन्द्रियप्रियै रूपरसादीनां चक्षुरादीनां
 कालनैः प्राणवृत्तेराहारमात्रस्य भूतः प्राणवृत्त्यकरणास्य ज्ञान-
 नाशकत्वात् रसासक्तिं विहायैव विषयज्ञता देहनिर्वाहः कर्तव्यः
 गुणविक्षेपायां भेषजपुष्ट्यादिरेसापेक्षायां मनो गुणविक्षेपायां
 विषयकत्वात् अधिकं प्राणवृत्तेरतिरिक्तम् ॥ ३९ ॥

भीराधारमण्यदासगोस्वामिविश्वित्ता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विषयेषु रसादिषु प्रावसन् तान् सेवमानोऽपीत्यर्थः । वने
पुष्पिते दहनेऽप्यौ ॥ ४० ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपचीयम् ।

एतेषां शिक्षावृत्तिभिः शिक्षा । प्रशिक्षि शिक्षां कृतवान् ३५॥३८
इन्द्रियप्रियैः शब्दादिभिः ॥ ३६-४१ ॥

भीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तानिर्दिशति द्वाध्वाम । पृथिवीति । मधुः कपोलाहारत्वेनेति
मधुकुम्भद्वयः सच मधुकुम्भतति । मधुः कपोलाहारत्वेनेति व्युत्पत्तेः
मधुमक्षिका च ॥ ३३ ॥

मधुहा मध्वाहृता व्याधः कुररः पक्षिविशेषः उत्क्रोशाख्यः
चन्द्रिकाशनः शरकुम्भस्कारः शुप्रेयमतिशयोक्तं रूपं कीटस्य
करोतीति तथा भ्रमरविशेषः ॥ ३४ ॥

एते चतुर्विंशतिगुरवो मेमया भाभिताः तदाह । एतदिति शिक्षा इति
एतेषां वृत्तिमिरहमात्मनः शिक्षा भनः प्रतिशिक्षा । मन्वशिक्ष पाक
पचतीति वक्षिदेशः शिक्षां कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्र यतो वृत्तेः यच्छिद्यमानमनुशिक्षामि अनाक्षिप्तवानस्मि
पूर्ववर्तिनः न चलेत् । मन्वशिक्षामिदं परोक्षानिर्देशः
स्वच्छास्तेताम्बैरप्येवं वर्तितव्यमित्यामिप्रायकः हेनाहुषात्मजानाहुषो
समातिः हे पुरुषव्याज । तच्छिद्यमानं तथा ते तुभ्यं कथयामि निवो-
द्यान्धारव ॥ ३६ ॥

तत्र चित्तिः पर्वतवृक्षादिरूपा समरूपाचेति शिक्षा तत्र सम-
रूपायाः चित्तेः क्षमां शिक्षितवानस्मीत्याह । भूतैरिति । दैववशानुगै-
दैवमेरितैः भूतैराक्रम्यमाणः पीड्यमानोऽपि भीरः तदाक्रमणप्रयु-
क्तबुद्धिः स हिणुः तद्विद्वान् भूतानां दैववशानुगतं जानन् मार्गा-
चलेदित्येव चित्तेर्भूतं निश्चयं भ्रममन्वशिक्षं मार्गः क्षितिपक्षे धार-
णात्मकः पक्षान्तरे ज्ञानमार्गः ॥ ३७ ॥

पर्वतवृक्षरूपायाः चित्तेः शिक्षितमाह । शब्दादिति शब्देन सर्वदा
परोपकारार्थं परार्थो ईहा चेष्टा यस्य सः परार्थे एवेकात्मतः सम्भवो
यस्य सः भूभृशः पर्वतात्साधु यथा तथा एवं शिक्षितं तस्य हि तृण-
निर्मुक्तप्रसन्नयाकृषाः परार्थो एव तद्वदित्यर्थः । तथा तगश्चित्तः
सन् परात्मतां पराधीनतां शिक्षितवृत्तां यथा परैरवस्थाय चोत्पाद्य
ज्ञानमयमानो न निवारयति नानुमन्यते वा तद्वत् ॥ ३८ ॥

वायुरपि क्षिविधः प्राणो वाह्यश्च तत्र प्राणाच्छिद्यमानमाह ।
प्राणवृत्त्येति । प्राणा ह्याहारादिमात्रेण वर्तन्ते शब्दादिविवक्षांस्तु
नापेक्षते तथा मुनिरपि प्राणधारणमात्रप्रयुक्तया वृत्त्या आजिवि-
कया वर्तन्ते न त्विन्द्रियप्रियैः शब्दादिविवक्षेन ताननुभवक्षित्यर्थः ।
प्राणवृत्त्या वर्तन्तमपि किमर्थमिच्छत आह । ज्ञानमिति । प्राणवृत्त्य-
करणे मनोवेद्यत्वेन ज्ञाननाशः स्वादतो यथा ज्ञानं न नश्येत् मनो
चा तावच्छीयते तदुपयुक्तया वेदनिर्वाहोपयुक्तया वृत्त्या वर्तते
इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

विषयानुसेधमानीऽपि तेष्वनासक्तिं बाह्याद्यायोः शिक्षितेत्याह ।
विषयेष्विति । नानाधर्मेषु प्रियाप्रियतदुभयानुभयात्मकेषु विषयेष्वना-
विश्रयपि तानिन्द्रियैः स्पृशन्नपीत्यर्थः । गुणदोषाभ्यां प्रियाप्रियाभ्यां
व्यपेतः विमुक्तः आत्मा मनो यस्य सः सर्वतः सर्वेषु विषयेषु न
विषज्जेत नासक्तो भवेत् न तु वायुश्चन्दने दहने वा विषज्जेत तद्वदि-
त्यर्थः । अनासक्तावन्न दहन्तो न तु गुणदोषव्यपेतात्मत्वे जेत्य-
वगन्तव्यं तस्य तद्वन्यतात्मत्वात् ॥ ४० ॥

भीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतेषां पृथिव्यादीनां शिक्षाकरणावृत्तिभिः ॥ ३५ ॥

यतो यस्मात् पृथिव्यादिवर्तनं शिक्षामि शिक्षे तत्तथा
निवोद्य बोधयतिः परस्मैपदी ॥ ३६ ॥

क्षितेः शिक्षितां वृद्धिमाह । भूतैरिति । तद्वैवं विदन्तीति
तद्विदः तेषां वैद्वानां मार्गात् तद्विद्वानिति पाठे तस्य दैवस्य वशात्
नुगतं जानन् मार्गात् सतामिति शेषः चित्तेर्भूतमचलत्वम् अत
एवाचक्षेति पृथिव्या नामात्तरम् ॥ ३७ ॥

भूमेः शिक्षितं प्रतान्तरं वाह्यं चाह । शब्वादिति । सर्वदा परेषां
गुरुदेवादिसज्जनानामर्थं आत्मनः सर्वदा सकलचेष्टा संभवं वृद्धिं च
"सज्जनार्थेषु मन्वेत केहिर्की वृद्धिमात्मनः" इत्यादेरयमेवार्थ
इति शिक्षितं निश्चयेनेति शेषः ॥ ३८ ॥

एवं विद्वानानि शिक्षमाणास्य मुनेर्वृत्तिप्रकारमाह । प्राणवृ-
त्त्येति ॥ क्षुत्तिर्वातप्राणवृत्त्या शरीरयात्रया संतुष्येत
तावत्स्यैव निर्वहेत् एवकारं व्यावर्त्यमाह । नैवेति । तत्रापि ज्ञान-
नाशकारणानि मनोविद्येयनिमित्तानि च द्रव्याणि न से-
वेतेत्याशयेनाह । ज्ञानमिति ॥ ३९ ॥

वायोः शिक्षिता का बुद्धिरिति तत्राह । विषयेष्विति ।
विषयेष्वविश्रन् विषयाननुभवन् योग्यात्मा योगी जीवः गुणदोष-
स्ववशेन न विषज्जेत संसक्तो न भवेत् गानादिनानाध-
र्मेषु ॥ ४० ॥

भीमद्विजयचक्रतीर्थकृतसारायंदाक्षिणी ।

एतेषां वृत्तिमिरहमात्मनः शिक्षाः शिक्षक्षीयानुयायि मन्व-
शिक्षम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

क्षितेः क्षमां शिक्षितवानित्याह । भूतैरिति । दैववशाः
पित्रादयस्तेषामनुगैः तद्विद्वान् भूतानां दैववशवर्तित्वं
जानन् ॥ ३७ ॥

पर्वतरूपा वृक्षरूपा च वा पृथिवी तस्याः शिक्षितं क्रमे-
णाह । शब्वादिति । परार्थोः सर्वो ईहाः भूधारणानिर्करोक्रमण-
स्वोत्पन्नरतादिप्रदानरूपाश्चेष्टा यस्य सः भूभृशः शिक्षितं शिक्षया
च एवं भूतो भवोदित्यन्वयः । नगस्य वृक्षस्य शिक्षः
सन् परात्मतां शिक्षेत् परेष्वेवापित आत्मा येन तस्य भाव-
स्तथा तां वृक्षं जलं स्थानात् स्थानान्तरे नीत्वा यदा रोप-
यति तेजनादिकं च करोति तत्र सोऽनुमन्यते एव ननु

३ व्यासयाऽप्यवच्छेदमज्ञमात्मनो मुनिर्तपस्त्वं विततस्य भावयेत् ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभावायं दीपिका ।

आकाशाच्छित्तं सम्भावनाद्वयमाह । अन्तर्हितश्चेति द्वयेन ।
अन्तर्हितश्च देहान्तर्गतोऽपि मुनिरात्मनो वेदाद्यसंगमत् एवाव्यय-
वच्छेदं च भावयेत् कुतः स्थिरजङ्गमेषु समन्वयेन वा व्याप्तिस्तथा-
किमप्येषु सूत्ररूपेण व्याप्तिः न विततरूप संवेगतस्य तत्कृत-
प्रवृत्त्यात्मभावेन प्रवृत्त्यसंवेगाभावेन वा "तत्त्वमसी"ति श्रुतेः नन्वेतत्सर्वं कार्य-

तेजोऽवन्नमयैर्भावैर्मघाद्यैर्वायुनरितैः ।

न स्पृश्यते न भस्तद्वत्कालसृष्टेर्गुणैः पुमान् ॥ ४३ ॥

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ।

मुनिः पुनात्यपां भित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ ४४ ॥

तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः ।

सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते भलमग्नितत् ॥ ४५ ॥

कचिच्छन्नः कचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ।

मुङ्क्ते सर्वत्र दातृणां दहन् प्रागुत्तराशुभम् ॥ ४६ ॥

स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणां विभुः ।

प्रविष्ट ईयते तत्तत्सरूपोऽग्निरिवधैसि ॥ ४७ ॥

विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा देहस्य नाऽऽत्मनः ।

कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

सम्भवति तत्राऽह । नमस्तत् तत्सुखस्य भावयत् यथा नमसः
सर्वगतस्य न घटादिभिः सङ्गः परित्यक्तो वा पृथगात्म-
नोऽपि सम्भवतीति ॥ ४२ ॥

किञ्च कुटस्थस्याऽऽत्मनो नागमाप्रायिदेहादिसम्बन्ध इत्याह ।
तेजोऽवन्नमयैः तेजश्च आपश्चाक्षं पृथिवी च तन्मयैः काल-
जुष्टेर्गुणैर्देहादिभिः पुमान् स्पृश्यते इति नमोवत्सम्भव-
तीति ॥ ४३ ॥

स्वच्छत्वादिभिर्गुणैरुदकं जगत्पुनातीति तद्गुणा मया
अस्मिता इत्याह । स्वच्छो निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धो
जनेष्वनुसगवान् माधुर्यं मधुराकापी तीर्थभूर्तीर्थस्थानम्
अपां भित्रमुदकतुल्यः अघादिति पादे सखायं पापात्पुनाति
स्वच्छत्वादियुगैर्यादुदकसारुच्यं ज्ञातव्यम् ॥ ४४ ॥

अग्नेः शिञ्जितमाह । तेजस्वीति । ज्ञानातिशयात् विशेषतस्त-
पसा दीप्तः दुर्धर्षोऽज्ञोभ्यः स चास्त्राबुदरभाजनश्चापरिग्रहः
युक्तात्मा मुनिः ॥ ४५ ॥

अग्नेरेव शिञ्जितमाह । कश्चिदिति । यथाग्निः परेच्छपैव
हविर्गृह्णाति तथा मुनिरित्याह । दातृणामिति । प्रागुत्तराशुभं भूतं
अविष्यन्न पापम् ॥ ४६ ॥

आत्मनो देहोपाधिकमेव उच्यतेतित्यादि न स्वाभाविकमित्य-
व्यभिदहान्तेन सम्भावितमित्याह । स्वमायया स्वाविद्यया सुष्ठं
सदसल्लक्षणं देवतिर्गणादिरूपं विप्रशूद्रादिरूपं वा ॥ ४७ ॥

आत्मनो जन्मादिशङ्किकारभावः चन्द्रदहान्तेन सम्भावित
इत्याह । विसर्गाद्या इति । विसर्गो जन्म श्मशानं नाशः अग्नेर्दे-
व्योतिःशास्त्राक्रया आप्तमवडलं चन्द्रः तेजोमयमवडलमा-
दयः तयोरेकतत्त्वभावरूपाने चन्द्रो न दह्यते चक्षुष आदिस-

मण्डलेन समदेशस्थितेन व्यवधानात् सा समावास्या अथ षष्टि-
घटिकाभिश्चन्द्रो मक्षत्रान्तरं गच्छति आदित्यस्तु अथोदशभिः
अधोरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितस्य आदित्यमण्डलस्य
पञ्चदशः पञ्चदशो भाग आप्तमण्डले प्रतिनिमित्तो दह्यते
सा कलेत्युच्यते एवं पञ्चदशेऽग्नौ अथोदशभिर्नक्षत्रैरन्तरास्यमिति
राशिसंज्ञस्य सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकस्य मध्ये सम्मुखौ यदा
चन्द्रादित्यौ तिष्ठतः तदा सम्पूर्णं प्रतिविम्बं भुञ्जतांशो-
ज्झितं दह्यते सा पूर्णिमा तस्याममावास्याप्रतिविम्बेन सह
षोडशकलश्चन्द्र उपचर्यते ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मण्डल-
योर्विषमीभावात् कदाह्रासः तत्र यथा कलानामेवोपस्थाप्यो
नाप्तमण्डलस्य तथात्मनोऽपीत्याह । कलानामिवेति ॥ ४८ ॥

श्रीराधारमणदासर्गोस्वामिविशेषितं

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तद्गुणाभयः तेषां देहादीनां ये गुणाः काश्चोदियमास्तेषां
महं प्रत्ययेनामयोऽपि तैर्गुणैर्धर्मैरसङ्गत्वात्पुनो न युज्यते ॥ ४१ ॥

एकस्य सजातीयभेदविरहितस्याद्वितीयस्य देहाद्यसङ्गं देहा-
द्यसम्बन्धम् अतएव असङ्गत्वादेव अल्पवच्छेदमपरिच्छिन्नत्वं सम्-
न्वयेन अधिष्ठानतयानुगमेन तत् जीवस्य चित्तत्वं तत्त्वमसीति
तत्पदेनेश्वर उच्यते त्वंपदेन जीव उच्यते अस्तिपदेन ब्रह्मा
तत्र मायोपहितं चैतन्यं सर्वज्ञं सर्वकारणम् अविज्ञोपहितं चैतन्यं
किञ्चिदज्ञं जगत्सुखी सर्वथाऽज्ञकमिति तयोरेक्यभावात् सुखा-
यस्य बाधः विशिष्टवाचकस्य सादृश्यं विशेषांशेऽपि बाधक-
तया कथञ्चिन्नोः ऐक्यं तु प्रयोजनमिति सोऽयं देवदस इति
वन्मायाविद्याद्विविधेष्वपरिमाणानुगतविश्वभाजोपादानेन माय-
लक्षणाया जीवोऽपि ब्रह्मरूपभावनया चित्ततत्त्वोपपत्ति-
रित्यर्थः । यतश्च असङ्गत्वमपरिच्छिन्नत्वञ्च ॥ ४२ ॥

भीराधारमगादासगोस्वामिविरचित
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तन्मयैः तेजसादिविकारैः ॥ ४३ ॥

मुनिः पुनात्यघात्मिप्रमिति पाठान्तरं तत्र सञ्चरत्वाद्यो गुणा
जले स्फुटमुपलभ्यन्ते इत्यर्थो सात्त्विकवशाज्जलसादृश्यं शेषम् ॥ ४४ ॥

सर्वमन्त्रोऽपि मन्त्राऽमन्त्राविविचारश्चोऽपि मन्त्रं तज्जन्यं दोषं
नादत्ते न प्राप्नोति ॥ ४५ ॥

कश्चिद्व्यावहारिकजनेषु जडवदवभूतवेशमाषादिना चक्षुः
कश्चिन्मुमुक्षुप्रभृतिषु उपवेशादिना स्पष्टः अतः शेष इच्छादि-
रूपास्तुः सर्वत्र भुङ्क्ते इति तस्य परमहंसत्वमभिव्यञ्जितं भूतं
मविष्यत्येति प्रारब्धस्य भोगमन्तराऽपरिहार्यत्वं व्यवहितम् ॥ ४६ ॥

स्वाविद्यया स्वरूपाज्ञानेन तत्तत्स्वरूपः देवतिर्बगादि-
रूपः ॥ ४७ ॥

तत्र चन्द्रदृष्टान्ते तयोश्चन्द्रादित्ययोः अदृशने हेतुः चक्षुष
इति अथ अमावास्यानन्तरं अतः षष्टिघटिकाभिर्नक्षत्रान्तरगमनात्
पञ्चदशोभागः पञ्चदश्यांशः प्राप्यमयदले जलमयमयदले तस्यां
पूर्यमाणो ततः पूर्यमानोऽन्तरम् अत्र ज्योतिःशास्त्रमक्रियाम् ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षिपम् ।

समन्वयेन वेदान्तवाक्यसमन्वयासिद्धेन ब्रह्मात्मभावेन सर्व-
वस्तूनां ब्रह्मात्मकत्वेन आत्मनः परमात्मनः असङ्गं नभस्त्वं नभस
इव भावयेत् ॥ ४२ ॥

निर्दोषत्वे च नमोदृष्टान्त इत्याह । तेज इति । पुमान् परः
पुमान् ॥ ४३ ॥

अपः मित्रम् अपां "तुल्यः ॥ ४४ ॥

सर्वमन्त्रः स्वाहस्वाधुविभागमनपेक्ष्य मन्त्रकः ॥ ४५ ॥

स्पष्टः योगाभ्यासरूपमयनेन स्पष्टः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

विद्यार्गाद्याः निषेधाद्याः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीताध्यायान्त्येकतमोऽध्यायः ।

घातोरेव शिद्यणीयान्तरमाह । पार्थिवेष्विति आत्मदृष्ट्योऽपी पृथि-
व्यादिपरिणामरूपेषु देहेषु प्रविष्टः तद्गुणाभयः देवत्वमनुभवत्वस्थूल-
त्वकृशत्वदिदेहधर्मयोगितया प्रतीयमानोऽपि तैर्गुणैर्न युज्यते स्थूलो-
ऽहं कृशोऽहमिति न भ्रम्यते आत्मज्ञानेन हेतुगर्भयतः देहविलक्षण-
मात्मानमेव पश्यतीति तथा गन्धर्वौयुषि च यथा सुखमिष्टुतिगन्ध्या अ-
पेक्षु प्रविशन्तीति वायुर्वस्तुतो न तथागी तद्वत् ॥ ४१ ॥

अथाकाशाच्छिन्नितमाह ब्राह्मणम् । अन्तरिति । समन्वयेन वेदा-
न्तवाक्यसमन्वयासिद्धेन ब्रह्मात्मभावेन सर्ववस्तूनां ब्रह्मात्म-
कत्वेनाप्यवच्छेदं निरन्तरं यथा तथा सर्वेषु चराचरात्मकेषु
भूतेषु विततरस्य व्याप्तस्य पूर्णस्येति वाच्यं आत्मनः परमा-
त्मनः अन्तर्विध्य व्याप्त्याऽसङ्गं नभस्त्वं नभस इव भाव-
येत् ॥ ४२ ॥

निर्दोषत्वे नमोदृष्टान्तमाह । तेज इति । तेजश्चापस्यात्र पृथिवी च
सर्ववस्तुभावः तन्मयैस्तद्विकाररूपैर्वोयुना इति । प्रेतैर्मेषाद्यैः

[५२]

भासैः पदार्थैर्वैद्यो नमो न स्पृश्यते तद्वत्पुमान् परमपुरुषः काळ-
सृष्टैः कालेन निमित्तभूतेन सृष्टेर्गुणैः गुणपरिणामात्मकैः स्थिर-
जङ्गमेन स्पृश्यते व्याप्यगतदोषेन स्पृश्यते इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सञ्चरत्वादिभिर्गुणैरापो जगत्पुनन्तीति तद्गुणाः शिद्यणीया इत्यादि ।
सञ्चर इति सञ्चरः निमज्जः प्रकृतितः सञ्भावतः स्निग्धः भूतेष्वनुरा-
गवान् माधुर्यः मधुरालापौ नृणां तीर्थभूस्तीर्थस्थानमपांमिप्रमपां
तुल्यः अन्यदपि उभयसाधारणं धर्ममाह ईक्षादिभिः पापात्पुनातीति
ईक्षा दर्शनम् उपर्युक्तं जलपक्षे स्नानपानादिकं मुनिपक्षे पाह-
स्पृशादिकम् ॥ ४४ ॥

अथाग्नेः शिद्यणीयमाह । तेजस्वीति तेजस्वी ज्ञानातिशयवान्
विशेषतस्तपसा दीप्तः कुर्वन् अन्तोऽयः सचाखावुदरभाजनश्चेति
उदरं भाजनमन्नादिनिधानपात्रं यस्य सः अपरिग्रह इत्यर्थः
सर्वमन्त्रः मिष्टकदम्बविभागमनपेक्ष्य मन्त्रकः ननु निषिद्धानिषि-
द्धमन्त्रकः "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि"रिति नाविरतो बुद्ध्यविरताविति
च भूतेः युक्तात्मा समाहितचित्तः मन्त्रं नादत्ते निमज्जश्चाग्निवद्य-
थाश्रितस्तद्वत् ॥ ४५ ॥

तत एव शिद्यणीयान्तरमाह । कश्चिदिति ब्राह्मणम् । क्लृप्तः अग्नि-
पक्षे भस्मना क्लृप्तः योगिपक्षे स्वमाहात्म्यानाविष्कारेण स्पष्टः अग्नि-
पक्षे आज्यादिरूपद्विधा पक्षान्तरे योगाभ्यासादिना शेषः स्वर्ग-
मोक्षादिरूपमिच्छतामिच्छादिः उपास्यः यथाग्निः परेच्छन्नेव हविर्गु-
ह्यति तथा मुनिरपीत्याह । भुङ्क्ते इति । दातृणां प्रागुत्तराशुभं भूतं
मविष्यत्येव पापं दहन् ॥ ४६ ॥

स्वभावेति विभुः परमपुरुषः सत्सल्लक्षणं चिदचिदात्मकं जग-
त्प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः देवमनुष्यादिरूपः ईयते प्रतीयते यथाग्निरेवसि-
दारुणि प्रविष्टः तद्रूप ईयते तद्वत् अग्नेरधिष्ठानगतवक्रत्वादिरिव
देवाद्याकारो नान्तर्गोमिपरमात्मस्वरूपगत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

जन्मादिवद्भाषविकाराः शरीरस्वैव इति नत्वात्मनः चन्द्रस्य
कक्षानामिवेति चन्द्रदृष्टान्तेन शिद्यितमिच्छाह । विसर्गाद्या इति निषे-
धाद्याः इमंज्ञानान्ताः नाशान्ता भावा विकाराः अस्पृश्यगतिना
कालेन निमित्तेन देहस्वैव नत्वात्मनश्चन्द्रस्य कक्षानामिव
यथा क्षासां वृद्धिर्दासो न तु चन्द्रस्य तद्वादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयजयतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पार्थिवेषु पृथिवीकायेषु प्रविष्टः तद्गुणाभयः जन्मदुःखा-
दिदेहधर्माभयः गुणैर्दुःखादिभिः ॥ ४१ ॥

नभसः शिद्यितमाह । अन्तरिति । मुनिर्विततस्य व्याप्तस्या-
कृतितः आत्मनः परमात्मनः नभोदृष्टव्यवच्छेदमसङ्गत्वं
देहेषु असङ्गत्वं भावयेद्विन्तयेव कुत्र कथमत उक्तं । स्थिरजङ्ग-
मेष्विति । स्थिरजङ्गमेषु चराचरात्मकेषु वस्तुषु अन्तरात्म-
भावेन अन्तर्गोमिन्वेन अणुत्वव्याप्त्या बहिर्गोमिन्भावेन बृहत्त्वेन
महत्त्वव्याप्त्या इव केन सिद्धमन्माह । समन्वयेनेति । उपकमा-
दितात्पर्ययुक्तप्रमाणेन ब्रह्मणः आत्मभावेन स्वयमेवसम्यथा
व्याख्यानम्—

जीवास्तर्गोमिन्को विष्णुरात्मनामा समीरितः ।

तस्य तु ब्रह्मरूपत्वाद्गीदृष्टतस्तथैव च ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पश्येदाकाशवद्व्याप्तिसंज्ञकत्वं च नित्यशः ।
इतिप्रमाणविरुद्धं तस्मात्प्राज्ञीकर्तव्यः सोऽयं इति ॥ ४२ ॥

मसङ्गप्रकारमाह । तेज इति । यथा नमो वायुनेरितैर्मघाद्यैर्न स्पृश्यते तद्वत्तथा पुमान् परः पुरुषः कालसृष्टेः तजोऽम्बुवन्नम-
यैर्गुणैर्विषयेन स्पृश्यते इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

अद्भ्यः शिञ्जितां बुद्धिमाह । स्वच्छ इति । तीर्थवद्गङ्गादि-
शुद्धजलवत् प्रकृतितः स्वभावतः स्वच्छः —

प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे ।

इत्यभिधानं ननु जीवस्य स्वच्छगुणत्वे जीवपरयोः क्रो विशेष
इतीयमाशङ्क्य स्वच्छत्वादयो गुणा हरे स्वतः सिद्धा
जीवस्येष्टव्या स्वीकर्तव्या इति परिहर्तव्या तदुक्तम्—

गुणान् जीवस्य चेष्टव्यान् सिद्धान्विष्णोर्गुणांस्तथा ।

तत्तद्दृष्ट्वा विचिन्वीत पृथगेव सुधीः सवेति ॥

माधुर्यं सुखहेतुः—

मधुनाम सुखं विधान्माधुर्यं सुखहेतुता ।

सुखे रतिर्वा सम्प्रोक्ता शब्दतत्त्वविचक्षणैरिति ।

वचनान् मुनिर्मिश्रं स्वाश्रितं पुनाति इक्ष्णुमक्षि ॥ ४४ ॥

अग्नेः शिञ्जितां बुद्धिमाह । तेजस्वीति । तेजस्वी प्रभाववान् अन्य-
प्राचिन्मान् तपसा उपवासादिना अन्यत्र सन्तापहेतुज्वालाया
दीप्तः प्रकाशनशक्तिमान् बुधैर्षः परामवायितुमशक्यः—

परामवो धर्षणं स्यादवज्ञानमथापि वा ।

न तत्तत्सु सदा कुर्यात्सहसा शयनन्नचेति ॥

वचनान् दूरभाजनो दूरान्निषेव्यः युक्तात्मा परमात्मानि युक्तमनाः
एवं विधा ज्ञानी सर्वमक्षोऽपि पापं नादत्ते अपरोक्षज्ञानिनोऽपि
सर्वमक्ष्यं "सर्वज्ञानुमतिः प्राणात्यये तद्दर्शनार्थं" इत्यापाहिषये
कथमाश्रितवत् ॥ ४५ ॥

कचिच्छन्नः बुद्धजनसन्निधौ कचित्स्पष्टः सुजनसमीपे आत्म-
ज्ञानादित्यक्षयं भयः इच्छतां पुंसामुपास्यः दानृणां प्रागुत्तराशुभं
ददन् सर्वं भुङ्क्ते मुन्यग्न्याः समभिदम् ॥ ४६ ॥

अग्नेः शिञ्जितं परमात्मज्ञानमाह । स्वभावेति । क्वमायया
स्वेच्छाधीनप्रकृत्या सृष्टं सदसद्वक्ष्यं स्थूलसूक्ष्मरूपं जगत्प्रविष्टः
तत्तत्स्वरूपः तत्तत्पदार्थानुगुणरूपं इत्येते कथमेवास्ति प्रविष्टः एषोऽ-
रूपोऽग्निरिव अत्र जीवस्य कृत्रत्वं परमात्मनः प्रावृष्टत्वं चेति
विशेषणं ज्ञातव्यम्—

जीवस्य च्छन्नतां शिक्षेत्प्रविष्टत्वं परात्मनः ।

तत्तद्गुणविडम्बं च बह्वैः सर्वं यथापिचेति ॥

वचनान्—

अल्पदार्ढ्यं यथादपोऽग्निरेवमल्पशरीरगः ।

इत्येते परमात्मापि स्थूलास्थूलशरीरगः ॥

इति ॥ ४७ ॥

चन्द्रमसः शिञ्जितां बुद्धिमाह । विसर्गाद्या इति । विविधाः
सर्गाद्याः जननाद्याः इमंशानान्ताः मरणाान्ता देहस्यैव नात्म-
नो जीवस्य चन्द्रस्य कलानां क्षणिकं यवान् चन्द्रस्वरूप-
पक्षः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विभवाद्यन्तर्गतसत्त्वार्थदर्शिनी ।

एवं देहधर्मानासक्तिमपि तस्मादेव शिञ्जेदित्याह । पार्थिवे-
ष्विति । सुगन्धो दुर्गन्धोऽप्यमिति तत्तद्योगित्वेन प्रतीयमानोऽपि
वस्तुतो वायुर्गन्धा न तत्तद्योगी एवं देहधर्मयोगेनाहमस्त्वयं
प्रतीयमानोऽपि योगी न तस्मा यत आत्मदृक् आत्मानं ततः
पृथक्कथा पश्यतीति सः ॥ ४९ ॥

परमात्मनोऽन्तर्बहिरपि वर्तमानत्वमसङ्गत्वं चाकाशस्येष्टव्या-
काशं दृष्ट्वा शिञ्जेदित्याह । अन्तरिति द्वयेन । मुनियोगी अन्त-
र्बहिश्च देहान्तर्गतोऽपि विवेकेन आत्मनः परमात्मनो विततस्य
सर्वव्यापकस्य नमस्त्वमाकाशसादृश्यं भावेयत् तदेवाह ।
स्थिरजङ्गमेषु अन्तर्हितः अन्तर्हितोतीत्यन्तर्हितं तस्य अन्तर्गतस्य
चकाराद्विहितस्य च ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपत्वेन या सम-
न्वयेन व्याप्तिस्तथा अव्यवच्छेदं अनवाच्छिन्नत्वं यथा नमसः
सर्वगतत्वाद्बस्तुतो न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो वा एव-
मात्मनोऽपि ॥ ४९ ॥

तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवी च तन्मयैः कालसृष्टैर्गुणैर्दे-
हादिभिः पुमान् स्पृश्यते यद्वायुनेरितैर्मघाद्यैर्नमो न स्पृश्यते
तद्वत् ॥ ४३ ॥

जलाच्छिञ्जितमाह । स्वच्छो निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः सिग्धः
जनेषु स्नेहकृत् माधुर्यो मधुरः मधुरालापी तायिर्भूः भक्त्यप-
देशेन लोकपावनः अपां मित्रं जलतुल्यः अघादिति पाटे मित्रं
सखायं पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरथाजलसादृश्यं ज्ञेयम् ॥ ४४ ॥

वह्नेः शिञ्जितमाह । तेजस्वीति श्रिमिः । बुधैर्षः शोभायि-
तुमशक्यः सत्त्वासावुदरभाजनश्च युक्तात्मा योगी एवं भवे-
दित्यर्थः ॥ ४५—४६ ॥

अग्निर्गन्धा एवमपि शिञ्जित इत्येते मन्थनात् प्रकटीभवति
तथैव भगवानिदं जगत् प्राविष्ट इत्येते भवणकीर्तनादिमन्थ-
न्यासात् प्रत्यक्षीभवति ॥ ४७ ॥

चन्द्राच्छिञ्जितमाह । विसर्गो जन्म इमंशानं मृत्युस्तदन्ता
दृशा देहस्यैव नात्मनः चन्द्रस्य पञ्चदशकलानामेव यथा उत्पत्त्या
दयः ननु षोडशस्थाप्राककारूपस्य चन्द्रस्य ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पार्थिवेषु पृथिव्युपलक्षितपञ्चभूतमयेषु प्रविष्टः तद्गुणध्वजः
वाजोऽस्मि तरुणोऽस्मि इत्यादिव्यवहारवशाद्देहगुणाश्रयतया
प्रतीयमानोऽपि गुणैर्वाकत्वादिभिरन युज्यते वाकत्वादिगुणको न
भवति यथा चम्पकादिगन्धाश्रयतया प्रतीयमानोऽपि वायुर्गन्धेन
युज्यते तद्वत् ॥ ४९ ॥

आकाशाच्छिञ्जितमाह । अन्तर्हितश्चेति द्वाभ्याम् । समन्वेतीति
समन्वयस्तेन समन्वयेन आत्मभावेन स्वस्वभावेन या व्याप्तिस्तथा
अव्यवच्छेदं व्यवच्छेदराहितम् असङ्गं व्याप्यसंपर्कदोषराहितम्
ब्रह्म बृहद्गुणशक्त्याद्याभ्यं जगत्कारणम्—

महो भाग्यमहोभाग्यं नन्दोपमजौकसाम् ।

यन्मित्रं परमानन्दं पूर्यं ब्रह्म सनातनमि-
त्युक्तवक्ष्यं श्रीकृष्णार्थं परं तत्त्वम् स्थिरजङ्गमेषु अन्तर्बहिश्च
भवति एवं हि विततस्य सर्वव्यापकस्यात्मनो बृहदात्मनः

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुनिस्तन्मननशीलः नमस्तत् तत्तुल्यत्वं भावयेत् मायावादिना तु
अन्तर्बहिः देहान्तर्गताऽपि मुनिरात्मनो देहाद्यसङ्गम् अत एवा-
व्यवच्छेदं च भावयेत् कुतः स्थिरजङ्गमेषु समन्वयेन या व्याप्ति-
तया किमणिषु सूत्रस्यैव व्याप्तिर्न चित्तस्य सङ्गस्य कुतः
ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपभावनया तत्त्वमसीति श्रुतेः । नन्वेतत्सर्व-
कथं सम्भवति तत्राह नमस्तत् भावयेत् यथा नमसः सर्व-
गतस्य न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो वा एवमात्मनोऽपि
सम्भवतीति व्याख्यातं तदयुक्तम् अणुर्होष आत्मेत्यादिश्रुति-
प्रतिपादितस्याव्ययेन सर्वव्याप्यसम्भवात् अणुस्वरूपस्य व्याप-
कस्वरूपैक्यभावनयापि निरर्थिकैव स्यात् नहि परमाणुर्महामा-
नया मेरुमवति तत्त्वमसीति वाक्यन्तु अंशभूतस्यात्मनोऽपि पृथ-
गवस्थानाभावादवस्थानामेवं वदति न स्वरूपत एकेकम् अन्यथा
सर्वे सत्त्विकं ब्रह्मेत्यनेनापि सर्वस्य चेतनाचेतनस्य स्वरूपैक्यं
प्रसज्येत न चैकस्मिन् मेदप्रयशून्ये सन्मात्रे वस्तुनि मायया
मेवो वस्तुतस्तमेव इति वाच्यम् मायायाः सत्त्वत्वेऽद्वैतसिद्धान-
्तमङ्गापत्तेः मिथ्यात्वे तु मेदकत्वासम्भवात् अनिवचनीयत्वे
मायया भ्रान्तत्वेन मायावादिना भ्रान्तत्वं तन्मुखेनैव
स्यात् मायावादनिराकरणाविस्तरः पराभिमतार्थासगिरिवज्जे-
दुष्टव्यः ॥ ४२ ॥

तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवी च तन्मयैर्भावैरुणात्वादिगु-
णकैर्द्रव्यैर्मैधाद्यैश्च नभो न स्पृशत् न स्पृश्यते यथा तद्वत्
पुमान् परमेश्वरः कालसृष्टैर्भावैः प्राकृतैः पदार्थैर्न स्पृश्यते ४३
जलाच्छिक्षितमाह । स्त्रच्छ इति । स्त्रच्छः निर्दोषः प्रकृतितः
स्निग्धः स्रमावतः कोमलः माधुर्यः मधुरवागादिवृत्तिमान्
तीर्थभूस्तीर्थभूतः अपां मित्रमुदकगुणग्राही मुनिः पुनाति जगदिति
शेषः ॥ ४४ ॥

अग्नेः शिक्षितमाह । तेजस्वीति । दुर्द्वेषः दुर्द्वैरनभिभूयमानः
सचासौ उदरभाजनः अपरिग्रहयुक्तः अयुक्तभोजनवाससंस्प-
र्शविभक्तोऽपि सृष्टव्यवहारेभ्यो युक्तः दूरीभूतः आत्मा मनो यस्य सः
सर्वमक्षोऽपि स्रष्टव्योऽभ्युक्ष्य मानतोऽमानतश्च प्राप्तं सर्वं भुङ्क्ते
तथापि मुनिः मलमसारं वैषम्यमित्यर्थः । अग्निवत्त्वाद्ये युक्तायुक्त-
निरपेक्षमक्षयं तु सूत्रकारादिभिर्नालुङ्घ्यतम् "आहारशुद्धौ सत्त्व-
शुद्धिः सत्त्वशुद्धौ भुक्ता स्मृतिरिति श्रुतेः ॥ ४५ ॥

तस्मादेव शिञ्जितान्तरमाह । कचिदिति । प्रागुत्तराशुममतीता-
नागतम् ॥ ४६ ॥

तस्मादेव परमात्मनः संसारगुणदोषास्पृष्टत्वं शिञ्जितं दर्शयति ।
स्त्रमायवेति । स्त्रमायया प्रकृत्या सदसलक्ष्णं साधवसाधुलक्ष्णम्
इदं जगत् सृष्टं निर्मितं प्रविष्टोऽपि "तत्सृष्टा तदेवानुभाविश" इति
श्रुतेः तथापि विश्वरेवेत्येतं स्वासाधारणाधिभुत्वादिधर्मवानेव प्रती-
यते शास्त्रद्वारा निश्चीयते ननु सदसलक्ष्णेन संसारिणा अन्यथा
क्रियते इत्यर्थः । एवमि सदसलक्ष्णे प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः तत्त-
दाकारः अग्निरिवमेव प्रवक्ष्यतया प्रतीयते न त्वन्वयेत्येते
तद्वत् ॥ ४७ ॥

चन्द्राच्छिक्षितमाह । विसर्गाद्या इति । विसर्गाद्याः जन्माद्याः
श्मशानान्ताः भावाः षड् विकाराः अव्यक्तगतिनाऽलक्ष्णमनेन
कालेन निमित्तेन देहस्यैव न त्वात्मनो जीवस्य यथा वृद्धि-
ह्रासौ कलानामेव न तु चन्द्रस्य तद्वत् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

यद्यपि पृथिवी आदि विकार के देह में योगी प्राप्ति
है तौमी देह भ्रमा से युक्त नहीं होता है गुणों के आभाव
से रहकर भी गुणों से युक्त नहीं होता है यहवात वायु
से सीखनी चाहिये वायु भी किसी गंध से विस्त नहीं
होता है ॥ ४१ ॥

ब्रह्मात्म रूप से स्थावर जंगम सब में अन्वित होकर
रहने वाला परमात्मा है और व्यापक है सब से ब्रह्म है इस
घात को आकाश को देख कर जानना चाहिये ऐसे व्याप्त
ब्रह्म की मुनि भावना करे ॥ ४२ ॥

जैसे कि अग्नि जल में वायु आदि के धर्मों से आकाश
का स्पर्श नहीं होता है तैसे ही काल के गुणों से आत्मा
का स्पर्श नहीं होता है ॥ ४३ ॥

प्रकृति से निर्मल अति स्नेह वाला मधुर गुण वाला
मनुष्यों का तीर्थ रूप ऐसा मुनि जल का मित्र होकर
दर्शन स्पर्शन कीर्तन आदि कों से सब को पवित्र करे
यह घात जल से सीखनी चाहिये ॥ ४४ ॥

तेजवाला होवे तप से प्रकाश मान होवे बड़ा दुर्धर्ष
होवे पेटही भरतन रखे सर्व पदार्थ का मिठा कुटुम्बादि का
भक्षण कर ने से भी योगी को रोग दोष नहीं होता है यह
गुण अग्नि से सीखा है ॥ ४५ ॥

कहीं छिपा रहै कहीं प्रगट रहै कल्याण चाहने वालों का
उपास्य होवे देने वालों के पापों का दहन करता हुआ
सब पदार्थों को भोगे यह भी अग्नि का गुण
है ॥ ४६ ॥

इसी प्रकार जैसे काष्ठों में अग्नि रहता है तैसे ईश्वर
भी स्थूल सूक्ष्म इस संसार को पैदा कर इसमें प्रविष्ट
होकर सबल रूपसे मान होते हैं ॥ ४७ ॥

जन्म से लगा कर मरण पर्यंत सब विकार देहके हैं
आत्मा के नहीं हैं जैसे कि अलक्षित काल के योग से चन्द्रमा के
कलामोका क्षय होता है चन्द्रमा का नहीं ॥ ४८ ॥

कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ ।
 नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथाऽर्चिषाम् ॥ ४६ ॥
 गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।
 न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ ५० ॥
 बुध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः ।
 लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोऽर्कवत् ॥ ५१ ॥
 नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः कापि केन चित् ।
 कुर्वन्विन्देत सन्तापं कपोत इव दीनधीः ॥ ५२ ॥
 कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ ।
 कपोत्या भार्यया सार्धमुवास कतिचित्समाः ॥ ५३ ॥
 कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ ।
 दृष्टिं दृष्ट्याऽङ्गमङ्गेन बुद्धिं बुद्ध्या बबन्धतुः ॥ ५४ ॥
 शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकम् ।
 मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेतुर्वनराजिषु ॥ ५५ ॥
 यं यं वाञ्छति सा राजंस्तर्पयन्त्यनुकम्पिता ।
 तं तं समानयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमाधार्थदीपिका ।

सिंहावलोक्तेनाग्निदृष्टान्तेनैव देहानां च्यामङ्गुरतया वैराग्यं
 शिञ्चितमिच्छाह । कालेनेति । ओघवेगेनो यस्य तेन आत्मनः
 स्वस्वधिनं भूतानां देहानामिच्छार्थः । अर्चिषां उवाचानाम् ॥ ४६ ॥

आदित्याच्छिञ्चितमाह द्वयेन । गुणैरिति । गुणैरिन्द्रियैर्गुणा-
 निवन्धयानुपादत्ते यथाकाशमर्थिन्यागते सति विमुञ्चति च न
 तेषु युज्यते लब्धमिति दत्तमिति वाऽभिनिवेशं न करोति गोभी
 शर्द्धमभिर्गाः कलानि गोपतिः स्वर्गो यथा ॥ ५० ॥

स्वतो भेदशून्यस्याप्यात्मनो भेदप्रतीतिरुपाधिप्रवृत्त्यादित्यादित्य-
 दृष्टान्तेनैव सम्माधितमिच्छाह । बुध्यते इति । स्वे स्वरूपेऽवस्थित
 आत्माभेदेन न बुध्यते अभिव्यक्तकीति व्यक्तिरुपाधिः व्यक्तिस्थ
 उपाधौ प्रतिविम्बितस्तु तद्गत इव उपाधिप्रविष्ट इव भेदेन
 स्थूलमतिमिलेक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ॥ ५१ ॥

कपोताच्छिञ्चितमाह । नातिस्नेह इति । स्नेहः प्रीतिः प्रसङ्ग
 उपलालनायासकिः ॥ ५२ ॥

दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । कपोतः कश्चनेति ॥ ५३ ॥

तयोर्मिथःस्नेहप्रसङ्गो दर्शयति । कपोताविति श्रयेण । स्नेहेन
 गुणितं बद्धं हृदयं ययोस्तौ ॥ ५४ ॥

विस्रब्धौ निःशङ्को ॥ ५५ ॥

सा कपोती तर्पयन्ती सदासकीचितालापादिभिः प्रीयायन्ती

अतएव तेनानुकम्पिता सती ये सं वाञ्छति तं ते कामं समानयन्
 सम्पादयामास राजभिति त्वं यथेति सूचितम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भीषारमगादासगोस्त्रामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

भूतशब्दस्य तत्कारणं लक्षणाया इत्यर्थे इत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

अर्थिन्यागते सतीत्युपलक्षणां शुभाद्यवसरानुरूपेणापि ॥ ५० ॥

उपाधिप्रवृत्त्या देहाद्युपाधिप्रवृत्तेन उपाधिप्रविष्ट इवेति व्याप-
 कत्वादसङ्गत्वाच्च वस्तुतः प्रवेशासम्भवादिवैयर्थ्यं स्वे स्वरूपेऽव-
 स्थित आत्मा भेदेन न बुध्यते व्यक्तिस्थस्तु स्थूलमतिमिलित-
 द्गत इव लक्ष्यते प्रतीयते तत्र दृष्टान्तः अर्कवदित्यन्वयः यथा
 गगने स्वरूपस्योऽर्को भेदेन न ज्ञायते किन्त्वैककल्पेणैव जलादि-
 प्रतिविम्बितस्तु उपाधिभेदेन लब्धव्यस्वमतिनस्यादिभेदेन प्रती-
 यते तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

दीनधीः कृपयाबुद्धिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

कतिचित् समाः सम्पत्सरानभिग्राह्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

शय्यादिषु मिथुनीभूय द्वितीयांस्तपाठे शय्यादिकं प्रति
 मिथुनीभूय ॥ ५५ ॥

अतएव तया स्वस्य प्रीयानादेव तेन कपोतेन अनुकम्पिता-
 नुकम्पयिष्यतीकृता ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अथैः सूक्ष्मस्य स्थूलानां तद्विशेषणभूतानामर्चिषामु-
त्पत्तिविनाशौ यथा न सूक्ष्माश्च एवं सूक्ष्मतरस्य परमा-
त्मनः स्वरूपविशेषणभूतप्रमत्ताप्यसौ न भवत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

गुरोः गुणभूतैः ओषादिभिः गोपतिरादित्यः गोभिः किरणैः ॥ ५० ॥
देहेषु प्रतीयमानस्याप्यात्मनो देहस्वभावासंसर्गोऽप्यादित्य-
ल्लुप्त इत्याह । बुद्धिसंस्थेनेति । * भेदेन देवत्वमनुष्यत्वादिना
॥ ५१-५५ ॥

श्रीमद्भारवचनार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथसर्वाऽप्यप्रदृष्टान्तेनापि शिष्टं शेष इत्याह । कालेनेति ।
अथैवप्रवाहवद्वेगो यस्य तेन कालेन प्रमत्ताप्यसौ जन्मनाशो नित्या-
वापि प्रवाहो नित्यावपि भूतानामेव मत्वात्मनः यथाप्रविश-
मानस्य सत एवार्चिषां ज्वालानामेव प्रमत्ताप्यसौ दृश्यते न त्वशे-
स्तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

आदित्याच्छिष्टं शेषमाह । गुरोरिति । यथोल्लिखितकालं गुरोरितिन्द्र-
यैर्गुणान्निष्ठवयानुपादत्ते गृह्णाति विमुञ्चति च उपादानमग्नः संपा-
दनात्मकं मोचनं त्वरिष्यस्त्वानात्मकम् उपभोग्यवस्तुनि
संपादितानि चेदर्थिष्यो देवानि नन्वात्मनानुभाष्यामीत्यर्थः ।
तद्वाह ॥ न तेन युज्यत इति । तेन विषयज्ञातेन न युज्यते
नोपयुज्यते आत्मने नोपयुज्यादित्यर्थः । गोभिर्गो इव गोपतिः यथा
गोपतिः सूर्यः गोभिः किरणैर्गो अप उपादत्ते मुञ्चति च
तद्वत् ॥ ५० ॥

वस्तुतां देवमनुष्यादिभेदराहितस्याप्यात्मनस्तद्भेदप्रतीतिभ्रांति-
रूपेत्येतदप्यादित्याच्छिष्टं शेषमित्याह । बुद्ध्या इति । स्थूले शरीरे
प्रतिरात्मामिमस्यो येषां नैरात्मा प्रत्यगात्माऽवस्थितः देवादिशरीरे
अवस्थितः अस्तेनेति चन्द्रः स्वस्मिन्विद्यमानेन देवमनुष्यादिभेदेन
बुध्यत देवोऽयं मनुष्योऽयमिति प्रतीयते बोध्यते स्मात्मापि तथादेवोऽहं
कुशोऽहं कृतोऽहमिति बोध्यत इत्यर्थः । स्थूलमातीमारित्यनेन देहवि-
च्छेदात्मनोभिरुदेहस्वभावासंसर्गितयैवात्मा बोध्यते चेति सूचितं
तत्र दृष्टान्तः अकंचदिति यथात्माको दिव्यस्थितो हंप्याजस्रगृहादिषु
प्रतीयमानोऽपि न तद्भेदस्वभावासंसर्गितया प्रतीयते तद्वत् इयांस्तु
दृष्टान्तदृष्टान्तकयोर्विशेष इत्याशयेनाह । अकिंरूप इव तद्गत इति ।
आदित्यस्तु हंप्यादिव्यकाषणवर्णितोऽपि तत्स्थ इव लक्ष्यते
आत्मा तु परमार्थतस्तद्गतः देवादिशरीरगतः तस्वभावासंसर्गितं
तुभयोरपि तुल्यं संसर्गितया प्रतीतेर्भ्रांतिरूपता योमयश्च तुल्यः ॥ ५१

अथ कपोताच्छि चितमाह । नेति । अतिस्नेहः प्रीतिः प्रसङ्गः
उपजायनायासाकिः क्वापि केन चिदपि न कतेव्यः ॥ ५२ ॥

दृष्टान्तं प्रपञ्चयति । कपोत इत्यादिना वावद्व्याससमाप्ति ।
वनस्पतो कृत नीडं कुलाय येन सः सार्द्धं सह कतिचित् समाः
सम्प्रसङ्गानुपिषदाह ॥ ५३ ॥

कपोताविति कपोतश्च कपोती च कपोती पुमान्स्त्रियौ इत्येकशेषः
स्नेहेन गुणितं निवस्य हृदयं ययोस्तौ गृहभर्मिणी मैथुन्यभर्मिणी
वयम्भुः योजितवन्तौ ॥ ५४ ॥

विश्वरूपी निःशङ्को वमराजिषु शय्यादिकं मिथुनीभूय चर-
तुल्यकतुः ॥ ५५ ॥

* शुकपञ्चीयविश्वरूपयोः बुद्धिसंस्थेनेति पाठः ।

[५३]

यथादिति । हे राजन् ! यदोऽनेन त्वं यथेति सूचितम् अन्तर्बलौ
गर्भिणी सती सा कपोती अनुकम्पिता कपोतेन ह्यापूर्वकं प्रचोदितौ
यथादिष्टं वाञ्छितकामवत तं तं कामं काम्यते इति तथा तमिष्टं
कृच्छ्रेणातिप्रयासेनापि समनसस्तत्प्राप्तयामास यतः सोऽजि-
तन्द्रियः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

काञ्चवेगेन प्रतिल्लग्नमपि देहादीनां सूक्ष्मावुत्पत्तिनाशौ स्त
इति सोदाहरणमाह । काञ्चेनेति । काञ्चाख्यनद्यौघवेगेन भूतानां
प्राणिनाम् आत्मनो देहस्य निष्ठावपि सदातनावपि मत्वाप्यसौ
उत्पत्तिनाशौ न हृदयते सूक्ष्मत्वादिति शेषः यथाशेरर्चिषां ज्वालानां
प्रवाहविशेषः यथा पुरुरवसो जरा अश्विभ्यामेव दृष्टेति गीता-
तात्पर्यवचनं सद्भावप्रमाणं भूतानां चेतनानामात्मनः परमात्मनः
प्रमत्ताप्यस्यावित्यन्यथा ज्वालानाम्—

अथवयस्यवधानां च गुणानां कुण्ठिततया ।
शक्तिशक्तिमतोश्चैव क्रियायास्तद्वत्तथा ॥
स्वरूपांशांशिनोश्चैव निष्ठाभेदो जनाङ्गेन ।
जीवस्वरूपेषु तथा तथैव प्रकृतावपि ॥
चिद्रूपायमतो नांशा अगुणा अक्रिया अपि ।
हीना अवयवैश्चेति कथ्यन्ते ते त्वभेदतः ॥
पृथग्गुणाद्यभावाच्च नित्यत्वादुभयोरपि ।
विष्णोरचित्त्वशक्तेश्च सर्वे सम्भवति भुवम् ॥
क्रियादेरपि नित्यत्वं व्यक्तव्यक्तिविशेषणम् ।
मात्राभावविशेषेण व्यक्तेहारश्च तादृशः ॥
विशेषस्य विशिष्टस्याप्यभेदस्तद्वत्तथा ॥
सर्वे वाचित्त्वशक्तिरक्षाद्युच्यते परमेश्वरे ॥
तद्वत्तत्त्वैव च जीवेषु चिद्रूपप्रकृतावपि ।
भेदाभेदौ तदप्यत्र ह्युभयोरपि कथं नात् ॥
कार्यकारणयोश्चापि निमित्तं कारणं विनोति ।

प्रमाणविशेषाज्जडदृश्येत्स्वकीकर्तव्यम् अज्ञानां चेतनानां क्रियाव-
त्त्वं वाचिन्येव शक्तिमयतयाद्युच्यत इत्यस्मिन्नर्थे "आत्मानि
चैवं विचित्राश्च हि सर्वोपेता च तद्दर्शनात् सर्वधर्मोपपत्तेश्च
स्वभावविफी ज्ञानवलकिषा च यत्र सप्तश्रुतीन् पर एकमाहुः"
इत्यादिप्रमाणाभ्यां तत्र च—

नयेद्यशक्तिर्मात्राभ्यो विनाशोषाम् ।

श्रुतमध्यावगम्य तथा स्मृतं परमे सत्यरूपम् ॥

नैवासत्त्वं कचिदस्मिन् परेशे सर्वं युक्तं पूर्णशक्तः सदैवेति ।
भुतिविरोधात् ॥ ५६ ॥

सूर्यादनुशासितां बुद्धिमाह । गुरोरिति । योगी यथाकाञ्च
विहितकाले गुरोरितिन्द्रियैः गुणान् शब्दादिविषयान् उपादत्ते
विमुञ्चति च तेषु विषयेषु न सज्जते भातिसर्को भवति कथ-
मिव गोपतिः सूर्यः गोभिः रश्मिभिः गो इव ज्वालानां च
॥ ५० ॥

न केवलमसङ्कल्पमेव सूर्यात् शिक्षितमपि तु जीवप-
रमात्मवैकल्यस्य चेति भाषेनाह । बुद्धिसंस्थेनेति । तस्य जीवस्य
शरीरगतः आत्मा परनात्मा स्थूलभूतमिः प्रमाणाज्ञानादितैः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बुद्धिसंस्थेन मेदेन बाह्यान्तःकरणविषयमिथ्याज्ञानेन व्यक्तं शरीरं तत्स्थो जीव इव सादृश्येन सुखा दुःखाति लक्ष्यते दुःखाद्यधिकरणदेहगतत्वात्कथामभ्युत्थिताकं वत् यथा परमाकं स्वरूपानामिद्वैविम्बभूतो जले प्रतिविम्बितानां वत् अचतनाशिरः पादादिरहितो वर्तुलश्चेति कल्प्यते तथेति तस्मात् "सयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तन्मन्त्रो भूमिश्वा कथंति" इत्यादिभूतितात्पर्यवेदिभिर्निर्मलचित्तैः सूक्ष्मेक्ष्यैः जीवपरयोर्वैलक्षण्यं जानन्न्यागमिभौवमन्यथाऽसुरमतप्रवश इति दृष्टान्तेऽप्येवमेव ज्ञातव्यं विम्बप्रतिविम्बयोरिव जीवपरयोर्मदो व्यावहारिको न तु यथाये इति मतम् —

बुद्धिसंस्थस्त्वात्मभेदो व्यक्तिस्थो जीव उच्यते ।

तेनैव सह संस्थानात्परात्मा स्थूलबुद्धिभिः ॥

जीववद्विष्यते विष्णुययैवाम्भुत्थिताकं वत् ।

परमाकः परिमाणयाद्वर्तुलत्वादिना तथा ॥

अकंस्वरूपानभिद्वैः शिरःपादादिवर्जितः ।

अचतनश्च कल्प्यते तत्तेजोमात्रदर्शिभिः ॥

सूर्यदेहादिभिर्न हि तेजोमण्डलमेव तु ।

दृश्यते स्थूलमतिमिरेवमेव जनार्दन इति ॥

प्रमाणविरुद्धत्वात्पेक्षणीयम् ॥ ५१ ॥

मुक्तिसाधनेषु प्रथमतः आपाद्यं विरक्तिलक्षणं साधनमिति कपोताच्छिन्नं विरक्तिमाह । नातिस्नेह इति ॥ ५२—५३ ॥

स्नेहगुणितहृदयाविलेपितहृदयति । हृष्टिमित्यादिना ॥ ५४ ॥

शय्यासनादिषु मिथुनोभूय वर्तमानो ॥ ५५—५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथाकालमित्युभयप्राप्त्वन्वयः शुभाद्यवसरानुरूपेणेत्यर्थः । विमुञ्चति त्यजति ॥ ५० ॥

बुध्यते इति । आत्मा जीवः परमात्मा वा शक्तिशक्तिमत्त्वा-दिरूपेण स्नेहमेदेनावस्थितो बुध्यत एव सूक्ष्ममतिभिः स्थूल-मतिभिस्तु व्यक्तिस्थो उपाधिरूपोऽसौ तद्गतस्तत्साक्षक इव लक्ष्यते यथाकौ विचित्रान्तःपुराविशोभावमगण्डलरश्म्यादिरूपेण स्नेहमेदेनेत्यादि पूर्ववत् ॥ ५१—५३ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

सिद्धावलोकनम्बावेन पुनरप्यग्नेः सकाशाद्वैराग्यं विञ्चितमाह । कालेनेति । ओघवेगेन ओघवतां मासतादीनामिव वेगो यस्य तेन आत्मनः सम्बन्धिनां भूतानां देहानामित्यर्थः । अर्चिषां ज्वाला-नाम् ॥ ४६ ॥

सूर्याच्छिन्नं त्रिमाह द्वाष्ट्याम् । गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् विषयान् उपा-दत्ते यथाकालमर्थिन्यागते सति विमुञ्चति वशाति च न तेषु बुध्यते मया लब्धा मया दत्ता इति वामिनिवेशं न करोति गोभिः रश्मिभिः ना ज्वालानि गोपतिः सूर्यो यथा ॥ ५० ॥

आत्मा परमात्मा स्नेहमेदेन स्वरूपशक्तिमायाशक्तिजीव-शक्त्यात्मकेनावस्थितोऽकं वद्विष्यते अर्को यथा अमण्डलमेवाकि-रणात्मकेन मेदेनावस्थितो बुध्यत इत्यर्थः । स्थूलमतिभिस्तु व्यक्ति-

स्थो जातिपदार्थ इव तद्गतः व्यक्तिगतः उपाध्यायवच्छिन्न आत्मा लक्ष्यते अर्कवत् अर्को यथा ज्वालादिपरिच्छिन्नः ॥ ५१ ॥

कपोताच्छिन्नं त्रिमाह । नातिस्नेह इति ॥ ५२—५३ ॥

तपेयन्ती सुरताज्ञापविक्षितादिभिः प्रीणयन्ती ॥ ५६—५७ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देहादीनां चणमङ्कुरत्वमग्नितः शिञ्चितमिति सिद्धावलोक-नेनाह । कालेनेति । आत्मनः सम्बन्धिभूतानां देहादीनां ओघव-हेगो यस्य तेन कालेन निमित्तेन प्रमथाप्यो जन्मविनाशौ नित्यावपि न दृश्यते यथा अग्नेः सम्बन्धिनामाचिषाम् ॥ ४६ ॥

आदित्याच्छिन्नं त्रिमाह । गुणैरिति द्वाष्ट्याम् । गुणैर्हस्तादिमिरि-न्द्रियैः गुणान्नादिरूपान्विषयान् योगी साधकः यथा कालस्य प्रदद्यात्सागकाजमनतिक्रम्य भ्रष्टावति दातारि सति उपादत्ते अर्थिनि सति विमुञ्चति तेषु न बुध्यते लब्धमिति इक्षमिति वाऽमिनिवेशं न करोति यथा गोभिः रश्मिभिः ना ज्वालानि गोपतिः सूर्यस्तद्वत् ॥ ५० ॥

व्यक्तिस्थे देहस्थे अन्तःकरणे—

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्यारम्भमात्रो ह्यवरोऽपि हृष्टः ।

अणुर्हृष आत्मा चेतसा वेदितव्य

इत्यादिभूतिप्रोक्तानुपरिमाणकेन स्नेह रूपेण अवस्थितः मेदेन देहेन्द्रियादिप्रकाशकत्वादिभिः वैलक्षण्येनैव बुध्यते अर्कवत् यथाकः स्वरूपपरिमाणोऽपि बृहत्परिमाणो लोके प्रकाशकतया विलक्ष्य एव दृश्यते तद्वत्—

यथा प्रकाशयत्येकः कुरुते लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कुरुते प्रकाशयति भारतेति ॥

श्रीमुखचक्रनाम् स्थूलमतिभिस्तु तद्गत इव लक्ष्यते बहुवचनेन स्थूलमतेः बहुवो दर्शिताः तत्र केनचित्सङ्घातवादिना व्यक्तिरेवात्मेति लक्ष्यते अन्येन तद्गतः व्यक्तिगतः अन्तःकरणस्वरूप आत्मेति लक्ष्यते अपरेण तद्गत इव अन्तःकरण इव अन्यैः व्यक्तिगतः प्राणादिरूप आत्मेति लक्ष्यते इत्यर्थः । ते सर्वे नास्तिका उपेक्षणीया देहादेरात्मत्वाभावात् साक्षात्वादि-ना तु स्मृतौ मेदशून्यस्याप्यात्मनो मेदप्रतीतिरुपाधिवशादित्यादि-त्यदृष्टान्तेनैव सम्भावितमित्याह बुध्यत इति स्नेहस्वरूपेऽवस्थित आत्मा मेदेन न बुध्यते अभिव्यनकीति व्यक्तिरुपाधिः व्यक्ति-स्थः उपाधौ प्रतिविम्बितस्तु तद्गत इव उपाधिप्राक्कि एव मेदेन स्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वय इति व्याख्यातं तदुक्तम् ज्ञानमात्रेऽस्मिन्त्येव अन्यस्य उपाधितद्गतप्रतिविम्बितसदृष्टादेः पदा-र्थान्तरस्यासम्भवात् पदार्थस्य सूर्यादेः पदार्थान्तरे भिन्नदेहा-स्थे ज्वालादौ प्रतिविम्बो भवति सर्वस्य नीरूपस्य निरवयवस्य प्रतिविम्बासम्भवाच्च तच्च नीरूपस्य निरवयवस्य सर्वगतस्याका-शस्य जले प्रतिविम्बो दृश्यते इति वाच्यम् आकाशस्यस्य सूर्यप्रसारजितस्य सूर्यमेवाविसृष्टस्य कटाक्षप्रतीयमानस्य सावयवस्य दूरदेशिनो वस्तुनः प्रतिविम्बवद्भावात् आकाशस्य पञ्चीकृतभूतविशेषस्य नीरूपत्वाच्च सम्भवाच्च पदार्थान्तरस्य जल-स्य विद्यमानत्वाच्च ॥ ५१ ॥

कपोताच्छिन्नं त्रिमाह । नातिस्नेह इत्यादिना । ॥ ५२—५३ ॥

कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णाती काल आगते ।
 अगडानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती ॥ ५७ ॥
 तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरेः ।
 शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलाङ्गतनूरुहाः ॥ ५८ ॥
 प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दम्पती पुत्रवत्सलौ ।
 शृग्वन्तौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः ॥ ५९ ॥
 तासां पतत्रैः सुस्पृहैः कूजितैर्मुग्धचेष्टितैः !
 प्रत्युदगमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ॥ ६० ॥
 स्नेहानुबद्धहृदयावन्योऽन्यं विष्णुमायया ।
 विमोहितौ दीनधियौ शिशून् पुपुषतुः प्रजाः ॥ ६१ ॥
 एकदा जग्मतुस्तातामन्वार्थं तौ कुटुम्बिनौ ।
 पारितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चरतुश्चिरम् ॥ ६२ ॥
 दृष्ट्वा ताल्लुब्धकः कश्चिद्वृत्तातो वनेचरः ।
 जगृहे जालमातत्य चरतः स्वालयान्तिके ॥ ६३ ॥
 कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ ।
 गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भासकः ॥ ५२—५३ ॥

कपोती पतिभार्यारूपी सहगुणिते प्रीतिनिबद्धे हृदये
 यथोक्तौ ॥ ५४ ॥

विस्तार्य परस्परं निःशङ्कौ ॥ ५५ ॥

सा कपोतभार्या भ्रातृकुलपिता तपस्वती सचेष्टितैः प्रीण-
 यन्ती सती च सं वाञ्छति तं सं काममजितेन्द्रियः कपोतः
 समानयत्सम्पादयामास ॥ ५६—५७ ॥

भाषा टीका ।

काल के समूह के वेग से सब आत्मा के संबंधि मूर्तों
 के उत्पत्ति और प्रलय दोनों निष्प हैं तो भी नहीं देखते
 हैं जैसे कि अग्नि कि ज्वाला का भेद नहीं देखता है तैसे
 भ्रम से जानना चाहिये ॥ ५६ ॥

समय समय पर इन्द्रियों से योगी विषयों को ग्रहण
 करता है और काल पाकर छोड़ता है उसमें युक्त नहीं
 होता है जैसे कि सूर्य किरणों से जलका ग्रहण करता
 है और छोड़ता है ॥ ५७ ॥

जैसे एक ही सूर्य अनेक जल पात्रों में नाना देखता है
 तैसे स्थूल दृष्टि वाले पुरुषों की मनुष्यादि देहों में आत्मा

भी नाना प्रकार से प्रतीत होते हैं यह बात भी सूर्य से
 सीखी है ॥ ५१ ॥

किसी के साथ अत्यन्त स्नेह या भासक नहीं करनी
 चाहिये कभी किसी ठिकाने करेगा तो खुशी होकर कबूतर
 की नाई हो जावेगा ॥ ५२ ॥

कोई एक कबूतर जंगल में पेड़ पर खोता बनाकर
 अपनी स्त्री कबूतरी के साथ कितने ही वर्षों से रहता था ॥ ५३ ॥

वे दोनों कबूतर कबूतरी आपस में बड़े प्रेम से गृहस्थ
 के झर्मी को करते दृष्टि में दृष्टि अंग में अंग बुद्धि में बुद्धि को जोड़
 कर सदा रहते थे ॥ ५४ ॥

सोना बैठना खजना खड़ा होना खोजना खेजना खाना
 पीना इन सब बातों को बड़े विश्वास से करते हुये जंगल
 में जंगल में घूमते थे ॥ ५५ ॥

हे राजन्! कबूतरी पति की कृति करने वाली कृपा करने
 वाली थी तब जो कुछ चाहती थी तिस चीज को वह
 अजितेन्द्रिय कामी कबूतर बड़े कष्टों की सह कर ला
 देता था ॥ ५६ ॥

भीषणस्वामिकृतभाष्यटीका ।

तेषु जलमरितेष्वण्डेषु हरेः स्वभावकर्मादिशक्तिभिः

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

रचितावयवाः पक्षिणः कोमलान्यङ्गानि तनूवहाश्च येषां ते ॥ ५८—५९ ॥

पतत्रैः पक्षैः मदीनानां हृष्टानाम् ॥ ६० ॥

शिशून् बालान् प्रजाः पुत्रान् ॥ ६१—६२ ॥

स्त्रालयान्तिके चरतः क्रीडतः तान् कपोतपुत्रान् आतस्य प्रसार्य ॥ ६३ ॥

उत्सुकत्वादेव तत्पोषणार्थं गतौ सन्तौ पोषणं मह्यम् ॥ ६४—६५ ॥

श्रीराधारमशदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रथमं गर्भमिति प्रथमसन्तताधौत्कण्ठ्याधिकवेनासत्त्वा-
धिकं व्यञ्जितं काले प्रसूतिसमये स्त्रपत्युः सन्निधाविति तस्यां
तस्यासक्तिव्यञ्जनम् ॥ ५७ ॥

स्त्रमाधकमादीत्यादिना कालशक्तिपरिग्रहः “कालकर्मस्त्रमा-
धत” इत्युक्तेः दुर्विभाव्याभिः सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञेयाभिः ॥ ५८ ॥

तासां प्रजानां कूजितं शब्दं कलभापितैरव्यक्तमधुरालापैः ॥ ५९ ॥

मुग्धचेष्टितैः बालचेष्टाभिः प्रत्युद्गमैः सशब्दं सम्मुखाग-
मनैः ॥ ६० ॥

विष्णुमायया स्नेहानुबन्धः परस्परं स्नेहहठौ हृदये ययो स्तौ
हृदिभिर्यौ प्रजापोषणव्यग्रतया कृपया विभौ ॥ ६१ ॥

एवं वैषयिकं सुखमुक्त्वा “यत्तदग्रेऽमृतमिव परिणामे विषो-
पम” इति न्यायेन तस्यैव दुःखत्वमाह । एकदेति बावत् समाप्तिः ।
मर्थिनौ लुब्धौ मर्थी दोषं न पश्यतीति च ॥ ६२ ॥

स्त्रालयान्तिके स्त्रनीडसन्निधौ बहच्छात इति भ्रूजोरनिय-
तत्वं व्यञ्जितम् ॥ ६३ ॥

कपोतश्च कपोती चेति विग्रहः अतो विशेषणयोर्द्वित्वम-
विरुद्धम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्दीनराजवाचार्थकृतभाष्यतन्त्रजम्बुद्विषा ।

०: शर्येति ॥ विस्त्रब्धौ निःशङ्कौ जनराजिषु शर्यादिकं
मिथुनीभूय चेतुः ० । कपोतीति । शुद्धी विध्वंसी सती काले
प्रसवकाले आगते सति नीडे स्त्रपत्युः सन्निधावेवा-
शङ्कानि सुषुवे ॥ ५७ ॥

तत्पश्यदेषु काले तत्परिपाककाले व्यजायन्त शिशव इति शेषः
ते च दुर्विगाह्यमिरस्त्रिन्नामिहरेमेगधत्तः शक्तिभिः कार्योपयुक्ता-
प्रयत्नसिद्धविशेषणभूताभिः कालेनेत्यर्थः । अदितिः पाशानितिवद्ध-
द्वचनमविवक्षितं कालावयवादिनमासायमिमांशेण वा तत्प्रयुक्तं
रचिता अवयवा येषां कोमलान्यङ्गानि तनूवहाश्च येषां तथा भूता
बभूवुरिति येषां ॥ ५८ ॥

प्रजाः शिशून् तासां प्रजानां कूजितं श्रुत्वा सन्तौ कलभापि-
तैर्मधुरस्त्रनैर्निर्वृता सुखितौ ॥ ५९ ॥

सुखरूपैः तासां पतत्रैः पक्षैः मुग्धचेष्टितैः सुन्दरचेष्टितैः

०: ५५ श्लोकस्यात्र पाठ एतस्मिन् ।

तथाऽस्त्रीनानामङ्गानां प्रत्युद्गमैः उत्पतनैश्च सुदं हृषमा-
पतुः ॥ ६० ॥

अस्याऽन्ध स्नेहानुबन्धमनुरक्तं हृदयं ययोस्तौ कीमद्विभौ
तत्पोषणार्थमभास्त्ररश्मिषो पुपुषतुः पोषणं चक्रतुः ॥ ६१ ॥

तासां प्रजानामश्रायमाहारमानेतुमित्यर्थः । मर्थिनौ तासामाहा-
रमाकाङ्क्षमाणौ तस्मिन्नेव घने विचरतुश्चरित-
वन्तौ ॥ ६२ ॥

तदा कश्चिदलुब्धको व्याधः तान् शिशून् दृष्ट्वा स्त्रालयान्तिके
स्त्रनीडसमीपे चरतः ताम् जालमातस्य प्रसार्य
जगृहे ॥ ६३ ॥

कपोतश्चेति । पोषणमाहारमादाय ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

प्रजाः व्यजायन्त ॥ ५८—५९ ॥

मदीनानां हृष्टानाम् ॥ ६० ॥

शिशून् बालान् प्रजाः अपत्यानि ॥ ६१—६२ ॥

स्त्रालयान्तिके स्त्रनीडतलानिकटे चरतस्तान् बालान् जग्राह ॥ ६३ ॥

पोषणं मह्यम् ॥ ६४—६५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

हरेः शक्तिभिः कालादिभिः रचिता अवयवाः मन्त-
कादीनि अङ्गानि येषां ते कोमलानि अङ्गानि तनूवहाश्च
येषां ते ॥ ५८—५९ ॥

मदीनानां अपत्यानाम् ॥ ६० ॥

शिशून् अपत्यानाम् प्रजाः पुत्रान् ॥ ६१—६२ ॥

तान् शिशून् ॥ ६३ ॥

पोषणं मह्यम् ॥ ६४—६५ ॥

भाषा टीका ।

कमी कवूतरी ने गर्भे धारण किया फिर समय आने
पर अपने पती के पास सोतर में उसने अंडों को पैदा
किया ॥ ५७ ॥

तिन अंडों में समय आने पर हरि भगवान् की पुर्दि-
भावित शक्तियों से अवयव रचना किये हुये कोमल रोमों
वाले बच्चे पैदा भये ॥ ५८ ॥

तब दोनों स्त्री पुरुष उन बच्चों के अधुरमायकों से
प्रसन्न होकर पुत्रों पर बड़े स्नेह युक्त होकर उनके शब्दों
को सुनते हुये उनका पोषण करते थे ॥ ५९ ॥

शरीर में लगने से सुखदायक उनके पंखों से उनकी मोखा
पन से उनके शब्दों से उनके आगे पीछे चलने से उनके
हृष को देखकर पिता माता दोनों आनंदित होते थे ॥ ६० ॥

विष्णु भगवान् की माया से वे दोनों आपस में बड़ी प्रीति से
बंधे हुये मोहित होकर अति चिंता युक्त होकर छोटे बालकों
को पोषण करते थे ॥ ६१ ॥

कपोती स्वात्मजान् वीक्ष्य बालकान् जालसंवृतान् ।

तानभ्यधावत् क्रोशन्ती क्रोशतो मृशदुःखिता ॥ ६५ ॥

साऽसकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताऽजमायया ।

स्वयं चावध्यत शिवा बह्वान् पश्यन्त्यपस्मृतिः ॥ ६६ ॥

कपोतश्चाऽत्मजान् बह्वानात्मनोऽप्यधिकान् प्रियान् ।

भार्या चाऽत्मसमां दीना विललापातिदुःखिताः ॥ ६७ ॥

अहो मे पश्यतापायमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः ।

अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ॥ ६८ ॥

अनुरूपानुकूला च यस्य मे पतिदेवता ।

शून्ये गृहे मां सन्त्यज्य पुत्रैः स्वर्थाति साधुभिः ॥ ६९ ॥

भाषा टीका ।

एक दिन उनके वास्ते चुगा खाने के वास्ते वे दोनों कुटुम्बी गये सो चारों के फिकर से चारों ओर उसी वन में बहुत देर तक घूमते रह गये ॥ ६२ ॥

इहां उन सबों को अपने घर के पासमें चरते हुए को देख कर कहीं जंगल में घूमते हुये एक व्याध ने जाल फैलाकर उनको पकड़ लिया ॥ ६३ ॥

उहां कपोत कपोती दोनों जो कि बालकों के पालन में सदा बड़े उत्कण्ठा धावे से चारा लेकर अपने खोता को गये ॥ ६४ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतभाषार्थदीपिका ।

शिवा जालेन ॥ ६६ ॥

आत्मानुरूपां भार्यां च विलालप शुशोच ॥ ६७ ॥

विद्यापमाह त्रयेण । अहो इति । अनृतस्य इष्टसुखे अकृतार्थ-
स्यादृष्टमसम्पादयतः ॥ ६८—७० ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

क्रोशतः मातरं दृष्ट्वा विलापं कुर्वतः तान् बालकान् अभ्य-
धावत् सम्मुखं जगाम ॥ ६५ ॥

बह्वान् पश्यन्त्यपि अजमायया नष्टस्मृतिः सती स्वयं च
जालेनावध्यत ॥ ६६ ॥

आत्मानुरूपां स्वरमण्यनंभोरपाम् ॥ ६७ ॥

इष्टसुखे ऐहिकमोगे अदृष्ट परलोककृत्यम् ॥ ६८ ॥

अनुरूपेति युग्मकम् । यस्य मे पतिदेवता प्रतिप्रता स्त्री अनु-
रूपां मोतसम्पादने समयां मां सन्त्यज्य पुत्रैः सह स्त्रः स्वर्ग-

[५४]

याति सोऽहं किमर्थं जिजीविष इत्यन्वयः विधुरो विरही दुःखं
जीवितं जीवितं यस्मै स तथा ॥ ६९—७० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपचीरम ।

शिवा जालेन ॥ ६६—७४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कपोती क्रोशतः मातृदर्शनेन उत्क्रोशतः जालसंवरणेन
नितरां दुःखितान् शिशून् स्वयमपि क्रोशन्ती अभ्यधा-
वत् ॥ ६५ ॥

इति । सा कपोती असकृत्स्नेहेन गुणिता बह्वदृशऽत एव
तद्व्यथनाक्षमया दीनचित्ता सती बह्वान् पुत्रान् पश्यन्ती अपगता
स्मृतिर्यस्याः सा स्वयमपि शिवा जालेनावध्यत बद्धा बभूव ॥ ६६ ॥

कपोतश्चेति चरस्वर्थः आत्मनः शरीरादप्यधिकप्रियानात्मजान्
स्वशरीरेण समां तुल्यप्रियामात्मानुरूपां वा भार्यां च दृष्ट्वा
शेषः सतीषु दुःखित इति मानसिकं दुःखमुक्तं विललापेति
वाचिकम् ॥ ६७ ॥

विद्यापमेष प्रपञ्चयति त्रिसुः । अहो ममापामं व्यसनं पश्यत
तमाविष्कृतुं मात्मानं विशिनष्टि । दुर्मतेर्दुष्टस्य विषयप्रवणता मति-
र्यस्य तथाप्यतृप्तस्यात एवाकृतार्थस्य तत्रोभयत्र हेतुरल्पपुण्यस्य
पुण्यलोभहीनस्य कोऽपाय इत्यत आह । गृहं इति त्रैवर्गिकः प्रमार्थ-
कामरूपी त्रिवर्गसाधनमतः गृहाभ्रमो हतो नष्टः ॥ ६८ ॥

नाशमेवोपपादयति । अनुरूपेति । पतिरेव देवता यस्याः सा
मे भावति शेषः साधुभिः पुत्रैः सह स्त्रः स्वर्गं
याति ॥ ६९ ॥

सोऽहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः ।

जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ॥ ७० ॥

तांस्तथैवाऽकृतान् शिनिर्मृत्युप्रस्तान्विचेष्टतः ।

स्वयं च कृपयाः शिशु पश्यन्नप्यबुधोऽपतन् ॥ ७१ ॥

तां लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् ।

कपोतकान् कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ॥ ७२ ॥

एवं कुटम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पतन्निवत् ।

पुष्पान् कुटुम्बं कृपणः सानुबन्धोऽवसीदति ॥ ७३ ॥

यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।

गृहेषु खगवत्सक्तस्तमारुढच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयव्रजतीर्थकृतपदसंस्मरणम् ।

शिखा पत्तिप्रादिजालेन ॥ ६६—७३

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वखान् खवालान् पश्यन्ती अपस्मृतिः शौकेनाचेतना सती
पतन्ती शिखा जालेनावधत् ॥ ६६ ॥

चक्रागतं शुशोच ॥ ६७—७० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसंस्कृतप्रदीपः ।

शिखा जालेन ॥ ६६—६७ ॥

अनुपमं पदिकमुखे अकृतार्थस्य आमुष्मिकमुखे साध-
नमकृतवतः ॥ ६८—७० ॥

माया टीका ।

कव्वरी ने पाहिले साकर जव अपने वालको को जाल में
बंधे हुये देखा तब चिन्ताते हुये उन को देखकर आपसी
चिन्ताती हुई बड़ी दुःखित हो कर उन के पास को
होडी गई ॥ ६५ ॥

बहु निरन्तर के प्रेम से बन्धी हुई भगवान् की माया
से भगवन्त दुःखित हो गई उसकी स्मृति नष्ट हो गई

तब वालको को बन्धे हुये देख कर आप सी गिर कर
जाल में बन्ध गई ॥ ६६ ॥

कव्वरी ने भी जब अपने से भी अधिक प्रिय पुत्रों को
अपने समान दुःखित बन्धे हुये देखा तब दुःखित हो कर
बड़ा चिन्ताप करने लगा ॥ ६७ ॥

महो मैं बड़ा पापी हूँ बड़ा दुर्बुद्धि हूँ मेरे सखाताय
होने को देखो मैं अभी मैथुनादि से तृप्त नहीं भया हूँ
मैंने कोई काम मनके नहीं कर सके मेरा धर्मापे काम
का साधने का घर नष्ट हो गया ॥ ६८ ॥

मेरे अनुकूल मेरेसे रूप वाली देवता सरी के मेरे को
मानने वाली भरी-भरी शून्य घरमें मेरे को छोड़ कर
सुन्दर पुत्रों के सहित स्वर्ग को चली जाती है ऐसा मैं
मंद भागी हूँ ॥ ६९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तानाहुतान् पश्यन्नपि शिशु जालेषु ॥ ७१—७२ ॥

वार्ध्वाण्टिके योजयति । एवमिति ॥ ७३ ॥

एवं गृहासक्तिस्तिरश्चामप्यनयदेवमुत्तुपस्य स्वतिनिविते-
त्याह । यः प्राप्येति ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचितः ।

दीर्घिकादीनिनी टिप्पणी ।

विचिन्ततः चेष्टाशून्यान् विविधं चेष्टमानान् वा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अशान्तात्मा विचिन्तयित्तः सानुबन्धः पुत्रकलत्रादिसं-
हितः ॥ ७३ ॥

समाप्तुं निरावरणं मुक्तिद्वारं मुक्तिसाधनम् ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

भीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीर्घिकादीने टिप्पणे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धीये

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भारवदाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोऽहं हतप्रजः हतदारः किमर्थं जित्तिविषं जीवितुमि-
च्छामि ॥ ७० ॥

तान् शिषिभर्जिखैरावृत्तान् पश्यन् प्रस्तानारब्धमरणान्
विचिन्तसः मूर्च्छितान् पश्यन् कपयो दानिः तत्र हेतुरबुधः मतः
स्वयमपि शिषि शिष्यां जाळेऽपतन्प्रविशेत् ॥ ७१ ॥

तमिति तं कपोनं लब्ध्वा त एव सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः सह
गृहं गयो ॥ ७२ ॥

हृष्टान्तविवक्षितमर्थं दाष्टान्तिके यजियनि एवमिति । अशान्तात्मा
अजितेन्द्रियः द्वन्द्वनासमन्ताद्रमत इति तथा पतन्निवत्सानु-
बन्धः सपुत्रकलत्रः भवसीदति क्लिश्यति ॥ ७३ ॥

असमसावित्तिषवेकानां तिरश्चामेव विधा वृत्तिः कथं शिष्यका
लब्धसर्वार्थसाधनं नृजन्मनां तु एवं विधा वृत्तिः सुतरां दुर्मेगा
इत्याह । य इति । लोकयत इति । लोकं देहस्तमपावृते निष्पतिष्य-
मुक्तिद्वारं मुक्तिसाधनं सानुबन्धं लोकं प्राप्स्यति यो गृहेषु खगस्तक-
पातिवत्सकस्तमारुहच्युतं अयोमार्गसोपानपङ्क्तिमारुहं ततो भ्रष्टं
विदुः ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भारवदाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मारुहाह्वलात् क्युतं पतितम् ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंक्षिणी ।

विचिन्तमानान् पश्यन्पतन् ॥ ७१—७४ ॥

इति सारायंक्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेसाम् ।

एकादशे सप्तमोऽयं सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तान् शिषिभर्जिखैरावृत्तान् पश्यन्पि शिष्यु जाळेषु ॥ ७१—७२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

अब मेरी पत्नी मर गई पुत्र मर गये तो मैं दुखी एकेला
वियोगी होकर शून्य घर में जीने की क्यों इच्छा करूं ॥ ७० ॥
ऐसा कहकर उनको जाखों में बंधे हुये छट पटाने मरने
वाले ऐसे देखकर देखता हुआ भी मूर्ख भाप भी जाख में
गिर पड़ा ॥ ७१ ॥

सह क्रूर व्याध कवृत्त कवृत्तरी उन सर्वों को पाकर तो
जोड़ा के मिचने से खुशी होकर घरको चला गया ॥ ७२ ॥

इसी प्रकार से जो पुरुष अशान्त है रागद्वेषादि में
लग्न है सो दुखी होकर कुटुंब का पोषण करता हुआ
ऐसे ही पत्नी सरी का परिवार सहित नष्ट होजाता है ॥ ७३ ॥

जो पुरुष खुले हुये मुक्ति के द्वार मनुष्य लोक को
प्राप्त होकर भी पत्नी सरी का घर में ही आसक्त रहता
है उसको तो मोक्ष मार्ग में चढ़कर गिर गया ऐसा
जानते हैं ॥ ७४ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे सप्तमाध्याय

श्रीवृन्दाचनख पं० भागवतार्थायकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

—*—

ब्राह्मण उवाच ।

सुखमैन्द्रियकं राजन् ! स्वर्गे नरक एव च ।
 देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नच्छेत्त तदुधः ॥ १ ॥
 ग्रासं समृष्टं विरसं महान्तं स्तीकमेव वा ।
 यदृच्छयैवाऽऽपतितं ग्रसदाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥
 शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ।
 यदि नोपनेमद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ॥ ३ ॥
 ओजःसहोबलयुतं विभ्रद्देहमकर्मकम् ।
 शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥
 मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः ।
 अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवाशोवः ॥ ५ ॥
 समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
 नात्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिरिव सागरः ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां तद्भवैरजितेन्द्रियः ।
 प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतद्भवत् ॥ ७ ॥
 योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु साधारणितेषु मूढः ।
 प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतद्भवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतसाधारणदीपिका ।

अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यः शिञ्जितं हरिः ॥

अवधूतगिरा प्राह विवेकाचोद्धवं प्रति ।

प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यमविश्वान्तदयैः शमैर्नाशुदयैः । यथा
 कर्तव्य इत्यजगराच्छिञ्जितमित्याह । सुखमित्यादिना । यदैन्द्रियकं
 सुखं नरस्वर्गे नरके च भवत्येव यथा दुःखम् तस्मादुधः
 तस्नेच्छेत् ॥ १ ॥

शरीरनिर्वाहमात्रं तु यथा वक्ष्येन कर्तव्यमित्याह । ग्रास-
 मिति । आजर्गरोऽजगराद्वृत्तिः प्राक्रियः उवासीनः ॥ २ ॥

यदा नापतति तदा किं कर्तव्यं तत्राऽऽह । शयीतेति । अनुपक्रमो
 निरुद्यमः दिष्टभुक् देवमेव प्रापकमिति धैर्यवान् ॥ ३ ॥

ननु समर्थोऽपि शयीतेव किम् भोगमित्याह । ओज इति । ओज

इन्द्रियवत्तमं सहो मनोवत्तमं वक्षं शरीरेमेव तद्युक्तमपि देहसक-
 र्मकमेव विभ्रच्छयान एव भवेत् वीतनिद्रः स्वाप्ने दृष्टदृष्टिश्च
 भवेन्न पुनरीहेत इन्द्रियवानपीति दर्शनादिद्वयापारम्भे निवा-
 रयति ॥ ४ ॥

समृद्धाच्छिञ्जितमाह । मुनिरिति । बाहिः प्रसन्नश्चासावन्तर्गोऽमी-
 रश्च दुर्विगाह्य एव भूत इति परिकल्पयितुमशक्यः अलक्ष्या-
 मिप्रायत्वात् दुरत्ययोऽनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनन्तपारः
 काञ्चतो देशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाभिर्भावात् अक्षोभ्योऽविकार्यः
 रागाद्यभावात् स्तिमितोदो निश्चलोदकोऽर्णवो यथा तद्वदेते-
 शुण्यमवेदित्वम् ॥ ५ ॥

किञ्च वर्षास्तु सरिद्धिः समृद्धोऽपि सागरो यथा नात्सर्पेत
 श्रीधरे तद्विहीनोऽपि न शुष्येत तथा समृद्धकामस्तद्विहीनो वा

भीमरक्षाभिकृतभावापदीपिका ।

न हृष्येन्न शोचेदित्यर्थः । अत्र हेतुः नारायणपरो नतु विषयपर इति ॥ ६ ॥

रूपगन्धस्पर्शशब्दरसैः पञ्चभिर्विषयेर्मोहिताः पतङ्गमधुकर-
गजहरिण्यमीना इता अतस्तेष्वनासकौ पञ्चैते गुरुवः तदुक्तम्
पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना इताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्चैति ॥
तत्र रूपविज्ञासमोहितो नश्यतीति पतङ्गाच्छिक्षितमाह । हृष्टेति ।
तस्या भावैः प्रलोभितः ॥ ७ ॥

स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्प्रपञ्चयति । योषिदिति ॥ ८ ॥

भीराधारमणदासनोन्नामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मवश्यो गुरुष्वः शिषितमर्थम् अवधत्तस्य गिरा द्वारा विवे-
काय विवेकं जनयितुं तदर्थोद्यमैः भौगाधप्रयत्नैः ऐन्द्रियकं
विषयेन्द्रियसम्बन्धजन्यं सुखं तस्मात् विषयसुखस्य शूकरादि
साधारण्येन तुल्यत्वात् ॥ १ ॥

यथावच्छेत्ता यादृच्छिकतया प्राप्तेन प्राप्तेन मिष्टं मधुरं
विरसं कटुप्लवादिः तापततोत्पन्नं आस इति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

लोभित्युपगमे वलं शारीरमेव तेजसादेकत्वात् अवे-
दित्युच्चाहारः ॥ ४ ॥

वाहिः प्रसन्नश्चेति अणवपक्षे जलप्रसत्तावपि सत्याम् अन्त-
र्दृष्ट्यापि अतस्त्वर्थः । मुनिपक्षे सर्वत्र चित्तप्रसत्तावपि अन्त-
र्निजरहस्योपास्वाप्रकाशकः अतएव एवम्भूत इति उभयपक्षेऽ-
प्यनिर्णयान्तस्तत्त्व इत्यर्थः । तेजस्त्रित्वादिति मुनिपक्षे समुद्र-
पक्षे तु जलनक्रादिमयत्वात् अनतिक्रमणीयत्वं रागाद्यभावादिति
कामाकाशमादिनेति एतैर्गुणैर्विशिष्टो भवेत् ॥ ५ ॥

तद्विहीनः सखिहीनोऽपि समृद्धकामः संप्राप्तसम्भोगोऽपि
तद्विहीनः सम्भोगविहीनः अत्र हर्षशोकामावे नारायणपरः
नारायणोक्तिष्ठः ॥ ६ ॥

अतः रूपादीनां पतङ्गादिमोहकत्वात् तेषु रूपादिषु एते
पतङ्गादयः तत् पञ्चानां मोहितत्वं गारुडे प्रोक्तं तत्र पञ्चसु गुरुषु
मध्वे तस्याः स्त्रियाः भावैः ह्रासभावहेलादिभिः ॥ ७ ॥

एतत् रूपमोहितस्य नष्टत्वं योषिकादिषु परिणामतो दुःख-
हेतुषु उपभोगबुद्ध्या सुखहेतुत्वज्ञानेन नश्यति संसरति ॥ ८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षिणम् ।

॥ १-३ ॥

अकर्मकं हृष्टार्थं प्रवृत्तिशून्यम् ॥ ४ ॥

दुर्विभावः पुरासकः पुरत्ययः अवलङ्गनीयः अनभिभावः
अनन्तपारः क्षान्तादिमिरिचत्वा परिच्छेत्तुमशक्यः अलोभ्यः
समाधिभेदं नमयितुमशक्यः ॥ ५-१४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथाजगराच्छिञ्चितं वक्तुं तावद्दुःखावेव सुखाय प्रारब्धवशा-
देव प्राप्ताय न यतेतेत्याह । सुखमिति । हेराजन् ! यदो यतो यथे
न्द्रियकं मिन्द्रियप्रभवे सुखे देहिनां स्वर्गे नरके च प्रारब्धाद्भ-
वत्येव नरकेऽपि हि किञ्चिदक्षपानादिजन्यं सुखं विद्यत एवेति
तत्तुल्यतां स्वर्गसुखस्यापि वेदायितुं नरक इत्युक्तं तस्मादैन्द्रियक-
सुखस्य प्रारब्धमुल्लासश्चेत्येव यथा दुःखमनाकाङ्क्षितमप्युपतिष्ठत
तद्वत्सुखमपीति दुःखमिव सुखमपि नेच्छेतेत्यर्थः । बुधः सुखदुःखयोः
प्रारब्धमुल्लासकः ॥ १ ॥

अजगराच्छिञ्चणीयान्वाह । आसमिति, भ्रिमिः । आसमाहारं समुष्टं
रसः संयुक्तं महान्ते पर्याप्तं स्तोकमल्पमपर्याप्तं यदच्छवा देवादाप-
तितं प्राप्तं न तु प्रयत्नेन लब्धमिच्छेत्कारामिप्रायः असेदद्यात्
आजगरी अजगरसम्बन्धिनी क्रिया वृत्तिरस्य सः अजगरवद्वर्त्त-
तेति विवक्षितोऽर्थः आजगरोऽक्रिय इति पाठेऽजगरवृत्तिरक्रिय
उदासीतः ॥ २ ॥

शयीतेति । यदिप्राप्तं आहारं नोपलभेत बहुच्छवा नापतेत् तर्हि
महाहिरिवाजगर इव दिष्टमुक्त्वा आहारप्राप्तिप्रतिबन्धकं प्रारब्धम-
नुभवजन्यपक्षमः निरुधमः भूरीयि बहुवच्यहानि तूष्णीं
शयीत ॥ ३ ॥

नतु समर्थोऽपि शयीतैव किमिष्यत आह । भोज इति । भोज
इन्द्रियबलं सहो मनोबलं बलं शारीरं तद्युक्तमपि देहे विभ्राणः
प्रकर्मकं हृष्टार्थप्रवृत्तिशून्यं यथा तथा शयानं एव भवेत् इन्द्रियवा-
नपि प्रवृत्तिक्षमेन्द्रिययुक्तोऽपि वीतनिन्द्रः तत्त्वाद्यमर्थेन पारवश्य-
रहितः नेहेत देहसुखे नेच्छेदपि न त्वाप्रियेतेति वा ॥ ४ ॥

समुद्रमच्छिञ्चणीयमाह द्वाभ्याम् । मुनिरिति । वाहिः प्रसन्नः स
चासावन्तगंभीरश्च दुर्विगाह इत्यम्भूत इति निर्वक्तुमशक्यः दुर्वि-
भाव इति यावत् दुर्विगाह इति पाठे दुरासद इत्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च वर्षासु सरिद्धिः समृद्धोऽपि नोत्सर्पेत् श्रीमो
तद्विहीनोऽपि न शुष्येत तथा समृद्धकामः तद्विहीनो वा न हृष्येत न
शोचेदित्यर्थः । तत्र हेतुर्नारायणपरः नतु विषयपर इति
भावः ॥ ६ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु पञ्चसु विषयेष्वनासकाः पतङ्गमधुकर-
गजहरिण्यमीनाः पञ्च इता अतस्तेष्वनासकौ पञ्चैते गुरुवः
तदुक्तम्—

पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीना इताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥

तत्र रूपविज्ञासमोहितो नश्यतीति पतङ्गाच्छिक्षितमित्याह । हृष्टेति ।
देवमायां भगवन्मायां तद्वन्मोहकत्वात्तत्त्वेन रूपं तद्भावेः तस्याः
स्त्रियाः भावैः विभ्रमादिभिः प्रलोभितः अन्धे तमासि
नरके पतति अग्नौ पतङ्गवद्यथा पतङ्गः सपक्षः कीटविशेषः
दीपादिकं हृष्टा तद्रूपेण प्रलोभित उपभोगबुद्ध्या तं प्राप्य तस्मिन्
पतित्वा नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेवाह । योषिदिति । मायारचितेषु मायासुष्टेषु योषिति तस्याः
हिरण्यामरणास्वराणि आदिशब्दप्राज्ञाणि सूक्ष्मवदनादिनि
तेषु द्रव्येषूपभोगबुद्ध्या प्रलोभितात्मा विमोहितमनाः अत एव
नष्टविवेकः पतङ्गवद्वर्त्तते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न कर्तुमीहसे किञ्चादिति यदुराजपशं / परिहरन्नेतरसंसा-
रसुखं यथा दुः स्नाशिरस्कत्वेन नाकाङ्क्ष्यं न साध्यं च तथा
स्वर्गसुखमित्याह । सुखमिति । यद्येन्द्रियकं सुखं पतननिश्चया-
त्स्वर्गे नरके चास्ति । तथा भोगादीन्द्रियविषयशब्दादिसुखं-
मस्त्येवेति । यत्तस्माद्बुधो दुःस्नाशिरस्कं सुखं नेच्छेत कुत
एव तत्साधने प्रवर्तत इत्यन्वयः । अनेनैहिकसुखाय न प्रवर्त-
नीयमिति किं प्रकटयमित्युक्तं भवति ॥ १ ॥

तर्हि देहयात्रा कथङ्कारं वर्तेत इत्यतोऽजगरावुपासबुद्धि-
माह । आसमिति । दिष्टेन देवेन "देवं दिष्टं भागधेय"मित्यभिधानं
"आसस्तु कवलायक" इति च विस्तृष्टं दत्तं बहुच्छयैवापतितम्
अतर्कितत्वेनोपपन्नम् अक्रियः यत्नरहितः अजगरो यथा प्रसे-
त्तथा मुनिरिति शेषः ॥ २ ॥

ननु येहच्छयापि आसालामे किङ्कशांस्तत्राह । शयीतेति । अनु-
पक्रमः क्रियारम्भरहितः यदि बहुच्छयापि आसो नोपनमेत्
तर्हि महाहिरिव बहुन्महानि शयीत तत्र निमित्तं दिष्टमुगिति
बहुच्छायासमोगत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु तर्ह्यप्रवलयस्य देहस्यान्नाभावे पतनं स्यादित्याशङ्क्य
सखं बहिर्मुखस्यैतन्न योगाकूटस्य तस्य भगवद्गुणगणामृत-
ध्यानलक्षणपानपूर्णावर्णवद्देहत्वादिति भावेनाह । भोज इति ।
करचरणादीन्द्रियशक्तिमानपि योगाकूटः शरीरयात्रार्थं गेहेत न
चेष्टत कीदृशः शयानः सर्वज्ञसिद्ध्यः तर्हि निद्रालुः स्याद-
त्राह । शीतनिद्र इति । निद्रानिरासत्वापारंस्वरूपादित्याह । विभ्र-
दिति । अत्र भरणेन ध्यानं लक्षयति भोजः सद्योबलात्मना
प्रक्षया युक्तं देहं विभ्रत ध्यायन् अन्यत्र तादृशादृष्टनिर्मितम्
ईशशक्तेरचिन्मत्त्वादित्यर्थः । अत एवाकर्मकं निश्चेष्टम् उद्देश्य-
रहितं वा ॥ ४ ॥

समुद्राच्छिञ्चितां मतिमाह । मुनिरिति । अनन्तपारः अस्तपार-
रहितबुद्धिः अनन्तेन पारः पूर्तिस्तुलिलक्षणा यस्य स तथोति
वा "पारं तीरान्तरं प्राक्तं पारः पूर्तिस्तथा पुमा" नित्यमिधानम्
अन्यत्राग्निश्चततीरान्तरः स्तिमितोदो निश्चलजलः निर्विकल्प-
कर्मा वा ॥ ५ ॥

समृद्धकामः समृद्धामीष्टार्थः नोत्सर्पेत उत्सिक्तो न भवेत्
हीनो वा द्रव्यैरिति शेषः न शुष्येत यथा प्रावृषि समुद्रः समृ-
द्धजलामिः श्रीष्मे शुष्कजलामिः सरिद्धिः ॥ ६ ॥

शलमाच्छिञ्चितां बुद्धिमाह । हृष्टेति । देवस्य मायां मोहक-
शक्तिं भावैः शृङ्गारेच्छामिः अत्र—

महतां धनिताकामः पतत्यप्ये तमस्वल्पम् ।

अन्यत्र निरयं वाति दुःस्वप्नस्याद्विपर्यय

इति वचनात् अथः पाते विशेषोऽस्तीति स्नातव्यं मायाशब्द-
स्येन्द्रजाकार्यमन्तरेण मोहकारणत्वायः कथमित्येतत्प्रोक्तं—

मोहकारणभूता तु मायेत्याहुर्मनीषिणः ॥

अविद्यमानं मेत्युक्तं तज्ज्ञापयति वस्त्रवम् ।

"कुत्र चिज्ज्ञानरूपं सल्लामरूपं च भवत्येते । मयं प्राच्येमुद्दिष्टं माया-
कारणचतुरेख्यी" इत्यनेन परिहृतव्यं तस्माद्या विवक्षिता तामनुसृत्याप्यो
वक्तव्य इति ज्ञायते ननु तर्हि मायाशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वात्कुत्र

मुख्यार्थ इति शङ्का—

स्वतन्त्रं परमार्थत्वं स्वतन्त्रैका हरेर्मतिः ॥

सैव मायां समुद्दिष्टा मुख्यतस्तत्स्वरूपिका ।

इत्यनेन परिहृतव्या । परमार्थेनिष्ठस्य स्वतन्त्रशब्दस्य गुणानिष्ठत्वं
कथमित्येतत् "मतिमन्मतिभेदोऽपि न विष्णोः कचिदित्यते" इत्य-
नेन परिहृतम् मायायाः ईशच्छावाचित्वे जगतस्तन्मयत्वं कथ-
मिति इदमपि—

पारमार्थ्येन नास्त्वेष तदव्यक्तद्वयं यतः ॥

अनाद्यनन्तकावेऽपि विद्यमानमपि ध्रुवम् ।

अतो मायामयं प्राहुः सर्वं तद्वशं यतः ॥

इति अनुता परिहृतं किं च विश्वस्य पराधीनत्वादसदादिशब्देषा-
च्छब्दं न त्वाविद्यमानत्वात् तर्हि जगत्प्राप्त्येवेति कथम् अस्वत-
न्त्रत्वादित्युत्तरं प्रवाहरूपेण नित्यत्वासदातनत्वं युक्तं भवित्वा-
द्विश्वस्य मिथ्यात्वं किं न स्यादिति चेन्न हरिरिच्छाधीनत्वान्माया-
मात्रत्वात् तर्हि श्रुतेः कागतिरिति चेन्न एकस्यैव परमार्थत्वादिति
सर्वं प्रमाणासिद्धम्—

स्वाधीनं सदिनि प्राक्तं पराधीनमसस्मृतम् ॥

अविद्यमानमेतस्माज्जगदाहुर्विपरिणतः ।

अनाद्यनन्तकावेऽपि विद्यमानमीप ध्रुवम् ॥

अस्वातन्त्र्यात् नास्त्येवेत्येव वाच्यं जगत्सदा ।

सक्य वृत्तेर्विद्यमानमिति । व्याख्यादि कचिच्च ॥

तथामिः नाशवर्त्तते प्रवाहाद्यस्य नित्याता ॥

अतो निवर्त्यमित्याहुः प्रपञ्चो ह्यस्ति यद्यपि ।

विष्णोरिच्छावशत्वाच्च मायामात्रमिति स्फुटम् ॥

परमार्थं चैकमेव स्वातन्त्र्याद्विष्णुमव्ययम् ।

यदिकल्पयतीति यः स एव विनिवर्तयेत् ॥

विष्णुस्तस्मात्तद्वशत्वात्प्रास्तीति द्वैतमुच्यते ।

स्वातन्त्र्येण हरौ ज्ञाते पराधीनत्वनिश्चयात् ॥

इत्याहुर्गुणवेष्टार आचार्यास्तत्त्ववेदिनः ।

यथैव राजनि ज्ञाते नान्योऽस्तीति स्फुटं वचः ॥

स्वातन्त्र्यात्पारतन्त्र्याच्च तद्वत्त्वादिषु सरस्वपि ।

यथैकच्छत्रवांश्चैव एकवीर इतीव वा ॥

तथैव सर्वप्राधान्याद्वितीयो हरिः स्मृतः ।

एवं मुक्ता विजानन्ति सायुज्ये प्रापिता विभो ॥

अनन्तकालं पश्यन्तो जगदेतच्चराचरम् ।

तथैकस्य ह्यविज्ञानात्केवलमभ्रान्तिरूपकम् ॥

जगदुक्त्वा तमो भान्ति त्वीशितव्येशशापतः ॥

इत्यनेन प्रपञ्चो यदि विद्येतेत्यादिश्रुतिरपि विवृता सत्यत्वाय—

पुत्रा मे यदि विद्यन्ते मरिच्यन्त्येव ते ध्रुवम् ।

यदि राज्यं करोत्येष नश्यत्येतदसंशयमिति ॥

धृतराष्ट्रस्य वचनाद्यादिशब्दस्य विपर्ययपर्यवसाने वस्तुत्वायः
प्रतीयते तथापि—

यदिशब्दस्त्ववस्तुत्वे अस्मात्तन्त्र्ये च संशये ।

अवस्तुशब्दश्चाशक्ते ह्यल्पशक्तौ च कीर्यते

इत्यनेन यद्विशब्दस्यावस्तुत्वायोऽपि ज्ञायते ॥ ७ ॥

मायुकश्लोकार्थमेव विवृणोति । बोधितास्ति । मायावृत्तिषु भगव-
दिच्छारचितेषु भोगसाधनेषु तत्त्वादिषु शोभिजनेषु भोगबुद्ध्या

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रावली ।

विषयमोगसाधनबुद्ध्या प्रलोभितात्मा विवशमनाः शलभवज्रद्वय-
तीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-४ ॥

प्रसन्नगम्भीरः अर्णवपक्षे जलप्रसस्तावपि सत्यां दृष्ट्याप्य-
तलस्पर्शः मुनिपक्षे सर्वत्र चित्तप्रसस्तावपि निजरहस्योपास्वा-
प्रकाशकः अतएवोमयोरपि दुर्विगाह्यः अनिर्योयान्तस्तरवः
एवं क्रमेण तत्तत्पक्षे दुरत्ययः आक्रान्तमशक्यः जलादिमय-
त्वात् अभिमवितुमशक्यः तेजस्त्रित्वात् अनन्तपारः उभयत्रा-
परिच्छेद्यस्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यः निश्चलमहाजलत्वात्साधा-
र्योश्चालयितुमशक्यः तथा रागाद्व्याधाद्विषयलाभालाभादिभि-
रिति ॥ ५-६ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराय्यदर्शिनी ।

अष्टमेऽजगराद्याश्च गुरवो नव वर्णिताः ।

पिङ्गलायाः कथा यत्र नैराश्यसुखदोदिता ॥

स्वदेहनिर्वाहार्थं वृथा नातिचेष्टितव्यमित्यत्राजगर एव
गुरुरित्याह । सुखमिति चतुर्भिः । यथा दुःखमवाञ्छितमपि स्यात्
तथा सुखमपि भवेदेवेति किं तदिच्छवैत्यर्थः ॥ १ ॥

आजगरः अजगरवृत्तिः अक्रियः अल्पचेष्टः ॥ २-३ ॥

वीतनिद्र इति स्त्रार्थे भगवद्विस्तनादौ तु सर्वदा सावधानः
भवेत् यस्मात् देहनिर्वाहार्थमेव समयो मा वृथा यातिव्येत-
दर्थमेवाजगरी वृत्तिराभिता न पुनः सैव स्त्रार्थो ज्ञेय इति
भावः ॥ ४ ॥

समुद्राच्छिन्नितमाह । मुनिरिति द्वाङ्ग्याम् । गम्भीरोऽपि पुरुषः
सुखमर्थजित्वा केनाप्यवगतामिप्राप्तो भवेत्तस्मात् योगी दुर्विगाह्यः
सर्वेष्ववस्थामनोऽन्तस्तरवः स्यात् दुरत्ययः तेजस्त्रित्वादनतिक्रम्यः
अनन्तपारः कक्षाप्यस्त्रास्त्रवसमयेऽपि कक्षाप्यतिक्रम्येऽपि वैवद्य-
राहित्यादेवातुर्द्विगोत्रतरवः स्यादित्यर्थः । विजितकामादित्वाद्-
क्षोभ्यः ॥ ५ ॥

किञ्च वर्षासु सरिद्धिः समुद्रोऽपि सागरो यथा नोत्सर्पेत
ग्रीष्मे तद्विहीनोऽपि न शुष्येत तथा समुद्रकामः सम्पूर्णभोगोऽपि
मुनिर्न कामेन हृष्येत वीनोऽपि न दैन्येन शोच्येत यतो नारायण-
परस्तेन्माधुर्यानुमन्नलाभालाभाभ्यामेवास्व हर्षशोकौ स्याताम् ॥ ६ ॥

रूपासक्तिर्नाशहेतुरिति पतङ्गाच्छिन्नितमाह । दृष्टेति द्वाङ्ग्याम् ॥ ७ ॥

यद्यपि स्त्रीहिरण्यदिषु मध्ये स्त्रियां पञ्चापि विषयाः सन्ति
तदपि बोधिकादिषु प्रथमं दृष्टिरेव पततीति रूपस्यैव प्रधान्यम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टमेऽध्याये नवश्लोऽजगरादिभ्यः शिक्षितमाहावधूतः तत्र
तावदजगराच्छिन्नितमाह । सुखमिति चतुर्भिः यथा दुःखमनिच्छित-
मेव भवति तथा सर्वेन्द्रियकं सुखं तस्मिन् नरके च भवत्येव
तस्माद्बुद्धस्तच्छेद्य ॥ १ ॥

आजगरः अजगरवृत्तिः ॥ २ ॥

अनुपक्रमः जीविकारम्भरहितः दिष्टभुक् दैवविपाक-
भुक् ॥ ३ ॥

आज इन्द्रियाणां सहो मनसो वलं देहस्य सामर्थ्यम्
तद्युक्तमपि देहमकमेकं जीविकायन्तरहितं विभ्रतं भोगापेक्षया
शयान एव भवेत् मोक्षोपेक्षया तु वीतनिद्र एव भवेत् किन्तुना
इन्द्रियवानपि नेहेत इन्द्रियार्थेष्विति शेषः ॥ ४ ॥

समुद्राच्छिन्नितमाह । मुनिरिति द्वाङ्ग्याम् । प्रसन्नश्चासौ गम्भीरश्च
दुर्विगाह्यः कुरुहाभिप्रायः दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः अनन्तपारः
अनन्तं कालमसंख्यं सोमादिकं वा यज्ञेषु विश्वं वा प्रलये पितृती-
त्यनन्तपाः विष्णुस्तं रातीत्यनन्तपारः अक्षोभ्यः आविकाशः
स्तिमितोदः निश्चलजलः अर्णव इव मुनिर्भवेत् ॥ ५ ॥

यथा सागरः वर्षासु सरिद्धिः नोत्सर्पेत अन्यत्र तद्विही-
नोऽपि न शुष्येत तथा मुनिरपि समुद्रकामस्ताद्विहीनो वा
न हृष्येत च शोच्येत हेतुगर्भं विशेषणं नारायणपर इति ॥ ६ ॥
पतङ्गाच्छिन्नितमाह । दृष्टेति द्वाङ्ग्याम् । तद्भावेः स्त्रीभावैः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मण उवाच ।

हे राजन् ! इन्द्रियों का सुख तो स्वर्ग में तथा नरक में वरों
वर है जैसे कि प्राणियों को बिना चाहते दुःख आजाता है
तैसे ही सुख भी आपही आजावेगा तिससे ज्ञानवान् पुरुष उस
की चाहना से यत्न न करे ॥ १ ॥

विरक्त पुरुष अजगर की क्रिया को धारण करे भोजन
प्राप्त चाहे भीटा मिले चाहे फीका मिल चाहे बहुत मिले
चाहे थोड़ा मिले देव इच्छा से जो मिल जाय तिसी को
भोजन कर लेवे ॥ २ ॥

यदि कभी प्राप्त न मिले तौ भी बिना आहारसे रहकर
भी कोई उद्यम न करे आरब्ध का भोग समझकर अजगर
सरीका बहुत दिन तक भूखही सोया रहे ॥ ३ ॥

उसकी सब इन्द्रिय समर्थ होवें तौ भी मन इन्द्रिय शरीर
के वल के सहित देह को धारण करके भी निद्रा से रहित
होकर सोया रहे ॥ ४ ॥

मुनि को चाहिये कि प्रसन्न चित्त रहे गम्भीर रहे
अथाह बुद्धि रखे निर्भय रहे कोई उसके बुद्धि का पार न
पावे किसी बात से क्षुभित न होवे निश्चल होकर रहे जैसे
कि समुद्र होता है वे सब गुण समुद्र में भी होते हैं ॥ ५ ॥

मुनि को चाहे सब अनोरथ मिलजावे चाहे नहीं कुछ मिले
तौ भी नारायण में तत्पर रहने से थिर रहे जैसे कि समुद्र
जोमासे में नादियों के मिलने से तथा अन्य दिनमें न
मिलने से न उछलता है न सूखता है तैसा समान बना
रहे ॥ ६ ॥

देवकी माया रूपी स्त्री को देखकर आजितोद्विष पुरुष
उसके भावों से लोभित होकर अंधरे में गिर पड़ता है जैसे
कि पतंगा अग्नि में गिर पड़ता है ॥ ७ ॥

स्तौकं स्तौकं प्रसेदग्रासं देहो वर्तेत यावता ।
 गृहानहिसन्नातिष्ठेदवृत्तिं माधुकरिं मुनिः ॥ ९ ॥
 अणुभ्यश्च महदभ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
 सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ १० ॥
 सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृहणीत भिक्षितम् ।
 पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न सङ्ग्रही ॥ ११ ॥
 सायन्तनं श्वस्तनं वा न सङ्गृहणीत भिक्षुकः ।
 मक्षिका इव सङ्गृहणन् सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥
 पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ।
 स्पृशन् करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गतः ॥ १३ ॥
 नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ।
 बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १४ ॥
 न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यदुःखसञ्चितम् ।
 भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥
 सुदुःखोपार्जितैर्वितैराशासानां गृहाशिषः ।
 मधु हेवाग्रतो भुङ्क्ते यतिवै गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मूढ पुरुष ? स्त्रियं सुवर्णं सुन्दर वस्त्रादि द्रव्यों जोकि देव की माया से रचित हैं तिन को देखने से उपभोग की बुद्धि से ज्ञान नष्ट होजाते से पतंग सरीका फसकर नष्ट होजाता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मधुकराच्छिन्नितमाह । स्तौकमिति । गृहान्गृहस्थानहिसंज्ञ-
 पीडयन् अथभावः यथा मधुकरो विशिष्टगन्धलोभेनैकस्मिन्नेव
 पदमे वसत्यस्तमयसमये मुकुलिते तस्मिन्वध्यते एवं मुनिरपि
 गुणबोभेनैकमेव गृहमाश्रितस्तन्मोहेन बध्यत इति ॥ ९ ॥

किञ्च अणुभ्यश्चेति ॥ १० ॥

त्रिविधो मधुकृत मधुकृतमिति पुष्पादाच्छिद्यं तृह्णातीति
 मधुकृत्परः मधुकरोत्याहारत्वेन स्वरूपेण चेति मधुमक्षिका
 च तत्र प्रथमाच्छिन्नितमुक्तं द्वितीयान्छिन्नितमाह । सायन्निर्द-
 मोक्ष्यामि श्वं एवं भक्ष्यामीति भिक्षितमज्ञादि न संगृहणीत
 किन्तु पाणिपात्रस्तन्मात्रमाही यद्वा उदरमेवामत्रं पात्रं यस्य
 सः एकमिच्छायासुन्दरमात्रमाही भवेत् संग्रही तु मक्षिकेव न भवति
 न जीवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

एताद्विद्योति पुनः । सायन्तनामिति ॥ १२ ॥

स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरिति गजान्छिन्नितमित्याह । पदाऽपीति ।
 पादेनापि दारवीं दारुमयीमपि गजो हि करिण्यां प्रवहन्
 निखातवृत्त्यापिहितगते निपात्य बध्यते ॥ १३ ॥

किञ्च नाधिगच्छेदिति नोपगच्छेत् ॥ १४ ॥

स्वागभोगविहीनो धनसञ्चयः परगामी मधुलीत्यत्र मधुहा
 गुरुरित्याह । न देयमिति । तदन्वो बलवान्भुङ्क्ते तदन्वन्त्यस्तच्चान्यः
 मधुहा मक्षिकामिः सञ्चितं मधु यथा भुङ्क्ते तद्वत् ननु सुगुप्तं
 धनं कथमन्यो ह्यास्वति हरिष्यति चेति तत्राऽऽह । अपेक्षितं ।
 लिङ्गैरर्थं तदुपायं च वेष्टीत्यर्थवित् यथा मधुहा तस्मादुदरादिगतं
 मधु वेष्टि हरति च ॥ १५ ॥

स्वाद्यमं विनाऽपि भोगः सम्भवतीत्यत्रापि च एव गुरुरि-
 त्याह । सुदुःखेति । आशासानानामिति । वक्तव्ये त्रयं चाप्य-
 भाषः—

“यतिश्च ब्रह्मचारी च पकाशस्वामिनावुभौ ।

तयोरेकमदस्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं करोति ॥
 गृहिण्यामावद्वक्त्वेन ज्ञानविज्ञानात् ॥ १६ ॥

भीसाधरमणोदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनो टिप्पणी ।

यावता प्रासेन ननु यद्येकत्रैव विशिष्टप्रासोपलब्धिः शक्यः
तर्हि स्तोकाप्रासे को नियम इत्याशङ्क्य भावाद्यर्थमाह । अयमिति ।
तस्मिन् पक्षे मुकुचिते मुद्रिते सति तन्मोहेन गृहासत्त्या ॥ २० ॥

किञ्च तस्मादेव मधुकरात् सारग्रहणं शिञ्चितमित्याह-
इत्यर्थः ॥ २० ॥

तत्र द्विविधमधुकृतोर्मध्ये प्रथमादधुमरात् द्वितीयान् मक्षि-
काविशेषात् यथा सङ्ग्रहकर्त्री मक्षिका न जीवति तद्वन्न
जीवति किन्तु सवतीत्यव्याहारादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ २१ ॥

एतत् सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति स्पष्टयति तथाच न पौनरुक्त्यं
वस्तुतस्तु सङ्ग्रहित्वासङ्ग्रहित्वभेदेन मक्षिकाजातेरपि द्वैविध्यात्
प्रत्यक्षपक्षे यथा मक्षिकाजातिविशेष आहारमात्रं करोति सङ्ग्रहा-
त् न भवति तथा यतिरपि सङ्ग्रही न स्यादित्यर्थः । द्वितीय-
स्तु सङ्ग्रहिमक्षिकाजात्यन्तरवधादि सङ्ग्रहन् भवति तदा
तद्वदेव नश्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

करिणीं दारुमयीम् ॥ २३ ॥

आत्मनः स्वरूपं मृत्युं मृत्युहेतुं च कामुकः कर्मभूतः बला-
धिकेः कामुकान्तरेः कर्तुमिः ॥ २४ ॥

न देयमिति । लुब्धेर्धनं न दीयते न च स्वयं भुज्यते इत्यर्थः ।
किन्तु तत् सञ्चितम् अन्यो बलवान् भुङ्क्ते विद्वैस्तत्स्थान-
माज्जितोपवेशनमुहुरीक्षणादि चिन्तैः प्रयत्नं धनं तदुपायं तद-
वशोपायं च वेत्ति ॥ २५ ॥

स एव मधुहेव आशासानानां कामयमानानां गृहमेधिनां
गृहस्थानां सुदुःखापार्जितैर्विसेर्गृहैर्गृहैः सिद्धाः गृहाशेषः अन्ना-
द्यर्थान् अतिरगतो भुङ्क्ते अतस्तदर्थं यतिनोद्यमो न कार्यं
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

भीसुवर्धनसूचितशुकपक्षीयम् ।

न देयमिति । सञ्चितमन्वैर्हिषते ततः सञ्चयो न कार्ये इत्यर्थः ॥ २५ ॥
दुःखेनान्यैरुपार्जितं तेजसो मिचित्त्वा भोक्तव्यमित्यर्थः ॥ २६-३१ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्यकृतमातहतचन्द्रचन्द्रिका ।

मधुकराच्छिञ्चणीयमाह स्तोके स्तोका मिति द्वाश्रयम् । यावता
प्रासेन वेदो वर्तते जीवते तावन्तमेव प्रासं न त्वधिकमित्यर्थः । तत्रापि
स्तोके स्तोकरूपमेव प्रसेत्त गृहान् गृहस्थाश्रमास्थितान् जना-
नहिसन्नपण्डितान् मधुकरां वृत्तिमातिष्ठेद्वाश्रयेत् यथा मधुकरः
सुमनसः अपीडयन् तत्र तत्र किञ्चिदेव गृहान् क्राण्यसज्जमानो वर्तते
तद्वन्मुनिरित्यर्थः ॥ अथैकैकस्मिन् पक्षे मधुलोभेन सक्तो मधुकरः
तस्मिन् मुकुचिते निषक्तो भवत्येवं मुनिरपि गुणलोभेनैकमेव
गृहमाश्रितस्तन्मोहेन वध्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

किञ्च अणुश्रवणेति अणुश्रवणोऽत्यसारेभ्यः मधुद्वयो विपुलसारेभ्यः
प्राश्रयेभ्यः सारमादधात् यथा पदपदोऽणुश्रवो मधुद्वयश्च पुष्पेभ्यः
सारमादत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

[५६]

द्विविधो हि मधुकृत मधु कृतानि पुष्पादाच्छिद्य गृहातीनि
मधुकृतं भ्रमरः मधु करोति आहारत्वेन स्नेन रूपेणैवेति
मधुकृतं मधुमक्षिका च तत्र प्रथमाच्छिञ्चितमुक्तम् अथ
मधुमक्षिकायाः शिक्षणीयमाह । सायन्तनमिति द्वाश्रयम् ।
सायन्तनश्वस्तनशब्दौ तत्तत्कालभोजनार्थपरौ इव सायन्तनभोज-
नार्थोमदं श्व इत्येवं मिञ्चितमन्नादि न संगृहीतं किन्तु पाणी-
पवाञ्जलिरूपतामापन्नौ पात्रं भोजनपात्रं यस्य सः उदरेभ्यः
मन्त्रमन्त्रनिधानपात्रं यस्य सः मक्षिकेव न संग्रही यथा मक्षिका
सङ्ग्रहादिणी भवति तद्वत्संग्रही न भवेदित्यर्थः । संग्रही चेन्म-
धुमक्षिकावन्नश्यतीति भावः ॥ २१ ॥

एतद्विवृणोति पुनः । सायन्तनमिति । सहतेन संगृहीतेन
सह विनश्यति ॥ २२ ॥

स्पर्शासक्तिनां शहेतुरिति गजोच्छिञ्चणीयमित्याह । पदापीति ।
दारुणीं दारुमयीमपि युवतीं स्त्रियं पदापि न स्पृशेत्स्पृशस्तु-
वध्यते यथा करी गजः जिघृक्षुमिदंरुमयः काष्ठतृणासृजा-
च्छादितगर्तोपरिस्थापितायाः करिण्याः मङ्गसङ्गाद्यथा गते पतितो
वध्यते तद्वत् ॥ २३ ॥

किञ्च नाभिगच्छेदिति । प्राज्ञो विवेकशायमतः स्वस्य मृत्युं तदुत्थं
स्त्रियं नाभिगच्छेत्तत्रोपगच्छेत्ततः नाभिगच्छन् बलाधिकेर्हन्त्येत यथा
गजो गजोमुपगच्छन् बलाधिकेर्हन्त्येत तद्वत् ॥ २४ ॥

दानमोगानुपयोर्धनमन्यगामीति मधुघ्नः शिक्षणीयमत-
स्तत्राजंवेदित्याह । न देयमिति । लुब्धेर्धनं सञ्चितमर्जितं यस्मिन्
न देयं नोपभोगं च तद्वन्मन्योऽर्थमिच्छन्मन्यग्रहणोपायामिहः
भुङ्क्ते तदपि तथान्यः तस्यापि लोभादानमोगानुपयुक्तः स्यात्तर्हि
तस्मादन्यो बलवान्स्तदाकृष्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । मधुहेव स यथा
मधुमक्षिकामिः सञ्चितं मधु भुङ्क्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

स्त्रोचमं विनैव भोजनलोभस्तस्मादेव शिञ्चणीय इत्याह ।
सुदुःखेन बहुदुःखेनोपार्जितैर्विसेर्गृहैर्गृहाशेषः पानभोजनादि-
कामानां आशासानानां कामयमानानाम् आशासानानामिति
वक्तव्येनावर्णालोप आर्षः—

मातिष्ठ ब्रह्मचारी च पक्रान्तस्वामिनाधुमौ ।

तयोरनमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरोदिति ॥

शास्त्रार्थविदां गृहमेधिनामप्रतो यतिभुङ्क्ते मधुहेव स यथा मक्षि-
काणां स्त्रोपार्जितमभ्वमिक्षापिणीनामप्रत एव मधु भुङ्क्ते-
तद्वत् ॥ २६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मधुकरशिञ्चितमतिमुपदिशति स्तोका मिति । मधुकरस्य विद्यमानां
वृत्तिं समातिष्ठन् मुनिगृहात् व्रजेदित्यन्वयः ॥ २० ॥

अन्नाणुत्पन्नमदत्त्वे संख्ययोच्येत न त्वर्थतः सारं भगवज्ज्ञा-
नज्ञानं मक्षिकम् ॥ २० ॥

मिञ्चितं मिञ्चया लब्धमन्नं सायन्तनं सायन्तनार्थं श्वस्तनं
श्वस्तनार्थं च न संगृहीतं कथं तर्हि भोजनमन्नाह ॥ पाणीति ।
याशिपात्रत्वेनादरामप्रत्वेन वा भुञ्जान इति शेषः । संग्रहे को दोष
इत्यन्नाह । मक्षिका इति । तेन धनेन सह विनश्यति चोदादिनेति
शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

गजात्मिकमुपासमन्नाह । पदेति । करिष्या मङ्गसङ्गतः स्पृशन् करिव वध्यते ॥ १३ ॥

एतदेव विवृणोति । नाभिगच्छेदिति ॥ १४ ॥

मधुघ्नोऽपि कीं बुद्धिरार्जितेति तन्नाह । न देयमिति । लुब्धैर्बहुः खेन सञ्चितं न देयं दानयोग्यं नोपयोग्यं स्वस्योपयोग्यं च न तत् स्वं विसमर्थयित्वेन्यो भुङ्क्ते कथमिव मधुहा । मकरन्दसंग्रही मधुवत् ॥ १५ ॥

किमनेनात्मनो लब्धमन्नाह । सुदुःखेति । यतिर्निर्जितेन्द्रियसंग्रामः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अणुश्रुत्येति । त्रिविधो मधुकृत एको अमरजातिः असङ्गहित्वसंग्रहित्वमेकेन द्वयी च मक्षिकाजातिरिति पद्यत्रयेण क्रमादुदाहरणानि ज्ञेयानि ॥ १०-१५ ॥

सुदुःखेति । अशादिदेशगृह्यमधुमक्षिकासंग्रहीतृविषयकं वाक्यं कामयमानानां गृहमेधिनां विस्तेतुभिः सिद्धा गृहाशिशोऽन्नादीनर्थान् यतिरग्रतो भुङ्क्ते ॥ १६-२० ॥

श्रीमद्विजयनाथकवसिंकृतसाराधर्षिणी ।

मधुकराच्छिन्नमाह द्वाश्याम् । मधुकरो यथा विशिष्टगन्धधोमेनैकस्मिन्नेव पक्षे वसस्तसमये तस्मिन्मुकुलिते सति वध्यते एवं मुनिरपि गुणलोमेनैकमेव गृहमाभितस्तन्मोहेन वध्यते तस्मात् स्तोकं स्तोकमल्पमल्पं प्रासं गृह्णन् प्रसेत् यावता देहा वसेतेति प्रासानामाधिक्यन्यूनत्वे निषिद्धे गृहान् गृहस्थान् ग्रहिसन् अपीडयन् ॥ ९ ॥

मधुकरात् सारग्राहित्वमपि धर्मं शिचेदित्याह । अणुश्रुत्येति ॥ १० ॥

मधुकरोतीति मधुकरशब्देन मधुमक्षिकाप्युच्यते इति ततः शिञ्चितमाह । सायमिदमोक्षे श्व इव मोक्षे इति मिञ्चितमन्नादि न सङ्गृह्णीतेति किं पुनश्चस्तनं पौर्वमासिकं पौर्ववार्षिकं वेति भावः । अत्र सायं श्वो वा मक्षिष्यति पश्यतु वश्यमन्नादि तस्याद्यसंग्रहो न सम्भवेदतः सायन्तनं श्वस्तनं वा निमन्त्रणं न संगृह्णीयादिति केचिदाहुः केन पात्रेण गृहे गृहे भिक्षां कुर्यादित्यत आह । पाणिपात्र इति । सर्वतो मिञ्चितप्रासानानीय कुत्र स्थापयेदित्यत आह । उदरामत्र इति । उदरमेवामत्र भिक्षानिधानमाशुडं यस्य स च सः ॥ ११ ॥

संग्रहे कृते सति किं भवेदित्याह । सायन्तनमिति ॥ १२ ॥

एष्यासक्तिनाशहेतुसति गजाच्छिन्नमित्याह द्वाश्याम् । पदापादेनापि क्षारवीं क्षारमयीमपि गजो हि करिष्या मङ्गसङ्गतं तृणादिपिहितगर्भं निपास्य वध्यते ॥ १३ ॥

इयं ममेव भोग्येति श्रियं नाभिगच्छेत् न विश्वस्तः स्यात् अतस्तथा आनीतैर्ब्रह्माधिकैर्जारैः स किञ्च हन्येत ॥ १४ ॥

त्यागभोगहीनो धनसञ्चयः परगामी भवतीत्यत्र मधुहा मे गुरुरित्याह । न देयमिति । तदन्यो धनी भुङ्क्ते तेनापि सञ्चितमन्यः तदप्यन्यः मधुहा मक्षिकामिः सञ्चितं मधु यथा भुङ्क्ते तद्वत् तनु गुप्तं धनं कथमन्यो ज्ञात्वा हरेदित्यत आह अर्थवित् जिह्वैरर्थं तदुपायं च वेक्षीत्यर्थवित् यथा मधुहा तरुकोटरादिगतमपि मधुमक्षिकानुगमनेन वेष्टि ॥ १५ ॥

स्त्रीधर्मं विनापि भोगः सम्भवेदित्यत्रापि स एव गुरुरित्याह । सुदुःखेति । आशानामामिति वक्तव्ये वग्यलोप आर्षः—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्षाशस्त्रामिनाभुवौ ।

तथोरजमदस्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मधुकृत्वाति पुष्पादाच्छिद्य तृह्णातीति मधुकृत्स त्रिविधः अमरः मधुमक्षिकाश्चक्षुश्च तत्राद्याच्छिन्नमाह । स्तोकमिति द्वाश्याम् ॥ ९-१० ॥

द्वितीयाच्छिन्नमाह । सायन्तनमिति द्वाश्याम् । इदं सायं मोक्षयामीदं श्वः मोक्षयामीति मिञ्चितमन्नादि न संगृह्णीत किन्तु पाणिपात्रोदरामत्रो भवेत् पाणिरेव भिक्षिताश्चादिग्रहणपात्रं यस्य स चासौ उदरमेवामत्रं निधानपात्रं यस्य न माशुडादि स तथा मक्षिकेव संग्रहीतु न भवेत् ॥ ११ ॥

अन्यथात्वेदोषमाह । सायमिति ॥ १२ ॥

गजाच्छिन्नमाह । पदापीति द्वाश्याम् ॥ १३-१४ ॥

मधुघ्नः शिञ्चितमाह । न देयमिति द्वाश्याम् । लुब्धैर्बहुः खेन सञ्चितमुपार्जितं धनं न पात्रे देयं भवति न च कालो भोग्यं भवति अपितु अर्थवित् परधनतत्त्वज्ञप्रकारविद्वन्भो भुङ्क्ते तदप्यन्यः मधुहा व्याधः मक्षिकामिः सञ्चितं मधु यथा भुङ्क्ते तद्वत् ॥ १५ ॥

किञ्च आशासानानाम् कामयमानानां गृहाशिशः—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्षाशस्त्रामिनावुभौ ।

तथोरजमदस्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ॥

स्मृत्याख्या लब्धान् अन्नादीन् यतिः ब्रह्मचारी च भुङ्क्ते अग्रतः प्रथमतः परोपार्जिताभ्यादिना यतिः कालक्षेपं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अमर की वृत्ति को धारण करने वाला मुनि तिजतने से देहका निर्वाह होवै उतनाही थोडा प्रास ग्रहण करै किसी घरों मे जावै तो भी किसी का मन दुखाकर भिक्षा न लेवै वह माधुकरि वृत्ति कही है ॥ ६ ॥

कुशल पुरुषों की चाहिये कि छोटे बड़े सब शास्त्रों से सार को ग्रहण करै जैसे कि मौरा पुष्पों से रसमात्र को लेवेता है पुष्पों को वहीं तोड़ता है ॥ १० ॥

भिक्षु पुरुष सबेरे से संध्या के वास्ते संध्या से सबेरे के वास्ते भिक्षा को नहीं रखे भिक्षा भोजन भागने की हाथही को पात्र

ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् ।

शिक्षित हरिणा ब्रह्मान् मृगयोर्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥

नृत्यवादित्रगीतानि जुषन् ग्राम्याणि योषिताम् ।

आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीसुतः ॥ १८ ॥

जिह्वयाऽतिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ।

मृत्युमुच्छत्यसदबुद्धिर्मीनस्तु बलिशैर्यथा ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ।

वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्धते ॥ २० ॥

तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।

न जयेद्रसनं यावज्जित सर्वं जिते रसे ॥ २१ ॥

पिङ्गला नाम वेश्याऽऽसीद्विदेहनगरे पुरा ।

तस्या मे शिक्षितं किञ्चिन्निबोध नृपनन्दन ! ॥ २२ ॥

सा स्त्रैरिण्येकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती ।

अभूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २३ ॥

मार्गं आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ !

तान् शुल्कदानं वित्तवतः कान्तान् मेनेऽर्थकामुका ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

घनावै रखने का घरतन उदर को घनावै जैसी मक्षिका करती है
तैसा रहे संग्रह नहीं करे ॥ ११ ॥

सबरे के बा सांफ के भोजन को भिक्षु संग्रह करके न रखे
यदि रखेगा तो मधु माखियों की नाई उस के साथही नष्ट हो
जावेगा ॥ १२ ॥

त्यागी होकर लकड़ी की ली की मूर्ति को पैरसे भी नहीं छूवे
यदि छूवेगा तो जैसे जंगल में हथिनी के संगसे हाथिवंध जाता है
तैसे बंध जावेगा ॥ १३ ॥

शानी पुरुष अपने आत्मा के मृत्यु रूप स्त्री को कभी भी प्राप्त
न होवे यदि ग्रहण करेगा तो बिलिष्ट पुरुष उसको मारबेगे जैसे
एक हाथि को हथिनी के वास्ते बहुत हाथी मारते हैं तैसे ॥ १४ ॥

लोभी पुरुषों का दुःख से पैदा किया जो धन सो न देने को
होता है न भोगने को होता है उस धनको कोई दूसरा ही भोगता
है जो कि उस के छिपाये हुये धनको भी जानने वाला है जैसे
कि मधु माखियों के छाता को टोडने वाला खेजाता है यइ मधुहा
का कार्य देखा है ॥ १५ ॥

बड़े दुःखों से संसारी अपने घरके भोग के लिये जिस
अन्नादि पदार्थ को रखते हैं गृहस्थों के पहिले ही उस पदार्थ
को सन्धासी यति पहिले ही भोगलेता है जैसे कि मधुहा मधु
हरण करता है तैसे वह बात भी मधुहा से सीखी है ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हरिणाच्छिक्षितमाह । ग्राम्येति । भगवद्गीतं तु शृणुयादेव सुग-
योलेष्वक्षयः ॥ १७ ॥

हरिणाशब्दादेव हरिणीसुतः ऋष्यशृङ्गोऽपि गुरुर्गीतव्य-
इत्याह । नृत्येति । वश्यो बभूवेति शेषः ॥ १८ ॥

रसास्वाकिनांशहेतुरिति मीनाच्छिक्षितमित्याह । जिह्वेति ।
अतिप्रमाथिन्या अतिर्बोभिकया दुर्जयया ऋच्छति प्राप्नोति
बलिशैराभिषक्तिस्तैर्लोहकण्टकैः ॥ १९ ॥

दुर्जयमप्युपपादयति । इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् । अयं भावः यद्या-
हारस्वजयते तद्यन्त्येन्द्रियजयः केवलं भवति रसनेन्द्रियस्तु वर्धते
यदि तु भुज्यते तर्हि पुनश्च रसासक्त्या सर्वेन्द्रियक्षोभः स्यात्
अतो रसासक्तिं परित्यज्यौषधवद्भुज्यतेति प्राणवृत्त्यैव सन्तु-
ष्येदित्यत्रोक्तमपि रसनस्यातिदुर्जयस्वप्नापनायोच्यत इति
विशेषः ॥ २०-२१ ॥

पिङ्गलाया नैराश्यं शिक्षितमिति वक्तुं तदाख्यानमाह ।
पिङ्गलेत्यादिना । मे मया शिक्षितम् ॥ २२ ॥

स्त्रैरिणी कामचारिणी सङ्केते रतिस्थाने ॥ २३ ॥

तान्वित्तवतः सधनानतपव शुल्कदानमुत्पन्नान् कान्तान्
सुरतादान् ॥ २४ ॥

श्रीराधारमयादासगोस्वामिचिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

विषयग्रामं सेवन्ते इति ग्राम्या विषयिणास्तेषां गीतं न शृणु-
यादिति विशेषणस्य व्यावर्त्तकत्वाद्भगवद्गीतं तु शृणुयादेवेति
व्याख्यातं तदुक्तं पादौ "ब्राह्मणो वासुदेवाख्यां गायमानोऽनिशं
परम् । हरेः साक्षोऽयमाप्नोति रुद्रगानाधिकं भवे" इति ॥ १७ ॥

ग्राम्याणि इन्द्रियग्रामाहाणि ॥ १८ ॥

मृत्युं संसारम् असती बहिर्मुखा बुद्धिर्यस्य स तथा ॥ १९ ॥

आश्विति उद्यमं विनैवेत्यर्थः । रसनन्तु वर्जयित्वेत्यन्वयः । नेतु
रसनेन्द्रियजयः कथं स्यादित्यपेक्षायां पद्यस्यायं भाव
इति ॥ २० ॥

रसे जिते सति सर्वे जितमिति रसनेन्द्रियजयेन सर्वेन्द्रिय-
जये योग्यत्वात् भूतवसिर्देशः ॥ २१ ॥

तदाख्यानं पिङ्गलाख्यानं ज्ञानप्रकरणोऽप्यस्मिन् प्रसङ्गात्
परममकिमपि दर्शयति । पिङ्गलेति ॥ २२ ॥

उत्तमं रूपं विभ्रती सती काळे सन्ध्यायां बहिर्द्वारि
स्थिताभूत् ॥ २३ ॥

हे पुरुषर्षभेति तस्याः दुराशाया आश्रयफलत्वामिप्रा-
येण ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवाचवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिणाच्छिद्ययोगीयमाह। अस्म्यगीतमिति। कचिरकवाचिदपि आस्य-
गीतं न शृणुयात् मृगयोल्लेखकस्य गीतेन मोहिताहरिणाद्वा-
क्यगीतं न शृणुयादितिमां वृत्तिं शिञ्चेत् हरिणो हि मृग-
योगीतमोहितस्तेन गृहीतो नश्यति तद्वद्यतिअस्म्यगीतं शृण्व-
न्नश्येदतस्तन् शृणुयादित्यर्थः। आस्येत्युक्तेभगवद्गीतं तु शृणुयादेवे-
त्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

हरिणशब्देन हरिणस्युतशृण्वशृङ्गोऽपि विवक्षितः अत एव
सोऽपि गुरुरित्यभिप्रेत्याह नृत्येति। मृगीसुतः कृपशृङ्गः ग्रामे भवानि
ग्राम्याणि योषितां नृत्यानि वादिप्राणि मृगङ्गादिध्वनयस्तान्
गीतानि च जुषन् सेवमानः पश्यन् शृण्वश्चेति यावत् आसां योषितां
क्रीडनकः क्रीडासाधनं वश्यन्नाभवदिति शेषः अतस्तानि न जुषे-
त्तेति भावः ॥ १८ ॥

रसनासक्तिर्नाशहेतुरितिमीनाच्छिद्ययोगीयमित्याह । जिह्वेति-
अतिप्रमाथिन्या बुजैयया जिह्वयां करणभूतया रसे तद्विषये विमो-
हितः अतएवासज्जिह्वुर्बुद्धिर्मुक्त्युत्सृज्यते प्राप्नोति यथामिषबुद्धिर्वि-
मोहितो मीनो बहिर्द्वारमिषालसैर्बोद्धकगटकैः विनश्यति
तद्वत् ॥ १९ ॥

जिह्वायाः प्रमाथित्वमुपपादयति द्वाभ्याम् । इन्द्रियाणीति ।
मनीषिणः बुद्धिमन्तः इन्द्रियजयेच्छवः तावन्निदारा इन्द्रियाणि
वर्जयित्वा तु रसनं रसनेन्द्रियव्यतिरिक्तानीत्यर्थः । आशु जयन्ति
रसनव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि निराहारमात्रेणैव जेतुं शक्यानि तेन
तत्पाटवाद्भसनन्तु न तेन जेतुं शक्यं प्रत्युत निराहारेण
रसनेन्द्रियवृक्षदेवापादनादितिभावः । तदाह तन्निरसनस्य वृक्षे
एति तद्वृक्षं निरसनस्य निराहारस्य वर्ज्येति इति ॥ २० ॥

आस्तां रसनमजितमितराशितुं जिताभ्येवेत्यत आह । ताव-
दिति । विजिताभ्ययानि रसनव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि येन तथा-
भूतोऽपि यावद्भसनं न जयत्तावज्जितेन्द्रियो न स्यादेव रसे
रसनेन्द्रिये जिते सति तु सर्वमिन्द्रियं जितप्रायमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

पिङ्गलाया नैराश्यं शिञ्चितमिति वक्तुं तदाख्यानमाचष्टे
पिङ्गलाद्यादिना यावदध्यायसामाप्तिं विदेहनगरे मिथिलापुरैतस्याः
पिङ्गलातः मे मया शिञ्चितं किञ्चिदस्ति तन्निबोध शृणु हे नृप-
नन्दन । यदो ॥ २२ ॥

सति । सा पिङ्गला खैरिणी संकेत इति कामचारिणी सङ्केते
रतिष्यते सङ्केतमिति पाठे अर्थ आद्यजन्तः सङ्केतितमिति यावत्
उपनेष्यतीत्युच्यते। इति श्रुत्वा पुनित्युच्यते। डीप् उपनेतुमि-
त्यर्थः । यद्वा एतावन्न नो दास्यति तेनैव संगमिष्यामीत्येवं विभ्रं
संकेतमुपनेष्यतीति यावत् उत्तमं खलङ्कनं रूपं विभ्राना
काळे संकेतकाळे गृहद्वारि स्वगृहद्वारे अभूत्सखी ॥ २३ ॥

मार्गे इति । हे पुरुषर्षभ । तान् पुरुषान् वित्तवतः सधनानपि
शुक्कवान् मूल्यदानपि न मेने नामन्यत तैः सह न रेम इत्यर्थः। कुतः
यतः साधकामुका तैः प्रतिज्ञातार्थादप्यधिकवित्तकामुका ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभटी ।

हरिणाच्छिद्ययोगीयमाह। अस्म्यगीतमिति। कचिरकवाचिदपि आस्य-
गीतं न शृणुयात् मृगयोल्लेखकस्य गीतेन मोहिताहरिणाद्वा-
क्यगीतं न शृणुयादितिमां वृत्तिं शिञ्चेत् हरिणो हि मृग-
योगीतमोहितस्तेन गृहीतो नश्यति तद्वद्यतिअस्म्यगीतं शृण्व-
न्नश्येदतस्तन् शृणुयादित्यर्थः। आस्येत्युक्तेभगवद्गीतं तु शृणुयादेवे-
त्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

हरिणशब्देन हरिणस्युतशृण्वशृङ्गोऽपि विवक्षितः अत एव
सोऽपि गुरुरित्यभिप्रेत्याह नृत्येति। मृगीसुतः कृपशृङ्गः ग्रामे भवानि
ग्राम्याणि योषितां नृत्यानि वादिप्राणि मृगङ्गादिध्वनयस्तान्
गीतानि च जुषन् सेवमानः पश्यन् शृण्वश्चेति यावत् आसां योषितां
क्रीडनकः क्रीडासाधनं वश्यन्नाभवदिति शेषः अतस्तानि न जुषे-
त्तेति भावः ॥ १८ ॥

रसनासक्तिर्नाशहेतुरितिमीनाच्छिद्ययोगीयमित्याह । जिह्वेति-
अतिप्रमाथिन्या बुजैयया जिह्वयां करणभूतया रसे तद्विषये विमो-
हितः अतएवासज्जिह्वुर्बुद्धिर्मुक्त्युत्सृज्यते प्राप्नोति यथामिषबुद्धिर्वि-
मोहितो मीनो बहिर्द्वारमिषालसैर्बोद्धकगटकैः विनश्यति
तद्वत् ॥ १९ ॥

जिह्वायाः प्रमाथित्वमुपपादयति द्वाभ्याम् । इन्द्रियाणीति ।
मनीषिणः बुद्धिमन्तः इन्द्रियजयेच्छवः तावन्निदारा इन्द्रियाणि
वर्जयित्वा तु रसनं रसनेन्द्रियव्यतिरिक्तानीत्यर्थः । आशु जयन्ति
रसनव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि निराहारमात्रेणैव जेतुं शक्यानि तेन
तत्पाटवाद्भसनन्तु न तेन जेतुं शक्यं प्रत्युत निराहारेण
रसनेन्द्रियवृक्षदेवापादनादितिभावः । तदाह तन्निरसनस्य वृक्षे
एति तद्वृक्षं निरसनस्य निराहारस्य वर्ज्येति इति ॥ २० ॥

रसे जिते सति सर्वे जितमिति तादृशस्य तस्य योग्यत्वात्
भूतवसिर्देशः ॥ २१ ॥

तदाख्यानं पिङ्गलाख्यानं ज्ञानप्रकरणोऽप्यस्मिन् प्रसङ्गात्
परममकिमपि दर्शयति । पिङ्गलेति ॥ २२-२३ ॥

उत्तमं रूपं विभ्रती सती काळे सन्ध्यायां बहिर्द्वारि
स्थिताभूत् ॥ २३ ॥

हे पुरुषर्षभेति तस्याः दुराशाया आश्रयफलत्वामिप्रा-
येण ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभटी ।

रसे जिते सति सर्वे जितमिति तादृशस्य तस्य योग्यत्वात्
भूतवसिर्देशः ॥ २१ ॥

तदाख्यानं पिङ्गलाख्यानं ज्ञानप्रकरणोऽप्यस्मिन् प्रसङ्गात्
परममकिमपि दर्शयति । पिङ्गलेति ॥ २२-२३ ॥

आगतैस्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी ।

अप्यन्यो वित्तवान् कोऽपि मामुपैष्यति भूरिदः ॥ २५ ॥

गवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलम्बती ।

निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥ २६ ॥

तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः ।

निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारथ्यदर्शनी ।

प्राकृतगानमाधुर्यसंस्किन्नयहेतुरिति हरियाञ्छितमाह ।

ग्राम्यगीतमिति । तेन भगवद्गीतं शृणुयादेव ॥ १७ ॥

ग्राम्यगीतासंकेतकादरयमाह । नृत्येति ॥ १८ ॥

प्राकृतरसासंस्किन्नयहेतुरिति मीनाञ्छितमाह । जिह्वेति ।
षड्विंशोऽसिधितः ॥ १९ ॥

तदेवं रूपगन्धस्पर्शशब्दरसैः पञ्चमिविवर्जैः पतङ्गमधुकर-
जलज्जलमयीनाः पञ्च मोहिताः इताः तदुक्तम्—

पतङ्गमातङ्गकुरङ्गमृङ्गमीना इताः पञ्चमिरेव पञ्च ।

एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चमिरेव पञ्चेति ॥

किंस्वप्नेन्द्रियाणां वृत्तिप्रदं रसनेन्द्रियमेथानर्थकारीत्यतस्तस्य
जले प्रघटनं कुर्वीतेत्याह । इन्द्रियाणीति द्वाश्याम् । अयमभावः

यथाह । रसस्वप्यते तद्यन्येन्द्रियजयः केवलं भवति रसनेन्द्रियस्तु
वर्ज्यते यदि तु भुज्यते तर्हि पुनश्च रसासत्त्या सर्वेन्द्रियक्षोभः

रसासत्त्या रसनेन्द्रियं जतव्यं यथा तदनुवर्त्तमान्यस्यान्वपीन्द्रि-
याणि जितानि ह्युक्तादृशो रसनेन्द्रियं जयस्तु रसनयैव

परिमितमहाप्रसादमात्रभोजनेन वा रसनावर्त्तिवानिन्द्रियेण भग-
वदुत्तममकीर्तनरसास्वादाद्वा भवेत्तदुक्तम्—

रसवर्जो रसोऽप्यस्य परं हृष्टा निवर्त्तत इति ॥ २० ॥ २१ ॥

पिङ्गलाया नैराहवं शिखितमिति तदुपाख्यानमाह । पिङ्गलेति ॥ २२ ॥

सङ्केते रसिस्थाने उपनेष्यती स्नानमीपमानेष्यन्ती आनेतु-
मिच्छति ॥ २३ ॥

शुल्कवान् मूलं वरुणा सुरतप्रदिग्वाः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरियाञ्छितमाह । ग्राम्येति । मृगशोलेऽप्यस्य ॥ १७ ॥

ग्राम्यगीतमधुर्योऽनर्थं दर्शयति । नृत्येति । वङ्गः सज्जीवन-
को बभूवेति शेषः ॥ १८ ॥

मीनाञ्छितमाह । जिह्वेति । अतिप्रमाथिन्या अत्यन्ततो
मनःसोमिकया षड्विधैः आमिषादिभिस्त्रैलोक्यकण्टकैः ॥ १९ ॥

जिह्वायाः मनःक्षोभकत्वमुपपादयतीन्द्रियाणीति द्वाश्याम् ।
॥ २०—२१ ॥

पिङ्गलातः शिखितं वक्तुं तदाख्यानमाह । पिङ्गलेत्यादिना ॥ २२ ॥

॥ २३—२४—२५ ॥

भाषा टीका ।

वनमें रहने वाले अति को कामियों के भाषा के गीतों को नहीं
सुनना चाहिये भगवान् के गीतों को तो सुनना चाहिये इस
बात को व्याख के गीत सुनके मोहित हुये वधन में पड़े
हरिया से सीखना चाहिये ॥ १७ ॥

ग्रामीण स्त्रियों के गीत बाजा नृत्य इनको सेवन नहीं
करै इनके सेवन से मृगी सुत ऋष्य शृंग मुनि भी इन
स्त्रियों के वश होगये ॥ १८ ॥

मनको बड़े मंथन करने वाली जीमके मारे मनुष्य रसों
से मोहित होजाता है सो दुर्बुद्धि मृत्यु को प्राप्त होता है
जैसे कि वंशी में खाने को मुख खगाने से मछली मरजाती
है वइ बात मछली से सिखी है ॥ १९ ॥

जो बुद्धिमान् पुरुष विषयों को भोग नहीं देते हैं सो
इंद्रियों को जीत लेते हैं एक रसना जीम इंद्रिय तो नहीं
वश होती है वइ तो आहार नहीं मिचने से और
बढ़ती है ॥ २० ॥

जिस पुरुष ने सब इंद्रिय जीत भी लिये हों तो भी
जब तक रसना इंद्रिय को नहीं जीतता है सब तक जिते-
न्द्रिय नहीं होसकेगा रसके जीतने से जानों सब ही जीत
लिया ॥ २१ ॥

पूर्व काळ में विदेह नगर मिथिला में एक पिंगलानाम की
वधवा थी हे नृपनंदन यदुजी ! उससे मैने कुछ सीखा है
तिस को आपभ्रमण करो ॥ २२ ॥

वइ व्यमिचारिणी एक दिन अपने मैथुन स्थान में कोई
पुरुषों को लेजाने के वास्ते सुन्दर रूप बनाकर रात के
वसंत वरवाज में खड़ी होरही थी ॥ २३ ॥

हे पुरुषभट्ट ! मार्ग में आते हुये पुरुषों को जिसको
देखे तिसको धन देने वाला होगा अनो होगा इस प्रकार
से धन की कामना से वइ मेरा पति होजावे ऐसे आशा
करती रही ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावायकीपिका ।

अपिः सम्भावनायाम् अन्योऽपि मामुपैष्यत्येवं दुराशयेत्यु-
त्प्रेक्षान्वयः ॥ २५ ॥

आयंवलम्बमाना पुनः प्रविशती पुनर्निर्गच्छन्ती एवं कुर्वती
निशीथमभिरात्र आप ॥ २६ ॥

तस्या निर्विण्णाचित्तार्या गीतं शृणु यथा मम ।

निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ॥ २८ ॥

न ह्यङ्गाजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति ।

यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममतां नृप ! ॥ २९ ॥

पिङ्गलोवाच ॥

अहो मे मोहविततिं पश्यतविजितात्मनः ।

या कान्तादसतः कामं कामये येन बालिशा ॥ ३० ॥

सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।

अकामदं दुःखभयाधिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽङ्गा ॥ ३१ ॥

अहो मयाऽऽत्मा परितापितो वृथा सङ्केत्यवृत्त्याऽतिविगर्हावर्तया ।

स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनुशोच्यात् क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

निर्वेदोऽलम्बुद्धिः वित्तचित्तेव हेतुर्बन्ध सः ॥ २७ ॥

यथा यथावत् मम ममतां शृणु ननु किं निर्विण्णायां गीतं भवत्येतत् तत्राऽऽह हि यस्मात्पुरुषस्याऽऽशापाशानां निर्वेदोऽसिरेयं तथा ह्यसिः ॥ २८ ॥

तत्र हेतुः । नहीति । अङ्ग हेराजन् ! ॥ २९ ॥

अविजितात्मत्वे हेतुः याऽहं बालिशा विवेकशून्या कुतः येन कारणेनासतस्तुच्छान्नरीत्कामं कामये ॥ ३० ॥

बालिशत्वं प्रपञ्चयति । सन्तमिति चतुर्भिः । समीपे सन्तमन्त-योमित्वात् इममपरोक्षमीश्वरम् ॥ ३१ ॥

अतिविगर्हाऽतिनिन्द्या या वार्ता जीविका तथा कुतः सांकेत्येन वा वृत्तिस्तया बहुव्रीहिका अविशेषणं वा परित्यापं प्रपञ्चयति । स्त्रीणां वृत्तिः । स्त्रीरूपस्यादयं चार्थतृषो लुब्धादत एषानुशो-क्यान्नराद्याऽहं वित्तं रतिं चेच्छती मया वृथाऽऽत्मा परितापितः केन वित्तमिच्छती तेन नरेण क्रीतेन स्वयं विक्रीतेनाऽऽत्मना देहेन ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आगतोऽपि विति शुभकम् एवं कुर्वतीति व्याख्यानाभिर्गच्छन्ती प्रविशतीति शत्रन्त एव पाठः ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथं बुद्धिः स्वाध्यासा विषयेषु हेतुत्वबुद्धिः परम इति सांके-कनिर्वेदोपावृत्तिः तत्र हेतुः सुखावह इति सुखे श्रीकृष्णविषय-कानुशासनानन्दम आधत्ति प्रापयतीति तथा वित्तचित्तेव हेतु-र्यस्येत्यापातवोधार्थमेव तस्य पूर्वसंस्कारहेतुकत्वात् ॥ २७ ॥

तस्या इत्यर्थः तस्या इति सम्बन्धसामान्यविवक्षया वृष्टी तथेत्यर्थः आशापाशानामिति 'अभिधाऽस्मिन्नाशागच्छेयमितिर्वेदाः'

इत्यत्र रागशब्दोक्ता या आशास्ता एव पाशाः पाशवद्वन्ध-कास्तेषां निर्वेदोऽसिरिति धर्मलुप्ता तत्र हेतुत्वे ॥ २८ ॥ २९ ॥

याहं बालिशा तस्या अविजितात्मनो मे मोहविततिं यूयं पश्यत येन बालिशत्वेन हेतुनाऽसतः कान्तादहं कामं कामये इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

श्रीदत्तात्रेयकृपाहृष्टिप्रभावेण भाट्टेति पूर्वसंस्कारोपादेता-दृशं तद्वाक्यं सन्तमित्यादि । अन्तर्भावमित्वात् समीपे एव सन्तं ननु दूरं तत्रापि परमसुन्दरत्वेन रमणं प्रेक्ष्य तत्रापि रतिसुखं सैरिन्द्र्यादिभ्य इव भूषणादिवित्तप्रदश्च तत्रापि नित्य-मकालकलितं तत्रापि मम परोक्षं स्वयं प्रकाशत्वात्तु परोक्षं तथाभूतमीश्वरं विहाय अकामदं यथार्थसुखाप्रदं प्रयुतं दुःखादि-प्रदं तत्र हेतुस्तुच्छं तादृशमसाहं भज इति बालिशत्वं प्रपञ्चः ॥ ३१ ॥

सांकेत्येन सङ्केतीकृतेन रतिसुखेन वा वृत्तिर्वर्तनं तथा हेतुना वा विनिन्द्या जीविका तथेति व्यधिकरणे तुनीयेति बहुव्रीहियेति अतिविगर्हा वार्ता जीविका यस्यास्तया मयेति सामानाधिकरण्यभूतेन नरेण मूल्यं नीतेन स्वयं विक्रीतेन मूल्यं वित्तादिकं गृहीत्वा दत्तेन ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चमम् ।

अथतृषः अथतृषायां युक्तात् वित्तं रतिसुखहेतुं वित्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारदाद्यचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युक्तमनेषु सर्वेषु पुरुषेष्वप्यप्यतेषु प्रत्याख्यनादृतेषु तस्मै सा पिङ्गला सङ्केतोपजीविका सङ्केतेनैव उपजीवतीति तथा हेतुग-मेतिदमतः अपिः सम्भावनायां भूरिदातीति तथा स्वसङ्के-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तानुरूपविचरः काऽपि पूर्वं सङ्केतितः तदर्थो वा काश्चिन्मासुपै-
ष्यति ॥ २५ ॥

इत्येवं विधः दुष्ट आशयोऽभिप्रायः तेन ह्यस्ता निद्रा
वस्थाः सा द्वार्यवलम्बमाना पुनः पुनः प्रविशती निर्गच्छन्ती
च निशीथमर्धरात्रं प्राप ॥ २६ ॥

तस्या इति । शुष्यद्वक्त्रं वदन् यस्या दीनममास्तरं चेता यस्याः
तस्याः पिङ्गलायाः परमः सुखावहश्चिन्ताहेतुवक्ष्यमाणविचारहेतुश्च
निर्वेदः परितापो जज्ञे जातः यद्वा चिन्ताऽर्थचिन्ता हेतुयस्य
सः ॥ २७ ॥

तदेति तदा निर्वेददशायां निर्विषयाचिन्तायास्तस्या गतिं यथावत्
मम मत्तः शृणु ननु निर्विषयाचिन्तायाः किं गतिरवश्यमेवेत्यत आह ।
निर्वेद इति । हि यस्मात्पुरुषस्याशापाशानां निर्वेदो यथासिः
सङ्कल्पतया सङ्कल्पच्छेदनसाधनमित्यर्थः ॥ २८ ॥

एतदेव हि व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । नहीति । अङ्ग
हे सद्यो ! न जातो निर्वेदो यस्य सः देहशब्दस्तदनुबन्धना-
मनुपपन्नार्थः देहबन्धं देहतदनुबन्धवन्नुपपन्नमाश्रय ॥ २९ ॥

तर्हि तद्गीतं भावयेत्यत आह । अहो इति । अविजित आत्मा
मनो वसा तस्याः हेतुगर्भमिदं मे मम मोहवितति मोहवि-
स्तारं तामेव हृदयितुमात्मानं विशिनष्टियेति । याहं येन मोहेनास-
त्सत्तुच्छाकामं कामयेऽतोऽहं बालिशा विवेकशून्या ॥ ३० ॥

बालिशत्वं प्रपञ्चयति । सन्तमिति चतुर्भिः । समीपे हृदय एव
सन्तं वसन्तं तथाप्यपुरुषां यतां व्युदस्यति रमणमिति । रमणं कान्तं
निरतिशयप्रीतिविषयमित्यर्थः । तस्यैवेच्छाविषयत्वात् ननुवितायां
हि तद्विषयप्रीतौ तस्य तद्विषयत्वं सैव तु कुत इत्यतो विशिनष्टि
रतिप्रदमिति । रतिरनुरागः प्रीतिरिति यावत्तं प्रयच्छतीति तथा तं
स्वाविषयप्रीत्यावहमित्यर्थः । नन्वर्थकामाद्यभिलाषिण्याः किं
तद्विषयप्रीत्येत्याशङ्क्य विशिनष्टि । वित्तप्रदमिति । वित्तशब्दः
कामादेरनुपपन्नलक्षः अर्थिनां धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयप्रदमित्यर्थः ।
नित्यमुक्तविभक्तेन सावदात्मालुबन्धनममुं भगवन्तं विहाय तद्वि-
परीतं तुच्छं नरमहं मजे मज्जामि वैपरीत्यं व्यञ्जयितुं विशि-
नाष्टि । अकामप्रदमिति । कामशब्दो धर्मादीनामुपलक्षकः प्रत्युत
तुःखमवादिप्रथम आधिर्मानसिकं दुःखम् इममिति पाठे भिरवा-
लिखितभगवत्प्रतिमादर्शनकृतसन्निहितनिर्देशः ॥ ३१ ॥

अहो इति । अतिनिगह्यां वार्तां देहधारणात्मिका यतः तथा सांकेत्येन
या वृत्तिस्तथा वृत्त्या वृथा व्यर्थमात्मा मनः वेदो वा परितापितः
परितापं प्रापितः परितापं प्रपञ्चयति स्त्रियादिति स्त्रीलक्षणादर्थतुषः
अर्थतुष्यायुक्तादतएवानुशोच्याञ्जराद्याहं रतिं वित्तं च
क्रीतेन तेन नरेण क्रीतेनात्मना वेदेनेच्छती कामयमाना
आसमिति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भजजयजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मादर्थो भूरिवो बहुवचनप्रदः स्यादिति मत्वा ॥ २५—२६ ॥
विज्ञाया विज्ञातिनृणां चिन्तामाहृदने हेतिः शस्त्रम् ॥ २७ ॥

यथा गीतं तथा मम सत्काशाच्छृणु श्रोतव्यत्वे हेतुमाह । निर्वेद
इति । यथा निशितोऽसिः पाशानां छेदने हेतुर्विहितः तथा
निर्वेदस्तृष्णावच्छायापाशानां हि यस्मात्सत्मात् ॥ २८ ॥

अत्रापि हेत्वन्तरमाह । नहीति ॥ २९ ॥

विननिर्विस्तारः बालिशा येन तस्मात् ॥ ३० ॥

कथं बालिशोऽयमाह । सन्तमिति । नित्यमविनाशिनम् ॥ ३१ ॥

आत्मा मनः अतिगह्यां वार्तां किंवदन्ती यस्याः सा तथा तथा
संकेतस्य भावः सांकेत्यं द्रव्यं तेन वृत्तिराजीविका तथा
यथाहं विषयमुद्दिश्य आत्मना देहेन अर्थतुषा विषयतृष्णया
अनुशोच्यान् स्त्रियाञ्जरात् क्रीत्वा रतिमिच्छन्त्यासं तथेति
शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निर्वेदेन कटिनि पूर्वोक्तसंस्कारोदयाच्छीदसात्रेयकृपाप्रमा-
वेण तादृशस्फूर्त्तैर्वा सन्तं समीप इत्यादिचोक्तं रतिप्रदं प्रीति-
विशेषस्य च दातारं सैरिन्द्र्यादिभ्य इव वित्तप्रदं सर्वकाम-
प्रदं च ॥ ३१—३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निशीथमर्धरात्रं प्राप ॥ २६ ॥

वित्तचित्तेव हेतुयस्य सः ॥ २७ ॥

यथा मम यथावन्मत्तः आशा एव संसारबन्धस्य पाशाः
स्युस्तासां छेदने निर्वेद एव अस्तिर्भवेत् ॥ २८ ॥

तस्यावश्योपादेयत्वमाह । नहीति ॥ २९ ॥

कामं कन्दर्पं कामये येन कामेन हेतुना अहं बालिशा
मूढा ॥ ३० ॥

समीपे भगवन्तर्हृदये एव सन्तं रमणमिति इममेव कथ-
महं न रमयामीति भावः । रतिप्रदमिति अयमेव कथं मां न
रमयतु किमन्येन पापिष्ठपुरुषेणेति भावः । वित्तप्रदमिति मह-
त्सरतिनुष्टोऽयं वित्तमपि प्रचुरं दास्यत्येवेति भावः । अकामप्रदं काम-
पूर्तिं दातुमसमर्थं भगवत्येतादृशी मतिरस्यास्तदा तस्यां रज्ज्यां
तदङ्गणो बह्वङ्ग्यागतशयितस्य श्रीदत्तात्रेयस्य कृपामराद्भू-
दिति प्राञ्जः ॥ ३१ ॥

या अहं क्रीतेन विक्रीतेनात्मना स्वदेहेन स्त्रियात् स्त्रीलक्षणा-
ञ्जरात् वित्तं रतिञ्च इच्छन्ती अभूवं यद्वा नरेण क्रीतो य आत्मा
महेदस्तेन ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निशीथमर्धरात्रं प्राप ॥ २६ ॥ २७ ॥

यथा पुरुषस्य बन्धनानां भेदकोऽसिस्तथाशापाशानां भेदकं
निर्वेदेकारणं तस्याः गीतं यथावत् मत्तः शृणु ॥ २८ ॥ २९ ॥

बालिशा विवेकशून्या ॥ ३० ॥

बालिशत्वमेवाह । सन्तमिति चतुर्भिः । समीपे सन्तमन्तयां भि-
राम इमं बुद्धिमेरकत्वादिना ज्ञातम् ॥ ३१ ॥

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।
 क्षरन्तवद्धारमगारमेतद्विशमूत्रपूर्णं मदुपैति काऽन्या ॥ ३३ ॥
 विदेहानां पुरे ह्यास्मिन्नहमेकैव मूढधीः ।
 याऽन्यामिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ॥ ३४ ॥
 सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चापं शरीरिणाम् ।
 तं विक्रीयाऽऽत्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥ ३५ ॥
 कियत्प्रियन्ते व्यभजन् कामा ये कामदा नराः ।
 आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविद्वताः ॥ ३६ ॥
 नूनं मे भगवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
 निर्वेदोऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ॥ ३७ ॥
 मैवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लृप्ता निर्वेदहेतवः ।
 येनानुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहो मया ब्रूयेवात्मा देहः परित्यापितः कथं मृतया सङ्कुते
 वातिस्थाने मत्वा साङ्केत्या वृत्तिवर्तने यस्यास्तया अत एवानिवि-
 त्त्या वानो वृत्तिवर्तने यस्यास्तया वाहमर्थतुषः कामलुब्धात् स्त्रियम्प-
 दस्य अत एवानुशोकात् निन्द्यतया नुचिन्त्यात् विसं रतिमिन्द्रि-
 यप्रीति च तेन स्त्रियोन प्रीतेन स्वयं विक्रीतेनात्मना देहेन-
 च्छती ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

पुरुषों के संकेत से जीविका करने वाली यह पिगला
 जाने जाने वाली पुरुषों को देखकर इससे दूसरा कोई हम
 को बहुत धन देने वाला आवेगा तो मरका हागा ऐसे विचार
 ती थी ॥ ३२ ॥

ऐसी छोटी आशा से उसकी निद्रा मारी गई घरवाजे
 में ही रह गई कभी भीतर जाये कभी बाहिर जाये ऐसी
 ही आधीरात उसको जात गई ॥ ३३ ॥

उसके धन की आशा से सुख सुख गया मन उसका
 दुखी होगया तब चिन्ता के होने से पीछे का सुख देने
 वाला परम वैराग्य उत्पन्न हुआ ॥ ३४ ॥

वैराग्य जिस होने वाली उस वैराग्य का जैसा गीत है
 सो मेरे से आप सुनो क्योंकि निर्वेद जो है सो पुरुषों के
 आशा रुपी पाशों के काटने को तरवार सहीका
 होता है ॥ ३५ ॥

हे नृप ! जो विज्ञान रहित पुरुष है सो भगवत को नहीं
 छोड़ता है इसी से विना निर्वेद के भये देह धन को छोड़ना
 नहीं चाहता है ॥ ३६ ॥

पिङ्गला उवाच ।

अहो मैं बड़ी अजितेन्द्रिय हूँ मेरे मोहके विस्तार को देखो
 जिस में मूर्खों ने वसी मोहके बख होकर असरकांत से धन
 तथा सुख की कामना करी है ॥ ३७ ॥

जो सदा काष्ठ पास में रहने वाले रति के देने वाले धन
 देने वाले इन जित् रमण परमात्मा को छोड़कर किसी
 कामना को नहीं देने वाले दुःख भये जोक आधि मनकी
 चिन्ता मोह इनके देने वाले तुच्छ संसारी मनुष्य को मैं
 सेवता हूँ सो मैं बड़ी अज्ञानिनी हूँ ॥ ३८ ॥

अहो मैंने आज तक अपने शरीर मन की धर्य ही
 संतपित किन्ना संकेत वृत्ति से प्रति छोटी मैथुन की बात
 से रही अर्थ की दृष्ट्या वाला शोचने योग्य स्त्री लपट ऐसे
 पुरुष को अपने शरीर को बेचकर मैंने रति की इच्छा करी
 है और धन की चाहना करी है सो मैं बड़ी मंद भागि-
 नी हूँ ॥ ३९ ॥

भीषरक्षामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

अहो पिङ्गलां याहमतिधीमत्सितं मज्जामीत्याह । यदिति-
 येशो नाम स्थूणासु निहितरित्येकं श्रेणुः वदपास्तस्मिन्नु-
 भवतो निहितः श्रेणुः अस्थिभिरिव निर्मिता वंशादयो वरिमन्
 तत् तत्र पुष्टे दीर्घमस्थि यत् स वंशः पार्श्वस्थानि वंशानि
 स्थूणा दृष्टपादास्थानि तथा त्वचा रोमनिनैश्च पिनद्धं आवृतं
 तथापि क्षरति न च क्षारणि यस्मिन् तत् एवमभूतागारकं
 नरशरीरमेतत् मन्मथोऽन्या का वा कान्तबुद्ध्या उपैति
 सेवते ॥ ३३ ॥

सत्त्वज्ञानो स्यामप्यहो मम मोह इत्याह । विदेहानामिति ।
 याहमसती मनुष्यादयं कामं भोगमिच्छती सा ॥ ३४ ॥

विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ॥ ४० ॥

अन्येषामसेव्यत्वं दर्शयति । किञ्चिदिति । आद्यन्तवन्तो ये
 कामाः काम्यन्त इति कामा विषयाः कामदाः नराः देवा वा
 कालविद्गताः कालेनोपप्लुतास्ते भक्षिष्यमाणा मायायाः किञ्चि-
 त्प्रभं व्यमजन् कृतवन्तो न किञ्चिदतः इहामुत्र च तदव्यतिरिक्तः
 काऽपि सेव्यो नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्दीराववाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मनस्तदनुग्रहविषयतां सम्भावयति । नूनमिति । केनापि कर्मणाऽज्ञातमुक्तविशेषणं मे मह्यं भगवान् विष्णुनून प्रीतः कुतः यद्यस्मात् दुराशाया मे ममायं सुखविहो निर्वेदो जातः तत्प्रसादमन्तरेणोदयो निर्वेदो दुर्लभ इति भावः ॥ ३७ ॥

तदेवाह । मैवमिति । एवमेवं सति भगवति प्रीते सतीत्यर्थः । मन्दमाग्याया मम निर्वेदस्य हेतवः क्लेशाः मास्युन स्युरित्यर्थः किं निर्वेदमात्रेणेत्यतस्तं विशिनष्टि । येन निर्वेदानुबन्धं देह-गेहादिष्वहंममाभिमानरूपं पाशं निर्हेत्य परिहृत्य पुरुषः शमं शान्तिं मनःप्रसादमुच्छतिं प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

यत एवमतस्तेन भगवतोपकृतं निर्वेदमिति शेषः तत्कृतोप-काररूपं निर्वेदमित्यर्थः । शिरसादाय धृत्वा ग्राभ्यैः सह सङ्गती-क्ता दुराशाश्च त्यक्त्वा ग्राभ्यसङ्गता इति पाठे ग्राभ्यविषयगो-चराः दुराशास्त्यक्त्वा तमेवाधीश्वरं भगवन्तं ब्रजामि सेवे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्चैवं वर्तिये इत्यभिसन्धत्ते । सन्तुष्टेति । भद्रयती भद्रां कुर्वती चिकीर्षितविषयवरायुक्ता सन्तुष्टा विस्तारवामप्रयु-क्तासन्तोषरहिता यथाज्ञानेन देवाल्लुब्धेन जीवत्यहमात्मना तेन समयेन निरतिशयप्रियेणामुना भगवता सह विहरामि वै नूनम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्यै ग्राभ्यमाकाङ्क्षन्ते तदीदृशं ह्येत्याह । यदिति । त्वत्वा रोमनसैरिल्लोकं पदं स्थूणाः स्तम्भाः मदन्या कीदृशी एतदे-हाख्यभगारं गृहमुपेतीत्यन्वयः वंशाः कीर्णदासविशेषाः वंश्या वंशप्रोतास्तिरश्चरन्तिवेणवः स्तरन्ति स्तरन्ति नव द्वाराणि यस्य तत्तथा अनेनान्यकाष्ठानां हेयतमुक्तं भवति ॥ ३३ ॥

इतोऽपि हेया इति भावेनाह । विदेहानामिति । स्वस्मात्स्वकी-यास्त स्वस्वामिन इत्यर्थः । अतो जगतः अतोऽन्यस्माद्विभक्त्यर्थः । अ निषेधे पुमाञ्च विष्णोर्विति यादवः यद्वाऽतोऽस्मात्सर्वमनोवृ-त्तिमेवकस्तेन प्रसिद्धात् ॥ ३४ ॥

योऽयं सुखस्तेषानां प्रेष्टः नायते ऐश्वर्येण वर्तत इति नायः शरीररक्षाभावेन नियन्ता च तमात्मना मनसैव विक्री-यानेनाच्युतेन सह इयं पिङ्गला सामान्या वेदया न भवति किन्तु विशिष्टाप्सरःस्त्रेका अन्यथा अस्या नैतादृशी बुद्धिर-त्ययेत तदुक्तम्—

भगवद्भार्यतायोग्याः काश्चिदप्सरसः स्त्रियः ॥

रमावेद्यात्फदाचित्स्युस्तास्त्रेका पिङ्गला भवित् ।

तद्व्यासां महादोषो भगवद्भर्तृतास्मृताविति ॥

॥ ३५ ॥

लोकसिद्धकान्तत्यागे लोकविलक्षणकान्तस्त्रीकारे अलम्बुद्धि-गोचरकामादात्त्वमनवधत्वं च निमित्तमिति याह । कियदिति । तेनरा भाश्याया मे कियत्प्रियं व्यमजन् विमज्जयुरित्यन्वयः तर्हि देवाः कास्ताः सन्तीत्यत्राह । देवा इति ॥ ३६ ॥

विश्ववन्धविध्वंसिनि भगवति प्रसन्ने किमसुखममिति भावे-नाह । नूनमिति । नूनमिदानीम् ॥ ३७ ॥

समज्जुतप्रभृतमंगवद्भक्तिसुधा पिङ्गला पुनः शब्दादिविषयनिमि-त्तकृशा माभूवन्निति प्राप्यते । मैवमिति । येन निर्वेदेन संसारबन्धं निर्हेत्य परिहृत्य शमं भगवन्निष्ठावन् सखिदा-नन्दलक्षणं सर्वविषयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यन्वयः । कुतो माभूवन्निति प्रतो वाह । येनेति । पुरुषोऽनुबन्धं भगवद्भक्तिं निर्हेत्य मम्म कृत्वा शमं शमलं सुखोपरमं नरकमृच्छतीति एतस्मादिति शेषः ॥ ३८ ॥

तन्निष्ठागाह । नेनेति । तेन हरिणा उपकृतमनुगृहीतं निर्वेद-शिरसादाय ग्राभ्यसङ्गता दुराशाः त्यक्त्वा ॥ ३९ ॥

एतदत्यन्तं भद्रयती भद्रयानां ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्भ्रमः ।

आत्मना मुख्यभूतेन विशेषतः कतिवा ॥ ३५—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अहो अतिधीमत्सं विष्ठागृहमेवाहं शृङ्गाररसं स्वभोग्यम-विदमित्याह । यद्गारम अग्निसिरेव निर्मितो वंशो वंश्याः स्थूणाश्च यस्मिंस्तत् तत्र पृष्ठे कीर्णदास्य यत् स वंशः पाश्वी-स्थीनि वंश्यानि हस्तपादास्थीनि स्थूणाः मत्. मसोऽन्या का उपेति ॥ ३३ ॥

या अहमसती अच्युतास्मात् सत्पुण्या आत्मप्रदाकृत्यन्धं पुरुषं कामं भोगमिच्छन्ती याचमाना ॥ ३४ ॥

तर्हि किमतः परं चिकीर्षन्तीति चेदेव करोमीत्येति ॥ सुह-दिति । आत्मना स्वदेहेनानेन दत्तेन तं विशेषेण कतिवा अहं प्राप्तेन तेन प्रेष्टुमनेन सह रमे ॥ ३५ ॥

ये कामा विषयाः ये कामदा वा नराः देवाः ते सर्वे आद्यन्त-घन्तः कालेनैव विद्वताः अतो मायायाः कियत् प्रियं व्यज-जन् कृतघन्तः न किञ्चित् अत इहामुत्र च तद्व्यतिरिक्तः कोऽपि मया न सेव्य इति भावः ॥ ३६ ॥

एवं निश्चित्य स्वभाग्यमभिनन्दति । नूनमिति । केनापि । कर्म-योति भो विरक्तवर्दे ! कृपया अद्य मयङ्गणमेव सफलिकुरु अत्रे-वास्त्रे शस्त्र किञ्चिद्भुङ्क्ष्वपि चेत यद्वच्छयैवागतं आदिसा-भ्रयमुक्त्वा तत्स्थानसंस्कारमार्जनखेपादिकं सायं काञ्च तया कृतमिति प्राञ्जः ॥ ३७ ॥

ननु धनाप्राप्त्या क्रिडासि कथन्ते विष्णुः प्रीतस्तत्राह । मैवमिति । मे यदि मे विष्णुर्न प्रीतस्तदा मन्दमाग्याया वेदयायाः क्लेशा निर्वेदहेतवो न स्युः चेत्त निर्वेदेन अनुबन्धं गृहादिकं निर्हेत्य परिहृत्य ॥ ३८ ॥

अतस्तेन विष्णुना उपकृतं कृतमुपकारमिमं निर्वेदवचनं शिरसा गृहीत्वा ग्राभ्येषु विषयेषु सङ्गताप्यहम् ॥ ३९ ॥

शरणं गता सती कीदृशी भूभूषणीत्यत आह । सन्तुष्टेति । एतत् भद्रयती विश्वसती एतदेव किं तत्राह । विहरामिती ॥ ४० ॥

संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम् ।

ग्रस्तं कालाहिनाऽऽत्मानं कोऽन्यस्यातुमधीश्वरः ॥ ४१ ॥

आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाऽखिलात् ।

अप्रमत्त इदं पश्यद्ग्रस्तं कालाहिना जगत् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एवं व्यवसितमतिदुराशां कान्ततर्षजाम् ।

क्षित्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥ ४३ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मन्मसोऽन्या यद्वैतपुरुषाकारमंगारं कर्मफलभोगायतनं कान्त-
बुद्ध्या का उपैति सेवते कथंभूतम् । वंशः स्थूणाश्चर्पितस्ति-
र्यग्बेणुः । वंश उभयतस्तस्मिन्नर्पिताः वेणवः स्थूणाः स्तम्भा-
परपर्यायाः शरीरे हस्तपादादयः अस्मिन्निर्मिताः वंशादयो
यस्मिन्स्तत् त्वचा रोमनखैः पिनखमाच्छादितम् चरन्ति न च
हाराणि यस्मिन् तव धिक्कामासिति भावः ॥ ३३ ॥

अच्युतात्तु मय्ये कामभोगमिच्छती याह सा विमूढवीरेकेव ॥ ३४ ॥

एवं संसाराद्विरक्ता भगवत्पुनरुक्ताः परम्भगवानेवाराधनीय
इत्याह ॥ सुहृदिति । अयं बुद्धिप्रेरकत्वादिना अपरोक्षीकृतः शरी-
रिणां जीवानामात्मा सत्ताप्रदः नाथः ऐश्वर्यप्रदः सुहृत्सर्वदा-
नुकूलः भूतपुत्र प्रेष्ठतमः निरतिशयसुखप्रदः ममापि शरीर-
त्वाविशेषेणायं ध्यातृत्वादिना प्रेष्ठतमत्पाराधनीय इति भावः
पाराधनप्रकारमाह । आत्मना ह्यात्मनार्पितेन तं भगवन्तं विक्रीय
वशीकृत्य इमां यथा तद्वदनेन रमे ॥ ३५ ॥

न्यायतः प्राप्तापत्यादयोऽपि तद्व्यतिरिक्ताः सर्वे हेया इत्या-
शयेनाह । कियदिति । काव्यविदुता देवाः तदनुग्रहलब्धा प्रा-
प्तवन्तो नराः पत्याद्याश्च तत्सङ्गलब्धाः कामा धियाश्च भार्यायाः
किमपि न भवन्ति न दत्तवन्तः न किमपीत्यर्थः । अतस्ते न
सेव्या इति फलितोऽर्थः ॥ ३६ ॥

आकस्मिकान्वेषकोऽप्यसौ हेतुमाह । नूनमिति । केनापि कर्मणा
निमित्तभूतेन भगवान् प्रीतः यत् येन बुद्धिप्रेरकेण भगवन्ना हेतु-
भूतेन दुष्टा आशा यस्यास्तस्या अप्रमत्तज्जितः सर्वकलुषहरः
सुखावहा निर्वेदो जातः ॥ ३७ ॥

केनापि कर्मणा प्रीत इत्यत्र गमकमाह । भवमिति । मन्दमा-
न्यायाः तादृशकर्मवर्जितायाः क्लेशाः भवन्त्येव एवं निर्वेदेत-
वस्तु मा ह्युः न भवन्ति येन निर्वेदेनानुबन्धं गृहादिकम्
निर्वेद्य समं भगवन्तमुच्छति किञ्चिन्मम साधु कर्मास्ति येन
भगवान् प्रसन्ना निर्वेदं दत्तवान् इति भावः ॥ ३८ ॥

तेन भगवता उपकृतमुपकारं निर्वेदवक्ष्यं शिरसा आदाय
प्राग्भवेन्द्राः प्राग्भेषु विषयेषु प्रविष्टाः पुराणाः त्यक्त्वा तमेव
शरणां प्रजामि ॥ ३९ ॥

तदनन्तरकल्पमाह । सन्तुष्टेति । अधीश्वरशरणागतिरेव परम-
पुरुषार्थः इत्येतत् अद्वयती सती आत्मना सर्वसत्ताप्रदेनामुनो-
पकर्मां ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

बड़े छोटे वासों से बना हुआ खंभों वाला घर जैसे होता है
तैसे एक बड़ी घीब की पीठ में सीधी हड्डी और बगल में बहुत
छोटी हड्डीयां हाथ पैर इन्हीं से रचित यह शरीररूप फूस का
घर है खंभड़ी रोम नख इन्हीं से बंधा है इन्द्रिय रूपी नौ दरवाजे
इसमें बह रहे हैं विष्टा मूत्र स मरा है ऐसे इस शरीर को मेरे
बिना दूसरी कौन भजैगी तिससे मैं बड़ी अधम हूँ ॥ ३३ ॥

इने विदेहों के पुर मे महीं एक मूर्ख बुद्धि वाली हूँ
जो कि मैं सब कामनाओं के देने वाले इन अच्युत भग-
वान् को छोड़ कर दूसरे पुरुष से काम सुख चाहती हूँ
सो असती हूँ ॥ ३४ ॥

यह भगवान् तो मेरे सुहृत् हैं प्रियहैं सब प्राणियों के
भक्तधामी हैं उन ही को मैं अपने आत्मा को बच कर
जैसे बहमी जी तैसे इन के साथ रमण करूंगी ॥ ३५ ॥

जिन को कि मैंने कामना देने वाले मान रखा है वे
कामना देने वाले भावों के क्या काम दे सकते हैं अथवा
काष्ठ के मारे जो देवता सो भी क्या दे सकते हैं ॥ ३६ ॥

यह बात निश्चित है कि मेरे ऊपर विष्णु भगवान्
किसी पुण्य कर्मसे प्रबन्ध मये हैं जिसने कि छोटी आशा
वाली मेरे को भी ऐसा सुख देने वाला वैराग्य भया है ॥ ३७ ॥

जो मन्द भागिनी होगी उसका तो ऐसे वैराग्य के
हेतु क्लेश कभी नहीं होंगे जिसे से सब संसार संबंधों को छोड़
कर पुरुष शांति को प्राप्त हो जाता है ॥ ३८ ॥

अब मैं उन परमात्मा के उपकार को मरुतक से
ग्रहण कर के ग्रामीण भोगों की पुराशाओं को छोड़ कर
उन्ही अधीश्वर के शरणा जाऊंगी ॥ ३९ ॥

इसी बात से सन्तुष्ट हो कर जो कुछ मिल जाय किसी
से जीती हुई अपने आत्मा रमण इन्ही भगवान् के साथ
रमण करूंगी ॥ ४० ॥

अधिरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ननु ब्रह्मार्थीनं हित्वा अमुनैवेति कोऽयं नियमस्तत्राऽऽह ।
संसारोति । मुषितेक्ष्यमपश्यताविवेकम् ॥ ४१ ॥

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यां परमं सुखम् ।

यथा सञ्जिह्वय कान्ताशां सुखं सुप्वाप पिङ्गला ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् एकादशस्कन्धे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तर्हि किमात्मप्राणोपाधिना ते भुजिष्यसि न तत्र सर्वतो
निर्विद्य भगवद्भजने प्रवृत्तस्याऽऽत्मन एव समर्थत्वावित्याह ।
आत्मैवेति । यदा एवं जगत्पश्येत्तत्प्राप्तमसौ सखिखिलादिहा-
मुत्र च भोगाज्जिर्विद्येत तदा ह्यात्मनैवाऽऽत्मनो गोप्तव्यं न्वयः
अतः कवलं प्रेम्णैव भजामीति भावः ॥ ४२ ॥

कान्तस्य तर्षाऽऽभिलाषस्ततो जाताम् ॥ ४३ ॥

फलितमाह । आशाहीति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमयादासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने दिपयणे

कोऽन्यस्मात्तुमभीश्वरः न कोऽपि तस्माद्ब्रह्महीनां प्रातुमनी-
श्वरत्वात् पतित्वं न सङ्गच्छते इत्यमुनैवेत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

तर्हीत्यादि । शङ्कासमाधानाभासः तत्र आत्मप्राणो एवं
कालादिग्रस्तं ततश्च तादृशज्ञानानन्तरम् अतः आत्मप्राणान-
पेक्षत्वात् ॥ ४२ ॥

उपशमं पुनः श्रीकृष्णकान्तैकनिष्ठारूपं रागं तथा चास्या
रागरूपा भक्तिर्नैव वैभीति स्खलितं साधनानुष्ठानमन्तरैव रमे-
तेन यथा रमेति प्रेममयतृष्णाया एव दर्शितत्वात् रागरूपा-
भावेन खल्लयं "इष्टे स्वारसिकी रागः परमाविष्टता भवेत्
तन्मयी या भवेद्भक्तिः सोऽत्ररागात्मिकोदित"ति इष्टे स्खानुकूल-
विषये स्वारसिकी स्वाभाविकी या परमाविष्टता तद्धेतुः प्रेम-
मयी तृष्णा सा रागो भवेत् तन्मयी तदेकमेरिता वा भवत्य-
मननाविरूपा भक्तिः सा रागरूपेत्युच्येत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सुप्वाप भगवदेकाग्रयोगेन निर्वृता बभूवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमयादासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने दिपयणे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतसमाख्यानं एकादशस्कन्धीये

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीये

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु सत्सु ब्रह्मादिष्वमुनैवेति किमर्थवधारणायैवाशङ्क्याह ।
सैसारिति । सुषितेक्ष्णमुपहृतविवेकं काल एवाहिस्तेन ग्रस्तं
चात्मानं मां प्रातुमन्यः परमपुरुषादितरः को वाऽभीश्वरः
समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदेवाह । आन्मिति । यदाऽखिलादिष्वपि निर्विद्यताऽप्रमसोऽव-
हितः कृत्स्नमिदं जगत्कालाहिना ग्रस्तं च पश्येत्तदा तस्य
तथा द्रष्टुर्निर्विद्यमानस्यात्मनः पुनः गोप्ता आत्मैव परमात्मैव नान्य-
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवमिति । एवमित्येव्यवस्थिता निश्चिता प्रतिषेधा सा कान्ते
तर्षाऽभिलाषः तत्प्रमथां बुराशां परित्यज्येत्तस्याहारः चित्तोपशम-
चित्तशान्तिमाश्रित्य सम्पाद्येति यावत् शय्यामुपविशेत् ॥ ४३ ॥

फलितमाह । आशाहीति । यथाशब्दो नैराश्याशयोः सुखदुःखा-
वहत्वे दृष्टान्तप्रदर्शनपरः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

मस्मादन्यः कः आत्मानं प्रातुं सुषितेक्ष्णं नष्टज्ञानम् ॥ ४१ ॥

आत्मनः स्वस्य गोप्ता आत्मा परमात्मैव यदाखिलाज्जिर्वि-
द्येत तदेतज्जगत्कालाहिना ग्रस्तं पश्येत् ॥ ४२ ॥

कान्ततर्षाः कान्ततृष्णा जाताः ॥ ४३ ॥

इममितिहासं अस्मापयति । आशेति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलीयाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तमेव शरणं यामीत्यत्र हेतुः संसारेति ॥ ४१ ॥

आत्मा परमात्मा आत्मनो जीवस्य अखिलात् परमात्म-
व्यतिरिक्तात् निर्वेदे हेतुः अप्रमत्त इति ॥ ४२—४३ ॥

मुञ्चाप भगवदेकाग्रयेण निवृत्ता बभूवेष्वयं ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ननु प्रह्लादीन् हित्वा अमुनेवेति कोऽयमाग्रहस्तत्राह । संसा-
रेति ॥ ४१ ॥

तर्हि किमात्मप्रायोपाधिना अजिष्यसीति तत्र नैवेद्याह ।
आत्मेवेति । यदा आत्मा अखिलाद्गोत्राभिर्विद्येत तत्र हेतुः इदं
जगत् कालाहिना प्रसृतं पश्येत् तदा आत्मैव आत्मनः स्वस्य
गोत्रा संसाराद्दक्षिता मेवेत् ममात्मा च संस्पृश्यतादृश एवा-
भूदतोऽहं स्मृत एव निस्तीर्णसंसारो अभूमेव तेनातः परं केवलं
प्रेमणैव ते मजिष्ये इति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति सारायंदर्शिन्यां दर्वियर्था भक्तचेतसाम् ।

एकादशेऽष्टमोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदर्थो रक्षिता नास्तीत्याह । संसारेति । मुषितेक्ष्णं मायावृत्-
तक्षुपम् ॥ ४१ ॥

यदा अखिलात् ऐहिकामुष्मिकाद्विषयाभिर्विद्येत अप्रमत्तः
सावधानः भगदाराधने इति शेषः । कालाहिना इदं सर्वं जगत्
प्रसृतं च पश्येत् तदा आत्मनः एवं प्रवृत्तस्य जीवस्य आत्मा
परमात्मैव गोत्रा नाग्य इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कान्ततर्षजां प्रियजनान्मिजाषोद्भवाम् ॥ ४३ ॥

निष्कर्षमोह । आशाहीति ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

विना इन नारायण के दूसरा कोई ऐसा नहीं है जो
की संसार-रूप में पड़े हुये विषयों से नष्ट ज्ञानवाले का
रूप सर्प से ग्रसित आत्मा को छुटा सके ॥ ४१ ॥

जब सब बात से विरक्त होजावे तब अपने आत्मा का
आप ही रक्षा करने वाला होजाता है तिससे सावधान
होकर काल रूप सर्प से ग्रसित इस जगत्को देखे ॥ ४२ ॥

प्राश्न्य उवाच ।

पिंगला इस प्रकार से निश्चय करके पतियों की लुण्ठना
की दुराशा को छोड़ करके शांति को प्राप्त होकर सो गई ॥ ४३ ॥

आशा परम दुःख दायक है वैराग्य ही परमसुख दायक
है जैसे कि कांत की आशा को छोड़कर पिंगला वैश्या
सुख पूर्वक सो गई ॥ ४४ ॥

इति भीमद्भागवत एकादशस्कन्धे ॥ अष्टमाध्याय

भीमच्छुकदेवस्य पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—:—

अथ नवमोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच ।

परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं नृणाम् ।
 अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान् यस्त्वकिञ्चनः ॥ १ ॥
 सामिषं कुररं जघ्नुर्वलिनो ये निरामिषाः ।
 तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ २ ॥
 न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् ।
 आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ३ ॥
 द्वावेव चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आप्लुतौ ।
 यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणोभ्यः परङ्गतः ॥ ४ ॥
 कश्चित्कुमारी त्वात्मानं वृणानान् गृहमागतान् ।
 स्वयं तानर्हयामास कापि यातेषु बन्धुषु ॥ ५ ॥
 तेषामभ्यवहारार्थं शालीन् रहसि *पार्थिव ! ।
 अवघ्नन्त्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शङ्काः स्वनं महत् ॥ ६ ॥
 सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती ब्रीडिता ततः ।
 बभञ्जैकैकशः शङ्कान् द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥
 उभयोरप्यभूद्धोषो ह्यवघ्नन्त्याः स्म शङ्खयोः ।
 तत्राप्येकं निरभिददेकस्मान्नाभवदध्वनिः ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतमावार्थदीपिका ।

नवमे कुररादिभ्यो देहवत्प्रोपशिक्षितम् ।
 श्रुत्वा यदुः कृतार्थोऽभूदिति कण्ठेन वर्णितम् ।
 कुरराच्छिक्षितमाह । परिग्रहो हीति । यद्यत्प्रियतमं तस्य तस्य
 परिग्रहः तद्विद्वान् परिग्रहो बुः क्षमिति विद्वान् सन् यस्त्वकि-
 ञ्चनस्त्यक्तपरिग्रहो न तु दरिद्रः ॥ १ ॥
 तदाह । सामिषमिति ॥ २ ॥
 अमंकशिक्षामाह । नेति । गेहपुत्रिणां तद्वतां वा भवति चिन्ता
 सा च मे नास्ति आत्मनैव क्रीडा यस्य आत्मनि रतिः
 प्रीतियस्य सः ॥ ३ ॥
 नन्वक्ष्यसर्वज्ञयोः किं साहचर्यं नैश्चिन्त्यं परमसुखमित्याह ।
 द्वाविति । विमुग्धोऽहः जडोऽनुद्यमः एवं सूतो यो बालो यश्च
 प्रकृतेः परमीश्वरं प्राप्तस्तौ द्वौ ॥ ४ ॥

* हवदीति विजय० पाठः ॥

कुमायोः । शिचितं वक्तुमाख्यायिकामाह । कश्चिदित्यादिना
 वृणानान्स्ववरणायामागतान् बन्धुषु पित्रादिषु ॥ ५ ॥
 शङ्काः शङ्खवलयः महद्यया भवति तथा स्वनं चक्रुः ॥ ६ ॥
 सा महती बुद्धिमती तत्स्वयं शालववहननम् जुगुप्सितं
 दरिद्रताद्योतकम् एकैकशः क्रमेणैकमेकमप्यभज्ज्य
 रितवती ॥ ७ ॥
 निरभिदत्पृथक्कृतवती ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकासंगोस्वामिविरचिता
 दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रियतमं जनवत्प्रादिकं तस्य सङ्ग्रहो बुः स्वाय भवति ॥ १ ॥
 तदाह सङ्ग्रहतत्प्रागणोः बुः स्वसुखदेतुत्वमाह वलिनो यश्च
 जघ्नुस्तदा स कुररः ॥ २ ॥

भीराधारमण्डासगोष्वाभिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आत्मनैव क्रीडासाधनेन द्वादशलक्षणाविचारात्मिका क्रीडा
स्य सः आत्मनि स्वरूपे रतिस्तुष्टिरस्य स तथा इह जगति ॥ ३ ॥

गुणानां प्रकृतिरूपत्वात् प्रकृतेरिति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

स्वरूपाय सस्या कस्याया वरणं कर्तुम् ॥ ५ ॥

अहंयमेवाह । तेषामिति । समग्रशङ्खानां प्रकोष्ठस्थत्वायोगात्
मुख्यायैवाहः कार्यकारणलक्ष्यो योगस्तथा रुद्धिश्चेति शङ्ख-
शब्दस्य वलये लक्षणा स्वनशब्दस्य पुंस्त्वेन महदिति न तद्वि-
शेषाद्यमनः क्रियाविशेषणतया व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

मत्वेति । पाद्याधर्मापणादौ तद्वस्तुस्थलानां तैर्दृष्टत्वात्
तच्छब्दं विना विघातमात्रशब्दस्यान्यकर्तृकत्वेनापि सम्भाव्य-
त्वाच्चैकैकशो वमज्ज । मज्जने सौमिगश्च्युतः अपसारितवतीति
व्याख्याति धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ७ ॥

तत्रापि शङ्खद्वयमप्येवमपि एकस्माच्छङ्खवत्त्वात् ॥ ८ ॥

भीष्टदशनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-३ ॥

गुणोऽयः परकृतः त्रिगुणातीतः ॥ ४-१५ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ कुररापरिग्रहापरिग्रहयोर्दुःखसुखहेतुत्वं शिचणीयमि-
त्याह । परिग्रह इति । नृणां अद्यत्प्रियतमं वस्तु तस्य परिग्रहः
अतिकुःखाय भवति यस्तु तत्परिग्रहस्यातिदुःखहेतुत्वं विद्वान्
जानन्नकिञ्चनो निरपरिग्रहः स्यात्सौन्दर्यं सुखमाप्नोति ॥ १ ॥

तथाहि । सामिषमिति । सामिषं परिगृहीतामिषमुखं कुरर-
मुक्रोशाख्यं पक्षिविशेषमन्ये निरामिषा वलिनः वलीयांसः इयेनगु-
प्रादयः जडतुः सः कुररः सुखं समविन्दत प्राप ॥ २ ॥

अथार्भकाच्छिक्षितमाह । नम इति । मे मम मानापमानौ न स्तः
नेहपुत्रिणां तद्वतां या चिन्ता भवति सा च मे नास्ति किन्वा-
त्मनैव सह क्रीडा यस्य सः आत्मन्येव रतिः प्रीतिरस्य सः
इह लोके विचरामि बालवत् यथा बालो मानापमानचिन्तारहि-
तश्चरति तद्वदित्यर्थः । आत्मशब्दः परमात्मपरः ॥ ३ ॥

मानापमानावे बालवदन्तः नत्वात्मक्रीडत्वात्मरतित्वयोर्पी-
त्यभिप्रेत्य दधान्तदार्ढान्तकयोर्विवक्षितं साधर्म्यमाह । द्वावेवंति ।
चिन्ताशब्दो मानापमानयोरेष्युपलक्षकः परमानन्दे आप्लुतो
मद्री कौ च तावित्यत आह । य इति । विमुग्धो जड इति च
बालस्य विशेषणं विमुग्धो मूढः मानावमानानभिज्ञः जडः ।
अनुद्यमः देहादिपौषण्यचिन्ताप्रयुक्तोद्यमरहित इत्यर्थः । यश्च
गुणोऽयः परं गतः । त्रिगुणातीतः परमात्मसाक्षात्कर्त्ता ॥ ४ ॥

अथ कुमार्याः शिचितं वक्तुमाख्यायिकामाह । कचिदित्या-
दिना एव कङ्कण इत्यन्तेन । वृथानान् । "लक्षणादेत्वारि"ति शानच्

वरितुमित्यर्थः । गृहं प्रत्यागतान्धीक्ष्येत्यच्चाहारः तान्स्वयमेवाह-
यामासातिथ्येन सत्कारयामास । स्वयमेवेत्यत्र हेतुः बन्धुषु
कापियातेषु सत्सु इति बन्धवोऽत्र मात्रादयः ॥ ५ ॥

तेषामागतानामभ्यवहारार्थं भोजनार्थं हे पार्थिव । रहसि एकान्ते
शालीन् तदुद्वान् अवगन्त्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाः शङ्खवलयाः
सुमहद्यथा भवति तथा स्वनं ध्वनिं चक्रुः ॥ ६ ॥

सेति । कुमारी महती बुद्धिमती तच्छाल्यवहननं जुगुप्सितं मत्वा-
ऽहो इयं स्वयमेवावहन्ति किमस्याः बन्धवो न सन्ति नूनमियं हरि-
द्वेति मन्येरन्निति बुद्ध्या तदवहननमनुरूपं मत्वा इत्यर्थः । अत एव
ततो ब्रीडिता च एकैकशः क्रमेणैकैकशङ्खं वमज्ज फरादपसारि-
तवती द्वौ द्वौ तु शङ्खौ पाययोरशेषवत् ॥ ७ ॥

ततः पुनरवगन्त्याः शङ्खयोर्द्वयोरपि घोषोऽभवत्ततः तत्रापि
उभयोरप्येकमेकं निरमिदपृथक् कृतवती तदैकैकस्माच्छङ्खात्
ध्वनिर्नाभवत् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तिरश्चीनात्कुरराख्यसंगात्किञ्चिद्विष्टं ज्ञानं शिचित्तमप्राह ।
परिग्रह इति । नृणां प्रियतमं यद्यद्विषयं तस्य परिग्रहः तस्य
विच्छेदान्ततो नाशदुःखाय भवति ॥ १ ॥

ततः किं फलितमप्राह । तदिति । तत्तस्मात् यो विद्वान्
सोऽकिञ्चनो भवेद्विममर्थं चिन्तयित्वा । सामिषमिति ॥ २ ॥

तज्ज्ञानफलमाह । नम इति । इह पुत्रवतां या विचक्षणोदि-
चिन्ता सापि नास्ति ॥ ३ ॥

ननु तर्हि कीदृशस्य चिन्ता नास्तीत्यप्राह । द्वाविति । गुणोऽयः
सत्त्वादिभ्यः परं विद्वक्षणमीश्वरं मतो ज्ञाता परमा-
त्मगुणामृतमनुभवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

कुमार्याः शिचित्तज्ञानमाह । कचिदिति । वृथवानान्वरणेच्छून
अहंयमभ्यागतपूर्वम् ॥ ५ ॥

शालीन् कलमान् वषदि ब्रीहिकुट्टपाषाणे "शाखयः कलमान्
द्याश्च वष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी"त्यमरः यथा महत्परिमाणं भवति
तथा स्वनं चक्रुरिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६ ॥

महती विघाहोत्सवे वर्तमाना तद्योग्येत्यर्थः । अभ्यागतसमये
ब्रीहिताडनं दारिद्र्यसूचकमिति ब्रीडिता लज्जिता ॥ ७ ॥

घोषो अवगन्त्या इत्यस्यधिकार्येणाभ्यागतैः शङ्खानो न
श्रुत इति सूच्यते सन्निधौ विद्वत्पाषाणत्वं क्रियते इति वैवा-
कर्यकैकत्वाच्च । निरशिनत् निरमिदत् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोष्वाभिकृतक्रमसन्धमेः ।

॥ १-६ ॥

सा तज्जुगुप्सितमिति पाद्याधर्मापणादौ तद्वस्तुस्थितशङ्ख-
वलयाणां तैर्दृष्टत्वात् तच्छब्दं विना विघातमात्रशब्दस्यान्यकर्तृक-
त्वेन समाव्यत्वाच्च ॥ ७-१३ ॥

अन्वशितमिमं तस्या उपदेशमरिन्दम ! ।

लोकाननुचरन्नेतल्लोकतत्त्वविवित्तया ॥ ६ ॥

वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।

एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणाः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदर्शिनी ।

नवमे सप्त गुरवः कुरराद्याः प्रकीर्तिताः ।

देहोऽष्टः कृतदेवः स्युर्गुरवः पञ्चविंशतिः ॥

कुरराच्छिक्षितमाह । परिग्रह इति द्वाङ्ग्याम् । यत् यत्प्रियतमं वस्तु तस्य तस्य परिग्रहः तत्तस्मात् यस्त्वकिञ्चनो निस्पृहः स एव विद्वान् अगन्तं सुखमाप्नोति ॥ १ ॥

तदेवाह । सामिषं मांसप्रादिणं स कुररः ॥ २ ॥

बालकाच्छिक्षितमाह । नेति ॥ ३ ॥ ४ ॥

कुमार्याः शिक्षितमाह तदाश्रयानेन । कश्चिदिति । ग्रहयामास आश्रयसर्वाङ्गैव गृहाश्रित्य दमांसनजलादिमिरातिथ्यं चक्रे बन्धुषु पितृमात्रादिषु ॥ ५ ॥

कदा ते आयास्यन्ति कदा तदुल्लासं करिष्यन्तीति मनसि कुर्वन्त्यास्तस्माच्छिक्षितमाह । तेषामिति । शङ्काः शङ्कबलयाः ॥ ६ ॥

तत् शाल्यवहनं दारिद्र्यद्योतकत्वात् जुगुप्सितम् महती बुद्धिमती ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवमेऽध्याये सप्तम्यः कुररादिभ्यः स्मरेद्वत्तश्च शिक्षितमवधू-
तेनोक्तं तच्छ्रुत्वा भीयदुः कृतार्थो जात इति निरूप्यते । तत्राह
कुरराच्छिक्षितमाह । परिग्रह इति द्वाङ्ग्याम् । यद्यत्प्रियतमं तस्य
तस्य परिग्रहः संग्रहः दुःखाय भवति तद्विद्वान् परिग्रहो
दुःखायेति विद्वान् सन् योऽकिञ्चनः विद्वानकिञ्चनो द्विविधः
आकपरिग्रहो हरिग्रहः स द्विविधोऽपि अगन्तं मोक्षार्थं सुख-
माप्नोति तुशब्दाद्विद्वानोऽकिञ्चनस्य व्यावृत्तिः ॥ १ ॥

तदेवाह । सामिषमिति । परिग्रहत्यागेन लब्धलौकिकसुखात्कु-
ररापरिग्रहत्यागेन मोक्षलक्ष्यं सुखं भवतीति शिक्षितमिति
फलितोऽर्थः ॥ २ ॥

बालकाच्छिक्षितमाह । न मे इति द्वाङ्ग्याम् । गेहपुत्रिणां मानाप-
मानौ स्तः चिन्ता चास्ति बालवर्गपरिमामिनो मे न अतः
आत्मनि परमात्मनि क्रीडा बन्ध आत्मनि तस्मिन्नेव रतिरनु-
किर्यस्य सौऽहमिह भूतले विचरामि ॥ ३ ॥

विमुग्धः विशेषतोऽमगदमः जडः अनुद्धतबोधः एवं विधो
नो बालः यश्च गुणैः प्राकृतैः परं परमेश्वरं प्राप्तस्तौ
श्री चिन्तया मुक्तौ अत एव परमानन्दे आप्तुमौ भवतः बालः
आश्रयबलयोगे परंगतः परसन्धानिना आनन्दे निमग्नः
इति विवेकः ॥ ४ ॥

कुमार्याः शिक्षितं वक्तुं तद्वृत्तमाह । कश्चिदित्यादिना । बन्धुषु

पित्रादिषु कापि आवश्यककार्यवशादातेषु ससु आत्मानं
वृणानान् स्वरण्यायागतान् स्वयमहं वामास पूजयामास ॥ ५ ॥

तदेवाह । तेषामिति । शङ्काः बलवरूपाः महत् कथा स्वासया
स्वनं शब्दं चक्रुः ॥ ६ ॥

सा महती कास्यादिभिर्निर्णयं परिचर्यमाणाऽतस्तस्मिन् शाल्य-
वहनं जुगुप्सितं मत्वा व्रीडिता सती एकैकशः क्रमैक-
मेकं बभञ्ज पाणिभ्यामपसारितवती ॥ ७ ॥

तत्र तयोर्मध्ये एकं निरभिदत् अपसारितवती ॥ ८-९ ॥

भाषा टीका ।

जो जो पदार्थ प्रिय हैं तिन का संग्रह करना मनुष्यों
को बड़ा दुखदाई है जो इस बात को जानकर अधिक
होकर रहता है सो अनन्त सुख को प्राप्त होता है ॥ १ ॥

एक कुरर पक्षी मांस को ले जाता था उस के पीछे
बहुत पक्षी पड़के उसको मारने लगे जब उसने उस मांस
को छोड़ दिया तब वह उस आफत से छूट गया ॥ २ ॥

मेरे कोई मान अपमान का विचार नहीं है और घर
वाले पुत्रों वालों की चिन्ता भी नहीं है तब आत्मा ही में क्रीडा
करके आत्मा ही में रति को करके मैं विचरता हूँ यह गुण
बालक को देखकर सीखा है ॥ ३ ॥

श्री ही पुरुष चिन्ता से अलग रहते हैं श्री परम आत्मा में
मग्न रहते हैं जो विशेष भ्रमानी है जड है बाल है और
जो बुद्धि के पार परमात्मा को प्राप्त होगया है ॥ ४ ॥

कोई कुमारी स्त्री थी उसके घर के सब किसी जगह चले
गये थे उसी वखत कोई उसके वरणा करने के प्रसंग में आये
थे तब उस कुमारी ने उनका सत्कार किया ॥ ५ ॥

हे राजन् ! उनके भोजन के वास्ते एकान्त में उसने धान
कूटने चाहे तब उसके दोनों हाथों के माल के कंकणा
बजने लगे ॥ ६ ॥

उसने उस बाजने को बुरा समझ कर बुद्धिमती होने से
अज्ञा किया तब एक एक कंकणी को उसने निकाल दिये
दोनों हाथों में दो दो बाँकी छोड़ दिये ॥ ७ ॥

दो दो के रहने से भी कूटते समय में फिर शंखों का शब्द
होने लगा तब तिन में भी एक एक निकाले फिर सब एकही एक
रह गये तब शब्द नहीं मचा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

ननु कुमार्यास्तव च कथं सङ्गतिस्तत्राऽऽह । लोकानिति ॥ २ ॥

मन एकत्र संयुज्याज्जितश्वासो जितासनः ।

वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाश्रमतन्द्रितः ॥ ११ ॥

यस्मिन्मनो लब्धपदं यदैतच्छनैः शनैर्मुञ्चति कर्मरेणून् ।

सत्त्वेन बृद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिन्धनम् ॥ १२ ॥

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किञ्चिद्वहिरन्तरं वा ।

यथेषुकारो नृपतिं ब्रजन्तमिधौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥ १३ ॥

एकचार्यानिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः ।

अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः ॥ १४ ॥

गृहारम्भोऽतिदुःखाय विफलश्चाधुवात्मनः ।

सर्पः परकृतं वेदम प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥

एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया ।

संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ॥ १६ ॥

अधिरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

वास इति प्रथमान्तपाठे कलहहेतुः चार्ता गोष्ठी हेतुर्भवे-
दित्यर्थः ॥ १० ॥

चित्तैकाग्रता द्वैतास्फूर्तिरक्षणसमाधिहेतुरिति शरकाराच्छि-
चित्तमित्याह । मन इति । तत्रोपायमाहाजितेति आसनजये श्वास-
जगस्तस्य च जये श्वासाधीनं मनो निश्चलं भवति । ननु अणं
निश्चलं सद्यपि मनो विषयवासनया यदि विक्षिप्यते सुषुप्तादिव
सर्वथा लीयेत वा तदा किन्तत्राऽऽह वैराग्येति । वैराग्येणाविक्षिप्य-
माणमभ्यासयोगेन लब्धे ध्रियमाणा स्थिती क्रियमाणा ॥ ११ ॥

एकमेति कुत्र तत्राह । यस्मिन्निति । यत्तद्विचित्रेपात्मकं मन
एतद्यस्मिन्परमानन्दरूपे भगवति लब्ध्वास्पर्शं सत्कर्मरेणून् कर्मबाणं ।
ना मुञ्चति तस्मिन् । ननु कर्मबासनात्यागेऽपि सुषुप्तिवद्वचो
कुर्वारः न सत्त्वेनेति बृद्धेनोपशमात्मकेन रजस्तमसोरभावे-
विक्षेपलयाभावादिर्वाणामवृत्तिकं ध्येयाकारेणावस्थानमुपैति कुतः
अनिन्धनम् इत्यनं गुणास्तत्कार्यं च तद्वहितम् तदुक्तं
योगशास्त्रे—

मनसो वृत्तिभूत्यस्य प्रज्ञाकारतया स्थितिः ॥

आऽसम्प्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते इति ॥ १२ ॥

ततश्च न द्वैतास्फूर्तिरित्याह । तदैति । बहिर्देशनादिना
अन्तरं स्मृत्या ह्यो गतात्मा तस्य ऋजुकरयो वृत्तिक्षयो
मेयोपैवैरान्तिके ब्रजन्तं नृपतिं न वेद तद्वत् ॥ १३ ॥

सर्पाच्छिद्वितमाह । एकचारीति योगिसम्बद्धस्यापि त्यागे कुमारी
गुरुर्जनसङ्ख्याने सर्वैः स यथा जनाच्छङ्कमान एकाकी विश-
रति निवर्तनक्षेत्रद्वितश्च सदाऽप्रमत्तश्चैकान्तवासी च आचारैर्ग-
तिभिः सविधौ निर्विधा वेति न लक्ष्यते च असद्व्ययश्च मितगार्वा-
च तद्वन्मुनिर्बतैतत्पर्यः ॥ १४ ॥

[६०]

किं च गृहारम्भ इति । अग्रवात्मनो तत्त्वरहेदस्य सुखं
यथा भवति तथा वर्धते ॥ १५ ॥

कारकसामग्रीनिरपेक्षाकवद्विभवादिभ्यश्चसृष्टिसंहाराण्यो-
नामिद्वान्तेन मया सम्भावितविति वक्तुं प्रथमं
संहारप्रकारमाह । एक इति सार्धत्रयेण । एकः कारकनिरपेक्षः
पूर्वसृष्टमिदं जगत्कायकथया कालशक्त्या संहृत्य ॥ १६ ॥

अधिराधरमणकासगोस्त्रामिविरचित

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

इमं योगिमिष्यसङ्कीर्णत्वकृत्वाभुपदेशं कर्तव्यार्थं हे
अरिन्दम ! त्वमपि आत्मनिष्ठाध्वंसकजनसम्बद्धसङ्ख्यामरिं नाश-
येति भावः । लोकेषु जनेषु यद्येयोपादेयवस्तुनस्तरं स्वरूपं
तस्य विवित्तस्या जिज्ञासया "तस्मै वाद्यप्रमेदे स्यात् स्वरूपे
परमात्मनी"ति विश्वः ॥ ९ ॥

फलितमाह । वास इति । सप्तम्यन्तपाठे कलहस्य चार्तावाश्च
मुख्यार्थ एव प्रथमान्त पाठे तु वासस्य तद्वत्स्वरूपत्वं नास्ति
किन्तु तस्येतत्त्वमिति लाक्षणिकार्थत्वादित्यर्थं इत्युक्तम् । कङ्कणाः
कङ्कणमिति पाठद्वयं कौमुद्यां द्वयोरपि साधुत्वात् ॥ १० ॥

द्वैतस्य प्रपञ्चस्यास्फूर्तिरपरिज्ञानमेव लक्षणं स्वरूपं यस्य
एवम्भूतो यः समाधिस्तस्य हेतुश्चित्तैकाग्रतैव तत्र चित्तैकाग्र-
तायास्तस्य श्वासस्य जये ध्रियमाणा मित्यस्यैवाविक्षिप्यमाणा-
मित्यप्यर्थस्तत्र वैराग्येण विक्षेपसमावना निरस्ता प्रपञ्च-
योगेन जयोऽपि निरस्तः ॥ ११ ॥

तद्वत्त्वमाह तत्कार्येण यमादि तद्वयेयाकारेणावस्थाने वृत्ति-
भूतस्य चित्तकादिचतुर्मेकवहितस्य मनसो ज्ञेयप्रज्ञाकारतया
यो स्थितिरैकाग्रतालक्ष्याऽसावसम्प्रज्ञातनामा समाधिरुच्यते

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचित
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

यथाह भगवान् "पतञ्जलिः तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधाक्षि-
र्वीजः समाधि"रिति अस्यार्थः तस्य सम्प्रधानस्य प्रविश्ये सति
सर्ववृत्तिसुखीनां प्रमादमात्रं विजृम्भितं निर्मोक्षोऽसम्प्रज्ञातसमाधि-
रिति ॥ १२ ॥

ततश्च ध्येयाकारेणावस्थानानन्तरं ब्रह्माऽसम्प्रज्ञातसमाधि-
र्भवति तदा । प्राप्नोति प्रसन्नमति एवमेकाग्रनयाऽवरुद्धं
निरुद्धं चित्तं येन सः बहिर्देशनादिनां घटादि अन्तरं स्मृत्या
सुखादि किञ्चिदपि न वेद ॥ १३ ॥

सङ्ख्यागतेनाभेदात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्य विशेषवशाच्चष्टेयोगीति ।
गुहाशय एकान्तवासी गतिभिः सक्रोधदशनादिचेष्टाभिः एक-
चारित्वादिविशेषणानां सर्वासाधारणत्वात् क्रमप्राप्तत्वाच्च
सर्वाऽत्र गुरुव्याख्यातः मुनिपक्षे भाचारा लङ्घयोगचर्माकृपास्तै-
र्विद्वानविद्वान् वेति न ज्ञायमानः ॥ १४ ॥

विफलः प्रत्युतातिदुःखायैव भवति तर्हि कुत्र वसतिदित्यपेक्षाया-
माह । सपं इति ॥ १५ ॥

एक इति सार्द्धकम् । कारकनिरपेक्षः स्वशक्तिव्यतिरिक्तकारक-
ज्ञान्यः नारायणः सर्वव्रह्मायडान्तर्गामी महत्स्रष्टारश्चः पुरुषः
अखिलानामाश्रयः लयस्थानं सत् एकः सजातीयचिद्रूपजीव-
भेदरहितः अद्वितीयो विजातीयप्रधानादिभेदरहितोऽभूत् तव-
सर्वरूपं तत्र लयेन पृथग् व्यपदेशान्तरं वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुखभक्तशुक्रभक्तशुक्रभक्तम् ।

साक्षात्कर्त्तामानुभावेन स्वशक्तिभूतेन शक्तिषु गुणेषु त्रिषु
साम्यं नीतासु सत्त्वविभिर्युक्तत्वात् केवलानुभवान् इति केवल-
शब्दो जाग्रदुःखसम्भेदव्यापकः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्भक्तसमाचारकृतभगवत्तन्त्रचन्द्रिका ।

तनः किमत आह । अन्वयिचमिति । हे आदिप्रभ ! तस्याः
कुमार्योः समुपदेशमस्त्वस्मिन् ननु कुमार्थास्तव कथं सङ्ग-
तिस्तद्वाह । लोकानिति ॥ ६ ॥

को वा उपदेश इत्यत आह । वास इति । बहूनां वासे
फलही भवेत् क्षयोरपि वासे वास्तो मियः संलापो भवेत्
तस्मात्फलहीनासंयोगमयोरपि योगविशेषित्वादेक एव चरेदिति
तन्वयमर्थः किं कुमार्योपदेश इत्यत आह । कुमार्या इवेति कङ्कणा-
दृष्टान्तेनायमर्थो निर्णीत इति भावः ॥ १० ॥

बाह्याऽयन्तरविजातीयप्रत्ययावयवहितसमाधिनिष्ठेन भक्ति-
व्यमितीषुकतः शिक्षितमिति वक्तुं तावत्समाधिं विदधत्
तदुपायाश्चाह । मन इति । एकत्र शुभाश्रये मनः संयुज्ज्यादिति
समाधिविधिः युज समाधौ इति हि वातुः कथं मनः समा-
हितं स्वीदित्यप्रोपायं वदन् विशिष्यति । जितः शक्तः प्राणो
येन सः "प्राणवस्थाने हि सौम्य मन" इति श्रुतेरिति भावः ।
तर्हि श्वासजयः कथमित्यतो विशिष्यति । जितमासनं येन सः
सत्यासनजये श्वासजयो भवतीति भावः । तथपि लज्जवं मनः

कथं स्थिरं स्यादित्यतस्तद्विशिष्यति । वैराग्याऽयासयोगेन ध्रिय-
मायं युज्यते इति योगो बलं वैराग्याऽयासवलेन स्थिराक्रि-
यमायं मन एकत्रातन्द्रितः युज्ज्यादिति सम्बन्धः मतन्द्रितः
प्रवर्द्धितः ॥ ११ ॥

विषयवैलक्षण्यात्प्रतिबन्धकमवासानाक्षपण्यमादृजस्तमो-
निवर्हणसात्त्विकाद्वारादिप्रवृद्धसत्त्वगुणाच्च स्थिरं स्यादित्याह ।
अभिप्रायः । यस्मिन् शुभाश्रये लब्धपदं लब्धास्पदं सद्यदेतन्मनः
कर्मरेणून् कर्मवासनाः मुञ्चति त्यजति तेन रजस्तमश्च निधूय प्रवृ-
द्धेन सत्त्वेन च अनिन्धनं गुणास्तत्कार्यं च तद्रहितम् इष्यते दीप्तये
प्रकाशयते इतीन्धनं कर्मणि व्युद् विषयान्तरागोचरादित्यर्थः ।
अत एव निर्वाणं लयं ध्येयाकारैकप्रावश्यात्मकमुपैति ॥ १२ ॥

एवमित्यमात्मनि परमपुरुषे ऽवरुद्धं नियमितचित्तं येन
सः तदा बहिरन्तरशुद्धौ तद्भावपरो बाह्यमान्तरं च न वेद नानु-
सन्धत्ते अनेन समाधेर्विजातीयप्रत्ययावयवहितरूपत्वमुक्तम् अनि-
न्धनमित्यनेन प्रत्याहारः लब्धपदमित्यनेन धारणा जितानुजित-
श्वासशुद्धाऽयामासनप्राणायामौ कर्मरेणून्मुञ्चतीत्यादिना "धर्मेण
पापमपनुदत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ भ्रवा स्मृति"रि-
त्यादिश्रुत्युक्तौ यमनियमा विवक्षितौ निर्वाणशब्देन ध्यानमव-
रुद्धचित्तो न वेदेत्यत्र दृष्टान्तः यथेति । इषौ निर्मियमायं वाण-
शल्ये गतोऽवरुद्ध आत्मा सतो यस्य सः इषुकारः पाश्व-
व्रजन्तं मेयांविधापैगच्छन्तं नृपतिं यथा न ददशं तद्वत् ॥ १३ ॥

अथ सर्वाच्छिन्तितमाह । एकचारीति । योगिसम्मर्दस्यागे कुमारी
गुरुजनसंमर्दस्यागे सपं स यथाशङ्कमानः एकाकी चरति निय-
तजिहेतरहितश्च सदा कर्ममत्तश्च एकान्तवासी चारीत्येतिभिरुद्ध-
मायाश्च तद्वन्मुनिरप्येकोऽसहायः अग्रमत्तत्वादीनामुपलक्ष्यामिह
किञ्चालपं मितं यथा तथा भाषते इति तथा ॥ १४ ॥

किञ्चालद्वारम्भ इति । अग्रवस्थात्मनो वेदस्याति दुःखाय भवति
निर्माणादवायामायासोपलब्धेति भावः । विफलश्च यावदपेक्ष-
भोगाक्षामादितिभावः । अत एव सपं परकृतं न तु स्वनिर्मितं
नेहम स्वमीकादिकं प्रविश्य सुखं यथा भवति तथा वदन्ते ॥ १५ ॥

"यथोपायमिः सृजते गृहते चे"ति श्रुतिप्रसिद्धायां तामिह दान्ते-
नैकस्वैव एवगवतो निमित्तोपादानकारणात्वेऽप्रभृते तद्वक्तुं "सदेव
सौख्येदमग्र भासी"दित्यादिषु सृष्टेरेवपूर्वकत्वप्रवृत्त्यासावत्सङ्गत-
त्वमाह । एक इति सार्द्धेतिभिः । समायया स्वसदुत्पन्न
तदैक्षत बहुभयाम्" इत्युक्तविधेन स्वशरीरभूतप्रकृत्या वा पूर्वसृष्ट-
मिह जगदेकः प्रलयं प्रति कारणात्तरसामग्र्यन्तररहितः कल्पान्ते
कालकलया स्नाप्यकासिद्धविशेषणभूतेन कालेन सङ्ख्य एकोऽ-
द्वितीयश्चाभूदिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

श्रीसद्भक्तजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इहं कथं सम्भावयत इत्यत्राह । लोकानिति ॥ ६ ॥

एकाकित्वस्य विषये वाचकमाह । वास इति । अत्र दुर्जनैः
सह वासो निषिध्यते न तु सद्भिः तस्य विहितत्वात्—

असज्जनैस्तु सेवासौ न कर्तव्यः कथञ्चन ॥

यावद्यावच्च बहुभिः सज्जनैः स तु मुक्तिदः ।

इतिवचनात् ॥ १० ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इषुकाराच्छित्तवुद्धिप्रकारमाह । मन इत्यादिना ॥ एकत्र परमात्मनि प्रत्याया ॥ ११ ॥

मनोयोजनेन किम्फलं येनावश्यकतवेयं स्यादत्राह । यस्मि-
निति । यन्मनो दुष्कर्मरेणुं मुञ्चति । तद्वाह्यमचिन्मनोनिर्वाणं
नाशमुपैति कथमिव अनिश्चनज्यांतिविवेति लुप्तोपमम्—

बाह्यं मनो विलीनं स्यान्मनो चिन्मात्रकं मनः ॥

तेनैवानुभवसर्वं स्यान्मामिमेन मुक्तिरिति

पञ्चनात बाह्यमव नश्यति न चिन्मात्रं तत्राशे विषयानुभा-
षोक्तिर्विरोधेनेति ॥ १२ ॥

अचिन्मनोनाशानन्तरं चिन्मनसा ध्यानप्रकारमाह । तदेव-
मिति ॥ १३ ॥

अनिकेतनत्वेन एकत्वेन च मञ्चरणां दुःखहेतुकर्माना-
रम्भश्च सर्वाच्छिक्षितमित्याह । एकचारिति । अत्र एकचारित्वादेकं
विषयं न तु विषयं गुहायां हृत्कमलमध्ये गुहायां परदेव-
तायां प्राशयोऽन्तःकरणं यस्य स तथा निरन्तरं भगवदुपा-
सनापर इत्यर्थः । अद्वेनाशनादिना तावत्तां तुष्टिर्यस्य स
तथा ॥ १४ ॥

अध्यात्मनः अनित्यदेहस्य जीवस्य अत्र लुप्तोपमायाह ।
सर्प इति । अनेन निवासोपायोऽपि दर्शित इति ॥ १५ ॥

ऊर्णनाभेरुपशिक्षितमाह । एक इति । एकः केवलः निरपेक्षः
नारायणो देवः स्वमायया स्वेच्छया कल्पान्ते कालकलया
संहारकांशेन पूर्वसृष्टमिदं जगत्सहस्र एकत्वसङ्ख्याविशि-
ष्टोऽभूत् ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अप्रमत्तः सावधानः आचारैश्चेष्टाभिरवश्यमाणाः किं कर्तुं-
मिच्छन्तीति ॥ १४—१५ ॥

एक इति सांस्कृतिकानां भाषणं महत्सङ्ख्यायः सर्वप्रधानादन्तर्यामी
पुरुषः एकः स्वशक्तिव्यतिरिक्तकारकशून्यः काष्ठोऽपि कक्षा-
यस्यास्तथा स्वशक्तिरूपया कल्पादौ पूर्वं सृष्टमिदं तथैव कल्पान्ते
सहस्रं अलिखानां तेषामाश्रयो जयस्थानं सत् अतएवैकः सजातीय-
स्त्रिभूषजीवमेव रहितः अक्षितीयो विजालीयप्रधानादिगोचरश्चित्तश्च
सन् आत्माधारः सांशिरूपमहावैकुण्ठनाथाधारोऽभूत् तस्मिन्नेव
प्रविष्ट आसीदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधेयशिनी ।

लोकाननुचलमिति । ताहिने मया तत्रैव स्थितमिति सर्वेऽप्येते
गुरवो मया स्वचक्षुषैव दृष्टा न तु सर्वज्ञत्वाज्ज्ञाता इति
भावः ॥ १६ ॥

वासो वासे इति च द्वौ पाठौ अत्र दूरिद्रकुमारी भगवत्-
पतिता, कृष्णकाराभावाय यथा कङ्कणान् दूरीकरोति तथैव ज्ञान-
योगः स्वाधितान् मुनीन् निःसङ्गनेव करोति यथा च राज-

कुमारी कतिमती पतिमभिस्मरन्ती इत्याकाराद्यर्थं कङ्कणान् परि-
धत्ते तथैव भीमती भक्तिदेवी स्वाधितान् वैष्णवान् मधुरनाम-
कीर्त्तनध्वनिरेवार्थं तान् परस्परसङ्गिन एव विधत्ते नत्वसङ्गिन
इति श्लेषं यदुक्तमभगवता—

नैकात्मनाम्मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवामिगता मदीहाः ।

येऽन्योन्यो भागताः प्रसज्य समाजयन्ते मम पौरुषाणीति ॥ १० ॥

चित्तैकाग्र्यं शरकाराच्छित्तमित्याह । मन इति त्रिभिः राग-
वलादेव मन इत्यन्तश्चक्षतीत्यत आह । वैराग्येति । ध्रियमाणां भक्ति-
मिमांसाद्वययोगोक्तधारणाऽभावेन ॥ ११ ॥

यस्मिन् यन्मनो लब्धपदं भवति तत्रस्थम् एतन्मनः कर्मरेणुं
कर्मज्ञासनो मुञ्चति ततश्च सत्त्वेन बृद्धेन सत्त्वरजस्तमश्च विधू-
येति रजस्तमसोरभावे विक्षेपलेशशून्यं मनो निर्वाणसत्त्वस्यापि
क्षीणीभूतत्वात् समस्तस्त्रीयवृत्तिशून्यं निर्वाणं परमानन्दमुपैति
इन्धनं गुणास्तत्कार्यं च तद्ब्रह्मितम् ॥ १२ ॥

आत्मानि भगवति इषौ गतात्मा तस्य ऋजुकरणार्थं तदेकाग्र-
चित्तत्वात्तन्मयीभवन्मनाः मेरीकङ्कुराद्येवैरन्तिके प्रजन्तमपि
नृपतिं न वेद ॥ १३ ॥

सर्वाच्छिक्षितमाह । एकचारिति । योगिसंसर्गस्यापि त्यागे कुमारी
गुरुः जनसङ्ख्याने सर्पः स यथा जनाच्छङ्कमान एकाकी चरति
नियतानिकेतरेदिश्च सदा अप्रमत्तश्च एकान्तवासी च आचारे-
गत्यादिभिः सविषो निर्विषोवेति जनालक्ष्यश्च मसहायश्च मितभाषी
च तद्वन्मुनिर्विषेतेत्यर्थः ॥ १४ १५ ॥

ईश्वरः केन प्रकारेण विश्वसृष्ट्यादिकं करोतीत्येतन्मया ऊर्ण-
नाभेः सकाशाज्ज्ञातमित्याह षड्भिः । एकः स्वशक्तियति-
रिक्तकारकान्तरशून्यः नारायणः कारणार्थवशाशी कालकलया
कालशक्त्या सहस्र एक एवेति ईश्वरान्तराभावादेकः सदैवः
तदानीं तु महासमष्टिव्यष्टीनां नाशदाहतिमिदोऽभूत् आत्मैव
आधारो यस्य सः अलिखानां शक्तीनामाश्रयः ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्कयेवकृतसिद्धान्तप्रकीर्णः ।

कलहः कलहहेतुः ॥ १० ॥

इषुकृतः शिक्षितमाह । मन इत्यादिना । अतन्द्रितः तन्द्राजये
जितासनः आसनजये जिमन्वासः सन् वैराग्ययोगेन विषयेभ्यो
कार्यमायामभ्यासयोगेन ध्रियमाणां स्थिरीक्रियमाणम् मन एकत्र
सर्वप्रधाने भगवति संयुज्ज्यात् ॥ ११ ॥

आश्रयस्य सर्वप्रधानत्वं जगदाश्रयतया दर्शयन् वैराग्या-
भ्यासयोगेनेति पदं विवृणोति । एतस्मिन्नेव । “द्यावापृथिव्यौ
विधृतौ तिष्ठत” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे पुरुषोत्तमे यदेतद्विश्वं
यस्मिन्तस्मिन्नेव परमानन्दरूपे मनः लब्धपदं प्राप्तास्पर्धं सत्
बुद्धेन सत्त्वेन रजस्तमश्च ज्ञानः शनैर्विधूय कर्मरेणुं कर्मसु-
रेणुवदेयानि कार्यानि निविहानि च कर्माणीत्यर्थः । मुञ्चति
अत एवानिश्चनमुमयलोकमोगसङ्कल्पवर्जितं सत् निर्वाणं श्रिया-
कारैकप्राप्यमुपैति ॥ १२ ॥

इषुकृतप्रकारेणात्मानि परमात्मन्ववसृष्ट्वित्तो नियमित-
चित्तो यदा भवति दत्ता बहिरन्तरं वा किञ्चिदपि न वेद
परमानन्दसङ्गवे जीनत्वात् यथा इषौ गतात्मा तद्वज्जुकरणे निवे-

एक एवादितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ।
 कालेनाऽऽत्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु ।
 सत्त्वादिष्वदिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥
 परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ।
 केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिकः ॥ १८ ॥
 केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् ।
 सङ्क्षोभयन् सृजत्यादौ तथा सूत्रमरिन्दम ! ॥ १९ ॥
 तामाहुस्त्रिगुणाव्याक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् ।
 यस्मिन् प्रोतमिदम्बिभ्वं येन संसरते पुमान् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शितचित्तः इष्टुकारः पार्श्वे समीपे ब्रजन्तं नृपतिं न वेद
 तद्वत् ॥ १३ ॥

सर्वाच्छिक्षितमाह । एकचारीति द्वाभ्याम् । एक एव चरोद्भि-
 क्षुरित्येकचारित्वं मिश्रवन्तरापेक्षयोक्तम् । अथ तु जनापेक्षया
 एकचारीति अनिकेतश्च सदाऽप्रमत्तश्च गुहाशयश्च गुहोपलक्षि-
 तपरकृतस्थानवासी चेत्यर्थः । आचारैः स्वासाधारणैः सदा-
 चारैरक्षयमाणाः गुहाचार इत्यर्थः । एको मुख्यः ध्यानादायनु-
 पम इत्यर्थः । स्मरतो वचनतश्चादपभाषणाश्च मुनिः क्वाच सप-
 क्षिति शेषः ॥ १४ ॥

विपक्षदोषमाह । गुहारम्भ इति । अभूवात्मनः अनित्यशरीरिणः
 गुहारम्भोऽनित्यः स्वाय भवति एवं बहुजनसङ्गप्रमत्ततास्वाचार-
 ख्यापनानि दुःखायैव भवन्तीत्युक्तम् । परेश्वरादिना कृतगुहावि-
 रूपं प्रविश्य सुखं यथा भवति तथा वदन्ते ॥ १५ ॥

प्रकृतिपुरुषकालाद्यनन्तशक्तिधराभिः समानातिशयात् कारक-
 सामग्रीनिरूपेणाद्भुतगवतो मया विश्वसृष्टिसंहारावृणानामिदधान्तेन
 सम्भावितवित्ति वक्तुमादौ संहारप्रकारमाहैक इति साधै-
 स्त्रिभिः । एकः निःसमातिशयः अशक्तिभूतया मायया प्रकृत्या-
 उपया पूर्वसृष्टिमिदं विश्वं कालकलया कालाख्यया सत्तया संहृत्य
 एक एवाभूदित्युत्तराण्यन्वयः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे अरिन्दम बहु अधाराज ! इस उपदेश को मैंने उस से
 सीखा है जब कि मैं लोक के तत्त्व की जानने की इच्छा से लोकों
 में घूमता रहा ॥ १३ ॥

इस से यह निश्चय हुआ कि बहुतों के साथ वास होने
 से कलह होता है जो के साथ में भी बातें होती हैं तिस
 से कुमारी के कङ्कण की नाई विरक्त एकैजाही विवश
 करे ॥ १० ॥

योगी को चाहिये कि स्थिर होकर रहे वैराग्य रहे

आसन स्थिर करने का अभ्यास करे प्राणायाम करे तिस
 से स्थिर किये हुये मन को एक ठिकाने परमात्मा में युक्त
 करे ॥ ११ ॥

जिस भगवत् स्वरूप में यह मन लगजाता है तब धीरे
 धीरे कर्मों की वासनाओं को छोड़ देता है फिर सत्त्वगुण के
 बढने से रजोगुण तमोगुणको दबा कर कोई बाह्य अवलम्बन
 नहीं रहने से मन शान्त को प्राप्त हो जाता है ॥ १२ ॥

तबही परमात्मा के विषे स्थित होकर रहने से बाहर
 भीतर कुछ भी नहीं जानता है जैसे कि तार के बनाने
 वाला उसी में मन के लगे रहने से सामने ही राजा की
 फौज गई तो भी नहीं जानता हुआ यह बात सरकार से
 सीखी है ॥ १३ ॥

एकला घूमें घर का निरम नहीं रखे सावधान से रहे
 गुफाओं में सोई थोड़ा सोई अपने आचारों से प्रलक्षित
 रहे ऐसा मुनी होवे ॥ १४ ॥

क्षयमंगुर शरीर के वास्ते घर का आरम्भ करना कुल
 दासक है और व्यर्थ है तिस से सर्पतो परके बनाये हुये
 घर में रहकर सुख से बढता है यह बात सर्प से सीखी
 है ॥ १५ ॥

एक नारायण देव अपनी माया से पहिले सृजे हुये इस
 जगत् को काल की कला से कल्पांत में संहार करते
 हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीपिका ।

एक एवादितीयः सजातीभविजातीभेदशून्योऽभूत्
 कारणभूतासु सत्त्वादेषु शक्तिष्वपि साम्यं नीतासु सतीषु
 गुणसाम्यं प्रधानं तदुपाधिः पुरुषश्च त्वरीश्वरः ॥ १७ ॥

परावराणां परे ब्रह्माक्षरः अवरेभ्यो न मुक्ता जीवास्तेषां परमः
 माय्य आस्ते कृतः कैवल्यसंज्ञितो मादयाभ्यामिधेमः तत्र हेतुः
 केवलो निर्दिष्यः स्वप्रकाशः आनन्दानां सन्दोहः समूहः परमानन्द
 इत्यर्थः । कृतः निरुपाधिकः ॥ १८ ॥

यथोर्णानाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्रतः ।

तथा विहृत्य भूयस्तां प्रसत्येवं महेश्वरः ॥ २१ ॥

यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया ।

स्नेहाद्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥ २२ ॥

कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः ।

याति तत्सात्मतां राजन् ! पूर्वरूपमसन्त्यजन् ॥ २३ ॥

एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः ।

स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ! ॥ २४ ॥

श्रीश्वरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अतः केवलादेव सृष्टिं दर्शयति । केवलेनाऽऽत्मानुभावेन कालेन सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं सृजति जीवसंसारहेतुभूते सूत्रं सृष्टिपि त्वं मा मैरिति सम्बोधयति । अस्मिन् अरीन् रागादीन् दमयितुं समर्थः ॥ १९ ॥

सूत्रस्यैव व्यक्तिशब्देनोच्यमानस्य तामिति स्त्रीलिङ्गेन परामर्शः त्रिगुणव्यक्तिं गुणप्रवक्तारम् अत एव विश्वतो-मुखं जनाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहङ्कारद्वारेण सृजन्तीम् त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसेवायां कारणमाह । अस्मिन्निति । कारणभूते समष्टिरूपे अस्मिन्नित्त्वं विश्वं प्रोक्तं प्रथितम् “वायुर्वै गौतम! सूत्रं वायुतां वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः परस्त्र लोकः सर्वाणि च भूतानि संहृद्धानी” तिभूतेः येन वायवात्मना प्राणरूपेण जीवः संसरति ॥ २० ॥

तद्वत् शिक्षितमर्थमुक्त्वा दृष्टान्तमाह । ध्येति । हृदयादुद्गताम् वक्रततो वक्रतरेण सन्तत्य प्रसारं विहृत्य क्रीडित्वा ॥ २१ ॥

भगवद्भक्तानपरायां तत्सारूप्यं न चित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह । यत्र वज्रेति । सकलमेकाग्रम् ॥ २२ ॥

कुड्यां प्रवेशितो निरुद्धो मयेन ध्यायन् सात्मतां तत्सा-रूप्यम् सात्मतामिति पाठे त्वार्थता पूर्वरूपमसन्त्यजान्तिस्वभा-वमभिप्रायः यदा तेनैव देहेनात्मसारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहान्तरेण सारूप्यं घटत इति ॥ २३ ॥

स्नेहादेव शिक्षितमाह । स्नामेति । स्नात्मनो देहाच्छिक्षि-ताम् ॥ २४ ॥

श्रीश्वरस्वामिदासगोस्वामिविरचिता
टीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आत्मानुभावेन स्वप्रभावरूपेण कालेन “प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके बतौ भव”मिति कापिलेयोकेः सार्वं प्रधानम् आनन्दानां समुद् इति व्याख्यानं सारूप्यशक्तिवैचित्र्याद्भाकृतान्तविशेष-शालित्वमभिव्यजितम् ॥ १७ ॥

केवलात् सजातीयविजातीयभेदशून्यात् ॥ १८ ॥

[६१]

केवलेनास्यडेन त्रिगुणात्मिकां प्रधानैकरूपां सङ्क्षोभ-यन् विषमगुणां कुर्वन् ॥ १९ ॥

तामिति स्त्रीलिङ्गेन परामर्श इति । तच्छब्देन कचिद्विधेयं परामर्शकत्वस्यापि सिद्धान्तितत्वात् नित्यं यत् कर्म स यमः इति यत् अतएव गुणप्रवक्तारिकावत्त्वादेव हे गौतम! वायुः समष्टिप्राणः सूत्रं सूत्रशब्दाच्चः संसृष्टानि सङ्ग्रहितानि वायवात्मरूपेण वायोः स्वरूपभूतत्वं ॥ २० ॥

ऊर्णानामिरञ्ज दीर्घसूत्रम् कीटविशेषः तस्यैव वक्रेणोद्गिरण-निरणयद्वेः उद्गतामुत्पन्नां वक्रेण द्वारेण तयोर्गता दाष्टी-न्तिके अतिदेशेनानुवदति । एवमिति ॥ २१ ॥

तत्सारूप्यं भगवत्समानरूपतां भ्रमरविशेषात् भृङ्गीति स्थातात् यत्र वज्रेति स्नेहादिना भरतादौ मृगसारूप्यादेहेष्ट-त्वात् अन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायाच्चेति भाषः ॥ २२ ॥

जीवतोऽपि सारूप्ये दृष्टान्तविशेषमुदाहरति । कीट इति । तेन पेशस्कृता सात्मतामिति पाठे त्वार्थतेति सात्मस्य समत्वरूप-त्वात् समत्वेऽपि समत्वत्वसत्त्वेऽनवस्थापातात् ॥ २३ ॥

एषा मतिरिति जातावधेकवचनम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

ज्ञानानन्दयोः कर्मकृतत्वेन संसारिव्यावृत्तिमाह । निरुपाधिक इति ॥ १९ ॥

केवलात्मानुभावेनेति केवलशब्दः परिकरास्तरव्यावर्तकः सूत्रशब्दः महत्तत्त्वपरः सूत्रं हि बहुतन्तुकार्यं अस्मिन् प्रोक्तानां मणीनामाधारश्च एवमहङ्कारादितत्त्वाधारत्वा-त्रिगुणप्रकृतिकार्यत्वाच्च सूत्रत्वं महत्तत्त्वस्य ॥ १९—२१ ॥

तत्सारूप्यतां स्वरूपमसाधारणधर्मः तत्सुखतां आती-त्यर्थः ॥ २२ ॥

कीटस्य पेशान्तरेण स्वरूपैक्यभावात् याति तत्सात्मतामि-त्यनन्तर्येक्यं कुड्यास्पदं क्षिप्रं तत्सात्म्यशब्दो व्यधिकरण्यो ॥ २३—२४ ॥

भूमिद्वाराववाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एकः पुनः स्रष्टुमाणाजगदेकोपादानकारणभूतः “एकमेवा-
द्वितीयं तदेकं बहुस्या”मित्यत्रेवात्रैकशब्दः अविभक्तनामरूपसू-
क्ष्मचिद्विशिष्टकारणावस्थप्रकाशपरः एकत्वं चात्र यत्सृष्टिद-
शायां नामरूपविभागनिबन्धनं बहुत्वं तत्प्रतिसम्बन्धि विवक्षितं
वैशेषिकादिभिर्नित्यतयोकानामाकाशादीनामपि संहारामिप्राय
एवकारः अद्वितीयः निमित्तकारणास्तररहितः एक एवेत्युपा-
दानस्य प्रस्तुतत्वेन निमित्तस्य बुद्धिस्थत्वात्परतन्त्ररूपचिद्वि-
दारमकविशेषणानां विहितत्वादिष्वस्य विहितव्यतिरिक्ताविष-
यत्वात् । समायां त्रिगुणात्मिकां सङ्क्षोभयन् वने संसरते पुमा-
निति प्रकृतिपुरुषनित्यरूपसुखकोसत्त्वाव्यसङ्गतेऽपेक्षितत्वा-
देक एवेत्यस्याविभक्तनामरूपत्वावगतेऽपि सृज्यादौ तथा सृजमि-
त्यनेनाद्वितीयपदस्य निमित्तान्तराभावत्वमवगम्यते अत्रैकमेवा-
द्वितीय इत्यस्य सजातीयविजातीयमेव शून्य इति व्याख्यात्व-
नुचिता कावकलया संहृत्येति विजातीयकावस्य तदा सद्भावा-
वगमात् समायां त्रिगुणात्मिकां सङ्क्षोभयन्निति सत्त्वादिशक्तिषु
साम्यं नीतासु इति गुणसाम्यावस्थाचिद्व्यसङ्गावगममात्र प्रधान-
पुरुषेश्वर इति सूक्ष्मावस्थास्तयोस्तत्रियाव्यत्वेन तच्छरीरतया-
वस्थानावगमाच्च अतो यथोक्त एवार्थः । कस्तर्हि सूक्ष्मावस्थाचि-
द्विचिकावाधार इत्यतो विशिनष्टि । अखिलाभय इति । अखिलानां-
चिद्विचिकादीनां सावैश्वस्यशक्तित्वात्तुगुणानां चाभयः कस्तर्हि
तस्याभय इत्यतो विशिनष्टि । आत्माधार इति आत्मा स्वयमेवाधारे
यस्य सः अनन्त्याधारः “स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित” इति श्रुतेरिति
भावः । कालकलयेकं संहृत्यैक एवाद्वितीयोऽभूदित्युक्तमेवोपादयति
कालेनारमानुभावेनोत्पत्तिशक्तिभूतेन कालेन निमित्तभूतेन सत्त्वादिषु
शक्तिषु साम्यं नीतासु सतीषु कार्योपयोग्यपृथक्स्थितिविशेषणभूतेषु
सत्त्वरजस्तमःसु सृष्टिदशायां वैषम्येणावस्थितेषु तामवस्थां
विहाय साम्यं प्राप्य स्वस्मिन् वनिषु सत्स्वित्यर्थः । प्रधानपुरुष-
ेश्वरः स्वस्मिन्नाविभावतया सूक्ष्मावस्थावस्थितोः प्रधान-
पुरुषयोर्निमित्तत्वेनावस्थितः आदिपुरुषः कृत्स्नजगत्कारण-
पुरुषः ॥ १७ ॥

अत एव परावराणां परमः कार्यकारणावस्थाचिद्व्यवस्थामभूतः
केवल्यसंज्ञितः आस्ते तिष्ठति केवल्यं हि नामरूपविभागरहि-
तस्वरूपाव्याकृतत्वं तत्संज्ञितः सर्वेषु सौम्येकं तद्व्यव्याकृतमासिद्धि-
स्वरूपाकृताद्विशब्दवाच्य इत्यर्थः । केवल्यशब्दो जाड्यदुःखसम्मेदव्या-
वर्तकः सन्नेहो विततिस्तेन तयोः परिमितत्वव्यावृत्तिः जाड्यदुःखा-
समिधानविकल्पानानन्दस्वरूप इत्यर्थः । निरुपाधिक इत्यनेन ज्ञाना-
नन्दयोः कर्मकृतत्वव्युदासः तेन सांसारिकजीवव्या-
वृत्तिः ॥ १८ ॥

अथ सृष्टिप्रकारमाह । केवल्यमानुभावेनेति । केवल्यशब्दः परि-
करान्तरव्यावर्तकः आत्मनः स्वस्यानुभावः तदेकं बहुस्या-
मित्युक्तविधेः सङ्कल्पः तन्मात्रेणैवैतरेण । समायां स्वशरीरभूतान्तिर-
तिशयसूक्ष्मदशापञ्चां मायां सङ्क्षोभयन् इत्येव श्रुतवशापाक्षिद्वारा
परिणामोन्मुखी कुर्वन् हि अरिमन्द ! मादौ तावत्तया मायया
सुखं सृजति सूत्रशब्दो महत्तरवपरः सूत्रं हि बहुतन्त्रकार्यं
स्वस्मिन्प्रोक्तानां मणीनामाधारश्च एवमहङ्कारादितत्त्वाधारस्त्वात्रि-
गुणप्रकृतिकार्यत्वाच्च सूत्रत्वव्यपदेशः ॥ १९ ॥

तदेवाह । त्रिमिनि । तं प्रधानं महत्तरमिति यावत् त्रिगुण-
व्याक्तिं त्रिगुणप्रकृतिकार्यभूतं सृजन्तमहङ्कारादिपृथिव्यन्ततरवपर-
परमिति शेषः । अत एव विश्वतोमुखं सर्वेषु कार्येषु मुखं प्राप्ता-
न्यमाभ्यर्त्वेन स्रष्टु तन्माहुः मुखशब्दः प्राधान्यवचकः यद्वा विश्वतो
मुखं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् अनेकया सृजन्तं तामाहुस्त्रि-
गुणव्याक्तिं सृजन्तीमिति पाठः प्रकृतिसृष्ट्यापस्थापकात्रिगुण-
व्याक्तिशब्दपक्षेणा सृजन्तीमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति
यस्मिन्महतीदं विश्वं प्रोतम् अनेन त्रिगुणव्याक्ति-
मित्यनेन च सूत्रत्वरूपयो निमित्तमुक्तं भवति येन यदा-
रब्धेन बुद्धिन्द्रियमनःप्राणात्मकसूक्ष्मशरीरेण युक्तः पुमान्
जीवः संसरति देवमनुष्यादिश्रुतशरीरसंयोगविशेषात्मकजन्मता-
शरूपसंसारतत्प्रयुक्तज्ञानविकानविकाशसङ्कोचो च प्राप्नोतीत्यर्थः ।
अयमेव हि जीवस्य संसारो नाम यः प्रकृत्यारब्धदेहसम्बन्धत-
द्विभोगप्रयोगप्रयुक्तज्ञानसङ्कोचविकासरूपावस्थान्वयः प्राज्ञः प्रधा-
नपुरुषेश्वरोऽखिलाभय इति चोक्त्वा येन संसरते पुमानित्युक्तो-
दमवगम्यते यत्परमोत्तमविशेषणीभूतजीवस्वभावस्य सङ्कोचाविका-
सरूपावस्थाविशेष इति सृजन्ती विश्वतो मुखमित्यनेन त्वहं-
कारादिपृथिव्यन्तसमष्टिपरंपरादेवाविसृष्टिप्रपञ्चश्च प्रधानगत इति
एवं च विशिष्टस्योपादानत्वं साक्षादवस्थाभ्यर्त्वं प्रधानपुरुषयोरेव
द्वारा तु परमात्मनोऽपीति फलितं सङ्क्षोभयन् सृजतीति कर्तृत्व-
निर्देशन निमित्तकारणत्वं तच्च विशेष्यांशस्त्वैवेति फलितम् ॥ २० ॥

तदेतदुक्तानामिदृष्टान्तेनावधार्यमित्यभिप्रेत्याह । अथेति । ऊर्णां तन्त्रु-
सङ्घातप्रकृतिर्नाभौ यस्य सः कीटविशेषः स्वशरीरेकदेशभूताहृ-
दयाद्वृतामूर्गा वक्रतो वक्रेणा सन्तत्य प्रसार्य तयोर्गोयां विहृत्य
विहारं कृत्वा कीटवैश्वर्यः । पुनस्तामूर्गा प्रसार्य तथा महेश्व-
रोऽपि कार्यकारणयोरेतन्मत्वाभिप्रायकस्तथा तामिति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशः तथा विहृत्यत्यनेन दाष्टान्तिके कार्यस्य जगतो भगवत्क्रीडाप-
कारणत्वं प्रदर्शितम् ऊर्णां तन्त्रुणां सन्तत्येति सृष्ट्युत्पत्त्या निमित्त-
कारणत्वमनुभूतं सन्तत्येनेनोपाया एव तन्त्रुसन्तानात्मिका-
वस्थाभयत्वावगमात्तद्विशेष्यांशतदनवगमात्तस्यानुपादानत्वव्यावृ-
त्तिकेऽपि परमात्मनस्तदासिद्धिर्मेव विशेष्यांशस्यावस्थाभयत्वं निर्वा-
हकत्वमात्रेणैव विशेष्यांशस्यापि उपादानत्वसिद्धेः नास्माद्विशे-
स्यांशस्याकारकावस्थाभयत्वमनुपगतं किन्तु सद्भावावस्थाभयत्वं
तत्सद्भावावस्थाभयत्वमपि न दृष्टान्तेऽवगम्यत इति वाच्यं विशे-
स्यांशोपादानत्वस्य विशेष्यागतत्वस्याभयत्वान्वाहकत्वरूपत्वेन
तस्य दृष्टान्तेऽप्यवगमात् नहि तत्र विशेष्यांशभूतजीवमन्तरेणो-
र्णाया अवस्थाभयत्वासिद्धेः किञ्चोर्णनाभेरसर्ववृत्त्यासर्वशक्तेः
कार्यन्तरात्मतयानुप्रवेशनसामर्थ्याभावेऽपि दाष्टान्तिके ब्रह्मणः सर्व-
शक्तेः सर्ववृत्त्य “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्राविश्य सस्र-
त्यथाभवदिति तत्तत्कार्यानुप्रवेशतत्तदुपतामवनस्य भूतत्वाकुपादा-
नत्वं निव्यूढमेव किञ्च कारणावस्थाप्रकृतिपुरुषशरीरकतया ताक्षि-
यन्तृत्वात् कार्यावस्थतच्छरीरकतया ताक्षियन्तृत्वस्यावस्थादवा-
त्त्वात् ताक्षियन्तृत्वरूपावस्थाभयत्वमद्वारकमेव विशेष्यभूतब्रह्म-
निष्ठमिति ताक्षि व्यूढमित्येव बहुना निमित्तविस्तरेण ॥ २१ ॥

केनापि भावेन नित्यमुक्ताविधेर्भनिराशं व्यावन् तत्तत्कार्यं
यातीति सुपेशकृत्वास्याङ्गमरविशेषादवधूतवैश्याहव्येति । विषा

श्रीमदीश्वरायचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निश्चयाधिक्रिया बुद्ध्या यत्र यत्र विषये मनः सङ्कल्पविकल्पात्मक-
मन्तःकरणं सकलं निश्चयं यथा तथा यः स्नेहाद्यन्यतमेन भावेन
धारयति तत्संरूपतां तत्तत्समानरूपतां तत्तत्साधर्म्यमिति यावत्
याति प्राप्नोति तत्संरूपतामिति पाठे स्वरूपस्य भावः स्वरूपता-
मिदमित्यमिति प्रतीतान्वयमिति प्रतीतिविषयतां तत्तुल्यतामिति
यावत् कीदृशं कीदृशतरेण स्वरूपैक्यासम्भवात् याति तत्साम्य-
तामित्यन्तरोक्तेश्चार्थमेवार्थः ॥ २२ ॥

उक्तेऽर्थे दुष्टान्तमाह । कीदृ इति । तेन पेशस्कृता स्वरूपद्वयां
प्रवेशितः निरुद्धः अत एव भवेन पेशस्कृतं ध्यायन् पूर्व-
मसंरूपजैव सत्समतां याति तेन पेशस्कृता समता तत्समता तां
तत्साम्यतामिति पाठे तेन साम्यं यस्य तस्य भावस्तत्ता ता-
मित्यर्थः । तत्साम्यतामिति च पाठः तत्रात्मशब्दो देहपरः
तेन सम आत्मा यस्य तस्य भावस्तत्ता तां तत्समानदेहव-
मित्यर्थः । तत्साम्यतामित्यपि पाठः तत्रात्मात्मशब्दः पूर्वदेहपरः
तस्य स्वशब्देन पशुजन्तेन समाप्तः तस्य तच्छब्देन कर्म-
धारयः तच्छब्दो धर्मधारणपरमशोकः तत्साम्यतां तत्साम्यं
पूर्वमसंरूपजैव सत्समतां कैमुत्यन्याया विवक्षितः पूर्वमसं-
रूपजैव याति किमुत सत्समतामित्यर्थः ॥ २३ ॥

तदेवमुक्तगुरुभ्यः शिञ्चितानि प्रदश्येद् गुणन्तरात् । शिक्ष-
तस्योपलक्षणमित्यभिप्रेत्य स्वदेहाच्छिक्षितमाह । एवमिति ।
स्वार्त्मा स्वदेहः तस्माच्छिञ्चितां बुद्धिं मे मत्तः शृणु ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कालादीनां तदा सर्वात् कथमिदमुपपद्यते इति तत्राह ।
अद्वितीय इति । एतादृशोऽस्यो नास्तीत्येवाच्यते न तु सर्वा-
त्मना सर्वनिर्भेदेन तथा सति सर्वस्य तेनैकमुपपन्नं स्यात्
अथ तद्युक्तं कुतोऽत्राह । अखिलाश्रय इति । नञ्धाधाराधेययोरे-
कार्षे कापि दुष्टचरं नन्वेतद्वद्वान्तैत तस्याधारान्तरकल्पनं स्याद्-
त्राह । आत्माधार इति । नन्वेतद्युक्तिविरुद्धमाह । ईश्वर इति ।
एतदेव विवृणोति । कावेनेति । आत्मनः स्वरूपानुभवेन तत्सत्का-
लोचितसृष्ट्यादिभावसूचकेन कालेन तदन्तर्यामिणा सर्वा-
दिगुणावाच्यासु शक्यत्वाच्छक्तियु साम्यं साम्यावस्थां नीतासु
सतीषु प्रधानपुरुषयोर्ब्रह्मसरस्वतीश्वरः प्राप्ते तदा किन्नामे-
त्यत्राह । कैवल्येति । समाधिकरहित इति सर्वादिगुणानां शक्ति-
शब्दवाच्यत्वे किं प्रमाणमित्येतच्चोद्यम्—

प्रकृतिश्च गुणाश्चैव शक्यत्वाच्छक्तयः स्मृताः ॥

विष्णोः स्वरूपभूता तु शकनाच्छक्तिरुच्यते ।

इत्यनेन परिहृतमिति ज्ञातव्यं कालप्रकृत्यादिप्रवर्तनोदासीनत्वा-
भिप्रायेणैक इति वा पुनरुक्तम्—

कालप्रकृतिजीवादी लये सत्यप्रवर्तनात् ॥

तन्निमित्तस्य कार्यस्य विष्णुरेक इतीयेति ।

स हि कालादिकं सर्वं वर्तयत्यमित्युक्तिः ॥

इति चक्षणात् ॥ १७—१८ ॥

संक्षारप्रकारमुक्त्वा तस्मात्सृष्टिप्रकारमाह । कैवल्येति । निरु-

पाधिको जडदेहरहितः कालेन कालान्तर्यामिणा आत्मनः
स्वस्मात् अनुभावो जन्मव्यक्तिर्यस्य स तथा तेन स्वमायां
स्वाधीनप्रकृतिं संज्ञोभयन् सृष्ट्याभिमुखी कुर्वन् तथा प्रकृत्या
सूत्रं प्राणं ब्रह्माणं च सृजति मायायाः स्वरूपमाह । तामिति
विश्वतो मुखं सर्वदिक्षु यथा मुखं भवति तथा सृजन्ती
यस्मिन् प्रकृतिस्वरूपे येन प्रधानेन प्रकृतौ विधीनः संसार-
मेतीति श्रुतिः कालेन सृष्ट्युपाहितेन नैतावता सापेक्षत्वमात्मानुभा-
वेन स्वसामर्थ्येनेति च ॥ १९-२० ॥

अत्रोदाहरति । यथेति । ऊर्णां लाक्षां वक्त्रतो मुखेन सन्तस्य
विस्तृत्य यथा यथेच्छम् ॥ २१ ॥

पेशस्कृतः शिञ्चितां बुद्धिमाह । यथेति । देही यत्र स्नेहसं-
क्रियधिया मनो धारयेत् तत्सत्संरूपतां तस्य तस्य सद्भावा-
पतां याति अत्रेदं तात्पर्यं स्निग्धया धिया ध्यायति चेत् स्नि-
ग्धरूपं सुखरूपं याति द्विष्टया चिन्तयति चेद्द्विष्टरूपं दुःखरूपं
यातीत्यादि योज्यं तदुक्तम्—

अस्यादपि हरिः मत्तया चिन्तयेत्तात्सरूपनाम् ॥

पेशस्कारिविद्यायाति द्विष्टं द्वेषस्वरूपतामिति ।

द्विष्टमपीतावि धातोः सुखरूपस्यापि द्वेषेणैव दुःखरूपस्य
सत्स्वरूपतां यातीति युक्तम्—

सुखरूपस्य विद्वेषोऽदुःखरूप इतीयेति ॥

तस्माददुःखं सदा याति द्वेषवान् पुरुषोऽस्मै ।

इति च राजाणादीनां रामादिद्वेषाजिह्वुः खान्दमगवत्स्वरूप-
प्राप्त्युक्त्वा सुखावाप्तिरिति श्रुतेः कागतिरिति चेदुच्यते तत्र
रत्नोत्पादीनां द्वेषाददुःखावाप्तिजयादीनामेव तत्स्वरूपप्रवेशोक्त
सुखावगतिः—

नृसिंहद्वेषतो दुःखं रत्नोत्पादेण राज्ञाः ॥

अगाच्छ रामविद्वेषाच्छिष्टशुभावास्तथैव च ।

ततो मत्तया परं यातो द्वेषरूपानुभोगतिरिति ॥

तस्मात्सर्वगुणोद्भूतविद्वेषात्सर्वदोषवान् ॥

अनेद्विति स्वरूपत्वे द्वेषादेः पुरुषस्य इति

मानात् यद्योपासनेः फलान्वाप्तौ श्रुतिव्याकोपश्च स्वात् ते यथा
यथोपासते तदेव भवतीति ते भूरिति देवा उपासन्ध्वजकिरे
ते बभूवुस्तस्माद्व्याप्येनर्हि सुतो भूर्भूरित्येव प्रश्वासित्यभूतिरि-
त्यसुरास्तेह पराबभूवुरित्यादिभूतोः ॥ २२ ॥

अत्रोदाहरति । कीदृ इति । मनु भवद्विष्टार्थे विषममुदाहरणं
द्वेषात्तत्समताप्राप्त्यवगमादुच्यते मद्यं भोजनं वास्यतीति स्ने-
हस्य बाहुल्येन क्रमेणादपस्य द्वेषस्य सर्वात्मना निवर्तनेन
स्नेहस्य प्रवर्धनेन च तत्समतावाप्तिरिति—

सत्यप्यत्यल्पविद्वेषे भोजनं वास्यतीति तु ।

स्नेहबाहुल्यतः कीदृः पेशस्कारिसमो भवेत् ॥

द्वेषे सर्वात्मना नष्टे स्नेहे चैव विवर्धति ।

स्वरूपता तदेवस्यात्कीदृश्येन हरैरपीति ॥

किञ्च हरेः फलदातृत्वविशेषात्पेशस्कृतसत्तदमात्रावदप्येषोऽपि
हरेः प्रसादाजनक इत्यनयोर्न सर्वसाम्यं लोके च तथादर्श-
नात्—

श्रीमद्विजयश्रवजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्यल्पोऽपि हरेर्द्वेषः स्नेहस्यानुदयद्वारः ।

सोऽयं विशेषो नान्यस्य फलदाता च केशवः ॥

नहि पेशकृतः किञ्चित्फलदातृत्वमिष्यते ।

स्नातः श्रद्धाविशिष्टो चैव केशवो न सुखप्रदः ॥

इतिवचनात् ॥ २३ ॥

उपसंहरति । एवमिति । स्वदेहाच्छिक्षितमतिमाह । स्नातेति ।
देहो मम गुरुरित्येवहीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कालेनेति युग्मक्रमः । आत्मानुभावेन स्वप्रभावरूपया शक्त्या
आदिपुरुषः महत्स्रष्टाख्यः प्रथमः पुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः प्रकृते-
र्जीवानाञ्च नियन्ता परेषां स्त्रीयांशानाम् अवरेषां विभिन्नांशा-
नाञ्च परममाश्रयोऽसौ केवल्यसङ्गितस्तदाख्ययान्नातः सञ्जाते
तदानीमासीदित्यर्थः । केवल एव केवल्यः स्वार्थे व्यञ्ज्य चातुर्ज-
ययवत् तत्र केवल्यत्वे इति स्वगतमेव दर्शयति केवलेति स्वरूप-
शक्तिवैशिष्ट्यात् केवलानां शुद्धानां स्वरूपभूतानामनुभावानां यः
सन्दोहस्तद्रूपः केवल्यत्वं दर्शयति । निरुपाधिक इति । तदुक्तं तृतीये
सुप्तशक्तिरसुप्तहगिति ॥ १७-१८ ॥

स्वरूपशक्तिमेव स्थापयन् सृष्टिं बोधयति । केवलेति । सृष्टि-
काखे महावैकुण्ठनाथादावाविर्भूय स एव शुद्धस्वरूपप्रभावरूपया
शक्त्या त्रिगुणात्मिकां प्रधानैकरूपां स्वभावां सङ्क्षोभयन् सृजति ॥ १८ ॥ २० ॥

तदेतच्च यत्किञ्चिदंशेन कीटविशेषं गुरुं मत्वा अवगत-
मित्याह । यथेति । ऊर्ध्वनाभिरन्नं हीनसूक्ष्मः कीटविशेषस्तस्यैव
वक्त्रेणोद्गिर्यानिगण्यद्वेषः ॥ २१-२३ ॥

एषा मतिरिति जातावेकत्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

आत्मानुभावेन स्वप्रभावरूपेण कालेन शक्तिषु सत्त्वा-
दिषु साम्ये नीतासु सतीषु प्रधानस्य मायायाः पुरुषायां
जीवानां च नियन्ता परावरेषां मुक्तवस्त्वजीवानां परम आराध्यः
केवल एव केवल्यः स्वार्थे व्यञ्ज्य केवल्य इति संज्ञा जाता
यस्य सः ॥ १७ ॥

अगतपाक्षनादिष्यापाराभावात् केवल्यश्चानुभवानन्दसन्दोह-
रूपश्च सः उपाधिर्माया तस्यास्तदानीं सुप्तत्वात्निरुपा-
धिकः तदुक्तं तृतीये सुप्तशक्तिरसुप्तहगिति ॥ १८ ॥

संहारं दर्शयित्वा सृष्टिं दर्शयति । केवलेन आत्मानुभावेन
चिच्छक्तिप्रभावेण स्वभावां प्रधानं प्रबोध्य स्वसृष्टेन संक्षोभयन्
सृजन् क्रियाशक्तिं प्रधानं महत्त्वं सृजति ॥ १६ ॥

तामिति स्त्रीलिङ्गेन सृष्ट्यैव पराशर्यः तत् सप्रमेव त्रिगु-
णाशक्तिं गुणप्रकाशक्यमाहुरित्यर्थः । कीदृशीं विश्वतो मुखं नामा-
विषं त्रिगुणात्मकं विश्वमहकारेण हारेण सृजन्ती त्रिगुणाकार्येव

महत्तत्त्वस्य तस्य सूत्रसंज्ञायां कारणमाह । यस्मिन् कारणभूते
सूत्रे समष्टिरूपप्राणो विश्वामद प्रोते तथाच भूतिः वायुवैगोतम ।
तत्सूत्रं वायुना गौतम सुप्रगाय च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि
भूतानि संसृष्टानीति येन चाध्यात्मरूपेण प्राणेन जीवः
संसरति ॥ २० ॥

ऊर्ध्वनाभिमर्कडीति श्वातः कीटविशेषः हृदयावुद्धतां वक्त्रतः
वक्त्रेण सन्तत्य प्रसार्य विहृत्य क्रोडित्वा ॥ २१ ॥

मनसद्व्यापनपराणां तत्सारूप्यं न चिप्रमिति पेशकृतो
भ्रमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह । यत्रेति द्वाश्वाम । सकलमिति मनसं
एकस्यपि वृत्तेर्यद्वान्वयगामित्वं न स्वात्तदैव देही ध्येयसारूप्यं
क्षमते गान्धेयैत्यर्थः ॥ २२ ॥

कीट इति । तेन पेशकृता तत्सारूप्यतां तत्समानरूपतां सास्व-
तामिति पाठे भावता पूर्वकं पूर्वदेहम् असंख्यजजिति ध्यातुदेह
एव ध्येयतुल्याकारं स्वात्तं यथा भ्रूवादीनां कञ्चित्स्यात् स्वातुर्गा
मक्तानां दृश्यमानो देहव्यागस्तु भक्तियोगस्य रहस्यस्वरक्षा
मृतान्तरोत्थाताभावायैव च भगवतैव मायया दर्शयते यथा क-
चित् सखिदानन्दमयस्वदेहत्यागोऽपि तथा च तत्प्रमाणावयव
मुनिद्वारा तथैव मायया प्रकाश्यते यथा "प्राक्प्रकर्मनिर्माणो
न्यपतत् पाञ्चभौतिक" इति देहत्यागश्च तस्यैवमिति च ॥ २३ ॥

स्वदेहादपि शिक्षितमाह । स्नातेति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एक एव सजातीयभेदशून्य एव अद्वितीयः विजातीयभेदशून्यः
अतएवात्माश्रयः अखिलाधारः अखिलानामविभक्तनामरूपायां
चिद्विच्छक्तीनामाधारः स्वगतभेदवान् अभूत् सत्त्वादिषु शक्ति-
ष्वपि आत्मानुभावेन स्वशक्तिरूपेण प्रधानावस्थारूपं साम्यं
गतासु सतीषु अत्रैकत्वादिना स्वभावत एवाभेदः अखिलाश्रय-
त्वेन स्वभावत एव भेदश्च दर्शितः एवं सति चिद्विद्व-
क्षपदार्थनां स्वाभाविको भेदाभेदः सम्बन्धः यस्तु एक एवाद्वितीयः
सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्योऽभूदिति तत्र अखिलाश्रय इति
मूलग्रन्थविरोधात् ॥ १७ ॥

प्रधानपुरुषयोः प्रकृतिजीवात्मनोः ईश्वरः नियन्ता प्रधान-
पुरुषरूपाश्वां स्वशक्तिष्वं विश्वसृष्ट्यादि करोतीति भावः । किं
बहुना पराणां कारणभूतानां प्रकृतिकाळादीतामवशयां
कार्यभूतानां महद्विपरार्थादीनां परमोऽवधिभूतः अत एव केव-
ल्यसंज्ञितः केवल्यपरमकारणपरैः सद्वाक्यतादिशब्दैश्च्यमानः
आस्ते "सदेव सौम्य तर्ह्यव्याकृतमासी" इत्यादिभूतेः ॥ १८ ॥

केवलानां देहादिरहितानामनुशयिनां जीवानां सन्दोहः
समूहो यस्मिन् सः निरुपाधिकः स्वगतानां जीवानामुपाधिभिः
कर्मोद्भिभिरसंस्पृष्टस्वरूपः आस्ते एवं भूतात्सजातीयभेदशून्या-
दनन्तशक्तेरेव सृष्टिं दर्शयति । केवलास्तेति । केवल्यः एकाद्विती-
यादिशब्दाच्चः निःसमानातिशयः विश्वदेहस्तस्य च आत्मा-
नुभावः एकोऽहं बहुस्वामित्वेन रूपोऽव्यवसायः तेन स्वशक्ति-
भूतां मायाम् ॥ १६ ॥

संक्षोभयन् सृष्ट्युत्पत्तीं कुर्वन् तथा सृजन् क्रियाशक्तिं प्रधानं

दैहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्विभ्रत्सम्^(१) सत्त्वनिधनं सततार्थ्युदकम् ।
 तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारक्ष्यमित्यवसितौ विचराम्यतः ॥ २५ ॥
 जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहासवर्गान् पुष्पाति यत्प्रियच्चिकीर्षया^(२) वितन्वन् ।
 स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः सदेहः सृष्ट्वाऽस्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥ २६ ॥
 जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिशनोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
 घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क च कर्मशक्तिर्वह्नयः सान्त्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ २७ ॥
 सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयाऽत्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगदंशमत्स्यान् ।
 तैस्तैरनुष्ठहदयः पुरुषं विधाय ब्रह्माऽवलोकधिषणं मुदमाप देवः ॥ २८ ॥

भीमच्छ्रमकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महेश्वरं सृजति कथं भूतया माययेत्याकाङ्क्षायां मायां निरूपयति ॥ तामिच्छन्ते ॥ अत्राणां सत्त्वादिगुणानां व्यक्तिः समुदायभूता विश्वतो मुखं सर्वतोमुखं विश्वं सृजतीमाहुः । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां ब्रह्मा प्रजाः सृजमानां स्रक्पा" इत्याद्याः श्रुतयः कथं भूतं सृजामित्याकाङ्क्षायां तद्विरूपयति ॥ अस्मिन्निष्ठं न यस्मिन्सूत्रे इदं विश्वं प्रोक्तं प्रमितम् येन सृजणा स्वकार्यरूपे आया प्रकृतिसूक्ष्मशरीरद्वारा पुमान् जीवः संहरति जन्ममरणप्रकाररूपं संसारं प्राप्नोति तथाच श्रुतिः आद्यैर्गौतमसूत्रवायुना च गौतमसूत्राणां च लोकः परस्मै लोकः सर्वाणि च भूतानि संहरन्तीति ॥ २० ॥

सिद्धितमर्थमुक्त्वा हृष्टान्तमाह । यथेति । ऊर्णानामिर्थयोग्यां हृदयादुद्गतां यकृतो यक्रेण सन्नस्य प्रसार्य तथा विहृत्य भूपः पुनस्तान् प्रसति एवं महेश्वरः परमेश्वरो विश्वं वितन्त्य प्रसति ॥ २१ ॥

भगवति स्नेहादिना मनोनिश्चयनेन तत्साराकृत्यं यातीति पेशः कृतोऽवगतमित्याह । यत्र यन्नेति । सकलं सम्पूर्णम् ॥ २२ ॥

कुल्यां भिक्षो तदुपलब्धिते वृक्षादौ च प्रवेशितो गिरुषः स तेन पेशकृतो सादयं साकृत्यं यस्स कीटश्च स तथा तस्य भावस्तथा तां याति प्राप्नोति पूर्वरूपसमस्तजश्रस्यस्य कीटः पूर्वशरीरयोग्यं पेशकृच्छरीरसारूप्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । मुमुक्षुस्तु प्राकृतशरीरं हित्वा अष्टतपापमत्स्यादिगुणवस्त्रेनाप्राकृतशरीरित्वेन च भगवत्सादृश्यं प्राप्नोतीति विवेकः ॥ २३ ॥

यदुर्विधातिगुरुष्यः शिक्षितमुपसंहरति । एवामिति । स्वदेहाच्छिक्षितमाह । स्नात्मेस्नादिना । स्नात्मेपश्चिक्षितां स्वदेहादुपविशिताम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सकल जगत्के आश्रय सब आत्माओं के आश्रय परमात्मा एकही रहे उनके बरोबर दूसरा कोई नहीं रहा अपने प्रभाव रूप काल से सर्वविधगुणों की शक्ति सब जगत् समस्तता को

प्राप्त हो गई तब प्रकृति पुरुष दोनों के ईश्वर परमात्मा आप ही रहे ॥ १७ ॥

बड़े छोटे ब्रह्मादि मनुष्यादि सबके भेद कैवलय नामक केवल आनंद अनुभवा से परिपूर्ण रहे औप्राकृत उपाधि से रहित रहे ॥ १८ ॥

हे यदुजी ! फिर केवल अपने आत्मा ही के प्रभाव से तीनों गुणावाली माया को खड़ायमान करके सृष्टि के आदि काल से उसी माया के द्वारा परमात्मा ने महेश्वर को सृजा है ॥ १९ ॥

जिसमें सब सब जगत् पोहा हुआ है जिससे जीवको संसार होता है जो नाना प्रकार के तीनों गुणों वाली माया है उसीको तीनों गुणों के कार्य होने से सूत्र कहते हैं ॥ २० ॥

यह बात मकरी को देखकर जाना है जैसे कि मकरी अपने मुखमें से सूतको निकालती है फिर उससे विहार करके फिर प्रस्रक्षती है ऐसे परमेश्वर का सृष्टि औसंहार करना है ॥ २१ ॥

कोई प्राणि स्नेह से अथवा द्वेष से अथवा भय से अच्छी तरह मनको जहाँ लगावेगा तिसी २ के स्वरूप को प्राप्त होजावेगा ॥ २२ ॥

जैसे कि भुङ्गी एक कीड़ा दूसरे कीड़े को लाकर अपने दावाण में प्रवेश करदेता है तब वह कीड़ा उसके भय से उसके ध्यान करने से अपने पूर्व रूप को न छोड़कर उस पेशकारी के स्वरूप को प्राप्त होजाता है ॥ २३ ॥

हे भगो यदुराजा ! इस प्रकार से होने इतने गुरुओं से इन बुद्धियों को सीखा है अब अपने शरीर से जो बुद्धि सीखी है तिसको मेरे कहने से आप अवश्य करो ॥ २४ ॥

भीमरस्माभिकृतमावायदीपिका ।

गुरुत्वे हेतुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह । सत्त्वनिधनमुपासविनाशो विभ्रत्सम् किञ्च सततं सत्त्वतमार्थ्युदकं दुःखमेवोत्तरफलं विभ्रत्सवृक्षा सततार्थ्युदकं उत्तरफलं यस्य तत्त्वनिधनं विभ्रत्सविवेकहेतुत्वमाह । नरानां नि । तथा यथाशक्त

(१) विभ्रत्सम् सत्त्वति शुक्लपक्षीय पाठः ।

(२) यत्प्रियच्चिकीर्षु लोति विजयपञ्च बीररा० सिद्धान्तप्रदीपेण पाठः ॥

भीषणस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवमत्युपकारित्वेऽपि देहे नैवाऽस्या कर्तव्येत्याह तथापीति ।
 पारक्यं श्वसुगालादिमक्षमिति निश्चितवान् ॥ २५ ॥

सततार्थयुर्दर्शनां प्रपञ्चयति । जायते हि ज्ञायाम् । यस्य देहस्य
प्रियचिकीर्षया भोगसम्पादनेच्छया जायादिवर्गान्वितत्वन
पुण्याति पुरुषः कथम्भूतः सकृच्छं यथा भवति तथावरुद्धानि
सञ्चितानि धनानि येन सः देहविशेषणं वा सदेहः स्वान्ते
स्वस्थायुषोऽन्तेऽवसीदति नश्यति किञ्च देहनाशेऽपि न दुःखस-
माप्तिरित्याह । अस्य पुरुषस्य देहान्तरबीजं कर्म सृष्टेति । वृक्ष-
स्येव धर्मो यस्य सः ॥ २६ ॥

किञ्च जिह्वेति । अमुं देहं तदभिमानिनं पुरुषं वा एकतो
रत्नं प्रति जिह्वा अपकर्षस्याच्छिन्नसि फर्हिं कदाचित्कर्षा पिपासा
जलं प्रति शिशो व्यस्रायं प्रति त्वक् रूपर्थं प्रति उदरमजमात्रं प्रति
भव्यां शब्दं प्रति घ्राणो गन्धं प्रति चपलहृक् रूपं प्रति कच
कचित्स्रस्त्रविषयं प्रति कर्मशक्तिः अस्त्वपि कर्मेन्द्रियम् लुनन्ति
ओटयन्ति ॥ २७ ॥

तदेवं देहो गुरुरित्यादिभिर्मिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्ये-
दानमिष्य देहस्यातिबुलेमतं दशषष्ठीश्वरनिष्ठां विषये ।
सृष्टेति द्वाङ्मात्रम् । पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषदेहम् ब्रह्मणो
ऽवलोकयाऽऽपरोक्षाय विषया बुद्धिर्यस्मिन्तत् तदुक्तम्, तासां
मे पौर्षी प्रियेति, श्रुतिश्च 'पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मे' त्यादिः
ईश्वरो हि करणाधिष्ठात्रीरग्न्यादिदेवता वागादिभिः सह सृष्टवान्
ताश्च तं प्रति मोगार्थं शरीरमयाचन्त स च ताङ्गो गोशरीरमश्व-
शरीरं पुरुषशरीरं यथाक्रममाकृतवान् ततस्ता देवताः सोऽब्रवी-
त्तथायाऽऽवतन् चक्षुरादिस्थानमस्मिन्देहे प्रविशतेति तदाह ।
ताङ्ग इत्यादि । तथा ताङ्गो गाभानयस्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति
तङ्गोऽश्वमानयस्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताङ्गः पुरुष-
मानयस्ता अब्रवन्सुकृतं वतेति च ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

देहो मातुषयन्तणोऽयं पूर्वायं बिभ्रदित्यस्यावृत्तिगौरवमतो
यत्नेति अनेन देहेनैव बिभृशामि अन्यत्रैतादृशतुल्यश्रमावात्
मास्या विश्वासः ॥ २५ ॥

सकृन्ल्लं सपरिश्रमं स्वरूपं वेदस्य यदायुस्तस्यान्ते स वेदोऽ-
वसीषति नश्यति वृक्षधमेति वृक्षो यथा वृक्षांस्तरुणीजं सृष्ट्वा नश्यति
तद्वत् ॥ २६ ॥

इदं कर्तुं भक्तमात्रं स्वभक्त्यर्थमाकर्षति स्वस्वाविषयम् आदा-
नगमनादिकं प्रति अन्यदपि कर्मैन्द्रियं हस्तपादापि एवं सर्वा-
णीन्द्रियाणि देहाभिमानिनं पुरुषं ओटयन्ति तन्नालुकूलो दधान्तः
बह्वय इति ॥ २७ ॥

उपपाद्य हेतुरुपया युक्त्या संसाध्य तत्र सततार्युद्धर्कत्वाद्भिः
रक्तिहेतुत्वं साधनयिं ज्ञानसामग्रीसङ्गावात् विवेकहेतुत्वमिति
क्षेयम् अयं प्रयोगः मनुष्यदेहो विरक्तिहेतुः सततार्युद्धर्कत्वात्
रोगादिवत् यन्नैवं तन्नैवं यथा देवदेहः एवं मनुष्यदेहो विवेक-
हेतुः ज्ञानसामग्रीसङ्गावात् देवदेहवत् यन्नैवं यन्नैवं यथा पश्यादि-
देह इति अपरोक्षाय साक्षात्करणाय तन्मोक्षहेतुत्वं भूतिः पूर्व

व्याख्याता तदाह । निरुक्तकथायां भुविप्रमाणमाह ताडयः करणा
 धिष्ठातृदेवताडयः गां गोशरीरमनयद्दो नोऽस्माकमयं गोदेहो
 भोगाद्यर्थं नैवास्ते न समर्थः एवमग्रेऽपि पुरुषं पुरुषशरीरं सुकृतं
 सुष्ठु कृतं घतं हर्षं ॥ २८ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चायम् ।

विड्मस्मसत्त्वानि यस्य निधनं विड्मस्मकमिहपावस्थाना
ब्रह्मर्ताति तत् विड्मस्मसत्त्वनिधने विमृशामि अनेन तत्त्वानि च
प्राकृतं ह्यवस्थेन विमृशामीत्यर्थः । पारक्ये क्रियाविशेषणम्
परलोकाभिप्रायं विमृशामि विचारणातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्प्रियाचिकीर्षुतया यस्य देहस्य प्रियाचिकीर्षुतया
सदेहः प्रस्य पुरुषस्य कर्मबीजं मृष्टा इत्युत्तमानभर्मा स्नान्तकाले
ऽवसीदतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

पुरुषं मनुष्यं विधाय देवः चतुर्मुखः ॥ २८॥

भीमदीर्घराघवाचार्यवृत्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावदेहस्य गुरुत्वमाह । देह इति । गुरुत्वं हेतुत्वस्य
विशिनाष्टि विवेकविराक्तिहेतुरिति । विवेको ह्येवापाह-
यविमानः विराक्तिर्ह्येष विषये विरागः तयोर्हेतुः प्रवर्तकः तत्र
विराक्तिहेतुत्वं बदनं विशिनाष्टि । सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशो
विभ्रद्विभ्राणः प्राप्नुवन्निवर्त्यः । सततात्युदर्कं सन्ततमार्तिवृत्तमे-
वोदर्कमुत्तरोत्तरफलं विभ्रत् बद्धा सततमार्तिरेव उत्कर्ष उत्तरकाशो
यस्य सत्सत्त्वनिधनं विभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह । तत्त्वानिति । अनेन
देहेन तत्त्वानि प्राकृतानि यथावद्विमृशामि एवमुपकारित्वेऽपि तस्मि-
न्प्राकृत्यां न करोमिमाह । तथापीति । पारक्यामिति श्वसृगाब्जादि-
भक्ष्यामिति व्यसितः निश्चयवानसङ्गः तस्मिन्निमित्तमानयहितश्च-
रामि ॥ २५ ॥

सततात्पुण्ड्रकंता प्रपञ्चयति । जायेति द्वाष्ट्याम् । स्तुप्रियचिकी-
र्षुतया अस्य देहस्य प्रियं कर्तुमिच्छोभां वस्तुता तथा जायादि-
वर्गान् वितन्वन् सम्पादयन् अर्थशब्दो वित्तपरः पुण्याति पुण्यात्
ततः किमत आह । स्वास्त इत्यायः पुमान् सकृच्छं यथा तथाऽवक-
क्षानि संश्रितानि धनानि येन सः सदेहः देहसहितः देहस्वार्थः । स्वा-
युषोऽन्तेऽवसीदति क्लिश्यति नश्यति तेन देहेन विरुज्यते इत्यर्थः ।
देहाधिगमोऽपि न दुःखपरिसमाप्तिरित्याह । अस्य देहान्तरस्य बीजं
निदानभूतं कर्मात्मकं बीजं सृष्ट्वावसीदतीति सम्बन्धः वृक्षस्यैव
भ्रमो पश्य सः यथा विनङ्क्ष्यमाणो वृक्षो वृक्षान्तरबीजं सृष्ट्वा
नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च एकतो रसं प्रति जिह्वाऽमुं देहिनमपकर्षन्ति कर्हिचिरस्फडाचि-
 स्यां पिपासा जलं प्रति शिश्नो वयवायं प्रति त्वक् स्पर्शानं प्रति
 लवरमश्रं प्रति भवशृंगं शब्दं प्रति घ्राणो गन्धं प्रति चपलाङ्गहाष्टिः
 रूपं प्रति कर्मेणशक्तिर्वागादिफर्मेन्द्रियजायमपि कश्च तत्सत्प्रति निवर्त-
 वचनादानगतिविस्मर्गादावपकर्षन्ति इत्थं बह्वयः सपरन्धो गृह्णन्ति
 गृहस्वामिनमिव लनन्ति ओटयन्ति ॥ २७ ॥

इत्थं देहस्य विवेकविरक्तिहेतुत्वं मुपपाद्येदानीमस्यैव देहस्येति-
दुर्लभमर्थं दर्शयन्मुक्तिसाधनानिष्टां विभज्ये ह्यहमाम् । सृष्टेति । देवश्च-
तुमुंशरीरकः परमपुरुषः आत्मशक्त्या कार्योपयुक्तस्तत्पुण्यकसिद्धः

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

विशेषणभूतयाऽज्ञया प्रकृत्या विविधानि पुराणि शरीराणि तेषां स्ववासस्थानत्वसाक्षात्पुरश्चन्द्रेण निर्देशः वैविध्यमेव दर्शयति द्वितीयादौ तत्र शरीरसूपाः सर्पणस्रमाणा दंशा दंशनस्रमावाः जन्तवस्तास्तायत्सृष्टेति सम्बन्धः तैस्तैः सृष्टैरतुष्टैश्च यस्य सः स्वक्यास्त्रिचैतनोऽज्जीविषया प्रवृत्तत्वाद्ब्रह्मादीनां मुक्तिसाधनानुष्ठानानि ह्येवास्मात्सृष्टदृश्य इति भावः । पुरुषं मनुष्यं विधाय सृष्ट्वा मुहं हर्षमाप जेमे तत्र हेतुत्वेन पुरुषं विशिनष्टि । ब्रह्मावलोकाधिपणं ब्रह्मदर्शनसमानाकारा धीरुपासनात्मिका मतिर्बहिर्मुखं ब्रह्मदर्शनसमानाकारोपासनात्मकयोगानुष्ठानयोगमित्यर्थः । ब्रह्मणोऽवलोक्य अपरोक्षाय धिषणा प्रीतियुक्ता मतिर्बहिर्मुखीति वा ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुतोऽप्राह । विरकीति । सर्वं प्रवृत्तानसमाहारो निर्धीयतेऽस्मिन् परमेश्वरे इति सत्त्वनिधनः तं सततमतिशयेनोच्चैरर्कः कथं ज्ञानसुखरूपः इति सततात्पुङ्गवो भगवांस्तं विभ्रव देहः विरक्तिविवेकहेतुत्वात्सत्त्वनिधनस्य सततात्पुङ्गवस्य हरेरभिष्टुनत्वाच्च यथावत्सत्त्वविचारसाधनत्वाच्च गुरुत्वमित्यर्थः । तर्हि ह्यस्य कुत इति तत्राह तथापीति । पार्श्वं परकीयं मातृपित्रादेरधीनमित्यवसितो निश्चितः ॥ २५ ॥

यो हरिणा प्रकृत्या मनुष्यजन्मप्रापितमानेन देहेन सर्वकामाद्रेष्ठं विना सेवते तस्यायं वृक्षबीजमिव संसारपरम्परारम्भकबीजमित्यनर्थहेतुरित्याह । जायेल्यादिना । जायादीनां प्रेक्ष्यचिकीर्षया कर्माणि कृतान्वयो जायादीन् पुण्याति स वृक्षधर्मो वृक्षसमानोऽन्ते सुकृद्जायादिपोषण एवावरुद्धमनाः स्वस्य बीजमिव स्थितं स्वदेहं सृष्ट्वावसीदति नित्यकलेशवान् भवतीत्यन्वयः यथैको वृक्षो बीजेन बीजान्तरपरम्परारम्भणहेतुस्तथायं देहोऽपि असृज्जायादिपोषणवृक्षबीजेर्देहान्तरपरम्परारम्भकारणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

अवलोकीत्युक्तं विवृणोति । जिहोति । अमुं ससारिणं कर्मशक्तिः पापबाहिल्येणापूषादृष्टशक्तिर्वा ॥ २७ ॥

अनेन सर्वभोगायतनेभ्यो विशिष्टज्ञानेन्द्रियादिमत्तया पुरुषार्थोपयोगित्वेनास्य भेदचादनेन रसादिविषयान् विजित्य पुरुषार्थाय साधनानुष्ठानं विधेयमभ्ययानयपरम्परा तद्वत्स्यैवेत्युक्तं तत्र सर्वस्मादस्य शरीरस्य भेदं कथमवसोवत इति तत्राह । सृष्टेति । अजया प्रकृत्या आत्मशक्त्या स्वाधीनसामर्थ्योपेतया पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषशरीरमवबोधधियुक्तं ज्ञानाभयम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

देहो मानुषलक्षणाऽयम् अनेनैव देहेनैव विमृशामि अन्यत्रैतादृशवृक्षचायभावात् ॥ २५—३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतसारांशदर्शिनी ।

गुरुत्वे हेतुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः तत्र विरक्तिहेतुत्वमाह । सत्त्वनिधनम् उत्पत्तिविनाशौ विभ्रतं तत् कीदृशं सतताच्चिरव उदकं वसन्तकलं प्रसृतं तत् देहकदेशः कुक्षिरपि द्वित्रदिवसीभमस्यमसंगृह्णन् विरक्त इवेति तस्मादप्यसंग्रहं शिञ्चेत् विवेकहेतुत्वमाह । तत्त्वानीनि । यथेति यथा तत्त्वानि विमृशामि तथैव भोगादीन्द्रियवता अनेनैव अभिगम्यप्रापकभवणकीर्तनादिमयं भक्तियोगमपि प्राप्नोमीत्यर्थः । यथा कश्चिद्भक्तिको महाभक्तः सर्वरसास्वाद्यपि रसाक्षिप्तः किन्तु हरिरसासक्तोऽनुरागी स्यात् एवं जिह्मामि घृतादिसर्वरसास्वादिभ्यः न तत्तत्सम्पर्कवती किन्तु ताम्बूलरससम्पर्कवत्त्वेन हृष्टा यत् इयमरुणा स्यात् एवमत्युपकारिणि गुरावर्षास्मिन् देहं स्वीय इति स्थिर इति बुद्धिर्न कर्तव्येत्याह । पार्श्वप्रभृत् भ्यो वा भ्रष्टगावादिभ्यमित्यवसितं निश्चयोऽस्मिन् सः पार्श्वमिति क्लीबत्वमायम् अतएवासङ्गः अप्रासक्तिरहितश्चरामि ॥ २५ ॥

अनु विरक्तिविवेकमक्तियोगप्रदातुः सर्वेष्वपि गुरुषु भेदस्य देहस्यास्य नश्वरस्यापि सेवा परमासक्त्यैव कर्तुं युज्यते अन्यथा कृतघनत्वलक्षणां दोषः स्वादित्यतः कथमसङ्ग इति श्रुते सोऽस्य विचित्रचरितोऽयं गुरुर्हेतुः परमासक्त्या सेव्यमानोऽज्ञायं विवेकवैराग्यादिकं किमपि नोपदिशति प्रत्युत संसारमहान्धकूप एषनिःक्षिपतीत्याह । जायेतिज्ञाप्याम् । यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षया जायादीन् वितन्वन् विस्तारयन् सन् पुण्याति यस्य देहस्य प्रीतिचिकीर्षा चेदुत्पद्यते तर्हि जायादीन् सम्पाद्य तानेव पुण्यातीत्यर्थः । सदेहः अवरोद्धधनः लुप्तविवेकादिविस्तः सन् स्नाने स्नानायुषोऽन्ते सकृच्छ्रं यथा स्यात्तथा अवसीदति नश्यति किञ्चास्य पुरुषस्य बीजं देहान्तरबीजं कर्म सृष्ट्वा येन पुनर्भवप्रवाहः स्यात् वृक्षस्यैवाधिरूपस्येव धर्मो यस्य सः ॥ २६ ॥

तस्मादस्मै गुरुवे देहाय केवलं प्राणधारणामात्रं भोजनं चैव तदप्यनासक्त्यैव प्रैषवाक्यं गुणैर्गुरुभूषा भक्ष्यास्मै भोगाश्चैदीयन्ते तर्हि शृणु तत्त्वमित्याह । जिहोताममुं देहासक्तं पुरुषमेकतः रसं प्रति जिह्वा अपकर्षति अभ्यः पातनार्थमाकर्षति आच्छिन्नमिति कर्हि कदाचित्सर्षां पिपासा जठं प्रति शिश्नो व्यवधायं प्रति एवं त्वगादयः स्पर्शादीन् प्रति कर्मशक्तिः कर्मेन्द्रियाणि च लुनन्ति ओटयन्ति ॥ २७ ॥

यस्मादयमपवर्गसाधक एव एव मनुष्यदेहः सृष्टस्तस्मादेनं नरकसाधनं न कुर्यादित्याह । सृष्टेति । पुराणि शरीराणि पुरुषं मनुष्यदेहं ब्रह्मणः परमेश्वरस्यावलोक्य साक्षात्कारे धिषणा बुद्धिर्यतस्तं तथाच श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्तरामात्रेति तथा तादृशो मामानयत् ता अनुवन् नवै नोऽयमलमिति तादृशोऽश्वमानयत् ता अनुवन् नवै नोऽयमलमिति तादृशः पुरुषमानयत् ता अनुवन् सुकृतं वसेति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तामेवाह । देहो गुरुरित्यादिना । देहस्य गुरुत्वं दर्शयितुं तं विशिनष्टि । विरक्तिविवेकहेतुरिति । विरक्तिहेतुत्वं दर्शयति । सत्-

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते मानुष्यमर्षदमनित्यमपीह धीरः ।

तूर्णं यतत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २६ ॥

एवं सज्जातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ।

विचराभि महीमेतां मुक्तसङ्गोऽनहङ्गतिः ॥ ३० ॥

नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलम् ।

ब्रह्मतद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामन्त्र्य गभीरधीः ।

वन्दितोऽभ्यर्चितो राज्ञा यतौ प्रीतो यथागतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सात्यकिं निरन्तरं बुद्धिमेवोत्तरोत्तरफलं यस्य तत्सत्त्वविधनमु-
त्पासितमयं विभ्रतस्म विवेकहेतुत्वं दर्शयति । तत्त्वानीति । यथा
प्राप्यत तत्त्वानि चिदचिदब्रह्माख्यानि विमृशामि चिन्तयामि
एवं यद्यपि शरीरमुपकारि तथापि पारस्पर्यं श्वसृगाक्षादिमह-
मिति अवसितः कृतनिश्चयः प्रसङ्गः देशदो नि सङ्गो विच-
रामि ॥ २५ ॥

किञ्च संसृतिहेतुश्चयं देह इत्याह । जायते । यस्य देहस्य
प्रियचिकीर्षुतया सङ्कल्पं यथा भवति तथा प्रवक्तव्यमनः । अथ
कस्य पित्रादिभ्यः संसृष्टा खालये स्थापितं भवेत् येन स जनः
जायादिकं वितन्वन् विस्तारयन् पुण्यमिति सदेहः ब्रह्मभूमौ
ब्रह्मवद्भूमौ यस्य सः अस्व संसारस्य पुनः पुनर्जन्ममरणस्य-
धीजे कमं सृष्ट्वाऽवसीदति नश्यति ॥ २६ ॥

किञ्चेन्द्रियद्वारापि देहः संसृतिहेतुरित्याह । जिह्वैकत इति ।
अमुं जनं जिह्वा एकतो रसं प्रति अपकर्षति परमेश्वरमज-
नाह्वारयित्वा रसासक्त करोति कर्हि कश्चित् तर्षा पिपासा
एकताः पानं प्रति शिशोऽन्यतो विस्रायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति
उदरं भोजनं प्रति अक्षयो शब्दमिति श्रोत्रो गन्धमिति श्प-
लस्रमयं प्रति कर्णं कश्चित् स्पर्शमिति कर्मणि शक्तिरस्य
तत्त्वया कर्मेन्द्रियम् एकस्य यष्टुमिरुपकरणे दृष्टान्तः यथा
बहुयः सपरस्वो गेहपतिं पृथक्पायासक्तं भर्तारं लुनन्ति खल-
कायाभिमुखीकरणेन इष्टकावाहिषुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थस्तद्वत् ॥ २७ ॥

एवं देहस्य संसृतिहेतुत्वं छात्र्यां प्रदर्श्य भोज्यहेतुत्वं दर्श-
यति । सृष्टेति छात्र्याम् । पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषदेहम्
ब्रह्मावलोकाय बृहद्गुणशक्त्यादिमङ्गलवद्विषयकज्ञानाय विषया
बुद्धिर्यस्मिन् तत् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

वैराग्य तथा विवेक का हेतु यह शरीर है सदा काय पुःख
युक्त है उभयति नाश दोनों इस के होते हैं इस को मैं आरय

करता हूं यह भी मेरा गुरु है इस देह से जैसे तैसे रहकर मैं
तत्त्वों का विचार करता हूं फिरभी परायाहै ऐसा निश्चय
करके सङ्ग छोड़कर विचारवा हूं ॥ २५ ॥

भार्या पुत्र धन पशु भृत्य घर कुटुम्बी इन सबों को
इसी देह के प्रीति करने की इच्छा से पोषण करता है
इतना विस्तार करता हुआ भी अन्त में घनादिक सबों
को छोड़ कर फिर दूसरे देह का बीज बो कर ब्रह्मसरी
का किशोरावस्था देह नष्ट होजाता है ॥ २६ ॥

इस देह को एक तरफ से रस के बिसे जीम खींचती
है कभी प्यास खींचती है कभी लिङ्ग इन्द्रिय मैथुन को
खींचता है त्वक्का सुन्दर स्पर्श को खींचता है उदर अन्न
को खींचता है भ्रमण गतितादि सुनने को खींचता है नाक
सुंघने को खींचता है कर्णों अपसराष्टि रूप को कर्णों कर्मादि
कों को हस्त वादादिक ऐसे बहुतसी सौतिन जैसी एक
पक्षी को खींचे तैसे सब इन्द्रिय इस देह को हैरान करती
हैं ॥ २७ ॥

परमात्मा ने सृष्टि के समय में अपनी शक्ति माया से
बहुत सारे पशु पक्षी हांथ अच्छी भादि नाना प्रकार के शरीर
बनावे परन्तु उन शरीरों से सन्तुष्ट नहीं भवे फिर मनु के
ज्ञान वाले इस मनुष्यशरीर को बनाया तब परमेश्वर सन्तुष्ट
भवे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तस्माद्ब्रह्मनां सम्भवानां जन्मनामन्ते मानुष्यमनित्यमप्यर्थं
पुरुषार्थप्राप्तकं देवा लुब्धेवमनुमृत्यु अन्त्यु निरन्तरं मृत्यवो यस्य
तद्यावन्न पतेचावदेव तूर्णं शीघ्रं निःश्रेयसाय यतत विषयः
पुनः सदेतः पञ्चादियोनिष्वपि स्यादेव ॥ २६ ॥

तदेव देवोपादेयविवेकं बहुधा निरूप्येदानीं यदुक्तं त्वं तु
फलपः कविर्देव इत्यादि तत्रोत्तरमाह । एवमिति । एवं बहुभ्यो
शुक्रभ्यः शिक्षितेन विशिष्टं ज्ञानमेवालोकाः प्रदीपो यस्य सः

अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः ।

सर्वसङ्गनिविर्मुक्तः समचित्तो बभूवह ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

सप्तम्यन्ते वा आत्मविशेषणस्य आत्मनि स्थित एव महीं-
विचरामि ॥ ३० ॥

ननु किम्बहुमिर्गुणमिह ॥ श्वेतकेतुभृगुप्रमुखैर्बहवो गुरव
आभितास्तत्राऽह । नह्येकस्मादिति । बहुधा सप्रपञ्चनिप्रपञ्चभेदा-
दीभिः असम्भावः तैरे परमार्थोपदेशगुरवः किरन्वन्वयव्यतिरे-
काश्रयाभारमन्यसम्भावनादिमात्रनिवर्तकास्तेषां बहुत्वं युक्तमेवेति
ज्ञानप्रदं गुरुमेकमेव वक्ष्यति मन्मथि गुरुं शान्तमुपासीतेति
उक्तञ्च "तस्माद्गुरुमपश्येत् जिज्ञासुः श्रेयससामि"ति ॥ ३१ ॥

विप्रो दृष्टात्रयः योगिनिमापुरुषमयी यदुद्देहयाद्या इत्युक्त्वात्
अथागतं तेष्वयं सदृक्कृपा यथावित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मगवान् स्त्रीयं ब्रह्मवित्कुलमिति श्लाघते नः पूर्वेषां पूर्वज
इति अत्र संग्रहश्लोकाः ।

कपोतमीनहरिणकुमारीगजपञ्चगाः ।

पतङ्गः कुरुराश्वाश्चैवार्थे गुरवो मताः ॥ १ ॥

मधुकर्ममधुहतां च पिङ्गला च द्वयोस्त्रयः ।

उपादेयार्थविज्ञाने शेषाः पृथ्व्यादयो मताः ॥ २ ॥

तद्वान्तरमेदश्च तत्र तत्र स्फुटीकृतः ।

अध्यायव्रित्तये चाष्ट नवाष्टाधीरिताः क्रमात् ॥ ३ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीराधारमणकासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तस्मात् मनुष्यदेहस्य पुल्लिंगत्वात् मानुष्यं मनुष्यदेहं देवात्
पूर्वसुकृतात् ॥ २९ ॥

तदेव पञ्चविंशतिगुरुभ्यः शिञ्जितार्थकथनप्रकारेण तत्र
अधुप्रश्ने शिञ्जितेन शिञ्जादिभ्यः समादिना आत्मनि स्वरूपे
ब्रह्मणि स्थित एवेति न बाह्यविषये ममेच्छेति भावः ॥ ३० ॥

एते उपावहारिकपदार्थाः अन्वयव्यतिरेकाश्रयां तत्तत्समाख्यां
द्वयोपदेयत्वादिभिर्निबेधाश्रयमित्यर्थः । असम्भावना गुरुपविष्ट
कन्देहः आदिना विपरितभासनाग्रहः ॥ ३१ ॥

सदृक्कृपेति । साधुसङ्गस्य कर्मजत्वं परादृतम् ॥ ३२ ॥

[६३]

समचित्तोऽभिज्ञात्मनिष्ठो बभूव यद्वा स्वर्गोपवर्गनिरत्येषु सम-
चित्तः एकान्तमको बभूवेति कपोतादयोऽष्टौ हेयार्थे गुरव इति
कपोतवत् सङ्को हेयः मीनवद्व्यासकिहेया हरिणवत्कन्द-
सकिहेया कुमारीकङ्कणवत् सजातीययोगिसङ्कोऽपि हेयः गज-
वत् स्पर्शासकिहेया सर्पवज्जनसङ्गनिवर्तनिकेतादिकं हेयं पत-
ङ्गवदूपासकिहेया कुरुरेण यथामिषं स्वकं तथा घनादिपरि-
ग्रहो हेय इत्यर्थः । मधुकृदादयस्त्रयो द्वयोर्द्वयोपदेययोगुरवः तत्र
मधुकृदन्माधुफरीवृत्तिसारसङ्गप्रहावुपादेयौ तत्सजातीयमधु-
माक्षिकावत् सङ्गग्रहो हेयः मधुहस्तः परदुःखदानेन सञ्चितप्रदण्य
हेयम् उच्यमन्तरेव देहनिर्वाहकमोग उपादेयः पिङ्गलाया आशा-
मयी पूर्वावस्था हेया नैरादयमुपादेयं पृथ्व्यादीनान्तु सहना-
दयः सर्वे एव प्रमो उपादेयाः इति विवेचनीयं तेषां पृथ्व्या-
दीनामवान्तरमेद इति यथा पर्वतवृक्षभेदेन पृथ्व्या द्वैविध्यं यथा
हरिणस्यावान्तरमेदः शृङ्गशृङ्ग इत्यादि यथास्माभिस्तत्र तत्र
प्रकरणे स्फुटीकृतः व्याख्यानान्न व्यक्तीकृत एव एवं प्रथमतः
षडध्यायान् विहाय क्रमात् अध्यायानां व्रित्तयं तस्मिन् तत्र
सप्तमेऽष्ट गुरवः अष्टमे नव नवमे चाष्टौ गुरवः हरिताः
कथिताः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीराधारमणकासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिने टिप्पणे

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

बहुसम्भवान्ते अनेकजन्मावसाने अनु मृत्यु यावत्तपतेव तावत्-
तेत विषयः खलु सर्वतः स्वात् निःश्रेयसवत्तस्य देशनिवमो
नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

आत्मनि विज्ञानमेव प्रकाशकं यस्य स विज्ञानाख्योक्तः ॥ ३० ॥
एतद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दोऽत्र ज्ञानवाची इव ज्ञानमवयवं समाश्रय-
धिकरहितम् एतत्सुदृढं ज्ञानान्तरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३१—३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत एवमतो बहूनां सम्भवानां जन्मनामन्तेऽतिदुर्लभ-
मनित्यमप्यर्थं समीहितपुरुषार्थप्रापकम् इदं समीहितमानुषं
जन्म तुल्यसुखदुःखः सन्नमुत्पद्युः सन्नपृष्ठतो मृत्युर्नश्य तदिव
शरीरं यावन्न पतेन्न विपद्येत तावदेव तूष्णीं भ्रष्टेति निःश्रेयसाय
मुक्तये यतेत यत्नं कुर्यान्नतु कामार्थमित्यर्थः । तस्य कामस्य
सुखमत्वादिति भावः । तदाह । विषयः सल्लु सर्वतः स्यात्सर्वतः
सर्वत्र श्वशूकरादिजन्मस्वपि विषयः स्यात्सुखमः स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रश्नोत्तरमुपसंहरति । एवमिति । एवमित्यं मतिं शिक्षयन् जातं
वैराग्यं यस्य सः आत्मनि विषयभूते विज्ञानमेवावधोक्तः तत्स्वरूप-
स्वभावप्रकाशकं यस्य सः अत एवानाहं निवेदं हात्माभिमानर-
हितः मुक्तः सङ्गो देहतुल्यमिषु येन तथाभूतोऽहमेतां महीं
विचक्षणमि पर्वतामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नन्वेकस्मादेव गुरोः किमेते सर्वेऽपि न शिक्षिता इत्यत
आह । नहीति । सुस्थिरं सुपुष्कलं च ज्ञानं गुरुकस्माद्गुरोः
सकाशास्वात्मिकं ननु बहुष्व एवेति भावः । तर्हि काप्यविश्वासाद्-
स्थितेमेव स्यादत आह । ब्रह्मादिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र ज्ञानपरः इदं ज्ञान-
मद्वितीयं समानाधिकरहितम् एतस्य तुल्यं ज्ञानान्तरं नास्तीत्यर्थः
ऋषिभिर्बहुधा गीयते वर्यते पृथिवीवाय्वादिवृष्टान्तेन शिक्षित
इत्यर्थः । पृथिव्यादयः शिक्षागुरो ननु ब्रह्मविद्योपदेष्टारः अतस्त-
द्ब्राह्मणं न दोषोवेति वदतस् सर्वे गुरुमयद्वयमिवमपि ब्रह्मैव
परमपुरुष एव पृथिव्यादिगुरुमयद्वयकुर्यावस्थितः सैक
एवेति भावः । अनेनाचार्यदेवो भव आचार्यो मां विजानीयादिति
विहिता देवताचार्योस्तादात्म्यबुद्धिः कर्तव्येति । सुस्थितम् ॥ ३१ ॥
अब्रह्मभूतसुखसंवाद्मुपसंहरति श्रीमद्भागवतम् ॥ इतीति । स विप्रो
वृत्ताभिः योगिभिर्मापुरुषाभी यदुद्देष्टव्याः इत्युक्तत्वात् यदुद्देष्ट-
व्येष्टव्याश्चेति द्वन्द्वः गभीरभोऽपारज्ञानः आमन्त्र्य पृष्ट्वा राज्ञा यदु-
च्यतेतोऽर्चितोऽस्त एव प्रीतः सन् यथागतं यथै इति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

तदुपदिष्टस्यानुष्ठितत्वं दर्शयति । अब्रह्मभूतसंज्ञ इति । सर्वेषां
नोऽस्माकं पूर्वजः ब्रह्मः स बहुः सर्वस्मिन् देहे तदनुबन्धिनि
च सङ्गाद्विनिर्मुक्तः समचित्तः शीतोष्णसुखदुःखादिषु तुल्य-
चित्तः यथा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वदर्शनः मुक्तश्चेति शेषः बभूव
इति निश्चितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं परमपुरुषार्थाय प्रयतनीयमित्यर्थः सूचितं स्पष्टमाह ।
लुब्धवेति । बहुसंभवान्ते बहुजन्माप्रसाने अनुत्पद्युः पृष्ठतोऽनुगतां
न्तकं शरीरवाप्राप्रवन्तोऽपि नानुष्ठेय इत्याह । विषय इति । धीरः
क्षानित्यमर्थमिदं शरीरं यावन्न पतेन्नतः पूर्वमेव निःश्रेयसाय
यतेतैत्यन्वयः ॥ २६ ॥

निश्चितार्थमाह । एवमिति । आत्मनि विज्ञानालोकः परमात्म-
विषयविज्ञानलक्षणप्रदीपः प्रकाशः ॥ ३० ॥

एकस्माद्गुरोः स्वार्थं सिद्धं बाहुल्यार्थिप्रयोजनं स्वस्मादे-

संगत्वादिक एव तात्पर्यार्थं इत्यत्राह । नहीति । सुष्ठु पुष्कलं
पूर्णं तत्र हेतुमाह । ब्रह्मोति । बहुधा गीयमानत्वादल्पबुद्धेर्नि-
श्चयो न स्वादित्यर्थः । हीत्यनेन—

एकस्मात्तु गुरोर्ज्ञानं जायते नैव कस्याचित् ॥

एकस्मादेव जायते योग्यो ब्रह्मपदस्य तु ।

स्वयं तूपादिशेज्ज्ञानं वैरिञ्चिपदयोगिनः ॥

अनुग्रहात्तेन चापि ज्ञानं इत्था विमुक्तिः ।

ज्ञानं प्राप्य बहुष्वोऽपि न ते मुक्तिश्चतुर्मुखात् ॥

ज्ञानमप्राप्य तेषां तु ज्ञानदो विष्णुरेवहीति ।

वाक्योक्तविशेषं सिद्धावलोकनम्यायेन सूचयति ॥ ३१—३२ ॥

समे ब्रह्मणि चित्तं यस्य स तथा ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वेक एव योग्यो गुरुः कर्तव्यः तस्मादेव सपरिकरं ज्ञानं
सेत्स्यति किम्वा मतान्तरज्ञा एवान्ये प्रष्टव्याः किं गुर्वोमासेव्या-
वहारिकपदार्थैरित्याशङ्क्याह । न हीति । एकस्मान्मुख्याद्गुरोर्ब्रह्म-
सुपुष्कलं सुस्थिरं यज्ज्ञानं तदपि न स्यात् न सम्पद्यते कुत-
स्तत्राह । ब्रह्मोति । तत्तन्मतेन मतिमद्भादित्यर्थः । तस्मान्महागुरु-
विष्टमतपोषाय तद्विरुद्धमतनिरसनाय च स्रबुद्ध्या मननाय
व्यावहारिकपदार्था एव गुरुत्वेन सम्भाविताः ननु कापिद्यादि-
मतान्तरस्यापका इति भावः ॥ ३१—३३

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनित्यमपि अर्थं नित्यस्यापि वस्तुनः प्रापकं तस्माद्विदं
यावन्न पतेन्न तावदेव निःश्रेयसाय यतेत यत इदम् अनुत्पद्युः
अन्वन्तु जातस्याप्य पश्चात् पश्चादेव वर्तमानो मृत्युर्नश्य तत्
सुखमङ्गुरत्वेनैव विश्वस्तमित्यर्थः । विषयः पुनः सर्वतः स्वादित्यो-
निश्चयि प्राप्तः स्यादेव ॥ २६ ॥

यदुक्तं त्वस्तु करुणः कविर्दक्ष इत्यादि तत्रोत्तरमाह । एव-
मिति । आत्मनि ब्रह्मज्ञानमपरोक्षानुभवस्तत्रैवावधोक्तो हृदि-
तात्पर्यं यस्य सः ॥ ३० ॥

ननु मदमिदं गुरुं शास्त्रमुपासीतेति तस्माद्गुरुं प्रपद्येत
जिज्ञासुः श्रेय उच्चममिदं श्रुतिज्ञं एक एव गुरुराभयणीयोऽव-
गम्यते । नापि श्वेतकेतुभृगुप्रमुखैर्ब्रह्मो गुरुः भाविताः सत्यं
ममापि मन्त्रोपदेष्टा गुरुरेक एव उपास्यो वर्तते । किन्तुपास-
नायामानुकूल्यप्राप्तिकूल्यदृष्टान्तभूता एते पदार्थाः परानुदय-
गुरुकृता इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मे शिक्षागुरु एवेति श्रेयाः ॥
तथाहि स्नागिचरशौरुपनिबद्धौ श्लोकौ । “कपोतभीनहृदिणां
कुमारीगजपक्षगाः । पतङ्गः कुरुरश्वाद्यौ हेमार्थं गुरुवो मताः
मधुकर्मधुइक्षौ च पिङ्गला च ब्रह्मोत्थः । उपादेयार्थविधाने शेषाः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

-----*-----

श्रीभगवानुवाच ॥

मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः ।

वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् ॥ १ ॥

अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् ।

गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारम्भविपर्ययम् ॥ २ ॥

सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोस्थः ।

नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ॥ ३ ॥

निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् ।

जिज्ञासायां सम्प्रवृत्तो नाद्रियेत् कर्मचोदनाम् ॥ ४ ॥

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान् मत्परः क्वचित् ।

मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकम् ॥ ५ ॥

अमान्यमत्सरो दत्तो निर्ममो दृढसौहृदः ।

असत्त्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ॥ ६ ॥

जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ।

उदासीनः समं पश्यन् सर्वेष्वर्थमिवाऽऽत्मनः ॥ ७ ॥

विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादेहादात्मैक्षिता स्वदृक् ।

यथाऽग्निर्दारुणो दाह्यादाहकोऽन्यः प्रकाशकः ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

चतुर्विधतिगुणयोगाद्यध्वसमाधनाभुवः ॥

उद्धवस्याऽऽत्मतत्त्वाण्यै साधनोक्तिरतः परैः ।

दशमे वेदसम्बन्धसंस्मृतिर्नाऽऽत्मनः स्वतः ॥

इत्येतद्वर्णयामास मतान्तरनिरासतः ।

तदेवमन्वयव्यतिरेकायां मुत्पलविवेकज्ञानस्य तत्त्वज्ञानाद्या-
दित आरम्भ साधनान्युपादिशति भगवान् मयोति । मया पञ्चरा-
त्राद्युक्तवैष्णवधर्मेष्ववहितोऽप्रमत्तः संस्तद्विरोधेन वर्णाश्र-
मचारमनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

कथमकामात्मता सम्भवति तत्राऽऽह । अन्वीक्षेतेति । स्वधर्मे-
र्विशुद्धचित्तः सन् देहिनां विषयेषु सत्यत्वाभिमानवशेन ये सर्वे
आरम्भास्तेषां फलवैपरीत्यं पश्येत् एव फलवैपरीत्यादकामः
कथम् ॥ २ ॥

किञ्च काम्यविषयाणां मिथ्यात्वात्पूर्वात् । सुप्तस्येति ।
विफलोऽर्थवान्मनः सत्त्वप्रयोगः इन्द्रियैर्वा बहिर्नामा बुद्धिः सा
विफला नानात्मकत्वात् ऐन्द्रियकत्वाच्च मनोजन्यस्वप्ननोरय-
वदिति ॥ ३ ॥

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिविष्टयोः ॥
निष्कर्ममिदिके कुर्यात् प्रत्ययामजिहासयेति ।
स्मृतिरतः प्रवृत्तं काम्यं कर्म स्वजेष्विषुषं निष्कर्ममिदिके-
कमेव कुर्यात् आत्मविचारे तु सम्बद्धं प्रवृत्तं निवृत्तकर्मचो-
दानामपि नाद्रियेत् ॥ ४ ॥

किञ्च यमानभीक्ष्णानीनभीक्ष्णमादरेण सेवेत । शौचादींस्तु
नियमान् क्वचिद्यदा शक्तिस्तदा आत्मज्ञानाविरोधेन यमान्
वाच्यं नियमांश्चैकोनविधोऽप्यापे वक्ष्यति । किञ्च यमेष्वप्यादरे

श्रीशिवस्वामिकृतमाध्यायदीपिका ।

परिच्छिन्नं गुरुमुपासीतत्याह । महामिहामिति । महात्मकं मह-
त्त्वम् ॥ ५ ॥

गुरुतेवकस्य समानाह । समानीति । दक्षोऽनखसः निर्ममो
जायादिषु ममताशून्यः गुरो तु ददसौद्वयः असत्त्वरोऽयमत्रः
असत्त्वत्वात् स्वार्थाभावरहितः एतान्येव शिष्यस्य कल्याणानि
हेयानि ॥ ६ ॥

ननु सुजायादिषु कथं निर्ममः स्वात्तत्राऽऽह । जायेति ।
श्रीशिवस्वामिदेव विवेकं दर्शयति । आत्मनोऽर्थं प्रयोजनं सर्वत्र सम-
मितं पश्यति अत्र ममावः सर्वदेहेस्वामिनः एकत्वात्त्यायादिवेदे-
ऽस्मिन् स्वदेहे आत्मनोऽर्थः सुखादिः सम एव केन विशेषे-
णैतद्वेष्य ममत्वाभिनिवेश इत्येवमुदासीनः सन् गुरुं प्रपद्ये-
तेति ॥ ७ ॥

अहो कोऽसौ देहादिभ्यतिरिक्त आत्मा यस्यैक्यादर्थः सर्वेषु
समः समात्माह । विषयज्ञ इति । स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादत्माऽन्यो
यतो विषयज्ञः देहा वैषय्यं दर्शयति । इच्छिता स्वहगति
द्रष्टा हि देहादिषु सुखाः स्वप्रकाशजं जडादिषु सुखाः तयोरेत्येव
दृष्टान्तः यथाशिवोदकः प्रकाशकश्च दद्यात्प्रकाशं दारुणः
काष्ठारम्भस्तदाहिति ॥ ८ ॥

श्रीशिवस्वामिप्रणीतमाध्यायदीपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

समुर्विशतिगुरुणां धारणा कथनं तेन अस्मा वा सम्मा-
यता आत्मानुभवे स्वयोग्यताध्यवसायस्तस्या भुवः स्थानस्यो-
क्तस्वात्मप्राप्तये अतो भवमाध्यायात् परैरध्यायैः श्रीकृष्णकर्तृका
साधनोक्तिर्विश्रुते सतः स्वरूपतो न इत्येतत् जीवसंसृतेरथास्तवत्वं
मतान्तरनिरासतः सीमांसकमतनिराकरणेन तदेवं चतुर्विंशति-
गुरुवर्णनप्रकारेण अन्वयव्यतिरेकाऽयां हेतोपादेयत्वेन विनिर्दिष्ट-
आत्मा तद्विशेषेण वैष्णवधर्माविरोधेन अकामात्मा निष्कामः ॥ १ ॥

श्रीकृतस्य पुनरुत्थागासाहिष्णुत्वमभिनिवेशकतेन ॥ २ ॥

मिथ्यात्वात्प्रकामः स्वादित्युपपन्नः प्रयत्नः मिथ्याभूतः
अत्र प्रयत्नस्यैव अहिनीकावुक्तिरिति भक्तिरूपाऽभेदात्प्रधीष्टु
नामात्मिका न भवति मगधूपाख्यनैकात्मकत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र कात्यादिचतुर्विंशकमेव मत्पर इति क्रियाश्रयेऽपि
शोऽयं महाश्रयं विना सर्वमपि तत्तद्व्यर्थमित्यभिप्रायतु सम्पक्
प्रवृत्त इति प्रवृत्तेः परमवैराग्यपूर्वकत्वं सूचयति यथोक्तं श्री-
गीतायु "आदुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य
तस्यैव शमः कारणमुच्यते । यदा हि तेन्द्रियाण्यु न कर्मसंयु-
यन्ते । सर्वसंकल्पसन्त्यासी योगारूढस्तदुच्यते" इति ॥ ४ ॥

यमानिष्यकं मत्पर इति महाश्रयं विना यमादीनामपि
वैफल्यमिति सूचयति कचिदावश्यकमलभुञ्जोत्सर्गादौ यथा-
वाकीञ्च पाठः ॥ ५ ॥

महामिहामिति शुभकर्म आदरं कर्तव्यताभिनिवेशं मद्रूपमिति
गुतासीश्वरदक्षि विषये पेऽमानित्वादयो गुरुसेवकस्यावश्यकसं-
व्यवस्थायां अत्र एतान्येव शिष्यस्य श्रोतव्यानि वक्ष्याम्यपि
अगानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

जायादिषु उदासीनः ममताविशेषमभावयन् सुखादिरित्य-
त्रादिना दुःखहात्यादिकं श्रेयम् ॥ ७ ॥

इच्छिता द्रष्टा स्वहृक् स्वप्रकाशः विषयज्ञयोर्विद्वज्ज्ञानयो-
र्देहात्मनोः अन्यत्वे भिन्नत्वे ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

॥ १ ॥ २ ॥

मेवार्थधीः मेदविषयधीः आत्मनि देहमेदारोपः विकलः
नानात्मकत्वात् आत्मन्विद्यमानः मनुष्यत्वादिगोचरत्वात् ॥ ३ ॥

कर्मचोदनां कान्यकर्मचोदनाम् ॥ ४-६ ॥

सर्वेषु जायापल्यादिषु उदासीनः सर्वेषु समं साधारणी
पश्येत् ममैवेति न जानीयात् आत्मनोऽर्थमिव स्वकीयतयाभि-
मतोऽर्थोऽहिं पुत्राभिभिर्भुज्यते एवं पुत्रादयोऽपि न ममैवेति
पश्येदित्यर्थः ॥ ७-८ ॥

श्रीमदीश्वरस्वामिप्रणीतमाध्यायदीपिका ।

तदेवमवधूतपदसम्वाङ्मुक्तेन स्वबुद्धिः स्वयमेव शिष्यणी-
येत्यभिधाया साक्षान्मुक्तिसाधनभूतब्रह्मोपासननात्मकं भक्तियोगं
तदङ्गभूतो कर्मज्ञानयोगावस्थानि च साधनानि उपदिशति
श्रीमगवान् । मथेत्यादिना । मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेनोदितेषु
पञ्चरात्रगीतादिमुक्तनोपदिष्टेषु अधर्मेषु स्वरूपानुरूपधर्मेष्वनव-
न्दनादिष्ववहितः प्रमादरहितः अप्रमादेन ताननुतिष्ठन्नित्यर्थः
महाश्रयः अहमेव सर्वान्तरात्मा आश्रयो यस्य सः महाश्रय-
सत्तास्थितिप्रवृत्तिज्ञानवान् अकामात्मा न कामेष्ट्यात्मा बन्ध सः
फलमिसन्धिरहितः स भावदेहं यथोभमकुलोचितमाचारं
समाचरेदनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

कथमकामात्मता सम्भवति इत्यत आह । अस्वीचेतेति । उक्तधर्मे-
र्विशुद्ध आत्मा मनो यस्य सः तत्त्वध्यानेन तत्त्वमनारोपितोकारः
आत्मपरमात्मनायात्मातु चिन्तनेन विषयात्मनां विषयप्रवृत्ति-
ज्ञानां देहिनां गुणेषु गुणपरिणामात्मकेषु फल्गादिविषयेषु
निमित्तेषु तत्त्वमित्यर्थः । ये सर्वे आरम्भा उद्योगास्तेषां विषयं
फलवत्त्वासं सुखार्थारम्भायाग्रन्ततो दुःखफलकत्वमित्यर्थः अस्वी-
चेत् पश्येत् सर्वारम्भविषयस्यास्वीच्याऽकामात्माता सम्भव-
तीति भावः ॥ २ ॥

तत्त्वध्यानेनेत्यनेनाऽतत्त्वध्यानस्य कामात्मतापादनकाराऽन्ततो
दुःखहेतुत्वादिफलत्वमिति सूचितं तदेव दृष्टान्तमुक्तेन विवक्ष-
यति । सुप्तस्येति । यथा सुप्तस्य पुच्छः विषयालोकाः प्रियाप्रिय-
विषयावभासः यथा वा ध्यायतो मनोऽस्थश्च विकलः नहि स्वाप्ता-
र्थकामादिशान्तेया फलित्वं नवा विषयध्यानात्मकमनोरथमात्रेण
प्रयुक्तं तौ नानात्मकत्वात् विकलौ प्रियाप्रियरूपेण विषयायां
नानात्मकत्वात्तयोर्नानात्मकत्वमवगन्तव्यं विकलत्वं च पुरुषार्थ-
शून्यत्वं तथा गुणैर्यो भेदः आत्मनि देवमनुष्यादिभेदः अर्थः
शब्दादिविषयश्च तद्विषया जीनानात्मकत्वाविकला नानात्मकत्वा-

श्रीमद्गीतासंवाचायैकतमभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

द्विजेतत् कार्थवानिस्त्वाहीनामप्युपश्रयं नानात्मकत्वात् कार्थ-
त्वादनित्यत्वाच्चिफल इत्यर्थः । अद्वैतमधीरिति पाठे मेवेन देवमनु-
त्वादिभेदेनात्मनि धीरित्यर्थः । आत्मनि देवादिदेवमदारोपो
विफलः नानात्मकत्वादात्मन्यविद्यमानतरतमदेवमनुत्पादिगोचर-
त्वाद्यर्थानामन्ततो दुःखहेतुत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यत् एवमतो मत्परः अहमेव परं उत्कृष्टः पुरुषार्थो यस्य
सः निवृत्तं फलादिषु च निष्काममनसप्रयोजनमिति बावत्त-
त्कर्म सेवेताचरेत् प्रवृत्तं फलदाया प्रवृत्तमैश्वर्यादिसाधनं
कर्मविमितिषावस्तकर्म त्यजेत् नन्विषसाधनतावधोभके सति प्र-
तये कथं तत्प्राग इत्यत आहार्थेन । जिज्ञासायामिति । जिज्ञासायां
ब्रह्मविचारे संप्रवृत्तः पुमान् कर्मचोदनां काम्यकर्मचोदनां तत्फले-
स्वल्पास्थिरत्वमुत्था नाद्रिषेत् ॥ ४ ॥

किन्तु अमान् बाह्यान्तःकरणनिग्रहोपाधानमीदृशं यौनः पुत्र-
नात्यादरेण सेवेत नियमान् शौचादींस्तु कचिद्यथाशक्ति सेवेतानु-
तिष्ठेत् मत्परोऽनन्यप्रयोजनः किञ्च भवतिमिति । भवतिष्ठं मामी
श्वरमभिजानातीति तथा ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः । मदारोपकं मत्परादात्म्यदृष्टि-
विषयं ज्ञानं जितेन्द्रियं गुरुमुपासीत ॥ ५ ॥

गुरुपासनस्य धर्मानाह । अमासीति । अमासी निष्कपटः प्रम-
त्सरः तस्मिन् तदनुचिन्तनि चार्थकामादिप्रयुक्तमात्सर्यरहितः
देवदेवतत्वेवापाकृताही निमग्नः देहाजुषन्धिषु ममाभिमानरहितः
तदमीमानस्य तत्त्वेवापादनं द्वायां नृपासनविरोधित्वाहिति भावः ।
गुर्वाधर्षं सौहृदं बन्धु सः इति पाठे इदसौहृद-
वानित्यर्थः । असत्त्वरं न त्वरया संहितः अव्यग्रः प्रवहितमनाः
इत्यर्थः । अर्थात् देवोपादियान् ज्ञातुमिच्छुः अनसूयदोषादिप्रकार-
रहितः अमोघवाङ्मया ब्रह्मपरहितः ॥ ६ ॥

कथं निमग्नता सम्भवेदत आह । जायेति । आदिशब्देन यथा-
दिसंग्रहः उदासीनः आसक्तिरहितः तेष्वौदासीन्येन निमग्नो
भवतीति भावः । कथमौदासीन्यं सम्भवेदत आह । समं साधा-
रणा पश्येत् समैवेति जायादय इति न विजानीषात् आत्म-
नोऽप्यमिव स्वकीयतयाभिमतोऽर्थो हि पुत्रादिभिर्भुज्यते एवं पुत्रा-
दयोऽपि न समैवेति पश्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥

मेवात्मधीरिच्छनेन नात्मा देवमनुत्पादिवरीराकारः किन्तु
ततोऽप्य इति सूचितं तदेव सख्यन्तं विषयव्यति । विषयव्यति इति
आत्मा स्थूलसूक्ष्मदेहादिलक्षणाः अन्यः भूतबुद्धीनिष्ठमनः प्राण-
सङ्घातात्मको देहः सूक्ष्मः तत्परिणामात्मकस्तु स्थूलः वैलक्ष-
य्यावदाऽर्थां धर्माध्यामात्मानं विचिनहि । शैशिला ब्रह्मा एतयो
बोधिं सततं ज्ञेयमिति तं विबुधिरिति मनुकोरिति भावः । देह-
स्वीक्ष्यो तेजिषा इति भावः । स्वहृत् स्वमात्मानं पश्यतीति स्वप्र-
काशः प्रत्यगित्यर्थः । देहस्तु परागिति भावः यथा दाह्यात् प्रका-
श्यात् दाहणः काष्ठादग्निदाहकः प्रकाशकस्यान्यस्तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुमुक्षुणा धरेत्परोक्षज्ञानमाश्रयमिति इतिहासमुखेनात्
तत्साधनानि निरूपयत्यस्मिन्प्रकाशे । तत्राहो यथाश्रमाचारा-

चर्याप्रकारमाह । मयादितेति । अकामात्मा फलामिच्छन्नि-
हितमनाः भूत्वा ॥ ९ ॥

सर्वसाधनेषु वैराग्यं प्रथममापाद्यमित्याह । अन्वीक्षेतीति
अन्तःकरणशुद्धिहेतुना यथाश्रमादिविहितान्वाये विमुक्तमा
पुमान् गुणेषु शब्दादिषु तत्त्वज्ञानेन पुरुषार्थसाधनतानिष्ठ-
यज्ञानेन विषयात्मना विषयेष्वासक्तचित्तानां हेतुना सर्वेषां कर्माह-
म्भायां विषयेषु फलवैपरीत्यम् अन्वीक्षेतेत्यन्वयः । अन्वीक्ष्यं नाम
यथावस्तु दृष्ट्वं तदेव पुरुषार्थसाधनं नान्वय ॥ १० ॥

शुक्तिरजतादिज्ञानवन्मुमुक्षुणा देवमिदं ज्ञानमिति भावेनैतदुप-
पादयति । सुप्तस्येति । यथा सुप्तस्य जागृतस्येन विषयायामाहोको-
पायः ध्यायतो मनोऽप्यत्र नानात्मकत्वाद्भूतस्थितेरन्यथास्वादि-
फलः अत एव भविष्यमानः तथाभविगुणैः स्वभावावुत्तिष्ठगुणैः
अस्वरूपैः कामक्रोधादिभिरभेदोऽहं क्रोधवहं कामवितर्कादि-
ब्रह्मणा बोऽसौ हेव इत्यर्थः—

यस्तुस्थितेरन्यथास्वं नानात्वमिति कीर्तितम् ॥

ज्ञानस्यैव तु नानात्वाच्च स्यात्कामाद्यहमिति ।

कामादिषु स्वकीयेषु केवलं जीवसंस्थितिः ॥

इति बुद्धिरभेदः स्यात्स न कार्यः कथञ्चन ।

अबुष्टकामश्चिद्रूपो जीवाभिन्नस्वरूपतः ॥

बुष्टकामो मनोऽहमेतस्माद्धेवः सदैव सः ।

इतिप्रमाणेन हेयत्वं ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अकामात्मेयुक्तं विवृणोति । निवृत्तमिति । फलानपेक्षं
यथा यस्तुज्ञानपूर्वं यत्कर्म तन्निरवृत्तं तदेव सेवेत कुर्वात् अनी-
दृष्टं यत्कर्म तत्प्रवृत्तं त्यजेत् कुर्वात् अहमेव परो यस्य स
मत्परः अनेनाकामात्मनो बुधस्य कर्मविधानं प्रतीतिविच्छ-
मिति परास्तम्—

निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिति चोच्यते ॥

निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनमिति ।

एतद्वन्न मानम् । ननु सकामस्य कर्मविधानात्तरागः कथमत्राह ।
जिज्ञासायामिति । जिज्ञासायां ब्रह्मविचारे कर्मचोदनां कर्माविर्द्धि
ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ प्रवृत्तानां सर्वशब्दानां कर्मादिविषयत्वाङ्गीकारे
विरोधापत्त्वा तत्रानादरलक्षणागोविधीयते ननु सर्वार्थमना अन्तः-
करणशुद्धिद्वारा ज्ञानाङ्गत्वेनाङ्गीकारादौत्पादिकतो नाद्रिये-
दित्युक्तम् ॥ १२ ॥

ननु यमादिचोदनापि नादरणीया किन्नेत्याह । यमानिति ।
यसनियमाः—

अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरस्त्वचः ॥

आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्यैव समाभयम् ।

शौचं जपस्तपो ह्यौषः श्रद्धातिथ्य मदर्चनम् ।

सीमांतनं परार्थेना तुष्टिराचारसंवेचनामिति ।

यस्यति कचिद्विहितकाले निवृत्तादिवच ज्ञानोत्पत्तौ गुरुपास-
नमप्यन्तरङ्गमित्याह । मन्मथमिति । मन्थेव आत्मा ध्यानसमयां
बुद्धिर्यस्य स तथा तम्—

मामेव नित्यं ध्यायेद्यो मदात्मा सप्रकीर्तितः ॥

इतिवचनात् ॥ १३ ॥

तस्य गुरुमसादजनकगुणानाह । अमानित्यादिना । नितरं
गमयतीति निगमो निर्णायकं वैश्ववशात् तस्मिन् ॥ १४ ॥

भीमविजयस्वजतीयैकतपस्वरेतावली ।

सर्वेषु जायापत्यादिस्वात्मनः स्वस्याथैमिष प्रयोजनमुभयोः
मेव तनु विधेयं "पश्येत् ह्योममेव सादृश्ये" इति च वाचप्रयो-
जनं पश्यति वा ॥ ७ ॥

जीवपरमात्मानावपि परस्परं देहादेश्च भिन्नत्वेन ज्ञातव्या-
विति सहजान्तमाह । विवक्षया इति । स्वदेहं स्वयंप्रकाशः
ह्यस्मितास्य सर्वस्य दृष्टा आत्मा परमात्मा स्थूलसूक्ष्मदेहाद्विष-
यानि भिन्न आत्मा जीवश्च हरेर्देहादेश्च भिन्न इति ज्ञातव्या-
विति शेषः काष्ठादाख्यो यः पावकः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेव भीमबुद्धवमुपलक्षणीकलोपादिशमिति यथोक्तं तथा
दकुटमेवान्वाहं प्रत्युपदिशति । मयति ॥ १ ॥ २ ॥

गुणैरिन्द्रियैः मेदात्मधीर्देहिनांनावुक्तिः भक्तिरुपाभेदात्म-
धीस्तु नानात्मिका न भवति । भीमगवदूपाख्यत्वेनात्मत्वादिति
हेयम् ॥ ३ ॥

मत्पर इति किंवाप्रयत्नपि योज्यं महाश्वं धिजा सर्वमपि-
तत्तद्व्ययमित्यभिप्रायात् स्वच्छन्देन परमवैराग्यपूर्वकं सुखयति
यथोक्तं श्रीगीतासु—

आरुह्योर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

यदाहि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषजते ।

सर्वसङ्कल्पसंशया योगारूढस्तदोच्यते इति ॥ ४ ॥

पञ्चमित्युक्तम् ॥ ५ ॥

अहमिहमिति कुम्भकम् । जायादिषु उदासीनः अमताविशेषमभा-
वयन् यतः सर्वेषु जीवेषु सुखरूपं दुःखद्वानिरूपं क्षीयमात्मन इव
पश्यन् प्राप्नुयन् यतः समश्च पश्यन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

ननु जायादिषु सम्बन्धवैशिष्ट्येन अमतावैशिष्ट्यात्संज्ञितानु-
सन्धानवैशिष्ट्येन दुर्निवासमित्याशङ्क्य कैमुतेन सत्सम्बन्धं वादयति ।
विवक्षया इति चतुर्थिः ॥ ८—१२ ॥

भीमविजयनाथकृपासिंहकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानस्य साधने देहसम्बन्धाद्वन्ध आत्मनः ।

इष्टमे जैमिनीयानां मतस्योक्तस्य सायनम् ॥

शिक्षानुक्त्या साधनमुपदिशति । अथा स्वसमेषु पञ्चराशाद्युक्तेषु
मदीयसमेषु ॥ १ ॥

कथमकाशमता सम्भवेत् तत्राह । अन्विति । गुणेषु विषय-
सुखेषु तत्त्वज्ञानेन पुरुषार्थसुखायां च सर्वे आरम्भास्तेषां
विषयं फले क्षीयतीत्यमधीक्षेत पुनः पुनः पश्येत् अतएव
विषेकी तत्प्राप्तिनिष्ठतामावाञ्छिकामः स्यादिति भावः ॥ २ ॥

इष्टावहारिकफलस्य नश्वरत्वात् प्राप्तिरप्यप्राप्तिमुच्येव पार-
मार्थिकफलस्य कश्चिन्निवृत्तेनैव प्राप्यत इत्याह । ह्युत्तरेणेति । नाना-
त्मकत्वात् नानापदार्थोपभोग्यत्वात्तद्विफलः पारमार्थिकफलशून्यो
यथा तथैव गुणैरिन्द्रियैर्मेदात्मसु नानाविषयेषु धीः नाना-
पदार्थानात्मनीकलं या धीः संत्यजः । तथैव प्रयोगः इन्द्रियै-

गुणैर्मयवस्तुषु पृथक् पृथक् बुद्धिः पारमार्थिकफलशून्या मद्रा-
मद्रात्मकनानापदार्थोपभोग्यत्वात् मनोजन्मस्वप्नप्रनोरथवत्
तस्मात् परमेश्वरैकात्म्येन बुद्धिरेव पारमार्थिकफला तद्रूपगुण-
व्याप्ताभक्त्यादीनां ततः पारमार्थिकभावात्चिदेकममत्वात्केवलमद्रा-
त्मकत्वाच्च तदेकमेव हेयम् अतएवोक्तं "व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह
कुरुनन्दन । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनामिति ॥ ३ ॥

यद्यमादेवं तस्मान्मत्परः मदेकात्म्येनधीर्निष्कामः निवृत्तं
निव्यं कर्म प्रवृत्तं कामं कर्म जिज्ञासायां सस्यगेव प्रवृत्तो
जिज्ञासात्तरहशास्यो योगारूढश्चेदित्यर्थः । कर्मचोदनां निवृत्ते-
मिष्टिकादिकर्मविधिमनधिकाराभाविशेत यद्युक्तम् "आरुह्योर्मुने-
र्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषजते । सर्वसङ्कल्पसंशयासी
योगारूढस्तदोच्यते" इति ॥ ४ ॥

किन्तु यमानहिंसादीन् अभीष्टमाशयेण सेवेन निवृत्तान्
शौचादींस्तु कश्चित् यथाशक्ति तांश्चैकोनविंशोऽध्याये वदति किञ्च
सर्वतोऽप्यधिकेनाग्रहेण गुरुमुपासीतेत्याह । मदाभिमति ॥ ५ ॥

गुरुसेवकस्य धर्मानाह । अमानितीति निर्ममः ममताशून्यः गुरु-
विष्टेऽप्येव दत्तसौहृदः असत्वरः साध्यवस्तुप्राप्तौ त्वरामकुर्वन् ॥ ६ ॥

कीदृशेन विचारेण जन्मवन् निर्ममः स्वादिष्यत आह । जायेति
जायमानः स्वप्न प्रथं स्वयंरूपादिमुद्रारूपं अनमिषं समं पश्यन्
तत् यथा व्यावहारिकं यावत् वस्त्व करगतं स्यात्तावदेव
तस्य ममतारूपं ननु सर्वदेव तत्तदेव जायादिकमप्रीति तत्र
तत्र ममताया अनैकान्तिकत्वदर्शनात् निर्ममत्वोचिता यद्युक्तं
चित्रकेतुपुत्रेण । "यथा वस्तूनि पश्यानि हेमाद्रीनीत्युपक्रमं निव्य-
स्यार्थस्य सम्बन्धो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु । सावधस्य हि सम्बन्धो
अमत्तं तावदेव हीति" श्रीगुरुदेवेष्टेष्टेषोस्तु सादृश्यासम्भवा-
च्च दत्तसौहृदमेवोचितम् ॥ ७ ॥

स्वदेष्टेष्टादस्तां नैव कुर्यादित्यत्र विचारमाह । विवक्षया इति ॥
स्थूलसूक्ष्मदेहद्रव्याज्जडात् तस्याय आत्मा चेतयिता इतिता दृष्टा
च विवक्षयाः जीवात्मनोऽपि किञ्चित् किञ्चित् चेतयितृत्वादिक-
मस्यैव यतः स्वदेह स्वप्रकाशः स्वप्रकाशो ह्यारमा प्रकाशयात् जडात्
दृष्ट्यादेहादस्य पश्येततस्तत्र कथमर्हतां कुर्यादिति भावः । यद्यपि
परमात्मैव स्वप्रकाशः जीवात्मातु परमात्मप्रकाश्य एव प्रसिद्धस्त-
थापितस्य परमात्मप्रकाशितत्वे सति किञ्चित्स्वप्रकाशत्वमपि स्यात् ।
यथा सूर्यप्रकाशितत्वे सन्त्येव कनकरजतादेरपि किञ्चित् स्वपर-
प्रकाशकत्वं स्यादिति विवक्षयापोरन्त्यत्वे दृष्टान्तः यथाप्रिदांश्याय
दाहयः काष्ठाय सकाशात् दाहको ह्यन्यः यतः प्रकाशकः प्रकाशको-
ऽक्षिर्हि स्वतोऽप्यात् प्रकाशयात् काष्ठादस्य एव यद्यप्यविद्यादशायां
जीव इवाग्निः काष्ठस्यादाहकः काष्ठावत् एव तिष्ठेत्तथापि विद्याद-
शायां विद्वान् जीवो विद्यादाहः मविद्याया दाहकोऽपि स्यात् काष्ठा-
नाशतः प्रकटोऽग्निरित्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्केवकृतलिखितप्रदीपः ।

श्रामं गुर्वनुग्रहलब्धं बहुभिः सहाधुर्गुरुभिः सुपुङ्गव-
सुस्थिरं कर्तव्यमित्युक्तमथ स्वयस्युत्पादकं तथैव ज्ञानं ततिसङ्गमे
हेयोपादेशान् बहून्ध्यात् तदुपदेष्टारं मुखं गुरुं च स्वयमेव

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परमकारणिकः श्रीमगवान् आह । मयोदितेष्विषयादिना । अह-
माध्वः स्थितिप्रवृत्तिहेतुर्ब्रह्म सः श्रीमद्गीतापञ्चरात्रादिकर्त्ता
मयोदितेष्वपिदिष्टेषु स्वधर्मेषु अवहितः सावधानः सन् तदवि-
रोधेन वर्णाध्याचारमकामात्मा नास्तिकामः फलामिसन्धिरा-
त्मनि मनसि यस्य सः क्षानोपगोगित्वेनानुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

नन्वन्वजनकामात्मतादर्शनेन कदाचिदात्मनि कामः स्यात्तदा
किङ्कर्तव्यमतम्राह अन्वीक्षेतेति । विशुद्धात्मा विशुद्धे तत्त्वे आत्मा
मनो यस्य सः परमेश्वरध्यानपरः विषयात्मनां विषयेषु
इन्द्रियाण्येषु आत्मा चित्तं येषां तेषां गुणेषु इन्द्रियाण्येषु शब्दा-
दिषु साध्येषु सवार्त्तमाणां विपर्ययं वैपरीत्यमन्वीक्षेतालोच-
येत् ननु तत्त्वध्याने एवमालोचने कर्तुरात्मनि अन्वजनकामा-
त्मतादर्शनेनापि कामो न स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्च वर्णाध्याचारसमाचरण्यो फलामिसन्धिः फलैः पोष्यस्य
देहस्यात्मत्वे सति स्वात्मानं नास्तीत्याह सुतस्येति । सुतस्य मनु-
स्यस्य विषयालोकः शरीरपतिरस्मीति दर्शनम् द्वायता रक्तस्य नरे-
न्द्रोऽहमिति मनोरथो वा यथा विफलः तथा गुणैः स्वरूपा-
वरणहेतुभूतैः भेदे आत्मभिन्ने देहे आत्मधीः देहोऽस्मीति बुद्धि-
विकल्पा चेतनस्याचेतनत्वाभावात् अतो हि स्वात्मपरमात्म-
ज्ञानसिद्धये वर्णाध्याचारं समाचरेत्तु तत्र फलामिसन्धिं कुर्वा-
दिति भावः । ननु सुतस्य विषयालोकः स्वरूपः परमवर्षितो
वेत्यत्र राक्षान्तमाह नानात्मकत्वादिति । नानारूपं विश्वं तस्यात्मा
नानात्मा विश्वात्मा परमात्माहमस्मात्मात्मकत्वान्मन्वीक्षेति-
प्रकृतिकत्वात्स्वप्रवृत्त्यात्मकमफलमोगासिद्धये मत्प्रवर्तिता विषया-
लोकोऽभवतीत्यर्थः अन्वयाऽनिष्टविषयावलोको न घटेतेति चेदास्त-
कोऽस्तु मे स्थितम् । यदा क्षेत्रज्ञस्यैकत्वात्तद्विषया धीः सफला चेन्नस्य
नानात्मकत्वात् पञ्चभूतात्मकत्वात्स्वर्गाद्यनर्हत्वेन भेदात्मधीर्विक-
सति भोजना ॥ ३ ॥

वर्णाध्याचारसमाचरण्योविशेषमुपदिशति । निवृत्तमिति । अहं
परः प्राण्यो यस्य स मत्परः मत्प्राप्तिकामः निवृत्तं मङ्गावा-
पसिलक्षणाभुक्तिसाधनं कर्म सेवेत प्रवृत्तं त्रिवर्गसाधनं स्वजेत
तथा च स्मृतिः " मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ।
नित्यनैमिषिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेति ननु तर्हि प्रवृत्तकर्म-
विधिव्याकोपः स्यादित्यत्राह ॥ जिज्ञासायामिति । तादृशविध्यवि-
कारी अन्यो बुभुक्षुः जिज्ञासायां ब्रह्मजिज्ञासायां ब्रह्मजिज्ञा-
सापयच्छितं ब्रह्मविचारे सम्पन्नः प्रवृत्तः शुभुक्षुस्तु कर्मचोदनां
प्रवृत्तकर्मविधिं नैवादिषेत् ॥ ४ ॥

किञ्च शुभुक्षुर्मान् भाईसादीन् अभीक्ष्णं पौनःपुन्येन
सेवेत निवमान् शौचादीन् कचिन्मदाराधनयोग्यतासम्पाद-
मादौ । ननु चारं चारं श्रीमन्मुखतो मणा भुते मदाश्रयः मत्परः
इति तत्कथं त्वां विजानीयान्मुमुक्षुरत आह । मक्षामक्षामिति । मदा-
त्मकमात्मनो मदर्शनीयतिप्रवृत्तिध्यातारमित्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तलक्षणादुक्तैः शिष्यलक्षणाकथनपूर्वकं स्वविद्योत्पत्तिप्रका-
रमाह । समानीति स्वतमः । निमग्नः ऐहगेहादौ ममसाधून्यः गुरो
हरो तु दृढसौहृदः असत्वरः अचपलः समोषवाक् सत्या-
वचनः ॥ ६ ॥

किञ्च जायादिष्वर्थासिन्ः आत्मनोऽर्थे भेष्य उपयोगिदेहनिर्वाहं
सर्वेषु सममिव पश्यन् गुरुमुपासीतेत्यन्वयः ॥ ७ ॥

तथा भेष्यामधीरित्यत्र देहविलक्षण आत्मा सूचितस्तमुप-
पादयति । विलक्षण इति । आत्मा जीवः इक्षिता खट्क् स्वप्रकाशः
हृदयात्प्रकाशमास्थुत्वात्सूक्ष्माश्च देहादिविलक्षणः तत्र दृष्टान्तः
ष्येति दाह्यात्प्रकाशवाच्य दाह्यः काष्ठान् दाहकः प्रकाशकोऽग्नि-
रन्वस्तद्वत् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्री मगवान् उवाच ॥

श्री भागवत पञ्चरात्रादिकों मे मेरे कहे हुये स्वधर्मों मे
सावधान हो कर रहै मेराही मरोसा रखै निष्काम हो कर
वर्णाश्रम धर्मों के अनुकूल आचारों को करा करै ॥ १ ॥

निमग्न चित्त होकर देखै कि विषयामिठासी पुरुषों के
जितने आश्रम हैं वे सब विषयों में यथार्थ विचार करने
से सब विपरीत होजाते हैं सुखके बदले सब प्राप्तिव्यों को
दुख ही मिश्रता है ॥ २ ॥

साते हुये पुरुष को जैसे विषयों का देखना जैसे स्मरण
करने वाले का मनोरथ नाना रूप होने से निष्फल होता
है तैसे ही गुणों में भेद नाना प्रकार की वासना वाले
पुरुषों के भी मनोरथ व्यर्थ ही हैं ॥ ३ ॥

मेरे में तत्पर पुरुष तो निवृत्त कर्मों का खेदन करै प्रवृत्त
कर्मों को छोड़ देवै मगवद्भक्ति के विचार में प्रवृत्त होने
पर काम्य कर्मों की विधिका बड़ा आग्रह न करै ॥ ४ ॥

धर्म निवम होनेों आगे कहेंगे तिनमें से धर्मों को तो
निरन्तर खेदन करै निधर्मों को तो हमारे में तत्पर रहने से
कुछ कुछ करता रहै मेरे स्वरूप को जानने वाले शास्त्र स्वरूप
शुरूको मेरा स्वरूप ही के बरोबर मानै ॥ ५ ॥

गुरु सेवा के समय में अपना मान नहीं चाहै किसी
के शुभ कर्मों में द्वेष नहीं करै आलस्य न रखै पदार्थों पर मम
ता न रखै सब के साथ सुहृदपना रखै धर्म धर्मों में व्यग्र न
होवै अर्थ की जिज्ञासा करै किसी की निंदा न करै व्यर्थ
भाषण नहीं करै ॥ ६ ॥

श्री पुत्र घर खेत खजन धनादिकों में हवासीन होकर
दुःख सुख में अपने सरी की सम दृष्टि रख कर देखा करै ॥ ७ ॥

आत्मा तो इस स्थूल सूक्ष्म दोनों देहों से भिन्न है इन
का देखने बाधा है स्वयं प्रकाश है जैसे कि काष्ठ का अग्नि
जलते हुये काष्ठ से जलाने वाला प्रकाशक भिन्न ही
होता है ॥ ८ ॥

निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं तत्कृतान् गुणान् ।

अन्तः प्राविष्ट आधत्ते एवं देहगुणान् परः ॥ ९ ॥

योऽसौ गुणैर्विरचितो देहोऽयं पुरुषस्य हि ।

संसारस्तन्निबन्धोऽयं पुंसो विद्याच्छिदात्मनः ॥ १० ॥

तस्माज्जिज्ञासयाऽऽत्मानमात्मस्थं केवलं परम् ।

सङ्गम्य निरसेदेतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमम् ॥ ११ ॥

आचार्यैरशिराद्यः स्यादन्तेवास्युत्तरारणिः ।

तत्सन्धानं प्रवचनं विद्यासन्धिः सुखावहः ॥ १२ ॥

श्रीशरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अनेनैव वृष्टान्तेन नित्यत्वानादित्वविभुत्वैकत्वाद्योऽपि सिद्धवन्तीत्याह ॥ निरोधेति ॥ यथा दारुणतः प्राविष्टोऽग्निस्तत्कृ-
ताभावादीन्प्राप्नोति त तु स्मृतो नाद्यादिमान् एवं देहगुणाः
नित्यत्वादीन् देहात्परो नित्यादिकारूपोऽप्यात्माऽनुभवति ततश्च
नित्यत्वादिसिद्धिर्वा वैलक्षण्यवादन्यत्वमिति भावः ॥ ९ ॥

तन्मन्त्रेणासंयोगात्तद्वर्तमानात्त्वं घटते आत्मनस्तत्त्वसङ्गत्वा-
त्कथं देहेन तत्त्वमैवं सम्बन्धः सम्बन्धे वा कुतस्तत्त्ववृत्तिस्तत्राऽऽह ।
योऽसाविति । पुरुषस्येश्वरस्याधीनैर्मायागुणैर्योऽसौ सूक्ष्मोऽयं च
स्थूलो देहो विरचितः पुंसो जीवस्य संसारस्तन्निबन्धनस्त-
द्विधासकृतः हि यस्मादेवं तस्मादात्माविद्या तन्निवर्तिकेत्याह ।
आत्मनो विद्या विज्ञानं तस्य छिन्नेत्री आच्छादिति वा
षट्छेदः ॥ १० ॥

यस्मादेवं तस्माज्जिज्ञासया विचारेण आत्मस्थमात्मनि
कार्यकारणसंघात एव स्थितं सम्पन्नत्वा एतदेतस्मिन् देहादौ
वस्तुबुद्धिं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण निरसेत् सजेत् ॥ ११ ॥

गुरोर्लब्ध्या विद्या अविद्यात्कार्यनिरसनक्षमेति स्फुटीकर्तुं
विद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपेण निरूपयति । आचार्य इति । आद्यो
ऽक्षरः तत्सन्धानं तयोर्मध्यमे मन्थनकाष्ठम् प्रवचनमुपदेशः विद्या
तु सन्धिः सन्धौ भवन्तिशिवि तथाच श्रुतिः "आचार्यः पूर्वरूपम्
अन्तेवास्युत्तररूपम् विद्या सन्धिः प्रवचनं सन्धानमिति ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अनेनैव बहुधात्मकेन तत्कृतान् दारुणकणोपाधिकृतान्
ततश्च नाद्यादेर्दोषाधिकत्वे सति । स्वरूपधर्मेनित्यत्वादिभिरि-
त्यादिना अनादित्वादिपरिग्रहः । वैलक्षण्यत्वं देहादेः सकाशाद्वि-
रुद्धवृत्त्यादित्वादन्यत्वं भिन्नत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

तद्वर्तमानात्कम् । दारुणवर्तमानादिमन्त्रम् । तन्निवृत्तिः देहेन-
तत्त्वसम्बन्धनित्युक्तिः सूक्ष्मः सप्तदशोपाध्यात्मकः तत्तुक्तं श्रीश-
रस्वाम्याचार्येण "पञ्चमात्मनोऽसिद्धिदोषोन्निवसमन्वितम् । अपञ्चीकृत-
भूतोत्पत्तं सूक्ष्माहं ओगसाधनमिति । अयं प्रत्यक्षतो दृश्यमानः

संसारो जन्ममरणलक्षणाः तद्व्यासकृतः देहद्वयारोपकृतः ।
तस्मात् संसारस्य देहद्वयोपाधिकत्वात् । आत्मविद्या स्वरूप-
पक्षानं तन्निवर्तिका संसारनाशिका तस्य संसारस्य ॥ १० ॥

यस्मादेवं संसारस्याध्यासकृतत्वम् ॥ ११ ॥

अविद्याऽज्ञानं तत्कार्यं गुणादि तन्निरसनक्षमा तथाच
विद्याया अग्न्युत्पत्तिरूपकत्वे प्रमाणां श्रुतिः पूर्वरूपमध्यकाष्ठं
अन्तेवासी शिष्यः उत्तररूपमुपरि काष्ठं विद्या ज्ञानं सन्धिः
सन्धौ जातोऽग्निः प्रवचनमुपदेशः सन्धीयते मध्यसन्धौ स्याप्यते
इति सन्धानं मध्यममन्थनकाष्ठम् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपदीयम् ।

निरोधेति । दारुणमनुपविष्टोऽग्निः उत्पत्तिं विनाशमणुत्वं बृह-
त्वमित्येवं रूपं नानात्वं तत्कृतान् गुणान् बहुलत्वविरलत्वादीन्
प्राधत्ते आत्ममत्तादृशे एवं देहात्परो जीवोऽपि देहमनुपविष्टो
देहगुणान् धत्ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥
एतद्वस्तुबुद्धिं एतस्मिन्नुपादेशबुद्धिम् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्वीरराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तर्हि देहान्यस्यात्मनः कथं हतोऽयमुत्पन्नोऽयं कशोऽयं स्थूलोऽ-
यमिति देहसामानाधिकरण्यात् प्रतीतिरित्यत्राह । निरोधेति । यथा
दारुणं बालेन प्रविष्टोऽग्निर्निरोधं विनाशमुत्पत्तिमणुत्वं बृहत्त्वमित्येवं
रूपं दारुणतं नानात्वं तत्कृतान् गुणान् बहुलत्वविरलत्वादीनाधत्ते
आत्ममत्तात् धत्ते एवं देहात्परो जीवोऽपि देहमनुपविष्टो देहगुणा-
नाधत्ते अनाद्यज्ञानप्रयुक्तदेहतादात्म्याभिमतिन तत्समानधर्मतया
प्रतीयत इति भावः ॥ ९ ॥

न केवलं देहगुणाधानमेव देहानुप्रवेशप्रयुक्तमपि तु कृत्स्नोऽपि
संसारो देहप्रयुक्त एवेति वदन् तन्निवृत्त्युपायं चाह । योऽसा-
विति । गुणैः प्राकृतैः तत्पारिणाभात्मकैः पृथिव्यादिभिः पुरुषस्य
जीवस्य योऽसौ देवमनुष्यादिरूपो देहो विरचितः हीनस्य नात्र
विवाद इति भावः । तन्निबन्धनस्तदेहप्रयुक्त एवायं संसारः पुंस-
स्तस्य देहिनः छिन्ने संसारच्छेत्री आत्मनः परममनो विद्या उपा-

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सना चिदात्मन इति पाठे विद्यादिति हेतुः चिदात्मनः ज्ञान-
स्वरूपस्य पुंसो जीवस्यायं संसारः तन्निवर्तन इति विद्यात्
जानीयात् इतीति शब्दाध्याहारेण सम्बन्धः ॥ १० ॥

यस्मादेवं तस्माज्ज्ञासया वेदान्तार्थविचारेणात्मस्य जीवान्त-
रात्मतया स्थितमात्मानमन्तरात्मानं केवलं देवप्रतिपदं परं परमपुरुषं
सङ्गम्य गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः समिलोकीकारे "आत्मेति तूपगच्छन्ति
प्राप्नुयन्ति च" इत्युक्त्यायेन जीवशरीरकत्वेन तद्विशेषणतया विशि-
ष्टमेकं विदित्वेत्यर्थः ॥ एतद्वस्तुबुद्धिमत्तास्मिन् देहवस्तुबुद्ध्यादौ
उपादेशत्वबुद्धिं यथाक्रमं निरसेत् तावदेहे ततो जायापत्यादिषु
इत्येवं क्रमेण निरसेदित्यर्थः । जिज्ञासया सङ्गम्येत्यनेन विचार-
हेदनोत्पत्तिरुक्ता तथा च श्रूयते "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः भोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति ॥ ११ ॥

तदेवाभ्युत्पत्तिरूपकेण दर्शयति । आचार्य इति । आद्योरगिर-
चशरीरान्तरवासी शिष्यः तत्संज्ञानं तथोर्मध्ये मन्थनकाष्ठं प्रव-
चनमुपदेशः वेदान्तार्थविचार इति यावत् विद्या चेदना तु सन्धिः
सन्धौ भवः अग्निरिति तथा च श्रुतिः "आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवा-
स्तुत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं संज्ञान"मिति ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

प्रातस्त्व हि प्रतिवेद्य इति स्वावाहनयोरमेदशब्दायाः कि-
ञ्चीजमत्राह । निरोध इति । यथा जीवो निरोधादीस्तत्कृतान् देह-
कृतान् गुणानाधत्ते एवं परोऽपि देहमनुप्रविष्टो देहगुणानाधत्त
इत्यन्वयः । निरोधो मरणमणुत्वं बृहत्त्वं नानात्वं घुरनरादिना-
नाजातिविशिष्टत्वमनयोर्वैलक्षण्ययाज्ञानं बीजमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इदमेवाज्ञानं संसारकारणमित्याह । य इति । योऽसौ सत्त्वा-
दिगुणैर्विरचितो देहः अयं पुरुषस्य जीवस्यार्थे हि यस्माद्-
विद्यास्थितात्मनः अविद्यायामज्ञाने स्थितमनसः पुंसोऽयं
संसारस्तज्जिबन्धनः देहमिमात्मानमिच्छकः ॥ १० ॥

अदेहधर्मवान्विष्णुर्देहधर्मवर्धते ।

जीवस्त्वदेहधर्मोऽपि परतो देहधर्मवान् ॥

स्वयं त्वनभिमानः सत्त्वज्ञानमेव दर्शयेत् ।

विष्णुर्जीवस्त्राभिमानी जीवस्तुकिपहं प्रजेदिति ॥ —

वचनाद्विष्णोर्देहधर्मवदामानमज्ञानं न तु ज्ञानिनां जीवस्य
स्वतो देहधर्मरहितत्वापि देहमिमात्मानादिति विवेकवृत्तयो
विचारः कर्तव्य इत्युपसंहरति । तस्मादिति । उक्तप्रकारेण जिज्ञा-
सया आत्मस्य देहान्तःस्थितं केवलं बुभुगर्हेहिमोग्यबुःसरहितमा-
त्मानं श्रीनारायणं परं विलक्षणं सङ्गम्य धात्वायं जीवस्य वस्तुबुद्धिं
शक्यबुद्धिं निरसेत्तज्जैव कथं यथाक्रमं जिज्ञासया ज्ञाद्विजिवराधोः
यथा धारूपतारतम्यं विचार्य धात्वा परब्रह्ममाधुक्षिजैवदि-
शयः —

अवस्त्वथकमुद्दिष्टं शकं वदितव्यं भयस्ये ।

तस्मादेकं परं ब्रह्म वस्तुशब्दोदितं सदेति ॥

अक्षयवचनात् ॥ ११ ॥

ननु ज्ञानोत्पत्त्यर्थं गुरुपातिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र कथं ननु
ज्ञानमुत्पद्यते येन जीवस्य ब्रह्ममाधुक्षिजैवदेहनं स्वादिशत-
स्तत्प्रकारमाह । आचार्य इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

किञ्च दारुधर्मा नाशादयो बहौ यथा भ्रमादारोप्यन्ते एव न तु ते
तत्र वर्तन्ते एवमेव देहधर्मा अपि नाशादय आत्मनीत्याह । निरो-
धेति । निरोधो नाशः दारुषु प्रविष्टोऽग्निस्तत्कृतान्स्तापिष्टान् नाशा-
दीन् गुणान् पुरुषभ्रमादेव धत्ते एवं देहगुणान् देहधर्मान् नाशा-
दीन् देहात् परं आत्मा धत्ते यथा अग्निनेष्ट उत्पन्नोऽन्नो महान्
नानाकार इत्युच्यते तथैवात्मा मह उत्पन्न इत्यादीति । अत्र
जीवात्मनां नामात्वे वास्तवेऽपि एकत्वापि जीवस्य देवादेयुग-
पक्ष क्रमेण नानादेहगतत्वेन ब्रह्मानात्वं तत्त्ववास्तवमेवेति हेतव्यः ॥ १॥
नन्वग्नेर्दारुसंयोगात्सङ्गममाकृतं घटते आत्मनस्त्वसङ्गत्वात्
कथं देहेन तज्जैवो सम्बन्धः सम्बन्धे वा कुतस्तज्जिबुत्तिस्त-
त्राह । योऽसाविति । पुरुषस्त्वेभ्यश्चाधीनैर्मायागुणैर्योऽसौ सूक्ष्मो
देहः अयं च स्थूलो देहो विरचितः पुंसो जीवस्यार्थं
संसारस्तज्जिबन्धनस्तत्सम्बन्धमाधेऽपि तद्व्यासकतः तदीयात्कर्त-
व्यत्वा अविद्यया निष्पादितो यो देहाध्यासकपो नितरां धम्बस्तत्कृत
इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्तत्प्रसादादेव विद्या तदीयैव विद्याशक्ति-
श्छिद्य तज्जन्धच्छेदी आत्मनो जीवस्य ॥ १० ॥

तस्माज्ज्ञासया विचारेण आत्मनि स्थूलसूक्ष्मदेहान्तर एव
स्थितमात्मानं परं केवलमसङ्गिनम् अतिशयेन सङ्गम्य धात्वा
एतस्मिन् देहवन्धे वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं साधनबाहुल्यतः
क्रमेण निरसेत् तज्जैव ॥ ११ ॥

गुरोर्ब्रह्मा विधेय अविद्यातत्कार्यनिरसनस्येति स्पष्टी-
कर्तुं विद्योत्पत्तिमभ्युत्पत्तिरूपकेण निरूपयति । आचार्य इति ।
आद्यः अक्षरः तत्संज्ञानं तथोर्मध्ये मन्थनकाष्ठं प्रवचनमुप-
देशः विद्या तु सन्धिः सन्धौ भवः अग्निरिव तथा च श्रुतिः
"आचार्यः पूर्वरूपम् अन्तेवास्तुत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं
संज्ञान"मिति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतचिन्तास्तप्रदीपः ।

कथं तर्हि देवदत्तो जातो मृत्योस्त्वाविप्रतीतिरत्राह । निरोधोति
यथा दारुधर्माः प्रविष्टोऽग्निर्निरोधादिगुणात्पृष्टोऽपि तत्कृतान्
गुणान् प्राधत्ते तद्वत् ॥ ६ ॥

किञ्च पुरुषस्य परमेष्ठिनस्य निरस्यभूतेर्गुणैः अकार्यद्वारा
योऽसौ सूक्ष्मः अयं च स्थूलो देहो विरचितस्तज्जिबन्धनस्तज्ज-
तुकः पुंसो जीवस्यार्थं जन्ममरणमवाहलक्षणः संसारः सृष्टाव्य
बीजमवसीदति वृत्तधर्मैर्युक्तत्वात् संसारनिवृत्तिस्तु पराविद्येति
कथंभूतस्य पुरुषस्य अविद्याच्छिदात्मनः "आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः" इत्यादिभूतिप्रोक्तस्य परमात्मनो विद्यया अविद्याच्छेदस्त-
च्छक्तिगुणविरहितदेहनिबन्धनसंसारनिवृत्तिरिति निष्कर्षः ॥ १० ॥

यस्मात्परविद्यैव संसारच्छेदिनी तस्मादुपायान्तरं योगशा-
स्त्रादिप्रोक्तं विद्याय केवलं परमात्मानमात्मन्यभ्युत्तिं सत्रये
शास्त्रत्वेन स्थितमग्निं जिज्ञासया वेदान्तविचारेण सङ्गम्य

वैशारदी साऽतिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां गुणसंप्रसूताम् ।

गुणांश्च संदह्य यदात्ममेतत्स्वयं च शान्त्यत्यसमिद्यथाऽग्निः ॥ १३ ॥

अथैषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः ।

नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनाम् ॥ १४ ॥

मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी यथा ।

तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः ॥ १५ ॥

एवमप्यङ्ग ! सर्वेषां देहिनां देहयोगतः ।

कालावयवतः सन्ति भावा जन्मादयोऽसकृत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वकृद्वात्वा एतद्वस्तुबुद्धिम् एतस्मिन्देहगेहादौ आत्मात्मीय-
बुद्धिं प्रथमं देहे आत्मबुद्धिं तदनन्तरं गेहादौ आत्मीयबुद्धि-
मित्येवं क्रमेण निरसेत् स्वजेत् ॥ ११ ॥

जिज्ञासुषा परमात्मानं सङ्गम्येति विद्योत्पत्तिकृता तामेवा-
न्युत्पत्तिरूपकोऽहं स्फुटीकरोति । आचार्य इति । आचार्यो मद-
मिक्षा गुरुः आद्योऽरणिः स्वात् अस्तेषां चिन्तः उत्तरोऽरणिः
सन्धाने मध्यमं काष्ठं प्रवचनरूपदेशः विद्या तुं सुखं परमा-
नन्दरूपमाप्तवति ज्ञापयतीति तथा सन्धिः सन्धौ भवज-
गिरिव यथा निज एवाग्निरुत्पद्यते तथा ज्ञातृत्ववच्चक्षुः नित्यं
ज्ञानं ब्रह्मविद्यात्मना गुरुमसाक्षादुत्पद्यते इत्यर्थः । अनेन “आचार्यः
पूर्वरूपमन्तेवाह्युत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं सन्धानं” इति
श्रुतिरुपबृंहिता भवति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

अग्नि जैसे काष्ठ में रहने से उसके गुण छोटे बड़े पन
उत्पत्ति नाश आदि को को प्राप्त होता है तैसेही देह से
पर आत्मा भी देह के गुणों को प्राप्त होता है वस्तुतः यह
मिश्र ही है ॥ ११ ॥

गुणों से रक्षा हुआ जो यह पुरुष का देह है तिसीके
हेतु से जीव को संसार होता है आत्मा के उस संसार को
निवर्तन करने जाही ब्रह्म विद्या ही है ॥ १० ॥

तिस हेतु से आत्मा का विचार करके देह में स्थित
आत्मा को तिससे परे केवल ऐसा जान कर इस देह में
जो यथार्थ बुद्धि है तिसको क्रम से छोड़ देवे ॥ ११ ॥

ब्रह्म विद्या रूप अग्नि के उत्पत्ति करने में आचार्य नीचे
का अराणी काष्ठ है शिष्य उपर का अराणी काष्ठ है उप-
देश करना उसका मध्यम काष्ठ है विद्या जो है सो तो
अग्नि है ॥ १२ ॥

श्रीधरश्चाभिकृतभाषावैदीपिका ।

अग्निसादृश्यमेवाऽऽह । वैशारदीति । विशारदोऽतिनिपुणस्तेन
शिष्येण प्राप्ता तेन गुरुणोपदिष्टा वा अतिविशुद्धा बुद्धिर्गुण-
कारकेरुपां मायां निवर्तयति यदात्मकमेतद्विश्वं जीवस्य संसृ-
तिनिमित्तं तान् गुणांश्च दग्ध्वा असमिधिरिन्धनः तस्मात्कार्भेण
कारणेन विद्यया च व्यवधानाभावात्साक्षात्परमानन्दरूपो भव-
तीति ॥ १३ ॥

एवं तावत्स्वप्नकाशज्ञानस्वरूपो नित्य एक एवाऽऽत्मा कर्तृ-
त्वाद्यश्च धर्मस्तिरस्य देहोपाधिकारस्तद्व्यतिरिक्तं सर्वमनित्यं
मायामयं ज्ञातः सर्वतो विरक्तः सन्नात्मज्ञानेन मुच्यत इत्युक्तं
विद्यच्छायाः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेष श्रुतिसमन्वयेन निर्णी-
तेऽप्यर्थे मतान्तरविरोधेन सन्देहो भाव्यमिति तन्मतं निराकृतुं
ज्ञापयति । अथेति । अथ मन्यसे एषां जीवात्मनां कर्मकर्तृणां
सुखदुःखभोक्तृणां च नानात्वमिति एवं हि जैमिनीया
मन्यन्ते अहम्प्रत्ययविशेष एवात्मा स च प्रतिशरीरं भिन्नः
कर्तृभोक्तृरूपश्च नतु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एकः परमात्मा-
ऽस्तीति यथाऽऽहुः—

अहंप्रत्ययविशेषो ज्ञातव्यः सर्वदेवहीति ॥

तथा वैराग्यं च न सम्भवति तथाहि । भोगस्थानानामनित्यत्वाद्वा
वैराग्यं भवेत् भोगकालस्य वा तदुपायकर्मबोधकागमस्य
वा भोक्तुरात्मनो वा नत्वेतदस्तीत्याह । अथ नित्यत्वं लोकका-
लागमात्मनां मन्यस इति ॥ १४ ॥

न च सर्वभोग्यानां विच्छेदात्मायामयत्वाद्वा वैराग्यं स्यादि-
त्याह । सर्वभावानां सङ्गचन्दनादीनां संस्था स्थितिरौत्पत्तिकी
प्रवाहरूपेण नित्या तथा वदन्ति न कदाचिदनीदृशं जगदिति
अतएतत्कर्ता कश्चिदशीश्वरो नास्तीति भावः । किं च यथा यथावत्
न तु मायामयीत्यर्थः । नचाऽऽत्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्ती-
त्याह । तद्वदिति । घटपटाद्याकारभेदेन जीर्जायते अतोऽनित्या मिद्यते
च अयं गूढोऽभिप्रायः नहि नित्यज्ञानरूप आत्माऽपि तु ज्ञानप-
रिणामवान् न च विकारित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गः यथाऽऽहुः—
विक्रिया ज्ञानरूपाश्च न नित्यत्वे विरोदस्यते ॥

श्रीभरस्त्रासिक्तभावायैवोपिका ।

इति अतो मुक्ताविन्द्रियादिरहितस्य परिणामासम्भवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषायेत्वात्प्रवृत्तिरेव श्रेयसी न निवृत्तिरिति ॥ १५ ॥

तत्र तावदुक्तमङ्गीकृत्य वैराग्योपपादनाय प्रवृत्तिमागस्यानयेदतत्त्वं प्रपञ्चयति । एवमपीत्यादिना । लोकानां लोकपाशानामित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अङ्ग हे उद्धव ! काळावयवतः संवत्सरादिरूपात् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमण्णदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

गुणसंप्रसूतां गुणकार्यरूपां भावां देहेन्द्रियादिकं यदात्मके ये गुणा आत्मा स्वरूपं यस्य तदेतद्विश्वं तस्मात् भावादिकं नाशयित्वा विद्यायां अपि शान्तत्वात् कार्येण देहेन्द्रियादिना कारणेन अज्ञानेन विद्यायां च वाक्यजैक्यज्ञानेन व्यवधानाभावात् स्वरूपप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावात् तदुक्तमभियुक्तैः—

एक्यज्ञानं यदा जातं महावाक्येन चात्मनः ।

तदा विद्यास्त्रकार्यैश्च नश्यत्येव न संशयः ॥

इति ॥ १३ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तावदिति वाक्यालङ्कारे आत्मेक्षिता स्वरूपित्युक्तैः स्वप्रकाशज्ञानरूपः निरोधोत्पत्त्यणुवृद्धित्युक्तैर्नित्य इत्यादि श्रुतिसम्बन्धेन श्रुतीनां तात्पर्यवृत्त्या अज्ञाणि पर्यवसानेन अर्थे परमात्मस्वरूपे मतान्तरविरोधेन जैमिनिमतविप्रतिपत्त्या तन्मतं जैमिनिमतं उद्धावयति अश्रुपगमेनोत्थापयति । अयेति युग्मकम् । अयेति मतान्तरापेक्षासे अहं ब्राह्मण इत्यादिप्रतीत्या श्रेय एव ननु ज्ञानैकरूपः अतएव प्रतिशरीरं भिन्नः यागादिकर्तृत्वात् तत्फलमोक्तत्वात् कर्तृमोक्तृरूपश्च वेदान्तमतं निराचष्टे । नास्ति । तत्स्वरूपभूतस्तेषां जीवानां कल्पितानामभिधानत्वेन मूलस्वरूपभूतः निर्विकारज्ञानस्वरूपः एकः परमात्मा नास्ति यथाहुर्जैमिनीयाः अहम्प्रत्ययेति अहमित्यप्रत्यये । ज्ञानविषय एव यो हि परामृशति स स्वात्मानमहमित्येव परामृशति तेनाहम्प्रत्ययस्य ज्ञातृगोचरत्वं निःसंशयमेव यत्तु शरीरस्य स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिज्ञानसामानाधिकरण्यादहम्प्रत्ययविषयत्वं तदत्यन्तसन्निकटकोरकत्वप्रान्त्या उच्यते । तोयप्रतीतिवद्वास्वरायःपिण्डप्रतीतिवद्वा सङ्गमनीयं ममेहं शरीरं कृशमिति षष्ठ्याऽहम्प्रत्ययस्यात्मनः शरीरस्यतिरेकेण विवेकतः प्रतीतेः शरीरस्य चेदहङ्कुरास्पदत्वप्रतीतेः तथा स्वर्गकामो यजेतत्यादिश्रुतयोऽपि शरीरातिरिक्तं परलोकभोगयोगं कर्त्ता रमन्तरेणानुपपद्यमानास्तमाक्षिपन्ति तामिच्छाक्षितं चाक्षादेवोपनिषदः समर्पयन्ति “अविनाशी वा अरं ३५मात्मानुच्छिन्नमिह” इत्यादयः इति सिद्धः शरीरारिक्तो मानसप्रत्ययरूपाहम्प्रत्ययगण्यो ज्ञातेति तस्य ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वं च सिद्धं तत्रैकस्य कर्त्तृत्वं कर्मत्वञ्च स्वात्मानि क्रियाविरोधात् कर्मसम्भवतीति वाक्यम् आत्मनः स्वकर्त्तृत्वायामेव क्रियायां कर्मत्वव्यवहारस्य लोके वेदे च दृष्टत्वात् तत्र लोके तावज्ज्ञाते एव स्वसम्बन्धः सम्भवतीति

कर्मवाञ्छीकृत्य प्रयोगः वेदेऽप्यात्मानमुपासीतात्मानं वेदात्मा ज्ञातव्य इत्याद्यनेकशः प्रयोगः तस्मान्मानसाहम्प्रत्ययविवेक एवास्मेति सिद्धं तथाच श्रुतिः समानसीन आत्मा जनानामिति सर्वदेवहीत्यस्यायं भावः विषयज्ञानवेद्यायामपि न विषयज्ञानकर्तृनयाभावभासः किन्तु मानसाहम्प्रत्ययकर्मतयैव किं पुनः स्वरूपज्ञानवेद्यायामिति एवं सिद्धान्त्युक्तं ज्ञानरूपत्वादिकं प्रत्याक्षिप्य वैराग्यमपि तदुक्तमाक्षिपति तथेति तथाहि वैराग्यासम्भवमेव दर्शयति भोगकावश्यं वा भोगकावश्यापि अतित्वाद्द्वैराग्यं भवेत् तदुपायेति तस्य स्वर्गादिभोगस्योपायभूतानि यानि यागादिकर्माणि तेषां बोधकस्यागमस्य स्वर्गकामो यजेत श्रुतिकामः कारीर्या यजेतत्यादिशास्त्रस्याप्यनित्यत्वाद्द्वैराग्यं भवेत् नत्वेतदिति एतत् भोगस्यानर्थात्मानमित्यन्तु नास्तीत्यर्थः । भोग्यानां सकृच्चन्दनवनितादीनां विच्छेदादनित्यत्वान्मायामयत्वान्मिथ्यात्वाद्वा वैराग्यं स्यात्तदपि न न्याह । सर्वभावानामिति । तथा च जगतो नित्यत्वे जैमिनीया वेदन्ति न कदाचिदिति जगत् कदाचिदपीदृशं नेति न किन्तुहीदृशमेवेति सृष्टिप्रलयभावाद् दर्शितः अतः सर्वभावानां नित्यत्वात् विप्रियेति अस्यात्मनो ज्ञानरूपा विप्रिया नित्यत्वे न विरोद्व्यते विशेषं न प्राप्नोति यथा सूर्यो भूमाद्युपाधिं प्राप्य रश्मिद्वारा मेघरूपेण परिणमते स्वरूपेण तु नित्य एव तिष्ठति तद्वदिति ज्ञेयं तत्प्राप्तेर्मोक्षप्राप्तेः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र श्रीमांसकमते तदुक्तम् उद्धवोक्तम् एवमपि गूढाभिप्रायेण श्रीमांसकमतस्वीकारेऽपि देहयोगतः देहसम्बन्धात् भावाः विकाराः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्रमङ्गीयम् ।

वैशारदी विशारदा एतच्छरीरं यदात्मकं यन्निवास्यं स्वयं च शाश्वति उपासनारूपध्यानार्त्मिका प्रतीतिः मुक्तौ नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वभावानां देवमनुष्यादीनां लोकफालागमारम्भां देशकालागमस्वभावानां नानात्वानित्यत्वयोः निरवयवं प्रतिक्षिपति । संशयेति । संस्था विनाशः औत्पत्तिकी जन्मप्रयुक्ता यथा तदपि मय्ये इत्यर्थः । अथ देवादिनानात्वस्य देहगतत्वमाह तत्तदाकतीति । देवाद्याकारभेदेन जीवा जायन्ते देवोऽहं मनुष्योऽहमिति तत्तदाकाराभिमानिनी धीश्च मिथ्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रैव फालकृतं भेदान्तरमाह । एवमपीति । तत्रापि देवानामाकारभेदे चेत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव वेदान्तार्थविचारादिक्रमेण उत्पन्नाया वेदनायाः साक्षात्प्रकृतितत्कार्यसम्बन्धनिवृत्तिसाधनत्वं यावत्प्रारब्धमङ्गमुपवर्तनीयत्वञ्चाह । वैशारदीति । या विशारदेन निपुणेन शिष्येण प्राप्ता तेन गुरुणोपदिष्टा वागतिविशुद्धिः सेति सत्यञ्चः वेदनात्मिका

श्रीमद्गीरसाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतिविशुद्धा बुद्धिर्गुणसंप्रसूता गुणोऽयः सत्त्वरजस्तमोऽयः
संप्रसूता मायां विचित्रां संसृतिं धुनोति तथा एतद्देहतदुःखवन्ध्या-
दिकं यदात्मं यदात्मकं यदुपापरिणामात्मकं तांश्च गुणांस्तन्मूलपु-
ण्यापुण्यात्मककर्मोपां च संवह्य स्वयं च शान्त्यति उपायकृपा ध्याना-
त्मिका बुद्धिर्मुक्तौ नावृणोति इत्यर्थः । बाधन्मुक्तिरहरहरनुवर्तनीयेति
भावः । निवर्तिकाया बाधनिवर्त्यमेवानुवर्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह ।
अस्मिन्निति । यथाऽस्माभिरिन्द्रियोऽग्निर्देहाभावात्स्वयमेव
शास्यति तद्वत् ॥ १३ ॥

नानात्मकत्वादिफलस्तथा भेदात्मनोऽगुणैरित्यनेन देवमनुष्यादि-
शरीराणां तदुपभोग्यानां शब्दादिविषयाणां च नानात्वमतेन
विफलत्वमुक्तं तत्र शङ्कते । अथेति द्वाभ्याम् । अथ ननु कर्मकतृणां
काश्यकर्मनित्यतां तत्फलयोः सुखदुःखयोर्मोक्त्यामेषां देवम-
नुष्यादीनां काश्यकर्मफलस्य सुखस्य दुःखमिभ्रत्वाभिप्रायेण दुःख-
शब्दः प्रयुक्तः । लोकः सुखानुभवतत्सोपानानुष्ठानदेशः काश्यस्त-
त्कालः आगमः समीहितसाधनाद्यवधारको वेदः आत्मा भोक्ता
जीवस्तेषामिदं पूर्वोक्तमेवार्थबोधोपलक्ष्यं यद्यपि नानात्वमथापि
नित्यत्वं स्यादित्येव मन्यसे इति संबन्धः नहि कार्यत्वानित्य-
त्वादिकं नानात्वसमानित्यं जीवस्वरूपाणामिभ्रत्वागुणानां च
नानात्वेऽपि नित्यत्वादिकार्यत्वाच्चेति भावः ॥ १४ ॥

नित्यत्वमेवोपपादयति । मन्यसे इति । सर्वभावाणां सर्वपदा-
र्थानां संस्था विनाशः प्रौढपक्षिकी जन्मप्रयुक्ता हि भवो देवादीनां
जन्मादशनास्तप्रयुक्ता संस्था च नास्तीति तेषां नित्यत्वमेवेत्यर्थः
यथेत्यनेन संस्थाया प्रौढपक्षिकेव भावविदृष्टान्तोऽभिप्रेतः ननु
देवादीनां नित्यत्वेऽपि भेदार्थयोरनित्यत्वं दृष्टमित्यत आह । तत्त-
दिति । तत्तदाकृतमेवेन सत्त्वादिप्राकृतगुणप्रचुरतत्तदेवाद्याकार-
भेदेन जायते जीवा इति शेषः । तेषामेवेषां कर्मकतृणां भोक्तृणां
सुखदुःखयोरेति प्रकृतत्वात् धीक्षितेषां बुद्धिः तत्तत्सत्त्वर-
जस्तमोगुणानुगुणतत्तत्फलतत्साधनतत्काराध्यदेवतादिविषयतारु-
पेण मिथ्यते अथभावः नानात्वात्कार्यत्वादनित्यत्वाच्च देवाद्या-
काराणां तदुपभोग्याणां चापुरुषार्थत्वेन प्रवृत्तिकर्मतत्त्वोद-
योस्यागतादशुको तदनुपपन्नं देवाद्याकाराणामनित्यत्वेऽपि
तदाकारमाजां जीवानां नित्यत्वाकारपरंपरायास्तत्तदुपभोग्य-
विषयपरम्पराया अपि नित्यत्वादिष्यानुभवदेशकालितत्साधना-
चावबोधकानमानामपि तथात्वात्सर्वदा तत्तदभिधायितविषयसाधन-
तत्फलानुभवशीलानां प्रवृत्तिकर्मपुरुषार्थसाधनमेवेति न तस्याग-
उचितः दुःखसाधनं तु त्यज्यते एव प्रतिकूलत्वात् नहि कश्चिदनु-
न्मस आत्मने दुःखमुत्पादमित्युत्तमत्त इति ॥ १५ ॥

तथापि प्रवृत्तिकर्मनिष्ठाप्रयुक्तदेवादिदेहसम्बन्धाः षड्भाव-
विकाया दुःखगर्भा अवर्जनीया एवेति न प्रवृत्तिकर्म पुरुषार्थसाधन-
मित्यभिप्रेत्य शङ्कितं दूषयति । एवमपीति । अहं हे उहव ! एवमप्यु-
करीत्या प्रवृत्तिकर्मणः पुरुषार्थसाधनत्वोपपादनेऽपि सर्वेषां देहिनां
देहसम्बन्धाकाशावयवतः कलाकाष्ठाभुङ्गतादिसम्बन्धसंज्ञातेष्व-
काशावयवेष्वेव निमित्तैः यैः पीनः पुण्येन जन्मादयो भावाः
सन्त्येव जन्मादय इत्यादिवादेन जलामरणादिसंज्ञः तसश्चाव-
जर्नीयं दुःखमिति भावः ॥ १६ ॥

[६६]

श्रीमद्भिजयवज्रतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

विद्याबहेः सुखावहत्वं नित्यदुःखहेतुजीवप्रद्वैक्यबुद्धिशुष्कत-
रुदाहेन नित्यानन्दनिदानत्वादिति भावेनाह । वैशारदीति । विविधं
शार सुखदुःखसंज्ञां संसारं धर्तति विशारदो विष्णुस्तस्य
विद्यमाना वैशारदी सा अतिविशुद्धा बुद्धिः अपरोक्षबुद्धिः
गुणसंप्रसूतिमयोग्यकामादिजननी मायापिशाचवर्तिता जीवस्व-
रूपाच्छादिकां निरस्य परमाच्छादिकां विधुनोति उद्धाटयति
अयोग्यकामादिगुणांश्च मन्दह्य एतद्दुःखादिकं यदात्मं यस्या
मायायाः स्वरूपाधानं तादृशीं स्वयं सा बाह्यान्तःकरणाजा बुद्धिश्च
तदन्तःकरणं च दग्ध्वा असमिश्रिरिन्द्रियोऽग्निरिव शान्त्यति स्वरूप-
ज्ञानेनैव स्वरूपमीश्वरादिकं चानुभवति मुक्ताविति शेषः
“पिशाचवर्तिता माया तुच्यते जीवगा सदा । दह्यन्ते तद्गुणाः सर्वे
सा च प्रातिसिक्की नरः” इति प्रमाणवचनादुक्तं युक्तम् अनेन
बाह्यान्तःकरणं नश्यति स्वरूपान्तःकरणजन्यज्ञानेन स्वस्वरूपेश्वरा-
दिकमनुभवतीत्येतत् सम्यग्ज्ञानावगतमतोऽन्यत्रमायं प्रकल्पमि-
तीयं शङ्कते—

बाह्यान्तःकरणजन्यं ज्ञानं नश्यति मुक्तिर्गो ।

स्वरूपज्ञानतो भोगान् मुक्तौ मुक्तं यथेष्टतः ॥

इत्यनेन परिहृतेत्येति ज्ञातव्यम्—

एतच्छब्देन दुःखादिपरिहृतयोच्यते ।

कचिद्विश्वं कचिद्ब्रह्म कचिन्निन्द्यमितीर्यते ॥

इतिवचनात् एतच्छब्देन दुःखादिकमप्रोच्यत इति युक्तं तत्तत्त्वोदा-
म्बुनाशवत् भेदज्ञानविनाशादात्मैकत्वमेव न नानात्वमत एव तेषां
नित्यत्वं च व्यापहारिकमेवेति तद्व्याख्यानं तदुत्तरग्रन्थविरुद्ध-
त्वाच्च विदुषां परिषदि सामञ्जस्यं भवेत् ॥ १३ ॥

तत्कथमत्राह । अथेति । एषामिति प्रत्यक्षं लोककालागमार्तमनाः
मित्यनेन भेदे प्रत्यक्षमनुमानमागमं च प्रमाणयति लोके काले
आगमे वेदे चात्मा मतिर्येषां ते तथा तेषां लोककालवैदधाना-
मित्यर्थः । अनेन ज्ञानतारतम्यं च सूचितं तस्मात्पुण्यकर्मकतृणां
मिश्रकर्मकतृणामनएव सुखदुःखमिभ्रभोक्तृणां नानात्वम-
येषां नित्यत्वं च मन्यसे जानासि यदि त्वं तस्माच्च मया
भेदसाधने प्रयतनीयमित्यतः आत्माभेदोऽनुपपन्न इति—

देहापेजाश्च नित्याश्च बहवः सुखरूपिणः ।

उत्तमा जीवांसघास्तु नीचा वै नित्यदुःखिनः ॥

प्रकृतं अनित्यत्वं जनने सुखैकमोक्तत्वं च युज्यते इयं व्यवस्था
कस्मादिति तत्राह । सर्वभावाणामिति । यथा सर्वेषां देवासुरमनु-
ष्यादिजातिभिन्नानां भावानां जीवानां संस्था व्यवस्था योग्यता
प्रौढपक्षिकी आभाषिकी हि यस्मत्तस्मात्सत्तदाकृतमेवेन देवासुरा-
दिशरीरभेदेन तथा जायते जीवसंघस्तस्य भोजनार्थं योग्यतानु-
सारेण शिद्यते अनेनोत्तमयोग्यतावतां भेदज्ञानेऽधिकार इतरेषां
मुभवेषां यथासम्भवमन्यत्रोक्तं भवति ॥ १४—१५ ॥

ननु दृश्यमानत्वात्नित्यानामपि जन्मादिकर्मोक्तं तस्मात्तमम-
मिति माशङ्कीत्याह । एवमपीति । एवमपि नित्यत्वेऽपि ननु जन-
नादिष्वन्यसंसारे सर्वेषां देहिनां कालावयवतः रात्रिदिनाद्य-
वच्छिन्नेषु कालावयवेषु देहयोगतः देहसम्बन्धेन जन्मादयो
भावाः असंक्रान्तिं प्रवाहन्तः सत्या इत्यर्थः । देहापेजमनित्यत्वं
जीवानामित्येतद्देवाप्यनुसन्धेयम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतकर्मसंक्षेपः ।

मममिदं यथाग्निरिति । स यथा भूतसूक्ष्मरूपेण तिष्ठन् स्पष्टं न तिष्ठति तथेत्यर्थः । नहि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिणामो विद्यते इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

अथेति युग्मकम् । आत्मा एतन्मनः स चात्मने तदुपहितं लिङ्ग-शरीरं शब्दस इति पूर्वमन्यान् प्रत्युपदिशतीति यदुक्तं तदेत-सत्र नानिदमप्युक्तः नद्यासावनीश्वरवादी च भवतीति टीकायां विक्रियेति । यथा सूर्यो धूमाद्युपाधिं प्राप्य राक्षमङ्गारा मेघ-स्वरूपेण परिणमते नित्यञ्च तिष्ठति तद्वदिति श्रेयम् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिना ।

मग्निसाहस्यमेवाह । वैशारदी विशारदो भगवांस्तदीया अति-विशुद्धज्ञानरूपविद्या या भाषामविद्या यदात्मकमेतत् देहद्वया-ध्यासरूपं संसारवन्धनं तान् गुणान् दृष्ट्वा असंमितं निरि-न्धनोऽप्रियं तथा स्वयं विद्यापि शास्वति ततः केवल-यैव मत्तया अक्षयस्तथा शान्तिरिति प्राप्य भगवत्साज्जोक्तं प्राप्नोति यदुक्तं मक्तिमुक्तैव निर्विघ्नेत्यास्युक्तविरक्तता । इतिशान्ति-रतिमतां गुणान्भूतमक्तिमतां ज्ञानिनां तु विद्याविद्यामतयोरुपरामे ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वेति गीतोक्तेर्मक्त्युत्थज्ञानेन परमात्मैक्यम् ॥ १३ ॥

व्यवस्थापितेऽप्यत्रार्थे ये विषदन्ते तेषां जैमिनीयानां मत-भाषित्य विप्रतिपद्यसे चेत्तर्हि शृणु तत्त्वमित्याह । अथेत्यादिना । गुणव्यतिकरे सतीत्यन्तेनाप्यो कर्मकर्तृणां सुखदुःखयोः कर्मफल-योश्च भोक्तृणां जीवानां च लोककालागमरात्मनस्तेषां नानात्वं नाना-विधत्वमयं नित्यत्वं नित्यत्वविशिष्टानामेव नानात्वमित्यर्थः । एवमपि देहिनामसकृज्जन्मादयः सत्येवति तृतीयेनान्वयः । एवं हि ते वदन्ति वैराग्यमेव तावन्न सम्भवति तथा हि भोगस्थानानां नानाविद्या-नामनित्यत्वाद्वाैराग्यं भवेत् भोगकालस्य वा तदुपायबोधकाग-मस्य भोगसाधनस्य लिङ्गदेहस्य वा नत्वेतदस्तीत्याह । अथ नित्यत्वं लोककालागमरात्मनामिति । नच भोगवस्तूनां विच्छेदा-न्मायामयत्वाद्वा वैराग्यं स्यादित्यस्याह । सर्वमावानां सकृच्चन्दनव-नितादीनां संस्था सम्पक् स्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्येत्यर्थः । तथा च वदन्ति न कदाचिदनीदृशं जगदिति अतस्तत्कृता कश्चिद्विश्वोऽपि नास्तीति भावः । किञ्च यथा यथा वदेव ननु मायामयीत्यर्थः । नचात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्ती-त्याह । तत्त्वदिति । प्रत्यपटाद्याकारमेवेन भीजोऽस्ते अतोऽनित्या मि-द्यते च अयंगूढोऽभिप्रायः नहि नित्यज्ञानरूप आत्मा अपितु ज्ञानपरि-णामवान् नच विकारित्वेनानित्यप्रसङ्गः यथाहुः विक्रिया ज्ञानरू-पास्य न नित्यत्वे विरुध्यते इति अतो मुक्ताविनिर्मुखादिरहि-तस्य परिणामासम्भवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात् प्रवृत्तिरेव भवती न निवृत्तिरिति ॥ १४—१५ ॥

तत्र तावत्तदुक्तमङ्गीकृत्य वैराग्यमुपपादयितुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थ-हेतुत्वं प्रपञ्चयति । एवमपीत्यादिना लोकानां लोकपालानामित्यतः शाकनेन ग्रन्थेन । अङ्ग हे उद्धवाकालावयवतः सम्भ्रतसरादिकृपात् जन्मादय इति । तत्रापि जन्ममरणयोरतिकष्टप्रदत्वं सार्वत्रिकं प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैशारदीति । सा पूर्वोक्ता गुणमसाहृष्ट्या वैशारदी विशारदो विष्णुरहं तद्विषयिणी मतिविशुद्धा बुद्धिविद्या सा एतदहंममा-मिमानलक्षणमज्ञानं यदात्मं यदाभयं तान् चकारादज्ञानं यदादीन् गुणान् संवहतीतिज्ञानं कृत्वा गुणसंप्रसूतां मायां गुणशोभोद्धतां कार्यकारणरूपां प्रकृतिं धुनोति दूरीकरोति तदनन्तरं शास्वति भ्रष्टानादिनिराकरणव्यापारं त्यजति तदनन्तरं तु स्वयमवतिष्ठते इति शेषः । यथाऽसमितं निरिन्धनोऽग्निः काष्ठसंदीपनव्यापारं त्यजति स्वयं महाभूतरूपेणावतिष्ठत्येव तद्वदित्यर्थः । अत्रेह बोध्यं “सदा पश्यन्ति सूरसः । सत्त्व कीडन् रममाय” इत्यादि-श्रुत्या सर्वोपपन्न मुक्तो जीवः प्रतिपादितः अतो विद्या स्वयं मुक्तो तिष्ठत्येव ये तु मुक्तो निर्वाण एवात्मा तिष्ठतीत्याहुस्ते उपेक्षणीयाः श्रुतिविरुद्धादित्वादित्यत्र विस्तरेण ॥ १३ ॥

एवं भगवता भोक्ता भोग्यं प्रेतितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रोक्तं तत्त्वत्रयं तत्र भोक्तुः स्वांशभूतरूप स्वरूपतो मिश्रस्यापि अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादि श्रुतिप्रोक्तं स्वाश्रयत्वेन स्वस्मादभिन्नत्वं च जायापत्यगृहादीनामनित्यत्वेन ततो वैराग्यं च वर्णाश्रमादिकर्मणां विद्योपयोगित्वं च संसार-च्छिद्विद्यायाः नहि ज्ञातुं विज्ञातेर्विपरिणामो विद्यतेऽविनाशित्वा-दित्यादिश्रुतिसिद्धं नित्यत्वं च विद्यया स्वाविषयविद्या लोकस्व-जननिष्ठस्य मोक्षश्लोकं तदाह्वयार्थं मीमांसकानां पक्षं निरा-कर्तुमुद्भावयति । अथेति द्वाभ्याम् । “विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च । तयोरेक्यः पिप्पलं खादसि एतदात्म्यमिदं सर्वं-मित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकर्तृणां सुखदुःखयोर्भोक्तृणामेषां जीवानां मम मते स्वरूपतो नानात्वेऽपि अयमात्मा ब्रह्म क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्मतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां परमेश्वराय सत्सत्ताकत्वात्परमेश्वरा-दनानात्वं पृथिव्याः औषधीनामिव अथ त्वं तु नानात्वं परमे-श्वरानङ्गीकारात्तन्निरपेक्षनानासत्ताकत्वं अन्यसे भोक्तृभेदात्तत्त्व-द्वयं मन्यसे इत्यर्थः किञ्च —

अनादिकालो भगवन्प्राप्तोऽस्य द्विज ! विद्यते ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पुरणः ।

इत्यादिस्मृतिभ्यः कालादीनामेव नित्यत्वं मम मतेऽस्ति “यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः” इति श्रुतेर्ननु लोकस्वभातो वैराग्यमुपपद्यते त्वन्त्वय लोककालागमा-त्मनां नित्यत्वं मन्यसे लोकानां भोगस्थानानां भोगकालस्य भोगोपायबोधकस्यागमस्य वेदस्य आत्मनो भोक्तृस्य नित्यत्वा-दतोऽपि तव मते वैराग्यं न सङ्गच्छते इति भावः ॥ १४ ॥

किञ्च —

ये हि संस्पृशंजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

माद्यन्तवन्तः कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधः ॥

इत्येवं मम मते सर्वमावानां सकृच्चन्दनादीनामत्यन्तलक्षणमङ्गुर-त्वाद्वाैराग्यं सङ्गच्छते त्वन्तु सर्वमावानां यथा यथावदेव संस्था संस्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्या इति मन्यसे अतोऽपि तव मते वैराग्यं नोपपद्यते इति भावः । किञ्च धर्मलक्षणास्य ज्ञानस्य अनादिमायावृत्तस्य गुणमसाहृष्ट्याविद्यारूपेणोत्पन्नस्य

अत्रापि कर्मणां कर्तृस्वातन्त्र्यं च लक्ष्यते ।

भोक्तुं दुःखसुखयोः को न्वर्थो विवशं भजैत् ॥ १७ ॥

न देहिनां सुखं किञ्चिद्विद्यते विदुषामपि ।

तथा च दुःखं मूढानां वृथाऽहंकरणां परम् ॥ १८ ॥

यदि प्राप्तिं विधातं च जानन्ति सुखदुःखयोः ।

तेऽप्यह्ना न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा ॥ १९ ॥

को न्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरन्तिके ।

आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः ॥ २० ॥

श्रुतं च दृष्टवद्दृष्टं स्पर्धाऽसूयाऽत्ययव्ययैः ।

बहन्तरायकामत्वात्कुषिवच्चापि निष्फलम् ॥ २१ ॥

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मपरमात्मस्वरूपबोधरूपेण स्थितिरस्ति तस्मात्परमानन्दानुभवाच्च निरासिमार्गेण मुक्तिरेव सम्पादनीयेति मम मतम् । अतः तत्तदाकारभेदेन घटपटाद्याकारभेदेन भोजाद्यते अत एवानिश्चा मिद्यते चेति मन्वसे ज्ञानपरिणामवानात्मेत्यङ्गीकारान्मुक्तावनिर्मुक्तस्य परिणामासम्भवेन निर्धर्मकस्य निरीश्वरस्य जडस्य निष्फलत्वात् प्रवृत्तिरेव भेषसीति मन्वसे इति भावः ॥ १५ ॥

अथ परंपरं निराकरोति । तत्र यदुक्तं प्रवाहरूपेण भावानां नित्यत्वमतोऽपि वैराग्यं नोपपद्यते इति तत्राह । एवमिति । हे अङ्ग उख्व । एवं प्रवाहस्य नित्यत्वेऽपि देहिनां पाञ्चभौतिकजराभयाविशेषग्रस्तदेहवतां सर्वेषां कालावयवतः सम्बन्धरादिकालपरिच्छिन्ना एव अङ्गचन्दनादिभावाः सन्ति नतु स्वरूपेण नित्याः सन्तः सर्वेषु कालावयवेषूपतिष्ठन्ति प्रत्युतानित्या दुःखावहा भवन्तीत्यर्थः । किञ्च देहिनां देहविशेषसम्बन्धात्सन्ति नतु सर्वेषु देहेषु किञ्च नानादुःखावहजन्माद्योऽसकृत्सन्ति अतो वैराग्यं श्रुतमिति भावः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

वह विद्या रूप वैशारदी बुद्धि अत्यंत निर्मल होने से गुणों से पैदा हुई माया को तथा इस संसार के कारण गुणों को रहन करके शांत होजाती है जैसे कि बिना लकड़ी का अग्नि शांत होजाता है ॥ १३ ॥

कदाचित् तुम कर्म करने वाले सुख दुःखों के भोगने वाले होंगे को नाना भेद निख रहना तथा इनके लोक इन के काल इनके बोधक शास्त्रों को निख मानते हो ॥ १४ ॥

सम्पूर्ण पदार्थों की स्थिति भी उत्पत्ति वरोवर मानते हो तिस तिस आकार के भेद से बुद्धियों का भी भेद है ऐसा मानते हो ॥ १५ ॥

हे उख्व ! ऐसा होने पर भी सब प्राणि मात्र के काल के अवयव से देह योग से सबके जन्मादिक बारंबार होते रहते हैं तिससे सब अनित्य हैं ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाष्यटीपिका ।

अत्रापीति । स्वातन्त्र्यपक्षे दुष्कर्मणो दुःखभोगस्य वाऽसम्भवादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु ये सम्यक्कर्म कर्तुं जानन्ति ते सुखिन एव ये तु न जानन्ति त एव दुःखिन इति चेत्तत्राऽऽह । नेति । त्रिबुषामपि कश्चित्सुखं न विद्यते तथा मूढानामपि दुःखं न विद्यते । इतो वयं कर्मकुशलत्वात्सुखिन इति तेषां केवलं वृथेवा-दङ्कार इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अङ्गकृत्याप्साह । यदीति । तं योगमुपायं न विदुर्यथा साक्षात्मृत्युर्न प्रभवेत् ॥ १९ ॥

तथापि बावञ्जीवं सुखं भविष्यतीति चेत्तस्याह । को न्विति । यतोऽन्तिके वर्तमानो मृत्युः न तुष्टिदो न तुष्टि ददाति आघातं वध्यस्थानं प्रति नीयमानस्य वध्यस्य अङ्गचन्दनादि यथा न सुखयेत् ॥ २० ॥

एवमस्मिन्लोके सुखं नास्तीत्युक्तं लोकांतरेऽपि तथैवेत्याह । श्रुतमिति । श्रुतं स्त्रगादि तदपि दुष्टम् स्पर्धा परस्त्रासहनमसूया परगुण्ये दीपाविकरणमत्ययो नाशः व्ययोऽपचयस्तैर्दुष्टम् यथा । व्ययो नाशः मलयोऽवस्थानिश्चयः तं दृष्ट्वा तदप्राप्त्तया दुःखमित्यर्थः । किञ्च । बहवोऽन्तराया वैगुण्यादिकृपा विघ्ना पाश्चिन्ना कामे सुखे तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् कविर्यथा बहुविध्या तद्वत् बहुसुखत्वेन श्रुतमपि निष्फलम् ॥ २१ ॥

श्रीमद्भारतीयवाचस्पतिकृतमागवतसंस्कृतचन्द्रिका ।

अनं कामः शब्दादिविषयः तत्र हेतुरन्तिके वर्तमानो मृत्युर्हेतुः सह जातो वर्तमान इत्यर्थः । न तुष्टिः न तोषः नाशः कार्ययोः सुखजनकत्वापादक इत्यर्थः । आघातं हिंसास्थानं नीयमानस्य वध्यस्येव यथा वध्याय दीयमानः क्षीराश्वत्थान्नादिर्न सुखजनकत्वापादकस्तद्वदित्यर्थः ॥ २० ॥

काम्यकर्मफलेषु वैराग्योत्पादनाय तेषु दोषाशिवर्तयज्ञ-पुरुषार्थतामाह । श्रुतामिति । चित्रया यजेत पशुकामः कारीयां वृष्टिकामो यजेतेति श्रुतं दृष्टमैहलौकिकं पश्वादिकलं दशपुण्य-मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतमदृष्टं स्वर्गादिकलं च स्पृष्टादि-मिषं दुग्धमिरन्तराद्यैर्विघ्नेश्वरान्तर्वातं कृषिविशिष्टफलमपुरुषार्थ-रूपं कृषिशब्दस्तत्फलपरः तत्र स्पृष्टां परसुखासहिष्णुणाऽ-सुखा परेषां गुणेषु सत्त्वपि दोषाद्विष्कियाऽत्यथो नाशः व्यथोऽ-पक्षयः तैः यद्वा व्यथो नाशः अत्यथोऽतिशयः यद्वा काम्यकर्मणि दोषाशिवर्तयति श्रुतामिति दृष्टं दृष्टफलकमदृष्टं स्वर्गादिकलं कृषिविषया कृषिविदुर्विज्ञा तद्वद्विदुर्मत एव निष्फ-लञ्च ॥ २१ ॥

अन्तरायानाक्रान्तं सफलमेवेत्यत्र तत्फलस्याप्यवस्थितत्वं वक्तुं तावत्सम्पन्नप्रवृत्त्यासं प्रेरयति । अन्तरायैरिति । तेन स्मनुष्ठितेन धर्मेण निजितं साधितं स्थानं यथा बाह्यं स्थानशब्दस्तत्र-स्यानुमात्रसुखस्याप्युपलब्धकः गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । तच्छृणु-सत्प्रकारप्रवृत्तपरं मद्भवः श्रुतिवत्यर्थः ॥ २२ ॥

इहस्मिल्लोके देवता इन्द्रादिरूपा यशैरिष्टा आराध्य याज्ञिकः ब्रह्मनुष्ठानादितविशेषः पुमान् तत्र स्वर्गोके निजार्जितान् स्वकीययज्ञादिकर्मचितान् दिव्यान् भोगान् देववदिन्द्रादिवज्जु-ञ्जति ॥ २३ ॥

भोगप्रकारं दर्शयति । सुपुण्योपचित इति । देवीनां वैष्णवी-णां मध्ये तासां दृष्टं मनोहरं वैष्णवं रूपं धरतीति तथा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयप्रज्जतीयकृतपदरत्नावली ।

ननु सत्त्वविद्युत्वात्सत्यत्वं न सत्य इत्याद्युक्त्यर्थक्रियायो-र्व्यवहारस्याभाविकमेवेति भावेनाह । तत्रापिति । तत्रापि जन्मादि-मिति जगत्त्रयं कर्मणां कर्तुः जातावेकवचनम् प्रस्तातव्यं कर्म-फलसुखदुःखानां भोक्तृत्वात्तदर्थं च वसुमानामवस्थितत्व-मवर्जनस्फोटमस्य व्यक्ष्यते दृश्यते । भवतेति शेषः ततः किमत्राह । कोन्वितिः कोन्वयः पुरुषार्थः सुखलक्षणाः विषया नीचवशं पुरुषं मजेत कोऽपि पुरुषार्थः कं पुरुषं पुरुषार्थः प्राप्तोतीत्यस्यापि इदमेवं व्याख्येयं विशिष्टपुरुषवशं पुरुषं मजेदिति अत्र विशेषस्तु—

स्वाधिकानां वशत्वात् परं सुखमेव तु ॥

तदर्थेणां वशे यस्तु किंसुखं तस्य मरण्यताम् ।

स्वाधिकानां वशत्वं च तेषां भक्तिमतः सुखम् ॥

तदर्थेणां तु दुःखाय तस्माद्भक्त्यधिको भवेदि-

त्यनेनोत्तमोत्तमः । अनेन सुखावस्थानियतत्वं संसारधर्मत्वात्तद्-

न प्रवर्तनीयमिति शब्दा निरस्ता ॥ २७ ॥

[२७]

अत्र कैमुत्यमाह । नेति । विदुषामपि देहिनां देहाभिमानिनां यदा सुखं न विद्यते तथा तदा दुःखमूढानाम् महद्दुःखानां च सुखं नास्ति इति किं पुनः “पुनः शब्दः प्रस्तुतायै तथाशब्द उदीर्यते” इति वचनात् पुनः शब्दः तथाशब्दार्थं वर्तते दुःखमूढाभ्यां इत्यहद्दुःखानामात्मन्यविद्यमानगुणारोपवतां सुखं नास्तीति किंपुनस्तस्मादिति च यौज्यं वावदेहाभिमानित्वमधिकं तावद्दुःखित्वं च ज्ञातव्यमित्यतो देहाभिमानिनश्च दुःखमूढा इत्युक्तं परमित्यनेनाभिमानित्वमेव प्रयोजनमिति ॥ २८ ॥

नन्वस्त्वज्ञानां दुःखादिकं तत्परिहारप्राप्त्युपायामिज्ञाना-दग्निष्टोमादिना तदमिज्ञानां तौ सुखप्राप्त्युःखपरिहारौ स्यातामित्येतदनुच परिहरति । यदीति । ये तु लोके विद्वत्त्वेन प्रसिद्धाः पुरुषाः यदि सुखस्य प्राप्तिं दुःखस्य विघातं परिहारं जानन्तीति मते तेऽप्यहं सत्त्वं यथायोगमुपायं न विदुः कुतो न विदुरत्राह । मृत्युरिति । यथा येनोपायेन मृत्युः संसारो न प्रमवे-द्वाङ्कुरीकुर्वाप्तं देहमानित्वे बहुनरदुःखप्रस्तवादित्यर्थः ॥ २९ ॥

नन्वर्थकामो तयोरुपायः स्यातामत्राह । कोन्विति । अन्तिके स्थितमृत्युमेतं पुरुषम् अत्र दृष्टास्तमाह । आघातमिति । आघातं मरणस्थानं प्रति नीयमानस्य वध्यस्य पुत्रो यथा सुखं नास्ति तथेति ॥ ३० ॥

ननु स्वर्गकामस्य सुखहेतुत्वादन्यथा तत्कर्मोत्पन्नं व्यर्थं स्यादतः कथं कामो वा न सुखयतीति तत्राह । श्रुतञ्चेति । कामस्य कर्मद्वारा सुखहेतुत्वेऽपि तात्त्रिकं न क्षणिकत्वात् । दृष्टवत् कर्मनिर्भितमन्दिरादिवाग्निभक्त्याश्रयसिद्धत्वं प्रयोजकं नन्व मुक्तिवशित्वमिति वाच्यं ज्ञानसाध्यत्वविशेषात् स्वर्गकामेना-नुष्ठायमानमग्निष्टोमादिकं निश्चितफलं न स्यात् बहन्तराय-विद्वत्तुल्यादिकामवर्तव्याह । स्पृष्ट्यादिना । यथा कृषिर्वागिज्या-दिकं मिथः स्पृष्ट्यादिवहन्तराद्यैर्विद्वत् भवति स्पृष्ट्यादिप्रयु-क्तमिच्छादिकर्मणाऽन्मादादिनाऽप्यग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमपि कृषितम-अवयो विध्यतिक्रमणमप्ययोऽन्तराद्यै मरणम् ॥ ३१ ॥

ननु सत्त्वसादिरिव स्मनुष्ठितोऽग्निष्टोमादिधर्मः कर्मफलज-नकः किं न स्यादत्राह । अन्तरायैरिति । तेन धर्मेण अर्थका-म्योः सुखहेतुत्वाभावेऽपि स्मनुष्ठितस्य धर्मस्य तदेतत्त्वं स्या-दितो वाह । अन्तरायैरिति ॥ ३२ ॥

निजधर्माजितान् ॥ ३३ ॥

देवीनामप्सरसाम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

तस्मात्को नु अर्थः पुरुषार्थो विवशमस्वतन्त्रं तं मजेत् तत्र ह्यीदृशमेवेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

न देहिनामिति तैः तत्र विदुषामपीत्यादौ प्रसादेहापि कर्मवैशुष्यादिति भावः । मूढानामपीत्यादावकस्मात्पीयादिसम्ब-न्धजातपुण्यत्वादिति भावः ॥ ३८—३९ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदिशिनी ।

कर्मणां कर्तुरिति कर्मकरणे दुःखसुखयोर्मोक्तुरिति भोग-
लक्षणांतन्मयं लक्ष्यते स्वातन्त्र्ये हि कः खलु दुःखम्भुञ्जति को वा
विवेकी दुष्कर्मं कुर्यादिति भावः । ततश्च विवशमस्त्रतन्त्रम् ॥ १७ ॥

ननु यो दुष्कर्मं कुर्यात्स विद्वानेव नोच्यते तस्य दुःख-
भोगोऽन्याथ एव यस्तु विकर्माकुर्वन् कर्म कर्तुं जानीयात्
तस्य न कदापि दुःखमिति चेन्मैवं वादीदृष्टधारिणां मध्ये सर्वदेव
सुखी सर्वदेव दुःखी वा कोऽपि न दृष्ट इत्याह । नेति । विदुषामपि
कदाचित् सुखं न विद्यते किञ्चिदपि तथैव मूढानामपि कदाचित्
दुःखं किञ्चिदपि भवेदित्यतो वयं कर्मकुशलत्वात् सदा सुखिन
इति तेषां वृथैवाहङ्कार इत्यर्थः ॥ १८ ॥

विज्ञत्वमङ्गीकृत्याप्याह । यदीति । योगमुपायं तथा न विदु-
षां साक्षान्मृत्युर्न प्रमत्तः ॥ १९ ॥

मृत्योः पूर्वम्तु सुखं वर्णतेति चेन्मैवमित्याह । कोन्विति । अर्थ-
स्तज्जन्यः कामो वा यतः स्ववर्णिते मृत्युर्न तुष्टिः भाघातं
वधस्थानं नाशमानस्य वधजनस्य सम्प्रति त्वं स्वर्गमुद्रास-
हस्रं गृहाणेति पायसपिष्टकादिकं यथेष्टं भुङ्क्ष्वेति च दीय-
मानोऽर्थो भोगश्च न यथा सुखप्रद इत्यर्थकामौ पुरुषार्थौ
स्वयिदौ ॥ २० ॥

इह लोके सुखं नास्तीत्युक्तं परबोकेऽपि नास्तीत्याह । भुतं
च स्वर्गाद्यपि दुष्टं स्पष्टां परसुखासहनमसूया परगुणो दोषा-
रोपः अत्ययो नाशः व्ययः भोगेन मोक्ष्यमाणास्य स्वर्ग-
स्याल्पताप्रतिपादकः किञ्चित् किञ्चिन्नाशस्तैः बहुबोऽतराया
वैगुण्यवादिरूपा विघ्ना यस्मिन् तस्मात् सद्भादिकात् कामः
सुखं यत्र तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् कृषियथा कदाचिजि-
ष्कलापि भवेत्तद्वत् ॥ २१ ॥

विघ्नवैगुण्यवाधभावमङ्गीकृत्यापि नाशदुःखं दुष्परिहरमि-
त्याह । अन्तरायैरिति पञ्चभिः । निर्जितं साधितम् ॥ २२—२३ ॥

देवीनामप्सरसाम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नानात्वमस्तीति युक्तं तत्राह । अत्रापीति । एकात्मकत्वा-
नङ्गीकारेण नानात्वेऽपि कर्मणां प्रारम्भे अनुष्ठाने समाप्तौ च वैप-
रीत्यवशेनास्तत्कर्तुरस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते सुखदुःखानामिष्टस्य सुख-
स्याप्राप्त्या अनिष्टस्य दुःखस्य च प्राप्त्या भोक्तुः अस्वातन्त्र्यं
लक्ष्यते एवम्भूतं विवशं प्रवृत्तिमार्गं अर्थधर्मकामानां मध्ये तु
इति वितर्के कोऽर्थः पुरुषार्थः मजेन कोऽपि जीवो विवशः
अर्थाः जडाः कस्मै जीवाय कर्मणो को दद्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु कर्मानभिष्टव्यार्थादिसिद्धिर्मास्तु कर्मसु विदुषस्तु सवासाहः
व्यादिवात्राहनेति । वेदिनां देवादिपोषणदृष्ट्या कर्मविध्यां कृतश्र-
माणां विदुषां न किञ्चित्सुखं विद्यते मूढानां च दुःखं न विद्यते
अतः तथा तादृशमहं कर्मसु विद्वान् सुखी असौ मूखः दुःखी
इत्येवं रूपमहङ्कारं वृथा ॥ १८ ॥

किञ्च त्रैवर्गिकैः जन्ममरणदुःखमपरिहार्यमेवेत्याह ।
यदीति ॥ १९ ॥

किञ्चित्कर्मफलं लब्धमपि मृत्युमयमीतांस्तात्रैव सुखयती-
त्याह । क इति । अर्थः कामसाधकः कामः इन्द्रियप्रीतिः एतं त्रैव-
र्गिकं पुरुषम् कः सुखयति न कोऽपि यतोऽन्तिके वर्तमानो मृत्युर्न
तुष्टिं सुखयोग्यतां ददाति भाघातं वधस्थानं प्रति नीयमान-
स्यैव कर्मणि षष्ठी ॥ २० ॥

कालादिषु नित्येषु लोकानामपि नित्यत्वमङ्गीकृत्य वैराग्यं
नोपपद्यते इति युक्तं तत्राह । भुतं चेति । दृष्टवत् यथा दृष्टं
प्रत्यक्षप्रमाणगोचरमिदं दुष्टं तद्वत् भुतं स्वर्गकामो यजेतेत्या-
दिश्रुतिप्रोक्तं स्वर्गादि तदपि स्पष्टादिभिर्दोषैर्दुष्टम् तत्र स्पष्टां
परेश्वर्यासहनजा परामिभवेच्छा असूया परगुणेषु दोषाविष्कर-
णोच्छा अत्ययो नाशः व्ययोऽपक्षयः किञ्च बहुन्तरायः बहु-
विघ्नयुक्तः कामो भोगो यस्मिन्स्वर्गादौ तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्
किञ्च कृषियथाऽत्यायाससाध्यापि कर्षकं कृष्यन्तरनिरपेक्षं न
करोति अतो निष्फला तद्वन्निरपेक्षं भोगानन्तरं पुनरपि बहु-
श्रमसाध्यं स्थिरफलशून्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं कर्मचिन्तानां लोकानामनित्यत्वमुक्त्वा अथ कर्ममिस्तत्रगतस्य
पातमाह । अन्तरायैरिति पञ्चभिः । अन्तरायैर्विघ्नैरविहतो नाश
न नीतः किन्तु सुष्ठु अनुष्ठितः तेन धर्मेण निर्जितं स्थानं स्वर्मा-
दिकम् ॥ २२—२३ ॥

स्वपुण्यैः सद्भादिभिः उपचिते सर्वसमृद्धिसम्पन्ने देवीनां
मध्ये विहरन् गन्धर्वैरुपगीयते ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस लोकमें भी कर्म के करने वालों को परतंत्रता सीख-
ती है सुख दुःख के भोगने में भी परतंत्र ही हैं तब ऐसे पुरुष
का तो कोई भी मनोरथ सिद्ध नहीं होगा ॥ १७ ॥

काम्य कर्म करने वाले विद्वानों को भी कोई सुख नहीं
दीखता है और न यागादि कर्म नहीं करने वाले मूखों को
दुःख ही दीखता है तब काम्य कर्म करने वालों के
व्यर्थ महंकारही है ॥ १८ ॥

यदि वे लोग सुख दुःख की प्राप्ति करना तथा निवारण
करना जानते हैं तो तब वे लोग ऐसा उपाय तो नहीं जानते हैं
कि जिससे मरण न होवे ॥ १९ ॥

जिसके पास में मृत्यु उपस्थित है उसको कौनसा प्रयोजन
सुख देता है जैसे कि वध स्थान में मारने को जिसको लेजाते हैं
उस को कोई चंदनादि सुखदाई नहीं होता है ॥ २० ॥

जैसे यहां के सुख हैं तैसेही शास्त्र से भुत स्वर्गादिक सुख
भी दुःख युक्त ही हैं क्यों कि वहां भी दूसरे कि परामव की
इच्छा दूसरे की निंदा अन्त में नाश होना आदि दुःख हैं कर्म
करने में बहुत से विघ्न होते हैं तिसके यहां की खेती सरीका
निष्फलसाही दीखता है ॥ २१ ॥

यदि धर्म का अच्छी तरह से अनुष्ठान होजावे कोई विघ्न नहीं
होवे तो तब तिस कर्म से प्राप्त हुये स्वर्गको जैसे जाते हैं तिस
को तुम श्रवण करो ॥ २२ ॥

यहां पर यहाँ से देवतों का यजन करके बाह्यिक लोग

स्त्रीभिः कामगयनेन किङ्किणीजालमालिना ।
 क्रीडन्न वेदाऽऽत्मपातं सुराक्रीडेषु निवृतः ॥ २५ ॥
 तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्नोत ।
 क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्न कालचालितः ॥ २६ ॥
 यद्यधर्मरतः सङ्गादसतां वाऽजितेन्द्रियः ।
 कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥
 पशून् विधिनाऽऽलस्य प्रेतभूतगणान् यजन् ।
 नरकानवशो जन्तुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः ॥ २८ ॥
 कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन् देहेन तैः पुनः ।
 देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मेणः ॥ २९ ॥
 लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनाम् ।
 ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः ॥ ३० ॥
 गुणाः सृजन्ति कर्माणि गुणोऽनुसृजते गुणान् ।
 जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुङ्क्ते कर्मफयान्यसौ ॥ ३१ ॥
 यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ।
 नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदेवहि ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

स्वर्ग को जाते हैं वहां पर अपने अर्जित भोगों को देवता सरी
 का भोगता है ॥ २५ ॥

अपने पुण्य से बढाये हुये निर्मल विमान में चढता है
 देवियों के मन्त्रों में दिव्यवेष धारण करके रहता है और विहार
 करते में गन्धर्व उसका गान करते हैं ॥ २६ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभावायदीपिका ।

कामगेनेच्छया गच्छता विमानेन । किङ्किणीजालमालिना
 भुद्रघण्टिकासमूहशोभिना सह स्त्रीभिः सुराक्रीडेषु नन्दनादिषु
 क्रीडिष्यात्मपातं न वेद ॥ २५ ॥

कालेन चालितः पातितः ॥ २६ ॥

प्रवृत्तिर्विविधा विध्यनुसारेण कास्यै कर्माणि वा तत्त्वज्ञानेन
 अभ्यसेत् तत्र कास्यप्रवृत्तेर्गतिरुक्ताऽधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह । यदीति ।
 यदि वेत्यन्वयः । अजितेन्द्रियत्वात्कामात्माऽतः कृपणोऽतो लुब्धो
 भोगवृत्त्याकुलोऽतः स्त्रैणः स्त्रीवम्पटस्तदर्थं भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥

किञ्च पुण्यजनप्रबोभिर्भोगेन पशून् विधिना हत्वा तमः
 क्याचरतां याति ॥ २८ ॥

एवं कर्मसु प्रवृत्तस्य न सुखं न च दुःखनिवृत्तिरित्युप-
 ण्णहरति । कर्माणीति ॥ २९ ॥

तथापि लोकानां नित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्च लोकपालानां
 सुखमस्तीति चेत्तत्राऽऽह । लोकानामिति । द्वौ परार्धौ परमायु-
 र्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि तथा च श्रुतिः “ भीष्मास्माद्भ्रातः पश्यते
 भीषोदेति सूर्यः । भीष्मास्मादग्निश्चन्द्रश्च सुत्युर्भावति पञ्चमः ” इति
 अतः प्रवृत्तिमार्गस्यैवमनर्थहेतुत्वाद्भिरुक्त्या ततो निवृत्तिरेव
 युक्तेति तात्पर्यायः ॥ ३० ॥

एतेनैव स्वयमीश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावाङ्गीकारः परि-
 त्यक्तः अन्यदपि प्रौढ्या पूर्वमङ्गीकृतं निराकरोति चतुर्भिः ।
 तत्र यदुक्तं कर्तृभोक्तरूप एवाऽऽस्मेति तन्निराकरोति । गुणा
 इति । गुणा इन्द्रियाणि कर्माणि सृजन्ति न त्वात्मा आत्मैवे-
 न्द्रियाणि प्रवर्तयन् कर्माणि करोतीति चेत्तेत्याह । गुण इति । गुणः
 सत्त्वादिगुणानिन्द्रियाण्यनुसृजते प्रवर्तयति न त्वात्मा अत
 आत्मनः कर्तृत्वं तावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह । जीव-
 स्त्विति । गुणसंयुक्त इन्द्रियादिसंयुक्तः कुत इत्यत आह ।
 अस्मै तेष्वहङ्कारवर्तिनित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यच्चोक्तमात्मनो नानात्वं तदप्यौपाधिकमित्याह । यावत्स्वा-
 दिति । गुणानां वैषम्यमहङ्कारादिकायैरूपम् नत्वात्मन एकत्वे
 कथं पारतन्त्र्यमुक्तं कथं वा लोकपालादीनामपि मद्भयमित्युक्तं
 तत्राऽऽह । नानात्वमिति ॥ ३२ ॥

भीमाधारमहासागोष्ठाभिधिरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

आत्मपातं स्वर्गात् स्वप्नमम् ॥ २५ ॥

अर्वांगधः कायेन भोगसमाप्त्यवच्छेदेन ॥ २६ ॥

यदीति युग्मकम् । काम्यकर्मणि पशुमागादौ तल्लङ्घनेन
विध्यातिक्रमणेन तत्र द्विविधप्रवृत्तयोर्मध्ये तदर्थं स्त्रीप्राप्त्यर्थम्
अविधिना स्त्रीराचारेण ॥ २७—२८ ॥

तत्र प्रवृत्तौ ॥ २६ ॥

यद्यपि कर्तृत्वभोक्तृत्वे न स्तः तथा भोग्यस्य भोगकालस्य
च निवृत्त्यं नास्ति तथापि लोकानां भोगस्थानानां तथाच
ब्रह्मादीनां मये प्रगाथां भुक्तिः अस्मात् परमेश्वराद्गीया भीत्या
अतः काव्यकलितत्वात् अनर्थहेतुत्वादुःखजनकत्वात् ततः
प्रवृत्तिमार्गात् तात्पर्यार्थः महावाक्यार्थः इति तदभिप्रेतशुद्धाभि-
प्राचस्योत्तरम् ॥ ३० ॥

एतेन भीषास्मादित्यादिभूत्यात्मकपुराणरूपस्वभावप्रमाणो-
न्नेत्यर्थः । तत्कर्त्ता कश्चिदीश्वरोऽपि नास्तीत्युक्त्येश्वराभावाद्गी-
कारः कृतः सोऽपि परित्यक्तः न त्वार्थमिति भयस्कान्तस्यैवात्मनः
स्वाभिधेनेन तत्तत्प्रेरकत्वात् ननु स्वेच्छयेति भावः । स्त्रीत्मनः
सन्निकृष्टत्वात् इन्द्रियादेस्तु स्वस्वरूपत्वमविन विप्रकृष्टत्वादा-
त्मनोऽदःशब्दव्यपदेश्यत्वं न संज्ञच्छते किन्तु तत्तायःपिण्ड-
वत् तत्तादात्म्येन तु तत् संज्ञच्छते इति तेषु देहेन्द्रियादिसं-
स्कारवानित्यर्थः इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

भौषाजिकम् अहङ्कारादिकाभौषाजिकं ननु स्वरूपनिबन्धनं
वाच्यमिति साक्ष्यम् ॥ ३२ ॥

भीमवर्धनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

सुराकीडेषु देवोद्यानेषु ॥ २५—२९ ॥

मत् मत्तः अस्मात् ॥ ३०—३१ ॥

आत्मनः नानात्वं देवमनुष्यादिरूपदेहप्रयुक्तं नानात्वं पारतन्त्र्यं
कर्मपारतन्त्र्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भीमराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रीभिः सह विहरन् किङ्कियाञ्जलिमाचिना क्षुद्रघण्टिकासमूह-
मालोच्छ्रितेन कामं यथेच्छं गच्छता यातेन विमानेन सुराकीडेषु
सुराणां क्रीडास्थानेषु मेवादिद्रोणीषु देवोद्यानेषु वा सञ्चरन्मिति शेषः ।
क्रीडेषु निवृत्तः सुखितश्चात्मपातमात्मनः स्वस्य भातं पुण्यान्ते
ततो श्रेयं न वेद न जानाति ॥ २५ ॥

किन्तु यावत्पुण्यं समाप्यते तावत्क्षणे प्रमोदते ततः किमि-
त्यत्र । क्षीणपुण्य इति । स्त्रीयां पुण्यं यस्य सः अनिच्छन्नापि
कायेन ध्विना निमित्तेन आहितः अर्वांगधः पतति एवमि-
हामुत्र परिवर्तते इति भावः ॥ २६ ॥

एवमिष्टादिकारिणां गतिकका अथ प्रसङ्गादिति आदिकारिणां

गतिमाह । यदीति । असतां सङ्गादधर्मं रत आसक्तः आजितेन्द्रियस्त
तत्र हेतुः कामात्मा कामेषु शब्दादिषु विषयेष्वारम्भा चित्तं
यस्य सः अत एव कृपयाः अतो लुब्धो भोगतृष्णाकुलः स्त्रीयाः
स्त्रीवस्पटः तदर्थं भूतानां विहिंसकः ॥ २७ ॥

किञ्च बुद्धजनप्रबोभितो घनाद्यर्थं पशून्विधिना हृत्वा प्रेत-
गणान् भूतगणांश्च बलजवशः निजकर्मवश्यः जन्तुः जीवः
नरकान् क्रमेण गत्वा प्राप्य अत्युत्पन्नं तम तमः प्रचुरं स्या-
धरं जन्म वातीति संस्वरणः ॥ २८ ॥

इष्टादिकारितदन्त्येषां साधारण्येन सुखाभावमाह । कर्माणीति ।
देहेन पुण्यापुण्यात्मकानि दुःखोत्तरफलानि कुर्वन् तत्तद्देहाव-
साने तैः कर्मभिर्देहमिस्तत्तरफलोपभोगानुगुणं देहमामजते तत्रैव
सति मर्त्यधर्मिणा मरणाशीलस्य किमुस्ते न किञ्चिदपि सुख-
मित्यर्थः ॥ २९ ॥

तथापि लोकानां शाश्वतत्वात् लोकलोचानां चासर्वधर्म-
त्वात्तेषां सुखमस्येवेत्यत आह । लोकानामिति । मर्त्यं मर्त्यो
मये कल्पजीविनामाकल्पान्ते जीवतामपि किं बहुना हे परादे
परमायुर्गस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि मत्तः कालात्मनो मत्तः लोका-
दयः सर्वे कालचाचिता अनित्या एवेति न तेषामपि निर्दुःखं सुख-
मिति भावः ॥ ३० ॥

तदेवं प्रवृत्तिकर्मणस्तत्प्राप्त्यवस्थापनाय तत्र बहुधा बोधाः
कीर्त्तिताः कर्माणि देहेन सृजन् पुनस्तैर्देहमामजते इत्यनेनो-
त्तरोत्तरदेहकर्मणोः पूर्वपूर्वकर्मदेहनिमित्तत्वमुक्तं तत्रापि कर्मणां
कर्त्तृत्वात्तत्त्वं च लक्ष्यते भाङ्कुश्च दुःखसुखयोरित्यनेन च
स्वरजस्तमोगुणानुविधायिमवृत्तिकर्मकतृत्वं तत्प्रयुक्तं पारतन्त्र्यं
तत्प्रयुक्तं च सुखदुःखभोक्तृत्वं ततश्च पुनः स्वस्वगुणानुगुण-
प्रवृत्तिकर्मवासनोत्प्रेरकत्वं तत्तत्प्रेरणा प्रवृत्तिकर्मकर्त्तृत्वमित्यादिना
चकवत्परिवृत्तिकका तत्र विवक्ष्यः स्थूलसूक्ष्माद्देहाकारमेवितेति
देहाद्भिन्नत्वेनोक्तस्य ज्ञानैकरसस्वरूपस्य निष्कलस्यात्मनः कथं
च तत्सुखदुःखभोक्तृत्वापादकमित्याशङ्क्यामात्मनस्तथात्वेऽप्या-
मोक्षं तस्य प्राकृतगुणयोगेन तद्विश्वत्वाद्गुणानां च भावभोक्तृ-
त्वयोदयात्मकसाम्यवैषम्यस्वरूपावस्थाशीलत्वात्तत्सर्वमुपपन्नमित्याह ।
गुणा इति । गुणाः प्राकृताः कर्माणि सृजन्तीति प्रयोजक-
कर्तृणां गुणानां सृष्टौ स्वातन्त्र्यविध्वंस्य सृजन्तीति कर्तृत्वनिर्देशः
स्वस्वानुगुणकर्मभावेनाप्रयुक्तदेहात्मनि कर्माणां प्रयत्नजननद्वारा
सृजन्तीत्यर्थः । अतो नात्र गुणानामेव कर्तृत्वं न त्वार्थमन
इति प्रमितस्य गुणः गुणपरिणामात्मकः सैन्ध्रियो देहः गुणानु-
मनुसृत्यसृजते कर्माणां अनुवर्तते अनेन गुणानां देहात्मपाद-
नद्वारा आत्मनः कर्तृत्वापादकत्वं देहस्य चात्मगुणानुविधायि-
चिकीर्षाद्यनुगुणप्रवृत्तिशीलत्वं चोक्तम् अतो प्राकृतगुणयोगी
तद्वदयो जीवस्तु कर्मफलानि स्वप्रवर्त्यदेहानिष्पादितानां कर्मणां
पुण्यापुण्यात्मकानां फलानि सुखदुःखात्मकानि मुञ्चते ॥ ३१ ॥

तर्हि त्वसौ प्रयानुवृत्तिः कियत्पर्यन्तस्य च बाह्यवैषम्यतत्प्रयु-
कनानाविधदेहसन्निष्पाद्यकर्मकर्तृत्वतत्प्रयुक्तत्वात्तत्प्रयुक्तसु-
खदुःखभोक्तृत्वपरस्परानुवृत्तिस्तावदित्याह । वाच्यमिति । गुणानां
प्राकृतानां वैषम्यं यावत्तस्यां यावदात्मनो ज्ञानैकरसस्यापि नाभात्वं
देवमनुष्यादिरूपदेहप्रयुक्तनानात्वं तावदेव तत्प्रवृत्त्यर्थः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यावज्जानात्वं तावत्पारतन्त्र्यं कर्मकर्तृत्वप्रयुक्तं गुणकर्मवदयत्वं
स्यात् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

सुराक्रीडेषु देवक्रीडास्थानवनेषु ॥ २५ ॥

समाप्यते क्षीयते ॥ २६ ॥

स्वर्तोऽसुराणां वैष्णवाचार्यैर्यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गत्वा कर्मफलं
भुक्त्वा मर्त्यलोकाभागतानां गतिमाह । यदीति ॥ २७ ॥

आलम्ब्य हिंसित्वम् ॥ २८ ॥

मनुष्ययाज्ञिकस्य स्थितिमाह । कर्माणीति । मर्त्यधर्मिणो मरणा-
धर्मिणः पुरुषस्य तत्र बहे किं सुखं लभ्यते न किमपी-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

न केवलं लोकत्रयस्यानित्यफलत्वं यत् उपस्थितानां सत्य-
लोकपर्यन्तानामभ्युपगमेवेत्याह । लोकानामिति ॥ ३० ॥

एवं मनुष्यादिब्रह्मपर्यन्तं लोकानां लोकपालानां च सृष्ट्या-
दिकर्त्ता कालाख्येन भगवता मायागुणोपादानत्वेन तत्कर्मानु-
गुणं प्रवर्त्यते तस्मादस्य ज्ञानमेवात्यन्तदुःखनिवर्तकत्वेन नित्यं
सुखदायीति भाषेनोपसंहरति । गुणा इति । गुणाः सत्त्वाद्यः
प्रकृतेः कर्मफलभोक्तृत्वमिति मतं प्रत्याह । जीवस्त्विति । तुल्यदेना-
न्विततस्य भोक्तृत्वानुपपत्तिं दर्शयति सत्त्वादिगुणयुक्तः ॥ ३१ ॥

एवं जीवपरमेदं प्रतिपाद्य तदभेदमतमनूय दूषयति । याव-
दित्यारभ्य तावद्विश्वरतो भयमित्यन्तग्रन्थः पूर्वपक्षायः य-
एतन्मतस्य उपासीरन् सेवन्ते तेष्वेव वमसि मुह्यन्ति दुःखोद्रे-
कात् ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

गुणा इति तैः तत्र एतेनेति पूर्ववर्णितमीषास्मादित्यादि-
भूत्यात्मकपुराणस्वरूपस्वभावप्रामाण्येनेत्यर्थः । न त्वास्मेति । अय-
स्कान्तस्यैवात्मनः साक्षिध्वनेन तत्तत्प्रेषकत्वात्तु खेच्छयेति
भावः । यद्वा अयं जीवस्य स्वतः कर्मकर्तृभोक्तृरूपत्वं तन्मतं
साङ्ख्यमतेन निराकरोति । गुणा इति । तत्तत्स्वभाव एव तत्र तत्र
कारणमिति भावः ॥ ३१ ॥

यावदिति सार्वकर्म । नानात्वं चाद्वयत्वादिमतेन निराकरोति
यावदित्यर्थः । तत्रैवावस्थादिनां सिद्धान्तनिर्वाहं दर्शयति नाना-
त्वमित्येकेन । प्रथमर्थः एक एव खलुचिदेकब्रह्मसत्तामात्र-
स्वरूप आत्मा स एवात्मन्यनाद्यविद्यया गुणमयी माया तद्वै-
षम्यजातक्रावर्गं च कल्पयन्नस्मदर्थमेकं युष्मदर्थं च बहून्
कल्पयति स्रज्जवत् तत्रास्मदर्थः स्वस्वरूपः पुरुषः युष्मदर्थो-
स्त्रिविधाः पुरुषान्तररूपाः जडरूपा ईश्वराख्यपुरुषविशेषरूपा-
श्चेति तत्तत्तस्यामविद्यायां गतायां नानात्वाभावादीश्वरो नाम
यो वस्तुनो नास्ति स नास्त्येव किमुत तत्पारतन्त्र्यं किमुततरां
ल्लो भयं किमुततर्मा कान्यपारतन्त्र्यादिकमिति तद्वन्न मतद्वयेन

[६८]

नहि कदाचिदनीदृशं जगदिति ज्ञानं नित्यं नास्तीति परिहृते
तत्तदुपाधेर्जन्मनाशदर्शनाज्ज्ञानस्य त्वनाशदर्शनादिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

कामिन इच्छया गच्छता विमानेन ॥ २५ ॥

काञ्चन चालितः पातितः ॥ २६ ॥

कर्मणामधिकारी द्विविधः धार्मिकोऽधार्मिकश्च तत्र प्रथमस्य
गतिरुक्ता द्वितीयस्य गतिमाह । यदीति । वाशब्दात्स्वतोऽपि कश्चि-
देजितेन्द्रियः स्यादित्यर्थः । कामात्मातएव कृपणा दीनः भूत
एव लुब्धो भोगतृष्णाकुलः स्त्रैयः स्त्रीबन्धुः तदर्थंभूतविहिं-
सकः ॥ २७ ॥

अविधिना "इयेनेनामिचरन् भजेत" त्यादिविरुद्धविधिना बलवत्ता-
तमः स्यावस्त्वम् ॥ २८ ॥

एवं कर्मसु प्रवृत्तस्य नास्ति सुखमित्युपसंहरति । कर्मा-
णीति ॥ २९ ॥

यस्य तुल्यतु युज्यते इतिस्थायेनाङ्गीकृतं स्वर्गादीनां नित्यत्वं
वाञ्छयाकरोति । लोकानामिति । स्वर्गलोकस्य तत्पालानां च नैव
विसृत्वमित्याह । लोकानामिति । अत्र मयः तथा च श्रुतिः—

मीषास्माद्वानः पवते मीषादेति सूर्यः ।

मीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्भावेति पञ्चमः ॥

इति एतेनैव अयमीश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावाङ्गीकारः परि-
त्यक्तः ॥ ३० ॥

नरकानवशो जन्तुर्गतेत्युक्तं तत्र जीवस्यैवं वैवर्धयं किमप्रयुक्त-
मित्यपेक्षायामाह । गुणा इति । गुणा इन्द्रियाणि कर्त्तृणि
कर्माणि देवपूजादीनि स्वरूपस्वभोगयुक्तादिप्रदण्डविद्याणि-
ज्यादीनि चादृष्टदृष्टफलानि सृजन्ति कुर्वन्ति तान् गुणान् सद्-
सदिन्द्रियाणि गुणः सत्त्वादिः सृजते जीवस्तु गुणैः सद्भावि-
न्द्रियैः सत्त्वादिमिश्रं संयुक्तं भूतामद्राणि कर्मफलानि
भुङ्क्ते ॥ ३१ ॥

गुणैरिन्द्रियैः कृत्वा लब्धनीजगतिमाप्तिबन्धुणं वैशर्म्यं यावत्स्यात्
तावदात्मन एकस्यापि जीवस्य नानात्वं देवतित्यंगादिरूपत्वं
स्यात् यावदेवं नानात्वं तावत् पारतन्त्र्यं कर्माधीनत्वम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धाश्वप्रवीपः ।

कामाग्रेण इच्छानुरूपगतिना विमानेन किङ्किणीजालानां क्षुद्र-
वयिट्काघाटितस्थानविशेषाणां मालाः यस्मिन् तेन सुराक्रीडेषु
देवक्रीडास्थलेषु स्त्रीभिः सह क्रीडन् आत्मपातं न वेद नित्यो-
ऽप्यात्मा प्राकृतवस्तुसंगो न नित्योऽतस्ततो वैराग्यमुचितमिति
भावः ॥ २५ ॥

कालचालित इति । नित्योऽपि कालः स केवलं प्राकृतवस्तु-
संयोगहेतुरेव नास्ति किन्तु तद्विभोगहेतुरपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं विहिते कास्ते कर्मणि प्रवृत्तस्य गतिरुक्ता निषिद्ध-
प्रवृत्तस्य गतिमाह । यदीति द्वायाम् । यदि वाऽस्तौ सद्भाध्वमे

यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् ।

य एतत्समुपासीरस्ते मुह्यन्ति शुचाऽर्पिताः ॥ ३३ ॥

काल आत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव च ।

इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ॥ ३४ ॥

उद्धव उवाच ।

गुणेषु वर्तमानोऽपि देहजेष्वनपावृतः ।

गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा कथं विभो ! ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निषिद्धे कर्मणि रतः प्रवृत्तः यतो भूतविहिंसकः यतस्त्रैगुणः
यतः अजितेन्द्रियः यतः कामात्मा । यतः कृपणः । यतो
लुब्धः ॥ २७ ॥

किञ्च पशुन् अविधिना ब्राह्मण्यं हत्वा प्रेतभूतगणान् यजन्
नरकान् गत्वा उल्लङ्घयति घोरं पुनः पुनः संसारप्रदं तमो याति ॥ २८ ॥

प्रवृत्तिमार्गस्थजीवगतिमुपसंहरति । कर्मोपाति । दुःस्वप्नोदकं
मुसरोत्तरफलं येषां तानि विहितनिषिद्धरूपाणि यद्युक्तं तत्त-
दाकृतिभेदेन जायते मिथ्ये च भोरिति तत्र दूषणं नोक्तम् ।
सोऽयं देवदत्तः एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समित्यादिप्रत्य-
भिज्ञानस्य ज्ञाननित्यतासुखकस्य प्राप्तिरुत्पात्ता ॥ २९ ॥

अस्तु निरीश्वरमतं दोषप्रदं सेश्वरपक्षेऽपीश्वरोऽस्तीत्यत्र
निश्चितं परमेश्वरं भोक्तृभोग्यनियन्तारं भगवानाह । लोकाना-
मिति द्वौ पराश्रौ परमायुर्गच्छे तस्य "भीषारुमाह्वतः पवते भीषो
देति सूर्यः । भीषारुमादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्जावति पञ्चम" इति
श्रुतिरप्यत्रानुसन्धेया ॥ ३० ॥

ननु भोग्यविषये नाति विवादः भोक्तृविषये स्थिति तत्र देहे-
न्द्रियादिषु जीवः क इत्यत्राह गुणा इति जीवस्तु जीवयति सचेष्ट-
देहेन्द्रियादिकं करोतीति जीवश्चेतनः कर्मफलानि भुङ्क्ते ननु कर्म-
फलभोक्ता जीवोऽस्तु कर्मकर्ता क इत्याकाङ्क्षायामाह । असाविति ।
असौ जीवः प्रवृत्तः कर्मणि दुःखोदकाणि कुर्वन् देहेन तैः पुनरित्युक्त-
त्वात् "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इति सूत्राच्च "विज्ञानं ब्रह्म तनुते" इति
श्रुतेश्च ननु ज्ञानस्वरूपस्य केवलस्य कथं कर्तृत्वादि सङ्गच्छते इत्यत्र
करणाभ्याह । गुणा इति । गुणाः इन्द्रियाणि जीवेन प्रवर्ति-
तानि करणानि कर्मणि सृजन्ति ननु केषांचिदिन्द्रियाणां
सार्विकं कर्मणि केषां चिदाजसो केषांचित्तामसे प्रवृत्तिस्तत्र
किङ्कारणं तत्राह । गुण इति । गुणाः सत्त्वादिः गुणा इन्द्रियाणि
अनुसृजन्ते तत्र तत्र प्रवर्तयन्ति नन्वन्यस्य करणमन्यः कथं
प्रवर्तयति तत्राह । गुणसंयुक्तः सत्त्वादिगुणैः संयुक्तः युक्तः
गुणपरतन्त्र इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अत एव आत्मनः स्वभावतो नानात्वेऽपि यावद्गुणवैषम्यं ताव-
न्नानात्वम् अथवास्विकः अथवाजसः अथवा तामस इत्येवं नाना-
त्वमित्यर्थः । किञ्च यावदात्मनः नानात्वं तदैव तावदेव । अत्र निश्चये
पारतन्त्र्यं गुणवदवयवम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

नूपुरों के समूह की माला वाले इच्छाचारी विमान पर
चढ़कर आनंदित होकर देवतों के स्थानों में क्रीड़ा करता
हुआ उहां से अपने गिरने की खबर नहीं रखता है ॥ २५ ॥

जब तक पुण्य समाप्त न होवे तब तक स्वर्ग में आनेका
करता है जब पुण्य लक्ष्य होता है तब नहीं चाहने पर भी
कालके हेतु से चाखित होने से फिर नीचे को गिर पड़ता है ॥ २६ ॥

यदि अधर्मियों के संग से अधर्म में रत होना है अथवा
स्वयं अजितेन्द्रिय है कामाभिलाषी है कृपण है लोभी है
तो प्राणिमों का हिंसक होता है ॥ २७ ॥

बिना विधि से पशुओं को मारकर प्रेत भूत गणों का
यजन करता है तब वह जन्तु परस्पर होकर नरकों में
जाकर घोर तमोगुण से स्थावर यानि को प्राप्त होता है ॥ २८ ॥

इस प्रकार से मनुष्य देह में दुःख के हेतु कर्म करता
है फिर उन कर्मों से दूसरी देह को प्राप्त होता है तब
मर्त्य धर्मा मनुष्य को क्या सुख है ॥ २९ ॥

जितने लोक और लोक पाल और जो कल्प अधी हैं तिनको
भी मेरा भय है द्विपराध आयु वाले ब्रह्माको भी मेरे से
भय है ॥ ३० ॥

इन्द्रियों द्वारा सब कर्म किये जाते हैं उन इन्द्रियों की
वर्तपत्ति सत्त्वादि गुणों से होती है परन्तु उन इन्द्रियों के
सम्बन्ध से आत्मा कर्म फलों का भोक्ता होता है ॥ ३१ ॥

जब तक गुणों की विषमता रहेगी तब तक जीवात्मा
में देव मनुष्यादि वायु मिश्रदि भेद रहता है जब तक
आत्म स्वरूप में देवादि भेद ज्ञान है तब तक उपरस्य पर
मात्मा के ज्ञान न होने से कर्मों के पर तन्त्र रहता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यच्च नूतनमिमेतं प्रवृत्तिरेव भवतीति तत्राऽऽह । य एत-
दिति । एतद्गुणवैषम्यं तत्कृतं भोगं कर्मचेत्यर्थः । उपासीरन्
खेचरन् ते लोकादीनामनित्यत्वाच्छुचाऽर्पिताः प्रोताः सन्तो
मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥

कथं वर्त्तेत विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः ।

किं भुञ्जीतोत विसृजेच्छयीताऽऽसीत याति वा ॥ ३६ ॥

एतदच्युत ! मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदाम्बर ! ।

नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रमः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तु केवलमनित्यतामत्रं किन्तु मायाप्रयत्नमपीत्याह । काल-
प्रति । स्वभावो देवत्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्तज्ज्ञोकारणम् ।
गुणव्यतिकरे भाषाक्षोभे सति मामेव प्राप्नुते मद्भयतिरिकाः
सन्ति ॥ ३४ ॥

ततो निवृत्तिरेव मुक्तिहेतुत्वाच्छ्रेयसीति सिद्धम् एवं ताव-
देक एवाऽऽत्मा तस्य च गुणकार्यदेहसम्बन्धकतः संसारः प्रात्म-
ज्ञानाच्छ्रुतिरित्युक्तं विवक्षयाः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना
तदेव त्रयं मतान्तरनिरासेन दृढीकृतमयैषामित्यादिना तत्र पृच्छति ।
गुणोऽपि । अथमर्थः गुणोऽप्यत्र सु मुक्तिः सत्त्वेव वा माद्य-
ज्ञानसाधनाभावाच्च मुक्तिः द्वितीये च गुणेषु वर्तमानोऽपि
तत्कार्यदेहेषु कर्मसु सुखादिषु च कथं न बध्यते तथापि
तैराकाशवद्वानावृतत्वाच्च बध्यत इति चेत्तर्हि बन्धो न सम्भव-
तीत्याह । अनपावृतः कथं बध्यत इति ॥ ३५ ॥

यदि तु सत्त्वेव तदद्वन्द्वारेण बध्यते तन्निरुत्था च मुच्यत
इति मतं तर्हि तत्कथं ज्ञातव्यमिति पृच्छति । बद्धो मुक्तो वा
कथं वर्त्तेतेत्यादि किं भुञ्जीत कथं भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एतत् एतद्विषयं प्रश्नम् किञ्च एक एवाऽऽत्माऽनादिगुण-
सम्बन्धादित्येवमुक्तं मुक्तेर्जन्यत्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गादित्युक्तं इत्यप्यङ्गी-
कार्यं स्यात् तत्र मे भ्रमो भवतीत्याह । नित्यबद्ध इति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

य एतदित्युक्तं कर्म सेवेरत्र धर्मधर्मव्यासेनेति शेषः सुखान्ति
दुःखेन मुक्तोऽपानुवर्त्तते ॥ ३३ ॥

तद्वशुपगतां नित्यतां निराकृत्य तद्वशुपगतं यथावत्त्वमात्रे
निराकरोति । न केवलमिति । कालादिवत्तुष्टं जैमिनिमतानुवाचोक्तं
विश्वव्यापारनिमित्तं मामेव प्राप्नुः अविष्टाने अभि कल्पितं च-

न्तीत्यर्थः । स्वभावधर्मौ तु पूर्वतोऽधिकौ तत्र काष्ठो भोगकालः
आत्मा भोक्ता आगमो भोगोपायबोधकं शास्त्रं लोकः
स्वर्गादिः स्वभावो व्याख्यातः धर्मः तज्ज्ञोकारणं देवत्वादि-
भोगकारणमपूर्वं ततः कालादेर्मिथ्यात्वात् ॥ ३४ ॥

तदेव च संसारस्य विख्यातत्वमात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतु-
त्वञ्च तत्र निवृत्तेर्मुक्तिहेतुत्वे गुणानां मायाप्रयत्नाच्च गुणेषु
वर्त्तमान इत्यनुपपन्नमतोऽयमर्थः । भाष्ये गुणांसर्वपक्षे द्वितीये
च प्रातीतिकगुणांसर्वपक्षे यद्यपि गुणेषु वर्त्तमानस्तथापि तै-
र्गुणैः अहं कर्त्ता भोकेति कथं बध्यते बद्धत्वेन प्रतीयते ॥ ३५ ॥

उत अपि किं विसृजेत् कथञ्च विसृजेत् कथं शयीत शयनं
कुर्यात् आसीत् उपविशेत् याति वच्छति ॥ ३६ ॥

एतद्विषयं बद्धमुक्तविषयं मुक्तेर्जन्यत्व इति यज्जन्यं तद-
नित्यमिति व्याप्तेरनित्यत्वप्रसक्तः तत्र एकस्यैव नित्यबद्धमुक्त-
त्वे ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिने टिप्पणी

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

यावदेहात्मामिमानं कर्मपारवश्यात् भवत्यस्तन्मत्तत्वं कर्म-
वश्यत्वं यावत्तावत्कर्मफलप्रदादीश्वराङ्गम् एतच्छरीरमुपा-
सीरन् आत्मत्वेनानुसंदधते ते सुखन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

देशकालधर्मोऽधर्मत उपात्तायां हि सुखदुःखमयादिदेवश-
क्त्या भयादिहेतवः कालादयोऽपि तदधीना इत्याह । काल इति ।
आत्मा शरीरं पुण्यपापानुष्ठाता वा आगमः मार्गः स्वभावः
श्रुत्यकण्टकमिषाभिचन्दनचन्द्रिकादिवस्तुस्वभावः गुणव्यतिकरे
सुष्टिवेलायाम् ॥ ३४ ॥

त्रिगुणमये शरीरे वर्त्तमानस्य बद्धस्य गुणातीतत्वमसम्भा-
वितमिति बोधयति । गुणेषु वर्त्तमानोऽपीति ॥ ३५-३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीराराधवाचकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यावच्छास्य देहिनः अक्षतत्रयं स्वतन्त्रत्वात्परतन्त्र्यमित्यर्थः । तावदीश्वरतो मत्तो भयं सुखलेशगर्भदुःखप्रचुरसंसारभयमहमापादयामीत्यर्थः । कस्तर्हि गुणवैषम्यादिपरम्परानिवृत्त्युपाय इत्यत्र मनुपासनैवेत्यभिप्रेत्य देहोपासनस्य शोकमोहहेतुत्वमाह । य इति । एतच्छरीरं ये पुरुषा उपासीरन्नात्मत्वेनानुसंदधते तत्सुखार्थं प्रयतन्ते चेत्यपि बोध्यं ते शुचा शोकेनार्पिताः सङ्गताः मुह्यन्तीति शोकनिवृत्त्युपायविषयमोहं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु प्रतिकूलदेशकालस्वभावादय एव भयहेतवो न त्वमित्यत आह । काल इति । कालादयोऽपि भवन्तीनां एवेति भावः । तत्रात्मा शरीरं पुण्यपापानुष्ठाता वा आगमः मार्ग उपायः विधिप्रतिषेधात्मकं शास्त्रं वा स्वभावः क्षुरकगटकविषाग्निचन्दनचन्द्रिकादिवस्तुस्वभाव इत्येतां बहुधा बहुपकारान् गुणव्यतिकरे सृष्टिदशायां मां प्राहुर्मदधीनान्प्रादुरतोऽहमेव भयामयकदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

विकल्पाः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षिता स्मृतिगत्यात्मनां देहवैषम्यमुक्तं तदनुप्रवेशकृतं तद्गुणाधानात्मकं बन्धनञ्च वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिरित्यादिना गुणकर्मबन्धनिवृत्त्युपायः परमात्मोपासनमित्युक्तम् अत्रापि य एतत् समुपासीरन्नित्यनेन देहोपासनस्य बन्धहेतुत्वोपपादनेन परमात्मोपासनस्य तन्निवृत्त्युपायत्वं सूचितं तस्माज्ज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परमित्येवं देहावस्थितयोरपि जीवपरयोर्भोयस्त्वंधारकत्वदेवात्पदत्वतःप्रतिमत्वादिबिलक्षणधर्मभोगित्वेन भेदोक्तः तदेतद्व्युत्पन्नमिदं मत्वा पुच्छति । गुणोऽपि । गुणशब्कोऽत्र तत्कारणदेवादिदेहशब्कोदिविषयपरः सत्त्वादिगुणमूलककर्मपरश्च तत्र देहैवधिष्ठातृत्वा शब्दादिषु भोक्तृत्वेन देहजेषु गुणमूलककर्मसु कर्तृत्वावस्थितोऽपि देही जीवः कथमित्यपकृष्यते गुणैरनपावृतः कथम् 'अनृतेन हि प्रत्युदास्तेषां सत्त्वनां सतामनृतमपिधान'मिति जीवानां कर्मणा तिरोहितस्वभावत्वभ्रवणात् त्रिगुणमये शरीरे वर्तमानस्य बद्धस्य कर्मणा तिरोहितस्वभावस्य च जीवस्यानादिसंसारिणो वैशारदी बुद्धिरपि न गुणकर्मनिरोधं दहतीति गुणातीतत्वमसम्भावितमिति भावः । अतः गुणैर्गुणकर्ममूलैः सुखदुःखादिभिः कथं न युज्यते युज्यते एवेति भावः । अस्तुतो देहादिविलक्षणत्वेऽप्युपाधरणात्सोपाधिकत्वेऽपि समाहितत्वात्तत्त्वाज्जीवस्य कर्मवद्वत्त्वं तदावृत्तत्वं तत्प्रयुक्तसुखदुःखभाक्त्वं च बुधैर्न हि नित्यस्यान्तवत्त्वसम्भव इति भावः । ननु कर्मवद्वत्त्वादि कर्मनाशान्तवत्त्वत्वात् आह । अच्यते वा कथमिति । तर्हि ईशस्वकारमनः स्वतः शक्तिरुक्तं न बन्धसम्भव इति भावः ॥ ३५ ॥

अन्यदपि पुच्छति । कथं वर्ततेति । विज्ञानिति कर्तृपक्षमव्याहृत्य वैशारदबुद्ध्युदयानुगुणं बुद्धिः कीदृशीति प्रश्नः तामेव प्रपञ्चयन्पुच्छति । विदुरेति । कथमित्यनुपपत्तौ केवौ चक्षुर्गोर्भौ चक्षुर्विज्ञानमिति ज्ञायते प्रश्नात्तरं किं भुञ्जीतेति । किं शब्दः प्रश्नार्थकः उक्तं विमुञ्जेज्जने विमुञ्जेदेव वेति प्रश्नः किं शयीतेति प्रत्यवायासीतेव भयं वा याति सक्षरजेव वर्ततेत्यर्थः । यद्वा किं शब्दः कथमर्थकः कथं भुञ्जीतेत्यर्थः । यद्वा किं भुञ्जीतेति भोज्यवस्तुविषयकः प्रश्नः किं विमुञ्जेदित्यभोज्यवस्तुविषयकः शयीतेत्यादिनामव्याहृतेन कथमित्यनेन सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

एतमिति । हे अच्युत ! मे भय एतं प्रश्नं ब्रूहि प्रति ब्रूहि नाहं प्रभुरिति मावीच इत्याशयेन सम्बोधयति । प्रश्नविदां वरेति । प्रश्नशब्दः प्रतिवचनपरः तस्य प्रश्नपूर्वकत्वात् एतदिति वाडे एतदनपाधरणादौ यः प्रश्नस्तं प्रश्नं ब्रूहीत्यर्थः । तर्हि त्वमाक्षिपता त्वया किमवधृतमित्यत आह । नित्यवद्ध इति । एकशब्दोऽन्यार्थकः एकोऽन्यार्थं प्रधाने चेत्यर्थपरिगणनानुशासनात् नित्यवद्धो जीवोऽन्यः नित्यमुक्तस्त्वन्यः किंचिदप्यवधृतमपि तु न बद्धस्य कदाचिदपि मुक्तिः सम्भविष्यति निर्मुक्तस्य पुनर्वन्धः कथं सम्भवदिति मे भ्रमः यद्वा तस्माज्ज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परमित्युक्तजीवेश्वरभेददृढीकरणाय तयोरैक्यमाशङ्कते । नित्यवद्ध इति । अस्मिन् पक्षे संख्यायामेवैकशब्दो वर्तते योऽयं नित्यमुक्त ईश्वरः स एव स्वाविद्यया नित्यवद्ध इति मे भ्रम इत्यनेनैकप्रमितिकारणमावात्सर्यं तिष्ठेत् न भ्रमवामीति सूचितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्गीराराधवाचकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्हि आसिद्धान्तः क इति तत्राह । काल इति । गुणव्यतिकर असति मुक्तिदशायां बहुधा कालादिभिर्नामभिर्मासुपासते इति प्राहुर्देवादय इति शेषः—

कालः सर्वगुणोद्देहात्तत्त्वादात्मनामकः ॥

भागमोऽवगतेरस्य लोको ज्ञानस्वरूपतः ॥

स्ववशात्स्वभावोऽयं भावस्यात्मन इत्यपि ॥

उपासते सदा मुक्ताः परानन्दैकमागिनः ।

तदेतत्सर्वमज्ञात्वा प्राहुर्भूतयः परे ॥

भावस्याद्गुणवैषम्यं तावज्ज्ञानात्त्वमात्मनः ।

भेदबुद्धिस्तु यावत्स्यात्तावदीश्वरतन्त्रता ॥

यावदीश्वरतन्त्रत्वं तावत्समाद्भ्यं भवेत् ।

उपासते य एव तु नित्यं शोके पतन्ति ते ॥

महातमप्रयत्नानन्दे तस्माद्वेति चिन्तयन्तः ।

तस्माज्ज्ञित्यं तु नानात्वं जीवानामीयतन्त्रता ॥

स्वाधिकानां वशत्वं च मुक्तावपि सदेवते ।

एवं ज्ञात्वा विमुच्यन्ते परानन्दं ब्रजन्ति चेति ॥

प्रमाणात्कालादिनामानि दुररेव सुखार्थानिस्ततो गुणपुण्यस्य दूरः दुःखसमुद्गममेव जीवैक्यं दूरतोपाकृतमिति भावः कथकामयेनाविति ज्ञातोः कर्मलीयानां गुणानां धेनुराधार इति कालः सर्वेषां सर्वस्मात्तत्त्वात्प्रेषत्वादात्मा स्वभावच्छक्तिरिति ज्ञातः सर्वमित्यागमः लक्ष्मकाश इति ज्ञातोः प्रकाशापरत्वं योयज्ञानस्वरूपत्वात् लोकः स्वाधीनो भावः सत्तावत्सङ्गो यस्य सः स्वभावस्तन्त्र इत्यर्थः । ज्ञायते सर्वमिति धर्मः ॥ ३४ ॥

मनश्चतुष्टयः सत्यं ज्ञातजीवपरभेदोऽप्युक्तः स्थूलमतीनामपि निस्तुक्तं विविक्तं भेदं ज्ञापयितुं पुच्छति । गुणोऽपि । स्वतोऽनपावृतः अवेदी परमात्मा देहजेषु गुणेषु स्वर्णादि-

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विषयेषु वर्तमानोऽपि गुणैर्विषयेन वध्यते उत वध्यते द्वितीये कथं वध्यते इति ॥ ३५ ॥

कोऽर्थ इति तत्राह । कथमिति । यदि वध्यस्तर्हि केन प्रका-
रेण वर्तते लोके वध्यस्य प्रवृत्तदशनात् चेष्टादिबद्धभावेन
तज्ज्ञाने च दुरापादमिति भावेनाह । केरिति । वध्यस्यापि भोगा-
भावे मरणं स्यादतः किम्भुज्जीतेति भुज्जानस्य हानोपादाने
दृष्टे तत्रापि किञ्जहाति वध्यः शयनाद्यन्यतमं करोति तत्रापि
किं करोति ॥ ३६ ॥

बुद्धि परिहारेण स्पष्टीकृत एवं पृच्छतस्तत्र कोऽभिप्रायः
इत्यत एकजीविषादिमतमवधारण्य प्रश्नधीजमाह । नित्येति । कुत
एतदिति चेत्त न मोक्षो न बन्धनमित्यादिपरिहारात् “शिक्षोऽपि
पूर्वपक्षस्यस्तद्वैवात्म्यमते ब्रुवन् । नैव दूषणसत्येन स्थिरत्वार्थं हि
तद्वचः” इति वचनादुक्तवस्य नासत्यतादोषोऽपि ॥ ३७ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेतत् पूर्वोक्तं त्रयमपि मतान्तरे निन्दति । य एतदित्यर्थः
केन ॥ ३३ ॥

यतः काळ इति काळादिचतुष्टयं जैमिनिमतानुवाचोक्तं
विश्वव्यवहारसिद्धिनिमित्तं तत् पारिशेष्यात् स्वभावः साङ्ख्य-
मतं गुणादेः प्रत्येकं विलक्षणकार्यकरत्वं धर्मस्त्वद्वयमतं सत्ता-
मात्रम् अपूर्ववाचित्वेन कर्मत्वेवावश्यत्वं सुखदुःखभोगकारण-
त्वस्य विवक्षितत्वात् ततश्च मामेव ते प्राहुः किन्तु काळ इत्या-
दिरूपेण तदुपायवन्मूढेण तत्रापि लक्षणाप्रतीकं कारणं प्राचु-
षेण मिथश्च केमुत्थेन न त्वस्त्वदकारणत्वेन मामेकं प्राहुरित्यर्थः
“तेऽपि मामेव कोन्तेव । यजस्त्वविधिपूर्वकम् । अहं हि सर्व-
व्यक्तानां मोक्षा च प्रभुरेव च । ननु मामसिजानन्ति तत्त्वेना-
तश्च वदन्ति ते ” इतिवत् तत्र हेतुः गुणव्यतिकरे गुणैस्तमसादि-
भिरासङ्गे पराभूतत्वे सतीति तत्परामर्शवादेन भुक्तिस्मृतियुक्ति-
विरुद्धानीश्वरवादिनो भूत्वा ते तथा वदन्तीत्यर्थः । ईश्वरकारण-
वादिनास्तु प्रायस्तान्यपि न दूषणायेति भावः । तथाहि “यद्व-
षिक्षाः प्रचरन्ति कर्मसु नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्त”मिति न्यायेन
परमात्मस्वरूपेश्वराश्रयात् स्वस्वजडवर्गप्रवृत्तत्वात् चिदात्मनां
जीवानां स्वरूपसिद्धे अपि कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपाधि विना न
स्पष्टीभवतः तस्माद्विध्योपाधितो जाते च ये तादृशा न स्वाक्षात्
सम्बन्धः किन्त्वज्ञानेनैव तस्माद्वैपातिप्रत्यक्षं कर्मेति सुखदुःख-
भोरिति च विशेषितं तथा प्रख्यातं नानात्वं भवतु किन्तु
परमात्मरूपेणैकत्वेमेव तथा लोकस्याव्यक्तकारणरूपेण
भवतु नाम नित्यत्वं किन्तु स्थूलरूपेणानित्यत्वमेव तथात्मना-
मुपाध्ययेन नास्ति सवैषा नित्यत्वं किन्तु स्वरूपेणैव तथा
काळस्य तत्प्रभावरूपतया सागम्यस्य च तन्निश्वाशाप्रतया
नित्यत्वमस्तु प्रत्यक्षे यत्र प्रकाशो नास्त्येव तथा गुणादेरपि

[६६]

स्वभावः कारणं भवतु अविद्योपहित आत्मा वा किन्तु सर्व-
कारणेश्वरशक्त्यात्मकत्वेनैवेति तदेवं सर्वस्येश्वराभयैकसिद्धि-
तया तस्य चेश्वरस्य च भुक्तिस्मृतिविद्वद्भुभवमामाश्रयेन
सद्रूपतया मत्तोऽन्वयस्कानां मयमिति वैराग्यमेव भवः तदे-
तज्जैमिनिमतनिरासायात्रैवाक्तं लोकानां लोकपालानामित्यनेन
मतान्तरनिरासाय चान्यत्रोक्तं “भारुह्य कुरुक्षेत्रे परं पश्यतः
पतन्त्यधोऽनाहतयुग्मदंष्ट्रम्” इत्यनेनेति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

देहजेषु गुणेषु वर्तमानोऽपि कथं तेन वध्यते इत्यन्वयः
वर्तमानत्वेऽप्यनावृत्तश्चेत् कथं वा वध्यत इत्यन्वयः । अन्यत्तैः
तत्र गुणेष्वस्तु मुक्तिरित्यत्र बन्धस्तु स्तब्धत्वव्यायेन स्तुत एव
क्षेयः ॥ ३५—३७ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मात् प्रकाशितेन श्रेयसीति ये प्राहुस्तानासिपति ये एतत्
कर्मैव उपासीन् सैवेत्येव ते शुचापि ताः शोकमोताः सन्तो
मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥

लोककालागमात्मना सर्वेषामेव नित्यत्वमित्यतपरमतमङ्गीक-
त्योक्तं तत्राह । काळ इति । स्वभावो देवत्वाद्विपरिणामहेतुः । प्रमे-
स्तद्भोगहेतुः इति गुणव्यतिकरे मायाक्षोभे सत्येव मामेव बहुधा
भूतं तेषां मग्नायाशक्तिकायवत्त्वादाहुः तस्मादस्य जीवस्य
कर्मवन्धविमोचनार्थं यतनीयमिति मतं साधितम् ॥ ३४ ॥

ननु च भवन्मते मोक्ष एव पुरुषार्थोऽवगतः स च भक्ति-
ज्ञानवैराग्याभ्यासाद्भवति तस्मिन् सति पुरुषो मुक्त उच्यते
इति मया न ब्रुव्यते इत्याह । गुणोपिविति । मुक्तस्यापि दसात्रेयमरता-
देर्भोजनशयनादनादिभ्रवणात् स्थूलसूक्ष्मदृश्यं तिष्ठत्येव तस्मिन्
स्थिते सति देहजेषु गुणेषु वर्तमानोऽपि तेगुणैर्देही कथं न वध्यते
तथापि तैराकाशवत् चिन्मयत्वाद्नाशतो जीवो न वध्यते
इति चेत् तर्हि ब्रह्मो न सम्भवतीत्याह । अनावृतः कथं वध्यत
इति ॥ ३५ ॥

यदि तु सत्स्वपि गुणेषु विषयेन्द्रियादिषु तदभिमानेन
वध्यते तन्निवृत्त्या च मुच्यते इति मतं तर्हि मया तथा कथं
ज्ञातव्यमिति पृच्छति । कथं वर्ततेत्यादिना । वर्तनाविहरण-
भोजनमूत्रपुरीषविचर्जनशयनासनगमनानि कर्माणि मुक्तस्य
वध्यस्य च तुल्यान्मेव दृश्यन्ते । तानि च निरभिमानानि
साभिमानानीति मया कैर्वा लक्ष्यैर्ज्ञातव्यानि इति ॥ ३६ ॥

नित्यमुक्तो दसात्रेयमरतादिनिर्व्यवहारो देवदत्तयज्ञदत्तादिस्तु-
दयदैहिकाक्रियत्वादेक एवेति श्रम इति वैलक्षण्यं तु मया ग्रहीतुम-
शक्यमप्यस्त्येव तत्त्वदाहं ज्ञापयितव्ये इति भावः । अत्र नित्यपद-
मनधिकार्यम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्या भक्तचेतसाम् ।

एकादशस्कन्धे दशमः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ १० ॥

भीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहोषत मगधस्य गुण्यभिभूतस्य गुण्यवश्यत्वमस्तु तावत्
अमुक्तं लोकानां लोकपालानां मद्रथमिति तन्निवृत्तिः कदेत्यत
आह । यावदिति । यावत् अस्मन्नृत्वं गुण्यपारतन्त्र्यम् तावदश्व-
रतो मत्तो मयं संसारमयम्भवति तदेवाह । एतदस्मन्नृत्वं ये
उपासीरन् ते शुचापिताः जन्ममरणादिसन्तापेनार्दिताः सन्तो
मुह्यन्ति संसारे एव भ्रमन्ति त्यक्तगुण्यपारतन्त्र्यास्तु मुच्यन्ते
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु कर्तृभोक्तृणां तानात्वं मन्वसे इत्याद्येपस्तेषां नानास्व-
रूपाणामपि केनचित्प्रकारेण तानात्वं सति घटेत तदनानात्वं
कीदृशमत्र चेतनाऽचेतनान्तश्चकिर्निःसमानातिशयोऽहमेकः अत-
श्चेतनाचेतनपदार्थानामेकपदार्थेऽन्तर्भावान्नानात्वमिच्छाह । काळ
इति । गुण्यव्यतिकरे सात मामेव सर्वशक्तिमेव काळोऽचेतनवि-
शेषः आत्मा चेतनः लोकः चिदचित्समुदायः धर्मः सर्वोऽपि
वदे प्रोक्तो निवृत्तिप्रवृत्तिरूपः इति नाना "सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म
तत्त्वज्ञानिनी" आक्षेपानि वाक्यानि प्रादुरिति विक् ॥ ३४ ॥

गुण्यवश्याः संसारे भ्रमन्ति त्यक्तगुण्यपारतन्त्र्या विमुच्यन्ते
इत्युक्तं तत्र पृच्छति । गुण्येष्विति । अनपावृतो विस्तृतज्ञानो
जीवः हे विमो ! हे सर्वव्यापक कथं वध्यते हेहजेषु स्वस्ववृत्ति-
रूपेण देहे वर्तमानेषु सत्त्वादिगुणेषु वर्तमानो देही गुणैः कथं
वा न वध्यते कथं गुण्यपारतन्त्र्यं अकृत्वा मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

गुण्येष्वेवो यः सांसारिकसुखकामः यश्च मुक्तिकामः कथं वर्तते
किमुज्जीत उत अपि कथं विसृजेत अनिष्टमिति शेषः ॥ ३६ ॥

किञ्च—

सका पशन्ति सूर्य इति—

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा धृताः ।

तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचार्तमह्नो जनाः ॥

इति च वेदे श्रूयते तत्र एकः नित्यमुक्त एव एकः नित्यबद्ध एव
इति मे भ्रमः तवांशभूतानां क्षेत्रज्ञानां समस्वभावानां मध्ये केन
हेतुना केषांचित्प्रत्यमुक्तत्वं केषांचित्प्रत्यबद्धत्वमिति मे भ्रम

महान् संशय इत्यर्थः । हे अच्युत ! नित्यविग्रह हे प्रश्नविदां प्रश्ना-
भिप्रायाभिधानां मध्ये वर श्रेष्ठ मे एतत्प्रश्नं प्रश्नममुह ब्रूहि ॥ ३७ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

भीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमाध्यायायप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

जब तक इस जीव को स्वरूप पर स्वरूप ज्ञान के बिना
परतंत्रता है तब तक संसार में रहने से ईश्वर से भय है
तिस से जो लोग इस संसारादिक देहादिक में ही ममता रखते
हैं वे सदा शोक युक्त रहते हैं ॥ ३३ ॥

गुणों के क्षोभ होने से काळ आत्मा भागम लोक स्वभाव
धर्म इस प्रकार से मेरेको बहुत प्रकार कहते हैं अर्थात् इन
सब का कारण मही हूँ ॥ ३४ ॥

उत्तर उवाच ।

हे विमो ! भीकृष्णचन्द्र इस देह में से उत्पन्न होने वाले
गुणों में वर्तमान रहकर भी इनसे बिस न होकर कैसे नहीं
बंधता है अथवा कैसे बंध जाता है सो कहिये ॥ ३५ ॥

इस देह में रहकर बंधने छूटने वाला पुरुष कैसा वर्तता
है कैसे विहार करता है अथवा किन वस्तुओं से जाना
जाता है कैसे मोजन करता है कैसे वस्तुओं को छोड़ता है
कैसे सोता है कैसे पैठता है कैसे जाता है ॥ ३६ ॥

हे प्रश्नवेत्ताओं में श्रेष्ठ ! अच्युत ! मगधन मेरे इस प्रश्न
का उत्तर कहिये और निम्न मुक्त जीव तथा नित्यबद्ध जीव
एक ही होगा करके मेरे को भ्रम है तिसको भी भाव
दूर कीजिये ॥ ३७ ॥

इति भीमझागवते एकादशस्कन्धे

भीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

इति भीमझागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ॥

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।
 गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ १ ॥
 शाकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया ।
 स्वप्नो यथाऽऽत्मनः ख्यातिः संसर्तिर्नतु वास्तवी ॥ २ ॥
 विद्याऽविद्ये मम तनू विद्वद्बुद्धव ! शरीरिणाम् ।
 मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ ३ ॥
 एकस्यैव समांशस्य जीवस्यैव महामते ! ।
 बन्धोऽस्याविद्याऽनादिर्विद्यया च तथेतरः ॥ ४ ॥

श्रीपरमहंससंन्याससंन्यासोपनिषद् ।

एकादशे तु बद्धानां मुक्तानां चायं लक्षणम् ॥

साधूनां च तथा भक्तैर्लक्ष्यं हरिचरितम् ।

नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे श्रम इति बहुक्तं
 तर्किक वस्तुतो विरोधः प्रतीतितो वा नाद्यः बन्धमोक्षोर्वा-
 प्तवत्त्वाभावादित्याह । बद्धो मुक्त इति द्वाऽध्यायः । आत्मा बद्धो
 मुक्तश्च मे गुणतो मय्यधीनस्त्वाद्विगुणोपाधितो न तु वस्तुतः
 नन्वोपाधिकत्वेऽपि तदुक्तोपाकादिवद्वास्तवत्वं किं न स्यात्तत्रा-
 ऽऽह । गुणस्य मायामूलत्वात्तन्मयत्वं न नास्ति अत एव मोक्षश्च
 नास्ति ननु कथं सर्वथास्त्विकत्वं मुच्यते तत्राऽऽह । इति मे
 ह्यवश्येति । एवं मरुतो निर्णयः । सर्वमतिकृतकैस्त्वयः । अथ-
 येवमन्वयः आत्मा बद्धो मुक्त इति या व्याख्या उक्तिः सा
 मे गुणतो बहुगुणपरत्वात् अत्र हेतुत्वेन गुणानिवर्तित-
 र्वास्मिन्स्तद्व्यतिरेकमाह ॥ अत एव न मे बन्धनं मोक्षो वेति
 अन्वयस्तज्जम् ॥ १ ॥

एवं कारणभूतगुणानां मायामयत्वात्तत्कारणसंभूतिर्मायेति
 प्रपञ्चयति शोकमोहाविति । यथा स्वप्ने आत्मनो बुद्धेरिव ख्यातिर्वि-
 वर्तस्तद्वत् ॥ २ ॥

अतो वस्तुविरोधस्तावन्नास्ति प्रतीतिस्त्वोपाधिकी यद्वत्
 इत्याह । विद्याऽविद्ये इति । तन्मते मोक्षबन्धावाध्यामिति तनू
 शकी कुतः मे मायया विनिर्मिते मायावृत्तिरूपत्वात् मोक्ष-
 बन्धकरीत्येकवचने द्विवचनायै ननु तत्कारणत्वं बन्धमोक्षयोरेना-
 द्वित्वनित्यत्वे न स्याताम् न आद्ये अनादी अतो यावदाविद्यां
 प्रवर्तयामि तावद्बन्धो यदा विद्यां वृणामि तदा मोक्षः स्फुरतीत्यर्थः
 तथाच एकवदुपायो—

बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः ।

कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव संनातनः ॥

इति ॥ ३ ॥

तत्र शरीरिणामिति । बहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोध-
 उक्त इति श्रान्ति व्यावर्तयन्बन्धमोक्षव्यवस्थामुपपादयति ।
 एकस्यैवेति । तर्हि किमात्मानेकात्तवापि बन्धो नहीत्याह ।
 अस्य जीवस्येवेति ॥ नन्वात्माभेदे जीवो नाम कोऽन्योऽस्ति पुनर-
 कथं च बन्धमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्था तत्राह । समांशस्येति ।
 अयमभावः सयैकस्यापि चन्द्राद्वैजलाद्युपाधिना विभक्तप्रतिविम्ब-
 रूपो भेदो यथा च तत्र जलकृताः कम्पादयः प्रतिविम्बस्यैव
 यथा च प्रतिविम्बानामप्युपाधिभेदादेकस्मिन्नुदकुम्भे भग्ने
 तद्वत्प्रतिविम्बस्यैव विम्बैक्यं नान्यगतस्य तथाऽविद्यायाम् प्रति-
 विम्बस्य मय्यस्य जीवस्यैव तत्कृतो बन्धस्तस्य चोपाधितो-
 भेदाभावाव्यवस्येति । तथाचाऽऽहुः—

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिमिथुते ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तथा जीवाः सुखादिभिः ॥

इति एतच्छास्त्रिदृश्यं स्वबुद्ध्या निश्चेतव्यमिति सुस्वो-
 च्यति । हे महामते ! इतरो मोक्षः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र एकस्यैव बद्धमुक्तत्वं प्रतीतितः आत्मा नाद्यः वस्तु-
 विरोधपक्षो न सम्भवति मे गुणत इति गुणा जीवस्य नैव
 मे इति वक्ष्यमाणत्वात् निश्चयनियम्यमावेति सम्बन्धं व्याचष्टे

श्रीराधात्मगुणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मन्त्रोनेति बन्धमोक्षयोरोपाधिकत्वेऽपि यथा स्यात्प्रतिपाद्यतां
पक्षतोऽपि ताप इत्यादिन्यायेन स्यात्प्राधान्याधिकत्वेऽपि बन्धिः
संयोगेन तदुक्तपाको वास्तवो भवति तद्वन्धमोक्षयोरोपा-
धिकत्वं किं न स्यादित्यर्थः । मायामुल्लासाद्व्याप्तिके गुणवत्त्वयो-
पाधिकमिथ्यात्वात् अतएव बन्धमाभावादेव पूर्वार्थे शास्त्रानादर इति
व्याख्येयस्याः स्थानपतितत्वं चातोऽप्यवेति उक्तिः शास्त्रेषु
वर्णनम् अत्र बन्धमोक्षव्यवस्थायां हेतुत्वेनेति स्वतिरेकव्याप्ति-
घटितेनेत्यर्थः । तद्व्यतिरेके बन्धमोक्षमात्रम् अतएव बन्धमोक्षयो-
गुणपारतन्त्र्यप्रयुक्तत्वादेव अयं प्रयोगः अस्मा बन्धमोक्षविषयः
गुणपरतन्त्रत्वात् अमुकपक्षे यत्रैव तत्रैव यथाहमिति ॥ १ ॥

गुणानां मायामयत्वात् मायया तत्सम्बन्धस्य मिथ्यैव स्फूर्तिर्या-
दित्यर्थः । तत्कार्या संसृतिः गुणकार्यरूपा सुखदुःखादिसंसृतिर्माया
मिथ्यैव विवर्तोऽस्त्विकान्त्याभावः यथा रज्ज्वां भुजङ्गबुद्धिः ॥ २ ॥

अतः बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वात् वस्तुतो विरोध एकस्यैव
बन्धमोक्षव्यवस्थायां नास्ति किन्तु बन्धमोक्षयोः प्रतीतिः स्फूर्ति-
रुपाधिकता घटत इत्याहेत्यर्थः । तन्मेते स्फूर्तिविषयीभूते
क्रियेते भाष्यां विद्याविद्याभ्यामिति तथा शक्ती बहिरङ्गे विनि-
र्मिते प्रसारिते मायावृत्तिरूपत्वादाभासशक्तेः कार्यरूपत्वात्
बन्धमोक्षकरी बन्धमोक्षकरी तदकार्यत्वे विद्याविद्ययो माया-
कार्यत्वे अनादी इति विद्याविद्योरनादित्वात् वस्तुतो निवृ-
त्त्युक्तत्वेऽपि प्रतीतितोऽनादित्वमिति युगपदुभयस्य घटत इत्यर्थः
प्रवर्तयामि प्रसारयामि तावद्वस्तुतोऽसंशयि बन्धः स्फुरति
बहिर्मुखस्य प्रतीयते वदा विद्यां स्वरूपज्ञानं वदामि तदा स्वरूप-
तया सजेव मोक्षः स्फुरति बन्धक इति मयं द्वितीयामि-
निवेशतः स्वादिति न्यायेन भवयोगस्य मूलनिदानं तु वैमुख्य-
मेवेति बन्धस्य मायाकार्यत्वेऽपि भागवद्भेदकत्वाद्भगवानेव
मायया भवपाशेन बहिर्मुखस्य बन्धकः सम्मुखस्य तु मोक्षकः
विष्णुरेवेति मोक्षवातुत्वे देवतास्तरस्यानधिकारः सूचितः ॥ ३ ॥

तत्र बन्धमोक्षव्यवस्थायां विषयभेदेन अधिकारिभेदेनेति
भावत् बन्धमोक्षव्यवस्थामेकस्यैव बन्धमोक्षविषयत्वनियममुप-
पादयति युक्त्या साधयति आत्माऽमेवाद्वैतः एकत्वात् शङ्कते
नन्विति आत्मनोऽभेदे एकत्वे सति सत्य आत्मनो भिन्नः
कोऽस्ति न कोऽपि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टव्यादि भूतः पृथक्त्वेऽप्ये-
कस्य बन्धमोक्षादिव्यवस्था च कथमित्यर्थः । अत्रास्तेत्युक्त्या
पृथक्त्वं तादृशकृतं किन्तु अशिनोऽपि कथं न बन्धादि एकस्यैव
बन्धादिकं च कथमित्याक्षेपेण परिहारायमयं भाव इति तत्र
विश्वप्रतिविम्बयोर्मेध्यं प्रतिविम्बस्यैव नतु विश्वस्येति विश्व-
स्थानीयेत्यस्य न बन्धादिकमित्यर्थः । एवमीश्वर शङ्कां परिहृत्य
जीवे बन्धादिव्यवस्थां दृष्टान्तेन साधयति यथा चेति तत्र
विश्वप्रतिविम्बयोर्मेध्यं उपाधिभेदेन उदकुम्भजलचक्षुषोपाधिना-
नात्वेन तद्वदेति मन्त्रोदकुम्भगतप्रतिविम्बस्यैव तत्कृतोऽविद्या-
कृतः तस्य च अविद्याप्रतिविम्बतज्जीवस्य उपाधिना मेधात्
अविद्याकार्यदेहाद्युपाधिनात्वात् सर्वं घटाकाशाः एतच्च
बन्धमोक्षव्यवस्थापनम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसंस्कृतशुक्लपञ्चमः ।

गुणेषु वर्तमानस्यैव गुणानिरसनप्रकारं वक्षन् गुणमय-
प्रकृतौ वर्तमानस्य परमात्मभूतस्य स्वस्य जीवस्यैव गुणवत्त्व-
त्वशङ्कां शमयितुं प्रथमं स्वस्वभावमाह । वञ्चो मुक्त इति । गुणतो
वञ्चः गुणतो मुक्त इत्याख्या नित्यनिर्दोषस्य मम वस्तुत एव
नास्ति स्वमेव नास्ति इत्यर्थः । नत्वेनेन श्लोकेन परस्वैवा-
त्मनो गुणबन्धमङ्गुपगम्य तस्यापारमार्थ्यमुच्यते एकस्यैव ममा
शस्तेत्युत्तरश्लोकेन जीवस्यैव बन्ध इति वक्ष्यमाण-
त्वात् ॥ १ ॥

एवं स्वस्य गुणत्रयवन्धमावमुक्त्वा जीवस्यापि संसारबन्धस्य
श्रीपाधिकत्वादनित्यत्वमित्याह । शोकेति । मायया प्रकृत्वा स्वाप्-
शरीरसम्बन्धमुक्तुःखादिप्रतीतिवत् संसृतिस्वास्तवी नाशि-
त्वात् “अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरङ्गुपगम्यत” इतिवास्तवत्वस्या-
विनाशरूपत्वात् स्वप्नप्रपञ्चस्य चेश्वरसृष्टत्वं दृश्यमानप्रपञ्च-
स्येव भूयते “न तत्र स्या न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ स्यान्
रथयोगान् पथः सृजते य एषु सुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो
निर्ममाण” इति ॥ २ ॥

अथ त्रिगुणात्मकप्रकृतिसम्बन्धश्च स्वरूपाज्ञानरूपाविद्यया
तन्निवृत्तिश्च विद्यया विद्याविद्ये च स्वाधीने इत्याह । विद्यावि-
द्ये इति । तन्न तनुवन्मदधीने मायया संकुलरूपज्ञानेन आसा
वयुनं ज्ञानमिति हि नैघण्टुकाः एवमविद्याकृतप्रकृतिवत्त्व-
रूपो बन्धो जीवस्यैव बन्धस्थानादिः ॥ ३ ॥

अनादेशपि तस्य अन्तर्भव विद्येत्याह । एकस्यैवेति । एकस्य-
शरीरोपेत्या मन्त्रोन्मूलस्य निर्विकारत्वादेकरूपस्येति वा अशस्य
शरीरतया विशेषणत्वेनांशस्य विशिष्टैकदेशो हि विशेषणम्
एकदेशस्यांशः परमात्मा च जीवविशिष्टः “यस्मात्मा शरीर” मिति
जीवशरीरकत्वभूतेः जीवस्यैव बन्धः नतु तदन्तर्भावमिहाः परमा-
त्मनः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भारवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ गुणेषु वर्तमानस्यैव गुणातीतरूपप्रकारं वक्षन्
तावज्जीवेश्वरैक्यं प्रतिक्षेपुं गुणमयप्रकृतौ वर्तमानस्य परमा-
त्मभूतस्य स्वस्य गुणकर्मवत्त्वशङ्कां शमयितुं स्वस्वभावमाह ।
वञ्चो मुक्त इति । गुणतः त्रिगुणकर्ममिवञ्चः तेषां मुक्त इति
च व्याख्या निर्दोषस्य मम वस्तुत एव नास्ति गुणत इति
सार्वविभक्तिकस्तसिः मे इत्यनेन—

प्रधानचेष्टप्रपत्तिर्गुणेशः ।

सुरं प्रक्षाममृताक्षरं हरः ॥

सुरात्मानावीशते देव एकः ।

इत्यादिभ्यस्तुक्तविधं प्रकृतिपुरुषेश्वरत्वमभिप्रेतं वस्तुतो मे नास्ती-
त्येतदेवोपादयति । गुणस्येति । गुणस्य स्वस्वादिगुणमूलक-
मयो मायामुल्लासात्मन्याम्यप्रकृतिसम्बन्धमूलकत्वात्मम माया-
नियन्तुने तद्गुणैर्बन्धः अत एव मोक्षोऽपि नास्ति किन्तु गुणक-
र्मवत्त्वस्य जीवस्यैव तो इत्यर्थः । नत्वेनेन श्लोकेन परस्वैवा-
त्मनो गुणकर्मसम्बन्धमङ्गुपेक्ष तस्यापारमार्थिकत्वमुच्यते एकः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्यैव ममांशस्येत्युक्तश्लोकेन जीवस्यैव बन्ध इति वक्ष्यमाण-
त्वात् ॥ १ ॥

एवं स्वस्य गुणान्नसकर्मवन्धमावमुक्त्वा जीवस्यापि संसारबन्ध
प्रोपाधिकत्वादनित्य इत्याह । शोकेति । मायया मन्त्रियत्वाया
प्रकृत्या जीवस्य शोकादयो भवन्ति अतो यथा स्वप्ने आत्मनः
स्वातिः शरीरसंस्पर्शसुखदुःखादिप्रतीतिस्तद्वत्संस्मृतिर्नतु वास्तवी
जवास्तवी आत्मवस्तुस्वरूपप्रयुक्ता नित्या न भवति
किंतुोपाधिकी अनित्येत्यर्थः । कथमतादेरनित्यत्वमिति न शङ्कनीयम्
आद्यन्तरहितस्यैव नित्यत्वात् केवलानादित्वमात्रस्य नित्यत्वप्रयो-
जकत्वाभावादिमिति भावः । एतेन कथमतपायतः कथं वा गुणैर्न
युज्यते इति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति दृष्टान्तेऽपि स्वप्नप्रपञ्च-
स्यावास्तवत्वं नामानित्यत्वमेव नतु मिथ्यात्वं तस्यापि जाग्र-
त्प्रपञ्चस्यैव "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ
रथान् रथयोगान् पथः सुजने च एतेषु सुप्तेषु जागर्ति कामं
कामं पुरुषो निर्मिमाणा" इतीश्वरसृष्टवन्धनादिति ॥ २ ॥

कस्तुर्वाोपाधिकस्यापि संस्मृतिबन्धस्य कारणं कश्च तज्जि-
वृत्तिकारणमित्येत आह । विद्याविद्ये इति । विद्या अनुपासना
अविद्या स्वात्मपरमात्मयाधारस्याज्ञानं ते मम तन्न तनुवन्म-
नधीने मायया सत्कुरूपपञ्चानेन "माया तु वयुने ज्ञानम्" इति
नैघण्टुकाः त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंस्पर्शः स्वरूपाज्ञानरूपाविद्यया
तज्जिज्जिस्तु विद्यया विद्याविद्ये च मत्सत्कुरूपायते इत्यर्थः ।
ते च शरीरिणां जीवानां मोक्षबन्धकारी विद्या मोक्षकारी
अविद्या च बन्धकारीत्यर्थः ॥ ३ ॥

गुणस्य भाषामूलत्वात् मे मोक्षो न बन्धनमित्यनेन
सूचितं जीवस्यैव बन्धमोक्षमाकर्तृत्वं विशदयति । एकस्यैवेति । हे
महामते ! एकस्य शरीरापेक्षया प्रधानभूतस्य एवकारेण शरीर-
दवावृत्तिः जीवस्यैवेति एवकारेणैव रक्षावृत्तिः ममांशस्य मच्छरी-
रतया मद्दिशेषणात्वेन मद्देशस्य विशिष्टैकदेशे विशेषणमेक-
शब्दांशः परमात्मा च जीवविशिष्टः "यस्मात्मा शरीर"मिति जीव-
शरीरकत्वभूतेः तथा इतरो मोक्षः विद्यया एवमविद्याकृतप्रकृति-
बद्धवत्वरूपो बन्धो जीवस्यैव बन्धभातादिरनादेरपि तस्या-
न्तवत्त्वं विद्येतेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मेदज्ञानमेव मुक्तिसाधनं तत्साधनं भक्तिसंस्था वैराग्यमित्ये-
तत्सर्वमेतद्विमलध्याये कथयति । तत्राहो गुणोऽप्यिहानां वदु-
ज्यस्य कोऽयं तत्परिहरति । बन्ध इत्यादिना । वदो मुक्त इति
ज्ञात्वा जीवस्येति शेषः । दिशब्द एवार्थे जीवस्यैवेत्यर्थः । स्वतः
चिद्रूपस्य कथं घटत इत्याह । गुणत इति । सर्वदिगुणसम्ब-
न्धादित्यस्वरूपस्य एतत्संस्पर्शः कथमत्राह । म इति । गुणानां जी-
वस्य च मम वशात्त्वान्मदधीनप्रवृत्तिरवाच्यं सुर्वदघटकशक्ती-
मत्त्वान्मेत्यर्थः । तर्हि यैवज्ञातुतशरीरवत् कदाप्यस्य सुखम-
त्राह । न वस्तुत इति । वस्तुवर्या नास्ति तज्जिवत्केवलेच्छा-
धीनत्वाच्च मिथ्येत्यर्थः । गुणसंस्पर्शत्वाद्भगवत् एव तौ किं

[७०]

न स्वातामत्राह । गुणस्येति । जातिविषयस्य एकवचनं गुणानां
भाषामूलत्वात्तत्पक्षेकत्वेन सम्बन्धः स्वतोऽहं निर्गुण इत्यतो
बन्धमोक्षौ न स्त इति भावः । ब्रह्मण एव मायामयो बन्धमोक्षौ
नविद्यमानजीवस्यैवकीकृत्यमुचितं प्रतीतत्वात्नोपामागिकोऽप्या-
हारो युक्त इतीदं बोध्यम् ममायत्त्वान्निर्गुणोऽहं बन्धमोक्षौ नचा-
पि मे । मदधीनस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ सदैव त्विति स्पष्टप्र-
माणवचनेन परित्यक्तमिति त्वन्मनोरथकल्पनामात्रं न प्रकाश-
येति ॥ १ ॥

जीवस्य संसारो वास्तवो न चेत्तर्हि कस्मादयमस्येत्तांश-
दुःखाज्ञानादिति सोदाहरणमाह । शोकमोहादिति । मायया भ्रमा-
नेन यथा स्वप्ने स्वप्नोऽयमित्यज्ञानेनात्मनः शोकमोहादित्याति-
स्तथा स्वरूपाज्ञानेन शोकादि नतु स्वरूपस्य तस्य सुखात्मकत्वा-
त्तस्मादर्शक्रियाकारित्वेन संसृतिः सत्यपि न वास्तवी प्रति-
हन्तुमशक्या अवतीत्यर्थः—

स्वप्नोऽयमित्यविज्ञानात्स्वप्ने दुःखमुपाश्रुते ॥

निजस्वरूपांशुभवराहित्यात्तद्वदेव तु ।

जाग्रदुःखमपि प्रोक्तं विष्णुतत्त्वं न पश्यतः ॥

तस्मात्तदस्वभावत्वात्तदुपेतद्वत्त्वात्तदिति ।

वचनान्न स्वप्नदृष्टान्तेन संसारस्य न मिथ्यात्वमुच्यत
इति ॥ २ ॥

अत्र मायानिरुक्तिः किं न स्वास्यथा प्रसिद्धेरित्यतस्तन्नि-
राकरणमाह । विद्याविद्ये इति । मम तन्न प्रतिमावत् स्थिते किं
कार्यं इत्यत्राह । शरीरिणां देहिनां बन्धमोक्षकारी माये प्रता-
दितो विद्यमाने मे मायया प्रकृत्या निर्मिते ममेच्छावशज्जते
च साक्षात्स्वरूपे—

विद्याविद्ये मम तन्न प्रतिमावत्सदोदिते ।

सदा तद्व्यतिरिक्तस्य नित्यज्ञानसुखात्मनः ॥

मद्विच्छावशने नित्यमविद्यानिर्मिता गुणाः ।

सत्त्वाद्या मदधीनत्वात्विद्यायां न मे गुणाः ॥

अविद्या वैव विद्या च गुणाः सत्त्वादिका अपि ।

देहोत्पत्तिः सुखं दुःखं सर्वमेतन्मद्विच्छया ॥

अतोऽहंबन्धमोक्षायां रहितो नित्यमेव तु ।

मुक्तशब्दोदितो बन्धराहित्याच्च विमोक्षत इति ॥

प्रमाणविरोध आपद्यते मोक्षबन्धकत्वं । चाभिमानिदेवतासाम-
र्थ्योत्पन्न म्रियामिमत्तप्राकृतसत्त्वगुणजाता विद्या दुर्गोदिकत-
न्मोगुणजाता त्वविद्या तदुक्तम्—

श्रोतु विद्या समुद्दिष्टा दुर्गोविद्या प्रकीर्तिता ।

ते त्वमदी हरेरिच्छानिपते सर्वदेविति ॥ ३ ॥

ब्रह्मदी वक्ष्यते चेत्कथं वक्ष्यत इति परमात्मविषय-
प्रदत्तः मे गुणतो बन्धमोक्षाविति परिहारादपि तत्र जीव-
स्यैव ताविति भवद्भिरुच्यते अत इव कथं ब्रह्मव्युत्त
इति तदस्यशङ्कां परिहरन्नुपखण्डयति । एकस्येति । जीव-
परमात्मैति द्विविधं सर्वं तयोरेकस्यैव जीवस्य बन्ध-
मोक्षौ स क इत्यतो ममांशस्येति स किस्वरूपांश इत्यतो-
जीवस्येति जीवो म्रियंश इति "म्रियंशस्यैव जीवस्य बन्ध-
मोक्षौ न मे कश्चित् । अभिप्रांशास्तु मत्स्याद्यास्तेजसः काल-
वन्निवृत्त । जीवाभिप्रांशकास्तत्र तेजसः प्रतिबिम्बवदिति" अनेन

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदसंज्ञावली ।

सिद्धं किमुक्तं स्वादवाह । एवमिति । एवमुक्तविधेयं जीवस्या-
विद्यानादिवन्धस्तथा विद्यवेतरत् मोक्षसङ्ख्या भवः स
इत्यर्थः । अतः परमात्मा कथं बध्यत इति प्रश्नो मोक्षश्च इति
भावः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोश्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गुणस्य मायामूलत्वादिति मायया तत्सम्बन्धस्य मिथ्यैव
स्फोरणादित्यर्थः । अन्वयैः तत्र द्वितीयव्याख्यानं मे मतमिति
शेषः ॥ १—२ ॥

कथं तत्राह । विद्येति । अतो वस्तुतो नित्यमुक्तोऽपि प्रतीतितो
नादिवद्ध इति युगपदुभयत्वं घटते इत्यर्थः । अत्र मे मम मायया
शक्त्या कर्त्तव्यं तन् स्रष्टृष्टान्तकपत्वात्सांशक्ये अत एवा-
नादी ये निर्मिते प्रसारिते त एव मम शरीरिणां मदीयानां
मोक्षवन्धक्यौ भवतः इति स्थिते सा जर्मसजवद्भक्ता भयं
द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादिति न्यायेन वक्ष्ये बन्धवन्धैर्मुख्यं तस्य
तावद्विद्यां प्रसार्य स्वरूपावरणपूर्वकं गुणावेशं कुर्वती बन्ध-
करोति मत्साम्मुख्ये तु गुणावेशात्ताज्जनपूर्वकं स्वरूपस्फुरणं
कुर्वती मोक्षं करोतीति शेषमप्रतस्तस्या एव तयोः कर्तृत्वेऽपि
मत्स्वरूपत्वाद्बन्धको भवपाशनेत्याद्युच्यत इति भावः । बन्धमो-
क्षकरी इति “सुपां सुलुक् पूर्वसवर्ण” इत्यादिना पूर्वसवर्ण-
इत्यादिः ॥ ३ ॥

एवं शरीरिणां प्रातीतिके बन्धे सति प्रत्येकमेवं व्यवस्थे-
त्याह । एकस्यैवेति । ममांशस्य रश्मिपरमाणुस्थानीयस्य अत एव
तस्य जीवस्यैव ननु मयद्वलस्थानीयस्य मम अत एव चैकस्यैव
ननु सर्वस्यैवत्यर्थः ॥ ४—५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवार्तिककृतसारांशदर्शिनी ।

“एकादशे बद्धमुक्तवैकल्यस्य शिष्यणम् ।

साधूनां लक्षणां भक्तेरङ्गान्वय्युक्तवान् हरिः ॥

कथं मोक्षः कथं बन्ध इति तत्र प्रश्नोऽयं वस्तुतो न घटत इत्याह ।
वस्तु इति । मे गुणतः मदीयनस्वत्वादिगुणैर्वद्ध इति ततो मुक्त इति
व्याख्या वस्तुतो न सम्भवति कुतः गुणस्य गुणसम्बन्धस्य
मायामूलत्वात्मायया अविद्यायां युक्तकेशक्त्या युर्वटस्य देहेन्द्रि-
यादिगुणसम्बन्धस्य मिथ्यैव स्फोरणादित्यर्थः । अत एव मे मम
अते इति शेषः ॥ न बन्धनं बन्धनाभवादेव न मोक्षश्च ॥ १ ॥

तत्र बन्धस्य मिथ्यात्वप्रकारं दर्शयति । शोकमोहादिति ।
देहापत्तिर्देहादेहान्तरप्राप्तिः देहस्य आपत्तिरापत्तं मृत्युर्वा मायया
मायिकोपाधिसम्बन्धेन अविद्यायां मायिकोपाधावन्तःकरणो
सूक्ष्मदेहे जीवस्य अभिमानादेव तदीयधर्माणां शोकमोहादी-
नामपि स्वीयत्वेन ग्रहणमित्यर्थः । अतः शोकमोहादिमत्त्ववृत्त्या
संसृतिर्न वास्तवी न वस्तुभूता शोकमोहादीनां मायासृष्टत्वेन
सत्यत्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य जीवे अविद्याकल्पितत्वात्मिथ्यात्वमि-
त्यर्थः । यथा आत्मनो बुद्धेः यथातिविषयः स्वप्नो मिथ्या
तथा ॥ २ ॥

ननु केवमविद्या यथा मिथ्याभूतोऽपि गुणसम्बन्धः स्फोरित-
स्वप्नाह । विद्याविद्ये मम तन् तन्वेने बन्धमोक्षाव्यामिति
तन् शक्तौ शरीरिणां बन्धमोक्षकरी बन्धमोक्षक्यौ अविद्या बन्ध-
करीत्यर्थः । इमे च मे मम मायया महा शक्त्या विनिर्मिते सृष्टे
किञ्च मायावृत्तिरादेव तयोर्मायासृष्टत्वमौपचारिकमेवोच्यते
इत्याह । आद्ये अनादी अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययमिति
ब्राह्मणोक्तः पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्निष्कृति वैद्यकोक्तश्च मायाशक्तिरिव
तद्वृत्तीविद्याविद्ये अपि नित्ये एव तदेव मायायास्ति स्रष्टा वृत्तयः
प्रधानमविद्या विद्या च प्रधानेनोपाधिः सत्य एव सृज्यते अविद्यायां
तद्व्याप्तो मिथ्या भूतः विद्यया तदुपराम इति तिसृणां
कार्यम् ॥ ३ ॥

तादृशमेव मदीयशक्तिभूतामविद्याविद्याभ्यां मदीयजीवशक्त्यैव
व्यासप्रसारणाप्रसारणाभ्यां वस्तुभूतावपि बन्धमोक्षौ प्रत्यासितौ
मदीयसृष्ट्यादिविद्याशक्तिप्रेरणावशादेवेत्याह एकस्यैवेति । अंशस्य
विमिश्रांशश्चैवाचक्ष्व्यं प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतां महासाहो
वयेदंभार्यते जगदिति मयुक्तेर्जीवस्य मच्छाकत्वेऽपि ममेवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातन इति मयुक्तेरेकांशत्वं चेत्यर्थः ।
अत्र शरीरिणामिति पूर्वोक्तं नित्यो नित्यानां येन नश्येतनानामेकां
बहूनां यो विदधाति कामानिति ज्ञानेन जीवानां बहुत्वेऽपि कथमे-
कस्यैव्युक्तम उच्यते एकस्या अपि तदस्याख्यजीवशक्त्यैव विद्या-
वृत्त्यादेव बहवो जीवा इत्युच्यन्ते यथा एकस्या अपि बहिरङ्गा-
ख्याया मायाशक्तेः प्रथममविद्याविद्याचेति द्वे वृत्ती तयोश्चापि
प्रतिजीवं वृत्तिबाहुल्यबाहुत्वमेव यथा च मायावृत्तीनां माया-
शक्त्याचक्ष्व्यं तथैव जीववृत्तीनामपि जीवशक्त्याचक्ष्व्यं किञ्च
जीवशक्तिमायाशक्त्योर्वृत्तीनामपि निष्कृत्वमेव ज्ञेयं नित्यो-
नित्यानामिति बन्धमोक्षकरी आद्ये इत्यादिवचनेभ्यः अविद्या-
ध्वंसे सति जीवस्य निर्वाण इत्यादिवचनेषु ध्वंसनिर्वाण-
शब्दाभ्यामुपरामप्रशङ्गायुक्त्ये उच्यन्ते प्रशङ्गा सह युज्यत इति
सयुक्तं तस्य भावः सायुज्यमिति जीवस्य न तत्र स्वरूपध्वंसः
किञ्च—

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता ज्ञेयज्ञातया तथापरा ।

अविद्या कर्मसंज्ञायां तृतीया शक्तिरिव्यते ॥

यथा ज्ञेयप्रशक्तिः सा तारतम्येन वर्तते इति ॥

विष्णुपुराणोक्तः प्रायो धर्मीभूता सृष्टिलीलासिद्ध्यर्थमित्याह ।
बन्ध इति । अस्य अविद्यायां बन्धः सच्च कर्मसंज्ञादित्यावनादिः
मोक्षसम्भवात् सान्तः इतरो मोक्षः जायतवान् सादिरनश्व-
रत्वाभिरन्तो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जीवः कथं बध्यते पुनः स कथं मुक्तो भवतीति प्रश्नस्यो-
त्तरमाह । बद्ध इति । जीवः गुणतो बद्धः मे मतो मुक्तो भवति
इति व्याख्या सिद्धान्तोक्तिः “मात्रेण ये प्रपद्यन्ते मायामेवां
तरन्ति ते” इति स्वप्नवचनान्तराह ननु ज्ञानस्वरूपो जीवः कथं
एव किं न विमुक्त्यते इत्यत आह । न वस्तुतः । न स्रत इति अत्र
बन्धमोक्षव्यवहारो नास्ति स एवान्येषां विमुक्तिहेतुरहमस्मीत्याह ।
न मे मोक्षो न बन्धनामिति । ननु गुणस्याचेतनस्य चेतनबन्ध-

अथ बह्वस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते ।

विरुद्धधर्मिणोस्तात ! स्थितयोरैकधर्मिणि ॥ ५ ॥

सुपर्णावितौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ।

एकस्तयोः खादति पिप्पलात्रमन्यो निरन्नोऽपि बन्धेन भूषान् ॥ ६ ॥

आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः ।

योऽविद्यया युक्तः स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थितः ।

अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृश्यया ॥ ८ ॥

धीमच्छुक्तदेवकृतसिद्धांस्तप्रदीपः ।

भाषा टीका ।

कस्मै त्वां प्रत्यवन्धकत्वं कथं घटेतेत्यत आह । गुणस्य भाषा-
सुखत्वादिति । मम प्रकृतिमुक्तत्वात् ॥ १ ॥

मायाया बह्वन्यदेतौ दृश्येति । श्लोक इति । “न तत्र रथा न
रथयोगा न पथानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः
सृजते न एव सुतेषु जानति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणा”
इति श्रुतिप्रोक्तपरमपुरुषस्य स्वप्नेऽपि कर्मविशेषफलप्रदातुर्मायाया
आत्मनो जीवस्य रथादयो मम सम्प्रादृशमीत्यादिरूपा ख्यातिः
प्रतीतिः भवति यथा एव शोकादयः किं बहुना संसृतिः
जन्ममरणप्रवाहरूपः संसारः मायैव सा स्वप्ने ख्यातिः संसृ-
तिश्च अवास्तवी स्वरूपधर्मभूता नेत्यर्थः ॥ २ ॥

यदुक्तं नित्यमुक्तो निव्यवद् एक एवेति मे भ्रम इति तत्र
विद्याविद्याभ्यां सर्वं सङ्गच्छत इत्याह । विद्येत्यादिना । हे उद्धव !
शरीरिणां बन्धमोक्षकरी वस्तुमुक्तव्यवस्थानुसारिण्या मे मायये-
च्छया विनिर्मिते प्रवर्तिते कथमभूते प्राये पूर्वसिद्धे स्वस्वैव बन्ध-
मोक्षासाधारणहेतुत्वं द्योतयितुमाह । मम तनू मदावसे विद्या-
विद्ये ज्ञानाज्ञानापरस्परौ भवतः ॥ ३ ॥

हे महामते ! मनुकसिद्धान्तप्रवणधारणादौ कुशल ! ममांशस्य
एकस्यैव अविद्यया बन्धः कथंभूतः अनादिः साधनाभा-
वेऽनन्तोऽपि ज्ञेयः तस्मात्स नित्यबद्धः इति फलितोऽर्थः एकवचनं
जातिविषयं तथा ममांशस्य एकस्यैव विद्यया च इतरः मोक्षः
कथंभूतः अनादिरनादिमुक्तस्य बन्धासंभवात्स नित्यमुक्त इत्युच्यते
अतस्त्वद्विषयको भ्रमो न कर्तव्य इति फलितोऽर्थः अथाचेतनव-
र्गाद्विषयानादमयेभूत जीवात्मानं प्रतिपादयितुमर्थं विधिनष्टि ।
अस्येति । सामान्योक्तिः नित्यवस्तुस्य अग्रेषां च समास्यतोऽहं-
प्रत्ययगोचरत्वात् अस्य ग्रहप्रत्ययगोचरस्य ननु अहंप्रत्यय-
गोचरश्चिज्जडसङ्घातः प्रतीयते स एवाविद्यया बद्धः किमित्यत-
आह । जीवस्येवेति । जीवयति देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकमचेतनवर्गं
चेष्टयतीति जीवस्तस्याचिज्जगमिजस्य ज्ञानस्वरूपस्यैवेत्यर्थः ।
एतेन चिज्जडमग्निर्जीव इति मायावादिमतस्य निर्मूलत्वं
द्योतितम् ॥ ४ ॥

श्री भगवान् उवाच मे सख जीवों से सदा भिन्न हूँ फिर
इस शरीर में रहने से भी गुणों से मेरे का बन्ध या मुक्त
कोई नहीं अथार्थ कह सकता है क्यों कि गुण तो मेरी माया
से होते हैं तिस से मेरा न मोक्ष है न बन्ध है ॥ १ ॥

और जीव के भी शोक मोह दुःख दुःख देह योम यह
सब हमारे संकल्प रूप माया से होते हैं वे भी जीव स्वरूप
मे नित्य नहीं हैं जैसे कि स्वप्न में अनेक प्रकार की सृष्टि पर-
मेश्वर करता है तैसेही जीव का संसार भी जब तक गुणों
का सम्बन्ध है तबही तक रहता है नित्य नहीं है ॥ २ ॥

हे उद्धव ! जनादि काल से हमारी माया से निर्मित गुणों
को विस्तार करने वाली जीवों के बन्ध मोक्ष देने वाली विद्या
अविद्या ऐसी ! हमारी दो शक्ती हैं ॥ ३ ॥

हे महामति ! उद्धवजी स्वरूप से नाना होने पर भी निर्वि-
कार चेतनता रूप से एकही प्रकार तथा मेरा विशेषण मूल
जो जीव है तिसको हमारी अविद्या से अनादि बन्ध है विद्या से
उसका मोक्ष ही आता है ॥ ४ ॥

श्रीशरणाभिमतमाचार्यदीपिका ।

तदेवम् व्यवस्थामुपपाद्य कथं घटतेत्यादिवैलक्षण्य-
प्रदन्त्योत्तरमाह । अथेति । तच्च वैलक्षण्यं द्विविधं जीव-
श्चरस्योरैकं जीवानां चैकं तत्र जीवेश्वरबोधैलक्षण्यमाह ।
विरुद्धधर्मिणोरिति साधेयत्वेन । शोकानन्दधर्मैतोरैकधर्मधर्मिणि
शरीरे नियमनियन्तृत्वेन स्थितयोः ॥ ५ ॥

सुपर्णौ वृक्षात्पक्षिणाविव देहात्पृथग्भूतौ । सदृशौ चिद्र-
पथात् सखायौ अविद्योगादिकमत्याज्यं यदृच्छयाऽनिरुक्तया
मायया वृच्छयत इति वृक्षो देहः ‘अहंमूलमवाकशाखं वृक्षं यो
देहं संपर्तौ’ति श्रुतेः —

कथंमूलमधःशाखमध्वर्यं प्राहुरव्ययम् ।

कदासि यस्य पर्यानि यस्तं वेद स वेदाविदि’ति ॥

स्मृतेष्व तस्मिन् कृतं तडिं निकेतनं हृदयरूपं पाशपात्रम्

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तौ नयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलाक्षसः पिप्पलोऽश्वत्थो देहस्थ-
स्मिन्नदनीयं कर्मफलमित्यर्थः । खादति मक्षयति अन्व ईश्वरो
निरस्तोऽमोक्तोऽपि निजानन्दतृप्तो बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूया-
नधिकः श्रुतिश्च—

इहा सुपर्णो सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ॥ ६ ॥

वृक्षाधिक्यमेवाऽहं । आत्मानमिति अतो योऽविद्यया युग्युक्तः
स तु नित्यबद्धोऽनादिबद्धः यस्तु विद्याप्रधानः स तु नित्यमुक्तः
मायाया अनावरकत्वादाभ्यामव्यामोहकत्वाच्च ॥ ७ ॥

इदानीं वस्तुमुक्तजीवानामेव मिथो बेलक्ष्ययमाह । देहस्थोऽ-
पीति दशमिः । विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो
न भवति यथा स्वप्नादुत्थितः स्वप्नमात्रेण स्वप्नदेहे स्थितोऽपि
तत्रस्थो न भवति तद्गतसुखदुःखाद्यभावात् तत्रैव तथा
वस्तुतोऽदेहस्थोऽपि कुमतिरविद्वान् देहस्थस्तीर्णमिच्छसुखदुःख-
माक् यथा स्वप्नदेहगत इति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमगदासगोस्वामिविरचिता

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

बेलक्षयप्रशस्व वस्तुमुक्तयोः परस्परं विरुद्धवृत्त्या-
क्रान्तत्वसूचकं प्रदनस्य ॥ ५ ॥

चिद्रूपत्वात् सदृशाविति चिद्रूपत्वेनैव कश्चिदभेदनिर्देश-
इति भावः । अधियोगात् देहाधिकरण्ये परस्परं अधियोगाभावात्
एकमस्यात् एका समाना हृदयावस्थानव्यवसायलक्षणा भूति-
देवोस्तयोर्भावस्तत्त्वं तस्मात् सखायो वदन्त्यते कालेन विद्यते
इति वृक्षो देहः ऊर्ध्वं सूर्वात्मः भीताराधयो मूलं यस्य तं
अवाक् ततोऽर्वाचीनाः कार्योपाधिद्विरयमर्गदयः शाखा इव
शाखा यस्य तं यः संप्रति वेद स तत्त्वं वेदेति श्रुत्यर्थः । एवं
स्मृतावश्वत्थमिति नश्वरत्वात् श्वः प्रधातपर्यन्तमपि स्थाव्य-
सीति विश्वासान्दृष्टादश्वत्थं प्राहुः प्रधातरूपेणाविच्छेदाद-
व्यये च प्राहुरिति तास्मिन् वृक्षे तयोर्जीवेश्वरयोर्मध्ये सयुजा
सयुजौ समानं रूपं चिद्रूपत्वं युजाते मज्जतः इति सदृशा-
वित्तनेन समानोऽर्थः समानमेकं “एवाकृषां नो यः समानपद” इति-
वत् अभिचाकशीति साक्षितया प्रकाशते ॥ ६ ॥

विद्या चात्र स्वरूपशक्तिवृत्तिरेव अक्रूरस्तुती तथा व्याख्या-
तत्वात् तन्वीश्वरस्यापि मायया सृष्ट्यादिकर्मत्वात् कुतो न वक्ष्य-
इति चेत्प्राह । मामवा इति मायां व्युत्स्य चिच्छक्त्या कैवल्ये
स्थित आत्मनीति श्रीमदज्जुनोक्तैस्तस्य मायाभयवेऽपि न वक्ष्य-
इति भावः ॥ ७ ॥

इदानीं जीवेश्वरयोर्बेलक्ष्ययनिरूपणानन्तरं तद्वृत्तेति स्वप्न-
देहगतसुखाद्यभावात् वस्तुतः वस्तुस्वरूपविचारयोग्यार्थः । तन्नि-
मित्तेति अज्यासेन देहोपाधिकसुखदुःखमागित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

इत्येवमृदावितु जीवपरयोः स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यस्य विवक्षित-
तत्त्वमाह । अर्थं वक्ष्येति । मुक्तस्य नित्यनिर्दोषस्य परमात्मनः स-
तु नित्यमुक्त इत्यनन्तर्योक्तः एकवर्तिनि शरीरे ॥ ५ ॥

सुपर्णो शोभनप्रयत्नादिगुणको सदृशो अनेन श्रुतिगतसयुजा
इति पदार्थ उक्तः समानगुणयोगो हि सयुक्तत्वं सखायो उपका-
र्योपकारकभावेन स्थितौ यदच्छया लोकदृष्टेर्वन्तरहितमिति
भावः वृक्षः शरीरं नीडो हृदयकमलं पिप्पलं प्रकृतिः ऊर्ध्वमूल-
मधः शाखमित्युक्तेः अजं अन्वादिभोगं निरस्तः कर्मकृतभोगर-
हितः एकस्यैव इत्यवकारेण मोक्तृत्वरूपवैषम्यमुक्तम् ॥ ६ ॥

अथ श्रुत्यन्तरसिद्धत्वाद्वास्तवैषम्यमाह । आत्मानमिति । विद्या-
मयः स्वाभाविकज्ञानमयः ईश्वरः नित्यमुक्तशब्देन कदाचि-
न्मुक्तजीवात् व्यावृत्तिः एवं स्वस्य गुणवश्यत्वाभाव उक्तः ॥ ७ ॥

अथ प्रदनस्य प्रतिवचनमारभते । देहस्थोऽपीति । न देहस्थः
अदेहस्थतुल्यः आत्माभिमानाभावात् स्वप्नाद्युत्थितः स्वप्नाद्यु-
तस्य हि स्वाप्नशरीरात्माभिमानो नास्ति अदेहस्थोऽपि । गर्भमहा-
प्रलयादिदशायामनित्यपददेहोऽपि देहस्थः बद्ध इत्यर्थः । स्वप्नशरीरे
आत्मन्यभिमानवशात् स्वप्नदृष्टान्त उक्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव द्रढयितुं जीवपरयोः स्वभाववैलक्षण्यं विवक्षित-
माह । अर्थं विवक्ष्य जीवात्मनः मुक्तस्य नित्यनिर्दोषस्य
परमात्मनः सतु नित्यमुक्त इत्यनन्तर्योक्तः ते तुभ्यं वदामीति कथं
भूतयोः इ तात । एकवर्तिनि एकस्मिन् शरीरे स्थितयोः विरुद्ध-
धर्मयोः एकस्मिन्नेव काले मोक्तृत्वामोक्तृत्ववृत्त्यावृत्तिविरुद्ध-
मोक्षस्थोः ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञातमेव वैलक्षण्यम्—

इहा सुपर्णो सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

इति श्रुतिप्रसिद्धवृक्षपक्षिरूपकयोपपदयति । सुपर्णोऽविति ॥
सुपर्णो शोभनो पर्णो पक्षौ ययोस्तौ तत्र जीवस्य पर्णो
धर्मोऽर्थो परमात्मनस्तु निरस्तनिखिलदोषत्वसंस्तकत्वात्
गुणात्मकत्वरूपौ एतौ जीवेश्वररूपपक्षिणौ सदृशौ शोभनप्रय-
त्नादिगुणको अनेन सयुक्तशब्दार्थ उक्तः समानगुणयोगो हि
सयुक्तत्वं सखायो उपकार्योपकारकभावेन स्थितौ यदच्छया
लोकदृष्टेर्वन्तरहितमिति भावः । वृक्षः शरीरं नीडो
हृदयकमलं कृतं हृदयकमलरूपं निवासस्थानं यावत् तौ
“हृदयमारमा प्रतिष्ठित” इति जीवस्यापि हृदयकमलावस्थितत्वं
अस्यते तयोर्जीवेश्वररूपयोः पक्षिणोर्येकः जीवरूपः पक्षी पिप्प-
लाक्षं पिप्पलं प्रकृतिम् ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थमिति प्रकृतः
पिप्पलत्वरूपणात् पिप्पलस्याजमद्यत इत्यं भोगं फलवत्सा-
क्षिकाररूपशब्दादिविषयं स्वाद्वत्त्यनुभवति अन्य ईश्वररूपः
पक्षी तु निरस्तः पुण्यापुण्यफलसुखदुःखादिभोगरहितः बलेन
साधैवसर्वेश्वरत्वादिना भूयान् अपरिच्छिन्नोऽपि स्वस्वरूपस्वभाव-
संकोचरहितः प्रकाशत इत्यर्थः । अनेनानक्षय्यो अभिचाकशीती-
त्यस्यार्थः उक्तः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भारतश्रवणार्थकृतमामवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च शाश्वो ह्यावजाधीशानीशो भ्रष्टो होको भोनायंयुक्तेत्यादि-
भुज्यन्तस्मिन्मृत्वावृत्तवैलक्षण्यमाह । आत्मानमिति । यो विद्वान्
सर्वज्ञः अपिप्लवादः अमोका च स आत्मानमन्यमप्यन्तर्गुरु-
वृत्तं वेद यथावत्साक्षात्करोति पिप्लवादो भोका जीवस्वात्मान-
मन्यं स्वसखं परमात्मानं च न वेद किन्तु देहमेवात्मतयाभिमान्यत
इति भावः । किञ्च सोऽविद्यया स्वपरवायात्मज्ञानेन भुज्यते
इति युक्तं स तु नित्यमसः यश्च विद्यामयः विद्वन्मय इति पाठेऽपि
स एवार्थः स तु नित्यमुक्तः नित्यं ह्यप्रतिमद ईश्वर इति ।
नित्यमुक्तशब्देन कदाचिन्मुक्ताजीवाव्यावृत्तिः ॥ ७ ॥

अथ कथं वर्ततेतत्त्वस्योत्तरं वदन् विद्वत्प्रसङ्गादविबुधोऽपि
बुद्धिमाह । देहस्योऽपीति । विद्वान्देहस्योऽपि न देहस्यः अदे-
हस्यनुत्तरः देहात्माभिमानमकुर्वन्वर्ततेत्यर्थः । यथा स्वप्नावु-
त्थितस्तद्वत् स्वप्नोत्थितस्य हि स्वप्नशरीरे आत्माभिमानो
नास्तीति स दृष्टान्तितः कुमतिर्देहात्माभिमानो त्वदेहस्योऽपि
मममहाप्रजयादिदृष्टावामनिष्पन्नदेहोऽपि देहस्यः वदन् एवेत्यर्थः
यथा स्वप्नदृक् तद्वत् स्वप्नदृष्टः स्वप्नशरीरे आत्माभिमान-
सङ्गावास्ते दृष्टान्तितः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एकस्मिन् भोगायतने स्थितयोर्जीवपरबोरेकस्य जीवस्यैव
तौ स्त इति बहुचक्षते तत्र विवेकक्षणी कथं स्यादप्राह । अथेति ।
यतो जीवस्यैव बन्धमोक्षौ अथ तस्याद्वयस्य जीवस्य मुक्तस्य
विशेषैश्चक्षयं अस्मात्तन्मादिस्मात्तन्मादिचक्षयं ते नृपं
वदामीत्यन्वयः मुक्तनामत्वं च हरेरेव सुखं नित्यं शुद्धमुक्ते-
त्यादिपदानां हरावेवेत्यवधारित्यादिषु पुरुषोत्तमज्ञानवचनात्
सिद्धम्—

मुक्तस्य तु न मे मोक्षो बन्धमाभावात् कथञ्चन ॥

मुक्त इत्यपि नामेतदीप्पतेऽसौ विवाकरः ।

इति बह्वन्वयविशेषात् नृपं कृत्वाविधीतिवत् ॥

काशाचित्कतया वाच्यं बन्धमाभावादमोक्षतः ।

जीवस्य बन्धमोक्षस्तु मत्प्रसादात्कदाचनेति ॥

तत्त्वोदयवचनात्प्रकार्येति सिद्धिः यस्मै जीवस्य ।

वदन् जीवा इमे सैव पूर्वबन्धसमन्वयात् ॥

नित्यमुक्तस्ततो विष्णुमुक्तनामा सखोदितः ।

अवस्थात्वादमोक्षोऽपि दीप्पतेऽसौ रविर्गद्येति ॥

रूपप्रमाणात् सति वैलक्षण्ये ब्रह्मसत्त्ववस्थां वक्तुं शक्या
तदेव कथमित्यत उक्तं विषयधर्मिण्येति ॥ ५ ॥

तत्र प्रथममेकधर्मिणीयुक्तं विवृणोति । सुपण्यां चिति । पृ-
थक्जनपूरणायोरिति ज्ञातोः सुष्ठु पाककत्वात् पूर्णत्वात्परिः पाक-
त्वादपूर्णत्वात् जीवोऽपि सुपण्यां दृष्टुञ्चते अथ च विरुद्धधर्म-

* विष्णोर्मुक्तपादवाच्यत्वे वैधीमीमांसासूत्रं प्रमाणत्वे-
नोकाहरति । नित्यशुद्धेति अन्वयादित्यस्य शक्तितात्पर्यलक्ष-
णसम्बन्धादित्यर्थः ॥

ध्वन्तभूयते चिदानन्दत्वेन सहस्रौ वृक्षसमानवयवौ देहे स्थित-
त्वाच्च सखाशौ सहस्रज्वाप्यहृष्टमेकैकत्वात् अथ विरुद्धधर्मावाह ।
एक इति । पिप्लवं कर्मफलं जीषादन्वो हरिर्निरन्वो भोगरहितौ-
ऽपि बलेन भूयान् पुष्टः अन्ननिमित्तं बलन्नास्त्वित्यर्थः । आत्मानं
स्वम् अन्वं जीवं च अन्वो भगवद्विषयज्ञानविधुरः वस्यो भग-
वदधीमः अनेन श्लोकद्वयेन, ह्य सुपण्यां सुयुजा सखावेत्याविश्रुति-
विधृता अप्रानश्रमन्वोऽभिज्ञाकशीतीत्यादौ यदज्ञपाद्यभावेन
हरेरवस्थानमुच्यते तदुःखाद्यनयनमेव न तु सुखानन्दमित्यादि
सर्वम्—

अनन्तत्वं हरेरुःखानमृत्वाद्युच्यते सदा ॥

विषयान्वितनापि पूर्णत्वात्स्वरूपानन्दभोगिनः ।

शुभमस्येव हि सदा सर्वत्रापि स्थितं त्रिभुः ॥

स्वादोरदनप्रद्योसि जीवोऽस्माद्यपि वत्सदा ।

अनारतम्पारवश्यात्स्वाहसीति ततः श्रुतिरिति ॥

अस्मादुस्माद्युच्योसि जीवो नैवं जनार्दनः ।

यतो नासीति बलनमश्रुतोऽपि शुभं सदेति ॥

साधनानयनत्वेन नरेदेवो यथो दितौ ।

असिं चिनाप्यशौचं दशासथा नासिहरेभुज इति ॥

बहुप्रमाणासिद्धोऽयमर्थः तद्व्याप्योक्तं निरन्तोऽपि बलेन भूयानि-
तोति स्वस्य त्वस्येव तथापि नाहरनिबन्धनं तस्य वयं कुतः—

यथासुपण्यां अमृतस्य भागमनिमेषं विदधामिस्वरन्ति ॥

इतो विश्वस्य भुवतस्य गोपास मा धीरः पाकमश्राविवेश ।

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपण्यां विद्वान्ते सुवतेचाधिविश्वे ॥

तस्वेदाहुः पिप्लवं स्वाहमे तन्नोन्नयद्यः पितरं नवेदेत्यादि ।

वाक्यप्रयोगात् वृक्षे स्थित्वा मध्वदः सुपण्यां यस्मिन्ननश्रान्ति
सुपण्यां अश्राविवेशे सुपण्यां निविशन्ते तथाचारत्वेन सुपते च
तस्मेव सुपणोदं स्वादुपिप्लवम् अमृतं स्वादावद्वेदनाति न
स्वादु यावत्पितरं परमात्मानं न वेदेति—

सुपण्यां ह्यौ शरीरस्यौ जीवश्च परमस्तथा ॥

पारवश्यादनाद्विषयस्तस्मासीति श्रुतौ श्रुतः ।

स्वयमेनादनाद्विष्णुर्नासीत्तपि सत् श्रुतः ।

स एव हि शुभस्यासा जीवोऽयस्यैव वेदनादिति ॥

बलनाद्वय जीवपरमात्मानावेवोच्येते न सामान्यपक्षिणाविति-
ह्यवते सर्वे वा असीति तद्वदितेरदित्यर्थं यस्य प्रह्वच चक्रः
श्रीमे भवत ओदनः “असा चराचरप्रह्वणात्” अहं हि सर्वव्यापानां
भोका च भूयैव चेतीत्यादेश्य अस्त्यस्य विद्वत्त्वेनोक्तत्वादिज्ञ-
ह्योमथसम्पत्तिपक्षत्वेन निर्णयहेतुत्वात्तरेन सर्वात्मनामसृत्वमत्रो-
च्यते किन्तु जशुमानसृत्वेनानसृत्वश्रुतः कृतार्थत्वेन प्रामाण्य-
सम्पत्तिवच्छ्रुतिश्रुत्यानामस्माकं न कापि क्षतिरिति—

जीवो मुक्तोऽपि नो जीवात् परमात्मानमेव च ।

वेसि सर्वात्मना विष्णुर्वैत्येकः पुरुषोत्तमः ॥

तस्य प्रसादतः किञ्चिदप्राप्या अपि जानते ।

अन्यजीवोऽनपेक्ष्यो जानाति तु चतुर्मुखः ।

समास्तेन तद्वयं तु वेद्यमानाः क्रमात्सृताः ॥

इत्यनेन आत्मानमन्यं च स वेदेत्येतद्विद्वत् सर्वव्यापिज्ञं इयं-

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कनिष्ठं तदुक्तं तान्महं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परमेष्वपि
मुक्तेश्चतित्वाप्तमिदं विद्वन्मिति चेन्न—

अज्ञा जीवास्तु कथयन्ते मुक्ता अप्यप्यवेदनात् ।

अ इत्येवोच्यते निम्नं सर्वेष्वेवमुक्तो हरिति

वचनात्—

अनाद्यविद्ययान्धत्वं जीवस्य बहिर्बोध्यता ।

प्रयत्नश्चानुकूलः स्यादन्तवद्भवति भ्रमम् ॥

नित्यमेवावस्थान्धत्वमयोग्या मानुषादयः ।

वदन्तं सर्वजीवानां नियमाश्रित्यमेव तु ॥

वदन्तं विषयवधीनत्वमन्धत्वं तदवधानम् ।

अतः कचिदनित्यत्वमन्धतायां भविष्यति ॥

मुक्तस्यापि तु वदन्त्वमस्ति यत्स हरेर्वशः ।

मुक्ताख्या दुःखमोक्षात्स्याद्विद्यायां हर्षधीनतः ।

नित्यवद्धा अपि ततो मुक्ता दुःखविमोक्षतः ।

नित्यमुक्तस्त्वेक एव हरिर्नारायणः प्रभुः ॥

इत्यनेन सोपपत्तिकेन चो विद्ययान्धः स तु निम्नमुक्त इत्येत-
द्विदुतम्—

अतः सहस्राणि चतुर्दशेह परागतिर्जीवगणस्य दैवम् ।।

आरोहणं तत्कृतमेव विद्धि स्थानं तथा निःशरणं च तेषाम् ॥

इति जीवगुणस्य गतिबाहुल्यप्रवेशनिर्गमनप्रतीतिर्नित्यमुक्तत्वं
हरेर्विद्धं न हरेरन्यत्र गतमतः स एव नित्यमुक्तः मनु मुक्तैः
सर्वैस्त्वं युक्तमुक्तं तत्कथमिति चेन्न कृष्णो मुक्तैरिज्यते धीत-
मोहैः मुक्तानां परमागतिरिति वचनात् तद्वर्षा कदा तु मुक्ता-
व्येति चेन्न सर्वात्मना पञ्चदशकवानां त्यागानन्तरं तदाख्या
तदुक्तम्—

कलाः पञ्चदश त्यक्त्वा श्वेतद्वीपनिवासिनाम् ॥

मुक्ताव्येति पश्चादपि स्वतन्त्रा इत्यतो विषयवधीनास्त इति यत्प्र-
सादात्कला मोक्षः तदधीनत्वमस्तु नान्याधीनतास्ततः स्वाधि-
कानां वशे स्थिता इति । अन्वाधीनत्वादाधिकं दुःखं नास्ती-
त्यत उक्तं तच्चास्मादधिकं किञ्चित्सुखमस्ति हरेर्विनेति । अतो
नित्यमुक्तत्वं च स्वतन्त्रत्वं नान्यनिष्ठमित्युपसंहरति ।

नित्यमुक्तः स एवैकः स्वतन्त्रः संयतः संदेति ॥ ६—७ ॥

ननु उभयोर्देहस्थत्वाविशेषादेकस्य मुक्तत्वेन दुःखं खानदन-
मित्यस्य वदन्त्वेन दुःखादनङ्गुयमित्याशङ्क्य विद्वत्ताविद्वत्त्वे कार-
णमिति भावेनाह । देहस्थोऽपीति । विद्वत्तत्त्वादिदुःखानन्दानु-
भवः सर्वेषु । श्रीहरिर्देहस्थोऽपि देहाभिमानाभावात् देहस्थोऽपि
तत एव दुःखं च नाप्नोति कथं स्वप्नादुत्थितः पुरुषस्तद्वतपुः
स्वादिकं नास्ति तथेति कुमतिरविद्वान् जीवो देहाभिमानित्वा-
देहादन्योऽपि देहस्थो यथा स्वप्नदृक् तद्वदुःखादिकं भुङ्क्ते
तथेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्राणि कृतकमसन्दर्भः ।

तादृशमेव वैलक्षण्येनैव दर्शयति । सुपण्याविति द्वाभ्याम् । अत्र
सदृशाविति तदेषमेवामेवनिर्देशः कचिदिति भावः । अतो सयु-
जोति समानं रूपं चिद्रूपत्वं शुद्धं सजत इति समानोऽर्थः ॥ ९ ॥

विद्यामय इत्यत्र विद्या स्वरूपशक्तिवृत्तिरेव । व्याख्यातं चाकू-
रस्तुतो ॥ ७—१६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजकृतसारायं दर्शनी ।

तदुक्तं कैवां ज्ञापेत् सद्यो रिति तत्राह । अयेति । अयं जीवो
वदः अयं जीवो मुक्त इति वयोच्यते तथा जीवात्मा वदः पर-
मात्मा मुक्त इत्यपि अयमात्मा अपहतपाप्मेति वदुच्यते ऐवे-
त्यतः प्रथमं जीवात्मपरमात्मनोर्वैलक्षण्यमाकर्णयेत्याह । साक्षा-
द्वयेन । विद्वत्तत्त्वादिभिः शोकानन्दधर्मवतोः एकस्मिन् धर्मिणि
शरीरे निवस्य निवसन्तुत्वेन स्थितयोः ॥ ५ ॥

सुपण्यां वृक्षात् पक्षिणाविव देहात् पुण्यभूतो सदृशो
चिद्रूपत्वात् सखायौ सह योगात् । सहच्छयेति वृक्षे तयोरास-
त्त्यनोसक्तिपूर्वकनीडकरणे तदीयपिप्पलाजभोजित्वाभोजित्वे च
देत्वभाव उक्तः मायबाहुल्येन इति वृक्षो देहः ऊर्ध्वमूलमथाकू-
शाखं वृक्षं यो वेद सम्प्रतीति भूतेः ऊर्ध्वमूलमचःशाखमभ्य-
त्यग्राहुरव्ययमिति स्मृतेऽत्र तस्मिन् वृक्षे आसत्त्यनासक्तिपूर्वक-
कृतं निकेतनं हृदयरूपं बाध्यां तौ तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्प-
लाजं पिप्पलाजोऽश्वत्थो देहस्तस्मिन्मदनीयं कर्मफलमित्यर्थः । आदति
भुङ्क्ते अन्यः परमात्मा निरन्तः अमोक्षापि निजानन्दतुष्टो वक्षेन
ज्ञानादिशक्त्या भूषानाधिकः अतिशय—

इह सुपण्यां सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनभ्यन्योऽभिचाकशीति ॥ ६ ॥

स परमात्मा आत्मानं स्वम् अन्यं जीवं च वेद न पिप्पलं कर्मफलं
मशीति सः पिप्पलाजो जीवस्तु न तु स्वमन्यं च वेद युक्तं युक्तः स
नित्यवद्धो जीवः विद्यामय इति विद्याशब्देनाग्रान्तरङ्गा विद्वत्कि-
रुच्यते नतु बहिरङ्ग मायाशक्तिवृत्तिः तथा च गोपाकतापनीभूतिः ।
इह सुपण्यां भवतो ब्रह्मणोऽश्वत्थस्तथेतरो भोक्ता भवति अन्यो हि
साक्षी भवतीति भोक्ताभोक्तारौ वृक्षधर्मं तिष्ठतः यत्र विद्या-
विद्ये न विद्यामो विद्याविद्याभ्यां भिन्नो विद्यामयो हि यः स कथं
विषयी भवतीति स्मृतिश्च ज्ञायातपौ यत्र न गृहपक्षाविति
ज्ञायातपौ अविद्याविद्ये इति व्याख्या ॥ ७ ॥

अथ वदमुक्तर्षोर्जीवधर्मिणो वैलक्षण्यमाह । देहस्थोऽपीति
वशमिः । तत्र भिन्निः कथं वसेत्तत्त्वस्थोत्तरमाह । विद्वान् मुक्तः
संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो न भवति यथा स्वप्नादुत्थितः
वाधितानुवृत्तिव्यायेन स्मर्यमाणो स्वप्नदेहे स्थितोऽपि तत्रस्थो न
भवति तद्वत्सुखदुःखयोः स्तनिष्ठत्वेनाप्रतीतेः तथा वस्तुतो न
देहस्थोऽपि कुमतिरविद्वान् देहस्थः तस्मिन्निष्ठसुखदुःखमाकू-
षया स्वप्नदृक् स्वप्नात् पश्यन् स्वप्नदेहगतः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथं वसेत्तत्त्वादिप्रश्नोत्तरं वदन् जीवेश्वरयोः परस्परं
वदमुक्तादीनां जीवानां च वैलक्षण्यं दर्शयति । अयेत्यादिना ।
विद्वत्तत्त्वादिभिः अद्वयवत्त्वसर्ववत्त्वादिधर्मवतोः एकधर्मिणि समान-
स्थाने निवस्य निवसन्तुत्वादिना स्थितयोः ॥ ५ ॥

प्रतौ प्रयैरेकत्वादिना विद्वदनुभवप्रसिद्धौ एकस्य कर्म
फलयोगार्थमपरस्य तत्फलदानाद्यर्थमेव भूतं स्वस्वातन्त्र्यतया

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च ।

गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्नि विद्वान् यस्त्वविक्रियः ॥ ९ ॥

दैवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा ।

वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्ताऽस्मीति निबध्यते ॥ १० ॥

एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने ।

दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥

न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् ।

प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सविताऽनिलः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भाषा टीका ।

शोभने पर्याप्तं पतनं अयोस्तादृशौ ज्ञानस्वरूपत्वज्ञातृत्वाह-
मर्थत्वेन साहचर्यात् संस्कारौ प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वात् ऊर्ध्वमुखो-
र्वाहं शास्त्र एवोऽश्वत्थः सनातनः । ऊर्ध्वमुखमयः शास्त्रमश्वत्थं
आहुरव्ययमिति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धे वृक्षे समाष्टव्यष्टिदेहे यदच्छया
कृतं हृत्कर्मफलं नीडं याङ्ग्यां तौ तयोर्मध्ये एकः जीवात्म्यः
सुपण्यः पिप्पलः समाष्टव्यष्टिरूपो देहः ब्रह्मादिपिपीलिकान्तवा-
सस्थानं तत्राद्यते इत्यत्र कर्मफलं खादति भक्षयति अन्य ईश्व-
रात्म्यः सुपण्यस्तु निरक्षः पिप्पलाशं न खादति परमानन्दरू-
पत्वात् वलेन सर्वेश्वरत्वसर्वात्मत्वादिना भूयान् अत्र “ द्वा-
सुपण्यं सुयुजा संस्कारा समानं वृक्षम्परिवृज्यते । तथोरम्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति इति श्रुतिरनुसन्धेया ॥ ६ ॥

ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वं जीवस्याज्ञत्वं चाह । आत्मानमित्यर्थेन
ज्ञानाज्ञानाभ्यां नित्यमुक्तनित्यबन्धयोर्वैलक्षण्यमुक्तमिदानीं नित्यं
कर्मफलप्रेप्सुर्नित्यबन्धः नित्यं विद्याप्रधानः स नित्यमुक्त इत्याहा-
स्यते ॥ ७ ॥ इति । अविद्यायां कर्मरूपया युक्तं युक्तः—

अविद्या कर्मसंज्ञान्या तूनीया शक्तिरिष्यते ।

यथा क्षेत्रशक्तिः सा वेष्टिता नृप । सर्वगा ॥

संसारतामानखिलानवाप्नोत्यतिसन्तताम् ।

तथा तिर्योदित्वास्त शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥

सर्वभूतेषु भूपात्रे । तारतम्येन वर्तते इति ।

स्मृतेः विद्यामयो विद्याप्रधानः ॥ ७ ॥

अथ साध्यान्वतो बुभुक्षुं सुमुक्षुं च परस्परविवेक्षणतया
प्रतिपादयति । देहस्य इत्यादिना । विद्वान् काजानवच्छिन्नस्वरू-
पस्थितिं विद्वत्प्रारब्धकर्मवशाद्देहस्योऽपि न देहस्यः देहसमकालस्थि-
तिमात्रं भवति नित्यो नित्यानामिति श्रुतिप्रोक्तनित्यस्थितिमानहं
देहपरिच्छेदसंज्ञाको नास्मीति जानातीत्यर्थः । स्वप्नादुत्थितः प्रबुधः
यथा स्वप्नदेहं परिच्छेद्यमात्मनः स्थितिं नैव मन्यते तद्वत् कुमतिः
कुतिसते देहाकावहमित्यादिमतिर्यस्य सः अदेहस्योऽपि देहसमका-
लस्थितिज्ञानोऽपि देहस्य एव देहाभिन्नस्वरूपमन्य एव यथा
स्वप्नदेहं स्वप्नदृष्टा ॥ ८ ॥

हे तात उद्धवजी! अब मैं बद्ध तथा मुक्त दोनों की विव-
क्षता को तुम से कहता हूँ वे दोनों एक धर्म वाले भौतिक
शरीर में रहते हैं और स्वयं बुद्धि से विवेचना धर्मवाले हैं ५
इस शरीर रूपी वृक्ष में जीवात्मा परमात्मा दोनों पक्षी
सरी के हैं देवयोग से इन ने इस वृक्ष में खोंतर बनाया है दोनों
बरोबर रहते हैं तिनमें से एक जीव तो कर्म फल को भो-
गता है और ईश्वर तो कुछ नहीं खाकर भी अधिक सदा प्रका-
श करता है ॥ ६ ॥

सर्वज्ञ वह परमात्मा तो अपने को तथा जीवको दोनों
को जानता है और कर्मफल को नहीं भोगता है और विद्या
नित्य ज्ञान मय है वह नित्यही मुक्त है जो अज्ञानी जीव है वह
तो कर्मफल को भोगता है औ अविद्या से युक्त है वह
देह संबन्ध रहने तक नित्यही बद्ध है ॥ ७ ॥

इस प्रकार से इस देह में रहकर भी जो जानी है वह
तो अपने को देह में नहीं रहा सरीका ही समुक्तता है जैसे
स्वप्न में से उठा पुरुष उस देह से मोह नहीं करता है
और जो अज्ञानी है वह तो प्रख्यादिक में देह में नहीं रहने
पर भी अपने को देहस्य समुक्तता है जैसे स्वप्न में देखता
हुआ पुरुष उसी बुद्धिमें रहता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अत्र हेतुत्वेन वैखान्स्यान्तरमाह द्वाभ्यामाह इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु
गृह्यमाणेष्वपि यस्तु विद्वान् स तादृकुंयादहं गृह्यामीति मतिं न
कुर्यादित्यर्थः । कुतः गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु अत एवाविक्रियो
रगादिशून्यः तदुक्तं गीतासु—

तत्त्वविस्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जत इति ॥ ६ ॥

अबुधस्तु पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्तमानो गुणैरिन्द्रियै-
र्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते कुतः कर्ताऽस्मीत्यहं-
कारेण तदुक्तं तत्रैव

वैशारद्यक्षयाऽसंगशितया ह्यन्नसंशयः ।

प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वादिमिवर्तते ॥ १३ ॥

यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियाम् ।

वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणाः ॥ १४ ॥

यस्याऽत्मा हिंस्यते हिंस्यैरेन किञ्चिदृच्छया ।

अर्च्यते वा कश्चित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५ ॥

न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा ।

वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृढमुनिः ॥ १६ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमाधार्पदीपिका ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारोवमहात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते इति ॥

एतौस्त्रामिः श्लोकैः कथं वर्ततेत्यस्य प्रश्नस्य सुखदुःखशून्यो
निरामिमानश्च देहे वर्तत इत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ १० ॥

वैलक्षण्यान्तरं वदन्किं भुज्जीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह । एवमिति-
श्रमिः । अन्वगतमेव कर्म मां वृत्तातीत्येवं विरक्तो विद्वान्-
तथा अविद्वानिव शयनासनादिषु न बध्यते कुतः तत्र
तत्र विषयेषु गुणानिन्द्रियाण्यसाद्यन् भोजयन्स्तरसाक्षित्वेन वर्त-
मानो न तु स्वयमेवन् एतदेव कुतस्तत्राऽहम् । प्रकृतिस्थोऽपीति ॥
स्त्रामिः ॥ यथा स्त्रो सर्वत्र स्थितमपि न सज्जते यथा सविता । जले
प्रतिबिम्बितोऽपि स्यादनिक्तः सदैव सत्त्वरजपि तद्वत् ॥ ११-१२ ॥

असङ्गेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया क्रियाः संशया अस-
म्भावनादयो यस्य सः नानात्वादेहादिप्रपञ्चात् ॥ १३ ॥

कथं विहरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यान्तरमाह । यस्य स्यु-
रिति । तद्गुणैर्देहगुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिर्बिहन्
मुक्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं तावद्वक्तव्यमुक्तयोः स्वस्वमेवमेव वैलक्षण्यमुक्तमिदानीं
कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैरित्यस्योत्तरतया परैरपि सुज्ञेयं वैलक्षण्य-
माहात्म्यामेति श्रमिः । हिंसेतुर्जनैरन्वेषां प्राणिमिवस्थाऽत्मा देहः
पीडयते यदृच्छया येन केनापि कश्चित्किञ्चिदर्थे वा स बुधः
असज्ज न व्यतिक्रियते नाति विक्रियत इत्यर्थः । तदुक्तम् याज्ञ-
वल्क्येन—

“यः कण्टकैर्विमुदति चन्दैर्यश्च क्षिपति ।

अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति ॥ १५ ॥

किञ्च साध्वसाधु वा कुर्वतो वदतो वा जनान् स्तुवीत नच
निन्देत यो लौकिकव्यवहारे विमुखः स मुक्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीषारस्त्रामिदासगोस्त्रामिविस्मिता

दीपिकाक्षीपिनी टिप्पणी ।

अत्र मुक्तस्य देहस्थत्वेऽपि तद्वत्सुखदुःखाद्यभाक्त्वे बन्ध-

स्यादेहस्थत्वेऽपि तन्निमित्तसुखदुःखादिभाक्त्वे च निरहङ्कार-
त्वादेव देहस्थत्वेऽपि सुखाद्यभाक्त्वमिति निरहङ्कारत्वस्य तत्र
हेतुत्वम् एवं यो निरहङ्कारः स मुक्त इति ब्रह्मवैवर्तस्य
अर्थः ॥ ६ ॥

मात्रेण सृज्येन तत्र अहङ्कारेण बद्धत्वं तत्र गीताशामुक्तं
साहङ्कारत्वादेव वस्तुतोऽदेहस्थत्वेऽपि तद्वत्सुखदुःखादिभाक्त्व-
मिति साहङ्कारत्वस्य तत्र हेतुत्वम् एवं यः साहङ्कारः स बन्ध-
इति मुक्ताखेदक्षयार्थं चेत्यर्थः ॥ १० ॥

एवमिति सार्द्धं तस्यैवस्य वृत्तात्मनम् अविद्वानिवेति तत्र-
साक्षित्वेन इन्द्रियसाक्षित्वेन ॥ ११ ॥ १२ ॥

एतदेव साक्षित्वेन धर्ममानस्यमेव प्रकृतिस्थोऽपीति सार्द्धं कर्म
प्रसक्त्येन नानात्वादिबुद्धेः साक्षित्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥

वैलक्षण्यान्तरं ब्रह्मात्मकस्यान्वयैश्चिदर्थे यस्य प्राणैर्बुद्ध-
मनोधियां वृत्तयः क्षुत्पिपासादृशेनअवयवादिऽङ्गुलपानिध्वजपाः
पुरुषकण्टकसदृशसङ्कल्पशून्या भवन्ति स देहस्थोऽपि देह-
गुणैर्जन्मनाशादिभिर्मुक्तः तथाच सङ्कल्पशून्यामिरित्यादि
व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

स्वस्वमेव बन्धमुक्ताश्रयमेव सुज्ञेयम् अन्यैः पश्चादितिर्वा
नातिविक्रियते हर्षशोकादिपरवशो न स्वात् तत्र परवैयलक्ष्यं
तस्य तोदकस्य तस्य छिम्पकस्योपरि यथासङ्गमकुक्षोऽ-
परितुष्टश्च किन्तु तयोपरि समः स मुक्तः परैरपि सुज्ञेय-
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

किञ्च अन्यदपि परवैयलक्ष्यमाहेत्यर्थः । लौकिक व्यवहारे
विमुखत्वमेव यथा कथञ्चित् परवैयलक्ष्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

सुप्रश्नसुरिकृतशुक्लपदीयम् ।

अदेहस्थत्वमेव विवृणोति । इन्द्रियैरिति । गुणैः गुणभूतेरि-
न्द्रियैः इन्द्रियाण्येषु गुणेषु गुणमायेषु अविक्रियः हर्षविषादा-
दिरहितो भोक्ता अभिमानं न करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कुमतेर्देहस्थितिं विवृणोति । देवाधीन इति । गुणैर्ग माधयते
सम्भाव्यत इति गुणभाव्यं तेन प्रबुधः प्रहः ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रदर्शनावली ।

वचनारम्भान्त्यवकृतं वा मिमानोऽत्र विधत्त इति । अत्राप्यस्या-
न्त्यं देवाधीनमित्यनेन सूचितम् ॥ १० ॥

काव्योऽपि शरीरशीर्षांतांशोरुर्ध्वानि शरीरस्य काव्याधीनत्वं
न तर्हि कथं कारं न वक्ष्यते इति तत्राह । एवमीति । एवं
शयनादिषु स्वस्य स्वातन्त्र्यामिमानेन वक्ष्यमानस्तत् एवापारदुःख-
मनुभुञ्जन् विद्वानेषु विरक्तः तत्र तत्र हरिः स्वानन्दं विहाय तत्र
तत्र शरीरयात्रायै गुणान् विषयानाददन् स्वीकुर्वन् तथा कर्तृत्वा-
मिमानीव वक्ष्यते इत्यन्वयः गुणान् पुण्यलक्षणाणाददन् उपाते-
यन्मिति वा भेदज्ञानिन एव वक्ष्यते नाभेदज्ञानिन इत्यनेनोच्यते
इति किं न स्मादिति चेत्—

नित्यवक्ष्योऽपि जीवोऽयमात्मनो नित्यवक्ष्यताम् ॥

विष्णुता नित्यमुक्तत्वं तस्य वेत्ता मनुच्यते ।

तदधीनत्वस्य तु विद्यमानोऽप्यदुःखमाह ॥

देहस्योऽपि न दुःखी स्यादत्यन्तकमु मुक्तिगः ।

इतिवचनात् जीवमिन्विष्णुज्ञानादन्धमोक्ष इत्यस्योपपत्तेः एत-
द्वचनफलमाह । प्रकृतिस्थोऽपीति । असङ्गेन वैराग्येण शितया
तेजितया वैशारद्या विचारदमूढया विष्णोरनुग्रहादुत्पन्नया
इक्ष्वा अपरोक्षज्ञानेन द्विप्रसंशयोऽन एवान्सकः प्रकृतिस्थः
शरीरस्योऽपि ज्ञानी स्वप्नप्रतिबुद्ध इव नानात्वान्मिथ्याज्ञानाशि-
वर्तते इत्यन्वयः । “नानात्वमिति वै मिथ्याज्ञानं कुत्र चिकुच्यते
संस्तुयाथास्तस्योऽन्त्यवज्ञानस्योऽन्तो विवक्षितः” इति वचनात्
नानात्वशब्दस्य मिथ्याज्ञानेनाचित्वस्य प्रसिद्धेः उक्तं युक्तं
॥ ११—१३ ॥

वायवाकाशयोः सर्वत्र सत्त्वेऽपि तन्निमित्तलक्षणयो यथा
नास्ति तथापि पूर्वोक्तजीवमुक्तवक्ष्यामेव विवक्ष्यति । यस्येति
यस्य प्रायेन्द्रियमनोविषयां चेष्टादिलक्षणा वृत्तयः चीनसङ्कल्पाः
फलासुखानन्दरहिताः स्युः स देहस्योऽपि तद्गुणैर्देहधर्मैर्निर्मुक्तो
नारिकेलफलमुक्तान्तस्थनारिकेलवदित्यन्वयः ॥ १४ ॥

आवच्छरीरपातं जीवमुक्तः कथंकारं तिष्ठतीत्यत्राह ।
वक्ष्येति । आत्मा देहः मनो वा हिंसादिशोचैः प्राणिमि-
त्रेण किञ्चित्केन विद्यद्वक्ष्या प्राप्तेन चन्दनादिना तत्र तस्या-
मवस्थया स युजः न विवक्ष्यते इति ॥ १५ ॥

एतादृशवर्तते । न स्तुतीति । कुर्वतः पुत्रान् साध्वादि-
गदतो वा गुणदोषाभ्याम् अपेक्षं तुच्छेन गुणेन दोषमात्रेण
च वर्जितो न तु गुणमात्रेण वर्जित इत्यर्थः । दोषश्चैव गुणश्चो-
भावीशतन्म्री न मे वशावित्यादिवाक्यविरोधः सर्वगुणवर्जित
ति मङ्गीकार इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदिशनी

इन्द्रियैर्गुणैरिन्द्रियाण्येवपि गुणेषु गृह्यमाणेषु न महङ्कु-
र्यात् महं गृह्णातीति मतिं न कुर्यात् निरहंकारित्वे विद्व-
मविक्रयः तत्तद्विकाररहितः विकारवत्त्वेऽप्यहं न किमपि करा-
मीति वाचैव ब्रुवन् कपटी महावक्त्रो ज्ञेयः ॥ २ ॥

* इति जानमदोषी स्याद्वर्जितोऽप्युयो न चेति शेष-
तात्पर्यम् ।

देवाधीने पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्त्तमानः गुणैरिन्द्रि-
यैर्मात्रेण कृतेन कर्मणा निवृत्त्यते कुतः कर्त्तास्मीत्यहंकारेण
यदुक्तम्—

अहंकारविमुदात्ता कर्ताहमिति मन्वते इति ॥ १० ॥

किं भुञ्जीतेति यदुक्तं तत्राह । एवमिति त्रिभिः । न तथा वक्ष्यते
इति शयनासनादिषु यथा अविविधास्तत्र तत्रासक्त्या तत्रदु-
पायापायोत्थापना इव शोकाप्या वक्ष्यते तथा न वक्ष्यते
तेन वाधितानुवृत्तिवशात् किञ्चिन्मात्रहृष्येणोक्तवत्त्वेऽपि न क्षतिः
यतो विरक्तः तत्र तत्र विषयेषु गुणानिन्द्रियाणि आदयन् भोज-
यन् तत्संज्ञित्वेन वर्त्तमानः न तु स्वयमदम् ॥ ११ ॥

एतदेव कुतस्तत्राह । प्रकृतिस्थोऽपीति साङ्गेन । यथा स सर्वत्र
स्थितमपि न सञ्जानि यथा सविता सर्वत्र किरणजालं प्रसा-
रयन्नापि लयाच्चानिहः सर्वत्र संचरन्नापि तद्वत् ॥ १२ ॥

असङ्गेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया क्षिप्राः संशया अल-
म्भावनादयो यस्य सः नानात्वात् नानादेहप्रपञ्चात् ॥ १३ ॥

यदुक्तं कथं विहरेदिति तत्राह । वक्ष्येति । तद्गुणैर्देहधर्मैः
शोभोहादिभिर्विनिर्मुक्तः सन् संकल्पशून्याभिः प्राणादिप्राणि-
विहरीति भावः ॥ १४ ॥

यदुक्तं कैवां ज्ञायेत् वक्ष्येति तत्र सर्वसुखेयानि मुक्त-
लक्षणायाह । वक्ष्येति त्रिभिः । हिंसैर्बुजैर्बन्धैश्चात्मा वेदो हिस्यते
रुपाजन्तप्रहारादिभिः पीड्यते यद्वक्ष्या हेतुना विनैव येन केनपि
अकचन्दनादिना किञ्चिदच्यते वा तत्र न व्यतिक्रियते नाति
विक्रियते बुजंताम् प्रति न क्रुध्यति सुजनान् प्रति न तुष्यति
जेल्यैः । यदुक्तं यावदुक्तमेत—

यः कपटकैर्वितुक्ति चतुर्नैव विवक्ष्यति ।

अमुक्तोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति ॥ १५ ॥

साधवसाधु कुर्वतो वदतो वा जनान् न स्तुयति न च निन्दति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्तु विद्वान् यदासीत् तदधीनमासीदिति श्रुतिप्रोक्तपराधीनः
स्वज्ञानवान् तथात्मपरमात्मज्ञानवान् अविक्रियः रागद्वेषरहितः
सन् इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः करणैरिन्द्रियाण्येषु शब्दादिषु गुणैः
सत्तादिभिः गुणेषु जागरणादिषु हितहितेषु गृह्यमाणेषु सत्सु
अहं न कुर्व्यात् अहं गृह्णातीति संसारप्रापिका मतिं न कुर्यात्
चकारान्मम कर्मव्याजेन मगवान् सर्व कारयतीति मुक्तार्थिका
मतिं कुर्यात् ॥ २ ॥

अबुधः परमेश्वराधीनतानमिहः तयात्मपरमात्मान-
मिहः देवाधीने त्रयमङ्गरेऽस्मिन् शरीरे वर्त्तमानः आत्मत्वेन
सज्जमानः तत्र संसारे निवृत्त्यते न तु मुच्यते केन वक्ष्यते
इत्याकाङ्क्षायासाह । गुणः इन्द्रियाणि भाववत्त्वे येन तेन कर्मणा
किञ्च स्वातन्त्र्येणाहमेव कर्तास्मीत्यहंकारेण ॥ १० ॥

कथं वर्त्ततेत्यस्यास्यमुक्त्वा किंभुञ्जीतेत्याद्युक्तमाह । एवमि-
त्यादिभिः । यथा अबुधः वक्ष्यते एवं विद्वान् सर्व मगवद-
धीनमिन्द्रियतोषकं कर्म संसारहेतुः संसारसुखमनित्यत्वादयो
वदुःखमित्यादिज्ञानवात् न वक्ष्यते संसारे न निमज्जतीत्यन्वयः
सांसारिकं सुखं बहुदोषवद्देषं शयनादिषु विरक्तः ॥ ११ ॥

न कुर्यान्न वेदेत्किञ्चिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा ॥

आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥

शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि ।

श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥ १८ ॥

मां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां देहं पराधीनमतत्प्रजां च ।

वित्तं त्वतीर्थीकृतमङ्ग ! वाचं हीनां मया रक्षति दुःख दुःखी ॥ १९ ॥

यस्यां न मे पावनमङ्गकर्म स्थित्युज्ज्वलाङ्गानिरोधमस्य ।

लीलावतारेऽस्मितजन्म वा स्याद्वन्ध्यां गिरं तां विभूयान्न धीरः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निष्कर्ममत्तवादिना सादितुल्यः तत्र तत्र पदार्थकामे गुणान् भोगान् चक्षुरेषि बह्वन्तासि तत्कृत्य मयपेणमित्येवं वादिनं मां भोजयन् अनर्पिते संसारे वासस्ततः सतः प्रकृतिस्यः ॥ १७ ॥

समावस्थः सर्वे भागवत्कृतं सर्वे भगवद्वात्मकमित्येवं विदुः ॥ १८ ॥

मातात्मात्तु अग्रह्यात्मकतया वादिभिः प्रवर्तितो यो नाना- भावः ब्रह्मनिरोधपुण्यकृपात्मात्मसत्ता तस्मात् वैशारद्येक्षण- येतदात्ममिदं सर्वमित्येवं ज्ञानेन असङ्कशितया वैराग्यनिधौ- तथा विनिवर्तते ॥ १९ ॥

सैवो ज्ञायेत अक्षयैरित्यस्योत्तरमाह । वक्ष्येति चतुर्भिः । देह- द्योऽपि तद्गुणैर्निर्मुक्तो ज्ञेयः ॥ २० ॥

पुरुष आत्मा देहः हिंस्रैर्दुःखैश्चमायैः कचिरिक्लिष्टत् हिंस्यते पीड्यते अथवा येन केनचित् कचिद् क्लिष्टत् बह्वन्तासि अन्वये तत्र तिरस्कारे सत्कारे वा न व्यतिक्रि- यते नातिविक्रियते स कुत्रो ज्ञेयः ॥ २१ ॥

यः साध्वसाधु वा न्यायमन्त्याय वा कुर्वतो धदतो वा न स्तुवीत नच निन्दत यतः साध्वसाधुकर्तव्यकृतिगुण- बोधाभ्यां वर्जितः अनभिभूतः स मुनिः समरुक् ज्ञेयः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

जो कि विकार को नहीं भास होने पाया विद्वान् है सो तो इन्द्रियों से इन्द्रियों के विषयों को ग्रहण करे तो भी सत्त्वादिगुणों से गुणों में पतमान् होवे तो भी सब विषयों को ग्रहण करने पर अग्रहण नहीं करता है ॥ २० ॥

पुरुष के आधीन इस शरीर में गुणों से होने वाले कर्म से पतमान् अज्ञानी पुरुष मैं कर्ता हूँ कर के अभिमान करने से बंध जाता है ॥ २० ॥

विरक्त पुरुष तो शयन आसन चञ्चना हाता बेचना कूना सुचना सुनना खाना इत्यादिक में ॥ २१ ॥

विद्वान् होने से तहाँ तहाँ विषयों को भोगता हुआ भी शरीर में स्थित होकर भी भासकी न रखने से उन

गुणों में नहीं बंधता है जैसे कि आकाश सूर्य पवन ये सर्वत्र रहने पर भी नहीं बंधते हैं ॥ २२ ॥

वैशारद्य से तीक्ष्ण कर्षी हुई जो निपुण दृष्टि तिस से जिस के सब संशय छूट गये हैं वह पुरुष जैसे खन से जगा हुआ पुरुष भ्रम से छूट जाता है तैसे नाना भ्रम से छूट जाता है ॥ २३ ॥

जिस पुरुष के प्राण इन्द्रिय मन बुद्धि इनकी वृत्ति सं- कल्पों से रहित होंगी वह पुरुष देह में रहने से भी उन गुणों से छूटाही रहेगा ॥ २४ ॥

ज्ञानी पुरुष तो कोई चाहे उसके शरीर में तत्त्व करे चाहे कोई सत्पुरुष कहीं पूजन भी करे तो भी शोक वा हर्ष विकार को नहीं प्राप्त होता है ॥ २५ ॥

अपने को कोई मत्ता करे या बुरा करे तो उन दोनों में न किसी को प्रसंसा करे ना निंदा करे कोई अपने गुण कहे या दोष कहे वह मुनि सम दृष्टि होकर दोनों से वर्जित हो रहे ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अपि च न कुप्यदिति यो वैदिकेऽपि कर्मययुदासीनः स मुक्तः इत्यसौ ब्रह्म इत्यर्थः । एतान्येव सर्वाणि सुमुक्तोः साध- नानि ज्ञातव्यानि ॥ १७ ॥

बहु केवलं शब्दब्रह्मण्यभिज्ञः पारिडायमात्रश्लाघी न तूकैः साधनैस्तदर्थनिष्ठो मयेष्टं निन्दति । शब्दब्रह्मणि निष्णातोऽयं तः पारं गतोऽपि परे ब्रह्मणि न निष्णायास्तत्त्वानामभिधोगं न कुप्य- सत्य शरत्तमः अमैकफलो न तु पुरुषार्थेऽर्थवसाशी अधेनु- चिरप्रसूताम् ॥ १८ ॥

एतदेवान्धार्यनिर्देशनैः प्रपञ्चयति । गामिति । कुप्यत इति कोऽ- प्यो कुप्यो कोहः नोत्तरत्र कोहोऽस्ति अस्यास्तामर्थशब्दा- मसतीं भार्यां कामशून्यां देहं पराधीनं प्रतिश्रुत्यापुःखदत्तं मसत्प्रजां दृष्ट्वाहसाधनशून्यं पुत्रमतीर्थीकृतमागतं पाश्र्वदत्तं वित्तं दुष्कीर्तिदुरितापादकं मङ्गं च उद्धत । दुःखानन्तरं दुःखमेव यस्य स रक्षति ॥ १९ ॥

मया हीनां वाचमिच्छुक्तम विवृणोति । यस्यां वाचि मे जगतः

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

शोधकं चरित्रं न स्यात् किं तत् अस्य विद्वत्स्य स्थित्यादिरूपम्
तदेतुरित्यर्थः । जीलावतारैर्विप्लितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीराम-
कृष्णादिजन्म वा न स्यात् तां निष्फलां गिरं धीरो धीमान्
न धारयेत् ॥ २० ॥

श्रीरामधरमहादासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपनी टिप्पणी ।

देहार्थं साध्वसाधुः कर्म यो न कुर्यान्न वदेन्न ध्यायेदपि
तथाच यो दैहिकोऽपि कर्मयुदासीन इति व्याख्यातम् एतानि
निरहद्वारत्वविरक्तत्वादीन्येव सिद्धस्यासाधारणलक्षणान्यपि
साधकस्य मुमुक्षोः साधनानि मुक्त्यर्थमनुष्ठेयानीति ज्ञातव्या-
नीत्यर्थः ॥ १७ ॥

उक्तैः साधनैः निरहद्वारत्वविरक्तत्वादिभिस्तदर्थनिष्ठस्य
वेदस्य प्रतिपाद्योऽर्थो यः परमात्मा तन्निष्ठो न भवेत्
ध्यानाद्यभियोगे ध्यानाद्यभिनिवेशम् आदिना नामसङ्कीर्तनादि-
भक्त्यापत्तिग्रहः पुरुषार्थपर्यवसायी मुक्तिसाधकः ॥ १८ ॥

एतदेव ध्यानाद्यभावे शास्त्राभ्यासस्य भ्रमैकफलत्वमेव
अन्यायनिर्देशनैरन्यपदार्थदृष्टान्तैः असती व्यभिचारिणीत्वात्
कामशून्यां दृष्टादृष्टफलशून्यं दृष्टमैहिकं फलं धनाज्जनादि भ्रष्टं
आद्यादिजन्यं तच्छून्यं मया हीनां मदीयजीलादिशून्यां वैदि-
कीमपि वाच्यम् ॥ १९ ॥

स्थित्यादिरूपं तत्रावतारचरित्राणां प्रस्तुतत्वात् तेषां
साक्षात् स्थित्यादिरूपत्वासम्भवाल्लक्षणाया तदेतुरिति व्याख्या-
तम् एवेत्यर्थ इत्युक्तं स्थितिरत्र धारणा प्रेमास्पदं प्रेमविषयं
निष्फलां गिरं वेदलक्षणांमपि तदुक्तं श्रीनारदेन इदं हि पुंस-
स्वपसः श्रुतस्य वेत्यादि अतएव गीतं कलियुगपावनावतारेण
श्रीभगवता—

श्रुतमप्यौपनिषद् दूरे हरिकथामृतात् ।

यस्य सन्ति द्रवक्षितकम्पाश्रुपुलकोद्भवा इति ॥ २० ॥

श्रीसुवर्णेश्वरकृतशुकपक्षीयम् ।

न कुर्यादिति स्वस्मिन् साध्वसाधु कारिषु स्वयम्मतोवाक्ये
न साध्वसाधुकारीति न चिक्रियत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

गुणेषु वसन्मानस्य गुणोत्तीर्णत्वं नाम न शयनासन-
भोजनादिविरहः किन्तु अहंकाररागद्वेषराहित्यमुपकारापका-
रिषु तद्व्याचिन्तनं दर्शनस्पर्शनादिषु कृणोत्युदरार्थनादिषु सम्पा-
द्यनाबुद्धिविरहश्चेति प्रतिवचनमुक्तं भवति एवं विधेयं पुरु-
षस्य शास्त्रजन्ययोगजन्यज्ञानजन्यमप्युपादेयमित्याह । शब्दब्रह्म-
णीति । परे ब्रह्मणि स्वमाधिपर्यन्तज्ञानां ॥ १८ ॥

अनीर्थीकृतमात्मानुगुणारहितं मया हीनां मत्प्रतिपादनहीनां
वाचं बुःखदुःखी रक्षति ॥ १९ ॥

मया हीनां वाचमित्येतद्विदुर्गाति । यस्यामिति ॥ २० ॥

श्रीमद्भारतवार्ताकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्चात्मारामः स्वयमपि किञ्चलौकिकं कर्म साध्वसाधु
वान कुर्यान्न वदेन्न ध्यायेन्न किन्तु मुनिर्मेननशीलोऽन्या
देहस्थोऽपि न देहस्थ इत्यादिनोक्तविधया वृत्त्या जडवृत्ति-
चरेत् ॥ १७ ॥

तदेव गुणेषु वसन्मानस्य गुणोत्तीर्णत्वं नाम न शयनासन-
भोजनादिविरहः किन्तु अहंकाररागद्वेषराहित्यमुपकारापकारादिषु
तद्व्याचिन्तनं दर्शनस्पर्शनादिषु कर्तृत्वाभिमानशून्यत्वं सुवर्ण-
लोभादिष्विष्टानिष्टबुद्धिविरहश्चेति प्रतिवचनमुक्तं भवति
अथैवं विधेयं पुरुषस्य शास्त्रजन्यमुपासनात्मकं चेति ज्ञान-
जन्यमुपादेयमित्याह । शब्दब्रह्मणीति । निष्णातः पारं गतोऽपि
यदि परे ब्रह्मणि परब्रह्मविषयकसमाधिपर्यन्तज्ञाने न निष्णा-
यात्परिनिष्ठितो न भवेत्तर्हि तस्य भ्रमोऽध्ययनाध्यापनादिभ्यः
भ्रमफलः भ्रम एव फलं यस्य सः निरर्थकः भ्रम इत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः अभ्येक्षु चिरप्रसूतां निःक्षीरां गामित्यर्थः । तां रक्षता
यथा रक्षा भ्रमैकफला नद्वयं ॥ १८ ॥

एतदेव दृष्टान्तान्तरेण प्रपञ्चयति । गामाति । दुग्धं इति द्वाहः
पयः दुग्धः दोहो नोत्तरत्र दोहोऽस्ति यस्यास्तां गामसती
कामशून्यां दुग्धां भार्या च पराधीनं प्रतिक्ष्णते दुःखहेतुं
देहमसत्प्रजां दृष्टादृष्टशून्यं वृत्तात्मानं पुत्रं च अनीर्थीकृतमा-
गते पात्रेऽदत्तं वित्तं दुःस्कीर्तिवुरितापादकम् अङ्ग हेतुः । मया
हीनां मत्प्रतिपादनरहितां वाचं च यो रक्षति स बुःखदुःखी
बुःखानन्तरमेव बुःखमभ्यासीति तथा ॥ १९ ॥

मया हीनां वाचमित्येतदेव विदुर्गाति । यस्यामिति । अङ्ग
हेतुः । अस्य जगतः स्थित्युत्पत्तिसंहारात्मकं पावनं श्रुतवर्गो
वेदतश्च पावनकरं मे मम कर्म खलिनं यस्यां वाचि प्रतिपाद्यं न
स्यात् जीलयामेऽवतारात्तन्ते तथा जीलापवनास्यावराणां कर्म-
निमित्तत्वव्युत्पत्तिः तेषु हंसितं जगतः प्रेमास्पदं रामकृष्णा-
दिजन्म वा न स्यात्तां वन्द्यां निष्फलां गिरं धीमाञ्धारयेत् पावन-
मित्येतेन स्वजन्मकर्मप्रतिपादनरहितायाः प्रत्युतापविप्रतावदत्वं
च सूचितम् अथवा जीलावतारैश्चितजन्मेति समाहारब्रह्म-
तन्नेक्षिताः प्रियतमाः भक्ता इत्यर्थः । जन्मग्रहणं कर्मणोऽप्युपल-
क्षणं भगवद्भागवतजन्मकर्मादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तन्मतं कथमाह । न कुर्यादिति । आत्मारामो मुनिः साधु-
कुर्याद्वेदध्यायेन्न असाधु न कुर्यान्न वदेन्न ध्यायेन्न शुभजो-
वानुद्दिश्यति शेषः । अनीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षम इत्यादिः
साधु न कुर्यादित्यर्थो नोपपद्यते इति आत्माराम इत्यत्रऽऽत्मश-
ब्देन परमात्मा एवोक्तवते न जीवाद्यन्यतमः ॥ १७ ॥

तदेकनिष्ठेन मत्तयाधीतवेदादिशब्दराशिः फलवान् स्यात्
न्यथा निष्फल एवेत्याह । शब्देति । परे ब्रह्मणि न निष्णा-
याजिष्ठितो निश्चतो न स्याद्यदि तर्हि तस्य पुंसः भ्रमः वेदाध्ययना-
यास्तो भ्रममज्ञानं तमसि परिभ्रमणं वा फलमस्यति भ्रमफलः
स्यात् अभ्येक्षुमहोष्ठी गां रक्षत एव स्यात् तथास्य तदाज्ञान-

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परिभ्रम एवावशिष्यते नतु जीवनफलमिति भावः । यद्वा भ्रम-
फलः प्रवर्तनफलः भ्रमः कावकेशः—

अस्थितिशब्देन नियमः कचिज्जीवनमुच्यते ।

उत्थितत्वे कचिच्चैव कचिद्वृत्तिविशेषितेति ॥

अत्र निष्णातः निष्णाद्यादिति शब्देन नियम उच्यते इति भावः
अपेक्षा चरति मायैव वाचं शुश्रूषामफलामपुष्पामिति
श्रुतेः ॥ १८ ॥

एतमेवार्थं दृष्टव्यं वाङ्मयेन द्रष्टव्यं । गां दुग्धेति । पराधीनं
परमेषु कुर्वन्तं देहम् अतीर्यकृतं विषयविषयोपरकं कृष्णं
गोषु संपन्नचरीरतमा सती सा सती साध्वी पतिव्रता पराङ्गः
परपिण्डादः परजातः परेधितः सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण
जययः अनपत्यं परं मन्ये कदपत्याच्छुचां । पहात नार्थस्य
धर्मकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः वाचस्तु गोविन्दगुण-
स्तवे फलमिच्छादः यस्त्वेवं विद्धं गवादिकं रक्षति स पुःखेऽ-
न्यतमसि निष्पुङ्गुः क्षान्तमयो वर्तते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अपेक्षवतामसकुपरवाचो रक्षणे फलं किं न स्यादित्याह ।
यस्यामिति । यस्य जगतः स्थितयुद्धवशादनिरोधस्य फलं
“दुग्धशोदां तु गां रक्षेत् क्षीरमात्रप्रयोजनः । मया तद्वहरेत्यवाचो
आरम्भमिष्यते” इति चक्षुतादन्वयविवक्षात्वा नित्यानन्दसत्त्वमात्र-
फलं न स्यादतो मुमुक्षुः तन्न कुर्यादतो तत्त्वविज्ञानार्थक-
रीति मज्जिज्ञासैव पुरुषार्थसाधनं तद्वन्तस्तु हिंस्रं न कुर्यान्न व
ह्नेदिति विधीयते तत्त्वविज्ञासुरिति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोष्णामिकृतकमज्जन्मः ।

पूर्वं ज्ञानयोगमुक्त्वाधुना भक्तियोगमुद्गाधयितुमाह । शब्द-
प्रख्याति । अत्र परब्रह्मपदेन परममाश्रमुच्यते नतु प्रख्यातमग-
वत्वादिबिबेकेनेति श्रेयं सर्वत्र तत्त्वमान्वात् ॥ २१ ॥

तदेवं शब्दप्रख्यापनास्य परब्रह्माहुपासः प्रयोजनमित्युक्तं
सत्त्वस्ववाङ्मये विशेषत उपनिषद्भागे शब्दप्रख्यापनप्रतिपादकत्वे
स्थितेश्चि सत्त्विकारकोटिमिसि परब्रह्मनिष्ठा न जायते किन्तु
यस्य तस्मिन्नेव श्रीमगवदाकारपरब्रह्मलीलाधिकं प्रतिपाद्यते तद-
भ्यासेनैव भगवदाकारे च निष्ठा जायते तदुक्तं संसारसिन्धु-
मतिदुस्तरमुत्तिषीर्णान्यः प्लव इत्यादि अथःसृति भक्ति-
मुद्वेगस्यादि च अत एव मदीयलीलाश्रयां वैदिकीमपि वाचं
नाश्रुसेदित्याह द्वाङ्गवाम । गामिति । मया श्रीमगवता हीनां मम
लीलादिश्रुत्याम् ॥ २६ ॥

यस्यामिति । तां निष्फलां गिरं वेदलक्षणांमपि तदुक्तं श्रीनार-
देन इहं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वेत्यादि अत एव गीतं कलि-
युगपावनावतारण श्रीमगवता “श्रुतमधोपनिषद् दूरे हरिकथा
श्रुतात् । यथा सन्ति द्रव्यचित्तकम्पाश्रुतकोटिमा” इति ॥ २० ॥

* स्थितिः जीवनं प्राणं रक्षणम् ।

[७३]

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनया वृत्त्या अनेन संभावेन मुक्तवच्चर्या भिन्नं वद्वच्चर्या
च श्रेयम् ॥ १७ ॥

किंच भगवति सखिदानन्दमयाकारत्वभावनया भक्तिं कुर्वीत
तदैवायमुक्तलक्षणां मुक्तजीवः सिद्धेदन्वया तु पतेदित्याह । शब्दे
वेदशास्त्रे ब्रह्माणि तत्प्रतिपाद्यनिर्विशेषे ब्रह्माणि च निष्णातः
विशिष्टज्ञानकुशलः विशिष्टानुभवकुशलश्च किंतु परे ताङ्ग्यां
सकाशादपि परमाश्रयत्वेन श्रेष्ठं भगवति न निष्णायात् भक्ति-
कौशलः यावन्न भवेत् निष्णातशब्दस्य कुशलार्थत्वाद्भगवति
सखिदानन्दमयाकारत्वभावनया भक्तिरेवात्र कुशलता यां विना तस्य
भ्रमः भ्रमेकफलो व्यर्थ एव नतु पुरुषार्थप्रापकः दुग्धकामस्य भवेत्
वन्ध्यां चिरप्रसूतां वा रक्षतां यथा भ्रमः अत्र शब्दब्रह्माणि वेदे
निष्णातोऽपि परं ब्रह्माणि निर्विशेषे इति व्याख्यायामेकदेशान्वय
उत्तरश्लोकार्थतात्पर्यविरोधश्च स्यात् ॥ १८ ॥

इह्यभ्यादीन् विषयान् मत्संयत्तानेष स्त्रीकुर्यान्नतु मत्सं-
यत्तशून्यानेतदेव मयि निष्णातत्वमिति वक्तुं सर्वेन्द्रियव्यापा-
रोपलक्षणाक्रमेण वागिन्द्रियव्यापारमेव स्त्रीकुर्यात् सर्वदुस्तरदृष्टान्त-
माह । गामिति । दुग्धस्य इति बोधः पयः दुग्धो-कोहो नोत्तरत्र दोहो
ऽस्ति यस्याः तां कस्माद्विभूत्यप्रदानेन विनोद्य प्राप्तां रक्षति पाति
गौरिणं मदस्यदुस्तरावादिचारयौ दुग्धवती पुनः प्रसूतिमती च
भविष्यतीति बुद्ध्या दुग्धलोमी कुःखदुःखी पैहिकदुःखवान्
आयत्यां तस्या गोदुग्धालाभमर्थानां पुत्रपुत्राजन्मपापात्
पारत्रिकं च यदुःखं तद्वान् एवमसूती मार्या सतीजनकृत-
धर्मोपदेशादियमावस्थां सती भविष्यतीति बुद्ध्या सन्तान-
कामलोमी रक्षतीत्येवमसत्प्रजामित्यादावपि व्याख्येयं देहं
पराधीनं प्रतिक्षयां दुःखहेतुम् असत्प्रजां दृष्ट्वादृष्टफलशून्यं पुत्रम्
आगते पात्रे भवसं पुर्विषं दुःखीतिवृत्तिपावकम्
अङ्ग हे उच्छ्व ! दुःखानन्तरं दुःखमेव यस्य स एव रक्षति ॥ १९ ॥

नतु त्वत्सहितैव सा वाक् का किं तत्त्वमस्यादिजी-
वब्रह्मैक्यप्रतिपादिका वा काचिद्व्यैव वेति तां स्पष्टमावे-
दयेत्पेक्षासामाह । यस्यां मम कर्म चरितं विश्वस्य स्थितिरुद्धवः
प्रायनिरोधः संहारश्च यत्र तत् ततोऽप्युत्कृष्टतत्त्वेन
विमुदयाह । लीलावतारेषु ईषितं सर्वजगत्सुभगं मज्जन्म जन्मो-
पलक्षितवाच्यलीलाधिकं यत्र तद्वर्णितं न स्यात्तां गिरं वेदल-
क्षणांमपि वन्ध्यां विफलां धीरः पण्डितो न विभृयादपण्डित
एव विभृयात् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिखास्तमदीपः ।

किञ्चित् पैहिकासुप्तिकफलविषयं साधवसाधु वा न कुर्वीत
न वेदत् न ध्यायेत् देहवाङ्मनसां नियमनं भगवति कुर्यात्
अनया वृत्त्या जडवद्वाच्यवृत्तिचरेत्स मुनिः आत्मारामो आत्मानि
परब्रह्माणा रम्याशीलो ज्ञेयः अनेनैव कथं विद्वरोदितस्यापि
प्रतिबन्धनं श्रेयम् किञ्च मुमुक्षुचेष्टितत्वं वैपरीत्येन मुमुक्षुचेष्टित-
मप्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

एवं जिज्ञासयाऽपोह्य नानात्वभ्रममात्मनि ।
 उपारमेत विरजं मनो मय्यर्घ्यं सर्वगे ॥ २१ ॥
 यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् ।
 मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर ॥ २२ ॥
 श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन् सुभद्रा लोकपावनीः ।
 गायन्ननुस्मरन् कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः ॥ २३ ॥
 मदर्थं धर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः ।
 लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव ! सनातने ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लकण्ठकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं परब्रह्मणि निष्ठापर्यन्तं मुमुक्षुचोदितमुद्धवस्मृति
 भगवतोऽपदिष्टमिदानीं तदभावे वेदधारणभ्रमो निरर्थक एवे-
 त्याह । शब्दब्रह्मणीति । परे परब्रह्मणि न निष्ठायास्तत् तद्व्याप्तं
 न कुर्यात् तस्य शब्दब्रह्मधारणभ्रमः भ्रमफलः भ्रम एव खेवलं
 फलं यस्य सः अथेनं यथानर्हं रक्षतः रक्षा यथा भ्रमैकफला
 तद्वत् ॥ १५ ॥

बुध्यते इति दोहः पयः दुग्धो कोहो यस्यास्तां स्त्रीकर-
 णानन्तरं पयो नक्षीमतिवृद्धाभं मतीर्थीकृतमपात्रे दत्तं पात्रे च
 न दत्तं तदुक्तं महाभारते—

न्यायागतस्य विसस्य वोऽन्यथा ह्यौ व्यतिक्रमौ ॥

अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे यज्ञैव दायते इति ॥

मया वेदार्थभूतेन हीनामे अन्वार्थपरत्वेन गृहीतामित्यर्थः । हे अङ्ग !
 दुःखदुःखी एव रक्षति दुःखानामपि दुःखं दुःखदुःखं तदस्यास्तीति
 च तथा ॥ १९ ॥

यस्यां गिरि अस्थ चिद्विदात्मकेस्य प्रपञ्चस्य स्थित्यादि-
 रूपं पावने सर्वपवित्रीकरणं मे कर्म लीलावतारेषु मङ्गकेप्सितं
 जन्म वा न स्वात्तो धीरः मुमुक्षुर्न बिभृवात् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

शानी पुरुष न कुछ विशेष कार्य करे न कुछ कहे न कोई
 लौकिक अली बुरी बात की चिन्ता करे इस शक्ति से रह कर
 आत्माराम मुनि होकर जड़की जाँहे विचरा करे ॥ १७ ॥

केवल वेदादिक शब्द में निपुण होकर भी परब्रह्म के आरा-
 धन में यदि कुछ न होवे तो उसका पठन पाठनादिक सब भ्रम
 ही भाष है जैसे बूढ़ की आशा से चाँक गऊ का सेवा
 करना है तैसे ॥ १८ ॥

जिस के फिर दुःख नहीं होनेवाला है ऐसी गऊ कुछ भार्या
 पर के अधीन शरीर और कुपात्र पुत्र धर्मादि उपयोग रहित
 धन है उद्धव जी ! मेरे संबंध विना वाणी इतनी बातों का
 संग्रह करने लावा सदा बड़ा दुःख पाता है ॥ १६ ॥

हे उद्धव जी ! जो धीर पुरुष है सो ऐसी चाँक वाणी की
 धारण न करे जिस वाणीमें इस जगत् की उत्पत्तिस्थिति प्रलयरूपी
 पवित्र लीला न होवे और हमारे जन्म चरित्र तथा लीला
 भवतारादि चरित्र न होवे वही वाणी केवल वक्ति है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतसाधारणदीपिका ।

उक्तं ज्ञानमार्गमुपसंहरति । एवम् निश्चित विचारे-
 णाऽऽत्मनि नानात्वभ्रमं देहाद्यध्यासं निरस्य निमित्तं मत्तो-
 मयि सर्वेण परिपूर्णं समर्थं संसारं उपारमेत न शास्त्रपाण्डित्य-
 मात्रेणेत्यर्थः ॥ २१ ॥

यद्यनीशोऽथाकस्तथास्तामिदं मङ्गकथैव कृतार्थं भावि-
 न्यसीत्याह । मयीति ॥ २२ ॥

मदर्थेन कर्मणा विशुद्धसत्त्वस्थान्तरङ्गां भक्तिमाह । भक्त्या-
 लुरिति द्वाभ्याम् । अभिनयन्स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥

आचरन् खेपमानः ॥ २४ ॥

धीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता-

दीपिकाक्षीपित्री टिप्पणी ।

ज्ञानमार्गं भक्तिसहितं तामन्तरा तद्विनिर्गमः विचारेण
 वक्तो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुत इत्यादिपूर्वोक्तप्रका-
 रेण देहाद्यध्यासं माह्वयोऽहमित्यन्तर्भाष्यासः भ्रमं पुत्र एवाह-
 मिति वाह्यधर्माध्यासः भाहिना गृह्यते तमध्यासे निरस्य त्यक्त्वा
 सन्धार्य मल्लीलाविश्रवणो न धारयित्वा उपारमेत साधनप्रयासा-
 धिरमेत ननु शास्त्रपाण्डित्यमात्रेणास्मदलोधी भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

इदं ज्ञानमिश्रमत्तनुष्ठानमास्तां मङ्गकथैवेत्येवकारेण ज्ञान-
 साङ्गैर्व्युदासः कृतार्थ इति ज्ञानस्यानुपपत्तिरित्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥
 अन्तरङ्गां ज्ञानकर्माद्यनादृतां शुद्धामित्यर्थः । भक्त्या लुरिति
 युग्मकं स्वयमनुकुर्वन्ति जन्मकर्मलीलाशोभेभ्यो ये ज्ञाना निजानु-
 गमनीयसाधनसकगतास्तां स्वयमनुकुर्वन् भगवद्भक्तास्तु भक्त्या-
 दारानुकुर्वन्तित्यर्थः । यमो गोदानादिवस्यस्तमपि भक्त्यै महीय-
 जन्मादिमहोत्सवाङ्गवेनाचरन् कामो महाप्रभासत्वेन निवासदि-

किञ्च यो धर्मो मोक्षानाद्विलक्ष्यस्तमायि मर्त्ये
मदीयजन्यादिमहोत्सवाद्भवेनैव यथा कामो महापासादवासा-
द्विलक्ष्यस्तमायि मर्त्ये मदीयसेवायैमन्मन्दिरवासाद्विलक्ष्या-
त्वेनैव यथाधर्मो जनसङ्ग्रहस्तमायि मर्त्ये मत्सेवामात्रोपयो-
गित्वेनैवाचरत् सेवमानः मृदपाशयः व्याधवास्तरेन्यत्वेताश्च
सर्वे तानेव कथाप्रवणाद्विलक्ष्यां मार्कि मायि निखलां सर्व-

सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता ।

स वै मे दर्शितं सञ्जिज्ञप्ता विन्दते पदम् ॥२५॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

वाप्यन्यमिच्छांरिणीं जमते तत्सुखेन केवलादावप्यनाहारात्
न च भजनीयस्य चक्षतया वा सा चक्षिष्यतीति मन्तव्यमि-
त्याह । समातन इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानमार्गमुपसंहरति । एवं जिज्ञासया उक्तलक्षणप्रकारेण विज्ञा-
रेण आत्मनि स्वस्मिन् नानात्वभ्रमं देहद्रव्याभिमानलक्षणं देव-
त्वमनुष्यत्वादिभेदमप्येव निरक्ष्य उक्तलक्षणया मत्तया च मयि
विरजं विपक्वमायाकषायं मनः समर्प्य भक्त्युत्थेन ज्ञानेन उपा-
रमेत तत्सायुज्यं प्राप्नुयाद् तथाचोक्तम्

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

इति ॥ २१ ॥

एवं च भद्रपितृनिष्कामकर्मयोगैवान्तःकरणशुद्धिरन्तःकर-
णशुद्धिधीनमेव भक्तिसहितं ज्ञानं तेन च ब्रह्मणि निश्चलम-
नोधारणा ततो ब्रह्मभूतः प्रसन्नारमेत्यादिमनुकेविरामसमये
विद्योतीर्णोऽयं मङ्गलः प्राप्तिस्तथा च विपक्वकषायस्य मनसो
मयि सम्यक् निदिध्यासनं ततो भक्त्युत्थेन शुद्धज्ञानेन सायु-
ज्यमिति क्रमस्तत्र कश्चिदादि निश्चलमनोधारणातिष्ठां चतुर्थी
भूमिकामप्यधिरोहं न यत्कनुयासदा ज्ञान्तःकरणस्य सम्यक्
शुद्धभावमनुमाय तच्छुद्धयर्थं पुनरपि भद्रपितृनिष्कामकर्मैव
कुर्यादित्युद्धवं लक्ष्यीकृत्याह । यद्यनीश इति । सर्वाणि निश्चि-
न्नेति किमिदं लक्ष्यकर्मणि ॥ २२ ॥

तदेवं साधैश्चतुर्मिर्ज्ञानयोगशुक्लवा भक्तियोगमाह ।
अस्मालुरित्यादिना मया स्याद्युक्तोभय इत्यन्तेन भ्रम
शीलायंकेनाल्लभ्यते । मकाधीपाधिकश्रद्धावन्तो ज्ञानि-
प्रभुतयो द्वापुताः प्रथमत एव अस्मालुरिति यदोपस्थासो
मकाधीपाधिकश्रद्धावानेवाधिकासीति प्रापयति यदुच्यते "यदुच्छया
मत्कयादौ जातभ्रमस्तु यः पुमान् । न निर्विषयोनाति सक्तो भक्ति-
योगोऽस्य सिद्धिर्ह इति । तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता
मत्कयाभ्रमयादौ वा भ्रमा यावज्जायत" इति । ज्ञानकर्मणि
कारिणोऽस्य भ्रमश्च सुमद्राः बाधपयः परस्त्रीचौर्यवैखुगान-
रासाद्या गावज्जनुस्मरति ज्ञानस्य पौनः पुन्यं स्तत्र एव भवे-
दिति भावः । कर्म कालियदमनादिकं जन्म नन्वोत्सवादिकं माट-
कादिरीत्या भमिनयन् चकारात् गायज्जनुस्मरश्च ॥ २३ ॥

मदर्थे भक्त्येवार्थं मज्जन्मयात्रा विवसे मत्स्वरूप-
श्रीगुरुदेवाराधनविषये च धर्मा ब्राह्मणवैश्यवसूत्रप्रदानकाव-
चस्त्रादिदानानि कामा वैष्णवसमाजप्राप्तमधुरमहाप्रसादासुभोजन-
क्षुचन्दनताम्बूलोपयोगवसनपरिधानाद्याः अथो विष्णुदेवार्थ-

सेवार्थं देवाहरणानि आचरन् कुर्वन् निश्चलां साधनसाध्यवशयोः
स्थिरां नैष्ठिकीं सनातनै इति तदाशङ्क्य मन्त्रिग्रहस्य
सनातनत्वासङ्किरपि सनातनी निश्चलैवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनि 'अनादिकावतः प्रवृत्तं नानात्वभ्रमं ब्रह्मात्मकत्वे-
ज्ञानाभावेन प्रत्येकं स्तम्भसत्ताकत्वं भ्रान्तिः देहेन्द्रियादिविज-
स्ययात्मज्ञानाभावेन देह एवात्मैश्वर्याभिमानेन वाल्ययुवादिनानात्व-
भ्रान्तिश्च एवं जिज्ञासया अपोह्य विरजं भावितं मनः सर्वमे-
मयि अप्ये वेदनोपासनध्यानास्पृश्यार्थां भक्तिं प्राप्य कर्मादि-
रुपाद्बुद्ध्याधनायासात् उपरमेत ॥ २१ ॥

ब्रह्मणि मयि यदि मनो आरयितुमनीशः तर्हि कर्मफले
निरपेक्षः सर्वाणि मनः शोधकाणि कर्माणि समाचर ॥ २२ ॥

विशेषतो मे कथाः शृण्वन् गायन् मे जन्म कर्म च अनुस्म-
रन् भमिनयन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥

किं बहुना धर्मकामार्थान् श्रवणमपि मदर्थे आचरन् वेद-
नोपासनध्यानाद्यपरवर्थां भक्तिं जमते ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार के विचार से आत्मा में जो नाना प्रकार के
भ्रम हैं तिनको दूर करके निर्मल मनको सर्वे उपायों के हमारे
विषय अपेक्षा करके संसार से निवृत्त होजावे ॥ २१ ॥

यदि मनको निश्चल करके ब्रह्म के विषय धारणा न कर
सके तब तो धर्माभ्रम विहित सब कर्मों को मेरे में अपेक्षा करके
निरपेक्ष होकर आचरण करे ॥ २२ ॥

सुन्दर कव्याद्य देने वाली श्रोकों को पवित्र करने वाली
हमारी कथाओं को श्रद्धालु होकर सुना करे हमारे जन्म कर्म का
गाथा हुआ स्मरण करता हुआ वारम्बार भमिनन्दन करता रहे ॥ २३ ॥

मेरे आश्रय होकर मेरे स्निह धर्म अर्थ काम इनको करता हुआ
पुरुष है उद्धव । सनातन मेरे विषय में निश्चल भक्ति को प्राप्त
होता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतसाधारणटीका ।

ततश्चानेन प्रकारेण मयि सत्सङ्गेन लब्धया मत्तया स
भक्तौ साधुपासिता ध्याता भवति स च ध्यानशीलः सद्भिर्दे-
शितं वै निश्चितं सुखेनैव मे पदं स्वरूपं प्राप्नोति ॥ २५ ॥

उद्धव उवाच

❀ साधुस्तवोत्तमश्लोक ! मतः कीदृग्विधः प्रभो ! ।

भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिराहता ॥ २६ ॥

एतन्मे पुरुषाध्यक्ष ! लोकाध्यक्ष ! जगत्प्रभो ! ।

प्रणतायाऽनुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यताम् ॥ २७ ॥

त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः ।

अवतीर्णोऽसि भगवन् ! स्वेच्छोपात्तपृथग्बपुः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाध्यायदीपिका ।

सत्सङ्गलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं
पृच्छति ॥ साधुरिति । साधवः स्वस्वमतिकल्पिताः सन्ति बहवः
तव तु कीदृशः समतः भक्तिरपि बहुविधा लोके कीदृशी
पुनस्तव्युपयुज्येत सद्भिराहता नारदादिभिराहता ॥ २६ ॥

एतच्च कथ्यताम् इदं ज्ञातिं गुह्यं त्वयैव वक्तव्यमिहैव-
यमावश्यकं इति हे पुरुषाध्यक्षस्वादिना । अस्मिन्निमित्तः ॥ २७ ॥

अत्र हेतुः त्वमिति । व्योमवक्ष्यमाणः यतः प्रकृतेः परः
कृष्यां भक्तानामिच्छोपात्तं पृथक्परिमितं वपुर्वैन सः ॥ २८ ॥

श्रीराधारमण्णदाखगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

ततश्च भक्तैर्नैवस्थानन्तरम् अनेन कथाभवणादिरूपेण प्रका-
श्या इत्यादिनाऽनन्तरतश्चूर्तिमात्र ॥ २५ ॥

विशेषं विशिष्टं लक्ष्यम् उपयुज्येत सप आशिक्षेन युज्येत
नारदादिभिराहता इति भक्तैस्तत्त्वं त एव जानन्ति तेषां च
माहात्म्यं भवनेति भेदेन पृष्ठम् ॥ २६ ॥

एतच्च सद्भिराहतादिभिराहतां च लोको वैकुण्ठः जगत्प्र-
भन्तब्रह्माण्डात्मकं प्रणतायां भक्ताय अनुरक्ताय स्निग्धाय
प्रपन्नाय खेकशरणाय ॥ २७ ॥

अत्र पुरुषाध्यक्षत्वाद् यतो हेतोः प्रकृतेः परः प्रकृतेः पर-
त्वाद्देवाश्चक्रत्वमित्यर्थः । केषां भक्तानाम् उपात्तं जगति प्रकटी-
कृतं परिमितं स्वाभाविकाचिन्त्यवस्था विभुत्वेऽपि परिच्छि-
न्नाम् ॥ २८ ॥

श्रीसुहृन्तस्त्रिकृतशुकपञ्चीयम् ।

व्योमशब्दो व्योमवक्षिर्भवत्परः यत्तमद्रक्याप्रभुनादि-
रूपेण पृथक्त्वम् ॥ २८-३० ॥

श्रीमद्भारतवाचार्थकृतमागवतश्रद्धात्रिका ।

उक्तसर्वोपायनिदानभूतं सत्सङ्गात्मकं कारणात्तरं वदन्
इत्युपाधिरुपकृतस्य भक्तियोगस्य साक्षात्परमाप्त्युपाधत्वंमाह ।

❀ साधुत्व उत्तमश्लोक ! मतः कीदृग्विधं ! प्रभो !

[७४]

सत्सङ्गलब्धयेति । सतां साधूनां सङ्गेन लब्धया भवि भक्त्या
मां मामेष यो निषेवते स मे मम कथातमजसा सुखेन विदते
बभूव सद्भिर्दक्षितं वै इत्थं निश्चितं त्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

सत्सङ्गलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं
पृच्छति । साधुरिति । हे प्रभो ! साधुः कीदृग्विधस्ते तव मतः भक्ति-
मतः सद्भिराहता आदर्शमनुष्ठिता भक्तिः कीदृशी त्वय्युप-
युज्येत साधवः स्वस्वमतिकल्पिताः सन्ति बहवः तव तु
कीदृशः समतः तया भक्तिरपि बहुविधा लोके कीदृशी पुनस्तव्युप-
युज्येत सद्भिराहता नारदादिभिराहता ॥ २६ ॥

एतच्च प्रपन्नाय मे मह्यं कथ्यताम् इदं ज्ञातिगुह्यं कुर्विष्ये च
त्वयैव वक्तव्यमित्यभिप्रायेण सस्वोध्यवन् विशिनष्टि । हे पुरु-
षाध्यक्ष ! त्वं ब्रह्मेत्यादिना पुरुषग्रहणं प्रधानव्याप्युपलक्षणं प्रधान-
पुरुषयोर्नियन्तरित्यर्थः । अनेन यत्किञ्चिज्ज्ञानं कर्म च त्वदायत्त-
मेवेति कात्स्न्येन ज्ञानकर्ममार्गौ त्वयैव ज्ञायेते न त्वदन्यः कश्चि-
दुपदेष्टा विद्यत इति भावः ॥ २७ ॥

पुरुषाध्यक्षत्वोपयोगिसाधिव्यसर्वशक्त्यादिद्वयार्थगुणानुगुणं बृहत्त्वं
माह । त्वं ब्रह्मेति न केवलमुक्तविधः किन्तु निरस्तीतिस्त्रि-
लोकोऽपीत्याह । परमव्योम व्योमवक्षिर्भवत्परो व्योमशब्दः परम-
शब्दो महत्प्रतिभटत्वरः निर्ममलस्वरूप इत्यर्थः । पुरुषाध्यक्ष-
त्वस्य भेदगर्भत्वाज्जीवित्वरूपभेदव्युदासाय विशिनष्टि पुरुषः
प्रकृतेः पर इति । प्रकृतिशब्दोऽत्र धूमिरापोऽनलो वायुरपरेषमि-
तस्तत्त्वव्यभिक्ति श्लोकद्वयोक्तचिद्विदात्मकप्रकृतिद्वयपरः परशब्दे-
नान्यत्वमुक्तत्वं च तत्रेयं विवक्षितं परिभाषाय साधूनामसती-
त्यस्य सर्वैतत्कथनमुचितमित्याशयेनाह । अवतीर्णोऽसीति । हे भग-
वन् ! स्वेच्छया उपासानि परिशुद्धीतानि पृथङ्गतानाविधानि वपुषि
श्रीरामप्रभुनानिरुद्धादिरुपाणि येन तथा भूतोऽवतीर्णोऽसि
स्वेच्छापदेन वपुषां कर्मेतिमित्यव्युदासः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

सापि सत्सङ्गलब्धया चेत मगवदपरोक्षज्ञानमुत्पद्यते न
स्वयोज्ञमुक्तिमपि जनयतीत्याह । सत्सङ्केति । एवं वैकुण्ठादि-
स्थानम् ॥ २५ ॥

सद्भिरिति प्रस्तुतसत्सङ्गलब्धोऽप्युद्धवो लोकोपकाराय तत्त-
त्त्वं पृच्छति । साधुत्व इति । साधुत्वासाधुत्वयोर्भेदः शुद्धवत्त्वा-

भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिराहता ॥ २६ ॥ इति विजयध्वजपाठः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्त्रिनिमित्तत्वात्साधुत्वे वर्तमानानां पुंसां मनः कीदृशविधं भवति साधवः किञ्चक्षणया इत्यर्थः । कीदृशी किञ्चक्षणया भक्ति-स्त्वरेयुष्युज्येत त्वदुत्तमप्रसादयोगजननी सद्गिराहता सम्भा-विता "आहतौ सादरार्चिता" विस्रमरः ॥ २६ ॥

एतत्सद्गुणोत्तमं ॥ २७ ॥

रूपधायस्य तुरवधोधत्वाहुपरिहर इति नेत्याह । त्वम्ब्रह्मेति । स्वेच्छयोपासं स्त्रीकृतं पृथग्बुधः शोभनाकारं बांसुदेवादिकरीरे येन सः स्वेच्छोपासपृथग्बुधः शुभाकारे तनौ वपुरिति आदवः—

निखानन्दशरीरोऽपि वसुदेवादिवेहगः ॥
प्रदर्शयेज्जनि स्त्रस्य नित्यं देहादिवर्जितः ।
वसुदेवादिवेहेषु प्रवेशस्तस्य भवत्येत ॥
देहोपादानमिति तु न ह्यन्यो देह इत्येत ॥
अन्यामिमतदेहेषु प्रविष्टः सर्वदा हरिः ॥
नान्यानमिमतां देहो विष्णोरस्ति कदाचन ।
अतोऽशरीरो भगवान् पुत्रतामिमतिस्तु या ॥
वसुदेवादिकानां तु सैव मिथ्या मतिर्भवेत् ।
अन्याहंभावयुदेह एवासौ हरिरस्थितः ॥
न तदन्येषु देहेषु क्वचित्सस्य प्रवेशनम् ।
मम पुत्रत्वमिति भ्रामण्या यदा हरिः ॥
वसुदेवादिवेहेषु तनूपासिरुत्ता गतिः ।
अनुपासशरीरस्य तनूपासिरिति गते ॥

तदेवं पितृदेहत्वे उपासुते सतो हरिरिति एतद्विभक्त्यै मानम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नन्वेवं भूतभक्तिमार्गे प्रवृत्तिर्निष्ठा वा कथं स्यादित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह । सत्सङ्गेति । भक्त्या भक्तिरुपा स भक्तो मामुपा-सिता भजमानो भवति ॥ २५ ॥

उभयभक्तिभेदेन युज्येत सैव सद्गिराहता साधूनां स्त्रमक्तानां माहात्म्यं त्वमेव सुष्ठु जानासि भक्तेस्तरवन्तु ते साधव एवेति भेदेन पुरुषम् ॥ २६ ॥

इ पुरुषाध्यक्ष ! महत्सद्गुणधत्तारिन् लोको वैकुण्ठः जग-त्पान्तप्रधायकमकं प्रयाताय भक्त्या अनुरक्त्या हितधाय प्रपञ्चाय स्वेकशरण्याय ॥ २७ ॥

साक्षाद्भगवानेव त्वमवतीर्णोऽसि भगवन् एव वैभवमाह । ब्रह्मा त्वं परमवर्षोमाख्यो वैकुण्ठस्त्वं प्रकृतेः परः पुरुषोऽपि त्वमिति । भगवानपि कथं भूतः सज्जवतीर्णः स्वेच्छामयस्वे-त्यनुसारेण स्वेषां सर्वेषामेव भक्तानामिच्छायै तां पूरयितुमुपा-सानि ततस्तत आकृष्टानि पृथग्बुधैः निजतत्त्वाविर्भावा येन तथाभूतः सन्निति तं प्रति यथाह जाम्बवान् यस्यैकमुत्कलितरो-षकटाक्षमोक्षैरित्यादि तर्था च देवाः केतुस्त्रिविक्रमयुत इत्यादि यथा च ब्रह्मा नारायणस्त्वमित्यादौ नारायणोऽङ्गमिति यथा च देवाः स्यान्तवाङ्मिदित्यादि अत एवाकूरः अद्भुतानीहत्यादि अत एव गोविन्दभुजगुप्तायामित्यादि ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

एवं भूतायां भक्तौ कः प्रवर्तक इत्यपेक्षायामाह । सत्सङ्गेति । भक्त्या उक्तसङ्गया नैष्ठिक्या उपासिता भजमानो भवति ततश्च सद्गिरैव दर्शितं पदं प्रपन्नं मन्त्रां वा भजसा श्रीं रुच्यासकिरतिममभूमिकादुः सन् विन्दते प्राप्नोति ॥ २५ ॥

भक्तिप्रादुर्भावं साधुमेव श्रुत्वा तत्त्वज्ञानं पृच्छति । साधु-रिति । मतस्तव सम्मतः सद्गिराहतापि भक्तिस्त्वयि कीदृयुप-युज्येत ॥ २६ ॥

पुरुषाणां महत्सद्गुणादीनामध्यक्षेत्यपारमैश्वर्यं लोकाय महा-वैकुण्ठलोकाध्यक्षेत्यपारा संपत् तदपि जगत्पान्तमाधिकेऽपि लोकोद्धारणाय रूपया प्रकपेय भवसि प्रादुर्भवसीत्यपारं कारणं चोक्तं प्रयाताय मह्यं प्रयातत्वेऽप्यहं न जगज्जनयत् किं त्वनुरागी-त्याह । अनुरक्त्या अनुरक्तत्वेऽपि नाहमजुनादिवहेवान्तरोपासक इत्याह । प्रपञ्चायेति ॥ २७ ॥

किञ्च त्वभक्तिप्रवर्तकः साधुस्त्वस्वरूपाद्भिन्नोऽपि त्वस्वरूपमू-एवेत्याह । त्वमिति । व्योमवदसंगः अतः प्रकृतेः परः तदपि प्राकृतेऽस्मिन् लोके रूपया जीवोद्धारार्थमवतीर्णोऽसि कीदृशः कैर्मकैरिच्छोपासानि गृहीतानि पृथग्भूतानि वपुंषि यतः सः स्वरूपभूतानि वपुंष्येव त्वं स्त्रमक्तिप्रवर्तनार्थं भक्तेशो ह्वासी-त्यर्थः । यदुक्तं नारदेन प्रयुज्यमाने मयि तां शुखां भागवतीं तनुमिति अत एव त्वद्वक्तं गुणं लोकास्त्वस्वरूपत्वेनैव ध्यायन्तीति भावः । यद्वा त्वमात्माश्रमत्वात् जगत्पान्तमासीनोऽपि स्त्रमक्तिप्रवर्त-णार्थमवतरस्वेवेत्याह । त्वमिति । स्वेच्छया उपासानि पृथक् पृथक् वपुंषि श्रीकपिलसाम्प्रभूनां रक्षाधायकारा येन सः यदुक्तं बहुमूर्त्यैकमूर्तिर्भवामिति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स लब्धभक्तिः इत्थं सत्सङ्गसङ्घया मयि भक्त्या मामुपासिता भवति स वै स एव सद्गिरः "स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूषो न जायते निरञ्जनः परमं साम्प्रमुपैती"त्यादिभिर्वैद्विशितं मे पदं विन्दते अमते नान्यः ॥ २५ ॥

सत्सङ्गलब्धया भज्येति साधुसङ्गस्य भक्तिप्रापकत्वं भक्ते-भगवत्पदमापकत्वं श्रुत्वा साधूनां भक्तेश्च विशेषं पृच्छति । साधुरिति ॥ २६ ॥

पुरुषाध्यक्ष ! ब्रह्मादिनिश्चयः लोकाध्यक्ष ! सर्वलोकाभिन्नु-जगत्प्रभो ! सर्वविश्वस्त्रामिन् ॥ २७ ॥

यतः हे भगवन् ! त्वं ब्रह्मा बृहद्गुणशक्त्याद्याधयः परमव्योम सर्वचेतनाचेतनवासस्थानं प्रकृतेः परः पुरुषः । कार्यकारणरूपप्र-कृतिविचक्षणविग्रहवान् स्वेच्छोपासपृथग्बुधः स्वेच्छया स्वकीया ये महदाद्वजकतिधैरोचनिप्रभृतयस्तादृक्क्षणा उपासानि गृहीतानि पृथक् नानाकाराणि वपुंषि येन सः अवतीर्णोऽसि ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

सत्सङ्ग से प्राप्त भई जो मेरे विषय में भक्ति तिस स वह मेरी उपासना करेगा तब तो सत्पुरुषों का विलास जो हमारा स्थान तिस को प्राप्त हो जावेगा ॥ २५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कृपालुरकृतद्रोहस्तिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।

सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ २९ ॥

कामैरहतधीर्दान्तः मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।

अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ।

अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥ ३१ ॥

आज्ञायैवं गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि स्त्रकान् ।

धर्मान् सत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥ ३२ ॥

ज्ञात्वाऽज्ञात्वाऽप्य ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः ।

भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥

मल्लिङ्गमद्रक्तजनदर्शनस्पर्शानार्चनम् ।

परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥

सत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव ! ।

सर्वलाभोपह्वरणं दास्येनाऽऽत्मनिवेदनम् ॥ ३५ ॥

मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् ।

गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्वहोत्सवः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

उक्तं उवाच ।

हे प्रभो ! हे उत्तमश्लोक ! किस प्रकार का साधु आपको समस्त है और सत्पुरुषों से आहत कौनसी भक्ति है कि जिस का आप के सिधे उपयोग होता है ॥ २६ ॥

हे पुरुषाव्यय ! हे लोकाव्यय ! हे जगत् प्रभो ! मैं आप का नम्र अनुरागी शरणागत भक्त हूँ मेरे से इस बात को आप कहिये ॥ २७ ॥

आप ब्रह्म ही परमवशोम वैकुण्ठनाथ ही प्रकृति पुरुष दोनों से परे पुरुष ही हैं भगवन् ! अपनी इच्छा से ज्ञाना प्रकार के रूपधारण करने वाले आप ने यह अवतार भक्त-हितार्थ लिखा है ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तत्र त्रिषल्लवणैः साधुं निरूपयति । कृपालुरिति पञ्चमिः । कृपालुः परबुद्धासहिष्णुः सर्वदेहिनां केषांचिदप्यकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावान् सत्य सारः स्थिरं वलं वा यस्य सः भक्तव-

द्यात्माऽस्यादिरहितः सुखदुःखयोः समो हर्षाविषादसहितः यथाशक्ति सर्वेषामुपकारकः ॥ २९ ॥

कामैर्विषयैरक्षुमिताचक्षुः दान्तः संयतवाग्विद्विषः मृदुः रक्तनिचिस्तः शुचिः सदाचारः अकिञ्चनोऽपरिग्रहः अनीहो हृष्टकिपाशुन्वः मितभुक् लज्जवाहारः शान्तो नियतान्तः करुणः स्थिरः स्वधर्मे मच्छरणो मदकाश्रयः मुनिर्मननशीलः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान्विषय-त्वरूपेणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्युषड्भयैः एते जिता येन सः अमानी न मानाकाङ्क्षी अन्येभ्यो मानदः कल्पः परबोधने दक्षः मैत्रोऽवज्ञकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानो न हृष्टलोभेन कविः सत्यश्च शान्तिः ॥ ३१ ॥

किञ्च मया वेदरूपेणादिष्टानपि स्त्रधर्मान् सत्यज्य यो मां भजेत सोऽप्येवं पूर्वोक्तवत्सत्तमः किमज्ञानायास्तित्ववादा न धर्माचरणे सत्यशुद्ध्यादीन् गुणान्विषये नरकपातादीन् दोषांश्चाऽऽज्ञाय ज्ञात्वाऽपि मद्भयानवित्तेपकतया मद्भक्त्यैव सर्वं मविष्यतीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान् सत्यज्य । यद्वा भक्ति-वादेन निवृत्ताधिकारतया सत्यज्य । अथवा विद्वेकादित्यु-पवासल्लवणैः कावश्यमुपसाधितविषयश्चाज्ञादयो ये भक्तिविषया धर्मास्तां सत्यज्यस्यार्थः ॥ ३२ ॥

धीचरस्त्रामिकृतभावापदीपिका ।

किञ्च यावान् देशकालापरिच्छेदः यश्च सावांता यादृशः
सच्चिदानन्दविग्रहः तं मां ज्ञात्वा अज्ञात्वाऽपि ब्रह्मा विभो-
षतः पुनः पुनर्ज्ञात्वा एकान्तभावेन ये भजन्तीति ॥ ३३ ॥

साधुलक्षणमुक्तं भक्तलक्षणमाह । मल्लिङ्गेश्वरमिः लिङ्गानि
प्रतिमादीनि ॥ ३४ ॥

सर्वलामोपहरणं सर्वस्य सर्वस्य समर्पणम् ॥ ३५ ॥

पर्वणि जन्माष्टमादीनि तदनुमोदनम् ॥ ३६ ॥

श्रीभारतमहासहस्रनामविचरिता
दीर्घिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्र साधुभक्त्यामये पञ्चमिरिति तत्रापि श्लोकत्रयेणा-
खरं मिश्रभक्तिमन्तं साधुं निरूपयति ॥ २६ ॥

कामैश्वर्यैः । दृष्टादृष्टक्रियाशून्यः दृष्टा क्रिया दृष्टफलिका लौकिकी
अदृष्टा साऽदृष्टफलिका वैदिकी अग्निहोत्रादिवर्णाः ताभ्यां
शून्य इत्यर्थः । स्वधर्मं भगवदपि ते निष्कामे यथाभिलक्षणे
स्थिर इति वैयाख्येयम् अतीह्येतोक्तत्वात् । आत्मस्मृतौ साव-
धानः ॥ ३० ॥

निर्विकारः निष्कामत्वेन दर्शनाकादिविकारशून्यः दृष्ट-
लोभेन भोजनादिकोभेन । स्वयम्भूतं ज्ञानी भक्तिव्योनात्मसाक्षात्-
कारस्वरूपः ॥ इति कर्मज्ञानमिच्छावरसाधुनिरूपणं स्वधर्मे
स्थिरत्वात् स्वयम्भूतं ज्ञानित्वात् ॥ ३१ ॥

किञ्च । मध्यमं शुद्धभक्तिमन्तं साधुं निरूपयतीत्यर्थः ।
सोऽपि कृपालुत्वादिगुणशून्योऽपि । पूर्वोक्तवत् कृपालुत्वादि-
गुणविशिष्टमिष्टभक्तवत् । सप्तमः कर्मज्ञानाद्यनावरेण शुद्ध-
भक्तिमाश्रितत्वात् । तथाच अस्तु कृपालुत्वादिगुणान्
लब्ध्वा धर्मज्ञानपरिच्छागेन केवलं मां भजति स तु परम-
स्वत्त्व इति भावः । विपक्षे धर्माऽनावरणः । दोषाश्च धर्म-
स्यागजन्त्यान् मनोमादित्वादीन् "तावरेष्टस्तु वेदोक्तं स्वधर्मो-
ऽजितेन्द्रियः" इत्यादेः । धर्मानुष्ठानस्य ध्यानविज्ञेयकत्वात् । सर्वं
धर्मसाध्याः स्वयंशुद्ध्यादिगुणाः । पूर्वार्थे भक्तस्य निश्चय एव
धर्मत्यागे हेतुर्न तु तत्र मानमिच्छास्वरसाधुत्वेति भक्तिशब्देन
भक्तो विश्वासनं निष्ठाधिकारत्वात् ॥ तद्युक्तं भगवता ।
"तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मरकथाप्रवृत्त्यादौ
वा यावच्छुद्धा न जायत" इति तथाच तस्याने मानमुक्तम् ।
द्वेषावस्य समासधर्मानुष्ठानमयुक्तमिति बोधयितुं पुनरुच्येति
विश्वैकाग्र्यपुष्पासः समासमते विज्ञापयिष्या विज्ञेया परतो
ज्ञाद्वयी नचेदित्यादेः तथा कृष्णोक्तदृष्टानुपवासाऽपि तन्मते
एव "सङ्कान्तो रक्षितारि स कृष्णपद्मादिने तथा । एकादश्यां
न कुर्वन्ति उपवासं न पारय"मित्यादेः । सङ्कान्तानुपवासेन
याज्ञेनेन युषिष्ठिरः ॥ एकादश्याश्च कृष्णायां ज्वेष्टुः पुत्रो विन-
श्यतीत्यादौश्रवणविषयत्वात् तथाऽनेकेन मांसादिना
आश्रम आदिना तिर्यक्पुण्ड्रादिपरिग्रहः धर्मोच्छेदस्य सङ्क-
चित्तवृत्त्यप्युपगमादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

किञ्चेति शुद्धसाक्षाद्भावेन भजन्तमन्यस्तु सर्वोत्तम इत्या-
देत्यर्थः । ज्ञात्वेति ऐश्वर्येण दास्वभावो विवक्षितः अज्ञात्वे-
त्यनेन तु केवलमाधुर्येण श्रीमज्जन्तमनन्दनत्वाद्यालम्बनो भावोऽ-
भिप्रेतः अकिञ्चास्त्रिषथासेन साधकस्य ज्ञानवैशिष्ट्येनैकान्ति-
त्वमुपपद्येतैवमिष्टायेण तु यद्वेति । तथाच वैधी भक्तिरेव
साधकावस्थायां प्रचुरेति व्यञ्जितम् रागस्य दौर्लभ्यादिति
ज्ञेयम् । किञ्च भक्तपदनिर्देशात् भक्तेः स्वरूपाधिक्यं भावभक्ता-
वेव विवक्षितं तमपनिर्देशेन च सर्वोत्तमत्वं मे मता इत्या-
नेन तत्रैव स्वधर्मवैशिष्ट्यम् अत एव प्रकरणप्राप्तमेकवचनेन
हित्वा ये ते इति गौरवेण बहुवचनं निर्दिष्टम् एवञ्च तद्भाष-
स्त्रिष्टमेसु तु परमवैशिष्ट्यं कैमुत्येनाभिप्रेतमिति च ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

प्रतिमादीनीत्यादिना मन्दिरपूजादिग्रहः तेषामपि गौण-
लिङ्गत्वात् मल्लिङ्गमन्त्रकेत्यत्र षष्ठ्या लुक् लाङ्गसः वसराद्धे-
ऽप्यम्बदात् प्रहृत्य नमस्कारः भावप्रधानोऽयं निर्देशः ॥ ३४ ॥

साभेत्यत्र कर्मणि प्रत्ययः । दाप्येनेति वैधर्म्यौ दास्वस्य
प्राधान्यात् । उपलक्ष्यं चैतज्ज्ञावान्तरेणाप्यारम्भनिवेदनस्य आत्मा-
पितोऽत्र भवतोऽत्र विभो । विधेहीत्याद्युक्तेः ॥ ३५ ॥

अनुमोदनमभिनयेन श्लाघनम् ॥ ३६ ॥

श्रीसुखानन्दसुरिकृतशुक्लपञ्चायम् ।

जिताः षड्गुणाः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्युं षड्भयानि येन
सः ॥ ३१ ॥

धर्मान् कामान् ॥ ३२ ॥

यः यत्स्वरूपः यादृशः यत्स्वभावः सात्विकः सत्त्वभूतिकः ॥ ३३ ॥

मल्लिङ्गम् अर्चार्कं प्रहृष्टवदः प्रणामपरः ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्भारतवर्मभक्तभागतवचनचन्द्रावलीका ।

तावत्साधुरेण विधौ अम मत इत्याह । कृपालुरिति पञ्चमिः ।
कृपालुः साधुनिश्चयपरदुःखासहिष्णुः तस्मिन्निष्ठायां सुखे-
हिनां कुत्रापि वेदे न कृतो मोहो येन सः तितिक्षुर्द्वन्द्वसहिष्णुः स्वयं
सारं वदं स्थिरं वा यस्य सः अनवद्यः क्षेपासुखादिरहितः
आत्मा मनो यस्य सः समः स्वपरेषु समदृष्टिः सर्वानुपकारो-
त्येवेति सर्वोपकारकः ॥ २६ ॥

कामैरहताऽक्षुभिता धीर्यस्य सः शान्तः निगृहीतेन्द्रियः मृदु-
मृदुचिप्सः शुचिर्वाङ्मांस्यन्तर्योचवान् तत्र बाह्यं स्तानादिजन्म-
मातरं विष्णुचिन्तनजस्य भक्तिजनः अतन्मयप्रयोजनः अनीदः लौकि-
कव्यापाररहितः दृष्टादृष्टफलोच्छारादिना वा मितं यथा तथा भुङ्क्ते
इति तथा ज्ञान्तो निगृहीतान्तःकरणाः स्थिरः स्थिरचिप्सः अद-
भेव शरणां रक्षिता प्राप्त्युपायश्च यस्य सः क्षुनिः शुभाभ-
यसंशीलनशीलः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा अनवगाह्यामिषायः धृतिमा-
नापस्तेषु श्रेयसमन्वितः जिताः षड्गुणाः अज्ञानायापि साधो-
माहेजरासुखयो येन सः मनोजयस्य प्राणायामपूजकत्वाजित-
प्राणायामाद्यनायादियः सुकर एवेति भावः । अयानी स्वदेहस-
त्कारानभिजाधी अत्येष्टयो मानदः स्वकारकारकः कल्पः हितो

श्रीमज्जीविगोष्ठाभिमितकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवमद्विचरबुद्ध्या विधिमागंभक्तयोस्तारतम्यमुक्तम् तत्रै-
वोत्तरस्यानन्यत्वेन श्रेष्ठत्वं दर्शितं तत्रैवाचनमार्गे त्रिविधत्वं
लक्ष्यते पाश्चात्तरस्यडात् तत्र महत्त्वं तापादिपञ्चसंस्का-
रत्वाद्वा मध्यमत्वं —

तापः पुण्ड्रं तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः ।

अमी पञ्चैव संस्काराः पारमैकान्त्यहेतवः ॥

इत्यत्र कनिष्ठत्वं शङ्खचक्राद्युद्धं पुण्ड्रधारणाद्यात्मलक्षणम् । तत्रम-
स्करणां चैव वैष्णवत्वमिहोच्यते इत्यत्र भय शुद्धास्यसख्या-
दिमाधमात्रेण योऽन्यः स तु सर्वोत्तम इत्याह । ज्ञातेति
ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा ये केवलमनन्यभावेन श्रीजराजनन्दनत्वा-
द्यालम्बनो यः स्नामीप्सितो दास्यादीनामेकतरो भावः तेनैव
भजन्ति न कदाचिदन्येत्यर्थः । ते तु मे मया भक्ततमा मताः
साधुस्तवेत्याद्यनुसारेण ते मे भक्ततमा मता इत्यन्तिमस्वैव
अमर्त्यस्यातिशयो दर्शितः अत एव योगेश्वरैरपि चतुर्थे प्रार्थितम् ।
प्रेयास तेऽयं इत्यादिना ज्ञात्वाज्ञात्वेनप्राज्ञानज्ञानबोद्धेयोपादेयत्वं
निषिद्धं भक्ततमा इत्यत्र पूर्ववाक्यस्य सत्पदान्देशमातिशय-
विशेषतो भक्तपदनिर्देशात् भक्तेः स्वरूपाधिक्यमत्रैव विवक्षितं
मे मता इत्यत्र मम तु विशिष्टा सम्प्रतिरत्रैवेति सूचितम् इह-
शानुक्तचरत्वात् अत एव प्रकृत्याप्राप्तमेकवचननिर्देशमप्यति-
क्रम्य गौरवैरेव ये त इति बहुवचनं निर्दिष्टं ततः किमुत
तद्भावसिद्धमेमाणा इति भावः ॥ ३३ ॥

मल्लिङ्गमङ्गकजनेति षष्ठीलुक् छान्दसः उत्तरार्द्धेऽप्युच्यतात्
प्रवृत्तिं प्रवृत्तं नमस्कारः ॥ ३४ ॥

दास्येनात्मनिवेदनमिति वैषम्यको दास्यस्य प्राधान्यात् ॥ ३५-३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

कर्मज्ञानादिमिथा केवला चेति मङ्गलैर्विविध्यान्तरप्रसङ्कः
साधुरपि द्विविधस्तत्र प्रथममाह त्रिभिः । कपालः परस्य संसार-
दुःखासहिष्णुः स्वद्रोहियपि जने अकृतद्रोहः सर्वदेहिनां
स्वमवजानतामपि तितिक्षुरपराधक्षन्ता सत्यमेव खारो बलं यस्य सः
अनवध्यात्मा असूयादिदोषरहितः समः सुखदुःखाङ्गां मानापमा-
जाङ्गां च तुल्यः ॥ ३६ ॥

कामैरभुमितचित्तः शान्तः संयतवाहोन्मिषः मृदुः प्रकटो-
न्मिषः शुचिः सदाचारः आकिञ्चनः अपारिग्रहः अनीहः
व्यावहारिकक्रियाशून्यः मितभुक् पावित्र्यलक्षणाहारः शान्तः
शान्तिरतिमान् स्थिरः स्वधर्मं स्वकृजेषु फलोदयपर्यन्तम-
वध्नः आफलोपयकत्वं स्थिर इति तत्त्वचर्यात् मच्छरणः भदे-
काश्रयः मुनिमननधीलः ॥ ३७ ॥

अप्रमत्तः सावधानः गर्भीरात्मा अन्यैर्दुरवगाहोस्वभावः धृति-
मान् निर्बिकारः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासाधूर्मिरहितः अमानी
मानाकाङ्क्षाशून्यः अन्येष्वो मानप्रदः कल्पः परलोभने हलः मैत्रः
अवञ्चकः कारुणिकः करुणायैव प्रवर्तमानः कविर्धर्ममोक्षधः
इत्यष्टाभिधतिगुणवानसं सत्तम इत्युत्तरस्यानुषङ्गः अतः शान्त
इति जितषड्गुण इति पञ्चाङ्गामयं विद्वन्मको निर्वाणवाङ्मा-
शून्यत्वात् भक्तात्मारामः शान्तमक इति संज्ञायामुच्यते अयं

स्वपूर्वदशायां ज्ञानमिभमभक्तिमान् तत्पूर्वदशायां कर्ममिभमभक्ति-
मानासीदतस्तदा तदास्य भक्तेः प्राधान्यं सिद्धिदशायां तु
कर्मज्ञानाद्यनादरणाच्छुद्धमक एवावमुच्यते इत्यतः सत्तम इति
ज्ञानमिभमभक्तिमान् सत्तरः कर्ममिभमभक्तिमान् सत्तमवगच्छते
अतोऽयं स्वसङ्गिनं स्वतुल्यं चिकीर्षुः प्रथमं कर्ममिभमभक्तिम-
पदिशति ततस्तेनोपादेष्टुं स्वच निष्कामः कर्ममिभमभक्ति-
कुर्वन् कर्मणि व्यजन् योगी कर्ममिभमभक्तिरूपे हि स इति न्याय-
नारुद्धदशायामनादतत्वात् अत एव कर्मणामुपरमि सति
ज्ञानमिभमभक्तिरूपे । ततस्तत्पाकदशायां भक्तेः प्रावर्त्ये सति
ज्ञानेऽप्यनादतत्वादुपरमप्राये सति भक्तात्मारामः इति शान्तमक
इति संज्ञायां स चाप्युच्यमानो भवति तस्य ज्ञानेऽनादयो-
यथा भक्तिरसामुनासिन्धुदृता तदुक्तिः “अस्मिन् सुखधनमूर्तो पर-
मात्मनि वृष्णिपत्तने स्फुरति । आत्मारामतया मे वृथा गतो वत
चिरं काष्ठ” इति । हरेर्गुणाक्षितमतिभगवान् वादरायाणुरिति
प्रथमे च तद्दशायां भक्तिधातितस्य ज्ञानस्य सर्वेष्वपि तस्य भक्त्या-
नाधरकत्वात् —

अन्वाभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्मोद्यनावृणम् ।

आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुच्यते इति ॥

शुद्धभक्तिरुच्यते तत्र नाव्याप्तिर्हेया ॥ ३१ ॥

अथ केवलाया भक्तेः प्रवर्तकं साधुं वक्ष्यति । आशयेनि ।
यथा धर्मान् नैव सम्पद्य सत्तम उक्तः एवं मया वेदरूपेणादि-
ज्ञानपि सर्वान् धर्मान् सन्त्यज्य मङ्गकावेष भद्राविशेषवत्तया
सम्पक् प्रकारेणैव त्यक्त्वा यो मां भजेत् किमज्ञानाया-
स्तिक्त्वा न धर्माचरणे सर्वशुद्ध्यादीन् गुणान् विपन्न-
दोषाश्च कोणाव सन्त्यजेव ज्ञात्वापि भक्त्यैव मे सर्वं मयिष्यतीति
हृदनिश्चयेनैव धर्मान् सन्त्यज्येति स्वाभिचर्याः स ज सत्तम
इति पूर्वाधिकारी धर्माश्च सन्त्यज्य भजेदयं तु सन्त्यज्येति भेदः
तथा पूर्वं कपालत्वादिसम्पूर्णगुणवानेव सत्तमः अयं तु
विशेषणान्तरानुपादानात् तावत्संख्यागुणवत्त्वाभावेऽपि सत्तमः
नचास्य तावद्गुणाभाव एवेत्याशङ्कनीयम् —

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्ध्र चैषभ्रिक एककाल इति ।

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्प्राप्तिश्च ना सर्वेगुणैस्तत्र समासते सुराः ॥
इत्यादिभवणादचिरेणैव सर्वदोषोपशमनपूर्वकसर्वगुणादयस्य
तत्रावद्व्यभावितात् किञ्च पूर्वं जितषड्गुणत्वात् सिद्धिदशावस्थे
एव सत्तमः अयं तु तावदशतानुकेः साधकदशावस्थोऽपि सत्तम
इत्यस्य पूर्वत एतावान् व्याजित उत्कर्षः प्रथमत एव शुद्धभक्तिमत्त्वा-
ज्जेषः ॥ ३२ ॥

अयं सिद्धिदशावस्थे तु परममहोत्कृष्ट एवोच्यते इत्याह ।
ज्ञात्वाज्ञात्वेति । वीप्सा भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति मनुकेः भक्ति-
तारतम्येन मन्माधुष्यमभिकाधिकं प्रतिक्षणं मनुभवगोचरीकृत्ये-
त्यर्थः । यावान् कालदेशाङ्गामपरिच्छिन्नोऽप्यहं भक्तेच्छावशात्
परिच्छिन्नश्च यश्च साक्षात् परब्रह्माप्यहं इयामसुन्दराकारो वज्र-
होषपुत्रश्च वादशः आत्माराम आत्माकामोऽप्यहं भक्तमभिव-
दधादेनात्मारामोऽनादतत्त्वात् अतः सभावेनैकान्तिकत्वेनेति वा ते
इति गौरवेण बहुत्वम् भक्ततमा मता इति पूर्वाक्तलक्षणाः सत्तम
एव मया मङ्गलसम्बन्धोच्यते अयं तु मे भक्ततमा मया सम्प्रत
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भीमद्विभवाय च कवर्तिकृतसारायं दर्शनी

यदुक्तं भक्तिस्त्वायि कीदृशपयुक्तेति तत्राह । मल्लिकार्जुनक-
जनस्य च घृष्टाङ्गायः उत्तराङ्गस्य च वात् प्रहृतिं प्रहृत्वं नम-
स्कारः ॥ ३४ ॥

सर्वलोभोपहरणं भगवतैव स्वसेवार्थं स्वजमानिति मिति बुद्ध्या
सर्वलोकप्रवृत्ततां समतास्पदस्य तस्मै समर्पणं दास्येन हेतुना
आत्मनो जीवस्य देहस्य चाहंतास्पदस्यापि समर्पणम् ॥ ३५ ॥

जन्मकर्मकथनमिति । अनुकीर्तनकथनयो रागस्वरतात्वादिभिरुक्तत्वा-
युक्तत्वाङ्गां भेदां श्रेयः पक्षाणि जन्माष्टम्यादीनि तेषामनुमोदन-
मवाह्यं प्राप्नुयामः । गीतादिभिः मदगृहाधिकरणक उत्सवः ॥ ३६ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साधुवचनमाह । कृपालुरितं पञ्चभिः । कृपालुः परदुःखदुःखि-
तमनाः सर्वदेहिनामनुकूलप्रतिकूलानामकुनद्रोहः यतः तितिक्षुः
सर्वं वयायाचर्यां सारो बलं यस्य अतस्तथात्मा विशु-
द्धबुद्धिः समो निर्मलः सर्वेषां साध्वसाधूनामुपकारकः तस्य
हीलेश्वरमुक्तिमितिहाससमुच्चयः—

सुखमाः पुरुषा लोके साधवः साधुकारिणः ।

तुल्यैः पुरुषो लोके यश्च साधुरसाधुष्विति ॥ २६ ॥

काम्यन्ते क्रियादिभिरिति कामाः भोगास्तैर्बोध्यैरपि अहतधीः
अलुब्धमतिः दान्तः नियतवाह्यकरणः मृदुः कोमलस्वभावः शुचिः
वाद्याश्चन्तरशुद्धयर्थं कृतशास्त्रीयानुष्ठानः अकिञ्चनः मयि कृता-
त्माभीष्टभरन्त्यासः अनीहः त्यक्तश्रिवर्गचेष्टः मितभुक् स्वल्पभुक्
शान्तः संयतांतः करणः स्थिरः भगवत्समादृत्वात्पः मच्छरणः
अहं गृहवदाभयः सर्वापद्रव्यो रक्षिता च यस्य सः मुनिर्मज्जान-
निष्ठः ॥ ३० ॥

अप्रमत्तः अवाहितः गभीरात्मा विपुलबुद्धिः धृतिमान् असा-
हसिकः जितवृद्धगः “तुवापिपासे प्रायानिष्ठं शोकमोहौ मनोऽ-
नुगौ । जन्ममृत्युं शरीरस्य न मे हानस्तदपिणः” इत्येवं जितव-
द्वर्भिः स्वयमभ्यानी परेषां मानदः कल्पः हितोपदेशो वक्षः मैत्रः
हताचरणो जनाल्लङ्घकः काशयिकः परदुःखनिशान्करणस्वभावः
कविः कान्तदर्शी सिद्धान्तविनिर्णयः ॥ ३१ ॥

एवं मयादिष्टान् मयोपदिष्टेष्वहितः स्वधर्मेषु मयाभय इत्या-
दिना मयोपदिष्टान्स्वकार्ण धर्मान् गुणान्मुक्तौ गुणभूतान्
आज्ञाय तेषां मां भजेत संसृतमः किञ्चल्य भयैषामिमादिना मया
दिष्टान् दोषान् संख्यय ॥ ३२ ॥

स्वरूपतो योऽस्मि गुणशक्तितो वाहयोऽस्मि इत्यज्ञानदृष्ट-
भागतो वावान् द्वातुं शक्योऽस्मि तथा मां ज्ञात्वा ज्ञात्वा पुनः
पुनर्ज्ञात्वा च अतन्यभावेन भजन्ति ते भक्ततमाः मे मताः
समताः ॥ ३३ ॥

अथ भक्तिचक्षुषामाह । मल्लिकार्जुनप्रभिः । लिङ्गानि पूजाभिष्टा-
नानि ॥ ३४ ॥

लक्ष्यन्ते इति कामानि गृहवतोपवनवस्त्रालंकारादीनि कृष्याणि
तेषामुपहरणं समर्पणं देवपित्राद्यर्थं कर्मण्यर्थं विहाय
निवेदयेदिति सूचयितुं सर्वपदप्रयोगः ॥ ३५ ॥

मम जन्मकर्मकथनमित्यनेनैव तत्स्थितीनां जन्माष्टम्यादीनाम-
नुमोदनमप्युक्तं मम पवानुमोदनं मम राक्षोत्सवादिष्वेवंगि
पूण्यामास्यादीनि तदनुमोदनम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् उवाच ।

जो कृपा करने वाला होवे किसी का द्रोह नहीं करे
सब की सब बातों का सहने वाला सब कोलने वाला
पाप रहित समदृष्टि वाला सब के उपकार करने
वाला ॥ २६ ॥

कामों में से दुःख नहीं पाने वाला बाहिर की इन्द्रियों
को जीतने वाला कोमल चित्तवाला पवित्र अकिञ्चन
विशेष चेष्टारहित परिमित भोजन करने वाला भीतर की
इन्द्रियों के जीतने वाला स्थिर बुद्धिवाला मेरे आश्रय
रहने वाला मुनि ॥ ३० ॥

प्रमाद नहीं करने वाला गम्भीर बुद्धिवाला धीरज वाला
राग द्वेषादि कैः गुणों को जीतने वाला आप मान रहित
दूसरों को मान देने वाला ज्ञान देने में समर्थ कृपा वाला
परिदम होवे वह साधु है ॥ ३१ ॥

ऐसे गुण दोषों को जानकर मेरे सिखाये हैं तौभी
भक्ति से विरोधि होवें तो सब अपने धर्मों को छोड़ कर
जो मेरे ही को भजता है वह उत्तम साधु मेरा सम्मत
है ॥ ३२ ॥

हम जैसे हैं जितने बड़े हैं जो हैं इस बात को जानकर
अथवा नहीं भी क्याबे जानकर जो पुरुष अनन्यभाव से
हमको भजते हैं वे भक्तों में श्रेष्ठ मेरे मत में हैं ॥ ३३ ॥

मेरी मूर्तियों का दर्शन मेरे भक्तों का दर्शन तथा स्पर्शन
तथा अर्चन सेवा स्तुति नमस्कार गुण कर्मों का कीर्तन ॥ ३४ ॥
हे उद्धवजी मेरी कथा के अवगम में भज्ज मेरा अनु-
चित्तन करना लाई हुई सब युक्त पदार्थों का मेरे अर्पण
करका दास्य भाव से आत्मा का निवेदन करना ॥ ३५ ॥

मेरे जन्म कर्मों के चरित्रों का कथन करना मेरे एका-
दश्यादिपर्वोत्सवों का अनुमोदन करना गीत नृत्य वाज्यों से
भक्तजन वैष्णव गोष्ठी से मेरे मंदिर का उत्सव करना
वह सब मेरे में करने की उत्तम भक्ति के लक्षण हैं ॥ ३६ ॥

यात्रावलि विधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु ।

वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥ ३७ ॥

समार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः ।

उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि ॥ ३८ ॥

सम्मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः ।

गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥ ३९ ॥

अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ।

अपि दीपावलोकं मे नोपयुज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।

तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ४१ ॥

सूर्योऽग्निर्ब्रह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ।

भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र ! पूजापदानि मे ॥ ४२ ॥

सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत माम् ।

अलिथ्येन तु विप्राग्रे गोष्वङ्ग ! यवसादिना ॥ ४३ ॥

वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ।

वायौ मुखधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥ ४४ ॥

श्रीशारस्वामिकृतभावाण्यदीपिका ।

बलिधिष्ठानं पुष्पोपहारादि समर्पणम् सर्ववार्षिकपर्वसु चातु-
श्रोत्र्यैकादश्यादिषु विशेषतः ॥ ३७ ॥

उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः अस्मति चाप्ये-
सम्भूयोद्यमः उद्यानं पुष्पप्रधानम् उपवनं फलप्रधानं वनम्
प्राक्रीडं क्रीडास्थानम् ॥ ३८ ॥

सम्मार्जनं रजसोऽपाकरणम् उपलेपो गोमयादिभिरालेपनम्
सेकस्तेरेव प्रोक्षणम् मण्डलवर्तनं सर्वतोमग्न्यादिकरणम् मह्यं
मम ॥ ३९ ॥

कृतस्य अर्चस्यापरिकीर्तनं स्वयमन्वेन वा निवेदितं न
स्त्रीकुशाद्य एतच्च साधारणं स्यादवशिष्यं रागप्राप्तविषयं वा
भक्त्या तु ग्राह्यमेव—

षड्भिर्मांसोपलब्धैस्तु अत्फलं परिकीर्तितम् ।

विष्णोर्निवेद्यसिद्धयेन पुण्यं तद्भुजतां कलौ ॥

हृदि रूपं मुक्ते नाम नैवेद्यमुपरे हरेः ।

पादोत्पलं च निर्मालं मस्तके यस्व सोऽच्युतः ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ब्रह्मा अन्वक्ष्ये निवेदितं मे नोपयुज्यात् मह्यं
न निवेदयेदित्यर्थः—

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यक्ष्यं देवतास्तरम् ।

पितृभ्यश्चैव तद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

पितृभ्योष तु यो हृद्यास्तरये परमात्मने ।

रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशमागिनः ॥

इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४०—४१ ॥

इक्षानोमेकादश पूजाधिष्ठानान्याह । सूर्य इति हे मद्र ! ॥ ४२ ॥
अधिष्ठानमेवेन पूजासाधनान्याह । सूर्य इति धृष्टिमिः । त्रय्या
विद्यया सूक्तैरपस्थानादिना अङ्ग हे उग्रव ! यवसादिना तुया-
दिना ॥ ४३ ॥

बन्धुसत्कृत्या बन्धुवत्सम्मानेन हृदि खे हृद्याकाशे मुख्य-
धिया प्राणहृदया तोये तोषादिभिर्द्रव्यैस्तोयपुरादिना ॥ ४४ ॥

श्रीशारस्वाम्यादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

शारदा दोषाच्चन्दनक्रीडाद्युत्सवः एकादश्यादिष्वित्यादिना
पवित्रादमनकदोषलिखा दीपमाद्यादिपरिग्रहः ॥ ३७ ॥

सम्भूय मिहित्वा ॥ ३८ ॥

सैर्गोमयादिभिरेव दासवदिति लौकिको दासो इष्टान्तितः
समाधया चित्तशान्त्यादिकं विना ॥ ३९ ॥

मद्रमित्वं लोकेषु मिथ्यास्वभक्तिस्थापनराहित्यम् एतच्च
निवेदितस्यास्तीकरणञ्च साधारणं कस्याप्यनिजमेव भूतं भक्त
स्यावरं काजान्तरस्यात् सगवदुपयोगाद्वैवासाभिवेदितमप्यग्राह्यं

भीराधारमशादासगोष्ठाभिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

पश्चिकादिपूज्यमानमहारण्यदेवालयबाधौ कस्याप्यधिकारिणो-
ऽभावात् किन्वा जीरादिप्रसादो मध्ये देवोऽन्यस्त्वन्यस्मै
इति लोभेन प्राप्तो यस्तद्विषयमभसाधारण्यमस्यावरं चेत्तदा-
त्वाधिकारीच्छायां स्वाधिकारे वा सति मत्तया तु ग्राह्यमेव साधा-
रण्यस्याविरक्तोचकल्पने मानाभावाच्चेति ॥ ४० ॥

अस्त्विति । त्वकारात्मम प्रियं च ॥ ४१ ॥

पूजाधिष्ठानानीति तद्विभूतिस्त्वपि तेषु बहिर्दृष्ट्या सम्बन्धो
न विचारणीयः किन्तु मम पूजाधिष्ठानदृष्ट्येवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अधिष्ठानमेवेनेति । तत्तदधिष्ठानविशेषणं तत्पूजोपकरणविशेषा-
नादित्यर्थः । सूक्तैर्बैदिकवाक्यैः चित्रं देवानामित्यारभ्य सूर्यं आत्मा
लगतस्तत्स्थुष्येति उं तन्मधुदेवं हितमित्यादिभिः आदिना
मायका पुष्पमिश्राञ्जलिनिःक्षेपः तर्पणादिनेत्यादिना पुष्पाञ्जलि-
परिग्रहः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भीमद्वयानसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पक्षी उरस्यः तान्त्रिकी भगवच्छास्त्रोक्ता दीक्षा पञ्चविंशतिभिर्यौ-
द्वासाधनसंकल्पः ॥ ३७ ॥

स्वत उद्यमः एकस्यैवोद्यमः संहत्य सहायान्तरमपेक्षो-
द्यमः उद्यानमायतनान्तर्गतम् उपवनं नद्यादिसमीपगतम् आक्रीडः
पुष्पोपचयादिक्रीडनाहः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अमाययेत्येतद्विद्युतोति । अमानित्वमित्यर्थेन दीपावलोकं
दीपावलोक्तमपि मम निवेदितं नोपयुज्यताम् कृत्रचामरताल-
वृत्तपवनादीनामनुष्योपयोज्यत्वप्रदर्शनार्थमिदम् ॥ ४०—४२ ॥

अथवा आसत्येनेत्यादिमन्त्रैः ॥ ४३ ॥

आकाशे पूजनं हृदयाकाशान्तरे ध्यानमित्याह हृदीति । मुख्य-
धिया मुख्यप्राण इति बुद्ध्या ॥ ४४ ॥

भीमभीरवाधवाकायैकृतमागयतश्चन्द्रचन्द्रिका ।

वाक्का दिव्यदेवतायां सर्ववार्धिकपर्वेषु चातुर्मास्यैकादश्या-
दिषु वलिविधानं विशेषतः पूजाविधानम् उक्तमा तान्त्रिकी भगव-
च्छास्त्रोक्ता दीक्षा पञ्चसंस्कारसम्पत्तिः वैदिकीति पाठे प्रवर्तुर्गृह-
कृति दीक्षयित्वा यजमानं दीक्षयेत्तत्पूजाविधौ यथायदीक्षा मदी-
यम्रतान्येकादशपुष्पास्त्रादीनि तेषां धारणम् ॥ ३७ ॥

मम यार्चा पूजामूर्तिस्तस्याः स्थापने अस्मा आकरः सखां शक्तौ
स्वतस्तद्भावे इतरेः सह संहत्य सम्भूय उद्यमश्च उद्याने-
स्यादेममेत्यादिः तत्रोद्यानमायतनान्तर्गतं वनम् उपवनमायतनस-
मीपवनम् आक्रीडाः पुष्पोपचयादिक्रीडनाहंणि स्थानानि
गोपुरावयायतनस्य परितः स्थितानि तत्रस्थानि मन्दिराणि
तेषां कर्मणि निर्माणे स्वतः संहत्य उद्यम इति पूर्वण
सम्बन्धः ॥ ३८ ॥

सम्माननं घृण्यपाकरणम् उपलक्षणं गोमयादिभिः सेकस्तेरेव
प्रोक्षणां मण्डलवर्तनं सर्वतोमद्रक्षस्तिककक्षाभुजादिमण्डलक-
रणम् अभिप्रायथा दासवर्गश्च मम गृहेशुभूषणं गृहालङ्कारः ॥ ३९ ॥

[७६]

अमानित्वं दुरदङ्गारराहित्यम् अदमित्वमवशकत्वं कृतस्य धर्म-
स्यापरिणीतनं धर्मः क्षरति कीर्तनादिति स्मृतेः मे मह्यं स्वय-
मन्येन वा निवेदितं दीपावलोक्तं नोपयुज्यताम् स्वव्यापारोपयो-
गिनं न कुर्वीतित्वमवशकत्वं दीपारोपणं कुर्वीदित्यर्थः । दीपावलो-
क्तशब्दस्तावद्वृत्तव्यजनादीनामनुष्योपयोज्यत्वप्रदर्शनपरः ॥ ४० ॥

किञ्च लोकं यद्यदिष्टतमं कथनीयं वस्तु यथात्मनः स्वस्य
प्रियतमं तत्तन्मन्त्रं निवेदयेदेवं चेत्तद्वान्मन्त्राव अमापरिमित-
प्रीतयेऽन्यथाफलदाय वा कल्पते ॥ ४१ ॥

अथ भक्तिलक्षणाभ्येव पूजाविधानानि यत्तु तदधिष्ठाना-
स्याह । सूर्य इति । हे भद्र ! सूर्यादीनि सर्वभूतान्तानि एका-
दश मम पूजापदानि ॥ ४२ ॥

तत्रोद्देशकमेव पूजाप्रकारानाह । सूर्यं त्वित्यादिना । अथवा
विद्यया आसत्येनेत्यादिभिर्मन्त्रैश्चैव ग्राहवर्जनीयादौ तान्त्रिके च
हविषा चरुपुरोडाशाख्यादिरूपेण मां यजेतेति सम्बन्धः विप्राग्ये
ब्राह्मणभेदे आतिथ्येन विप्राग्नौ इति पाठे विप्रघारीरान्तर्ग-
तजाठराग्नौ अङ्ग हे उरुष । गोषु श्वमादिभिः श्वसं तृष-
मादिशब्देन पिष्टोदकादिसंग्रहो ह्येव ॥ ४३ ॥

वैष्णवे विष्णोर्मेकं बन्धुसत्कृतिर्बन्धाविष्य सत्कारस्तथा
आकाशे पूजा नाम हृदयाकाशान्तरे ध्यानमित्याह । हृदि खे ध्यान-
निष्ठयेति यजेत मामित्युत्तरत्र सम्बन्धः मुख्यधिया मुख्यप्रा-
णाधिया तोये तु तोयपुरस्कृतैस्त्रोषादिभिरित्यर्थः । इत्येगन्ध-
पुष्पदूर्वादिभिः ॥ ४४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अर्चा प्रतिमा उद्यमः करणादौ प्रयत्नः उद्यानोपवना-
दिकर्मण्युद्यमो वा सद्यनि सम्मार्जनोपल्लेपाध्याभुषणो वा ॥ ३८ ॥

मह्यं मम यत्तु गृहेशुभूषणं तदभागया सेकमण्डलवर्तनैः
एकेन मुख्येन मण्डलेन सहितैः अस्मान्तरमण्डलकरणैः कर्तव्य-
मिति शेषः सेकमण्डलवर्तनैरिति कोचित्पठन्ति चन्द्रनादिजलो-
क्ष्णं सेकः मण्डलमलङ्कारः वर्तनं प्रदक्षिणवर्तनं विशेषजी-
वने प्राक्तं वर्तने गमनन्त्यति च ॥ ३९ ॥

मे निवेदितं दीपावलोक्तं नोपयुज्यताम् स्वप्रयोजनाय न स्वीकु-
र्वीत ॥ ४० ॥

हविराद्यर्थे सुष्पायमाह । यद्यदिति । आनन्त्याय अनश्वरफ-
लाय मोक्षायेत्यर्थः । अनन्तं वैष्णवं कृतमिति स्मृतेः ॥ ४१ ॥

अधिकारिणां योग्यतायां अनेकनिष्ठत्वेन फलविशेषाय मन्-
वनाधिष्ठानं जोषदिश्यामीत्याह । सूर्य इति । हे भद्र ॥ ४२ ॥

तत्तत्साधने चार्चनार्थमाह । सूर्यं त्विति । गोष्ठे स्थिता गा
श्वसादिना पूजयेदिति शेषः ॥ ४३ ॥

बन्धुजांमाताऽयमिति सत्कृत्या सत्कारेण हृदि खे हृदया-
काशे ध्याननिष्ठया उत्कृष्टध्यानेन धार्यो मुख्यप्राणो मुख्यधिया
सर्वदेवोत्तमो वायुरिति ज्ञानेन तदुक्तम्—

सर्वदेवोत्तमो वायुरिति ज्ञानाज्जापरम् ।

प्रियमस्ति हृदः किञ्चित्स्थिता वायोहरेर्विदः ।

इति हरेरुत्तमत्वाविदः वायोऽरपीत्यर्थः कृतः ।

भारतीवायुलक्ष्मीनामात्मनश्च यथाकामम् ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आधिक्यज्ञानतो विष्णुः सर्वतः संप्रसीदतीति ।

वचनात् वायुर्मीमो भीमनादो महोलाः इत्यनेनापि हेतुपूर्वक-
त्वेन बायोः सर्वदेवोत्समत्वात्कुल एवार्थः तस्माद्वायुरेव व्यष्टि-
कांपुः समष्टिरयं पुनः सृष्ट्युं जयति य एवं वेदेत्यनेन वायुज्ञानस्याप-
सृष्ट्युं अयत्थोक्तम्-

पञ्चभूतमनोबुद्धिरुद्राणां प्रतिदेहकम् ।

वाह्यतश्चापि नेतृत्वाद्वायुर्व्यष्टिः समाष्टिक इति ॥

वचनेन वायोर्व्यष्टिः समाष्टिः च सम्बद्धं ज्ञात्वा मनो युज्यताम्
द्रव्यैः पुरैः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमलन्दर्भः ।

ज्ञासवदिति यथा लौकिको दासः स इवेत्यन्यदपि तथैव कर्त-
व्यमित्यर्थः । अमायया चक्षुषि चित्तव्यापिकादिभिः विना ॥ ३६ ॥

अद्वैतमत्वं लोकेषु मिथ्यास्वामिकस्यापनरादित्यं नोपयुज्यताम्
स्वार्थं न व्यवहरेत् अन्वयैः तत्र साधारणं कस्याप्यनिजं पथि
कादिपूर्वमानमहारण्यदेवात्मादावधिकार्यमावात् स्यावरं
कालान्तरस्यात् भगवदुपयोगयोग्यत्वात् यथा दीपावलोक्तः रामो
लोभः भक्त्या तु ग्राह्यमेवेति असाधारणमस्यावरं चेत् तत्रास्व-
धिकारिच्छायां सत्त्वां स्वाधिकृतत्वे सति चेति भावः ॥ ४० ॥

यद्यदिति । चकारात्मम प्रियं च ॥ ४१ ॥

तत्रनित्यमेव संबध्यमानां च सूर्यादयस्तेऽपि बहिर्देहचक्षुः संबध्याः
किन्तु मयि विज्ञानदृष्ट्यैवेत्युपदिश्यते तत्र तत्र योग्यानुपासना-
विशेषाननुपपदिशति ॥ सूर्यं इत्यादिभिः व्याख्या टीकावत् ॥ ४२ ॥
किंवा सूर्यं इति सूर्यमकं सूर्यान्तर्बोमितोषणार्थं प्रकीर्ष-
ठितव्येत्यर्थः । यथातथैव कियते तथैवाहरहश्च गृहागते विप्रान्वे-
कसंबध्यमित्यर्थः । विप्रान्वे तु मागवतश्चास्त्राद्विचार्य विप्रद-
क्षिपद्गुणयुतादित्यादेः अन्वयादरमात्रं कार्यमिति श्रेयं वेष्णव इति
विप्रत्वादि रहितेऽपि तस्मान्वायेऽपि न तु पूर्ववत्तद्वन्वयव्येत्यर्थः बायो-
वैतसवजीवनहेतुत्वं तत्तु तदन्तर्यामिशक्येति भावनव्येत्यर्थः ।
स्त्रादिषु भूतेषु तेजसोऽनुक्तिः सूर्याग्निश्चां चरितार्यत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वेषु वार्षिकेषु वरसरत्नसन्निधेषु पर्वेषु फालगुनपूर्णिमा-
दिषु या कोलादियात्रास्तासु वलिविधानं विविधचक्राठका-
रमिष्टाञ्जकचन्दनपुष्पादिपूजोपहारकरणां प्रतान्नेकादश्या-
दीनि ॥ ३७ ॥

अर्थां प्रतिमा उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्मृत एव
असति अन्यैः सस्रभूयाप्युद्यमः आकीर्णं कीडास्थानं पुरं चक्रवे-
ष्टनम् ॥ ३८ ॥

सम्पार्जनं तृणधूलमाद्युपसारणं प्रथमं गोमयमृज्जुवैरुपलेपो
द्वितीयः स्थले शुष्कं सति सैकः पुष्पोदकैस्तृतीयः मण्ड-
लवस्त्रं सर्वतोमद्रादिनिर्माणां चतुर्थं तैर्मह्यं मम गृहस्य शुश्रूषणं
सेवा दासवत् लौकिकेन राजकीयत्वासेन राज्ञो गृहस्य यथा यद-
न्यदपि तदपि तथेत्यर्थः । अमायया चक्षुषि चित्तव्यापिकादिभिः ॥ ३६ ॥

अमानित्वसमहंकारः अद्वैतमत्वं लोके मिथ्यास्वामिकस्याप-
नरादित्यं मे मह्यं निवेदितं दीपावलोक्तमपि नोपयुज्यताम्
दत्तस्याज्ञादेर्दीपस्य च स्वस्वव्यवहारमात्रे उपयोगो न कर्तव्य इत्यर्थः
किन्तु परमार्थसिद्धयर्थे वैष्णवेभ्यो वत्त्वा स्वयमुपभुजितैव-
त्यर्थः

बहुभिर्मांसोपवासैश्च यत्कथं परिकीर्तितम् ।

विष्णुनैवेद्यसिद्धयेन पुराणं तद्भुज्जनां कलौ ।

हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ॥

पादोदके च निर्मादयं भक्तस्य यस्य सोऽच्युतः ॥

इत्यादिवचनेऽपः ॥ ४० ॥

लोके शास्त्रे च यद्यदिष्टतमं तन्मह्यं निवेदयेत् तेन इर्मय-
ज्यर्थादीनि शास्त्रविहितान्यपि लोके इष्टतमत्वाभावात् तथा
मद्यादीनि संकर्षणाप्रियाण्यपि शास्त्रे इष्टतमत्वाभावात् निवे-
दयेदिति भावः । तत्रापि यच्च आत्मनः स्वस्यातिप्रियं तत्तु
विशेषतो निवेदनीयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

त्वां कुत्र पूजयेदित्यपेक्षायामेकादश पूजाधिष्ठानाभ्याह । सूर्यं
इति ॥ ४२ ॥

तत्र तत्राधिष्ठितं स्वेष्टदेवं केन प्रकारेण पूजयेदित्यपेक्षा-
यामाह । सूर्यं इति त्रिभिः अग्न्या विद्यया सूर्यैरुपस्थानमस्का-
रादिना यवसादिना सृणु प्रदानकण्डवादिभिः ॥ ४३ ॥

बन्धुसत्कृत्या स्वीयवन्धाविवासकिपूर्वकसम्मानेन हृदि च
स्वहृदसाकाशे ध्यानेन मुख्यधिया प्राणोऽयं मुख्य इति बुद्ध्या
तोषे द्रव्यैर्जैष्वपुःपतुल्यस्यादिभिः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतचिन्तामणिप्रदीपः ।

आत्रासु रथयात्राप्रसूतिषु वलिविधानं पुष्पोपहारविस्म-
पणं तच्च सर्ववार्षिकेषु पर्वेषु प्रतिवर्षं तत्प्रतिष्ठितम् ॥ ३७ ॥

शकौ स्वतः अशकौ मागवतान्तरेः सभूयोद्यमः ॥ ३८ ॥

सैकः सूर्यमग्निजैः प्रोक्ष्य मण्डलानां सर्वतोमद्रादीनां
वस्त्रं कथापनम् ॥ ३९ ॥

निवेदितमन्त्रस्यै समर्पितं दीपावलोक्तमपि मे नोपयुज्यताम्

विष्णोर्निवेदितान्नेम यष्टव्यं देवतामृतम् ।

पितृभ्यश्चैव तदेवं तदानन्त्याय कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्यात्तस्यै परमात्मने ।

रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशमागिनः ॥

इत्यादिवचनेऽपः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

मद्विशङ्केत्यनेनोपदिष्टानि स्वविज्ञानाभ्याह । सूर्यं इति हे मद्र । "दानं
मानसमेतं ज्ञानमगर्वं समान्वितं सौमं सत्यं प्रियवाक् सहितं
चतवारि यत्र स चतुर्मेद्रः" इति महाभारते चतुर्मेद्रश्चतुर्गुणम्
पूजापदानि पूजाधिष्ठानानि ॥ ४२ ॥

अग्न्या विद्यया आसत्येत्यादिकुर्यात् ॥ ४३ ॥

मुख्यधिया प्राणबुद्ध्या ॥ ४४ ॥

स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ।

क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम् ॥ ४५ ॥

धिष्यधेष्वेष्टिविति मद्रूपं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ।

युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्घ्येत्समाहितः ॥ ४६ ॥

इष्टापूर्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः ।

लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ॥ ४७ ॥

प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्धव ! ।

नोपायो विद्यते सध्युद्धं प्रायणं हि सतामहम् ॥ ४८ ॥

अधैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन ! ।

सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

संपूर्ण वार्षिक पर्वों में यात्रा बलि का विधान करना वैदिक पञ्च संस्कार पूर्वक अष्टाक्षर तथा तान्त्रिकद्वयमन्त्रादि ग्रहण पूर्वक कीर्त्तना खेना मेरे एकादशी जन्माष्टमी आदि व्रतों का धारण करना ॥ ३७ ॥

मेरी मूर्ति के स्थापन करने में भस्म रखनी एकेका अथवा औरों के साथ मिलकर मंदिर का उद्यम करना वाग धनीका पुष्प वाटिका ग्राम मंदिर कर्म में उद्यम करना ॥ ३८ ॥

मंदिर का मांजन करना क्षीपना सेचन करना रंगवल्ली से मंडल बनाना निष्काम होकर दास की नई मेरे मंदिर का कार्य करना ॥ ३९ ॥

अभिमान नहीं करना दम्भ नहीं करना क्षिप्र बुद्धे पुण्य का नहीं कहना शोषकादिक भी मेरे अपेक्ष करे पीछे उसमें अपना स्वाध नहीं रखना ॥ ४० ॥

जो जो वस्तु लोक में अव्यत दृष्ट होवे और सपने को प्रति प्रिय लगे परंतु शास्त्र में निषिद्ध न होवे तो वस्तु वस्तु का मेरे को अपेक्षा करे तो अनंत फल की प्राप्ति होवे ॥ ४१ ॥

हे भद्र ! उद्धवजी सूर्य भस्म ब्राह्मण गुरु वैष्णव आकाश वायु जल पृथिवी आत्मा संपूर्ण प्राणि मात्र इतने सब मेरे निमित्त से पूजा करने के स्थान हैं ॥ ४२ ॥

हे उद्धवजी सूर्य में वेद मन्त्रों के द्वारा उपस्थान से पूजन करे आग्नि में हविष से मेरा पूजन करे उद्धम ब्राह्मण में आतिथ्य भोजनादिक से गहन में वांस जल आदिक से ॥ ४३ ॥

वैष्णव में बंधु सरीका पूर्ण सरकार से हृदयाकाश में

ध्यान करके वायु में मुख्य प्राण की दृष्टि से जल में तपेण पुष्पादिकों से मेरा पूजन करे ॥ ४४ ॥

औधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

स्थण्डिले भुवि मन्त्रहृदयैः रक्षयमन्त्रस्यासैः ॥ ४५ ॥

सर्वाधिष्ठानेषु ध्येयमाह । धिष्यधेष्विति । इत्यनेन मन्त्रप्रकाश-
रेण येषु धिष्यधेषु ॥ ४६ ॥

उक्ताया भक्तेः फलमाह । इष्टापूर्तेति । सद्भक्ति इहां भक्तिम्
अस्या भक्तेरन्तरङ्गसाधनमाह । इत्थं मत्स्मृतिः साधुसेवया
भवति । यद्वा स्मृतिज्ञानस्य ततश्च हृदभक्तिरतः पुंसः साधुसे-
वया मज्जानं भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ज्ञानभक्तिमार्गोक्तौ तत्र ज्ञानमार्गादपि भक्तिमार्गः सेव्य
इत्याह । प्रायेणेति । सत्सङ्गेन यो भक्तियोगस्तेन विनोपायः-
संसारतरणो न विद्यते सत्सङ्गेनेत्यत्र हेतुमाह । हि यस्मात्सतामहं
प्रायेण प्रकृष्टमय्यमाभयः प्रतः सत्सङ्गो मय्यन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इदानीं सांख्ययोगादीनि साधनान्तरसंख्यपेक्षाणि सव्यभि-
चारानि च सत्सङ्गस्तु स्वतन्त्र एव समर्थः फलाव्यभिचारीचेति
वर्णयितुमाह । अथेति । एतद्वक्ष्यमाणं परमं गुह्यमतः शृण्व-
त्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

औधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिचिरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

रहस्यमन्त्रन्यासैः उँ हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै
षष्ठ कवचाय हुमिति गौण्यमन्त्राणां पृथिव्यां स्थापनैः आत्मनि
देहे आत्मानं त्वंपदायं मयं ममात्मा तदधिष्ठानमिति बुद्ध्या
भोगैर्भजेन क्षेत्रज्ञमन्त्राभिरूपं मां सर्वभूतेषु असुखदुःखयोः
समत्वं हृदया यजेत ॥ ४५ ॥

सर्वाधिष्ठानेषु सूर्यांशोकादशसु अथ सर्वत्र चतुर्भुजरूपः
ध्याने सत्यपि पूजाप्रकारस्य द्वैविध्यं गवादिषु तु मन्दिरस्य-
पादिना यथा तदधिष्ठातृप्रतिमायाः परिचर्या स्वास्तयेव कव-
चादिना परिचर्या हृदयाकाशजज्वाला तु साक्षात्तदधिष्ठा-
तुरेवोपासनेति यवसादेरभेदत्वेन चतुर्भुजसम्प्रदानकत्वाऽऽसम्भ-
वात् ॥ ४६ ॥

उक्तायाः साधनरूपायाः भक्तेः फले प्रेमलक्षणां भक्तिम्
अवेष्टयन्नेन सत्तमस्कन्धोक्तानि अग्निहोत्रदशंपौर्णमासचातु-
र्मास्यपशुयामवैश्वदेववह्निहरणायुचरन्ते पूर्यन्नेन सुरा-
लेयारामकूपवापीनडागप्रपाशसत्रायुचरन्ते तत्राग्निहोत्रादीनां
भक्तौ प्रवेशोऽन्वन्तर्यामिरूपभगवदधिष्ठानत्वेनाग्न्यादिसन्त-
र्पणाय कृपारामादीनाञ्च तत्परिचर्यायै क्रियमाणात्वात् तत्र
प्रवेशः अस्या इडायाः अन्तरङ्गसाधनं मुख्यं सत्सङ्गः मत्-
स्मृतिः इडा भक्तिः एकाङ्गरूपायाः स्मृतेः साधनैर्भक्तिषाञ्चकत्वं
साधनिकमतो यद्वेति स्नातमत्र साक्षात्कारः ॥ ४७ ॥

तत्र मार्गद्वयमध्ये प्रायेणोति ब्रितके कक्षा सर्वत्र साधा-
रणेनेति भक्तियोगस्य विशेषणम् ॥ ४८ ॥

साङ्ख्ययोगादीनीत्यादिना अमोरीनां परिग्रहः तत्र साङ्ख्ये
वैराग्यादिसाधने योगः समाधिर्यमाद्यपेक्षः धर्मादीन्यापि अन्तर्द्वेषा-
द्यपेक्षाणि सव्यभिचारीणि भक्त्यभावे फलव्यभिचारवन्ति च
स्वतन्त्रः वैराग्याद्यनपेक्ष एव साध्यं जगत्पितुं समर्थः फले
भगवत्पसादलक्षणेऽव्यभिचारी च अथ अत एव परमं गुह्यम् अतो
गुह्यत्वात् कृष्णसुहृत् व्रजसन्देशमापण्यलक्षणादित्यस्यां सखा
यन्त्रयाशून्यमिष्वृत्तिमान् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपने टिप्पणी

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

भोगैरात्मानमात्मनीति व्रतं विना नात्मा क्लेशयितव्य इत्यर्थः ।
समत्वं रागद्वेषादित्यम् ॥ ४५ ॥

एषु सूर्यादिषु धिष्येषु स्थानेषु ध्यायन्नेदित्यन्वयः
॥ ४६-४८ ॥

गुह्यं श्रुतिवचनैः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतवैवाख्ये एकादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भारववाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूरात्मैवत्र भूशब्देन संक्राज्जादिमण्डलसंस्कृतो देशो विव-
क्षितः तदाह । स्थण्डिल इति । मन्त्रहृदयैर्मन्त्रमन्त्रहृदयाद्युत्तमन्त्र-
न्यासैरात्मनि स्वरिमन्त्रात्मानं मां भोगैः शास्त्राविरुद्धकामैर्लैत-
व्रतं विना नात्मा क्लेशयितव्य इत्यर्थः । सर्वभूतेषु देवमनुष्यादि-
शरीरेषु क्षेत्रज्ञं जीवशरीरकं मां समत्वेन रागद्वेषादिरहित्येन
यजेत ॥ ४५ ॥

एतेषु सूर्यादिषु धिष्येषु स्थानेष्वपि मद्रूपमेव ध्यायन्नेमा-
हितोऽवहितचित्तः समत्वेन ॥ ४६ ॥

किञ्च इष्टं वैदिकं कर्म पूर्वं स्मार्तं तयोः समाहारस्तेन यः
समाहितो मामेष यजेत सोऽपि मल्लिकादिदर्शनादिकृदिव मयि
सङ्गतिं प्रेमात्मिकामविच्छिन्नां भक्तिं लभते उक्तसर्वलक्षणोप-
कृता सङ्गतिः साधुसेवाफलमेवेत्युपसंहरति । मत्स्मृतिः साधुसे-
वयेति । मत्स्मृतिर्भक्तिः सत्सङ्गमूलेव ॥ ४७ ॥

न ततोऽन्यः कश्चिन्मत्प्राप्त्युपायो विद्यते इत्याह । प्रायेणोति ।
हे उच्छ्व ! सत्सङ्गलब्धेन भक्तियोगेन विना समीचीनो मत्प्रा-
प्त्युपायो न विद्यते प्रायेणोत्यनेन कश्चिन्मत्प्राप्त्युपायो न विद्यते
सत्सङ्गलब्धत्वं च विवक्षितं सत्सङ्गेनैव हेतुमाह । हि
समाह्वं सतां प्राप्याम सपाय उपेयश्च इत्येव इत्यनेनैव लयन-
मिति व्युत्पासिद्वयस्य विवक्षितत्वादुपायोपेयभावेनाभितोऽहं
तदधीनः सत्सङ्गादिव मद्रूपीकार इति भावः ॥ ४८ ॥

अथेत्यं निरूपितसङ्गसमक्षियोगस्य दुष्करत्वाभिप्रायमाह य-
प्राप्यामित्यनेन सूचितं ज्ञानशीलरूपोपायं न्यासयोगं विवक्षु-
स्तावत्तस्य परमगोप्यत्वमधिकारिविशेषावैशेष्येदृशत्वं च स्वा-
पन्नं शुश्रूषामुत्पादयैश्च तत्फलं प्रतिजानीत । अथैतदिति ।
सुगोप्यस्याप्युक्तो हेतुतत्त्वोपात्तं श्रुत्यः सुहृत्सखेति विशेषण-
त्रयम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्भारववाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मन्त्रहृदयेनमोऽन्तेर्मन्त्रैः आत्मनि स्वशरीरे मनसि वा आत्मा-
नमस्तर्थाभिर्यां क्षेत्रज्ञं जीवान्तर्थाभिर्यां सर्वभूतेषु समत्वेन एक-
प्रकारेण विकारमन्तरेण स्थितं भोगैः स्वगन्धादिधनैः भोगो
राज्ये धने सौख्ये इति आत्मशब्देनात्र जीवः किं न स्वास्तस्य
पूजनस्य तन्त्रेषु विहितत्वात् क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यात्मा संसारी
त्येतनो अत इत्यभिधानाद्येति चेन्न—

“आत्मनिस्थो हरिः पूज्य आत्मनामाश्रयादिकैः ।

तत्सम्बन्धादात्मशब्दो जीवस्याप्युपचारत इति ॥

वचनादात्मा मुख्यो हरिरेवेति ह्यासते तत्र विधानस्य हरैराधिष्ठान-
त्वेन पीठाचनवत्तद्वचनोपपत्त्या साधकत्वात् ॥ ४५ ॥

एतेष्वधिष्ठानेषु स्थानप्रकाशमाह । धिष्येष्विति । धिष्येषु
स्थानेषु ॥ ४६ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

पूजाफलमाह । इति ॥ ४७ ॥

प्रायेणोत्पन्नारण्यं साङ्ख्येन यथाविधानेन सतां प्रकर्षणाय-
नमाश्रयः ॥ ४८ ॥

उत्तराध्याये षड्विंशत्यार्यामाश्रयं कथयति । अयेति । वक्तव्ये
हेतुमाह । भूय इति । ज्ञानेन भूतं योग्यः सु पूजितं हृन्मनो
यस्य सुहृद आपदि हितकर्तृत्वात्सखा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयश्वजतीयकृतपदरत्नावली

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अयं समात्मा तदधिष्ठानमिति बुद्ध्या भोगैरित्यादिचेष्ट-
मन्तर्यामिणी मां सततवेन सुखदुःखयोः स्वयोः समत्वद-
ष्ट्या ॥ ४५ ॥

विष्येति सत्र सर्वत्र चतुर्भुजस्यैवानुसंधाने सत्यपि त्रिधा
भक्तिः प्रकाशिष्ठानपरिचर्यैवाधिष्ठानुपासनालक्षणा मन्दि-
रूपनादिना तदधिष्ठानमिति प्राया इव यथा वैष्णवे चन्द्रो-
रुक्मा गोश्वरूपसादिनित्यादि कतो चन्द्रोत्तमकारो वैष्णवाविष-
यकः ईश्वरे तु प्रभुमात्र उपविश्यते ईश्वरे तदधीनैवित्यादौ ।
तथा गोश्वप्रदानकमेव सर्वसादिभोजनदानं श्रुज्यते न तु श्री-
सुभुजसंप्रदानकम् प्रमद्वत्त्वात् यथादिष्टतमं लोक इत्यादिपूर्व-
मुक्तम् अथान्या तु साक्षादधिष्ठानरूपासनालक्षणा यथा हृदि खे-
धाननिष्ठया तोषे द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैरित्यादि अत्राग्न्यादौ तद-
न्तर्भाविकरूपस्यैव स्थितं कार्यं न जातुनिजप्रमत्तसाविशेषाभ-
यस्वाभीष्टरूपविशेषस्य सत् सर्वथा परमसुकुमारत्वादिवुद्धि-
जनितया प्रीत्यैव सेवनीयः यद्योक्तं श्रीमद्भगवतेव वस्त्रोपवीता-
मण्येत्यादि तेषां तथा भक्तिरीत्या परमेश्वरस्यापि तथा बुद्धिः
अयते यथा नास्तीति ।

भक्तिप्राप्तौ हृषीकेशो न भवेत्पर्याप्तुराः ।

भक्त्या संपूजितो विष्णुः प्रवृत्ताति समीहितम् ॥

जलेनापि जगन्नाथः पूजितः फलेवाहा हरिः ।

परितोषं प्रसन्नाशु तृष्णायाः सुजलेयमेति ॥

अत्रैव दृष्टान्त उपजीव्यः धैर्यलो बोधश्च यथा मीमे जल-
स्पर्शपूजा महास्ता वर्षासु निम्बिता पदुके गारुडे ।

शुचिशुक्रगते कथि वे ऽर्चयिष्यन्ति केशवम् ।

जलस्य विविधैः पुष्पैर्मुच्यन्ते समयातनात् ॥

घनागमे प्रकुर्वन्ति जलस्य धे जनाईनम् ।

ये जना नृपतिभेष्ट ! तेषां वै नरकं भ्रूयमिति ॥

एवमन्यत्रापि परिचर्याविधौ तत्सदृशकालसुखदानि
शतशो विदितानि तद्विपरीतानि निषिद्धानि च विष्णुप्रेमले-
खिण्योः सर्वतुल्ययोः चेति अत उक्तं यथादिष्टमिति तथा तत्र
तत्रेष्टमन्त्रज्ञानस्थानं च सर्वतुल्यसुखमनोहररूपरसगंधस्पर्श-
व्यमयत्वेनैव ध्यातुं विदितमास्तं अन्यथा तत्तदाप्रदवैयर्थ्यं स्यात्-
तस्मादग्न्यादौ तत्सदृशतर्थाभिरूप एव भाव्य इति स्थितम् ॥ ४६ ॥

[७७]

इष्टापूर्त्तेनेति । अत्रेष्टशब्देन सप्तमस्कन्धोक्तरीत्याग्निहोत्र-
दशंपौर्णमासचातुर्मास्यभागपशुभागवैश्वदेवशलिहरशान्युच्यन्ते
पूर्तशब्देन सुराख्यारामकूपवापातडागप्रपाजसत्रायुच्यन्ते एवमु-
क्तप्रकारेणैष्टापूर्त्तेन यो मां यजेत स मत्स्मृतिस्तत्र साधुसेवमा
सतां प्रसंगेन सद्भक्तिम् अन्तरङ्गभक्तिनिष्ठां प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्राग्नि-
होत्रादीनां भक्तौ प्रवेशोऽन्यन्तर्थाभिरूपमगवदधिष्ठानत्वेनाग्न्या-
दिसंतर्पणात् कूपारामादीनां च तत्परिचर्यायै क्रियमाणात्वात्तत्र
प्रवेशः ॥ ४७ ॥

प्रायेणेति वितर्के यद्वा सर्वत्र साधारणेन भक्तियोगेन
विना उपायो न विद्यते तत्त्वज्ञानरूपोपायः सत्संगेन विना
न विद्यत इत्येवार्थः तत्र हेतुः प्रायेणम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीयकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्थायिद्वये प्रालिप्तसंस्कृतायां भुवि मन्त्रद्वयैः रहस्वमन्त्र-
त्यसैः आत्मनि देहे आत्मानं जीवं भोगैर्ये समात्मापि सत्प्र-
भोगैरधिष्ठानमिति बुद्धयैव रहस्यभोगेन तु बोधेन सर्वभूतेषु क्षेत्र-
मन्तर्यामिणीं यजेत ॥ ४५ ॥

इत्येषु इत्यनेन प्रकारेण एषु विषयेषु चतुर्भुजमिति प्राप्ति-
कत्वेनोक्तं वस्तुतः श्रीरामाद्युपासका अपि स्वस्वमन्त्रध्वेयं स्वरूप-
मेव ॥ ४६ ॥

इष्टापूर्त्तेनेति इष्टे हविषाग्नी यजेत मामित्युपलक्षितं पूजा-
दिकं पूज्यं उद्यानोपवनेत्याद्युक्तं तेन सद्भक्तिं सतीमुत्तमां प्रेम-
क्षणां मत्स्मृतिः मत्कर्तृका स्मृतिः साधुसेवयेति यस्तु साधू-
नाधिक्येन लेखते तत्त्वदे सदा स्मरामीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ज्ञानभक्तिमार्गोक्तौ वस्तुतस्तु संसारतस्याद्युपेयवस्तुना
भक्तिरेवोपाय इत्याह । प्रायेणेति वितर्के इति सन्दर्भः यद्वा
सत्सङ्गेन हेतुनैव यः प्रायेण भक्तियोगस्तेन विना नोपायो
विद्यते प्रधानमूला केवला चेति द्विविधा भक्तिः साधुसङ्गेनैव
भवेदिति व्याख्यातमेव । यत्र मोक्षसाधकं भक्तिमिमे ज्ञानं
तत्र शुणभूता भक्तिर्या सा तु साधुसङ्गे विनापि भवेदित्य-
तोऽत्र प्रायप्रदणं तस्या भक्तेः तज्ज्ञानमेव कारणं यथा कर्षक-
स्य करणानादिना यत्पृथ्वीश्वरोपासनं तस्य कारणं कृषिरेव
अन्वया तस्या वैफल्यमिति प्रथमस्कन्धे एव व्याख्यातम् एवं
च यत्कर्माभियेत्तपसेत्यादिभगवदुक्तेर्ज्ञानादिकं विनापि भक्तिः
सर्वफलदात्री सत्त्वा तु विना ज्ञानादिकं न मोक्षदिसाधक-
मिति तत्र तत्रापि भक्तिरेव तत्सर्वफलदायिनी व्याख्येयत्वतोऽन्य
उपायोऽज्ञागलस्तनस्यापेनैवेति केचिदाहुस्तत्रैवं भगवदुक्तिरपि
प्रमायाम् —

तापत्रयेणाभिहृष्य घोरे सन्तप्यमानस्य भगवद्वनीह ।

पश्यामि नान्यच्छरणं तत्राङ्घ्रिद्वन्द्वतपत्राक्षसुतामिषर्षादि ॥

त्युद्धवोक्तिरपि संसारविश्वभुमिदुस्तरमुत्तितीर्तानोऽन्यः पश्वो
भगवतः पुरुषोत्तमस्य । छिन्नाकारसमिषेयमन्तरेण पुत्रो
भवेद्विविधसुखदवादितस्येति शुकोक्तिरपि —

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किंवा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि ।

किंवा भेषोमिरत्यैश्च न यत्रात्मप्रदौ हरिः ॥

इति नारदोक्तिरपि सम्पक् प्रापण्य सम्यक् प्रकृष्टमाश्रयः ॥ ४८ ॥

ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युतेति स्मृतै-
स्तुभ्यमहमनन्धप्रकाशमपि वस्तु वचमीत्याह । अथैतादिति ।
सांख्ययोगादीनि साधनान्तरसम्पेक्षाणि सव्यभिचारीणि च
सत्सङ्गस्तु स्वतन्त्र एव समर्थः फलाव्यभिचारी चेति स्वामि-
नारणाः ॥ ४८ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिययां मकचेतसाम् ।

एकादशे सङ्गतोऽत्रैकादशः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्थण्डिले भुवि मन्त्रद्वयैः रहस्यमन्त्रन्यासैः तत्प्रकारः
गोपालतापन्यादिव्याख्यानदौ द्रष्टव्यः ॥ ४९ ॥

एतेषु सूर्यादिषु चतुर्भुजमित्युपलक्षणम्—

द्विभुजं ज्ञानमुद्रादयं चनमालिनमीश्वरम् ।

दिव्यालङ्कारोपेतं रत्नपङ्कजमाश्रितम् ॥

गोपगोपीगवादीनां सुरदुर्मलताश्रितम् ।

चिन्तयेन्नतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरिति ॥

श्रुत्युक्तस्य द्विभुजस्यापि ॥ ४९ ॥

इष्टापूर्तेन कर्मणा यो मामेव यजेत् तस्य साधुसेवया
मत्स्मृतिर्मेद्विषयकं ज्ञानं ततः स मयि भक्तिं लभते इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥
हे उद्धव ! प्रायः सत्सङ्गेन लब्धो यो भक्तियोगस्तेन विनो-
पायः मत्प्राप्त्युपायो न विद्यते यतः सतां प्रापण्यं प्रकृष्टमयन-
माश्रयोऽहमेव सत्सङ्गादपि कस्यचित् मङ्गकिर्न भवतीति भक्तै-
र्दौर्लभ्यसूचनाय प्रायोक्तिः ॥ ४८ ॥

एतद्वक्ष्यमाणं सत्सङ्गप्रभावं परमं गुह्यं वक्ष्यामि त्वं मे
सुहृत्सखापि सख भूयः अतः शृणु ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

पृथिवी की वेदी परमन्त्रों के न्यासों से उसमें सात्त्विक
प्रिय भोगादिकों से आत्मा में सम्पूर्ण भूतों में चैत्रज्ञ रूप
परमेश्वर जान कर सम दृष्टि से मेरा यजन करे ॥ ४७ ॥

इन सब स्थानों में शंख चक्र गदा पद्म धारण किये
हुये चार भुजा वाले शांत मेरे स्वरूप को ध्यान करके साव-
धान होकर भर्चन करे ॥ ४८ ॥

इस प्रकार से यज्ञादिकों से या मंदिर प्रतिष्ठादिक से
जो सावधान चित्त होकर मेरा यजन करता है वह मेरे
विषे उत्तम भक्ति को प्राप्त होता है और यदि इसी प्रकार
साधु सेवा भी करे तो उसको सदा काल मेरा स्मरण
बना रहता है ॥ ४७ ॥

हे उद्धव ! प्राय करके भक्ति योग के बिना सत्पुरुषों के
संग बिना मुक्ति का उसमें सहज उपाय दूसरा नहीं है
क्योंकि सत्पुरुषों का तो केव मैं ही आश्रय हूँ ॥ ४८ ॥

हे यदुनन्दन ! तुम भ्रष्टा से सुनते हो तिस से जब मैं
एक परम गुप्त बात भी कहता हूँ क्योंकि तुम हमारे भूत-
भी हो सुहृत् भी हो सखा भी हो ऐसा न होता तो नहीं
कहते ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे एकादशाध्यायः

भाषा टीका समाप्ता ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

—:—:—:—

श्रीभगवानुवाच ।

न रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म एव च ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा ॥ १ ॥
व्रतानि यज्ञश्छदांसि तीर्थानि नियामा यमाः ।
यथाऽवरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गपहो हि माम् ॥ २ ॥
सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ।
गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चाराण्यगुह्यकाः ॥ ३ ॥
विद्याधरा मनुष्येषु वैद्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्यजाः ।
रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन् युगेऽनघ ! ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

द्वादशे साधुसङ्गस्य महिमा वर्णितः पुरा ।

कर्मानुष्ठानतत्यागव्यवस्था च ततः परम् ॥

न रोधयति न वर्शिकरोति योग आसनप्राणायामादिः
साङ्ख्यं तत्त्वानां विवेकः धर्मः सामान्यतोऽहिंसादिः स्वाध्यायो
वेदज्ञः तपः कृच्छ्रादि त्यागः संन्यासः इष्टापूर्तमिष्टं च पूर्तं
च तत्रैष्टमभिहोत्रादि पूर्तं कूपारामादिनिर्माणम् दक्षिणाशब्देन
सामान्यतो दानं लक्ष्यते ॥ १ ॥

व्रतानि एकादशुपवासादीनि यज्ञो देवपूजा, छन्दांसि
रहस्यमन्त्राः अवसन्धे वर्शिकरोति ॥ २ ॥

यातुधाना राक्षसाः ॥ ३-४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

दीपिकादीपिनी दिप्यन्ती ।

ततः परं साधुसङ्गमहिमावर्णनानन्तरम् ॥ ० ॥

न रोधयतीति युगमकं यथा सत्सङ्गे मां वर्शिकरोति तथा
योगादयो नेत्युक्त्या तेषां किञ्चिद्वर्शिकुर्वन्तीत्यायातं तथाच
भक्तिमिमा एव ते द्वेयाः न साधारणाः अतएव व्रतान्येका-
दश्यादीनि ति टीकाकृद्भिर्व्याख्यातं न चैतावता नित्यव्रतानाम-
कर्तव्यत्वमसङ्ग इति वाच्यम् एकस्य फलाधिक्यप्रयोजनस्य
नित्यत्वनिराकरणयोगात् कर्माधिकारिणः विप्रमुखद्वतप्रसङ्ग-
यामिहोपापरित्यागवत् भक्त्याधिकारिणश्च भक्तपूजाधिक्यत्व-
भवणात् द्वयस्यैवाऽपरित्यागवत् तत्त्यागायोगश्च अन्यथा
वेद्यादौ यदि भुञ्जीत एकादश्यां प्रमादतः । विषयवर्जनं वृथा

तस्य नरकं घोरमाप्नुयादिति गौतमीयादि वचनव्याकोपः
स्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

सत्सङ्गेनेति सार्द्धयुगमकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीसुबर्चनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

न रोधयति हृदिस्थं न करोति न वर्शिकरोतीति यावत् ॥ १-४ ॥

श्रीमद्गीतासववाचार्यकृतभागवतलक्ष्मणचन्द्रिका ।

इत्थं बहुङ्गके बहुषयः काष्ठादिसाधये दुष्करे भक्तियोगे
उपदिष्टे तत्साध्यतल्लिप्साऽशक्तिश्यामाविद्यमानसमुद्धवमावह्य
सुकरोपायमात्मनिःक्षेपापरपर्यायं न्यासयोगात्मकं क्षत्रीयांसं विव-
क्षुस्तावत्तस्यानितरोपायसाध्यसाधनत्वव्यापनाय कैमुत्यनयेन तदु-
पायनिष्ठसत्सङ्गतेरेवानितरसाध्यसाधनतामाह । नेति । मां न
रोधयति न हृदिस्थं करोति न वर्शिकरोतीति यावत् । योगः
वर्णाभिमोचितकर्मयोगः प्राणायामयोगो वा सांख्यं प्रकृतिवि-
विकारलोपासनं धर्मः अहिंसादिरूपः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तपो
उत्तशनादि इष्टं यागादि वैदिकं कर्म पूर्तं समाप्तं तयोः समा-
हारः त्यागः सामान्यतो दानं दक्षिणा कृत्वादिषादशुपवासाथी
दानम् ॥ १ ॥

व्रतान्येकादशुपवासादीनि यज्ञाः पञ्च महाव्रताः छन्दांसि
रहस्यमन्त्राः तीर्थानि गङ्गादीनि नियमाः शौचाचमनादयः ।
यमाः वाह्याभ्यन्तरेन्द्रियनियमनोपायाः यथा सत्सङ्गे मां वरुन्धे

श्रीमद्विराघवाचायंकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

वशीकरोति तथैते मां नावरुन्धते कुतः हि यस्मात्सत्सङ्गः
सर्वसङ्गापहः मनसः सर्वेषु मद्बर्णितारिक्तेषु सङ्गमपहन्तीति
तथा मनसः सर्वसङ्गापहारेण मदेकसङ्गापहः योगादयस्तु नैव
विधा इति भावः ॥ २ ॥

यद्यपि योगसांख्यादीनां चित्तनैर्मह्यैकाग्रतापादनद्वारा
भक्तियोगोत्पादनेन तद्द्वारा भगवद्वशीकारकारणत्ववत्सत्सङ्गत-
रपि गुरुपसत्यापादनादिप्रणाल्यैव तद्वशीकारकारणत्वं न साक्षा-
दिति न विशेषस्तथापि सत्तामात्मनां कथा चित्तसम्बन्धिनां च
स्वविद्यामाहात्म्यप्रसन्नपरमपुरुषसङ्कुलपेन मोक्षकत्वप्रतिपाद-
नाय यथावच्छेदं सत्सङ्ग इत्युक्तं तदाह । सत्सङ्गेनति । सतः-
सङ्गः समग्रश्च स च सङ्ख्यायानिवेश्यतत्तदभिमानविषयदेशप्रम-
वत्त्वमद्वयनस्पर्शनादिविवेकवशादिकेपेण बहुविधः "नास्त्वाम्भ्यावि-
कुर्वे भवती"ति श्रुतेः—

स च स्पृशति पाणिभ्यां सं ये पश्यति चक्षुषा ।

स्वास्वराद्यपि मुच्यन्ते किंपुनर्माधवा जनाः ॥

इहामिमुक्तोक्तं वातुभाना राज्ञसाः नागा गजाः ॥ ३ ॥

रजस्तमःप्रकृतश्च इत्यनेनात्यन्तमोक्षोपायशून्यत्वमभिप्रेतम् ॥३॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानपूर्विका भक्तिरेव परमपुरुषार्थोत्तरङ्ग-
मितीममर्थं समयेवते तत्राहो गुणोत्कर्षज्ञानानुरक्तयोगाक्षीनां
विशेषितपुरुषार्थसाधनत्वं न भवतीत्याह ॥ न रोषयतीति ॥ योगो-
त्त्वानं रोषयति वशीकरोति । त्यागो दानं यथा मयि सङ्गः
गुणसम्प्राप्तिर्भक्तिपूर्विका सर्वपूर्णगुणत्वमतिर्बया मामवरुन्धे-
वशीकरोति तथा योगादयो न रोषयन्ति—

सङ्गस्तु गुणसम्प्राप्तिर्गुणवत्त्वेति निश्चयात् ।

स चेकरो भवेत्तेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

अपरोक्षदर्शोऽतुमवेत्स स्वाद्यदि समः ।

अन्वया सुखमात्रेव मद्दृष्टिर्मात्रकारणमिति ॥

वचनमुक्तं प्रचार्यः नतु सत्सङ्गमात्रम् ॥ १—२ ॥

भगवान् उक्तमर्थं प्रख्यापयति । सत्सङ्गेनति । दैतेषाः प्रवृत्ता-
दादयः बहुषो मत्सङ्गेन मत्पदं प्राप्ताः तेषां लोको वृत्तः भवति-
कोऽप्रभूता मिथुः वातुभानाः इत्याद्युक्तं शृङ्गप्रादिकतया दर्श-
यितुं विभीषण इत्यादिषु पुनर्वचने योग्यं तुलाधारः मयो
नामा शूद्रः तं गोपवाक्यो मामुपागता इत्यन्वयः ॥ ३—४ ॥

श्रीमज्जीवगोश्यामिकृतकमसन्दर्भः ।

अथ सर्वस्वैव भागवतचिह्नधारिमात्रस्य न यथायोर्यं सेवा-
विश्रानं तत्र महाभागवतसेवा द्विविधा प्रसङ्गरूपा परिचर्या-
करा च अत्र प्रसङ्गरूपा ॥ न रोषयतीति । पूर्वाभ्यासान्ते मत्-
स्मृतिः साधुसेवयेत्यनेन सत्सङ्गस्य सेवापेक्षत्वमुक्तं अतः तस्य
स्वातन्त्र्येण यथेष्टफलवात्त्वं सर्वापेक्षया परमसामर्थ्यं वक्तुं
परमगुणत्वमुपदिष्टम् अप्येतद्विद्यादिना तद्वत्तत् परमगुणत्वमाह । न
रोषयतीति शुभकेन । अत्र तु द्विविधो भेदो नामि-

त्याहो अग्निहोत्राद्युपलक्षितं पूर्वमुद्यानोपवनाकीडत्याद्युपलक्षितं
द्वयं ततश्च यथा सत्सङ्गे मामवरुन्धे वशीकरोति तथा
योगो न साङ्गवमिषादिकोऽन्वयः ततस्तेऽपि किञ्चिद्वशी-
कुर्वन्तीत्यर्थेन भगवत्परा एव इत्याः न साधारणाः अतएव
व्रतान्येकादश्यादीनीति टीकाकारः नचैतावता तेषां निवृत्तानां
वैष्णवव्रतानामकसंयत्वे प्राप्तेन एकस्य फलान्तिगुणसामर्थ्य-
प्रशंसयेतरस्य नित्यत्वनिराकरणायोगात् तथा कर्माधिकारिणाः
नर्ह्यप्रमुखतोऽयं वै भगवान् सर्वेष्वभुक्त इत्यनेन द्विविधा राजन् ।
यथा विप्रमुखं हुतैरिति अत्रापि पूर्वोक्तमग्निहोत्रादौ न ज्ञे-
यित्वाहि विधि न परित्यक्तुं शक्नुवन्ति तद्वत् भक्त्यधिकारि-
णाश्च यथा मद्भक्तपूजाऽधिकृतं भूत्वापि होतृत्वान्तरं निष्ठा-
तया प्राप्तौ भगवत्पूजां त्यक्तुं न शक्नुवन्ति तद्वदिति अतः
एव षडभिर्मात्रोपवासेस्तु यत्फलं परिकीर्तितं विष्णोर्नैवेद्य-
सिक्केन तत्फलं भुञ्जतां कलावित्यपि न बाधकम् एकादश्यादौ
हि नित्यत्वेऽप्यनुष्ठाङ्गकमेव महाफलवत्त्वं तत्र तत्र गतम् अतएव
नित्यत्वकरणाद्यमपि तादृशवैष्णवं व्रतमपश्यमेव कसंय-
मित्यागतं नित्यं वैष्णवव्रतैवाहिकं एकादश्यादीनचैनप्रसङ्गं
किञ्चिद्वशीकृत्यामः अतः पूर्वाभ्यासे टीकाकारेणैव आश्रयेव
गुणान् होतृत्वान्तरं विवेकादश्यादौकाह्यनुपवासानि-
वेद्यभाज्यादौ वै भक्तिविरुद्धा भर्मास्तान् सत्यजैरुच्यं
इत्युक्तं प्रथमे श्रीमद्भगवद्विष्टिरसम्भावे भगवद्भर्मानित्यत्र हरि-
तोषणान् द्वादश्यादिनिषमरूपानिति व्याख्यातं व्रतानि चैव
हरितोषणादीनाञ्च तृतीये एकादश्यादीनीति अतएव भगवन्महा-
प्रसादेकव्रतस्य श्रीमदम्बरीषस्य सत्किंमोक्षोपायारक्षणमा
तदेव निश्चायते अतएव श्रीगौतमेनापि निश्चीनं स्वतन्त्रं विहितं
वैष्णवो वकिं भुञ्जतां एकादश्यां प्रसादतः । विष्णवर्चनं कृत्वा
तस्य तथैकं धारयानुयादित ॥ १ ॥ २ ॥

अथ मत्सङ्गतमनुसरामः वशीकरयामत्र द्विविधं मुख्यं गौणञ्च
तत्र मुख्येन प्रेम वक्ष्यते अस्वैवमङ्ग भजतां भगवान् मुकुन्दो
मुक्तिं ददाति किञ्चित् सम त भक्तियोगमिति न्यायेन । अतएव
गौणेनाप्यत्र फलं तत्र मुख्यं श्रीगोपवाक्यो गौणं वायादौ
कसर एव स्वीकरणं फलदानोन्मुखीकरणात्तयोपचर्यते तदे-
तद्वशीकरणे दृष्टान्तानाह । सत्सङ्गनेत्यादि चतुर्भिः । तत्र सत्-
सङ्गनेति साङ्ख्यपुरमकं हेतुवास्तवुपलक्षिताः असुरा दान-
वाश्च राक्षसजातिषु विरह्यन्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थद्वितीया ।

आद्ये साधुसंगस्य मद्विमोक्षो भवौकसाय ।

प्रेम्णाः सर्वमहोत्कर्षः सूचिता संशयच्छिन्ना ॥

योगः भासनप्राण्यायामादिः साङ्ख्यमार्गानात्माविधकः भर्माऽदि-
खादिः स्वाध्यायो वेदपाठः तपः कुञ्छादि व्यागः संन्यासः
इष्टापूर्त्तम् इष्टं च पूर्त्तं च तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्त्तं कृपारा-
भादिनिर्माणं कृत्विगाशब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते ॥ १ ॥

व्रतानि चातुर्मास्यादीनि यज्ञा देवपूजा कर्त्तव्यं रक्षयमन्त्राः
न रोषयन्तीति प्रत्येकेनाप्यथादेकत्वं व्रतानीत्याहो वचनविपरि-
णामेन न रोषयन्तीत्यर्थः । कथेवशीकरणार्थकत्वात् योगादयो

बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्टकायाधवादयः ।

वृषपर्वा बलिर्वाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥

सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वशिष्कपथः ।

व्याधः कुब्जा ब्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ॥ ६ ॥

तेनाधीतश्रुतिगणा नौपासितमहत्तमाः ।

अव्रतातप्ततपसः मत्सङ्गान्मामुपागताः ॥ ७ ॥

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ।

येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरुज्जता ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचिकृतसारायंदर्शिनी ।

न मङ्गलीकारप्रबोजका इति तैरुद्महाङ्गयोगिप्रभृतिभिर्न वशीकृतो न प्राप्नः स्थापिति फलितोऽर्थः । न साधयति मां योगो न साधयं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्सङ्गो यथा भाक्तिर्भूमोर्जिता । मत्स्याहमेकया ग्राह्य इत्यग्निमवाक्येनैकाध्यायं योगादयो न मत्स्याहमेकया इत्यतो नोपायो विद्यत इति पूर्वोक्तत्वे हठीकता सत्सङ्गो यथाऽवस्थे वशीकरोतीत्यवस्तप्रयोगेण भक्त्युत्पत्तेः पूर्वमपि स एव स्वयं मां वशीकुरुषात् किं पुनर्मक्तिजनविशेषेयर्थो लक्ष्यते । अत्र यथाशब्दस्तत्र च यथा शब्दो यथावदित्यर्थ एव प्रयुक्तः । मत्स्याहमेकया ग्राह्य इत्यग्निमवाक्ये एक-येति पदप्रयोगादिव्येके योगादीनामपि भक्तिमिधत्वात् किञ्चि-ङ्गुलीकारत्वमन्त्रेणैव यथाशब्दः सार्थक इत्यपरे प्राहुः सर्व-सङ्गापहः सार्धजिकासक्तिनिरासक इति वशीकारे हेतुः ॥ २ ॥

वशीकरणमन्त्रगोप्यं मुख्यं च यथा सम्भवं प्रायादौ श्रीगोप्यादौ च वशीयति । सत्सङ्गेनेति चतुर्भिः । सन्तः प्रधानीभूतमक्तिमन्तः केवलमक्तिमन्तश्च तत्र पूर्वेषां संगिभिर्भगवद्वशीकारो गोप्याः वच-रेषां तु मुख्य इति शेषं बातुधाना राक्षसाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्राह्मणे साधुसङ्गस्य महिमा तदनन्तरं शरणागतिः शरण्यस्य सर्वोत्तमं च वक्ष्यते । प्रतिज्ञातमाह । नेत्यादिना । न रोधयति च हृदि स्थापयति स्वाध्यायादयः सिद्धान्तोपयोगिन एव । यथा-सत्सङ्गो मां रोधयति तथा न मां रोधयन्ति यथा तदा सिद्धान्तविषयं योगादिशास्त्रप्रपञ्चं सुतरां नैव रोधयतीति ह्यो-रन्वयः । तत्र योगः पतञ्जलिनामकेन केनापि ऋषिणा प्रतिपादितः चिसङ्गिनिरोधलक्षणाः साधयं भगवद्व्यतिरिक्तक-पिबहुतं तत्त्वसंख्यानम् धर्मो जैमिन्युक्तः स्वाध्यायो विधिप्राप्तो-पनयनपूर्वको वेदाङ्गवाचः तपः आलोचनात्मकं ध्यानं स्वागो-वेराग्यम इष्टापूर्तम् इष्टं च पूर्तं च तत्रेष्टं श्रुतिं पूर्तं इति कर्म दक्षिणा ध्यानम् ॥ १ ॥

व्रतानि हरिवासरोपवासादीनि यज्ञः पूजा छन्दोसि रहस्य-मन्त्राः यथा स्वाध्यायादिन्यासमन्त्राः यथा स्वाध्यायादिता-पस्यायावधारणहेतुतया सत्सङ्गः मां सर्वेषां स्वाध्याया-

[७८]

दीनां फलभूतमवस्थेयं आत्मसात्करोति यतः सर्वेषुकषु स्वाध्यायादिवाधनेषु यः सङ्गः सतोऽव्यासङ्गः तात्पर्यमिदं क-त्वरूपो दोषस्तदपहः ॥ २ ॥

बातुधानाः राक्षसाः ॥ ३-४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवान् सवाच ।

सर्व संसारी संगों का दूर करने वाला सत्सङ्ग जैसे मेरे को वश करता है तैसे योग तथा सांख्य धर्म वेदाध्य-यन तप आदि यज्ञादीनादिक मंदिर निर्माणादिक दक्षिणा व्रत यज्ञ वेद मन्त्र जप तीर्थ यम नियम ये सब मेरे को वश नहीं कर सकते हैं ॥ १-२ ॥

हे भगव उद्धवजी ! सत्सङ्गही से देख राक्षस मृग पक्षी गंधर्व अप्सरा नाग सिद्ध चारणा गुह्यक विद्याभर मनुष्यों में वैश्य शूद्र स्त्री सन्त्यज रजोगुण तमोगुण समाव वाल तिस तिस युग में मेरे परका प्राप्त भवे हैं ॥ ३-४ ॥

श्रीवैष्णवमिहकृतमाचार्यदीपिका ।

त्वाष्ट्रो वृत्रः कायाधवः प्रह्लादः ॥ ५ ॥

ऋक्षो जाम्बवान् गृध्रो जटायुः वशिष्कपयस्तुलाधारः व्याधो धर्मव्याधः यक्षपत्न्यो दीक्षितमाधो ॥ ६ ॥

तेषां सत्सङ्गव्यतिरिक्तसाधनान्तराभावमाह । त इति । न मधीताः श्रुतिगणा ये तदर्थं च नोपासिता महत्तमा येस्ते तथा किञ्च अव्रतातप्ततपसः न व्रतानि येषां न तपानि तपांसि येस्ते च ते च तथा मत्सङ्गादिति सङ्गः सङ्गो नाम मयैव सङ्ग इत्यभिप्रेत्योक्तम् यद्वा स्वसङ्गस्यापि सत्सङ्गत्वं विवक्ष्यते स्वस्यापि सत्त्वात् यद्वा महीयसङ्गादि-त्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र वृत्रादीर्मां भवतु नाम कथञ्चित्साधनान्तरं गोपीप्रभृतीनां तु नान्यदस्तीत्याह । केवलेनेति । सत्सङ्गलब्धेन केवलेन भावेन प्रीत्या नगा यमराजुनादयः नागाः काबियादयः यक्षा तदानी-

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ननानां सर्वतरुगुल्मादीनामपि भगवति भावोऽस्तीति गम्यते तदुक्तं भगवतैव—

अहो अमी देवधरामराजितं पादाभ्युजं ते सुमनःफलाहंयम् नमन्युपादाय शिखामिरात्मनस्तसोऽपहृत्यै तरुजन्म यत्कृतमि-
त्यादि सिद्धाः कृतार्थाः सन्त इयुः प्रापुः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

कथाभोर्दानव्या अपत्यं कायाधवः प्रह्लादः तत्र वृषस्य सत्सङ्गः प्रागूजन्मनि श्रीनारदाङ्गिरसोः सङ्गः प्रह्लादस्य तु गर्भे श्रीनारद-
सङ्गः आदिशब्दगृहीतान् कतिचिद्गणयति वृषपर्वो दानवः अस्य
जातमाश्रय्य मातृपरित्यक्तत्वात्पुनरिपाक्षितत्वेन मुनिसङ्गः पुराणा-
न्तरासिद्धो ज्ञेयः यत्ने श्रीप्रह्लादसङ्गः वायास्यापि वक्षिष्यमसङ्गः
मयस्यापि समानिर्माणादौ पादवत्सङ्गः विभीषणस्य हनुमत्-
सङ्गः ॥ ५ ॥

सुग्रीवस्य हनुमत्सङ्गः हनुमदनुभोभगवद्रूपसत्सङ्गः गजे-
न्द्रस्य पूर्वजन्मनि सत्सङ्ग उत्तरजन्मान्ते भगवत्सङ्गः गृध्रस्य
गरुडदशरथादिसङ्गः धर्मिकूपयस्य महाभारते जाजलिमुनि-
गर्भसङ्गे प्रोक्तमहिम्नः श्रीनारदाङ्गिरसङ्गोऽन्वेयणीयः धर्मव्या-
धस्य हि आदिवाहाहे इयं कथा वसुनाभा कश्चिद्वैष्णवो राजा-
सीत् तेन च मृगसङ्गात्मा इतः कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मराक्षसः सन्
राक्षः प्रापञ्चिकविष्णुलोकगमनसमये क्षरीराविष्टो बभूव तद्गो-
गान्ते राजतां प्राप्तस्य तस्य ब्रह्मपरावर्त्यस्तवपाठनेजसां बहि-
रेहाभिर्गतस्तदा तरुजन्मव्याधसङ्गः सन् जगन्नाथं दृष्ट्वा
हनुत्वा तत्सायुज्यमापेति कुञ्जायाः पूर्वजन्मनि नारदसङ्गः श्रीहरि-
वैष्णवसिद्ध एव गोपीनां च साधनसिद्धानां नित्यासङ्गोपी-
सङ्ग एव ब्रह्मपत्नीनां च श्रीकृष्णगुणकथकलोकसङ्गः अपरे
वैतेयादयः ॥ ६ ॥

तदर्थं श्रुतिगणाध्यायनार्थं पूर्वार्थं सत्सङ्गे स्तसङ्गत्वमारो-
पिते तस्याभिधातो पुर्वलगतौ बद्धेति तथाच स्तस्यापि सत्त्वात्
स्तसङ्गाऽपि सत्सङ्ग इति विवक्षितं किन्तु प्रसिद्धिविद्युतिस्तु
तदवस्थेयं सत्सङ्गत्वेन वेद्यावानामेव प्रसिद्धत्वात्तः पुनर्यद्वेति
अत्र मम ये सम्बन्धिनस्तेषां सङ्गादिति मध्यपदवापी समासः
अत एव मदीयसङ्गादित्यर्थ इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

तत्र तेषु सत्सु मध्ये सत्सङ्गत्वत्वेनेति प्रकरणावशात्कृत्वा-
हृतं पूर्वार्थं नगनागशब्दाभ्यां प्रधानानामेव कृतार्थताभिप्रेता
न सर्वेषामतो बद्धेति ॥ ८ ॥

श्रीकृष्णानन्दसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

त्वाष्ट्रः त्वष्टुः पुत्रः वाणो मयस्य प्रसिद्धौ वाणमयाश्व-
मये विभीषणादयो मोक्षयन्त एवेति भगवत्सङ्गवत्स्य दृढत्वा-
न्मामुपागता इत्युक्तिः ॥ ५ ॥

गृध्रो जटायुः अत्र तस्य मुमुक्षुत्वं श्रीमति रामा-
यणे अपरावर्तिनामिति पदस्य मुक्तिविषयत्वे सति घटते

ननु युष्माकं परावृत्तिपरत्वे वणिक्पथः तुलाधारः व्याधः
धर्मव्याधः भगवत्कीयेष्वपीक्ष्यवेणुस्त्रनापहतदृश्यतया तमेव
व्याधती प्रकृतिविशेषमोक्षः सम्भवतीत्यनेनैव वचनवचनाभ्यु-
पगन्तव्यम् ॥ ६—७ ॥

नगा इति मृगविशेषणं वंशस्त्रनाकृष्टतया निष्प्रलाः यथा
अपि वृक्षाः परिमलाना इति स्वायेन अस्तः संज्ञा वृक्षाणामपि
तत्सन्निकर्षविषयकैश्चान्नितया भगवदनुकम्प्यत्वसम्भवः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारदासगोस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

त्वाष्ट्रो वृत्रासुरः कायाधवः प्रह्लादः तापादी येषां ते
बहुषो मत्पदं प्राप्ता इति सम्बन्धः यथा वैतेयादिषु
काश्चित्साधूभिर्दिशति त्वाष्ट्रकायाधवादय इत्यादिना वायो
मयस्य प्रसिद्धौ ॥ ५ ॥

अथ मृगेषु साधूनाह । सुग्रीवो हनुमानिति अहो जाम्ब-
वान् पशुत्याह । गज इति गजो गलेन्द्रः मय पक्षिषाह । गृध्र इति ।
गृध्रो जटायुः तस्य तु मुमुक्षुत्वं श्रीमति रामायणे—

या गतिर्येषां लोकां माहितामेव वा मतिः ।

अपरावर्तिनां वा च वा च भूमिप्रकाशिताम् ॥

मया त्वं समनुजानी गच्छ कोकाननुसमानिति ।

प्रसिद्धम् अपरावर्तिनां वा गतिरनुसमानं कोकान् गच्छेति मुक्ति-
विषयत्व एव घटते ननु युक्तं अपरावर्तिगतिपरत्वे तत्प्राप्यकोका-
नामनुसमत्वाभावात् अथ वैदेयेवाहाव्याध इति व्याधो धर्मव्याधः स्वीयाह ।
कुञ्जा ब्रजे गोप्यो यक्षपत्न्य इति । यक्षपत्न्यो ब्राह्मण्यः कुञ्जादीनां
केनापि भावेन भगवत्सम्बन्धसंज्ञावात् भागवतत्वमस्त्वैव तथा
पर इत्येतदनुक्तसंग्राहकं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

ते त्वाष्ट्रकायाधवादिसम्बन्धिनः न अधीताः श्रुतिगणा येस्ते
न उपासिता महत्तमाः साधवो येस्ते न सन्ति व्रतानि येषां
ते न तत्ते तपो येस्ते अत्र सन्धिराजः किन्तु सतां त्वाष्ट्रादीनां
सङ्गान्मामुपागताः प्राप्ताः स्तसङ्गवत्स्य दृढत्वस्यापनाय
मामुपागता इत्युक्तं मोक्षयन्त एवेति इत्यर्थः । नाधीतश्रुतिगणा
इत्यादिविशेषणरूपायांस्तरुजन्मत्वमेव व्याप्यते ॥ ७ ॥

ननु युक्तमेतद्भगवच्छायात्म्यामिहानां त्वाष्ट्रादीनां तरुसम्ब-
न्धिनामन्वेषां च मुक्तिरिति । इदं त्वयुक्तं धर्मेवैव कामना-
दिभावेन त्वामनुवृत्तसतीनां गोप्यादीनामिति अती न तासां
मुक्तिः कुतस्तत्सम्बन्धितामित्यत आह । केवलत्वेनेति । भावोऽत्र
काममयद्वेषादिरूपाभिप्रायविशेषपरः भावनापरपर्यायद्वेषात्तरु-
दीनादिरूपधर्मावयवपरश्च तस्य केवलत्वं नाम परत्वमुत्कृष्टत्वमिति
भावत् तद्व्यायोग्यं योज्यं तत्र गोप्यः केवलत्वेन तीक्ष्ण भावेन कामा-
त्मकेन भावो नगा मृगाश्च तस्य साधरं सदीक्ष्यस्पर्शनादिरूपय
भावेन ये चान्ये मूढाधमः तमोगुणावृतधियः केवलानमोगुणाप्रधाना
इत्यर्थः केवलत्वेन भावेन भगवद्देवात्मकेन नगा यमलाजुनादयः नागाः
कासीयादयः तेषां सिद्धा मुक्त्यदोः मदीक्ष्यस्पर्शनादिसिर्निरेता-
सिलमुक्तिप्रतिबन्धकाः सन्तोऽज्ञासाधनाभावेन मादीयुः प्रापुः नगा
इति मृगविशेषणं वा तत्र नगाः निष्प्रलाः वंशस्त्रनाकृष्टविष-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमंगवतचन्द्रचान्दिका ।

तथेति भावः । यद्वा अपि वृत्ताः परिमृता इति न्यायेनास्तस्यैवानां
वृत्ताणामपि तत्संज्ञिकविप्रकर्षादिकवे सति द्वैभ्यामप्यादि-
तया कथं चिद्वाचसम्भवाभिमप्रविशति न ना इत्युक्तमिति सर्वतः
रुगुलमकतादिपर एव नगच्छेत्तः गवाद्य एव केनापि भावेन
मामिभुः किमपुनर्गोप्यः अतस्तास्तसत्सम्बन्धिनश्च मामापुरवेति
साधः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साधनं विना स्वामुपासताश्चेत्सर्वे किं नाप्नुवन्तीति न प्राह ।
प्रत्यक्षमिति । गुणसम्पत्तिरपि न वेदादिभ्य उत्पन्नयाह ।
नाधीतेति ॥ ७ ॥

ताहं केनयत्राह । केवलमेवेति । केवलमेव निर्दोषं भावेन
अस्तिभोगेन केवलमेवेति विशेषणान्न द्वेषयुक्ता भक्तिमुक्तिसाधनं-
कृत्वापि इति विशेषोक्तोक्तो यति न संशय इति वचनात् भावे-
नापरोक्षज्ञानोत्पादकसमाधेनेति विशेषणान्न द्वेषयुक्ता कृत्वापि
मोक्षो नियतः--

विशेषरूपस्यासौऽपि गुणवत्त्वमिति निश्चयः ।

गुणसम्पत्तिर्माध्वन्यं ते हृष्टी मुक्तिमेव नीत्युक्तेः ॥

ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमपि भगवत्प्रेमयाधुनाकारेण परमात्मनः स्वादि-
क्यतो भावेनेति अथवा सुखमागव स्वाधावदृशोपग इति
स्मृत्येः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाधिकृतकमसम्भवं ।

स्वाध्यासादि । वृत्रस्य सत्संगः प्राज्ञमनि श्रीनारदाङ्गिरसोः
संगः श्रीसकृपसंगस्य प्राज्ञः कथं धुपुत्रः श्रीप्रह्लादो देवः
अस्य गर्भे श्रीनारदस्यः आदिशब्दगृहीतान् पूर्वोक्तजातिक्रमेण
कतिचिद्गणयति । ज्ञेयं । वृत्रस्यो दानवः अथ हि जातमात्रं मातु-
परित्यक्तो मुनिपाकितो विष्णुमको बभूवेति पुराणान्तरप्रसिद्धिः
वच्छेः श्रीप्रह्लादसंगः श्रीवामनसंगश्च तदनन्तरमेव सकृद्युद्धो-
द्घोनात् वायस्य वल्लिभदेशमंगवत्संगः अस्य मुजकसंतानन्तरं
ज्ञातविष्णुमहिम्नो महाभागवतमहेशप्रतिरेव स्वशास्त्रिरित्यु-
च्यते मयो दानवः अस्य सभानिमांशाको पाण्डवसंगो मग-
वत्संगश्च अन्ते तत्प्राप्तिस्तु येषां विभीषणो बाहुधानः अस्य
हनुमत्संगो मंगवत्संगश्च ॥ ५ ॥

सुग्रीवाद्या गजान्ता मृगाः तत्र शूलस्य मंगवत्संगः गजो गजेन्द्रः
अस्य पूर्वजन्मनि सत्संगः उत्तरजन्मन्ते मंगवत्संगः शूलस्य
स्त्रीगुरुदशरथादिभ्यः श्रीसीतादशं श्रीमंगवदशं च गन्ध-
र्वादींश्चनतिमसिस्त्रेनानुहाहस्य मनुष्येषु वैद्यादीनुहाहस्यति ।
व्याघ्रपथ इति । अस्य महाभारते जाजलिमुनिगर्भप्रसंगे प्रोक्त-
महिम्नः सत्संगोऽन्वेषणीयः धर्मव्याधः शूद्रोऽन्वेषोऽपि अत्रादि-
वाराहकथं कचित्प्राचीने कल्पियुगे वसुनाम्ना वैष्णवेन
दाहा प्राज्ञमनि मृगप्राप्त्या निहतो प्राण्यो वल्लिशसतां
प्राप्तस्तस्य मापञ्चिकविष्णुकोकविशेषगमनसमये वल्करीर

प्रविष्टः पुनश्च तस्य तद्भोगान्ते राजतां प्राप्तस्य देहात् नक्तृक-
प्रह्लादस्यैवस्त्वपाठतेजसा निगतस्तत्कृतधर्मव्याध इति नामा
हिसातशयविमुखः पर्यवसाने इहनीलादिनाथस्तं च स्तुत-
वान् प्राप्ततदाजिह्वनस्तस्यायुज्ज्वमवापेति कुञ्जाया मंगवत्संगः
पूर्वजन्मनि च श्रीनारदसंग इति माथुरहरिवंशप्रसिद्धिः
गोष्ठाऽत्र साधारण्यः श्रीकृष्णव्रजे तदानीं विवाहादिना समागताः
मासां तन्निवृत्त्येवोत्पन्नसंगः श्रीकृष्णदर्शनादिरूपो मंगवत्स-
गश्च यज्ञपत्नीनां श्रीकृष्णगुणकथकलोकसंगस्तत्संगश्च अपरे
देवतादशोऽन्ये च ॥ ६ ॥

ते नेति । पूर्ववद्व्यायनादिकं मंगवत्प्रीयानमेष ब्राह्मण अत्रैकैषां
वृत्रादीनां प्राज्ञप्रह्लादौ साधनान्तरं वसदपि सत्संगानुषङ्गसिद्ध-
मित्यभिप्रेत्य सत्संगस्यैव न फलमुक्तम् धर्मव्याधादीनां तु कल-
कस्यैव तस्येति शब्दे सत्संगशब्देनात्र मग संगो मदीयानां च
संग इत्यभिप्रायते उभयत्रापि सत्संबन्धित्वादित्यभिप्रायः तत्र
स्वस्यापि सत्संगसत्संगप्रकरणे स्वसंगोऽप्यन्तर्भावितः यत्तु पुरा
भागवतसंगेनैव मंगवत्कृपा अवतीत्युक्तम् तत्तत्सामुख्यजन्मन्येव
मग तु स एव मानवत्संगः साधनविशेषत्वेनोत्पन्न इति न दोषः
यदि वात्र कुञ्जचित्सांमुख्यजन्मकारणमपि मंगवत्संगो भवेत्
तदाप्यवमाचक्ष्महे स्वरूपमवतारमङ्गीकृत्य यत्कदाचित् सर्वत्र
कृपां वितनोति मंगवात् तच्च सत्संबन्धेनैवेत्यतो नाशुपगमः
ज्ञानिरिति अत्र सत्संगस्य संगस्तुमावतारतत्वाङ्गीकारात्तत्-
तस्यैव शब्दे मङ्गवत्संगः श्रुत्यप्यपकाः ॥ ७ ॥

अथ मुख्यं पञ्चकिरणमसंभावितसाधनान्तरं सत्संगः
माध्वेण श्रीगोष्ठादीनां दर्शयति । केवलमेवेति--भावेन प्रकरणा-
प्राप्तसत्संगमात्रजन्मना प्रीत्या भावोऽत्र वशीकारमुख्यत्वे चिह्न-
वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्सङ्गियः सत्पतिं यथेत्यादेः भक्त्या-
हमेकया प्राह्य इत्यादेश गवाऽपि श्रीगोपीवदगन्तुकम् एव शेषाः
मृगा अपि पूर्ववत् समलकालिययोः प्राप्तिस्तदानींतत्तत्सङ्गि-
कमंगवत्प्राप्त्याचक्ष्मभाषितव्यप्राप्तिमपेक्षिका सिद्धाः पूर्ववत्
क्षितिधारासंगस्य च तु तेषां भावो योगादिमिरप्राप्त एवेति यथा-
वरुण इत्यत्र यथाशब्दार्थस्य परा काष्ठा ॥ ८ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदशिनी ।

स्वाध्यासो वृत्रः काशाध्वः प्रह्लादः अनयोलेमतः प्रागेव नारद-
संगः वृषपर्वत्सवं जातमात्र एव मातृपरित्यक्तो मुनिपाकितो
विष्णुमकोऽभूदिति पौराणिकी प्रसिद्धिः वच्छेः प्रह्लादसंगः
वायस्य वायुचक्षेदसमये कृपालोमहादेवस्य सङ्गः अस्य
सभानिर्माणो पाण्डवसंगः विभीषणस्य हनुमत्संगः ॥ ५ ॥

सुग्रीवादीनां त्रयाणां लक्ष्मणसंगः गजो गजेन्द्रः अस्य
पूर्वजन्मनि नारदादिभ्यः शूद्रा जटायुरस्य गरुडदशरथादिभ्यः
व्याघ्रपथस्तुलाधारो मारुतप्रसिद्धः अस्य सत्सङ्गो शूलः
व्याधः धर्मव्याधः अस्य प्राग्ब्रह्मराक्षसतां प्राप्तस्य वाराहपु-
त्रायाश्चैव वैष्णवेन राणा सह सङ्गः कुञ्जायाः पूर्वजन्मनि नारद-
सङ्ग इति माथुरहरिवंशो प्रसिद्धः गोष्ठा मुनिचर्यादयः
पूर्वजन्मनि कृतवद्वुत्तापुसङ्गा एव एतज्जन्मनि निवसिष्यगोपी-
सङ्गिभ्यः यज्ञपत्नीनां व्रजस्य श्रीकृष्णदूतीभिर्मांलिकताम्बूलकादि-
स्त्रीभिः कथं विकथाद्यर्थे मथुराप्रस्थानसमये सङ्गः ॥ ६ ॥

यं न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ।

व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ ॥

रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः ।

विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ १० ॥

तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण ।

क्षणाधिवत्ताः पुनरङ्ग ! तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥

ता नाविदन्मय्यनुपङ्गवद्वधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ।

यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूपे ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

तेषां साधुसङ्गैश्च मया प्रकृतिप्रधानीभूता केवला च भक्तिरेव ननु साधनान्तरमित्याह । ने शत । न अभीताः श्रुति-
गया येन तेन च न उपासिता महत्तमाः श्रुत्यर्थे प्राद्विताः
मुनयो येन तेन न व्रतानि येषां न तप्तानि तपांसि येन तेन च तेन तथा
किन्तु सत्सङ्गेनैव हेतुना भक्त्या सत्सङ्गात् मत्संगं प्राप्य मा-
नुपासिताः प्राप्ताः सद्भिः सङ्गा नाम मयैव सङ्ग इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्रापि गोपीप्रभृतीनां सर्वतोऽप्यतिवैशिष्ट्यमाह । केवलेन
ज्ञानकर्माद्यभिधेया निष्कामेण भावेन शृङ्गारस्वरसदृशसङ्ग-
स्यभावशासिना भक्तियोगेन । गोप्यः शृङ्गाररसेन गाधो वात्सल्य-
रसेन नगा गोवर्द्धनादिपर्वताः सख्यरसेन भृगी अपि मूढाक्षि-
वृन्दावनचितकगुदमाद्यां नागाः काळियाद्या वास्वरसेन मामीयुः
अत्र गोप्यादयः सिद्धा एव पूर्वरागाद्यन्तरं 'मामीयुरिति
केवलेन भावेन तेषां मत्प्राप्तिमत्त्वमनादितो नित्यसिद्धमेवे-
त्यर्थो ऽवसीयते अन्यथा सिद्धा इति पदस्य वैयर्थ्यं स्यात् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

कायाध्वः कयाधुपुत्रः प्रवहादः ॥ ५ ॥

वायिकूपयः तुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः ॥ ६ ॥

न अभीताः श्रुतिगयाः येन तेन च न उपासिता महत्तमा येन तेन च न सति व्रतानि येषां न तप्तानि तपांसि
येन तेन च तेन च तथा मत्प्रापकः सङ्गः मत्सङ्गः आकपार्यि-
वादिवात्सल्यमासः ॥ ७ ॥

केवलेन हि सत्सङ्गेन सङ्गो यो भावः यकिस्तेन ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

वृत्रासुरप्रह्लादजी आधिक वृषपर्वा खली वाणासुर मय दानव
विभीषणजी सुग्रीवजी हनुमान्जी खान्खान् गजराज जटायु
तुलाधार धर्मव्याध कुब्जा व्रज में गोपिका सब परती येन
और भी मुक्त होगये ॥ ५-६ ॥

उन्ने न वेद पठे ये न किसी महत्पुरुष का उपासना

किया न व्रत किये न तप किया केवल सत्संग से मेरे का
प्राप्त होगये ॥ ७ ॥

एक केवल प्रेम भाव से गोपिका गज वृष मृग और
भी जो भूख बुद्धि बाल नाग आदिक सिद्ध होकर मना-
यास से मेरे का प्राप्त होगये ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतभाषांशदीपिका ।

स्वप्राप्तेर्बुद्धमतामाह । यमिति । योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपि
यं न प्राप्नुयात्स मामीयुरिति पूर्वव्याख्यः अत्र च प्रथमं या
गोप्यः पश्चादसौ वा श्रीकृष्णेन सह सङ्गतास्ते सन्ति सत्सङ्गोऽ-
न्येषां सत्सङ्गस्तेन च तेषां भक्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

गोपीनां भावं प्रपञ्चयति । रामेणेति चतुर्भिः । श्वाफल्किना
भक्रुरेण मयि प्रणीते सति मे मत्तोऽन्यं सुखाय न ददृशुः
कुतः वियोगेन तीव्रो दुःख इव आधिवासं ताः अत्र हेतुः
मयैव गाढनातिवृद्धेन भावेन प्रेम्णाऽनुरक्तानि संसक्तानि चित्तानि
यासां ताः ॥ १० ॥

तत्राधित्वं व्यनक्ति । तास्ता इति । मया सह या एव क्षपा
रात्रयः क्षणाधिवत्तीतास्ता एव पुनर्मया हीनास्तासां कल्प-
समा बभूवुः कथम्भूताः तास्ताः वाचाभगोचरा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

किञ्च एवं तीव्राधवस्ता मोहमिषेण समीधि प्राप्ता इत्याह । ता
इति । मय्यनुपङ्गनेणाऽऽसत्तया वद्धा धियो यामिस्ताः समा-
त्मानं स्वदेहमदो दूरस्थमिदं सज्जितं च नाविदन् यथा एवं
पतिपुत्रादि प्रमतास्पृश्यं आत्मानमहङ्कारास्पृश्यं वेदय प्रदः
परं लोकमिदमिदं लोकं च नाविकसिति । यथा मुनयः समाधौ
नामरूपे न विपुस्तवन् किन्त्वब्धितोये मय इव मयि
प्रविष्टा इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अत्र च गोप्यादिप्रकरणे ॥ ८ ॥

भावं वियोगे प्रेमोद्वेगं प्रणीते सति मथुरां प्रति प्रापिते

औराधारमण्यदासगोखामिविरचिता
दीक्षिकादीपिनी टिप्पणी ।

सति मत्तोऽन्यं निजसख्यादिकमपि सुखाय न ददशुः प्रिय-
सखीमात्रापि जालायते इत्याद्युक्तेः किंत्वतीतनिर्देशेनाधुना
न सुखाय पश्यन्तीति वियोगो नास्तीत्यर्थः । अत्र वियोगी-
त्राधित्वे ॥ १० ॥

तास्ता इति तच्छब्दोऽनुभूतार्थगोचरत्वाच्चक्षुब्धानपेक्षत्वम-
प्रतएव वाच्यमगोचरा इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

मोहमिषेणोत्पन्नदुःखाऽप्रकटलीलाभिनिवेशेन प्रकटलीलाऽननु-
सन्धानलक्षणमोहस्य वास्तवत्वमभिव्यज्यते समाश्वस्तूपमान-
मात्रत्वं स्तनापदेशं फलयुग्ममेव धत्ते मृदुः काञ्चनवर्षादुरेपेति-
वत् प्रकृतं यन्निविष्टान्यत् स्थाप्यते सा त्वपहृतिरिति तल्ल-
याति पूर्वार्थे दूरस्थसन्निहितयोर्विशेषासम्बन्धत्वाज्ज्ञेयत्वा-
नहत्वाश्च यद्वेति पतिपुत्राद्यज्ञाने दृष्टान्तो यथा मुनय इति
भगवन्मात्राभिनिवेशे दृष्टान्तः अविधतोये नद्य इवेति ॥ १२ ॥

आसुदयेनसूरिकृतशुकपत्नीयम् ।

यमिति यच्छब्दो भगवत्परः ॥ ९ ॥

श्वाफल्किना प्रकूरेण ॥ १०—११ ॥

तथेवमिति शरीरमुच्यते नद्यः प्रविष्टा इवेति नदीनां नाम-
रूपावेदनमचेतनत्वादपि गोपीनां तु भगवद्व्यानपारवश्यादिति
वैवर्त्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यमिति चिद्विस्तृतमात्मानं विशिनष्टि । यमिति । योगादिभिः
कृतप्रयत्नाऽपि येन प्राप्नुयात् सुखं मां प्राप्नुयति सम्बन्धः
प्रतान्येकादशपुत्रासादीनि तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं व्याख्या-
यास्त्राध्यापनं स्थाप्यायोऽध्ययनं सन्धासस्तुर्थांश्चमपरिग्रह इति ॥ ९ ॥
किंत्वेन हि भावेनेति चिद्विस्तृतं गोपीनां मां प्रपञ्चयति ।
यमेवेति चतुर्भिः । श्वाफल्किना प्रकूरेण यमि रामेण वलमद्रेण
स्वार्थं सह मथुरां प्रणीते प्रापिते सति मत्तोऽन्यं सुखाय न
ददशुः कुतः वियोगेन तीक्ष्णो दुःखः आधिष्ठाता ताः तत्र
हेतुः मयि विगाडेनातिहृदेन भावेन प्रेम्णाऽनुरक्तानि संसक्तानि
चित्तानि यासां ताः ॥ १० ॥

तीव्राधित्वं व्यनक्ति । तास्ता इति । या या इति पाठान्तरम् अङ्ग-
हे उद्धव । वृन्दावनगोचरेण प्रियतमेन च मया सह यामिनां
क्षपाः लज्जः क्षुब्धाऽवज्जिताः यापिताः तास्ता एव पुनर्मया हीनाः
तासां गोपीनां कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥

किञ्चेत्यं तीव्राधयो मोहव्याजेन समाधिज्ञताः किञ्चिदपि
न विबुधिरित्याह । ता इति । मय्यनुषङ्गेणासत्त्या वखा धीर्मा-
मिस्ताः गोप्यः स्वमात्मानं स्वदेहमदो दूरस्था इव संनिहितं च
नाविदन् यथा मुनयः समाधौ स्वात्मानं न विबुधैर्यावाञ्छि-
तोये प्रविष्टा नद्यः स्वनामरूपे न विबुः तद्वज्जदीनां नामरूपा-

वेदनमुचितमचेतनत्वादगोपीनां तु भगवद्व्यानपारवश्यादिति वैव-
र्त्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तिरहितं ज्ञानमपि न मत्प्राप्तकं किमुतान्यत्साधनजाल-
मिति भावेनाह । यमिति । यं मां राहुवद्यत्नवानपि-

हरिसङ्गविहीनस्तु हरेर्दशनवानपि ।

न मुच्यतेऽखिलेषां तमो याति विनिश्चयात् ॥

गुणैरन्यैर्विहीनस्तु तद्वक्तृष्वपि चक्रमात् ।

सङ्गवान्सुखभागेव स्याद्गुणैर्भुक्तिमेति वा ॥

स्वभक्तसङ्गहीनस्य व्युत्क्रमात्सङ्गिनोऽपि वा ।

स्वसङ्गविप्रकृष्टिणुस्तत्सङ्गेषु तत्र चेति ॥

अनेन भगवद्वक्तेस्तद्वक्तृभक्तेरेवव्यतिरेको दर्शितादिति
ध्वनितमित्यनेन श्लोकेन ज्ञायते-

गोपिकाद्या दिवं गत्वा हरिं श्लाघा यथातथम् ।

परम्पदं ययुः पूर्वसङ्गादेव सुमेचितं इति

प्रसन्नाद्वक्तिजनितज्ञानेन मुक्तिमाप्नोति न केवलज्ञानेनैवमिप्रायेण
न सांख्येनेत्युक्तम् उपेक्ष्यमाणमेतत् कानादिष्वप्यनुसंधेयमेतत्-

भोतव्यं च भुतञ्चैव वक्तव्यं कार्यमेव च ।

निवर्त्य च हरेः पूजेत्येवं कुर्यान्न चाकमात् ॥

एवमुक्ता तु संन्यासी सर्वोत्सर्गादुरो मृतः ।

अन्यथा नैव संन्यासी निष्क्रियोऽपि शिला यथेत्येवं

लक्षणवान् संन्यासी न तु शिलावैशिष्ट्येन इत्यभिप्रेत्य वेणु-
मात्रभृत्संन्यासी न मामाप्नोतीति किञ्च-

नाहं कर्ता तु सर्वस्य कर्तेको विष्णुरव्ययः ।

इति चित्त्वा तु संन्यासी नान्यथा तु कथञ्चन ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यन् विगतज्वर इति

लक्षणांतरवानेष संन्यासी न रक्तपटधारीत्यर्थः ॥ ९ ॥

गोपीनामपि भक्तिरपरोक्षज्ञानान्तरङ्गा न तु रतिनिमित्तेति
प्रकटयितुं वक्ति । रामेणेति । ता गोप्यो मत्तोऽन्यदस्तु सुखाय न
ददशुरित्यन्वयः ॥ १० ॥

अत्र हेतुमाह । यासामिति ताः क्षपाः ॥ ११ ॥

स्वमात्मानं स्वस्वरूपं अयः स्वर्गमिदं जगत् तत्र दृष्टान्तमाह ।
यथेति । समाधौ मुनयो सामरूपे यथा न विदन्ति अविधतोये
प्रविष्टा नद्यश्च अनेन मत्त्यतिशयो दर्शित इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमलचन्द्रमः ।

तामेव व्यनक्ति । यमिति । यं भावम् अत्रापि योगादयो भग-
वत्परा एव योगादिभिर्व्यतनवानपीत्यनेन तत्प्राप्त्यर्थप्रयुज्यमान-
त्वावगमात् ॥ ९ ॥

अथ स्वाधकचरीणां गोपीनां प्रथमतःप्राप्तिप्रस्तावेन निर-
प्रेक्ष्यतीनामपि तन्महाविशेषो गान्तरप्राप्ति तस्य वियोगस्यातीतत्वनि-
र्देशाद्वदयति द्वाध्यायः । विगाढभावेन तीव्राधयः स्वयो मत्तोऽन्यं
निजसखादिकमपि न सुखाय ददशुः प्रियसखीमात्रापि जालायते

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इतिवत् तन्त्राधुना तु सुखाय पश्यन्तीति वियोगो नास्ती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

एवं तास्ताः क्षपा मया हीनाः सत्यस्तासां कल्पसमा-
वभूतुः अधुना तु तादृशो न भवन्तीति नास्त्येव विभाग इत्यर्थः ।
पूर्व-त्वेतस्त्वेषां प्रति मयि ताः प्रेयसां प्रेष्टे इत्यादौ वर्तमान-
प्रयोगाः कृता इति सोऽयमर्थः स्पष्ट एव प्रतिपत्तव्यः ॥ ११ ॥

ततश्च प्रकटाप्रकटलीलायोः पृथक्प्रतिपत्त्येवाप्रकटभाव-
मापद्य स्वनामरूपयोरेव ताः स्थिता इत्याह । तास्तथाभूतविर-
होत्कण्ठातिशयेनाभिव्यक्तदुःखमहाभावाः सत्यः अथागमिष्य-
दीर्घेण कालेनेत्यादिमवबुक्तानुसारेण च ह्यभुजाक्षपससारं भो
भवानिष्यादिवारकावासिप्रजावर्चनानुसारेण च कदाचित्तासां
दशमार्थे अते मयि लब्धो योऽनुषङ्गो महाभोगेन भावाभिव्यक्ति-
कारी पुनः संयोगत्वेन बद्धा गोपीनां तथा भूताः सत्यः स्वं
ममतास्पदम् आत्मानमङ्कारास्पदम् अहः अप्रकटलीलानुगतत्वेना-
भिमितं वा तथा इदं प्रकटलीलानुगतत्वेनाभिमितं वा यथा स्वासथा
तदातीं ताविद्वत् किंतु द्वयोरैक्येनाविवुरित्यर्थः । प्रकटाप्रकट-
तयाभिज्ञे प्रकाशद्वयमभिमानद्वयं लीलाद्वयं चाभेदेनैवाजा-
नकिति विवक्षितं ततश्च नाम च रूपं चेति समाहारद्वन्द्वेन
नामरूपात्मनि अप्रकटप्रकाशविशेषं प्रविष्टा इव न तु प्रविष्टाः
वस्त्वभेदादित्यर्थः । तत्राहकारास्पदे प्रविष्टा इवेति वस्त्वभे-
देन योजयति यथा समाधौ समाधुपाधौ तुरीयाख्यात्मनि
मुनयो जाग्रदधुपाधितया विश्वैतजसप्राज्ञाख्या मुनीनामात्मानः
प्रविष्टा इव किन्तु तेषां तुरीया त्रिषु संततामिति न्यायेनो-
पाधिनेष तुरीयाज्ञिततया ख्यातानां तदुपाधिपरित्याग एव
प्रवेशतयोपचचर्यते तथा तासां मत्प्राप्त्यन्तरायतत्परित्याग
एव प्रवेशतयोपचचर्यते इत्यर्थः । अथ ममतास्पदे प्रविष्टा इवेत्यपि
सम्यग्गशाप्रवेशेन योजयति । यथाविधितोयै नद्यः प्रविष्टा इव
मयमिति पृथिव्यामविच्छेदात् तद्वत्तयोः प्रकाशभूमिषो विच्छे-
दाद्यानात्वं प्रविष्टा इवेति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कवचस्य भक्तियोगस्य संस्पर्श एव हेतुर्ननु सुकृतान्तरं
किमपीत्याह । यमिति । यत्नवानपि योगादीनां संस्पर्शगुणाननिर-
तोऽपि ॥ ६ ॥

तत्रापि गोपीनां भावस्य सर्वोपरि विराजमानत्वमाह ॥ रामेयोति
चतुर्भिः । इवाफरिका अक्रूरेण मयि मथुरां प्रकर्षेण नीते सति मे
मत्तोऽन्यं सुखाय न ददशुः यतोऽनुरक्तचित्ताः प्रेम्णाः बद्धीममिका यो
ऽनुरागस्त्वमयीभूतानि चित्तानि सासां ताः तत्रापि विशिष्टो तादो
भावः अनुरागोत्तरभूमिकागतो महाभावमेवो रुढाभिधत्तेन हेतुना
वियोगे सति तीव्र आधियांसां ताः अत्र ददशुरिति मूतानि-
वेशावधुना तु दन्तवक्त्रवधान्ते मया सह संयुक्ता एव
वचन्ते इति द्योतितम् ॥ १० ॥

कल्पस्य क्षणता योगे वियोगे तद्विपर्यय इति प्रेम्णाः

सत्तया भूमिकाया महाभावमेवो रुढाभावस्य लक्षणं सर्वतो
विलक्षणं दर्शयति । तास्ता इति । मया सह संयुक्ता ब्रह्मरात्रि-
परिमिता अपि क्षणाद्वत् यामिनीताः । तासां मया वृन्दाव-
नगोचरेण वृन्दावनस्थेन अथ च वृन्दावने गोभिः सह चरतां
हीनास्ताः क्षपाः प्रहरत्तुष्टयपरिमिता अपि यापयितुमश-
क्यत्वात् कल्पैवहुभिः समाः ॥ ११ ॥

मोहाद्यभावेऽपि सर्वविस्मरणमिति विगाढभावस्यापरमस्य-
नुभावमुज्ज्वलनीलमययुक्तं दर्शयति । मयि अनुषङ्गेण नितरां
सङ्गेन बद्धा धियो यामिस्ताः । अत्र बद्धपदेन कृष्णस्य त्रिजगन्मो-
हनाविचित्रनीलस्तम्भत्वम अनुषङ्गस्य बलवद्भावत्वं श्रीवृत्तीनां
कृष्णवाङ्मनसम्पादककामधेनुघटात्कमारोपितं स्वमात्मानं केहं न
विदुः रासामिसारादौ क स्थितं क वा यान्तमिति नानुसन्दधुः
तथा अहः परलोकं धर्मातिक्रमादिति भावः । इदमिदं लोकं
लज्जामयाद्यतिक्रमादिति भावः । समाधौ मुनय इति । तेषां यथा
सर्वविस्मरणो ब्रह्मानुभवोऽतिरिच्यते तथैतासां मदनुभव इति
सर्वविस्मरणोऽपि दृष्टान्तः न तु प्राप्तांशे गोपीप्राप्त्यप्रभमुनिप्रा-
प्त्यनिर्वाणयोरहो महदेवान्तरं यस्मान्ममत्वममते तयोः तस्याहि
सर्वसन्तापनिवर्त्तकात् परमाह्लादाकात् इदममानात् चन्द्रो-
दपि सकाशात् सर्वगुणहीनोऽपि इदममानः पतिपुत्रादिको बल-
सुखमधिकं दत्ते तत्र ममतेय यदि कारणं तदा किं पुनः सर्व-
गुणमयिदत्ते स्वभावादेव निरवधिकसुखप्रदे श्रीकृष्णे परब्रह्मणि
निरवधिकैव ममता सुखाधिक्ये कारणं भक्तानामिति अत एवोक्तम्
ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेतुःपराङ्मुखाकृतः ।

नैति भक्तिमुखास्मोऽधेः परमाणुतुल्यमपीति ॥
ब्रह्म च भक्तेष्वसक्तं तद्वद्वं च मुनिषु नैवासक्तं न तद्वद्वं चेति
तद्यो यथाविधितोयै प्रविष्टा नामरूपे स्त्रीषु न विदुरिति रसचर्वणांशे
दृष्टान्तः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतविज्ञानतन्त्रप्रदीपः ।

सं माय ॥ ६ ॥

गोपीनां भावे प्रपञ्चयति । रामेयोति चतुर्भिः । विगाढभावेन
वृद्धप्रेम्णा अनुरक्तं चित्तं यासां ताः वियोगेन तीव्रो दुःसहः
आधियांसां ताः मे मत्तोऽन्यं सुखाय न ददशुः ॥ १० ॥

मया सह तास्ताः प्रसिद्धाः क्षपाः क्षणाद्वत्क्षीताः मया
हीनाः पुनस्तास्तासां कल्पसमा वभूतुः ॥ ११ ॥

किञ्च ताः मयि अनुषङ्गेण आसत्तया बद्धा धियो यामिस्ताः
अत एव अविधितोयै नद्य इव मयि प्रविष्टाः स्वमात्मानं
वेदमिदं च लोकमदः परं च लोकं नाविच्छन् यथा समाधौ
मुनयो न विदुस्तद्वत् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

योग से साँस से दानों से तप से यज्ञों से व्याख्यानो
से स्वाध्याय से सन्यास से बड़े यत्नकरने वाला भी जिस
मेरे को नहीं प्राप्त होसकता है तिस मेरे को गोपिका-
विक कवच भाव से प्राप्त होगये ॥ ६ ॥

मत्कामा रमणं जारमस्वरूपाविदोऽवलाः ।

ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥ १३ ॥

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥

मामेकमेव शरणात्मानं सर्वदेहिनाम् ।

याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः ॥ १५ ॥

उद्धव उवाच ।

संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर ! ।

न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जिस समय भृङ्गरजी इसको बल्लभजी के सहित मथुरा को छेगये तब गोपियों ने मेरे मे जिस के अनुसरण होने से प्रतिगाढ प्रेम के वश होने से मेरे विषोग होने से तीव्र वेदना के होजाने से मेरे बिना और किसी वस्तु को सुख कायक नहीं समझा ॥ १० ॥

हं उद्धवजी ! मेरे साथ वृन्दावन में विचरने से प्रिय मेरे संग होनेसे उन बड़ी रातों को गोपियों ने चणामात्र के तुर्य मान-लिया था फिर मेरे बिना होने से वेही रात कल्प सरी की गोपिकाओं को हो गई ॥ ११ ॥

मेरे विषय में मन के अत्यन्त लगजाने से उन गोपियों ने न अपने शरीर का खाल किया न पराये का जैसे कि मुनि जन समाधि में सब भूलजाते हैं और जैसे सब नदी समुद्र में मिलजाने से अपने नाम रूप दोनों को छानदेती हैं तैसे ॥ १२ ॥

भीरवखामिकृतमावायंकीपिका ।

एवं ता अवलाः केवलं मत्कामां मत्स्वरूपाविदः स्वरूपं तु न जानन्ति तथापि सत्सङ्गाज्जारं ब्रह्म जारमुद्धवेष्वपि ब्रह्म स्वरूपमेव मां परमं प्रापुर्नित्यं ॥ १३ ॥

यस्मादेवं भूतो मद्भजनप्रभावस्तस्मात्त्वं चोदनां श्रुतिं च प्रतिचोदनां स्मृतिं च यद्वा विधिं च निषय चोत्सृज्य मां शरणां याहि ॥ १४ ॥

मयेवाकुतो भयः स्याः भव ॥ १५ ॥

पूर्व तावन्मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मविद्यादिना कर्म कर्तव्य-मित्युक्तमिदानीं तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणां याहीत्युच्यते तत्र किमात्मनः कर्तव्याचीन्तं नास्ति वेत्यात्मरूप आत्मविषयः संशयो न निवर्तते यद्वा कर्म कार्यं त्याज्यं वेत्यात्मरूपो हृदिस्थः संशयो न निवर्तते इति पृच्छति । संशय इति । येन संशयेन ॥ १६ ॥

भीरवखामिकृतमावायंकीपिका ।

दीपिकादीपिनी दिपयणी ।

स्वरूपं परमेश्वरत्वलक्षणं सत्सङ्गाजित्यसिद्धानां गोपीनां संगत्वा जारमुद्धवेष्वपि अपि नामाकृतेः तद्वद्वरसाभासत्वेऽपि श्रीकृष्णं तु अचिन्त्यशक्तैर्भूषणत्वमिति व्यञ्जितं परमे प्रापुर्निति प्राप्ता परमस्वरूप वैशिष्ट्यात्मकस्य विधेयत्वात् तद्युक्तमभियुक्तैः "नेष्टा यदाङ्गि रसे क्वचिभिः परोढा तद्गोकुलाम्बुजदशां कुलमन्तरेण । आशंसया रसविधेरवतारितानां कसारिणा रसिकमण्डल-शेखरेणेति" । तदेवाह रमणं रतिक्रीडासुखं मां श्रीकृष्णाख्य-मेवेति तस्य ब्रह्मणो निराकारत्वं प्रत्याख्यातम् ॥ १३ ॥

पूर्वाये चोदनाशब्दस्य विधिकपदेकदेशपरत्वेऽपि प्रति-चोदनाशब्दस्य स्मृतिपरत्वं न कुत्रापि प्रसिद्धमतो यद्वेति चोदनाशब्दस्य प्रवसनायंत्वासाक्षिरोधितिसंनयस्य प्रति-शब्दव्याख्या प्रत्याख्यानप्रवृत्तं तथाच प्रतिचोदनाशब्दस्य निष-धार्मा मुख्य एवेति तथा व्याख्यातं प्रवृत्तं वदित्वा मार्गं निवृत्त-मुत्तरमागमं आवस्येत प्रवृत्तेन निवृत्तेनाऽऽनुतेऽमृतमित्युक्तैः अयं योगसाङ्ग्यादिमया श्रोतव्यः अयं च श्रुतत्वादनुष्ठेय इत्यु-भयमप्यर्थे त्यक्त्वा शुद्धमक्तस्य ह्ययोरप्यनुपादेयत्वात् केवलं मासेव शरणां याहीति पूर्व प्रतिपादिना सत्सङ्गादिलक्षणा सात्किरेव हृदीकृता सार्वात्मभावेनेति अन्यमिभ्रममपि त्याजितं न च तत्परित्यागे किमपि दूषणमित्याह मयेवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अत्र विप्रतिपत्तौ पूर्वार्थे मीमांसकमनप्रत्याख्यानपूर्वकं कर्तुं-त्वाद्यमात्रः विवक्ष्यः स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मैक्षिना स्वदगित्याद-प्रघट्टकेन पूर्वमेवोपपादितं इति तद्विषयकप्रश्नो विज्ञेयः स्वतन्त्रं न युक्त इत्यतो यद्वेति तथाचैकान्तमकैर्न कर्म कर्तव्यं वा त्याज्यमिति प्रश्नस्य पूर्वमकृतत्वादपूर्वत्वमिति हेतुः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपञ्चीकम् ।

अतः जारं चोरमर्च्यारम अतः परमं गुह्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

तस्मान्मत्समाश्रयणस्य मोक्षहेतुत्वात् प्रतिचोदनां निषयः

श्रीसुब्रह्मण्यसुरिकृतशुक्लपञ्चमः ।

यद्वा चमान्यचोदनाया अपवाद्दृष्टा विशेषचोदनां तानुत्पद्येति
उपायनया बुद्धिस्त्यागो विवक्षितः उपायत्वग्रहणं तत्र षड्विधेति
प्रपञ्चिशास्त्रेषु दृष्टत्वात् वाच्यसि मामित्यनुषङ्गः ॥ १४-१५ ॥

एवमुपायविषये श्रोतव्यं सर्वं श्रुतम् अत उच्यते आत्मविषये
श्रोतव्यान्तरं शुश्रूषमाणः पृच्छति । संशय इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतावाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं स्नातमादिकं नाविदन् किन्तु केवलमध्यासात् अज्ञाना-
त्स्वरूपाविदत्तथापि मत्कामाः मयैव कामो यासां ताः जारं-
रमणं लोकप्रतीत्या चोरमर्च्यारं वस्तुतः परब्रह्मभूतं मां प्रापुः
सत्सङ्गणेन हि वैतेया इत्युपक्रान्तमुपसंहरति । सङ्गाच्छत-
सहस्रशः प्रापुरिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥

इत्युपपदेष्टव्यमाश्रयणागत्याख्यन्यासयोगप्रभावेष्टपापानां तद्यो-
गनिष्ठसत्सङ्गस्यैवाऽनितरसाध्यज्ञानताममिधायाय तं योगमु-
पदिशति तस्मादिति हे उच्यते । तस्माच्छ्रयणागतियोगनिष्ठसत्सङ्-
गतैरेव विधत्वात् चोदनां विधिं प्रतिचोदनां निषेधं यद्वा चोदनां
न हि स्यात्सर्वा भूतानीत्यादिरूपां सामान्यभावनां प्रतिचोदनाम-
प्रविषोमिव पशुमालमेत्यादिरूपामपवादात्मिकां विशेषचोदनाम-
उत्पद्येत्यनेन विधिनिषेधात्मकशास्त्रत्याग उक्तः प्रवृत्तिं च
निवृत्तिश्चेत्यनेन विधिनिषेधात्मकशास्त्रबोध्यप्रवृत्तिनिवृत्तित्यागः
श्रोतव्यमित्यनेनानन्यसाध्यस्वामीष्टोपायात्तरशुश्रूषात्यागः श्रोतव्य-
मुत्पद्येत्यनेन तदुपायतया श्रुतेषु कर्मज्ञानभक्तियोगेषु उपायत्व-
बुद्धिस्त्यागः तत्र विद्यात्मकशास्त्रत्यागो नाम तस्मिन्स्वामीष्टसा-
धनतावलोचकत्वबुद्धिस्त्यागः निषेधात्मकशास्त्रत्यागस्तु निषिद्ध-
स्वानिवृत्तरूपावस्थावबोधकत्वबुद्धिस्त्यागरूपः प्रवृत्तिनिवृत्तित्यागस्तु
शास्त्रबोध्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्बुद्धेरत्वनुसन्धानेनोपायत्वबुद्धित-
श्चिकीर्षाप्रयत्नादित्यागात्मकः अनेन कृत्यकरणाऽऽशक्त्याकृत्यकर-
णाविधितितुमप्यशक्तस्यापि मच्छ्रयणागतिरभीष्टोपायभूतेति
श्वेनितम् ॥ १४ ॥

मामित्यनेन सार्वदेश्यसर्वज्ञत्वाद्याश्रयणासौकर्यापादकाश्रित-
कायापादकवास्तव्यसौशील्यसामित्यज्ञानशक्तिपूर्णादिकव्याया-
वुयायोगित्वमसिद्धेयम् एकमित्यनेन फलोपायबोध्यं विवक्षितम्
एवकारेण प्रपञ्चेन स्वस्य कर्तृत्वव्यावृत्तिः एकवचनेन स्नातुष्टि-
तश्रयणागतियोगेऽप्युपायत्वबुद्धिव्युदासः तत्र हेतुत्वेनात्मानं विधि-
नाष्टि । आत्मानं सर्वदेहिनामिति सर्वान्तरात्मभूतेन मनः पर्यन्तसर्व-
न्द्रियप्रचोदयिन्ना मयैव प्रकृतोपायालुष्ठानस्य कारितत्वादत्रोपायता-
बुद्धिर्न कार्येति भावः । मामेवेत्येवकारोऽन्वेषतव्यः तेनासार्वभ्यादिशु-
भायोगिचतुर्मुखादिजीवव्यावृत्तिः एवकारस्य स्वसममिद्व्याहृत-
यार्थविपरितपदायं व्यावृत्तिपरत्वात् सर्वान्तरात्मभावेन शरणं याहि
उपाये गृह्यतेऽत्राः शब्दः शरणमित्यसमित्युक्तेराचितत्वात्तुपायपर-
शरणशब्दः याहि वा प्रापये प्राप्तेर्गतिपूर्वकत्वाद्गत्यर्थं बुद्धयर्थः
इति न्यायादध्यवश्येत्यर्थः । सर्वान्तरात्मभावेन यः सर्वं आत्मानः स्वस्य
भावः उपेयत्वापितृत्वरक्तत्वबोधित्वादिनिरूपितपितृत्वगुणवत्त्व-
पक्षत्वबोधित्वादिसम्बन्धज्ञानं तेन एवं चेतुः कुतोऽपि मम नास्ति

यस्य सः अकृत्यकरणाकृत्याकरणादिमत्प्राप्तिप्रतिबन्धकमपरहितः
मां सुकोपभोग्यं प्राप्यासि प्राप्स्यसि ॥ १५ ॥

आत्मानं सर्वदेहिनामित्यनेन स्वस्य सर्वान्तरात्मतया सर्व-
न्द्रियप्रचोदयितृत्वमुक्तं तत्प्रकारजिज्ञासया पृच्छति । संशय इति ।
हे योगेश्वरेश्वर ! योगनिर्वाहकाधिपते तव वाचं श्रुयन्तो मम
उपायविषयः संशयो निवृत्तः आत्मस्थः आत्मविषयस्तु न
निवर्तते ततः किमित्यतो विशिनाष्टि । येनात्मस्थेन संशयेन मे
मनो भ्राश्यति अतस्तं संशयं निराकुर्यादिति भावः । किं सर्वेन्द्रिय-
प्राणानियमनादिकं जीवकर्तृकमुत त्वत्कर्तृकं त्वत्कर्तृकत्वेऽपि कस्य
देवमनुष्यादिभावात्मकः संसारः कश्चेन्द्रियादीनामाधारः किं
जीव उत शरीरं किम्वा त्वं कश्च सुखदुःखहेतुपुण्यापुण्यार-
म्भकः कश्च सुखदुःखबोभोक्ता कश्च संसारनिवृत्त्युपाय इत्येवं
विधः आत्मस्थः संशयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाच्यार्थकृतपदरत्नावली ।

तत्फलमाह । मत्कामा इति । मामेव कामयन्त इति
मत्कामाः अस्वरूपविदोऽवस्थाः जारं मां रमणं मत्वा संगान्मां
परमं ज्ञात्वा मामापुरित्यन्वयः । आसां प्रह्लादानं कथमुक्तं
उच्यते संसारं जरयतीति जारं तं नित्यानन्दप्रदत्वेन रमय-
तीति रमणः तं सर्वतो विज्ञत्वास्वभावस्यास्य विष्णोः
स्वरूपं विदन्तीत्यस्वरूपपिदः इत्येवं गुणसम्प्रीतितो मां प्रह्ला-
दात्वेति गोपिकाया दिवं गत्वा हरिं ज्ञात्वा यथा तथामित्ये-
तदत्रापि प्रमाणात्वेनोदाहृतव्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ १३ ॥

अतो मुमुक्षुणां मेहमेव शरण्यतस्त्वमपि मां शरणं ब्रजे-
त्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिकर्मचोदितं चोदनां जानाकर्म-
विधिमुत्पद्य प्रवृत्त्यादिकं च यदि समर्थं सर्वदेहिनामात्मानं
स्वामिनं यस्मिन्नुक्तोभयमस्ति तमेकं मां सर्वान्तरात्मभावेन सर्व-
स्वामिबुद्धिक्रियया शरणं याहीत्यन्वयः ॥ १४-१५ ॥

प्रथमतो वायो मुख्यधिपेत्युक्त्वा विशेषतो गोपिकाप्रशंसनं
कृतमिति संशयवीर्यं हृदि कृतोद्धवश्चोदयति । संशय इति
अनेकेषु बाधोः सर्वोत्तमत्वमुक्त्वा विशेषतो गोपीस्तुवतस्तव वाचं
श्रुयन्तो ममात्मस्थो मनोगतः संशयो वायुरुक्षसो गोप्यो
वेत्येवमाकारो न निवर्तते प्रत्युत येन वचनेन मे मनो
भ्राश्यति निर्धारितैककोटिस्थितं नित्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाच्यार्थकृतकमसन्दर्भः ॥

तदेवं प्रकटाप्रकटयोर्द्वयोरपि लीलयोस्तासां स्वप्राप्तौ भाव-
एव कारणां दर्शितं ततश्चाप्रकटलीलायां प्रविष्टा अपि यस्मि-
न्नेषणाधिक्येन तं प्रापुस्तदर्थयत्नान्यदप्यनुव्रजति । मत्कामा
इति अयमर्थः यथाभीष्मशुद्धारं दर्शनीयं कटं करोतीत्यत्र
क्रिया खलु विद्येयस्य कृतिं प्रख्यापयन्ती विशेषणानामपि प्रत्या-
पयति कटं करोति तं च भीष्ममित्रादिरीत्या तथात्रापि प्रतीयते
विद्येयं चात्र प्रदीपं सर्वविशेषाश्रयणाधिपमवस्तुतया तेषु तस्या-
भेदेनालुगमात् तदेवं स्थिते लालुवादमनुक्तवैव न विद्येयमुवी-
र्येदित्युक्तदिवा पाठालुगोचनात् न विद्येयं निर्णयिते कित्वयो-

भीमजीवगोश्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

लुरोधेन तस्यैव बलवत्त्वात् यथा यस्य पथोमयी जुहुमंभति न स पापे इलोकं शृणोतीत्यत्र पच्यन्तां विविधाः पाकाः इत्यादौ सर्वलो-
हद्वयं शुद्धतामित्यत्र अग्निहोत्रं जुहोति जवागूच पचतीत्यत्र च
पथोमयीत्वादीनामेव विधेयत्वं तद्वत् तस्मिन्नेवाकाङ्क्षापूर्तरथो-
जुहोत्यस्य बलवत्त्वं ततश्च पूर्वोक्तरीत्या ताः ब्रह्म प्रापुः किं
निर्विशेषतयाविभूतं न किंतु परमं परा मा लक्ष्मीर्यस्मिन् तद्विति
भीमवद्रूपमेवेत्यर्थः । परमं यो महद्ब्रह्मेति सहस्रनामस्तोत्रात्
तादृशत्वं च “शुभाशयः सच्चिन्मस्य सर्वगस्य तथात्मनः” इति
श्रीविष्णुपुराणरीत्यान्वयापि भगवदविर्भावे संभवतीत्याशङ्क्याह
मां श्रीकृष्णाख्यमेव प्रापुः यथोक्तं तासु स्वयमेव मर्यादेव
मनः कृष्ण इत्यादि मयि भक्तिर्हीत्यादि च तत्र च मां निजभाव-
विशेषमयमेवेति द्विधा प्रापुरिति बोधयितुं तासां तत्त्वविशेष-
शास्त्रादित्येव संविशेषणद्वयमाह । मत्कामा रमणमिति । जारख-
रुपाविद् इति रमणशब्देनात्र पतिरेवोच्यते नन्दनशब्देन पुत्र इव
कृदया योगिकत्वाभावात् यथा मित्रानन्दनशब्देन मित्रापुत्र एवो-
च्यते नतु मित्रापतिः मित्रारमणशब्देन च मित्रापतिनेतु मित्रा-
पुत्रस्तद्वत्प्रापि आरुण्यद्वेनोपपत्तिरेवोच्यते नतु पतिः कोष-
कारमते च तत्रैव कृदः रमणः क्वात्पटोलस्य मूलेऽपि रमणः
मिषे इति विद्वत्प्रकाशात् स्त्रीजातिसंबन्धेन रमणशब्दवत् धिय-
शब्देन पतिरेवोच्यते तथैव प्रसिद्धेः धनः प्रियः पतिर्मेसां जार-
खरुपपतिः समावित्यमरकोशाज्जारः पापपतिसिति त्रिकाण्डशेषाच्च
पतित्वं तद्वाहेन कस्यायाः स्वीकारित्वमिति लोक एव भगवति
तु स्वभावेनापि इहयते परमव्योमाधिपस्य महालक्ष्मीपतित्वं ज्ञाना-
दिसिद्धमिति ततश्च अस्वरूपविद् इति स्वरूपं नित्यमेव मत्प्रेय-
सीत्वलक्षणमवतारसमये मदीयलीलाशक्त्या मोहितत्वाच्च विदन्ति
यास्तथा सत्यो जारं जारबुद्धिवेद्यं सन्तं मां प्रापुः
तथापि रमणत्वप्राप्तौ हेतुः मत्कामाः इति मयि कामः
कथमस्माकमन्यस्मिन् पतित्वं स्वप्नवद्विधीयेत श्रीकृष्ण
एव आगच्छावसरमातुर्भवेदित्यभिलाषो यासां तथा सत्यो
मां रमणं प्रापुः तादृगभिलाषासां स्पष्ट एवोपलभ्यते यथा अपि
यत मधुपुरीमार्गपुत्रोऽनुनास्ते इत्यत्र तस्य स्त्रीया एव वयमिति
व्यज्य तत्र च किङ्करीणास्थितिं दयाममृग्यते ते खास्य इति वद-
न्यात् किङ्करीत्वेनापि निश्चिन्ना भुजमगुरुसुगन्धं मूजुर्धवा-
स्यत् कदातु इत्यनेन तदेवासावसद्वेनाङ्गीकारेण कदा
स्वाङ्गीकरिष्यतीति श्रीराधा स्वयमेव प्रार्थितवतीति तथा काष्ठा-
यति महामाये इत्यादौ गोप्यः किमाचरदित्यादौ बलं पञ्च-
पत्यसुदृशमित्यादौ च श्रीभगवता च स्वमते तदेवोक्तवाचोप-
दिष्टं बहुदशो मे महार्थिका इति प्रश्नं यात यूयमित्याद्यनुसा-
रेण श्रीजम्बूजं निजपितृत्वाभिमाननेन स्वस्मिन् गोपत्वमन-
नात् प्राप्तायाश्च मम प्राप्तायातिवत् खलु वल्लभस्य मम
वदस्वीकृता इति श्रीशुकदेवेन च कृष्णवक्ष्य इत्येवोक्तं
तदेवं जारबुद्धेर्हृदयं रमणबुद्धेर्हृदयं जारबुद्धिवचमपीति
दवाख्याय श्रीस्वामिभिरवगमितं मर्माभिलाषप्राप्तिः अवश्य-
मवगन्तव्या अन्यथा ये यथा मां प्रयन्ते तांस्तथैव भजाम्यह-
मिति श्रीगीतोपनिषद्वाचः यथेति श्रद्धाभिलाषेणेत्येवार्थः तस्मा-
द्भगवता विद्यते इति प्रतिज्ञादानिर्न क्वात् तत्कृतुम्यायात्
अहं मत्कपराशीन इति खेच्छामयस्येति प्रतिज्ञादानिश्च इयात्

स्वयमेवेदं दृष्टान्तद्वारा बोधितं मर्यादेव मनः कृष्ण इत्यादा-
वनन्तरं या मया क्रीडतां रात्र्यां वनऽस्मिन् ब्रज आस्थिताः
प्रबन्धरासाः कल्याणयो मापमंहीर्यचिन्तया इति अथ खल्व-
न्तर्गृहगतानां तासां तान् पतीन् तांश्च वेदांस्त्वक्तवतीनामोप-
पत्यं न सम्भवतीति हे कल्याण इत्यनेन भवतीनां न तद्व-
द्दृष्टपरित्याग इति वैशिष्ट्यमवगमितं तदेतदभिप्रेत्यैव पूर्वमपि
तमुक्तं प्रति धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चन
प्रत्यागमनसन्देहैरित्युक्त्वा तासां प्राणधारणे आग्रहो दर्शितः
जारतया प्रतीतत्वेन रमणत्वेन च मत्प्राप्तौ मम कारणं तु
परमसहायमित्याह । प्रबला इति । तादृशमत्प्रेमैकवदेन तासु
स्वस्वरूपाजुसम्भानव्यतिरोधानात् न विद्यते यत् मत्साहाय्यं
विनाम्यत् यासां तादृश्य इति अतएव ममातिक्रमोदयादिति
भावः । आस्तां नित्यप्रेमसीतां वासां तासां सङ्गादस्या अपि
यतसहस्रशस्तथा मां प्रापुरिति किञ्च ब्रह्मत्वे परमेश्वरत्वञ्च
तत्र स्वाभाविकमेवेति तादृशप्रेमविशेषणं तयो रावरणमेव नतु
निधूतनं परमाधुर्यस्य तु परमोद्लासः अथ जारत्वं तु तत्रा-
सत्यं दुःखमयजुगुप्सितान्यसम्बन्धाविकृतं चेति तेन प्रेम-
विशेषेण निधूतनमेव नतु पूर्ववदापरणमात्रं परमरमणत्वस्य
तु परमोद्लास इति अत्र पद्ये विशेषः श्रीकृष्णसन्दर्भे
दृष्टव्यः ॥ १३ ॥

तदेवं तदभीष्टतमां भीमोपीनामपि स्वप्राप्तिं कथयित्वा
तस्यापि तां क्रीडाकुर्वन्नुपसंहरति । तस्मादिति युग्मकेन । एस्मा-
न्मदीयत्वेन लब्धसद्भावाणां तेषां नारदाद्विरःप्रभृतीनामपि सङ्गः
मात्रस्थेतावन्महिमा तस्मात्सद्गुणपरमाभ्यस्वेन परमसत्तं तद-
भीष्टं मात्रेकमेव शरणं याहि शरणागतियन्ततया भजेत्यर्थः
ततश्च हि निश्चितं मया त्वमकुतोभयः स्याः भविष्यसि तत्र
कैमुखायात्मनः स्वभावतः सर्वहितत्वं दर्शयति सर्ववेदिनामा-
त्मानं परमात्मानमिति एकमेव शरणमित्येव दर्शयति सर्वोत्त-
मावेनेति तदेव विदुष्योति । उत्सृज्येत्यादिना । श्रोतव्यं श्रुतमेवेति
ज्ञानाभ्यस्तमपि निराकरोति तत्रैकमिति तदार्थे एवेति काष्ठा-
न्तरं चाभ्यान्तरस्य भावनामपि निषेधति स्म ॥ १४ ॥ १५ ॥

पूर्वं तावच्छ्रीभगवता यथोदितेष्वित्यादिना कर्म मिथा भक्ति-
कृता ततश्च तत्परत्वे सति निवृत्तं कर्म सेवेत्यादिना सर्वमेव
कर्मस्याजितं किंतु ज्ञानमित्यादिना ज्ञानमिथा विहिता ज्ञानार्थ-
मात्मतत्त्वेनिरूपणं च सुष्ठु कृतम् श्रीमदुद्धवेनापि गुणेषु वर्त्तमानो-
ऽपीत्यादिना पृष्ट्वा बद्धो मुक्त इत्यादिना श्रीभगवदुक्तः सिद्धि-
न्ताश्चकारितः तत्तु ज्ञानं भक्तिं विना न सिद्ध्यतीति स्वयं भग-
वतैव पुनः शब्दप्रशङ्गा निष्णात इत्यादिनोद्भूतम् अज्ञा-
तुदित्यादिना भक्तिं च दर्शयित्वा तस्या भक्तैर्जन्मानि सिद्धौ
च कारणं सत्संग एवेति दर्शितं पुनरुद्धेन साधुस्तवे-
त्यादिना तौ विशेषतः पृष्ट्वा श्रीभगवता च तावुपदिश्य मांशेण
भक्तियोगेनेत्यादिना केवलः सत्संग एव इदीकृतोऽतिशयितव्यः
तस्मात्सुखवेत्यादिना कर्म च ज्ञानं च सत्संगेव स्याजितं
तदेवं यद्यपि संशयावसरो नास्ति तथाप्यहं । संशय इति ।
तच्च वाचं शृण्वतोऽवधारणतो भगवत्प्रेमः संशयः यथोदिते-
ष्ववहित इत्यादिकाद्याभ्यस्यगतमहावाक्यायेपर्यालोचनासाम-
र्थ्यं न निवर्त्तते कृतः येन यतो मम मनो आश्रयति वैश्रव्याचि-

श्रीमज्जीवमोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

शेषविष्टमस्ति तस्मात्पुनः सम्यक्त्वेनोपदिश्यतामिति भावः ।
संशयोऽत्र तत्सत्प्रकरणानामेकतात्पर्यताग्रहणं वैकल्यं शृण्वतः
इति शृण्वतोऽपीक्ष्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारापदंशिनी ।

ततश्च ता मां प्रापुरित्याह । मत्कामा मां कामयन्त इति ताः
मां परमं ब्रह्म प्रापुः कीदृशं रमणं तामिः सह रममाणं ता-
रमयन्तं च वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे इति आत्मारामोऽप्यरीरमदिति
शुकोक्तिः किम्पतिस्वरूपं न जारम् उपपतिस्वरूपम् कीदृश्यः
सत्स्वरूपविद्ः मन्महामाधुर्यमात्राभूमावित्वादेश्वर्यलक्षणं मत्स्व-
रूपविशेषं न विद्वतीति ताः । यद्वा अन्ये भक्तजना इव
मत्स्वरूपं मत्सारूप्यं न विद्वन्ते न प्राप्नुवन्ति तस्यासौ तामि-
मद्विहारासिद्धेरिति यद्वा ताः स्वरूपं सौन्दर्यादिकं न
जानन्ति किन्तु मत्सौन्दर्यादिकमेवानुभवन्तीति ताः यद्वा न
विद्यन्ते स्वरूपविद्ः स्वरूपज्ञा यासां ताः ॥ १३ ॥

तदेव श्रीमदुद्धवेन साधुलक्षणां पृष्टः श्रीमगवांस्तारतम्येन
त्रिविधं साधु लक्षयित्वा तत्तत्सङ्गप्रावृत्तां प्रधानीभूतां कलां च
भक्तिं सामान्यतो निरूप्य भक्तेः स्ववशीकारं विचक्षुः कैमुत्येन
सत्सङ्गस्यैव वशीकारित्वमुक्त्वा सत्सङ्गिनो मक्षांश्च निर्दिश्यान्ते
गोप्यादिनिष्ठं केवलं भक्तियोगं कुलंभत्वेन स्तुत्वा सहैव
रामेण सार्वमित्रादिना तत्रापि गोपीविषयकस्त्रप्रेमभाष्यं सदा-
जाज्वल्यमानङ्गारमयिण्येण हृदि सुद्वितमप्यधीरतयैवोद्घटय्य तासां
मेव भक्तियोगस्य स्ववशीकारसर्वोत्कर्षपरावधित्वं तासामेव साधु-
त्वस्यापि सर्वमहामहोत्कृष्टकक्षाविश्रामित्वमभिव्यज्य केवले तद्
नुष्ठिते भक्तियोग एवोद्धवं प्रवर्त्तयितुमाह । तस्मादिति । चोदनां
विधिं प्रतिचोदनां प्रतिषेधं च विहितं कर्म निषिद्धं च कर्म त्यक्त्वेत्यर्थः
तर्हि किं संन्यासं कुर्वे न प्रवृत्तं गृहस्थानां धर्मं च निवृत्तं
संन्यासिनां धर्मं च त्यक्त्वा तत्रापि श्रोतव्यं श्रुतं च त्यक्त्वेति
भाविधर्मभवायमनाकाङ्क्ष्य भूतभवायां च विस्मृत्येत्यर्थः । सर्वात्म-
भावेन सर्वो य आत्मनो मनसो भावो दास्यसख्यादिस्तेनैक-
मेवमामाश्रयनीकृत्य शरणं याहि मयैव अकृतोभयः स्या-
इति तव नास्ति कर्माधिकारो नापि ज्ञानाधिकारस्तदपि तं तमात्म-
न्यारोप्य प्रत्यवायमर्थं संसारमर्थं च मन्यसे चेत्तदा तद्गुणव्या-
ज्राताऽहं विद्यमान एवास्मीत्यर्थः ॥ १४-१५ ॥

संशयो न निवर्त्तत इत्येतत्पूर्वक्षणा एव अयि सर्वाणि
कर्माणि निरपेक्षः समाचरोदिति वदता त्वया मह्यं कर्माधिकारो
दत्तः तत्पूर्वं तु—

यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः ।

नश्वरद्रव्यमाशं च विद्धि मायामनोमयमिति ॥

तस्माद्युक्तेन्द्रियग्रामो युक्तचित्त इव जगत् ।

आत्मनीक्ष्ण्य चित्ततमात्मानं प्रयथधीश्वरे ॥

इत्युक्तवता मह्यं ज्ञानाधिकार एव दत्तः अद्युना तु सर्वं
त्यक्त्वा मां शरणं याहीति भक्त्याधिकारं दास्य न जाने पुनरपि
कर्मधिकारं मह्यं दास्यसीति सख्यरसोद्भूतं वक्तोक्तिर्जातिता ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अदलाः सत्सङ्केतरवलरहिताः मत्कामाः श्रीकृष्ण एवास्म-
त्सुखहेतुनान्यतिक्रिदित्येवं मयि कामः सङ्कल्पो यासां ताः
मच्छरणाः स्वबुद्ध्या जारमुपपत्तिं शास्त्रतस्तु परमं ब्रह्ममामैव
प्रापुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्मात् शरणागतिरित्यं महाफला तस्मात् हे उद्धव ! त्वमपि
चोदनां प्रतिचोदनां विधिनिषेधरूपं शास्त्रं प्रवृत्तं च निवृत्तं
च त्रिवर्गोपायं मोक्षोपायं च शास्त्रार्थं श्रोतव्यं श्रुतं च हेयोपर-
देयानुष्ठानसिद्धये गुरुमुखात् श्रोतव्यं सुज्ञातं च उतसृज्य ॥ १४ ॥

सर्वात्मभावेन सर्वेषु चोदनादिषु हितकारित्वाहितकारित्व-
रूपो य आत्मभावः आत्मनो निश्चयः तेन श्रीकृष्ण एव हितम-
हितं स्वेच्छया कर्तुमकर्तुं समर्थ इत्येवं भूतेन मामेव शरणां
याहि सर्वेषु ब्रह्मादिषु सत्सु स्वस्यैव शरणात्वे हेतुमाह । एकमेव
निःसमानातिशयं तत्रापि हेतुमामाह । सर्वेषां देहिनां ब्रह्मा-
दीनामात्मानं ननु सर्वतो निवृत्तस्व मे कृतश्चिद्भयं स्यादि-
त्यत्राह । मयैव हि निश्चितम् अकृतोभयः स्याः ॥ १५ ॥

सर्वदेहिनामात्मानमिति तव वाचं शृण्वतो मे आत्मानि सर्वा-
त्मनि त्वयि विषये स्थितः कथमसौ सर्वात्मा इत्येवंरूपः संशयः
न निवर्त्तते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

वे स्त्री जाति गोपिका गण मेरे स्वरूप को न जान कर
भी जार पुरुष की बुद्धि से भी रमण बुद्धि से हजार हा
सत्संग से परं ब्रह्म मेरे को प्राप्त हो गई ॥ १३ ॥

तिस कारण से हे उद्धव ! तुम सब वैदिक विधि तथा
स्मृति विधि सर्वों को छोड़कर प्रवृत्त निवृत्त दोनों कर्मों
को छोड़कर सुना हुआ तथा सुनने योग्य इनको भी छोड़
कर ॥ १४ ॥

सब प्राणि के एक आत्मा अन्तर्यामी मेरे को सर्वा-
त्मभाव से एकही आश्रय खमक कर शरण प्राप्त होजावो,
तब मेरे रक्षक होने से सब धर्माधर्मों से तुम निर्भय हो-
जाओगे ॥ १५ ॥

उद्धव उवाच ।

हे योगेश्वरों के ईश्वर आप के विचित्र लक्ष्मणों के सुनने
से मेरे मन में स्थित सन्देह निवृत्त नहीं होता है यदि
मेरा मन भ्रमता है ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।
 मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रास्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ १७ ॥
 यथाऽनलः खेऽनिलबन्धुरूपमा बलेन दारुणयधिमष्ट्यमानः ।
 अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरिधं हि वाणी ॥ १८ ॥
 एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च ।
 सङ्कल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥
 अयं हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः ।
 विशिष्टशक्तिर्बहुधैव भाति बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वत् ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

उत्तरं स एष इत्यष्टमिः अष्टमोऽयम् । ईश्वरस्तावत्स्वमाया-
 वशात्प्रपञ्चात्मना भाति तत्प्रपञ्चाव्याप्ताय जीवानाममायावि-
 द्यायां कर्तृत्वादि ततो विधिप्रतिषेधाधिकारस्तत्काली सत्त्वशुद्धयौ
 कर्माणि कुर्वित्युक्तम् सत्त्वे च शुद्धे पुनः कर्मजादयपरिहा-
 राय भक्तिविशेषकर्मोदरं परिश्रज्य दृढविश्वासेन भजेत्यु-
 क्तम् जातायां तु विद्यायां न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति तत्र
 तावदीश्वराभागादीन्द्रियद्वारा जीवसंस्तुतिकारणभूतं प्रपञ्चो-
 द्भूतमाह साधैस्तुमिः । स एषोऽपरोक्षः जीवयतीति जीवः
 परमेश्वरः अपरोक्षत्वे हेतुः विवरेणाधारादिक्रेषु प्रसूतिरिव
 प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः तामेवामिव्यक्तिमाह । घोषेणोति घोषेण
 पराख्येन नादवता प्रायेण सह श्रुतामाधारचक्रं प्रविष्टः सन्मनोमयं
 सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च मणिपूरचक्रे विशुद्धि-
 चक्रे चोपेत्य प्राप्य चक्रे मात्रा ईश्यादिः स्वर उदात्तादित्यर्थः
 ककारादिरित्येवं वैखर्याख्यः स्थविष्ठाऽतिस्थूलो नानावेदशास्त्रा-
 रम्भो भवति । तथाच भुतिः—

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विबुधैर्हृद्या ये मनीषिणः ।
 गुहां प्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति ॥
 अभियुक्तश्लोकश्च—

या सा मित्रावरुणसद्वानुचरन्ती त्रिषष्टिं
 वर्णानन्तः प्रकटकरणीः प्राणसङ्कात्प्रसूते ॥
 तां पश्यन्तीं प्रथममुचितां मध्यामां बुद्धिर्लक्ष्म्यां
 वाचं चक्रे ऋणविद्यादां वैखरीं च प्रपद्ये ॥

इति ॥ १७ ॥

अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौ दृष्टान्तः । यथेति ।
 यथाऽग्निः खे ऊष्मा अव्यक्तोष्मरूपः दारुणयधिमं मष्ट्यमानोऽनि-
 लसहायः सज्जथाः सूक्ष्मबिस्फुलिङ्गादिरूपो भवति पुनः प्रकटो
 जातो हविषा संवर्धते तथैव वाणी ममाभिव्यक्तिः ॥ १८ ॥

उक्तां वाग्बुद्धिमुपसंहरजितरेन्द्रियवृत्तिष्वतिदिशति । एवं
 गदिर्गदनं भाषणं मे व्यक्तियुपसंहारः कर्म इत्यथोर्वाचिर्गतिः
 पादयोर्विसर्गः पायूपस्थयोरिति कर्मैन्द्रियाणाम् घ्राणोऽवघ्राणं

रसो रसनं दृक् दशनं स्पर्शः स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेन्द्रिया-
 षाम् सङ्कल्पो मनसो विज्ञानं बुद्धिचित्तयोरभिमानोऽहङ्कारस्य
 सूत्रं प्रपञ्चाख्यं सत्त्वरजस्तमसां विकारोऽभिदेवादिस्त्रिविधः
 प्रपञ्चो मे व्यक्तिरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १९ ॥

तस्मादीश्वरव्यक्तिरूपः प्रपञ्चो नेश्वराद्विषोऽस्तीत्याह ।
 प्रथमिति । अयं जीव ईश्वर आदावव्यक्त एक एव वयसा
 कावेन विशिष्टा विभक्ता भागादीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य यथा
 विशेषेण श्रुष्टा आबुद्धिता मायाशक्तिर्मे सः बहुप्रकार
 इवाऽऽभाति यतः स एवाद्यः त्रिवृत त्रिगुणाश्रयः अब्जयोनि-
 लोऽपव्यस्य कारणभूतः एकस्य बहुधा भावे दृष्टान्तः योनिं
 क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि यद्वदिति ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अयं मावः अष्टानां पञ्चानामयमभिप्रायः स्वमायावशात्
 स्वमायां वशीकृत्येत्यर्थः । प्रपञ्चात्मना बहिरङ्गशक्तिद्वारा विश्व-
 रूपेणोत्पद्यते । अतस्मिंस्तद्वुद्धिरध्यासः देहादिरहमस्मीति तस्मात्
 ततोऽध्यस्तकर्तृत्वादेः तदानीं विधिप्रतिषेधाधिकारकात्वे तत्र एवं
 व्यवस्थायां सत्याम् आधारचक्रं हिरण्यगर्भस्येति क्षेत्रं तत्र मनो-
 मयं पश्यन्त्याख्यं नामित्ये मणिपूरचक्रे सूक्ष्मरूपं मध्यमाख्यं-
 दृढमस्य विशुद्धचक्रे चोपेत्येत्यर्थः । तथाच वाचः परादिरूपे
 प्रमाणां भुतिः वाक् वाचः परिमितानि संख्यातानि पराख्यादीनि
 चत्वारि पदानि स्वरूपाणि सन्ति तेषां मध्ये प्रीणि परा
 पश्यन्ती मध्यमाख्यानं रूपाणि गुहा गुहायां शरीरमध्ये मूला-
 धारतामिहृदयेषु निहितानि स्थितानि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न
 प्रकाशयन्ति वाचस्तुरीयरूपं वैखर्याख्यं मनुष्या वदन्त्येव नतु
 तत्तु तत्त्वतो जानन्ति अथ श्लोके वा सा मसिद्धा पराख्या
 मित्रोऽग्निः वरुणः सोमस्तयोः सदनमाधारचक्रे तस्मात् प्राण-
 सङ्केनोचरन्ती स्वयमेवोद्भवन्ती पराख्या अन्तःकरणार्था मनो-
 बुद्धिर्ह्यां प्रकटकरणेन वागिन्द्रियेण च त्रिषष्टिष्वथ न

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

प्रसूते प्रसूयते अतस्तां प्रथममुदितां परास्वाम्यं मन्तः पश्यति नतु-
स्वारयतितां तां मन्तःस्थां पश्यन्त्याख्यां तथा बुद्धिसेस्यामुच्चारयतीति
विचारयुक्तां मध्यमां करणाविशदां स्थानप्रयत्ननिर्मेष्टां वैखरी-
महं प्रपद्ये त्रिषष्टिमिति ह्रस्वदीर्घप्लुतमेवेनाऽणो नव प्लुतत्वा-
भावात् ऋत्वं वयांश्चत्वारः ह्रस्वत्वाभावादेचोऽष्टौ उदात्तादि-
स्वरस्तु तदन्तगता एव विसर्गानुस्वारजिह्वामुकीयोपधमानी-
माश्चत्वारः एवं पञ्चविंशतिः रूपशोभा तावन्तः एवं पञ्चाशत्
वचसाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति षट् रेफ एकः नका-
रस्य दन्त्यमूर्धन्यत्वमेवेति हिः पाठात् शवसहस्रचाः षट् एवं
त्रिषष्टिरिति ॥ १७ ॥

अव्यक्तस्य सर्वगोचरस्य सतो प्रकृत्यः खे काष्ठचिह्ने तत्र
परास्त्वव्यक्तैवेति अव्यक्तोऽव्यक्तरूपतयोपमीयते पश्यन्ती तु सूक्ष्म-
विष्कुलिङ्गादिरूपतया मध्यमा प्रकृष्टजाततया वैखरी तु समिध-
तयेति शेषम् ॥ १८ ॥

एवं गच्छिष्युपसंहारो निगमनं विज्ञानं निश्चयार्थकं बुद्धेः
अनुसन्धानस्तु चित्तस्येति शेषं मे व्यक्तिः मगाभिव्यक्ति-
रूपः ॥ १९ ॥

अयमिति साधकम् अयं प्रपञ्चाभिव्यक्तिरूपः जीवयति चेत-
यतीति जीव ईश्वरः पूर्वायै वागादीन्द्रियाणां बहुप्रकारवत्-
गतत्वादिशेषणमधिकमतो यद्वेति तस्मात् मास्येश्वरस्यैव बहु-
प्रकारेण भातात् तस्मादभिव्यक्षितत्वात् ईश्वरमासाञ्जितत्वात्
तदाभयमीश्वराभिधानकं तत् ईश्वरात् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चमम् ।

विवरप्रसूतिः विवरे हृदयच्छिद्रे प्रसूतिः प्रकाशो यस्य
सः गुहां प्रविष्टो जीवः प्राणैर्न घोषेण शब्देन चोपलक्षितः
शरीरस्थितिकाले जीवः प्राणं घोषं च न जहातीत्यर्थः यदेतत्कर्णो-
वापिषाथ शृणोति नैनं घोषं शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् यातीति हि
श्रूयते प्राणवायुविघटितशरीरच्छिद्रं प्रमथः स घोषः मनोमयं
स्वमनोग्राह्यं सूक्ष्मं पार्श्वस्थैरनुपलभ्यं रूपमुपेत्य स्थितः पञ्चावस्था-
व्यवस्थायाम् उरः कण्ठः शिरस्तथेति प्रकारेण तात्वादिस्थानप्रय-
त्नवशात् स्थविष्ठो भवतीत्यर्थः । मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादि ॥ २७ ॥

पूर्वं सूक्ष्मतयाभिव्यक्तस्य क्रमेण स्थूलतयाभिव्यक्तौ-
दृष्टान्तमाह । यथानल इति । खे काष्ठोदरे ऊष्मा मयन-
वशायां सूक्ष्ममात्रतयोपलक्ष्यः मे व्यक्तिः मद्भीनत्वेना-
भिव्यक्ता ॥ १८ ॥

एवं शब्दप्रसङ्गावधारणं प्रकृतं ततश्च वागिन्द्रियव्यापार-
उक्तो भवति अथान्येषामिन्द्रियाणां व्यापारानाह । एवं गदि-
रिति । क्षानेन्द्रियाण्यस्याह । प्राण इति । संकल्पविज्ञानं संकल्प-
रूपज्ञानं मनोव्यापारः महंकारकायां ज्ञातृत्वमात्मबुद्धिरभिमानः
सूक्ष्मं महान् स शब्दव्यवसायहेतुः महान् वै बुद्धिबलवत् इति
ब्रूयताम् एतत्सर्वं रजःसरस्वतमोविकारः ॥ १९ ॥

त्रिद्वयं गुणप्रयवक्ष्यः सज्जयानिः सज्जु जातं प्रज्ञायाममञ्ज

तदन्तर्गतैरित्यस्य सोऽजयानिः एकः एकरूपः बुद्धिपीरणा-
मादिरहितः मे मद्भीनः वयसा कालेन विसृष्टशक्तिः देहानु-
बन्धिष्वहङ्कारममकाररूपेण विप्रकीर्णयितृशक्तिः बहुधा देव-
मनुष्यादिरूपेण यथा बीजानि यानि भूमिं प्रतिपद्युङ्करादि-
रूपेण बहुधा विमान्ति तद्वत् ॥ २० ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र सर्वेन्द्रियव्यापाराणामात्मायस्यतां विवक्षुस्तावद्वागिन्द्रिय-
व्यापारस्य उत्पत्तिक्रममात्मायस्यतां चाह । स एष जीव
इति । विवरप्रसूतिः विवरे हृदयच्छिद्रे प्रसूतिः प्रकाशो यस्य
सः गुहां प्रविष्टो जीवः प्राणैर्न घोषेण च उपलक्षितः
शरीरस्थितिकाले जीवः प्राणं घोषं च न जहातीत्यर्थः । यदे-
तत्कर्णो वापिषाथ शृणोति नैनं घोषं शृणोति स यदोत्क्रमि-
ष्यन् भवतीति श्रूयते मनोमयमित्यस्य स घोष इत्यादिः प्राण-
वायुसङ्घटितशरीरच्छिद्रप्रमथः स घोषः तावन्मनोमयं मनोग्रा-
ह्यमत एव सूक्ष्मं पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानं रूपमुपेत्य स्थितः
पञ्चावस्थाव्यवस्थायाम् उरः कण्ठः शिरस्तथेति प्रकारेण
तात्वादिस्थानप्रयत्नवशात् मात्रादिरूपेण स्थविष्ठः स्थूलतमो
भवति तत्र मात्रा ह्रस्वादिः वयाः ककारादिः स्वर उदात्ता-
दिरिति ॥ २७ ॥

पूर्वं सूक्ष्मतयाभिव्यक्तस्य क्रमेण स्थूलतयोपलभ्यमानत्वे
दृष्टान्तमाह । यथेत्यादिना समिधत इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।
यथाऽन्तलः काष्ठोदरस्योऽग्निः सूक्ष्मः सज्जामन्यनारम्भवशाया-
मुत्पातमकस्ततो कारुण्यधिकवलेन मध्यमानः खे आकाशेऽग्नि-
लसहायः सज्जगुर्विष्कुलिङ्गादिरूपो भवति ततः क्रमेण सकृदो-
जातो हविषा समिधत सज्जगदीप्यते तथैव वागिन्द्रियव्यापा-
ररूपा वाणी मे व्यक्तीकारः शरीरं मद्भीनेत्यर्थः । प्राणैर्न
घोषेणेत्यनेन जीवप्राणयोः परस्परशयसा स्थितिरिति सूच्यते
विवरप्रसूतिरित्यनेन जीवस्य शरीरावस्थितिदशायां सङ्कुलित-
प्रकाशत्वमुन्मते तेनालत्वं फलितं तेन च वागिन्द्रियव्यापारानु-
गुणतत्त्वोदनाऽसमर्थत्वं च व्यज्यते वाणी चेति लक्ष्णोऽप्ये-
तव्यः तेन दृष्टान्तभूतस्याग्नेरप्यात्मव्यक्तित्वमभिप्रेतम् ॥ १८ ॥

वागिन्द्रियव्यापारस्यात्मायस्यत्वमुक्तम् अथान्येषां कर्म-
क्षानेन्द्रियाणां व्यापारस्यव्यापारत्वमाह । एवमिति । मतिः
पादेन्द्रियव्यापारः कर्म पाणीन्द्रियव्यापारः रतिरुपस्थस्य
विसर्गः मुखपुरीषोरसर्गः पायोः प्राणो गन्धोपादानं प्राणोन्द्रि-
यस्य रसः रसग्रहः रसनेन्द्रियस्य हृक् भावो किं दर्शनं
चक्षुरिन्द्रियस्य रूपग्रहस्वगिन्द्रियस्य श्रुतिः श्रवणं शब्दग्रहणं
ओत्रेन्द्रियस्य सङ्कुलविज्ञानं सङ्कुलरूपं विशेषज्ञानं मनोव्या-
पारः अभिमानः ज्ञातृत्वमात्मबुद्धिरूपः सत्ताहङ्कारस्य व्यापारः
सूक्ष्मं महत्तत्त्वं तस्य मर्त्यानां तन्तोरिव बहुकायाधारत्वादिति
भावः । तेन च तत्त्वव्यापारोऽप्यवस्थायां लक्ष्यते तथाऽप्यस्य यो गुण-
प्रयपरिणामात्मको वेदेन्द्रियादिगणः स च मे व्यक्तीरिति
पूर्वश्लोकेन सत्यव्यो ज्ञेयः ॥ १९ ॥

श्रीमद्भारवद्वाचस्पतिकृतमागवतब्रह्मसूत्रिका ।

कस्य तर्हि देवमनुष्यादिमावात्मकः संसार इत्यत आह ।
अपह्नीति । संसारस्याहेतुकवशङ्कां वारयितुं विशिनष्टि । त्रि-
कृति । गुणत्रयवश्य इत्यर्थः । त्रयाणां गुणानां वृत्तं वर्तनं
यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः अजयोनिरप्सु जातं प्रक्षायडम अत्रं तद्यो-
निरुपस्थित्यान् वस्य सः गुणपारवश्याद्ब्रह्माण्डान्तरुपस्थिति-
धनवानित्यर्थः । अव्यक्तः सूक्ष्मरूपः अणुरितियावत् स्वरूपतत्त्वेक-
एकरूपः बुद्धिपश्यामादिरहितः आद्यो नित्यश्च वयसा कालेन
विशिष्टशक्तिः देहतदनुबन्ध्यादिवहङ्कारममकाररूपेण प्रकी-
र्णचेतनशक्तिः बहुधा देवमनुष्यादिरूपेण भाति अत्र दृष्टान्तः
यथा बीजानि योनिसुत्पत्तिर्गोच्यं सत्र प्रतिपद्य प्राप्य बहुधा भाति
तद्वदित्यर्थः । एकजातीयानामपि जीवानां योनिं प्रतिपन्नानां
योन्यनुगुणं वृद्धिह्रासादिरूपबहुधाभातः हि दृश्यत इति भाषः ॥२०॥

श्रीमद्भारवद्वाचस्पतिकृतमागवतब्रह्मसूत्रिका ।

गोपिका अपि सामायाः किमु वायवाद्या इति गोपिकाप्र-
क्षेपेन कृतमिति परिहारं हृदि कृत्वा वायुरेव सर्वभूयोः सर्वो-
त्तमः स एव हिरण्यगर्भश्चेति दर्शयितुं भगवान् हिरण्यग-
र्भस्य सर्वोत्तमत्वं वक्ति । य एष इति । यो विवरप्रसूतिः
विशेषेण पराणामहङ्काराद्यभिमानिनां प्रसूतिरुत्पत्तिः यस्मात्स
तथा उत्पादक इत्यर्थः । एष जीवः जीव प्राणधारक इति भातोः
प्रकृष्टानन्दलक्षणाश्च हरेर्विशेषाधिष्ठानत्वात्तज्जामा प्रक्षा प्राण्यन
विष्णुना घोषेण वेदात्मिकया प्रकृष्टा लक्ष्म्या च सह गुहां
रुद्रादीनां हृदयगुहां प्रविष्टः सन्मनोमयं रुद्रादीनां मनसि
नित्यतृप्त्वन स्थितमत एव सूक्ष्मं परमाणुकल्पं रूपमुपैति । किञ्च
मात्रा खरो वयं इति मात्रास्वरवर्णप्रवात्मकवेदाख्यं स्थविष्ठ
रूपमुपैति ॥ १७ ॥

अनेन वेदादीनि निष्णामकृतिप्रक्षयामभिव्यक्तिस्थानानित्युक्तं
तत्र प्रकृतिप्रक्षयान्विशेषेण वेदादिकं मम व्यक्तस्थानमित्याह ।
अयेति । अनित्यो वायुरेव स तथा कुम्भोष्णः अनित्यो दारुणः
क्षेत्रक्षेत्र मध्यमानो अणुत्वेन प्रजातो हविषा घृतेन यथा
समिध्यते तथैव वेदवागी मे व्यक्तिः व्यक्तस्थानं वेदवायवेन
विशेषतो ममस्ववशाज्जिक्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकृत्यादीनां व्यक्तस्थानत्वेऽपि मम भोत्रादीन्यपि वेदादिव-
विशेषतो व्यक्तस्थानानीत्याह । एवमिति । एवादीनि गत्यादिश-
ब्दवाच्यानि इन्द्रियेन्द्रियविषययोः समयोऽहंयावैवमुक्तं सकल्पो
मनः विज्ञानं बुद्धिः अभिमानोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषव्यञ्जकः तस्य
रूपान्तरं सूत्रं वायुः सर्वव्यहितं तमः विकारो प्रक्षायडः एतानि
हरेरधिष्ठानरूपाणि भवन्तीति ज्ञातव्यानि तदभिमानिन्यो देव-
ताइव परस्वमसि तिष्ठन् भोत्रे तिष्ठन्तित्यादिः ॥ १९ ॥

विवरप्रसूतिरित्युक्तं कारणत्वं गुहा प्रविष्ट इत्युक्तव्याप्ति
च विविच्य सोदाहरणमाह । अयं हीति । मां रमां चान्तरेण वशां-
द्यात्मकवेदादिसर्वशब्दवाच्योऽयमजयोनिरब्रह्मा नियामकत्वेन
सर्वोत्तमत्वाज्जीवविश्वज्ञानानन्दव्यात्मको व्यक्तः सूक्ष्मः जग-
तामाद्य एक एवाहंकारादिपृथिव्यन्तानि स्वरूपानि काराण्य-

नुप्रविश्य विशेषेण श्लिष्टशक्तिरनपगतसामर्थ्य एव तत्प्रवियाम-
करूपैर्बहुधैव भाति तत्त्ववादिनामितिशेषः कथमिव यद्वयथा
कलमादिबीजानि योनि भूमिलक्षणां प्रतिपद्य बहुङ्कुराणि
भवन्तीति एवं परमाणुमानुगृहीता ब्रह्माहङ्कारादिषु बहुधा-
व्यक्तीभवतीति यो विवरप्रसूतिर्गोनिहारा प्रसूयने एष जीव
इति संज्ञां जमत इत्यन्यथा व्याकुर्वते तन्मतम्—

सुपयोगेश्वरुदादिप्रसूतिस्तु चतुर्मुखः ।

सर्वजीवोत्तमो जीवो गुणैर्धानसुखादिभिः ॥

विष्णुमत्तयादिभिः सर्वैर्नियमात्सर्वकालिकम् ।

मुक्तावीप न सन्वेहः सहि देवेन विष्णुना ॥

प्राणः प्राणेन जगतामीशेन रमया तथा ।

वेदात्मिकया च सहितः सूक्ष्मः सन्मनसि स्थितः ॥

वीन्द्रादीमान्तु सर्वेषां मात्रावर्णस्वरेषु च ।

स्थूलरूपी सदा तिष्ठन्नेव भोत्रादिकेषु च ॥

सर्वेषां प्रेरको ह्येको ज्ञानानन्दबलैस्त्रिवृत् ।

नित्यशक्तिः सर्वैः सत्र बहुधैव प्रतीयते ॥

तस्मिन्मोतमिह सर्वे पदे लक्ष्म्यातन्तुवत् ।

स एव वायुरहं ह्यो वायुर्हि प्रक्षयतामगात् ॥

विशेषेण हरेर्व्यक्तिस्थानान्येतानि सर्वेशः ।

मनसादीन्बहङ्कारो ब्रह्मा वेदात्मिकारमा ॥

त्रिगुणात्मिका च सैवभीः सैवोक्ता संविदात्मिका ।

तस्या अपि गिर्यन्तैको विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥

यथा दारुण सूक्ष्मः सन्मनसिऽग्निः समिध्यते ।

तथा वेदादिषु हरिमथितः सम्प्रदृश्यते ॥

व्यक्तिस्थानान्येतानि वेदादीनि हरेर्विबुः ।

इत्यनेन प्रमाणावाक्येन निरस्तमिति नास्माभिस्तद्दूषणाय प्रय-
ज्यते मनसि व्यक्तीतां यामि तस्माद्व्यक्तिर्हि मे मन इत्येतत्स्वरूपं
च ॥ २० ॥

श्रीमद्भारवद्वाचस्पतिकृतमागवतब्रह्मसूत्रिका ।

वैयम्बं च द्विविधम् एकं पूर्वत एवानुगतया स्त्रत्यागमीत्या
अन्यत्संप्रति जातया रामेण सार्धमित्याद्युक्तस्य इत्यत आत्मानेन
संगमः कुत्र कथं विद्यत इति विशेषं ज्ञातुमशुक्यतया तत्र
स एव इत्यस्यार्थद्वयेन द्विविधं वैयम्बमपनेतुं स्त्रत्यागमीत्या कृतं
तत्प्रकरणैकतात्पर्याग्रहणवैयम्बं प्रथमेनार्थेन निराकरोति
यथापूर्वोक्तं तस्मात्स्वमुखवोत्सृज्येति यथैवसानं सर्ववैयम्बं पुनः
संक्षेपतस्तन्नेतृत्वं तदाश्रयत्वं च तथा विश्वे मध्येवेति दर्शयितुं सर्वेषां
वेदानां शब्दरूपेण स्वाविभावरूपत्वमाह । स एष इति ब्राह्मणम्
आधारवक्त्रादिकमत्र चतुर्ध्वो मुखेभ्यः प्रथमतो वेदाविभावरूप-
ममे चतुर्मुखस्यैवेति द्वेयम् अत एव नाहो वेदशब्दात्मको भव-
तीत्यादिटीका च संगच्छते व्याख्यास्येत चैकविधो आकाशात् घोषवान्
प्राण इत्यत्र प्राणस्तदुपाधिहिरण्यगर्भरूपः घोषवान् नाहोपादानवा-
निति अनन्तपारामिष्यत्र न समहिप्राणादिमयस्य कालतो देवतश्चा-
परिच्छेदादिति अस्माभिरुक्तशब्दो हृष्टान्तावेव लौकिकवाङ्म-
यत्वात् तत्र श्रुतौ वाक्परिमितानि शास्त्राणि निर्णीतानि चत्वारि
पराख्यादीनि पदानि रूपाणि तेषां मध्ये आहो ग्रीणि गुहायां

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

शरीरे आधाराभिरुदयेषु स्फुरन्त्यापि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रका-
शयन्तीति पदार्थः अथ इलाके या सा पराख्या भिन्नोऽग्निः
वरुणाः सौमः नयोः सद्यन्माधारचक्रं तस्मात्प्राणसंगेनोष्णरन्ती
स्वयमेव सूक्ष्ममुद्भवन्तीति त्रिषष्टिं वर्णान् प्रसूयते कैः अन्तःक-
रणाभ्यां प्रकटकरणेन च अन्तः तां प्रथममुदितां सर्तीं पश्यन्त्याख्यां
अन्तःपश्यति नतुच्चारयति यां तां प्रथमां तथा बुद्धिसंस्थाम्
उच्चारयामीति विचारयुक्तां मध्यमां करणविशदां स्थानप्र-
यत्ननिर्माणां वैखरीं प्रपद्ये त्रिषष्टिमिति ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेनायां नव
प्लुतत्वाभावात् ऋलृवर्णाश्चत्वारः ह्रस्वत्वाभावादेचोऽष्टौ उदात्ता-
दिस्वरास्तु तदन्तगता एव विसर्गानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीया-
श्चत्वारः एवं पञ्चविंशतिः स्पर्शाश्च तावन्तः एवं पञ्चाशत्
ववलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति षट् रेफ एकः तका-
रस्य दन्त्यमूर्धन्यस्त्वभेदेन द्विःपाठात् शषसहस्रशः षट् एवं त्रिष-
ष्टिरिति म. द्वितीयां वैखरीं द्वितीयेनाथेन निराकरोति । स एव
इति । स एव मल्लक्षणी जीवो जगतो जीवनहेतुः विशेषतो
ब्रह्मस्य जीवनहेतुर्वा परमेश्वरः प्राणो मत्प्राणतुल्येन बोधेण
ब्रह्मेन सह विवरप्रसूतिः विवरात् अप्रकटलीलात् प्रसूतिः
प्रकटलीलायामेवामिव्यक्तिरस्य तथाभूतः सन् पुनर्गुहामप्रकट-
लीलामेव प्रविष्टः कीदृशः सन् किं कृत्वा मात्रा मम चक्षु-
रादीनि स्वरौ माषा गानादिः वर्णो रूपम् इति इत्थं स्थविष्टः
स्वपरिजनातां प्रकट एव सन् बाहिरङ्गमकर्ता मनोमयं कथञ्चि-
न्मनस्येव गम्यमानस्त्वेवां सूक्ष्ममुद्भवं यद्वपं प्रकाशस्तदुपेत्य ॥ १७ ॥

तत्र प्रथमेऽर्थे यथानल इति तथैव ममैव्यक्तिरूपा वाणी चेत्यर्थः
द्वितीयेऽर्थे प्रकटलीलाविकारं च सहजान्तं स्पष्टयति । यथे-
ति हि यस्मात् इयं स्वरहस्यैकवेद्यविश्वस्य ममेव वाणी नात्रास-
मावन्ताविधेयत्यर्थः । दधान्ताऽयं गमादिक्रमेणाविर्भावमात्रांशे
तृतीयस्कन्धेऽपि श्रीमदुद्धवेनैव तदुक्तम् ब्रजोऽपि जातो भगवान्
यथाग्निरिति ॥ १८ ॥

तदेव देवस्य स्वाविर्भावत्वं दर्शयित्वा तदर्थद्वारा जीवानां
जगत्प्रवेशं त्वाजयितुं जगति लौकिकवागादिवृत्तीनामपि तत्
उद्भवं दर्शयति । एवं गदिरिति । यथा पराख्यादिक्रमेण वैदिकी
वाग्वाचिस्तपन्ता तथा गदिकीकियत्युत्पन्ता किन्तु पूर्वा स्वरू-
पशक्त्या परा तु मापयेति वेदमिच्छाः । ततश्च यथा गदि-
स्तथा कर्माव्याप्तिव्यर्थः ॥ १९ ॥

तथैव दर्शयति । अथ हीति सास्त्रेण बीजानीति बीजानां मध्ये
यदेकमपीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथेयवर्णिनी ।

भो प्रियसखोद्धव ! मैवं संस्थाः सर्वेषामेव जीवानामुपकारार्थं
भक्तिज्ञानवैराग्ययोगतत्त्वोपमांहीनि मत्प्राण्युपावरतानि तत्त्व-
तत्त्ववन्त्यष्टेयानि त्वयि न्यासस्त्वेनैवार्पयामि त्वत्तु तत्र तत्र वस्तुनि
स्वस्वमाशेष्य ममेव तद्विषयमिच्छामनो लज्जामपि किञ्च भजसि
अहन्तु भो उद्धव ! त्वया ज्ञानमङ्गस्यतां कर्माणि क्रियन्तां भक्तिः
कृत्तव्या योगा अनुष्ठेयास्तपश्चरणीयमित्यादिकं सर्वजीवानुदि-

श्यापि त्वामेकमेव लक्ष्यीकृत्य यद्वोचं वच्मि वक्ष्यामि वा तेनैव
किं त्वं तत्तदनुष्ठानाधिकारी सत्त्वभूस्त्वं तु मे योऽसि सोऽस्येव
साम्प्रतं तु न ते कापि साधकतेति सन्मोक्षासमभिव्यक्त्यज-
कस्यापि जीवस्य दशभेदेन कर्माधिकारी ज्ञानाधिकारी भक्त्या-
धिकारश्च यतो ज्ञायते तस्य वेदव्यार्थं सम्प्राप्तमेव जानामि
नान्यो यतो देवस्वरूपेण सत्तुमुखवक्त्रेभ्योऽहमेव प्रादुर्भूयमि-
त्याह । स इति । जीवन्तीति जीवः परमेश्वरः स प्रसिद्धः एव मल्ल-
क्षणीः पुरुष एवेति स्वतज्जन्मा स्ववच्चः स्पृशति विवरेषु सत्तुमुखशरी-
रस्थाधारादिकेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिव्यक्तिरस्य सः तामेवामि-
व्यक्तिमाह । बोधेण पराख्येन नादेन नादवता प्राणो सह गुह्यो-
माधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्य-
माख्यं च पुरकचक्रे विशुद्धचक्रे च उपेत्य प्राण्य वक्त्रेषु मात्रा
ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिः वर्णश्चाकारादिरित्येव वैखर्याख्यः
स्याविष्टोऽतिस्थूलः नानावदशास्मात्मको भवति ॥ १७ ॥

क्रमेणाभिव्यक्तौ दधान्तः । यथेति । यथा अग्निः सौ दारुण-
ताकाशे ऊष्मा प्रथममथने अव्यक्तोष्मरूपः ततो दारुणव्यक्तं
मध्यमानः प्रनिवसहायः सन् अणुः सूक्ष्माविष्फुब्जिद्भादिरूपो
भवति ततश्च प्रजातः प्रकर्षेण स्थूलतया जातः द्विषा समि-
ध्यते प्रवर्द्धते तथैव मे व्यक्तमेवाविर्भावरूपा इयं वेदलक्षणा
वाणी अतोऽस्या अतिगूढमर्थं मां विना को ज्ञास्यति
ज्ञात्वा च जीवस्य संसारनिस्तारणार्थान् भक्तिज्ञानकर्मा-
द्युपायान् को व्यवस्थास्यतीत्यतस्त्वयि परमवैद्ये पात्रे स्मृतत्वे
तानुपायान् साम्प्रतं कृपया व्यवस्थापि त्वत्तो वदरिकाभमस्या
मुनयः प्राण्य कृतार्था भविष्यन्तीति भावः ॥ १८ ॥

किञ्च मत्स्वरूपभूता वेदलक्षणा वाणी यथा ब्रह्मशरीरा-
दुद्भूता तथैव प्राकृत्यापि वाणी प्राकृतलोकाशरीरपञ्चयादि-
रूपा समुद्भवतीत्याह ॥ एवं गदिवीगिन्द्रियव्यापारो माषाय तथा
च श्रुतिः-

चत्वारि वाक् परिमिता पादानि तानि त्रिमुखांश्या ये मनीषिणः
गुह्यान् श्रीणि निहितानेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या प्रवन्तीति
अस्या अर्थः वाक् वचनानि चत्वारि परिमितानि पदानि सुतिः
कुन्तानि तत्र श्रीणि परापश्यन्तीमध्यमाख्यानि प्राणमनोबुद्धि-
स्थानि आधाराभिरुदयेषु स्फुरन्त्यापि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रका-
शयन्ति तुरीयं वैखर्याख्यं वागिन्द्रियगतं वाचो वचनमिति
अथा गदिरवमेव समीष्टव्यधीनां सर्वेन्द्रियव्यापारो ममेव प्राकृतो
व्यक्तिरित्याह । कर्म हस्तयोर्व्यापारः गतिः पादयोः विसर्गः पाण्य-
पस्थयोरिति कर्मेन्द्रियाणां प्राणोऽवप्राणः रसो रसन इक् दर्शनं
स्पर्शः स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेन्द्रियाणां सङ्गुत्पो
मनसः विज्ञानं बुद्धिचिन्तयोः मामिमनोऽहङ्कारस्य सूक्ष्मं प्रधानस्य
रजःसत्त्वतमसां विकारोऽध्यात्मादिस्त्रिविधः प्रपञ्चः मे व्यक्ति-
मोक्षिकीति पूर्वगान्वयः ॥ १९ ॥

तस्मादीश्वराभिव्यक्तिरूपः प्रपञ्चो नेश्वराद्भिन्न इति वक्तुं प्रथम-
मीश्वरमाह । अयं जीव ईश्वरस्त्रिभुवन्निगुणमायाभयः त्रिभुवंपरमेव
अहंज्योतिः अहंजस्य लोकपञ्चस्य कारणभूतः प्रथमं सृष्टेः
पूर्वमव्यक्त एक एव वयसा कालेन स एव आद्य ईश्वरः प्रप-
ञ्चात्मको भवतीत्याह विशिष्टव्यक्तिर्विशिष्टः पृथक् पृथक् विभक्ता
वागादीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य तथाभूतः सन् वक्ष्या देवगणस्या-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारथैर्वाशिनी ।

द्विबहुप्रकारको भाति एकस्य बहुधा माने दृष्टान्तः योनिं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि यद्वत् एकैकस्यापि बीजस्य बहुधाः उद्भूता भवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

संशयनिवारणाय सर्वकारणत्वादिना सर्वात्मत्वमाह । स इत्यादिना । “सर्वाणि नामानि यमाविशन्ति सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति एकमेवाद्वितीयम् ऐतदात्म्यमिदं यः सर्वज्ञः सर्ववित् ततो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिषु प्रसिद्धो यः स एव त्वदप्रचरोऽहं जीवः सर्वचेतनाचेतनचेतयिता विवरं हृत्पद्मे प्रसूतिरामि-व्यक्तियस्य सः प्रेयस्वरूप इत्यर्थः । घोषेण परावस्थारूपशब्द-वता प्राप्येन स्वशक्तिलेशात्मना गुहामाधारचक्राख्यां प्रविष्टः सन् मनोमयं पद्मव्याख्यं सूक्ष्मं रूपं मध्यमाख्यं च माणिपूरक-चक्रे विशुद्धिचक्रे चोपेत्य प्राप्य सुखे माया इत्यादिः स्वर उदात्तादिः वर्णः ककारादिरित्येवं वैसर्वात्म्यः स्थविष्ठः सति स्थूलः पद्माकमोदिरूपो भवति मध्य-
चत्वारि वाक्पश्चिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुह्यां त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति श्रुतिरनुसन्धेया ॥ १७ ॥

मध्यकस्य सतः सूक्ष्ममध्यमकमेणाभिर्व्यक्तिं दृष्टान्तेन स्पष्ट-वति । यथेति । यथा कारुण्यमनसोऽग्निरव्यक्तो बलेन मध्य-मायः सन् प्रथमसूक्ष्मात्मकः तदनन्तरमणुस्वरूपस्तदनन्तरं प्रकटो जातः अनिवार्यधुः वायुसहायः स्वे हविषा समिध्यते तथै-वेयं वाणी मे व्यक्तिः ममामिव्यक्तिः ॥ १८ ॥

गदिः वागेन्द्रियव्यापाररूपं गदनं भाषणं यथा मे व्यक्तिः पूर्वजः प्रातिपादिता एव कर्महस्तेन्द्रियस्य गतिः पादेन्द्रियस्य विसर्गः पादपक्षयोः प्राणः अवघ्राण्य घ्राणेन्द्रियस्य रसः रसने रसनेन्द्रियस्य हृक् दशनं चक्षुरेन्द्रियस्य स्पर्शस्त्वगिन्द्रियस्य श्रुतिः श्रवणं श्रोत्रेन्द्रियस्य संकल्पः मननं मनसः विज्ञानं बोधनं चित्तनं च बुद्धिश्चित्तस्य च अभिमानः देहावावहकारस्य व्यापारः । ममामिव्यक्तिः किमवाहना सूत्रं महतः पूर्वकूपं रजः सत्त्वतमोविकारः सर्वोऽपि संसारः मे चिदाचिच्छक्तिमनोऽमिव्यक्तिः “आत्मकृतः परिणामात्” इति सूत्रात् “तदात्मानं स्वय-कुरुतेति” श्रुतेश्च सर्वनिमित्तोपादानकारणत्वात्सर्वात्मास्मी-त्यर्थः ॥ १९ ॥

संसारामिव्यक्तिं प्रपञ्चयन् सार्द्धं सर्वात्मनस्तत्र विकारि-त्ववस्तुत्वादिप्रसङ्गः इति शङ्का निराकरोति । असमिति । अयं त्वत्पुरुषश्चैतः एकः अद्वैतरूपः बहुधा द्वैतरूपश्च भाति “उम-वत्पद्मेयादादिकुण्डलवत्” इत्यादिसूत्रेभ्यः हि यतः विशिष्टशक्तिः विशेषतः श्लिष्टाः संश्लिष्टाः चिदचिद्रूपाः शक्तयो यस्मिन्स शक्तिशक्तिमद्वैतविषयया द्वैतरूपसमानाधिकपदाद्यन्तराभावात् अद्वैतरूपः एव स्यामाविकद्वैतरूपः विकारित्वाद्याः आचि-च्छक्तिधर्माः ब्रह्मत्वादिपञ्चशक्तिधर्माः अतो नोक्तव्यप्रसङ्गः

आद्यः कारणरूपः अव्यक्तः अनभिद्यक्तनामरूपः वयसा कावेन त्रिवृत त्रिसर्गरूपः जगदाकारः बीजानि इव यथा एकैकानि योनिं क्षेत्रं प्रतिपद्य वृक्षरूपाणि भवन्ति तद्वत् तत्र चेतना-चेतने जगति प्रविष्टः अञ्जयोनिः ब्रह्मादिजनकः जीवः सर्व-प्राणप्रदः परमेश्वरः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवान् उवाच ।

यह आत्मा शब्दरूप से प्रगट होता है आधारादिक चक्रों में से प्रगट होने वाला है तिस में पहिले नाह वाले प्राण के सहित आधार चक्र में प्रवेश करता है तब परा नाम से कहा जाता है फिर सूक्ष्म मनो मय रूप को प्राप्त होकर पश्यन्ती रूप मध्यमा रूप हो जाता है फिर विशुद्ध चक्र में जाकर सुख में से वैखरी रूप होता है तब ब्रह्मादि माया उदात्तादि स्वर ककारादिवर्ण रूप से स्थूलाकार से प्रगट होता है ॥ १७ ॥

जैसे कि अग्नि पहिले अत्यन्त सूक्ष्म रूप से काष्ठ के आकाश में रहता है फिर काष्ठ के मन्थन करने से वायु के सहायता से वह पडने से सूक्ष्म चिनगारी रूप से पैदा होता है छोटा हो कर भी फिर घृत हविष के डालने से अच्छे प्रकार हो कर जलने लगता है तिसी प्रकार से हमारी वाणी प्रगट होती है ॥ १८ ॥

इसी प्रकार से भाषण प्रगट होता है फिर क्रिया होती है फिर चलना होता है फिर मलादि त्याग क्रिया होती है ऐसे कर्मेन्द्रिय होते हैं घ्राणेन्द्रिय फिर रस फिर दशन फिर श्रवण ऐसे कानेन्द्रिय फिर सङ्कुल्य फिर विज्ञान फिर अभिमान फिर प्रधान का सूत्र फिर रज सर्व तम इन का विकार अग्नि देवादिक होता है ऐसे सब प्रपञ्च होता है ॥ १९ ॥

यह आत्मा पहिले आद्य एक रहता है फिर काल से उस की शक्तियों का विभाग होता है तब तीनों गुणों के आश्रय होने से लोक पञ्च का कारण होता है तब बहुत प्रकार से भान होता है जैसे कि धान्यादिक बीज क्षेत्र में पडने से नाना अंकुर रूपी हो जाता है तैसे ॥ २० ॥

यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तन्तुवितानसंस्थः ।

य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥

द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पञ्चस्कन्धः पञ्चरसप्रसूतिः ।

दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिगल्गलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः ॥ २२ ॥

अदन्ति चैकं फलमस्य गृध्रा ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः ।

हंसा य एकं बहुरूपमिज्यैर्मायामयं वेद स वेद वेदम् ॥ २३ ॥

एवं गुरुपासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः ।

विवृश्य जीवाशयमप्रमत्तः सम्पद्य चात्मानमथ त्यजास्त्रम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तस्मात्तस्मादविश्वसितत्वात्तदाश्रयमिदं जगत् ततः पुनरिति
संज्ञान्तमाह । यस्मिन्निति । तन्तुविताने संज्ञास्थितिरस्य
स पटो यथा यस्मिन्निदं विश्वमोतं बीजंतनुषु पट इव
प्रोतन्तिर्यक्तंतुष्विव एवं भूतं समाहित्वद्यत्मात्मकं विश्वमवि-
द्यायाऽऽत्मन्यध्यस्तं वृक्षरूपं जीवस्य कर्तृत्वाविसंसारहेतुरतस्त-
द्विवेकज्ञानेन कर्मादिसर्वं त्याज्यमित्युक्तप्रित्याशयेनाऽऽह । य एष
इति सार्धैस्त्रिभिः । पुराणोऽनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः
पुष्पफले भोगापवर्गौ कर्मतरफले वा प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥

वृक्षरूपकं प्रपञ्चयति । द्वे इति । द्वे पुण्यपापे अस्य बीजे
स च शतमूलः शतमपरिमिता वासना मूलानि यस्य प्रयो-
गुणा नालानि प्रकाण्डा यस्य पञ्च भूतानि स्कन्धा यस्य
पञ्च रसाः शब्दादिविषयास्तेषां प्रसूतिर्यस्मात् दश च एका-
लं शाखा इन्द्रियाणि यस्य द्वयोः सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडे
यस्मिन् त्रीणि वल्ग्वानि त्वयो वातपितृदेवमागो यस्य
द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः अर्कं प्रविष्टः सूर्यमण्डपपर्यन्तं
द्व्यन्तः तं निर्मिथ गतस्य संसारमावात् ॥ २२ ॥

तरफलमोक्तमाह । गृध्रान्ति भूमिकाङ्गन्त इति गृध्राः
कामिनो ग्रामे चरा गृहस्था अस्य वृक्षस्यैकं फलं दुःखम-
दन्ति । परिणामतः स्वर्गादेरपि दुःखरूपत्वात् हंसा विवेकिनोऽ-
रण्यवासाः संन्यासिन एकं फलं सुखमदन्ति । एकं परमा-
त्मानं मायामयमेव बहुरूपमिज्यैर्गुणभिः कृत्वा यो वेद स
वेदं वेदं तद्वार्थं वेद ॥ २३ ॥

त्वञ्चैवं ज्ञात्वा कृतकृत्यः सर्वं साधनं त्यजेत्याह । एवमिति ।
एकादशमन्त्र्या शितेन वीक्षणेन विद्याकुठारेण स्वतन्त्रता वा

द्वयोर्ज्ञानमन्त्रयोर्जीवोपाधि त्रिगुणात्मकं लिङ्गशरीरं विवृश्य
क्षिप्वा परमात्मानं सम्पद्य प्राप्यायाज्ञं साधनं त्यजेति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

समहिषेनवत् सर्वं जगत् व्यष्टिबुद्धवत् प्रत्येकं शरीरं
तदात्मकं तद्विवेकज्ञानेन तस्मादध्यस्ताद्विश्वस्मात् पुण्यकव-
ज्ञानेन य एष इति सार्धैकम् ॥ २२ ॥

विश्वारमकवृक्षफलभोजनकं त्वं ॥ २३ ॥

अथानन्तरं शीघ्रमित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिने टिप्पणे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीसुब्रह्मन्तरिकृतशुक्लपदीयम् ।

यस्मिन् जीवे इव मनुष्यादिशरीरं पटवत् पोतं वस्त्रमिव शरीरं
विभात स इति पूर्वप्राप्त्यर्थः इति संसरतीति संसारः संसरत्यनेनेति
वा शरीरं कर्मात्मनः कर्मशीलस्य जीवस्य स एष संसारतरुः ।

श्रीसुदशानसूक्तितशुकपक्षीयम् ।

पुराणाः अनादिः पुष्पस्थानीयं कर्म फलस्थानीयं सुखदुःखं
पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥

अस्य संसारतरोः द्वे पुण्यपापे बीजे अयं तरु रागादि-
दोषशतमूयः गुणप्रयनालः त्रिनालः पञ्चतन्मात्रस्कन्धः शब्दा-
दिविषयजन्यपञ्चविधरसप्रसूतिः एकादशेन्द्रियशालः जीव-
परमात्मरूपपक्षियुगलान्वितहृत्पद्मनीडः तेजोऽवन्नरूपप्रवल्कलः
द्विफलः भोगमोक्षफलः अर्कं प्रविष्टः आध्यात्मिकादितापा-
विष्टः ॥ २२ ॥

गृध्राः फले गृध्र्यन्तः हंसाः संन्यासिनः बहुविधरूपनिष्ठाः
यस्य तं मायामयं प्रकृतिपरिणामरूपं वृक्षं यो वेद स वेदवि-
दित्यर्थः ॥ २३ ॥

एकमन्त्रेति उपासना विशेष्यते एकारूपा स्थिरा भक्तिर्यस्याः
तथा जीवाश्च जीवेश्वरस्थितमिति वृक्षविशेषणं विवृण्व्य छित्त्वा
अस्मिन् शस्त्रे विद्याव्ययं आत्मानं सम्पद्य परमात्मानं प्राप्य अस्मिन्
स्वर्गे ननु प्रागेव आत्मोद्धारिणामनुवर्त्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याते एकादशस्कन्धे

श्रीसुदशानसूक्तितशुकपक्षीये

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कस्तर्हीन्द्रियाधिष्ठानामिन्द्रादिसंशयं निराकरोति ।
यस्मिन्निति अशेषमिदमिन्द्रियप्राणजातं यस्मिन्नोक्तं प्रोक्तं च स
एव संसारतरु इति सम्बन्धः सर्वेन्द्रियगणोत्प्रेतस्य हृद्यन्तः
पटो यथा तन्तुवितानसंशय इति । तन्तुवितानस्य तन्तुवितते-
रोत्प्रेतप्रोतरूपा संस्था सम्पक् स्थितिर्यस्मिन् स पटो वस्त्रं यथा
तद्वत् संसारवतीति संसारः संसरत्यनेनेति वा संसारो वेदः
पुराणाः प्रवादतोऽनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः पुष्पफले
पुष्पस्थानीयं कर्म फलस्थानीयं सुखं दुःखं च प्रसूते जन-
यति कर्मात्मन इति पाठे कर्मशीलस्य जीवस्य भोगार्थं सुख-
दुःखं जनयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तामेव संसारस्य तरुरूपतां प्रपञ्चयति । द्वे अयेति श्लोकेन ।
अस्य संसारतरोर्द्वे पुण्यपापे बीजे यतः रागद्वेषमयादीनि
मूलानि यस्य सः त्रिनालः गुणप्रय नालः प्रकाशदानि यस्य
सः पञ्च भूतानि स्कन्धा यस्य सः पञ्चानां रसानां शब्दादिवि-
षयाणां प्रसूतिर्यस्मिन् दृष्ट्य ज्ञानकर्मोभेन्द्रियाणि एकं मन-
स्तान्मेव शास्त्रा यस्य सः द्विसुपण्णनीडः जीवपरमात्मरूपपक्षि-
युगलान्वितहृत्पद्मरूपनीडयुक्तः त्रिवल्कलः त्रीणि वल्कलानि त्वच्चा-
वातपिस्तश्लेष्माग्नौ यस्य सः द्विफलः भोगमोक्षफलः जीवरू-
पिणः पक्षिणः प्रवृत्तिकर्मोक्तत्वे भोगफलकः निवृत्तिधर्मोक्त-
त्वे तु मुक्तिफलक इत्यर्थः । अर्कं प्रविष्टः आध्यात्मिकादि-
तापप्रमादवासे प्रतिष्ठितः ॥ २२ ॥

द्विफलत्वमेव प्रपञ्चयति । अदन्तीति । आमेचरा गृध्राः
शब्दादिविषयामिन्द्राणि जीवा अस्य संसारतरोर्कं सुख-
दुःखात्मकं फलमदन्ति भुञ्जते एकं मोक्षार्थं फलं त्वरण्यवासा

हंसा अदन्ति ज्ञानकर्मयोगयोरपि शरीरसाध्यत्वं तत्फलयोर्भौ-
गमोक्षयोरपि तद्वद्वारा तत्साध्यत्वमिन्द्राण्यस्य फल-
मित्युक्तं यः पुमानेकं संसारतरो मायामयं प्रकृतिपरिणामात्मकं
बहुरूपं देवत्वमनुष्मत्वाद्यनेकरूपम् इत्यैः पूज्यैर्गुरुभिः कृत्वा
वेद स एव वेद वेद वेदविदित्यर्थः । बहुरूपरूपमिति पाठे बहु-
रूपाणि देवमनुष्मत्वादीनि तान्येव रूपं यस्य तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

त्वं चेत्थमिमं ज्ञात्वा एका एकरूपा स्थिरा भक्तिर्यस्यां
तथा गुरुपासनया लब्धेन शिञ्जितेन शितेन विद्याकुठारेण उपदि-
ष्टस्यासोपासनाभ्यन्तरविद्यात्मककुठारेण परशुना स्वशक्त्यनुगुणेन
धीरः अकुतोभयः जीवाश्च जीवे व्यवस्थितं वृक्षं छित्त्वा
निःशेषशरीरसम्बन्धमपह्नोत्यर्थः । तत्र न्यासयोगपक्षेऽप्रमत्तः
महाविश्वासविषयकप्रमादरहितः आत्मानं मां सम्पद्याथास्त्रं त्यज
महाविश्वासात्मकं शस्त्रं यावन्मत्प्राप्त्यनुवर्तस्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयसप्तमतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नस्वेवं तर्हि चतुर्मुख एव जगदाकारेण विवर्तत इति
किं न स्याद्ब्रह्म । यस्मिन्निति । यस्मिन्विरिञ्चे तन्तूनां विता-
नस्य पद्माद्याकारस्य संस्थावस्थितिः पटाधारतया तन्तुविरचि-
तपद्माद्याकारस्य पटाद्यथा भेदः प्रत्यक्षसिद्धस्तथा विरिञ्चाभारं
जगत् विरिञ्चाद्भिन्नम् उपलक्ष्यमेतत् । विरिञ्चश्च श्रीश्च
महाभारो मद्भिन्नाविति । तदुक्तम्-

यथैव वस्त्रे दीर्घं च तिर्यग्वापि सुसंस्थिता ।

तन्तुभिः क्रियमाणा एव पद्माद्याकारसंस्थितिः ॥

यथा जीर्णानि वस्त्राणि तत्पद्माद्याकाराणि वा पुनः ॥

कन्याधन्यवभूतानि तद्वदेतच्चतुर्मुखे ॥

सोऽपि तद्वद्वारो निर्वर्ण संभिता भीरपि स्फुटमिति ।

उक्तं विशिष्टेनष्टि । य एव इति । य एव संसारतरोजगद्भूतः पुष्प-
फले स्वर्गमोक्षौ प्रसूते सविरिञ्चे प्रोत्प्रेतश्च इति शेषः ॥ २१ ॥

जगद्भूतस्य ब्रह्म बीजमित्युक्तं तद्विवृणोति । द्वे अयेति—

जगद्भूतस्य बीजे द्वे ब्रह्मा चैव सरस्वती ।

मूलभूतानि कर्माणि मनोबुद्धिरहङ्कृतिः ॥

नास्त्रत्वेन समुद्दिष्टाः समाद्याः स्कन्धसंज्ञिताः ।

एकादशेन्द्रियाण्येव शास्त्रास्तु त्रिगुणास्तत्त्वचः ॥

प्रवृत्तं च निवृत्तं च फले यस्य प्रकीर्तिते ।

पुष्पमैदिकमुद्दिष्टं रसाः शब्दादयस्तथोः ॥

प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च पक्षिणस्तत्र संस्थिताः ।

वृक्षस्य पृथिवीमर्कविष्णुराकाशवायुश्च ॥

तस्या अपि सदाभार एव ज्ञात्वा विमुच्यते ।

इत्यनेन व्याख्यातोऽयं श्लोकः तथापि स्पष्टत्वाय किञ्चिदुच्यते
अस्य जगद्भूतस्य जलवत् भूमिवत् ब्रह्मासरस्वती द्वे बीजे व्यञ्जके
न तु सद्यो बीजादिवद्भूतकुरोत्पत्त्यनन्तरं नाशविशेषो भवति एव
स्वकार्यतो गुणतो रूपतश्च महसौ ज्ञातमित्युपलक्षणमेकवि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

धान्यसङ्ख्यातानि कर्माणि मूल्यानि यस्य शतमूर्त्तौ जगत्तरुः
 त्रयो नात्ता अहङ्कारबुद्धिमनोभिमानिनो रुद्रेन्द्रचन्द्रा यस्य स
 त्रिनाभः पञ्चाकाशादिभूतानि स्कन्धा यस्य स पञ्चस्कन्धः पञ्चानां
 शब्दादीनां प्रसूतिर्यस्मात्स पञ्चरसप्रसूतिः इय एकञ्चेन्द्रियाणि
 शास्त्रा यस्य स एकादशेन्द्रियशास्त्रः द्विविधाः सुपर्णाः प्रवृत्ति-
 मार्गस्था निवृत्तिमार्गस्थाश्च पक्षिणः पुण्यपापक्षक्षपक्षवन्तस्तेषां
 नीडं यस्मिन् स द्विसुपर्णानीडः त्रीणि सत्त्वरजस्तमोक्षक्षयानि
 त्रिवल्कलानि त्वचो यस्य त्रिवल्कलः द्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिक्षययो फले
 यस्य स द्विफलः स्ते विष्णुवाक्यमाकाशं प्रविष्टः अत्रेदं तात्पर्यं
 लक्ष्म्यादेरप्यायनात् बाह्योदयद्रुधादेरपि क्षयकर्तृत्वाद्भिवदा-
 धात्वात्सुखदत्ताच्च वायुवदयकाशदत्त्वाच्च तपोमयद्विष्णुः—

बीजभूतावापि ह्यस्व ब्रह्मा चैव सरस्वती ।
 न रिश्यते जगत्सृष्टौ षट्पञ्चाक्षीजवत् ॥
 स्त्रकायंतो महान्तो च गुणतो रूपतस्तथा ।
 पृथिव्युदकवत्समाहीजत्वं न तु बीजवत् ॥
 वैश्वजकत्वात् न चाल्लक्ष्मणमहाक्षमावद्गमा स्मृता ।
 अयलो महाक्षमा सम्प्रोक्तस्ततः पृथ्व्युदकं तथा ॥
 जायते नित्यशस्तस्माद्भुक्तं भुक्तं न ह्यशते ।
 तत्राप्युदकवद्ब्रह्मा मृद्वच्चापि सरस्वती ॥
 जलाधारा यतो मृद्व्वा सर्वाधारा व्यवस्थिता ।
 प्रप्यथा तु रजोभूता नीयते थायूनखिला ।
 प्रप्यथा सर्वताशः स्वाल्लक्षाधारा ततः स्मृता ॥
 षट्पाक्षी बीजवत्तस्य पुण्यापुण्यमुदीरितम् ।
 बाह्योद्वचजाम्बिचच्च विश्वारवं प्रकीर्तितः ॥

इजिप्त

ब्रह्मादिवत्सु मूलत्वं कर्मणां जगतः स्मृतम् ।
 लक्ष्मणपृथिवीवच्च ब्रह्मणो वाच्य एव च ॥
 मूलभूषण्डियश्चैव मूलभूरण्डमुच्यते ।
 साक्षाद्ब्रह्मरखं वत्सु विष्णोर्वीजत्वमुच्यते ॥

इत्येतच्च प्रोक्तार्थं प्रमाणं तस्यैव विदेहादिषु स्थित्वा तत्तन्मनसा
दीनिद्वयगतं तस्यैव सत्तानुसारेण श्रीहरिगुणोपसंहारे प्रेरि-
त्वा हरिमत्त्यादिसाधनसामग्रीसम्पादनैः हरः प्रीतिसमुद्रेसमी
ग्रह्या सर्वोत्थकारिभ्य उत्तमोत्तम इति श्रावते तदुक्तम्—

देहिन्द्रियमनश्चाक्षुःस्थितो मत्तयादिसाधकः ।
सुपर्यायेष्वनूदेरपि ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥
अतो मत्तयादिकाः सर्वे गुणास्त्वयैव सर्वंगाः ।
अतिरिक्ताश्च सम्पूर्णाः सुपर्यायेः शतधिकाः ॥

सुप्रसादिभिरुक्तास्तत्त्वभीमानवर्जिताः ।
ब्रह्मणस्तु पुनः सन्ति तेषां कर्ता जनार्दनः ।
तत्त्वमात्रसर्वांशिको ब्रह्मा गुणैः सर्वैर्न संशयः ।

मनःस्थश्च मनोनामा तन्नामा चक्षुरादिगः ।
तस्य सर्वाणि नामानि मुख्यतः कवयो विदुः ॥
तत्स्थानत्वादिभिश्चादेवैषां धीश्चापि चरतः ।

एवमश्वोपचारेण विष्णाः सान्नायु मुख्यतः ।
इति अन्तेन प्राजा स्वरो वयं इति क्रमेणैवादिना वयं स्वराः ।

दीनां विष्णोरनन्तरं चतुर्मुखे मुख्यत्वमुक्तमिति ज्ञातव्यं किञ्च—
 कृष्णमिवाङ्गो गोपीङ्गो भक्तितो द्विगुणाधिकाः ।
 महिष्योऽष्टौ विना यास्ताः कथिताः कृष्णवल्लभाः ॥
 ताङ्ग्यः सहस्रसमिता यशोदानन्दगोहिनी ।
 ततोऽष्टाङ्गधिका देवी देवकी भक्तितस्ततः ॥
 वसुदेवस्ततो जिष्णुस्ततो रामो महाबलः ।
 न ततोऽङ्गधिकः कश्चिद्भक्त्यादौ पुरुषोत्तमे ॥
 विना ब्रह्माक्षमीशेशं साहि सर्वाधिकः स्मृतः ।
 इत्यनेन सर्वाङ्गिकारिङ्गो ब्रह्मणोऽधिकभक्तिमत्त्वं गोपिकदिद्विपि
 भक्तितारतम्यमस्तीत्युक्तम् अतो रामेण सार्धं मथुरामुपगच्छति
 श्वाफकिनेत्यादौ प्रतीयमानभक्तितारतम्याभावशुद्धानिरस्ता-

पापहेषादिका दोषा अवराणां न संशयः ।

अत्त्यादिगुणपूगस्तु पराणामाविरिञ्चतः ॥

स्वातन्त्र्यास्पर्धयेषु स्थितानामपि सर्वशः ।

स्पृश्यन्ते नैव क्षीयन्ते गुणादानैकतत्पराः ॥

यदु किंचिमाः प्रजाः शोचन्त्यमेवसान्तद्भवति पुण्यमेवासु गच्छति
नह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रजाजितमन्त्रा-
दिगुणपुण्यरूपं एव मनवादीन्दिवाद्यामभिमानीदेवानां जनु
सहजितपापादिरूपं इति निर्णयित्वान्नात्र शङ्का कार्थते ॥ २२ ॥

प्रसूय जगद्वृक्षस्यैकं फलं प्रसूतकर्मफलं स्वर्गाविक्षयः
 ग्रामेचरा पृथाः विषयबोलुपाः कर्मिणांऽऽप्ति एकं निर्वासित-
 क्षयं कर्मफलं मोक्षम अरण्यवासो हंसाः धीनारावस्थास्थचरिपा-
 यिनो क्षानिनो भुञ्जत इति एतद्वृक्षचयानफलमाह । य इति । यः
 पुरुषः एषं बहुरूपं बहुविधमिष्टं भोगायतनत्वेनाभीष्टं मात्मानयं
 भगवदिच्छानिमित्तसुखमकृत्युपादानकर्तुं जगद्वृक्षं पश्येत् स पुरुषो
 वेदे वेदं वतः प्रसूतः जगतः प्रसूतिरित्यादिवेकार्यं वेद इति ॥२३॥

एतद्विधाफलमाह । इवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सकुरुपा-
सतश्च प्रज्ञानमत्त्या निश्चितेन विद्याकुटारेण प्राकृतान्तःकरणज-
न्वज्ञानपरशुना जीवाद्यस्य आह्वान्तःकरणं विवृष्टस्य चित्तस्य
निर्मेलीकृत्य प्राकृतान्तःकरणजन्वज्ञानमख्यं संस्कारनिशस्पर्कं
व्यक्तं ब्रूय तज्ज्ञानस्यागानन्तरं निजज्ञानैताश्मानं परमात्मानं
सम्पद्य मुक्तौ यथायोग्यमुत्तममुभयमसि चेति भावः—

प्राकृतान्तःकरणं ज्ञानमस्य सृतिच्छिद्यम् ।

तदेष तेन सङ्केतं चित्सप्रकृतिसम्भवम् ॥

तेनैव सह सम्प्राज्य नैव पवंकुदाचन ।

ज्ञानं प्रकृतिजं चापि मूलनाशे विनश्यति ॥

ततः परं स्वरूपेण ध्यानेनैव जनार्दनम् ।

वेति मुक्तस्तथात्मानं जीवानन्याश्च सर्वशः ॥

इति वाक्यात् खानमात्रोच्छेदो विवक्षितः किन्तु प्राकृत-
स्येति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजवीर्यकृतपद्मरत्नावल्लभास्तु

ब्राह्मोऽव्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ॥

अतएव यस्मिन्निति विशेषबोधार्थं जगदेव रूपकेण वर्णयति ।
य एव इति सादृशेन ॥ २१ ॥ २२ ॥

तदेवं वेदं जगत् निरूप्य तस्मात्त्वमुखवोत्सृज्येति पर्येष-
सात् पूर्वोक्तं वेदार्थमेव समासेन दर्शयति ब्राह्मणं तत्र वेदो-
क्तसाध्यैर्विवेकारिभिरुपाह । अदन्तीत्येकेन । तत्र सन्धासिनः सुख-
मिति तत्फलमेव ब्रह्मलोकगतानां तत्रैव ब्रह्मणा सह मोक्षं प्राप्स्यतां
प्राप्तामावाय एकमेव स्वरूपशक्तिवैचित्र्या बहुरूपं चतुर्व्यं-
हासिलं चण्डिकां चिन्मायामयं मायाशक्त्या जगद्रूपं यो वेद मामिति
बोधः स वेद वेद तत्त्वार्थं वेदेति ॥ २३ ॥

तदेवं वेदार्थं प्रदर्श्य तस्मात्त्वमुखवोत्सृज्येत्यादिवाक्यैकाग्र्येन
निगमयति । एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मद्रूपस्य सृष्ट्या अवश्य
गुरुपासनया जातेन तेन विद्याकुठारेण शुद्धजीवात्मज्ञानस्वरू-
पेण परशुना जीवाशयं भयमयसंसारतरुं मद्रूपवधायकं
विबुधं कृत्वा गुरुपासनयैव जातया भैरवस्वरूपैकान्तमत्तया
आत्मानं सर्वोभयस्वरूपं मां सम्पद्य साक्षात्कृत्य अद्यान्तर-
मथास्ते तद्रूपत्वेन कृतकपक्षं विद्याकुठारं त्यज तस्य तद्रूपजन-
मात्रप्रयोजनत्वात् त्यागो युक्तः भक्तिस्तु हृदये च सदा तत्साक्षा-
त्कारे हेतुत्वाच्च युक्त इति भावः । वक्ष्यते च सज्जित्य हाईमनु-
मानसमुक्तविद्याज्ञानासिना भजत माखिल संशयाभिमति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तन्मायाशक्तितत्त्वावकाशमिदं जगत् ततः पृथगिति सह-
ष्टाश्टमाह । यस्मिन्निति । तन्नुचिताने संस्था स्थितियस्य स पटो
यथा तथा यस्मिन्निति विश्वस्य ज्ञानं दीर्घतनुषु प्रोतं त्रिषेकं तन्नुषु
पट इव एव भूतं समष्टिब्रह्मात्मकं शरीरमेव संसारहेतुत्वात्
संसारवन्तं तरुपकेण वर्णयति । य इति । पुराणिः अनादिः कर्मा-
त्मकः कर्मप्रवाहमयः पुष्पं फलस्योद्भिन्नो भागः शुभाहृष्टपुरहृ-
द्वे सुखदुःखे ॥ २१ ॥

रूपकं विवृणोति । हे इति । हे पुण्यपापे अस्य वीजे
शतमपरिमिता वाचना मूल्यानि यस्य त्रयो गुणा नाकानि
श्रकाण्डा यस्य पञ्च भूतानि स्कन्धा यस्य पञ्च रसाः शब्दा-
दिविषयास्तेषां प्रसूतिरश्माश्च इत्येका च शाखा इन्द्रियाणि
यस्य द्वयोः सुपण्यायोर्जीवपरमात्मनोर्नीडं वासो यस्मिन्
त्रीणि वल्कलानि त्वचो वातपित्तश्लेष्माणो यस्य हे सुखदुःखे
फले यस्य सः एक प्रविष्टः सूर्यमण्डलपर्यन्तं व्याप्तः तं
निर्मितं गतस्य संसारमावाह ॥ २२ ॥

तत्फलभोक्तृनाह । गृह्यन्तीति गृह्याः कामिनः आमेचराः
शुद्धाः वा एव दुःखस्यैकं फलमविद्यामयं दुःखमदन्ति अविद्या-
मयस्य तरुफलार्गादपि दुःखस्वरूपत्वात् अरण्यवासाः संस्था-
सिनः इत्यादिबोधिनिः एकं फलं विद्यामयं सुखमदन्ति ज्ञान-

वस्तुनः सर्वथा सुखरूपत्वात् एवं बहुरूपं मायाशक्त्या समु-
द्भूतत्वात्मायाममम इत्येः पूज्यैर्गुरुभिः कृत्वा यो वेद स वेदं वेद
तत्त्वार्थं वेद ॥ २३ ॥

त्वं चैवं ज्ञात्वा कृतकृत्यः सन् सर्वसाधनं सत्यजेत्याह ।
एकया गुणभूतयापि मुख्यया मत्तया श्रितेन तीक्ष्णकृतेन ज्ञान-
कुठारेण जीवोपाधिं त्रिगुणात्मकं लिङ्गशरीरं विवृण्व्य कृत्वा
परमात्मानं च सम्पद्य प्राप्य अथास्ते ज्ञानरूपं साधनं त्यजेति
सर्वसाधनानां मया त्वमेव लक्ष्योक्तियसं यथा गीता शास्त्रे पूर्व-
मजुत इत्यतः स्वस्थानिष्टं नाशकुनीयमिति भावः ॥ २४ ॥

इति साराथदर्शिनां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

एकादशे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सतामः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तन्नुचिताने संस्था स्थितियस्य स पटो यथा तथा तद्वत्
यस्मिन्परमेष्ठिने इत्येवमेव जगदोतं दीर्घतनुषु पट इव प्रोतं
त्रिषेकं तन्नुचितं इदं पदार्थं विवृणोति तरुपकेण । य इत्या-
दिना । पुराणिः कारणे ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेण सद्रूपतया स्थितः
असत् तत्परत्वसम्भवात् कर्मात्मकः अनादिकर्मनिर्मितः पुष्प-
फले कर्मतत्फलं प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥

अस्य वीजे हे पुण्यपापे शतमूलः बहुवासनामूलः शिनालः
त्रयो गुणाः नाकानि यस्य सः पञ्च भूतानि स्कन्धा यस्य
सः पञ्च रसानां श्रोत्रादिविषयाणां शब्दादीनां प्रसूतिरुत्पत्ति-
रश्माश्चः दशेन्द्रियाणि च एकमन्तःकरणं च शाखा यस्य
सः द्विसुपण्याः जीवपरमात्मनोर्नीडं यस्मिन् सः त्रीणि वात-
पित्तकफलक्षणाणि वल्कलानि यस्य सः हे सुखदुःखे फले
यस्य सः तथा एकं प्रविष्टः सर्वप्रकाशपरमेष्ठिपरमकाशितः ॥ २२ ॥

गृह्यन्तीति गृह्याः बुभुक्षुः आमेचराः आमेचरमरताः
मायामयं प्राकृतं फलं दुःखोदकं संप्रयोजनमित्यर्थः “ये हि
संप्रयोज्या भोगाः दुःखयोनय एव स” इति गीतोक्तेः अरण्य-
वासाः विविक्वासाः इत्याः तत्त्वविदः सुमुच्यन्ते एकं परमात्म-
ज्ञानसुखमदन्ति तेषां तत्त्ववेत्तृत्वमभिनन्दति इत्येर्गुरुभिः एकं
बहुरूपमुक्तप्रकारेण विश्वमिज्जामिन्नं ब्रह्म यो वेद स वेदं वेदार्थं
वेद ॥ २३ ॥

अहं किं कुर्यामित्यत आह । एवमिति । त्वं तु धीरः अग्रम-
त्तश्च सन् एवं विद्याकुठारेण जीवाशयं जीवस्य आशयो
वस्मिन्तं संसारं विवृण्व्य निराकृत्य गुरुपासनया लब्धया एकस्य
सर्वोत्तमभूतस्य मम मत्तया आत्मानं सर्वोत्तमानं मां सम्पद्य मया
साधनं त्यज ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जिस परमेश्वर में यह जगत आटेदेते तंतुओं में जैसे पट पोहा रहता है तैसे पोहा है यही एक संसार रूपी वृक्ष है सो केवल त्रिगुण से निर्मित है इसी से पुण्य पाप रूप दो फलों को पैदा करता है ॥ २१ ॥

इस संसार वृक्ष के पुण्य पाप दो बीज हैं कर्मवासना रूप सैकड़ों इस के मूल हैं तीन गुण इसके पोधा हैं पांच भूत इसके छोटे पोधा हैं आकाश आदि पांच इस के रख हैं ग्यारा इन्द्रिय इस के शाखा हैं जीव ईश्वर दो पक्षियों का इस में खोंतर है बात पिशाचिक तीन इस में धक्कल हैं सुख दुःख दो इस के फल हैं इहां से सूर्य मण्डल पर्यंत यह वृक्ष बसात हो रहा है ॥ २२ ॥

फलों की आकांक्षा करने वाले ग्रामवासी गृहस्थ लोग इसके एक दुःख रूपी फल को भक्षण करते हैं जंगल में वास करने वाले विरक्त परमहंस लोग इसके मोक्ष सुख रूप दूसरे फल को भोगते हैं इस प्रकार से एकही परमेश्वर को अपनी माया ज्ञान से नाना रूप भये पूज्य गुरु जनों से जो जानता है सोई वेद को जानत है ॥ २३ ॥

तुम्हें तो इस प्रकार गुरुकी उपासना से मेरी एकान्त भक्ति से विद्या रूपी तीक्ष्ण कुह्लाडी से सावधान होकर लिङ्ग शरीर संसार रूप इस वृक्षको काट कर फिर परमात्म स्वरूप को प्राप्त होकर उस साधन रूपी भस्म को त्याग दो ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे ब्राह्मणोऽध्यायः

भाषा टीका समाप्त ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्नचात्मनः ।
 सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात् सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥ १ ॥
 सत्त्वाद्भर्मो भवेद्^(१)बुद्ध्यात् पुंसो मदभक्तिलक्षणाः ।
 सात्त्विकोपासया ^(२)सत्त्वं ततो धर्मः प्रवर्त्तते ॥ २ ॥
 धर्मो रजस्तमो हन्यात् सत्त्वबुद्धिरनुत्तमः ^(३) ।
 आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ॥ ३ ॥
 आगमौ^(४)ऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च ।
 ध्यानं मन्त्रौ^(५)ऽप्य संस्कारा दशौते गुणहेतवः ॥ ४ ॥

जीवरात्रामिकृतसाधारणद्विपिका ।

त्रयोदशोऽयं सत्त्वस्य बुद्ध्या विद्योदयक्रमः ।
 हुंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनम् ॥

विद्याकुठारेण जीवाशयं विबुधं साधनं सज्जित्युक्तम्
 तनु तत्र तमसादिगुणत्रयवृत्तिप्रतिबन्धे सति कथं विद्योत्प-
 त्तिरित्याशङ्क्य तन्निवृत्त्या विद्योत्पत्तिप्रकारमाह । सत्त्वमिति
 सत्तमिः । यद्धानन्दादिवदात्मधर्मा गुणाः स्युस्तर्हि तस्मै-
 रूपवाच्येवामनिवृत्त्या विद्योत्पत्तिर्न स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह । बुद्धेः
 प्रकृतेरेते गुणा नत्वात्मन इति अतः सत्त्वेन सत्त्वबुद्ध्याऽन्य-
 तमौ हन्यात् रजस्तमोबुद्धीजैरेवित्यर्थः । सत्त्वं च सत्यदया-
 दिवृत्तिरूपमुपशमात्मकेन सत्त्वेनैव हन्यात् ॥ १ ॥

तनु गुणत्रयवृत्तीनां परस्पररोपमर्देनरूपत्वात्कथं सत्त्वबुद्धे-
 रितरवृत्तयो नियमेन हन्तव्यास्तत्राऽऽह । सत्त्वादिति । मन्त्रकिं
 लक्षयति यो धर्मः स मन्त्रकिरूप एव वा सत्त्वमेव कथं वर्धते
 तत्राऽह । सात्त्विकानां प्रकाशानामुपासया सेवया सत्त्वं बुद्धं
 भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

स च धर्मो रजस्तमस्य हन्यात् कुतः न विद्यते उत्तमो-
 त्पत्त्याश्च सर्वोत्तमः यतः सत्त्वबुद्धिः सत्त्वस्य बुद्धिर्वास्मिन् कारणे
 सः अत एव तत्कारणो धर्मप्रतिबन्धोऽपि नास्तीत्याह । तस्मिन्नुभय-
 स्मिन् हते तन्मूलः ते रजस्तमसौ रागद्वेषादिना प्रमादाद्वेषादिना
 च मूलं यस्य सः ॥ ३ ॥

सात्त्विकोपासया सत्त्वं वर्धते इत्युक्तं तानेव सत्त्वबुद्धिहे-
 तून् दर्शयितुं सामान्यतो गुणत्रयबुद्धिहेतूनाह । आगमः शास्त्रम्
 अपः आपः क्वचिद्वागमोऽर्थ इति पाठः ॥ ४ ॥

जीवरात्रामिकृतसाधारणद्विपिका
 द्विपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अथ ब्राह्मणाध्यायानन्तरं चित्तस्य गुणानां च परस्परं विश्लेषस्य
 विभागस्य वर्णनं कथनं पूर्वाध्यायार्थेन सह निबन्धनिर्वाहकसङ्ग-
 तिमवतारयति । विद्याकुठारेणेति । तत्र विद्योत्पत्तौ गुणत्रयप्रति-
 बन्धे गुणत्रयलक्षणे विद्ये सति तन्निवृत्त्या गुणत्रयनिरासेन तत्र
 गुणत्रयप्रतिबन्धे तत्स्वरूपत्वात् धर्मत्वेनात्मस्वरूपत्वात् एतत्तु गुणा-
 नामात्मधर्मत्वम् अतः गुणानामात्मधर्मत्वाभावात् अन्वयतमौ रज-
 स्तमसौ तत्र तयोरागमापायित्वास्मन्नात्ममवाह्यगुणयो तयो-
 र्द्वैतसङ्घट्टितयो व्याख्यातः अत एव इत्यर्थ इत्युक्तं तत्र कामेहा-
 मदाद्या वक्ष्यमाणाभ्यर्तुं रजोवृत्तयः क्रोधलोभानृताद्याः
 योद्धव्यतमोवृत्तयस्ता जयत् उपशमात्मकेन चित्तसमाप्त्यात्म-
 केन ॥ १ ॥

वर्धयति आपयति धर्मो मदीयैतवर्णोभमादिबुद्ध्याः द्विती-
 येऽर्थे मन्त्रकिरूप एवेति धर्मः अनुष्ठितः पुंसामित्यादिदिशा
 अवगाह्यादिमन्त्रिकरूपः सात्त्विकानां पदार्थानां वक्ष्यमाणनिवृत्ति-
 शास्त्रादीनाम् ॥ २ ॥

स च सत्त्वेन बुद्धः यस्मात् कारणादिति यद्यपि सत्त्वा-
 न्धर्मो भवति तथापि मिथः सम्बन्धकत्वाज्जमादपि
 सत्त्वस्य बुद्धिः सम्भवतीति तथा व्याख्यातं यस्मिन् कारणा-
 मिति पाठे कारणपक्षस्याध्याहारकत्वेनेति श्रेयम् अत एव रज-
 स्तमोनाद्यादेव तत्कारणः रजस्तमोजन्मः उभयस्मिन् रजस्तमो-
 ह्ये ॥ ३ ॥

अर्थ इति पाठेऽभिधेयः तत्र निवृत्तिपरत्वेन व्याख्याते
 सात्त्विकोऽर्थः प्रवृत्तिपरत्वेन तद्वाजसः वेदवाह्यपरत्वेन तत्ता-
 मस इति श्रेयम् अर्थ इत्यत्रात्म इति च पाठः कश्चिदेव ॥ ४ ॥

(१) शुद्धात् (२) ध्यानं (३) अनुत्तमा (४) वर्जितं देशः (५) संस्कारो नवैते इति वि० पाठः ।

श्रीसुवर्णसूरिकृतशुकपञ्चमम् ।

बुद्धेः अन्तःकरणस्य अन्यतमो रजस्तमोगुणो सत्त्वं सत्त्वेन हन्यादिति सत्त्वोत्पादितेन ज्ञानेन त्रैगुण्यनिवृत्तौ सत्त्वमपि निवृत्तं भवतीत्यर्थः । मङ्गलिलक्षणाः प्रकाशकः भगवद्भक्तैरन्तरङ्ग- तथा तद्दीपकः चिन्द्भूतः ॥ १ ॥

सात्त्विकोपासना सात्त्विकपुरुषसेवया सात्त्विकाहारसेव- या च च रजस्तमोहन्यात् पूर्वमीषदुत्पन्नो भगवद्भक्तिचिह्न- भूतो धर्मः उत्तरोत्तररजस्तमोऽनुवृत्तवदुत्तरित्यर्थः । उभये रजसि- तमसि च हते तन्मूलः रजस्तमामूलः अधर्मः नश्यति नोत्प- द्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

आगमः शास्त्रं प्रज्ञाः पुत्रादयः कर्म सदाचारः सत्त्वो- पासनादिः जन्म ब्राह्मणादिजन्म ध्यानं कृतवाविषयं मन्त्रस्तो- त्रस्मारकः संस्कारः उपनयनादिः गुणहेतवः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ हि जीवलिङ्गवित्तनेन जीवस्य गुणत्रयपारवश्यकतो गुणत्रयपरिणामात्मकवैहसम्भारूपः संसारस्तापिमुक्तिश्च यथा तमश्चत्तनुगुणस्यासोपासनान्यतरबोगेनेत्युक्तं ननु सत्त्वं गुणपार- वश्येकमनुष्ठितोपायस्याप्युपायविषयप्रमादादिराहित्यमतोऽवश्यं गुणजयेन भवितव्यं तथापि यदि सत्त्वादयो गुणा ज्ञानानन्दाम- कृत्वादिविदात्मनः स्वाभाविकास्तर्हि न जेतुं शक्यास्ततः कथं गुणा- जयः कथं तत्प्रमत्तत्वादि कमिष्यमिष्यमाहृष्याह । सत्त्वमिति ॥ बुद्धेः प्रकृतिपरिणामात्मकमनसो गुणाः सत्त्वादयो न त्वात्मनो जीव- स्यातः प्राकृतान्तःकरणसम्बन्धनिमित्तत्वात्सत्त्वादिगुणानामपेक्षि- कात्वेन निरसितुं शक्यन्त एवेति भावः । तन्निरसनोपायमेवाहा सत्त्वे- नेति प्रवृत्तेनेति शेषः । अन्यतमो रजस्तमोगुणो हन्यादिरसेदित्यर्थः एवमपि निरासकसत्त्वस्यावस्थानाद्गुणपारवश्यं स्थितमेवेत्यत्राह । सत्त्वं सत्त्वेन चैव हीति । सत्त्वेनैव सत्त्वमपि हन्यात् सत्त्वोत्पा- दितेन ज्ञानेन मुक्त्यात्मकत्रैगुण्यनिवृत्त्या सत्त्वमपि निवृत्तं भव- तीत्यर्थः ॥ १ ॥

सत्त्वप्रवृत्तौ पूर्वोदितमक्तियोगः सुकर एवेत्याहा सत्त्वाकीति मङ्ग- किलक्षणा धर्मः पुंश्च सत्त्वादिबुद्ध्याऽसुखो मवेदयेत इत्यर्थः ॥ कुतस्तर्हि सत्त्ववृत्तिरित्यत आह । सात्त्विकोपासयेति । सात्त्विका- नामाहाराणां जालाभयनिमित्ताद्युपशानामुपासया सेवया सत्त्वमृ- मधेविनिविद्धविपरिणामेन सम्बन्धः ततः बुद्ध्यात्सत्त्वाद्धर्मः मङ्गलिलक्षणाः प्रवर्तते अहंहरण्यासादितिशययुक्तो भवति ॥ २ ॥

प्रवृत्तस्यापि सत्त्वस्य न साक्षाद्भूतमवस्थातकत्वमपि तु मङ्गलत्यादिलक्षणाधर्मव्याख्याह । धर्मो हीति ॥ सत्त्वाद्वृत्तौ धर्मः रजस्तमश्च हन्यादतः सत्त्ववृत्तिरनुत्तमः नास्त्युत्तम उपायो यस्मात्तथाविधमोक्षोपाय इत्यर्थः । ननु रजस्तमसोरुपघातेऽपि तन्मूलघोरनादिपुण्यपापयोर्मुक्तिमतिवन्धक्यात्सत्त्वाकथं सत्त्व- वृत्तेरनुत्तमत्वमत आह । आश्रयति । उभये रजसि तमसि च हते सति तन्मूलः उभयमूलः अधर्मः पुण्यपापारमकः आशु नश्यति पापवत्पुण्यस्यापि स्पर्शफलजननद्वारा मुक्तिमतिवन्धकत्वा- न्मुमुक्षोरिष्टफलप्रतिबन्धकत्वमिष्टफलसाधनत्वादिरूपाधर्मशब्दम- वृत्तिनिमित्तयोगात् ॥ ३ ॥

न केवलं सात्त्विकोपासनैव सत्त्वविबुद्धिहेतुरपि त्वन्येऽ- पीत्याह । आगम इति । आगमादयो दशैते गुणहेतवः सत्त्व- गुणविबुद्धिहेतवः तत्रागमो वेदपञ्चरात्रादिरूपो भगवद्भक्तै- प्रकाशकैतिहासपुराणादिरूपश्च सात्त्विकागमानैव सेवेत न च राजसतामससङ्कीर्णानित्यर्थः । महारै प्रभुवै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तक इति श्रेष्ठज्ञानामपि प्रकृष्टसत्त्वगुणसम्पत्तेर्भगवत्कटाक्षान्नि- भवणादप्राकृतशुद्धसत्त्वसमाश्रयत्वाद्भगवत्तत्प्रतिपादकानां सा- त्विकत्वमितरेषां राजसतामसत्वादिकमवगन्तव्यं तथा च स्मरति भगवान् मनुः

या वेदब्राह्मणैः स्मृतयो वाश्च काश्च कुरुष्वयः ।

सर्वोस्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोजिह्वा हि ताः स्मृता इति ॥ कुरुष्वयः कृतितत्त्वज्ञानानि कुमतानीत्यर्थः । तेषां वेदविरुद्धत्वं वेदान्तसिद्धभगवद्भक्तप्रतिपादकत्वहेतुतात्पर्यप्रतिपादक- त्वेन पुराणेषु सात्त्विकानि विभागा मात्स्ये प्रोक्ताः—

सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकाः स्मृताः ।

कल्पाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता ब्रह्मणो दिवसाश्च ते ॥

यस्मिन् कल्पे तु सत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणो पुरा ।

तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्सर्वकृपणं धर्यते ॥

अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्तितम् ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ।

सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥

तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिमिति ।

तथा कौर्म च —

मत्स्येयातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ।

कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः काञ्चान्तकैः ।

सात्त्विकेष्वपि कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेरिति ।

यद्येदं सात्त्विकपुराणादिविभागप्रकथं तत्सात्त्विकमित्यवगन्तव्यं वाचकाभावात् परस्परविरुद्धार्थपुराणवत्तावसाविवेकापेक्षायां तद्व्यवस्थापकतवेव प्रवृत्तत्वाद्गुणसमाधौचित्याच्च प्रजाः साधु- जनास्तानेव सेवेत ननु विषयलम्पटानिति भावः । अप्यस्यः गङ्गादिपुण्यजलानि ननु गन्धोष्णसुरोष्णकाशीनि देशो विवि- कदेशः ननु यत्र पातलीशूताशीनि स देशः काशो ब्राह्मण- तादिरूपः ननु निषीयादिरूपः कर्म फलामिसम्भिरहितं नत्य- मिसंहितफलं जन्म शौर्क्षं सावित्रं वाशिकं च "स हि विद्यातस्तं जन- यति तच्छ्रेष्ठं जन्म" इत्युक्तिविधे ननु शैवदीक्षादिलक्षणा ध्यानं विष्णुवि- षयकं ननु देवतास्तद्विविधकं मन्त्रो विष्णुस्मारकः ननु देवता- स्तरस्मारकः संस्कारः—

तापः पुण्ड्रं तथा ताम मन्त्रो वागव्यपञ्चम इत्युक्तपञ्चविधः ननु

मुद्रिकापदकतत्त्वः परमुद्राविशारदः ।

मगासनस्यमात्मानं ध्यात्वा तिस्रोऽयमुच्छति ।

कुण्डिका रुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः ।

मस्त्रं यज्ञोपवीतं च मुद्रापदकं मयच्छते ।

आभिर्मुद्रितवेदस्तु न भूय इह ज्ञायते ।

वृद्धाचक्रद्वयं वस्ते जटा चैका च मस्तके

कपालं मस्त्रं च स्नानम् ॥

तत्तत्सात्त्विकमैवेषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते ।

निन्दन्ति तामसं तत्तद्राजसं तदुपैक्षितम् ॥ ५ ॥

सात्त्विकान्येव सैवेत पुमान् सत्त्वविवृद्धये ।

ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत् स्मृतिरपोहनम् ॥ ६ ॥

वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् ।

एवं गुणव्यत्ययजो देहः (१)शाम्यति तत्क्रियः ॥ ७ ॥

उद्धव उवाच ।

विदन्ति मर्त्याः प्रायेण विषयान् पदमापदाम् ।

तथाऽपि भुञ्जते कृष्ण ! तत्कथं श्वखराजवत् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लवक्त्रकृतचिन्तास्तप्रदीपः ।

भूतः सत्त्वबुद्धिः पुण्यंरमासत्त्वबुद्धिर्मेवेत तत्तमोमये उभौ गुणौ राजस्तमसौ अयवबौ यद्यप्य तस्मिन्नुभयस्मिन् इते सति तन्मुलोऽधर्मं आशु शीघ्रमेव नश्यति एतेन सत्त्वबुद्धयभिमवे-
रजस्तमसोर्दशनं तत्राधर्मोऽप्युद्धवेदेव कारणास्य सत्त्वादिति
वेद्यम् ॥ ३ ॥

ननु न केवलं बुद्धं सत्त्वमेवान्यगुणाधामिमवति किन्तु
राजस्तमसोरपि बुद्धं तद्व्यगुणौ ह्मसादेव कथं सात्त्विकौ-
यासया सत्त्वमित्येवोक्तं तस्माद्यद्यत्सेवयैते प्रयो गुणा वधन्ते
ते पदार्थो निर्देष्टव्यो इति चेत्तथा श्रुतिवत्प्रतीक्याह । आगम
इति । आगमः शास्त्रम् अर्थो द्रव्यम् अप इति वा पाठः प्रजा
जनाः जन्म दीक्षा स्पष्टार्थमन्यत् एते दश पदार्थो गुणहेतवस्त्र-
याणां गुणानां बुद्धिहेतवो भवन्ति त्रिविधा दश पदार्थो इति-
भावः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमद्भागवान् उवाच सत्त्व राजस्तम ये सव गुण बुद्धि के हैं
सात्त्वा के नहीं हैं तिस से सत्त्वगुण की बुद्धि करके राजो-
गुण तमोगुण का नाश करे सत्त्व के कार्य भी सत्त्वही से
निवृत्त हो जायेंगे ॥ २ ॥

पुरुष के सत्त्वगुण के बढ़ने से भरी भक्ति के जनने
वाला धर्म उत्पन्न होता है और सात्त्विक पदार्थों के
सेवा से सत्त्व की बुद्धि होती है तब धर्मही बढ़ता है ॥ २ ॥

धर्म राजोगुण तमोगुण को नाश करता है उसी से सत्त्व
की बुद्धि होती है फिर अधर्म के मूल धर्मों गुणों के नाश
होने से अधर्म शीघ्रही नष्ट हो जाता है ॥ ३ ॥

शास्त्र जब मनुष्य देश काल कर्म जन्म इत्यादि मंत्र
संस्कार ये दश पदार्थ गुणों के बढ़ने में हेतु हैं ॥ ४ ॥

(१) वेद इति शुक्लपक्षीय विज्ञः पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पशु सात्त्विकादिनिर्णयमाह । एवमेव मध्ये यद्यद्वृद्धाः
शास्त्रज्ञाः प्रचक्षते प्रचक्षन्ति तत्तत्सात्त्विकम् यच्च निष्कृति
तत्तामसम् यत्सेवैरुपैक्षितं न स्तुतं न च निन्दितं तद्राजसम् ॥ ५ ॥
सात्त्विकान्येवेति । निवृत्तिशास्त्राण्येव सैवेत न प्रवृत्तिपात्र-
पदशास्त्राणि तीर्थोप एव न गर्भोदकसुराद्याः प्रजा जनाः
निवृत्तान् जनान् प्रवृत्तदुराचारान् विविक्तदेशं न रथ्याद्युतदेशान्
कालं प्राणमुहूर्तादिकं ध्यानादी न प्रशेषनिधीयादीन् कथं च
नित्यं न काम्यामिचारादीनि । जन्म च वैष्णवशैवदीक्षा-
वच्छायां न शाक्तक्षुद्रक्षीक्षारूपम् ज्ञानं श्रीविष्णोर्न कामि-
नीविद्विषाम् मन्त्रं प्रणवादिकं न काम्यशुद्धान् संस्कारमा-
त्मनः शोधकं ननु केवलं देहगुहादीनाम् ननु ज्ञानं महावा-
क्यभ्रमणादिषोत्पद्यते किं तत्र सत्त्वसंबुद्ध्या धर्मया वाऽत आह
यावत्स्मृतिरस्मापरोक्ष्यस यावच्च देहद्वयतत्कारणभूतगुणापो-
हतावत्पर्यन्तं ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु गुणव्यतिकराज्जातो देहः कथं स्वाश्रयभूतान् गुणान्
स्वत एवोत्पन्नया विषयाऽप्राप्य स्वयमप्युपरमेत्तन्नाऽह । वेणुना
संघर्षाज्जातोऽग्निरेषा स्वत एवोत्पन्नामिर्वाज्जाभिस्तद्वनं सर्वं
दग्ध्वा पश्चात्स्वयं शाम्यति एवं देहोऽपि तत्क्रियस्तस्याप्रेरित
क्रिया द्वापरो यस्य सः ॥ ७ ॥

ननु नियतेन्द्रियतया सात्त्विकसेवायामियानसित पुरुषार्थ-
स्तथाऽपि राजसादीन् विषयान् दुःखमिति जानन्तोऽपि कथं
संवन्त इति पृच्छन्ति । विदन्तीति । पदं स्थानं श्रानो यथा
मरत्यमाना अपि खरा यथा पद्भ्यां ताड्यमाना अपि खरीमनु-
जायन्तः प्रजा यथा निर्धन्वा हन्तुमानीता अपि तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमण्यशास्त्रगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी दिग्गमिणी ।

एतद्भागमादिषु बुद्ध्या व्यासार्क्यः सात्त्विकादीनां गुण-
दोषो पाथोत्तरस्तद्वे दर्शितो स्तः ॥ ५ ॥

भीराधारमयादासगोस्त्रामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

महावाक्यानि तत्त्वमसीत्यादिद्वादश तेषां भवन्तीति तदुक्तं तैरेव "एकयज्ञानं यदा ज्ञातं महावाक्येन ज्ञानमनः । तदाऽविद्याः स्वरूपेण नश्यत्येव न संशयः" इति तावत् पर्यन्तमिति तथाच शास्त्रादेकयज्ञानं परोक्षतमकमेव स्यात् तत्परोक्षतमः आत्माऽपरोक्षस्तु सात्त्विकपदार्थजनितमक्तिलक्षणाधर्मादेव "प्रीतिर्न यावत्प्रमायि वासुदेवे न मुच्यते हेदयोगेन तावत्" इत्याद्युक्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इयानात्मापारोक्ष्यपर्यन्तः प्रायेणेति ये तावन्न विदन्ति ते श्वादिपशूनाः भुञ्जतां नामेत्यर्थः । तत्र श्वा भैरुनान्ते शुन्यां बन्धं न जानाति सख्य रजकवर्धितवृणमुष्टिमोगान्ते महाभारवहनं न जानाति अजस्तु नित्यनानाभोजनाद्यन्ते शिरश्छेदं न जानाति इति त एव दृष्टान्तिताः ॥ ८ ॥

भीमहर्षेणसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

तत्तत्सार्वकमिति फलामिसन्निवृद्धितं नित्यं नैमित्तिकं विवक्षितं सामसमीपचारादिज्ञं राजसम्पुत्रपञ्चादिप्रदम् कर्म ॥ ९ ॥

धर्मः अपूर्वशब्दवाच्य ईश्वरानुग्रहः स्मृतिः मविच्छिन्नस्मृति-सन्ततिः अपोहनं शब्दादिविषयस्मृत्यभावश्च यावज्ज्ञान-मुत्पद्यते "परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनी"ति व्यायेन विष-यान्तरविमुखमगवदेकस्मृतिसन्ततिरूपज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पाद्यस्य स्वोत्पादकविनाशेन स्तनिवृत्तौ दृष्टान्तमाह । वेगिवति । वेदः वेदनम् । अतिक्रियः बन्धहेतुभूतसत्ताक्रिया शून्यं स्मृतिरूपमुपायभूतं हि ज्ञानं मोक्षदशायां निवर्तते ॥ ७ ॥

श्वस्तराजवत् श्वस्तरवदजवत् ॥ ८ ॥

भीमहरीरायवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सार्विकादारागमादीनां विभाजकं लक्षणमाह । तत्तदिति । यद्युद्धकाः मगवद्भक्ता मगवद्भक्तियोगस्यैव प्रकृतत्वात्तज्जिह्वा एवात्र हृदयशब्दविवक्षिताः प्रचक्षते प्रकृष्टं वेदमितं तत्तदेवैषामादा-रागमादीनां मध्ये सार्विकं यद्यत् ते निन्दन्ति तत्तामसं यद्यप्य-तैरुपेक्षितं न स्तुतं न निन्दितं च तद्वाजसंमिति ॥ ५ ॥

ततः किमत्र आह । सार्विकान्येवेति । ततो विवृक्षात्सत्वा-कर्मः मद्भक्तिलक्षणाः ततो धर्मात् ज्ञानं मत्स्वरूपस्वभावयाथा-स्थमोक्षरक्षणं स्मृतिः मद्भिषयकस्मृतिसन्ततिः यावत्कारण्येना-पोहनं शब्दादिविषयान्तरस्मृत्यभावनिश्चयश्च भवेत् "परमा-त्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनी"ति व्यायेन विषयान्तरवि-मुखमगवदेकस्मृतिसन्ततिरूपज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्वाद्यु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते इत्यनेन गुणत्रय-परिणाशरामकदेहसाध्यसार्विकादारागमादिशेषाप्रणाद्विमुक्तादि-तत्सर्ववृद्धिनिमित्तमक्तियोगारमकविद्यायां निरवशेषं रजस्त-मसोत्पद्यतयोर्देहसम्बन्धीनिमित्तपुण्यव्यापारमकाऽधर्मोपहातीक्या

तत्र गुणत्रयोत्पाद्यदेहः कथं स्वोत्पाद्यसत्त्ववृद्ध्युपचितमक्ति-द्वारा स्मृत्यभूतगुणत्रयं निवर्तयन् स्वयमपि निवर्तते इत्यभि-प्रायमात्रस्य उत्पाद्यस्य स्वोत्पादकविनाशेन स्तनिवृत्तौ दृष्टा-न्तमाह । वेणुसंघर्षज इति । यथा वेणुना संघर्षज्जातः घन्निः स्वस्मादेवोत्पन्नाभिज्वालाभिः स्नेहेतुभूतं वनं दग्ध्वा स्वयमपि शाम्यति एवं गुणव्यत्ययजः गुणवैषम्यजो देहोऽपि तत्क्रियः तद्वेणुवन्निवृत्तक्रियाव्यापारो यस्य सः तद्वदात्मात्पादकयोः-भयोरपि निवर्तक इत्यर्थः । अतः क्रिय इति पाठान्तरं तत्रातः क्रियः स्वसजातीयदेहान्तरसम्बन्धरूपबन्धहेतुतत्तत्क्रियाशून्यः स्वयमपि शाम्यति स्मृत्यभूतगुणत्रयं शमयन् स्वयमपि शाम्यति उपरमते स्मृतिरूपमुपायभूतं ज्ञानं हि मोक्षदशायां निवर्तते अतो यावन्मो-क्षमुपायनिष्पत्त्यनुगुणं व्याप्रियमाणा देहः स्वमूलभूतगुणकर्म-सम्बन्धादिकमात्मनो निवर्तयन् स्वयमपि निवर्तते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान् सत्त्वविवृद्धय इत्यनेनासात्त्विकसे-वया रस्तमसोर्विवृद्धिस्ततः पुण्यपापात्मकोऽधर्मस्ततो-देहात्माभिमानाद्यज्ञानं शब्दादिविषयस्मृतिसन्ततिस्ततोऽन्ततो-दुःखावाप्तिश्चेति सूचते तत्र पुच्छत्युच्यते । विदन्तीति । यद्यपीत्यं प्रायेण केचिन्मत्तोः विषयानापहो दुःखानां पदं स्थानं विदन्ति अथापि हे कृष्ण ! भुञ्जते विषयानेवानुभवन्ति ननु तेभ्यो विर-ज्य मुक्तये यतन्त इत्यर्थः । श्वस्तराजवत् श्ववत् स्वरवत् अजवत् श्वानो यथा मत्स्पर्शाना अपि खरा यथा पदेषु ताड्यमाना अपि शुनी खरी चानुधावन्ति अजा यथा निर्वृज्जा हन्तुमा-मानीता अपि तद्वदित्यर्थः । ततः किमत आह । तत्कथमिति । विषयाणामापत्पदत्वविदः पुनर्विषयानेव भुञ्जते इत्येतत्कथं नहि कश्चित् श्वभ्रपतनस्थानथेदुतां जानन्नपि तत्र पततीति अतस्तत्र किकारयामिति प्रश्नः ॥ ८ ॥

भीमहर्षिजयश्वजतीयंकृतपदरत्नावली ।

तत्तद्देहज्ञानं कथमत्राह । तत्तदिति । ज्ञानवृत्त्या एवमागमा-दीनां मध्ये यद्यत् साध्विति प्रचक्षते तत्तत्सार्विकं यद्यन्नित्यन्ति तत्तामसं यद्युपेक्षितं प्रचक्षते तद्वाजसमिति जानीहीति शेषः ॥ ५ ॥

किमर्थमेवं विभागवचनं येनोपयोग्यं स्यादत्राह । सार्वि-कानीति । सर्वं सत्त्वस्वभावस्तद्विषयं किं तत् इति तत्राह । तत् इति । ततः सत्त्वाद्भक्तिसाधनं धर्मः ततो धर्मात् ज्ञानं स्यात् किञ्च हरिविषयवाचो हरिविषया स्मृतिरपोहनं मगव-द्विरुक्त्यागः इत्येते भवन्ति ॥ ६ ॥

एवमुत्पन्नवृत्तिज्ञानस्य नाशं सहृष्टान्तमाह । वेगिवति । तन्मूलनिर्वाणं यथा तथा कथयामः तथाहि । यस्मिन्नेन वेगाव-सन्ति तेषां वेणुनां संघर्षज्जातो घन्निस्तद्वनं दग्ध्वा स्वयमपि शाम्यत्येवं गुणव्यत्ययजः स्वस्मादेवगुणानां व्यत्ययाद्व्योऽन्यना-शात्पृथक्स्थितापुद्गिकात्सत्त्वाज्जातो वेदो वृत्तिज्ञानं स्वकार-णमन्तः करणं विनाश्य निर्मूलं स्वयं च विनश्यतीत्यन्वयः "विनिषेधे पृथग्भाव इति अतिरिक्तव्यधिकार्योक्तौ प्रशंसायाप्रति-क्रमे" इति यादवः वेदशब्दस्य प्रसिद्धार्थे पदित्यज्याप्रसिद्धक-ल्पने किं नित्यामकम् उच्यते उपक्रमं नूनः—

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मुक्ताश्वाधीयते वेदान् जडज्ञानविचर्जिताः ।

स्वरूपभूतज्ञानेन पश्यन्तः सर्वमज्ञसंति ॥

वाक्यं च विदुः ज्ञान इति भातोश्च । “अविताशी वा भरेऽयमा-
त्मानुच्छिष्टिधर्म” इति श्रुतेः न स्वरूपज्ञाननाश उपपन्नः स्वरू-
पज्ञानिप्रसङ्गात् एतस्मात् गायत्रास्ते इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च
वेदोपशमो नोपपन्न इति ॥ ७ ॥

विषयागामापदां पदरत्नं जानन्तोऽपि तानेष सेवन्ते तत्र
किङ्कारणमिति भावेन पृच्छन्ति । विन्दन्तीति । श्वा च खरश्च
अज्ञश्च श्वखराजाः तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

बुद्धाः श्रवणासादयः सार्विकादीनां गुणदोषौ पादोत्तर-
खण्डे दर्शितौ खलौ ॥ ५ ॥

सार्विकान्येवेत्येष टीकायां तावत् । ज्ञानं भवती-
त्यर्थः इति तावच्छास्त्रोत्थपराज्ञानमेवानुवृत्ते तत्त आत्मा-
परोक्षार्थे सार्विकान्येष सेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यद्यपि विदन्ति तथापि इवादयो ये न विदन्ति तद्वत्कथं
भुञ्जते प्रायेण्येति । ये न विदन्ति ते इवादिनिर्दिष्टेषास्तावद्भुञ्जतामि-
त्यर्थः । विषयांस्तथादीन् आपदां भाविदुःखानां पदमव्याभि-
चारिण्यान- दुःखोदकाणि संपश्यन्ति पश्यमाणात् तत्र इवा
मैथुनान्ते शुन्यां बन्धं खरा रजकदर्शितुगुणमुष्टिमोगान्ते प्रहारात्-
वहनश्च अज्ञो नित्यनानाभोजनाद्यन्ते शिरश्चैव न जानन्तीति तथा
इहान्तितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

एषां मध्ये प्रचक्षते प्रशंसन्ति तदुपेक्षितं तेन स्तुतं नापि-
निन्दितमित्यर्थः ॥ ५ ॥

सार्विकानि निवृत्तिशास्त्राण्येव ननु राजसतामसानि प्रवृ-
त्तिपात्रादृशास्त्राणि सेवेत तीर्थोप एव न गन्धोदकसुरोदकाद्याः
जनान् निवृत्तानेव न प्रवृत्तयुक्तान्तरान् देशान् विविक्षानेव ननु
स्थलायुतसखानि काद्यान् ब्राह्ममुहूर्तप्राप्त्यादीन् न प्रवृत्ति-
शीघ्रान् कर्माणां नित्यनैमित्तिकानि न कारणाभिचारादीनि
जन्मानि प्रवृत्तयुक्तानि च शास्त्रमुद्रमन्त्रशीघ्रालक्षणाभि-
नयानि यत्तद्वद्विनिर्वाहिकाणां ननु कामिनीविक्षिप्तां मन्त्रान्
प्रवृत्त्यादीन् ननु कारणाधुना संस्कारान् आत्मशोधकान् ननु वेद-
मेहसूनाख्यानादिशोधकान् ततः सत्त्वबुद्धौ धर्मः धर्मोक्त-
ज्ञानं किंपर्यन्तं स्मृतिरात्मापारोक्ष्यं यावत् वेदज्ञायास्त-
त्कारणभूतगुणापोहश्च यावत् तावत्पर्यन्तं भवेत् तदेव ज्ञानं
विद्या सैव जीवोपाधि दृष्ट्वा निरिच्छनाशिववृत्ते स्वरूपमपि
ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु गुणवर्तिकरमवबुद्ध्यादिभ्य एव साधनाभ्यासे-
नोत्पन्नं ज्ञानं कथं स्वहेतुभूतान् गुणान् निरस्येतत् प्राह । वेगूनां
संघर्षाज्जातोऽज्ञपथा तस्मिन् वेगुचने दृष्ट्वा ज्ञास्यति एवमेव गुण-

व्ययजो वेदः वेदोत्थं ज्ञानं तत्क्रियः तस्याभोरिव क्रिया
यस्य सः जीवोपाधि दृष्ट्वा पश्चात् स्वयं ज्ञास्यति ॥ ७ ॥

ननु ये न जानन्तस्ते दुर्विषयान् भुञ्जतां सार्विकसेवया ज्ञानं
पुरुषार्थः इत्यादिति जानन्तोऽपि तान् कथं भुञ्जते इत्याह । विदु-
न्ताति । ज्ञानो यथा मत्स्यमाना अपि उच्छिष्टप्रासं स्वर्गं यथा
पद्भ्यां ताड्यमाना अपि खरीम अज्ञा यथा हन्तुमान्तिता अपि
तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु कथाख्यादिदशकस्य गुणत्रयहेतुमिदं तस्यास-
थापि सार्विकादिनिर्देशेन ते विवेचनीया इत्यपेक्षायामाह । तत्त-
दिति । एषामागतमादिदशानां मध्ये यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते प्रशं-
सन्ति तत्तदेव सार्विकं ज्ञेयमिति शेषः । यद्यपि ज्ञानं तत्तत्सामसं
यद्यप्युपेक्षितं तैर्दृष्टैरुपेक्षितं न स्तुतं न वा निन्दितं तत्तद्वाजसं ज्ञेयम्
अत्र वृद्धा ज्ञानवृद्धा विवक्षिता ननु यद्येव वृद्धाः ज्ञानप्रकरणात्वात्
नहि ज्ञाने यथसः कारणात्वम्—

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वा युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरस्मिदुः ॥

विप्रायां ज्ञानतो जैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

वैश्यानां ध्याम्यधनतः शूद्राणामिव जन्मतः ॥

इति मनुवचनात् ॥ ५ ॥

सार्विकानीति । एवं तत्र मुमुक्षुः सर्वशिवबुद्धे सार्विका-
न्त्येव वस्तुनि सेवेत तत्र शास्त्रं भगवद्विज्ञानमक्तिप्रतिपादकतया
भोक्तृफलकं सार्विकम् । प्रवृत्तिमार्गेण बहुधनयासाससाधनश्वर-
गादिफलकं राजसं प्रमादमोहाज्ञानकाराभिचारादिकर्मवतिपा-
दकतया तद्वत्फलकं तासं च न सेवेत्यर्थः । एवं सर्वत्र
योजनीयम् अथ मन्त्रधर्मादिकं द्वयं शुद्धाचारकुलादिभ्य एव ननु
राजान्यजगणिकादिभ्यः अपः आपः जलं शुद्धं तीर्थोदिकं भग-
वद्वर्तितमेव ननु गन्धादियुक्तं सुरादि वा जनाश्रिकामधर्म-
स्मरिणो ज्ञानिभक्तानेव ननु सकामधर्मनिष्ठान् लुब्धान्
प्रमादिनो बुराचारिणो वा देशं भगवद्भजनध्यानाद्यनुकू-
लतीर्थक्षेत्रादिविविकिमेव ननु मार्गसंसदादि भगवत्सेवादि-
स्थाने वा काले ध्यानाद्युपयोगि ब्राह्ममुहूर्तादिकं न मध्याह्ना-
दिनिर्वाह्यादिरूपम्वा कर्म नित्यनैमित्तिकावस्थवर्जनादिकं ननु
काम्यान्त्येवाचनानादि आभिचारादि वा जन्म दीक्षावत्तयं सा च
वैष्णवी एव न सौरशेषशाकधुद्रव्यतासम्बन्धिशीघ्राद्या
अत्र मायावादिना जन्म च वैष्णवशेषवक्ष्यावत्तयं न शाकधुद्र-
दीक्षारूपमिति व्याख्यातं तत्र शिवशक्त्यासा अपि सत्त्वबुद्धि-
हेतुत्वप्रदं तच्छास्त्रविरुद्धत्वाच्च ज्ञानं शिवशक्त्यासाः सार्विकत्वं
केनापि भास्वतेन वक्तुमशक्यत्वाच्च यदि शिवशक्त्यैव सर्वत्रेति-
हासपुराणादिषु तात्तत्त्वामिधानं किं पुनस्तदीक्षायाः
तथोक्तं वाराह भगवत्सूत्रसम्वादे—

यस्मिन् तद्विद्वो यो हरिस्तत्परम्पदम् ।

सर्वं रजस्तम इति त्रितयं चैतदुच्यते ॥

तमः शिवो रजो प्रज्ञा सत्त्वं नाशमयात्मकम् ।

श्रीभगवानुवाच ।

अहमित्यन्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि ।

उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रजसा सत्त्वयुक्तेन भवेच्छीमान् यशोऽधिकः ॥
तथा वै तामसं वृत्तं सर्वशोऽपि पश्यते ।
यद्वेदवाक्यकर्म स्यात् तामसां हि दोषोपसेवते ॥
तद्वैदमिति विख्यातं निरुद्धगतिदं नृणाम् ।
अस्तीनतपसा युक्तं केवलं तामसं तु यत् ॥
तद्वैदमिति प्रकृतं नृणामिह शोकं परत्र चेति ।

सिद्धे चतुर्दशध्याये

हिरण्यगर्भो रजसा तमसा शङ्करः स्वयम् ।
सत्त्वेन सर्वगो विष्णुः स चात्मा सदृशम्भः

तत्रैव चतुर्विंशोऽध्याये—

स्वर्कोपसम्भयो रुद्रस्तमसा स समावृतः ।
स्वर्गप्रसादाज्जगत्ता रजसा स पितामहः ॥
सत्त्वरूपः स्वयं विष्णुः पुरुषः पुरुषोत्तमः ।

एकश्चात्रापि प्रथमस्कन्धे—

मुमुक्षुषो घोररूपान् हित्वा भूतपतीनय ।

तारायणकक्षाः शान्ताः भवन्ति ह्यनसूयवः ॥

भूतपतीन् शिवादीन् भूतपतित्वं शिवस्यैव भूतेशः खण्डप-
शुः पिनाकी प्रमथाधिप इक्ष्मरकोशात् दशमेऽपि परिश्रित-
प्रश्नः—

देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् ।

मायस्ते धनिनो भोज्या न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिमिति ॥

अशिवमिति तामसमिच्छयः तामसत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रतिपाद्य—

हरिर्हि त्रिगुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ।

स सर्वदुःखघ्ना तं भजन्निगुणो भवेदित्युक्तम् ॥

जानं श्रीविष्णोरेव न मूर्त्याश्चिद्रूपैरवादीनां मन्त्रं रामकृष्णनारा-
यणविष्णुनृसिंहसम्बन्धिनमेव न तु हिरण्यगर्भसौम्यादिशैवशाका-
दिकं वा संस्कारं स्वरूपशोषकं भगवत्स्वरूपादिविवक्षया-
नभक्तिरूपमेव—

अप्रक्षयेऽश्वरूपानां हि शुद्धिः परमा मनोति ।

याज्ञवल्क्यस्मृतेः भक्तिः पुनाति मणिष्ठा श्वपाकानपि संभवादिति
अनयवृत्तेः न तु देवदेहादीनामेव ततो वृक्षात्सत्त्वाद्युक्तवत्त्वयो
धर्मो भवेत्ततो ज्ञानं भवेत्तदनु "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि-
विषन्ति यत्नेन दानेन तपसानाशकने"ति श्रुतिविहितस्वरूपया-
अभ्योचितवेदाध्ययनयज्ञादिधर्मैश्च ज्ञानं भवेदेवं किं त्वन्न किं च-
क्षुष्यधर्मैश्च किं वा सत्त्ववृक्षचर्यमुखशास्त्रादिदृशकनेति सत्त्वाह ।
याज्ञवल्क्यस्मृतिरित्यादि ॥ फलरूपा भक्त्यन्तरपर्याया भूत्वा स्मृतियां वत्प-
र्यन्तं स्यात्तावत् "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ भूत्वा-
स्मृति"रिति श्रुतेः पुनः कथम्भूतज्ञानम् अपोहनं सत्त्वतिहेतुभूतगुण-
कार्यदेहः सकारणोऽप्योद्यतेऽपस्मयतेऽनेनैव पोहनं तत्सत्त्वस्थापाय

कारणमित्यर्थः । एवम्भूतं ज्ञानं भक्तिरुत्तमधर्मैश्च जायते
न तु यथादिरूपसाधारणधर्मैश्च जायते भावः ॥ ६ ॥

ननु गुणतत्कारणोपादेऽपि सूक्ष्मदेहस्य विद्यमानत्वात् पुन-
स्तत्सम्बन्धः स्यादिति चेत्सोऽपि नश्यतीत्याह । वेगिवति । वेगो ना-
सङ्घर्षाज्जातो घनिहयेथा स्मृमाभिर्गतज्वालाभिस्तद्धनं दग्ध्वा
शाम्यति एवं गुणाव्यतिकराज्जातो देहः सूक्ष्मशरीरं स्रोतपत्र-
ज्ञानेन स्वकारणं विनाश्य स्वयमपि शाम्यति कथम्भूतः तत्किम्भूतः
तस्याग्रेरिव क्रिया यस्य सः ॥ ७ ॥

एवं सात्त्विकपदार्थानां सेवनस्य परम्परया सर्वानर्थनिवृत्ति-
पूर्वकनिरतिशयफलकत्वे सिद्धे सति सर्वानर्थहेतुर् राजसताम-
सान् विषयान् जानन्तोऽपि बहुषो जनाः कथं सेवन्ते इति
सन्निवृत्तिपुच्छति उच्यते । विदन्तीति । मर्त्याः विषयानापदाम्पदं
कुसुरूपं स्थाने प्रापेण बहुधा प्रत्यक्षानुमानादिसाक्षात् विदन्ति
जानन्ति तथापि तान् भुञ्जते तत्र हेतुान्तः श्वखराजवत् श्ववत्
खरवत् भजवत् हेतुः कथं ! तत्कथं केन हेतुनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

इन पदार्थों में जिन जिन पदार्थों को शिष्ट जन प्रशंसा
करें वेही सात्त्विक पदार्थ हैं जिनकी वे निंदा करते हैं वे
तामस हैं जिसको उनमें नहीं कहा है वह राजस है ॥ ५ ॥

पुरुष को चाहिये कि सत्त्वकी शुद्धि के लिये सात्त्विकही
पदार्थों का सेवन करे तिस से धर्म बढ़ेगा फिर
ज्ञान बढ़ेगा सर्वोत्पत्ति अज्ञान रहेगा ऐसा करने ही से
टीका होगा ॥ ६ ॥

जैसे कि बाँसों के घिसने से पैदा हुआ अग्नि सब वन
को जला कर आप भी शांत हो जाता है तैसे ही गुणों के
व्यातिक्रम से भया वह भी उसी के क्रिया की नाई शांत
हो जाता है ॥ ७ ॥

उच्यते उवाच ।

हे श्रीकृष्ण ! प्रायः करके सब मनुष्य इन विषयों को
मुख का ही हेतु जानते हैं तो भी कृत्ता बकरी गधा
सरीके फिर भी उनही विषयों को भोगते हैं इसका क्या
कारण है सो कहिये ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मिथ्याऽभिमिवेशनं भुञ्जते इति सहेतुकमाह । अहमिति
जिभिः । प्रमत्तस्य विवेकशून्यस्य देहाभावमिति मिथ्याबुद्धि-

रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ।

ततः कामो गुणध्यानाद्दुः सहः स्याद्वि दुर्मतेः ॥ १० ॥

करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेन्द्रियः ।

दुः खोदकाणि सम्पश्यन्जोवेगविमोहितः ॥ ११ ॥

रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान् विक्षिप्तधीः पुनः ।

अतन्द्रितो मनो युञ्जन् दोषदृष्टिर्न संजते ॥ १२ ॥

अप्रमत्तोऽब्रुयुञ्जीत मनो मय्यर्पयन् शनैः ।

अनिर्विण्णो यथा कालं जितश्वासो जितासनः ॥ १३ ॥

एतावान् योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः ।

सर्वतो मन आकृष्य मय्येहा वेद्यते यथा ॥ १४ ॥

उद्धव उवाच ।

यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव !

योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुम् ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ।

पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकान्तिकीं गतिम् ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावापेक्षीपिका ।

हेहि मयावदुत्सर्पति ततोऽर्द्धबुद्धेः वैकारिकं सत्त्वप्रधानमपि
मनः अतिघोरं दुःखात्मकं रज उत्सर्पति मनो व्याप्नोती-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

इदमेवमिदमेवं योग्यमिति सविकल्पः सङ्कल्पः स्यात्तस्य
प्रदोरूपमदोभाव इति गुणध्यानाद्दुर्धरः कामः स्यात् ॥ १० ॥

ततो विषयान् भोक्तुं कर्माणि करोति ॥ ११ ॥

एवंचेन्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यदपि
यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीर्दुर्धरः तथापि विद्वान्वि-
वेकी पुनर्मनोनिरुद्धश्च संजते ॥ १२ ॥

विषयदोषदृष्ट्याऽपि मनोनिरोधसाधकौ सुखं तन्निरोधपा-
यमाह । अप्रमत्त इति । अनिर्विण्णोऽनलसः यथाकालं विषय-
ज्ञात्वा मयि परमानन्दरूपेऽप्यन्यस्मादध्यात् ॥ १३ ॥

विषयैः संप्रयित्तस्य मनसस्तद्विशेषेणैव निवृत्तत्वमस्मा-
द्वितं मन्त्रमात्रं प्रति तन्निरूपणायेतिहासमुपाक्षिपति । एतावा-
निति । यथा यथावन्मय्यवेद्यते एतावानित्यर्थः ॥ १४ ॥

मच्छिष्यैरित्युक्ते तेषामतिज्ञायासामनेन रूपेण निरूपणा-
न्वस्मत्वात्पुच्छति । यदेति । तं कालं तदेतद्रूपं च वेदितुमिच्छामि
त्युक्त्यर्थेति ॥ १५ ॥

मानसाः पुत्राः सूक्ष्मां पुण्येभ्यः ऐकान्तिकीं गतिं परां
काष्ठाम् ॥ १६ ॥

श्रीभारमयादासगोस्वामिविरचिता

कीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

मिथ्यामिनिवेशो नाम आत्मापि स्वीकृतस्य पुनस्त्यागाऽ-
सहिष्णुत्वं तेनैव भुञ्जते इति सयुक्तिकमाहेत्यर्थः । युक्तियेय
विषयाणां दुःखरूपत्वज्ञानेऽपि मनुष्या वेदादौ यथावन्मिथ्या-
ज्ञानवन्तः यथावद्विवेकशून्यत्वात् पश्चाद्विवदित्याद्याकारां शेषा
विवेकशून्यस्येति पूर्वकर्मविशेषेणेति शेषः ॥ ६ ॥

एवमिदमित्यादिविशेषचिन्तनस्याभिनयः तस्य सङ्कल्प-
विकल्पविशेषज्ञानन्तरं गुणध्यानाच्छेष्टवारोपात्तं सुखेऽ-
सह्यः ॥ १० ॥

दुःखोदकाणि दुःखोत्तरफलज्ञानीति सम्पश्यन् जानन्नपि ॥ ११ ॥
एवं चेदिति चेद्यदि दुःखोदकत्वज्ञानेऽपि कर्मकरणं तर्हि
विरक्त्यभावात् कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

सुखं मयि मनोऽप्येतावानायासं यथा स्यात्तथा तन्निरोधो-
पायं मनोनिरोधसाधनं स्वस्मिन् परमसुन्दरे तत्कारणम् ॥ १३ ॥
तद्विशेषेण विषयविवेकेन अस्मत्साधितमघटितं तन्निरूपणाय
इश्वरनिवृत्तवोपपादनाय उपक्षिपति आरभते अस्मा साक्षात्
इति वैराज्यारण्या व्यावृत्ता ॥ १४ ॥

श्रीराजान्मयाकासेनोस्त्रामिषिखिता
हीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अतिउपायसामितिबुद्धानामनेन कृष्णाख्येन त्वं मित्यनरा-
कृतिपत्रद्वयः सर्वावतासे येन रूपेणावतारेण तत् काळादि
॥ १५-१६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

प्रमत्तस्य आत्मन्यनाभिर्साहितस्य उष्णजलमितिबद्देहात्मनोः
संसर्गात् स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यहङ्कारो भवति तेन रजोमयं रजो-
युक्तम् आहङ्कारिकं मनोत्तरस्यति व्याप्रियते ममकारं जनयति
रजःशुद्धः रजोयुक्तपरः रजोयुक्तस्येत्यन्तरोक्तः ॥ ६ ॥

मनसः प्रवृत्तिं विवृणोति रजोयुक्तस्येति । सङ्कल्पः
मनुष्योऽहं पशुरहमित्यात्माभिमानानुगुणेषु मोदनवसना-
दिषु भेदेषु भोग्यताबुद्धिः सङ्कल्पः स्रक्चन्दनरुपा-
दिगताकारवैविध्यप्रतिपत्तिरयुक्तः ततः कामः भोग्यता-
बुद्धिलक्षणासङ्कल्पात् कामः भोग्यत्वच्छा स च कामः भोग्य-
गतसौन्दर्यमाधुन्यादिगुणध्यानात् सुदुःसहः स्यात् अलब्धा-
वस्थानुमशकः पुरुषः स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

सम्पश्यन्नापि रजस्तमोऽयमिति रजः कर्महेतुः तमस्तदनु-
बन्धिदोषदर्शननिवारकं कामविजयोपायमाह । अतन्द्रित इति
आत्माननुगुणेषु वस्तुषु भोग्यताबुद्धिरुपात्तसङ्कल्पादिकामो
भोग्यताबुद्धिश्च गुणध्यानादिना सा तु दोषदर्शनाजिवर्त्तते मधुरतरे
फले विषमिति धृत्वा ज्ञानाद्भोग्यताबुद्धिर्निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

दोषदृष्ट्या विषयान्तरेभ्यो निवृत्तस्य मनसः अविश्लेषोपाययोग-
माहाप्रतिषिद्धः अन्तरायैरविषयणः जितश्वास इति मनसो मध्य-
पैगमेव योमशरीरं प्राणायामादयो मनसो मध्यपर्यायोपकारका
इत्यभिप्रायः ॥ १३-१६ ॥

श्रीमहोदरराजवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सकृदित्यं विषयागामापत्पदत्वज्ञानवतोऽपि देहात्माभिमा-
नरजस्तमोमिदं मन एव प्रसङ्गं भोजयतीत्युत्तरमाह श्रीसग-
लान् । अहमिति । यथा प्रमत्तस्यात्मन्यनवहितस्य हृद्यहमित्य-
न्या बुद्धिर्जायते उष्णं जलमिति बद्देहात्मनोः संसर्गात्स्थू-
लोऽहं कृशोऽहमित्यहङ्कारो भवतीत्यर्थः । ततोऽन्यथाबुद्धेर्हेतोः रजो
वैकारिकशुद्धौ तत्कार्ययेवर्त्तते वैकारिकं सार्वकाहङ्कारकार्यं मनः
मनो वैकारिकाज्ज्ञ इति द्वितीयेऽभिधानात् घोरं महायानं महा-
पाप्मानं रजः रजोगुणकार्यं कामं तद्विरोधे सति क्रोधं
पाप्मानं रजः रजोगुणकार्यं कामं तद्विरोधे सति क्रोधं
चोत्सपेति अनुवर्तते कामक्रोधाविष्टं भवतीत्यर्थः कामक्रोधयोः
रजोगुणप्रमवत्वं भगवतैव गीतम्—

काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनामिह वैरिणामिति ॥ ६ ॥

उत्सर्पेण न साक्षात्किन्तु सङ्कल्पद्वारेण ॥ रजोयुक्त-
स्येति । मनसो रजोगुणयोगस्तु राजाहङ्कारसङ्कलितवैकारिका-
ख्यव्याविकाहङ्कारकार्यव्याव्यान्तरव्यः अतो विकल्पसहितः
सङ्कल्पो भवति । रजोगुणस्य विद्वपापादकत्वात्तद्योगाच्च मनसः
सङ्कल्पविकल्परूपव्यापारो भवति इत्यर्थः । रजः कर्महेतुस्तमस्तु

[८५]

तदनुबन्धिदोषदर्शननिवारकं तत्र सङ्कल्पो नाम मनुष्योऽहमित्या-
त्माभिमानानुगुणेष्वोदनक्षीरादिषु द्रवेषु भोग्यताबुद्धिः विकल्पस्तु
स्रक्चन्दनरुपादिगताकारवैविध्यप्रतिपत्तिरूपः ततश्च कामः
भोग्यताबुद्धिलक्षणासङ्कल्पात्कामः भोग्यत्वच्छा स च कामः दुर्मे-
तदेहात्माभिमानिनो जीवस्य गुणाध्यानाद्भोग्यगतसौन्दर्यमाधुन्या-
दिगुणध्यानात् दुःसहः स्यात् अलब्धावस्थानुमशकः स्यादि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

ततः किमत आह । करोतीति । कामस्य दुःसहस्य
वशङ्कतः प्राप्तः सम्पश्यन् जानन्नपि कर्माणि भोगफल-
कत्वाभिमानविषयाणि वस्तुतः दुःखोत्तरफलानि करोति कुनः
यतोऽयमविजितेन्द्रियः रजोवेगेन कामवेगेन मोहितश्च
एवं जानन्तोऽपि कथं भुञ्जते इत्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ ११ ॥

एवं चेद्विषयागामापत्पदत्वानुचिन्तनेऽपि तादृशगुणपूर्वकमुक्त्युपा-
यानुष्ठानाधिकारो न कस्यापि स्यादित्यत्राह । रजस्तमोऽयमिति ।
येदपि यथापि रजस्तमोऽयं विचिन्तयामीदंभीश्च तथापि
विद्वान् विवेकी पुनः मनोरुन्धन् सङ्कल्पविकल्पाप्रवणं कुर्वन्
विषयेषु सदा दोषदृष्टिः तेषामापत्पदत्वदर्शनसमाधः अतन्द्रितः
तद्विषयप्रमादरहितः न सज्जनं विषयानुभव इति शेषः
एवंविधेणापि एवमधिक्रिया सम्पाद्येति आशः ॥ १२ ॥

आत्मानुगुणेषु वस्तुषु भोग्यताबुद्धिरुपात्तसङ्कल्पादि कामः
भोग्यताबुद्धिश्च गुणध्यानादिना सा तु दोषदर्शनाजिवर्त्तते मधुरेऽपि
पयासि विषमिभ्रत्वज्ञानाद्भोग्यताबुद्धिर्निवृत्तिर्देहा दोषदृष्ट्या
विषयान्तरेभ्यो निवृत्तस्य मनसो विषये दर्शयन्नाधिकारिणां
विशिष्टं योगं विदधाति । अप्रमत्त इति । दोषदृष्टेरेव विषय-
भोगानासक्तः अप्रमत्तः अतन्द्रितश्च यथाकाशे तत्तत्प्राप्तमध्य-
न्दिनसायंकालानतिक्रमेण जितासनः चिरमुपविष्टस्यापि
अमरादित्यापादनात्मकाभ्यासविशेषरूप आसनजयः श्वास-
जयो नाम पूरणदेवनकुर्मनाधुपायैः प्राणवशीकारः अनिर्तिगणः
मनसः शनैर्मेनो मयि शुभाश्रयभूतैर्स्पन्दं प्रारब्धवियुज्जति
युज्ज समाधौ ध्यानपूर्वकसमाधिनिष्ठो भवेदित्यर्थः । मविषयण इति
पाठात्तत्रैतन्तरायैरविषयणाचित इत्यर्थः । तत्र मनसो मध्यपर्येण
समाधिर्योगस्वरूपं प्राणायामादयस्तु तस्योपकारकास्ते यमनियमा-
दीनामपीतराङ्गानामुपलक्षकाः ॥ १३ ॥

एवं योगस्य स्वरूपमुक्तम् अथ निष्कृष्य योगस्वरूपमेव
दर्शयन्तुकप्रश्नोत्तरानुसम्बादिहंसनकादिसम्बाधं वक्तुं तत्पु-
च्छिषामुत्पादयति । एतावानिति । मच्छिष्यैः हंसरूपेणावतीर्णस्य
मे शिष्यतां प्राप्तैः सनकादिमिरेताधानेष योग आदिष्ट उपदिष्टः
मनुपदेशलब्धो योगोऽन्येभ्योऽन्युपदिष्ट इत्यर्थः । कियान्स्वेतः
सर्वेभ्यो विषयेभ्यो मन आकृष्य मध्यक्षा मध्येव अख्येयवधार-
णार्थको निपातः यथा यथावाचित्वेष्टते इत्येतावानित्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्र लब्धावसरः पृच्छति । यथा त्वमिति । येन रूपेण किमकृत-
श्रीकृष्णरूपेण किम्वा रूपान्तरेण यथा बाह्यं योगमावि-
ष्टवान् उपविष्टवानितद्वरूपं तद्योगोपदेष्टृरूपं योगं चेत्यपि बोध्यं
वेदितुमिच्छामि ॥ १५ ॥

विचिन्तं सम्बाधं वक्तुं प्रश्नोति । पुत्रा इति । पितरं हिर-
ण्यगर्भं प्रति सूक्ष्मं दुर्दृशमेकान्तिकीमसाधारणं योगस्य गतिं
प्रकारं पप्रच्छुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अकर्तृमनोऽपि बहुकृतं कर्तृत्वाभिमानमेति तस्मैलराभो-
त्सुकमनः कारकः कामः कारणाभिर्युत्तरमाह । अहमिति ।
अहमन्तरायः यदा प्रमत्तस्य हृद्यहङ्कृतस्त्वयथा बुद्धिरुत्सर्पति ।
उत्सर्पति तथा घोरं रज उत्सर्पति उदेति ततो रागोदयादुच्छ्र-
सितं मनो वैकारिकं विविधविकाराकरो भवति ॥ ६ ॥

रजसा विकारस्य मनसो विविधकल्पनया युतः सङ्कल्प
इदमित्यं करिष्यामि इदमेवं करिष्ये इत्यादिलक्षण उदेति
पञ्चविविधसङ्कल्पेन दुर्मेतराभनबुद्धेः गुणानां शब्दादीनां
ध्यानाद्बुद्धः सहः कामः स्वादिसन्धयः ॥ १० ॥

कामस्य दुःसहस्यमुपपादयति । करोतीति । रजोवेगवि-
मोहितत्वेन कामवशजतः तस्माद्विजितेन्द्रियस्तस्मात्कर्माणि
दुःखोदकाणि सत्प्रत्ययान्ति पुनः कर्माणि करोतीत्यर्थः
यदा काममयत्वेन अविजितेन्द्रियो भवति तेन सङ्कल्पदीप्ति-
यज्ञयाभावेन धानितादिरूपं पश्यन् रजोवेगेन धीर्योदकेण विमोहितः
विवेकज्ञानशून्यत्वेन विवृणोताङ्गो दुःखफलानि कर्माणि करोति
कामसौख्याय विषयान् भुङ्क्ते इति ॥ ११ ॥

ननु विषयाणां समुद्रतरङ्गवदावर्तमानत्वात् संसारादृक्षो-
त्थानं स्यात् पुरुषायुषसहस्रेणापि तस्मात्सोऽक्षशास्त्रविधानं
उच्येमित्याशङ्क्य अक्षस्यैव न तत्त्वज्ञस्येत्याह । रजस्तमोऽहमिति ।
विद्वच्छब्दविधरणं दोषद्विरिति । पुनः शब्दो धीपसार्यो दोष-
द्विरित्यनेन संसृज्यते विद्वान् यद्यपि यद्यपि रजस्तमोऽहमिति
विक्षिप्तधीः तथाप्यतन्द्रितो भूत्वा हरो मनो युञ्जन् पुनर्दोष-
द्विरित्यादिष्वेषु न सज्जते शरीरयात्रायै विषयान् संवमानोऽपि
तैः प्रतिबद्धो न भवतीति ॥ १२ ॥

एतद्वै विदुषोति । प्रमत्त इति । दिशब्दः सर्वज्ञास्त्रप्रसिद्ध-
त्वद्योतकः मनो विषयेषु आकृष्य शनैर्मयपयन् स्यापयन् ।
युञ्जति ध्यायेत् योगः संहननोपायध्यानसङ्कतिमुक्तिश्चिति
यादवः प्रामिति शेषः अनिर्विण्णः अनालस्यः * अकामिति बुद्धि-
यैराग्यशून्यो वा ॥ १३ ॥

सनकादियोगीन्द्रयोगसम्पत्समाधानात् योगः साधीयान-
प्राह । एतावानिति । यथा मनो मयमेव चावेद्यते तादृशो योगः
एतावान्नाम्य इति सनकादिमिराविष्ट इत्यस्मात् सत्यम् अस्मा प्रत्य-
क्षसत्ययोरिति च ॥ १४ ॥

लोकोपकाराय मेरुद्वारोपरिस्थितौषधोपदेशपरसनकाद्यादि-
हृद्योगोपदेशनमित्यश्रयमिति साधने पृच्छति । यदेति ॥ १५ ॥

दृष्टान्धनावधोऽक्षत्वेनापि मूलकत्वेन वै एव प्रमाणातिमि
अक्षेयमित्याशयेन परिहर्तुमिति हासमाह । पुत्रा इति । योगस्य
ज्ञानस्य गतिम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्धर्माः ।

प्रमत्तस्य पूर्वकर्मविशेषेण लुप्तविवेकस्य वेदादावहमित्य-

* हारिसेवरोति शेषपूरणम् ।

न्यथा बुद्धिर्हृदि यथोत्सर्पति प्रतिशेते तथा रजोऽप्युत्सर्पति
ततो हेतोर्वैकारिकं सार्विकमपि मनः उत्सर्पति दुर्वेश
भवति ॥ ६ ॥

तदेवाह । रजोयुक्तस्येवमेव ॥ १० ॥

दुःखोदकाणि जानन्नपि ॥ ११-१३ ॥

अस्मा साक्षात् ॥ १४ ॥

त्वं निषण्णराकृतिपरमस्वरूपः सर्वोपतारी यदा येन रूपेणा-
वतारेण तं समयं तद्रूपं च वेदितुमिच्छामि ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतकृतसारार्थवर्णिनी ।

ये दुर्विषयान् भुङ्क्ते ते विद्वान् एव नोच्यन्ते किन्तु विद्व-
न्मानिन एव ते विषयान् निन्दन्तोऽपि यथाभुङ्क्ते तत्र प्रकारे
भूयिष्यन्त्याह । अहमिति त्रिभिः । प्रथमं वेदादावहमिति हृदि मिथ्या
बुद्धिरुत्सर्पति सर्पति ततः प्रमत्तस्य तस्य घोरं रजः कर्तुं वैका-
रिकं सार्विकमपि मनः प्रति उत्सर्पति मनो व्याप्नो-
तिर्यथैः ॥ ६ ॥

प्रथममिदं भोग्यमिति सविक्लवः ततश्च इदमेव भोग्यमिदमेव
भोग्यमिति सविशेषः संकल्पः स्यात् ततश्च अहो रूपमहोभाव
इति मुक्तिरोधः कामः स्वात् ॥ १० ॥

ततस्तद्विषयप्राप्त्यर्थं कर्माणि दद्यादृष्टफलानि तानि च दुःखो-
दकाणि पश्यन् जानन्नपि ॥ ११ ॥

विद्वान् यद्यपि रजस्तमोऽहमिति विक्षिप्तधीः परतन्त्रधीश्च कथं
चित् स्यात्तदपि ॥ १२ ॥

अतन्द्रित इत्यस्यायमाचष्टे । प्रमत्त इति । कुत्र मनो युञ्जन्नि-
त्यत आह । मयि अनुयुञ्जतेति अनिर्विण्ण इति तदपि मनोनि-
रोधो यदि न स्यात् तदपि तत्प्रयत्नात् विरमोक्ति माहः
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

येकान्तिकीं गतिं परां काष्ठाम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

विषयैश्चानादित्युत्तरमाह । अहमिति त्रिभिः प्रमत्तस्य परमाणु-
विषयेऽनवहितस्यान्वयज्ञानवत् इत्यर्थः । वेदेऽहमित्यन्यथा बुद्धि-
र्यथा यथाधत्त हृदि उत्सर्पति आरोहतीत्यर्थः । ततोऽहमुत्सर्पति
कारिकं सत्त्वकार्यमपि मनः घोरं रजो रजोगुणम् उत्सर्पति
व्याप्नोति मनोरथे प्रतिहते मातृपितृगुणादिहननमपि स करो-
तीत्यतो घोरमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

रजोयुक्तस्येति । ततो रजोगुणयुक्तस्य मनसः सविकल्पकः
इदं रूपादिमद्वस्तु मे स्यात्कथं वा स्यादित्यादिरूपः सङ्कल्पो भवेत्
ततः सङ्कल्पानन्तरं तस्य दुर्मेतेरिदमेवातिभोग्यं भाग्येऽद्येत
मे भवेदिति गुणध्यानात् एतत्प्राप्त्यैव मम जीवनमित्येवं रूपः
दुःसहः कामः स्वात् ॥ १० ॥

करोतीति । यतोऽविजितेन्द्रियस्तत्कामवशगः विषयाभोक्तुं
दुःखोदकाणि विषयिणां दुःखमेवोत्सर्पन् येऽहस्तथा भूतानि
कर्माणि पश्यन्नपि करोति तत्कृतः यतो रजोवेगाविमोहितः ॥ ११ ॥

सनकादय ऊचुः ॥

गुणोष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतानि च प्रभो ! ।

कथमन्योऽन्यसंत्यागो (१) मुमुक्षारतितृतीयोः ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूतभावनः ।

ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु स्वादेतत्प्रमत्तस्य कुमतेर्विषयज्ञानाद्बुद्ध्यावाप्तिरेवेति विबुधोऽपि रजस्तमोयोगविशेषप्रमादविशेषेति का गतिरिष्यत आहारजस्तम इति । विद्वान् गुणोष्वाविशते केनचिदनादिकर्मणा रजस्तमोऽयं यद्यपि यद्यपि विविधविशेषेभ्योऽपि पुनर्विदित्वा संसारे दोषदृष्टिः अतश्चित्तः अलसः सन्मनो व्योषवस्तुना युञ्जन् सन् विषयेषु न सञ्जते ॥ १२ ॥

ननु दोषदृष्टौ सत्त्वमपि मनोनिरोधो दुःशक इति चेत्तत्राह । अतश्चित्तं इति । त्वया सत्यमुक्तं तथापि अतश्चित्तः कर्तृ-व्यविषये सावधानः अनिर्विण्णः कतिपारं नियुक्तमपि मनो यथा नापद्यतेऽतः परं न निरोध्यामीत्येवं निर्वेदमकुर्वन् अनुयुज्यते पुनः पुनर्नियुक्तत्वात् यथा फालं नियमेन फालमनतिक्रमयेन यथा स्वासत्यां शनैर्मनः शुभाशये मय्यपेक्ष्य जितान्नो जित-श्वासश्च मय्येव ॥ १३ ॥

स्वादेतत्प्रमत्तः कथं विबुधप्रकारेण त्वयि मनसि नियुक्ते तद्मन्तरं किदुर्लभमिच्छेत्साधनमिव यो गच्छेति ब्रूयितुमेवं भूतयोगकतुर्लपद्वारं प्रमादयितुं स्वतोऽधिकस्याभावादेवं विच-योगसम्प्राप्तं च मन्तव्यं सर्वयोगाधीशान् स्तुतिष्यानेव प्रमा-णात्वेमोहाजहारापत्तावान्नितासर्वविषयभयो मनसाकुर्य यथावत् परमानन्दरूपे सर्वपुरुषार्थकारि मयि भव्या साक्षाद्वावेद्यते मच्छिष्यैः सनकादिभिरेतावान् योग आदिष्टः नष्टतोऽधिक इत्यर्थः अतोऽनेन मनवदंशविभूतिभूतप्रज्ञाद्वन्द्वद्विषयावृत्तिः सूचिता मुमुक्षुणा न ते ज्ञेया इत्यर्थः । आवेद्यते इत्यस्य यथाविषयिणां रूपादिविषयेष्वस्तन्तावेवो भवति तद्वदित्यर्थः । मच्छिष्यैरित्यनेन तद्वक्ष्यते मद्बुधवर्तिना सर्वेषां प्रामाण्यतरत्वं तद्वन्द्वीकारिणां दृश्योपलब्धिभूतत्वमिति दर्शितम् ॥ १४ ॥

सर्वविदेवादीनामपि पूर्वेषां सनकादीनामनेन रूपेणोपदेशम-सम्भावितं मन्वानः पृच्छत्युद्धवः । भवेति । हे केशव ! यदा यस्मिन्काले तेन रूपेण त्वं सनकादिभ्यो योगमुपादिष्टवानेतद्वदं वेदितुमिच्छामि कथं वा ॥ १५ ॥

उद्धव मर्यादो भगवांस्तद्वदं तद्रूपं च आपयितुमितिहा-समवतारवर्ति । श्रीभगवानुवाच पुत्रा इति हिरण्यगर्भस्य मानसाः पुत्राः सनकादयः योगस्य सूक्ष्मा ब्रूह्मा एकात्मिकीमेकस्मिन् भगवत्संवात्तोऽवसानं यथावत्तां गतिं गच्छते इत्येति गतिः साधनमित्यर्थः पितरं पमच्छुः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवान् उवाच ।

प्रमादी पुरुष के मैं वैशक्तिक हूँ ऐसी बुद्धि होती है उस हृदय में होती ही सात्त्विक बुद्धिवाले का मन भी घोर रजोगुण युक्त हो जाता है ॥ ६ ॥

मनमें रजोगुण के होते ही विषयों का संकल्प विकल्प होता है फिर गुणों के ध्यान होने से काम होता है कुमति पुरुष को अति दुःख होने से वह काम छूटता नहीं है ॥ १० ॥

फिर अक्षितेष्टि होने से काम के वश होकर रजोगुण के वेग से मोहित होने से दुःख के फल शायक उन कामों को देखता हुआ भी फिर करता ही रहता है ॥ ११ ॥

जो विवेकी है सो तो रजोगुण तमोगुण से बुद्धि के विक्षेप होने पर भी उनमें दोष की दृष्टि करने से साव-धान होकर मनको रोकता है तब उन विषयों में संघता नहीं है ॥ १२ ॥

इस कारण से सावधान होकर आश्रय को छोड़कर प्राप्त आदि फाल में रह आसन लगाकर प्राणाश्रय से श्वास को रोक कर मनको घीरे मेरे में अर्पण करता हुआ रोकने का भव्यास करे ॥ १३ ॥

मेरे शिष्य सनकादि कौ ने भी इतना ही योग का उप-देश किया है जोकि सब तरफ से मनको खींचकर मेरे में अर्पण करना हो जावे ॥ १४ ॥

उद्धव उवाच हे केशव ! आपने जिस समय में जिस रूप से सनकादिकों को योगका उपदेश किया है उस रूप को मैं जानने चाहता हूँ ॥ १५ ॥

श्रीभगवान् उवाच ब्रह्मा के मानस पुत्र जो सनकादिक हैं उनमें अपने पिता ब्रह्माजी से योगकी एकांत सूक्ष्म गतिको पूछा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

तदेवाऽहं । गुणोष्वाति । विषयेषु स्वभावतो रागादिवशात्तेः प्रविशति ते चालुभूता विषया वासनारूपेण चेतसि प्रविशन्ति । अतितृतीयोऽविषयानतिक्रमिषुमिच्छोः ॥ १७ ॥

एवमिति । महान् देवोऽपि स्वयम्भूरपि भूतानां स्रष्टापि ध्याय-

(१) मुमुक्षुः सेतितृतीयः इति वि० पाठः

स मामचिन्तयेद्देवः (१) प्रश्नपारतितीर्षया ।

तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १८ ॥

दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।

ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा प्रपच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥

इत्यहं मुनिभिः पृष्ठस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ।

यद्वोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव ! निबोध मे ॥ २१ ॥

वस्तुनो यद्यनानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः ।

कथं घटेत वो विप्रा ! (२) वक्तुर्वा मे क आश्रयः ॥ २२ ॥

पश्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः ।

को भवानिति वः प्रश्नो वाचारम्भो (३) ह्यनर्थकः ॥ २३ ॥

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।

अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमज्जसा ॥ २४ ॥

श्रीहरश्चामिकृतमाधार्थदीपका ।

मानो विचारयन्नापि प्रश्नस्य बीजं यद्विज्ञानादयं प्रश्नस्तन्ना-
विन्दव यतः कर्मविशिष्टधीः ॥ १८ ॥

प्रश्नस्य पारम्यस्यमिमांशो ह्येतस्य नितीर्षया जिज्ञासया
हंसरूपेणोति यथा हंसो नीरं क्षीरं च पृथक्कर्तुं शक्नुते पृथग्
गुणांश्चेतश्चेति द्योतयितुं हंसरूपेण गतोऽस्मीति ॥ १८-२० ॥

इत्यहं मुनिभिः पृष्ठ इति पृथक् वाक्यम् यद्वोचमिति च
पृथक् मतोऽहमच्छब्दावृत्तिरदोषः तेषो यद्वोचं तन्मे वचनं
निबोध ॥ २१ ॥

वेदादिविविक्तात्मज्ञाने सति तन्निष्ठस्य रागाद्यसंभवात्स-
यमेव विषयचेतसोर्विश्लेषो भवतीति वक्तुं प्रश्नस्वरूपमिषेणैव
तावदात्मनात्मविवेकमाह । वस्तुन इति त्रिभिः । किमात्मनोऽयं
प्रश्नस्तदुपाधेभूतसंघस्य वा यद्यात्मनस्तर्हि तस्य वस्तुनः पर-
मायंरूपस्यानानात्वे सति हे विप्रा ! वो युष्माभिः कुतः प्रश्न
ईदृशो बहुषु निर्धारणरूपः कथं घटेत वक्तुं शक्यं तदुद्धव मे मम
क आश्रयः अविशेषे आत्मनि कं जातिगुणादिविशेषमाश्रित्यो-
त्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

भूतसंघविषयत्वेऽप्ययं वः प्रश्नो वाचारम्भो वाङ्मात्रेणा-
रब्धः यतोऽनर्थकः कुतः भूतेषु वेद्यमनुष्यादिदेहेषु पञ्चभूतात्म-
केष्वतः समानेष्वभिन्नेषु पुनश्च वस्तुतः परमकारणात्मना
अभिन्नेषु वाचारम्भेण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
श्रुतेः ॥ २३ ॥

तत्र पश्चात्मकत्वं परमेश्वरसिद्धमेवेति परमकारणामेव-
मेवोपपादयति । मनसोति । मनसादिगिर्बुद्ध्या न सृष्टव्यमवश्यं
अज्जसा तत्त्वविचारण एतेनैव सर्वोत्तमोऽहमित्यज्जसांश्च
मुक्तं मयति ॥ २४ ॥

श्रीवाचारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदेवैकान्तिकमतः प्रश्नकरणमेव । समावृतः स्वरूप एव
रागादिवशादिति अनुकूलेषु रागः प्रीतिः आदिना प्रीति-
कूलेषु द्वेषस्तद्वशात् वासनारूपेण संस्काररूपेण ॥ १७ ॥

यद्विज्ञानात् यस्यात्मस्वरूपस्याज्ञानात् अयमन्योऽन्यस्यागरूपः
प्रश्नः तत् आत्मरूपम् ॥ १८ ॥

सकाशं समीपम् ॥ १९ ॥

कुतपादमिवन्द्य त्वान्ताज्ञानजोऽयं को भवानितिप्रश्नः
किन्तु प्रश्नेनैव हेतामिमांशज्ञानेन पूर्वप्रश्नोद्धारणार्थः अत
एवाग्र तत्त्वजिज्ञासुमिरित्युक्तम् ॥ २० ॥

अतः पृथक् वाक्यत्वात् ॥ २१ ॥

तदुपाधेः आत्मोपाधेः भूतसंघस्य वेदादेः यद्यात्मनः आत्म-
संघवन्धी प्रश्नः अनात्मात्वे एकत्वे सति ॥ २२ ॥

प्रश्नस्य भूतसङ्घातविकारत्वे वेदविषयत्वे अनर्थकः विचार
सति अभिधेयद्वयः अतः पञ्चभूतात्मकत्वात् कारणोनाभि-
न्तत्वे श्रुतिः प्रमाणं वाचारम्भमिति व्याख्यातं च मगवद्भाष्य-
कृद्भिः यतो वाचारम्भेण विकारो नामधेयं वाच्यैव केवल-
मस्तीत्याश्रयते विकारो घटः शराव उदञ्चनञ्चेति ननु वस्तु-
वृत्तं विकारो नाम कश्चिदस्ति नामधेयमात्रमतमनृतं मृत्ति-
कत्वेन सत्यमिति एव प्रमाणं दृष्टान्तः आस्तातः तत्र श्रुताया-
चारम्भेण शब्दात् वाङ्मात्रेणैव प्रमाण्यतिरेकेण कार्यजात-
त्वाभावे इति नम्यते इति ॥ २३ ॥

तत्र पञ्चभूतात्मकपरमकारणामेवोपाधेः उपपादयति-
युक्त्या साधयति युक्तिश्चात्रार्थोपलब्ध्या मनसादिप्राप्त्या
विज्ञानाभेदमन्तरा प्रतीत्यनुपपत्त्या कतिपयतया विद्यानामेव

(१) प्रश्नपारतिनिश्चयम् (२) वक्तुं वा (३) निरर्थकः इति वि० पाठः ।

भीसाध्यात्मगदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

कल्पते इति वस्तुचक्षुर्द्वयोर्गम्यत्वादित्यर्थः इत्युक्तम् एतेनैव परमकारणमिदोपपादनैव उत्तरमप्युक्तमित्यपरस्वयः ॥ २४ ॥

भीसुखं न सुखं कृतशुक्लपक्षीयम् ।

गुणाश्चेतासि आविशन्ति शब्दादिगुणाः स्मर्यमाणाः चेतसो नापगच्छन्तीत्यर्थः । अन्योऽन्यसंस्तरागः चेतसा गुणस्यागः गुणोऽचेतस्यागः ॥ २७ ॥

प्रश्नविज्ञि प्रश्नविषयं काव्यस्य बीजमिति वत् ॥ १८—२१ ॥

वस्तुनो यादीति । प्रश्नस्य साक्षादुत्तरमुत्तरत्र वक्ष्यन् प्रथमं प्रश्न-
खण्डयन्निव समस्तचिद्विद्वस्तुनि व्याप्तिं दर्शयति तत्र सर्वा-
न्तरात्मानमीश्वरं जानतां ज्ञानिनां केवलमस्मिन्मात्रदेहमेव पश्य-
तामज्ञानिनां च नैव प्रश्नो घटत इत्यभिप्रायः प्रश्नममीश्वर-
व्याप्यस्त्वज्ञानवतां प्रश्नप्रतिवचनानुपपत्तिमाह । वस्तुनो यदीति ।
कस्याचिदपि वस्तुनः नास्तीत्युपपत्त्यर्थं मया विनाभावोऽस्ति चेत्
एवं प्रश्नः स्यात् प्रष्टारो भवन्तोऽप्यस्मद्विनाभूता मम सर्वजीव-
शरीरकत्वात् तदा युष्मच्छरीरकोऽहमेव प्रष्टा स्यात् शरीरमात्रस्य
वस्तुत्वाद्दर्शनात् ततश्च प्रतिवक्तृत्वाभिमतोऽहमेव प्रष्टेत्यस्य त-
मनुपपन्नं मम वक्तुम् क आशयः को विषयः वक्तव्यस्य
सर्वस्य महात्मकत्वाद्दहमेव वक्तव्यः स्यात्ततः प्रष्टा प्रति-
वक्ता वक्तव्यश्चैक एवेति प्रश्नप्रतिवचने अनुपपत्ते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं प्रष्टृणां युष्माकमप्यहमन्तरात्मेत्युक्तं भवति अचे-
तनं शरीरमेव जानतामपि एवं प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याह । पञ्चा-
त्मकोऽस्मि । अहं तावत्संस्करणे प्रत्यक्षः अतो न जातिः प्रष्टृणा-
मस्वजातीयानां भूतानां सर्वेषां पञ्चभौतिकत्वं स्वमानमिति
न कारणापि प्रष्टव्यं तस्मादस्मत्प्रतिवचनरूपव्याप्यवहारा-
त्मकं वक्षः प्रश्नप्रतिवचननिरपेक्षत्वाद्नयकमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं प्रश्नखण्डनव्याजेनोपदिष्टं समस्तचिद्विद्वस्तुनः स्मन्तरा-
त्मेत्वं स्फुटमेवाह । मनसेति । मनसा योगपरिष्ठायेन वेदा-
दिव्यावृत्ततां आद्यमात्मस्वरूपं चक्षुरादिभिर्मात्रमचेतनं
तरसर्वं मच्छरीरतया महात्मकं नेतु स्मिन्मनः स्वान्तरा-
त्माहमेव सर्वव्याप्य इति बुध्यस्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रश्नमेवाह । गुणोऽस्मि । गुणेषु शब्दादिविवक्षेणु चेतः आवि-
शते तेषु मोक्षस्तज्जुक्त्यः आविर्भूतं भवतीत्यर्थः । तथा गुणाः
स्मर्यमाणाश्चेतस्याविशन्ति ततो नापगच्छन्ति तन्निषेधतां
न त्यजन्ति इत्यर्थः । अनेनाहमित्यन्यथा । बुद्धिरित्यादेर्मोहित इत्य-
न्तरस्यात्तरण्यायां निष्कृष्य प्रदर्शितः प्रश्नोऽन्यसंस्तरागः चेतसा
गुणस्यागः गुणोऽचेतस्यागः स्फुटोः प्रकृतिसम्बन्धस्यानय-
हेतुत्वाच्चवक्ष्येन तस्मान्मोक्षमिच्छोरेत एवात्यन्तं तृतीयो-
र्विषयानतिक्रमिषुमिच्छोः कथं स्यादित्यर्थः । अनेन रजस्तमोऽज्ञा-
मित्यादिनोक्तयोपायभूतस्य योगस्य प्रश्नोऽहं ॥ २७ ॥

[८६]

सनकादीनां प्रश्नस्य ब्रह्मणाप्यविज्ञातप्रतिवचनतामाह ।
एवमिति । भूतभावतः भूतानि व्यष्टिभूतानि भावयत्युत्पादयतीति
तथा अनेन कृत्वा ब्रह्मण्येकान्तगतभूतसमुत्पत्त्युक्तज्ञानशक्त्यादि-
सम्पन्नोऽपीत्युक्तं महादेव इत्यनेन मुख्यरुद्राद्विष्णोऽप्यतिश-
यितज्ञानादिसम्पत्त्या दीव्यमानत्वं विषक्षितं प्रश्नविज्ञिं प्रश्नो बीज-
कारणं यस्य तत्प्रतिवचनं सत्येव प्रश्ने प्रतिवचनोपायस्य
तत्कारणत्वं व्यापमानः विचारयन्नपि नाप्यपद्यत नाविन्दत
यतः सोऽपि कर्मधीः कर्मणा सङ्कुचितज्ञानः असर्वज्ञ
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तर्हि स तेषां प्रश्नः किमप्रतिवचनरहित एवासीदित्यत
आह । स मामिति । सः मनमिषप्रश्नविज्ञो ब्रह्मा प्रश्नपारति-
तीर्षया प्रश्नस्य पारमुत्तरं तस्य तावदेवानुवृत्तेः तृतीयो-
जिज्ञासा तथा मां सर्वज्ञमचिन्तयत हंसरूपेणोत्तरेण यथा
हंसः क्षीरं नीरं च पृथक्कर्तुं शक्तः एवमहं गुणाश्चेतस्य
समीचीनोपायोपदेशेन पृथक्कर्तुमवतीर्णोऽस्मीति द्योतयितुमि-
च्छवगम्यते ॥ तस्येति । तस्य चिन्तयतो ब्रह्मणः सकाशं समीपगमं
गतवानस्मि ॥ २८ ॥

ततः क्विन्तहाह । उच्यते । तदा ते सनकादयः ब्रह्मणा
ममृतः कृत्वा मामुपब्रूय प्रत्युर्यानप्रणामादिभिः उपबल्लभ्य
प्रष्टव्यमप्युच्य तावत्को भवानिति परस्फुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्र हेतुं वक्षन् इत्यमापृष्टोऽहं अन्तावृत्तकृतानास्मि तद्व-
धीमि शृण्वित्याह । इतीति । तावत्सर्वजिज्ञासुभिः किं परि-
दृश्यमानचिदचित्सजातीयस्त्वमुत तद्विषयज्ञास्तर्हि के ते वैल-
क्ष्ययावद्दर्शना इत्येवं परमात्मयाधारत्वं ज्ञातुमिच्छन्निः को भवा-
निति पृष्ठः ॥ २९ ॥

तत्र तावत् सर्वज्ञो हंसरूपी भगवानप्युच्यते प्रष्टव्यं तद-
भिप्रायमाह । प्रतिवक्ष्यंतावत्प्रश्नो खण्डयन्निव जिज्ञासितं
तत्त्वं निरूपयितुमात्मनः समस्तचिद्विद्वत्प्रति दर्शयति । वस्तुन
इति त्रिभिः । तत्र तावत्सर्वान्तरात्मानमीश्वरं जानतां ज्ञानिनां
केवलमस्मिन्मात्रमेव पश्यतामज्ञानां च नैव विषयः प्रश्नो
घटत इत्यभिप्रेत्य प्रश्नममीश्वरस्यासि जानतां प्रश्नानुपपत्तिमाह ।
वस्तुन इति । वस्तुनः चिद्विद्वस्तुनः अतानात्वं प्रष्टृपृथक्लि-
खत्वं तेनात्मायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिवत् शरीरत्वं चाभिप्रेते युष्मा-
न्मियं विज्ञातमित्यर्थः । तस्मात्तमो मम मन्निषेधक इत्यर्थः । ईदृशः
को भवानित्येवं विषयो यो युष्माकं प्रश्नः हे विषयः । कथं
घटत अयमभावः यदि कस्याचिदपि चिद्विद्वस्तुनो मत्पृ-
थक्त्वं तदैव प्रश्नः स्यात् प्रष्टारो भवन्तोऽप्यस्मद्विनाभूताः
मम सर्वजीवशरीरकत्वात् तदा युष्मच्छरीरकोऽहमेव प्रष्टृत्वानस्मि
शरीरमात्रस्य वस्तुत्वाद्दर्शनात् ततश्च प्रतिवक्तृत्वाभिमतोऽहमेव
प्रष्टेत्यनुपपन्नमिति किञ्च वक्तुम् क आशयः विषयः
वक्तव्यस्य सर्वस्य महात्मकत्वाद्दहमेव वक्तव्यः स्यात् ततः प्रष्टा
प्रतिवक्ता च वक्तव्यश्चैक एवेति प्रश्नप्रतिवचने अनुपपत्ते इत्यर्थः ।
एवं प्रष्टृणां युष्माकमप्यहमन्तरात्मेत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

अचेतनं शरीरमेव जानतामप्येवं प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याह ।
पञ्चात्मकोऽस्मि । अहं तावत्संस्करणे प्रत्यक्षः अतो न जातिः
प्रष्टृणां मस्वजातीयानां सर्वेषां पञ्चभौतिकत्वेन स्वमानानां

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्ता न कारणापि प्रष्टव्यं तस्माद्वाचारम्भः प्रतिवचन-
रूपवाग्व्यवहारारम्भो वः प्रश्नः प्रतिवचननिरपेक्षत्वादनर्थक
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इत्थं प्रश्नसंग्रहजनन्याजेनोपदिष्टं यच्चिदचिद्वस्तुनः सकाशा-
दात्मनो वैलक्षण्यावहं समस्तचिदचिद्वस्तुनः स्वान्तरात्मकत्वं
तत्स्फुटमेवाह । मनसेति । मनसा योगपरिशुद्धेनापि मनसा
तत्र योगपरिशुद्धेन मनसा देहादिव्यावृत्ततया ग्राह्यमात्मस्व-
रूपमपरिशुद्धेन तेन चक्षुरादिभिश्च ग्राह्यमचेतनं च तदेत-
त्सर्वमहमेव शरीरात्मभावनिबन्धनमिदं सामानाधिकरण्या
मच्छरीरतया महात्मकं तत्तु स्तब्धमूर्तः सर्वास्तरात्माहमेव
सर्वशब्दबुद्धिविषयः न मत्तोऽन्यत् इत्यज्ञसा तत्त्वविचारेण
बुध्यध्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं ज्ञानविषयोऽयं प्रश्न इति तत्राह । गुणोऽपि तत्पुंसां चेतो गुणेषु
शब्दादिष्वविद्यते गुणाः शब्दादिविषयाश्चेतसि संस्काररूपेण
वर्तन्ते तत्र संतितीर्थः संसारनदीं तर्तुकामस्य मुमुक्षोर्मुक्तिरोग्य-
स्याधिकारिणः कथमन्योऽन्यसंज्ञागः विषयेऽप्येतसः आकर्षणं
चेतसा विषयाणामाकर्षणं पृथक्करणमित्यर्थः तदुच्यता-
मिति शेषः ॥ १७ ॥

तत्र ब्रह्मणा किमुकमिति तत्राह । एवमिति । प्रश्नो धीजं
यस्य सः प्रश्नबीजः तत्परिहारम् अन्यमनस्क इव स्थितत्वादित्याह ।
कर्मधीरिति । मर्यादः गुणानां चेतसश्च कर्मकारणमिति
मन्वानः अन्यमनस्कत्वे किङ्कारणमित्यस्येवमेवोत्तरं कर्मणि
स्वर्गकर्तरि हरौ धीर्यस्य कर्मणा हरिणैव परिहारो वक्तव्य
इति धीर्यस्य स तथा कर्म भगवन्तमेव ध्यायतीति वा
तदेतदुक्तम्—

ब्रह्मा पृष्ठस्तु योगीन्द्रैः सतकाद्यैर्मनोगतैः ।
कारणां विषयेष्वज्ञा कर्मेति प्रत्यपद्यत ॥
हेतुस्योऽपि तत्रास्तीत्येवं जानन्नपि प्रभुः ।
विशेषतो मनस्तत्र नास्तीत्येवं हरेः प्रियम् ॥
स्वात्मस्य परिहारादोक्तिस्तथा ह्यासीत्तरेः प्रिया ।
अतः स तस्मिन् जानन्नाकरोत्ताद्विचारेणम् ॥
तमेवाचिन्तयदेषः प्रश्ननिर्णयकारणात् ।
भ्रमतीव मनः कापि ब्रह्मणो विष्णुमायया ॥
सर्वज्ञस्यापि यत्रात्मा वक्तुमिच्छेज्जनादेतः ।
तज्ज्ञात्वा विवर्तितं तस्य चिन्तयत्यमुमेव तु ॥
न स्वयं चिन्तयत्यर्थं साहि तज्ज्ञावाविरुद्धा ।
अन्ये त्वज्ञानसंयुक्ता मोहमीयुयथाक्रमम् ॥
तस्य मध्यजिह्वे सूर्यं क्षोभयन्क्षोभमाप्रकम् ॥
नैवाज्ञानं यथा सूर्यं तमो नास्ति कदाचनेति ॥

एतस्मिन्त्वाक्ये ॥ १८ ॥

नन्वेवं तर्हि सनकादीनां प्रश्नो निरर्थो वाच्यप्रश्नवादिति
शङ्ककामाभूदिति भावेनाह स मामिति । प्रश्नस्य पारः पूरणं परिहार
इति यावत्तत्त्वमग्निश्चयो यस्य स तथा तम् ॥ १८—२१ ॥

ज्ञानविधुरयोऽपि त्वेन संशयविषयेण स्वेनोक्तार्थं प्रामाण्य-
जननाय को भवानिति तत्प्रश्नं विधटयति । वस्तुन इति । आत्मनो
वस्तुनः परमात्मवस्तुनो भवत्पक्षे यद्यनानात्ममेकत्वं विव-
क्षितं तर्हि अनानात्वे एकत्वपक्षे को भवानिति हेतुः प्रश्नः कथं
वदत सिद्धविषयत्वादिति शेषः । हे विप्राः वः प्रश्नो यद्यनेकात्म्यः
नानात्वाश्रयः तर्ह्यपि को भवानिति वक्तुं कथं वदत अनेक-
स्मिन् बहुत्वसंख्याविशिष्टे वस्तुनि एकत्वसंख्याविशिष्टत्वेन
वक्तुमनुपपन्नत्वात् ॥ २२ ॥

सिद्धविषयत्वं कथमत्राह । पञ्चात्मकेष्विति । देवमनुष्यापि-
तृगन्धर्वासुरमेतेन पञ्चविधेषु भूतेषु जीवेषु हिरण्यगर्भावर-
त्वाशङ्क्यत्वाभावापेक्षया वस्तुतो वस्तुवत्त्वा समानेषु सत्सु ब्रह्मादि
वन्दितवरणारविन्दं मामाहृदय को भवानिति वाचारम्भो यस्य
स तथा वाचारम्भ इत्यर्थः वः प्रश्नो निरर्थकः निर्विषय
इति ॥ २३ ॥

कुतो निरर्थक इति तत्राह । मनसेति । मनसाहीन्द्रियै-
र्दृश्यते तदहं न भवाभ्येवेति यस्मात्समाधिर्विषय इत्य-
न्वयः । ननु त्वमपि त्वत्प्रसादाद्दृश्यसे तस्मात्प्रश्नः कृत इति
तत्राह । मत्तोऽन्यदिति नेत्यनुषज्यते अन्यदिति भावनिर्देशः
यस्मिन्मादिभिर्विचार्य मत्तोऽन्यत्त्वेनैव ज्ञायते तदहं न भवा-
भ्येवेति बुध्यध्वमिति अजज्ञसा तत्त्वसा अज्ञसा त्वारिते
तत्त्वमित्याभिधानम् विचार्य निर्णीतस्यापि पुनः संशय-
कारणं परिकल्प्यात्मसंशयो न कर्तव्यः अतः को भवा-
निति प्रश्नो नारव्यवहः किन्तु गुणोऽवाविद्यते चेत् इत्येक
प्रश्न आरब्धः इति भावः—

न युष्माकं मयि प्रश्नो घटतेऽयं कथंचन ।
मामृते न हि यन्मोहोऽस्ति विरिञ्चः कापि कथनम् ॥
अमिषविकृतपावं मां विरिञ्चनं कथं पुनः—
पृच्छयान्मे समा यस्माद्वरत्वे चतुर्मुखात् ।
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वा असुरास्तथा ॥
इति पञ्चात्मकं सर्वं ब्रह्मणस्त्वधरं यतः ॥
यन्मदन्याद्विचारेण दृश्यते तत्र चास्म्यहम् ।
इति जानीध्वमजैव मत्प्रसादाच्च मदहृदि ॥
अन्यत्स्वभावतो दृश्यं मम प्रेरणायैव तु ।
तस्माद्विचिन्तयै तु प्रश्नारम्भो न मदगतः ॥

इति समाख्यानवलायुक्त एवार्थो नान्यः स्वकषोडकल्पित इति
किञ्च इदं हि विद्वद् भगवानिषतः इत्यतश्च हरेर्जगतो भेदः
सिद्ध इति सकलशास्त्राणां मोक्षे हि तात्पर्यं मोक्षश्च प्रकृति-
प्राकृतविवेकज्ञानाद्विज्ञोः तदुक्तम्—

प्रकृतेर्व्यतिरिक्तो यः पुरुषश्चेति कथ्यते ।
तं विद्वान् परमात्मानं ते वाप्ति परमं पदम् ॥
नैतद्विच्छन्ति पुरुषमकं कुरुकुलोद्भवं ।
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ॥
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकमिति ।
बहुप्रमाणेषु ॥ २४ ॥

श्रीमद्जीवगोत्राभिकृतकमसम्भवं ।

एवमिति—

यावानहं स्यामावौ यद्रूपगुणकर्मकः ।

तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मन्नुप्रदादिति ॥

एतन्मते समातिष्ठ परमेया समाधिना ।

अवात्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् इति ॥

अविमर्शं न नश्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुण इति लब्धमगवधर-
त्वेऽपि न भावती मेऽङ्ग सृष्टीपक्षस्यते इत्यादिना व्यञ्जिततादृश-
स्वानुभवत्वेऽपि योऽन्तर्हित इत्यादौ पिशानुवर्णितरहेति श्रीमग-
वन्तं प्रति सनकादीनां चाक्षयत्वेऽपि च ब्रह्मणा कर्मभोत्वे सम्प्रति
स्वमहिमव्यञ्जनाय श्रीमगवदिच्छयैव ज्ञेयं हंसोपनिषदि वाच्य-
दिशक्तिस्तस्मिन्निहासवत् ॥ १८ ॥

हंसरूपेण गतोऽस्मीत्यभिप्राय इति शेषः ॥ १८-२० ॥

कृतपादाभिध्वस्तत्वात्को भवानिति प्रश्नोनाज्ञानजः किन्तु
तेनैव तदभिप्रायज्ञानार्थः अत एवाह तत्त्वजिज्ञासुमिति ॥ २१ ॥

किं मां जीवं ज्ञात्वा को भवानिति प्रश्नः क्रियते मौति-
कदेहं ज्ञात्वा वा किमेश्वरं ज्ञात्वेति विकल्पः जीवपक्षं दूष-
यति आत्मनो जीवरूपस्य वस्तुनो यद्यनानात्वं सर्वस्यापि तस्य
विवेकरूपतया विशेषांशनिर्देशायोग्यत्वं तर्हिदृशः प्रश्नः कथं
घटते यदीति निश्चये तस्मात् हे विप्राः ! वो युष्माकं प्रष्टव्या
वस्तुनां मम क आशयः युष्माभिः किं ज्ञात्यादिविशेषमाभ्यस्य
क इति प्रयुक्तं मया चोत्तरयितव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

देहपक्षं दूषयति । पञ्चेति । वस्तुतो वस्तुविचारे सति भूतानां
पञ्चात्मकत्वात्को भवानित्येकत्वेन प्रश्नोऽयं नार्थवान् यदि च देह-
रूपाणां तेषां मिश्रितत्वेनैकत्वं मन्यध्वे तथाप्यात्मवत्समानत्वात्
प्रश्नोऽयं नार्थवान् ननु विदुषामपि व्यवहारोऽयं दृश्यते यतो मध-
तापि वो विप्रा इति चोक्तमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भ इति
वाङ्मात्रेणारब्धयते मद्धिमेन तदपोद्धार्यमेव तदनुवादः क्रियते
अवजिज्ञास मद्धिधववितचेत् ज्ञातमेव तत्त्वं किं पृच्छयत् इति
भावः ॥ २३ ॥

इश्वरपक्षं दूषयति । मनसेति । मनसादिभिर्मयैक्यते तत्सर्व-
महमेव कुतः यतो न मनोऽन्यत् परमकारणं मां विना तन्ना-
स्त्येवेत्यर्थः । तथापि प्रश्नोऽयं न घटत इति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसारचर्चशिनी ।

गुणेषु विषयेषु स्वभावतो रागादेव चेतः प्रविशति ते
वानुभूता विषयाः चेतसि प्रविशन्ति अतितीक्ष्णोः विषयानति-
क्रमितुमिच्छोः ॥ १७ ॥

महान् वेदोऽपि स्वयंभूरपि भूतानां स्रष्टापि श्यायमानः
विचारयन्नापि प्रश्नस्य बीजं यद्विज्ञानादयं प्रश्नस्तत् शुद्धं त्वर-
णार्थं तत्त्वं नाशयपद्यतं ज्ञातुं नाशक्तोदित्यर्थः । यतः कर्मधीः
स्त्रीयसृष्टिमात्रकमांशकवृत्तिः ॥ १८ ॥

हंसरूपेणोति । यथा हंसो नीरं क्षीरं च पृथक्कर्तुं शक्यस्तथाहं
गुणांशोतिश्रोति शोनायितुमिति भावः ॥ १९-२० ॥

अहन्नेष्टयः अहन्ता अभिमानस्तस्या इष्टयः स्वामी तन्नि-
यन्ता ननु तन्नियम्यः इष्टयं प्रादयो घनी स्वामीत्यमरः ॥ २१ ॥

किं मां जीवं ज्ञात्वा को भवानिति प्रश्नः क्रियते मौति-
कदेहं ज्ञात्वा वा परमेश्वरं ज्ञात्वा चेति विकल्पः प्रथमं जीव-
पक्षं दूषयति । वस्तुनो वस्तुभूतस्य आत्मनो जीवस्य यदि
प्रश्नस्तदा सर्वस्यापि तस्य चित्कर्णैकरूपतया जातिगुणादिवि-
शेषाभावेन च वस्तुनः खलु नानात्मकस्याप्यनानात्वे सति
को भवानिति चः प्रश्नः कथं घटते वस्तुवत्तरदातुवां क
आशयः कज्ञातिगुणादिविशेषमाभिव्यामुकोऽहमित्यन्तरं दास्या-
मीत्यर्थः ॥ २२ ॥

देहपक्षं दूषयति । पञ्चेति । वस्तुतो वस्तुविचारे सति देहस्यानां
भूतानां पञ्चात्मकत्वात् को भवानित्येकत्वेन प्रश्नो न घटते
तस्मात्के युयं पञ्चेत्युच्यतामिति भावः । ननु तेषां पञ्चानां
मिश्रितत्वेनैकत्वं मन्यामहे इत्यत आह । समानेषु सर्वत्रापि
मनुष्यादिदेहेषु तेषु पञ्चषु समानेषु सत्सु समानत्वादेव पूर्वाक-
जीववदेक्यात् को भवानिति पुनरपि प्रश्नो न घटते ननु
च विदुषामपि प्रश्नोऽस्त्वेष्वेवमेव व्यवहारो दृश्यते यतो मध-
तापि वो विप्रा इति चोक्तमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भ इति
मम त्वयं वाचारम्भो ह्यनर्थक एव मया तु वाङ्मात्रेणारब्धयते
युष्मत्प्रश्नवदघटमानत्वादनर्थः वचनानुषङ्गीत्या तथैवास्मा-
भिरपीति चेद्वृद्धे तर्हि युष्मज्ज्ञानिन एव कथं तत्त्वं जिज्ञासध्वे
किमत्र न वृज्जध्वे इति भावः ॥ २३ ॥

परमेश्वरपक्षं दूषयति । मनसेति । अयमर्थः परमेश्वरान्तरा-
भावान्मम सजाजीयमेवो नास्त्येव यच्च मनसादिभिर्मयैक्यते
तदहमेव ननु मनोऽन्यत् मच्छक्तिकार्यत्वादिति विजातीयमेवोऽपि
नास्त्यतः को भवानिति प्रश्नो न घटत इति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रश्नमेवाह । सनकादय ऊचुः गुणेष्विति । गुणेषु विषयेषु
अनादितत्त्वस्वरूपविशिष्टं चेतो विद्यति ते गुणाश्च वासनावद्धा-
श्चेतसि प्रविशन्ति हे प्रभो ! जगत्पते अतितीक्ष्णोः संसारमति-
क्रम्य गन्तुमिच्छोमुमुक्षोरन्योऽन्यसन्त्यागो विश्लेषः कथं स्यात्-
द्वृद्धीति शेषः ॥ १७ ॥

तदा तेन किमुक्तमित्यत आह श्रीमगवानुवाच । एवमिति ।
एवमुक्तप्रकारेण पृष्ठः महादेवः सर्वदेवाधिरः स्वयंभूभूतमा-
वनः जगत्स्रष्टा श्यायमानः एकाम्रीभूतोऽचिन्तयत् किं हेतुना
एतैः प्रश्नः कुतस्तं प्रश्नबीजं नाशयपद्यतं न निश्चितत्वात् तत्कुतः
यतः कर्मधीः कर्मसु धीर्यस्य तथाभूतत्वाच्चिन्ताव्याकुलचित्त
एवासीदित्यर्थः ॥ १८ ॥

ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायामाह । स इति । स देवः ब्रह्मा प्रश्नपार-
तितीक्ष्णया प्रश्नस्योत्तरं दातुमिच्छया मामचिन्तयत्तदा तस्मिन्कावे
हंसरूपेण तस्य सकाशमगमो हंसरूपेणाविर्भावे यथा हंसो मिश्रित-
क्षीरनीरे पृथक्कर्तुं समर्थस्तथाहं गुणचेतसोर्विश्लेषं कर्तुमनेन
रूपेणागतोऽस्मीति भावः ॥ १९ ॥

दृष्टेति ततश्च ते ब्रह्मपुत्रा मां दृष्ट्वा समीपमागत्य पादा-

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मिवन्नेन कृत्वा ब्रह्मायामग्रतः कृत्वा को भवानिति पप्रच्छुः
हंसस्य विशिष्टतेजस्वादीश्वरभावनया पादामिवत्त्वं चक्रुः प्रसन्न
मित्वाहनवज्रासमान ईश्वरो जीवो वेति सन्निधौ पितृद्वारैव
निर्गम्यो भविष्यतीत्यभिप्रायेण ब्रह्मायामग्रतः कृत्वाभिप्रायः
ततस्तद्विस्तृता तूष्णीमासीनं दृष्ट्वा स्वयमेव पप्रच्छुरिति भावः ॥ २० ॥
तदा भवता किमुकमिष्यत आह । इतीति । यदा तत्त्वजिज्ञासुभि-
र्मुनिभिरित्युक्तप्रकारेणाहं पृष्टः तदा तेऽप्योऽहं यदवाचं तन्मे
मखो निबोध ॥ २१ ॥

तत्र तदभिप्रायं जानन् तांश्च परमतस्त्वस्योत्तमधिकारिण्यो
क्त्वा “येतदात्ममिहं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत
केतो । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तत्त्वत्वानिति शान्त उपासीत अतः
मविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा-

यौऽयं तदा गतो देवसमीपे देवतागणः ।

स त्वमेव जगत्सृष्टा यतः सर्वगतो भवान् ॥

सर्वं समानेभिः ततोऽसि सर्वः ।

सर्वगतवादनन्तरं स एवाहमवस्थितः ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽज्जनिष्ठितः ।

आमयन् सर्वभूतानि यन्प्राकृष्टानि मायया ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितसर्वचेतनाचेतनवस्तुन आत्मस्वेन
सर्वोत्पत्तिव्यवस्थितवस्तुत्वेन सर्वनियन्तृत्वेन सर्वव्यापकत्वेन स
सर्वसामानाधिकरण्यादेस्वरूपोऽहमित्युक्तं वातुं तत्प्रवृत्तवस्तुन-
पूर्वकं तत्त्वोपदेष्टेन तांश्च शिष्यत्वेन स्थापयितुं स प्रश्नं
कृतोऽहं त्वमचित्तनोभयवत्पुत्रोऽसि निश्चिप्य तस्यासम्भवमाह ॥
वन्द्य इति व्रजपासु ॥ मी विप्र वः युष्माकमात्मनः आत्मसम्ब-
न्धी इह शः बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणरूपः को भवा-
निति प्रश्नः कथं घटत सम्भवेत् अयुक्त इत्यर्थः । अघटना-
मेवाह प्रश्नः किञ्चेतनात्मविषयः प्रकृतिकार्यभूतदेवतियेकमनुष्य-
रूपभौतिकदेहात्मविषयो वेति विकल्पद्वयेन प्रतिपादयति
यदीति ॥ यथात्मनश्चेतनस्य तर्हि तस्य वस्तुनः सदैकरसस्य
ज्ञानस्वरूपत्वेनाविकारत्वेन चानानात्वे एकजातिमत्त्वे सति ।
कथं घटत युक्तः स्यात् सकृदुत्तरदातृत्वात् मे मम क आश्रयः
कतकीपुष्परेणुनामिव विशेषाभावात्क विशेषमाश्रित्योत्तरं वक्ष्या-
मीति भावः । चेतनात्मनो जातिमत्त्वं स आचार्योक्ता या जातिः
सा नित्या सा जगदभरेति उद्योगपक्षेण सनत्सुजातवृत्तनात्
सिद्धम् आचार्येण शिष्याणोपशिक्षा या जातिरारम्भजातिः सा
नित्या कालत्रयावाच्या जराभरणरहिता च नित्यो नित्यानां
न जायते म्रियते वा नरवेवाहं जातु नासं नरवं नेमे “अशो-
नानाव्यपदेशाकि”त्याश्रित्युतिस्मृतिस्मृत्यर्थः ॥ २२ ॥

द्वितीयपक्षोऽपि न सम्भवतीत्याह । पञ्चेति । देहात्मविषयत्वेऽपि
को भवानिति यः प्रश्नो वाच्यारम्भः कथञ्चावधारणार्थः ननु-
पपक्षयुक्तः हि यतोऽनर्थकः अनुपपत्तिमाह । भूतेषु देवतिय-
गादिदेहेषु पञ्चात्मकेषु पञ्चमहाभूतकार्येषु ससु अतएव समा-
नेषु ससु विशेषाभावादित्यर्थः । ननु बहुपुण्यलक्षणधुपिपासा-
जराश्लेधादिदोषजितप्रक्षेप्तादिदेहानां मनुष्यादिदेहेभ्योऽत्यन्त-
वैचल्येणाह कथं समानत्वमभवत् । वस्तुतः प्रति । वस्तुतस्तु-
गौरवाद्यन्तवती अनिशी भूतमाविनी ।

अजामेकां बोधितशुक्लकृष्णां वहीः प्रजाः

जनयन्तीसरूपाः दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥
इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपादितसर्वविकारोपादानभूता भगवच्छक्तिः
प्रकृतिरुच्यते “तदन्त्यत्वमारम्भगणशब्दादिभ्यः” इति सूत्रात्कार-
णानन्त्यत्वमेव कार्यस्यातः प्राकृतत्वात्तेषामपि समानत्वमेव
तस्माद्वस्तुतो विशेषाभावात्प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं केवलचेतनात्मविषये देहात्मविषये च प्रश्नस्यानुपपन्नत्वे
सति यद्यपि देहविशिष्टस्य प्रत्यगात्मनोऽपि भेदसम्भवाद्दीश्व-
रस्य च स्वरूपगुणशक्तिभेदेव सर्ववैकल्यादित्युभयविषयस्य
प्रश्नस्योचित्यं तथापि विविक्तात्मतत्त्वज्ञानस्य सम्प्रदाय-
प्रवर्तयितुं तेषां तज्जिज्ञासुत्वभावनया हेतुं चेश्वरगुरुबुद्ध्या-
गुणैः सकाशात्स्वपराजय न क्षतिरिति मत्वा तूष्णीं भूतेषु
भगवान् स्वरूपं क्षापितवान् इत्याह । मनसेति । मनसा वचसा
बुद्ध्याऽन्यैरपीन्द्रियैर्देहगृह्यते तद्दहमेव मत्तोऽन्यत्रेति युष्मज्ज्ञसा
बुध्यध्वमित्यन्वयः मनोवचोदृक्भोत्रादिभिरिन्द्रियैर्बौद्धिकलौकिक-
सूक्ष्मस्थूलनित्यानित्यैर्दिकामुष्मिकं यद्गृह्यते तत्सर्वमहमेव सर्वस्य
चेतनाचेतनपक्षयस्य महारम्भकत्वान्मन्त्राण्यत्वात्मनश्चीनत्वा-
दहमेव सर्वं मत्तोऽन्यत्पृथक्स्थितिप्रवृत्तियोग्यं नास्तीत्यज्ज्ञसा
बुध्यध्वं जानात एव निरन्तरानुसंधानेन सुखेन मत्त्वानं स्यादिति
भावः तथा सर्वत्र मद्बुद्ध्या गुणचेतसोर्विशेषोऽप्ययं तत् एव
स्यादित्वपि ध्वनितं बुध्यध्वमित्यनेन सनकादीनुपपन्नं भग-
वता सर्वजिज्ञासुप्रत्युपदिष्टं सनकादीनां तु सक्ता भगवत्सत्त्वात्-
संधानं गुणचेतसोर्भ्रंश्यमावात् अतएव प्रश्नेऽपि कथमन्योऽन्य-
संख्यागो मुमुक्षोरवितित्तीर्ण्यति मुमुक्षुपदप्रहणं नरस्मरपदप्र-
हणं मुमुक्षुत्वं च वक्ष्येयं संभवति तेषां सत्त्वत्वाभावात्
मुमुक्षुत्वाभावः तत्त्वज्ञानोपदेष्टुसंप्रदायप्रवर्तनाय भगवदंशवत्ता-
रत्वात् तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मणावतारवर्णने-

तत्तं तपो विविचल्लोकसिंघा मे ।

मादौ सनात् खतपसः स चतुः सनोऽभूत् ॥

प्राक्कल्पसंख्यविनष्टसिंहारमतस्त्वम् ।

सम्यग्जगाद ह्यनयो यदचक्षतात्ममिति ॥

विष्णुपुराणे च भूवाद्युत्पत्तिमुक्त्वा-

सनन्दनादयो ये च पूर्वसृष्टास्तु कैभला ।

न ते लोकेषु सञ्जाते निरपेक्षाः प्रजासु ते ॥

सर्वे ते चागतज्ञाना कीलरागा विमरसराः इति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सनकादयः केषु हे प्रभो । ब्रह्माजी गुणों में चित्त का
प्रवेश होता है और गुणों का प्रवेश चित्त में होता है तब
जो संसार से छुटने की इच्छा वाला है उसके चित्त से
गुणों का त्याग कैसे होवेगा ॥ १७ ॥

श्रीभगवान् उवाच सय सृष्टि के रखने वाले सब देवों के
देव स्वयं ब्रह्माजी ऐसे पूछते मात्र ध्यान करने को भी
भी कर्मों में लुब्ध के लगे रहने से प्रश्न के उत्तर को नहीं
प्राप्त हो सके ॥ १८ ॥

उस प्रश्न के पाद जाने की इच्छा से उन ब्रह्माजी ने

गुणैश्चाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः ।।

जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥ २५ ॥

गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्ष्णं गुणसैवया ।

गुणाश्च चित्तप्रभवां मद्रूप उभयं त्यजेत् ॥ २६ ॥

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ २७ ॥

यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ।

मयि तुर्यं स्थितो जह्यात्यागस्तद्गुणचेतसाम् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

मेरा चित्त किमा तब इस के रूप से उस समय उनके पास हम गये ॥ २५ ॥

मेरे को देख कर वे सनकादिक चरणों में नमस्कार करके प्रह्लादजी को आगे खड़े करके पूछते मये कि आप कान हो ॥ २० ॥

हे उल्लूखजी ! तबकी जिज्ञासा करने वाले उन मुनियों ने जब मेरे को ऐसे पूछा तब मैंने जो उन से कहा तिस बात को तुम सुनो ॥ २१ ॥

हूँ विप्रो हों ! यदि तुमारे मन में वस्तु एकही मानी है तब तो एक आत्मा जानने वाले का यह प्रश्न कैसे हो सकता है और कहने वाला मैं भी किस आधार से कहूँगा ॥ २२ ॥

यदि सब का शरीर पंचभूत का है तो यथायता से शरीरवरी है तब आप कौन हो यह प्रश्न आप का अनर्थक लागूजाल भासही है ॥ २३ ॥

यदि यथार्थ ज्ञान से देखो तो मैं सब जगत्का शरीरी हूँ व्यापक हूँ तब मन से वचन से दृष्टि से तथा और भी इन्द्रियों से जो गृहीत होता है सो हम से पूछक कुछ नहीं है ऐसे सीधा आप लोग समझ जाओ ॥ २४ ॥

श्रीपरशुरामिकृतभाषाचरणीटिका ।

एवं प्रश्नखण्डनमिषेयौवाऽऽत्मस्वरूपं सामान्यतो निरूपय ब्रह्मणोऽपि बुद्धिपरिहरं सत्पुष्टं तत्रोत्तरमाह । गुणैश्चित्यादिज्ञा-
नवदध्यायसमाप्ति । अयमभिप्रायः यदि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतया विषयैः संग्रहितं चित्तं बुद्ध्यादिशब्दवाच्यमेव जीवस्य स्वरूपं भवेत्ततस्तद्वियोगो न घटेत् तस्य तु स्वरूपमहंमयैव चित्ताद्या-
स्तेन तु तत्स्वभावतया विषयैः संग्रहितम् अतः स्वस्य ब्रह्मत्व-
भावनया विषयाणां च मिथ्यात्वानुसन्धानेन सर्वतो निर्विषय-
भगवन्तं भजतो भवत्येव परिपूर्णस्वरूपावस्थानमिति हे प्रजाः ।
पुत्रकाः सख्यं गुणेषु चेत आविशति गुणाश्च चेतसि एवं

गुणाश्चेतश्चोभयं ग्रथितं मदात्मनो ब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य देहो-
ध्यास्ते उपाधितं तु स्वरूपम् ॥ २५ ॥

तस्मादभीक्ष्णं पुनः पुनर्गुणसैवया तत्संस्कारेण गुणैश्चावि-
शच्चित्तं ते च पुनर्वासनारूपेण चित्ते प्रकर्षेण भवन्तीति तथा
ते गुणाश्चेतश्च एवं यदुभयं तन्मद्रूपः संस्त्यजेत् ॥ २६ ॥

ननु जाग्रदाद्यवस्थावतः कुतः कूटस्थस्वरूपतो तज्जाह ।
जाग्रज्जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेति बुद्धेरता वृत्तयो न तु
जीवस्य तादृच न स्वाभाविक्यः किंतु —

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रस्वापं तमसा जन्तोऽस्तुरीथं त्रिषु सन्ततमिति ॥

वक्ष्यमाणकमेण गुणत एव जीवस्तु विसृज्यस्तदवस्था-
रहित एव विनिश्चितः कुतः तासां साक्षित्वेन ॥ २७ ॥

ननु तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तज्जाह । यर्हि
सस्मात्सम्बद्धं सूतिः सखायमनयेति संसृतिश्चिह्नस्तथा बन्धोऽ-
यमात्मनो गुणवृत्तीर्ददाति तस्मान्मयि तुर्यं स्थितः सान्निभं
संसृतिबन्धं जह्यात् तत्तदा गुणचेतसां गुणानां चेतसद्वान्योऽन्य-
स्यागो भवति ॥ २८ ॥

श्रीशारभरमणदासगोस्वामिविरचिता

कीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

बुद्धिपरिहरमशक्योत्तरं गुणचित्तयोरन्योऽन्यत्यागः कथमिति
यत् पुष्टं तत्र प्रश्ने बुद्ध्यादिशब्दवाच्यं लिङ्गशरीरमेव ।
ततः चित्ताद्युपाधेर्जीवस्वरूपत्वे तद्वियोगो त्रिषयवियोगः ।
तस्य जीवस्य । चित्ताद्यासेन चित्तमेषाहमित्यभिमानेन ।
तत्स्वभावतया चित्तस्वभावत्वात् । चित्तस्य संग्रहितत्वे
जीवस्वरूपमपि संग्रहितमिवेत्यर्थः । अतः जीवस्य ब्रह्म-
स्वरूपत्वात् ॥ २५ ॥

तस्मात् अष्टास्तोपाधिवात् एवमन्योऽन्यसङ्गमयितं यदु-
भयं तत्पादसंयुक्तान्योऽन्यप्रायततन्तुद्वयवत् परित्यजेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

बुद्धेर्वृत्तयोऽवस्थाविशेषाः तासां बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन
साक्षाद्ब्रह्मत्वात् यो यद्वा स तद्ब्रह्म इति प्रयासेयथा तद-
द्वा तयोर्मित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीराधारमण्यदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी।

तयो बुद्ध्याध्यस्तया अयमध्याधनिबन्धनौ बन्ध आत्मनो
जीवस्य गुणवृत्तीर्जाग्रदाद्यवस्थाः आत्मन्यसतीरपि इदाति
प्रत्यापयति तदा स्वरूपानुसन्धानेनाध्यासपरित्यागकाले स्त
पवाचेतनानां तेषां मिथस्यागो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपदीयम् ।

अथ चेतसो गुणानां चान्योऽन्यसन्त्यागः कथमिच्छाद्यप्र-
शस्तस्य साक्षादुत्तरं वक्तुमारभते । गुणोऽस्ति । मदात्मनः । अह-
मन्तरात्मा यस्येति स मदात्मा मदात्मकस्य जीवस्य देह उभयं
चेतश्च सम्यग्माणा गुणाश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

सम्यग्माणातया शब्दादिगुणानां चेतसि प्रतीयमानत्वं
विशदितं चित्तप्रमवाः पूर्वसंस्कारवशाच्चित्ते प्रकाशमानाः मद्रूप
इति सप्तमी मद्रूपे चिन्त्यमाने उभयं व्यजेत चित्तं गुणास्त्यजति
गुणाश्च चित्तं त्यजन्तीत्यर्थः । कथमन्योऽन्यसन्त्याग इत्युपक्रम-
वशादयमेवार्थः । एवं मद्रूपध्यानं शब्दादिगुणपरित्यागोपाय-
इत्युक्तम् ॥ २६ ॥

अथ जीवस्य देहाद्विलक्षणत्वानुसन्धानं च गुणपरित्या-
गोपाय इति वक्ष्यन् जाग्रदाद्यवस्थात्रयस्य प्रकृतिसम्बन्धोपाधि-
कत्वं प्रपञ्चयति । जाग्रदादिवुद्धिवृत्तयः ॥ २७ ॥

तुरीयेऽवस्थात्रयातीते जीवशरीरे ममि स्थितत्वमेव गुण-
चेतसामन्योऽन्यत्यागः स्यात् यदा गुणचित्तानां त्यागः स्यात् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भारदाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथामिप्रायमालक्ष्य ब्रह्माणं प्रतिपृष्टं प्रति वक्ति । गुणोऽस्ति-
त्यादिना । प्रजाः । हे पुत्राः अहमन्तरात्मा यस्य स मदात्मा तस्य
देहे देहसम्बन्धे सति चेतो गुणोऽस्तिविशते ते च तस्मिन्ना-
विशन्तेऽतो गुणाश्चेतश्चेत्युभयं मिथो न त्यजतीति शेषः इति
प्रश्नानुवादः । देह इत्यनेन परस्परत्यागो देहसम्बन्धनिमित्त
इतिद्योतितम् ॥ २५ ॥

अनूदितं प्रश्नमेवोपपादयति । गुणेषु चेति । सति देहसम्ब-
न्धेऽमीक्ष्य पुनः पुनः गुणसेवसा चित्तं गुणोऽस्तिविशदा-
विष्टं भवति चकाराद्गुणाश्च तस्मिन्नाविशन्तो भवन्ति कथं
वाह्याभ्यन्तरयोर्गुणचेतसोर्मिथो आवेश इत्यत आह । गुणाश्च
चित्तप्रमवा इति । प्रमवत्प्रमत्र प्रतीयमानत्वं पूर्वसंस्कारवशा-
च्चित्ते प्रकाशमाना भवन्ति चित्तमपि तत एव तान्
विषयीकुर्वदेवावतिष्ठत इत्यर्थः । गुणाः पुनः चित्तप्रमवाः
चित्ते प्रकषेण भवन्ति ततो नापगच्छन्ति कश्च तर्हि
परस्परत्यागोपायः येन देहसम्बन्धोऽपि निवर्तत इत्यत
आह । मद्रूपे चिन्त्यमाने सत्युभयं गुणाश्चेतश्चेत्युभयं कर्तुं
व्यजेत अन्योऽन्यमिति कर्मपदमव्याहृत्य चित्तं गुणास्त्यजति
गुणाश्च चित्तं त्यजन्तीत्यर्थः । कथमन्योऽन्यसन्त्याग इत्युपक्रम-
वशादयमेवार्थः ॥ २६ ॥

एवमात्मस्वरूपध्यानं शब्दादिगुणपरित्यागोपाय इत्युक्तम् अथ
जीवस्य देहाद्विलक्षणत्वानुसन्धानं च गुणपरित्यागोपाय
इति विवक्षुस्तावज्जीवस्य प्रकृतिविलक्षणत्वज्ञापनाय तं ततो

विविनक्ति । जाग्रदिति । जाग्रच्छब्दस्य कर्तरि शब्दन्तस्य व्युत्पन्न-
त्वेऽपि तदाश्रितजाग्रदाद्यवस्थायां लक्षणाया वृत्तिः जाग्र-
दादयस्तिष्ठोऽवस्था गुणतः प्रकृतिगुणोऽयः सत्त्वादिभ्यः हेतुभ्यः
बुद्धेरन्तःकरणस्य वृत्तयः प्रवृत्तयः तद्व्यापारनिमित्ता इत्यर्थः
तथाच विविच्य वक्ष्यति—

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।

प्रज्ञापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति ॥

यद्यपि सुषुप्तरन्तःकरणोऽस्तिद्वयेषु निर्व्यापारेषु सत्स्वरूपमह-
मित्यवभासमात्ररूपत्वाच्च तस्या बुद्धिवृत्तित्वं तथापि निर्व्यापारे
सत्त्वेवान्तःकरणे मनुष्यत्वब्राह्मणत्वसुखदुःखित्वादिवाह्या-
भ्यन्तराद्यवभासविधुरकेवलतयाविधोऽवभास इति तावन्मा-
त्रेण तस्माद्बुद्धित्वव्यवहार इति धोष्यमनेन जीवस्य जाग-
राद्यवस्थात्रयान्वयः प्रकृतिसम्बन्धप्रयुक्तत्वेनोपाधिको न स्वाभा-
विक इति प्रकृतितत्कार्यतत्त्वबन्धतत्प्रयुक्तादिभ्योऽतिरिक्तं प्रत्य-
गात्मस्वरूपमित्युक्तं भवति तदाह । तासां विलक्षणा इति ॥
साक्षिविलक्षणावद्वयान्वयाभिप्रायेण तासामित्यपत्कीनस्य शेषत्व-
विलक्षणा षष्ठी ताभ्यो विलक्षणा इत्यर्थः । कथं ताभ्यो विलक्ष-
णस्य तदन्वय इत्यत आह । साक्षित्वेन विनिश्चित इति । तासां
साक्षित्वेनेति सम्बन्धः साक्षित्वं च साक्षाद्गृह्यं तदेवावस्था-
त्रयान्वयात्मकमिति विलक्षणास्यान्यवस्थात्रयान्वय उपपद्यत
इति भावः ॥ २७ ॥

ततः किमत आह । बहोति । यदि यतोऽप्ये संसृतिबन्धः
देहसम्बन्धरूपसंसारबन्धः आत्मनो जीवस्य गुणवृत्तिर्दे-
गुणानां शब्दादिविषयाणां चेतसश्च परस्परवेशेन वा वृत्तयः
सङ्कल्पविकल्पादिमकाः ता द्वादतीति तथा यदा आत्मनो
मनसा गुणवृत्तिः गुणेषु शब्दादिषु वृत्तीर्भोग्यतादिवृत्त्यादिमकाः
द्वादतीति तथाऽतस्तुये स्ततोऽवस्थात्रयसहिते जीवशरीरे ममि
स्थितः मनः परस्वात्मन इत्यस्य प्रथमान्ततया विपरिणामेन कर्तु-
तयान्वयः ममि स्थित आत्मा मनः जह्यात् गुणवृत्तीस्त्वजेदित्यर्थः
प्रकृतिविविके मदात्मके स्वभावतोऽवस्थात्रयरहिते जीवस्वरूपेस्थितः
तथायास्यानुसन्धानपर आत्मा गुणवृत्तीर्जह्यादित्यर्थः । तत्ततः
गुणवृत्तित्यागाद्गुणचेतसां त्यागः स्यात् परस्परवेशत्यागः
स्यात् प्रकृतिविलक्षणमदात्मकजीवस्वरूपशायत्यानुसन्धानेन
चेतोवृत्तित्यागस्ततो गुणचेतसां त्यागः ततो देहसम्बन्धत्यागः
ततो निरवशेषवैषयिकसुखदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दप्राप्त्यश्च-
त्युक्तं भवति अवस्थात्रयरहितजीवस्वरूपानुसन्धानेऽप्यात्मनो
विशेष्यतयानुसन्धानमपि कार्यमिति द्योतनाय मयीति विशे-
ष्यत्वनिर्देशः जीवस्य परमात्मानं प्रति निवर्तविशेषणता हि
तत्स्वरूपनिरूपणोपायका ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिरजयजतीयकृतपदरत्नावली ।

इदानीं सतकादीनां प्रश्नं परिहरति । गुणोऽस्तित्यादिना । हे
प्रजाः ब्रह्मजत्वेन प्रकृष्टजन्मत्वात्तया सम्बोधनं वा चेतो गुणो-
स्तिविशते गुणाश्चेतसीति प्रश्नस्यायं परिहारः मथ्येव आत्मा
मनः यस्य स इत्यस्योभयपक्षित्वे एतद्रूपं सिध्यति ॥ २५ ॥

पञ्च चातुषड्गुणचित्तमस्मीमाषो क्षुणाग्निनेत्युक्तं तत्र स
केन प्रकारेणोदेतीत्यत्राह । गुणोऽस्ति । अमीक्ष्य निरन्तरं गुणानां
विषयाणां सेवसा चित्तं चेतो गुणेषु विषयैषाविशेत्तदे-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कान्तेषु वर्तन्ते गुणाश्च चित्तप्रसवाः चित्ते प्रसवो येषां ते तथा चित्ते संस्काररूपेण वर्तन्ते हरिस्मरणमतिक्रम्य प्रतीयन्ते इत्यर्थः । ततः किमत्राह । मद्रूप इति । तत्र चित्तान्मद्रूपे मम स्वरूपे चेतो गुणाश्चेत्युभयं त्यजेत् इदमुक्तं भवति मनसादीन्द्रियाणि मदन्तर्यामिणि हरौ स्थितानि तदाधाराणि तत्प्रेक्षितानि विषयेषु वर्तन्ते विषयाश्च विष्णुभ्या विष्णुवाधाराः विष्णुप्रतिता मम भोगसाधनानित्यं विष्णौ गुणादित्याग इति—

विष्णुभ्या विषयाः सर्वे विष्णोर्ध्वे मनो मम ।

इति मय्यस्य तत्सर्वं त्यजेत्तत्र बाधतः ॥

इति वचनात् मुमुक्षुमिरवमेव नित्यमनुसन्धेयम् ॥ २६ ॥

नन्वेवं गुणसङ्गस्य स्वाभाविकत्वे पुरुषायुपानख्येनापि त्यागो न सुखम इति तत्राह । जाग्रदिति । जाग्रदाद्यवस्था गुणतो गुणद्वारेण बुद्धिबुत्तयः बुद्ध्या प्रकृत्या वृत्तिवर्तनं यासां तास्तथा प्रकृतिगुणसम्बन्धाज्जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थावर्तित्वं न स्वाभाविको गुणसङ्ग इत्यर्थः । तात्पर्यमाह । तासामिति । तासां जाग्रदाद्यवस्थानां साक्षित्वेन वर्तमानो जीवः स्मृतस्तस्याविवर्तित्वो विनिश्चित इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

नन्वयमस्वाभाविकः स्मृत एव निवर्तते न तत्साधनप्रयत्नापेक्षेत्याशङ्क्यां परिहर्तुमुक्तानुवादपूर्वकं तत्साधनं कथयति । यहीति । आत्मनो जीवस्यायं संसृतिबन्धः सन्वादिगुणप्रवृत्तिः इति यदि वस्माद्यस्मात्सुखं गुणप्रयातीते मयि स्थितं स बन्धं जह्यात् मद्रुपासनासमुद्रेकसमुद्भूतज्ञानाविभूतमत्पसादेन बन्धं त्यजतीत्यर्थः । कोऽयं बन्धत्यागो नाम येन हेयत्वेन वर्णयते इति तत्राह । त्याग इति । विषयार्कटवाद्यान्तःकरणात्याग एव बन्धत्यागो नाम नान्यदिति ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

नन्वेवं सति गुणोन्नेतश्च मिथः प्रसज्यैव स्थितानि भवन्त्यापि प्रसज्यन्ति किमुत जीवे इत्यस्माकं द्विगुणीभूयैव प्रश्नो जात इत्याशङ्क्य जीवे तेषामस्वाभाविकसम्बन्धं कथयन् स्वास्मिन्तत्कैमुल्यं दर्शयति । गुणोऽस्त्विति । गुणोऽस्त्वित्यादिकं सत्यमेव किन्तु जीवस्य तदुभयमपि देह उपाधिमात्रेणैव जीवे सम्बन्धमिष्यते यतो मदात्मनः ग्रहमेवात्मा परमांशिरूपो यस्य तस्य मद्रुपासनात् ततो मयि तु तत्सम्बन्धः सुतरामेव नास्तीत्यर्थः । अत्र भावः यथा सूर्याशानां रश्मिनां सूर्यकार्यभूतेन मेघेन देवाभाविकसम्बन्धो नास्ति सूर्यस्य तु दूरत एव तद्वात्ता तथा जीवानां मम च सम्बन्ध इति ॥ २५ ॥

तदेवमपि जीवस्तु स्वशक्त्या तान् विषयजयितुं न शक्नोति किन्तु मद्रुपासनादिलब्धमच्छक्त्येनैवेत्याह । गुणेषु चेति । मद्रूपः मद्रुमेवभावनाविष्टः इति ज्ञानानुसारणोक्तं भक्तिरुपासना चेत् मम रूपं मम स ध्यातेति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

जीवस्य तैः स्वाभाविकसम्बन्धाभावं दर्शयति । जाग्रदिति तैः ॥ २७ ॥

जीवस्य स्वतोऽशक्तिर्दर्शवस्तदेव द्रष्टव्यं । यहीति । मयि तुल्यं इति । “विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः । ईशस्य यात्रिमिहीनं तुरीयं तत्पदं विबु” इति न्यायेन एतदेव सूत्रप्रश्नस्योत्तरमित्याह । त्याग इति । ततः स्वत एवाचेतनानां तेषां मिथस्त्यागो भवतीति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवचित्कृतसारायदर्शिनी ।

नन्वेवं चेत् सत्यमज्ञानिन एव वयं स्म किन्तु भवानेव चेत् सर्वं तर्हि चेत्तत्र गुणाश्च त्वमेवातश्चेतो वृत्तिषु विषयाः प्रविष्टा विषयेष्वपि चेतोवृत्तयः प्रविष्टा इत्युभयेषामेवामन्योऽन्यसन्त्यागं भवानेवास्माभिः प्रष्टव्योऽभूतः कृपयोत्तरं देहीत्यत आह । गुणोऽस्त्विति । हे प्रजाहि पुत्रकाः । सत्यं गुणेषु चेत आविशति गुणाश्च चेतसि एवं गुणाश्चेतश्चोभयं मदात्मनश्चिन्मयेत्वेन ब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य देहस्यस्तम् उपाधिरेव ननु स्वरूपम् एवं च चेतसो गुणानां च परस्परसन्त्यागार्थं कथं वर्तते उभयमेव तदनर्थकारि दूरतस्य कर्त्तव्यं कथं न निर्वन्हीभवतीति ध्वनिः ॥ २५ ॥

तदुभयपरस्परसन्त्यागश्च दुर्घट एवेत्याह । गुणोऽस्त्विति । अनादित एवासीदेषां गुणसेवया उद्वहत्वेन तत्संस्कारेण गुणेष्वविशदेव चित्तं वर्तते कथं तांस्त्यक्तुं प्रभवत्विति भावः गुणाश्च पुनः पुनर्वासरुपाण्यं चित्तं प्रकटयन् भवन्ति सदा तत्र वर्तन्ते इति ते गुणाश्च कथं वा तत्पत्तुं प्रभवत्विति भावः । किञ्च ज्ञानिनां कथेन परस्परतदुभयस्योपपत्तिश्च निष्प्रयोजनैव तैरुभयैरपि प्रायः प्रयोजनं तेषां नास्तीत्याह । मद्रूपः मद्रुमेवभावनावेशान्ममयः सन् ज्ञानी उभयं त्यजेत् भक्तानां तु मत्सेवामेव परमपुरुषार्थत्वेन निश्चितवतामद्रुपगुणलीला रसनिमग्नत्वात्तसः सकाशात् स्वत एव गुणा अप्रयान्तीति न तेषाञ्चेतोऽगुणयोः परस्परसन्त्यागो दुर्घटो मन्मथसिमावस्तु तेषां नेष्ट इति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

वस्तुतस्तु निर्लेपजीवस्य गुणोऽस्त्विति विभिन्नं सम्बन्ध एव नास्ति मिथ्याप्यासत्याग एव तस्याग उच्यते इत्याह । जाग्रदिति जाग्रत् जागरः—

सत्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमाविशेत् ।

प्रस्थापे तमसा जाग्रतोऽस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति ॥

वक्ष्यमाणगुणत एव हेनोर्बुद्धेर्बुत्तयः जीवस्तु विलक्षणस्तत्तदवस्थारहित एव कुतस्तासां साक्षित्वेनैव विनिश्चितः ॥ २७ ॥

किञ्च यद्यपि गुणाः सर्वेयैव जीवस्य न भवन्ति तदापि देहाध्यासप्रसादाद्गुणवृत्तीः सः प्राप्नोति ततश्च देहाध्यासमद्रुपसत्त्वेन तान् स त्यजतीत्याह । यदि आत्मनो जीवस्यायं देहाध्यासरूपः संसारबन्धोऽभूत्तद्यैव स गुणवृत्तिदः जीवाय तस्मै गुणवृत्तिप्रकोऽभूत् यदि च मयि तुल्यं स्थितः सन् जह्यात् इमं संसृतिबन्धं त्यजेत् तदा गुणचेतसां गुणानां चेतसस्त्यागोऽयं स्वत एव त्यागो भवति ॥ २८ ॥

अहंकारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययम् ।

विद्वान्निर्विद्य संसारचिन्तां तुर्यं स्थितस्त्यजेत् ॥ २९ ॥

यावन्नानार्थधीः पुंसो न निर्वर्तेत युक्तिभिः ।

जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणीं यथा ॥ ३० ॥

असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा ।

गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥

यो जागरे बहिरनुत्तराधर्मिणोऽधीन भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृशान् ।

स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्रिगुणवृत्तिद्विगिन्द्रियैः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छाण्डोग्यसंहिताप्रदीपः ।

एवं स्वरूपं निर्दिश्य ब्रह्मणोऽपि यदुक्तं पृष्ठं तस्योत्तर-
माह । गुणोऽवस्थादिभिः । हे प्रजाः ! पुत्राः गुणेषु विषयेषु चेतो
विश्रान्ते गुणाश्च चेतसि विश्रान्तीति सत्यं गुणाश्चेतस्योभयं मदा-
त्मनो मदस्य जीवस्य देहः देहस्य हेतुत्वात् गुणवासनमित्यं
चेत एव जीवस्य विविधदेहधारणो हेतुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

कथं तर्हि तस्यागस्तत्राह । गुणेषु चेतो । चित्तममीक्षणं गुणस-
वया पुनः पुनस्तत्संस्कारेण गुणेषु आविष्टत्वं गुणाश्च चित्त-
प्रसक्ता अभीक्ष्णं तदासनायुक्ताश्चित्तात्पक्षेण मयन्त्युत्पद्यन्ते
तथा यद्यपि परस्परं प्रयितमेतत्समं तथापि जीवो मदपः
सन् सज्जेत महं सच्चित्स्वरूपो भगवदात्मकः सदा निर्विकारः
गुणचेतसो मम स्वरूपनिबन्धने न भवतः किन्त्वनित्ये इति
भगवत्स्वरूपवद्गुणादिवैलक्षण्यमज्ञानवान् सन् त्यजेदित्यर्थः “अमो
नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्याप्यनित्य” इति भारते
व्यासवचनात् ॥ २६ ॥

ननु जाग्रदाद्यवस्थावतो जीवस्य कुतो निर्वि-
कारत्वं कुतो वा गुणादिवैलक्षण्यमिति चेत्तत्राह । जाग्रदिति ।
जाग्रदाद्यवस्था गुणतो गुणैः सत्त्वादिभिर्हेतुभूतैर्वृद्धिद्वयस्यो
भवन्ति ननु जीवस्वरूपे स्मृता भवन्ति यतो जीवस्तासां वृत्तीनां
सात्त्विकेन साक्षाद्गृह्यत्वेन विनिश्चितः विवेकिमिश्रितिशेषः अहं
स्वप्नानादात्तं सुखमदमस्यासं न किञ्चिद्वेदितमित्यादिप्रत्यभि-
ज्ञानात् तस्मात्तादृशोऽवस्थाऽवस्थाविलक्षणो जीवः ॥ २७ ॥

ननु यद्येवमवस्थाविलक्षण एव जीवस्तर्हि महमस्यासमं
जागर्मीत्याद्यवस्थावरवपतीति कथं कवा वा तद्ग्राह्यमिति चेत्त-
त्राह । यदीति । संसरणोनानात्मन्यात्मानं वध्नातीति संसृति-
बन्धोऽहङ्कारः स आत्मनो गुणवृत्तिदः आत्मनो जीवस्य गुण-
कायवृत्तीः स्वप्नाद्यवस्थां ददातीति तथा तस्मादयं जीवात्मा तुर्यं
मयि अवस्थाभयातीति मयि वर्तमाने तुर्यं शुद्धस्वरूपे जीवेऽ
वस्थितस्तुष्टः तुरीयस्वरूपानुसन्धानवानिति यावत् यर्हि यदा
ज्ञात्वा तं संसृतिवन्धनमहङ्कारं त्यजेत् तस्मिन् काले गुणव-
त्सर्गं त्यागः गुणानां चेतसश्च त्यागो विरूपो भवेत् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे पुत्रो हो ! गुणों में चित्त प्रविष्ट होता है जिस में
गुण प्रविष्ट होते हैं हमारा शरीर भूत जो आत्मा है जिसके
देह में गुण चित्त पड़ें वही विद्यमान हैं ॥ २५ ॥

निरन्तर गुणों की सेवा करने से चित्त गुणों में प्रविष्ट
होता है चित्तकी वासनाओं से गुण भी चित्तमें प्रविष्ट होते
हैं जिसका चित्त मेरे रूप में आसक्त होजाता है वह इन दोनों
को छोड़ देता है ॥ २६ ॥

जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति ए तीनों वृत्ति जीव के त्रिगुणों से
होती हैं और जीव तो इन का साक्षी होने से इन अवस्थाओं
से भिन्न ही है वह निश्चित है २७ ॥

जब पर्यन्त वह बुद्धि गुणों की वृत्तियों से युक्त है
तब पर्यन्त वह संसार बन्ध है जब मेरे शरीर तुर्य रूप
जीव में मनको युक्त करे तब तो उन वृत्तियों के छूटने से चित्त
तथा गुण दोनों का वियोग होजाता है ॥ २८ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

कथं संसृत्या बन्धः कथं च तं जह्यासदाह । अहंकारेण
कृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययमानन्दाद्यावरणानार्थहेतुं विद्वान् जानन्
साक्षिर्विद्यं दुःखमेतदिति ज्ञात्वा तुर्यं स्थितो भूत्वा संसार-
चिन्तां संसारोऽबुद्धिस्तर्हिमिदं चिन्तामभिमानं तत्कृतां मोगचिन्तां
च त्यजेदिति ॥ २९ ॥

यावदेव न त्यजेत्तावत्तस्य कर्महानादिसर्वं व्यर्थमित्याह ।
यावदिति । यद्यपि जागर्ति कर्मादिषु तथापि स्वप्नस्वप्नान्प-
दसाक्षिव भवति यतोऽहः असम्पदार्थी अज्ञजागरस्य स्वप्नत्वे
दृष्टान्तः स्वप्न इति ॥ ३० ॥

ननु कथं चेदप्रमितवर्णाभिमर्मादिनाधीनिर्वर्तेत तत्राह ।
असत्त्वादिति । भावानां देहादीनां तत्कृता भिदा वर्णाभमादिरूपा
गतयः स्वर्गादिकलानि हेतवः कर्माणि चास्याऽऽत्मनो मृषा
अविद्यावद्विषयो वेद इति भावः ॥ ३१ ॥

श्रीभारतसामिकृतभाष्यटीपिका ।

युक्तिमिरित्युक्तं ता युक्तीराह । य इति । प्रथमस्थूलान्देहा-
दीन्समस्तकण्ठोच्चक्षुरादिभुङ्क्ते कथंभूतान् अनुस्रगधर्मिणः
सागिकवाच्यतास्ययादिभर्मनो यश्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्ट-
सहशान्वासनामयाभुङ्क्ते यश्च सुषुप्ते तान् सवानुपसंहरति
स एकः कुतः त्रिगुणवृत्तिद्वयवस्थाप्रयदृष्टा ननु जाग्रदवस्था
सर्वान्द्रव्याणि पश्यन्ति स्वप्ने मत्तः सुषुप्तिं तत्संस्कारशेषा
युक्तिः कथमात्मा तद्दृष्टा तत्राऽऽह । इन्द्रियैः ननु इन्द्रियैः
भापि विद्वत्तैजसाणां मित्राः न कुतः स्मृत्या प्रतिसंधानेन
सर्ववस्थान्वयवस्थात यः स्वप्नान्द्रव्यं यश्च तदनन्तरं न किञ्चिः
द्वेदिव स एवेतिहि जागर्भीत्युपाधिभेदेन विश्वादिव्यवहार
इति भावः । एतेन वाच्यवाच्यवस्थास्वपि प्रतिसंधानेनाऽऽत्मैक्यं
द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीभारतसामिकृतभाष्यटीपिका ।

टीपिकाटीपिती टिप्पणी ।

तं वन्धं संसारे बुद्धौ चिन्तामध्यासमभिमानं श्लेषेण
बुद्ध्याऽऽवस्तवा चिन्तां भोगचिन्तां तथाच तत्कृतां भोग-
चिन्तामिति व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

एवं निवेदयकारेण यावदभिमानकृतनानात्वं न स्रजेत्
युक्तिमिर्यो जागर इत्यत्र वक्ष्यमाणमभिः ॥ ३० ॥

शङ्कते । नन्विति । वेदप्रणिता वेदप्रमाणज्ञापिता वर्णाश्रम-
कर्मादिरूपा नानाधीर्भेदवृद्धिः कथं निवर्तत आदिना फलग्रहः
आत्मनोऽन्येषाम् आत्मव्यतिरिक्तानां भावानां देहादीनामसत्त्वा-
न्मिथ्यात्वात् तत्कृता देहादिकृता मित्रा वर्णाश्रमादिरूपो भेदः
एवं गतयः स्वर्गादिकृता हि तत्सत्त्वाधनानि कर्माणि च
आत्मात्मनः सम्बन्धे मृषेयं स्वप्नदृष्टः स्वप्ने दृश्यमानराजा-
दिभेदवत् नन्ववृष्यं आद्यामुपजयीत आराज्यकामो राजा
राजसूयन मजेतेत्यादिभेदप्रतिपादकवेदस्य का गतिरिति चेत्-
प्राहाविद्यावद्विषय इति । अनिष्टा स्वरूपाज्ञानं नन्वन्त एव विषया
अधिकारिणो यस्य तादृशो वेदः तथाच त्रैगुण्यविषया वेदा
निस्त्रैगुण्यो मयाज्जुनेतिवद्वत्मानुभवितो न तत्राधिकार
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

देहादीनित्यादिना गेहपुत्रादिपरिग्रहः वासनामयान् सूक्ष्मान्
तान् सर्वान् स्थूलान् सूक्ष्मान् सवान् विषयानुपसंहरते
अज्ञानं लीनान् करोति न पश्यतीत्यर्थः । तत्संस्कारशेषा तस्या-
वस्थाद्वयस्य संस्कारः शेषो यस्यां सा तथा इन्द्रियैः वृद्धि-
रिन्द्रियाणामन्तर्गिर्ययोर्भेदवृद्धयोश्चेशः स्मृत्यान्वयं दर्श-
यति । यश्चेति अनुस्मृत्यनुभूत्योऽस्मान्नाधिकरण्यात् योऽहं स्वप्न-
सुषुप्त्योर्दृष्टाऽमव स एवाहमिदानीं जागर्भीत्येकस्यैव स्मृत्या
सर्ववस्थान्वयवस्थां विश्वादिषो मित्राः किन्तु विशेषणभेदेन
विश्वादिव्यवहारो मोपाधिक एव न वास्तव इत्यर्थः । एतेन
जाग्रदाद्यवस्थासु स्मृत्यात्मन एकेनेन बालयुवाद्यवस्थास्विति

[८६]

योऽहं वाच्ये क्रीडासक्तो यश्च तादृशे तद्वर्गीसक्तः स एवाह-
मिदानीं वृद्धोऽस्मीति स्मृत्यात्मैक्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चमः ।

अर्थविपर्ययम् अस्ते स्वमिति बुद्धिरूपं ममकारम् अहङ्कारानन्तरं
पाठितत्वात् प्रयोजनं विद्यातं वा निर्विद्येत्युक्तत्वात् तुर्यं स्थितः
इति भवस्थात्रयातीतपरिशुद्धजीवात्मस्वरूपानुसन्धाता ॥ २६ ॥

नानार्थभोदैवमनुष्याद्याभिमानबुद्धिः युक्तिभिः विहात्मभेद-
प्रतिपादकयुक्तिभिः यद्यपि जागर्ति तथापि स्वप्नं स्वपिति जाग्र-
दृश्यामप्यत्र इत्यर्थः । भ्रान्तिदशासमेव जागराभिमाने दृष्टा-
न्तमाह । स्वप्न इति ॥ ३० ॥

भावानां देवमनुष्याद्याकाराणामात्मन्यसत्त्वात् किं कुता भिदा
द्वादिभेदः किं कुत इत्यर्थः । तत्कृतेति पाठं देवादिशरीरकृता
भेदः गतयस्तद्बुद्धयः तद्गतवो बोधाश्च मृषा स्वप्नज्ञानादय इव
विनाशिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनुस्रगधर्मिणः प्रतिलुगापरिणामिनः समस्तकरणैः
अपास्तोपसृताद्यकरणैः सुप्तः सुषुप्तविषयादयमिति शेषः
स एकः अवस्थाप्रयऽप्येकः अन्वयप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः
त्रिगुणवृत्तिदृक् गुणत्रयकलुषज्ञानः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मयि तुर्यं स्थितः इत्यनेन यथावस्थितआत्मपरमात्मयाथाऽप्य-
नुसन्धानविधुरस्यानादिदेहात्माभिमानसत्त्वात्माभिमानप्रयुक्तो
देहसम्बन्धात्मको बन्धस्ततश्च गुणचेतसां परस्परार्थेना-
दिति सूचितं तत्तदुद्भेदाह । अहङ्कारकृतमिति ॥ अहङ्कारो
क्षानैकस्वरूपे आत्मानि देवत्वमनुष्यत्वादिवेदासिमानरूपः सत्त्व-
त्वाभिमानरूपश्च तेनानादिना कृतमात्मनो बन्धमर्थविपर्य-
यमर्थस्य परमपुरुषार्थस्य विपर्ययो विद्यातो यस्मात्तत्तद्भूतं
विज्ञानं जानन्नविद्यं संसारवन्धनादिति शेषः । तुर्यं स्थितः
अस्य पूर्ववदर्थः संसारचिन्तां संसृतिवन्धनात्कथं मुच्येयमिति
चिन्तां त्यजेत् ॥ २६ ॥

अहङ्कारस्य सर्वमर्थनिकानतामाह । यावदिति । ताना-
र्थेषु देवत्वमनुष्यत्वाद्याभिमानबुद्धिः युक्तिमिदंहात्मभेदप्रतिपाद-
कयुक्तिभिः यावत् निवर्तत तावज्जागर्त्यपि यद्यपि जागर्ति
तथाप्यत्र स्वप्नचिति जाग्रदृश्यामपि सुप्त इत्यादि इत्यर्थः
भ्रान्तिदशासमेव जागराभिमाने दृष्टान्तमाह । स्वप्ने जागरणं
यथेति । नहि स्वप्ने प्रपश्यन् तं स्वप्नमिति जानाति किन्तु
जागरमेवाभिमान्यते एवमज्ञानेन देहमात्मत्वेन पश्यन् तद्भावा-
त्मकमिति जानाति किन्तु यथार्थमेवेति अतो यावद्देहविलना-
यामात्मानं यथावत् जानाति तावज्जिगृणोऽप्यत्र एवातश्चानर्थ
इति भावः ॥ ३० ॥

ननु तुर्यस्थितिमात्रेण कथमनादिकालानुवृत्ताहङ्कारादित्यागं
इत्यत आह । असत्त्वादिनि । आत्मनः सत्तत्त्वं ज्ञानैककपस्या-
न्येषां भावानां देवमनुष्याद्याकाराणामौपाधिकत्वेन नित्यमस-

श्रीमच्छिवगोप्तामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु परमात्मैकस्याप्राप्तत्वेन तद्देशस्य भ्रमत्वं कथमप्या-
द्यत इत्याशङ्क्यं प्राप्तिमापाद्य प्रतिषेधनि । यो जागर इति । यो
जीवस्य कश्चिन्नाक्षिस्थितो विश्वाख्यो हरिर्जागर जाग्रदव-
स्थायां क्षणावधिः । क्षणकोषवर्तिः स्वप्नस्थो भ्रमन्तः । बहु-
विधानयान् भुङ्क्ते अस्मत्तन्त्रजीवस्य दर्शयति स्वप्ने च कण्ठस्थः
संमस्तकरणः सम्पदवशीकृतोन्द्रियः तेजसाख्यो विष्णुः । हृदि
मनसि संस्काररूपेण स्थितोऽस्तत्सहचान् जाग्रदर्थसहचान् पदार्थान्
जीवस्य दर्शयति । यश्च सुप्ते सुषुप्तवस्थायां हृदि स्थितः प्राज्ञाख्यः
परः उपसहस्ते इन्द्रियाणीनि शेषः विषयेभ्य इन्द्रियाण्याहृत्य
जीवानन्दं पश्यति तश्च स्वरूपानन्दं भोजयति स्वयं च विहि-
तानन्दं भुङ्क्ते स विश्वादित्रिरूपः एकः भेदरहितः कुत इति
तत्राह । स्मृत्यन्वयादिति । स्मृतीत्युपलक्षणं श्रुतिस्मृतिमानेभ्य
इत्यर्थः भुङ्क्ते इत्यस्यानुमनतीत्यर्थं परित्यज्य दर्शयति इत्यर्थक्यने
किन्नियामकमप्राह । त्रिगुणति त्रिगुणवृत्तीः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीः
पश्यतीति त्रिगुणवृत्तिद्वयम् —

कश्चिन्नाक्षिस्थितो विष्णुर्भुङ्क्तेऽर्थान् जाग्रति स्थितात् ।
कण्ठसंस्थस्तथा स्वप्नान् जीवानन्दं च सुप्तिगः ॥
अत्यन्वयात्स्मृतिभ्यश्च स एकः परमेश्वरः ।
अस्मत्तन्त्रस्य जीवस्य स्वतन्त्रो जाग्रद्विदः ॥
स्वयं स्वप्नादिहीनः सन् क्रीडते पुरुषोत्तम इति ।

स्वप्ने शरीरमिमप्रदस्यासुप्तेः सुप्नानभिवाकशीतीत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्य उक्त एवार्थः । अत्र हरिः संचित्वं सुखैकभोक्तृत्वं
च तात्पर्यार्थः । नत्वनानन्दानुभवस्तदतीतत्वात् कुत इति तत्राह ।
इन्द्रियेश इति । इन्द्रियप्रवृत्तिसमर्थस्य तद्भोग्यदुःखानुभवस्यानु-
चितत्वात् मनेन तुर्यस्य विश्वाद्यैकत्वमुक्तं भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छिवगोप्तामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पुनर्विचिष्य तस्यागमेव शिष्ययति । अहमिति । तुर्यं मध्ये-
वेति शेषम् ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमच्छिवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उक्तमेवार्थं स्पष्टयन्नाश्रयति । अहंकारेण वेदे अहम्बुद्धयैव
कृतस्वप्नं विद्वान् जानन् क्रीडन्म आत्मनोऽर्थविपर्ययं
आत्मनोऽवस्थानात्तदर्थहेतुं निर्विद्य तं त्यक्त्वा तुर्यं मयानन्द-
रूपे स्थितः सन् संसारभयभावनां त्यजेत् ॥ ३३ ॥

किञ्च यावत्तानार्थधीः नानाविषयग्रहणं न ममेकमित्या-
कारकयुक्तिमिने निवर्तते तावत् जागर्त्यपि संसारवन्ध्यामु-
क्तोऽपि स्वप्नं संसारवद् एव भवः सः अज्ञान्यवोच्यते स्वप्न-
मध्ये एव स्वप्नावस्था जागरणं तथैव तस्य भ्रान्तमय्ये एव
ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु कथं वेदप्रमितवर्णाभमकर्मादिनानाभिधानिनो निवर्तते तत्राह
अज्ञात्वादीति । अन्वेषां भावानां देहाद्यभिमानानाम् असत्त्वाग्नि-

व्यात्वात् तत्कृता देहाद्यभिमानकृता वर्णाभमादिरूपा मिदा
गतयः स्वर्गादिकृतानि च हेतवः कर्माणि च अस्य जीवात्मनो
मृषा मिथ्यैवेत्यर्थः देहादीनां तदभिमानानां स्वर्गादीनां फलानां
तत्साधनानां च प्राधान्यकत्वेन सत्यत्वेऽपि जीवस्य तत्सम्बन्धा-
भावात्ते मिथ्यैव शृङ्गस्य सत्यत्वेऽपि शशस्य शृङ्गसम्बन्धाभावात्
शशशृङ्ग मिथ्यैवेत्यर्थः स्वप्नदृष्टदृष्टजीवस्य स्वाप्तिकवस्तूनां
मिथ्यात्वं पुनश्च स्वप्नजन्ये स्वप्ने परमात्मभोजनस्य तत्साध-
नस्य तुर्यतदुल्लासादरणास्य च मिथ्यात्वं यथा ॥ ३१ ॥

युक्तिभिरित्युक्तं ता एव युक्तिराह । यः सत्त्वर्षान् देहादीन्
समस्तकरणैश्चक्षुर्गादिभिर्भुङ्क्ते कथं भूतान् अनुक्षणमार्मिणः क्षणि-
कवादयतारुण्यादीभ्यमतः यश्च स्वप्ने हृदि जागरहृदसह-
चान् वासनामयान् भुङ्क्ते यश्च सुषुप्ते तान् सर्वानुपसहस्रति
स एकः कुतः त्रिगुणवृत्तिद्वयं अवस्थात्रयदृष्टा ननु जाग्र-
दवस्थां सर्वेन्द्रियाणि पश्यन्ति स्वप्ने मनः सुषुप्तिं तत्सं-
स्कारशेषा बुद्धिः कथमात्मा तद्दृष्टा तत्राह । इन्द्रियेशः । ननु
इन्द्रियेश अपि विश्वनैजसमाज्ञा मिषा एव न स्मृत्या प्रति-
सन्धानेन सर्ववस्थान्तरव्याप्तौ योऽहं स्वप्नानद्राक्षं पश्यत् न
किञ्चिद्वेदितं स एवेति हि जागर्मीत्यतः उपाधिभेदेनैव विश्वा-
दिव्यवहार इति भावः । एतत्तत्क्रमेणैव देहादात्मनः पार्थक्यं
दृष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छिवकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इममेवार्थं स्पष्टयति । अहंकारेति । अहंकारेण कृतं वन्द्यमना-
त्मन्यात्माभिनिवेशम् आत्मनोऽर्थविपर्ययं सुखत्वात्तुकरणेन दुःख-
त्वापादकं विद्वान् जानन् सन् निर्विद्य महं ममारूपदेश्यो निर्विद्य
दुःखहेतुज्ञानेन वैराग्यं कृत्वा संसारचिन्तां संसरणहेतुभूतविषय-
चिन्तने तुरीयस्वरूपे स्थितः संस्रजेत् ॥ ३४ ॥

एवं विश्वारेण सुमुख्यार्थविषयास्तु लज्जेतावस्थस्य संसार-
निवृत्तिर्नैत्याह । यावत्कति । पुनर्जातिं पवित्रयस्यात्मानं संसारान्निः-
सारयतीति पुमान्पुरुषार्थादहं "पुरुषत्वे चाविरुत्तरमात्मा सहि-
विज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञानं वदती"त्यादिभूतेः तस्य पुंसः याव-
ज्ञानार्थधीः नानाविषयेषु पुरुषार्थबुद्धिः युक्तिभिर्विषयान्तर्गतरूप-
त्वेन प्रतिपादिकाभिने निवर्तते तत्र दोषबुद्धिर्न जायते तावत्स
विषयेषु जागर्त्यपि स्वप्नं स्वपित्येव यतोऽहः तत्र दृष्टान्तमाह । स्वप्ने
जागरणं यथेति । यथा कश्चित्पुरुषः स्वप्ने जागरित्वा कं चिक्षया-
पारं करोति पुनः परमायतो जागरणं तद्वत्तद्वहारे मृषा भवति
तथा नानार्थे अर्थबुद्धिर्यस्मै न निवर्तते तस्य सर्वकुर्मं ज्ञानादिकौ-
शल्यं व्यर्थमेव ॥ ३० ॥

ननु ऊपरसादिमज्ञानापदार्थानां प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धत्वाद्-
बुधनप्रयत्नसाध्यत्वाच्च कथं तद्विषया बुद्धिनिवर्ततेति चेत्तत्र युक्ति-
भिरित्युक्तं तामिरेव समाधानमाह । असत्त्वादिति । आत्मनोऽन्वेषां
भावानां ऊपरसादिमत्कार्यद्रव्याणाम् असत्त्वात्परिणामित्वात्तत्कृता
मिदा तादृशगुणविशिष्टवार्थकृता मिदा भेदः इयं स्त्री सुन्दरी
इयं कुरुपा इयमसं सुरसगन्धस्पर्शादिमत्त्वात्प्रियं इयं सुर-

एवं विमृश्य गुणतो मनसश्च वस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः ।

संक्रिय हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माऽखिलसंशयाधिम् ॥ ३३ ॥

इक्षेत् विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिबोद्धमन्तातचक्रम् ।

विज्ञानमेकमुद्भव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संगत्याहिरहितत्वादिप्रियमेव वस्तुगृहाद्विषयतायां तथा तेषां गतयो हेतवश्च गच्छन्ते प्राप्यन्ते विषया वाप्तिरिति गतयः साधनभूताः क्रियाः तथा तेषां हेतवः कारणानि वयोवस्थाधनादयः यद्यप्यवस्थ प्रवृत्तिनिष्ठस्य सत्या नित्यसुखरूपाः प्रतीयन्ते तथाप्यवस्थ मुमुक्षोर्विषयः परमार्थोपयोगित्वाभावात्स्वयमेव न श्रवत्वाच्चा किञ्चित्करत्वेन मूषेयं न च ह्युच्यते स्वप्नदृशो यथा स्वप्नान् पश्यतः पुरुषस्य तत्कालं स्वप्नका पदार्थाः सत्या अपि तस्यैव प्रवृत्तस्य ते मुखा न किञ्चित्प्रपञ्चं कुर्वन्तीत्यर्थः । नत्र तावन् मुमुक्षा विषयः स्त्रीमात्रप्रसङ्गः "स्त्रीणां तत्सङ्गिनां सङ्गं त्यजेद्दूरत आत्मवाति"ति वाक्यादयम् एव परन्तु तस्यापि तद्विचारार्थं भगवद्भजनाय वा देहिनिर्वाहमात्रमपेक्षितं तत्तु प्रारब्धप्राप्तन यादृश तादृशावस्थानिवासस्थानेन भवत्येव नतु रसगन्धादिमद्द्रव्यवस्थावश्यकत्वं तथोक्तं महाभारते—

शरीरं भ्रमवपश्येदं च भ्रमोक्षेपवत् ।

भ्रमशोधनवर्तमानं वस्तु च भ्रमोपद्रवमिति ॥

अत्र मायावादिनः ननु कथं वेदप्रतिपादितवर्गाभ्रमकर्मोक्तिराना-
जीनिर्वर्तयत्युच्यते साधनां वेदानामसत्त्वात्सत्कृता भिदा वर्णा-
श्रमादिकषा गतयः स्वर्गोपिकृतानि कर्माणि साध्यात्मनो मुखा
भाविष्याद्विषयो वेद इति व्यासश्रुत्यस्तदसत् "तमेत वेदानुवाचनेन
प्राज्ञागो विविद्वन्ती"त्यदिश्रुत्या तद्विषयविषयार्थं वर्णाश्रमादि-
कर्मणां सर्वविद्वद्भिरङ्गीकृतत्वात्तद्विरोधापत्तेः किञ्च वेदव्या-
ख्येयविषयत्वे वर्णाश्रमाणां तत्त्वार्थां च वेदविहितत्वेन
मुखात्वे साति सत्यासाधनतत्त्वमेवस्यापि तद्वत्तःपातित्वेन कर्म-
त्यागपूर्वकश्रमासुगुणनं दृग्दृशकारणं भिदात्मनोमहाहरोपनि-
षदादिवक्तव्यविचारप्रमाणजपादिकपस्य्यासिधर्मोपद्रव्याणां भूत-
शक्तिव्यवृत्तमानानां संन्यासिधर्मव्यवस्थावर्तमानविरोधात्सत्तारि-
धमेवत्वेन मुमुक्षुवैयर्थ्यापत्तः अपिच मोक्षफलस्य अवशामननानि-
दिष्ट्या सन्नज्ञानमत्तयावकूपसाधनस्यापि वेदप्रतिपाद्यत्वात्सत्यापि
मुखात्वात्पादयावेदसद्भावात्सर्वसास्त्रस्य मुखात्वेन तद्व्याको-
पादकं विस्तरणं तस्मात्प्रश्वरफलस्य स्त्रीपशुपुत्रादिकामुकमभि-
कृत्यतत्फलविधायकवेदमागस्य तथात्वमुच्यते चेत्तद्वत्तु तथा
ननु सर्ववेदस्य तथात्वं तत्तुमुचितमुक्तदोषप्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥

पूर्वमात्मनो स्वस्थावपवैलक्ष्यं तत्साक्षित्वं चोक्तं तदवापपाद-
यति । यदिति । यो जागरै जाग्रदवस्थायां बहिरर्थान् बाह्यविषयान्
कपरसगन्धादिमद्द्रव्याणि समस्तकरणैश्चक्षुषादिभिः सर्वेन्द्रि-
योर्भुङ्क्ते कथं भूतान् सन्नक्षयभर्मिणः क्षयो क्षयो परिणामित्वाद्
मान्तरवतः यश्च स्वप्ने दृष्टिं तत्सदृशान् तत्सदृशान् जाग्रद-
भूतसदृशसंस्कारात्मना हृदि भनासि स्थितान् यश्च सुषुप्ते सुषु-

प्रत्यवस्थायां तान् सर्वानुपसंहरते स एकः तत्र हेतुः इन्द्रियेशः
चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाणां मनसो बुद्धेशः स्वामी प्रेरक इत्यर्थः
यद्यपि जाग्रदाद्यवस्थानां विश्वैर्जन्मप्राज्ञा आधिष्ठातारः प्रसिद्धा-
स्तेषामवस्था मेधन भिन्नत्वाच्चास्त्येकरूपता तथाप्यात्मनोऽवस्थानां
साक्षित्वेनैकत्वमाह । त्रिगुणावृत्तिर्हीनति त्रिगुणावृत्तिनामवस्थानां
दृष्टा एक इत्यर्थः । आत्मन एकत्वे प्रत्याभिज्ञाप्रमाणायाह ।
स्मृत्यन्वयादिति । यः स्वप्नान्तात् यश्च तदनन्तरं सुखमस्वाप्स्य-
न किञ्चित्वेदिव्यं स एव जागर्मीति प्रतिसन्धानेन सर्वव्यव-
स्थास्वन्नयास्य अनुगतत्वात् अवस्थानां व्यभिचारारिसङ्गमव-
स्थानैवक्षयं तत्साक्षित्वं चात्मन इति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

देहादिको मे अहंकार के काले मे यह वस्थन है जिससे
कि आत्मा के अर्थका विपरीत भाव होरहा है जिससे विद्वान्
पुरुष उसको पुःख रूप जानकर मेरे शरीर जीव तुम्हें रूप मे
आश्रित होकर संसार की चिन्ता को त्याग देवे ॥ २८ ॥

जब तक शब्दादि विषयों मे पुरुषकी नाना प्रकारकी
छुट्टि सुकियों से विवृत्त नहीं होती है तब तक वह पुरुष
जसा हुआ भी सोताही सरी का है जैसे कि स्वप्न मे अपने
को जसा हुआ देखने से भी जागना नहीं होता है ॥ ३० ॥

आत्मा के साथ मे और देहादि पदार्थों का यथार्थ
संबन्ध न होने से गुण कृत होने से उन सर्वों से आत्मा
मे देहादि भव प्रतीत होता है तथा इसकी कर्म कृत जागति
है औ जो उसके हेतु हैं वे सब इसके कर्म कृत अज्ञान
से हो रहे हैं जैसे कि स्वप्न मे क्षणिक पदार्थ भी चिर-
स्थायी मालूम पड़ते हैं ॥ ३१ ॥

जो आत्मा जाग्रत अवस्था मे बाहिर के क्षणिक पदार्थों
को सब इन्द्रियों से भोगता है और स्वप्न मे उसी प्रकार के
पदार्थों को हृदय मात्र मे भोगता है और स्वप्न मे सब
भोगों को समेट लेता है वह आत्मा एकही है क्यों कि
वह सब इन्द्रियों का प्रेरक है और जागरण मे उसको
तीनों अवस्थाओं के भोगों का स्मरण होता है ॥ ३२ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ततः किमत आह । एवमिति । गुणतो या एता मनसश्च-
वस्थास्ता मदाविद्यया मयि कृता न तत्त्वतः सतीति निश्चित

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः ।

संदृश्यते क्वच यदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत् स्मृतिरानिपातात् ॥ ३५ ॥

देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धौ न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।

दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ ३६ ॥

भीषणरसामिकृतमावाधदीपका ।

आत्मरूपोऽयं यैस्ते शून्यमखिलसंशयानामाधिम् आधीयन्तेऽस्मिन्-
स्मित्याधिरहेकारस्तं सञ्छिद्य हार्दं हृदि स्थितं मां भजत केत-
च्छित्त्वा तदाह ॥ अनुमानैः सवुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतेभिश्च
तीक्ष्णैः ज्ञानसङ्गेन ॥ ३३ ॥

अनुमानानि दर्शयति । इच्छेतेति । इदं जगद्विभ्रममीक्षेत तत्र
हेतुः मनोविजृम्भितत्वात् दृष्टत्वादिनाशित्वाच्च स्वप्नवत् प्रति-
चक्षुलत्वाच्छायातत्त्वकवत् । ननु, भ्रमोऽपि निर्विषयः कथं स्यात्
तत्राह ॥ विज्ञानमिति । निगमनम् तस्माद्बुद्ध्या योऽयं गुणपरिणाम-
कृतो विकल्पो भेदः स मायेति ॥ ३४ ॥

तस्मात्ततो हृद्यादृष्टिं प्रतिनिवर्त्य निजसुखानुभवो भवेत्
तन्नेश्चल्यार्थं च निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं निरीहश्च भवेत् मनो-
वाक्कायव्यापाररहित इत्यर्थः । ननु, देहवतः संवेद्याद्वैतदृष्टिप्रति-
निवर्तनायोगात्पुनः संसारः स्यादेव तत्राह । संदृश्यत इति ।
क्वचिदावश्यकाकारादिषु यद्यपीदं संदृश्यते तथापि पूर्वमव-
स्तुबुद्ध्या यस्यक्तं तत्पुनर्भावाय न भवेदेव किंतु देहपात-
पयन्तं स्मृतिरिव स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो भवेदि-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतदेवोपपादयति । देहमिति । आसनावुत्थितमुत्थाय तत्रैव
स्थितं ततः क्वचिदुपेतं निर्गतं पुनस्तत्रैवोपेतं वा देहमपि नानु-
सन्धते कुतोऽन्वयः यतो येन देहेन स्वरूपमध्यगमज्ज्ञातवास्तं
देहं यतः कारणादिति वा परिकृतं परिहितं वासो गतं स्थितं
वा यथा न वसति तद्वत् ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमगुदासगोस्वामिविरचिता

कीपिकादीपिनी दिप्पण्या ।

ततः सर्वावस्थास्मात्मनः ऐक्यज्ञानानन्तरम् एतं विमृश्य
मननं कृत्वा । मदविद्यया मम स्वरूपविषयकाज्ञानेन । कृताः
कल्पिताः तदाह तत्र छेदनेसाधनमाहेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनुमानानि ज्ञानोपत्तौ सदकारीणि । तत्र विभ्रमत्वे ।
निर्विषयाः निराश्रयाः । निगमनमिति । अयं भावः परार्था-
नुमाने हि पञ्चावयववाक्यं तत्र जगद्विभ्रममीक्षेतेति प्रतिज्ञा
(१) दृष्टत्वादि हेतुः (२) यद्यदृष्टत्वाद्यवच्छिन्नं तत्तद्भ्रममात्रं
यथा स्वप्नादि इत्युदाहरणम् (३) यथा भ्रमस्वप्नवत्तदृष्टत्वा-
दिमान् स्वप्नादिस्तथाचेदं जगदित्युपनयः (४) तस्मात् त्रिधा
योऽयं गुणपरिणामकृतो विकल्पः स माया मिथ्येति साध्या-
मसंहारवक्ष्यं निगमनमिति ५) ॥ ३४ ॥

तत्रैश्वर्यमार्थं सुखानुभवस्य स्थित्वार्थं निवृत्ततृष्णा इत्यादि-

[६६]

पदत्रयस्य यथा सङ्ख्यं मनोवाक्कायव्यापाररहिता इत्यर्थः
संस्कारेति । प्रारब्धजसंस्कारमात्रेण जीवमुक्तस्य दग्धपटवत्
द्विदलादिवहवभासो बाधितानुवृत्तिमात्रं भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतदेव संस्कारमात्रेणावभासनमेव । तत्र भासन एव ॥ ३६ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मायामयं प्रकृतिकार्यम् अखिलसंशयरूपमाधिं सञ्छिद्य मां
भजतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इक्षेतेति । इदं स्थूलोऽहमित्याद्यनुसन्धानं मनसो विद्यासं मनः-
कार्यं विभ्रममीक्षेत तदेवोपपादयति । दृष्टं मनुष्यादिशरीरं हि
अज्ञातवक्रवत् प्रतिक्षणायसि तद्वत्स्यादनित्यं शरीरं नित्यं
आत्मा भवति माया स्वप्ने प्रकृतिकार्यं स्वप्ने भ्रमे ज्ञानस्वरूपात्मा
बुद्ध्या देवादिरूपेणाभाति जाग्रदादिरूपेण त्रिधा विकल्पश्च
गुणविसंगकृत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततः शरीरादिमावाधं दृष्टिं प्रतिनिवर्त्येति ज्ञानेन्द्रियनियमनमुक्तं
निवृत्ततृष्णा इति मनोनियमनं तूष्णीमिति वागादिकर्मेन्द्रियनियम-
नमुक्तं निजसुखानुभव इति समाधिरुक्तः भ्रमाय न भवेत्समाधिं न
गलयेदित्यर्थः आनिपातात् आभरण्यास्मृतिर्भगवद्वचनं कर्तव्यम्
अन्यथा मनः कालुष्यात्समाधिरेव गलितः स्यादिति भावः ॥ ३५ ॥

समाधिदशार्था देहाकारो न प्रतिभातित्याह । देहं चेति । अव-
स्थितमासीनमुत्थितं वेद्यतिशयोक्तः तिष्ठतोऽपि कदाचि-
त्समाधिरुम्भवात् तद्युक्तः सिद्धः निष्पन्नसमाधिः मध्यगमत्
साक्षात्कृतवान् स्वरूपं निष्कृष्टस्वरूपं देवादुपेतमित्यादि
वासोविशेषणम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मनसस्तिष्ठोऽवस्थाश्च मन्मायया स्वस्वकर्मानुगुणमवी-
यसङ्कल्परूपज्ञानेन गुणतः सत्त्वादिमनोनिष्ठगुणैश्चो निमित्तेभ्यो
मयि कृता इषेवमित्यं विमृश्य विचार्येति सम्बन्धः
आत्मनः कृत्स्नचिद्विचुपादानकारणत्वादिद्विद्वतावस्थानां
तद्वद्वारा स्वात्मपर्यन्तत्वाभिप्रायेण मयीत्युक्तं निश्चितोऽयं सफ-
लानर्थनिवारकमत्प्राप्तिसाधनं अनुपासनमेव परमप्रयोजनं यैस्ते
यूयं हार्दं हृद्गतमखिलसंशयाभिमानसवुक्तितीक्ष्णज्ञाना-
सिना सञ्छिद्य मां भजतेत्यन्वयः संशयाः किमहं देहाकार उत
तद्विलक्षणः किस्त्वतः किम्वा परतन्त्र इत्यादिरूपाः त
एवाधिः पीडा ज्ञानमत्र यथावस्थितात्मपरमात्मस्वभावानुसन्धा-
नात्मकम् अनुमानं देहेन्द्रियविषयायामन्ततो बुःखावहत्वा नित्यत्व-
हेतत्वादिव्याप्तिग्रहणं तेन तन्मूलकं वैराग्यं विवक्षितं संयुक्तम्

भीमद्वीराणां च वाच्यं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शारीकन्यायात्मिकाः वेदान्तार्थविचारवैराग्याभ्यां निशितेन तीक्ष्णेन ज्ञानरूपेणासिना इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनुमानमेव दर्शयति ॥ इच्छेतेति विशेषण भ्रमः आत्मस्वभोग्य-
त्वादियमो यस्मिन् मनसो विज्ञासो यस्मिन्सङ्कल्पविकल्पवि-
षयमित्यर्थः । इदं देवादिशरीरतदुपभोग्यविषयादिकं सर्वमिति
धर्मिणो निर्देशः विनष्टमिति साध्यस्य दृष्टमिति साधनस्याज्ञात-
त्वमिति दृष्टान्तस्य तद्विशेषणमनिर्ज्ञातमिति ईक्षेत इत्यनुमि-
तुर्वादित्यर्थः । अथ सङ्कृतिविचारात्मकज्ञानाकारं दर्शयति । विज्ञान-
मिति विज्ञानं जीवस्वरूपं "विज्ञानं यज्ञं तनुते, यो विज्ञाने तिष्ठन्" इति
श्रुतेः तदेकं ज्ञानैकस्वरूपस्वभावम् उरुषेव देवमनुष्यादिरूपेण बहु-
धेव विभाति न तत्स्वरूपेऽस्ति देवमनुष्यादिभेद इति भावः । स
च विकल्पो देवमनुष्यादिभेदः त्रिधा त्रिप्रकारा ये गुणाः
सत्त्वाद्यस्तेषां विसर्गः परिणामः तेन कृतः मायास्त्रमः सर्व-
ज्ञस्य सर्वशक्तमेव मायया प्रकृत्या सङ्कल्परूपज्ञानेन वा
निमित्तेन स्त्रमः स्त्रम इव कृतः यथा स्त्रमः सङ्कल्पविकल्प-
प्रवणमनसः प्रतीयमानः पुनः प्रबोधेन निवर्तते तद्वत् स्वात्मपर-
मात्मयाणां स्यानुसन्धातुरात्मगतत्वेन प्रतीयमानः पुनरामोक्षा-
नु-
वृत्तात्मोपासनाश्रितत्वं इति ॥ ३४ ॥

दृष्टमिति ततः शब्दादिभ्यः दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य शब्दादिबाह्यविषयान-
गृह्णित्यर्थः निवृत्ता तूष्णीं विषयामिलाषो यस्य सः निरीहः
निष्पापारा तत्र दृष्टिं प्रतिनिवर्त्यति बाह्यज्ञानेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां
नियमनमुक्तं निवृत्ततूष्णीं इति मनसः निरीह इति कर्मेन्द्रियाणां
निजसुखानुभव इति समाधिस्तकः तूष्णीं भवेदिति देवानु-
चिन्तननिषेधः एवं विषयस्य पुंसः पूर्वमवस्तुबुद्ध्या ज्ञातम-
बुद्ध्या—

यत्तु काष्ठान्तरेणापि नान्वसज्जामुपैति वै ।

परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप । तच्च किम् ॥

इत्यारम्भेव वस्तुशब्दस्य मुख्यवृत्तस्वरमण्यत्वं त्यक्तमिदं देवादिकं
क्वचिन्माधिव्यतिरिक्तशयनासनमोजनादिवशात् यद्यपि सङ-
इत्यनुसन्धीयते तथापि तद्विधमाय समाधितश्चक्षणात् न भवेत्
यथा पुनर्देहात्तरसम्बन्धनिमित्तदेहात्माभिमानादिरूपभ्रमाय न
भवेत् । ननु, त्रयं स्थितः अनुमानसङ्कृतितीक्ष्णज्ञानासिना निज-
सुखानुभव इति त्रयं स्थितिक्षानानुभवशब्दविबुधितं ज्ञानं किं
तत्त्वमस्याविद्याप्रजन्यरूपं किं वा ध्यानापासनादिशब्दवाक्यं
ध्यानादिशब्दवाक्यत्वेऽपि किञ्चिद्विज्ञानावृत्तिरूपं किं वा भाव-
च्छास्त्रपातानुश्लेषरूपमित्यत्राह ॥ स्मृतिरानिपातादिति । स्मृति-
मंगवद्भजनं आशरीरपातारक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा मन-
कालुष्यात्समाधिरेव गलितः स्यादिति भावः । आनिपातादित्य-
नेन किञ्चिरावृत्तज्ञानव्युदासः स्मृतिशब्देन वाक्प्रजन्यस्य ॥ ३५ ॥

तूष्णीं भवेदित्युक्तं तूष्णींभावं विवृणोति—देहं वेति ।
सिद्धः निष्प्रसक्तमाधिमन् देहमवास्थितमासीनमुत्थितं वा न
पश्यति नानुसन्धते तत्र देहत्वेन देहं विशिनष्टि । नश्वर-
मिति । देहत्वादिति भावः । किञ्च, यतः स्वरूपं निष्कृष्टात्मस्वरूप-
मव्ययमात्रात्कार्त्तवत्त्वात् अतः समाधिदशायां देहो न प्रत्येतव्य

इत्यर्थः । देवानुपेतमिति वासविशेषणं यथा अदिरामहेन
मद्यपानभेदान्धो भिवेकरहितः पुमान् परिकृतं परिधूतं वासो
वस्त्रं देववशादुपेतं प्राप्तमय तस्मादुपेतं वा नानुसन्धते तद्व-
दित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तार्थानुवादपूर्वकमुक्तज्ञानफलं विवृणोति । एवमिति । एवमु-
क्तविधं विमृश्यालोच्य कथमित्युक्तं स्मारयति । गुणत इति ।
सत्त्वाद्विगुणत उद्धृता मननान्मन उद्दिष्ट इति मनसो जीवस्य
जाग्रदाद्यवस्था मन्मायया मद्विच्छया मयि मदाधारत्वेन कृता
विहृताः पर्याप्ता इति निश्चयार्थाः ययमनुकूलश्रुत्यादिमानेन सत्तां
महानाम् उक्त्या वचनेन तीक्ष्णोत्तं निशितधारेण ज्ञानाख्यासिना
हार्दं हार्दं रुढयल्लसंशयाधिं संक्षिप्तं मा मां भजतेत्यन्वयः अनेन
मुक्तिरप्युक्ता भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

ननु, जाग्रदादिषु प्रवर्तकत्वेन वर्तमानस्य हरेः विश्वादि-
रूपाणां भेदा नास्तीत्युक्तं तत्र वृत्तिभेदेन प्रतीयमानो भेदः
कथं प्रत्येतव्य इत्यत्राह । ईक्षेतेति । जाग्रदादिषु प्रतीयमानमिमं
परमात्मभेदं विभ्रमज्ञानमूलं वीक्षेत—

जाग्रदादिकरो देवः परमात्मैक एव तु ।

इति वीक्षेत सततं मूच्यते संसृतेरतः ॥

इतिवचनात् अज्ञाननिमित्तहेतुमाह । मनस इति । मनसो विज्ञासो
मनोविकाररूपत्वात् एतत्कुतोऽप्याह । दृष्टमिति । गुरुपरिदृशाल्लु-
ष्ट्या यदा विभ्रमोऽप्रमिति दृष्टस्तदैव जष्टो भवति यत्तस्मात्
इतोऽपि मनोविज्ञास इत्याह ॥ अतिज्ञोक्तमिति ॥ श्रुत्यादिविचारे
क्षिप्रविद्याशित्वात् अत्र लुप्तोपमगाह ॥ अज्ञातचक्रमिति । अज्ञातच-
क्राकारमवस्तु परमात्मभेदभ्रमं विद्यादित्यर्थः । एवं सूरनराद्या-
हिततत्त्वस्थित्यनुभवेऽपि अज्ञान इत्याशयेनाह । विज्ञानमिति । विज्ञा-
नेमानन्दं ब्रह्मति श्रुतेः । एकं स्वगतभेदशून्यं ब्रह्म नानारूपमिव
मति । अज्ञानामिति शेषः । यथा स्वप्न एकैव गजादिमाया-
बहुधा प्रतीयते तथा तामिथ्याज्ञानकारणमाह । त्रिगुणोति । सत्त्व-
दिमहाभिर्युगैस्तत्सर्गैस्तत्कार्यैः पापादिभिश्च कृतः पर्याप्तो
विकल्पो मिथ्याज्ञानं कारणमिति शेषः । तमसादिगुणानिमित्त-
पापादिदुष्कर्मरूपितान्तःकरणात्तमाज्ञानात्मासुरप्रकृतीनां सकि-
ज्ञानन्दरूपमेकं बह्विधं प्रतीयत इति भावः । "देहमेवैवैवस्थासु
प्राप्तुमात्रेषु केवले । ज्ञानानन्दैकसद्रूपं भ्रान्त्या भिन्नं पश्यति ।
सा च भ्रान्तिर्विज्ञेयत यदा भ्रान्तित्ववेदनम् । आतन्त्रिं विनश्ये
न स्थिरं दिग्भ्रमो विवेत् । त्रिगुणैर्वाधिता जीवा हस्तिमात्रं जना-
देनम् । पश्यन्ति बहुधा स्त्रमे यथैकं बहुधा कथितम् । अभिज्ञोऽपि
विभिन्नेषु व्यवहारो यथा भवेत् तथैव व्यवहाराय शक्तत्वा-
नैव दूषणम् । ईशस्य तु तद्व्यवहारपि यच्छक्तिवाचकः" इत्यनेन
मानेन—

अशक्तोऽप्यतिशक्तोऽपि विनिवर्तोयितुं भ्रमः ।

ईशस्य गुह्यसम्पत्त्या यदि शुद्धमनाः पुमान् ॥

इत्यनेन मानेन निर्वीतत्वादिदमेव तात्पर्येण ज्ञातव्यम् अन्यदु-
शास्त्रमिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्भिज्जस्यध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवंविधं मिथ्याज्ञानं मांक्षार्थिता इयामिति भावेनाह ।
हृष्टिमिति । यतो पापफलं मिथ्याज्ञाने ततो निवृत्ततर्कः विषया-
मिच्छावर्जितः । हृष्टिं मिथ्याज्ञानं प्रतिनिवर्त्य परमात्मसद्भादि-
बोधनरहितो भूत्वा तूष्णीं भवेत् निरन्तरध्यानमन्तरया प्रवृत्तप-
न्तरविधुरः स्यात् किमनेन पाषाणवदवस्थानेनोत तत्राह । निज्जति ।
अनेन स्वरूपसुखस्यानुभवो यस्य स तथा । ननु, नित्यनौमसि-
कादिप्रकाशमोक्षात् प्रवृत्त्यन्तरशून्यः कथमत्राह । निरीह इति ।
निषिद्धचर्चाविधुरो भवति ननु क्रियामाप्रशून्यः । ननु, संसार-
वशात् वृत्तेन मूढजनस्थिते भ्रमं दृष्ट्वा संशयं मुह्यतीति किं त-
स्यादित्यत्राह । संहरयत इति । यत्किं कचिन्मूढजनं स्थितामहं
परमात्मभेदज्ञानं ज्ञानिनां संहरयते तथाप्यवस्तुबुद्ध्या अविद्य-
मानोऽयं भवेद्भ्रम इति ज्ञानेन त्यक्तं मिथ्याज्ञानं पुनर्भ्रमाय
भ्रमजननाय न भवेत् तत्र निमित्तमाह । स्मृतिरानिपातादिति ।
न्यक्भावेन पातो यस्मिन् ताक्षिणमन्धन्तमः मोक्षमारुप
तावत्पर्यन्तं स्मृतियस्मात् ज्ञानिनो निपातपर्यन्तं स्मृतिज्ञानमस्तीति
यत्तस्मादित्यर्थः ॥ ज्ञानफलं मोक्षः कर्मफलं स्वर्गः एवं मिथ्याज्ञान-
फलमन्धन्तमः इति स्मरति क्षीरीति । निर्वर्णभावनिकामयोः ॥
इति यावत् ॥ ३५ ॥

ननु, त्रिगुणासंगकृतो विकल्प इत्यत्र त्रिगुणवद्भातो विकल्प
इत्युक्तम् । तत्र ज्ञानिनोऽपि देहवस्त्रेण त्रिगुणात्वाविकल्पः
सम्भाव्यत इत्यत्राह । देहश्चेति । निरन्तरं भगवन्तं ध्यायन्
जीवस्वरूपमाश्रुय परमात्मपर्यन्तानि तत्त्वानि तत्तत्स्वरूपं यथा-
वदध्यगमद्देहादिविलक्षणतया तारतम्येनापरोक्षीचकारेति यत्त-
स्माद्देहाभिमानरहितो ध्यातृरूढो चावस्थितमुत्थितं वा
देहं नाऽनुपश्यति कीदृशं देहम् ? देवावुपेतं प्राप्तं देव-
वशाद्भगवत्परेतिकर्मवशात् वियुक्तं च मदिरामदान्धः मद्यपान-
जातमदविस्मृतात्मज्ञानः पुरुषः परिहृतम् आच्छादितं वासो
यथा हृदीकरणवियत्नं न फलेतीत्यतः त्रिगुणाकृतदेहाभिमाना-
भावात्तत्कृतविकल्पो नास्तीति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छिवगोस्वामिकृतकमसन्तरमः ॥

पूर्वं तस्मात्स्वमुखोत्सृज्येत्यादिना यदुक्तं तदेव खलु एवं
शुरूपासनयेत्यादिना स्थापितं तदेव पुनः श्रीहस्ताक्षरेण द्रष्ट-
यति । गद्यं विमृश्येति । एवं विमृश्य मनने कृत्वा भजत ध्यायत
यूपम ॥ ३३ ॥

ततश्च ज्ञानोत्पत्तिप्रकारमाह । ईदृतेति ॥ इदं जगत् विभ्रमं
विशेषेण भ्रमो यत्र तदूपासीते यतो मनोविलासमयं तथा दृष्टे
यद्यद्वादि तस्यैतदं नद्वयमिति सर्वमीक्षेत अलातचक्रवदति-
खालं सन्ततभ्रमणानुकूलं चेक्षेत । यस्माद्भिज्ञानं परमात्मजै-
स्य सर्वभेदमेव । मायैव तु उरुधेव भाति इवशब्दस्त-
स्याः स्वातन्त्र्यं वाचयति परमात्मसाक्षिप्रमात्रवत्त्वात् तस्मा-
द्गुणविभगेकृतो विकल्पः स्वप्न इव मायामानलव्यस्फूर्ति-
रित्यर्थः ३४—३५ ॥

जीवमुक्तमाह । देहं चेति द्वाभ्याम् ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमद्भिज्जनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ततः किमत आह—एवमिति । गुणतो या एता मनसो बुद्धे-
रुपवस्थास्ता मदविद्यया मयि कृता न तत्त्वतः सन्तीति निश्चितं
आत्मरूपोऽर्थो यस्तेन यूपम अनुमानैः सवृत्तिभिः सतामुपदेशैः
भ्रान्तिभिश्च नीक्षणेन ज्ञानखण्डनेन हार्दे हृद्भवमवस्थात्रयं संजिह्व-
मां माम् अखिलसंशयानामाधि पीडकं नाशकं भजत ॥ ३३ ॥

एवमवस्थात्रयाभिः सम्बन्धस्यात्मनः पार्थक्यमनुभूय पूर्व-
यदहन्तास्त्वं ममतास्पर्दीभूतं वस्त्वासीत्तदिदं जगत् विभ्रमं
विशिष्टं भ्रमो यत्र तथा भूतमीक्षेत कौटिकोद्विज्जसु
तत्र भ्रमादेवाहंताममतयोरारोपितचरत्वात् मनसो विलासं
कौतुकास्त्वं मनसो विशिष्टं लाभो नृत्यं यत्र तदिति
वा विनष्टमातल्यं तत्राप्यलातचक्रवदतिखालम् । ननु, तद्वि-
भ्रमद्वैतदशंताभिर्भेदब्रह्मानुभवो नोपपद्येत ? तत्राह । विज्ञान-
मेकं यद्ब्रह्म तदेव उरुधेव विभानि ननु परमार्थत उरुधा
यता माया मायैव त्रिधा गुणविभगेकृतो विकल्पः स्वप्नः
स्वप्नवदचिरस्थायी ॥ ३४ ॥

यस्मादेवं तस्मास्ततो हृद्यात् हृष्टिं प्रतिनिवर्त्य तस्मिन्
निवृत्ततूष्ण्यास्तूष्णीं च भवेत् । मनोवाग्ज्यापाररहित इत्यर्थः
तत्र सामर्थ्यमाह । निजसुखानुभाव इति । अतो निरीहः
क्रांतिकव्यापाररहितश्च ननु देहवतः सर्वेयत्तैतद्विप्रतिवर्तना-
योगात् पुनः संसारः स्यादेव तत्राह । संहरयत इति । कचि-
दावश्याहारादिषु यद्यपीदं संहरयते तथापि पूर्वमवस्तुबुद्ध्या
यस्मत्कं तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव किन्तु देहपानपर्यन्तस्मृति-
रिव स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ज्ञानसिद्धस्य जीवमुक्तस्य दशमाह । देहमिति द्वाभ्याम् ।
आसनादुत्थितम् उत्थाय पुनस्तत्रैव वा स्थितं न पश्यति
नानुसन्धत्ते यतः स्वरूपं ब्रह्मानुभवम् अध्यागमत् प्राप्तः अत्र
हृष्टान्तः । देवावुपेतं केनाचिज्जिह्वाकाशनादपगतं केनाचित्परिधाय-
मावुपेतं वा वासः परिकृतं परिक्षितं मदिरामदान्धो नानु-
सन्धत्ते ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छिवगोस्वामिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अवस्थावैलक्षण्ये तस्मात्तत्त्वतिरूपणस्य प्रयोजनमाह । एवं-
मिति । एवमुक्तप्रकारेण विमृश्य विचार्य गुणतः सत्त्वादिगुणद्वयो-
मेतसो निमित्तधृतस्य तिस्रोऽवस्था व्यवस्था । अयम्भावः यद्यपि
जाग्रदवस्था बाह्यान्द्श्यैः स्वप्नो मनसा सर्वज्ञेन सुषुप्तिरिति सर्व-
सम्मतो प्रक्रिया तथापि जाग्रदवस्थायांमपि सर्वव्यवहाराणां
भूत एव निमित्तभूत मनस्युपात्तं सर्वैन्द्रियाणां वा न सम्यक्-
कार्यं निष्पद्यते सुषुप्तिरपि नेन्द्रियमात्रस्य ज्ञेयेन जायते किन्तु मन-
स्य एवातः सर्वत्र मनसः प्रधाननिमित्तत्वात्मनस इत्युक्तम् ता मन्मा-
यया ममानादिकर्मरूपाविद्यापरमयोयभूतमायया मयि जीवे कृता
इत्येवं निश्चितायोः सर्वमुमुक्षुपदेशार्थं निश्चिनोऽयं आत्मावस्था-
दिरूपो यस्ते तथाभूताः सन्तः अनुमानमनुकितेनीक्षणीकृतज्ञा-
नासिना अखिलसंशयाधि संजिह्व हार्दे मा भजतेत्यन्वयः । तत्र
श्रुत्यनुकूलस्त्वकोऽनुगतं ननु शुक्तकर्कं सवृत्तः सतो वेदस्य

भीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मम वा मतामनुवर्तिनां वक्तव्यो वचनानि तामिरनुमानश्रुतिस्मृतिभिरित्यर्थः । तीक्ष्णकृतो ज्ञानरूपोऽसिस्तेनाखिलाश्च ते संशयाश्च अखिलजीवानां संशयो वा स एवाभिर्मानसीवश्या "पुंस्याभिर्मानसीवश्या" इत्यमरः हृदि वर्तमानं मां भजत अनुमानसमुक्तिभिः संशये छिन्ने सति मद्भजनान्मत्साक्षात्कारात्सर्वकर्मात्मिकमायानिवृत्तिः स्वत एव भवतीत्यर्थः । अयम्भावः अनाद्यविद्यानिरूपितत्रिगुणात्मकमनस एव संसारहेतुत्वात् तस्य पूर्वोक्तप्रकारेण सार्विकत्वं सम्पादिते सति सत्सङ्गे च परिप्रश्नसेवादिना यास्त्रजन्यपरोक्षज्ञानेन संशये छिन्नेऽपि कर्मात्मकाविद्याप्रयुक्तगुणसम्बन्धस्य सत्त्वे पुनर्न भ्रश्येत तदर्थं मां भजतेत्युक्तं मनसि भगवत्प्रावण्ये सति सर्वानर्थानिवृत्तिपूर्वकं सर्वकर्मादिवन्धननिवृत्तिर्भवतीति भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः "मांछिना मद्भतप्राणाः

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

देवाभि बुद्धियोगं ते येन मामुपयान्ति ते ॥

तेषामहं समुद्धतां मृत्युसंसारसागरात् ।

ममामि न चिरात्पाथं । मयावेशितचेतसाम् ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः ॥ ३३ ॥

ज्ञानासिना संशयं सञ्छिद्येत्युक्तं तज्ज्ञानं दर्शयति । इच्छेतेने । मनसो विद्यासमिद्धं जगत् विभ्रममीक्षत मद्भजनं विना स्वर्गनिच्छयं ब्रह्मलोकं गच्छेयं नागलोकं गच्छेयमित्येवं मनसो विद्यासं तत्सङ्कल्पविषयं चतुर्दशभुवनान्मकमिद्धं विश्वं शुभाशुभकर्म-मिरुद्धांशौ भ्रमति जीवोऽस्मिन्निति विभ्रमं पश्येदित्यर्थः । तत्राप्यतिबोद्धं कीदृशं अज्ञातचक्रं अज्ञातचक्रवत्सर्वसत्सारात्मकचक्रेण गच्छद्वागच्छेष सखा ज्ञायते अत एव हृष्टं विनष्टं दृश्यमानमपि त्रिशयेण नष्टमदृश्यं भवति किंच विज्ञानं प्रत्यगात्मानं ज्ञातस्वरूपत्वेनैकमीक्षेत । ननु, देवोऽयं मनुष्योऽयं पशुरयं पावपोऽयमिति बहुधा प्रतीयते कथमेकमिति चेत्तत्राह । सुरुधव विभाति या सा माया प्रकृतिरेव "मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनन्तु मद्देश्वरम्" इति श्रुतेः नन्वजामेकामिति श्रुतेर्मायया अण्येकत्वात्कथमुद्धां भातमिति चेत्तत्राह । त्रिधा विकल्पः देव-मनुष्यतिथेगादिरूपो भेदः गुणविसर्गकृतः सत्त्वादिगुणत्रयस्य विविधसर्गायां सज्जेन सत्त्वादिगुणप्रधाना देवादयोभवन्ति सर्व-मायाशब्दवाच्यप्रकृतिकारित्वात्मायैव "तद्वन्मत्त्वमारम्भशब्दा-दिभ्यः" इति सूत्रात् अयं भेदोऽपि न नित्य इत्याह । स्वप्ने यथा स्वप्नोऽनित्यस्तथा देवादिदेवस्तल्लोकमोगाश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ज्ञाननिरूपणं जगत्स्वरूपनिरूपणस्य प्रयोजनमाह । इष्टिमिति । यतः स्वप्नवदनित्योऽयं प्रपञ्चः तस्मात्ततो हृष्टिं प्रतिनिवर्त्य मनो-वृत्तिमारुह्य निवृत्तत्वाः सन् तूण्यां निरीहश्च निर्व्यापारो भवेत् देहादिभोगसुखाश्रितवर्त्तने हेत्वन्तरमाह । निजसुखानुभवः । निजस्य स्वरूपसुखस्यानुभवो यस्य तथाभूतः सन् ननु कप्रकारेण जगत्-नित्यताबुद्ध्या ततो हृष्टिर्निवृत्तौ सत्यामपि देहयात्रार्थं सञ्चारे क्वचित्सङ्गेन पुनस्तत्र प्रसक्तश्चेत्तर्हि साधनभ्रमो वस्य एव प्रमादिति चेत्तत्राह । संवश्यते इति । क्वचित् कुत्रचित् सङ्कल्पया अदीर्घं तच्छुद्धसुखहेतुरिव प्राकृतं द्रव्यं दृश्यते तथापि येन यद्व-

स्तुबुद्ध्या ममैव सुखं न किञ्चनयैकरमिति ज्ञात्वा त्यक्तं पुन-स्तस्य भ्रमाय तद्विपरीतज्ञानाय न भवेत् परन्तु पूर्वानुभूतस्य संस्कारेण स्मृतिरानिपाताद्देहपातावाधिः स्यात् ॥ ३५ ॥

ननु, यदि ज्ञानिनोऽपि पूर्वानुभूतपदार्थस्य देहावधिस्मृतिः स्यात्तर्हि भ्रमात्तस्य को विशेषः प्रतिपेत्याशङ्क्यां ततोऽप्यधि-कज्ञानारूढशयां विशेषः सर्वैरनुभूयते इति समाधानमाह । सिद्धः यथावद्ज्ञानारूढः नश्वरं देहमासनेऽवस्थितं तत् उत्थितमन्यत्र गतं च न पश्यति च पुनर्देहयात्रार्थं देवाद्भोजनादि-उपेतं प्राप्तम् अथ देववशादपेतं वा न पश्यति देहाननुसन्धाने हृष्टान्तमाह । यथा मदिरामेवान्धः परिकृतं कटिबद्धं वासः स्थितं गतं वा नानुपश्यति तद्वत् एतत्कृतः यतः स्वरूपमध्यगमत् स्वरूपानन्दे तुष्टत्वादित्यर्थः । यद्येवं भूतो देहमपि नानुसन्धत्ते तद्यन्यं न पश्यतीति किमु वक्तव्यं तदा तस्य सर्ववैषम्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार विचार करके गुणों से मन की तीन अवस्थाओं को जान कर सब मो परमेश्वर की इच्छा से निर्मित है ऐसा निश्चय करके सब शास्त्रों की युक्ति तथा अनुमान रूपी तीक्ष्ण खड्ग से संपूर्ण संशय रूपी जो हृदय में स्थित आधि है तिनको छेदन करके आप लोग मेरा ही भजन करो ॥ ३३ ॥

इस संपूर्ण जगत् को मन का विद्यास देखे मन के मातने से सब पदार्थ नित्यप्रिय दीखते हैं नहीं तो जो प्राकृत पदार्थ दीखते हैं नाशमान परिणामी हैं वे जैसे कि बनेटी की आग चंचल होती है तैसा चंचल है एक विज्ञान रूप परमात्मा ही नाना प्रकार से भवती ज्ञान शक्ति से स्थित है जैसे कि स्वप्न के पदार्थ सत्य होने पर भी चंचल हैं तैसे जाग्रत के भेदों को देखो ॥ ३४ ॥

तिस हेतु से तिस जगत् से बुद्धि को हटाकर तृष्णा को छोड़ कर अपने में स्थित परमात्मा का अनुभव करता हुआ और चेष्टाओं को छोड़ देवे जो कुछ जगत् में यह दीखता है उसको जब अवस्तु बुद्धि से छोड़ देवे तब फिर उस में मोह नहीं होता है परन्तु उन पदार्थों का स्मरण तो शरीरपात पर्यन्त रहेगा ही ॥ ३५ ॥

देह जो है सो नाश होने वाला है वह चाहे बैठा होवे चाहे खड़ा होवे उसको सिद्ध पुरुष नहीं देखता है जिससे कि उसको स्वरूप परस्वरूप का ज्ञान हो गया है वह शरीर चाहे कहीं जावे या कहीं आवे उसको ज्ञानी नहीं जानता है जैसे कि मदिरा के मग से भग्धा पुरुष शरीर पर के वस्त्र को रहने से या गिरने से नहीं जानता है ॥ ३६ ॥

देहोऽपि देववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।

तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३७ ॥

मयैतदुक्तं वो विप्रा ! गुह्यं यत्साङ्ख्ययोगयोः ।

जानीत मागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ॥ ३८ ॥

अहं योगस्य साङ्ख्यस्य सत्यस्य तस्य तेजसः ।

परायणं द्विजश्रेष्ठाः ! श्रियः कीर्तयेदमस्य च ॥ ३९ ॥

मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।

सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयोऽगुणाः ॥ ४० ॥

इति मे छिन्नमन्दहा मुनयः सनकादयः ।

सभाजायित्वा परया भक्त्याऽगृह्यन्त संस्तवैः ॥ ४१ ॥

तैरहं पूजितः सम्यक् संस्तुतः परमर्षिभिः ।

प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेश्वरः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ननु च यः परिपाल्यमानोऽपि मुमुक्षुर्न तं चेन्न पश्यति तर्हि पतेद्वैव नेत्याह । देहोऽपीति । देहो देववशेन गच्छन् । स्वारम्भकं कर्म यावदस्ति तावत्पर्यन्तं प्रतिसमीक्षत एव जीवत्येव सासुः प्राणोऽप्यसहितः । ननु, तर्हि तस्मिन्कदाचिदासज्जेतापि? नेत्याह । तमिति । स्वाप्नं स्वप्नतुल्यम् आधिरूढः प्राप्तः समाधि-पर्यन्तो योगो येनात एव प्रतिबुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः तथाच श्रुतिः "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये अथ सम्प-त्स्ये" इति ॥ ३७ ॥

उक्तार्थं तेषां विश्वासायै स्वस्वरूपमाह । मयेति । साङ्ख्य-मात्मानात्मविवेको योगोऽष्टाङ्गस्तयोगुह्यं रहस्यं यज्ञं विष्णुम् "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः । युष्मद्धर्मविवक्षेत्यनेन धर्मो प्रपु-यविष्ठा इति शेषम् । अत एव "यत्तेन हसकूपेण ब्रह्मणेऽभ्यास्य माधव" इत्यनुवादो भविष्यति ॥ ३८ ॥

ऋतं प्रमीयमानो धर्मः सत्समनुष्ठीयमानो धर्मः तेजः प्रभावः यतेषां परमचनम् ॥ ३९ ॥

किञ्च । मामिति । कथम्भूताः अशुण्याः गुणपरिणामरूपा न भवन्ति किन्तु नित्या इत्यर्थः ॥ ४० ॥

मे मया अपणूयत मां तुष्टुवुः ॥ ४१ ॥

प्रत्येयाय प्रत्यागतोऽस्मि ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[६०]

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

स्वारम्भकं देहजनकं कर्म प्रारब्धवृक्षणं तस्मिन् प्रारब्धरक्षिते देहे । अत एव साङ्ख्यसमाधियोगत्वादेव तथाच जीवन्मुक्तौ प्रमाणां श्रुतिः । तस्य जीवन्मुक्तस्य तावदेव चिरं विमोक्षो यावत् प्रारब्धजदेहात् विमोक्षयते अथ देहपतनानन्तरं संपरस्ये ब्रह्मत्वं सम्पद्यते विदेहमुक्तौ मध्वतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

उक्तार्थं ज्ञानभक्तिवोगे । अत एव धर्माणामुपदिष्टत्वा-देव ॥ ३८ ॥

स्वज्ञानस्यान्तर्भूतसर्वज्ञानत्वं दर्शयन् अस्य सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शयति । अहमिति ॥ ३९ ॥

प्रियं निरुपाधिसर्वप्रेमादास्पदम् । अतः सर्वोत्कृष्टं मयि तादृशगुणानुभवेन प्रेमभक्तिरेव साध्यते पश्यैवसानवा-क्यार्थः ॥ ४० ॥

परया भक्त्या प्रेमवृक्षणाया ॥ ४१ ॥

स्वकं धाम वैकुण्ठलोकम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोऽध्याये

श्रीराधारमणदासगोस्वामिकृतदीपिकादीपिने टिप्पणी

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

सकृत्समाधिर्वासादेव मुक्त्यभावे हेतुमाह । केहोऽपीति । सासुः सप्राणः ज्ञानिनः इतरस्य च को भव इत्यत्राह—तमिति । तं देवं ज्ञानं स्वप्नपदार्थवदनिष्ठं सप्रपञ्चम् इतरपदार्थजातैः सह समाधिकाक्षे प्रतिबुद्धवस्तुः साक्षात्कृतात्मवस्तुः पुरुषो न पश्यतीति देहस्य कर्मानुवर्तित्वं सर्वसाधारणं समाधिकाक्षे स्वरूपसाक्षात्कारस्तदितरादर्शनं च योगिन इतरज्यो वैषम्य-मित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यस्य यक्षशरीरकम् ॥ ३८ ॥

मोक्षोपधिकानां ज्ञानविशेषाणां धर्मविशेषाणामात्मगुणानां च प्रवर्तकाऽऽभिप्रायः । अहं योगश्चेति ॥ ३८ ॥

गुणाः कल्याणगुणा निर्गुणं हेयगुणरहितं के पुनस्ते कल्याण-गुणगुणा इत्यत्र आह । साम्प्रति । हितैषिषादौ सर्वेषु समस्ततः साम्प्रम अस्तङ्गः स्वगन्तव्यकिर्षितप्रतिघातरहितः ॥ ४०-४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धीये

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

अथोद्देशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्दीर्घाघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, यदा समाधिर्निष्पद्यते कितदैव कल्यान्तराभावाद्यो-गिनो देहो नश्यति किम्वा कश्चित्कालमनुवर्तते इति संश-याविद्यमानोन्नीत् प्रत्याह—केहोऽपीति । देववशातः देवस्यान्त-रात्मनो मम वशं गतः देवावसत्सत्तास्थितिप्रवृत्तिकः अनेन निरन्तरसमाधिनिष्ठस्य कथं देहधारणमित्यादिद्वन्द्वव्युत्पत्तयः अपि यद्येन समाधिनिष्पत्तिरपि मत्सङ्कुटपायस्येति विवक्षितं यावत्स्वार्थमकं कर्म तावत्सासुः सप्राणः प्रतिसमीक्ष्य एवावतिष्ठत एवेत्यर्थः । स्वस्य देहधारणमकमङ्गुपगतमारब्धा-त्मकमित्यर्थः । तथाच धूयते । तस्य तावदेव चिरं वावञ्च विमोक्षये नश्यत्सत्पश्ये” इति । ननु, ज्ञानितस्तदितरस्य च केहो यावत्स्वा-रम्भककर्मवर्षाभ्येव तत्र को विशेष इत्यत्र आह—तमिति । सप्रपञ्चं साधुवर्जितं ज्ञानं साध्यावदनिष्ठं तं देहमधिकृत-समाधियोगः अधिकृतः प्राप्तः समाध्यात्मको योगो येन सः अत एव प्रतिबुद्धवस्तुः साक्षात्कृतवस्तुः पुमान् पुनर्न भजते इतरस्तु पुनर्देहान्तरं प्रतिपद्यत इति भावः ॥ ३७ ॥

उपलब्ध इति मयेति । साङ्ख्यं तत्त्वत्रयविभागपूर्वकं व्याख्यानकल्या-न्तोपासनं योगी भगवदुपासनं तयोः सम्प्रतिष्ठ यद्गुणं गोचरे तदेतत् हे विप्राः! वीं युष्मज्जयं मयाभिहितं सत्यमुक्तं किंतु कुक्करा-विनो साङ्ख्ययोगी इत्यभिप्रायमात्रस्य कुक्करोऽपि मां शिरणं गतस्य मत्प्रसादात्सुकरं एवेत्यत्र हेतुत्वात् । मोक्षोपयुक्तातां ज्ञानविशेषाणां च प्रवर्तकोऽहमेवेति विवक्षुस्तावदात्मन आत्मा-अणीयत्वाप्युक्तनिरतिशयवात्सल्यगुणयोगितामाधिरुह्यतीति । यद्यं यक्षनिर्वाहकं श्रीविष्णु “यक्षो वै विष्णुः” इति श्रुतेः “यक्षवाचरतः कर्म समम् प्रविलीयते” इति स्मृतेश्चामां हेसरूपिणं युष्माकं धर्मो मोक्षधर्मः तद्विवक्षयां भागवतं जानीत ॥ ३८ ॥

महामिति ॥ हे द्विजश्रेष्ठाः! योगादीनामहं परावश्याभाभयः प्रव-र्तक इत्यर्थः । तत्र सत्यं भूतहिताचरणम् अतः पुण्यं कर्म तेजः बाह्य-करणवशात्कारप्रभावः श्रीवैराग्यादिसंपत् कीर्तिस्तत्प्रभवत्वा प्रथा-शमोऽस्तः करणानिधयः ॥ ३८ ॥

किं बहुनेत्याह—मामिति । गुणाः कल्याणगुणाः निर्गुणं हेयगुणरहितं निरपेक्षकं स्वार्थनिरपेक्षपरवृत्तिनिराचिकीर्षुम् आत्मानमत एव प्रियं सुहृदं हितैकावहं भजत्वाभ्यस्यति के पुनस्ते कल्याणगुणा इत्यत्राह—साम्प्रति ॥ साम्प्रं वैषम्यवरा-हित्यमानन्दश्चादियेषां ते ॥ ४० ॥

इससत्तादिसत्त्वाद्भूतसद्वर्तित—इतीति । इतिर्यं मे मत्तो इसरूपाच्छिन्नाः सन्नेहा गुणचैतन्यागोकिविषया येषां ते सन-कादयः परयोत्कृष्टा मत्त्वा मां समाजयित्वा सम्यगावाप्य सन्तवैः स्तोत्रैरगुणत तुष्टुः भवादेश आर्षः ॥ ४१ ॥

तेः सनकश्चामिह इसरूपः परमेश्वरः पश्यतः सतः स्वको-धाम स्थानं वैकुण्ठस्थं प्रतीपाय प्रत्यागतोऽस्मि प्रत्येवावेति पाठस्तु चित्तव्यः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्दीर्घाघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अथोद्देशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

देवाकुपेतमित्येतत्प्रवृत्तिरिति—केहोऽपीति । ननु, स्वयं देहपोषणा-दिपरितोषादीनक्षेत्र कथं तिष्ठति इत्यतो वाऽऽह—देह इति । देव-वशातः स्वाहृष्टैरकश्रीहर्षेणो केहोऽपि तावत्प्रतिसमीक्षते प्रती-द्वयावतिष्ठते कार्यस्य जडस्य कारणविषयानमन्तरणावस्थानं कथ-मत्राह । सासुरिति । प्राणवृत्तिरहितत्वात् । किंयन्तं कालमत्राह । कर्मेति । यावत्स्वार्थमकं स्तोत्रपादकादष्टलक्ष्यं कर्मास्त तत्स-माप्तौ एतत्तीत्येवार्थं खलुशब्दः तथाप्यभिमानो भवत्येवेत्यत्राह । तमिति । अधिकृतसमाधियोगः असम्प्रज्ञातसमाधिर्यः सप्रपञ्चं तं देहं पुनर्न भजते पूर्वं यथा तथादत्तं न करोतीत्यन्वयः ।

“मादुरो भजनं भक्तिर्बहुमातं च खेडनम् ।

पर्यायवाचकाः सर्वे स्मृतिस्तत्त्वमकमच” इति वचनान्न कथमिव प्रतिबुद्धवत् यथा स्वप्नावुत्थितः स्वप्ने स्मरदृष्टं देहं न भजत्येति ॥ ३७ ॥

इति हासं निगमयति—मयेतदिति ॥ ३८ ॥

कर्मयोगस्य साङ्ख्यस्य पर्यायं ध्यातव्यं सत्यस्य यथायमाध-यास्य ऋतस्य भूतहितापदीशवेदस्य तेजसा वलस्य प्रज्ञावचसस्य वाभिः संपदः ॥ ३६ ॥

सर्वे गुणा असम्पूर्णगुणरूपा भवन्त्यानाः प्रज्ञाविदेवा एव-मिदं मां भजति । किंगुणाश्च मां भजति कीदृशं । निर्गुणं प्रकृति-गुणवर्जितम् आत्मानं संपूर्णगुणरूपकम् अतएव निरपेक्षकम् अपूर्ण-गुणस्य हि गुणापेक्षा न च साऽस्यास्तीति अतएव सुहृदम् आनाम-त्तवन्धुम् अत एवाहमेव सर्वं इत्युक्तं प्रियं “तदेतत्प्रियते” इति श्रुतेः “सम्पूर्णगुणरूपास्तु सम्पूर्णगुणरूपकम् । भजति परमं ब्रह्म

श्रीमद्भिजयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

वेवास्त्रिगुणवर्जितम् इति वचनात् के अगुणा इति तत्राह—वास्यो-
सङ्गादह इति । ज्ञानादिगुणानां तारतम्येऽपि सर्वसामान्यादन्-
तर्भाजानां साक्षादीनां मद्भावादिशेषोक्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ४० ॥

सत्तादीनां भगवदुक्ताः किमसंदेहवत्स्य किञ्चन्यमित्य-
त्राह—इतीत्यनेन समाप्तिः ॥ ४१ ॥

पूजितः सत्यक संस्तुतः इत्येताभ्यां संक्षिप्तसंशयत्वं
लक्षयति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिजयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली

अथोद्देशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिजयस्वजनीयंकृतकमसम्पत्तः ।

तत्र निजोक्तमाह्वयति—मयैवैतन् । आहरे कारणाविशेष-
त्वेन स्वपरिचयविशेषं करोति—जानीतेति ॥ यत्र विष्णु नरवी-
श्वरत्वेन कल्पितमपि शिवादिहोय युष्मद्वर्गमपि स्वयमेव जन्यते
अभ्युपदिष्ट इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

स्वज्ञानस्यास्तर्भूतसर्वज्ञानत्वं दर्शयन् सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शयति—
महामिति ॥ ३९ ॥

तत्रैव स्वज्ञानमुपदिशति—मामिति । ये त्वगुणाः गुणपरि-
णामा न भवन्ति ते प्रथमस्कन्धे पृथिव्या सखं शौचमित्या-
दिना बहुधा वर्णिताः साम्यासंगादयोऽनन्तगुणाः सर्वे एव
मां भजन्ते तत्र हेतुः आत्मानं सर्वेषामाश्रयस्वरूपम् अतः सर्वो-
त्कृष्टस्वरूपास्ते सर्वोत्कृष्टस्वरूपं मां धिना कथं वाच्यं भजन्तिषति
भावः । किञ्च, तादृशात्मत्वादेव निर्गुणम् । नतु जीववद्विषया गुणा-
सम्बन्धम् । निरपेक्षकं स्वेच्छयापि तदसम्बन्धम् अतस्त्वागुणपरि-
णामास्ते मां धिनेत्यादिपुष्पेव । चिद्वत् । तादृशात्मत्वादेव सुदृढं
निरुपाधिसंबन्धितकारिण्यं प्रियं निरुपाधिसर्वप्रेमास्वरूपम् अतो
ममैव तादृशगुणायास्तत्वं युक्तमिति भावः । सर्वोत्कृष्टं मयि-
प्रेमभाकरैव साधयेति परमं वसानवाक्यार्थः ॥ ४० ॥

ततश्च ते सन्देहं त्यक्तवन्तस्तादृशं मयि प्राप्तवन्त
इत्याह—इतीति । परया मकथा मेमखण्डाया ॥ ४१-४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्भिजयस्वजनीयंकृतकमसम्पत्तः

अथोद्देशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिजयस्वजनीयंकृतसारांशदर्शिनी ।

यावत् स्वार्थमकं कर्म तावत् साधुः सप्राणः सन् प्रति-
समीक्षते सुकस्यापि तस्य कर्मभेदप्रतीक्षां कुर्वन् जीवेदित्यर्थः
नतु तर्हि तस्मिन् कदाचिदसंज्ञेऽपि तत्र नेत्याह—तं वेदं
संप्रपश्यम् इन्द्रियविषयमोर्गादिसहितमपि न भजते यथा प्रति-
बुद्धवस्तुः प्राप्तजागरां जनः स्वाप्ने वेदं पुनर्न भजते ॥ ३७ ॥

उक्तेऽर्थे तेषां विश्वासायै स्वस्वरूपमाह—मयेति । साङ्ख्यमा-

त्मानात्मविवेकः योगोऽष्टाङ्गः धर्मैश्च विवक्षया अनेन अर्था अभ्युप-
विष्टा इति ज्ञेयम् । अतएव “यत्नेन हंसरूपेण प्रवृत्त्योऽभ्युप-
विष्टा इत्युक्तादौ भविष्यति ॥ ३८ ॥

अहो अद्भुतं ज्ञानमभ्युपेक्ष्यति चमत्कारवन्तस्तानां लक्षणाह-
न अहमिति । “ऋतं च सुनुता वाणी सत्यं च समवर्णनम्” इत्यमे
वैवर्ते तजः प्रभावः पतेषां परायणं परमाश्रयः ॥ ३९ ॥

तत्त्वहं परायणमिति तद्व्याख्यादेव नवास्मिन् देहोऽभिमानो
हृश्यत इत्यनः कथं ज्ञानमस्मान्तांशमप्यद्भुतानित्याशङ्क्ये चेत् सत्यं
नेदं मम शरीरं जीवस्यैव अस्माद्भिजं भौतिकं तात्त्विकं तद्व्या-
धिक्यमपि प्राधानिकं किन्तु मत्स्वरूपभूतं सच्चिदानन्दमयमेव-
स्याह । मां निर्गुणं प्राधिकगुणातीतं सर्वं गुणा भजन्ति निरपे-
क्षकं माधिकगुणापेक्षाशून्यं किन्तु सुदृढं स्वसक्तजनानां हित-
कारिण्यं अतः प्रियं तेषां प्रेमविषयीभूतं तेषु प्रीतिकर्तारं च
“इगुपचक्षायांकिरः क” इति कर्त्तारिकप्रत्ययविषयः के ते गुणाः
साम्यं सर्वत्र प्राकृतवस्तुस्वीकारात् । समत्वं च अणुकेषु
स्वमकेषु आसङ्गं भावकिञ्च तदाद्याः आदिशब्दाव प्रथमस्कन्धे
पृथिव्युक्ताः सत्यशौचादयश्चानन्ताः कीदृशाः अगुणाः गुणपरि-
णामरूपा न भवन्ति किन्तु नित्या इत्यर्थे इति श्रीस्वामिचरणाः
“इमे चास्ते चमगवसित्या यत्र महागुणाः” इति । प्रथमे च अनः
स्वरूपभूता एव गुणा आत्मानं स्वरूपमेव भजन्ति “न तस्य कार्य-
करणं च विद्यते” इत्यादी “स्वामाधिकी ज्ञानवद्विक्रिया च” इति
श्रुतेः ॥ ४० ॥

अगुणात अभ्युपान्त मां तुष्टुवः ॥ ४१ ॥

प्रत्येयाय प्रत्यासन्नोऽस्मि ॥ ४२ ॥

इति सारांशं दर्शिन्यां हर्षियमां भक्तचेतसाम् ।

एकादशोऽङ्कतः सत्सङ्गतोऽभूत्प्रयोक्ताः ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्लवैकुण्ठसिंहास्तप्रवीणः ।

मन्त्रेण भूतज्ञानिनो देहोऽपारम्भातः शीघ्रमेव पतेत्कथं तिष्ठ-
दिति चेत्तत्राह—देहोऽपीति ॥ देव प्रारब्धं कर्म तद्वशात्तन्मन्त्रेण
स्वदिवसि निश्चये स्वार्थमकं स्वकारणं कर्म यावत् स्वस्मिन्निष्ठमिति
तावत्प्रति साधुः प्राणसहितः समीक्षते तत्राशं प्रतीक्षति तद्व्या-
ख्यायित्वापि न पतति चेत्तर्हि तस्य पावनमेव किं न कुर्यादोपा-
मावदिति चेत्तत्राह । तं वेदं संप्रपश्यं पुनर्न भजते मम सुख-
हेतुरयमिच्छेत् न पातयति न चान्यद्भूतं तदर्थं सङ्गुह्यानि
कृतः अधिकृतसमाधियोगः अधिकृतः प्राप्तः समाधिना योगो
ध्योयभूतपरमात्मनः संयोगो येन साः सर्वव्यापहारहेतुत्वेन तस्य च
ध्योयवस्तुनि जगन्तत्वात् वाह्यवस्तुनि प्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र हृष्टान्तः
यथा प्रतिबुद्धः पुनः स्वाप्ने वस्तु न भजते तथेत्यर्थः । अत्र यथा-
पदमध्याहृत्य योजनीयं प्रतिबुद्ध इत्यत्र सुषोप आर्षः प्रतिबुद्धवस्तु-
रित्येकपदकरणे तु अर्थ्यगमस्वरूपम् अधिकृतसमाधियोग इति
विशेषणार्थमायुक्तार्थत्वात्पुनरुक्त्यापर्यायं व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३७ ॥

उपदिष्टं ज्ञानं सर्वेश्वरप्रसारभूतं तस्योपदेष्टृत्वं च परमे-
श्वरादयस्यैव न स्रष्टवतीत्युक्तं स्वस्य परमेश्वरत्वं व्यक्तमाह ।
मयेति । विष्णोः । इति सर्वोपनेन वेदाध्यासवतां तत्त्वज्ञाने मुख्यो-
द्धारः सूचितः साङ्ख्यमात्मानात्माविवेकः योगः पातञ्जल-

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

उद्धव उवाच ।

वदन्ति कृष्णा ! श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।

तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १ ॥

भवतोदाहृतः स्वामिन् ! भक्तियोगोऽनपेक्षितः ।

निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्यार्विशेन्मनः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ।

मयाऽऽदौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ ३ ॥

तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ।

ततो भृगवादयोऽगृह्णन् सप्त ब्रह्ममहर्षयः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव नचेतरत् ।

इत्येतद्व्ययंते ध्यानयोगश्च सह साधनैः ॥

एवं तत्तद्भगवता मत्तया मोक्ष इत्युक्तमन्ये त्वन्यामि साध-
नानि वदन्ति तत्र विशेषनिर्धारणाय पृच्छति—वदन्तीति ।
श्रेयांसि श्रेयःसाधनानि किं विकल्पेन प्राधान्यमुताहो किं
सा एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥

एकमुख्यतापक्षोत्थाने कारणस्य सचेति न अपेक्षितमपेक्षा-
यस्मिन्सोऽद्वैतकः अयमर्थः भवता यो भक्तियोग उक्तः
अन्ये च यानि श्रेयःसाधनानि वदन्ति तेषां किं साक्षात्फ-
लसाधनत्वेन प्राधान्यमेव सर्वेषामुताहोऽङ्गित्वम् प्राधान्येऽपि
किं विकल्पेन सर्वेषां तुल्यफलत्वं यद्वा कश्चिदस्ति विशेष
इति ॥ २ ॥

तत्र भक्तिरेव महाफलत्वेन मुख्या मन्यानि तु स्वल्पप्रकृत्यनुसारेण-
पुष्पस्थानीयस्वर्गादिकषु क्षिप्रैः प्राप्तिभिः प्राधान्येन परिकल्पि-
तानि क्षुल्लकफलानीति विवेकं प्रकृत्यनुसारेण बहुधा वेदार्थप्रति-
पत्तिमाह—कालेनेति सप्तभिः । मदात्मकः मध्येवाऽऽत्मा चित्तं
येन सः ॥ ३ ॥

भृगवादयः भृगुश्च मरीचिरऽवज्जिरसौ पुलस्त्यः पुलहः
कपूरिस्त्येते च सप्त ब्रह्मणः प्रजापतयस्ते च ते ब्रह्मर्षयश्च ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

परमुत्तमं श्रेयःसाधनं भक्तिरेव इतरद् धर्मयशसादिकस्त-
परं श्रेयो न भवति इत्येतच्चतुर्दशोऽध्याये श्रीकृष्णेन व्ययते ।
अन्ये तु भीमांसकादयः मन्यानि धर्मादीनि । तत्र तेषु साध-
नेषु मध्ये । विशेषनिर्धारणाय गौणमुख्यनिर्णयः । विविधः
कक्षो विकल्पः एवं वा एवं चेति साधनं तेन प्राधान्यम् ॥ १ ॥

ननु, निरपेक्षो भक्तियोगो अयोक्तृश्वेतलमन्यसाधनप्रश्नेनेति
चेत्तत्रोच्यते—अयमर्थः इति । तेषां धर्मादिसाधनानां साक्षात्
फलसाधनत्वेन अध्यवहितमुक्तिफलोपचयकत्वेन । उत किम्वा ।
मङ्गाङ्गित्वं यथा दशपौरोमासादीनां परमापूर्वं प्रत्यङ्गत्वेऽपि प्रया-
जाद्यपेक्षयाङ्गित्वं तथा केषामाङ्गित्वं केषां चाङ्गत्वमित्यर्थः ।
कश्चिदस्ति विशेष इति प्राधान्येऽपि । क्लेशोऽधिकतरस्तेषां
कृच्छ्रो महानिबन्धः सवार्णवमण्डलेशामित्यादिन्यायेन क्लेशाक्लेश-
शब्दचयो विशेषः कश्चिदस्ति वेत्स्यते ॥ २ ॥

तत्र तेषु साधनेषु मध्ये । मन्यानि धर्मादीनि क्षुल्लक-
फलानि तुल्यफलानि । कालेनेति सप्तकम् । प्रादौ ब्राह्मकल्पादौ
तत इति युगमकम् । ततो मनुं प्रति कथनानन्तरं ब्रह्मा-
यश्च ते महर्षयश्चेति विशेषणयोः कर्मधारयः तत्र प्रजा-
पतयः प्रजासृष्टारः महर्षयो वेदज्ञाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

श्रेयांसि पुण्यासाधनानि विकल्पप्राधान्यं विकल्पेनैकस्य

भीमदशनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

तुल्यफलं प्रति निरपेक्षसाधनतया प्राधान्यमेकमुख्यता एकस्यैव प्राधान्यम् ॥ १ ॥

अनपेक्षितः अपेक्षितान्तररहितः अननुमतइतिवत् येन भक्तियोगेन ॥ २-६ ॥

भीमजीवमोक्षमार्गकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

अधिकृतसमाधियोगः "स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तु" इति परब्रह्मोपासनमेव मोक्षसाधनमेव साधनमित्युक्तं तत्र मोक्षसाधन-पुरुषार्थस्य स्वेतरस्यावृत्तत्वादिनिर्दिष्टाविवक्षा पृच्छति । वदन्तीति-ब्रह्म वेदमधीयतेऽप्यापयति चेति ब्रह्मवादिनः अनेन सर्वेषां वाक्यानां वेदमूलत्वं वेदस्यानादित्वं च स्थापितं अस्यासि धर्माधिकार-रूपाणि इह तत्साधनानामप्युपलक्षणं वदन्ति किं तेषां विकल्पः उक्तं प्राधान्यमहो किं वा एकस्यैव मुख्यता भवतीति शेषः ॥ १ ॥

भवता तु हे स्वामिन् । अनपेक्षितः फलपेक्षारहितः इत्यर्थः भक्तियोग उदाहृतः मोक्षसाधनत्वेन कथितः तत्र तेषां ब्रह्मवादि-भिरुक्तानां भयसां तत्साधनानां च त्वदभिहितमोक्षतत्साध-नाभ्यां सह विकल्पः मोक्षशब्दमिदमपनीयस्य श्रेयसां ब्रह्मवाद्यु-क्तभेदोऽन्तरान्तर्भूतत्वे तदुक्तसाधनैः सह तदुक्तमक्तियो-गस्य विकल्पेनानुष्ठानप्रसङ्गः फलस्य धर्मोद्यनतिरिक्तत्वात् ब्रीहियवयोऽनतिरिक्तसाध्योर्ब्रीहियजेत यवयजेतेति विकल्पः प्रसिद्ध इति भावः । यदि धर्माधिकारो विजातीयो मोक्षः स्यात्तदा धर्मादीनां मोक्षस्य च तारतम्यं निश्चेतव्यं किं सर्वेषां श्रेयःसाधनानां प्राधान्यं परस्परमङ्गल्लिमाधवैधुर्योग-स्त्रफलं प्रति प्रधानोपायतयानुष्ठेयत्वमिति द्वितीयविकल्पार्थः यद्येषां मध्ये कस्यचिदेवौक्तदृष्टं तदा सत्युक्तदृष्टे फले निकृष्ट-तल्लिप्सानुदयात्तस्यैवेष्टिततमत्वात् तल्लिप्सोः सत्साधनस्यै-वानुष्ठेयत्वात् तस्यैव प्राधान्यादितरेषाम् उपयोग-विशेषविवेकेन समीहितसाधनाङ्गतयानुष्ठानं स्वादित्याशयेन तृतीयकोट्यु-दयः तदुक्तं भक्तियोगं विशिनष्टि । निरस्येति । येन भक्तियोगेन सर्वतः सर्वेभ्यः सङ्गं निरस्वापोह्य मनस्त्वय्येवाविशोदिति ननु यद्यपि भगवत्स्यैव मनःस्यैवसाधनत्वकथनेन भक्तियोगस्य धर्मोदिकयोः विवक्षणाश्रेयःसाधनत्वज्ञानसद्भावावगमादिक-ल्पानुपपत्तिस्तथापि मनसस्त्वय्यावेष्टेन साध्यो मोक्षः किं ध-र्मोद्यनतर्भूत उक्तं तद्व्यतिरिक्तः अतिरिक्तत्वेऽपि किम्वा तत्सा-ध्यमस्त्युत नेति तारतम्येऽप्यङ्गान्तिभावोऽस्त्युत नेति संशयेन तदुपपत्तः ॥ २ ॥

तत्र ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यनेन वदन्नापितं वेदस्यानादित्वं तदङ्गीकुर्वेमाह । कालेनेत्यादिना । प्रसङ्गे प्राकृतप्रसङ्गे वेदसाङ्गितेयं मम वाणी कालेनाद्येवप्रापयितुमर्हतेन नष्टा विप्लुतमयावस्थित-वर्णपरंपरा बभूव सैव पुनर्मया सर्वज्ञेन जगत्सिद्धयुगा मावो कल्पदादौ ब्रह्मणे चतुर्मुखाय प्रोक्ता अविप्लुतानुपूर्वाविशिष्ट-तया भाविभक्तिप्रमाणा उपदिष्टेत्यर्थः तां विशिनष्टि । धर्मो-यस्यां मदात्मक इति । अहमात्मा स्वरूपं वस्य स धर्मः यस्यां व्यायाममिव्यक्तः ॥

ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।

ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् इति ॥

भीकृष्णस्य धर्मत्वं भीममहाभारते प्रसिद्धं वैधत्वे सत्यसौ-किंश्रेयसाधनत्वं हि धर्मत्वं तत्र भगवत्प्रसिद्धं प्रसृतस्यै-वसेतुरिति अवगात् अतो मदात्मक इत्युक्तम् अनेन मदात्मकध-र्मप्राधान्यपरैवेयं कृत्स्ना वेदसंज्ञिता वाणी वागादीनां धर्मत्वप्र-तिपादनप्रारः पूर्वभागोऽप्यनभिसंहितफलवशादिसाध्यमतीति यु-क्तमप्राप्तिप्रतिपादनपर एवेति सोऽपि मदात्मकधर्मप्रतिपादन-पर एवेति फलितम् ॥ ३ ॥

किञ्च तेन ब्रह्मणा प्रथमजाय पुत्राय मनवे स्वायम्भुवाख्याय सा वाणी प्रोक्ता तत्रेति । तत्र स्वायम्भुवे मन्वन्तरे तत् इति पाठेऽपि स एवार्थः भृगुवादयः भृगुमरीचवज्रपिडः पुल-स्त्यपुलहकतवः सप्त ब्रह्मसहस्रयः प्रतिमन्वन्तरं सप्तविंशेः प्रतिपादितोऽष्टमं स्कन्धेऽवगन्तव्यः ततो ब्रह्मणः सकाशादगृ-ह्य गृहीतवन्तः वाणीमिति शेषः ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवत्साक्षात्काराय सर्वस्मादुत्तमसाधनं भक्तिरेव तद्वताचेर्यं ध्ययो हरिशिति ह्रवमस्मिन्ध्याये विधत्ते तत्रोक्तवप्रश्नपूर्वकं प्रश्नास्तायं कथयति । वदन्तीति । अस्यासि प्रशस्तानि साधनानि तेषां साधनानां यथागवा पयसावेति यदि भवतीति चेति विकल्पो वा सम्भूय सर्वेषां प्राधान्यमुक्तकस्य मुख्यता अन्येषां च तदुपसर्जनत्वं चेति ॥ १ ॥

भवतानपेक्षितः अन्वापेक्षारहितोऽखिलसाधनोपमो भक्तियोग उदाहृतः तथापि ब्रह्मवादिमतानां का गतिरिति शेषः येन भक्तियोगेन ॥ २ ॥

वेदमूलान्येष अस्यासि तत्र मत्प्रीतिसाधनं भक्तिलक्षणा धर्मः भयसामुत्तम इति दर्शयितुं भस्माजननाय वेदोक्तपरं-परामाह । कालेनेत्यादिना । कालेन कालशक्त्या मदात्मको भक्ति-यः ॥ ३ ॥

मनवे स्वायम्भुवाय कीदृशोऽयं तद्वितप्रसङ्गः इत्येतत्स्पष्ट-यति । पुत्रायति । स्वयम्भुवः पुत्रत्वात्स्वायम्भुव इत्यर्थः अत्र मनोः पूर्वजत्वं कृत्स्नकुमारत्वान्वेति ग्राह्यम्—

वदन्मिन्द्रं कुमारस्य विनैवान्यामजो मनुः ।

ब्रह्मपुत्रेणादिसृष्ट्यावन्मयात्वं पुनर्जनेः ॥

इति पञ्चनाम्—

आदिसृष्टौ पूर्वजा ये तेऽजिकाः सर्वतो गुणैः ।

अनाद्यन्तकालेषु मुक्तावपि यथाक्रमम् ॥

इति च ॥ ४-५ ॥

भीमजीवमोक्षमार्गकृतकमसम्बन्धः ।

पूर्वं यत् तस्मात्स्वमुक्तवोत्सृज्येत्यादिभिर्भक्तियोगस्य नैसर्ग-क्यसम्बन्धस्तत्तरेव मतान्तरनिशेतेन प्रदीयितुं पृच्छति । वदन्तीति ॥ १ ॥ निरस्येति फलान्तरसापेक्षत्वमपि निरस्तम् ॥ २ ॥ कालेनेति सार्धकम् । कालेन नष्टा तत्रापि प्रसङ्गे कल्पान्ते-वहुनष्टेत्यर्थः । इयमिति भवतेत्यादिना यथा भवताऽनूयते तथा

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ।

मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचरणाः ॥ ५ ॥

किं देवाः किन्नरा नागा रक्षःकिम्पुरुषादयः ।

बह्व्यस्तेषां प्रकृतयौ रजःसत्त्वतमौभुवः ॥ ६ ॥

यामिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ।

यथाप्रकृतिं सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि ॥ ७ ॥

श्रीमल्लीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्भवेः ।

निरूपिकेत्यर्थः । एतेन ज्ञानादिकं ज्ञानादिभिर्भवे मदावेशात्प्र-
कृतत्वञ्च जन्मतमिति बोधितम्, आदौ ब्राह्मकल्पादौ मदात्मको
मत्स्वरूपभूतो ह्यदिनी साररूपत्वात् ॥ ३ ॥

तत इति युग्मकं तेष्वस्तत्पुत्रास्तत्परस्परसामेयसामेयस्य
पितृपुत्रोऽन्व इत्यर्थः ॥ ४-६ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथकवर्तिकृतसारापेक्षिणी ।

भक्तेः कृष्णवशीकारसर्वोत्कर्षश्चतुर्दशे ।

तद्वताञ्च मुमुक्षोः सम्मतं ज्ञानं च वर्णितम् ॥

भूतानां श्रौतव्यानां च श्रेयःसाधनानां तारतम्यादिकं
पृच्छति । वदन्तीति । श्रेयांसि श्रेयःसाधनानि किम्बिकल्पेन
प्राधान्यम् इदं प्रधानमिदं वा प्रधानमिति उताहो एकस्यैव
मुख्यता इदमेव प्रधानमिति ॥ १ ॥

भवन्मते तु सक्रियोग एव मुख्य इत्याह । भवतेति । अनपेक्षितः
निष्कामो सक्रियोग एव भवता उदाहृतः उत्कर्षेण आहृतः आनीतः
येन मनस्त्वदाविष्टं स्यात् स किं सर्वेषामपि श्रेष्ठं सम्मतः उत
तवेवेति निश्चोप्ये उच्यतामिति भावः ॥ २ ॥

मो उद्धव ! सर्वमतानि वेदोऽपि तानि तस्य वेदस्य तु मज्ज-
क्रियोग एव तारतम्यमित्याह । काहेनेति । मदात्मकः मत्स्वरूप-
भूतः सक्रियोगस्य वहादिनीसारभूतत्वात् यदा मध्येव आत्मा
विश्वं यतः चित्तस्य वहाविष्टता मज्जत्तैव भवेत् सत्त्वाहमेकया
प्राप्य इति मज्जचनात् सत्त्वोवाहमिन्द्रियैर्ग्रेहीतुं शक्यो नान्य-
येति तत्रार्थो ब्रूयः ब्रह्मवादिभिरुक्तानां मज्जक्रियोगादन्वेषां
श्रेयसां मत्सावकत्वाभावात् श्रेयस्त्वमेव वस्तुतो नारतोत्यतस्तेषां
विकल्पतः प्राधान्येन एकस्य मुख्यत्वेन वा जिज्ञासेन तव
किम्प्रयोजनमिति भावः ॥ ३ ॥

कथं ततो नाना मतान्युद्धतानि तत्राह । तेनेति साक्षरश्रुतिः ।
भृगुवाक्यः भृगुश्च मरीचिरन्यद्विरसौ पुत्रस्यः पुत्रहः क्रतु-
रित्येते च सप्त ब्रह्माणः प्रजापतयः ते च ते महर्षयश्च किन्वेवाः
कुमस्वेदद्वौर्गन्धर्विराहिष्येन किन्वेवा मनुष्या वेति संवेदास्पदी-
भूताः स्त्रीपातरमनुष्या एव किन्नराः किञ्चिन्नरा इव मुखतः
शरीरतो वा किम्पुरुषाः किञ्चित् पुरुषा इव घनाशब्दः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

भगवता ज्ञानवैराग्यविजृम्भितया स्वसत्त्वैव स्वप्राप्तिरूपा
मुक्तिरुक्ता अन्ये त्वन्वया वदन्ति तेषां मोहितत्वं ज्ञानवैराग्य-
मकिदाह्यं च भगवन्मुखादेव श्रोतुं पृच्छति । वदन्तीति श्रुत्याम् ।
हे कृष्ण ! सदातश्च ब्रह्मवादिनः वेदवादिनः श्रेयांसि वदन्ति
तेषां विकल्पेन प्राधान्यम् उताहो एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥

अनपेक्षितः नास्ति अपेक्षा फलापेक्षा यस्मिन् सः ॥ २ ॥

नष्टा अन्तर्हिता मदात्मकः महमात्मा आभयो यस्य सः भवेन
वेदस्य मदात्मकभ्रमपरत्वमस्ति मत्स्वन्वयवर्जितकर्मोद्भि-
वेदसमन्वयकल्पनमपुनरित्युक्तम् ॥ ३ ॥

मनवे सायम्भुवाय ततः मनुतः भृगुवाक्यः भृगुश्च मरीचि-
रन्यद्विरसौ पुत्रस्यः पुत्रहः क्रतुरित्येते सप्त ब्रह्माणः प्रजापत-
यस्ते च ते महर्षयः भृगुहन् तामिति शेषः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

उद्धव उवाच हे कृष्ण ! ब्रह्मवादि लोग बहुत से साधन
मोक्ष के कथन करते हैं क्या वे साधन सबही भगव २
श्रेष्ठ हैं अथवा उन में कोई एक श्रेष्ठ प्रधान है ॥ १ ॥

हे श्रीमन् ! आपने तो केवल निरपेक्ष भक्ति योगही कहा
है जिस में कि सब तरफ से संग को छोड़ कर आप के
विषय में मन का योग हो जावे ॥ २ ॥

श्रीभगवान् उवाच वेद नामकी यह वाणी जिसको
की कि मैंने सृष्टि के आदि मैं ब्रह्माजी से कहा था जिसमें
मेरा प्रतिपादक धर्म है वह वेद वाणी बहुत काज पाकर
नष्ट प्राय हो गई ॥ ३ ॥

तिस ब्रह्माजी ने पूर्वज मनुजी के अर्थ कही तिसके
पीछे सप्त महर्षि भृगु आदिकों ने प्रवण किया ॥ ४ ॥

श्रीभरद्वाजमिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

किं देवाः कुमस्वेदद्वौर्गन्धर्विराहिष्येन किं देवा मनुष्या
वेति संवेदास्पदीपातरमनुष्याः एवं किन्नराः किञ्चिन्नरा
इव मुखतः शरीरतो वा किम्पुरुषाः किञ्चित्पुरुषा इव घनाशब्दः

पारंपर्येण केषांचित्पाखण्डमतयोऽपर ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

दयः प्रकृतयो वासना बह्वयः कुतः रजः सत्त्वतमांसि भुवः
जन्मस्थानानि वासां ताः ॥ ६ ॥

भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि जिज्ञासा चोपेक्षार्थमाख्यान-
प्रियाः ॥ ७ ॥

एवमित्युक्तोपसंहारः केषाञ्चिद्व्ययनादिशून्यानामप्युपदेशः
पाठपर्येण अपरे पात्रगृहमतयो वेदविरुद्धार्थमतयः ॥ ८ ॥

श्रीशारंगमण्डासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनो टिप्पणी ।

॥ किं देवैकित्यरयोर्देवत्वनरत्वाद्यप्राधान्येन विशेषी न ॥ ६ ॥
 यामिवात्मनामिः प्रयेत्यर्जकम् । यथाप्रकृति वासनानुसारेण
 चिप्राः व्याख्याने विविधप्रकारावच्छिन्नाः स्रवन्ति निःसरन्ति ॥ ७ ॥

अध्ययनादिशुभानामपीत्यत्र यद्यपि मतिभेदेन तेषां अस्त्यभा-
वस्तथापि उपदेशपारम्पर्येणैतत्पर्यः ॥ ८ ॥

धीसुखं न सुखं तदुक्तं यम् ।

भृतानि मिथ्यन्त इति ज्ञात्वाभेदोपिवक्षितः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्गीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यः सप्तार्चिभ्यः पितृभ्यः स्वस्य पितृभ्य इत्यर्थः । संका-
शास्तत्पुत्रा देवाहमोऽगृह्णन्निति पूर्वेण सम्बन्धः तत्र गुह्यकाः
यक्षाः ॥ ५ ॥

क्रिन्देवक्रिन्नरक्रिम्पुरुषा देवादिषज्जातिविशेषाः एवं वेद-
स्यानादिनिधनत्वं प्रतिपादितमथ यत्सर्वेषां वादानां वेदमूख-
कृत्वमिति तदप्रतिज्ञेयम्—

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पाथे । तामसी ।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सत्पात्रसञ्ज्ञासत्त्वानम् ॥

इत्यादि । प्रमाणप्रतिपक्षरजःसत्त्वतमोगुणानुगुणस्वभावस्वादीनां
तत्र सात्त्विकस्वभावानां यथावस्थितवेदार्थावगमे सत्यपीतरस्वभा-
वानां विपरितबुद्धिस्त्वास्त्रस्त्रबुद्ध्याप्रेक्षितार्थमूषकाः सर्वे वादा ननु
वेदिकमूषका इत्याद्यावद्वच इति । तेषां प्रख्यादिकस्फुटत्वादिपर्यंतानाम्
प्रकृतयः रजःसत्त्वतमोसि भुवः जन्मस्थानानि वासांताः ॥ १६ ॥
प्रकृतीर्विचिन्तयि । यामिति । यामिः प्रकृतिभिर्भूतानि भिद्यते

मिथ्यन्त इति ज्ञात्यादिभेदो विवक्षितः तथाभूतानां मतवश
मिथ्यन्ते प्रकृतिरथ स्वभावः सच कर्मानुगुणज्ञानप्रयत्नचि-
त्कीर्णाक्रियाद्युत्पत्तिरन्तःकरणगतः सत्त्वादिगुणकार्यविशेषा-
त्मकः यथा प्रकृति यथास्वभावं स्वस्वभावानतिक्रमेण सर्वेषां
चित्रा वाचः क्लवन्ति प्रवहन्ते प्रवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं यथा यथावाचस्त्रिधाः स्ववन्ति तथा तथा प्रकृतिवैचि-
 द्यान्मतयो मिथन्ते नृणांमिति देवादीनामपि प्रदर्शनायै मति-
 वैचित्र्ये निदर्शनासिप्रयेणाह । पारंपर्येणेति । तथाहि केषां-
 चित्तमः स्वभावात्मानमनाकिनिधनमपि वेदे पौरुषेयमत एव तत्रापि
 अमविप्रलम्भादिपौरुषकोषस्वभावतयाप्रमाणं सस्यामानांम
 स्वस्वभावात्तुगुणबुध्युत्प्रेक्षितवेदार्थविरुद्धार्थस्मर्त्तृणां मूलपुरुषाणां
 पारम्पर्येणोपदेशपरंपर्या इति तदनुयायिनः केचिदेवास्मीनाः
 पुरुषाः हे पुरुषर्षभा पाञ्चगदमतयः यथावस्थितवेदविरुद्धार्थमतयः
 हृद्यन्त इतिशेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रहसनावली ।

रजःसत्त्वतमोभुव इति पाठः ॥ ६ ॥

याभिः प्रकृतिभिः भूतानामतिभेदेऽपि वेदस्यैकत्वेन तदर्थोऽ-
 स्येकविषय एवेति तत्राह । यथा प्रकृतीति । वेदवाचः । चित्राः
 स्मरन्ति धर्मास्त्येषां प्रतिपादका वाचः स्मरन्तीषां प्रमाणावन्
 प्रतिमान्त्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः किन्तु ब्राह्म । एवमिति । यथा प्रकृतिष्वेच्छित्वादेव वागर्थ-
प्रतीतिष्वेच्छित्प्रमेव मतस्योऽपि विशिष्टाः । ननु श्रुतिमूलत्वेन गुरुपर-
म्परागतत्वेन सर्वेषामपि मतानां प्रामाण्यमवगतं स्याद्ब्राह्म शरम्पर-
येति । अनेन प्रकृतिपरम्परैर्यागतानि केषांचिद्वादीनामेव तानि
प्रमाणाभ्यस्त्यानि राज्ञसादीनीत्यर्थः, विरलत्वापेक्षया केषाञ्चिद्वि-
त्सुक्तं वामशैवादीनि तामसत्वेन साख्यगडानीत्याह । पाञ्च-
यदेति ॥ ५ ॥

भोमज्जीवगोश्वामिकृतक्रमसन्देशः ।

पथेसंस्कृतम् ॥ ७-६ ॥

भोमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाण्यंश्विनी ।

प्रकृतयो वासना बह्वयः कृतः रजःसस्वतमांसि भुवो जन्मः
स्थानानि वासां ताः भूतानि क्वाप्सुस्मनुष्यादीनि ॥ ६ ॥

चित्रा वाचः वेदार्थव्याख्यानरूपाः ॥ ७ ॥

पारम्पर्येण गुरुपदेशपरम्परा पाञ्चयदमतसः प्रवृत्तमः-
प्रवृत्तित्वात् वेदविद्वत्प्रारम्भतयः तेन भागीरथ्या जने गुरुं
मधुरमपि तच्छब्दपर्यैरप्यहनिस्त्वपिज्ञाकापित्यविद्वत्प्रवृत्तित्वादिभिः-

मन्मायामौहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ! ।

श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि ॥ ९ ॥

धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् ।

अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ॥

केचिद्यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान् यमान् ॥ १० ॥

आद्यन्तवन्त एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः ।

दुःखोदकास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः शुचाऽपिताः ॥ ११ ॥

मर्यपितात्मनः सभ्य ! निरपेक्षस्य सर्वतः ।

मयाऽऽत्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनाम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायैकशिनी ।

सखमूलद्वारा गृहीतं विरसं विरुद्धरसं च यथा भवेत्तथैव तेषां तेषां व्याख्यातृणां मुखं प्राप्य वेदार्थोऽपि विरसो विरुद्धफलप्रदश्च भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेभ्यो ब्रह्ममहर्षिभ्यो देवादयोऽगृह्यजिति पूर्व्यान्वयः ॥ ५ ॥

रजःसत्त्वतमांसि भुवः उत्पत्तिभूमयो यासां ताः ॥ ६ ॥

भूतानि राजसत्त्वतमस्रुपाणि मनुष्यदेवादीनि मतयः पुनस्तेषां तादृशजन्मादिहेतुभूताः बुद्धयः यथाप्रकृति राजसत्त्वतमस्रुपाण्युक्तं सन्ति जपवशादिपरतया तत्तद्वृद्धौ प्रवर्तन्ते ॥ ७ ॥

केषांचित्पारंपर्येण वेदावलम्बितपरंपरागतोपदेशेन अपरेषु पाश्चात्त्यमतयो वेदावलम्बितपरंपरागतोपदेशानिरपेक्षबुद्धयः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

उन पितरों से उनके पुत्रों ने ग्रहण किया फिर देवता दान व गुह्यक मनुष्य सिद्ध गंधर्व विद्याधर चारण्य इतों ने ग्रहण किया ॥ ५ ॥

फिर किदेव किधर नाम रजः किपुरुष मादिक उन सर्वों के रजसत्त्वतमोगुणकी प्रकृति है ॥ ६ ॥

जिन प्रकृतियों से भूतों की मति नाना प्रकारकी भिन्न होती है जैसी जिनकी प्रकृति है तैसे तिन के वचन निकलते हैं ॥ ७ ॥

इस प्रकार प्रकृतियोंकी विचित्रता से मनुष्यों की मतियों के भेद होते हैं इनके परंपरा से और कोई दुसरे भांड मति वाले हो जाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायाैकशिपिका ।

तत्प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वात्तन्मायामौहितधियः अनेकान्तं नामाविधम् ॥ ८ ॥

तदेवाऽऽह—धर्ममिति साधेन । धर्मं कर्ममीमांसकाः यदुक्तम् मोक्षार्थं न प्रवर्तेत तत्र काश्चननिषिद्धयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्तस्यवायजिज्ञासया ॥

इत्यादि यशः काव्यावद्वारकृतः यथाऽऽह—

यावत्कीर्तिर्भुज्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।

तावद्वर्षसहस्राणि सुवर्गलोके महीयते ॥

इति कामं वात्स्यायनादयः सत्यं दमं शमं च योगशास्त्रकृतः ग्रन्थे दृष्टार्थवादितो दण्डनीतिकृतो वै प्रसिद्धम् ऐश्वर्यमेव स्वार्थं पुरुषार्थं वदन्ति अतः सामाज्याया एव भयःसाधनमिति तेषां मतम् तथैव त्यागं भोजनं च लोकायतिकाः यज्ञतपोदानं यज्ञो देवतानां पूजनं तपश्च दानं च ॥ १० ॥

तेषां तुच्छफलत्वमाह । आद्यन्तवन्त इति । एषां लोका एतैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठा मोक्षावसानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिः शुचापिता व्याप्ताः ॥ ११ ॥

भक्तैर्मुख्यत्वमाह । मयीति यावत्समाप्ति । हे सभ्य ! मया परमानन्दरूपेणाऽऽत्मना स्वरूपत्वेन स्फुरता ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता

कीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

तत्प्रकृतीनां तद्भासनानाम् । मायागुणमूलत्वात् सत्त्वादि-हेतुत्वात् । भयः भयःसाधनम् ॥ ८ ॥

तदेव नानाविधमतवदनमेव । कर्म नित्यनैमित्तिकवृत्तयाम् । तत्र चतुर्विधकर्मसु मध्ये । काश्चननिषिद्धौवादि, निषिद्धं फलञ्च भक्षणादि, निषिद्धं सन्ध्यावन्दनादि, नैमित्तिकं जातेष्वर्थादि । प्रत्यवायस्तत्करणे निषिद्धकरणे च यो दोषस्तस्य जिज्ञासया परिहारेच्छया ॥ काव्यावद्वारकृतः भरतदण्डिमम्महादि-प्रभृतयः ॥ सत्यं यथार्थभाषणम् । दमं वहिरिन्द्रियनियमनम् । शममन्तरिन्द्रियनियमनं च अयो वदन्ति केचित् कर्मनिष्ठाः ॥ १० ॥

श्रीराधारमयादासगोस्वामिचरितः ।

दैविकादीपनी टिप्पणी ।

एषां धर्मादीनां लोका लोक्यन्ते प्राप्यते चिन्त्यन्ते इति
तथाच फलानीनि व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

स्वरूपत्वेन रश्मीनां रविवन्मूलरूपत्वेन स्फुरता विषयात्मना-
मिति मयतिरिक्तपुरुषार्थिनः सर्व एव विषयात्माने इति
भावः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यथाकर्म यथाकृचि कचिमेव नियामकं कर्मवैविध्यमित्य-
भिप्रायः ॥ ६ ॥

यशश्चाप्य इति । लोक्यशो यथाविहितं भवति तादृशाचरितं
भेद इत्यभिप्रायः यद्वा यावत्कीर्तिस्तावत्परलोकावस्थानमिति
शास्त्रार्थयुक्तं कामं प्रजातन्तुमित्यर्थः ॥ १० ॥

बुद्धौदकाः बुद्धौदकाः ॥ ११ ॥

मयात्माना सुखमन्तरात्मनानुभूतं मदनुमवाधीनं सुखम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वतो विवेकशून्यतां व्यञ्जयितुं विशिनष्टि । मन्मायामोहित-
धिय इति । मन्मायामोहितमतिस्वात्तत्पारंपर्यानादरेण स्वतोऽपि
यथावत्तरुं न जानन्तीति भावः । ते पुनः पाखण्डमतयः सन्तो
न तस्यामिवातिष्ठन्ते किन्तु यथाकर्म यथाकृचि भजेकान्तं नाना-
विधं भेदो वदन्ति कचेर्नियामकं कर्मवैविध्यमित्यभिप्रायेण
यथाकर्मैत्युक्तम् ॥ ६ ॥

यथाप्रकृति सर्वेषां चिन्ता साधः स्रवति हील-
तत्प्रपञ्चयति । धर्ममिति । एके पूर्वमीमांसकाः धर्मं यागदान-
होमादिरूपं भेषःसाधनं वदन्ति इति सम्बन्धः । एवमुक्त-
रत्रापि स्वर्गादिरव भेषस्तत्साधनं धर्म एवेति वदन्तीत्यर्थः ।
अन्ये काव्यालङ्काराविकृतः यशः कीर्तिमेव स्वर्गादिरूपभेद-
साधनं वदन्ति तथाच तत्प्रतिपादिः—

यावत्कीर्तिमेव पुण्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।

तावद्वर्गसदस्याणि स्वर्गलोके मदीयते ॥

इति कामतन्त्रप्रयोगोत्तरस्तु काममेव पुरुषार्थे वदन्ति तदुपा-
यास्तु तैरेवोक्तास्तत एव द्रष्टव्याः । योगिनस्तु सत्यं धर्मं
शर्वं च कैवल्यारूपभेदः साधनं वदन्तीत्यर्थः । अन्ये नीति-
शास्त्रविदः पेश्वयमेव स्वार्थं पुरुषार्थे वदन्ति तदुपाधीस्तु
सामादयस्तैरेवोक्ता इति भावः । लोकायातिकास्तु । त्यागभोजनम्
विममभोजनं वदन्ति —

मरुभीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ऋणं कृत्वा घृते पिबेत् ॥

इत्यादिरूपा हि तेषां परिपाटिरित्यर्थः । केचित्प्रमीमांसानुसारादि-
यद्वादीन् पुरुषार्थोपायान् वदन्ति तत्र प्रतान्येकावश्युपवासादीनि
नियमाः शीचाचमनादयः यमाः शिष्टयनिमनादयः तैर्हि यद्वादि-
प्रयुक्तचित्तशुद्धयुपजातविविधविधकृतशमदमाद्यङ्कतत्त्वमस्या-
दिवाक्यजन्यब्रह्मस्वरूपमित्यन्तर्मापरोक्षज्ञानं निःशेषाविद्या-
निवृत्तिरूपमुक्तिसाधनमित्युक्तम् ॥ १० ॥

एवं वादानां वैचित्र्यमभिधाय विवक्षणादिविवक्षप्रतिज्ञेयाय
स्वामिममतमोक्षाख्यभयन्तत्साधनभूतब्रह्मोपासनयोरितरेष्वप्यव्या-
ख्यत्वापनाय तेषां स्वरूपमाह । आद्यन्तवन्त इति । एतेषां धर्मो-
दीनां लोक्यन्त इति लोकाः फलान्साधन्तवन्तोऽनित्या इत्यर्थः ।
तत्र हेतुः कर्मविनिर्गताः कर्मसम्पादिताः कृष्यादिकर्मफलव-
दिति भावः । बुद्धौदकाः बुद्धौदकाः स्वर्गादिसाधनधर्मो-
दित्ये सांनि पुनर्बुद्धौदकावन्तरित भावः । तमोनिष्ठाः मोहाव-
स्थानाः बुद्धौदकाः भेदयस्तेऽत एव शुचा शोकनार्पिताः संगताः
अनुभवदशायापि पतनमयशङ्कानिमित्तदुःखगर्भा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ भक्तियोगसाध्यं तु मोक्षसुखं मदनुमवात्मकं नियं बुद्धौ-
सम्पन्नं निरवधिं चैवमिष्टं तद्विषयास्तकमनसां बुद्धौ-
ममित्याह । मयीति । हे स्वर्ग्य । मयि नित्यनिरतिशयानन्दैकस्व-
रूपेऽर्पित आत्मा मनो येन तस्यात् एव सर्वतः सर्वेषु वैष-
यिकेषु भुङ्क्षुस्वेषु निरपेक्षस्य पुंसो यन्मया आत्मना निमित्त-
भूतेन सुखं तद्विषयात्मनां कुतः स्यात् आत्मनेत्यनेन विषयवैलक्ष-
ण्यमभिप्रेतम् आत्मा हि निरतिशयप्रतिविषयः सुखात्मक-
ज्ञानं प्रतिविषयभूतस्यैवात्मनः तत्प्रतिहेतुत्वविषययो आत्मनेति
तृतीया निरतिशयानन्दरूपात्मविषयज्ञानस्य विषयवैलक्षण्येन
निरतिशयसुखात्मकस्य विषयारमाद्यत्यक्त्या तदनुभावो-
क्तलोकविपरीताकारत्वलामाश्रित्यत्वसुखोदकत्वसत्त्विष्ठत्वप्रभृती-
नन्दत्वनिरन्तरवर्षापितत्वादयो व्यञ्ज्यन्ते ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र नानामतत्वे मुख्यकारणं किमिति तत्राह । मन्मायेति ।
भजेकान्तं नानाविधं यथाकृचि यथेच्छम् ॥ ६ ॥

एतदेव विशदयति । धर्ममेक इति । त्यागोऽभिमानत्यागः
भोजनं प्रायवादेः ॥ १० ॥

एतत्साधनसाध्यान् लोकानाह । आद्यन्तवन्त इति । एषां
कर्मनिर्मिता लोकास्तेषामाद्यन्तवत्त्वेऽपि यावद्लोकं सुखमस्ति किने
त्याह । बुद्धौदका इति । तमोनिष्ठाः अन्धकारप्रचुराः मज्ज-
क्तिवर्जिते अयो ये मन्यन्ते बुराशयाः तेषामन्ते तमो घोरमनन्तं
प्राप्यते ध्रुवमिति सचनात् मसन्मतनिष्ठानां तमएव बृहस्पत्यु-
क्तत्वेऽपि हरिमक्तिराहित्यात् ग्रहपानन्दत्वे शुचापितत्वं हेतुः ॥ ११ ॥

मगवद्धर्मसाध्यलोकसुखवत्लोकसुखमपि निवृत्तं किं
न स्यादविशेषाद्वाह । मयीति । अहमात्मा प्रापको यस्य तन्महा-
त्मकं मय्यर्पित आत्मा मनो यस्य सत्ये साधुगुणपुण्ये ममा-
त्मास्वभावो यस्य तथेति वा यथाह निर्दोषस्वभावः तथेदमपी-
त्यनयोक्त्याविशेषो दर्शितः इतीतशुभमानस्य तर्कोभावेन दीव-
द्याश्रोत्यानुमत्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

धर्ममिति सार्द्धकर्म ईश्वरामननाजैमिण्यादीनामपि तत्साधनवत्-
कत्वमेवेति भावः । धर्मं स्वधर्मं निष्पन्नैमित्तिकम् एकं निवृत्तकर्म-
निष्ठाः सत्यादिप्रथमद्वैता योगिनश्च केचित्कर्मनिष्ठाः स्वार्थमिति
इष्टानमेवेन साधनं साध्यं बोध्यते उभयोरपि स्वैकार्यमायात्वात्
तत्र कामैश्वर्यलक्षणभोजनानि साध्यानि अन्धानि तु साध-
नानि ॥ १० ॥

अक्रिश्नस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।

मया सन्नुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

एषां मध्ये ये वा कर्मणां वेदविधिना विनिर्मिता लोकाः
सुखदफलानि भवन्ति तेऽप्याद्यन्तवदादिरूपा एव वेदावमुत्तरे
तु नरका एवेति भावः ॥ ११ ॥

आत्मना पूर्णसन्निधानवृत्तज्ञापरमात्मतया परमप्रभुरूपेण
तत्रापि मया सर्वोत्थयरूपगुणादिविशिष्टमद्रूपेण स्फुरतेत्यर्थः
विषयात्मनामिति अद्वैतस्तिपुरुषार्थिनः सर्व एव विषयात्मान
इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीशिनी ।

अनेकान्तं ज्ञानाविधयः ॥ ६ ॥

तदेवाह ॥ धर्ममिति साधनं धर्मं भीमांसकाः तदुक्तं
मांज्ञार्थी न प्रवर्त्तत तत्र काश्चनविशेषोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥

इत्यादि यथाः काव्यावकाशकृतः यथाहुः

भावकीर्तिमनुष्मायां पुराणा लोकेषु गीयते ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकं महीयते इति ॥

कामं वात्स्यायनादयः सत्यं धर्मं शममिति शान्तिशास्त्रकृतः अन्ये
दृष्टार्थवादिनः इण्डनीतिकृतः च प्रसिद्धम् ऐश्वर्यमेव स्वार्थं
वृद्धन्ति अतः सामाद्युपाया एव श्रेयःसाधनमिति तेषां मतं
तथैव त्यागं भोजनं च लोकायतिकाः यज्ञादिकं वैदिकाः
नियमान् यमान् तपोव्रतादिनिष्ठाः ॥ १० ॥

एषां लोकाः एतैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठाः मोहा-
वसानाः ॥ ११ ॥

तस्माद्वकावेव वेदेष तात्पर्यं सैव सर्वभेदेति निश्चय्यं तथैव
मां प्राप्नोतीत्याहामयोर्यादिना उद्धव प्रश्न पश्यन्तेन अन्येनाप्रमा-
रूपगुणासमुद्देण आत्मना प्रेमास्पर्देन हेतुना विषयेषु मायिका-
वस्तुषु शमदमज्ञानाद्विषय मनां येषां तेषां ज्ञानादीनामपि
सारिवकत्वेन मायिकत्वात् न च तत्प्राप्यं ब्रह्मैवेत्यपि वाच्यम् ।

किं वा योगेन सांख्येन न्यासस्त्राध्याययोरपि ।

किंवा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिरिति ॥

नारदोक्तः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मिथुनया मदीयया मायया मोहिता मदात्मकधर्मदर्शनाद्वि-
कृता धीर्येषां ततः पञ्चानैकान्तं नैकस्मिन् मय्यन्तःपश्यन्तः
सत्यं तन्मम सत्त्वगुणस्य भयो वदन्ति ॥ ६ ॥

तदेव प्रपञ्चयति । धर्ममिति साधनं । एके भीमांसकाः धर्मं
कर्म अन्ये काव्यावकाशकृतः यथाः कीर्तिम् अन्ये वात्स्यायना-

दयः कामम् अन्ये योगिनः सत्यं धर्मं समं अन्ये नीति-
कुशलाः ऐश्वर्यं स्वार्थं पुरुषार्थम् अन्ये लोकायतिकाः त्यागं
भोजनं च श्रेयो वदन्ति केचित्तु यज्ञं देवताविशेषपूजनं केचि-
त्तपः केचिद्दानं केचिद्भगानि केचिन्नियमान् केचित् यमानिति
स्वस्वानुरूपं श्रेयो वदन्ति ॥ १० ॥

एतेषां धर्मादिश्रेयोवादिनां कर्मविनिर्मिताः स्वस्वधर्माद्यनु-
ष्ठाननिर्मिताः दुःखोदकाः दुःखावसाना यतः तमसि प्रधाने निष्ठा
समाप्तिर्येषामनित्या इत्यर्थः । भोगकाव्येऽपि क्षुद्रानन्दाः तथात्वेऽपि
शुचार्पिताः शोकेन व्याप्ताः ॥ ११ ॥

तेषां मोक्षानर्हत्वं ज्ञानवैराग्यमक्तिमतस्तु परमानन्दभावत्व-
माह । मयोति यावत्समाप्ति । सत्ततः प्राकृतपदार्थप्राप्तिप्रयत्नत-
त्फलभोगादितः निरपेक्षस्य मयि परमात्मनि अर्पितः आत्मा
सर्वज्ञः श्रीकृष्णो मम मुक्तिव इति बुद्धिर्भूत तस्य मया
आत्मना निखिलाभिज्ञेन यत्सुखं मोक्षाख्यं तद्विषयेषु अनात्मसु
आत्मा मनो येषां तेषां धर्मादिपराणां कृतः स्यात् जीवाः
अल्पज्ञाः तत्र यो मद्भक्तस्तस्याहं सर्वज्ञः परमसुखदः इत्येषां
महिमुखाणां मत्सम्बन्धवर्जितधर्मादिकारिणां कृतोऽपि न परमं
सुखं कर्तव्यामङ्गत्वविषयवश्यत्वादिनाऽसमर्थत्वात् धर्मादीनां
जडत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे पुरुषर्षभ ! उद्धवजी हमारी भाषा से जिनकी बुद्धि
मोहित है वे पुरुष जिनकी जैसी दृष्टी है जैसे जिनके
कर्म हैं तैसे अनेक प्रकार के साधनों को कहते हैं ॥ ६ ॥

कोई कर्मकांड को साधन कहते हैं कोई यश को कोई
काम को कोई शम धम सख को कोई ऐश्वर्य को ही कोई
शरीर पोषण भोजन ही को पुरुषार्थ बताते हैं कोई यज्ञ
को तपकी दानको कोई व्रत नियम यम इनको कदापि का
साधन कहते हैं ॥ १० ॥

इन सबों में जिनके कर्मकांड से स्वर्गादि जो लोक
मिलते हैं वे कर्मार्जित होने से उत्पत्तिनाश वाले हैं और
दुःख फल देने वाले तमोगुण वाले थोड़े सुख वाले शोक
से युक्त वे लोक हैं ॥ ११ ॥

हे सख्य ! उद्धवजी जो पुरुष सब तरफ से निरपेक्ष है
और मेरे मैं आत्मा के अर्पण करने वाला है उसको मेरे
मैं आत्माके अर्पण करने वाला है उसको मेरे अन्तर्यामी
के अनुभव करने से जो सुख होता है सो विषयी पुरुषों
को कहां से होगा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च अन्येषां तत्तल्लोकादिपरिच्छिन्नं सुखं भक्तस्य तु
परिपूर्णमित्याह । अक्रिश्नस्योति ॥ १३ ॥

न पारमेश्वरं न महेन्द्रविष्णुं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मर्यापितात्मेच्छति मद्दिनान्यत् ॥ १४ ॥

न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः ।

न च सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवाऽऽत्मा च यथा भवान् ॥ १५ ॥

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ।

अनुब्रजाभ्यहं नित्यं पूयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥ १६ ॥

भीमरसाभिकृतसाधारणदीपिका ।

परिपूर्णतामेवाऽऽह ॥ न पारमेश्वरमिति । रसाधिपत्यं पाताला-
दिस्त्रास्यम् अपुनर्भवं मोक्षमपि मद्दिना मां हिस्वाऽन्यत्रेच्छति
अहमेव तस्य प्रेष्टु इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ममापि च पञ्च प्रेष्टु इत्याह । न तथेति द्वाभ्याम् । आत्म-
योनिर्ब्रह्मा पुत्रोऽपि शङ्करो मत्स्वरूपभूतोऽपि सङ्कर्षणो
भ्राताऽपि श्रीर्भार्याऽपि आत्मा भूर्तिरपि यथा भक्त इति भक्तव्ये
अतिदृष्टेयाऽऽह । भवानिति ॥ १५ ॥

पूयेय मदन्तर्वीतिब्रह्माण्डानि पवित्रीकुर्वामिति भावेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमभ्रातृवत्तमस्योस्माभिविचिन्ता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

अन्विषां चमोद्यन्नुद्यातृणां तत्तलोकादि इन्द्रवरुणलोकादि
आदिना यशुपत्रादिपरिग्रहः । परिच्छिन्नं परिमितमनित्यं च ।
परिपूर्णं देशकालापरिच्छिन्नम् । अकिञ्चनस्य भगवद्भक्ति-
हेतवेत्येकसर्वपरिग्रहस्य । शान्तस्य भगवन्निष्ठबुद्धिबिशि-
ष्टस्य ॥ शमो मन्निष्ठता बुद्धेरित्युक्तः । समचेतसः स्वर्गाप-
गादौ तुल्यादृष्टेः सुखमयाः भगवदनुसन्धमयसुखैकव्यापताः
सर्वत्र तत्पूतः सर्वभूतेषु यः परमेश्वरगवद्भावमात्मन
इत्याहः ॥ १३ ॥

परिपूर्णतां भक्तसुखस्याऽपरिच्छिन्नत्वं सार्वभौमं भीमि-
यताकीनामिव महाराज्यम् अमर्यं वाशब्द इति मोक्षसुखस्या-
प्यपरिपूर्णत्वं व्यञ्जितम् । अत्र पारमेश्वराविचिन्तुष्वयस्योत्तरोत्तर-
न्यूनकमः । एवञ्च यदि पारमेश्वरं नेच्छति तदा कुतो महेन्द्र-
विष्णुमिच्छामित्याद्युत्तरोत्तरैकमुत्थमपि क्षेत्रं योगसिद्ध्यादिद्वयस्य तु
पूर्वन्यूनत्वमिति ॥ १४ ॥

स एव शुद्धभक्त एव भक्त पुत्रोऽपीत्यादि उपाख्ययात्म-
योऽन्यादीनां परमभक्तत्वेऽपि पुत्रादिनैवाऽप्रियतमत्वोक्तिरिति
भक्तत्वाद्येनैव प्रियतमत्वमप्युपेतम् ॥ १५ ॥

ज्ञानिनं गौरवविशेषप्राप्तत्वेन ज्ञानिभक्ताविशेषम् । निरपेक्षं
निष्कामम् अतएव ज्ञानं चोत्तरहितम् अतएव निर्वैरं मात्सर्ग्यदि-
रहितम् । किञ्च समं सर्वत्र भगवद्दृष्ट्या देयोपादेयबुद्धिरहितं
मुनिं श्रीनारदादिमनुब्रजामि सदा पवित्रस्यात्मनः पवित्रा-

सम्भवात् ज्ञान्तःस्थितब्रह्माण्डप्रवित्रीकरणमेवोपलब्धेयात्मनः
पवित्रीकरणमिति भावेनाभिप्रायेण पूयेत्युक्तम् ॥ १६ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मया सन्तुष्टमनसो मत्तः प्रकृष्टप्राप्त्यन्तराभावात्सन्तोषमयाः
सर्वा दिशः ॥ १३ ॥

सन्तोषमेव विबुधोति । न पारमेश्वरमिति । रसाधिपत्यं पात-
लैश्वर्यम् ॥ १४—१५ ॥

पूयेत्यतिवादः पादपेयमिति शार्ङ्गः ॥ १६ ॥

भीमभ्रातृवत्तमस्योस्माभिविचिन्ता

तदेवं मोक्षाख्यपुरुषार्थस्य तत्साधनभूतमक्तियोगस्य च
निरतिशयसुखरूपस्य प्रमोदितलोकेऽप्यो निरतिशयस्वख्या-
पतासारतयव्यामेन तस्यैव उत्कृष्टत्वावगमादेकमुत्थरूपम् ।
स्थापितः अथ किं भक्तव्यं फलभूतमोक्षसुखस्य निरतिशयत्व-
मित्याभिप्रेत्य तत्साधनभूतमक्तियोगस्य स्वस्वरूपरूपगुणानुस्मृ-
त्यात्मकस्य निरतिशयसुखरूपतामाह । अकिञ्चनस्येत्यादिना ।
मया निरतिशयानन्दरूपेण विषयभूतेन च मया सन्तुष्टं मनो
यस्य तस्यात एव समचेतसस्त्वैव प्रज्ञावैकचेतसः निरन्तरं
व्यवसासकचित्तत्वादिति भावः । अत एवाकिञ्चनस्याभिलषणी-
यात्तराहितस्य तत्र हेतुर्दोस्तस्य जितवाह्यकरणस्य शान्तस्य
जितान्तःकरणस्य सर्वा दिशः सुखमयाः सुखप्रचुराः दिग्गमद्वयं
कालावस्थयोत्पुपलक्ष्यम् ॥ १३ ॥

सन्तोषमेव विबुधोति । न पारमेश्वरमिति । प्रयेवार्पितं आत्मा
मनो येन सः मत्तं मनो विनाशयत्पारमेश्वरादिकमपि नेच्छति पारमे-
ष्ट्यं ब्रह्माधिपत्यं महेन्द्रविष्णुमयं इन्द्रस्यानं सार्वभौमं करुणभू-
मण्डलाधिपत्यं रसाधिपत्यं पातालैश्वर्यं योगसिद्धयोऽग्निमाह्वयः
किं बहुना अपुनर्भवं मोक्षमपि नेच्छति पारमेश्वरादिभ्यः सर्व-
त्रोऽप्यहमेव मर्यापितात्मनो निरतिशयप्रीतिविषय इति सः
मदन्यसुखत्वात्नेच्छतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

न केवलमहमेव तस्य निरतिशयप्रियः किन्तु सोऽपि मम तथै-
वेत्याह । न तथेति । भवानिति ज्ञानिमात्रोपलक्षणां यथा भवान्मम
प्रियतमः तथा आत्मा जीवमूर्तिः आत्मयोनिप्रभृतयो न प्रियतमाः

श्रीमद्वीररायवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुत्रपौत्रप्राप्त्यामीशरीरवदिकृपा अपि सन्नेन "प्रियो हि
स्त्रातिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय" इति गीतावचनार्थ उक्तः
यद्यप्यात्मयोऽस्यादीनामपि ज्ञानित्वाच्चिरंतिशयप्रियत्वाच्च तथा मे
प्रियतम इत्यसङ्गतं तथापि तेषामपि यदि ममि मक्तिर्न स्यात्
तदा प्रिया इत्यर्थपर्यवसानेन तथोक्तमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

प्रेमातिशयपारवश्यप्रयुक्तमात्मनो वृत्तिमाह । निरपेक्षमिति
महतिरिक्तविषयनिरपेक्षं मुनिं मत्स्वरूपगुणादिमन्तनैकशीलमत
एव समदर्शनं सर्वत्र मद्भावयुक्तचेतसमत एव निर्वैरं कापि
वैररहितमहं निष्कमनुग्रजामि अनुग्रजनस्य प्रयोजनमाह ।
पूर्वतस्त्वद्विरेणुमिरिति । तदीक्षितं तत्पृष्ठं च सर्वमपि वस्तुमह-
द्विरेणुमिः पूतं मधेदिति बुद्ध्या तमनुगच्छामीत्यर्थः । पूयेयेत्युत्त-
मपुरुषपाठं मन्तव्यंतिब्रह्मायडमपि पवित्रीकुर्यामिति भावेनेति
तन्माहात्म्यातिशयस्तुतिः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जलीयैकतपस्करनाथली ।

एवंविधस्य मदीपितात्मनो न केवलममुत्र सुखित्वम् इहापि
सुखित्वं स्यादित्याह । अकिञ्चनस्येति । अकिञ्चनस्येवैव एक-
कोऽपि सुखित्वे हेतुः किमुत समुदिता इति भावेनोक्तं सर्वोः
सुखमयो इति ॥ १७ ॥

त्वय्यर्पितात्मनोऽपि पारमेष्ठ्याद्याकाङ्क्षायां तत्पदानां दुःख
मिहसुखरूपत्वात्सर्वत्र सुखित्वं कथमित्याशङ्क्याह । न पार-
मेष्ठ्यमिति । मय्यर्पितात्मा मामिव सुखमिच्छति सदन्यतिक्रमपि-
नेच्छतीति यतस्तस्मात्तस्य निराकाङ्क्षत्वेन सर्वत्र सुखमेवेति
भावः ॥ १८ ॥

अत्र मकेषु प्रीतिविशेषोऽस्तीति दर्शयितुं मक्तेः कर्तव्यत्वं
च निदर्शयामि उद्धवमतिस्तौति । न तथेति । अनेन मनुष्पादि-
मकेषु मित्राक्षप्रदानवरकृपानिमित्तप्रीतिवैकल्यादिषु प्रियापुत्रा-
दिप्रीतिवत्सावैकाधिक्यान्तरा प्रीतिरस्तीति सूचितम्—

कृपानिमित्ता या प्रीतिर्नीचमकेषु साधिका ।

आन्तरैव तु या प्रीतिः सा तूष्णेषु यथाक्रमम् ॥

यथा काश्चित्स्वमात्मानं प्रियां पुत्रमयापि वा ।

प्रतिष्ठा च कृपायुक्तो मित्रवैजं कदापि । कदाचिदेव न पुनः
स्वात्मादेः सार्वकालिकम् । योगक्षेमवद्वत्त्वं च निष्कं स्वात्मादिषु
स्फुटम् । एवमेव परेशस्य मकेषु शिष्य*जादिषु इति वचनात्—

याद्वेष्ट्यस्तु सर्वेऽप्य उद्धवो भगवत्प्रियः ।

उद्धवाच्च प्रियतमः प्रद्युम्नस्तु महारथः ॥

तस्मादपि प्रियतमो रामः कृष्णस्य सर्वदा ॥

नैव तस्मात्प्रियतमो विनैवैकं चतुर्मुखम् ।

सर्वेऽप्योऽपि प्रियतमा हरेः श्रीदेव वल्लभा ॥

नैव तस्याः प्रियतमो घना स्वात्मानमेव विलयतोऽपि ।

सर्वेषाद्वेष्ट्यो विनिष्टमक्त उद्धव इति प्रकटनाय विशिष्य
स्तुत उद्धव इति भावः ॥ १९ ॥

* श्रीश्च अजस्र भियजौ तो आदी येषां ते शिष्यादयः तेषु
प्रयोगस्य साधुत्वं तु व्याख्यानान्तरे दर्शितम् ।

[९३]

ननु प्रतीतार्थं परित्यज्यान्वार्थविशेषकरणेन को हेतुरित्याश-
ङ्क्यातिदेशो हेतुविति भावेनाह । निरपेक्षमिति । स्वाङ्घ्रिगुणमिह
पूयेय शोधयामीत्यनुग्रजामि अनुगच्छ ॥ मम पादधूलयो
वायुना पुरतो गच्छन्ति मक्ते निपतन्त्योऽतितरां शोधयन्तीदं सज-
वभूमिषाद्विक्रमे सिद्धं भवतीति ततः पूयेय शुद्धो भवतीति
न युक्तः यत्सैवया माहात्म्यमाप्तः स हरिस्तदनु-
गमनेन तत्प्राप्तेरनुसम्पर्कः शुद्धो भवतीति न युज्यते सद्वा-
पस्य शुद्धिप्रायेणं हर्षं निर्दोषस्य न घटत इत्युक्तं पदार्थः—

अनुगच्छति विष्णुस्तु स्वमक्तं तस्य शुद्धये ।

तस्याङ्घ्रिगुणमिहोतनीतेरग्रेसरः शुचिः ॥

अमृतो गमने विष्णोः पादस्पर्ष्टं रजो भवेत् ।

अतः स्वमक्तं पूयेयत्यनुग्रजजि केशवः ॥

इति वचनात् अनेन निष्कामत्वाद्विगुणसम्पन्नत्वेन सेवमानेषु
मकेषु त्वय्यतिशयिता प्रीतिरस्तीत्युक्तं भवति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसूचनम् ॥

आनुसवसुखमाहात्म्यमेव दर्शयति । अकिञ्चनस्येति द्वाङ्ग्याम् ॥ १३ ॥

साध्वैभौम श्रीप्रियजन्तादीनामिव माहात्म्यम् अत्यर्थं वाचस्प-
दिति मोक्षसुखस्याप्यपरिपूर्णात्वं दर्शितं पारमेष्ठ्यादिवत्तुष्ट-
स्यानुक्रमस्यार्थोऽर्थोविषयस्य न्यूनत्वविषयस्य च तत्तत्तत्तत्तत्तत्
कैमुल्यमपि योगसिद्ध्यादिद्वयं तु साध्वैभौममिति पञ्चादित्यस्त-
मपुनर्मवस्तुत्तराष्ट्रयम् ॥ १४ ॥

अत्रात्मयोनित्वेन पुत्रत्वं शङ्करत्वेन सुखकरत्वसूचनया
साहचर्यं सङ्गुणत्वेन गर्भसङ्कर्षणसूचनया सातृत्वं भीमनाभ-
यविशेषसूचनया भार्यात्वं व्यस्यते आत्मा श्रीमूर्तिरपि ततश्च पुत्र-
त्वादिना न ते प्रियतमाः किन्तु मत्स्यैव अतो मत्स्याजिक्रपात् यथा
भवान् प्रियतमस्तथा न ते इत्यर्थः इति मक्तानां प्रियतमत्वे निव-
र्तनम् ॥ १५ ॥

तदेव प्रेमविशेषप्राप्तत्वेन तादृशं मक्तं स्तुत्वा गौरववि-
शेषप्राप्तत्वेन मक्तविशेषं स्तौति । निरपेक्षं निष्काममक्तम् अतः
क्षोभरहितं मात्सर्यवोदिरहितम् अन्यत्र हेयोपादेयभावनारहितं च
मुनिं श्रीनास्त्वाद्विमुग्रजामि यतस्तादृशनिष्कपटमक्तिमयसाधुत्व-
दर्शनेन ममापि मक्तिविशेषो जायते कथं गोपनीय इत्याह । पूये-
येति । तद्गत्यनिष्कटिदोषात् पवित्रितः स्यामिति भावेन-
त्यर्थः ॥ १६—१७ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मक्तस्य सुखं सुखस्यानुभावं च विवृणोति । अकिञ्चनस्येति
द्वाङ्ग्याम् । मया ध्यानमाप्तेनैवालोकिकशब्दस्पर्शरूपरसगन्धस्पर्श-
कृपादिमहामाधुर्यैवता संतुष्टानि मनःप्रभृति सर्वेन्द्रियाणि यस्य तस्य
सर्वं इति सच यादिशो याति सा एव सुखसदयः यथा ग्रन्थिनि-
वृत्तानश्चरमहाजनो मनुष्यो यं देवं याति तत्रैव तस्य योगैवत्यर्थः
सुखानीत्यर्थः । अतएवाकिञ्चनस्य मत्स्यैव संपूर्णानश्चरमहाजन-
प्राप्त्यैव किञ्चनशब्दवाक्यपरिमितनश्चरमाकृतजननविमोहया-
विमुखस्य बाह्याश्वन्तरीयवषयेष्विन्द्रियाणां स्वयमशौचकवेनैव
निवृत्तेः दान्तस्य शान्तस्य यमो मन्त्रिभूता बुद्धिरित्यभिप्रायैकमेव ।

निष्किञ्चना मय्यनुरक्तचेतसः शान्ता महान्तोऽखिलजीववत्सलाः ।

कामैरनालब्धधिया जुषन्ति यत्तन्नैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ॥ १७ ॥

बाध्यमानोऽपि मदभक्ता विषयैरजितेन्द्रियः ।

(१) प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ॥ १८ ॥

यथाऽग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येषांसि भस्मसात् ।

तथा मद्बिषया भक्तिरुद्धवैर्नांसि कृत्स्नशः ॥ १९ ॥

न साधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म उद्धव ! ।

न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोजिता ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुवाचकधर्मिकृतसारार्थकथिनी ।

निष्ठुबुद्धेः सत एव समचेतसः स्वर्गारुषर्गनरकेष्वपि तुल्याय-
कश्चिनः ॥ १३ ॥

तस्य किञ्चनशब्दवाच्यपदार्थेषु स्पृहासहित्यमाह । नेति ।
कारमेष्टुयं ब्रह्मणश्च सपुनर्मव सायुज्यसुखं च । मर्यापिनामैति ।
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति मत्कृतनियमाहमपि
तस्मिन्नापितारमा भवामीत्यतएव मांविनेति अहमेव तस्य सर्व-
त्रियप्राप्ततावा सदैव वक्तुं एव नहि निरन्तरविरक्त्यामृततरसास्वादिने
जनाय मृत्तिका गोचर इति भावः ॥ १४ ॥

सच्च भक्तस्त्व कीदृक् प्रिय इत्यत आह । न तथेति । आत्मयो-
निर्ब्रह्मा पुत्रोऽपि शत्रुश्च । मत्स्वरूपभूतोऽपि सद्गुणेशो भ्रातापि
श्रीभार्यापि आत्मा मूर्तिरपि यथा भक्त इति वक्तव्ये सति-
हर्षणाह भवानिति श्रीस्वामिचरणाः अत्र ब्रह्मादीनां भक्तत्वेऽपि
तेषु भक्तत्वाद्यादपि पुत्रस्वाद्यथा अधिकारवन्तते सतः प्राप्तात्पेन
व्यपश्ये ॥ भवन्तीति न्यायेन ते पुत्रादित्वेनैव व्यपक्षिष्यन्ते नतु
भक्तत्वेन नन्द्यशब्दादिषु तु महप्रिमवत्वात् पितृत्वाद्यशेष्योऽपि
भक्तत्वलक्षणोऽशोऽधिकतर इति तेषु भक्तत्वमेवेति ते कृष्णस्वा-
दिप्रितमा एव यदुक्तं द्वायस्तद्विदां लोके आत्मनो भक्तवद्व्य-
तामिति तेषां भक्तशब्दवाच्यत्वं स्वातिवशीकारकत्वं च नेमं
विरिञ्च्यो न मत्रो न क्षीरप्यङ्गसंश्रया प्रसादं लेमिरे गोपीति सर्वो-
त्कण्ठं सदा एतादृशभक्तेश्वपि मध्ये भवान् यथा मे प्रियतम-
स्तथा मन्मुखादेव शृण्वित्याह ॥ न तथेति । तेन सर्वभक्तेषु मध्ये
चक्रवः अष्टस्तस्मादपि गोप्यः अष्टास्तेनापि तासां चरणाध्वनि-
प्रायेणादिति वैष्णवसिद्धान्तः ॥ १५ ॥

किं बहुना भक्तो यथा सदा मामनुचरति तथा अहमपि भक्तः
परोक्षः सन् भक्तमनुचरामि मगवान् भक्तभक्तिमानिति मदीय-
शुकांकेरित्याह । निरपेक्षमिति । मुनिं मद्रूपगुणालीपारिकसादि-
मननपरं पूज्यं मद्रूपतर्वचिब्रह्माण्डानि पवित्रीकुर्यामिति भावनये-
त्यर्थ इति स्वामिचरणाः तद्भक्त्यभिष्कृतिबोधात् पवित्रितः
स्यामिति भावेनेत्यर्थ इति सदर्भः वस्तुतस्तु भक्तचरणाध्वलिप्रद्वयं
विना भक्तिर्न स्यात् भक्त्या विना मन्माधुर्यपरसानुभवो न स्या-
दिति मयैव मर्यादा कथापिता सतोऽहमपि भक्त इव भक्त्या पूर्ण-
मन्माधुर्यपरसानुभवो भक्त्यमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धार्थप्रदीपः ।

किञ्चाभिमलोकेऽपि मज्जानभक्तियुक्तस्य संसारद्विरक्तस्य
पुंस एव सर्वत्र सुखमित्याह । अकिञ्चनस्येति ॥ १३ ॥

अपुनर्मव मौलमपि नेच्छति मन्विना प्रपद्यते नेच्छतीति
किमुत वक्तव्यम् ॥ १४ ॥

समापि मलादृशाः मज्जानभक्तियुक्ता एषातिमिया इत्याह ।
नेति ब्राह्मणम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥

पूजयेति । स्वगतब्रह्माण्डानि पवित्रीकुर्यामिति भावनय-
जामि एतावत्प्रयोजनसिद्धिस्तत्वेकदैवानुभजनैनापि भवति अहन्तु
निस्त्रमनुभजामि सर्वथा स्वभक्तवत्सोऽस्मीत्याशयः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जो निष्किञ्चन है बाहिर भीतर की दोनों इन्द्रियों का
जीत ने वाला है समबुद्धि वाला है मेरेही से जिसका मन
सन्तुष्ट है तिस पुरुष के तो सब दिशा : सदा काबल सुख
रूप ही है ॥ १३ ॥

जिन्हने मेरे विषे मन अपेण कर रखा है वह तो मेरे
विना ब्रह्म लोक इद्र लोक सावैमौय राज्य पाताल राज्य
योगों की सिद्धि भयवा मोक्ष भी अन्य किसी पदार्थ को
नहीं चाहता है ॥ १४ ॥

मेरे को जैसे तुम भक्त प्रिय हो तैसे न ब्रह्मा हैं न शिव
हैं न ब्रह्मदेवजी हैं न लक्ष्मी है न अपना आत्मा भी है ॥ १५ ॥

जो निरपेक्ष है शान्त है मुनि है निर्धर धर रहित है
सम दृष्टि वाला है उसके चरण रेणु से पवित्र होने की
इच्छा से मैं उस भक्त के पीछे पीछे चलता रहता हूँ ॥ १६ ॥

श्रीपरस्वामिकृतसारार्थदीपिका ।

किञ्च मज्जकानां सुखमेतावदेवभूतमिति वा को वक्तुं
समर्थो यत्तत्तत्स्वसंवेद्य निरुपममित्याह । निष्किञ्चना इति ।
महान्तो निरभिमानाः भनालब्धधियोऽस्पृहचिन्ताः निष्किञ्च-
नस्वादीनां यथेष्ट हेतुहेतुमद्भावः एवभूता मम मदीया वस्तुस्त

(१) प्रपद्यते वापि भक्त्या इति वि० पाठः ।

भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयाऽऽत्मा प्रियः सताम् ।

भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा (१) श्रद्धाकानपि सम्भवात् ॥ २१ ॥

धर्मः सत्यदयोपतौ विद्या वा तपसान्विता ।

मदभक्त्याऽऽप्रेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हि ॥ २२ ॥

कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।

विनानन्दाश्रुकलया शुष्यद्भक्त्या विनाऽऽशयः ॥ २३ ॥

वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ।

विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्रक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥ २४ ॥

श्रीचरित्रमिदं कृतमाचार्यदीपिका ।

जुषन्ति सैवन्ते नत्सुखे न एव चिदुल्लसन्ते नाप्ये कुतः नैर-
पेक्षं नास्त्यपेक्षणीयं येषां ते निरपेक्षयास्तैरेव लभ्यं नतु
मोक्षोपेक्षणीयत्वं । यद्वा एवम्भूताः सन्तो न मम मासित्यपः
जुषन्ति प्रीणन्ति त एव यथैरपेक्षं सुखं तद्विमुक्तोऽस्य इत्य-
न्वयः ॥ १७ ॥

अपिच मास्तां तावदुत्तमभक्तकथा एतः प्राकृतोऽपि भक्तः
कृतार्थ एवेत्याह । वाच्यमान इति आश्रयम् ॥ विषयेराक्षय-
माश्रोऽपि प्रगल्भया समर्थया ॥ १८ ॥

पाकाद्यर्थं प्रज्जालितोऽग्निर्गन्धं काष्ठानि मरुमीकरोति मया रागा-
दिनापि कथाश्चिन्मद्विषया सती भक्तिः समस्तपापानीति भग-
वानपि स्वभक्तिमहिमाश्रयेण सम्बोधयति महो उच्चैर्विस्मयं
शृण्वति ॥ १९ ॥

अत एवम्भूते श्रेयो नाप्यदस्तीत्याह । न साधयतीति
ज्ञापयाम् ॥ २० ॥

श्रद्धया या भक्तिस्तया सम्भवाज्जातिदोषादप्युच्यते ॥ २१ ॥

भक्त्यभावेऽप्यतसाधनं व्यर्थमित्याह ज्ञापयाम् । धर्म इति ॥ २२ ॥
रोमहर्षादिकं विना कथं भक्तिर्गम्यते भक्त्या विना च
कथमाशयः शुच्येति ॥ २३ ॥

किञ्च भक्तिः स्वाश्रये शोधयतीति किञ्चकथं यतो
गद्गदागादिलक्षणाभक्तियुक्तो लोक सर्व पुनातीत्याह ।
वागिति ॥ २४ ॥

श्रीराधारमण्यकामगोष्ठाभिधिरचिता
दीपिकादीपिनी दिग्दर्शनी ।

एतावत् एतत्पारिमाण्यकम् । एवम्भूतमेवजातीयम् ।
तत् सुखं स्वसम्बन्धं स्वन भक्तेनैवानुभवनीयम् । मध्यनुरक्तचे-
तस्य इत्यनेनैव मवीयत्वमागतं पुनर्ममैवभक्तिकमतो यद्वेति ।
प्रीणयन्ति प्रससीकुर्वन्ति ॥ १७ ॥

एतौ हेतौ प्राकृतोऽपि प्रकृतिः प्राग्भूतः आरब्धभक्तिरि-

त्ययः । समर्थया समर्थप्रभावया । भक्त्या श्रद्धया भक्तिमा-
त्रातिभक्त्या । प्राय इत्यनेन स्वापराधो व्यावर्त्यते । नाभि-
भूयत इति तद्वाक्याय भगवति स्वादेवस्पर्शौ ॥ १८ ॥

रागादिनेति आदिना क्रोधलोमादिपरिग्रहः । भक्तिः अवे-
गादिलक्षणा समस्तपापानि प्रारब्धपर्यन्तानि भक्तप्रारब्धविवर्त्स-
इत्याद्यभिन्यायकितेत्युक्तेः ॥ १९ ॥

अतो भक्तेराश्रयमहिमत्वात् एवम्भूतं भक्तिसहस्रम् । अन्य-
ल्लेखः साधनं नास्ति । तत्साधनार्थं प्रयुक्तोऽपि योगादिस्तथा
मां न साधयति पराय नोमुखं करोति यथोक्तिता भक्तिः
साधनार्थिका ॥ २० ॥

श्रद्धया विद्वसेन या भक्तिस्तया केवलया शुद्धया
भक्त्या त्वहमेव ग्राह्यः प्रेमहारा वशीकार्यः सैव मन्निष्ठा मयि
दाढर्यं गता सती ॥ २१ ॥

विद्या ज्ञानम् । तपसा चित्तैकाग्र्येण । मद्रक्त्या
मदप्रीतिवत्त्वयार्थं अपते रहितम् आत्मानं चित्तं सम्पक्कं
प्रपुनाति उक्तपारमेष्ठ्याद्यपुनर्भवपर्यन्तसर्वपापनातो न बोध-
यति ॥ २२ ॥

रोमहर्षादिकम् अष्टभारिवकाविकारं भक्त्यनुभावरूपं विना
तत्कारणाभूता भावभक्तिः कथं ज्ञायेत । शुद्धयेत साधयौ
द्विवासनातः पवित्रः स्यात् ॥ २३ ॥

स्वाभयं तादृशभक्तिमस्तं जनम् ॥ २४ ॥

श्रीसुवर्धनसूरिकृतशुकपद्योपम् ।

मम सुखं न विदुः मद्घनीनमोक्षसुखमपि न गणयन्ति नाद्रियन्ते
इत्ययं ॥ १७—२४ ॥

श्रीमद्गीतराववाचायैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अपुनर्मममपि नेच्छनीत्यक्तं तत्रानादर एव कारणमित्यभि-
प्रेत्याह । निष्कञ्चना इति । निष्कञ्चना मन्त्रशक्तिरिक्तमित्यप्युच्यते-
न्तरङ्गिताः तत्र हेतुर्मध्येवानुरक्तं चेतोयेषां ते तत्र हेतुः शान्तः

(१) सकाममपि इति विज्ञ० पाठः

श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जितान्तःकरणाः अस्त्रिषु जीवेषु महात्मकत्वभावेन वस्तुतः
दयालवः महान्तः साधवः कामैरनालब्धाऽस्पृष्टा धीमतां
ते तथाभूताः सन्तो यन्मम मदनुभवजं सुखं जुषन्तेऽनुभ-
वन्ति नैरपेक्ष्यं निरपेक्षाः निष्कामास्तैलक्ष्यं मोक्षसुखं नैरपेक्ष्यं
तदपि तत्र विदुः तत्त्वमं न विदुः प्रतो नैरपेक्ष्यं नाद्रियन्ते
इति भावः ॥ १७ ॥

अस्त्वैवविधं सुखमेवविधानां यः पुनरुपक्रान्तस्त्वन्नक्तियो-
गोऽविजितेन्द्रियश्च स किं विषयामिभूतः संसरेदेवेत्यत्राह । बाध्य-
मानोऽपीति । मद्भक्तः प्रारब्धमद्भक्तियोगः प्रायः प्रगल्भयाऽहर-
हरेष्वमानया मत्तया हेतुभूतया विषयैर्नामिभूयते मद्भक्तिरहरह-
रेष्वमाना विषयविस्मृतिं करोतीति भावः ॥ १८ ॥

—ननु सा प्रगल्भा चेत् विषयामिभवामिभावका स्यात्
तत्प्रागल्भ्यप्रतिबन्धके पापे सति कथं सा प्रगल्भा स्यादि-
त्यत आह । यथेति ॥ यथाव्योऽप्यग्निस्तावत्काष्ठेषु निहितः
क्रमेण सुसमिद्धाजिरेवांसि दारुणि मरुमसात्कुरुते तथा
मद्भिषया भक्तिरपि हे उद्भव ! तावदुपक्रान्ताहरहरेष्वसाहितोत्-
कृषां कात्स्न्येनैनांसि पापानि स्वप्रागल्भ्यप्रतिबन्धकानि च
नाशयतीत्यर्थः । यद्यपि भर्मेण पापमपनुदतीति भर्मेत्येव
भक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकापनोदकत्वं श्रुते तथापि प्रारब्धभक्तियोगसह-
चरितस्यैव भर्मेण तदपनोदकत्वमिति भगवदाशयः ॥ १९ ॥

अनुव्रजाम्यहं नित्यमिति निरतिशयप्रीतिरूपात्मविषयभक्तियो-
गस्यैवात्मवशीकारकारणत्वे सूचितं तत्स्फुटमेवाह । न
साधयतीति । ऊर्जिता एषिता मम भक्तिषया मां साधयति
वशीकरोति तथा योगादिना साधयति ॥ २० ॥

न केवलं मद्भक्तिमद्भगीकारमात्रहेतुरपि तु यथावस्थित-
मस्वरूपस्वभावविज्ञानहेतुरपीत्याह । मत्त्येति । यथावस्थित-
स्वरूपस्वभावोऽहं शुद्धया निष्कामया एकया एकरूपयाऽविच्छिन्न-
येति यावत् आह्वः प्रहीतुं शक्यः मत्तया त्वनन्धया शक्यः अह-
मेवं विधोऽर्जुन ज्ञातुमिति वचनार्थ उक्तः तत्र हेतुत्वेनात्मानं
विशिनष्टि । सतां प्रिय इति । सतां भक्तानामहं प्रियः निरति-
शयप्रीत्यात्मभक्तियोगः प्रतोऽहमपि सद्भिः प्रियैर्मत्तया आह्वो
मविषमिति भावः । प्रियत्वे हेतुत्वेनेति आत्मा हि निरतिशयप्रिय
इति भावः । पूयेत्येवमिहिरिष्यमिति भक्तियोगस्य नितरां
पावनकरत्वं सूचितं तदुपपादयति । भक्तिरिति । भक्तिषया
भक्तिः श्वपाकानपि सम्मवाक्कातिकोषात्पुनाति । यद्यप्युक्तवद्-
भक्तियोगे न श्वपाकस्याधिकारोऽस्ति तथाप्यविमन्प्रकरणे भक्ति-
शब्देन प्रपत्तिश्च विवक्षितेति तस्यां सर्वाधिकारो बहुप्रमाणा-
प्रतिपक्षः ॥ २१ ॥

यथा भक्तिः पुनाति न तथेतद् इत्याह । भर्मेति । भर्मादिभिरु-
पेतः विनयेनान्वितो विषया चान्वितोऽपि मद्भक्त्याऽपेतं रहि-
तमात्मानं सम्यक् न प्रपुनाति ॥ २२ ॥

रोमहर्षादिकमन्तेरेण कथं भक्तियोगनिष्पत्तिरवगम्यते
भक्त्या च विना कथं शुद्ध्येत्याह । कथमिति । आनन्दाशु-
क्लयेत्यन्तरं भक्तिनिष्पत्तिः कथमवगम्यते इति वाक्ययोगः
भक्त्या विना कथमाशयोऽन्तःकरणां शुद्धयदिति तत्र रोमहर्षो
रोमाश्चः चेतसो द्वौ नाम शुभाश्वानुष्ठानकृतो मनोविका-
रविशेषः आनन्दाशुक्लौ आनन्दाशुक्लविन्दुसन्ततिः ॥ २३ ॥

किञ्च भक्तिः स्वांशं पुनातीति किमु वक्तव्यं यतो गद्-
गद्वागादिमद्भक्तिनिष्पत्तिलक्षणा युक्तः कृत्स्नं जगत्पुनातीत्याह ।
वागिति । यस्य वाग्गाद्गद्गद् यस्य चित्सं च द्रवते यश्च कदा-
चिद्रोदिति समीक्षां पुनः पुनर्हंसति कचिच्च विवर्जः सशुभैर्गो-
यति । कचिच्च नृत्यति च स एवं मद्भक्तियुक्तः भुवनमीक्ष-
णस्पर्शनादिभिः पुनाति पवित्रीकरोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भजवज्रजतीर्थकृतपद्मतावली ।

एवं भजतां निर्दुःखानन्दानुभवो भविष्यतीत्यत्र किमान-
मित्याद्युक्तं ब्रह्मादिज्ञानिप्रसन्नं प्रमाणमिति निश्चयति । निष्कि-
ञ्चना इति । ये निष्किञ्चनाः निष्किञ्चनत्वादिगुणपूर्णाः कामै-
र्विषयरनालम्बविषयोऽप्रतिहतबुद्धयः अजुषश्च विषयानलम्बमा-
नाश्च ते मम सकाशात्नैरपेक्ष्यं विषयानलम्बं स्वरूपसुखं स्यादिति
विदुर्होस्त्वन्वयः ननु विस्वभूतस्य विष्णोः स्वरूपसुखसद्भावे
मानमस्ति चेत्प्रतिविम्बजीवस्वरूपसुखाविभावे मत्तयादिसाधन-
सामग्रीसम्पादनयत्नो नितरां सफलः स्यात्तत्र किमानमित्या-
पीदमुत्तरमभवतीत्याह । निष्किञ्चना इति । मम नैरपेक्ष्यं सुख-
मस्तीति विदुरित्यन्वयः हिसब्द उभयत्रापि प्रमाणमस्तीति
सूचयति ज्ञानिप्रसन्नश्चक्षुष्यप्रमाणसद्भावाद्भक्त्यादिसाधनमवश्य-
भापादनीयमिति भावः ॥ २७ ॥

ननु त्वन्नक्तस्यापि विषयग्राहप्रस्ततया भक्तिर्लोपेनाह-
पातः संसमाहृत इति भक्तिविधानं व्यर्थमिति तत्राह । बाध्य-
मान इति । विषयैर्बाध्यमानत्वेनाजितेन्द्रियोऽपि प्रशस्तया मद्भक्त्या
विषयैर्नामिभूयते विषयनिषेधया प्राप्तोवेण्याधो न पततीत्य-
न्वयः ॥ २८ ॥

कथमिवेति तत्राह । यथेति । एनांसि पापानि ॥ २९ ॥
मत्त्यनुपहितबुद्धितानुष्ठितभर्मादयो मद्भक्त्या न जनय-
न्तीत्याह । नेति ॥ ३० ॥

भक्तिप्रधानधर्मादीनां तत्साधनवज्रकेरपि तत्सहिताया एव
तत्साधनत्वमत्राह । मत्त्येति । भक्तः प्राधान्ये गुणादर्शनात् कथं
तदुन्नतिरुच्यते इति तत्राह । भक्तिरिति । सम्मवाज्जननादिक-
संसारत्वं यद्वा सोत्पत्त्यनन्तरमेव पुनाति न तु काश्चि-
देव ॥ ३१ ॥

भक्तिनायकहीनानां धर्मादीनामप्रयोजकत्वमर्थानुक्रमं अनुना-
तत्प्रकाशयति । धर्म इति । हिशब्दो "नायकात्मा प्रवचनेन लक्ष्य" इति श्रुतिं सूचयति ॥ ३२ ॥

यद्यपि महान्तो वैष्णवसिद्धान्ताचलनत्वादिप्रतेनास्य भक्ति-
रस्तीति जानते तथापि बाह्यानां सुषोभाय भक्तः प्रत्यक्ष-
क्षयान्वाह । कथमिति ॥ ३३ ॥

समीचीनभक्तियुक्तः पुरुषोऽपि सर्वं पुनाति किं पुनर्भक्ति-
रित्याशयेनाह । बाग्गद्गदेति । अत्र—

चित्तद्रव्यतया धैर्यं प्रसादो भक्तिरस्युक्तः ।

आधिक्येन तु तत्रापि धैर्यमेव विशेषतः ॥

द्वयस्य स्वयमकेन यस्माद्व्याप्तिकं भवेत् ।

द्वयमादिपरिहासार्थं निगृहीत्याश्च धीरधीः ॥

अत आध्यात्मिकैः कथेशैराभिभूताभिदैवतैः ।

वाक्यैश्च वेदतन्त्राद्यैरवैश्वैश्च तादृशैः ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयकृतपरस्तावली ।

प्रवचच्छासनेषां च यस्य भक्तिर्न चाल्यते ।

स एव परमो भक्तो विष्णोर्हृदयवल्लभः ।

इति विशेषाश्च प्राच्याः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकण्ठम्भः ।

प्रायेणाभिभूयते तद्वाधायां श्रीमगवति स्वदैवनिवेदनरूप-
ज्ञात यतः प्रगल्भया समर्थप्रभावया भक्त्या शरणागतमा-
त्रात्मिकाया ॥ १८ ॥

अतः सर्वानेव भक्तिमेव प्रशंसति । यथेष्टमभिः । यथा
भक्तिर्यथा भक्तियथा कथं चिच्छ्रयणादिलक्षणां समस्तानि
मापातीति ॥ १८ ॥

तत्साधनार्थं प्रयुक्तोऽपि योगादिस्तथा मां न साधयति
वशयन्तोन्मुखं करोति यथा ऊर्जिता भक्तिः साधनार्थिका ॥ २० ॥

अथवा भक्त्या अस्मापुर्विकया केवलया भक्त्या त्वद्वैभवं
प्राच्याः क्रमाद्वशीकार्यः । चेन्न माजिष्टा मयि कादये गता
सती ॥ २१ ॥

विद्या ज्ञानं तस्यैवाचिन्त्येकाग्र्या मज्जकया मत्प्रीतिश्चक्षुष्या
न सम्यक् प्रयुताति । उक्तपारमैष्ट्याद्युनसंवपश्यन्तसर्ववा-
सनातो न शोभयति ॥ २२ ॥

तदेव वपतिरेकेणाह । कथमिति । रोमहर्षस्तावद्वैतिकाश्चिन्त्यो-
द्भवस्य स्निह्यमानान्दाधुकला तु विशिष्टस्य तस्य चिह्नं
चेतोद्भवस्तु भक्त्यन्तरङ्गसमाधे इति तथा तथोक्तं रोमहर्षेणा-
नन्दाधुकलाया च विना कथं तारतम्येन चेतोद्भवोऽवगम्यते
द्रवता चेत्तथा च विना कथं भक्तिर्भवति भक्त्या च विना
कथमाशयः शुद्धयति ॥ २३ ॥

मज्जकियुक्तो मत्प्रेमातिशयप्राप्तेषु भुवन्मपि पुनाति
किमुनाशयं संगितो ग्रामे देशे अण्डले वर्षे ह्रीपादिकं
ल्लस्यः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयनाथकृतार्तिस्तसारायंदर्शिनी ।

यतो मज्जकियुक्तो दिमाधुयानुभवसुखे मज्जकियेव लक्ष्यं नाश्व-
श्रुत्याह । निष्कञ्चना इति । निष्कञ्चना ज्ञानिगोऽपि भवन्तीति
केचिदाहुस्तद्वच्चरयथेमाह । मय्यनुक्तचेतस इति । माखिलजीवव-
त्सखा प्रखिलेऽपि जीवेऽपि भक्तिरसविस्मावन्तः सन्त्येव महा-
न्तस्तत्संज्ञयेव लोकैरुच्यमानाः कामैर्वादापतितैरपि भावैर्न प्राज्ञ-
क्या कृता धार्यणां ते यन्नाम सुखं लुपन्ति आस्तादयन्ति तत्सुखं
ते एव विदुर्नान्ये कुतः नैरपेक्षं नास्ति अपेक्षं मोक्षादिकमपि येषां
ते नैरपेक्षयास्तत्संज्ञं ज्ञातम् ॥ २७ ॥

अपिच आस्तास्तावद्वैतपञ्चमावमककथा यतो भक्तो
प्रथमं प्रवर्त्तमानोऽपि भक्तः कृतार्थं प्रवेष्टाह । वाध्यमान इति ।
प्रायः प्रगल्भया प्रायेणैव प्रवर्त्तमानस्या किमुनः प्रगल्भया ज्ञानि-

[३४]

प्रकारो यथा दुराचारो ज्ञानी निन्द्यते ज्ञानित्वं च तस्य
निषिध्यते यस्तु सत्यतपश्चरन् इत्यादिना तथा तत्र भक्तप्रकरणो
दुराचारो भक्तो न निन्द्यो भक्तत्वं च तस्य न निषिध्यमित्याहुर्वाच्य-
मान इति । यदुक्तम् "अपिच तत्तु दुराचारो भजते मामनन्यभाक्
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि स" इति किञ्चापि विषये
लोच्यमानोऽपि विषयेनोभिभूयत इत्युभयत्रापि वसमाननिर्देशात्
विषयवाच्यत्वदशायामपि विषयावाच्यत्वं भक्तिसद्भावात् यथा
वैरिक्तार्तिश्चित्तं शस्त्राघातं प्राप्तस्यापि न परामविष्णुता
शौच्यसद्भावादिति यथा वा पीतज्वरघनमहौषधस्य ताद्वैतसे
प्रायातोऽपि ज्वरोवाधकोऽस्यवाधक एव तस्य विनश्यदवस्थत्वात्
विनान्तरे च सम्यग्विनशीमावित्वाच्च ॥ १८ ॥

तस्याजितेन्द्रियताजन्यपापस्य भक्तिरेव विनाशिकास्तीत्यत्र
दृष्टान्तः यद्यग्निरिति हे उद्धवेति त्वमग्नौद्धमेव लभस्विति
भावः ॥ १९ ॥

ननु भक्तियथा स्वप्नाप्तिसाधनं तथा ज्ञानयोगादिकमपीति
केनांशेन सक्तैरुक्तं इत्यत आह । नेति द्वाभ्याम् । न साधयति
न मत्प्राप्तिसाधनं भवति यथामक्तिः ऊर्जिता ज्ञानकर्माद्यना-
वृत्तत्वेन प्रवृत्ता तीव्रेत्यर्थः ॥ २० ॥

यथेति स्ववाक्येन प्राप्ते योगादीनामपि स्वप्नाप्तिसाधन-
त्वमादाहुर्याह । मत्तेति । एकया नृत्तत्वेन योगादिनेत्यर्थः । तेन
यदन्यथा ज्ञानादीनामपि स्वप्नाप्तिसाधनत्वं श्रूयते तद्वत्त्वा
शुण्यभूता भक्तिरेव तत्प्राप्तिकेति ज्ञेयं तदेव ज्ञानसत्कर्मादिकम्
भगवन्तं साधयितुमसमर्थं केवलस्यापनाशकतयैव सार्थकमभू-
दिति स्थितं तत्रापि भक्तियथा पापनाशकता न तथा ज्ञाना-
दीनामित्याह । भक्तिरिति साधनं । सद्भवात् जातिदोषादपीति
श्रीस्त्रामिचरणाः । तेन प्रारब्धपापनाशकतापि भक्त्युद्धत्येते ॥ २१ ॥

किञ्च भग्जानादीनां पापनाशकत्वमपि भक्तिसाहित्येनैव
भक्तिराहित्येन तु किञ्चनमात्रसेवेत्याहुः । धर्म इति विद्या ज्ञानम् ॥ २२ ॥

अन्तःकरणं तु सज्जकया भक्तिरेव शोभयति नान्यत्सा-
धनं सा च अक्ती रोमाञ्चाद्यनुभावगम्येत्याह । कथमिति । भक्त्या
हेतुना यद्वद्वैतस्तेन विना कथं साधनान्तरेणा रोमहर्षः कथं
वा आनन्दाधुकला रोमहर्षे विना आनन्दाधुकलाया च विना
कथमाशयः शुद्धयति । यदुक्तं कलियुगपापनाशतारेणा
श्रीमगवता ...

भुतमप्यौपानिषदं कुरे हरिकथाभूतात् ।

यस्य सन्ति द्रव्यसकस्याधुपुलकादय इति ॥

तेन निष्कामकर्मयोगादयो बहुपमाणासिद्धा अन्तःकरणस्य
शोधकास्तावद्वैतान्तु किन्तु तस्य येन कषायेण भगवदपरोक्ष-
नुभवो न भवति ते कषायां तु प्रेमभक्तिरेव ज्वालयति ननु
ज्ञानाशिखीति भावः ॥ २३ ॥

प्रेमभक्तियुक्तो जनस्तु हवस्तुस्तीति किञ्चिज् यतो भूयो-
कमप्युद्धरतीत्याह । वागिति । यस्य वाक् गद्गदा गद्गदाकारा
अस्पष्टाक्षरेत्यर्थः । द्रवते द्रवति यतोऽपि द्रव्यादिसमर्थादयम्
रुदति रोदिति अपीष्ट्यामौक्त्यवस्थेन जाज्वल्यमानत्वादिति भावः
कचिच्छेति सर्वत्रान्वेति चित्तद्रवस्तु सार्वाधिक एव ॥ २४ ॥

यथाऽग्निना हेम मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपम् ।

आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मदभक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥ २५ ॥

यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।

तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाजनसंप्रयुक्तम् ॥ २६ ॥

विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ।

मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ॥ २७ ॥

तस्मादसदीभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथम् ।

हित्वा मयि समाधत्स्व मनो मदभावभावितम् ॥ २८ ॥

भीमज्जुलकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रपुनर्ममं यद्यपि नेच्छन्ति तथापि निष्कलनाः प्रपुनरतिरिक्तो
देहगेहादिको विरक्ताः मय्यनुक्तचेतसो मद्भक्ताः यक्षैरपेक्ष्यं
निरपेक्षैरेव लक्ष्यं मम माधापालिलक्ष्यं जुषन्ति सेवन्ते तत्का-
म्यन्ते इति कामाः मोहास्तैर्न आलम्बा न पूर्णोक्ता भीमेषां
जुषुक्ष्यां ते न विदुः ॥ १७ ॥

शान्तानां महतामास्तां तावत्कृतार्थताकथा सतोऽशान्तोऽपि
मद्भक्तः कृतार्थ एवेत्याह । वाच्यमान इति ज्ञापयाम् ॥ १८ ॥

यथा किञ्चिदप्यग्निः पृथः सु निःश्वसः ततः सुसमृद्धः
पृथ्वांसि काष्ठाति ॥ १९ ॥

अतो मद्भक्तेरप्यच्छयो नास्तीत्याह । न साधयतीति
ज्ञापयाम् ॥ २० ॥

अद्वया कृतया मत्तया अहं ग्राह्यः सम्यक्भवः समभवः
सुखोरः संसारस्तस्मात् मभिष्टान् श्वपाकानपि पुनाति पवित्री-
करोति मज्जानं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मद्भक्तिं विना अर्मादिकमकिञ्चित्करमित्याह । भर्म इति
ज्ञापयाम् ॥ २२ ॥

मर्कशापकं रोमदुर्षादिकं विना कथं भक्तिर्भावते मत्तया
विना आशयः अनादिकाभ्यर्कमविदुर्बतमन्तःकरणं कथं
शुध्येत् ॥ २३ ॥

मद्भक्तिं युक्त आत्मानं पुनातीति किंस्वकव्यमपि तु सर्वं लोकं
पुनातीत्याह । वागिति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो निष्कलन हैं मेरे में जिनके चित्तका अनुशय है जो
शान्त हैं महान् सब जीवों पर दयालु हैं कामों से जिनकी
बुद्धि क्षित नहीं है उन लोगों को निरपेक्ष होने से जो मेरा लक्ष्य
है तिसको दूसरे कोई नहीं जानते हैं ॥ १७ ॥

मेरा भक्त अजितेन्द्रिय होने से विषयों से बाधित होवे तो
भी प्रायः करके मेरी भक्ति के सामर्थ्य से विषयों के परवश नहीं
होता है ॥ १८ ॥

हे उल्लवजी ! जैसे अच्छे प्रकार जलता हुआ अग्नि सब काष्ठों
को भस्म करदेता है तैसे ही मेरे विषय की भक्ति संपूर्ण
पापों को नाश करती है ॥ १९ ॥

हे उल्लवजी ! जैसे मेरे को बड़ी हुई भक्ति वश करती है तैसे
न योग वश करता है न सांख्य न धर्म न वेदाध्ययन न तप न
त्याग वश करते हैं ॥ २० ॥

मैं सत्पुरुषों का आत्मा हूँ प्रिय हूँ एक केवल भक्ति से अज्ञा-
से प्रदूषण करने में आता हूँ मेरे मैं परम निष्ठा वाली भक्ति
चाँदाबादिकों को भी जात्यादि दोषों से पवित्र कर देती है ॥ २१ ॥

सत्य दया से युक्त जो धर्म तप के सहित जो विद्या के
दोनों भी मेरी भक्ति से सहित आत्मा को अच्छी तरह से पवित्र
नहीं करसके हैं ॥ २२ ॥

विना रोमों के हर्ष होने से विना श्वित के दूधित होने से
विना आनन्द के माँसुओं से विना ऐसी भक्ति से कैसे अन्तः-
करण शुद्ध होसकता है ॥ २३ ॥

जिस की वाणी गूढ़ होजाती है जिसका चित्तदूषित होजा-
ता है जो हर समय रोता है कहीं ईसताभी है निर्दुःख होकर
गाता है और नाचता है ऐसी मेरी भक्ति से युक्त वह पुरुष
संसार को पवित्र कर देता है ॥ २४ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषाटीका ।

अपिच मत्तर्वाऽऽत्मशुद्धिर्नान्यत इति सदृष्टान्तमाह । यथेति ।
यथाऽग्निना ध्मातं तापितमेव हेम सुवर्णमन्तर्मलं जहाति न
चायनादिभिः स्वं निजं रूपं च भजते कर्मानुशयं कर्मवास-
नाम मां भजते मद्भूषतामापद्यते ॥ २५ ॥

ननु अद्याविद्याप्रोतिपरम तमेव विदित्वाऽविमृश्यतेत्यादि-
भूतिभ्यो ज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्या स्वत्माश्रयवगम्यते कुतो भक्ति-
योगेनेत्युच्यते तत्राऽह । यथा यथेति । आत्मा चित्तं परिमृज्यते
योष्यते मत्पुण्यकथानां श्रवणैरभिधानैश्च मर्करोवावास्तव्या-
पारो ज्ञानं न पुन्यगित्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च ज्ञानं नाम चित्तस्य मदाकारपरिणामः स च मां

स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।
क्षमे विविक्त आसीनिश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः ॥ २९ ॥
न तथाऽस्य भवेत्कलेशो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ।
योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ॥ ३० ॥

उद्धव उवाच

यथा त्वामरविन्दाक्ष ! पादशं वा यदात्मकम् ।
ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हति ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सम आसन आसीनः समकायो यथासुखम् ।
हस्तावुत्सङ्ग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ॥ ३२ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतमाध्यायदीपिका ।

मज्जतः क्षमावत एव भवति न च यतान्तरसंवेद्यत इति
संज्ञान्तमाह । विषयानिति ॥ २७ ॥

यस्मादन्तरसाधनं तत्फलं च क्षान्तमनोरथवत्सदाभिध्यान-
मात्रं तस्मात्तद्विहाय मध्येन मनः समाहितं कुर्विति प्रकर-
णार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । मद्भावमाधितं मद्भावेन मज्जतेनेव
शोधितम् ॥ २८ ॥

विशेषतो वातस्यायनाद्युक्तकाममार्गाः परित्याज्या इत्याह ।
स्त्रीणामिति । आत्मवान् धीरः सन् क्षमे निमये देशे विविक्ते
विजने ॥ २९ ॥

एतदुपपादयति । न तथेति । अस्य पुंसो यथा तत्संगिसंगतः
केशो भवेत् यथा च बन्धो योषित्सङ्गतस्तथाऽन्यप्रसंगतो न
भवेदिति ॥ ३० ॥

मां चिन्तयेदित्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छति । यथेति । यानाङ्गप्रश्नः
साहचर्यमिति । अथविशेषणप्रश्नः । यदात्मकमिति । यस्य तानि
विशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः । एतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसीति पाठः
तत्रायमर्थः । मुमुक्षुस्त्वां यथा ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसीति जिज्ञासोः
क्षयनाय मे पुनरतत्त्वहास्यमेव पुरुषार्थो नतु ध्यानेन कृत्यम-
तीति तदुक्तम् त्वयोपभुक्तसुखगन्धेखादि स्वं वक्तुमर्हसीति पाठः
सुगमः ॥ ३१ ॥

तत्र ध्याताङ्गत्वेनाऽऽसनप्राणायामप्रकारमाह । सम इति चतुर्भिः ।
क्षमे नात्युच्छिद्धे नातिनीचे आसने कम्बलादौ समकायः सन्
यथासुखमासीन इति नास्ति स्त्रस्तिकादिनियम इत्युक्तम् नासा-
ग्रनिरीक्षणं च चित्तस्थैर्याय "अन्तर्लक्ष्यो बहिर्लक्षिः स्थिरचित्तः
सुसंयतः" इति योगशास्त्रोक्तेः ॥ ३२ ॥

श्रीराघवसंवादासंगोष्वाभिविरचिता

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

स्वाध्यासादिभिरित्यादिना तत्क्षणधर्पणादिप्रश्नः आत्मा चित्तम्

मज्जकियोगेन मत्प्रीत्या । प्रयो क्रातुर्न्येत । मद्रूपतां महोपमावे-
द्येत स्त्रीमयोऽयं कामुक इति वस्मदेकमवताम् ॥ २९ ॥

सूक्ष्मे वस्तु मशीमस्वरूपरूपगुणालीलायाथार्थम् । मकरेवा-
चान्तरत्वापार इति । यथा चक्षुषः करणत्वेऽपि संयोगाद्विरवान्तर-
व्यापारस्तथा ज्ञानमपि । तदि काष्ठैः पञ्चतीक्ष्णके ज्वालाताम-
साधनत्वं प्रतीयते इति तस्य तत्परिकरत्वमभिप्रेतम् ॥ २८ ॥

यतनास्तरं प्राणायामसमाध्यादिरूपम् । मूलेऽनुस्मरेत् इति
स्मरणोपलक्षितमकरेखास एवोपदिष्ट इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

तद्विहाय अन्यत् साधनादिकं परित्याज्य । स्वप्नमनोरथ-
मित्येकवद्भावः यथा सप्नो मनोरथश्चासन् तथा कर्मद्विषा-
धनम् । तत्फलञ्च स्वर्गादि । असन् मिथ्या । अभिध्यानं मनोमात्र-
विश्लिष्टं हिरवा मयि मनः समाधत्स्वेत्यन्वयः ॥ २९ ॥

काममार्गाः परित्याज्या इति साधनेभ्यः पूर्वा प्राकियोक्ताः ॥ २८ ॥
एतच्च काममार्गेपरित्यजनम् । यद्यपि कुशो बन्धश्चेत्युभावु-
मयत्र तथापि इत्यन्वेष्टव्यादिक्लेशस्य तत्सङ्गसङ्गः कारणम् ।
बन्धस्य च स्त्रीसङ्गः इति प्राधान्याद्व्यत्ययेन व्याख्यातमिति
ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

तत्प्रकारः तस्य चिन्तनस्येति कर्तव्यतादिकम् । ध्यानाङ्गप्रश्नः
ध्यानस्येति कर्तव्यताप्रश्नः । एवमितिकर्तव्यतास्येयविषयेणा तत्स्व-
रूपप्रश्नाख्यः । तत्र मद्रूपस्य पुनरुक्तिपाठे । कथम्भूतस्य मे
त्वद्वाक्यैकपुरुषार्थस्य । तथाच परार्थ एवायं प्रश्नो न स्वार्थ
इति । तथा व्याख्यातम् स्वं वक्तुमर्हसीति पाठस्य सुगमत्वं
पुनरुक्त्यभावादेव ॥ ३१ ॥

तत्र प्रश्नत्रयमध्ये ज्ञानाङ्गत्वेन ध्यानसाधनत्वेन । सम इति
सात्त्विकम् । चित्तस्थैर्यायेति क्षयविशेषाभावात् । अन्तर्लक्ष्यः
हृदि लक्ष्यैकहादित्यर्थः । बहिर्लक्षिः बाह्यविषयानुसन्धानः
ज्ञेयः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चमः ।

यथाध्मातमिति इतिमुखेन आध्मातमित्यर्थः । रूपमौज्ज्वल्यम् ॥ २५ ॥

सूक्ष्मं तत्त्वं प्रकृतेः सूक्ष्मो जीवः जीवात्सूक्ष्मः परमात्मा ॥ २६ ॥

प्रत्ययितं प्रकृतेः श्रुत्यति अन्यानुभवः क्षमं भवति ॥ २७ ॥

असदभिध्यानम् अशुद्धाभिध्यानं यथास्वप्नमनोरथम् अस्थिर-
विषयमित्यर्थः । मङ्गाधमाधितं मङ्गिष्यभावधन्यतमं भक्त्या-
वासितम् ॥ २८-३० ॥

यथेति ध्यानक्रियाविशेषणं यादृशमिति विश्रुतसंस्थान-
मिदं यदात्मकमिति दिव्यात्मस्वरूपप्रश्नः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्भिराध्यात्मसूक्तसागवतचन्द्रादिका ।

किञ्च भक्त्योपायमशुक्तिनाम्यत इति सहस्रान्तमाह । यथेति ।
यथाग्निना ध्मातं धमनीमुखेन ध्मातं हेम सुवर्णं कर्तुं मयं
लब्धाति स्वे स्वासाधारणं रूपमौज्ज्वल्यं भजते तथात्मा
जीवाऽपि मङ्गिकयोगेन कर्मानुशयमिति पदद्वयं वक्ष्यते अनु-
शयं सुकावशिष्टं ज्ञानावर्कं कर्म विधूनायो ततः मां
भजति प्राप्नोति मां प्राप्य स्वस्वरूपं भजत इत्यर्थः । तथा च
श्रुतिः "परं ज्योतिरुपसङ्गस्य स्वेन रूपेणासिनिष्पद्यते" इति ॥ २५ ॥

ननु भक्त्युपपत्तिप्रतिषेधको कर्मणि विधूने सति भक्ति-
स्तथा च कर्मविधूनिर्गतिरितरेतत्तत्त्वमेतत् एवं च कदा यथा-
स्थिततत्त्वप्रत्यक्षिकः येन तत्पूर्वकभक्तियोगः स्यादित्यत
आह । यथा यथेति । मत्पुण्यगताया अवशेषतर्ह्यसिनिष्पद्यते स्वासावात्मा
परिमुच्यते विशोध्यते कर्मविधूनेनेनेति भावः ॥ तथा तथा
तत्त्वसूक्ष्मं सूक्ष्मं तत्त्वं तत्त्वमिदं ज्ञानावर्ककारः प्रकृतेः
सूक्ष्मो जीवः जीवात्सूक्ष्मः परमात्मा तदन्तर्गतात्मतया उवाच-
नखभावात् यथा रोगादिवृद्धं चक्षुस्तावदूपग्रहणाद्यर्थे
सहजानसम्पुक्तं निवृत्तदोषं सद्रूपं गृह्णाति तद्वत्तावत्
मत्पुण्यगताया अवशेषमिधानेनात्मशुद्धिस्ततस्तत्त्वप्रत्यक्षिकः ततो
भक्तिरित्यर्थः ॥ २६ ॥

अवगादिभिरव चित्तं मत्प्रपन्नं स्यादिति सहस्रान्तमाह ।
विषयानिति । अथ यथेत्यादिः भगवत्पुण्यं तथेति । अनुस्मरण-
प्रवगादिभिधानाविभिन्नो स्मरणः पुनः चित्तं प्रविर्तीयते प्रक-
र्येण श्रुत्यति ॥ २७ ॥

इष्टान्तरेनोक्तस्य विषयध्यानस्य त्याज्यत्वमाभिप्रेतं विवृण्वन्
दाष्टान्तकवेनोक्तमात्मानुस्मरणं विधत्ते । तस्मादिति । तस्माच्छ्रव-
णाभिधानादिकर्मणैव मङ्गकपुण्यास्वप्नमनोरथं तत्तुल्यं तद्वत्-
स्थिरविषयमित्यर्थः असदभिध्यानं शब्दादिविषयध्यानं त्यक्त्वा
मङ्गाधमाधितं यथा मङ्गिष्यभावधन्यतमेन भक्त्योपातितं भवति
तथेति समाधिप्रवेशणं मनो मयेव समाधस्तथावगादिभिधाना-
दिकर्मण्यं समाहितं कुर्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

त केवलमसदभिध्यानमेव इयमपि त्वमिधातुसङ्गोऽपि इत्याह ।
स्त्रीयामिति । स्त्रीसङ्गिनां चेति चशब्दोऽप्याहुतव्यः त्यागो
लुप्कर इत्यतो विधिगतिः । आत्मावाच्यं यन्नेवेकीकृतमित्यर्थः चेमे

तिमये विधिके निर्जने च देशे भासीनः अतन्द्रितोऽनखसः
मां चिन्तयेदिति ॥ २९ ॥

स्त्रीसङ्गादेस्त्याज्यत्वे कारणाभाह । न तथेति । यथास्व-
पुनः योषितसङ्गात्तन्मङ्गिष्यकृतः योषितसङ्गिनां सङ्गतस्य वन्द-
स्तादृशिन्यं तत्पुण्यकृतं केशवस्य भवेत्तथाऽन्यपसङ्गतस्तौ न
भवतः अतो योषितसङ्गिसङ्गौ त्याज्याविति भावः ॥ ३० ॥

चिन्तयेन्मातन्द्रित इत्युक्तां चिन्तां तद्विषयप्रकाशजिज्ञा-
सया पुच्छति । यथेति । यथा ध्यायेदिति सम्बन्धः यथेति
ध्यानानुप्रश्नः बाह्यमिति विग्रहसंस्थानप्रश्नः यदात्मकमिति
दिव्यात्मस्वरूपप्रश्नः एतत्सर्वविषये ध्यानं तत्प्रकारं च वक्तुं
महंति त्वदभिमतं त्वमेव वक्तुं शक्तो नान्य इति भावः ॥ ३१ ॥

तावद्व्यानाङ्गान्माह । सम इति चतुर्भिः । समे देशे भासी-
नोप्युक्तं भासने वैजाजिनकुशोत्तरम् इत्युक्तविधे यथासुख-
मासीनः स्नातककमलाद्यन्यतमासनेनोपविष्टः समकायः शृजु-
कायः हृत्तो उत्सङ्गे आधाय स्वस्य नासाग्रे कृतं निदि-
तमीक्ष्य हास्यन सः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तिः पुनातीत्युक्तं तत्र शुद्धिप्रकारं सहस्रान्तमाह । यथेति ।
भगिना सुखवायुसंयोगेनोज्ज्वलितेन ध्मातं बाहविशेषं प्राप्तं
हेम भलमहादशशेषलज्जयां स्वरूपं निर्वोषभास्वरलज्जयां आत्मा
सरस्वमावो जीवो ज्ञाद्यविद्याकामकर्मकल्लो कर्मानुशयमन्तः-
करणं भक्तियोगेन विधूय निर्मलीकृत्य मयो मङ्गलमूर्ति मां
भजत इत्यन्वयः ॥ २५ ॥

स्त्रियादिशुद्धाधिकं ध्मातहेमवत् भक्तियोगोद्भूतकर्मण्यं शुद्ध-
आत्मा मनः भगवत्सूक्ष्मतत्त्वं पश्यतीत्याह । यथेति । परिमुच्यते
शोध्यते तत्त्वं सूक्ष्मं सूक्ष्मतत्त्वम् अत्र इष्टान्तान्तरं आह
चक्षुश्चिति ॥ २६ ॥

कर्मसंस्कारादित्येन भक्तिपूर्वकध्यानमात्रेण चित्तं कथं स्वयि
मिरन्तरं विद्यते भवतीत्याह । विषयानिति । आत्मानुभव एवात्र
मानं न आनास्तरमन्वीक्ष्यीयमिति आयेन विषयानिर्दशनमुक्तं
चित्तं स्वरूपचेतनमित्यर्थः ॥ २७ ॥

मथितमाह । तस्मादिति । यथा स्वप्नमनोरथं स्वप्नवन्मनोर-
थवत्सासदभिध्यानम् अशुभं विषयध्यानं दिव्या नखैव तर्हि
त्वदासक्तिवाञ्छितस्य विषयासक्तिरपि प्राप्ता किमित्यतो वा भक्ता-
माहुः परिहरन्नुपसंहरति । तस्मादिति । अज्ञानामपि बुद्धयवता-
रथं विषयासक्तिनिर्दशनमुक्तं न तु प्राप्तायैवनेति यत्तस्मा-
ज्ञावो भक्तिः अवि भक्त्या भावित तन्मणीकृतम् ॥ २८ ॥

स्वरूपवाहान्तःकरणमोग्यत्वमेवेन द्विविधा विषयाः तत्र पूर्वं
मुक्तावपेक्ष्यामि द्वितीयाः सांसारिकाः अनर्थजनकत्वात्सुमु-
क्ष्या भवदर्थं देयाः तथाहि तत्त्वेषातिरेकेणैवरोऽहमित्यादिद्व-
चणा केशवोऽन्यथा बुद्धिर्जायते जन्मप्रभृतिपुरुषेण सह चतमान-
त्वात् सुखस्य हेतुत्वेन पदपादिद्यवद्वाच्यं रीडु क्षय इति चातो
तस्याः संगो येषां ते स्त्रीसंगाः तत्संगानां संगो येषामिति
स्त्रीसंगसंगिनः तेषां संगं दूरतः परिहृत्य मत्सर्वैव कर्तव्यं

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदनावली ।

इहवरो मम स्वामी तर्किकरोऽहमित्यादिवशयोगेति भावेन विषया-
कृत्यकृत्या इत्याशयेनाह । स्त्रीसंगेति । अनेन स्त्रीरागिणी संगोऽपि
परिहर्तव्य इत्युक्तं भवति "केशवे त्वन्यथा बुद्धिः सैव स्त्रीसंग-
कीर्तिते"त्यादिवाक्यमत्र प्रमाणां चेमे मङ्गलस्थले ॥ २६ ॥

तन्वन्त्येषु इत्यादिषु अर्थपातहतुषु ह्येषु सत्सु किंचिदेष्य
स्त्रीसङ्गसङ्गिसङ्गो दूरतस्त्वाज्य इत्युच्यत इत्यत आह । न
तथेति । यथास्य पुंसः योषित्सङ्गाद्विषयिभिर्जुष्टवाद्योषिच्छब्द-
वाच्यता इत्यरोऽहमित्याद्यनेकविधान्यथाबुद्धेरधिकरणावच्छायास-
ङ्गाद्यथा तत्सङ्गिसङ्गतः मिथ्याज्ञानिलेवालक्षणासङ्गात्केशो वन्ध-
आन्धन्तमो लक्षणाश्च भवेत् तथाप्यप्रसङ्गतः पिपीलिकादिव-
चलसंज्ञाश्च भवदित्यन्वयः अत्र पातकविशेषास्तत्फलानिच-

परकारहृदिः प्रोक्ता क्षुद्रपातकसंज्ञिता ।

उपपातकं सद्गतिश्च वर्णवाह्येषु पातकम् ॥

महापातकसंज्ञं तु पित्रादेर्दोषवर्णम् ।

कारहृदिः स्त्रौसमानां मानुषाणां स्वभावतः ॥

सुमहापातकं प्रोक्तं तद्गतिस्तु महत्तमम् ।

क्रुषिदारेषु ममसौ गतिरेव ततोऽधिकम् ॥

देवदाराभिकामानां सङ्गिसङ्गस्ततोऽधिकः ।

किमु विष्णोस्ततो योषित्सङ्गस्य व्यत्ययस्थितेः ॥

न समं पातकं कापि न स्वरूपाभिकामिनः ॥

अवज्ञाता माधवादेस्तस्मात् दूरतस्त्वजेत् ॥

मानुषेषु तु बुः क्षित्वं क्षुद्रपातकं स्मृतम् ।

पापं तु वर्णवाह्यत्वं तिर्यस्योनिगतिस्तथा ॥

सहस्रवर्षं नरकं क्षुद्रपातकं फलम् ।

तथोपपातकाच्चापि नरकं युगमात्रकम् ॥

चतुर्गुणात्तमानं तु पातकस्य फलं स्मृतम् ॥

महापातकजस्य च कल्पावधिसमीरितम् ।

सुमहापातकाच्चापि यावद्वक्ष्यवर्षो भवेत् ॥

तत्परायां पातकानां फलमन्धतमः स्मृतम् ।

अधोऽधो दुःखमनुजं विष्णुशशमिमर्शनात् ॥

वधाद्यपि हि कारणां धर्षणं कोपकारणम् ।

तस्मादेव्यः सदा वर्णा अग्निवज्राभिकामत इति ॥

अमैतत्स्वचनान्विशेषः पातकानां फलानां च दृष्टव्यः ॥ ३० ॥

ध्यायेन्मामतन्मित्रं इत्यत्रोक्तं ध्यानप्रकारं पृच्छति । यथेति

सादृशं कीदृशं यकारमकं किमात्मकम् ॥ ३१ ॥

समाहितेन मनसा ध्यानं कर्तव्यम् एतदुपायं प्रथमतो

यक्ति । सम आसन्न इत्यादिना ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्धेः ।

तथा प्रीत्या तस्य महाप्रेम्याः प्राप्तिकर्म सदृष्टान्तमाह-
यथेति । तथा मङ्गलकियोगेन मर्षीत्या कर्मानुशयं विधूय योष-
विश्वे अयो कारस्वयेन मज्जति महाप्रेमाविर्भावान् पूर्णां
सेवापद्धतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

आदिमजनमारुह्य कमस्वदन् महाप्रेमपर्यन्ताभिर्भावे पूर्व-
स्वरूपेणैव कारणमाह । यथा यथेति । तत्र सूक्ष्मं मदीय-

स्वरूपगुणशीलायाथाथै पश्येति । तद्दर्शनक्रमातिशयेन महा-
प्रेमाप्यावर्धयतीति भावः ॥ २६ ॥

तस्माद्भक्तिरेवाऽयं सन्निधियुपसंहरन्नाह । विषयानिति द्वाऽयाम्
॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्र पूर्वाभ्याक्रियामाह । स्त्रीणामिति ॥ २९ ॥

कुशो बन्धश्चेति उभावपि उभयोर्योग्यौ तत्सङ्गिसङ्गोऽपि
ह्यादिकारणमिति ॥ ३० ॥

तत्र मुमुक्षुणां तत्प्रकारं पृच्छति । यथेति । परार्थः प्रश्नः सर्वेषां
मार्गाणां तारतम्यज्ञानेन स्वमार्गोत्कर्षज्ञानं भवतीति भावेन यथात्रे
सिद्धीनामपि एवमन्यत्रापि ॥ ३१ ॥

सम इति सादृकम् । सुखमासीन इति तद्दृष्टतत्त्वस्तिका-
दिषु मध्ये एकं कुर्यादित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

किञ्च भक्त्यैवात्मशुद्धिः नाभ्यत एवेति सदृष्टान्तमाह ।
यथेति । यथाग्निना ध्मात्तं ध्मापितमेव हेम सुवर्णम् भन्त-
महं जहति न चाहनादितिः स्वं त्रिजं रूपं च भजते तथै-
वात्मा जीवः कर्मानुशयं कर्मवासुनात्मकं महं विधूयायो
मदीयलोके मां भजति साक्षादेव सेवते ॥ २५ ॥

आदिमजनमारुह्य केवलया भक्त्यैवात्मशोधनतारतम्येन
अवगणकीर्तनस्मरणादितारतम्यात् मन्माधुर्मानुभवतारतम्यम्
प्राप्नोतीत्याह यथा यथेति । तत्त्वसूक्ष्मं तत्त्वं मद्रूपशीलादित्स्वरूपम्
सूक्ष्मं तन्माधुर्मानुभवविशेषं तयोर्द्वैक्यम् ॥ यथा सूक्ष्मम्
तत्त्वं पूर्वनिपाताभाव आर्षः चक्षुर्पश्येति । प्रथममन्धात् कायोऽप्यु-
त्तमस्तस्माच्चक्षुष्मान् चक्षुष्मतोऽपि सिद्धाज्जनरसाञ्जितनेत्रः
सूक्ष्मम् पश्यति ॥ २६ ॥

एतादृशभवणकीर्तनस्मरणादिनिष्ठानां त्वद्भक्तानां चित्तम्
त्वयि कीदृशं व्याधिस्यत आह । विषयानिति । विषयध्यानासक्तं
चित्तं यथा विषयमाधुर्मानुभवनिमग्नं दृष्टं तथैव मदीयध्याना-
सक्तं मन्माधुर्मानुभवनिमग्नं व्याप्तं ॥ २७ ॥

तस्मादभ्यस्त साधनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसद्विध्या-
नमात्रं तस्मात्तद्विहाय केवल्यैव भक्त्या मध्येव मनः समाहितं
कुर्वेति प्रकरणायेमुपसंहरति । तस्माद्विधिं श्रीस्वामिस्मरणाः
मङ्गावेन मङ्गावनयैव भावितं भावयुक्तीकृतम् ॥ २८ ॥

विशेषतो वात्स्यायनाद्युक्ताः काममार्गास्त्वाज्या इत्याह । स्त्रीणा-
मिति । यत आत्मवान् भूतियुक्तः तेषां सङ्गे सति भूतिर्न
तिष्ठेदिति भावः । चेमे निर्मेयदेशे विविक्ते निर्जने ॥ २९ ॥

यथा तत्सङ्गत इति योषित्संगिसङ्गस्यागे भूयनेव यत्नः
कर्तव्यो यतो योषित्सङ्गे लज्जा इवीयाप्रतिष्ठा च बाधिकास्ति
तत्संगिसंगेतु प्रायस्ते अपि न बाधिके परं च योषित्संगो यथा
तत्कथाभिरुत्थामासङ्गयति लज्जाभयादिकमपि साजयति न
तथा योषित्संगेयत उत्तरत्र तन्निर्देशः ॥ ३० ॥

भक्तिं विना किमपि साध्यं न सिद्ध्यतीति भगवद्वाक्या-
न्निश्चित्य सर्वेषां मार्गाणां प्रकारज्ञानं विना स्वमार्गोत्कर्षज्ञान-
मतिस्सूक्ष्मं न भवतीति भावेन मोक्षाकाङ्क्षिणो ह्यनमक्तेः
प्रकारादीन् पृच्छति । यथेति तत्र प्रकारप्रश्नः सादृशमिति ध्येय-
विशेषप्रश्नः मदीयकामिति ध्येयस्वरूपप्रश्नः अत्र मे इत्यस्य

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरैचकैः ।

विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥

हृद्यविच्छिन्नमौङ्गारं घण्टानादं विसौर्णावत् ।

प्राणोदीर्य तत्रापि पुनः संवेशयेत्स्वरम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंशशिनी ।

पौरुषत्वादेवं व्याख्येयं यथा मुमुक्षुस्त्वां ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसि
ननु मुमुक्षोर्ध्यानेन पृष्टेन तवैकान्तिकमक्तस्य किं तस्मात्
यथा त्वामहं ध्यायामि तद्वदेत्येवं पृच्छन्नामिष्यतमिह । मे मम तु
एतत् ध्यानमिति संदत्तपाणिद्वयेन तस्य चरणद्वयं दर्शयति
ध्यानं त्वं वक्तुमर्हसीति पाठः सुलगः ॥ ३१ ॥

स्नानासाम्प्रकृतचक्षुः इति चिन्तयेद्यथा ॥ "अन्तर्लक्षो बाहिर्दृष्टिः
स्थिरचित्तः सुसंयतः" इति योगशास्त्रोक्तः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च मद्भक्तैव निर्मलो भूत्वा मद्भावं प्राप्नोति नान्यतः
इति सहस्रान्तमाह । यथेति । यथा हेमं सुवर्णमग्निना ध्मातम्
सन्तापितमेव मक्षं जह्वाति ननु साधनादिभिः स्वरूपश्च मज्जते
तद्वदात्मा जीवात्मा कर्मानुशयं संसारहेतुभूतानादिकर्मशयनं
स्थानं हरणं विधूय मां मद्भावापसि "निरञ्जनः परमं सास्वमु-
पैती"ति श्रुतिस्त्वनुसन्धेया मज्जते आपद्यते च ॥ २५ ॥

ननु त्वत्प्राप्तिसाधारणहेतुभूतैर्विधा मक्तिः केनोपायेन
स्यादित्यत आह । यथेति । असौ आत्मा जीवः मत्पुण्यगाथानां
भवयोरभिधातैश्च यथा यथा मृज्यते वेदात्माभिमानादि-
मक्षवियुक्तो भवति तथा तथा तत्स्वसूक्ष्मं तत्स्वेषु प्राकृतेषु
वेदोन्द्रियादिषु सूक्ष्मं ज्ञानस्वरूपं कर्मफलं भुञ्जानं जीवात्मानं
तस्मिन् सूक्ष्मं नियन्तारं मां पश्यति तदनन्तरं स्मृतः मद्भक्तो
भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

गङ्गाप्रवाहवदखण्डितवृत्तिरूपा शानुरक्तिः सा ज्ञानादेव जायते
इति सहस्रान्तमाह । विषयानिति । मम परमात्मनः अनुस्मरतः
गुणस्वरूपाविचिन्तनं कुर्वतः मुमुक्षोश्चित्तं दृढतरानुरक्तिरूपम्
मन्येव प्रविशियते ॥ २७ ॥

यस्माद्विषयव्यनानाविधेषु चित्तं विधीयते मम ज्ञानान्मायि
च तस्माद्धेतोः अभिधानं वेदगोहादिविषयकमहममभिमानं
हिंसा मद्भावेः मद्गाथाभवगाभिधानैः भावितं शुद्धता नीति
मायि समाधत्स्व ॥ २८ ॥

ज्ञानं विना परा भक्तिर्नोपपद्यते भतो ज्ञानार्थं मां चिन्त-
येदित्याह । स्त्रीणांमिति ॥ २९ ॥

स्त्रीणां तत्त्वज्ञानं च सङ्गत्याजे हेतुमाह । नेति ॥ ३० ॥

चिन्तयेन्मामतन्द्रित इत्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छति । यथेति ।
यथेति ध्यानाङ्गप्रश्नः यावदशमिति व्योमविप्रहृष्टनः गदात्मक-
मिति स्वरूपप्रश्नः ॥ ३१ ॥

इत्युक्त्वा । समं इत्यादिना । ध्यानाङ्गभूतासनात्तरूपयाम्
यमनियमयोरुपलक्षणात् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जैसे प्राप्ति से धौंकने से सुवर्ण अपने मैल को छोड़
देता है फिर अपने शुद्धरूप को प्राप्त होता है तैसे
आत्मा भी मेरे भक्ति योग से कर्म विषयवासनाओं को
छोड़कर शुद्ध होकर फिर मेरे को मज्जता है ॥ २५ ॥

यह आत्मा जैसे जैसे मेरे कथा भवण नामप्रहण
आदिकों से पवित्र होता है तैसे तैसे प्रकृति पुरुष ईश्वर
इन सूक्ष्म तत्त्वों को जानता है जैसे कि दोष युक्त जेब
में अञ्जन के छगाने से यथार्थ पदार्थ दीखते हैं ॥ २६ ॥

विषयों के स्मरण करनेवाले पुरुष का चित्त विषयों
में लगा रहता है मेरे को स्मरण करनेवाले का चित्त मेरे
मे ही लीन होजाता है ॥ २७ ॥

तिससे असत्पदार्थों को स्वप्न के तुरूप क्षणिक समझ
कर छोड़कर मेरी भावना से शुद्ध किया हुये मन को मेरे
से स्थापन करो ॥ २८ ॥

आत्मज्ञानी पुरुष स्त्रियों के तथा स्त्री चङ्गवालों के
संग को दूर से छोड़कर निर्मम एकान्त स्थान में बैठकर
स्थिर चित्त होकर मेरा चित्तन करे ॥ २९ ॥

पुरुष को जैसे स्त्रियों के संग से और उनके संगियों
के संग से वर्धन और कुंश होता है तैसा और किसीके
संग से कुंश नहीं होता है ॥ ३० ॥

उखवा उखवाच हे कमलनेत्र ! श्रीकृष्ण जी आप जैसे
हो जिसप्रकार से स्थित हो मुमुक्षु पुरुष जिसप्रकार से
आप का ध्यान करे मेरे करने के अर्थ उस ध्याना को आप
मेरे से कहिये ॥ ३१ ॥

श्रीमद्गवान उवाच साधक पुरुष बरोबर आसन के ऊपर
सुख पूर्वक बैठकर शरीर को सीधा रखे दोनों हाथों को
गोद पर रखे तब नास के अग्रभाग से नेत्रों को करेवे ॥ ३२ ॥

भीषरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

विपर्ययेणा रेचकपूरककुम्भक्रमेणापि यद्वा वासनया
पूरितं दक्षिणाया सज्जतया वा कुरितं वामयेत्येवं विपर्ययेण
यद्योक्तं योगे—

एवं प्राणवसंयुक्तं प्राणमैव समभ्यसेत् ।
 दशकृत्यास्त्रिषवणां मासादवर्जितानिलः ॥ ३५ ॥
 हृत्पुण्डरीकमन्तःस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ।
 ध्यात्वौर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ ३६ ॥
 कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसौभाग्यनीनुत्तरोत्तरम् ।
 वह्निमध्ये स्मरैद्रूपं समैतद्व्यानमङ्गलम् ॥ ३७ ॥
 समं प्रशान्तं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् ।
 सुचारुसुन्दरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥ ३८ ॥
 समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
 हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥ ३९ ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ।
 नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वाभिरुक्तमाचार्यकीपिका ।

इदया पूरयेद्वायुं स्वजेत्पिङ्गला ततः ।

पिङ्गलापूरितं वायुमिदया च परित्यजेदिति ।

निर्जितेन्द्रिय इति प्रत्याहार उक्तः ॥ ३३ ॥

प्राणायामो द्विविधः संगमोऽगमश्चेति तत्र श्रेष्ठत्वात्प्राण-
 गममाह । हृदि ति स्थापयाम् । मुखाधाराद्वारज्याविच्छिन्नं संततं
 घटानादवतुल्यमोङ्कारे हृदि संस्थितं प्राणानोदीर्घाध्वं ब्राह्म-
 न्तपयेन्तं नित्या कथम् । विमोक्षोक्तमखनाखतनुषत् तत्र मात्रा-
 तीते स्वरं पञ्चदश विन्दुं संवेशयेत् । अथ पुनरिहस्य तं च
 विन्दुशिरस्कं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा मूलाधाराद्वारज्या मुद्रांस्तपयेन्तं
 विसतनुषत्स्वमविच्छिन्नं सन्ततं हृदि मनसि प्राणानोदीर्घा-
 भिव्यज्याथ पुनस्तत्रोङ्कारे घटानादवतुल्यं स्वरमुदासं नादं
 स्थिरीकुर्यादिति ॥ ३४ ॥

मासादवर्जकं जितानिलो भवति ॥ ३५ ॥

एवं ध्यानाङ्गमुक्ता यादृशमित्यस्योत्तरं वक्तुं ध्येयपीठमाह-
 हृत्पुण्डरीकमिति साधेना । अन्तःस्थं वेदान्तवर्ति ऊर्ध्वनालमधोमुखं
 मुकुलितं च कदलीपुष्पसङ्काशं यदस्ति तद्विपरीतं ध्यात्वे-
 त्यर्थः ॥ ३६ ॥

न्यसेच्चिन्तयेत् सविशेषणं ध्यानमाह । वह्निमध्ये इति षड्भिः
 ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभं विषयम् ॥ ३७ ॥

सममनुरुपावयवम् दीर्घाश्चारुध्वत्वारो भुजा यस्मिंस्तत्
 सुचारु सतिरस्यम् ॥ ३८ ॥

समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरती मकराकारे कुण्डले
 यस्मिंस्तत् श्रीवत्सश्रीयो निकेतनं वदसि वक्षिणावमतः ताभ्यां
 युक्तमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिगोसास्त्रिचिन्ता

कीपिकादीपिनः टिप्पणी ।

विषयेष्वेतेष्वङ्कम् । पूर्वायेति स्तुतं विषये मानाभावोऽतो
 यद्वेति । इदयेत्यादि योगशास्त्रवाक्ये तु तद्विरुद्धमेवावृत्तं
 योजनां कार्यं ॥ ३३ ॥

संगमो मन्त्रसहितः । अगमस्तच्छून्यः । तत्र द्विविधप्रा-
 णायामयोर्मध्ये । ब्राह्मणाङ्गलपश्यन्तमनाद्वचनं प्रति गीत्वा ।
 अतएव हृदि सन्तमित्युक्तम् । हृदये स्थापनाद्वतमित्युक्तत्वात्
 मात्रातीत इति घटानादयथा मात्रा नास्ति तथा मात्राशून्य
 इत्यर्थः । तत्र ओङ्कारम् विन्दुः शिरसि यस्य तथाभूतं कुर्यात् ।
 साधेसमाजेन व्याख्यातत्वात् पौनस्त्याय यद्वेति । वस्तुतस्तु
 नादशिरस्कमित्येव वाच्यं नादस्य तद्वद्वत्वेनावद्वयवाच्यत्वात् ।
 प्राणेत प्राणायामेन मनसि भावनयाऽभिव्यक्तं कृत्वा ॥ ३४ ॥

प्राणं प्राणायामम् । त्रिषवणं त्रिकाशम् । दशकृत्यः दशवारं
 प्रत्येकम् ॥ ३५ ॥

ध्यानाङ्गमासनप्राणायामप्रकारम् । ध्येयपीठं ध्येयस्य भग-
 वतः पीठं सिंहासनं हृत्पुण्डरीकमिति साधेकम् । उन्निद्रमि-
 त्यस्य प्रतिपोगित्वेन मुकुलितं चेत्यध्यातव्यम् । तद्विपरीतं तस्मात्
 कदलीपुष्पसङ्काशाद्विपरीतम् उत्तरोत्तरं क्रमेणान्तरगतः सूर्य-
 सोमाग्नीम् तत्सन्मण्डलानि ॥ ३६ ॥

वह्नीत्यङ्कम् । ध्यातुरस्यैववर्षोपासकत्वात्तन्निद्रमध्वेऽपि रूप-
 ध्यानं नानुचितम् अतएव ध्यानमङ्गलमिति तद्विशेषणम् ॥ ३७ ॥
 अनुरूपं अन्यूनाधिका अवयवा यस्मिन् रूपे ॥ ३८ ॥

श्रीवत्सो वक्षसा वक्षिणभागे रोहणां वक्षिणावसंः भृगुल-
 तासंज्ञकः श्रीश्च वामभागे रोहणामवसंस्तयोर्निकेतनं स्थानं
 शङ्खेति साधेयुग्मकम् ॥ ३९—४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेण इह प्राणायामदशायां
मनसं ब्रह्मस्वनम् ॥ ३३ ॥

प्रणवस्य स्वरूपमाह । ओङ्कारमिति घण्टानादविसतन्तू
अविच्छिन्नत्वे दृष्टान्तौ प्राणोद्वाद्यं तत्र हृदि पुनः स्वरमोङ्कारं
सम्बधयेत् पुनः पुनः प्राणायामेष्वनुसन्ध्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

त्रिषवणं त्रिसन्ध्यं जितानिबो भवतीति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तस्य मध्ये महानग्निरित्याग्निः प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धः सूर्यसोमौ
श्रुत्यन्तरसिद्धत्वादिह स्मृतौ द्वातन्वयौ ॥ ३७ ॥

सुचारुभ्यः सुन्दरतरग्रीवा यस्य तत्सुचारुसुन्दरग्रीवम्
॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्भिरुच्यवाच्यैकतमाराधतत्त्वसूत्रिका ।

किञ्च पुरकादिभिः प्राणस्य मार्गमिडापिङ्गलाख्यनाडीवि-
शेषरन्ध्ररूपं प्राणवायुसञ्चारमार्गं शोधयेत् विपर्ययेण रेचकपूर-
ककुम्भकक्रमेण वा शनकैरप्यसेत्प्राणमार्गशोधनमिति शेषः
जितप्राणस्य हि मनोजयः "प्राणबन्धनं हि सौम्य ! मन" इति
श्रुतेः मनसि जित एव सति ध्यानं सुकरमतस्तस्य तदङ्गतत्वं
मार्गशोधनं त्वप्रतिबन्धेन प्राणवायुसञ्चारार्थं मार्गो हि
श्लेष्मादिभिरापूरितोऽवतिष्ठतेऽतस्तदर्थं शोधनम् सनासाप्रकृते-
त्युक्तमपि चित्तस्यैवेदेतुत्वाभिप्रायेणोक्तम् निर्जितेन्द्रिय इति
यम उक्तः नियमस्तत्त्वयुक्तो द्रष्टव्यः ॥ ३३ ॥

प्राणस्येत्यादिना प्राणायाम उक्तः सच्च प्राणवायुसञ्चारानु-
सन्धानयुक्त एव कर्तव्य इति वक्तुं तदनुसन्धानप्रकारमेवाह ।
हृदीति । घण्टानादविषाविच्छिन्नमविच्छिन्ननादमित्यर्थः ॥ विसौ-
र्गवर्कमलतन्तुवत् दृढवस्थितं तमिमं सुदृढेण तादेन युक्तः
मित्यर्थः । तावदोङ्कारमेव विषमनुसन्ध्यायेत्यर्थः ततः प्राणेन
प्राणायामवायुना उदीर्योत्थाप्य तेनोत्थितं ध्यायेत्यर्थः । पुन-
स्तत्र हृदि स्वरमुच्चस्वरविशिष्टमोङ्कारं सम्बधयेत्सम्प्रविष्टं
ध्यायेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवमित्यं प्रणवसंयुक्तं प्रणवानुसन्धानयुक्तं यथा भवति तथा
त्रिषवणं त्रिसन्ध्यं कृष्णकृष्णः कृष्ण वासः प्राणसंयममभ्यसेदयं
सन्मासादवागेव जितोऽनिलः प्राणो येन तथा भूतो भवति ॥ ३५ ॥

एवं ध्यानाङ्गानि उक्त्वा प्रयत्नमपि ध्येयस्थानध्यान-
प्रकारमाह । हृत्पुण्डरीकमिति सार्द्धं । अन्तःस्थं शरीरान्तर्गतं
हृदयकमलमूर्ध्वनालमधोमुखं मुकुटितं च कदवीपुष्पसङ्काशमवल-
म्बते तदधोमुखमधोनालमुग्रिष्टं विकसितमष्टपत्रं सकर्णिकं सकौशं
च ध्यात्वा तत्र कर्णिकायां सूर्यसोमाग्नीन् तन्मण्डलाभ्युत्तरोत्तरं
न्यसेत् चिन्तयेदित्यर्थः । तस्य मध्ये महानग्निरित्याग्निः प्रत्यक्षश्रुति-
सिद्धः सूर्यसोमौ तु श्रुत्यन्तरसिद्धत्वादिह स्मृताविष्मा-
कायाः ॥ ३६ ॥

अथ ध्येयमात्मनो रूपं वदन् ध्यानं विधत्ते । वन्दिमच्छा
इत्यादिना । वन्दिमच्छममध्ये समैतदक्षयमाणाविधिं ध्यानमङ्गलं
ध्यानस्य शुभाशयं रूपं स्मरेत् रूपं विधिनहि । इयाम-

मिति । प्रशान्तं प्रसन्नं शोभनं मुखं यस्य तत् दीर्घाः सुन्द-
राश्चत्वारो भुजा यस्य तत् ॥ ३७ ॥

सुचारुभ्योऽपि सुन्दरा ग्रीवा यस्य शोभनौ कपोलौ
यस्य शुचि शुभ्रं स्मितं मन्दहासो यस्य तत् ॥ ३८ ॥

समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरन्ती कमराकारे कुण्डले यस्य
तथा भूते इयाममित्युक्तं किमिव इयाममित्यत आह । घनह्वाम-
मिति । हेमवत्पीतमम्बरं यस्य तत् श्रीवत्सश्रीमहालक्ष्म्यो-
र्निर्केतनमुरो यस्य यस्मिन्तदिति वा ॥ ३९ ॥

शङ्खादिभिर्विभूषितं नूपुरैर्विषसन्तौ पादौ यस्य ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिरुच्यवाच्यैकतमाराधतत्त्वसूत्रिका ।

विपर्ययेण रेचकादिक्रमेण ॥ ३३ ॥

अत्र प्राणशब्दो द्विरावर्त्तनीयः हृदि निरन्तरं प्राणोद्वा-
यमागमोङ्कारं घण्टानादवत् कर्णोरमणीयं विसौर्गवत् पञ्च-
नालतन्तुवदविच्छिन्नं वायुद्वारा प्रेयेमाणं प्राणशक्त्योदीर्य उच्चा-
यांय तत्र हृदि स्थिते प्राणे स्वरमुदात्तलक्षणं पुनर्व्यो-
वृत्तं यथा सम्बधयेत् समीचीनं कुण्डलित्वन्वयः ऊर्ध्वा सूर्य-
ध्यामावर्त्तं तन्तौ मेधादिबोमास्ति वाक्वः । पुनरप्ययमे प्रदने
व्यावृत्तावधारण इति ॥ ३४ ॥

प्रणवेन संयुक्तं प्राणसंयमं प्राणायामं मासादवाक् मासा-
त्पूर्वमेवानिलो जितः प्राणप्रसादं प्राप्त इत्यर्थः =

उपास्यप्राणतोऽनुष्ठां हृदि ध्यात्वाप्य सेवकः ।

अनुष्ठानन्तरं मासादवाक् प्राणो मयिष्यति ॥

प्रसादमाकर्ष्य सप्रोक्तं प्राणविष्णोर्जयस्तिवति ।

नाहि सर्वविजेतासौ विजेशो केन चित्कचित् ॥

अपेक्षितं फलं तेन दीयते तज्जितं त्विति ।

यथा जितः वसुमती यथा मौक्षपदं जितमिति ॥

प्रमञ्जनप्रमाणवज्जनायुक्तम् ॥ ३५ ॥

कथं स्थितं त्वामिति प्रश्नं परिहरति । हृत्पुण्डरीकेति ॥ ३६ ॥

बाह्यमिति प्रश्नं परिहरति । वन्दिमच्छ इति ॥ ३७ ॥

वहात्मकमित्यस्य परिहारः प्रशान्तमित्यनेन सूचितः निर्दि-
ष्टमङ्गलानन्दस्वभावमित्यर्थः ॥ ३८—४१ ॥

श्रीमद्भिरुच्यवाच्यैकतमाराधतत्त्वसूत्रिका ।

विपर्ययेण रेचकपूरकम् टीकायामिदमेत्यादिवाक्ये च तदनुकूप-
मेवावृत्य योजना कार्या ॥ ३३ ॥

हृदीति तैः तत्र बाह्यशान्तं बाह्यशङ्खपटवस्तम् मनाहत-
मित्यर्थः । विन्दुशिरस्कमित्यत्र नादशिरस्कमित्येव वाच्यं पौन-
स्यत्वात् नादस्य तदङ्गत्वेनावश्यवाच्यत्वाच्च ॥ ३४—४३ ॥

शुभकिरीटकटकटिसूत्राङ्गदायुतम् ।

सर्वाङ्गसुन्दरं हृद्यं प्रसादसुमुखक्षणम् ॥ ४१ ॥

सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वार्थेषु मनो दधत् ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसाऽकुप्य तन्मनः ।

बुद्ध्या सारथिना धीरः प्राणयेन्मयि सर्वतः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकमेण ॥ ३३ ॥

हृदि स्थिति मूलाधारादारभ्य अविच्छिन्नं सन्ततं घण्टानादुत्पन्न-
मोहुरं हृदि स्थितं प्राणोन्नीत्युर्ध्वं हृदिशाङ्गुलपर्यन्तम्
नीचा कथं विसर्गयन् कमलनाभतन्मुच्यते अथ पुनस्तत्र स्वरं
नादं विन्दुं वा सर्वेशयेत् स्थिरीकुर्यात् ॥ ३४ ॥

मासाङ्गार्क सामाहिर्ये ॥ ३५ ॥

हृत्पुण्डरीकं मन एव कमलं तत्र बाहिरपि यातीति
व्याचक्षते अन्तःस्थं वेदान्तवर्ति ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुकु-
लितञ्च कदलीपुष्पसंकाशं यदस्ति तद्विपरीतं व्यापेदित्यर्थः
न्यसेत् सञ्चिन्तयेत् ॥ ३६ ॥

ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभं विषयम् ॥ ३७ ॥

समम् अनुरूपविषयं प्रशान्तमनुग्रहम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

श्रीवत्सभिषो वसोदक्षिणार्धमस्ये नितरां केतने असाधा-
रणाचिह्ने यस्य तत् प्रायुतं समन्तादङ्कृतम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राणायाममाह ॥ प्राणस्येति त्रिभिः वामनासारभ्रक्रमेण
पूरककुम्भकरेचकैः विपर्ययेणापि रेचकपूरककुम्भकमेणापि
यथा दक्षिणोत्तराभ्रक्रमेणापीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

हृदि विसर्गयन् कमलतन्मुच्यते सुखे घण्टानादुत्पन्नं अवि-
च्छिन्नं सन्ततमोहुरं प्राणोन्नीत्युर्ध्वं हृदि स्थितं कृत्वा पुनः प्राणैव
संयुक्तं स्वरं प्राणयम् तत्र प्राणायामकमेणि सर्वेशयेत्संयो-
जयेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवमुक्तप्रकारेण प्राणवः संयुक्तो येन मासाङ्गार्क-
जितानिलो जितप्राणो भवति ॥ ३५ ॥

पुण्डरीककणनपूर्वकं श्रीविग्रहध्यानमाह । हृत्पुण्डरीकमिति
साङ्ख्येयमिः अन्तःस्थं स्वररीरान्तगतम् अलिङ्गं विफाशितम् ३६
पुण्डरीकस्य कर्णिकायां सूर्याङ्गीकृत्यसेचिन्तयेत् एतद्वद्व-
प्राणं ध्यानमात्रेणैव मङ्गलं यस्मात्तस्मिन्नेव ध्यायेत् ॥ ३७ ॥

समं समानावयन् मया रमणं सह वर्तमानं वा सुचारु
प्रतिकर्मनायम् ॥ ३८ ॥

समाने समानयोर्वा कर्णयोर्विन्ध्यस्ते स्फुरन्ती मकराकारे
कुण्डले यस्मिन् तत् वज्राक्षि दक्षिणभागे श्रीवत्सयुक्तं त्रिभिः
शोभायाः निकेतनम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

फिर पूरक कुम्भकरेचकों को करके अथवा विपरीत से
प्राण के मार्ग का शोधन करे जितेन्द्रिय होकर धीरे धीरे
प्राणायाम का अभ्यास करे ॥ ३३ ॥

हृदय के मध्य में कमल के सूत्र सरीका घण्टा सरी के
नाद का निरन्तर अनुसन्धान करके प्राण वायु से उच्च ओंकार
को उठाकर फिर उस में नाद दिन्दुस्वर का संयोग करे ॥ ३४ ॥

इसी प्रकार ओंकार के सहित सदा प्राणायाम का अभ्यास
करे ऐसे शिफाल वृक्ष वृक्ष प्राणायाम के करने से एक महीने
के अन्तर में पवन वश हो जावेगा ॥ ३५ ॥

फिर हृदय में कमल ध्यान करे जिसका कि ऊपर को नाभ
है नीचे को मुख है उसको ऊर्ध्व मुख करे उस में आठ पत्र हैं
और कर्णिका भी है ॥ ३६ ॥

उसकी कर्णिका के मध्य में बाहिर में सूर्य मण्डल फिर
चन्द्र मण्डल फिर अग्नि इनको स्मरण करे उस अग्नि मण्डल
के मध्य में ध्यान करने से मंगल दायक इस मेरे स्वरूप का
स्मरण करे ॥ ३७ ॥

जिस रूप के सब अवयव समान हैं जो शाश्वत है जिस
के सुन्दर मुख है जिस के लम्बे सुन्दर चार भुजा हैं जो मणि
सुन्दर है जिस के सुन्दर प्रीति है जिस के सुन्दर कपोल हैं
जिसका सुन्दर मन्द हास है ॥ ३८ ॥

चरोवर दोनों कानों में धारणा किये प्रकाशमान मकराकृत
कुण्डल जिस में हैं सुवर्ण पीताम्बर है जो रूप मेघ सरी का
रूप है जिस में श्री वत्स का चिह्न है जो लक्ष्मी का निवास
स्थान है ॥ ३९ ॥

शुभ चक्र गदा पद्म तथा वनमाला इन से भूषित है नूपुरों
से चरण जिस के शोभित हैं जो कौस्तुभ मणि के प्रभा से
युक्त है ऐसे रूप का ध्यान करे ॥ ४० ॥

श्रीवत्सामिकृतभाषाधर्मिणी ।

शुभद्विः किरीटदिग्विभक्तसमन्ताद्युतमलंकृतम् प्रसादेन शोभनं
मुखमीक्षणं च यस्मिन्तत् ॥ ४१ ॥

सुकुमारभक्तिकोमलम् सविशेषणं ध्यानमुपसंहरति । इन्द्रि-
याणां । प्रकर्षेण नयेत् सर्वतः सर्वाङ्गयुक्तं ॥ ४२ ॥

तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ।

नान्यानि चिन्तयेद्भुयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥ ४३ ॥

तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् ।

तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥

एवं समाहितमतिर्भामेवाऽऽत्मानमात्मनि ।

विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतम् ॥ ४५ ॥

ध्यानेनेत्यं सुतीव्रेण युञ्जतो योगिनो मनः ।

संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामेकादशस्कन्धे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

यादृशमित्यस्योत्तरत्वेन सविशेषणमुक्त्वा अद्यात्मकमित्य-
स्योत्तरतया शून्यविशेषणत्वात्वेन ध्यानमेव समाधिपद्यन्तमाह ।
तद्विधिं प्राप्तिः ॥ एकप्राङ्मुखो मन्यान्मृगगतिं न चिन्तयेत् एकत्रेति
यत्तुक्तं तदेवाङ्गुलीं दर्शयति ॥ सुस्मितमिति ॥ ४३ ॥

व्योम्नि सर्वकारणरूपे तस्य कारणत्वमपि त्यक्त्वा मका-
रोहो मयि शुद्धे ब्रह्मण्यारूढः सन् किञ्चिदपि तद्वेषमाविभागा-
मपि न चिन्तयेत् ॥ ४४ ॥

मामेवाऽऽत्मनि विचष्टे आत्मानं च सर्वात्मनि मयि संयुतं
विचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषि संयुक्तमिवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

एवंभूतसमाधिपद्यन्तध्यानस्य फलमाह । ध्यानेनेति । मनो
युञ्जतः समाकृतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमोऽभिभूताभिदेवाध्यात्मरूपो
हृदयद्रष्टृद्रष्टृणरूपो सा भ्रमो निर्वाणं शान्तिं सस्यगवाह्य-
तीति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

हृदिग्राह्यः हृदिग्राहि श्रीप्रादीनि । सारथिना सहाय-
रूपसा ॥ ४२ ॥

सर्वव्यापकं सर्वोद्गमिनिविधुम् ॥ ४३ ॥

तत्रैकस्मिन्मुखं मुखं ॥ ४४ ॥

मां तत्पदायमेव चिद्रूपत्वेनानुगतमात्मनि त्वत्पदायं विचष्टे

आत्मानं त्वपदायं ज्योतिः किरणमिव ज्योतिषि किरण-
माश्रितं संयुतं नित्याश्रितं विचष्टे ॥ ४५ ॥

एवंभूतेति । एवम्भूतः परस्परं उच्यतेहाप्येकयसावना-
भूतो यः समाधिस्तत्तत्पद्यन्तस्य ध्यानस्य । द्रव्यादिपदानां यथा
संख्यमर्थद्वयं ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकाटीपिनी टिप्पणी
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीसुवर्चनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

सुप्तं सुस्मितम् ॥ ४१ ॥

बुद्ध्या भगवद्रूपमेव ध्येयं नान्यश्चित्तमित्यध्यवसायेन सर्व-
व्यापकं शब्दादिसर्वविषयप्रवणम् एकत्र भगवद्विग्रहे मन्त्र्यानि
रूपाणि विशेषतो मनोहारित्वादाह । सुस्मितमिति । आकृष्य वि-
चिन्तयेत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तत्र विग्रहे लब्धपदमित्यन्वयः व्योम्नि व्योमवत्पक्षिच्छिन्ने
दिव्यात्मस्वरूपे कं ब्रह्म सं ब्रह्मेति हि श्रुतिः मकारोहः मत्स्वरू-
पानुसन्धाननिष्ठः तस्य धारणामपि त्यक्त्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्
समाधौ ध्येयमेव पश्यति ज्ञानक्रियामपि न जानाति कुतो
विषयान्तरज्ञानमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधिदशायां परिशुद्धे जीवात्मस्वतन्त्रात्मतयावस्थित
एव भगवाननुसंधेयः ननु केवल इत्याह । एवं समाहितेति ॥ ४५ ॥

ध्यानेनेति । द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमं द्रव्यं तमः शानं सस्यं क्रिया
रजः तत्कृतभ्रमान्वितस्मनः उक्तलक्षणां ध्यानेन निर्वाणं मुक्तिं
विषयान्तरावगाहनात्तमस्य वारपतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं एकादशस्कन्धे

श्रीसुवर्चनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धूम्रिधुतिमाद्भिः । किरीटादिभिर्गलमन्नात् युनमलकृतं
सुत्रं सुत्रं ब्रह्मसूत्रं कटिसूत्रं च सर्वेष्वङ्गेष्ववयवेषु
सुन्दरं ह्य मनोहरं प्रसादसुमुखेक्षणमनुग्रहसूचकशोभनमुखे-
क्षणयुक्तं सुकुमारमनिकोमलं तदेवभूतं मम रूपं सर्वेषु पादा-
विस्मयान्तरेष्वङ्गेषु मनो हर्षहारयजमिध्यायेदिति धारणा-
ध्याने उक्ते ॥ ४१ ॥

इन्द्रियार्थः शब्दादिविषयेभ्यो मनसा करणाभूतेनेन्द्रि-
याणि श्रोत्रादीन्माकृष्य प्रत्याहृत्य साधयित्वा सङ्घटयित्वा
मगधदुपमेव ध्येयं नान्यश्चिन्तयितव्यमित्यध्वसायात्मिकया
बुद्ध्यानेतन्मनोऽप्याकृष्य सङ्कुलपथिकरूपमकट्यापारादुपरमं कृत्वा
एव प्रत्याहार उक्तः तन्मानसमाकृष्टमानसं मयि निरतिशयानन्दा-
वहे मयि प्रयत्नेत्समाध्यादिति समाधिर्लोकः एवं साहसं वेति
अद्वैतस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ४२ ॥

धारणां प्रपञ्चयति । तदिति । तत्ततः सर्वव्यापकं सर्वं कुरुते
विग्रहं वशाप्नोतीति तथा कुरुते विषयविग्रहोचरमित्यर्थः—चित्त-
माकृष्य एकत्र एकस्मिन्नेव धारयेत् नान्यास्यज्ज्ञानं चिन्तयेत्
किन्तुदेकमङ्गं यत्र धार्य मनोऽनं प्राह । भूयः सुखितं भावयेन्मु-
खाभात । विशोभतो मनोहारिण्यदिति भावः । आकृष्येत्यस्य
विषयान्तरेष्वङ्ग इतिशेषः ॥ ४३ ॥

तत्र सुखितं मुखे लब्धपदं लब्धे चिरमनुभूतं पदं मुख-
रूपविषयं येन तद्विषये तत् आकृष्य व्योम्नि व्योमवर्जितमङ्गपरि-
विष्टं च निरस्तनिःखलत्वाये समस्तकरयाथानन्तरादिगुणगण-
युक्ते च दिव्यात्मस्वरूपे धारयेत् दिव्यात्मस्वरूपस्य व्योमो-
ममत्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मनि अतिप्रसिद्धम् । व्योम्नि धारयेदि-
त्यनेन यदात्मकमित्यस्योत्तरमुक्तं भवति समाधिस्वरूपमाह ।

तच्छेति । मदारोहः मस्वरूपरूपानुसन्धाननिष्ठः तस्य धारणा-
मपि त्यक्त्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् समाधिर्हि ध्येयैकदेशेन-
रूपः भूतो व्याकुल्यात्क्रियादिकमपि नानुचिन्तयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

समाधिवशात् पारशुक्त जीवात्मन्यन्तरात्मतयाऽवस्थित
एव मगवाननुसन्धेयो ननु केवल इत्याह । एवं समाहित-
मतिः सर्वोत्पत्त्यापेक्षास्तस्या लुक् सर्वेषामात्मन्यन्तः
प्रविश्य धारके मय्यारमानं प्रत्यगारमानम् आत्मेनि प्रत्यगारमानं च
मात्रं मन्तरात्मानं विचष्टे पश्यति ज्योतिः सूर्यादिप्रभा ज्योतिषि
वीपादौ संयुतमिवैवमन्वयः ॥ ४५ ॥

एवभूतसमाधिपयेन्तज्ज्ञानस्य फलमाह । ध्यानेनेति ।
सुतीक्ष्णान्तरायानुपद्वेतेन ध्यानेनेत्यं मनो युजतः समाध्वतो
योगिनः द्रव्यज्ञानक्रियाधर्मः भूतपञ्चकज्ञानेन्द्रियाणि क्रमेण्द्रि-
याणि द्रव्यज्ञानक्रियाशब्दैर्विवक्षितानि तेषां धर्मः भूतेन्द्रिय-
सङ्घातमकदेहसम्बन्धप्रयुक्तो देहात्मधर्मः स्वतन्त्रात्मधर्मश्च स
आद्यु निर्वाणं स्वयं संपादयति भ्रममिति पाठे द्रव्यं तमः ध्याने
सर्वं क्रिया एतस्तत्कृतधर्मान्वितं मनः उक्तलक्षणेन निर्वाण-
मरति विषयान्तराप्रगाहनाक्षमत्वं वाक्यातीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भारवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायास
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भारवतज्योतिषकृतपदरत्नावली ।

विषयपाशाकृष्टत्वेन विषयेन्द्रियैर्ध्यानं कथमुपपद्यत इत्य-
तस्तदुपायमाह । इन्द्रियाणीति । तस्मिन् ध्येय एव स्थित-
मनाः ॥ ४२ ॥

सर्वव्यापकं सर्वाङ्गविषयं चित्तमाकृष्यैकत्र एकस्मिन्मु-
खाद्यवयवे सर्वावयवस्मरणाशक्तविकस्मिन्नवयवे धारयेदि-
त्यर्थः ॥ ४३ ॥

तत्र मुखोऽहं लब्धपदमाकृष्य व्योम्नि सर्वाङ्गेषु धारयेदि-
त्यर्थः । “व्याप्तेति व्याप्तशब्दः व्याप्तिशेषादोतना यत” इति वच-
नात् विशोभाकृतत्वमवयवानामित्यर्थः ॥ मयैव मनस आरोहो
यस्य स मदारोहः पुरुषः तस्य धारणावयवां ध्यानं त्यक्त्वा
स्वत एव मनसस्तत्रैव समाहितत्वादवस्थेन जलधौ गाङ्गा-
वाहगमनवर्जितवत् तदुक्तम्—

यावत्समग्रस्मरणमन्त्रं केशवे भवेत् ।

समग्रे चिन्तयेत्तावदाहं तु विचक्षेत्ततः ॥

प्रत्यङ्गधारणां कुर्यान्मनो यावत्समग्रगमः ।

प्रत्यङ्गावशासतो यावत्समग्रेषु स्थिरं मनः ॥

तदा पुनः समग्रन्तु धारयेद्यत्नतो बुधः ।

यथा तु धारणोत्साहं विना तत्राचक्षं मनः ॥

तिष्ठेत्पक्ष्मा तमुद्योगं शङ्कुचक्रास्तुजाङ्घ्रि ॥

आरुढचेताः परमं शृङ्गारशेकधामनि ।

नैवास्याचिन्तयेत्सस्मरणपूर्णां तद्वाच्यतुमुजात् ॥

ततोऽन्यस्मरणं तस्मान्मनश्च्यवति सुस्थिरम् ।

धारणार्थं प्रयत्नेन तस्मात्सुमयं त्यजेत् ॥

यावत्स्मारुढचेताः स्याद्विष्णोरूपे अतुभुजे ।

॥ इति ४४ ॥

उपासनाफलमाह । एवमिति । एवं निरस्तशब्दासरतं प्रति-
दिते प्रवृत्तमेवमा मयैव समाहितमतिस्तरपरिपाके सत्यात्मानि
देहे आत्मानं ज्ञानाद्यमीष्टातृत्वेन स्वामिने मामेव विचष्टे
जीवात्पृथक्स्थितं पश्यति ॥ विनिषेधे पृथग्भाव इति शब्दः
सर्वात्मन् सर्वस्वामिनि ज्योतिषि ज्योतिर्मेव मयि संयुतं महा-
धारतया स्थितं तस्माज्ज्ञातं तस्मिन्नेवौतमीति ज्योतिर्जीव च
पश्यति तारतम्येन विम्बभावेन स्थितास्तस्वामिमानिन्यो देवताः
लब्ध्वा सर्वोधारं मामग्रे पश्यतीति भावः—

समाधियोगे प्रपूयं हृदि पश्यति केशवम् ।

जीवं तत्प्रतिविम्बं च तेनैव सह संस्थितम् ॥

तदाधारं तदन्तःस्थं तेनैव सहसं मदा ।

आनन्दज्ञानशक्त्याद्यैः सदा तद्वरं गुणैः ॥

जीवन्मुक्तौ च मुक्तौ वा सततं तद्वशे स्थितम् ।

इत्येतद्वचनम्—

स्वप्नकाष्ठरूपत्वाज्जीवोऽपि ज्योतिरुच्यते ।

इति च ॥ ४५ ॥

दर्शनफलमाह । ध्यानेनेति । सुतीक्ष्णं निश्चितं तत्प्रमुप-
ज्जानेन निदिध्यासेन दर्शनेन युजतः सर्वस्वामिणोऽप्यमिति
ध्यायतो योगिनो ज्ञानिनो द्रव्यज्ञानक्रियाधर्मः मदीयोऽप्यमिति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देहाविषये ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियविषये च भ्रमतीति भ्रमरूपं प्राकृतमनो निर्वाणं नाशम् आशु संवाच्यति यातिस्त्वयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्दशाध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ॥

तत्र लक्ष्मपदमित्यादिकं सुमुमुक्षुध्यानत्वात् यद्वा तदनन्तरं प्रज्ञानसन्धानं मायावृत्तिवशावशेषशेषोपेच्छया नष्टोपे च स्मृतः श्रीमद्विजयध्वजकृतसंभवतीति प्रज्ञाभूतः प्रसन्नमेतिवत् ॥ ४४ ॥

ज्योतिः किरणं ज्योतिषि किरणमाखिनीव संयुतं नित्याभितमित्यन्वयः ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

चतुर्दशाध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतसारांशद्वितीया ।

सान्द्रध्यानार्थं मनस एकाग्रप्रकारमाह । इन्द्रियाणि । चक्षुरादीनि विषयेषु रूपादिषु सत्काशात् मनसा आकृष्य मनस्वेव प्रणयेत् तन्मनः बुद्ध्या आकृष्य मयि सर्वतः सर्वाङ्गयुक्तं प्रणयेत् प्रकर्षणं नयेत् ॥ ४२ ॥

सर्वव्यापकं सर्वाङ्गेषु सञ्चरतं चित्तम् आकृष्य एकत्र एकस्मिन्मन्त्रे तदेवाह । सुखमिति ॥ ४३ ॥

लक्ष्मपदं ततोऽन्यत्रागच्छत्तत्रैव स्थिरीभूतमित्यर्थः । तत्र तत्र मुखध्यान एव लक्ष्मपदं मुखध्यानमजहदेवैक्यः । आकृष्य देहेन्द्रियादिषुः पृथक् कृत्वा नतु ध्यानभक्तेरपि पृथक् कृत्वेक्यः । प्रोम्नि आकाशे धारयेत् तत्रैव तच्च चित्तमपि त्यक्त्वा महाबोहः मयि प्रणययारुढः सन्न न किञ्चिदपि चिन्तयेत् किन्तु मस्तिष्काधिकायुक्तो जीवो ब्रह्मवानुभवोदिति भावः श्रीहंसदेवेन गुणचैतसोक्त्यागो य उक्तस्तस्यापि मेव प्रकार इति श्रेय भक्त्यार्द्रपारितमना न पृथग्विबुधेदिति श्रीकपिलदेवोक्तैः कर्मज्ञानादित्यागस्य ध्यानमाकृत्यागस्य तस्यागेच्छयाश्च निषिद्धत्वात् ॥ ४४ ॥

किन्तु ध्यानमभीमवेदित्याह । एवमिति । समाहिता समाभियुक्ता मतिरस्य सः मामेव ब्रह्म आत्मानि जीवात्मानि विच्छेत् आत्मानं च सर्वात्मानि मयि संयुतं विच्छेत् ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतमिति ब्रह्मजीवयोरप्राकृतस्त्रीयपूर्णज्योतिर्ज्योतिः कर्णार्थं व्यापितम् ॥ ४५ ॥

एवमभूतसमाधिपर्यन्तध्यानस्य फलमाह । ध्यानेनेति ।

युञ्जतः समाधयतः द्रव्यज्ञानेक्रियासु अभिभूताधिदेवाध्यात्मसु भ्रमः अध्वासरूपः निर्वाणं शान्तिं सम्पद्यति यात्यति ॥ ४६ ॥

इति सारांशं दर्शित्वा हर्षिण्या मन्त्रचतसाम् ।

एकादशे सङ्गतः सत्सङ्गतोऽभूच्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुभाङ्गः किरीटादिभिः आ समन्तात् युतं युक्तं प्रसादेन शोभनं सुखमीक्षणं च यस्मिन् तत् ॥ ४१ ॥

इन्द्रियाण्येव मनसाकृष्येति प्रत्याहारो दर्शितः कर्मोऽत्र न विधासितः प्रणयेत्यपि संवनः इत्यनेन धारणापि सूचिता ॥ ४२ ॥

एकत्र धारणेऽप्युक्तं तदेवाह । सुस्मितमिति । सुस्मितं चरणाद्युपलक्षणम् ॥ ४३ ॥

श्रीविग्रहध्यानमकृत्वा स्वरूपध्यानं यत्कामकमित्यस्योत्तरमाह । तत्रेति । तत्र श्रीविग्रहैकदेशे सुस्मितसुखादौ लक्ष्मपदं चित्तम् ज्योतिर्न ध्यामन्तसूक्ष्मे स्वरूपे धारयेत् महाबोहः ध्यानेन मयि आरुढः तच्च स्वरूपध्यानमपि अकृत्वा किञ्चिदपि न चिन्तयेत् ध्येयदर्शनजन्यानन्दसंप्लवे निमग्ना भवेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

उपसंहरति । एवमिति द्वाध्यायम् । एवमुक्तप्रकारेण समाहितमिति आत्मानि ध्यातरि मां ध्येयम् आत्मानं ध्यातारं सर्वात्मानं सर्वात्मानि ज्योतिर्ज्योतिषि सर्वावभासके मयि विच्छेदपश्चात् ॥ ४५ ॥

द्रव्ये देहादौ महिमयाविरूपः ज्ञाने स्वपरयोः स्वरूपैक्यत्वाविरूपः क्रियाणां कर्मणि स्वर्गादिपरस्पररूपस्य भ्रमः निर्वाणं च संवाच्यति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धोपे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्दशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

प्रकाशमान किरीट कडा कौचनी वाज्रवंध हनौ से सुंदर शोभित सब अंगों से सुंदर मनोहर कृपा करने को सुंदर मुख नेत्र युक्त का ध्यान करे ॥ ४१ ॥

ऐसे सुकुमार रूप को सब अंगों में मन को लगाकर ध्यान करे उस मूर्ति में तन्मय होकर सब विषयों से मन के बाहर इन्द्रियों को खैच कर मनको उसी में लगा देवे ऐसा धीरे पुरुष बुद्धि का साहाय्य लेकर चारों ओर से मेरे में मन को लगावे ॥ ४२ ॥

सब तरफ चले जाने वाळा जो मन है तिसको खैच कर एक ठिकाने मूर्ति में धारण करे फिर भी धीरे अंगों की चिन्ता न करके केवल मंद हास युक्त भगवन्मुख की गावना करे ॥ ४३ ॥

उस सुखादि में जब चित्त स्थिर होजावे तब

भाषा टीका ।

उहाँ से उस मन को खींचकर आकाश सरी के निमज्ज समस्त कल्याण गुण युक्त हेय गुण रहित परमात्मस्वरूप में धारणा करे फिर उसको भी छोड़कर मेरे में दत्तचित्त होकर फिर कुछ भी चिन्त न नहीं करे इहाँ (तच्च त्यक्त्वा) इसके कहने से परमात्मा के स्वरूप के छोड़ने का अर्थ नहीं है क्योंकि आगे (मदारोहः) यह भी तो कहा है तिससे इहाँ ऐसा क्रम है कि पहिले से यम नियम आसन प्राणा याग प्रत्याहार एवमेव संग योग के कह आये हैं अब मुख के ध्यान करने में धारणा का कथन किया है उस धारणा का छोड़ना कहा है तिसके पीछे समाधि लगा कर हमारे स्वरूप के बिना दूसरे पदार्थों का स्मरण न करे यह कहने का तात्पर्य है नहीं तो भगवत्स्वरूप को छोड़देगा तो समाधि ही क्या होगा ॥ ४४ ॥

इस प्रकार से सावधान बुद्धि होजाने से अपने आत्मा के विषे हम परमात्मा को सर्वोत्तमरूप से देख लेता है जैसे कि अग्नि के कणा और अग्नि का भेद है तिस प्रकार जीवात्मा परमात्मा प्रकाश रूपका भेद है ॥ ४५ ॥

इस प्रकार से अतिशय ध्यान के करने से योगिका मन युक्त होता है तब शीघ्र ही सर्व रजतम तीनों गुणों का भ्रम शांत होजाता है ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्धे चैवदहवां अध्याय की

भी वृन्दावनस्थ पं० ब्रह्मणाचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः ।

मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठन्ति सिद्धयः ॥ १ ॥

उद्धव उवाच ।

कथा धारणया कास्वित्कथंस्वित्सिद्धिरच्युत ! ।

कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारगैः ।

तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥

अणिमा माहिमा मूर्तेर्लाघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ।

प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणामीक्षिता ॥ ४ ॥

गुणेष्वसंगो वक्षिता यत्कामस्तदवस्यति ।

एता मे सिद्धयः सौम्य ! अष्टावौत्पत्तिका मताः ॥ ५ ॥

अनूर्मिमत्त्वं देहोऽस्मिन् दूरश्रवणदर्शनम् ।

मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥ ६ ॥

स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सह क्रीडानुदर्शनम् ।

यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः ॥ ७ ॥

त्रिकाक्षज्ञत्वमद्वन्द्वं परविचार्यभिज्ञता ।

अग्न्यर्कान्धुविषादीनां प्रातिष्ठम्भोऽपराजयः ॥ ८ ॥

श्रीपरश्वामिकृतमावागंशीपिका ।

ततः पञ्चदशो प्रोक्ताः सिद्धयो धारणाजुगाः ।

श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावन्तरामतया मताः ॥

एवं मनो युक्तो योगिनोऽन्तराविर्भवत्यः सिद्धयोऽप्यन्तराय-
प्राया एवातस्ताः पश्चिद्व्यस्य परमेश्वरपर एव भवेदिति वक्तुं
सिद्धिराह । जितेन्द्रियस्येति । युक्तस्य स्थिरचित्तस्य ॥ १ ॥

सिद्धिरिति प्रितर्के कास्वित्कथामा कथंस्वित्कीदृशी वा धार-
णाश्च कतीति प्रश्नान्तरे वाच्यम् । स्वमेवैतज्ज्ञानासि नान्य इत्या-
द्यमेवाह । योगिनामिति ॥ २ ॥

धारणाश्चाष्टावौत्पत्तयः । योगपारगैरिति । त्रिकाक्षज्ञत्वादि-

द्विसिद्धीरन्येऽपि जानन्तीति भावः । अहमेव प्रधानं मुख्यः
समावत आभवो यासां ताः परसाध्यं प्राप्तेषु किञ्चिन्मूला
भवन्तीति भावः । गुणहेतवः सर्वोत्कर्षहेतुकाः ॥ ३ ॥

ताः स्वरूपेणोपदिशति । अणिमेति साधुः पञ्चभिः । अणिमा
माहिमा लाघिमा च मूर्तेर्देहस्य तिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः
सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तद्विष्णुत्वेवतारूपेण सम्बन्ध
इत्यर्थः । श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु वर्तमानेष्वेवपि सर्वेषु
भूविषयाविषयिहेतव्ये प्राकाम्यं भोगदर्शनसामर्थ्ये सिद्धिः
शक्तीनां प्रायातद्व्यभूतानां प्रेरणाय तज्जेश्वरे साधया सम्बन्धेषु
तद्व्यभूतानां प्रेरणामीक्षिता नामसिद्धिः ॥ ४ ॥

ताः स्वरूपकयनपूर्वकमुद्दिशति ॥ अग्निमेति सार्धैः पञ्चभिः ।
 सुसहृद्भ्याग्निमाऽणुत्वं सूक्ष्मत्वमिति यावत् महिमा महत्त्वं
 सूक्ष्मैः सूक्ष्मतापत्त्वा सूक्ष्मवस्तुप्रवेशसामर्थ्यप्राग्निमा तथा
 महद्भूयोऽपि तस्या महत्त्वापत्तिर्महिमेत्यर्थः ज्वहिना ज्वह-
 र्भूयोऽपि तस्या ज्वहापत्तिः प्राग्वज्ज्वालिः स्वर्वाग्निना-
 मिन्द्रियैः सह तस्याद्विषयसम्बन्धरूपा तत्तद्विष्टासुखदुःखतारुपेण
 सम्बन्धरूपेति केचित् प्राकान्धमिति श्रुतेषु पारद्वीकिकेषु दृष्टेषु

श्रीमद्भिरराधवाचायंकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दर्शनयोगेऽपि दृष्टादृष्टार्थव्यापारेऽवस्थेऽप्येति शक्तिरूपं प्राकाम्यं
पञ्चमी सिद्धिरित्यर्थः ॥ इदं शक्तिप्रदां सर्वविषयकज्ञपर-
सामर्थ्यापादनमीदृशत्वं नाम षष्ठी सिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

विषयभोगेऽप्यसङ्गो वशित्वं संप्रप्नोति सिद्धिरित्यर्थः । यत्का-
मस्तदवश्यति । यद्यत्र सुखे कागः अवश्यत्यवसानं ज्ञयं
प्राप्नोति । समुद्रे विप्रुडिव तत्सुखमष्टमी सिद्धिरित्यर्थः ।
यद्यप्यमरकारेण भग्निमा महिमा चैव गरिमा लब्धिमेति गरिमा
सिद्धिस्तृतीया सिद्धिरुक्ता भगवता तु गरिमाणामनुकृत्वा
निरुतिशयसुखमष्टमी सिद्धिरुक्ता तथापि वक्तुर्बलवश्याद्भगवदु-
क्तमत्र ग्राह्यं हे सौम्य । एतां प्रष्टौ सिद्धयः औत्पत्तिकाः अज्ञ-
रुद्धर्द्धवलनामिव कायोस्तिर्यग्गमनमिव निष्पन्नसमाधियोगपर्य-
न्तयोगस्य स्वभावतः सिद्धा इत्यर्थः । अनेनासां वक्ष्यमाण-
मुत्त्यन्तरायत्वमिति सूचितं तेन तासामष्टौ मत्प्रथना इत्युक्त-
मात्मप्राधान्यं स्पष्टीकृतम् ॥ ५ ॥

अथ गुणैस्तु दश सिद्धिराह । भनूर्मिमस्वमिति त्रिभिः ।
 अस्मिन्न योगितः शरीरस्नूर्मिमस्त्वं वलीपवितादिराहित्यमशनाया-
 द्यतीतत्वं वा दूरभवणं नाम दूरस्थसुखं भूतशब्दज्ञानं दूरदर्शनं नाम
 दूरस्थसुखं वस्तुसाक्षात्कारः मनोजवः यत्र मनस्तत्र वेदस्य वेगेन
 गतिः कामरूपं यथा मिमताकारापत्तिः परकायप्रवेशान् मृत-
 राज्ञादिशरीरानुप्रवेशः तत्र कामरूपतानाम तस्यैव शरीरस्यामि-
 मताकारान्तरापत्तिः परकायप्रवेशानं नाम वेदं साकवेन्द्रियैः
 सह परमात्मीरानुप्रवेश इति विभागः ॥ ६ ॥

अपसंखिभिः सह देवानां यः कीडाहतामामल्लक्ष्मं प्रापितः
यथासङ्कुल्पसेचिभिः सङ्कुल्पानुसरिणी सिद्धिः अप्रतिहता
आका गतिश्चरति दक्ष ॥ ७ ॥

अत्रिकावक्षस्वभूतमविष्यद्वत्समानकालमत्यभिज्ञत्वम् । अद्वन्द्वम्
शीतोष्णदिभिर्नमिभवः । पराचिन्तादिशब्देन तत्त्वेष्वदिशब्द-
शब्दः ॥ आनन्द्यादिनां स्वभूतमपराजयः । कुतश्चिदपि परा-
जयस्यादित्यम् ॥ ५ ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परं ज्ञानफलमृतमेव न किञ्चिदपिमादिसिद्धिरप्यैहिकीत्ये-
 सदास्मिन्नध्याये निरूपयति । तत्राक्षौ नोपपृष्ठः कस्यचिद्ब्रूयादि-
 त्यतः प्रश्नबीजमुत्थापयति । जितेन्द्रियस्यैतत् ॥ १ ॥

सिद्धय इति शुश्रुवानुस्रवः कीदृश्या धारणया का का
सिद्धिः ताव्य कति संख्याताः सन्तीति पृच्छति । कथेति ॥ २ ॥

कतिचेति प्रश्नं परिहरति । सिद्धये इति । धारणायोगोपायैः
धारणाख्ययोगोपायैरङ्गैरप्रोत्पन्नज्ञानस्यापि तत्सद्योगसिद्धये तत्त-
दधिष्ठानगततत्तद्गवत्पवित्रेष्वनुस्मरणं धारणोत्पन्नते तस्मात्
सिद्धिर्ना मुत्पद्यते ज्ञानफलत्वेऽपि धारणाफलत्वेऽप्युपचारोऽन्यथा-
ह्युत्पन्नज्ञानस्यापि धारणाभावेऽपि तत्सिद्धिप्रसङ्ग इति असुराणां
सु मगधत्कृतमायाहेतव इति च तावामष्टादशसिद्धिनां सूत्र-
भूता अष्टौ सिद्धयो मध्येव प्रधाना मुक्ता अन्येषु द्वेषूपच-
रिता इति मत्प्रधानाः—

सर्वाधिका अंगिमाद्याः विष्णोर्नान्यस्य कस्य चित् ।

स्त्राभाविका विरश्चस्य मत्प्रसादात्पराधिका इति ॥

स्वभावोपैष्विति वचनात् तं एव अष्टव गुणभूतानामनुभवेन
त्वाद्यानामपि इतवः—

निःस्त्रीमाष्टगुणाभावात्सिद्धयोऽष्टादश स्मृताः ।

देवेषु अन्यत्र देवानां सिद्धयैऽष्टैव सम्मताः ॥

इति ॥ ३ ॥

कास्ता मष्टेति तत्राह । आशिमत्यादिना मूर्तेः स्वरूपस्या-
 श्चिमादिभिर्द्विः इन्द्रियैरन्येन्द्रियैर्भिषयप्राप्तः भूतेषु दहेषु वस्तुषु
 प्राकाश्यशक्तिप्रेरयामेवैशितृत्वं गुणैस्त्रसङ्ग एव वशित्वं यस्मिन्
 कामौ यस्य स यत्कामस्तत्काममवाप्स्यति इति यत्प्रा-
 काश्यम्—

यादृशानन्दकामः स्यात्तादृशानन्दसम्भवः ।

भोगान्विनैव प्राकान्यमणिमादेः पृथग्यत् इति
वचनात् ॥ ४-५ ॥

इदानीमष्टादश सिंहरुद्दिशति । अनूर्ध्वमस्त्रमित्यादिना ।

अणिमासहिमाजघिमाप्रसिप्राकाश्चशितावशिताप्राकाशयमित्यह-
महासिद्धयः अनर्गिमत्स्यदूरध्वगाम् दूरदर्शतं मनोजवः कामरूपः
परकाशप्रवेशनेसु

स्रष्टृन्दमृत्युर्देवानां सः क्रीडानुदर्शनम् ।

यथासङ्कल्पसंस्काराणां प्रतिहता गतिः ॥

प्रह्वन्धं त्रिकालज्ञत्वं परचित्ताद्यभिज्ञता अभिस्तम्भः प्रकृस्तम्भः
जलस्तम्भो विषादिज्ञतम्भः अत्रादिशब्देन शस्त्रास्त्रनष्टदन्तता-
डनशापादिभिरप्रतिहतगृहीता इयं सम्भूय सप्तदशी सिद्धिः
अपराजय इत्यष्टादशसिद्धयः अग्निमाद्यष्टसिद्धयः ज्ञाताः
एकमुभये सम्भूय षड्विंशः गरिष्ण्या सह सप्तविंशः अयान्त-
र्भावेदेनाष्टादशसिद्धयः षडसिद्धय इति केषाञ्चित्पक्षः तथाहि-
अनूर्भिर्मन्त्रस्य प्राकाश्यान्तर्गतत्वेन ते उभे एका दूरश्वशादौ-
रदशनत्रिकालज्ञत्वपरचित्ताद्यभिज्ञतानां प्राकाश्यान्तर्भावेन
चतस्र एका कामरूपत्वस्याग्निमामहिमाद्यधामान्तर्भावेनैका-
माग्निस्तम्भाकृस्तम्भजलस्तम्भविषस्तम्भशस्त्रास्त्रशापादिस्तम्भा-
नामीशित्वव्यशित्वान्तर्भावेन पञ्च अपराजयोऽपि ईशित्वान्तर्गत इति
षट् मनोजवकामरूपपरकायप्रवेशश्चक्रेष्वभूतानां देवैः संहितत-
त्कीडोलुब्धशनाज्ञाप्रतिहृतानां प्राप्यन्तर्भावेन षट् अत्र काम-
रूपत्वस्य द्विवारोक्तः रूपभेदेन न विरुध्यते—

गरिण्याः सैव हेतुः स्यान्महिमा हेतुभाषणात् ।

प्रायोऽष्टसिद्धिकथनेष्वतो न पूयगुच्यत इति ॥

० प्राप्तिप्रकाशयोश्चापि धारणायैकपि सम्भवेत् ।

अत एवमेन तत्तुक्त्वा गरिमायां पृथक् कश्चित् इति ॥

संलभ्यतांस्तु सिद्धिनां केवानामष्टसिद्धयः ।

सर्वसिद्धिप्रधानास्तास्तज्जा मष्टावशस्मृताः ॥

अष्टस्वन्तर्गतास्तास्तु तदपेक्षतया लिपिका इति ।

अनुमितिस्तस्मिन् प्रकाशयन्तर्गता स्मृता ।

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णोवाच ॥

परचिच्छाद्यभिधानं प्राकाशयान्तर्गतानि च ।

अणिमादित्रयान्तश्च कामरूपत्वमिष्यते ॥

अन्यकार्मुकविषादिनां प्रतिष्ठम्भो वसित्वराः ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारसंघर्षिणी ।

सिद्धयो मूर्खैर्हस्य इन्द्रियैः स्वेन्द्रियैः सर्वैन्द्रिय-
प्रविष्टैरभीष्टसर्वव्ययप्राप्तिरिति प्राप्तानाम् सिद्धिः श्रुतेषु
दर्शनायोगेषु हृष्टेषु दर्शनयोगेष्वपि सर्वेषु भुविषयादिपिहि-
तेष्वपि मौनदर्शनसामर्थ्यं प्राकाम्यं नामासिद्धिः शक्तिप्रेरणं
जीवेषु स्वशक्तिसञ्चारणमीशितानामसिद्धिः ॥ ४ ॥

गुणैश्चसंगः विषयभोगेऽप्यनासक्तिर्वशिता नाम सिद्धिः
यत्प्रकामः यद्यत् सुखं कामयते तत्सुखं त्यजति तस्य सीमानं
प्राप्नोतीत्यष्टमी कामावसायिता नाम सिद्धिः श्रोतृप्राप्तिकाः
स्वाभाविक्यः निरतिशयाश्च ॥ ५ ॥

गुणनिबन्धना दश सिद्धीराह । अनर्मिमस्त्वं क्षुत्पिपासा-
दिषडूर्मिराहित्यं दूरश्चयद्दर्शनमिति दूरदर्शनं दूरभ्रमणमिति
द्वे सिद्धी इत्येके एकैवेत्यन्ये मनोजवः मनोवेगेन देहस्य गतिः
कामरूपं कामितरूपप्राप्तिः ॥ ६ ॥

अस्सौमिः सह देवानां याः क्रीडास्तासां प्रनुदर्शनं प्राप्तिः
यथा सङ्कल्पसंसिद्धिः सङ्कल्पितपदार्थप्राप्तिः । इयं किञ्चन
काचिकादिप्रयत्नसापेक्षेति कामावसायितातो भेदः कल्प्यः
अप्रतिहता भावा गतिश्चेत्येकैव सिद्धिरित्येकः । अप्रतिहताश्रय-
मप्रतिहतागतित्वमिति द्वे सिद्धी इत्यपरे ॥ ७ ॥

क्षुद्रसिद्धीश्च पञ्चाह । त्रिकावक्षत्वमिति । अत्रान्यं शीतो-
ष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनां स्तम्भनम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

सर्वासामपि सिद्धीनां साध्यसाधनयोः प्रभुः ।

श्रीकृष्ण आत्मनामात्मा चेति पञ्चदशे स्थितम् ॥

ध्यानेन मोक्षप्रतिबन्धकनानाश्रमनिवृत्तिः पूर्वाध्यायार्थे उक्ता
पञ्चदशे तु नानोपायसाध्याः सिद्धयोऽपि ध्यानेनैव लभ्यन्ते
इत्येवं ध्यानमाहात्म्यमुच्ये । जितेन्द्रियस्येति ॥ १ ॥

काश्चित् किनामा कथं वा कीदृशी सिद्धिः कया भारणा-
विशेषया जायते कति संख्याकाः वा सिद्धयः सन्ति हे अच्युत !
नित्यगुणस्वरूपविग्रहं यतो मयानेव योगिनां सिद्धिदः प्रतो
ब्रूहि ॥ २ ॥

सिद्धयो भारणाश्च योगपारंगैरुद्धादश प्रोक्ताः तासां मध्ये
अष्टौ मत्प्रधानाः सङ्गप्रधानाः स्वाभी यासां ताः योगिषु तु
मदिरुद्धैव ताः लेशमात्रेण इति प्रकरणाज्ज्ञेयम् गुणहेतवः गुणो
योगगुणो हेतुः साधको भासा ताः साफल्येन पुरुषप्रयत्न-
साध्याः दशैव ॥ ३ ॥

पताः स्वरूपतो दर्शयति । अग्निमिति सार्धः पञ्चमिः । मूर्खैः
अग्निमाग्नस्त्वम् महिमा माहुरवापत्तिः लघिमा लघुत्वापत्तिः
प्राग्गिनामिन्द्रियैः सह प्राप्तिः सम्बन्धः श्रुतेषु आमुष्मिकेषु
हृष्टैर्बोहिकेषु प्राकाश्यं दर्शनसामर्थ्यम् शक्तिप्रेरणं सर्वपदा-
र्थसामर्थ्योद्योषनमशिशिता इति ॥ ४ ॥

गुणैश्चसङ्गो वशिता वशित्वं यत्प्रकामः तद्वत्त्यति तद्व-
सानं प्राप्नोति इत्यवश्यतिः सिद्धिः पताः अष्टौ मे मदीया

एव यतः श्रोतृप्राप्तिकाः स्वाभाविक्यः निरतिशयाश्च साफल्येन
पुरुषप्रयत्नसाध्या नैवार्थः ॥ किंवदुना मत्प्रधानाः सिद्धयोऽपि यथा-
संभवं योगैर्नोपातिष्ठन्तीति तद्वर्णनाभिप्रायः ॥ ५ ॥

दश गुणहेतुसिद्धीराह । अनर्मिमस्त्वं क्षुत्पिपासादिमत्त्वम्
दूरे भ्रमणं दर्शनं चेति सिद्धिद्वयम् ॥ ६ ॥

देवानां सह क्रीडायाः समाजलीलायाः अनुदर्शनमनुप्रविश्य
दर्शनमित्यर्थः । यथा सङ्कल्पसंसिद्धिः सङ्कल्पमनतिक्रम्य प्राप्तिः
अप्रतिहता भासवता गतिर्यस्याः सा आश्वा ॥ ७ ॥

पञ्च क्षुद्रसिद्धीराह । त्रिकावक्षत्वमिति । अत्रान्यं शीतो-
ष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनां प्रतिघ्ननः संस्तम्भनम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमद्भागवत उवाच ॥

जो जितेन्द्रिय है भोग में युक्त है आसका जीतनेवाला
है और मेरे में जिसको भारण करता है उसके पास में
सिद्धि बहुत उपस्थित होती है ॥ १ ॥

उद्धव उवाच

हे अच्युत ! आप योगियों के सिद्धि देनेवाले हो सो
मेरेसे यह कहिये कि सिद्धि कितनी हैं कौन सिद्धि किस
प्रकारकी है और किस भारणा से कौन सिद्धि प्राप्तहो
सकती है ॥ २ ॥

श्रीमद्भागवत उवाच

भारणाके योग के जाननेवाले पुरुषों ने सिद्धि अठारह
प्रकारकी कहीहै तिन में आठ तो मेरी स्वाभाविक सिद्धि हैं और
दश तो गुणोंके हेतुसे होती हैं सो गुणों से संसार में लगाने
वाली हैं ॥ ३ ॥

छोटा होजाना, बड़ा होजाना ये दो सिद्धि शरीरकी हैं
तैसे इसका होजाना और इन्द्रियों से छिपी हुई वस्तुको जान
जाना सुनी देखी सब वस्तुओं में इच्छा से व्यवहार करना
शक्ति से सबकी प्रेरणा करदेना ये सिद्धि क्रमसे अग्निमा
महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, इति इन नामों
से कही जाती हैं ॥ ४ ॥

गुणों में आसकि नहीं होना इसका नाम वशिता सिद्धि
है इनसे जो कामना करे सो होजाता है हे सोम्य ! उद्धवजी
ये आठ हमारी स्वाभाविकी सिद्धि हैं ॥ ५ ॥

और इस शरीर में भूख प्यास नहीं लगना दूरकी बात
को सुनलेना देखलेना मनसरीका वेग होजाना इच्छाका रूप
भारण करना दूसरेके शरीर में प्रवेश होजाना ॥ ६ ॥

इच्छा से मृत्युहोना देव अन्तरों के साथ क्रीडादेखना
जैसा सङ्कल्प तैसी सिद्धि होजाना अपनी आशा तथा गति
कहीं नहीं रुकना ॥ ७ ॥

तीनों कालकी बातों को जानजाना शीतोष्णादिकोंका
नहीं लगना दूसरेके मनकी बातको जानजाना अग्नि सूर्य
जल विष इनकी सजिका शेकना किसी से पराजय नहीं
होना ॥ ८ ॥

एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः ।

यथा धारणाया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ॥ ६ ॥

भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः ।

आणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासकौ मेम १०

महत्यात्मनि मयि परे यथासंस्थं मनो दधत् ।

महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥

परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रज्जयन् ।

कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥

धारयेन्मद्यहंतत्वे मनो वैकारिकेऽखिलम् ।

सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः ॥ १३ ॥

महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसम् ।

प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं मे विन्दते ऽव्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥

विष्णौ इयधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे ।

स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् ॥ १५ ॥

नारायणौ तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ।

मनो मय्यादधयोगी मद्धर्मा वशितामियात् ॥ १६ ॥

भीरुभारमयादासगोस्वामिविरचिता ।

तत्तद्धारणामिः सह विशेषतो निरूपयति । यथेति गाव-
स्त्वमासि ॥ ६ ॥

भूतसूक्ष्मोपाधौ मयि तन्मात्रं भूतसूक्ष्माकारम् स तन्मा-
त्रोपासकः मम महीयमणिमानम् ॥ १० ॥

ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वोपाधौ मयि यथासंस्थं महत्तत्त्वाकारम्
भूतानां चेति । आकाशादिभूतोपाधौ च मयि मनो धारयन्त-
त्तत्त्वमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

वाय्वादिभूतानां ये परमाणुवत्तन्मये तदुपाधौ मयि चित्तं
रज्जयन् योगी कालसूक्ष्मार्थतां कालपरमाणुपात्रिरूपतामिति
लघुत्वविधरणम् तदुक्तम् स कालः परमाणुर्वा यो भुङ्क्ते परमा-
णुताम् इति ॥ १२ ॥

वैकारिकादेष्टुतोपाधौ मयि अखिलमेकाग्रम् आत्मत्वमभि-
ष्टातृत्वम् अत्र हेतुः मन्मताः मयि मनो धारणप्रभावादेवं
भवति नात्रातीव हेतुरनुबन्धेय इति भावः । एवं मकारणानुमा-
नेन मयोगवत्त्वमाश्रय इत्यादिषु प्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि स मे
पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं प्राकाश्यं विन्दते कथम्भूतस्य अव्यक्ता-
जन्म यस्य तस्य सूक्ष्मस्य तदुपाधौमेत्यर्थः ॥ १४ ॥

इयधीश्वरे त्रिगुणमासानिवन्तरि अत एव कालविग्रहे आकल-

यितरूपेऽन्तर्यामिणि ईशित्वं विशिनष्टि । क्षेत्रज्ञानां जीवानां क्षेत्राणां
तदुपाधीनां च चोदनां प्रेरणं ननु विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्ववत्तु-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

तुरीयाख्ये—

विराट् द्विरत्यगमैश्च कारणं चेत्युपाधयः ।

ईशस्य यत्प्रमिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुः ॥ इत्येवं लक्ष्ये-
'प्रेक्ष्यं यस्य समग्रस्य धर्मस्य यद्यसः भिन्नः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पयसां भग इतीकृता ॥

तद्वति भगवच्छब्दशब्दिते ॥ १६ ॥

भीरुभारमयादासगोस्वामिविरचिता

दीपिकादीपिनी दिप्यन्ती ।

उद्देशतः लक्षणपूर्वकसंज्ञामात्रतः । यथेत्युक्तम् । यथेति
तत्साधनधारणाप्रज्ञासुरम् । यथेति तत्प्रकारप्रज्ञासुरम् ॥ ६ ॥
महीयमणिमानमित्यभिप्रेत्यो महीयत्वमेकादेशेनैव श्रेयं "जग-
द्व्यापारवर्जमे" इति श्रूयते सर्वथा तन्मात्रस्य भावात् ॥ १० ॥

महिमानं तादृशज्ञानशक्त्यलङ्कृतमूर्तित्वम् । आकाशादिभू-
तोपाधौ आकाशादिशरीरे मयि तत्तत्त्वमहिमानं तत्तत्त्वतः
त्वावच्छिन्नमूर्तित्वम् आकाशादिभूतोपाधौ चेत्यव्याहारादित्यर्थः
इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचिता
दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

वाय्वादिभूतानां ये परमाणवः भारशून्यपरमसूक्ष्मांशान्-
तुपाधौ तदन्तर्यामिणि मयि चित्तं रज्ज्वत् योगी लघिमानं
भारशून्यत्वमवाप्नोति । कालपरमाणुपाधिपक्षपक्षमिति । कालस्य
यः परमाणुरूपोपाधिः परमसूक्ष्मदेशावच्छिन्नाकाशस्तद्रूप-
ताम् । तद्वदतिष्ठतामिति भारशून्यत्वस्य सत्यस्य लघुत्वस्य
विवरणम् । कालसूक्ष्मार्थतामिति पाठोऽयं शब्द उपाधिपरः
भारमेति पाठ तु भारमा देह उपाधिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

अत्र तद्विषयविष्ठातृत्वमाप्नोति । एवं भवति इन्द्रियाविष्ठा-
तृत्वं भवति । अत्र प्राप्तिलक्षणासिद्धौ मङ्गादण्डादण्डोऽतीति
हेतुनानुसन्धेयः किन्तु मङ्गादण्डादण्ड हेतुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्राकाश्यामिच्छानभिधानः सुष्टादण्डमोर्गपादिसामर्थ्यम् ॥ १४ ॥

तदुपाधीनां जीवोपाधीनां शरीरणां नतिवति "जगद्व्या-
पारवर्जम्" इति ज्ञायात् ॥ १५ ॥

वशितां वशित्वं वशीकारवैराग्यम् ऐहिकामुष्मिकविषय-
जिह्वीषाम् । तदुक्तं पातञ्जले । "इष्टानुभविकाविषयवितृष्णस्य
वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्" इति । विगट् स्थूलापाधिः हिरण्यशतः
सूक्ष्मोपाधिः कारणमविद्या । ऐश्वर्यस्येति सम्प्रत्येति सर्व-
प्रान्वितम् । त्रिपात् पाद्विभूत्याविष्ठातृत्वमैश्वर्यम् । श्रीरं पञ्चा-
क्रमः यशः सत्कीर्तिः । श्रीः सौन्दर्यं सम्पत्तिश्च । ज्ञानं
स्वाविषयं परविषयं च । वैराग्यं प्राकृतभोगसंस्कारमात्रा-
दङ्गता संज्ञा ॥ १६ ॥

श्रीसुखधनसुरिकृतशुक्लपञ्चोपमम् ।

तन्मात्रं तन्मात्रविषयं विषयान्तरनिवृत्तं तन्मात्रोपा-
सकः मच्छरीरभूतभूतसूक्ष्मोपासकः ॥ १० ॥

भूतानां पृथिव्यादिस्थूलभूतानामात्मनि मशीत्यन्वयः ॥ ११ ॥

परमाणुमये भूतानां सूक्ष्मावयवव्यापिनी कालसूक्ष्मात्मतां
सूक्ष्मकालावस्थितत्वं च ध्यायन्निति शेषः ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणामात्मत्वमिन्द्रियाणि दूरदेशव्यापीति भवन्ति तं
भावं तथाभावं तदेष प्राप्तिः ॥ १३ ॥

पारमेष्ठ्यं परमैष्टिचिह्नमश्वरेण सुष्ट्यादिनिर्वाहक-
इति ॥ १४-१६ ॥

श्रीमङ्गीरसायकाकायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वरूपकथनगर्भमुद्देशो निगमवति । एताश्चेति । अथ ता-
श्च सिद्धीन्तरसाधनभूतधारणामिः सह विशेषतो निरूपयितुम्
तच्छुभ्रवामुत्पादयति । यथेत्यर्थः ॥ ६ ॥

निरूपयति । भूतसूक्ष्ममीत्यादिना उपासकस्य मामेवमित्यतः
शक्तनेन । यः भूतसूक्ष्मात्मनि भूतसूक्ष्मशरीरके मयि । तन्मात्रं
तावन्मात्रविषयं विषयान्तरनिवृत्तमित्यर्थः । तत्तन्नो भार्येत्यतः
अम-तन्मात्रोपासकः मच्छरीरभूतसूक्ष्ममात्रोपासकः अणिमानम-
वाप्नुयात् ॥ १० ॥

महतीति । महति महत्तत्त्वशरीरके परे आत्मन् परमात्मानं मयि
यथासंख्यं विषयान्तरेभ्यो निवृत्तं सम्यक् स्थितं यथा स्यात्तथा
मनो दृष्टव्यमिति । भूतानामाकाशादीनां पृथक् पृथग्भया
स्व शोभामहिमा तथा तं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

परमाणुमये इति । भूतानां परमाणुमये सूक्ष्मावयवव्यापिनि
मयि चित्तं रज्ज्वत् सञ्जयन् कालसूक्ष्मार्थतां स कालः परमाणुवै-
यो भुङ्क्ते परमाणुवामित्युक्तविधः सूक्ष्मकालः । स एवाशौ वस्तु
तस्य भावस्तत्ता तां सूक्ष्मकालावस्थितत्वं च ध्यायन्निति शेषः
लघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥

धारयेदिति । वैकारिकेऽतस्त्वे । वैकारिकाहङ्कारशरीरके
मयस्त्रिजनेकाग्रं यथा तथा मनो धारयेत् एवं मय्येव मनो यस्य स
मन्मनाः सर्वेन्द्रियाणां सर्वेषां प्राणिनां यानोन्द्रियाणि तेषा-
मात्मा स्वभावः तद्विषयव्याप्तिस्वभावस्तस्य भावस्तत्त्वमाधि-
ष्ठातृत्वं वा प्राप्नोति ॥ १३ ॥

सूत्रं बहुमणीनां सूत्रे इव स्वकाश्यां बहुनामधारभूते
महति महत्तत्त्वशरीरके मयि मानसं धारयेत् सः प्राकाश्यं सुष्टा-
यव्यापारोपयुक्तवातातिशयं परमेष्ठिनो भावः पारमेष्ठ्यम्
परमेष्ठिन इत्येष्ट्यादिति शयितव्यापारवृत्तत्वं वेत्त्यर्थः । अत्यन्ता-
त्प्रधानाज्जन्म यस्य तस्मात्तद्वत्त्वान्माहिशेषयत्वेनोपास्यमा-
नाऽतोऽपि नृते इत्यर्थः । केवलमहत्तत्त्वशरीरकमगवद्विषयधारणा-
याऽप्रियमस्वप्राप्तिरुक्ता अत्र तु सूत्रत्राव्यक्तजन्यत्वादिगुणविशेषयु-
क्तमहत्तत्त्वशरीरकमगवद्विषयधारणया प्राकाश्यत्वात् लक्ष्यते
ततश्च गुणविशेषयोगतद्भावकतधारणामेवार्त्तसिद्धिर्भवेत् इत्यल-
गन्तव्यम् ॥ १४ ॥

विश्याविनि विष्णो सर्वव्यापके देवधीश्वरे सुष्ट्यादिव्यापारप्रय-
तिर्वाहके कालशरीरके मयि याश्चित् धारयेत् स इष्टत्वमवाप्नोति
इष्टवत्त्वं विवृणोति । ज्ञेयतेति । शक्तिप्रेरणमोक्षोत्पत्त्युक्तं सर्वेषां
क्षेत्रक्षेत्रज्ञानां देहानामात्मनां च कोदनां प्रेरणं सर्वविषयक-
सामर्थ्यापादनमित्यर्थः ॥ १५ ॥

नारायण इति तुरीयाख्ये जागरस्वप्नसुषुप्त्यवस्थाप्रपरहिततुनीव-
शाद्वैराग्ये परिशुद्धजीवात्मस्वरूपशरीरके नारायणे जीवानां प्राप्ये
प्रापके आधारभूते च भगवच्छब्दवाच्ये ज्ञानशक्तिवैश्वदेवी-
यन्तेजोरूपवाङ्गुण्यपूर्णं मायं मनो भावध्वजारवन् योगी मङ्गमो-
गमेव भूमो यस्य सः वशितां गुणेष्वसङ्करूपामियारमाप्नुयात् यथाह
गुणेष्वसङ्कमेमि तथैव मयि जेतो धारयन्निति यातोत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमङ्गीरसायकाकायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनोयोगेन यस्मादणं स्थानं तेन जायमानः सिद्धयो योग-
धारणसिद्धयः सङ्ख्याविषयं प्रश्नं परिहृत्य इदानीं कथा
धारणया इत्यादिप्रश्नं परिहरति । यथेति ॥ ६ ॥

तत्र तावत्प्रथमोद्देश्यामासिद्धिप्रापके ध्यानप्रकारमाह ।
भूतसूक्ष्मेति । भूतसूक्ष्माणां पार्थिव्यादिपरमाणुनामात्मनि निधा-
मक परमाणुषु स्थिते मयि तन्मात्रापरिमितत्वेन मनो धार-
यन् ध्यायन्नणिमानमेवमाप्नोति । अनेन यद्यहस्तुर्पमितं कथं स्वयं-
मयि तत्तत्परिमितो भवतीत्युक्तं भवति—

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तन्मात्रावयवे सूक्ष्मे परमाण्वीमथानक ।

प्रत्येकमणुरूपं तु विष्णुं व्यायज्ञगुमैवेदिति ॥

वचनान्तरं प्रकारान्तरेणाशुत्वप्राप्तिप्रतिपत्तिमाह । तन्मात्रेति । मम तन्मात्रोपासकः तस्याकाशादिगुणस्य शब्दाद्वैर्यसूक्ष्ममात्रं परिमाणं तत्परिमाणस्य मम स्वरूपस्योपासकोऽपि तत्परिमितरूपो भवतीत्यर्थः—

आकाशवत्सूक्ष्मतां यो व्यापित्वेनैव मन्यते ।

तन्मात्रव्यापिनं विष्णुं श्रित्यन्तयन्स तथा भवेदिति ॥

वचनान्तरं अणुत्वं च चक्षुरदृश्येवशास्त्रेण तन्मात्रं सम्प्रकीर्तितं इत्युक्तविधे च ॥ १० ॥

व्यापितस्य हरेरेकैकावयवव्याप्तं परिच्छिन्नवस्तुमहत्स्वकारणमाह । महतीति । महति व्याप्ते आत्मन् आत्मनि स्वामिनि मयि यथासंख्यं यथावस्तुपरिमाणं तथा स्थिते मनो दधत्पुरुषो महिमानं महत्स्वमवाप्नोति तदेव विशिनष्टि । भूतानामिति । अस्मात् स्थूलतां प्राप्नुवानीत्यपेक्षायां तस्मात् स्थूलतां प्राप्नोति ततोऽन्यस्मान्महत्स्वमाप्नोतीत्यपेक्षायां तस्मादिति पुण्यं पुण्यं भूतानां सकाशात्महत्स्वमाप्नोतीत्यर्थः । परं परमात्मनि सर्वनामसंज्ञाविकल्पात् नास्त्यस्य ॥ ११ ॥

लघिमासिद्धिप्रापिणी प्रतिपत्तिमाह । परमाणुमय इति । कालसूक्ष्माणां कालपरमाणुतामात्मके आत्मनि व्यापके तत्स्वरूपं विशिनष्टि । परमाणुमये भूतानां सकाशादतिशयेनाणुस्वरूपे मयि चित्तं रजयन् अनुरक्तं कुर्वन् तदेकनिष्ठत्वेन कुर्वन् लघिमानमाप्नोति ॥ १२ ॥

प्राप्तिसिद्ध्यापादिकां धारणामाह । धारयन्निति । वैकारिके अहन्तत्त्वे व्याप्ते मयि मनो धारयन्नखिलं निवृत्तबहिर्बुद्धिं यथा तथा धारयन् सर्वेन्द्रियाणामतिमत्त्वं स्वामित्वेन स्वेच्छानियतत्वाप्नोति । ततः किमत्राह । प्राप्तमिति । अन्येन्द्रियैर्विषयदर्शनादिलक्षणाप्राप्तिमाप्नोति अन्येन्द्रियैर्दर्शनादि यथासङ्कल्पवेगिता । प्राप्तिरित्युच्यते साङ्गितं च अन्मना इत्यनेनान्तशब्दे अन्मनस्कत्वं निवाहयति ॥ १३ ॥

प्राकाश्यप्राप्तिप्रकारं लक्षयति । महतीति । महत्त्वे सत्त्वे मुख्यप्राप्ते आत्मनि व्याप्ते मयि मानसं धारयन्नव्यक्तजन्मनः अव्यक्तस्यापि विकारलक्षणास्थूलत्वापादनकर्तुमै प्रसादात्पारमेष्ठ्यं परमाद्युतो प्रद्युम्नः प्रसादलक्ष्यं प्राणसारत्योः प्रसादाच्च लक्षवेदादिज्ञानश्रेष्ठ्यापादकं प्राकाश्यं विन्दत इत्यन्वयः—

प्राकाश्यं सर्ववेदादिज्ञानमेव विदो विदुः ।

सर्वं गुणास्तु प्राणस्य परमात्मप्रसादतः ॥

प्राणविष्णोः प्रसादेन सारत्याः सम्प्रकीर्तिताः ।

प्रसादात्तु त्रयाणां चाप्यनन्दादिः सदा गुण इति ॥ १४ ॥

इशित्वप्राप्तिप्रकारमाह । विष्णुमय इति । परमाणवादिरूपः कृष्णो विग्रहः प्रतिमा यस्य स कालविग्रहः तस्मिन्भीश्वरे अधीश्वरत्वगुणविशिष्टे अनेन यो यो गुण उपपासकस्यामिलितः तं तं गुणं तस्मिन्नुपसंहृतोपासनद्वयमिदं भवति सर्वप्राधीश्वरत्वाद्धी विद्यमानेऽपीत्यादि विष्णोः व्याप्ते मयि चित्तं धारयन्भीशित्वमवाप्नोति कीदृशं क्षेत्रं धरीरं स्यात्वरदिपदार्थः समूहो वा क्षेत्रज्ञा जीवा एषा चोदनं निग्रमनं परमात्मत्वं क्षेत्र-

ज्ञचोदनं भुविस्थितैः प्राणिभिरुक्तकारकत्वं पूर्वशक्तेः कोटिगुणशक्त्युद्गच्छेद्युक्तमनेन ॥ १५ ॥

वशितावाप्त्युपायमाह । नारायण इति । नारायणो तुर्याख्ये भगवच्छब्दशब्दिते वैश्वर्यादिषड्गुणानुपसंहृत्य मयि मन आदधद्योगी वशितामियादवाप्नोति असङ्गत्वादिलक्षणां मम धर्मो यस्य स मर्दमः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

यथेत्यर्थकम् ॥ ६ ॥

भूतसूक्ष्मादयो वैकुण्ठादिगताः स्वरूपशक्तिविलासाः ज्ञेयाः तासांमद्यावित्यादाभुमयेषां भेदेनावश्यव्यवस्थाप्यत्वात् तन्मात्रोपासको ममेति पुनरुक्तेस्तदवधारणायत्वाच्च आशिमभिमित्यत्रापि ममेत्यन्वयः किंत्वणिमादिकमिदमशेनैव ज्ञेयं “जगद्व्यापारवर्जम्” इति न्यायेन सर्वथा तद्वर्जप्रान्त्यसम्भवात् ॥ १० ॥

महिमानं तत्सच्छब्दलक्षकत्वमूर्तित्वमित्यर्थः भूतानां चेति महत्स्वधारणायामेतदपीच्छावान्तरफलं भवतीत्यभिप्रायात् ॥ ११ ॥

भूतानां मध्ये यः परमाणुभारशून्याकाशपरमसूक्ष्मांशस्तदुपाधिके मयि चित्तं रजयन् योगी लघिमानं भारशून्यत्वमवाप्नोति तमेव दर्शयति । कालस्य यः सूक्ष्मांशः परमाणुस्तस्यार्थ उपाधिः परमसूक्ष्मदशावच्छिन्नाकाशः तद्रूपतां तद्वदतिष्ठधृतामित्यर्थः । आत्मेति पाठ आत्मा देह उपाधिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

वैकारिके शुद्धसत्त्वमये ॥ १३ ॥

अव्यक्तमिन्द्रियागम्यं जन्म प्रादुर्भावो यस्य तस्य मम यद्वा व्यक्तं जगति च प्रकटमित्यादि ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारसंदाशिनी ।

भूतसूक्ष्मात्मनि भूतसूक्ष्मोपाधौ मयि तन्मात्रं भूतसूक्ष्माकारं स तन्मात्रोपासकः मम मदीयमणिमानं परमाणुकारतां सिद्धिं यया शिलामपि प्रवेष्टुं शक्नोति ॥ १० ॥

महत्यात्मनि ज्ञानशक्तिमहत्त्वोपाधौ मयि यथासंख्यं महत्त्वत्वाकारं महिमानं परममहदाकारतां यया सर्वमपि व्याप्तुं शक्नोति भूतानां चेति आकाशादिभूतोपाधौ च मयि मनो धारयन् तत्तद्रूपं महिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

परमाणुमये चार्थादिभूतानां ये परमाणुवस्तमये तदुपाधौ च मयि चित्तं रजयन् कालसूक्ष्मार्थतां कालस्य यः सूक्ष्मांशः परमाणुः स तस्यार्थ उपाधिर्यस्य तत्तां तद्वदतिष्ठधृत्वरूपं लघिमानं तदुक्तं स कालः परमाणुर्देवो भुङ्क्ते परमाणुतामिति ॥ १२ ॥

वैकारिकाहङ्कारोपाधौ मयि अखिलमेकाग्रं सर्वेन्द्रियाणां सर्वेषामेन्द्रियाणामभीष्टविषयग्राहकाणामात्मत्वमात्मस्वरूपं मोक्तृत्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥

क्रियाशक्तिप्रधानं महत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि प्राका-

निर्गुणो ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः ।

परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽनसीयते ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्यमैश्वर्यं विन्दते तदेव किम्पारमेष्ठ्यं परमेष्ठिनो भावः पार-
मेष्ठ्यं कथम्भूतस्य मे अदयकजन्मनः अदयकाजन्म यस्य तस्य
सूत्रस्य सूत्रोपाधिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

अधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्त्रि कालविग्रहे कालः कालयिता
दृष्टा तत्स्वरूपे ईशित्वं विशिनष्टि । क्षेत्रज्ञानां जीवानां क्षेत्राणां
तदुपाधीनां च चोदनं प्रेरणं तत्र तत्र स्वशक्तिसञ्चारणमि-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

तुरीयाख्ये—

विनाद् द्विरप्यगमंश्च कारणं क्षेत्र्युपाधयः ।

ईशस्य यद्विमर्दिनं तुरीयं तत्पदमिदम् :

इत्येवं तुरीयं आख्या यस्य तस्मिन्नित्यनेन भगवच्छब्दशब्दित इत्य-
नेन च नारायणस्य तुरीयत्वे षडैश्वर्यवत्त्वे च मनसा धार्य-
माणो सत्येवेति भावः । अयमर्थः यस्य स्थूलं सूक्ष्मं सौमं कायं-
क्षयं नोपाधिः कारणं माया च नोपाधिः किन्तु तुर्यं माधि-
कानन्दवस्तु आख्या आख्यागम्य आकारो यस्य तस्मिन् नारायणो
न च केन शब्देनोच्यते तत्राह । भगवच्छब्दशब्दित इति । वशितां
गुणोपसङ्गम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ नस्तस्मात्तथा तां तां निकृषयत्यात्ममतेः । भूतेति । भूत-
सूक्ष्मात्मनि भूतसूक्ष्मरूपे भूतसूक्ष्मावस्थापक्षे मयि तन्मात्रं
तन्मात्रविषयं मनो धारयन् तन्मात्रोपासकः भूतसूक्ष्मरूपमात्रो-
पासकः मम भूतसूक्ष्मरूपिणः अणिमानं सूक्ष्मतामवाप्नोति भूत-
सूक्ष्मादिकार्यरूपेण स्वयमेवावस्थितस्तदैवत बहुस्यामित्यादिश्रुते-
रतो मयीत्याद्यमेवःसूपपक्षः ॥ १० ॥

महत्त्वात्मनि मायि महत्त्वस्वरूपे मयि स्यात्संस्थं तन्मात्रविषयं
मनो दधत् महिमानं तादृशरूपिणो मम महत्त्वमवाप्नोति परे
प्राति विशेषणं कार्यरूपे परिच्छिन्नस्य कारणस्यैव वृद्धिः कर्त-
व्येति आपद्यति आकाशादिभूतानां च पृथक् पृथगुपासनया तत्त-
द्रूपिणो मे ममाप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

भूतानां परमाणुमये सूक्ष्मावयवरूपे मयि मनो रजयन् काल-
सूक्ष्माद्येतां कालस्य परमाणुरूपस्य आप्यस्य सूक्ष्मो योऽयं
आपकः भूत्वादिपरमाणुरूपस्तस्य भावस्तत्ता तां अधिमानं स
कालः परमाणुर्न यो भूद्गुणः परमाणुनामित्यत्र दर्शितामि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

वैकारिके महत्त्वस्य वैकारिकादङ्कुरावस्थापक्षे मयि आलिङ्गं
तदेकविषयम् आत्मस्वमधिष्ठातृत्वम् ॥ १३ ॥

महत्त्वस्वैवावस्थामेवेन सूत्रमिति संज्ञा तस्मिन् पार-
मेष्ठ्यं परमेष्ठित्वं प्राकाश्यम् व्यक्ताजन्म यस्य तस्य सूत्रा-
त्मनो मम ॥ १४ ॥

प्रथमचेतनेषु स्वशक्तिपरिणामेषु स्वकार्येषु स्वदृष्ट्या धारणाः
मुपादिश्य काले स्वदृष्ट्या धारणामुपदिशति । विष्णोर्विति । स्वधी-
श्वरत्वं विवृणोति । कालविग्रहे इति । भूतमविषयसंज्ञेमानन्दवद्वा
रनिर्वाहके कालभूतौ विष्णौ मयि क्षेत्राणां क्षेत्रज्ञानां वैद्वैहिनां
चोदनां प्रेरणालक्षणभीतिशब्दभीतितामवाप्नोति ॥ १५ ॥

अथ त्वत्पदार्थं स्वदृष्ट्या धारणामुपदिशति । नारायणो इति
तुरीयाख्ये तुरीये त्रिषु सन्ततमित्येवं नामके—

उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामगतिं गतिम् ।

वोति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति
इति स्मृत्या भगवच्छब्देनापि शब्दिते मखर्मः महद्दृष्ट्यैव मम
धारणालक्षणो धर्मो यस्य सः वशितामियात् प्राप्नुयात् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

वह योग धारण की सिद्धि मैंने तुमारे आगे नाम से
कही है अब जिन धारणा से जो सिद्धि जैसी होगी
तिसको तुम मेरे से सुनो ॥ १॥

भूत सूक्ष्मरूप मेरे में भूत तन्मात्रा के मन को स्थापन
करे तो मेरे शरीररूप तन्मात्रा का उपासन करने वाला
अणिमा सिद्धि को प्राप्त होता है ॥ १० ॥

महाभूत स्वरूप मेरे विषे यथा योग मन को स्थापन करने से
अलग अलग सब भूतों की महिमा सिद्धि को प्राप्त
होता है ॥ ११ ॥

सब भूतों के परमाणु स्वरूप मेरे में विस का रजन
करे तब योगी काल की सूक्ष्मता रूप अधिमा सिद्धि को
प्राप्त होता है ॥ १२ ॥

मेरे मे मन को लगा कर सार्विक अहं तत्त्व रूप मेरे में
अच्छे प्रकार से मनको धारण करे तो सब प्राणि मांस
के इन्द्रियों से भोगरूप प्राप्ति नामक सिद्धि को प्राप्त
होता है ॥ १३ ॥

सूत्रसंज्ञक क्रियाप्रधान महत्त्वस्वरूप मेरे विषे मनको
धारण करे तो अव्यक्त जन्मा सूत्रात्मा के पारमेष्ठ्य सर्वो-
त्तम पदवी को प्राप्त होता है ॥ १४ ॥

कालस्वरूप उत्पत्त्यादितीनों के ईश विष्णु के विषे विस को
धारण करे तब वह योगी सब शरीर सब आत्माओं के
प्रेरणा करनेकी सिद्धि को प्राप्त होता है ॥ १५ ॥

भगवत्शब्द से जो कहे जाते हैं ऐसे तुरीय संज्ञक
नारायण मेरे विषे मनको धारण करे तो मेरे धर्म वाला हो
जाता है और वशिता सिद्धि को प्राप्त होता है जिससे कि
सब उसके वश में रहते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

यत्र परमात्मरूपे सदाधि कामस्तद्वैश्वस्योऽवसीयते
अमाप्यते तम् ॥ १७ ॥

श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि ।
 धारयन् श्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः ॥ १८ ॥
 मर्याकाशात्मनि प्राणो मनसा घोषमुद्वहन् ।
 तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ ॥ १९ ॥
 चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि ।
 मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् ॥ २० ॥
 मनो^(१) मयि सुसंयोज्य देहं तदनु वायुना ।
 महारणानुभावेन तत्राऽऽत्मा यत्र वै मनः ॥ २१ ॥
 यदा मन उपादाय यद्यद्रूपं बुभूषति ।
 तत्तत्^(२) ब्रूवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२ ॥
 परकायं विशन् सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत् ।
 पिण्डं हित्वा विशेत्प्राणो वायुभूतः षडूर्ध्वविवत् ॥ २३ ॥
 पाण्डुर्याऽऽपीड्य गुदं प्राणं हृदुरःकण्ठमूर्धसु ।
 आरोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अतः परं गुणहेतुकाः सिद्धीराह । शुद्धं सत्त्वात्मकं श्वेततां
 शुद्धरूपताम् ॥ १८ ॥

आकाशात्मा यः प्राणः समष्टिरूपस्तद्रूपे मयि मनसा
 घोषं नादं चिन्तयन्सौ हंसो जीवस्तत्राऽऽकाश उपलब्धा
 ज्ञाता संस्तव्यश्चा विचित्रो वाचः शृणोति यद्वा तत्राऽऽकाशे
 उपलब्धा अभिरूपका या वाचस्ता दूरतः शृणोतीति ॥ १९ ॥

त्वष्टा आदित्यस्तास्मिन्मयालिच्छिजे चक्षुः संयोज्य तं च
 चक्षुषि संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वं दूरतः
 पश्यति ॥ २० ॥

मनो देहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्य
 या महारणा क्रियते तस्याः प्रमावेया सत्र मनो याति तत्रात्मा
 देहो यातीत्यर्थः । यद्वा मनः कस्य आत्मानं वायुना सह
 देहं च मयि सुसंयोज्य सत्र याति तदनु तत्र देहो
 यातीति ॥ २१ ॥

मन उपादाय उपादानकारणं कृत्वा यद्यदेवाविरूपं भावि-
 तुमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मतसोऽमीष्टरूपं योगी मयेत् कुतः
 यतो मद्योगबलम् योऽहमभित्यक्तनिर्नाकारस्तस्मिन्मयि मनसो
 योगो धारणा तस्य बलं प्रभावः स एवाऽऽश्रयः कारणम् ॥ २२ ॥

यत्र प्राविचक्षति तत्राऽऽत्मानं चिन्तयन् ततः पिण्डं स्वेहं
 हित्वा प्राणः प्राणान्धानलिङ्गशरीरोपाधिर्वायुभूतो बाह्यावायौ
 भूतः प्राविष्टस्तेन मार्गोत्यर्थः । षडूर्ध्वविवत् भूङ्गो यथा पुष्पा-
 त्पुष्पात्तरमतायासेन प्राविशति तद्वत् ॥ २३ ॥

पिण्डं हित्वेत्युक्तं तत्प्रकारं कथयन् स्वच्छन्दमृत्युमाह ।
 पाण्डुर्यां पाण्डिना गुदं निरुज्य प्राणं प्राणोपाधिमात्मानम्
 ब्रह्मरन्ध्रेण मूषंधारेण ब्रह्मरूपलक्षणं ब्रह्म वा अन्यद्वा अपे-
 क्षितं स्थानं मनसा नीत्वा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वाम्यादासगोस्वामिविरचिता
 टीपिकाटीपिनी टिप्पणी ।

तिगुणो निर्बिषेयब्रह्मणि । परमानन्दं ब्रह्मसायुज्यम् । तद्वत्
 भूतः ब्रह्मानन्दोऽभूतः । "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
 नुपजीवन्ती"ति श्रुतेः । एवञ्च ब्रह्मसायुज्यमपि सिद्धिमर्थे एव
 गणितम् ॥ १७ ॥

अतः परम् अष्टसिद्धान्तनरम् । प्राकृतधर्मोपाधितयोपास्य-
 मानत्वाद्गुणहेतुका इत्युक्तम् । धर्ममये प्राकृतसत्त्वधर्मोपाधा-
 तरि । शुद्धस्वरूपतां रजस्तमोहीनसत्त्वात्मताम् ॥ १८ ॥

तद्रूपे समष्टिप्राणोपाधौ मयि तत्रस्था आकाशस्था भूतानां
 विचित्रा विचित्रा वाचः शृणोतीति प्रथमोऽर्थः । तत्राकाशे
 ज्ञातुम् तद्रूपं शब्दज्ञानेन प्राप्तमेवेति तत्रोपलब्धेत्याधिकम-
 पुष्पाद्येवावतो यद्वेति । दूरत इति तु प्रकरणवसादृष्ट्या-
 दृतम् ॥ १९ ॥

अपरिच्छिन्नं नेत्रगोलकपरिच्छेदशून्ये । उभयसंयोगे त्वष्टृचक्षुः
 संयोगे तत्तज्जियन्तारं मां ध्यायन्ति स्वेहान्प्रभाव एव तत्र
 हेतुस्वेवोक्तं इति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

(१) मनो मनसि । (२) तत्तद्भजेत इति वि०

भीराधारमणदासगोस्वामिविरचितम्
दोषिकादीपिनी टिप्पणी ।

तदनुवर्तिना मनोऽनुकूलं न मयि मनमाद्यधिष्ठातरि । मङ्गा-
रणा योगिकर्तृकं मङ्गारणम् । एवमेवामिप्रेत्य मङ्गारणा
क्रियत इति उपाख्यातम् । तथाच क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृ-
कत्वं निर्वहति । तथापि या मङ्गारणा क्रियत इति कष्टकल्प-
नैवातो यद्वेति । आत्मानं मन एव कर्मभूतम् तदनु तस्य मनसः
पश्चात् तत्र मनः प्राप्ये स्थाने देहोऽपि वेगेन यातीति मनी-
जवसिद्धिर्वाख्याता ॥ २१ ॥

यद्यदेवादिरूपं यद्यदेवादिरूपकत्वेन भवितुं योगीच्छति
तत्तच्छरीरात्मको योगी भवतीति कामरूपसिद्धिर्वाख्याता ॥ २२ ॥

तत्र प्रवेष्टुमीप्सते परकाये आत्मानं मदधिष्ठितप्राणोद्यु-
पाधिमिति शेषः । ततस्तद्व्यवधारणासामर्थ्यात् तेन वाच्य-
नुकूलं ॥ २३ ॥

पाणिना पादपञ्चाङ्गागेन । गुदं निरुद्धोति सम्पीड्य
सीमिनीं सूक्ष्माभित्याद्युक्तं मुक्तासनं सूचितम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्पदीयम् ।

निर्गुणे गुणत्रयातीते ॥ १७-१८ ॥

भूतानां वाच इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

त्वष्टा आवृत्यः ॥ २० ॥

वायुना सह देहं मयि संयोज्येत्यन्वयः ॥ २१ ॥

मन उपाधाय मयि निधायत्यर्थः । मनोरूपं भवेत् अभिमत-
रूपवान् भवेत् ॥ २२ ॥ २३ ॥

उत्सृजेत्तनुमिति छन्दत इत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निर्गुणे इति । निर्गुणे हेयगुणरहिते ब्रह्मणि कल्याणगुणबृहत्स्वशा-
स्त्रिनि मयि विशदं योगपरिशुद्धं मनो धारयन् परमानन्दं प्राप्नोति ।
यत्र परमानन्दे कामः सर्वोऽप्यवर्त्तयते समाप्यते ॥ १७ ॥

अथ गुणवर्तुन सिद्धीस्तत्साधनभूता धारणाश्च विशेषतो
निरूपयति ॥ श्वेतद्वीपपतौ इति । शुद्धे शुद्धसत्त्वात्मके धर्ममये
धर्मनिर्वाहके तन्निर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरत्वात्तत्र मण्डं मयि चित्तं
धारयन् षडूर्मिरहितः अशनायाचतीति श्वेततां श्वेतरूपतां
याति ॥ १८ ॥

मयीति । आकाशात्मन्याकाशधर्मिणः सर्वव्यापकः आत्मा स्वरूपं
अस्य तस्मिन्मात्रे प्राणाशरीरके मयि मनसा घोषं प्राणघोषम् उद्बहन्
क्षिप्तयन् तत्र धारणायां या उपलब्धिस्ततोपपन्नः इत्यर्थः
उपलब्धा इति पाठे वाग्विशेषणम् असौ हेतो योगी
दूरस्थानामपि भूतानामुपलब्धाः अभिव्यक्ता वाचः शृणोतीति
दूरध्वन्यमुक्तम् ॥ १९ ॥

अथ साधारणं दूरदर्शनं निरूपयति । चक्षुरिति । त्वष्टा आवृत्यः
चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाता तस्मिन् चक्षुः संयोज्य तच्च चक्षुषि संयोज्य

संयुक्तं ध्यात्वा इत्यर्थः । तत्रोभयसंयोगे मां मनसा ध्यायन् सूक्ष्मा
हं यस्य तथाभूतः सन् विश्वं दूरस्थमपि सर्वं पश्यति ॥ २० ॥

अथ साधारणं मनोजवं निरूपयति । मन इति । मयि ताव-
न्मनः तदनु ततः वायुना प्राणवायुना सह देहं च संयोज्य
संयुक्तं ध्यात्वा यत्र मनस्तत्रात्मा देहोऽपि मङ्गारणानुभावेन
मद्विषयकधारणाप्रभावेण उपतिष्ठतीति शेषः ॥ २१ ॥

अथ कामरूपमाह । यदेति । मनः उपाधाय मयि निधा-
यत्यर्थः । यद्यदेवादिरूपं बुभूषति भवितुमिच्छति । याद्व्युपयुक्तो
भवितुमिच्छतीत्यर्थः । तत्तन्मनोरूपं मनसोभीष्टरूपं भवेत्प्राप्तुमात्
इति शेषः । तत्र हेतुमंशोगवले मद्विषयकधारणात्मकयोगवलेमा-
श्रितः ॥ २२ ॥

परकायामिति । परकायं परशरीरं विशन् प्रविचिन्तन् तत्र परकाये
आत्मानं धारयेत् स्थितं चिन्तयेत् ततः पिण्डं स्वदेहं हित्वा
प्राणः प्राणसहितः प्राणशब्देनेन्द्रियाणि मुख्यप्राणश्चोच्यन्ते ततो
मत्स्वर्थायोऽहं वायुभूतो वायुसदृशो भूत्वा वायुयन्त्रा बाह्यो
नालिकारप्रधानतः प्रविशति तद्वत्प्रविशेत्परकायमित्यनुवृत्ते
षडङ्गिष्वद्भूतो यथा पुष्पात्पुष्पान्तरमनायासेनैव प्रविशति
तद्वत् ॥ २३ ॥

अथ स्तब्धवृत्त्युत्पत्तिमाह । पाण्येति । पाण्यो पादमुलेन
गुदं मूलाधारमापि ह्य प्राणं क्रमेण हृदयकण्ठमुखेकारोष्ठ
ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविमलशीर्षके पाठरन्ध्रेण ब्रह्म नात्वा प्राप्य जुत
देहमुत्सृजेत्स्तब्धवृत्तस्त्यजेत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्राकाशसिद्धिकारणमाह । निर्गुण इति । यत्र विमलज्ञानदे
प्राप्तकामोऽन्येच्छावसीयते समाप्तो भवति । कामः काम्यः काम-
नीयो विषयो नास्तीति वा यथेष्टानन्दसंप्राप्तिः प्राकाशमिति
कीर्त्यते इति च प्रगतमासमन्तात्काम्यं यस्मात्सत्या अत्र निर्गु-
णात्त्वब्रह्मत्वगुणानुपसंहार्यौ ॥ १७ ॥

अनूर्मिमत्त्वसमाधिमाह । श्वेतद्वीपपताविति । शुद्धे निर्दुःख
धर्ममये धर्मफलदातरि श्वेतद्वीपपतौ मयि मनो धारयन्
श्वेततां याति निर्दुःखत्वमाप्नोति । शुद्धः श्वेतः सुखी श्वेतः श्वेत-
वर्णः कचिद्भवेत् इति । कथं निर्दुःखत्वमाप्तं व्याख्याह ।
षडूर्मिरहितः । षडूर्मिरहितः विवृतममर इत्यनेन अनूर्मिमत्त्वं पु-
नरुक्तमावमात्रमुदाहृतमिति ॥ १८ ॥

दूरध्वन्यासिद्धयुपायमाह । मयीति । आकाशात्मनि आका-
शव्यापिनि प्राणे स्थिते मयि मनसा घोषं प्राणघोषमुद्बहन्नाका-
शस्थप्राणस्थो हरिः शब्दप्रवर्तकस्तस्याधारश्चेति । ध्यायन् हेतु-
शरीराभिमानविभुशं जीवोऽसौ तत्राकाशे उपलब्धानामासमन्तात्
स्थितानां भूतानां वाचः शृणोतीत्यन्वयः । त्यागात् पूर्वशरीराणां
नवानां संश्रयत च । जीव इह इति प्रादुस्तद्धेतुत्वाद्धारि परमित्यतो
वा हेतो जीवः ॥ १९ ॥

दूरदर्शनोपायमाह । चक्षुरिति । त्वष्टा सूर्यश्चक्षुर्नियामक आभ-
यश्च तत्र चक्षुषि सूक्ष्मे च स्थितं माम्-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपञ्चतन्त्रावली ।

सहस्रयोजनान्तं तु दूरदर्शनमिष्यते ।

दूरभ्रमणमप्येवं तस्मिन्नेव युगे स्थिते ॥

इति विशेषः ॥ २० ॥

मनोजवपापकषारणप्रकारमाह । मन इति । यदा योगिनो मनोवगेन गन्तुमिच्छा तदा मनो मनसि मनस्तत्त्वे वायुना संयोज्य तदनु मनोऽनु देहमपि वायुना संयोज्य मक्षारणादुभावेन मनस्तत्त्वान्तर्गमिष्यो मम ध्यानसामर्थ्येन यत्र मनस्तत्त्वात्मा शरीरमनुगच्छतीत्यन्वयः । स्मृतः समवेगिता मनोजव इति प्रोक्त इति च ॥ २१ ॥

कामरूपावाप्त्युपायमाह । यदेति । यदा मन उपाहाय स्थितं सद्यस्ते गजादिरूपं बुभूषति भवितुमिच्छति गजादिरूपः स्यामिति तदा गजाद्याकारस्य गजाद्यन्तर्गमिष्यो मम योगबलं ध्यानेष्वलमाश्रितो योगी तत्तन्मनोगतगजादिरूपं भजोदित्यन्वयः ॥

गजादिरूपमाकाङ्क्षन् गजादिस्थितभीश्वरम् ।

ध्यायन् गजादिरूपः स्यात्पश्चात्प्राप्ता तया ॥

कामरूपत्वमुद्दिष्टमिति च ॥ २२ ॥

परकायमित्यस्यायमर्थः परकाये विद्यन् सिद्ध आत्मानं स्वान्तःस्थं हरि तत्र परकाये भावेदेवं भावितः प्रकृष्टानन्दरूपत्वात्प्रशान्तकलुषाश्च प्राणः परमात्मा वायुभूतो वायो भूतो वायव्यतः गतः पियडं हित्वा इतरदृष्ट्या स्वदृष्ट्या न लभ्यता योगिने स्वमाहाय परकाये प्रविशेदित्यन्वयः स्वदेहात्यागतः परे परकाय प्रवेशः स्यादिति ॥ परकायस्थितं हरि ध्यायन् विद्येत् परे काये वाद्वन्तर्गतः पुमान् ॥

प्राणनामा हरिः प्रोक्तः तस्मिन्वायुः समाश्रितः ॥

वायवन्तर्गतो जीवो देहादेहं प्रयास्यतीति च ॥ २३ ॥

स्वच्छन्दमृत्युताप्रकारमाह ॥ पाण्येति । प्राणो ह्यदुरःकण्ठ-सूक्ष्मरूपेण षडाधारस्थितं विष्णुं ध्यायन् ब्रह्मरन्ध्रेण तनुमुत्सृजेत् प्राणं ब्रह्मणि नीत्वा प्राणनामानं बहिःस्थे ब्रह्मनाम्नि स्मृत्येत्यर्थः । युगाद्वर्षाकृतना स्मृता स्वच्छन्दमृत्युतेति—

षडाधारस्थितं विष्णुं ध्यायन्वायुः स्रष्टे विना ॥

यदि मृत्युमभीप्सितं तथा प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

प्राणस्य प्राणनामानं बहिःस्थे ब्रह्मनाम्ने ॥

विष्णुं विष्णावतुस्मृत्य विस्मृजेदेहमञ्जयेति ॥

अनेकस्य हरेर्नीतिस्तद्वत्तस्य हरेः स्मृतिः ।

नहि नेयः क्वचित्कापि केनचित्स्ववशात्भवतः ॥

इति च ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसम्भवं ।

निगुणो ब्रह्मणीति । ब्रह्मसायुज्यमपि सिद्धिमप्ये गणितम् ॥ १७ ॥

अतः परं प्राकृतधर्मोपाधितयोपासमानत्वाद्गुणहेतुत्वं स्मृतः शुद्धे गुणातीते उपाधितस्तु धर्ममये स्मृतिवधर्मोपाधिताति श्वेततां शुद्धतां रजस्तमोहीनसत्त्वात्मताम् ॥ १८ ॥

असीतातीतेः तत्र विचित्रा वाच इत्यत्र भूतानामिवेतिशेषम् ॥ १९-२० ॥

[१००]

मन इति । तैः तत्र मयि मनोऽधिष्ठातरीति शेषम् ॥ २१-२२ ॥
आत्मानमिति । मदाधिष्ठितप्राणाद्युपाधिमिति शेषः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्मदर्शिनी ।

सर्वोऽपि कामो यत्रावसीयते समाप्यते तं परमात्मन्दम ब्रह्मसामुज्यमिति सन्दर्भः ॥ १७ ॥

अतः परं गुणहेतुकाः श्वेततां शुद्धरूपतामित्यनूर्जिमसत्त्वं नास्तीति सिद्धः ॥ १८ ॥

आकाशात्मा यः प्राणः समष्टिव्यष्टिरूपस्तद्रूपे मयि मनसा योषं नादमुद्बुधन् चिन्तयन् तत्राकाशे उपलब्धो अभिव्यक्ता या भूतानां वाचिस्ता दूरतः हंसः शुद्धः सन् शृणोतीति दूरभ्रमणम् ॥ १९ ॥

त्वष्टा सूर्यस्तस्मिन् चक्षुः संयोज्य चक्षुषि च तं संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां ध्यायन् विश्वं सर्वं दूरस्थितमपि पश्यतीति दूरदर्शनम् ॥ २० ॥

मनो मयि संयोज्य तदनुवर्तिना वायुना सह देहं च संयोज्य या मक्षारणा क्रियते तस्याः प्रभावेण यत्र मनो याति तत्रैवात्मा स्थूलदेहोऽपि यातीति मनोजवः ॥ २१ ॥

मन उपाहाय उपादानकारणं कृत्वा यत् यत् देवादिरूपम् भवितुमिच्छति तत्तत् मनोरूपे मनोऽभीष्टरूपं भवेत् तत्र मयि योगः योगधारणा तस्य बलं प्रभाव एवांशः साधकमिति कामरूपम् ॥ २२ ॥

तत्र परकाये पियडं स्थूलदेहं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानलिङ्गशरीरोपाधिः सन् वायुभूतः बाह्यावायुना भूतः प्राणतः । विद्येत् परकाये प्रविश्येत् षडङ्गीर्षयया पुष्पात् पुष्पान्तरं विद्यति मद्योगधारणाप्रभावेणोति योऽप्यमिति परकायप्रवेशः ॥ २३ ॥

पाण्ययां पाणिना शुक्लं निरुद्ध्य प्राणं प्राणोपाधिमत्मानम् ब्रह्मरन्ध्रेण सूक्ष्मरेण ब्रह्मनिर्दिशेत् सविशेषं वा नीत्वा प्रापय्य तनुम् स्वजोदिति स्वच्छन्दमृत्युः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमचेतनेषु त्वम्पदार्थे च मच्छक्तिरूपे मम दृष्टोपासनं कर्तव्यमित्युक्तमिदानीं तत्पदार्थधारणामाह । निगुणो इति निगुणो प्राकृतगुणरहिते ब्रह्मणि बृहद्गुणशक्तिके विश्वदेहो मयि विशदं तस्मीर मनो धारयन् यत्र सर्वोऽपि कामः अवसीयते समाप्यते एवम्भूतपरमानन्दमेव प्राप्नोति ॥ १७ ॥

अथ गुणहेतुकाः सिद्धीराह । शुद्धे शुद्धसत्त्वे धर्ममये धर्मप्रधाने धर्मरक्षके इत्यर्थः ॥ षडूर्जिरहितः क्षुधापिपासादिरहितः श्वेततां शुद्धतां याति ॥ १८ ॥

असी ध्याता हंसः सारासारचित आकाशवहात्मा स्वरूप यत्र तस्मिन्समष्टिरूपे प्राणो मयि प्राणरूपकायस्ये घोषम् नादमुद्बुधन् ध्यायन् तत्राकाशे उपलब्धो अभिव्यक्ता वाचः शृणोति ॥ १९ ॥

विहारिष्यन् सुराक्रीडे मत्स्थं सत्त्वं विभावयेत् ।

विमानेनोपतिष्ठन्ति सत्त्ववृत्तीः^(१) सुरस्त्रियः ॥ २५ ॥

यथा सङ्कल्पयैदुद्ध्या यदा वा मत्परः पुमान् ।

मायि सत्ये मनो युजंस्तथा तत् समुपाश्रुते ॥ २६ ॥

यो वै मदभावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान् ।

कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाऽऽज्ञा यथा मम ॥ २७ ॥

मदभक्त्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः ।

तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्युपर्वहिता ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुखमदक योगनिमित्तैकाग्रहृदिः त्वष्टरि आदित्ये चक्षुरि-
न्द्रिये चक्षुषि च त्वष्टार तन्मोमयसंयोगे मां व्यापन् विश्वं
पश्यति ॥ २० ॥

प्रथमे मनः तदनु वायुता प्राणैर्न सह देहं च मायि सुष्ठु
संयोज्य मस्यारणाभुमभित यत्र मनस्तत्र आत्मा मनोदेह-
वायुयोजनकर्ता यातीत्यर्थः । अनेनैव तत्र देहोऽपि यातीति
श्रेयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

सिद्धः परकायं विशन् तत्र परकाये आत्मानं भावयेत् चिन्त-
येत् तदनन्तरं पिण्डे निजकायं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानलिङ्ग-
शरीरः वायुमूतः सन् तस्मिन्निवोक्तं तत्र स्थान्तः षडङ्गविवर्त यथा
अमरः पुरुषं हित्वा पुष्पान्तरमनायासेन प्राविशति तद्वत् ॥ २३ ॥

पिण्डत्यागप्रसङ्गात्स्वच्छन्दमृत्युप्रकारमाह । पारिगता गुह्यं
मुलाधारम् आशीड्य निरुध्य प्राणं क्रमेण हृदुरःकण्ठमूर्धंस्तु
मारोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वा आत्मानमिति शेषः ब्रह्मप्राप्ति
मनसोद्दिश्येति यावत् तनुमुत्सृजेत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

निर्गुण प्राकृत गुण रहित मेरे में निर्मल मन का धारणा
करे तो वह ऐसे परम भानन्द स्वरूप को जानजाता है कि
जिसमें सब मनोरथ समाप्त होजायें ॥ १७ ॥

शुद्ध धर्म भय श्वेतकीर्प के पति मेरे विषे जो
चित्तको धारण करता है वह धुंधला तूपा आदिक के
ऊँचियों से रहित होकर शुद्ध श्वेतगुण को प्राप्त हो
जाता है ॥ १८ ॥

आकाश आत्मारूप मेरे में मनसे शब्द को धारणा करे तो
वह इस योगी दिव्यज्ञान को प्राप्त होकर सब भूतों की
वाणियों को सुन लेता है ॥ १९ ॥

अपने नेत्र में सूर्यदेव को सूर्य में नेत्र को संयुक्त करके
उहाँ पर मेरा मन से ध्यान करे तो सूक्ष्मशक्ति बाबा हो-
कर सब संसार को देखता है ॥ २० ॥

मेरे में मनको संयुक्त करे तिसके पीछे वायु के सहित
देह को भी संयुक्त करे तब मेरे स्वरूप की धारणा के
प्रभाव से जहाँ मन को पहुँचावे वहीं देह भी चला जाता
है ॥ २१ ॥

जिस वस्तुत मन को धारणा करके जो जो रूप होना
चाहता है तब मेरे योग बल के प्रभाव से उसी उसी
रूप को प्राप्त हो जाता है ॥ २२ ॥

सिद्ध पुरुषको जब परके शरीर में प्रवेश करना होवे तब
अपने अत्मा का आवना करे फिर मेरे ध्यान करने से प्राण को
साथ में लेकर शरीर को छोड़ कर वायुरूप हो कर
अनायास से अमर सरीका उस शरीर में प्रविष्ट हो जाता
है ॥ २३ ॥

जब इच्छा से देह छोड़ना हो तो पैरकी पड़ी से गुहा द्वार को
रोक कर मुकासन लगा कर मुलाधार से प्राण को उठा कर
नाभि हृदय कण्ठ भादि चर्को में चढ़ा कर फिर मस्तक के ब्रह्म-
रन्ध्र में प्राण को धे जाकर मूर्ध द्वार से निकाल कर शरीर
को त्याग देवे ॥ २४ ॥

भीषरस्त्राभिकृतभाषायांटीपिका ।

मत्स्थं मन्मूर्तिरूपं शुद्धं सत्त्वं चिन्तयेत् तदा सत्त्ववृत्तयः
सत्त्वांशभूताः ॥ २५ ॥

यदा वा सकालेऽपि यथा वेति पाठे स्या वा येन केनापि
प्रकारेण शुद्धया संकल्पयेत्तथा यथा वस्त्राप्नोतीत्यर्थः । यदा
यथा संकल्पयेद्यथा वा मत्पते मायि विद्वांसवान् भवति तथा
तदनु रूपं सर्वमाप्नोतीत्यर्थः किं कुर्वन् सखे सख्यसंकल्पे मायि
मनो युजन् ॥ २६ ॥

मदिति पृथक्पदम् ममेत्यर्थः । ईशितुः सर्वनियन्तुर्वशितुः
स्वतन्त्रस्य मम भावं स्वभावं प्राप्तः एता गुणहेतवः ॥ २७ ॥

अतः परं तूष्ठाः धारणाविद इति त्रिकाशेश्वरधारणासू-
चिता त्रैकालिकी त्रिकाशवस्तुविषया स्वजन्ममृत्युन्यामुपर्वहिता
तत्सहिता अनयैव परचित्ताद्यभिधृताऽपि व्याख्याता ॥ २८ ॥

अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः ।

मद्यौषमश्रान्तचित्तस्य यादसांमुद्रकं यथा ॥ २९ ॥

महिभूतीरभिध्यायन् श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ।

ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ॥ ३० ॥

उपासकस्य मामेवं योगधारणाया मुनेः ।

सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशेषतः ॥ ३१ ॥

जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्वासात्मनो मुनेः ।

महारणां धारयतः का ता सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अग्न्यादिसर्वोपघातज्ञान्यो मगवानित्येवं भूतयोगमयम् तैतो-
भिभूयेत अत्र हेतुः मद्योगेति यादसांमुद्रकं यथाऽभिघातकं न
भवति तथा तस्य वपुषोऽग्न्यादय इत्यर्थः । अनयैवाकम्बुताऽपि
व्याख्याता ॥ २९ ॥

महिभूतीरभिध्यायन् ध्वजादिभिः सह ॥ ३० ॥

उपसङ्हरति । उपासकस्येति ॥ एवं पृथग् धारणाभिः ॥ ३१ ॥

यद्वा कितानाधारणाप्रयासेन एकैव सर्वाः सिद्धयो
भवन्तीत्याह । जितेन्द्रियस्येति । महारणां नारायणो धुरीयाश्च
इत्यन्तर्भावः या सुदुर्लभा स्यात्ता का न काचिदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

दीपिकादीपिनी टिप्पणी ।

सुराक्रीडे देवोद्यानादौ । इति सदक्रीडानुद्दर्शनरूपा
सिद्धिर्वाख्याता ॥ २९ ॥

यदा वेत्यत्र यथावेति पाठे द्वितीयवशाद्वक्ष्यं यथा
वदिति व्याख्यानं कृतम् । किन्तु तत्र सङ्कल्पितं वस्तु तथा
प्राप्नोतीत्यनेनैव यथावत्त्वमागतमतो यद्वेति ॥ तदनुकूलं
सङ्कल्पविश्वासानु रूपम् ॥ २९ ॥

स्वमायं नियन्तुवस्मात्पल्लव्यां व्योमवेन प्राप्तः एतादृशः ॥ २९ ॥
अतः दशतः परं गुणहेतुत्वेऽपि ध्रुवाः त्रिकालयेति जगत्
सृष्टिरित्यतिप्रलयकालजेश्वरधारणार्थः । अनयैव त्रिकालज्ञ-
सिद्धयैव ॥ २९ ॥

इत्येवम्भूतेति एवम्प्रकारको योगो धारणा तन्मयं तद्वि-
शिष्टं वपुः तैरग्न्यादिभिः ॥ अत्र अनभिभवः । मद्योगेति
महारणेन श्रान्तमविकृतं चेतो यस्य तस्य । अनयैव
अग्न्यादिस्तम्भनसिद्धयैव ॥ २९ ॥

ममावतारान् जगत्पराजयोपाधिकां भीवरणो भृगुलक्षणा ॥ ३० ॥
धारणयेति ज्ञातावेकवचनम् । योगात्मिकाभिधारणामिदि-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं तत्तत्सिद्धयर्थे पृथक् पृथक् धारणा उक्ता एकैव
धारणाया सर्वाः सिद्धीवेक्तुं यद्वेति ॥ मूल एव पदान्तरं
न स्वार्थान्तरम् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपक्षीयम् ।

सत्ये सत्यसङ्कल्पे ॥ २९—३०—२८ ॥

यादसां प्रभुसदकैर्यथा न हन्यते तद्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

महिभूतीरिति । श्वेतस्त्रीपद्मीविष्णुलोकदिषु ध्वजातपत्रादि
प्राप्तिविशेषवहेतुत्वाभिप्रायेणात्रि तदुक्तिः ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्रीडानुद्दर्शनं निरूपयति । विहरिष्यसििति । सुरा आक्रीडन्ति
यस्मिंस्तत्सुराक्रीडे देवोद्यानादिकं तत्र विहरिष्यन्तिहर्षमिच्छन्तः
मत्स्यं मूर्तिरूपं शुद्धसत्त्वं चिन्तयेत् तथाभूतं सत्त्ववृत्तिं सत्त्वे
प्रच्छरीरभूते शुद्धसत्त्वे वृत्तिर्मनो यस्य तं सुरस्त्रियो विमानेन
सहोपतिष्ठति तस्मिन्नेव स्थिता भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यथा सङ्कल्पसंसिद्धिमाह । यदेति । यदा यस्मिन्काले यथा वेति
पाठे येन केनापि प्रकारेण शुद्ध्या सङ्कल्पयेत्तदा मत्परः
मदासकचित्तः सत्ये सत्यसङ्कल्पे मयि मनो युञ्जन् तत्सङ्क-
पानुरूपं यथा यथावत्समुपाहनुते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अप्रतिहतामाक्षां गतिं चाह । य इति । मदिति पृथक्पदं व्यत्ययेन
पञ्चमी ममेत्यर्थः । इतिहेतुः सर्वनियन्तुः वशितुश्च स्वतन्त्रस्य मम
मायं वशित्वादिकं प्राप्तः स्वयमीशित्ववशित्वयुक्तः मामपीश-
त्ववशित्वगुणायुक्तं व्यापन्नित्यर्थः । स कुतश्चिदपि न विपद्येत न
प्रतिहन्येत किन्तु तस्याद्या यथा ममाक्षा न विपद्येत तद्वत्प्रतिहति-
रहिता स्यादित्यर्थः । आक्षाग्रहणं गतेरप्युपलक्ष्यं धारणात्वे-
कैव संकल्पमेवास्वाहागतिकूपकमेवः अत्रेदमवगन्तव्यं सिद्ध-
योऽष्टादशोपक्रम्य तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः
इत्यवन्तरविभागमभिधायामिमाकीनष्टौ उद्दिश्य एता मे सिद्धयः

१ उदकैर्यथा इति वि० पाठः २ व्यजनाः ३ उपासीनस्य वीररा० पाठः ४ पुनः इति वि० वीर० पाठः ५ फालु इति वि० वीर० पाठः ।

श्रीमद्देवरायवाचार्कतभागतचन्द्रचन्द्रिका ।

सौम्य ! अष्टावैतपत्तिका मता इति तदुद्देशं निगमय्य अन्तर्मिमस्व-
मिच्छादिनावांशुष्टाः सिद्धिर्वादिद्वयं भूतसुहृन्मात्मनीत्यादिनां सिद्धयः
सप्तदशोक्ताः तत्र सिद्धयोऽष्टादशेत्युपक्रमवशादाद्यागत्यादिषु
विशिष्य धारणाविशेषाणामुक्तेश्चाद्यादयो यथासंकल्प-
सौसिद्धेरेव प्रपञ्चतयाक्ता इति यद्यस्याद्यायामीशितुर्वांशितुरिति
धार्यगुणानुक्तौ तथाऽपराजयैऽपि सिद्धिभूतीरनुध्यायन्निनि विभू-
तिध्यानात्मिका धारणा साधनतयोक्तेति च तयोस्तत्पञ्चता-
रूपत्वं तथाऽप्युपक्रमोक्तसंस्कल्पौपलब्ध्यायै इति वा प्रधानसि-
द्धयोऽष्टादशेति वा भगवतोऽभिप्राय इत्यवगन्तव्यम् ॥ २७ ॥

त्रिकालक्षत्रमाह । मद्भक्त्येति । शुद्धं सत्त्वप्रभतः करणं यस्यात्
एव धारणाविदो योगिनः ततो मद्भक्तिप्रभावादिच त्रिकालिकी
कालत्रयगोचरवस्तुविषयकज्ञानरूपा तामेव विवृणोति ॥ जन्म-
मृत्युपवृद्धिता कालत्रयगोचरवस्तुजन्ममरणादिगोचरज्ञानघटिता
सिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ तत इत्यनेनैवाकुन्तपश्चित्ताद्यभिष्टत्वयो-
रपि साधनोक्तिरिति ते पुनरुक्तौ इति द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

अग्न्यादिप्रतिष्ठममाह । अग्न्यादिभिर्गणितं । योगमयं योगप्रचुरं
मुनेर्वैपुस्व्यादिभिर्न हन्येत नाभिभूयेत किन्तु त एव तेन प्रति-
ष्ठयाः स्फुरित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन मुनिं विशिनष्टि । मद्योगभ्रान्त-
चित्तस्येति । अप्रतिहतौ ह्युन्तः सादृशां जलजन्तूनामुक्तं यथा
प्रति घातकं न भवति तद्वत्त्वर्थः ॥ २९ ॥

अपराजयमाह । मद्भिभूतीरिति । विभूतिशब्देनावताराः प्राधा-
न्यतो नियास्याश्च विवक्षिताः तत्रावतारैः सह विभूतीर्विशिनष्टि ।
श्रीवत्सास्त्रविभूतिता इति । ध्वजातपत्रव्यजनशब्दाद्वन्द्वान्ता-
न्मत्वर्योऽशं प्रायश्च ध्वजादिसिर्युक्ता इत्यर्थः । विभूतिस्त्वं नाम
नियाम्यत्वं तथाहि भगवद्भिर्मास्त्रकारैः—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुभ्रेष्वेव माषितम् ॥

हे कुरुभ्रेष्ठ ! मदीयाः कदायां विभूतीः प्राधान्यतस्ते कथयिष्यामि
प्राधान्यशब्देनोत्कर्षे विवक्षितः पुरोषसां च मुख्यं मामिति-
वक्ष्यते जगत्पुरुषाः काश्चन विभूतीष्वप्यामि विस्तरं वाक्तुं
भोक्तुं च न शक्यते तासामानस्यात् विभूतिस्त्वं नाम निया-
म्यत्वं सर्वेषां भूतानां बुद्ध्यादयः पृथग् विधा भावा मत्त एव
भवन्तीत्युक्त्वा एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः
इति प्रतिपादनात् तथा तत्र योगशब्दनिर्दिष्टं स्रष्टृत्वादिकं
विभूतिशब्दनिर्दिष्टं तत्प्रवर्त्येत्वमिति पुनश्च—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

इति श्रुत्वा तत्र सर्वभूतानां प्रवर्त्तेन रूपं नियमनमात्मतयावस्था-
मादिति मनया श्रीसूक्त्या जगत्पुरुषा ये पदायो भगवन्नि-
याम्यास्ते तद्विभूतय इत्युक्तं भवति उत्कृष्टानामपकृष्टानां च
सर्वेषां तन्नियाम्यत्वेऽप्युत्कृष्टेष्वेव तद्विभूतिव्यवहार इति
भगवद्भाष्यकाराभिप्रायः अनेन सर्वेषामपीश्वरनियाम्यत्वाविशेषा-
त्कथं केषांचिदेव विभूतिव्यवहारशुद्धा निरस्ता एतां विभूतिं
योगं चैवत्राप्येवमभाषि विभूतिरैवमर्थम् एतां सर्वस्य सदा-
यत्तोत्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां विभूतिं मम देयप्रत्यनीककल्याण-
शुण्यार्ययोगं च यस्तत्त्वतो वेत्तीति । नन्वेवमप्यवताराणां स्थाभि-

नत्वेन तत्र नियन्तानियास्याभावात्कथं तेषामपि केषांचिद्विभूतिषु
पाठ इति चेत्तत्रापि तैरेव तामः शस्त्रभूतामहं वृष्णीनां वासु-
देवोऽस्मीति स्थलक्षयेऽप्युत्तरमभाषि शस्त्रभूतां तामोऽहं ननु मे
ऽसौ विभूतिरित्यर्थः ॥ अर्थांतराभावात् प्रादित्यादेः क्षेत्रज्ञत्वेनाव-
स्थितस्य भगवतः शरीरतया धर्मत्वमिति शस्त्रभूतत्वमात्र-
स्यात्र तत्स्थानीयत्वमिति वृष्णीनां वसुदेवमूर्तुरहमेव न तत्र
विभूतिर्योगान्तराभावादेव वसुदेवमूर्तुत्वाद्याकारणाविर्भावा-
नु-
गुणं यत्सामर्थ्यं तन्मदीनाभूतमित्यर्थ इति च सिद्धम् ॥ ३० ॥

साधारणाः सिद्धीर्निरूप्याय परिनिष्पन्नयोगस्य ताः सवाः
सुखमा इत्याह व्याख्यासु । उपासीनस्येति । एवं पूर्वोक्तविधया
योगधारणया मामुपासीनस्य योगिनः सवाः पूर्वमुद्दिष्टाः
सिद्धयः उपतिष्ठन्ति ॥ ३१ ॥

जितेन्द्रियस्येति । जितान्तःकरणस्य कान्तस्य जितवाह्येन्द्रि-
यस्य जितप्राणस्य च मद्धारणां धारयत इति पाकं पचती-
तिवन्निर्देशः कुर्वत इत्यर्थः । कानु सिद्धिः सुखं सवापि
सुखमेव इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवसाहितक्रीडानुद्देशेनसिद्धिधारणामाह । विहरित्येति ।
सुराणामाक्रीडे विहरित्यनू विहृतुकामो योगी सत्त्वगुणं मरत्यं
विभावयेत् सुरस्त्रियो विमानेन सत्त्ववृत्तिमुपतिष्ठति समीप-
माप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ देवैः क्रीडा चेन्द्रादिभिर्विनेति ॥ २५ ॥

यथा सङ्कल्पसिद्धिध्यानमाह । यथेति । सखे सखसङ्कल्पे मयि
मनो गुञ्जानो यथा यथा सत्परः पुमान् बुद्ध्या सङ्कल्पयेत्
यं यं गुणमुपसंहस्य मामुपास्ते तथा तथा तत्कार्यमाप्नोती-
त्यन्वयः यथा सङ्कल्पसिद्धिध्यान्यन्तपानसुतादिषु इति ॥ २६ ॥

भाष्याप्रतिष्ठितसिद्धिधारणाप्रकारं दर्शयति । य इति । यः
पुमानीशितुः वाशितुः मदिति पञ्चमी वृत्त्यर्थे मम भावं भावनामी-
शितुस्त्ववाशितुत्वादिगुणोपसंहारवृत्त्यां भक्तिं सेवामापन्नः तस्य
पुंसः आशा कुतश्चन हेतोर्न विहन्येत चशब्द एवायं यथा ममाशा
वै प्रसिद्धम्—

भाष्याप्रतिष्ठितसिद्धिधारणाप्रकारं दर्शयति । य इति । यः

विना महातपस्वीश्च शापप्रतिष्ठतिः स्मृता ॥
इत्येतच्छब्दतो वा गृहीतो भावो मनश्च भक्तिश्च कचिदप्यास
इत्यत इति च ॥ २७ ॥

त्रिकालक्षत्रसिद्धिसाधनमाह । मद्भक्त्येति । धारणाविदः
त्रिकालान्तर्गामिहरिस्मरणप्रकारस्य जन्ममृत्युपवृद्धिता स्फुरि-
त्वाविषयिणी बुद्धिज्ञानं स्यादिति शेषः वेदादिकं विना प्रोक्ता
त्रिकालक्षानिता बुद्धेदिति त्रिकालप्रेरकं विष्णुं ध्यातुः फलत्रय-
ज्ञेति च ॥ २८ ॥

अग्न्यादिस्तम्भोपास्तिप्रकारमाह । अग्न्यादिभिरिति । योगमयं
ध्यानमयम् एतदेव विशिनष्टि । मद्योगभ्रान्तचित्तस्येति । अग्न्या-
दीनामौष्यादिशक्तिस्तम्भकाहादकत्वादिगुणाणां वस्य मम
ध्याने मद्योगः तेन भ्रान्तं तदेकनिष्ठं चित्तं यस्य स तथा
तस्य अग्न्यादिशक्तिसंस्तम्भ इत्यत इति यादसां वपुः अग्न्या-
दिषु हरिं ध्यायन्तस्मिन्तस्मको भवेदिति च ॥ २९ ॥